

**Municipal Library,
NAINI TAL.**

Class No. 892

Book No. K 17 P

आचार्यधर्मकीर्तः

प्रमाणवार्त्तिकम्

(स्वार्थानुमानपरिच्छेदः)

स्वोपज्ञवृत्त्या, कर्णकगोमितिरचितया तट्टीकया च सहितम्

राहुलसांकृत्यायनेन सम्पूरितं
सम्पादितञ्च

।

किताब महल

इलाहाबाद

समर्पण

In the memory of the Soviet Savant the Academician Dr. Thos. Stecherbatsky (1870-1942)

The greatest orientalist of his time.

आकर्णितं तव यशो बहुशः सुहृद्भ्यो,—

ऽधीताश्च विस्मृततया कृतयस्त्वदीयाः ।

वैदुष्यमीक्षितमद्यो नितरां गभीरं
लोकोत्तरेव विदिता त्वयि का विभूतिः ॥१॥

कीर्त्तिर्विवृत्तहृदया किल धर्मकीर्त्ते-
र्दीहिन्न आत्मसदृशोऽस्तु मनोरथो मे ।

कुर्याव लेनिनपुरे सह शास्त्रचर्चा-
मित्यस्मरः किमु न लोकवियोगकाले ॥२॥

PREFACE

In the second decade of the twentieth century how difficult it was to study the old masters of Nyāya and Vaiśeṣika—the only two systems of the Brahmanic philosophy which could be classified as non-scholastic in their outlook. I have personal experience of Benares, Ajodhya, Lahore, and even of the Madras presidency—I was driven out of Nadia by its fierce mosquitos. So I cannot say anything about that place. In those days it was impossible to find a teacher who could satisfactorily help me in the study of Vātsyāyana, Uddyotakara, Vācaspati, Praśastapāda or Udayana; there might be some improvement now but I do not think the present position is in any sense advanced. Why is it so? The Indian philosophy in its creative period was not the static outcome of one mind and one epoch. If we look back from the time of the king Pravāhana, the first Indian Philosopher, with his disciple Uddālaka and grand-disciple Yājñavalkya, to the time of Śrīhaṣa, and Gaṅgeśa, we will find that the contemplative faculty of our race has developed as a result of the action and inter-action of several master-minds. By negating faulty old notions, and expounding the new propositions, they sought to perfect the ever-growing stream of Indian thought. As long as the students had a direct touch with that living stream, with its manifold waves

and whirlpools, they could contemplate the flow in its temporal and special course and could try to unclutter themselves from scholastic quibbles and degenerate narrow-mindedness. But after the destruction of the great Buddhist seats of learning, the repositories of the accumulated thoughts and creative honours of India's best contribution to international culture, the Buddhist Savants like Sakyaśībhubodhi (1127-1125) left India to take shelter in the neighbouring Buddhist countries just as the Greek philosophers did when they were persecuted by Roman invaders, bigoted Christians, or Turk invaders. Thus the fresh breezes were shut out, opposing guns were silenced and the real *Kūpa-mandūkātā* began to descend on the philosophical mind of India. Instead of thinking hard on the substance, our scholars devoted themselves to playing with set words and phrases, which landed them into such a position, where they formally paid homage to our great ancestors, but were totally ignorant of their own glorious heritage.

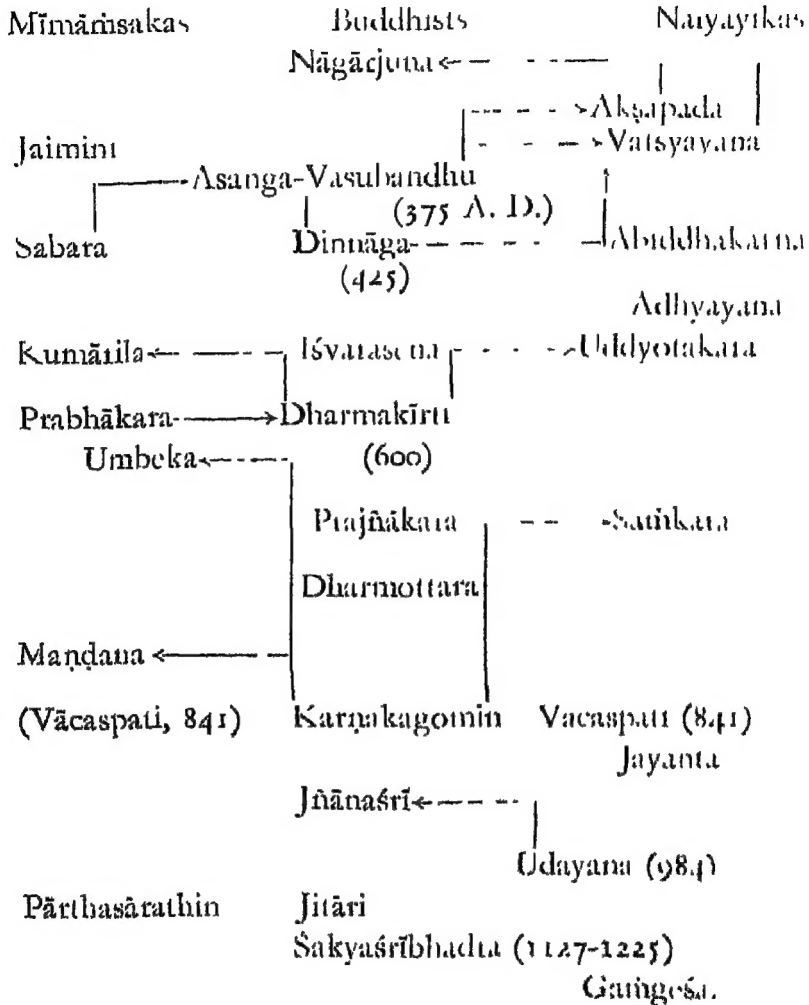
Like a great river at its source, our intellectual stream—in the form of Nyāya or Pramāṇa-Sāstra becomes tiny and then disappears into unknown nothingness. Then in the upward journey of exploration¹ of our heritage we got to Nāgārjuna, the oldest known non-scholastic philosopher of medieval India, prior to whom we only get glimpses of certain cross currents between Greece and India. In order to understand the contribution of India to world philosophical

---

¹ *Vide* my "Darsana-Digdarśana" (Hindi)

thought, we have to go through the works of all the chief thinkers from Nagārjuna down to Gaṅgeśa in their historical setting. Generation succeeds generation, each carrying the stream of thought to a higher stage through a process of conflicts and agreements with their contemporaries or predecessors, ever making new contributions to thought. Indian contribution to the World philosophy—in its non-scholastic form—is not negligible, but it cannot be appreciated by us or by scholars in other lands, unless our scholars and orientalists abandon the tendency to look at it not as an ever flowing mighty river but as isolated unconnected ponds. A correct approach will not only give us the panoramic view of our past, but will also enable us to rescue our mighty stream from the moribund stinking marshes of scholasticism—scholasticism which is discredited and left to its fate in the west, but is still paraded here, as the real contribution of the Indian mind.

It is these missing links—many important phases of the dynamic stream—which make it difficult to understand the works of our creative philosophers who have survived feudal devastation and our own negligence. Our stream of philosophy is made up of the four chief currents of thought : the Buddhist, the Nyāya-Vaiśeṣika, the Mīmāṃsaka and the Jaina schools of philosophy. They were the integral parts of the one whole, as the following chart will show (here only a few luminaries from the Brahmanic and Buddhist schools are given)—.

The intellectual rivalries and the constructive criticism of the static philosophies of the Brahmanic and other schools, by the great Savants of dynamic philosophy of Buddha, as well as the original contributions of the latter to Indian philosophy, are so important that if you omit them, the whole philosophy becomes un-intelligible. But only a few decades ago

Vasubandhu, Dinnāga and Dharmakīrti were mere legendary names, which were only heard, when the long forgotten tomes of the old masters were dusted on ceremonial occasions. Thanks to the modern researches, now we know that these legendary persons and a host of their successors have left their monumental works which are unique in their quality : 1,37,000 ślokas are no small quantity, but we know that it is only a fraction of the vast literature, which escaped destruction by migrating to a sympathetic land in the foreign garb of Tibetan translations.¹ Except these and a few small treatises translated into Chinese, we have no knowledge of the existence of any other works. In my first journey to Central Tibet (1929-30), I was rather pessimistic, and after my return I began to restore the *Pramāṇavārtikā* from Tibetan into Sanskrit. But I had to stop soon after, when I got the news of an incomplete Ms. of the P.V. from Nepal. My hope revived slightly, and I made my second pilgrimage to that country (in 1934). But after getting the Mss. of the *Vādanyāya* (with Santa-rakṣita's commentary), a portion of Prajñākara's *bhāṣya* on P. V. and many more works, my optimism increased considerably, which was justified by the two subsequent journeys² (1936 and 1938). Slowly but steadily the veil of darkness lifted itself. We recovered almost all *Pramāṇa-vārtikā*, *Vādanyāya*, subcommentaries on the *Hetubindu* (by the help of which the original texts can be restored from Tibetan more

¹ See my appendixes I-] to the *Vādanyāya* (J. B. O. R. S. Vols. XXI, XXII)

² For the Catalogue of the discovered mss. see J. B. O. R. S. (1935, 1937, 1939).

faithfully) and *Nyāyabindu*. We got a very fine vṛtti (commentary) on P.V. by Manorathmandin which like the present work, was intended to be translated, which, however, was never accomplished. These sixteen or seventeen thousand ślokas are freshly salvaged material from the shipwreck. Another important work discovered is Jñānāśī's 13 treatises, and they were never translated. With all these priceless acquisitions, we know that we still have not got the originals of Dinnāga's *Pramāṇa-samuccaya* and *Nyāyamukha*, which are very important works for the study of Indian Philosophy. We have yet to discover or restore from the Tibetan Dharmakīrti's *Pramāṇaviniśaya* (1350 ślokas) *Santānāntara-Siddhi* (72 ślokas) and *Sambandha-Pariṣā* (29 Ślokas, with author's own commentary). In order to complete our picture we have to make accessible to the student of philosophy, the Tibetan and Chinese translations which are yet to be restored to their Indian garb. Then alone can we have the material for a comprehensive study of Indian philosophy in all its aspects. The old masters are to be re-edited, giving the full quotations or references from their predecessors, where the hints are not clear enough. For example, if an edition of the *Nyāyavārtika* is published with copious quotations from the *Pramāṇa-Samuccaya* and the *Nyāyamukha*, or if the student has already studied these two masterpieces of Dinnāga before going to Uddiyotakata, the study of the *Nyāyavārtika* will become a joy and not a cause of headache to the teacher, and to the students. Similarly the study of the *Śloka-vārtika*, the *Kusumanjali* and the *Ātmatattvaviveka* can be very much facilitated. No doubt Dinnāga and his teacher Vasubandhu were

two giants of Indian philosophy, but Dharmakīrti was the culminating point of not only dynamic but the whole of Indian philosophy. Dharmakīrti became the central figure around whom all the creative minds in India revolved. He was never excelled by any one in his critical reasoning, bold analysis and clear thinking. We are fortunate to have his chief treatise *Pramāṇavārtika* with the word by word commentary of Manorathanandin. But in order to enter its world of thought more elaborate works were needed. This purpose is served by the present work which includes the commentary of the first chapter of Karṇakagomin, and the *Bhāṣya* (*Tīrtikalanikāśrū*) by Prajñakaragupta on the remaining three chapters. But we must remember that the *Pramāṇavārtika* has 1,05,400 slokas in Tibetan as its commentaries :—

Devendrabuddhi (pañjikā)	on	II-IV	chapters
Sākyabuddhi (tīkā)	on	I-IV	chapters
Prajñakaragupta (bhāṣya)	on	II-IV	chapters
Jayānanta (bhāṣya-tīkā)	on	II-IV	chapters
Yamāri (bhāṣya-tīkā)	on	II-IV	chapters
Śaṅkarānanda (tīkā)			
Ravigupta (tīkā)		II-III	chapters

Karṇakagomin and his commentary—The first chapter of P. V. (*Svārthānumāna*), which is really the third chapter of the work, has only two commentators—Sākyabuddhi¹ and Karṇakagomin. They both are sub-commentators to the author's own *opīti* on the “*Svārthānumāna*” chapter. Karṇakagomin is more exacting in dealing with his subject, where he gives numerous

¹ A pupil of Devendrabuddhi, the disciple of Dharmakīrti.

quotations from Kumāṛila, Uddyotakara and others. He has demolished all the arguments advanced in favour of the static philosophy by the new opponents like Umhaka, Maṇḍana, Vāsudevabhaṭṭa and the Naiyyāyika Saṃkara. Out of the 619 pages (including Svavṛtti) as many as 513 pages are devoted to a refutation of the static conception of "Sāmānya" (universal) etc. and the authority of scriptures which shows the main purpose of the book.

Karṇakagomin's commentary seemed to be a much sought for text-book for the study of P. V. as the finds of three Mss., two in Tibet and one in Nepal, show. About the life and time of Karṇakagomin we know nothing, except from his criticism of Maṇḍana (822 A. D.) and his silence on Udayana (984 A. D.), we can only say that he lived between 822 and 984 A. D. - say in the ninth century. Apart from the present work, he wrote an independent treatise *Nairātmya-siddhi*, which is mentioned here four times. The theme of this work seems to be the demolition of all arguments in favour of Brahmanic thing-in-itself, criticism of the conception of any permanent substratum behind the phenomena of the world of change, refutation of any noumenon behind the phenomena. I am leaving the discussion of the subject here for the forth-coming edition of Prajñā kara's Bhāṣya, as the two make a complete whole.

MSS.

PSVT. Dharmakīrti wrote his own commentaries on two of his works viz., PV first chapter and *Sambandha-Parīkṣā*, of which the first (PSV) has 3500 ślokas. Tibetan translation of PSV (PSVT) was known to us. It has about 115 leaves (410-535a) of the volume Mdo.

XCV of Naithang edition of Stan-hgyur. In PSVS we have only $\frac{1}{4}$ of the Sanskrit text. I restored the missing text into Sanskrit from its Tibetan translation (leaves 400b-486a3, 489a2-497b2-500a7-505a5, 521b6, 528b6, 534a6 534b6, 535a), which was originally done by the Indian Pandit Subhūtiśrīśānti and the Tibetan translator (lu-tsa-va) Dge-vahi-blo-gros in about 1050 A. D. under the patronage of the Guge (W. Tibet) Kings. The help I got from Karmakagomin made my restoration 99% certain.

PSVS. I discovered only one copy of the Sanskrit original of PSV in the Chhag-pe-lha-khang library of the Sa-Skya monastery in central Tibet. The original MS. contained 46 leaves, each side containing 8 lines with a few exceptions—lines are noted in Roman numerals in the edited text—, but in our Ms. there are only 11½ leaves (32, 34, 35-41, 44, 45, 46), so, as mentioned above, I have to restore three-fourth of the text from its Tibetan translation. There is a general tendency in the scribe of this Ms. to disregard the distinction of व and ब, * व and स्व, also the retaining of anusvāra in the end of a sentence ; he often makes wrong use of स for श, and त् for त. The character is Māgadhi (Proto-Maithili) which was used in Bihar in the eleventh century.

PSV'S MSS. I have three MSS. of Karmakagomin's commentary on the Pramāṇavārtika—Svavṛtti of which :

PSV'Ta, a Ms. of 217 leaves (each side 7 lines) of which two leaves (12, 37) are missing and there are a few lacunae. Our present edition is based on this MS. The script is Māgadhi, the mistakes of व-ब, * व-स्व are common. This MS. with six leaves of another MS. (*PSV'Tb*) was discovered by me in Chhag-pe-lha-khang. Both belong to the same period. A

third paper MS. (PSVTe) the Rājaguru Pandit Hemarāja Sarnan (Nepal) kindly placed at my disposal. It has only 24 leaves. The variations of the reading of these MSS. are noted in the foot-notes.

My late lamented friend Dr. K. P. Jayaswal was overjoyed with the discovery of these works, and along with other works he sent PVS and PVST to the press in 1937. Alas ! he could not live to see it published. After his demise like an unclaimed orphan it went from door to door for its publication. Thrice it was accepted and then refused or was somehow prevented from being published. At last Mr. Srinivas Agrawal, the proprietor of Kitab-Mahal, came to its rescue from the sad plight. In this the help of Pandit Krishna Prasad Dar (The Manager of Allahabad Law Journal Press) was of as much importance. Mr. Dar kept the whole composed matter (about 3 ton lead in type) for seven years, and at the end also reduced the rate of printing, to facilitate the publication of such a least profitable work, from the commercial point of view. I cannot express in words my heart-felt thanks to these two friends.

Allahabad
5th Dec., 1943

RAHULA SANKRITYAYANA

Mss. Consulted

1. PSVs. प्रमाणवार्तिकस्ववृत्ति by धर्मकीर्ति (belonging to Sa-skyā, Chag-pe-lha khang, Tibet) incomplete, the leaves 32, 34, 35 41, 44-45, and 46.
2. PSVi. The Tibetan translation of PSV (Nar-thang edition), the leaves 420b-486a3, 489a2-497b2, 500a7-505a5, 521b-1-528b6, 534a6-544b6 are restored into Sa sk it.
3. PSV'Ta. प्रमाणवार्तिकस्ववृत्ति-टीका by कर्णकगोमी (belonging to Sa-skyā, Chag-pe-lha-khang) Only 12th and 37th leaves missing.
4. PSV'Tb. ditto (ditto) incomplete. Only six leaves corresponding to PSV'Ta:---
 151a6-153a4 (इत्यादि-योष्य)
 153a4-154a3 (अर्थविज्ञाप-इलेष्येत्)
 154a3-155a2 (यमित्यादि-सामान्य)
 158a5-159a1 (नानुमेयः-त्येतिग्वाला)
 159a2-169b6 (याः सकाशात्-अत्रापि प्र)
 193a3-194a2 (न भवेदित्यादि-दर्शिता एत)
5. PSV'Tc. ditto (belonging to राजगुरु पण्डित हेमराजशर्मा, Nepal) incomplete. Only 24 leaves.
6. A. प्रमाणवार्तिकभाष्य by प्रज्ञाकरगुप्त (Sa-skyā, Gu-rim-lha-khang) incomplete, copied by विभूतिचन्द्र (from Ch. III. 303 to the end)
7. B. प्रमाणवार्तिकभाष्य by प्रज्ञाकरगुप्त (Sa-skyā, Chag-pe-lha-khang) complete.
8. PVa. प्रमाणवार्तिक, my edition JBORS. Vol. xxix
9. PVb. ditto 1st chapter (Tag-la monastery, Tibet) incomplete, first 284 Kārikās only.

विषय-सूची

	पृष्ठं		पृष्ठं
नमस्कारश्लोकः	१	(घ) सामान्याभावे प्रत्य-	
शास्त्रारम्भप्रयोजनम्	३	भिज्ञारंगतिः	२०५
१. हेतु-चिन्ता	४	(ङ) तद्वत्ता-निश्चयः	२१३
(१) पक्षधर्मता	"	(२) सांख्यमत-निरासः	३२०
(२) हेतु-लक्षणम्	"	(३) जैनमत-निरासः	३३६
(३) हेतु-स्त्रिधा	८	५. शब्द-चिन्ता	३४१
(४) हेत्वाभासाः	"	(१) आप्तशब्द-चिन्ता	३४२
२. अनुपलब्धि-चिन्ता	२९	(२) निर्हेतुक-विनाशः	३५८
(१) दृश्यानुगलब्धिफलम्	"	(३) अनुपलब्धि-चिन्ता	३७०
(२) अनुपलब्धिश्चेत्तुर्विधा	३५	क. अनुपलब्धेः प्रागाप्यम्	"
(क) शेषवदनुमाननिरासः	५६	ख. स्वाभावानुगलब्धिः	३७८
(ख) त्रिरूपहेतुनिश्चयः	५७	ग. अनुपलब्धिरेवाभावः	३७९
३. व्याप्ति-चिन्ता	५७	घ. कल्पितस्यानुगलब्धिः	३८८
(१) दिग्भागोऽष्टः प्रतिबंधः	"	६. आगम-चिन्ता	३८९
(२) आचार्यीयमतनिरासः	६५	(१) गौरुषेयत्वे	३९६
(३) वैशेषिकमतनिरासः	७०	क. पुरुषालिख्यप्रणीतं वचनं	
(४) अविज्ञाभाव-नियमः	८७	प्रमाणम्	"
४. सामान्य चिन्ता	१०७	ख. सत्तायदर्शनं दोषकार-	
(१) न्यायमीमांसामतनिरासः	१३६	णम्	४०१
(क) व्यावृत्तस्वभावा भावाः	"	७. अपौरुषेय-चिन्ता	४०३
(ख) भिन्नानामभिन्नं कार्यम्	१७७	(१) सामान्येते	४०३
(ग) अपोहस्य. विजालीय-		क. अपौरुषेयत्वाऽप्राप्त्यम्	४१०
व्यापत्तितत्त्वं	१८६	ख. सम्बन्ध-चिन्ता	४१८

	पृष्ठ		पङ्क्त
(नयान्तरणपक्षनिर्गम)	१३४	(२) कमाग्नित्वा भन निर्गम	१३५
ग नापौरुषेयता	१३८	क प्रपौरुषेयता	
घ न नित्यता	१४१	ख कन कत्य ताता	१४२
(क) गर्वभ्यमनपव कत्वा		ग गित्यन्त प्रोपा	१४३
दगि	,	घ राग्यकाराणा इत्या	
(ख) अनादित्व सशय	१४८	फर्माग्नित्व	१४५
(ग) वर्णवाक्यनित्यत्वानि		च वर्णान्पूर्ति चित्ता	१४६
गस	१५६	ज गायन चित्ता	१४७
(घ) वर्णान्पूर्ति-चित्ता	१५६	(३) वर्णान्निर्गमनरास	१४८
(ङ) निर्हेतुको विनाश	१५७	वेदे हृदयनरास वेन मनग्या	
(ज) पुद्गल-चित्ता	१५७	प्रामाण्यम	

प्रमाणवार्तिकम्

तमोबुद्धाय ॥

१. नमस्कारश्लोक —

१ (विधूतकल्पनाजालगम्भीरोक्षरमूर्त्तये ।

^३T.420b

नमः समन्तभद्राय समन्तस्फुरणत्वये) ॥ १ ॥

प्रो जिह्वस्तारामरनबन्धनगतिस्वाम्यगु वशित्वा स्थित (,)

1b

सर्वश्रेयविसारिनिर्मलतगज्ञानप्रबन्धोदय ।

राश्वार्थोद्यतमानसरन मुञ्चिर श्रीमच्छुनाथो विशु. (,)

मन्त्रत्वा नहुशोत वार्तिकगत किञ्चिद्विवक्षास्पदम् ॥

टीकात् । सकल एव गुण म एग भूतेष्वप्युपगहनपि यदस्मदादि ।

निष्ठागतन्तमुक्त(?) लैव्यगोपनीते ऽङ्गेषु उत्तमेषु सुख कलभा प्रयान्ति^१ ॥

^२यो यामगज्ञाननि कोपि गुणाभिमानी आनात्यनो किमपि त पति नेष यत ।

कश्चिद्धर्माभिष्यन्ति कदाचिदनेन चार्थी नानामियाञ्जगति जन्मयता हि नान्तः ॥

यस्यपि हि शास्त्रारम्भे नमस्कारश्लोकावस्थासंगन्तरेण कावयाऽमनोभिरिष्ट-
देवतानमस्कारकरणेन पुण्योपचयादावधनेन शास्त्रस्य परिसमाप्तिर्भवति ।
तथापि व्याख्यातृश्रोतृणां स्तुतिप्रसरसाया प्रवृत्त्या पुण्या^३तिशयोक्तादात् पारार्थ-
संशयारातुपालनं बालोक्तं विविशब्दवतापूजाश्लोकमुपन्यस्तवागमार्थः ।
विधूतकल्पनेत्यादि ।

यदा समन्तभद्रशब्दो ऋद्धा बोधिसत्त्ववृत्तो न गृह्यते तदेव बुद्धस्य
भगवत् पूजा । सा च द्विषा स्तोत्रतः प्रणामतन्त्रः । नमःशब्देन प्रणामतः
परिशिष्टः स्तोत्रतः । स्तोत्रमपि स्वार्थराम्यत्तितः परार्थसंपात्तितः परार्थ-
संपात्तितुपायतरश्च त्रिधा । स्वार्थराम्यत्तितश्च परार्थप्रति रामर्थो भवनीधि

^१ The reading in the bracket ( ) is from PVB.

^२ Stan hyun.

^३ A parody of Dhavabhūti's *Malatīmādhavam* 1:4.

प्रथम पूर्वार्द्धेन स्वार्थसम्पदुक्ता । स्वार्थसम्पद्व्य कायस्यरूपेणा निर्गोचरेण
वेव्विशिष्टोद्भाविता । आवरणप्रहाणविशेषेण । गाम्भीर्यनिशेपेण । ओदार्य-
विशेषेण च ।

तत्रात्मात्मीयायाकाप्रवृत्ता ग्राह्याह्वानाप्रवृत्तारम्भेनात्मात्मा । त-
च्चैता कल्पना । तेन जातम्बन्धनात्मकत्वान्^१ तद्विभूत विभक्त सत्ताभन
पुनरनुत्पत्तिधर्मत्वमापादित यासा मूर्त्तिनान्तास्तथाक्ता । एतन्नावरणप्राण
विशेष उक्त । गाम्भीर्योदार्यनिशेपो तु गाम्भीरोदार्यवाच्याम्भो । नि । त
कल्पनाजाला गम्भीराः श्रावकप्रत्यक्षमुद्वाद्यनिपगत्वात् । उपारागमालभ्य
सकलसत्त्वार्थव्यापनात् । मूर्त्तयस्त्रय काया स्वाभाविकमाभोगिनैर्गणिता^२
यस्य भगवत् । असौ निधूतकल्पनाजालगम्भीरोदार्यमूर्त्तिः । प्रहृष्टाणामनु-
दयनि श्रेयसलक्षण । तत् सगन्ताग्निरनशेषन्तर्दिष्टा गता भव्यभवात् भव्यमात्
सकाशा(वसौ समन्तभद्रः । एतेन परार्थसम्पदुक्ता । अस्यान्व परार्थसम्पद
समन्तस्फुरणत्वित्प)^३ इत्यनेन सिद्धमुपाय उक्त । (कृत्वा रक्षणं तत् तु गता
वस्थितवस्तुग्रहण)^४ । एव साधर्म्येण परमदेशना । अत्रयुद्धात् साधर्म्यपापन
विषयास्त्वित्प इव त्वित्प उच्यते । सगन्तो निरवशेष परार्थसाधनपापन स्फुरण
व्याप्यते विनयेभ्य साकल्ये[न] (कथनात् याभिरता सगन्तस्फुरणम् । ४
तथाभूतास्त्वित्प धर्मदेशना यस्य स समन्तस्फुरणस्मिन् । तत्र अद्भुतागता
सर्वत्र चतुर्थी ।

22 यदा तु रुढिरपेक्ष्यते तदाय समन्तभद्रः^१ १०० गहागान बोधिसत्त्वानाम्भो
रुढ इति बोधिसत्त्वस्येय पूजा (१) पदार्थस्तु पूर्वार्द्धे योग्य । अयम्भु विषया
विधूतकल्पनाजालत्वे बोधिसत्त्वभूतपावरणप्रहाणतो द्रष्टव्य । गाम्भीर्य शान्तक
[प्रत्येकबुद्धपृथग्जनाविषयत्वत् । ओदार्यन्तु बोधिसत्त्वम(१)हाम्भ(१)०० ।
कायत्रयमयनुरूप बोधिसत्त्वाना विद्यत ए]^२ व प्रकर्षगमनात् बुद्धाना व्यवस्थाप्यत
इति ॥

सन्त्येव हि सन्तोस्य^३ वा त्ति का ख्यस्य शारत्रस्य ग्रहीतारस्तथापि श्रोतृक्षेत्र
बाहुल्येन सन्तमप्युपकारमसन्तमिव कृत्वा सूक्ताभ्यासमावृत्तचित्रात्पुनश्च शारत्रभ
कारणन्दर्शयन् । अयं च महार्थभ्रञ्जो हेतुदोषस्त्यक्तु युक्त इत्येताच्च गमोत्था
कथयितुं द्वितीय श्लोकमाह ।

¹ Missing portion is found in the margin in a different hand.

(शास्त्रारम्भप्रयोजनम्)

प्रायः प्राकृतसक्तिरप्रतिबलप्रज्ञो जनः केवलं,
नानर्थ्येव सुभाषितैः परिगतो विद्वेष्टचपीर्ष्यामलैः ।
तेनायं न परोपकार इति नश्चिन्तापि चेत(श्चिरं)^२,
सूक्ताभ्यासविवर्द्धितव्यसनमित्यत्रानुबद्धस्पृहम् ॥२॥

प्रायःप्राकृतेत्यादि । अत्र चतुर्विधः श्रोतृदोष उद्भावितः । कुप्रज्ञत्वमज्ञत्वं अनर्थित्वं अमाध्यस्थ्यञ्च । प्रायः शब्द ओकारान्तो^१ बाहुल्यवचनः । प्रायो जनो भूगान् जनः । प्राकृतसक्तिः प्राकृतानि बहिःशास्त्राणि तत्र सक्तिर्यस्येति (१) गराकत्वाद् व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । प्राकृता वा सक्तिर्यस्येति । समानाधिकरण एव । प्राकृतविषयत्वाच्च सक्तिः प्राकृता । अनेन कुप्रज्ञत्वं श्रोतृदोष उक्तः ।

अप्रतिबला शास्त्रग्रहणम्प्रत्यस(श)क्ता प्रज्ञा यस्य सोप्रतिबलप्रज्ञः प्रायो जन इति सम्बन्धः । अनेनाज्ञत्वमुक्तं^३ (१) सुभाषितैर्नानर्थ्येव किन्तु सुभाषिताभिधायिन-
भिवद्वेष्टचपीर्ष्यामलैः परिगतः सन् । अनर्थी च विद्वेष्टि चेत्यर्थः । एतेन यथा-
क्रममनर्थित्यममाध्यस्थ्यं चोक्तं । अत्रापि प्रायो जन इति सम्बन्धनीयं ।

अन्ये तु प्रायशब्दस्या(?स)कारान्तोप्यस्ति निपातः (१) स च बाहुल्ये-
नैतस्मिन्स्तृतीयार्थे स्वभावाद्गन्त इति व्याचक्षते । ईर्ष्या परसम्पत्तौ चेतसो
व्यारोपः । सैव मलश्चित्तमलिनीकरणात् । व्यक्तिभेदाद् बहुवचनं । यत एवन्तेन
कारणेनायमारिप्सितो वा नि का ह्यो ग्रन्थः । परोपकारः परेषामुपकारः । उप-
क्रियतेनेनेति करणं घञ् । परान् योपकरोतीति परोपकारः “कर्मण्यण्”
(पाणिनिः ३।२।१) । परोपकार इति नः अस्माकं चिन्तापि नास्ति । कथन्तर्हि
शास्त्ररचनायां प्रवृत्तिरित्याह । चेतश्चिरमित्यादि । चिरन्दीर्घकालं सूक्ताभ्यासेन
विवर्द्धितं व्यसनं^५ सक्तिस्तत्परता सूक्ताभ्यासविवर्द्धितं व्यसनं यस्य चेतसस्त-
त्थोक्तं । इति हेतोरत्र वा त्ति क रचनायामनुबद्धस्पृहं जाताभिलाषं चेत इति ।
एवमेके व्याचक्षते ।

अन्ये त्वन्यथा । कस्मादयमाचार्य धर्मं कीर्त्तिर्वीतिकन्यायेन प्रमाणसमुच्चय-
व्याख्यां करोति न पुनः स्वतन्त्रमेव शास्त्रमित्यस्मिन् प्रश्नावसरे प्राह । प्राय
इत्यादि । अस्य श्लोकस्यायं समासार्थः । चिन्तया करुणया च^६ मे प्रमाणसमु-
च्चय व्याख्यायां चेतौ जाताभिलाषमिति । चिन्ता करुणा च आचार्य दिग्गज-
रचितशास्त्रस्याल्पोपकारित्वेन । अल्पोपकारित्वञ्च श्रातृजनापराधेन । पदार्थ-
स्तूष्यते । प्राय इति बाहुल्येन प्राकृतसक्तिर्जन इति सम्बन्धः । प्राकृत उच्यते ।

(१) गदाधर्मात्ता

(२) हेतुलक्षणम्

अर्थानर्थविवेकनस्यानुमाणाश्रयत्वात् । (स्यमित्यसौ, तस्य । तस्याप्यन्याः ।)

लोके नीच । यरय दुष्टोन्वय । एवन्नी शि क आराणि पप्रणीता । तत्तामंभी ।
 2b शास्त्रद्वयानि । विद्येस्तज्ञानप्रशर्वत्वाद् दुःशान्त्याद् यत्न पात्रताम् । अपि
 सक्तिरनुरागो यरय स तथोक्त । कर्मन्त्यु प्राप्नोति । अर्थात्तत्त्व-
 प्रज्ञ इति । अतोसौ दुर्भाषितमपि सुभाषितामिति गृहीत्वा पात्रते संप्रपे । अपरि-
 त्तप्रज्ञत्वादेव चानार्यगुभाषितानि स्वयं गानयन्कोऽप्यक्षमा दोष स तत्त्वगृहीत्वा
 तैराचार्यसुभाषितैरनर्थी । आचार्ये च विद्वेषणात् शक्यतीत्याह । तेनैवमस्मात् ।
 न केवलमनर्थी सुभाषितैराचार्यादिरपि तु निद्वेषयापीदृशं प्रजः परिगतं गन्तव्यं
 दिग्मा ग (1) किं भूतं सुक्ताभ्यामिदं द्विद्विष्यत्सं । व्यवहारेणापि सम्भवो भवत्येव ।
 "येन यस्याभिमतबन्धो ह्यस्वस्वार्थां तेन सा" उक्तं व्यासनाम् ।

शोभनमुक्त सूक्तं भगवत्प्रवचनन्त-भाषास्यत्र विविक्षितं व्यस्तं । पञ्चाशदध्या-
सकत्वत्वं गस्याचार्यविद्भागस्य स तर्कात् । अनेनाचार्यविद्भागस्य परिपक्वपुष्पज्ञान-
त्वमाह । उपवितपुष्पज्ञाना एव हि भूतलाध्यासिर्वाहितव्यगता भक्तिः । अना-
स्रप्रतिबलप्रज्ञा आचार्यमुभापितैरर्थी प्राकृतसक्तिश्च तेन चरणनाथ प्रभाषणस्य
च यो न परोपकारः । उपकरणमुपकारो भावे च न (पार्थिव ३।३।१) । पर-
उल्लङ्घ्य उपकारो नास्माद् शयतीति कृत्या न परोपकारो ज्यैष्ठ्यमुपकारस्यैव यथा
प्रायशब्देन सूचित एव । इति शब्दो हेतुः^१ (१) अत्राज्ञेनोपकारो चिन्ता । पार्थिव-
मपीदं वास्य न बहुनामुपकारकं ज्ञानित्वमथगयाव्यर्थं साकल्यं कुतोऽपि न प-
कारा । आचार्यं च बोधिसत्त्वकल्पे विज्ञेयं स्वलोपणार्थं दुर्गोहमानाचार्यनीले रत्नप-
रीतप्रकाशनेनाचार्यं बहुमानगुत्पाद्य ततो नर्यहेतुर्जननिन्दार्तागमामीत्ययं पुराणि
योगेच्छाकारा करुणाप्यगिषाब्दात् । इत्यत्रानुबद्धस्पृहमिति द्वितीयमेवेति अक्षय-
चिन्ताकरणयोर्हेतुत्वमाह । इत्याद्यां निन्ताकरुणाभ्यां चेत्तद्विरुद्धं तीर्थकाव्यञ्ज-
प्रमाणं समुच्चय व्याख्याभूत प्रमाणवार्तिकं रचयामासुबद्धस्पृहं गन्तानेन
प्रवृत्तेच्छमिति ॥

यदि प्रमाणसमुच्चयव्याख्यां चिकीर्षुराचार्यधर्मकीर्तिः कृत्वात् रथाग-
न्रयेणानुमानं व्यवस्थापयतीत्याहङ्गागपनयन्नाह । अर्थानर्थेत्यादि । अथोक्तिर-

महितमनर्थरत^१योर्विवेचनन्तस्यानुमानाश्रयत्वादनुमानमाश्रयो यस्येति विग्रह । अनुमानेन ह्यर्थानर्थौ निश्चित्यानुमानपृष्ठभाविना प्रवृत्तपनृत्तेन ज्ञानेनार्थानर्थौ यथाक्रम प्राप्तिः (परिहाराथैवभागेन व्यवस्थापयति । तस्मादनुमानाश्रय-मर्थानर्थविवेचन । तद्विप्रतिपत्तेरिति तस्मिन्) ^१नुमाने यिप्रतिपत्तेस्तद्व्यवस्था-पनायाहेत्येवमेके व्याचक्षते ।

अत्र त्विदं चिन्त्य ।^६

यदि तावदेवगवधार्यतेर्थाऽनर्थविवेचनस्यैवानुमानाश्रयत्वादिति (१) तत्र । अर्थानर्थभ्यामन्यस्याप्युपेक्षणीयस्य तृतीयस्य पिषयस्य द्विवेचनन्तस्याप्यनुमाना-श्रयत्वात् (अर्थानर्थविवेचनरय चानियतत्वात् । प्रत्यक्षाश्रयत्वमनिवारितमिति कोतिशयोनुमानस्य न्यापितो येन तदादो व्युत्पाद्यते ।) ^१ अथाप्येवमवधार्यते । अर्थानर्थविवेचनस्यानुमानाश्रयत्वादेवेति । तथाप्ययुक्तमवधारण । अर्थानर्थविवे-
चनरय प्रत्यक्षाश्रयत्वादपि । तथा ह्यर्थानर्थौ विभयत्वरूपविवेक^{३८} प्रतिभासेते । तच्च प्रत्यक्षमभ्यासातिगद्यसगासादितपाटवतया अपसारितभ्रान्तिनिमित्त पादचा-त्यगर्थानर्थविवेचन[विकल्प जनयति । एतदेव (२) हि प्रत्यक्षस्यार्थानर्थविवे]^१ चनाश्रयत्व ग्रहणानर्थौ विभागेनानुभूय यथानुभवन्तत्र निश्चयजनन ।

न च शक्यम्वक्तु पादवात्येनार्थानर्थौ विभक्तावति । विकल्पेन वस्तु-स्वप्नस्याश्रयत्वाद् ग्रहणे वा विकल्पकत्वहानेविकल्पानुबद्धस्थ प्रमातु स्पाष्टार्थ-प्रतिभासित्वविरोधात् ।

यत्र तु यवचिद् विषये पाटवाभावाद् भ्रान्तिनिमित्तापनयनासमर्थं प्रत्यक्ष तथानुमानान्निश्चय प्राप्यते न सर्वत्र (१) तस्मात् प्रत्यक्षे स्वतः परतश्च भ्रामाण्यनिश्चय । निश्चायगिगयते चायमर्थो द्वितीय^२ परिच्छेद इति नेह प्रतन्नाते ।

अवश्यं च प्रत्यक्षस्याभ्यासबलादपसारितभ्रान्तिनिमित्तस्य यथानुभवनि-श्चयजननात् स्वतोर्थानर्थविवेचनाश्रयत्वगोष्ठव्यमन्यथानुमानस्यापि व्यवस्था न भ्याद् धूमादेर्लिङ्गस्यानिश्चयात् । धूमादेरणुमानात् प्रतिपत्तावनवरथा स्यात् । तत्रापि लिङ्गान्तरस्यानुमानान्तरेण निश्चयादिति ।

यदि च प्रत्यक्षमर्थानर्थविवेचनस्यानाश्रय^३स्तदा शास्त्रकारेण प्रकरणान्तरे युक्तं (१) "हिताहितप्राप्तिपरिहारयोर्नियमेन सम्यग्ज्ञानपूर्वकत्वादि"त्यादि तद् बाध्येत । तथा "न ह्यस्यामर्थम्परिच्छेद"त्यादि । पुनश्चोक्तं

“दृष्टेषु सम्बित्सामर्थ्यभाविनं स्मरणादि”त्यादि ।

तस्मादन्यथा व्याख्यायत इत्यपरे । आचार्य दि ग्ना ग प्रणीतं प्रमाणलक्षणा-
दिकसर्थो युक्तत्वात् । ती थि क प्रणीतं न युक्तत्वादनर्थस्तर्थाविवेचनं युक्ता-
युक्तत्वेन व्यवस्थापनन्तस्यानुमानाश्रयत्वात् । अनुमानमेव ह्याश्रित्य लक्षणवा-
क्यानां युक्तायुक्तत्वं व्यवस्थाप्यन् प्रत्यक्षन्तस्याविचारकत्वादिति ।

तदप्ययुक्तं । यतो लक्षणवाक्यानां न स्वरूपेण युक्तायुक्तत्वमपि त्वर्थज्ञा-
रेण (१) स चार्थो यथानुमानेन युक्तः प्रतीयते तथा प्रत्यक्षेणापि । तथा च
वक्ष्यति (१)

“प्रत्यक्षं कल्पनापोढं प्रत्यक्षेणैव सिध्यति ।” (प्र० वा० ३।१२३)

तथा

“पक्षधर्मत्वनिश्चयः प्रत्यक्षतः” इत्यादि ।

योषि मन्थते (१) सत्त्वमर्थानर्थविवेचनं प्रत्यक्षानुमानाभ्यां क्रियत एव
(१) केवलं यदर्थानर्थविवेचनस्यानुमानाश्रयत्वमुच्यते तत्प्रत्यक्षत्रिपयेपि विवाद-
सम्भवे सति नानुमानादन्यन्निर्णयनिबन्धनमस्त्यतोनुमानस्य प्राधान्यात्तद्विवेचना-
श्रयत्वमुक्तमिति ।

एतदप्ययुक्तं । यतः प्रत्यक्षस्य स एव त्रिषयो व्यवस्थाप्यते यो निश्चितो
न च निश्चिते विवादः सम्भवतीत्ययुक्तमेतत् ।

अन्यस्त्वाह (१) अर्थानर्थविवेचनमनुमानादेव भवति न प्रत्यक्षात् । यतो
येथानर्था अनुभूतफला अनुभूयमानफला वा न ते प्रवृत्तिविषया निष्पन्नत्वात् फलरम ।
तस्मादनागतार्थक्रियार्थन्तत्समर्थेष्वर्थानर्थेषु प्रवृत्तिः । न च तत्सामर्थ्यान्नेषु प्रत्य-
क्षेण प्रतीयते येन प्रवृत्तिविषयत्वं स्यात् । प्रवृत्तिसाध्यार्थक्रियाया भावित्वेन
3b तत्सामर्थ्यं (कुर्वद्रूपता) स्यापि भावित्वात् । तस्मात् पूर्वानुभूतार्थक्रियासाधन-
वस्तुसाधर्म्यात् प्रत्यक्षेष्वपि वस्तुष्वनागतफलयोग्यतानिश्चयी न प्रत्यक्षत-
स्तेनानुमानादेवार्थानर्थविवेचनमिति ।

तदप्ययुक्तं । यतो यदि सा योग्यता (कुर्वद्रूपता) र्थेषु वर्तमानकालभाविनी
तद्वाभ्यासातिशयवतापि प्रत्यक्षेण निश्चीयेत । लिङ्गवत् । अथानागतैव सा
तदानुमानेनापि (न) निश्चीयेतानागतार्थे नुमानाभावादिति वक्ष्यति ।

एतेन मरुच्यते ‘प्रवृत्तिविषयवस्तुप्रापणं प्रत्यक्षानुमानयोरविशिष्टमि’ति
तदपि निरस्तं द्रष्टव्यं । अनागतार्थक्रियासमर्थो हि प्रवृत्तिविषयो न च तत्साम-
र्थ्यं प्रत्यक्षानुमानाभ्यां निश्चीयत इत्युक्तं । परिच्छिन्नस्य च प्रवृत्तिविषय इष्यते
न च सन्तानः प्रत्यक्षादलक्षणं परिच्छिन्नस्तत्कथं प्रवृत्तिविषयः ।

अर्थैकस्मिन् क्षणे प्रत्यक्ष प्रवृत्तमपि निश्चयवशात् क्षणसामान्यविषयत्वे-
नैकसन्ततिविषयन्तश्नुत । प्रतिभासमानेनेव हि विषयेण निश्चयवशात् प्रत्यक्ष
सामान्यविषय व्यवस्थाप्यते न परमार्थतः । स्वलक्षणविषयत्वात् । यथा लिङ्ग-
विषय प्रत्यक्षः तथा हि प्रतिभासमानमिदं धूगस्वलक्षणान्ताणामेवा पाण्डु-
त्वादा शम्भवति (१) तत्र च विशेषागवधारणेन क्षणमात्रनिश्चयेन च स्वलक्षण-
विषयमपि सामान्यविषय प्रत्यक्ष व्यवस्थाप्यते । प्रत्यक्षपृष्ठभाविनो निश्चयस्य
प्रत्यक्षविषयानुसार्गत्वात् । न पुनरेकक्षणाविषयप्रत्यक्षमेव व्यवस्थापयितुं
क्षयते यतो य प्रत्यक्षे प्रतिभासतः क्षणो नासौ निश्चितो नापि पूर्वक्षणरूपो परक्षण-
रूपो वा सम्भवति भिन्नकालत्वात् । तत् कथन्तत्र विशेषानवधारणेन क्षण-
मात्रनिश्चयेन च क्षणसामान्यविषय प्रत्यक्ष व्यवस्थाप्यत । प्रत्यक्षपृष्ठभाविनः स
प्रायगतिः प्रत्यक्षस्य सामान्यविषयत्वेऽपि न सन्तानविषयत्वम् । प्रतिपन्नप्रतीय-
मानयोनिपरीक्षणनानागतक्षणानिश्चयाद् विजातीयव्यावृत्तरूपविषयप्रत्यक्षत्वात्
एव क्षणरग प्रातभागप्यय घट इति ज्ञापननिश्चयः ।

ननु यद्यर्थक्रियासमर्थो वस्तुगन्तानो (न) प्रत्यक्षानुमानाभ्या परिच्छिद्यते (१)
कथन्ताहि तयो पनर्नोक्तम् (१) वस्तुस्वरूपमात्रपरिच्छेदादिति ब्रूम । तथा
ह्यन्यादिकान्तरत्वेकत्र प्रवृत्त्या दाहादर्थक्रियासमर्थ प्रत्यक्षेण निश्चिन्तनान्य-
त्राणि दशादानेतदुपलभ्यमानं प्रवृत्त्यवृत्त्येदेदृग्विधाशकारीति निश्चाययति ।
स एव पुनः कालातरे फलार्थी तत्स्वरूपपर्यवर्षमाणोन्यादिकं प्रत्यक्षानुमाना-
भ्यामप्येवा तादेदेदमिति निश्चयपूर्वकं प्रवर्तते । तेनायगर्थस्वरूपमात्रपरिच्छेदे
प्रमाणव्यापारो न प्रवृत्त्यवृत्तिपरिच्छेदे । नाप्यर्थक्रियासामर्थ्यपरिच्छेदे पूर्व-
मेवायं सर्वत्र परिच्छिन्नत्वात् । तेन प्रत्यक्षानुमानयोः प्रवर्तकत्वं युक्तमेव ।
कथन्तर्ह्यर्थनिर्णयवेचनस्यानुमानाश्रयः परामुक्तम् ।.....
..... । त नैवाधार्थ्यं (?) तथा नाभिप्रेतमपि तु चतुर्गर्थसत्यम् । यतो
मुक्त्यर्थिनो वयं मुक्तिरुच्यं चतुर्गर्थसत्यदर्शनाद् भवतीति भगवतोक्तम् (१) तद्वर्तनञ्च
भावनाभ्यासतो निष्पद्यते (१) भावनायाः प्रवृत्तिश्च चतुर्गर्थसत्यनिश्चयेन (१) 42
तन्निश्चयश्च परोक्षत्वाद्यनुमानादेन भवतीत्यर्थानर्थविवेचननाश्रयत्वमनुमानस्यैव ।

अर्थो निरोधगानावुपादेयत्वादनर्थो दुःखसुखदयो त्याज्यत्वात् । यद्वाः
परभाषेसत्यगन्तं (संप्रतिपत्तय तयोर्थं निवेचनं स्वरूपेण व्यवस्थापनन्तस्यानु-
मानाश्रयत्वात् । अर्थानर्थविवेचनकारि च सर्वं ज्ञानं न स्वलक्षणं गृह्यत्यपि
त्वध्यवस्यतीति आन्तमेव (१) तेन यदि शब्दादिज्ञानमर्थानर्थविवेचननाश्रयमिष्यते
तदपि आन्तत्वादप्रमाणमेव (१) अत एव न तस्यैह व्युत्पाद्यताप्रसङ्गः । अनुमानस्य

(३) हेतुस्त्रिधा

(४) हेत्वाभासाः

पक्षधर्मस्तदंशेन व्याप्तो हेतुः, त्रिधैव सः ।

अविनाभावनियमात् ; हेत्वाभासास्ततोऽपरं ॥ ३ ॥

तु भ्रान्तत्वे सत्यपि प्रतिबन्धवशात् प्रामाण्यं (१) अब्धादिज्ञानस्य त्वेव प्रामाण्येभ्युपगम्यमानेऽनुमानेन्तर्भावपक्षधर्मस्वागमकत्वादर्थानर्थविनेताश्रयत्वं गनुमानस्यैव ।

ननु प्रतिबन्धवशादनुमानस्य प्रामाण्ये नित्यादिनिरूपकत्वमपि प्रामाण्यं स्यात् क्षणिकाद्यर्थं प्रतिबन्धाद् (१) अथाध्यवसिताभेप्रतिबन्धेन प्रामाण्यं गणिता भयात्मजानस्य प्रामाण्यं स्यात् । तदपि ह्यस्यवगिनेन गणिता गणनवशात् स्यात् सत्यपि प्रतिबन्धे यद्देशादिसम्बन्धितया योर्थोध्यवसिताभेऽप्येतां स्यात् (१) (१) सन्तानैकत्वाव्यवसायात् तमर्थं प्रापयदनुमानज्ञानं प्रमाणमयम् । तमर्थं (१) ।

अर्थानर्थविवेचनं नाधिगमरूपमाकारोऽनुमानप्रमाणत्वात् । यथा (१) सेवानुगागमोर्थानर्थविवेचनस्यानुमानाश्रयत्वं । तद्विप्रतिपत्तिरिति वाच्यमनुमानं सम्मोहात् । तद्व्यवस्थापनाय तस्यानुमानस्य विप्रतिपत्त्यपगत्येतावन्नापनायतः सूत्रकारः ।

पक्षधर्म इत्यादि ।

यदनुमानं व्यवस्थापनं कस्मात् पक्षधर्म इत्यादिना अनुमान व्यवस्थापनं (१) चत् । अदोषोयं हेतुविप्रतिपत्तिद्वारेणानुमाने विप्रतिपत्तेस्तदनुपपत्तिरिति तस्य व्यवस्थापनं । अनुमानज्ञानं च त्रिरूपलिगादुरगम्यमानं अकारणमिति विप्रतिपत्तिः प्रतीत्यैव निराक्रियते ।

यद्वानुमानशब्देन यथा लिङ्गमेवोच्यते तदा तद्विप्रतिपत्तिहेतुमुक्तं व्यनक्ति पयतीत्यदोषः ।

अत्र^१ श्लोके लिङ्गस्य लक्षणं संख्यानियमः संख्यानियमकारणस्त्विति अनुमानं चोक्ता । पक्षधर्मस्तद्व्यवस्थापन इति लक्षणं ।

तस्य पक्षस्याकृशः सार्थायतुमिष्टो धर्मस्तेन व्याप्त एवेत्यवधारणं (१) त्रिधैवेति संख्यानियमः । अविनाभावनियमादिति संख्यानियमनिरासः । त्रिधैवाविनाभावस्य नियतत्वादित्यर्थः । हेत्वाभासास्ततोऽपरं इति विपक्षनिर्वाहः (१) तस्माद्धेतुत्रयादन्ये हेत्वाभासाः ।

ननु यदि तदंशव्याप्तिर्दृष्टान्त एव गृह्यते तदानुमानस्योत्थानन्न स्यात् । साध्यधर्मिणि साध्यधर्मेण हेतोर्व्याप्तिग्रहात् । तदा च पक्षधर्मो हेतुरिति व्यर्थं लक्षणमगमकत्वात् । सर्वोपसंहारेण व्याप्तिग्रहणेपि नानुमानस्य प्रामाण्यं स्यात् । व्याप्तिग्राहकप्रमाणप्रतिपन्नविषयत्वेन स्मृतिरूपत्वात् । पक्षधर्मो हेतुरिति^१ न न वक्तव्यन्तदंशव्याप्तिवचनेनैव गतत्वात् । तदंशव्याप्तिबलेन च पक्षधर्मस्य गमकत्वेन पक्षं सत्तामात्रेण तत्रस्थस्य गर्दभादेरगमकत्वात् । तस्मान्न पक्षधर्मो हेतुरिति पृथग् लक्षणम्बक्तव्यं ।

तदुदात्तम् ।

“अन्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किं ।

नान्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किमि”ति ।

किं चानुपलब्धेस्तावन्न पक्षधर्मत्वमन्योपलब्धेः पुरुषधर्मत्वात् । स्वभावहेतोश्च धर्मिरूपत्वात् कार्यहेतोरपि स्वातन्त्र्येण धर्म्यनपेक्षत्वात् । न च कल्पितस्य पक्षधर्मस्य कार्यस्वभावहेतुत्वं साध्यव्याप्तिश्चेति न पक्षधर्मो हेतुरिति वक्तव्यं ।

तथा यदि हेतुत्वेन त्रित्वं व्याप्तन्तदा हेतुत्वस्यानियतत्वादप्यत्रापि संयोग्यादिषु हेतुत्वगनिवारितमेवेति त्रिधैवेत्यवधारणं न युज्यते ।

अथ हेतुत्वं त्रित्वेन व्याप्तन्तदा त्रित्वस्य हेतावनियतत्वात् कार्यादीनामप्यहेतु^२त्वात्तत्स्य कार्यादेरेव हेतुत्वमिति न घटते ।

किं च । यद्यनुपलम्भस्य साध्यप्रतिबन्धो नास्ति तदाऽप्रतिबन्धोपि हेतुर्गमक इति त्रिधैव स इति नियमो न घटते । (१)

अथ प्रतिबन्धोस्ति तदा कार्यस्वभावयोरेवान्तर्भावात् त्रिधैव स हेतुरिति तथापि न युज्यते । हेत्याभासास्ततोऽपर इति न युक्तं हेत्यन्तरस्यात्यन्तपरोक्षत्वात् तदभावः प्रत्यक्षादिनिश्चित इत्ययुक्तमुक्तं ।^३

पक्षधर्मस्तदंशेन व्याप्तो हेतुस्त्रिधैव सः ।

अधिनाभावनियमाद्धेतुभासास्ततोऽपर इति ॥

अत्रोच्यते । यद्यपि साध्यसाधनयोर्व्याप्तिः सर्वोपसंहारेण प्रतिपन्ना तथापि न व्याप्तिग्रहणमात्रादिह साध्यधर्मिणीदानीं साध्यधर्म इति विशेषेण निश्चयो भवत्यनुमानात् स्यात् । तस्माद् प्रतिपन्नविशिष्टदेशादिधर्मव्याप्यसाध्यार्थप्रतिपादकत्वेन प्रमाणगेवानुमानान्तश्च पक्षधर्मत्वे सत्येव भवति नान्यथा । यतो नान्यदेशादित्येन साध्यधर्मिणान्यदेशादिस्थः साधनधर्मः सम्बन्धोऽतो विशिष्टदेशाद्यवच्छिन्नसाधनावगतिसामर्थ्यादिव विशिष्टदेशाद्यवच्छिन्नसाध्यप्रतीतिरेवानुमानं (१) न तु धर्ममात्रादग्निमात्रप्रतीतिस्तास्या व्याप्तिग्राहकप्रमाणफलत्वात् ।

नापि यत्र साधनधर्मस्तत्र साध्यधर्म इत्यभिप्रेषणावगममपि सा^१ तत्र पक्षधर्मत्व सिध्यति साध्यधर्मधर्मतया विशेषणाप्रतीते सागन्धेनाभिधानात् । तस्माद् विशिष्टदेशाद्यवच्छिन्नसाध्यप्रतिपत्तये पक्षधर्मत्वदर्शनीयम् ।

तेन यदुक्तं “यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निग्नित्वात् नैव पक्षधर्मत्वात् । तत्रापि विशेषेणाग्निग्नित्वार्थधूमश्चास्तीति न तत्राग्निसमुक्तार्थत्वात् । तदभावात् ।

नन्ववमनुमानस्य प्रामाण्येऽपक्षधर्ममन्वमानं प्रमाणं स्यादप्रतीतिनाभिधानात् । यथाऽधस्तात्तन्दीपूरन्द्वौपरिवृष्ट्यनुमानम् । तथा तत्राग्निरपि प्रमाणं मातापित्रोर्ब्राह्मण्यादिति । तदुक्तम् ।

“नदीपूरोप्यधो देशे वृष्ट (सन्नुपरिरजता ।

नियम्यो गमयत्यव) ^१ युक्ता युगं नियागिका ॥

एव (प्रत्यक्षधर्मत्वं ज्येष्ठ हेत्यङ्ग) ^१ [मिथ्या] ।

तत्पूर्वोक्तान्यधर्मत्वदर्शनाद् व्यभिचारात् ॥

5a

पित्रोश्च ब्राह्मणत्वेन पुत्रब्राह्मण^२तानुमा ।

सर्वलोकप्रसिद्धा न पक्षधर्ममपेक्षते ॥

क्लेशेन पक्षधर्मत्वं यस्तत्रापि प्रकल्पयेत् ।

न सगच्छेत तस्यैतल्लक्षणेन सह लक्षणम् ॥

यथा लोकप्रसिद्धं च लक्षणैरनुगम्यते ।

लक्ष्यस्य लक्षणमेव [रयात्] तदपूर्वेन साध्यम्” उक्तम् ।

अत्रोच्यते । कस्मादुपर्येव वृष्ट्य (नुमानं नान्यत्र (१) पुरश्च तत्राग्नित्वात्) ^१ ति चेत् । यद्येव गतोय नदीपूर आयातस्तत्र^१ वृष्ट्यनुमानं नान्यत्र^१ पक्षधर्मत्वात् । परस्य च तत्सम्बन्धित्वनिश्चये सति गमकत्वमन्यथा (२) नैव कल्पितं स्यात् । तथा शिशुरयं ब्राह्मणं मातापित्रोर्ब्राह्मण्यादित्यत्रापि गम्येव तदिति ब्राह्मण्यं साध्यन्तस्यैव मातापितृब्राह्मण्यलक्षणो धर्मः सम्बन्धी गमको न मातापिता (ब्राह्मण्यभात्रमन्यसम्बन्धिमा) ^१ तापितृब्राह्मण्यस्यावगमकत्वात् । तस्मात्पक्षधर्मत्वे सति गमकत्वमतो^२ न क्लेशेन पक्षधर्मत्वकल्पना (१) यद्वा यत्राग्निरपि चारे निमित्तं स एव हेतुर्यथा धूमस्याग्निकार्यत्वं ब्राह्मणभूतमानापितृब्राह्मण्यं च शिशोर्ब्राह्मण्यनिमित्तमिति तदेव हेतुयुक्तत्वस्य तत्कल्पना क्लेशेन स्मादिना । तथा न चन्द्रोदयात् रामुद्रयुद्धचनुमानं चन्द्रोदयात् (पूर्वं पक्षधर्मत्वात्) ^१

^१ In the margin.

^२ Ślokaśāntika.

अर्थवृत्तिः १७

तदनुमानप्रसङ्गात् । चन्द्रोदयकाल एव तदनुमानन्तदैव व्याप्तेर्गृहीतत्वा^३-
दिनि चेत् ।

अधेवन्तकालसम्बन्धित्वमेव साध्यसाधनयोः । तदा च स एव कालो धर्मी
तत्रैव च साध्यानुमानं चन्द्रोदयश्च तत्सम्बन्धीति कथमपक्षधर्मत्वम् (१) अथ
कालो नेष्यते न तदा तदनुमानमव्यभिचाराद् (१) अथ बौद्धा नामेतदनुमान-
न्नास्ति कालाभावात् (१)

तदयुक्तं । पूर्वाह्लादिप्रत्ययविषयस्य महाभूतविशेषस्य काल इत्यभिधेय-
स्याभ्युपगमात् ।^४ एवमन्यत्रापि पक्षधर्मत्वं योज्यं ।

ननु भवतु पक्षधर्मत्वे सत्यनुमानस्य प्रामाण्यन्तथापि पक्षधर्म इति पृथग्
लक्षणं न कर्तव्यन्तदङ्गस्याप्राप्तवचनेनैव गतत्वात् ।

सत्यं (१) किन्त्वपक्षधर्मस्यापि साध्यव्याप्तस्य हेतुत्वनिरासार्थं कृतं । महान-
सादिवृष्टधूमादि चोदधावन्यनुमाने ।

ननु व्याप्तस्य लिङ्गत्वं न च महानसादिगतो धूम उदधौ साध्येनाग्निना^५
व्याप्तः (१)

सत्यं (१) केवलं व्याप्तो हेतुरित्येतावन्मात्रकेण लक्षणवचनेन यत्रैव व्याप्यधर्म-
रतत्रैव व्यापकधर्मानु (गान) मित्येतन्न लभ्यते । ततश्चान्यत्रापि साध्यानुमाना-
गङ्गकानिवृत्त्यर्थं पक्षधर्मवचनं । अनुपलब्धेरपि पक्षधर्मत्वमरत्येव । यदा ह्यन्यस्य
भूतलादेरुपलम्भजनयोग्यतैवान्यानुपलब्धिस्तदा योग्यतान्यभूतलादिस्वभावेति^६
गन्धनानुपलब्धेः पक्षधर्मत्वं । कृतकत्वादेरप्येवं शब्दादिधर्मत्वं । पुरुषधर्मरूपाया
अप्यनुपलब्धेरन्यभूतलादिकार्यत्वमेव परमार्थतस्तद्धर्मत्वन्तदायत्तत्वात् । धूमा-
देरपि कार्यस्यैवं प्रदेशादिधर्मत्वद्वकेवलम्बिकलोऽनेन तेषां सम्बन्धिस्वरूपमेव
पक्षस्यायं धर्म इति व्यवस्थाप्यते ।

हेतुत्वं च धूमादेरविनाभावेन व्याप्तसंज्ञातावि^७नाभावस्यागमकत्वेन (१) हेतु- १b
त्वात् । अधिनाभावश्च कार्यस्वभावाभ्यां व्याप्तः । विधिप्रतिषेधयोश्च साध्यत्वे
सत्यर्थान्तरविधाने (कार्यहेतोः) स्वभावहेतोः प्रतिषेधे । चानुपलब्धेस्तेन हेतु-
स्त्रित्वेन व्याप्तोऽतोऽसौ त्रिविध एव भवति । न तु त्रिविधो हेतुरेव कार्यविरप्य-
ज्ञातस्याहेतुत्वात् । कारणव्यापकानुलब्धयोरपि प्रतिबन्धादेव गमकत्वं ।^४
तथा हि (१) यत एव प्रतिबन्धात् कार्यव्याप्ये कारणव्यापके गमयतः । तत एव
प्रतिबन्धात् कारणव्यापकानुपलब्धी कार्यव्याप्याभावङ्गमयतः । स्वभावानुगल-
ब्धावपि यदा घटादेरुपलम्भजनयोग्य आत्मा उगलब्धिश्च्यतेन्यहेतुसाकल्ये
अपलम्भाव्यभिचारादुपलब्धिः सत्ता तदानयोस्तादात्म्यन्तेनावपि पक्षे प्रति-

पक्षो धर्मो । प्रयोजनाभावादनुपचार इति चेत् । न । सर्वधर्मधर्मगतत्वेना-

बन्धनिबन्धनमेव गमकत्वं । यच्चानुपपत्त्यर्थं कथादिहेतुतात्पर्यात् । एवमायं
प्रतिबन्धानपेक्षत्वात् । हेतुत्वं मरुताणां साध्यप्राप्तिरित्येवम् । यथा । एवम् ।
(१) न च सयोगे सति तदायत्तत्वमस्युक्तानां सयोगाभावात् । (१) यथा । तदायत्तत्वम
सयोगतस्तदायत्तताजन्यत एव स्युक्तानामुक्तान् । यथा । एवम् । यथा ।
तदायत्तत्वन्नादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यान्तेन कार्यरतभावात्पक्षधर्मतात्पर्यात् । यथा ।
भ्यादीनामहेतुत्वन्तदायत्तताभावेनावनाभावाभावात् ।

अथ तदायत्तत्वमस्ति तदेव तर्हि गमकत्वे निर्गतमिति चेत् । न । तर्हि ।

ननु तथापि कथमनुमानस्योत्थानन्तिर्विकल्पकप्रत्यक्षेण धर्मधर्मतात्पर्यात् ।
ग्रहात् स्वातन्त्र्येण वस्तुद्वयार्थगतौ ।

उच्यते (१) सविकल्पकेनापि धर्मधर्मतात्पर्यात् । धर्मधर्मतात्पर्यात् ।
भावप्रतिभासः^१ एव । (१) यच्च निश्चितपक्षेऽप्येतत् केवलं । तदायत्ततात्पर्यात् ।
गल्लेखानुरोद्धेयक्रांते विशेषः । (१) तच्च निर्वाच्यतात्पर्यात् । यथा ।
गिहास्तीदं नास्तीति निधिप्रतिषेधजन्यत्वं । यथा । यथा ।
स्वरूपनिश्चयः सम्बन्धनिश्चयः (प्रत्यक्षकतः)^१ एव भवतीति ॥

पक्षधर्म इत्युक्तं । (१) सूत्रे पक्षधर्मश्च धर्मधर्मतात्पर्यात् । यथा ।
प्रति समुदायधर्मत्व हेता सिद्धन्तेन स सर्वो हतुर्गमिष्यः स्यात् । यथा ।
वेयर्थमिति वाह ।

पक्षो धर्मोति । आयवे समुदायोपचारात् । एतदन्त्येव । यथा ।
मिलन्तेन न दृष्टान्तधर्मो पक्ष उच्यते ।

ईदं न से न ग्राह्यं । धर्मधर्मो हेतुस्तिरोतावद् पक्षकत्वात् प्र^१योजनाभा-
वादनुपचार इति । तदाह । प्रयोजनेत्यादि । नत्यादिना प्रतिषेधात् । न यथा
जनस्याभावः कथं सर्वधर्मधर्मप्रतिषेधार्थत्वाद्गुणधारस्येत्यादयो । यथा ।
धर्मधर्म इति निर्देशः कार्यः । तथा च दृष्टान्तधर्मोपि धर्मो हेतुः स्यात् । यथा ।
तु सर्वस्य धर्मिणो धर्मः प्रतिषिद्धो भवति । कथं (मिति चेदाह । तदेकदेशत्वादि)^१ ।
6a तथा हि समुदायस्यावयवेषूपचारः^१ तदेकदेशत्वनिबन्धनत्वेन न सर्वत्राप्युक्तः ।
साध्यधर्मो च तदेकदेशत्वात् पक्षस्यावयवत्वात् पक्षोपचारयोपपत्तस्य यो धर्मो
स्तत्प्रतिपक्षधर्ममुपचारकरणः । तथा चेत्युपचारयोपपत्तिप्रतिषेधो साध्यधर्मो-
परिहारः । आदिशब्दात् काकस्य का (ज्यादित्यादि) ।

र्थत्वात् । तदेकवेदात्तात् । तदुप वारयोभ्यधर्मिप्रतिपत्त्यर्थम् । तथा च चाक्षुषत्वा-
दित्यादिपरिहारः ।

धर्मत्वचनेनापि गम्याभय(परिग्रह)सिद्धौ धर्मधर्मवचन^१ सामर्थ्यात् प्रत्यासत्तेः^२
साध्यधर्मिसिद्धिरिति चेत् । न । दृष्टान्तधर्मिणोपि प्रत्या(सत्ते)ः । तद्वशादप्येत्येति
दृष्टान्तधर्मिणोऽस्यसिद्धेः धर्मधर्मवचनात् साध्यधर्मिण^३ एव^४ परिग्रह इति

ननु यदि चाक्षुषत्वादिति^५ चक्षुर्विज्ञानविषयत्वादिति हेत्वर्थस्तदाय हेतु-
रनेकान्तिवत्त्वात् तदच्छाव्याप्तिवचनेनेव निरस्त इति किमुपचारेण । अथ
चक्षुर्विज्ञानजनकत्वादिति हेत्वर्थस्तदापि तज्जनकत्व सत्त्वमेव (१) तच्च शब्दे-
प्यरतीति न दृष्टान्तधर्मिणो एवमित्येति कश्चित् ।

तदुपगत । चक्षुर्विज्ञानजनकत्व हि सत्त्वविशेष स व घटादीनामेव धर्मो न
वा(दस्यातरनन्निवृत्त्यर्थमुपचार)^६ कारण । न त्वसत्यप्युपचारे व्यापारय लिंगत्वं
(१) न च शब्दानित्यत्वेन चाक्षुषत्व^७ व्याप्त्यन्तरकथमस्य लिङ्गत्वं ।

नैव दोष । अनित्यत्वमात्रेण ह्यस्य व्याप्त्यन्तत्तच्च शब्देप्यरतीति कथम-
हेतुत्व स्यात् ।

धर्मवचनेनेत्यादि । धर्मरादशेन व्याप्त इति चेत्तत्र धर्मवचनेनापि धर्मि-
तरन्त्रत्वाद् (संस्कारावयवम्) धर्मिणोर्गोक्षप्राप्त(१) तत्र धर्मिणो गम्यमाणाय-
(ग परिग्रह)स्य सिद्धौ सत्या येतद्धर्मिणो इत्यादि धर्मिगृहणान्तरं सामर्थ्यात्
प्रत्यासत्तिरिति निश्चिन्तना गम्यते (१) व्यापारविधिक्षाया धर्मिगृहणमनर्थक
स्यात् । तस्माद् धर्मवचनपामर्थ्यात् प्रत्यासत्तिः सिद्धा (१) प्रत्यासत्तिश्च
साध्यधर्मिण एव तत्र प्रथम हेतुपदर्शनात् । तथा प्रत्यासत्त्या साध्यधर्मिणोर्गोक्ष-
प्राप्त्याति । न प्रत्यासत्त साध्यधर्मिणोर्गोक्ष कुतो (१) दृष्टान्तधर्मिणोपि न
केवलं साध्यधर्मिण प्रत्यासत्ते । कदाचिद् व्याप्तिदर्शनपूर्वके प्रयोगे दृष्टान्त-
धर्मिणोपि प्रथम हेतुसद्भावोपदर्शनात् ।

यदि न प्रत्यासत्ते साध्यधर्मिमिद्वि पारिशेष्यात्तर्हि भविष्यति । यत्तद-
शब्दात् वा हेतुभूतया दृष्टान्तधर्मिणोर्गोक्षप्राप्तिः । न हि दृष्टान्तधर्मिणोर्गोक्ष-
जनो साध्येन व्याप्ति प्रदर्शयितुं शक्यत इति मन्यते । ततो धर्मिगृहणाद् व्यति-
रिक्त्यमानात् साध्यधर्मिण एव परिग्रहः । तदशेनेति च तच्छब्देन धर्मवचन^८नाक्षिप्त ।
धर्मो गम्यध्यात इति तत्साम्बन्धनार्थमपि धर्मिगृहणं नाशङ्कनीयम् ।

यत्र प्रयोगानन्तरं न सम्भवति स पारिशेष्यविषयो धर्मवचनस्य त्वन्य

^१ Samas pa

^२ Yin-pa.

^३ In the margin

पक्षधर्मत्वे तं विशेषणमपेक्षते अन्यत्रानुवृत्तेः असाधारणता स्थादिति चेत् । न ।^५ अयोगव्यवच्छेदेन विशेषणात् । यथा चैत्रो धनुर्धर इति । नान्ययोगव्यवच्छेदेन यथा पार्थो धनुर्धर^६ इति आलोच्यते । तदा हि वक्तुरभिप्रायवशात् न

पक्षेण विशेष्यते स पक्षरयैव भवति । यथा देवदत्तस्य पुत्रः (१) ततोऽन्यत्रानुवृत्तेरसाधारणता साधारणता न स्थात् । तदङ्गशब्दातिविरोध इति यावत् । साधारणतया तदङ्गशब्दातिप्रतिपादनात् । ततो यदि पक्षधर्मो न तदङ्गशब्दातिरथ तदङ्गशब्दातिर्न पक्षधर्म इति व्याहृतं लक्षणमिति ।

ननु यदि साध्यधर्मिणि साधनधर्मस्य साध्यव्याप्तिर्न गृहीता तदा हेतोरनैकान्तिवात्त्वमथ गृहीता किं दृष्टान्ते हेतोः (रन्वयेन कथञ्च पक्षधः)^७ मस्य तदङ्गशब्दातिविरुध्यते साध्यधर्मिण्यपि व्याप्तेः प्रतिपन्नत्वात् । सर्वपदार्थस्य^८ क्षणिकत्वे साध्ये सत्त्वलक्षणस्य वा हेतोः को दृष्टान्तेन्वयः । तस्मात् स्वसाध्यप्रतिबन्धाद्धेतुस्तेन व्याप्तिः सिध्यति (१) स च विपर्यये बाधकप्रमाणवृत्त्या साध्यधर्मिण्यपि सिध्यतीति न किञ्चिदन्यत्रान्वयापेक्षया (१) तत्कथमिदमाशङ्कितमन्यत्रानुवृत्तेरसाधारणतेति ।

(सत्यं यद्यपि साध्यधर्मिणि हेतोः)^९ साध्यव्याप्तिमन्तरेण नानुमानस्योत्थानन्तथापि दृष्टान्ते साध्यसाधनयोः^{१०} प्रतिबन्धग्राहकप्रमाणगन्तरेण न साध्यधर्मिण्यपि व्याप्तिः सिध्यतीति तदर्थमिदमाशङ्कितं ।

यत्तुच्यते कार्यहेत्वपेक्षया स्वभावाद्देतुविशेषापेक्षयैतदाशङ्कितं तत्तु क्षणिकत्वानुमाने सत्त्वापेक्षया । तस्य हि विपक्षबाधकप्रमाणवृत्त्यैव गमकत्वा (दिति तदेतदुत्तरत्र निरूपयिष्या)^{११} मः । तस्मात् पूर्वगृहीतप्रतिबन्धसाधकप्रमाणस्मृतये हेतोरन्यत्र वृत्तिरपेक्षणीया ।

7a

एतत्परिहृरिति नेत्यादिना (१) न अन्यत्रानुवृत्तिः (१) कुतः । अयोगो सम्बन्धस्तद्व्यवच्छेदेन विशेषणात् पक्षस्य । न ह्यन्ययोगव्यवच्छेदेनैव विशेषणम्भवति किन्त्वयोगव्यवच्छेदेनापि । यत्र धर्मिणि धर्मस्य सद्भावः सन्दिह्यते तत्रायोगव्यवच्छेदस्य न्यायप्राप्तत्वात् । अत्र दृष्टान्तो यथा चैत्रो धनुर्धर इति (१) चैत्रे हि धनुर्धरत्वं सन्दिह्यते किमस्ति नास्तीति । ततश्चैत्रो धनुर्धर इत्युक्तेः पक्षान्तरमधनुर्धरत्वं श्रोतुराकाङ्क्षोपस्थापितं निराकरोत्ययोगव्यवच्छेदोत्र न्यायप्राप्तः ।

पराभिमतव्यवच्छेदं निराचिकीर्षन्नाह । नान्ययोगव्यवच्छेदेन विशेषणा-

^१ In the margin.

तदेकदेशस्तदंशः । पक्षशब्देन समुदायावचनाद् । (व्याप्तं पदं व्याप्तिः ।)
व्याप्तं हि तत्र व्यापकस्य भाव एव नापि व्याप्यस्य तत्र भाव एव । एतेन^१
+211) धान्यव्यतिरेकनिश्चयावपि (उक्तौ) ।

दन्यत्राननुवृत्तोरमाधारणतोऽन सम्बन्धः । अत्रापि दृष्टान्तो यथा (पार्थो धनुर्द्धर इति सागान्यशब्दोप्यग)^१ धनुर्द्धरशब्दः प्रवरणसामर्थ्यादिना प्रकृतगुणवृत्तिरह पा थं हि धनुर्द्धरत्व सिद्धमेवेति नायोगाशङ्का । तादृशानु सातिशय किमन्यत्रा-
प्यस्ति नास्तीत्यन्ययोगशवायां श्रोतुर्यदा पार्था धनुर्द्धर इत्युच्यते तदा शान्तिशयः
पार्थ एव धनुर्द्धरो नान्य इति प्रतीयते । तेनात्रान्ययोगव्यवच्छेदो न्यायप्राप्तः ।
तथा कि पक्षेस्त्ययं धर्मो न (वेति संशये पक्षधर्म)^१ इत्युक्ते पक्षस्य धर्म एव नाधर्मः ।
धर्मश्चाश्रितत्वाद् विशेषणन्तेनायोगो व्यवच्छिद्यते नान्ययोगः । तदंशव्या-
प्त्यान्ययोगस्य प्रतिपादनेन दृष्टान्ते सन्देहाभावात् । आक्षेपस्यापि इति निश्चयाम-
वचतुर्थे परिच्छेदे (४।११०) ।

तदंशस्तद्धर्म इति तच्च शब्देन पक्षः परामृश्यते न धर्मः ? । धर्मस्य धर्मसिम्भवात् ।
तस्य पक्षस्यांगत्नस्येव साध्यो धर्मः । एकदेशे रूढीकृतशब्दः कथं धर्मं प्रतिपाद-
यतीति चेदाह । वक्तुरभिप्रायवशादिति । न वस्तुवत्त्वेन गब्धानां वाचकत्वं^१ किन्तु
वस्तुविवक्षावशान्न तपेकदेशस्तदंश इति प्रकृतेन सम्बन्धः । (१)

कि पुनरेवमिति चेदाह । पक्षशब्देन समुदायावचनादिति । यदि पक्षशब्देन
समुदायोभिहितः स्यात् तदा धर्मधर्मिसमुदायात्मकस्य पक्षस्यैकदेशो धर्मोऽस्तीति चेत्
भवति । उक्तरीतिरेन तु पक्षशब्देन धर्म्येवाभिधीयते । (१) तस्य चैवमात्मकस्य कुल
एकदेशः ।

व्याप्तं पदव्याप्तिरित्यादिना व्याचष्टे । तस्य पक्षधर्मस्य गतो व्याप्तिः ।
व्याप्नोति यच्च व्याप्यते व्याप्यव्यापकधर्मतया प्रतीतेः । यदा व्यापकधर्मस्य
विवक्ष्यते तदा व्यापकस्य गम्यस्य भाव एवेति सम्बन्धः । तत्रैतत् गम्यधर्मं
प्रधानमेतन्माधारार्थप्रधानं धर्मिणा धर्मान्तरत्वाभावात् । तेनायमर्थः । (१)
यत्र धर्मिणि व्याप्यमस्ति तत्र सर्वत्र व्यापकस्य भाव एवेति व्यापकधर्मा व्याप्तिः ।
न त्वेवमवधार्यते व्यापकस्यैव तत्र भाव इति । हेतुभावप्रसंगान् । अध्यापकस्यैव
मूर्तत्वादेस्तत्र भावात् । नापि तत्रैवेत्यावधार्यते । प्रत्यक्षान्तरिकप्रत्यक्षेण
त्वापत्तौ । साधारणश्च हेतुः स्यान्नित्यत्वस्य प्रमेयेष्वेव भावान् । यदा तु व्यापक-

धर्मता व्याप्तेर्विवक्षिता तदा यत्र धर्मिणि व्यापकोऽस्ति तत्रैव व्याप्यस्य भावो नान्यत्र । अत्रापि व्याप्यस्यैव^१ तत्र भाव इत्यवधारणं हेत्वभावप्रसक्तेरेव 7b
नाश्रितमव्याप्यस्यापि तत्र भावात् । नापि व्याप्यस्य तत्र भाव एवेत्यवधार्यते ।
सपक्षैकदेशवृत्तेरहेतुत्वप्राप्तेः । साधारणस्य च हेतुत्वं स्यात् प्रमेयत्वस्य नित्ये-
ष्ववश्यम्भावादिति । व्यापकस्य तत्र भाव इत्यनेन चान्वय आक्षिप्तो व्याप्यस्य
वा तत्रैव भाव इत्यनेन व्यतिरेक आक्षिप्तः ।

यद्वा व्याप्तेर्व्याप्यव्यापकधर्मसम्बन्धेन नि^१यतानियतत्वस्यापत्तार्थः । तेन
व्याप्तो हेतुर्भवति न तु व्यापकोऽनियतत्वात् ।

ननु यो धर्मो व्याप्यमन्तरेण भवति स कथं व्यापको व्याप्यसम्बन्धेनाव्या-
पकत्वात् ।

सत्यं । केवलधर्मयोः सामान्येन व्याप्यव्यापकभावो निश्चीयते । यच्चा-
नित्यत्वसामान्यं प्रयत्नान्तरीयकत्वव्यापकं निश्चिततन्तदप्रयत्नान्तन्तरीयकेपि
दृश्यत इति व्यापकोऽनियत उच्यते । अथ प्रयत्नान्तन्तरीयकस्वभावमेवानि-
त्यत्वं निश्चेतुम्पार्यते तद्वानयोः परस्परं व्याप्यत्वमिति व्याप्त एव हेतुर्भवति ।
यदा च गत्र धिप्रतिपत्तिस्तदेव साध्यमितरत् साधनमिति न्याय एषः ।

यदि तर्हि “गक्षधर्मस्तदंशेन व्याप्त” इत्येतावद्धेतुलक्षणं ततः पक्षधर्मत्व-
न्तदङ्गव्याप्तिश्चेति द्विरूपो हेतुः स्यादन्यत्र च त्रिरूप उक्तस्तत्कथं व्याधात
इत्याह ।

एतेन तदंशव्याप्तिवचनेनान्वयव्यतिरेकावुवती । अन्वयव्यतिरेक-
रूपत्वाद् व्याप्तेरिति भावः । तथा हि (१) य एव येनान्वितो यन्निवृत्ती च निवर्त्तते
स एव तेन व्याप्त उच्यत इति तदात्मकत्वाद् व्याप्तेर्व्याप्तिवचनेनान्वयव्यतिरेका-
भिधानन्ततो व्याप्तिवचनेन रूपद्वयाभिधानान्न व्याधात इति । तौ च ज्ञापक-
हेत्वधिकारान्निश्चितौ । निश्चयश्च तयोर्नैकेनैव प्रमाणेनापि तु^१ यथास्वं यस्य
यदात्मीयं प्रमाणं निश्चायकन्तेन । यस्य च यत्प्रमाणन्तदुत्तरत्र वक्ष्यते ।

ननु भावरूपत्वाल्लिङ्गस्य कथं व्यतिरेकः (१) साध्यागावेऽभावलक्षणोऽस्य
रूपमिति चेत् । न । य एव हि साध्य एव लिङ्गस्य भावः स एव साध्याभावे
व्यतिरेकः । तेनान्वयव्यतिरेक(योरपि तादात्म्यं वि)^१कल्पकल्पितस्तु भेदः ।
साध्याभावे लिङ्गस्य निर्वृत्तिधर्मकत्वं व्यतिरेक इ^१त्यपरे । यतश्च यत्र यत्र साधन-
धर्मरतत्र तत्र साध्यधर्म इत्येवं रूपोऽवयवः । तेन यदुच्यते (कु मा रि ल) भ हे न ॥

^१ In the margin.

पक्षधर्मश्च यथास्वं प्रमाणेन निश्चितः ।

“गः सविबुदयो भावी न तेनाद्योदयोग्यितः ।
अथ चाद्योदयात् सोपि भविता श्वोनुगीयते ॥
व्योम्नि दृष्टं च धूमाग्रं भूमौ बह्निः प्रतीयते ।
(धूमाग्रमग्नेरन्वेति न च भूमौ प्रति)”^१ प्ठितः ॥
एवन्न देशकालाभ्यां लिङ्गं लिङ्ग्यनुगच्छति ।
तस्मान्नास्यान्वयो नाम^२ सम्बन्धोद्धवाः प्रतीयत” इति (१)

तदपास्तं । यतश्च यथोपवर्णितः साध्यान्वयो हेतुर्नान्येन । तेनेतदपि
प्रत्युक्तं ।

“प्रत्याख्येयैवमेवेह व्याप्तिराम्बन्धकत्वाना ।
यो हि नान्वीयते येन स तेन व्याप्यते कृत” इति ।

अत एवेदृशीमपरिकल्पितं व्याप्तिं निराकर्तुं या चायां व्यापकस्य^३ ?
8a तत्र भाव इत्यादिना लौकिकीव्याप्तिर्निश्चितयात् । सम्बन्धग्राहकं भगवत्
लिङ्गस्य साध्यायत्तताग्राहकं । यच्च तदायत्ततां गृह्णाति तदेवासाध्याय-
रेकात्मिकाया व्याप्तेर्ग्राहकं । साध्यायत्तताया एव व्याप्तिरूपत्वात् । तस्माद्
व्याप्तिग्राहकादेव प्रमाणात् यत्र व्याप्यसम्भवस्तत्र व्यापकभावो यत्र व्यापक-
भावस्तत्र व्याप्याभाव इत्य(भावेपि निश्चयो भवति । तेन यदुच्यते)^४
[कुमारिल] भट्टेन ।^५

“सामान्यविषयत्वाच्च न प्रत्यक्षेन्वयसम्भवे(त्) ।
न चानुमीयते पूर्वमविज्ञा^६तान्वयान्तरात् ॥
अथान्वयेनुमानं स्यादन्वयान्तरवर्जितं ।
सिद्धे तदनपेक्षेस्मिन्नन्यत्राप्यन्वयेन किं ॥
व्यतिरेकोपि लिङ्गस्य विपक्षानैव लभ्यते ।
अभावे स न गम्येत कृतयत्नैरबोधनात् ॥
यावत्सर्वविपक्षाणां पर्यन्तो नावधारितः ।
तावद्धेतोरवृत्तित्वं कस्तस्माज्ज्ञातुमर्हती”ति

तदप्यपास्तं ।

^१ In the margin.

^२ Śloka-vārtika 114.

पक्ष) 'प्रत्यक्षं किं यथास्वं प्रमाणेन निश्चित उक्तो वेदितव्य इति सम्बन्धः पक्षधर्मवच्चंगनैव । एवं च त्रैलोक्यमेवोक्तं लिङ्गस्यैतद्विरोधः ।

तेन गद्वच्यते ऽपि ह्य क ण्णेन । "सत्यमनुगानमिष्यत एवास्माभिः प्रमाणं लोकप्रतीतत्वात् केवलं लिङ्गलक्षणमगुवत्"मिति तदगास्तं । त्रैलोक्यस्यापि लिङ्गलक्षणस्य लोकप्रतीतत्वात् धूमादाविव ।

ननु कथं यथास्वं प्रमा(णेन पक्षधर्मनिश्चयः) ? सामान्यस्य लिङ्गत्वात् (१) तस्य च प्रत्यक्षेण स्वलक्षणविषयत्वेनाग्रहणात् । अगृहीतस्य चालिङ्गत्वात् । गृहीतस्य च स्वलक्षणरयानन्ययेनालिङ्गत्वात् । नाप्यनुमानेन सामान्यग्रहणन्तलिङ्गस्यापि सामान्यरूपत्वेन प्रत्यक्षेणाग्रहणादनुमानेन ग्रहणेऽनवस्थाप्रसङ्गात् ॥

तदाह ।

"लिङ्गलिङ्गन्यनुगानानामानन्त्यादेफलङ्गिनि ।

गतिर्भूगसहस्रेषु बहुष्वपि न (विद्यत) १" इति १ ।

अथ कार्यस्वभावविकल्पाप्रतिभासि सामान्यं कार्यादिदर्शनाश्रयतया तदध्यव-
सायाच्च कार्यादिहेतुरित्युच्यते ।

तदमुक्तं (१) तस्यापि विकल्पाव्यतिरिक्तत्वाद् विकल्पवद् अन्यत्र विकल्पा-
न्तरेऽननुगमात् कथं सामान्यं लिङ्गं । तस्माद् विजातीयव्यावृत्तमेव धूमादे रूपं
आपकहेत्वधिकारात् प्रत्यक्षनिश्चितभिवक्षोपानवधारणेन सामान्यलक्षणं लिङ्ग-
गुच्यते । न तु विजातीयव्यावृत्तिविकल्पाकारो बाऽवस्तुत्वात् । तेनायमर्थः ।
प्रत्यक्षगृह्यभाविना निश्चय^२योगधूमव्यावृत्तरूपावधारणेन धूमादिस्वलक्षणमिदं
प्रतिभासगानं गद्वानित्ताण्यभाषणमन्यद्वेति विक्षोपानवधारणेन चानेकस्वलक्षण-
रूपं सामान्यलक्षणं लिङ्गं प्रत्यक्षविषये व्यवस्थाप्यते । यथा च लिङ्गस्य विशेषा-
नवधारणेन सामान्यरूपत्वन्तथा साध्यस्यापि । तदाह ।

"अतद्वापरावृत्तवस्तुमात्रप्रसाधनात् (१)

सामान्यविषयं प्रोक्तं लिङ्गं भेदाप्रतिष्ठितेरिति ।

तथाभूतरय^३ च सामान्यलक्षणस्य लिङ्गस्य साध्यकार्यत्वं साध्यस्वभावत्वं च
वस्तुत्वाय विरुद्धं । तच्च लिङ्गं प्रत्यक्षादिनिश्चितमिति सर्वं सुष्ठं ॥

त एत इत्यादिना त्रिष्वैव स इत्येतद् व्याचष्टे ।

^१ In the margin.

^२ Śloka-vārtika. 153:3

त एते कार्यस्वभावानुपलब्धिलक्षणा हेतवस्त्रयः । यथा धूमादग्निरत्र, शिश-
पात्वाद् वृक्षोऽयम् ।

त एत इति । पक्षधर्मत्वेन यथोक्तया च व्याप्या युक्ताः कार्यस्वभावानुपलब्धयो
लक्षणं स्वभावो येषान्ते तथोक्ताः । धूमादिति कार्यहेतोरास्थानं । अग्निरत्रेति
साध्यफलस्य । न त्वयम्पक्षप्रयोगः? (१)

8b ननु यः प्रदेशोऽग्निसम्बन्धी सोऽप्रत्यक्षः । यच्च प्रत्यक्षो ततोऽग्निरग्न्या आलोका-
द्यात्मा धूमवन्नया दृश्यमानो न सोऽग्निरग्नान्तः कथं प्रदेशो धूमस्य प्रत्यक्षतः सिद्धिस्त-
स्माद् धूम एव धर्मी युक्तः ।

‘‘साग्निरयं धूमो धूमत्वादित्येवं साध्यसाधनभावः’’ इत्युक्तं तत्र २^१ । तस्यापि
साग्नैर्युसावयवस्याप्रत्यक्षत्वात् । परिदृश्यमानस्य चोद्भवभागवत्सिद्धिर्भावात्
सहावृत्तेः कथं धूमसामान्यस्य साध्यधर्मिणि प्रत्यक्षतो निश्चयः । धूमावयवो
प्रत्यक्ष इति चेत् । न (१) अवयवव्यतिरेकेण तस्याभावात् । लोकाध्यवसायः त-
स्यैकत्वे वा प्रदेशस्यापि तावतः कल्पितमेकात्मकत्वं न धार्यते । प्रदेश एव च
लोकोऽग्नौ प्रतिपद्यते न धूमे धर्मिणि । तेन यद्यग्नैरनुमानमिष्यते प्रदेश एव
धर्मिण्यनुमानमस्त्वित्येवम्परमेतत् ।

न त्वत्र पूर्वोक्तो दोषपरिहार इत्येके । यदा दृश्यमानः प्रदेशो धर्मी
अधस्तादग्निमानित्येतावत् साध्यधर्मो नाग्निमात्रं । ईदृग्विशेषे च साध्यधर्मण
पूर्वमेव व्याप्तिः प्रतिपन्ना । धूमश्चात्र प्रत्यक्षसिद्ध इति कथं नागुमानं । यत्
देशाद्यपेक्षया कार्यहेतोर्गमकत्वमत्रोच्यते । तदसङ्गतमेव देशादपेक्षेणया
सिद्धत्वात् । धूममात्रदर्शनादेवास्य साध्यस्य सिद्धत्वाच्च । यदा प्रदेशोऽग्निं
दृष्ट्वा किंशुकादिरूपेण सन्नेहं यदा धूमदर्शनान्निवर्त्तयति । तदैतदुदाहरणं प्रत्यक्षं ।
तदा हि प्रत्यक्षेण धर्मी साधनधर्मश्च सिद्धो भवति ।

यत्तुच्यते (१) प्रत्यक्षाप्रत्यक्षरूप एव धर्मिण्यनुमानमिति । तद्युक्तं ।
प्रत्यक्षाङ्गशो यद्यपि हेतुः सिद्धस्तथापि न तत्र साध्यधर्मानुमानं प्रत्यक्षावाधित्वात् ।
परोक्षाङ्गशो तु स्यादनुमानं केवलन्तत्र हेतुरसिद्धः । न च प्रत्यक्षं प्रत्यक्षरूपस्य धर्मिणा
धर्मः प्रत्यक्षसिद्धोऽप्रत्यक्षेण प्रत्यक्षाव्यापारात् । यदा वा श्रवणप्राप्तो शब्दोऽनित्य-
त्वानुमानस्तदा कथं धर्मिणः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षरूपेति यत्किञ्चिदेतत् ।

शिक्षापात्वादिति स्वभावहेतोर्वाहरणं ।

^१ Cf. Nyāyavārtika (I:1:5).

प्रवेशविशेषे ष्वन्निष्ठा घट उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य अनुपलब्धेः ।

उ म्वे कं स्त्वशाह । "स्वभावहेतोर्गमकत्वं दूरोत्साहि (तमेध । भेदाधि-
ष्ठाना) ^१त्वाद् गम्यगमकभावस्य । न ह्यभिन्ने प्रतिबन्धो नाम । न शिक्षापा
वृक्षात्मिका ।^२ ततो व्यावर्त्तमानत्वात् । यो हि यस्माद् व्यावर्त्तते न स तदात्मा ।
घटादिव पटः । व्यावर्त्तते च खदिरादिभ्यः शिक्षापेत्यतदात्मिका । तदात्मत्वे
च लिङ्गग्रहणवेलायामेवाव्यतिरेकात् साध्यस्वरूपबल्लिङ्गाग्रहणपत्वं
साध्यस्य गृहीतत्वादनुमे (यत्वहानिः । तादात्म्येन च शिक्षा) ^३शपात्वस्य गमकत्वे
तादात्म्याविशेषाद् वृक्षत्वस्य शिक्षायां प्रति गमकत्वप्रसङ्गः । अथास्यानियत-
त्वादगमकत्वं नियततैव तर्हि गमकत्वे निमित्तं न तु तादात्म्यं व्यभिचारिण्यपि
वृक्षत्वे तादात्म्यस्य दर्शनात् । अथ तदात्मनैव वृक्षे नास्ति शिक्षा . . . . .
. . . . . तदात्मिका । सर्वथा ययोरेव . . . . . तथा गम्यगमक (भावो
नानात्म्ये तु तादात्म्याभावः ।) ^४एवमशिक्षापाञ्चक्षापोहयोरोहबुद्धयोर्वा गम्य-
गमकभावो निराकर्त्तव्य" इति ।

9a

तद्युक्तं । शिक्षापा हि वृक्षविशेषस्वभावा । वृक्षविशेषोपि शिक्षापास्वभाव
एवेत्युभयगतन्तादात्म्यं । तादात्म्येपि च कश्चिदवृक्षव्यावृत्ते स्वभावे कथञ्चिन्मूढो
नाशिक्षापाव्यावृत्ते (१) तेन शिक्षापादेर्लिङ्गस्य ग्रहणान्नानु (मेयत्वहाणिः । यतश्च
न वृक्षमात्र) ^१स्वभावा शिक्षापा (१) तेन न वृक्षत्वस्य शिक्षायां प्रति गमकत्वं ।
साध्यसाधनाद्य^२भावदोषन्तु स्वयमेव शास्त्रकारो निराकरिष्यतीति
यत्किञ्चिदेतत् ।

प्रवेश इत्यनुपलब्धेः कथनं । प्रवेशविशेष इत्युद्दिष्टे देशे । ष्वच्चिदिति वादि-
प्रतिवादिप्रसिद्धे । न घट इति घटाभावव्यवहारः साध्यः । उपलब्धीत्यादिना हेतुनि-
र्देशः । उपलब्धे (लक्षणानि करणानि चक्षुरादीन्य) ^३प्रतिबद्धसामर्थ्यादुपलब्धि-
लक्षणानि । तानि प्राप्तः स्वाभासज्ञानजननयोर्भ्यः स्वभावविशेषः ।
स्वज्ञानजननसामर्थ्यन्तर्भूतोर्थ इत्यर्थः । तस्यानुपलब्धेस्तथाभूतस्यासद्व्यवहार-
सिद्धिः ।

कथं पुनर्यां यत्र नास्ति स तत्रोपलब्धिलक्षणप्राप्तो भवति । उपलब्धिलक्षण-
प्राप्तत्वं हि ज्ञानविषयत्वन्तास्मिन् सति कृतो नास्ति त्वं ।

उच्यते । यावत्यां (सामर्थ्यां सत्यां पूर्वं प्रति) ^४पन्नो भावस्तावत्यामेव

^१ In the margin.

यदि स्यादुपलम्भयोग्यभावादेव स्यात्^१ नान्यथा । तेनोपलब्धिलक्षणप्राप्तसत्त्वं तत्तस्येत्युक्तम् । तत्र द्वौ वस्तुसाधनौ एकः प्रतिषेधहेतुः ।

सामर्थ्यां सत्त्वां यदि स्यात् पूर्वकालवदुपलभ्योत्पद्यमानोपलब्धिलक्षणप्राप्तसत्त्वं बुद्ध्या परामुख्य भावस्थाप्रतिभासनात्मास्तीति निषेधः त्रियते । न त्वमुक्तस्य । प्रतिभासपरामर्शोपायाभावात् । गर्वदाऽप्रतिपन्नत्वात् ।

ननु दृश्यस्याभावे सति सैव सागम्री कथं प्रतिपन्नेति चेत् । न । एतज्ज्ञान-विषययोर्भावयोरैको (पलम्भाधितिः)^१ ब्रूमः । स्वत एव न निमित्तमानस्यो-पलब्धिलक्षणप्राप्तत्वन्निश्चीयते । एतदेवैकज्ञानजननयोग्यतयापलब्धिलक्षण-प्राप्तत्वन्दर्शयितुमाह ।

यदि स्याद् घटादिरुपलभ्यं सत्त्वं यस्य स तथाभूत एव स्यात् । नान्यथेति न कदाचिदग्राह्यस्तथाभूतोऽवश्यं ज्ञानज्ञ व्यभिचरतीति यावत् । यत एवमेतत् ज्ञानजनन-उपलब्धिलक्षणप्राप्तसत्त्वेति यद्विशेषणमुक्ततन्तदग्राह्योपलब्धिलक्षणप्राप्तसत्त्वस्येत्युक्त-म्भवति । अत्र त्वयं बाह्यार्थः । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं । उपलब्धिरिव लक्षणन्तत्प्राप्तमुपलब्धिलक्षणप्राप्तं ज्ञानेनाव्यभिचरितसम्बन्धागत्यपेक्षः । एवंभूतं सत्त्वं यस्य तत्तथोक्तं । तथाभूतं हि सत्त्वं ज्ञानं निवृत्त्यावश्यं निवर्तत इति भावः । विधिप्रतिषेधाभ्यां सर्वं साधनं व्याप्तं । विधीयमानस्य साध्यः प्रतिबन्धद्वयेन भिद्यत इति विधिप्रतिषेधौ हेतुव्यापत्तादिति नरोपगताः । तत्रैत्यादि ।

तत्र त्रिषु हेतुषु द्वौ कार्यस्वभावहेतु वस्तुसाधनौ विधिसाधनी । तात्रेणैषि चावधारणं न तु वस्तुसाधनमेवेति । आभ्यां सामर्थ्याद् व्यक्तेरस्यापि सिद्धेः । एकः प्रतिषेधहेतुरिति । उक्तलक्षणोनुपलम्भः प्रतिषेधहेतुरेव । न त्वेक एवेत्यवधार्यते पूर्वोक्तमपि व्यवच्छेदगतेः ।

9b

कश्चिदाह । "व्यवच्छेदः शब्दलिङ्गाभ्यां प्रसादयते यावोश्चिद् व्यवच्छेदः^१ न सर्वोपलम्भादेवेत्यनुपलम्भ एवैको हेतुरिति ।

तदयुक्तं । यतो न तावत् प्रमाणव्यापारापेक्षयैतदुच्यते । वस्तुन्येव प्रमाणव्यापारात् । तदाहात एव वस्तुनिर्णयं प्राप्ताभ्यं द्वयोरिति । नाप्यव्य-सायवशादेतदुच्यते वस्तुन एवाव्यवसायात् । व्यवच्छेदेन मह निमित्त-सम्बन्धाभावाच्च ।

^१ In the margin.

स्वभावप्रतिबद्धत्येऽर्थोऽर्थं न व्यभिचरति^१। स च तदात्मत्वात्। तदात्मत्वे साध्यसाधनयोर्भेदाभावाद् इति धेतुः। न। धर्मभेदानां परिकल्पनात् इत्युच्यते।

यो हि गगतेऽमुगलभेऽसद्व्याधक्षाग्योगता साध्यते न प्रतिषेधः।^२ योग्यता च स्वभावभूतत्वात्। तथाग्निगति प्रदेशे साध्ये अग्निमत्ता प्रदेशस्य स्वभाव एव साध्यो धूमगतत्वापत्ति च हेतुः। प्रदेशाभिन्ना इति सर्वो हेतुः स्वभावहेतुरेवेति (१) तदगुवत्तम् (१) एवं हि गमकत्वे गर्दभत्वादेरपि गमकत्वं स्यात् (१) न भवत्यग्नि-कार्यत्वाभावाद् गर्दभस्येति चेत्। यद्येवं धूमस्याग्निकार्यत्वमेव गमकत्वे निवन्धनमिति कथं न कार्यहेतुः।

अन्य^३स्तु मन्यते “अपुलम्भरतु प्रदेशकार्य इत्यसद्व्यवहारे साध्ये कार्यहेतुरेव। कृतकविकल्पाच्चानित्यशब्दकार्यं इति सर्व एव हेतुः कार्यहेतुरिति”ति।

तदप्ययुगां (१) कृतकविकल्पो हि कृतककारणत्वात् तस्यैवानुभाषकः स्मान्नानित्यस्य। कृतकस्यागित्यस्यभावत्वादनित्यत्वं सापयतीति चेत्। यद्येवं कृतकत्वादेवानित्यत्नप्रतीतिः स्मान् कृतकविकल्पात्। कृतकत्वभावतयैवानित्यस्ये गमकत्वात्। यद्वा कृतकविकल्पश्च स्यान् नानित्य इत्यनैकान्तः। कृतकविकल्पजननगसामर्थ्यं कृतकाव्यतिरिक्तस्तत्त्व न पूर्वन्त पश्चात्तेनासावनित्यो-ऽव्यतिरिक्तन्तर्हि सामर्थ्यमनित्यत्वं साधयतीति कथं न स्वभावो हेतुरिति मत्किञ्चिदेतात्।

नि पुनद्वयिव वस्तुसाधनावित्याह। स्वभावेन प्रतिबन्धः “साधनं कृते”ति रा^४भासः। स्वभावेन प्रतिबद्धत्वं। प्रतिबद्धस्वभावमिति यावत्। तस्मिन् सत्यर्थो लिगमर्थमिति लिङ्गिनं न व्यभिचरति।

स च स्वभावप्रतिबन्धः कृत इत्याह। तदात्मत्वादिति साध्यस्व-भावत्वात्। तदात्मत्वे साध्यस्वभावात्सात्त्वे साधनस्य। यदेव साध्यन्तदेव साध- (नमिति साध्यसाधनयो)^५ भेदाभावास्तेन प्रतिज्ञार्थकदेशो हेतुरिति परमाशङ्क-क्याह। नैत्यादि। सा^६ध्यसाधनभूतानां धर्मभेदानां व्यावृत्तिभेदेन परिकल्पनावा-रोपाद् (१)

एतदुक्तम्भवति। धर्मभेदः समारोप्यते तेन साध्यसाधनभेदः। यतो निश्चितो गमको निश्चेतव्यश्च गम्य उच्यते। निश्चयविषयश्चारोपित एवेति निश्चयभेदा-रोपितो धर्म (भेदः। एतच्च वक्ष्यामोऽन्यापोहप्र)^७ स्तावे^८।

^१ In the margin.

^२ Pramāṇavārtika 3:163-73.

तथा चानुमानानु^१मेयव्यवहारोऽयं सर्वो हि बुद्धिपरिकल्पितो बुद्ध्याख्येन धर्मधर्मभेदेनेति उच्यते। धर्मधर्मितया भेदो बुद्ध्याकारकतो नार्थोऽपि। बुद्धि- (विकल्प)भेदानां स्वेच्छामात्रानुरोधनां^२ अन्वयाश्रयात्^३। तत्कल्पितविषयभावार्थप्रतीतावनर्थप्रतिलम्भ एव रथात्। कार्यस्यापि स्वभावात्प्रतीत्यर्थः। तत्स्वभावस्य तदुत्पत्तेः। एतावनुमेयप्रत्ययः अतत्प्रतिभोक्तव्येति साक्षादनुत्पत्तेः^४।

आचार्यं दिग्भागे नाप्येतदुक्तमित्याह। तथा चेत्यादि। सर्व एते^५। यत्रापि साध्यसाधनयोरग्निधूमयोर्वास्तवो भेदस्तत्रापि स्वलक्षणेन जाहिरा-
योगादनुमीयतेनेत्यनुमानलिङ्गमनुमेयः साध्यधर्मी साध्यधर्मश्च तेषां व्यवहारो नानात्वप्रतिरूपः। बुद्ध्याख्येन धर्मधर्मिणो (भेदस्तेन बुद्धिप्रतिभागतः)^६ भिन्नेन रूपेण भेदव्यवहार इति यावत्। यदि तर्हि बुद्धिपरिकल्पितो धर्मधर्म-
IOA व्यवहार एव तर्हि कल्पिताद्धेतोः साध्यसिद्धिः प्राप्ता। ततश्च हेतुदोषो यावानु-यते स सर्वः स्यात्। तदाह भट्टः॥^७

“यदि वा विद्यमानोपि भेदो बुद्धिपरिकल्पितः (१)

साध्यसाधनधर्मदिव्यवहाराय कल्प्यते ॥

ततो भवत्प्रयुक्तेस्मिन् साधनं गा(गदुच्यते)।

सर्वत्रोत्पद्यते बुद्धिरिति^८। दूषणता भवेति^९।

अत्राह। भेद इत्यादि। एतदाहार्थ एव कार्यं गमयति केनाह तर्हि धर्मितयाऽयं धर्मोऽयं धर्मोति यो भेदो नानात्वमगमेन बुद्ध्याकारकतो नानात्वपरिकल्पितो नार्थोऽपि न लिङ्गमपि बुद्ध्याकारकतः (१) विकल्पानिभित्तावन लिङ्गात् कस्माद् अर्थप्रतिपत्तिर्न भवतीत्याह। विकल्पेत्यादि। विकल्पभेदानां विकल्प-
विशेषाणामिच्छामात्रानुरोधित्वेन स्वतः^{१०} नानात्वमन्वयाश्रयाश्रयप्रतिपत्तिः (साक्षादनुत्पत्तेः)^{११} नार्थालम्बनत्वादित्यर्थः। तैरर्थैः नानात्वविकल्पः कल्पितः। अत्रासौ विषयव्यतिरिक्तः तत्कल्पितविषयस्तरमावेवंगुताद्धेतोरर्थप्रतीतावनर्थप्रतिलम्भ मानायामनर्थप्रतिलम्भ एव स्यादर्थप्रतिलम्भ एव न रथात्।

द्वितीयं प्रतिबन्धलक्षणमाह। कार्यस्यापीत्यादि। तत्स्वभावमगमेन नानात्व-
स्वभावस्य तदुत्पत्तेः का (रणादुत्पत्तेर् योजुमा) नस्य प्रामाण्यं नानात्वप्रतीत्यर्थः।
एतावनुमेयप्रत्ययौ प्रमाणमिति सम्बन्धः। एतावति स्वभावात्प्रतीत्यर्थः।
अनुपलब्धेः स्वभावहेतावन्तर्भावाद् द्वावित्याह। यद्वा प्रकान्तापेक्षया द्वैवित्याह।

^१ Rat-dgah-va-mams.

^२ In the margin.

^३ Śloka-vārtika, Nyālamba 171 72.

तदुत्पत्तेः तदव्यभिचारिणौ । इति प्रमाणं प्रत्यक्षवत् ।

प्रत्यक्षस्यापि (प्रामाण्यं) अर्थाव्यभिचार एवेति । तदभाव भाविनः तद्वि-
प्रलम्भ^१त् । अव्यभिचारश्चान्यस्य कोन्यस्तदुत्पत्तेः । अनायत्तरूपाणां सहभाव- 422a
नियमाभावात् ।

स्वभावकारणयोरनुमेययोः प्रत्ययावित्यनुमेयप्रत्ययौ अतत्प्रतिभासित्वेपीत्य-
नुमेयस्वलक्षणाप्रतिभासित्वेपि । अतत्प्रतिभासित्वन्ततः साक्षादनुत्पत्तेः । कथन्तस्त-
व्यभिचार इत्याह । तदुत्पत्तेरित्यनुमेयाभ्यां स्वभावकारणाभ्यां पारम्पर्येणोत्पत्तेः ।
तदव्यभिचारिणावित्यनुमेयाव्यभिचारिणौ । इति हेतोः प्रमाणं प्रत्यक्षवत् ।

तेन यदुच्यते ऽ विद्व क ण्णं ना^१ “नधिगतार्थपरिच्छित्तिः प्रमाणमतो नानुमान-
प्रमाणमर्थपरिच्छेदकत्वाभावाद्” इति तदपास्तं । यतः सर्वं एव प्रेक्षावान् प्रवृत्ति-
कागः प्रमाणमन्वेपते प्रवृत्तिविषयार्थोपदर्शकत्वेन प्रवृत्तिविषयश्चार्थोऽर्थक्रिया-
समर्थ इ^२व । न चानागतं प्रवृत्तिसाध्यार्थक्रिया सामर्थ्यम्वस्तुनः प्रत्यक्षमपरिच्छि-
नत्तीत्युक्तमतः कथमस्यार्थपरिच्छेदमात्रात्प्रामाण्यं । तस्मात् स्वविषये तदुत्पत्त्या
प्रत्यक्षं यन्मया पूर्वप्रतिपन्नं प्रबन्धेनार्थक्रियाकारि तदेवेदमिति निश्चयं कुर्वत्
प्रवर्तकत्वात् प्रमाणन्तथानुमानमपि ।

प्रत्यक्षस्यापीत्यादिना व्याप्तिमाह । अर्थाव्यभिचार एवेति । पूर्वमभि-
मतार्थ^३कारित्वेन निश्चितस्यार्थस्य सम्भवे सति भाव एव प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमन्यथा
तदभावे अर्थाभावे भाविनः प्रत्यक्षस्य तद्विप्रलम्भान्निविष्टतार्थासम्भवात् । एतदु-
क्तमवधति । यदार्थक्रियासमर्थम्वस्तु प्रत्यक्षं न परिच्छिनत्ति । यदि च तथाभूत-
मपि वस्तु व्यभिचरेत्प्रमाणमपि न स्यात् । अव्यभिचारश्चान्यस्य कोन्यस्तदुत्पत्ते-
रित्यन्यस्यार्थान्तरभूतस्य^४ योन्येन सहाव्यभिचारः स तदुत्पत्तेः कोन्यो नैवान्यः । 10b
तदुत्पत्तिरेवाव्यभिचार इत्यर्थः ।

कस्माद् (1) अनायत्तरूपानामप्रतिबद्धस्वभावानां सहभावनियमाभावादव्यभि-
चारनियमाभावात् । तस्मादर्थक्रियाकारित्वेन निश्चिततार्थाव्युत्पत्तिरेव प्रत्यक्ष-
स्याव्यभिचार इति प्रामाण्यन्तच्चा^५नुमानेऽप्यस्तीति समं द्वयमिति भावः ।

एतेनैतदपि निरस्तं “प्रमाणस्यागौ^६णत्वादनुमानादर्थनिश्चयो दुर्लभः” इति ।
यद्यगौणत्वमनुपचरितत्वमुच्यते तदानुमानमप्यनुपचरितमेवास्वलक्ष्णद्विधिरूपत्वात् ।

अथ धर्मधर्मिसमुदायस्य साध्यत्वे हेतोः पक्षधर्मत्वमन्वयो वा न सम्भवति
तेन पक्षधर्मत्वप्रसिद्धयर्थं धर्मिणः साध्यत्वमुपचरितव्यमन्वयसिद्ध्यर्थं च
धर्मस्येत्येवमुपचरितविषयत्वादनुमानमुपचरितं ।

यवि तदुत्पत्तेः कार्यं शमकं सर्वथा अभ्यगमकभावः प्राप्यः ।

तदयुक्तं^१ यतो लोके धूममात्रगमिणात्रव्याप्तं यत्र भूमिणि दृश्यते तत्रैवाग्नि-
प्रतीतिर्भवतीति कस्यात्रोपचार एवं च सगुदायस्याग्नि साध्यत्वमिति । यदाह ।
“केवल एव धर्मो धर्मिणि साध्यस्तथेष्टसमुदायसा सिद्धिः कता भवती”ति (१)
न चानुमानविषये साध्यशब्दोपचारे सत्यनुमानमुपचरितप्राग ।

अथ प्रमाणस्यागौणत्वादभ्रातृत्वादनुमानस्य तु भ्रान्तत्वादप्र^३माणमित्यु-
च्यते ।

तदयुक्तं (१) भ्रान्तस्याप्यगम्यनुमानस्य तदुत्पत्त्या बाह्यागम्यवशादेन लोके
प्रामाण्यदर्शनात् प्रत्यक्षवत् । अथ प्रत्यक्षमपि प्रमाणमनेष्यते तदा लोकपत्नीनां
तादा । प्रत्यक्षानुमानयोः प्रमाणयोर्लोकप्रतीतत्वात् ।

अथ नैव प्रत्यक्षानुमानयोः प्रमाणत्वं प्रतिविध्यते । किन्तु लिङ्गनिर्लक्षणा
चतुर्लक्षणं वा न केनचित् प्रमाणेन सिद्धमिति पर्य^२नुयोगे यदनुमानमुच्यते साधकं ।
पुनस्तत्रापि स एव पर्यनुयोग इत्येवं सर्वत्र पर्यनुयोगपराण्येव सूत्राणि । तत्रा न
सूत्रं (१)

“विशेषेणुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाधनमिति”^१ (१)

तदप्ययुक्तं । पूर्वमेव त्रैरूप्यग्राहकस्य प्रमाणस्य व्याप्तिवचनेनाक्षिप्तत्वात् ।
(न चाप्रमाणकेन परः)^२ पर्यनुयुज्यते वादिप्रतिपादितोर्गसिद्धत्वात् ।

अथ वचनात्मकमनुमानं न वक्तुः प्रमाणमथ (व) वनेन परं प्रतिपादयाम
तथाऽप्रमाणकेन पर्यनुयोगः क्रियत इति ।

तदप्ययुक्तं । द्वयोरपि हि वचनावर्थप्रतीतिः प्रमाणभूतौत्वश्चोपपत्तिः ।
कत्वात् केवलम्बवतुरधिगमस्य निष्पन्नत्वात् प्रमाणं नो वा तेन धुवरप्रभा(ण
भवत्प्रामाण्ये वा द्वयोरप्यप्रमा)^३णमिति कथन्ततोर्थप्रतीतिः ।

यदप्युच्यते (१) “परसिद्धेनानुमानेनानुमाननिविध्यते”इति तदप्येतेन
निरस्तमिति । संयोगवशाद् शमकत्वे ।

“न च केनचिदङ्गेन न संयोगी कृताशनः ।

धूमो वा सर्वथा तेन प्राप्तं धूमात् प्रकाशनमिति”^१ ।

यः सर्वथा शम्यगमकभावप्रसंग आचार्यदिग्गोशेनाक्षिप्तं परं प्रति
तदिहापि कार्यं(हेतौ आशङ्कते यदीत्यादिना)^२ साध्यादुत्पत्तेः कारणात् कार्य-

सर्वथा जन्यजनकभावादिति चेत् । न । तदभावे भवतस्तदुत्पत्तिनियमाभावात् ।
एवं हि (१)

कार्यं स्वभावैर्यावद्भिरविनाभावि कारणे ।

हेतुः स्वभावः;

हेतुः, तत्कार्यत्वनियमात् । तैरेव ये तैर्विना न भवन्ति ।

इगमकङ्कारणस्येत्यध्याहारः सर्वथा गम्य^१गमकभावः प्राप्तः । अग्नेः सामान्य- 112
धर्मवद्विशेषधर्मा अपि तार्णपाण्णादयो गम्याः स्युः । धूमस्यापि विशेषधर्मवद्
द्रव्यत्वपार्थिवत्वादयोपि सामान्यधर्मा गमका भवेयुः । कुतः । सर्वथा जन्यजनक-
भावात् (१) तथा हि यथाग्निरग्नित्वद्रव्यत्वसत्त्वादिभिः (सामान्यधर्मैर्जनकः
तथा ताण्णपाण्णादिभिः)^१विशेषैरपि । यथा न धूमो धूमत्वपाण्डुत्वादिभिः
स्वनिगतैर्विशेषधर्मैर्युक्तो जन्यस्तथा सामान्यधर्मैरपि सत्त्वद्रव्यत्वादिभिस्ततश्च
यथानयोः कार्यकारणभावस्तथैव गम्यगमकभावः स्यादित्यत आह ।

नेत्यादि । न सर्वथा जन्यजनकभावस्ततश्च कुतस्तथा गम्यगमकभावः स्यात् ।
कस्मादिति चेत् । तदभावे तेषान्ताण्ण^१(पाण्णत्वादीनां विशेषधर्माणामभावे)^१
भवतो धूममात्रस्य तेभ्य एव विशेषधर्मभ्यो भवतीत्येवमात्मनस्तदुत्पत्तिनियम-
स्याभावात् । तथा तदभावेऽन्यभावे भवतो द्रव्यत्वादेः सामान्यधर्मस्याग्नेरेवायं
भवतीत्येवं रूपस्य तदुत्पत्तिनियमस्याभावात् । कुतः सर्वथा जन्यजनकभावो
यतः सर्वथा गम्यगमकभावः स्यात् ॥

यत एवन्तस्मात् कार्यं धूमादिकं स्वभावैर्यावद्भिरधूमत्वादिभिः स्वगतै^१ -
रित्थंभूतलक्षणं तृतीया । अधिनाभावि । विना न भवति । क्वाविनाभावि (१)
कारण^१ने । कारणविषये । यद्वा कारणे इत्याधारसप्तमी । कारणस्थैः स्वभावै-
र्यावद्भिरग्नित्वद्रव्यत्वादिभिरविनाभावि । तेषां कारणगतानां सामान्यधर्माणां
हेतुः कार्यं गमयामित्यर्थः । किङ्कारणं (१) तत्कार्यत्वनियमात् । तेषामेव
कारणगतानां सामान्यधर्माणान्तत्कार्यमित्ये (वं रूपस्य निय)^१मस्य सद्भावात् ।
न हि तत्सामान्यधर्मात् कदाचिदपि कार्यं व्यभिचरति । एवन्तावत्^१ कारणगताः
सामान्यधर्मा गम्या इत्याख्यातं ।

कार्यगतास्तु विशेषधर्मा गमका इति दर्शयन्नाह । तैरेवेत्यादि । कार्यमपि
तैरेव धर्मैः स्वगतैः कारणगतानां धर्माणां गमकाः । येषान्तरासम्भविनो धूमत्वपा-

¹ In the margin.

अंशेन जन्यजनकभावप्रसंग इति चेत् । न । तदजन्मलिङ्गविशेषोपाधीनां ग्रहणेऽभिमतत्वात् । यदा द्रव्यत्वादीनि अवशिष्टानि विवक्षितानि तदा तेषां

ण्डुत्वादयो विशेषरूपास्तैः कारणगते सामान्यधर्माणां न भवन्ति । यथापि तत्कार्यत्वनियमादित्यपेक्ष्यते । तेषामेव कार्यगतानां निमित्तत्वाभावात् कारणगत सामान्यधर्मापेक्षया कार्यत्वनिगमात् ।

यदि सामान्यधर्माणां कारणगतानां कार्यगतोपपत्तिधर्मातिशयाभावात् गम्यगमकभावतदांशेन जन्यजनकभावः स्यात् । अने सामान्यधर्माणां प्रमाणः । (१) धूमस्य च विशेषधर्मा एव जन्या रयुः । सर्वथा च जन्यजनकभावोपपत्तिरिति वृत्त्यभ्युपगमविरोधः । एतत्परिहरति (१) नाशान् जन्यजनकभावोपपत्तिः । निरुद्धत्वेन वस्तुनः सर्वथा जन्यजनकत्वाभ्युपगमात् । गम्यगमकभावोपपत्तिरिति सर्वथाभिमतत्वात् । तदाह । तज्जन्येत्यादि । यद्यपि हि कार्यस्य ते कारणगतैर्विशेषधर्मैर्जन्यो यो विशेषः स ग्रहीतुं शक्यते साधकत्वेन कारणत्वात् । तदा तज्जन्यविशेषग्रहणेऽभिमतत्वात् कारणगताविशेषधर्माणां गम्यत्वरगः । तथा ह्यगुरुधूमग्रहणे भवत्येव तदग्नेरनुमानः । तथा हि धूमोपाधौ लिङ्गमेव विशेषो धूमलक्षणः स उपाधिविशेषणं येषां द्रव्यत्वादीनां तेषां ग्रहणेऽभिमतत्वाद् गमकत्वस्य । न हि धूमेन विशेषिता द्रव्यत्वादीनां गम्य व्यभिचरन्ति ।

ननु धूम एव तत्र गमको न तु तद्विशिष्टा द्रव्यत्वाद्यः । यथा कनकं न तत्र प्रमेयत्वादित्यत्र कृतकत्वमेव गमकं न प्रमेयत्वम् ।

सत्यमेतद् । अव्यभिचारमात्रप्रदर्शनार्थत्वेवमभिधानमित्युक्ते । अन्यथा तदा न धूमस्य व्यभिचारादिह सामान्योपादानं किन्तुहि सर्वेषां प्रतिपत्तृणां दृष्टवस्तुनि सामान्याकारे प्रतिपत्तिर्भवति पश्चाद् विशेषावराधः । (१) तत्र च यद्युपाधौ सामान्यन्तदपरित्यक्तमेव । तस्मात् प्रतिपत्तुरध्यवसायवशात् निमित्तत्वादिना सामान्यङ्गमकम्भवति न विशेषस्य व्यभिचारादिति ।

युक्तमेतत् । केवलं यद्येष नियमः सामान्यप्रतिपत्तिपुरस्सरैव निमित्तप्रतिपत्तिनां (१) कथन्तर्हि धूममात्रस्य द्रव्यत्वादिरहितस्य प्रतीतिः । पूर्वोक्तं च यथापेक्षं वक्ष्यमेव । तस्मादिदमत्र साधु (१) लिङ्गविशेषस्य सामान्यविशेषणत्वेनोपादाना (२) अहेतुत्वं हेतुत्वोपादाने हि हेतुत्वं स्यान्नान्यथा ।

कदा तर्हि लिङ्गगतानां सामान्यधर्माणामगमकत्वमित्याह^३ । अविशिष्टे-
त्यादि । यदा द्रव्यत्वादीन्यवशिष्टानि विवक्षितानि तदा तेषां व्यभिचाराद्

व्यभिचाराद् गमकत्वं नेष्यते ।

भावोपि भावमात्रानुरोधेन ॥४॥

हेतुरिति वर्तते । हेतोः तादात्म्यं तन्मात्रानुरोधिन्येव । नान्यायते । तद्भाव-
भाविनः पश्चाद्भावनियमाभावात् । कारणानां कार्यव्यभिचारात् ।

२—अनुपलब्धिचिन्ता

(१) दृश्यानुपलब्धिफलम्

अप्रवृत्तिः प्रमाणानामप्रवृत्तिफलाऽसति ।

असज्ज्ञानफला कचिद्धेतुभेदव्यपेक्षया ॥५॥

अप्रवृत्तिः प्रमाणानामनुपलब्धिः । अभावेऽप्रवृत्तिः कार्यवत् । सत्ताज्ञानशब्दव्याव

गमकत्वनेष्यते ।

स्वभावेहेतुमधिकृत्याह ।

स्वभाव इत्यादि । हेतुरिति वर्तते इति तेषां हेतुरित्यतः । स्वभावे साध्ये
किम्भूते भावमात्रानुरोधेन हेतुसद्भावमात्रानुरोधेन (भावो हेतुः) ^१ स्वभावो
हेतुः । मात्रग्रहणमर्थान्तरानपेक्षासन्दर्शनार्थं । कस्मात्तन्मात्रा^२नुरोधिन्येव स्वभावो
हेतुरित्याह । तादात्म्यं ह्यर्थस्य तन्मात्रानुरोधिन्येवेति । योसावर्थस्य साधनस्यात्मा
तद्भाषिन्येव । नान्यायते । न कारणान्तरप्रतिबद्धे पश्चाद्भावनि तादात्म्यं ।
कस्मादिति चेदाह । तद्भाव इत्यादि । तस्य हेतोर्भावि (नि) भूतस्य कार (णान्त-
रायतस्य धर्मस्य पश्चाद् यो भा) ^३ वस्तस्य नियमाभावात् । न हि कारणान्तर-
प्रतिबद्धेन पश्चाद्भावनाऽवश्यं भवितव्यं । किङ्कारणं (१) कारणानां कार्य-
व्यभिचारात् । सम्भवत्प्रतिबन्धत्वात् कारणानां कुतस्तेभ्योऽवश्यम्भावः कार्यस्य ॥

ननु च साध्यस्वभावता साधनस्य न केनचिदिष्टं तत्कथमुच्यते तद्भावमात्रा-
नुरोधिन्येव तादात्म्यमिति । एवमन्यते व्यति (रिक्तावपि कृतकत्वानित्यत्वा-
ख्या) ^४ धर्मावप्युपगच्छद्भिन्नवक्ष्यमभूत्वा भवनं भूत्वा चाभवनमभ्युपगन्तव्य^५-
मन्यथात्मादेरिव कृतकत्वानित्यत्वे पटादेर्न स्यातां । तस्माद् यदेवाभूत्वा भवन-
म्भावस्य तदेव कृतकत्वं यदेव च भूत्वाऽभवनगणवस्थायित्वन्तदेवानित्यत्वमस्तु
किमन्येन सामान्येन कल्पितेनेति । अनुपल . . . इत्याह ।

^१ In the margin.

हारप्रतिषेधस्य कार्यवत् । तेषां^६ हि उपलब्धिस्तस्मात् । पुरः श्रयः हि भावाभा-
 422b प्रतिषेधसाधनहेतुना सदृशो भवति । एत उपलब्धिरत्र च भावः । अतुल्यास्य
 लक्षणं वा । अथवा^७ तत्प्राप्त्यज्ञात्प्राप्यति । ततः सत्ताज्ञानं प्रतीयते ।
 अनुपलब्धिर्हि भावाभावाभावा । हेतुत्वात् तयोः । तस्मिन् प्रमाणानुपलब्धिस्तु
 हेतुर्हि अनुपलब्धिः । तस्य भेदो हि विशेषणमिति । सत्ताज्ञानं तदभावात्-
 सत्तावान् । अत्र अनुपलब्धिलिङ्गे भावाभावाभावश्चेति । अनुपलब्धिर्भावाभावा-
 लब्धस्तस्या साध्ये (ति) अतस्तस्याभावात् च स्यात् प्रतिपत्तिः ।

अथोपरिष्ठभावेऽप्यनुपलब्ध्याभावात् स्यात् । तथा सत्ताभावोऽपि सिद्धः स्यात् ।
 अपार्थिकानुपलब्धिः । अथानुपलब्ध्याऽप्यनुपलब्धिः प्रत्यक्षसिद्धाभावात् ।

अप्रवृत्तिरित्यादि । केनाप्यनुपलब्धिः प्रमाणानुपलब्धिः^१ । अतः सत्ताज्ञानं भावाभावा-
 प्रमाणानुपलब्धत्वात् । आगमापेक्ष^७

132 सिध्यतीत्युच्यते इति ।

एवमन्यते । ज्ञानज्ञेययोर्बाधा बोधरूपत्वेन विशेषात् नागरूपं पश्यतामिति ।
 प्रमाणं स्वतः एव सिध्यति (१) ज्ञेयस्तु घटादिकं जडरूपमात्रं प्रमाणमात्रम् ।
 ज्ञानज्ञेयाभावयोस्तु नीरूपत्वेन विशेषाभावात् कथं ज्ञानाभावात् सत्ताज्ञानं
 ज्ञेयाभावस्य च^१ ज्ञानाभावात् सिद्धिरुच्यते । अथ ज्ञानाभावात् नास्त्यमिति ।
 तथा हि^१ ज्ञानानां स्वसम्बन्धितरूपत्वेनेकज्ञानसमर्पितत्वाभावात् । तेन च यदि
 स्वसन्ताने ज्ञानं स्याद् उपलभ्येतानुपलम्भादसदेव तदिति स्वतः सत्ताज्ञानं
 सिद्धं इष्यते ।

तथा सत्ताज्ञानावपि सिद्धः स्यात् । तथापि हि यदि सत्ता स्यादपक्षमज्ञानमप-
 (लम्भान्नास्तीति निश्चीयते ततश्चा)^१पार्थिकानुपलब्धिर्भावाभावात् । तदज्ञानं
 वाच्यवस्तुनीति पक्षं वृत्त्यनुमाह । अथेत्यादि । अथेत्यादि । अथेत्यादि ।
 भूतलस्योपलब्ध्या घटानुपलब्धिसिद्धिरिति प्रत्यक्षसिद्धानुपलब्धिः ।

एतदुक्तमभवति । घटप्राहकत्वरयं भूतलप्राहकत्वरयं नैकज्ञानसमर्पितत्वात्
 यथा भूतलप्राहकमेव तज्ज्ञानमभवति । तथा घटप्राहकत्वाभावः (निश्चायगत्यतीति
 प्रतीतिप्र)त्यक्षसिद्धैव घटानुपलब्धिः ।

^१ In the margin.

^२ 12th leaf is missing.

तथाऽन्यसत्तयाऽसत्ता किन्न सिध्यति ।

तथान्यसत्तयाऽसत्ता किन्न सिध्यति । तथेत्यनुपलब्धिवत् । द्वयोरपि घटप्रदेशगोरेकज्ञानसंसर्गित्वादित्यभिप्रायः । अन्यस्य घटविविक्तस्य भूतलादेः सत्तया सिद्धभा निषेध्यस्यार्थस्य सत्ता किन्न सिध्यति ।

गनु भावनिवृत्तिरूपोऽभावः स कथं प्रत्यक्षसिद्ध इत्युच्यते ।

एवमन्यते । अभावो नाम नास्त्येव केवलं मूढस्य भावविषयमेव प्रत्यक्ष-मन्याभावं व्यवहारयति । तेन यदुक्तं^१ अर्थं यस्याऽभावः प्रतीयत इति तदयुक्तं । यतो न तावद् घटादीनामन्योन्याभावोऽभिन्नः घटविनाशे पटाद्युत्पत्तिप्रसङ्गात् । पटाद्यभावस्य विनष्टत्वात् । अथ भिन्नोऽभावस्तदा घटादीनां परस्परं भेदो न स्यात् । यदा हि घटाभावरूपः पटो न भवति तदा पटो घट एव स्यात् । यथा वा घटस्य पटाभावाद् भिन्नत्वाद् घटरूपता तथा पटादिरागि स्यात् । घटाभावाद् भिन्नत्वादेव ।

नाप्येषां परस्परभिन्नानागभावे न भेदः शक्यते कर्तुं । तस्य भिन्नाभिन्न-भेदकरणेऽकिञ्चित्करत्वात् । न चाभिन्नानामन्योन्याभावः सम्भवति । नापि परस्परभिन्नानामभावेन भेदः क्रियते स्वहेतुभ्य एव भिन्नानामुत्पत्तेः । नापि भेद-व्यवहारः क्रियते । यतो भावानामात्मीयात्मीय (?) रूपेणोत्पत्तिरेव स्वतो भेदः (१) स च प्रत्यक्षप्रतिभासनादेव भेदव्यवहारहेतुः ।

तेन यदुच्यते “वस्तुसंकरसिद्धिश्चाभावप्रमाणाश्रिते”ति तदपास्तं । किञ्च (१) भावाभावयोर्भेदो नाभावनिवन्धनोऽनवस्थाप्रसंगात् । अथ स्वरूपेण भेदस्तथा-भावानागपि स स्यादिति किमभावेन कल्पितेन (१) नापि प्रागभावाभावे कार्यस्या-नादित्वं प्रसज्यते । हेत्वभावेनानुत्पत्तेः ।

ननु^२ प्रागभावे सति हेतोः सकाशादुत्पत्तिः स्यान्नासति प्रागभावे विद्यमान- 13b
त्वात् ।

यद्येयन्न कदाचनापि कार्योत्पत्तिः स्याद् विरोधिनः प्रागभावस्य सन्निहितत्वात् । न च तद्विनाशात् कार्योत्पत्तिः प्रागभावमन्तरेण कार्योत्पत्त्यभ्युपगमप्रसङ्गात् । नापि कार्योत्पत्तिरेव प्रागभावविनाशस्तदुत्पत्तेरेव विरोधिसन्निधानेनासम्भवात् । कारणसत्ताकाले प्रागभावस्याविनाशात् ।^१ कार्योत्पत्तिकाले च तद्विनाशात् कारणविनाशवत् । तस्मादुत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्य न भावो नाप्यभावो धर्मोऽस्त्वात् । निरक्षतत्वाच्च वस्तुनः । किन्तु यदोत्पद्यते तदा सत्त्वमस्यान्यथा नास्तीति व्यबह्रियते । तेनासदुत्पद्यत इत्युच्यते ।

प्रश्नं सा भावस्य चास्तत्वं स्वयमेवाकार्योभिधास्यते । यच्च यस्मादुत्पद्यते

तत्तस्य कार्य कारण नोच्यते । नैषा चैकक्षणस्थायि^१त्वेनोत्पत्तीर्नाशित्वा स्वस्वरूपेणोत्पत्तेः परस्परभिन्नता च सिध्यति । तेन प्रागभावाभावार्थाकारणादिविभागतो व्यग्रहारी भवत्येव । न च प्रागभावादीनामपरस्परभिन्न प्रतिभासतो यस्माद् घटादे पूर्वाभावादन्यत्र च निवृत्तिगान्धभिन्न प्रतिभासतः । यदि ताव कालभद प्रतीयते । न हि शीत्यमनेककालादिसर्वान्धत्वेन प्रतीयमानमनेकम वति । निवृत्तेर्वीरूपत्वाच्च कथमभावाभ्य गानात्वा भावान्निवृत्तिरूपत्वाः सभासतः । केवल यो मूढ उत्पत्तेः पूर्व पश्चादन्त्या च कार्यस्य भावाभ्यन्तरि त पत्नीदमन्या ।

(१) कार्यस्य पूर्वपश्चादन्त्या च भावा इति भावार्थोपनिवेद्यमात्रं ।

तेन । न चावस्तुन एते स्युराकारा उत्थादि यदुक्तान्तरि गतः ।

इतश्चेतन्निरस्त द्रष्टव्य यतो न प्राक्प्रवृत्ता^१भावाभावाभावस्य भिन्नत तदुत्पत्तिलक्षणे विरोधलक्षणे वा सम्बन्धोऽसदभावित्वेनाभिहितत्वात् । अत्र एव न विशेषणविशेष्यभावः सम्बन्धः । नागि विशेषणविशेष्यभावोऽसदभावित्वेन । विशेषणविशेष्यरूपतायस्य वस्तुनोऽभावात् । केवल (मन्त्रसम्बन्धद्वारेण)^१य कल्प्यते । दण्डदण्डिनोरिव । यदि च विशेषणविशेष्यभावस्य सम्बन्धोऽसदभावित्वेन प्रागभाव इति प्रतीतिस्तथा प्रागभावादेर्भाव इत्यपि प्रतीति स्थात् । सम्बन्धोऽसदभावित्वेन विशेषात् । तस्मात् प्रागभावादेरसम्बन्धिनो भावसम्बन्धित्वेन प्रतीतिर्भासित्वेन ।

न चान्योन्याभावो भावानामस्ति । न हि धटस्य निर्वातः पटरस्य निर्वातः भव (त्यप्रतीति न च पटोऽवस्थानात्सा)^१ तत्सम्बन्धिनी गुक्ता । एवं हि प्रागभावा अप्यन्योन्याभाव स्यात् कारणादाववस्थानात् । तस्मादन्त्याभावा एनाशित्वेन प्रागभावावस्थेनान्याभावात् प्रागभावादीना न भेद इति कथं वस्तुविधोऽभावा उच्यते ।

प्रत्यक्षाभावनिराशः (?) सद्य नै रात्म्य सिद्धा यमिहित इति गेहोच्यते ।

न त्वभावस्यासत्त्वेनानुभूतत्वात् (कथं प्रत्यक्षेण निश्चयः । नेम दोषो १)^१

142. स्मादेकज्ञानसर्गिणो प्रत्यक्षेणैकस्य ग्रहणमेवान्यस्यापत्तौ^१नदग्रहणमे । न तस्याभावग्रहणम्भावे हि तस्याग्रहणायोगाद् (१) यदाहान्यहेतुसंकाशं तद्व्यभि-
चाराच्चोपलम्भः सत्ता । तदभावोनुपलब्धिरसत्तान्योपलब्धिश्चानुपलब्धिर्भासितः ।

तेनायमर्थः (१) प्रत्यक्षमभावनिश्चाययतीति तावत्त निश्चाय (यतीत्यर्थः । स च दृश्यस्य भावनिश्चः)^१योऽभावनिश्चय एव । एवं प्रत्यक्षगुणभाविनो विकल्परग प्रत्यक्षविषयानुसारित्वं समर्थितमभवति । तदेवमुपलब्ध्यभावाव्यवहारतद् अर्थाभावव्यवहारस्यापि प्रत्यक्षसिद्धत्वान्न लिङ्गनासो नाच्यते । पश्चान्नावदमृष

¹ In the margin.

यदा पुनः एवंविधेऽनुगलब्धरेवासतां, तदा सिद्धेऽपि विषये मोहाद् विषयिणो ज्ञानशब्दव्यवहारान् अप्रतिपद्यमानः^१ विषयप्रदर्शनेन समये प्रवर्तते। यथा सास्नादिसमुदायात्मकत्वादयं हि गौरिति। तथा च दृष्टान्ताऽसिद्धिचोदनाऽपि प्रतिव्यूढा। विषयप्रतिपत्तावप्यप्रतिपन्नविषयिणां दर्शनात्। एवमनयोरनुप-

प्रति दृश्यानुगलम्भो नाभावं व्यभिचरतीत्यभावव्यवहारः प्रत्यक्षसिद्धः।

न चाप्यभावोनुगलब्धानामपि (सत्त्वान्नित्यं शक्यमानानुप)^२ लम्बव्यभिचार इति कृत्वा अवहर्तुमशक्य इति वक्तुं युक्तं। एवं ह्यभावस्य निश्चायकमपि प्रत्यक्षत्वं स्यात्। सन्देहान्न चान्यनिश्चायकमन्यद् व्यवहाराङ्गं युक्तं। तस्मात् प्रत्यक्षनिश्चायकत्वाद् भाववद् दृश्यस्याभावमपि व्यवहारयति।

कथन्तर्ह्यसद्व्यवहारस्य साध्यत्वमित्याह। यदा पुनरित्यादि। एवं विधेः अनुगलम्भयोग्यानु (गलब्धरेवासतां पदा)^३ र्थानामसत्ता नान्या। तदा सिद्धेऽपि प्रत्यक्षेणाभावव्यवहारस्य विषये^४। मोहाद् विषयिणो [ऽसतो (S) विद्यमानस्य]^५ ज्ञानं। नास्तीत्येवगाकारं। नास्तीत्येवम्भूतस्य शब्दः निःशङ्काद्यगमनागमनलक्षणा पुरुषस्य प्रवृत्तिर्भव्यवहारः। तानप्रतिपद्यमानः पुमान्। विषयप्रदर्शनेनासद्व्यवहारविषयस्य षटविधव्यवहारस्योपलम्भमानस्य प्रदर्शनेन। समयेऽभावव्यवहारे प्रवर्त्यते। दृष्टान्तगाह। यथेत्यादि। सास्नादिसमुदायात्मक एव गौः। ततो न तत्र गोत्वं साध्यते किन्तु गोव्यवहारः। यदायं मूढमतिः शावलेये प्रवर्तितगोव्यवहारो बाहुलेये शावलेयरूपद्वान्यत्वाद् गोव्यवहारं न प्रवर्तयति स निमित्तप्रदर्शनेन गोव्यवहारे प्रवर्त्यते। सास्नादिसमुदायनिमित्तको हि गोव्यवहारो न शावलेयरूपनिमित्तिकः। बाहुलेयेऽपि तन्निमित्तमस्तीति कथमसौ न^६ प्रवर्त्यते। तद्वद् षटविधव्यवहारेऽपि प्रदेशेऽनुगलम्भनिमित्तप्रदर्शनेनासद्व्यवहारे प्रवर्त्यते।

तथा चेति येनैव व्यवहारः साध्यते तेन दृष्टान्तासिद्धिचोदनापि प्रतिव्यूढा प्रतिपिप्ता। अनुगलब्धेर्लिङ्गादभावे साध्ये येनैव लिङ्गो न साध्यधर्मिण्यभावः-साध्यस्तेनैव दृष्टान्तधर्मिण्यपि तत्राप्यपरो दृष्टान्त इत्यनवस्था स्यात् (१) व्यवहारे तु साध्ये ना^७नवस्था। प्रवर्तितव्यवहारस्यैव पुनः समये प्रवर्तनात्।

ननु यो हि विषयं प्रतिपद्यते स विषयिणमपि प्रतिपद्यत इति कथं व्यवहारस्यापि साध्यत्वमित्याह। विषयेत्यादि। दृश्यन्ते हि लोके तथाविधा ये विषयप्रतिपत्तावप्यप्रतिपन्नविषयिणः। यथा सांख्यः सत्त्वे रजो नास्तीति प्रवर्तितास

^१ Ron-du-med-pa.

^२ In the margin.

लब्धोहि स्तार्वापर्यहेत्वभाभावाभा सद्ब्रान्तारप्रतिषेधकत्वमगतात् । ७॥
सत्तावा^६त् अन्यत्र तु । तपय्यात् । त गता । प । णिन् स्तो सद्ब्रान्तारनिर्मुक्तं तस्य
गतात् । न तु व्यतिरेकः । तानो सत्तावा^६त् । ८॥
४२३३ ति अर्थकत्वात् ॥

१४b द्व्यवहागेपि निमित्तनिश्चया^७भावाभूतिण्डे न प्रवृत्तः । नपः ४ भागिगतापः १०
घटाभावाव्यवहारे प्रवृत्त्यंत ।

एवमित्यादिनोपसहार । एवमुक्तेः । न कारणानयोस्तपलब्धयोः । या ३२५॥
सर्वचनहारप्रतिषेधफलवस्तुत्य ।

कथं स्वविपर्ययहेतुत्वभावभावभावाभ्यां स्वभावदेन सद्भावयत्तास्य साक्ष्यं भवति ।
विपर्ययशब्देन सद्भाववहारविक्रोशसद्भाववहारा गृह्यते । तयोर्हृत् । २३ । १५
यंयहेत् । तत्र स्वहेतुरुपलब्धिष्विषययहेतुर्गुणानुपलब्धिः । तयोर्भावभावयोः ।
स्वविपर्ययहेतुत्वभावभावौ । ताभ्यां ।

एतदुक्तमभवान् (१) अद्वयानुपलब्धी सद्ध्यवहारनिमित्ताया उपलब्ध्या
पत्यक्षानुमाननिवृत्तावभावात् सद्ध्यवहारनिवृत्तिः । दृश्यानुपलम्भः तु सद्ध्यवहारः ।
विबुद्धस्यामद्वयानुपलब्ध्याः निमित्तमद्वयवभावात् प्रवृत्तिरित्येव सद्ध्यवहारस्य निमित्तं
रिति सद्ध्यवहारप्रतिषेधफलत्वन्तुल्यम् ।

ननूपलम्भनिवृत्तावप्यर्थस्य सन्दिहात् कथं सद्वायवहारो निश्चित इत्यादि ।
एकत्रैत्यद्वयविपर्यायामनुपलब्धी मत्वरस्य सहायात् ततो निश्चयतामेव । अत्र । अत्र
हारो निवर्तत एव । सन्दिग्धस्तु सत्त्वव्यवहारो न निवर्तते । अन्यत् तु दुष्प्रमाणम् ।
विपर्ययादिनि सहायविपर्ययो निश्चयस्तस्मात् । अस्तस्य निश्चयतामेव ।

यद्यदृश्यानुपलब्धी सशय कथं मा प्रमाणमित्याह । तन्नाशनात् । न ।
द्वयोरनुपलब्ध्योरमध्ये आद्या दृश्यानुपलब्धि प्रमाणमुक्ता सत्त्वव्यवहारनिर्माणं उपमा-
नाद् व्यापारात् ।

क्व तर्हि तस्या अप्रामाण्यमित्याहुः । न त्वित्यादि । व्यतिरेकत्वानागत्य वक्ष-
 नन्तिश्चय । आदिग्रहणाच्छब्दो व्यवहारश्च गृह्यते । मशयाद् यथा । नाथा ।
 निश्चय उत्पद्यते ।^४ आस्मान्न प्रमाण । द्वितीया त्विति । दृश्यविषयानुपलब्धिः ।
 अत्रेति व्यतिरेकदर्शनादौ निदज्यफलत्वादिश्चय एव फलस्यार्थ इति । ता-
 च दृश्यविषयानुपलब्धिः प्रयोगभेदाच्चतुर्विधेति सम्बन्धः । विद्वद्भ्यश्च विप्रस्युक्तार्थ-
 चेति विरूपैकशेषः । सिद्धिर्ह (परलब्धिर्दृश्यात्मनो) ।^१ इत्यत्रापि सादृश्यानीय ।

¹In the margin.

(२) अनुपलब्धिश्चतुर्विधा

सा च प्रयोगभेदात् ।

(विरुद्धकार्ययोः सिद्धिः; सिद्धिर्हेतुभावयोः ।)

दृश्यात्मनोर; अभावाच्चानुपलब्धिश्चतुर्विधा ॥६॥

यावान् कश्चित् प्रतिषेधव्यवहारः सर्वोहानुपलब्ध्या । तथा हि स द्विधा क्रियेत । कस्यचित् विधिना निषेधेन वा । विधावपि विरुद्धो वा विधीयेताविरुद्धो वा । अविरुद्धस्य विधौ सहभावविरोधाभावाद् अप्रतिषेधः । विरुद्धस्याप्यनुपलब्ध्यभावेन प्रतिषेधगतिः ।^१ तथा हि अपर्यन्तकारणस्य भवतोऽन्यभावेऽभावाद् विरोधगतिः । साऽपि अनुपलब्धतः ।

एतेन स्वभावविरुद्धोपलब्धिर्विरुद्धकार्योपलब्धिश्च द्वे निर्दिष्टे ।

“असिद्धिर्हेतुभावयोः दृश्यात्मनोः”

इत्युपलब्धिलक्षणप्राप्तयोः कारणस्वभावयोरनुपलब्धिस्त्यर्थः ।

एतेनापि कारणानुपलब्धिः स्वभावानुपलब्धिश्च द्वे निर्दिष्टे इति श्रुतार्थो भवति । अभावाच्चैत्यभावोऽभावव्यवहारश्चार्थः प्रयोजनं (यस्याः सा तथा ।)^२

ननु विरुद्धकार्ययोः सिद्धिरित्यत्रानुपलब्धिरिति न श्रूयते (१) तत्कथमनयोरनुपलब्धित्वमित्यत आह । यावान् कश्चित्प्राप्तिः । यावान् कश्चित्प्राप्तिः व्याप्ता (?) चैतत् कथ्येत । न कश्चित् प्रतिषेधव्यवहारो लिङ्गजोस्ति योनुपलब्धिमन्तरेण शक्यते कर्तुं । न तु प्रत्यक्षसाध्यत्वमभावव्यवहारस्य निराकृतमेतच्च-प्रागेवोक्तन्तामेव (व्याप्तिं दर्शयितुमाह । तथा हीति)^३ । स इति प्रतिषेधः । द्विधा क्रियेत व्यवह्रियेत कस्यचित्प्राप्तस्य विधिना^४ निषेधेन वा (१) कस्यचिद्विधा-
वपि क्रियमाणे । विरुद्धो वा विधीयेताविरुद्धो वाऽविरुद्धस्य विधौ निषिध्यमा-
नविधीयमानयोः सहभावविरोधाभावादप्रतिषेधो निषेध्याभिमतस्य । विरुद्धस्यापी-
त्यादि । एवं एतौ विरुद्धः स्याद् यदि तत्र स्वविरुद्धस्यानुपलब्धिः । तथा हीत्या-
दिनैवोपेक्षा^५ । अपर्यन्तकारणस्यैत्यक्षीणकारणस्य^६ भवतः सन्तानेनोत्पद्यमानस्य क्षीतरणार्थादिरग्न्यादिसन्निधानात् पूर्वमिति द्रष्टव्यं । अन्यभावेऽन्याविभावेऽभा-
वानुत्पादाद् विरोधगतिः । न त्वभावादहेतुकत्वाद् विनाशस्य ।

एतदुक्तमभवति । पूर्वपूर्वस्य क्षीतरणार्थस्य स्वरसनिरोधे सत्युत्तरोत्तरस्य

^१ Dag-gam? Ddag-pa.

^२ In the margin.

अन्योन्योपलब्धिपरिहारेण स्थितिलक्षणता वा विरोधः । इत्यादिप्रत्ययः ।

चा (ग्नितारतम्येन शीतस्पर्श) ^१ स्याच्चयतारतम्ययोगिनः क्रमेणोपलब्धमानस्य यावत्सर्वसर्वेणानुभूतिरूपस्पर्शलक्षणो भवति । तेन निहेतुकेण विनाशेऽग्निसन्निधानात् पूर्वं प्रवन्धप्रवृत्तस्य शीतस्पर्शस्य स्वरसनिरोगेऽन्यस्य च प्रत्यन्योनोत्पत्तोरग्निसन्निधाने सत्यनुत्पत्तोरग्निशीतयोर्विरोधावगतितरेके न तु परमाभूतो विरोधः । अत एव विरोधगतिरिति (त्याह ।

(यत्पूनुच्यते) ^१ ते (१) न कारणनिवर्त्तनमन्तरेण कस्यचिदग्न्यादिनिवर्त्तको नामेति ।

तदयुक्तं ^{१३} निहेतुत्वाद् विनाशस्य कथं कारणस्य निवर्त्तकः । अथ राहेभू-
क्विनाशमभ्युपगम्यैवेमुच्यते तदा यथासौ कारणं निवर्त्तयति कार्यं किञ्च निवर्त्त-
यति । यदि च कारणनिवर्त्तनमन्तरेण न कार्यं निवर्त्तयितुं क्षम्यते तदा तत्कारण-
स्यापि कथं निवर्त्तकं यावत्तत्कारणं न निवर्त्तयति । तत्कारणस्याप्येवमित्यनवस्था
न कश्चित् कस्यचिन्निवर्त्तकः स्यात् (१) न च सन्तानार्थेक्षर्यतद्वत्तुं युज्यते गहै-
तुके विनाशे सन्तानस्यैवाभावादिति यत्किञ्चिदेतत् । स चेत्यन्यभावे सत्यभाधो-
नुत्पत्तिलक्षणो विरोधहेतुरनुपलब्धेः सकाशाद् व्यवह्रियते ।

अनेन सहानवरथालक्षणे विरोधो व्याख्यातः ।

द्वितीय विरोधदर्शयन्नाह । अन्योन्योपलब्ध्यग्यादि । अन्योन्योपलब्धौ
परस्परप्रतिपत्तिरतस्या परिहारो विवेकस्तेन ^{१४} स्थित लक्षणं । तत्र तत्रागतौ
तथोक्तो । तयोर्भावोन्योन्योपलब्धिपरिहारः स्थितलक्षणता । सा वा १।१।३ (१)
वा शब्द समुच्चये । नित्यानिरयस्त्ववदिति दृष्टान्तः ।

ननु प्रथमविरोधेऽप्यस्त्येव परस्परपरिहारः । द्वितीयेऽपि सहानवरथान् ।
तथा हि ययोरेव धर्मयोरेकवानवस्थानन्तयोरेव द्वितीयो विरोधः । तथा हि रूप
रसयोरेव नेयते ^{१५} तत्कस्माद् विरोधद्वयमुक्तमिति चेत्त (१)

सत्य विषयविभागान्त्ववत् । पूर्वो विरोधो दृश्यवस्तुविषयः । तत्रापि
स्त्ववस्तुविषयोऽप्यदृश्यविषयश्चेत्येके । गद्वौ पूर्वकान्त्यान्तरमाभावापत्तिरप्यन्यथा
सह विरोधः । द्वितीयस्त्वन्वेन गहैकत्वाभावेन स्वरूपविषयः । इत्यादिपरिहार-
15b योर्महान् भेदः । तथा हि नित्यत्वात्प्रतिपत्तिरपमनित्यत्वस्य नित्यत्वान्तरा-
न्वानित्यत्वमित्येवमन्योन्यपरिहार एव विरोधः स्वरूपनिष्ठः । न च नील-

तत्राग्येकोपलब्ध्याऽननुपलब्धिरेवाच्यते । अन्यथाऽनिधिद्वोपलब्धिकरया^४

नियुक्तिरूपगीतगीतनिवृत्तिरूप च नीलमनयोभनिरूपत्वानीलाभावे पीतस्य भातप्रगगात्त (१) तस्मान्नानयोऽयं विरोधः । नाप्यनयोऽन्योन्याभावाव्यभिचारेणाय विरोधोऽपनीते । अत एवाविरुद्धस्य विधानमुच्यते । नीलस्यापि नीलनिवृत्तिरूपेणानीलेना^५यं विरोधो न नीलाभावनियतेनानीलेन तथाभूतस्यानीलवस्तुन पीतादिव्यतिरिक्तस्याभावात् । कथन्तर्हि नीलादो दृश्यमाने पीतादेस्तादात्म्यनिषेधः ।

तेषां दोषो यस्मात् । नीलस्यैकस्योपलब्धेऽन्यस्यादृश्यस्याप्युपलब्धमानस्यभावत्वे सति तपेवोपलब्ध स्यादित्येवमुपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वम्परामृश्य तादात्म्य स्वभावानुपलब्धभान्निविध्यते । अत्रापि च विरोधे स चानुपलब्धिरित्यपेक्षणीयतेनायमर्थः (१) स चान्योन्यपरिहारो विरोधोऽनुपलब्धेरेव निश्चेतव्यः । तथा हि (१) विरोधिनामिवरोध एकप्रतिभासे सत्यनाप्रतिभासनमेवोच्यते (१)भावस्य च रूपे प्रतिभासमाने तदभावो न प्रतिभासते (१) तस्माद् भावाभायोस्तादात्म्येनाप्रतिभासनाद् विरोधो निश्चीयते । एव नित्यानित्यादावयन्निश्चेतव्यः ।

अत्राप्रतिभासन चैकप्रतिभासनमेवोच्यते । तदाह । तत्रापीत्यादि । तत्राप्यनन्तरोक्ते विरोधे । एकोपलब्ध्या । एकस्य विरोधिन उपलब्ध्यान्धानुपलब्धिरेव निषेधानुपलब्धिरेवोच्यते । अन्यथेति यद्येकोपलब्ध्यान्धानुपलब्धिर्नोच्यते । तदाऽनिधिद्वौ उपलब्धिर्यस्य निषेध्यस्य तस्मैकोपलब्धावप्यभावात्सङ्गेः । ततश्चोपलब्धमानस्य विरोधित्वमेव न स्यात् ।^४ तस्माद् विरोधद्वयस्याप्यनुपलब्धितुलत्वाद् द्विगद्वोपलब्ध्यादयो निमित्तमुत्तम प्रयुक्ता अप्यनुपलब्धिस्वभावा भवन्ति ।

तन् विरोधिनामिवरोधलक्षणसम्बन्धप्राप्तिकानुपलब्धिर्दृष्टान्ते । न च सम्बन्धप्राप्त्यस्य प्रमाणस्य रूप सम्बन्धिनोभवेति । न ह्यग्निधूमयो (सम्बन्धगाह)^५कस्य प्रत्यक्षस्य रूप धूमस्य भवति गगने । तत्कथम्बिगद्वोपलब्धिरनुपलब्धैर्भवत्युपलब्धि^६रूपतया प्रतिभासनात् । तस्माद् दृष्टान्ते गृहीतविरोधमग्न्यादिकमन्यत्र प्रदेशे दृष्ट्वा बीजाद्यभावोन्मीयत इति ।

अत्रोच्यते । यदि विरोधसम्बन्धद्वारेण गम्यगमकभावो विरोधिनान्ततश्चा-

^४ In the margin.

भावासिद्धेः । एकस्य निषेधात् अन्याभावासिद्धौ हि अनुपलब्धिसिद्धिरेव । निषेधस्य हि अनुपलब्धिरूपत्वात् । अथान्यनिषेधः तत्रापि कार्यकारणयोः अनुभयस्य वा^१ तत्रानुभयस्य प्रतिबन्धाभावात् । तदभावेऽन्येन न भवितव्यमिति कुत एतत् । कार्यानुपलब्धावपि तदभावः, यतो नाकारणानि तद्वन्ति बैकल्य^२(प्रतिबंधसंभव)प्रसंगात् तदभावः कुतः स्यात् । तस्मात्^३ कारणानुपलब्धिरेवाभावं गमयति । स्वभावानुपलब्धिस्तु स्वयमसत्त्वं (१) नाकार्या-

ग्निदर्शनाच्छीतस्य प्रतीतिः स्यात्तयोरेव विरोधसम्बन्धेन (समुत्थितत्वात् । न शीता)^४भावस्यासम्बन्धित्वात् । यदा चाग्निना शीता निवर्त्यते तदा तथैव विरोधः सम्बन्धो^५ द्विष्टत्वाभावात् । न च शीताभावेन राह्याग्नेविरोधः सहाय्यत्वा-
नात् । नाप्यग्नेः शीताभावव्यभिचारित्वात्ततः शीताभावानुमानं । अग्निभावेऽपि शीतभावदर्शनात् । तस्माद् यथा यथाग्निसद्भावे शीतस्यानुपलम्बस्तथा तथा दृष्टान्ते तदभायस्य प्र(तिपन्नत्वात् । अन्यत्राप्यग्नेः)^६ शीताभावस्तथैवानु-
मीयते । तेनायमर्थो^७ भवति (१) साध्यधमिण्यप्यग्निसद्भावे यदा शीतस्यानु-
पलम्बस्तदैवान्नेविरोधित्वं नान्यदा । विरोधित्वेन च गमकत्वमित्यव्यानुपलम्बेन गमकत्वमित्युक्तम्भवति (१) अतो विरुद्धोपलब्धिरनुपलब्धिनियतत्वादनुपलब्धि-
रूपत्वं । केवलमूलोपलब्धेर्वैदानुप(लब्धिरूपत्ववत् । ए)^८वं परस्परपरि-
हारेऽपि विरुद्धोपलब्धिरनुपलब्धिरेव । यथार्हतां स्याद्(१)अनित्यो^९पदः
स्यान्नित्य इत्यत्र ह्यनित्योपलब्धिरेव नित्यानुपलब्धिरतो न विरोधात्मिक-
रूपम्बस्तु ।

एवमर्थान्तरविधावपि निषेध्यस्यानुपलब्धिङ्गमिकां प्रतिपादार्थान्तरनिषे-
धेऽपि प्रतिपादयितुमाह । एकस्येत्यादि । कस्मात् (१) निषेधस्येत्यादि । न चाभि-
न्तराभावाद(र्थान्तरनिषेधेति)^१प्रसङ्गः (१) यतस्तत्रापीत्यन्यनिषेधे साध्य-
कार्यकाहण्योनिषेधो हेतुः स्यात् ।^२ अनुभयस्यापार्यस्याकारणस्य वा निषेधो
हेतुः स्यात् । तत्र तेषु । अनुभयस्याकार्यकारणात्मकस्य निषेधेन साह्य प्रतिबन्धा-
भावात् तदभावेऽप्रतिबद्धस्याभावे । अन्येनेति प्रतिषेध्याभियतेन । न भवितव्य-
मिति कुत एतत् । कार्यानुपलब्धावपि कुतस्तदभाव इति सम्बन्धः । तदभाव इति
कारणाभावः । यतो नानाकारणानि तद्वन्ति कार्यवन्ति बैकल्य^३प्रतिबन्धमभावात् ।
एतच्च कारणमात्रे गृहीत्वोक्तमप्रतिबद्धासामर्थ्यस्य कारणस्याभायः कार्याभावाद्
गम्यत एव(१) यतोनुभयस्य कार्यस्य चानुपलब्धिर्गमिका । तस्मात् कारणानुपल-

न्तरस्याभावः साध्यते। केवलं तत्र विषयी साध्यते। अस्यामपि यदा व्यापक-
धर्मानुपलब्ध्या व्याप्याभावमाह तदाऽभावोऽपि। इयं हि विरुद्धविषयिणोऽनुप- 423b
लब्धिः योगविभागेन चतुर्विधा। विरुद्धसिद्ध्या। यथा नात्र शीतस्पर्शः (ः) वल्लेः।
एतेन व्यापकविरुद्धसिद्धिरुक्ता वेदितव्या। यथा नात्र तुषारस्पर्शः वल्लेः।
विरुद्धकार्यसिद्ध्या हि। यथा न शीतस्पर्शोऽत्र धूमाद्।

विधरेवाभावं गमयति। कार्यस्येति सम्बन्धाद् गम्यते।

स्वभावानुपलब्धेरप्यभावहेतुत्वादवधारणमयुक्तमिति चेदाह। स्वभावानुपल-
ब्धिस्तु स्वयमसत्त्वैव^१ (१) नात्रार्थान्तरस्याभावः साध्यते। स्वभावान्तरस्य च निषेधे
साध्ये कारणानुपलब्धिरेवेत्यवधारणमतो न व्याघातः।

किन्तु हि तत्र साध्यत इत्याह। केवलमित्यादि। ज्ञत्रेति स्वभावानुपलब्धौ
विषयी असंज्ञानादिः। अस्यामपीति स्वभावानुपलब्धौ यदा व्यापको यो धर्मस्त-
स्यानुपलब्ध्या व्याप्याभावमाह। यथा नात्र शिक्षाया वृक्षाभावादिति। तदा ऽपे^२-
दोपि व्याप्यस्य साध्यते। अपिशब्दाद् व्यवहारोपि। यदा हि समुन्नतयोः पर्वत-
प्रदेशयोरेकस्मिन् प्रदेशे तरुवनं दृश्यमानमतिगहनत्वादनवधारितवृक्षविशेषमभवति।
तत्रापरस्मिन् पर्वतोद्देशे शिक्षायाभावो न निश्चेतुमर्हति शिक्षाया अवृश्यत्वाद्
वृक्षस्तुपलब्धिलक्षणप्राप्त इति शक्यतेऽभावनिश्चयः कर्तुं तस्य। तदा व्यापका-
भावाद् व्याप्यस्याभावः साध्यते।

इयमित्यादिनाऽभावार्थेत्यादिकारिकाभाग व्याचष्टे। विरुद्धसिद्धयेति।
स्वभावविरुद्धोपलब्ध्या। यथेत्यादि। यत्र धर्मिणि शीतस्पर्शः परोक्षः। वल्लिश्च
दृश्यते (१) दूरान्तस्मिन् विषयेऽयं प्रयोगः। एतेनेति स्वभावविरुद्धोपलब्ध्युदाह-
रणेन व्यापकविरुद्धसिद्धिरुक्ता वेदितव्या। यथेत्याद्युदाहरणं। शीतस्पर्श- 16b
विशेष एव। हिमानुगतस्तुषारस्तस्य व्यापकः शीतस्तस्य विरुद्धोऽग्निः। तत्राग्नि-
विरुद्धं शीतं निवर्तयन् तद्व्याप्यन्तुषारस्पर्शमपि निवर्तयतीत्यर्थतः स्वभावविरुद्धो-
पलब्ध्याधियमन्तर्भवति। यत्र च वल्लिः प्रत्यक्षः शीतस्पर्शस्तुषारस्पर्शश्चाप्रत्यक्ष-
स्तत्रायमपि प्रयोगो द्रष्टव्यः। विरुद्धस्य यत्कार्यन्तस्यासिद्ध्या। यथेत्यादि।
न शीतस्पर्शोऽत्र धूमादिति शीतविरुद्धोऽग्निस्तस्य कार्यं धूमः सोऽग्निं सन्निधापयति
स च शीतमपनयति। यत्र च शीतस्पर्शः परोक्षो वल्लिरपि धूमश्च प्रत्यक्षस्तत्रायं
प्रयोगो द्रष्टव्यः। एवन्तावद्विरुद्धकार्ययोः सिद्धिरित्येतद् व्याख्यातं।

अधुना (१)

हेत्वसिद्ध्या । यथा नात्र धूमो बह्वचभावात् ।

स्वभावासिद्ध्या । यथा नात्र धूमो बह्वैरनुपलम्भात् ।

एतेन व्यापकस्वभावासिद्धिरुक्ता । यथा नात्र^३ शिष्या वृक्षाभावात् ।

सर्वत्रापि अभावसिद्धचनुपलब्धेः दृश्यात्मनां तेषां च विरुद्धसिद्धचसिद्धी
वेदितव्ये । अन्येषामभावा^४सिद्धेः ।

यदि विरुद्धकार्योपलब्ध्याऽप्यभावसिद्धिः तत्कारणोपलब्ध्या किञ्च सिध्यति ।

तद्विरुद्धनिमित्तस्य योपलब्धिः प्रयुज्यते ।

निमित्तयोर्विरुद्धत्वाभावे सा व्यभिचारिणी ॥७॥

“असिद्धहेतुभावयोः” ।

इत्येतदुदाहरणाभ्यानेनाचष्टे (१) हेत्वसिद्धयेति कारणानुपलब्ध्या । यथे-
त्यादि । यदा महाह्रदस्योपरि^२ वाष्पादो धूमादिरूपतया सन्देहो भवति
तदाऽयं प्रयोगो द्रष्टव्यः । तत्र हि निष्क्रम्ये महाह्रदे यद्यग्निः स्यात् प्रभावर-
तया प्रत्यक्ष एव स्याद् (१) अप्रत्यक्षत्वादेव बह्वैरभावात् कार्याभावा-
साध्यते । स्वभावासिद्धयेति स्वभावानुपलब्ध्या न तत्र धूमोऽनुपलब्धिरिति ।
उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्येति द्रष्टव्यं । एतेनेति स्वभावानुपलम्भप्रयोगेण । व्याप-
कश्चा^३सौ स्वभावश्च तस्यासिद्धिरनुपलब्धिरुक्ता । यथा नात्र शिष्या
वृक्षाभावात् । स्वभाव एव वृक्षत्वं शिष्यात्वस्यातो वृक्षत्वेन शिष्या
व्याप्ता ॥

ननु च स्वभावानुपलब्धावेव दृश्यनिषेधो न तु विरुद्धोपलब्ध्यादौ (१) तथा
ह्यदृश्यस्यैव शीतस्पर्शस्य कार्यस्य चादृश्यस्यैव निषेधः साध्यते (१) दृश्यस्यै हि
स्वभावानुपलब्धिरेव स्यात् । तेन यथाऽदृश्यस्य शीतस्पर्श^४शोर्दानपेक्षरथापि पिशा-
चादेरपि स्यादित्यत आह । सर्वत्रेत्यादि ।

एतदुक्तम्भवति । यथा स्वभावानुपलब्धावन्यत्रोपलब्धस्य घटादेः प्रदर्श-
विशेषेऽभावः साध्यते तथान्यत्र प्रतिपन्नविरोधस्य शीतस्पर्शस्य प्रतिपन्नकार्यत्वरग
च कार्यस्य विरुद्धोपलब्ध्यादिना साध्यधर्मिण्यभावः साध्यते न तु सर्वदाऽदृश्यस्येति ।
सर्वत्रेति विधिमुखेन^५ प्रतिषेधमुखेन च प्रयुक्तायामभावसाधन्यामित्यभावश्चाभा-
वव्यवहारश्चाभावशब्देनोक्तः ।

तेषामपि येषामभावेनाभावः साध्यते तेषां कारणादीनां दृश्यात्मनामेवासिद्धि-
रनुपलब्धिः । तद्विरुद्धानां च प्रतिषेधार्थविरुद्धानाञ्च स्वभावविरुद्धादीनां

यथा नात्र शीतरपशः काष्ठात् । निमित्तयोर्विरोधे गमिके च । यथा नारय (पुंसो) रोमहर्षादिविशेषाः सन्निहितदहनविशेषत्वात् ।

एतेन तत्कार्यादपि तद्विरुद्धकार्याभावगतिरुक्ता । यथा न रोमहर्षादिविशेष-युक्तपुरुषवानयं प्रवेशः धूमात् ।^१

सिद्धिराल) ^१लिङ्गत्वेन वेदितव्या । अत्र च दृश्यात्मनां सिद्धिरिति न सम्बध्यते उपलब्धिजननादेव दृश्यात्मताया लब्धत्वात् । किन्तु एवं सम्बन्धः कार्यव्य' । दृश्यात्मनान्निषेध्याभिमताना ये विरुद्धास्तेषां सिद्धिरिति । किङ्कारणम् (१) अन्वेषणमदृश्यागता कारणादीनामभावासिद्धेः । अदृश्यानां निषेध्याभिमतानां स्वभावविरुद्धादिति विरोधाद्यसिद्धिः ॥

यदी) ^१त्यादि पर । शीतविरुद्धस्याग्नेः कार्यं धूमस्योपलब्ध्याप्यभाव-सिद्धिः^१ शीतस्य । तत्कारणोपलब्ध्या । तस्य शीतविरुद्धस्याग्नयत् कारणं ॥ १७४ काष्ठाविस्तस्योपलब्ध्या किं सिध्यति शीताभावः ।

तद्विरुद्धस्याद्याचार्यः । तेन शीतस्पर्शेन विरुद्धस्य वल्लेभिर्मितं काष्ठादि-स्तस्य थोपलब्धिः प्रयुज्यते सा व्यभिचारिणी । कदा (१) निमित्तयोर्विरुद्धत्वा- (भावे सति । अ) ^१ग्निसीतनिमित्तयोर्विरोधाभावे सति । उदाहरणमाह । यथेत्यादि । अत्र हि काष्ठाभासस्य दहनहेतोः शीतनिमित्तेन तुपारादिना विरोधा-भावात् । यत्पुनरप्रतिपक्षसामर्थ्यमग्निजनक काष्ठन्तरस्य यद्यपि शीतनिमित्तेन विरोधस्तथापि तथाभूतस्य काष्ठस्य कार्यदर्शनादेव निश्चयात् कार्यविरोध एव स्यात् । निमित्तयोः पुनर्विरोधं गमिके च कारणानुपलब्धिः । यथा नास्य पुंस, रोमहर्षादिविशेषाः । आदिशब्दाद् वन्तवीणाक^१भादयः । विशेषग्रहणं शीत-कार्याणां परिहारार्थं । पिशाचादिविकारकृता अपि हि ते सम्भवन्ति । सन्निहितो बहन्विशेषो गरय पुरुषस्य स तथा तदभावस्तस्मात् (१) अत्रापि विशेषग्रहणं यथा-भूतो बहन्तो रोमहर्षाद्यपनयनसामर्थ्यस्ताभूतस्य परिग्रहार्थं । अन हि परितोप-निगितारस्य बहन्स्य रोमहर्षादिनिमित्तेन शीतेन विरोधो^१स्ति । तस्माद् बहन्ः स्वविरुद्ध शीतगमनगर्जनत्कार्यमपि रोमहर्षादिकमपनयतीति । शीतस्पर्शस्य तत्का-र्यस्य च रोगहर्षादः परीक्षत्वे सति बह्निबर्धनाच्छीतकारणनिवृत्त्या यदा रोम-हर्षादेर्निवृत्तिः साध्याभिप्रेता तदाज्यं प्रयोगो द्रष्टव्यः ।

एतेन कारणविरुद्धोदाहरणेन तत्कार्यादपीति विरुद्धस्य यत्कार्यन्तस्मादपि ।

^१ In the margin.

इष्टं विरुद्धकार्येऽपि देशकालाद्यपेक्षणम् ।

अन्यथा व्यभिचारि स्याद् भस्मोवाशीनसाधने ॥८॥

तद्विरुद्धकार्याभावात्तिरुक्तेति । अस्य विरुद्धस्य कार्यगुणलक्षणो नाना विरुद्धो यो द्वितीय प्रतियोगी स तद्विरुद्धतस्य गत् कार्यन्तरमाभावात्तन्मात्रा । यद्येवमुक्तं प्रमाणे । रोमहर्षादिविशेषो यः शीतकृतस्तोत्रं युक्तो यः पुरुषः स यस्मिन् प्रदेशे विद्यते स तथा । प्रदेशोपादानं भूमादित्यस्य पक्षधर्मात्प्रतिपादयार्थं । पुरुषो हि धर्मिणि न पक्षाधर्मा हेतुः स्याद् धूमस्य प्रदेशवर्गत्वात् । जगत् न प्रमाणं (१) यत्र वह्निः शीतस्पर्शो रोमहर्षादिविशेषश्च परोक्षगताभावात्तन्मात्रे । तत्र हि शीतविरुद्धाग्निकार्यस्य धूमस्योपलब्ध्या अग्निरुद्धशीतकार्यस्य रोमादप्यतिरिक्तः साधगितुमिष्टस्तेन तथाभूत एव साध्यः । भूगो हि यत्र शीतत्वमाप्नोति पयति स शीतत्ववर्तयति (१) स निवर्त्तमानः^७ स्वार्थं रोगहर्षादिकान्तिकार्यगतीत्यर्थात् कारणविरुद्धोपलब्धिरियं ।

17b इत्यन्तद्विरुद्धोपलब्धिः (१३२) रिति सम्बन्धः । कारणविरुद्धोपलब्धिरित्येव । हेत्वसिद्धयैव कारणानुपलब्ध्यैव प्रागेव निदिष्टा । यस्मादनगोरपि प्रयोगमात्रेण कारणानुपलब्धेरेव कार्याभावगतस्तस्मादियं कारणानुपलब्ध्यैवोक्ता ।^{१७}

इतीयमित्यादि । मौलेन प्रभेदेन चतुर्विधापि सती अगान्तरप्रयोगभेदाद् अष्टविधा भवति । तथा हि स्वभावविरुद्धोपलब्धेर्गणकानिरुद्धोपलब्धिः, प्रभेदोक्तः । स्वभावानुपलब्धेर्व्यापकाणुपलब्धिः । कारणानुपलब्धेः कारणविशेषानुपलब्धिः कारणविरुद्धकार्योपलब्धिश्च । विरुद्धकार्योपलब्धिस्तत्र कारणविशेषा भवति ॥

ननु चिरविनष्टेऽप्यग्नी वासगृहादी धूमस्य सद्भावात् कथमिदमवयवमप्युपलब्धेर्न व्यभिचार इत्यत आह ।

तत्रेत्यादि । तत्र विरुद्धकार्येऽपि देशकालाद्यपेक्षणं । नात्र शीतः कार्यमादिना काले यदाऽग्निवर्त्तमानो भूत इति कालापेक्षणं व्योम्नि भूमात् कुत्रचित्देशे गारितं शीतो यत्र सन्निहितो वह्निर्यतोयं धूम उत्थित इति देशापेक्षणं । आदिशब्दाद् अवस्थाविशेषापेक्षणं (१) योवस्थाविशेषो धूमस्य सान्निहितान्मोदूढतरामिक्षणवर्त्तमानेऽपि काले शीताभावोऽनुमीयते । अन्तरत्र भूमादिना कार्यहेतावपि देशकालाद्यपेक्षणमिष्टं । अस्यैवार्थस्य समुच्चयार्थोऽपिशब्दः ।

ननु देशकालाद्यपेक्षित्वस्य कार्यहेतुविशेषणत्वेऽसिद्धो हेतुः स्याद् भाषणोऽभावादिति चेत् (१) न । प्रदेश एव धर्मिणि देशकालाद्यपेक्षित्वेन भवत्कार्यमित्युक्तत्वात् ।

यस्तर्हि (समगुणेन) कारणकलापेन कार्योत्पादोऽनुमीयते स कथं त्रिविधे^२
हेतावन्तर्भवति ॥

तेतुना यः समग्रण कार्योत्पादोऽनुमीयते ।

(अर्थान्तरा) नपेक्षत्वात् स स्वभावोऽनुवर्णिणतः ॥९॥

असाधयि यथासन्निहितात् नान्यगर्थमपेक्षत इति तादृग्मात्रानुबन्धी स्वभावः ।
तत्र कारणकलापात् कार्योत्पत्तिसम्भवोऽनुमीयते केवलम् । समग्राणां कार्यो-

अन्यथेति यदि न देशाद्यपेक्षणन्तदा व्यभिचारि विरुद्धकार्यं स्यात् । यथा भस्मान-
नपेक्षितदेशकालं अक्षीतसाधने क्षीताभावे साध्ये व्यभिचारि । तद्वत् एवन्तावद्
विरुद्धानुपलब्धिरनुपलब्धिरिति प्रतिपादितं ।

यस्तर्हीत्यादि परः । समगुणेति सन्निहितानुपहितेन यथा क्षितिबीजो^४-
दकादिकारणकलापं दृष्ट्वांकुरः कार्योऽनुमीयते । स कथं कारणारूपो हेतु-
स्त्रिविधे स्वभावकार्यानुपलम्भाख्ये हेतावन्तर्भवति । न तावदनुपलब्धौ विधि-
साधनत्वात् । कारणस्वभावत्वान्न कार्यहेतौ । अर्थान्तरेणार्थान्तरस्यानुमानान्न
स्वभावहेतौ ॥

अन्तर्भावमाह ।

हेतुनेत्यादि । समग्रेणेति यावत् कारणकलापात् कार्यमुत्पद्यमानं दृष्टन्तावता^५
नान्त्यावस्थाप्राप्तेन तत्र लिङ्गग्रहणात् प्रागेव कार्यस्य प्रत्यक्षत्वात् । अप्रत्यक्षत्वे
वाऽन्त्यावस्थानिश्चयाद्योगादनुमानं । न च यस्तान् निश्चेतुं शक्यति तस्यानुमान-
मन्त्यक्षणानामवर्गागदर्शनेनानिश्चयात् । यः कार्योत्पादोऽनुमीयते स हेतोः स्वभावो
वर्णिणतः । कुतोऽर्थान्तरा नपेक्षत्वात् । तेनायमर्थः कार्योत्पादनयोग्यतामात्रानुबन्धि^६त्वात्
स्वभावभूता ॥

ननु यदाऽन्त्यावस्थापेक्षः कार्योत्पादस्तदा कथमन्यानपेक्ष इत्याह । असावपीति
कार्योत्पादः । यथासन्निहितो यादृशः सन्निहितः । कारणकलापः । तादृशात्
सन्निहितान्नान्यगर्थमपेक्षत इति तादृग्मात्रानुबन्धी स्वभावः । (कस्य भावः) ।
समग्रस्य कारणकलापस्य (१) सत्त्वानापेक्षयैतद् उच्यते न क्षणापेक्षया । जनकः^७
कारणकलापसत्त्वानोनपेक्ष इत्यर्थः ।

182

यद्यप्यनपेक्षः कार्योत्पादस्तथाप्यर्थान्तरत्वात् कथं स्वभाव इत्याह । तत्रेत्यादि ।
यस्मात्तत्र समग्रेषु कारणेषु समग्रात् कारणाल्लिङ्गात् कार्योत्पत्तिः (सम्भव)-
स्तथानुमीयते । सम्भवत्यस्मादिति सम्भवः । कार्योत्पादनयोग्यतानुमीयत इत्यर्थः ।
एतदेव व्यनक्ति । समग्राणां कार्योत्पादनयोग्यतानुमानादिति । योग्यता^८ च

त्पादनयोग्यतानुमानात्। योग्यता च सामग्रीमात्रानुबन्धित्वात् स्वभावभूत-
वानुमिता।

किं पुनः सामग्र्याः कार्यमेव नानुमीयत इति।

सामग्रीफलशक्तीनां परिणामानुबन्धिनि।

अनैकान्तिकता (कार्ये) प्रतिबन्धस्य सम्भवात् ॥१०॥

न हि समग्राणीत्येव कारणद्वयाणि स्वकार्यं जनयन्ति। सामग्रीजन्यशक्तीनां
परिणामापेक्षत्वाद्धि कार्योत्पादस्य। अत्रान्तरे प्रतिबन्धसम्भवात् न कार्यानुमानम्।^{१६}

योग्यताया ब्रह्मान्तरानपेक्षत्वात् न विरुध्यतेऽनुमानम्। उत्तरोत्तरशक्ति-
परिणामेन नाना कार्योत्पादनसमर्था, शक्तिपरिणामप्रत्ययस्यान्यस्यापेक्षणीयस्या-
भावात्।^{१७} पूर्वसजातिमात्रहेतुकशक्तिप्रसृतित्वात्। सामग्रीयोग्यता ह्यनन्यापेक्ष-

सामग्रीमात्रानुबन्धिनी कारणान्तरानपेक्षत्वात्।

यदि तर्हि कार्योत्पादनजनितस्तन्मात्रानुबन्धिनी नियतास्मिन् कार्योत्पाद-
इति स एव कस्माच्चानुमीयत इति परः पृच्छति। किं पुनः सामग्र्याः साक्षात्
कार्यमेवानुमीयत इत्यत्राह। सामग्रीत्यादि। सामग्र्याः फलजन्यताः अकार्यजन्य-
सामग्रीफलशक्तयः। तथा हि पूर्वस्मात् सामग्रादुत्तरस्य समर्थस्य क्षणभ्रम्योत्पात्तस्य
चात्मातिशयः शक्तिरिति सामग्री फलं शक्तिस्तारां परिणामः। उत्तरोत्तरप्रत्यय-
नोत्पत्तिस्तदनुबन्धिनि तदपेक्षिणि कार्ये। कारणेनानुमात्राभ्येनैकान्तिकता।
किङ्कारणं (१) प्रतिबन्ध(स्य)सम्भवात्।

तद्व्याचष्टे। न हीत्यादि। समग्राणीत्येव सग्निरहिताणीत्येव कारणद्वयाणि
स्वकार्यं जनयन्ति। किङ्कारणं। सामग्रीत्यादि। सामग्र्याः साक्षात्कार्य-
यासां शक्तीनान्तासामुत्तरोत्तरपरिणामः। पूर्वपूर्वक्षणादुत्तरोत्तरशक्तिपरिणामो-
त्पादो यस्तदपेक्षत्वात् कार्योत्पादस्य। अत्रान्तरे चेति सन्तानपरिणामात्मिकः।
प्रतिबन्धसम्भवात्।

ननु योग्यताप्युत्तरोत्तरक्षणपरिणामप्रतिबद्धा तत्रापि च प्रतिबन्धसम्भ-
वात् कथन्तदनुमानमपीत्याह। योग्यतायास्त्वित्यादि। ब्रह्मान्तरानपेक्षत्वात्
सन्निहितकारणकलापव्यतिरेकेण कारणान्तरानपेक्षत्वान्न विरुध्यतेऽनुमानं।

तदेवानुमानमाह। उत्तरोत्तरेत्यादि। पूर्वपूर्वक्षणमुपादायोत्तरसमर्थक्षणोत्पाद-
उत्तरोत्तरशक्तिपरिणामः। तेन हेतुभूतेन कार्योत्पादनसमर्थेति साध्यनिर्देशः।
इयं कारणसामग्रीति धर्मी। शक्तिपरिणामप्रत्ययस्यान्यस्यापेक्षणीयस्याभावा-
दिति हेतुः^{१८} शक्तेः परिणामस्य योऽपरः सहकारिप्रत्ययस्तस्यापेक्षणीयस्याभावात्।

णीत्युच्यते ॥

या तर्हीयं अकार्यकारणभूतेनान्येन रसादिना रूपादिगतिः, एवं चेत् (सापि) —

एकसामग्र्यधीनस्य रूपादेरसतो गतिः ।

हेतु(धर्मा)नुमानेन धूमेन्धनविकार(वत्) ॥११॥

कुतस्तर्हि शक्तेः प्रसव इत्याह । पूर्व्वेत्यादि । पूर्व्वसजातिः सदृशः पूर्व्वः कारणकलापस्तावन्मात्रं हेतुर्यस्याः शक्तिप्रसूतेः सा तथा । तद्भावस्तस्मात् । अतः कारणात् सा योग्यतानन्यापेक्षिणीत्युच्यते ॥

ननु कार्यं प्रति कारणस्य योग्यता यदि शक्तिरुच्यते तदा कार्यव्यभिचारे योग्यताया अपि व्यभिचार इति कथमेतदनुमानं । अथ योग्यतासम्भव उच्यते तदायमर्थः स्यात् कार्यं स्याद्वा न वेति । तथापि कथमस्यानुमानं सन्देहादिति ।

अत्रोच्यते । परेण हि कथमेतदनुमानन्निविधहेतुजन्यमिति चोच्यते । यद्ये-
तदनुमानम्परेण समर्थ्यते तदा त्रिविधलिङ्गजमेवेत्या चार्येण प्रतिपाद्यते । न त्वेत-
त्परमार्थतानुमानमित्येवम्परमेतदित्येके । अथवा यद्येकान्तेन कार्योत्पादन- 18b
योग्यतानुमीयते । तदा व्यभिचारादनुमानं न स्यात् । यदा तु गदाच्चित् कार्यं स्यादि-
त्येवंरूपः सम्भवोनुमीयते तदा कथमस्य व्यभिचारः । तेनायमर्थ उत्तरोत्तरपरि-
णामे यदि प्रबन्धाभावस्तदा कार्यं स्यादन्यदा तु नास्तीति । परोक्ते त्वेकान्तेन-
कार्यानुमाने व्यभिचार एव ।

अन्ये तु परिणामवत्यां सामग्र्यां प्रतिबन्धकाभावे सत्येकान्तेन कार्योत्पाद-
नयोग्यता भवतीति सैवानुमीयते । कार्योत्पादनयोग्यताप्रतीतिश्च कार्यमपि विशेष-
णत्वेनाक्षिपतीति न पृथक् कार्यानुमानं क्रियत इति मन्यन्ते । केवलं सामग्रीमात्रात्
कार्यानुमाने व्यभिचार उच्यते प्रतिबन्धकाभावः कथमप्रतिपन्न इति चेत् (१)
सत्यं । यो हि तं ज्ञातुं शक्नोति तस्यैतदनुमानं यो हि धूमस्याग्निजन्यत्वं ज्ञातुं
शक्नोति तस्य धूमादग्न्यनुमानं नान्यस्य तद्वत् ।

या तर्हीत्यादिना पुनरपि त्रिवैव स इत्यस्य व्याघातमाह । अकार्यकारण-
भूतेन । अनुमेयादर्थाबन्धेनास्वभावेन रसादिना । आदेशब्दाद् गन्धादिना
रूपादिगतिः । अत्राप्यादिशब्दात् स्पर्शादिग्रहणं । अन्धकारे हि मातुलुङ्गादिर-
समास्याद्य । चम्पकगन्धमाघ्राय । बह्वेतेष्व स्पर्शमनुभूय । तेषां रूपसामान्य-
मनुगीयते तथा वल्लिरूपं दृष्ट्वा तत्स्पर्शः । सा कथन्निविधे हेतावन्तर्भवतीति
प्रकृते ।

न चाप्रमाणगियन्ततो लिङ्गान्तरपक्षे इत्याह । साधीत्यादि । तापि गति-
गति सम्बन्ध । रूपादेः क्विभिर्भावेस्वेकसाधन्यधीनत्वम् । रसस्य जनिता सा
सामग्री तस्यामेव सामग्र्यागायत्तस्य रसतो लिङ्गात्ता गतिः (१) सा प्रत्यक्षगति-
मानेन । रसस्य यो हेतुः पूर्वमपादानन्तरस्य यो धर्मो रूपजनः स रसस्यागममानः ।
तेनायमर्थो रसात् सकृदात् नन्वेतौगममानः कालभावि रसजनः सत्त्वान्न हीयते ।
एव हि तस्य रससमानकालभावि रूपजनकत्व निश्चीयते । यदि समानास-
भाविनो रूपस्यापि निश्चयः स्यान्नेनातीतौयथाकालागो केव गतिः तर्हि नान्तरात् ।

नवनभिहितान् रसोक्तौ रागाश्चात पश्चात्समान कालस्य रूपजनमानः २॥
कार्यानुमान व्यभिचारात् । कार्योत्पादनयोग्यतानुमानेन न रससमानाः ३॥
रूपस्यानुमान स्यात् । अनुमितानमानप्रतीतेरभावाच्च । न च यदुक्तम् (१)
यदातीताना गतिस्तदा कार्यद्वय तल्लिङ्गश्च (१) तस्माज्जातेति तापीत्युक्तम् (१)
यदा तु समानकालान्नाङ्गास्तदा कार्यलिङ्गश्च हेतुप्रमाणमानाय तापीत्यु-
लिङ्गस्तस्माज्जाता कार्यलिङ्गश्चेति तदपास्त । तत्र परं मा । नान्तरात् ।
रूपादयो गुणा व्यवस्थितारतेन तत्र रूपादेरसतो गतिर्गता । न चोद्गाता रूपा-
दिव्यतिरेकेणाव्यविनोऽनभ्युपगमान् न धर्मिणोऽभावात् । धर्मिणगन्तरेण तानुमान-
१९२ रसतो रूपादेः सर्वानुमानप्रसङ्गात् । असमुदायस्य साध्य रसात् । अपक्षधर्मिण्य-
हेतु स्यात् । नापि हेतुधर्मानुमान युज्यते रूपादिकार्यत्वेन रसादप्यतिव्यक्तत्वात् ।
न च क्षणिकपक्षमनिश्चित्येवमुच्यते । क्षणिकत्वे हि रूपादेः रसानुमातीय तापीत्य-
स्यान्न रसादिकार्यत्व प्रातिबन्धग्राहकाभावात् । न धाणानागममानानुमान गति-
सम्बन्धानिश्चयात् । सन्तानाश्रयेण त्यनुमानादिव्यवहारे रूपादिगमनानुमानेन न
परस्पर कार्यकारणभावः प्रतिपन्न इति कथमनुमानानुमेयव्यवहार इति ।

एवम्नन्यते (१) न सर्वत्ररसादे रूपाद्यनुमानमपि व्याघ्रादी भूमिणि । तत्र न
रूपादीना परस्परविनिर्भागभूमि (?) नियमः प्रतीयत एव (१) न च प्रतिबन्ध-
हेतुकोऽन्यथा घटपटादीनामपि परस्परविनिर्भागनियम रसात् । प्रतिबन्ध-
तेषां न तादात्म्य भेदेन प्रतीतेरु (१) नापि तदुत्पत्ति समानकाङ्क्षत्वात् । न चैवार्थ-
समवायस्तेषा यतो न तावदसमवेताना समवायबलादेकार्थसमवाय समवायरगेना-
भावात् । अतिप्रसङ्गाच्च । समवेतानामपि कि समवायेन स्वहेतुस्य एव रूपा-
निष्पत्तेः । तथा निष्पत्त्यैव वाच्याभिधानाद् गमकत्वम् (१) तस्मादेकसाधन्यधीनत्व
प्रतिबन्धः । निश्चितप्रतिबन्धस्य चात्यर्थस्मिन् कालेनुमानं । यच्चपि नात्रानयवी-
न विद्यते तथाप्यात्रादिप्रत्ययविषयस्य धर्मित्वत्वेन तत्र रसतो रूपाद्विगतिः ।

ननु तथापि कथमेवमेकसाधन्यधीनत्व । यतो वै (?) येनैव स्वभावेन रूप-

रूपं जनयति न तेनैव रसादिकं जनयति तेषां परस्पराभेदप्रसंगात् । नाप्यन्येनान्यं जनयति तस्य स्वभावभेदप्रसंगात् ।

नेन दोषो यस्मात् । न तत्र रूपस्य पूर्वमेव कार्यजनकत्वं येनायन्दोषः स्यात् । किन्त्येककालमनेककार्यजनकत्वमेव । ततस्तस्यैवोत्पत्तिदर्शनात् । न च कारणस्य कार्याभावे एव कारणत्वं येनानेकमेकस्मादुत्पद्यमानमेकं प्रसज्येत किन्तु कार्योत्पत्तौ प्राग्भाव एव तस्य कारणत्वं लोके । यथा चैककार्योत्पत्तौ तस्य प्राग्भावकारणत्वन्तथा कलापोत्पत्तावपि दृष्टत्वात् । यद्वा येनैव स्वभावेन रूपं रूपं जनयति तेनैव रसादिकमपि स्वरूपभेदस्त्वेवामुपादानभेदकृतो न सहकारिकृतः । तथा हि वायो स्पर्शसद्भावेऽपि रूपाद्यभावाद् रूपाद्यनुत्पत्तिः । अग्नी च रूपादिसद्भावेऽपि रसाभावाद् रसानुत्पत्तिः । अप्सु रसादिभावेऽपि गन्धाभावाद् गन्धानुत्पत्तिस्तेन रसादेनियतं कारणं रसादिरेवावसीयते । नियतं च कारणमुपादानकारणं समानजातीयमभिल्लसन्तानवर्ति वा । तस्मादुपादानकारणभेदाद् रूपादीनां स्वभावभेदः ।

यत्पुरुषश्च्यते । तत्रानेकशक्तीनां समुच्चयः । तेन रूपमेकया शक्यता रूपं जनयत्यन्यान्यथा रसादिकमिति ।

तदयुक्तम् (१) अनेकशक्तिद्वारेणाप्येकस्यानेककार्यकारणाभ्युपगमेऽनेकत्व- 19b प्रसङ्गोऽनिवारित एव भावस्यानेकशक्तीनामेवानेकस्वभावत्वात् । अभिन्नत्वाच्च शक्तीनां शक्तिभेदे रूपस्य भेदप्रसङ्गः । भेदे वा शक्तीनां रूपस्याकारकत्वप्रसङ्गात् । न च शक्तियोगात् कारकत्वमशक्तस्य शक्तियोगाभावात् । शक्तस्यापि किं शक्तियोगेन स्वरूपेणैव कारकत्वाच्छक्तेरैव कारकत्वं न स्याच्छक्तियोगाभावात् । अथ शक्तित्वान्न सा शक्तिमपेक्षते (१) भावोपि तर्हि श (f) क्तत्वात् किमिति शक्तिमपेक्षते ।

योपि भी मां स को मन्यते । भावस्य स्वरूपातिशय एव शक्तिः सा च भिन्नाभिन्ना । यतो भावे गृह्यमाणे शनितर्न गृह्यतेऽतो भावाद् भिन्ना । कार्यान्ध्यानुपपत्त्या तु सा भावस्याभिन्नाऽन्यथा भावस्य कारकत्वन्न स्यात् । तदुक्तं (१)

“शक्तयः सर्वभावानां कार्यार्थापत्तिकल्पिता” इति (१)

सोपि निरस्तः । एकस्याः शक्तेर्भिन्नाभिन्नरूपत्वविरोधात् । किं चार्थापत्त्या कार्यात् प्राग्भावेन एव भावस्याभिन्ना शक्तिः कल्प्यतां इति प्राग्भाव एव शक्तिः (१) स च प्रत्यक्षसिद्ध इति कथं न शक्तिः प्रत्यक्षा । केवलं सा कार्यदर्शनाभिन्नवचीयते । तस्मात् कार्याद् रसादेः कारणधर्मानुमानाद् अस्य कार्यहेतावन्तर्भावः । भूमेस्थमविकारश्च इति । यथा धूमावग्न्याविसामग्र्यनुमितौ मस्मा-

तत्र हेतुरेव तथाभूतोऽनुमीयते । तस्य हेतुः । तथा हि

शक्तिप्रवृत्त्या न विना रसः सैवान्यकारणम् ।

इत्यती(तैककालानां गतिरतत) कार्यलिङ्गजा ॥१२॥

प्रवृत्तशक्तिरूपोपादान^१कारणस्य सहकारिप्रत्ययो रसं जनयति । इन्धन-
विकारविशेषोपादानहेतुसहकारिप्रत्ययः सन् धूमजननतुल्यवत् । तथा हि
शक्तिप्रवृत्तम् । स्वकारणस्य फलोत्पादनाभिमुख्येन विना न रसः (उत्पद्यते) ।
सैवान्यकारणम् । रूपोपादानहेतूनां प्रवृत्तिकारणम् । रसोपादानकारणप्रवृत्तिरपि
रसोपादानकारणप्रवृत्तेः सहकारिणी^१ । तस्मात् यथाभूताद्धेतोरुत्पन्नस्तथाभूत-
मनुमापयन् रूपमनुमापयति ।

ङ्गारादीन्धनविकारानुमितिः तद्वत् ॥

ननु च रसकार्योपादानमितात् कारणात् रसकालान् समानकालिनं कार्यस्यान्
मानमिव न तु हेतुधर्मानुमानमित्यत आह । तत्रेति (१) रसाद् रूपं प्राप्तात्मा हेतुरेव
तथाभूत इति रूपजननसम्बन्धोऽनुमीयते (१) यस्मिन्ननुमीयमानं कार्योत्तरमपि
तद्विशेषणान्निश्चितम्भवति । न त्वनुमितात् कारणात् पश्चात् कार्यान्तरमनुमेयं ।
कुत इत्याह । हि यस्मात् । प्रवृत्ता न प्रतिबद्धा शक्तिर्यस्य तत् प्रवृत्तशक्तिः ।
तथाभूतं च तद्रूपोपादानकारणं चेति तथोक्तं । तस्य सहकारिप्रत्ययः सन् । रसहेतु रसं
जनयति । तथाभूते च हेतावनुमितेर्थाद् रूपानुमानं रूपपरस्योरेकसामग्र्यधीनतात् ।
इन्धनविकारविशेषो भस्माङ्गारादिः । तस्योपादानं काष्ठं तस्य सहकारिप्रत्ययोग्निः ।
तस्य यथा धूमजननन्तेन तुल्यन्तद्वद् रूपरसयोरेकसामग्र्यधीनत्वं ।

तथा हीत्यादिना समर्थयते शक्तिप्रवृत्तेति सूत्रं ।^१ अस्य व्याख्यानं स्वकारण-
स्थेत्यादि । स्वकारणस्थेति रसस्य यत् स्वकारणन्तस्य फलोत्पादनं प्रतीतिर^१-
सोत्पादनं प्रत्याभिमुख्येनानुगुण्येन विना न रस उत्पद्यते । सैवेति शक्तिप्रवृत्तिः ।
अन्यकारणमित्यस्य व्याख्यानं रूपोपादानेत्यादि । रूपस्य य उपादानहेतवः पुन-
रक्षणसङ्गृहीता रूपपरमाणवस्तेषां रूपजननम्प्रत्याभिमुख्यं प्रवृत्तिरस्याः कारणं ।
20b रसहेतुर्नैव सहकारिणा रूपोपादानस्य स्वकार्यं प्रत्याभिमुख्यात् । सापि रसोपा-
दानकारणप्रवृत्ती रूपोपादानकारणस्य रूपजननम्प्रति या प्रवृत्तिस्तथा सह कार्य-
शीलं यस्या रसोपादानकारणप्रवृत्तेः सा तथोक्ता । यत् एवमस्माद् यथा-
भूताद्धेतोरिति प्रवृत्तशक्तिरूपोपादानकारणसहितात् पूर्वक्षणसङ्गृहीताद् रसा-

^१ Pramāṇa-Samuccaya.

इति तत्रापि अतीतानामेककालानां च गतिः नानागतानां, व्यभिचारात् । तस्मादियमपि कार्यलिङ्गजा । तेन नान्यो हेतुर्गमकः । अप्रतिबद्धस्वभावस्याविना-
भावनियमाभावात् ।

ल्लिङ्गत्वेनाभिमतो रस उत्पन्नस्तथाभूतमेव हेतुमनुमापयन् गमयन् समानकाल-
रूपं गमयति । तेनायमर्थो हेतुनिश्चय एवेदृशो नान्यः ।

न पुनरनुभितात् कारणात् पश्चात् कार्यानुमानं । यतश्च कार्यजनकत्वेनैव
हेतुधर्मनिश्चयो नान्यथा तेनैवाह । इति तत्रापीत्यादि । इति अनेन द्वारेण । तत्रापि
रसादे रसाद्यनुमानेऽतीतानामेककालानां च गतिः । रसोपादानसमानकाल-
भाविनोऽतीताः । लिङ्गभूतरससहभाविन एककालास्तेषांङ्गतिः । नाऽनाग-
ताभाम्बलमानेन लिङ्गेनानुमानं व्यभिचारात् । अनागतं हि कारणान्तरप्रतिबद्ध-
तत्र प्रतिबन्धवैफल्यसम्भयान्न भवेदपि । यच्चान्नोदयात् इवः सूर्योदयाद्यनुमानन्न
तदनुमानं निधामकलिङ्गाभावात् । अद्य गर्दभदर्शनात् इवः सूर्योदयानुमानवत् ।
तस्मादियमपि रसादे रसादिवगतिः कार्यलिङ्गजैत्यनुमानं । यतश्च साध्यायत्त-
त्वेन हेतुर्गमकस्तेन कारणेन त्रिविधाद्धेतोर्नान्यो हेतुः संयोग्यादिर्गमकोस्ति । कस्मा-
त्तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यां लिङ्गस्यप्रतिबद्धस्वभावस्याविनाभावनियमाभावात् ।

एतदुक्तम्भवति । न तावद्विलिष्टानां संयोगोस्ति । विलिष्टानामपि किं संयोगेन
स्वहेतुभ्यः एव विलिष्टानामुत्पत्तेः । तस्मान्न संयोगवशाद् गर्भकत्वमप्रतिबद्ध-
त्वात् । घटघटयोरिव । तथा पृथक्सिद्धामान्न समवायः । अपृथक्सिद्धानामपि
किं समवायेन स्वहेतुभ्य एवोपर्युपरिभावेन निष्पत्तेस्तेन न समवायेनापि गमकत्वं
(1) साध्यायत्तत्वाभावान्न च समवायोस्तीति वक्ष्यति । अत एवैकार्यसमवायि-
नोरभाव इति पूर्वमेवोक्तं रसाद्यनुमाने । विरोधी चानुपलब्ध्वावन्तर्भाविः ।

यच्च नै या मि कोक्तं “पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतो दृष्टं चानुमानं” [न्याय-
सूत्रं १।१।५] । तत्र पूर्ववत् कारणात् कार्यानुमानं । तच्च व्यभिचारीति प्रति-
पादितं । शेषवदनुमानं च कार्यात् कारणानुमानं तद्विष्टमेव शास्त्रकृता । सामा-
न्यतो दृष्टन्त्वनुमानं यदन्यत्र धर्मिणि साध्यसाधनयोर्व्याप्तित्वदृष्ट्वान्यत्रानुमानं ।
यथा देवदत्तस्य देशान्तरप्राप्तिं गतिपूर्विकां दृष्ट्वा^१ऽदित्यस्यापि देशान्तरप्राप्त्या
गत्यनुमानं । एतदपि कार्यलिङ्गजमेव । देशान्तरप्राप्तेर्गतिकार्यत्वात् । सर्वमेवा-
नुमानं सामान्यतो दृष्टोगेवेति स्वयमेवाचार्यस्तृतीये परिच्छेदे वक्ष्यति ।

यदप्यु द्यो त क रे ण^२ सामान्यतो दृष्टमुदाहृतं (1) यथा वलाकातस्ती-

^१ Nyāyavārtika 1 : 5.

एतेन पिपीलिकोत्तरणमत्स्योद्वर्त्तनादिना^६ वर्षाद्यनुमानमणुक्तम् ।

तत्रापि वर्षहेतुरेव भूतपरिणामः पिपीलिकादिष्वभिचारदेहेतुः ॥

हेतुना (त्व)समग्रेण यत् कार्यमनुमीयते ।

तच्छेषवदसामर्थ्याद् देहाद् रागानुमानवत् ॥१३॥

यानुमानन्तदपि कार्यलिङ्गजमेवेति [प्र मा ण] वि निश्च येऽभिहितं ।

20b

तस्माद्हेतुत्रयव्यतिरेके^७ण नान्यो हेतुर्गमकोस्तीति स्थितं ।

एतेनेति रसादे रूपाद्यनुमानस्य कार्यलिङ्गजत्ववक्तव्येन । पिपीलिकोत्तरण-
न्तासां गृहीताण्डानामन्यत्र सञ्चरणं । मत्स्यानामुद्वर्त्तनम् मत्स्यविकारः । आदि-
शब्दाद् विद्युद्विकासमण्डूकस्तादिपरिग्रहः । वर्षाद्यनुमानमित्यत्रापि आदिशब्दाद्
वाताद्यनुमानमुक्तं । यथा तदपि कार्यलिङ्गजहेतुष्वनुमानात् ।

एतदेवाह^८ । तत्रापि^९त्यादि । तत्रापि पिपीलिकोत्तरणादौ । भूतपरिणा-
म एव वर्षहेतुरिति । एवकारो भिन्नक्रमः । वर्षहेतुरेव भूतपरिणामः । पिपीलि-
कासंशोभादेरुत्तरणादिलक्षणस्य हेतुः । तस्माद् यथाभूताद् भूतपरिणामाद्
वर्षहेतुः पिपीलिकादीनाम्बिकारो जातः । तथाभूतस्य हेतोरनुमानात् रामान-
कालवर्षाद्यनुमानं । अन्यत्र तु योग्यतानुमीयते न तु वर्ष एव प्रतिबन्धतम्भवेन
व्यभिचारात् । तस्मात् समग्रादपि कारणकलापाभास्ति कार्यानुमानं केवलं योग्य-
तानुमानमेव ॥

ये तु मी मां स का वयोऽसमग्रादपि कारणात् कार्यमनुमिमते । तेऽन्यन्त-
न्यायबहिष्कृता इत्येतद् दर्शयन्नाह (१) ।

हेतुना त्वसमग्रेणेत्यादि । असमग्रेणेति विकलेन । शेषवदनुमानमनैकान्तिकान्-
मित्यर्थः । कुतोऽसामर्थ्यात् । अस्य व्याख्यानं समग्राण्येव हीत्यादि । कार्यस्य तावत्
सर्वथा नानुमानं । योग्यतामप्यनुमापयन्ति समग्राण्येवानुमापयन्तीत्येतदपि शब्देनाह ।
असमग्रत्वात्कान्तेनासामर्थ्यावित्यु (त्) रीतरपरिणामेनाप्यसामर्थ्यात् पाक्षिकमपि
कार्यानुमानं । देहाद् रागानुमानवद् इत्यस्येदाहरणस्य व्याख्यातं । यथेत्यादि ।
देहश्चेन्द्रियाणि च द्रुत्य^{१०}श्चेति द्वन्द्वः । रागादिमानस्य पुरुषो देहवत्त्वाद्विनिश्चयवत्त्वात्
बुद्धिमत्त्वात् । एवन्देहादिभ्यो रागाद्यनुमानं । आदिशब्दाद् द्वेषमोहादिपरिग्रहः ।
सूत्रे तु देहरागग्रहणमुपलक्षणं । न हीन्द्रियाद्येव कारणं रागादेः । यस्माद्वात्मात्मीया-
भिनिवेशपूर्वका रागादयः । आत्मन्यात्मीये बाह्यममेति योभिनिवेशः स पूर्वः कारणं
येषां रागादीनाम्तत्तेन तथोक्ताः । अयोनिश इत्याद्यस्यैव समर्थनं । योनिः पदार्था-
नामनित्यदुक्तानात्मादि । सम्यग्दर्शनेप्रसूतिहेतुत्वात् । तं शसत्यालम्बत इति

समशान्तेष्वेव हि हेतुगो योग्यतागमभाषणतः, अत्राप्यस्यैकान्त्येनासामर्थ्यम् । ५२५८
या ता देहेन्द्रियैर्गुणैश्चैव रागाद्यनुमानम् । आमात्सीयाभिनिवेशपूर्वका
रागादयः, अर्थाः शरीरकारणपूर्वकत्वात् सवदोत्पत्तेः ।

देहादीनां हेतुर्देहः । सामान्यत्वे कालानां विपक्षे वृत्त्यदृष्टावपि शेषवदनु-
मानात् ग्राह्यो भवति । त ॥--

विपक्षेऽदृष्टिमात्रेण कार्यसामान्यदर्शनात् ।

हेतुज्ञानं प्रमाणाभं वचनाद् रागितादिवत् ॥१४॥

त हि तल्लक्षणाद्येव रागादिकार्यं, तदनुकामताहेतुत्वत्वात् । सैव राग
इति चेत् । इष्टवृत्त्याश्च किञ्चित् तार्थितम् । राग इह मित्यसुखत्वात्मीयदर्शना-

योग्यता । योग्येति योग्यं मनस्करोतीति "मन्येकनन्ताय वीसाया" १मिति
प्रत्ययो वा । तत्राभूतज्जासो मनस्करोति । योग्यो मनस्करो नेरात्म्य-
भागः । तद्विरुद्धस्यात्मादज्ञानप्रयोजि "शोभनकारस्तत्पूर्वकत्वात् सर्वरागादि-
बोधोत्पत्तेः ॥

नन्वेन्द्रियबुद्धयोपि रागादिना तेष्वस्तद्विधौपि रागागदर्शनादित्याह ।
देहादीनां हेतुर्देहीति केवलानामित्ययोग्यमनस्करोति । रागादो साध्ये ।
रागादिरागा उल्लख्यव्यवहारो विपक्षरतश्च हेतुदेहादिमत्त्वस्य यः नृत्तिस्तस्या
अदृष्टावपि । विपर्यये बाधनप्रमाणाभावाच्छेषवदनुमानमस्माच्च शक्यो भवति २१८
न निश्चयः । यथा नैतदन्तरोक्तं न प्रमाणतया विपक्षे हेतोरदृष्टिमात्रेण
कार्यसामान्यस्य कार्यमात्रस्य दर्शनात् । हेतुज्ञानम्विशिष्टकाणानुमान
प्रमाणाश्च प्रमाणाभासगर्भकान्तिकमिति यान् । किमिव (१) यस्मिन्ना-
गिताविश्वत् ।

नन्वसर्वेष्वेव वचनं रागादिफार्यमिति कथन्तत्कार्यसामान्यमित्यत्र आह ।
न हीन्यादि । आण्ड्योऽत्रान्न गण्यं भवत्काले च तस्यावश्यभावात् । अवि-
भक्त्या अन्यस्यापि तत्राभावाविनो मुख्यकारादेशेक्षण । अविशिष्टावपि तत्राभावात्
ननु रागाणां सामान्यतया हेतुर्देहोऽपि स्पन्दादीनान्ते तथोक्तास्तद्भावस्तरगात् ।
सैव तदनुकामता राग इति चेत् । आसक्तिरूपत्वाद् रागस्येति मथ्यते । आचार्य
भाह । इष्टवृत्त्याश्च किञ्चित् तार्थितम् । तदनुकामता कार्यस्य वचनस्येष्टवृत्त्याश्च किञ्चित्
अनिष्टम् । न च तदनुकामता रागः (अ)पि तु निरयसुखत्वात्मीयाकारं यद्वर्णन-

भिन्नेवेशाक्षिप्त गानधर्माविधयामाह ।

नैव कण्ठादयः । अन्यथापि सम्भवात् इति निवेदयिष्यामः । यथा रक्तो
ब्रवीति तथा विरक्तोऽपि । एव न वचनमात्रात् नार्थः सिद्ध्यान् प्रतीयते ।
अभिप्रायस्य दुर्बोधत्वात् । व्यवहारमकरेण तन्निर्वाह्यमिवाचारात् । यथा गानाभा-
वेऽवचनमिति चेत् । न । परार्थत्वात् ।

425b न युक्तो वीतरागादिति चेत् । न । कण्ठ्यापि प्रवृत्तेः । सैव कण्ठा
राग इति चेत् । इष्टम् । अविपर्ययोद्भवत्वात् अदोषः । कण्ठा जगत्प्रसारण

मभिन्नेवेशस्तेनाक्षिप्त जनितः । आत्मवधर्मविषयार्तिः । गानाधर्माविधयामाह ।
चेतमोभिष्वङ्ग रागमाह्वयमाह ।

स्यान्तः (१) वीतरागादिमत्तानां भक्तिरुणाश्च जगत् । तं । मन्त्रा-
लम्बनत्वाद् आत्मादिदर्शनप्रवृत्ता मत्तानन्यपुत्र्या नाभिप्रायः । गानाधर्माविधयामाह ।
वीतरागा अपि रागिणः प्रवृत्ता उपपत्तिः । नैव कण्ठादयः इति । (१) न मन्त्रा-
लम्बना वीतरागाणां कण्ठादयः । अन्यथापि सम्भवात् । (यथाऽऽनानागपि
सम्भवात्) एतच्चातन्त्र्यमेव निवेदयिष्यामः । अत्र वक्राद् गानाधर्माविधयामाह ।
वचनमात्रादप्रतिपत्तिरित्यनेन सङ्गच्छते । यस्माद् यथा रक्तो ब्रवीति तथा
विरक्तोऽपीति प्रकीर्णरागोपि । न वचनमात्राद् रागानुमानः । किन्तु गानाधर्माविधयामाह ।
यो रागेणैव जन्यत इत्याह । नापि विशेषादिना । किङ्कारणम् (१) अभिप्रायस्य
दुर्बोधत्वात् । विरक्तो हि रक्तमचेष्टते । रक्तोऽपि विरक्तावस्थामप्राप्य दुर्बोधः ।
ततश्च व्यवहारसंकरेण संशयोमिति वचनानां । वचनमात्रस्य वचनान्वयपरस्य न
रागादेर्लिङ्गत्वेनोपनीतस्य व्यभिचारात् । न विशेषादपि गानाधर्माविधयामाह ।
तथा विरक्तो ब्रवीतीति तत्रोत्तरमाशङ्कते । प्रयोजनोपार्थात् । वचनोक्त्यारण्यं व्य-
हारः । न हि वीतरागस्य वचनोच्चारणे फलमस्ति तथा चाव्यभिचारः । गानाधर्माविधयामाह ।
योरिति भावः । नेत्याचार्यः । न प्रयोजनाभावः परार्थत्वाद् गानाधर्माविधयामाह ।

न युक्त इत्यादिपरः ¹⁰ वीतरागो हि परेष्टव्यासक्तो न च रक्तिगन्तरेण
परार्थप्रवृत्तिरस्तीति भावः । नैतदेव । कण्ठ्यापि प्रवृत्तेः । सैव कण्ठा राग
इति चेत् । तदेतद्विष्टं कण्ठा राग इति नामकरणं । सत्त्वदर्शनविपर्ययात्तत्त्वात्
कण्ठ्यापि रागात्मको बोध इति चेदाह । अविपर्ययोत्पत्त्यादि । अविपर्ययोत्पत्त्यादि-
21b मेवाह । असत्यप्यात्मग्रहण इत्यादि । दुःख⁷विशेषदर्शनमात्रेणोक्तं भस्कारदुःखता-

¹ In the margin.

ग्रहणे दुःखविशेषदर्शनभावेण रागात्मनोत्पादिता । तथा हि मैत्र्यादयः^१ सत्त्व-
धर्मालम्बना इष्यन्ते । एतादृशं सजातीयभ्यासवृत्तयो न रागापेक्षित्यः । नैवं
रागादयः । निपर्यासाभावेऽभावात् ।^२ कारुणिकस्य निष्फल आरम्भोऽविपर्या-
सादिति चेत् । न । परार्थस्यैव फलत्वेनेष्टत्वात् । इच्छया हि फललक्षणात् ।

सर्वथाऽभूतासमारोपाद्^३ निर्दोषः । तदन्वयेन वीतरागस्य दोषवत्त्वसाधने
न किञ्चिदनिष्टम् ।

निरूपणमात्रेण । अभ्यासबलोत्पादितेति पूर्वपूर्वसजातीयक्षणोत्पन्ना भवत्येव
करुणा । भागमेनापि संत्यन्दयन्नाह । तथा हीत्यादि । आदिशब्दाद् अनालम्बना
गृह्यन्ते । सत्त्वालम्बना पृथग्जनानां । धर्मालम्बना आर्याणां । अनालम्बना ग्राह्य-
ग्राहकार्भागिवेगविगतानां बुद्धबोधिमत्त्वानां । मैत्र्यादयो गेत्रीकरुणागुदितोपेक्षा
इष्यन्ते सिद्धान्ते ।

ननु च सत्त्वालम्बना एव पृथग्जनेनाभ्यस्तास्तास्तत्कथं धर्मादालम्बना
उच्यन्ते इत्यत आह ।

एतादृशं मैत्रीकरुणागुदितोपेक्षाः । सजातीयाभ्यासवृत्तयः पूर्वपूर्वसदृशक्षणबले-
नोत्पत्तेः । एतावांस्तु विशेषो यावन् सत्त्वम्पश्यति तावत्सत्त्वालम्बनाः । यावद्भर्म-
न्तावद् धर्मालम्बनाः । न रागापेक्षित्य इति नानुशयेन सत्त्वेषु प्रवर्त्तन्त^४ इत्यर्थः ।

ननु दुःखविशेषदर्शनमात्रेणाभ्यासबलोत्पादिनीत्यनन्तरमवयवमर्थ उक्तः ।

सत्यं । करुणामेवाश्रित्याधुना सर्वाण्येवेति विशेषः । आत्मदर्शननिवृत्तानपि
तर्हि करुणावदभ्यासाद् रागादयः प्रवर्त्तन्त इत्याह । नैवं रागादयस्सजातीयाभ्यास-
वृत्तयो येनात्मदृष्टिनिवृत्तावपि प्रवर्त्तेरन् । आत्मादिविपर्यासाभावेऽभावात् ।

कारुणिकस्य निष्फलः परार्थ आरम्भोऽविपर्यासादात्माद्यभिविवेक्षाभावेन
ग्वार्थस्यैवाभावात् । नायन्दोषः परार्थस्यैव फलत्वेनेष्टत्वात् । इष्टो नाम परार्थ-
मन्यापि कथं फलत्वमिति चेत् । आह । इच्छेत्यादि । इच्छया लक्ष्यत इतीच्छा-
लक्षणमिच्छाविषयत्वादित्यर्थः । यदिष्टन्तत्फलमिति यावत् ।

नन्वहमिति बुद्धिरहितस्य कथं परार्थापि प्रवृत्तिरिति चेत् (१) न (१)
अक्लृष्टा^५ ज्ञानसद्भावात् प्रवृत्तिरित्येके । योगबलेन शुद्धलौकिकचित्तसम्मुखी-
करणादित्यपरे । विनेयानां तथा प्रतिभासनादित्यन्ये ।

सर्वधेतुपसंहारः । यदि यचनाद् वीतरागस्य वक्तुकामता साधने अथ करुणा
तेन साराग इत्युच्यते । सर्वथाऽभूतासमारोपाद् वीतरागादिनिर्दोषः । दोषस्वभाव-
स्य रागादेरवश्यभावात् । तदन्वयेन रागादिभ्योग्येन वक्तु^६कामतादिना वीतरागस्य

वक्तव्यार्थानि रागादिदर्शनाद् अथ च तत्त्वमाने हि जतिगतज्ञः । ज्ञानान्तरात्
अन्त्यान्प्राप्ते^६ कृतव्याभिवार इति का निवृत्तः ? कारणमप्यन्तः कृताते वचनम-
नुमापयेत् । रागाद्यान्प्राप्ते तत्प्रतिष्ठे च रागस्तथा । तस्यु^७ तन्नेष्ट्योत्पन्नं
इत्युक्तम् । रागाद्यान्प्राप्ते हि कथं तत्त्वचित्त्वमप्युच्यते । तत्त्वमप्युक्तं हि न
एवोपयुक्तः स्यादिति तस्मात्तत्त्वमप्युक्तम् ।^६

बोधव्यवसाधने च किञ्चिद् अगिष्ट ।

स्यान्मति (१) भवतर्गिनि रागादियु^८ तत्त्वमाने मपक्षे सत्त्वदर्शनमात्रेण वीत-
रागाभिमते^९ वचनमानम्भविष्यतीत्याह । तत्त्वमप्युक्तं तत्त्वमान-
इति वीतरागाभिमते रागाद्यनुमानेऽतिप्रसंगः । तत्त्वमप्युक्तं पातान् कश्चिन् विगमो
वृष्टस्तस्य सर्वस्यान्वयानुमानप्रसङ्गः^{१०} आत्मा हि दृश्ये त्वात्मगोस्वादिद्वयस्य
विशेषस्य व्यभिचारः । अग्न्यानुमान इति रागाद्यन्प्राप्तमप्युक्तं तत्त्वमप्युक्तं ।
इहेति साध्याभिगते रागादावप्युक्तमभिवार इति को निश्चयः । न । कश्चिन् ।
प्रतिबन्धाभावाद् रागवचनयोः । यस्मात्तत्त्वमप्युक्तं तत्त्वमानमात्रमात्रं कारण-
गुणवत्त्वकासते वचनमनुमापयेत् ।^{११} कारणगुणस्यान्वयानुमानादिव । स ।
वचनमात्रात् चेति द्वन्द्वः । द्वितीयादिवचनमेवेनात् । रागोत्पादव्यवसाधने
पाषाणादौ वचनादवरोचनात् । सैव वचनादवरोच्यते उल्लाह । रागोत्पादः । तत्त्वमान-
इति योग्यतानुमानेऽतिप्रसंगः । तथा हि यथा पाषाणादौ रागोत्पादनमात्रमात्रा^{१२}
हस्तथा सर्वपुरुषधर्मैरपि तत्त्वमप्युक्तं वचनादवरोचनात् यथा रागोत्पादमात्रमात्र-
नमानगोवं सर्वपुरुषधर्मस्य ।

2.20

अथ मतं (१) रागोत्पादनयोग्यता हि रागवचनयोग्यत्वात्कारणत्वात्तत्त्वमानं न
रागोप्यर्थतोनुमितो भवति तेन योग्यता एवानुमानं न सर्वेषां पुरुषधर्मोपाग-
त्यत्राह (१) रागस्थेत्यादि । रागाद्यान्प्राप्ते वचनं प्रति तात्त्वचित्त्वमप्युक्तं
शब्दनिष्पत्तेः । कथन्तच्छक्तिः रागशक्तिः (२) वचनं प्रत्युपयुज्यते । अथ तात्त्व-
चित्त्वमप्युक्तं रागवचनैरपि वचनमप्युक्तं प्रयोग इष्यते (१) तत्त्वमप्युक्तं तत्त्व-
तिकाले रागाद्यानि निष्पत्तिरेव सामर्थ्यमीनत्वात् (१) तस्य च रागस्य सत्त्वान-
वाहित्वन्तथा न द्वितीयादिवर्णनिष्पत्तेः राग एवोपयुक्तस्त्वात् । तदाह (१)
वक्तव्यप्राप्ते हि स एवोपयुक्तः स्यादिति । न च रागस्त्वोपयोगोस्तीत्युक्तं
प्राक् ।

अथवात्मात्मीयाभिनिवेशरहितानां रागाद्यान्प्राप्ते वचनं प्रति । कथं तच्छ-
क्ती रागशक्तिर्वासनाख्यात्मात्मीयाभिनिवेशलक्षणा वचनमप्युक्तं प्रयोग इष्यते । वीत-

126a

22b

मान् रागोत्पत्तिप्रत्ययविशेषेण युक्त आत्मदर्शनाद्योनिशोभनरकारवत्त्वात् । तदा
यक्ते (ति) अपार्थको वचनोदाहारः । तस्माद् विपक्षेऽदृष्टरहेतुः ॥

न चादर्शनमात्रेण विपक्षेऽव्यभिचारिता ।

संभाव्यव्यभिचा(र)त्वात्, स्थालीतं दुलपाकवत् ॥१५॥

न हि बाहुल्येन^३ पक्वानां दर्शनेऽपि स्थाल्यन्तर्गतत्वेन केवलेन पाकः सिध्यति ।
व्यभिचारदर्शनात् । एवं एव स्वभावसमानपाकहतुका पक्वा इति यक्तम् ।
अन्यथा तु तदनुमानं शेषवद्व्यभिचारि ॥

(न) शेषवदनुमाननिर्गम

किं पुनः शेषवदिति ।

यस्यादर्शनमात्रेण व्यतिरेकः प्रदर्श्यते ।

(तस्य) संशयहेतुत्वाच्चेपवत् तदुदाहृतम् ॥१६॥

समासोपा । तदेति मादृशो वस्तेऽपि विशेषण्यपार्थको वचनोदाहारः । यथाऽप्यस्य
हेतोर्नुदाहरणमनभक्तमित्यर्थः । तदा हि यां मादृशा रागोत्पत्तिप्रत्ययविशेषेण
युक्तं स गीतः । गीताहमित्ययमेव हेतुः स्यात् । यत्तु पाकदर्शनमात्रेणान्नं
निवृत्तगस्तस्माद् विपक्षेऽदृष्टान्तिगक्षे हेतोरदर्शनमहेतुर्लक्षणस्य आतिशयनिन्दनम
प्रति ॥

स्यान्मति (१) विपक्षदृष्ट्या हेनोर्व्यभिचारो न न बीगमः । तदा दर्शन
स्माददर्शनात् साध्याभावे व्यतिरेकः सिद्ध इत्यत आह ।

न चादर्शनमात्रेणेति विपक्षे हेतोरव्यभिचारिता । कस्मात् (१) सम्भाव्य-
व्यभिचारस्यात् । सम्भाव्यो व्यभिचारो यस्य स तथा तद्भावराज्मान्^४ । यद्यपि
न दृष्टो विपक्षे तथापि तत्र सम्भवो न विरुद्ध इति सम्भाव्यान् व्यभिचारः ।
स्थाल्यन्तर्गतास्तण्डुलाः स्थालीतण्डुलास्तेषां पाकवत् ।

एतमेव दृष्टान्तं समर्थयितुमाह । न हीत्यादि । बाहुल्येन स्थाल्यन्तर्गतानां
पक्वानां दर्शनेऽपि न स्थाल्यन्तर्गतत्वेन केवलेन पाकः सिध्यति । भावग्रहणन्तु निषेध
निरासार्थः । यद् वक्ष्यत्येवन्तु स्यादिति । कुतोऽसिद्धिव्यभिचारस्य दर्शनात् । एवं-
स्वभावा इति ये पक्वा दृष्टास्तेस्तुल्यस्वभावाः । एतेरेव पक्वे समान
पाकहेतुर्येषान्ते पक्वा इति । अन्यथा स्विल्पसत्य तस्मिन् विशेषणः । शेषोऽस्तीति
शेषवदतिर्णोति विषयोस्तीति यावत् । तस्य व्यभिचारि ॥

किन्तु या यि को क्त कार्यात् कारणानुमानरूप शेषवदनुमानागर्हाभिप्रेतभूता-

तस्य स वरतिरेकोऽर्गदित्वा इति विपक्षेऽपि वर्तितराचड इत्येत। व्यतिरेक-
सिद्धिर्द्वयमात्रेण हि स विपक्षत्वात् । १ सर्वविपक्षोऽवरेव शक्तिः। तत्रभा-
वेकोऽप्येत्याऽतिरिक्तविपक्षेण तयोः स्वभावाप्रतिपक्षयोऽपि कश्चिद्वेष्टव्यः।
अत्रापि विपक्षो हेतुः स्यात् ॥

(१) विरूपतेनूनश्च

हेतुर्भावपि न्यो(षु) निश्चयस्तेन वर्णितः ।

असिद्धिपरीतार्थन्यमिचारिविपक्षतः ॥१७॥

1265

३—व्याप्तिचिन्ता

क दिग्भागेष्ट प्रतिबध

न ह्यसति प्रतिबन्धेऽप्यव्यतिरेकीयप्रयोऽस्ति । तेन तमेव दर्शयन् निश्चय-

न्यवेयेति पृच्छति । किंपुनरित्यादि । शेषवत्स्वरूपमाह । यस्येत्यादि । यस्य हेतो-
र्यशान्मात्रेणाप्रमाणकेन निषेधव्यतिरेकः प्रमाद्यते । तस्य हेतोः संशयहेतुत्वात्
सहायकारित्वाच्छेषवत्तदनुगानमुवाहृतं । किङ्कारणन्तस्मा हेतोः स व्यतिरेकोऽनिश्चित
इति विपक्षेण च तिराशंक्येत । किंपुनर्न निश्चित इत्याह । व्यतिरेकेत्यादि ।
अनुपलम्भापि कथं शक्यं इत्याह । न सर्वेत्यादि । दृश्यानुपलम्भिरिव न शक्तिः ।
यथा एवम् । दर्शयमात्राद् व्यतिरेकस्तस्मादेकनिवृत्त्या साध्यनिवृत्त्या न्यनिवृत्तसाधन-
निवृत्तिमिच्छता तयोः साध्यसाधनयोः कश्चित् स्वभावेन प्रतिबन्धस्तादात्म्यत-
दुपत्तिलक्षणोऽप्येष्टव्यः । न केवलमदृष्टिमात्र । अन्यथा प्रतिबन्धादिष्टावगमको
हेतुः स्यात् । व्यापतेरनिश्चितत्वात् ॥

31

यत एवमेव कारणेन हेतोरेव प्रतिबन्धे रूपेषु पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकेषु निश्चयो
वर्णितः । आचार्ये दिग्भागे न प्रमाणसमुच्चयादिषु । असिद्धस्तु द्वयोरपि
साधनमित्यादिना । कस्य निरासनेत्याह । असिद्धेत्यादि । आद्यादित्वात् तृतीयार्थे
तसि विपक्षेणेत्यर्थः ।

तत्रासिद्धविपक्षेण पक्षधर्मत्वनिश्चयो वर्णितः । विपरोतार्थाविरुद्धस्तस्य
विपक्षेणाप्यनिरुद्धः । व्यतिरेकनैर्कान्तिकस्तस्य विपक्षेण व्यतिरेकनिश्चयः ॥

अन्वयव्यतिरेकनिश्चयश्च वर्णयता प्रतिबन्धोपार्थतो दक्षित एव । यस्माच्च
ह्यसति प्रतिबन्धेऽप्यव्यतिरेकनिश्चयोऽस्ति (१) तेन कारणेन तमेव तादात्म्य-
तदुत्पात्तलक्षण प्रतिबन्धवर्णयन्नाक्षिपन्निश्चयमाह । यस्य दोषस्य निराशो (?से)

माह । तत्रान्वयनिश्चयेन विरुद्धतत्पक्ष्याणां^१ निरासः । व्यतिरेकस्यानिश्चयेन तत्पक्षशेषवदादेः ॥

(प्रसिद्धस्तु) द्वयोरिति हि एकत्र सिद्धस्य प्रतिषेधः । प्रसिद्धवचनेन शेषवदसाधारणयोः सपक्षविपक्षयो^२रपि असन्देहः ।

अन्यथाऽऽसति प्रतिबन्धे विपक्षेऽदर्शनमात्रेण व्यतिरेके हि ।

व्यभिचारिविपक्षेण वैधर्म्यवचनञ्च यत् ।

यदुभयं विरुद्धानैकान्तिकप्रति^३पक्षेण वक्तव्यमिति तच्च वैधर्म्यवचनं ऐ (? अने) कान्तिकप्रतिपक्षेण ॥

यद्यदष्टिफलन्तश्च

यवि तेन (वैधर्म्यवचनेन विपक्षे) ऽदर्शनं व्याप्यते

न यो निश्चय उक्तस्तं व्याचष्टे । तत्रेत्यादि । विरुद्धतत्पक्ष्याणामिति विरु^४द्धानां विरुद्धपक्ष्याणां च विरुद्धपक्ष्या येषां सत्त्वं विपक्षे निश्चितं सपक्षसत्त्वं सन्दिग्धं । सन्दिग्धानैकान्तिका एवैते परप्रसिद्ध्या त्वेवमभिधानं । व्यतिरेकस्यानिश्चयेनेति प्रकृतेन सम्बन्धः । अनैकान्तिकस्य निरास इति सम्बन्धः । तेनायमर्थः साधारणानैकान्तिकस्येति । तत्पक्षस्य च । अनैकान्तिकपक्षस्य च । शेषवदादेः । आदिशब्दात् सपक्षवि^५पक्षयोस्सन्दिग्धस्य निरासः । यस्य सपक्षसत्त्वं विपक्षे चादर्शनमात्राद् व्यतिरेकस्तच्छेषवत् ।

प्रसिद्धस्तु द्वयोरित्याचार्ये ग्रन्थमिदानीं व्याचष्टे । द्वयोरित्यादि । द्वयोरित्यनेनैकस्य वादिनः प्रतिवादिनो वा यः सिद्धस्तस्य प्रतिषेधः (१) प्रसिद्धवचनेन सन्दिग्धयोः शेषवदसाधारणयोः प्रतिषेध इति सम्बन्धः (२) क्व सन्दिग्धयोरित्याह । सपक्षवि^६पक्षयोरपीति शेषवतोऽसपक्षसन्देहः । असाधारणस्य तु सपक्षविपक्षयोः । तस्मान्निश्चयवचनादाचार्येणापि प्रतिबन्ध इष्ट एव ॥

अन्यथाऽऽसति प्रतिबन्धे साध्यसाधनयोः । विपक्षेऽदर्शनमात्रेण व्यतिरेके आचार्येणोप्यमाणे । व्यभिचारिविपक्षेणानैकान्तिकप्रतिपक्षेण वैधर्म्यवचनं च यत् प्रतिज्ञातन्तदपार्थकमित्याकृतं ।

क्व पुनराचार्येण प्रतिज्ञातमित्याह । प्रदेत्यादि । न्यायमुक्ते चैतदुक्तं । यदुभयं वक्तव्यमिति साधर्म्यं वैधर्म्यं च । कस्य प्रतिपक्षेण किमुक्तमित्याह । विरुद्धेत्यादि । साधनस्य वचनं विरुद्धप्रतिपक्षेण वैधर्म्यवचनमनैकान्तिकप्रतिपक्षेण । यद्यदष्टिफलन्तश्च । अदर्शनमात्रफलन्तञ्चेति वैधर्म्यवचनं ।

तदनुक्तोपि गम्यते ॥१८॥

न हि तस्य प्राक् दर्शनभ्रान्तिर्या वचनेन निगद्यते । स्मृतिः बाष्पाददर्शने क्रियत इति चेत् । दर्शनमप्रतोषमानं नाङ्गागि युक्तं तत्र रमरणाधानम् । अदर्शनं तु दर्शनाभावः । स दर्शनेन बाध्यते । तदभावे रिद्ध एव इत्यपार्थक्यं तत्सिद्धये वचनं ।

एतदेव व्याचष्टे । यदीत्यादि । तेनेति वैधर्म्यवचने^७न विषक्षे हेतोरदर्शनं २३।
व्याप्यते । तदित्यदर्शनमनुक्तेरपि वैधर्म्यं गम्यते । दर्शनाभावलक्षणस्यादर्शनस्य वैधर्म्यवचनात् प्रागपि सिद्धत्वात् । तस्मादपार्थक्यमवैधर्म्यवचनं ।

हेतोर्दर्शनभ्रान्तिरपिपक्षेस्ति तन्निवृत्त्यर्थमेवधर्म्यवचनमिति चेदाह । न ह्री-
त्यादि । तस्येति प्रतिपाद्यस्य वैधर्म्यवचनात् प्राक् । हेतोर्विषक्षे दर्शनभ्रान्ति-
रस्ति या वैधर्म्यवचनेन निवर्त्यते । तस्मादेतद् यथा^१ सपक्षे हेतोर्दर्शने न भ्रान्तिः
किन्तु तद्विस्मृतमिति साधर्म्यवचनेन स्मर्यते । तथा स्मृतिर्याच्चा वैधर्म्यवचने-
नादर्शने क्रियत इति चेत् । दृष्टान्तमेव विषटयितुमाह । दर्शनमित्यादि ।
दर्शनमप्रतोषमानमस्मर्यमाणं न साध्यप्रतिपत्त्यङ्गमिति युक्तस्तत्रेति दर्शने याच्चा
स्मरणाधानं स्मृतिजननं । अदर्शनार्थन्तु न युक्तं । यस्माददर्शनन्तु दर्शनाभावो
हेतोर्विषक्षे । स दर्शनेन बाध्यते । तदभावे विषक्षदर्शनाभावे रिद्ध एव दर्शना-
भाव इत्यपार्थक्यं तत्सिद्धये दर्शनाभावसिद्धये वैधर्म्यवचनं । अयमभिप्रायो दर्श-
नम्परोक्षत्वाद् विस्मर्येतेति तत्स्मरणार्थमेवचनं युक्तं । दर्शनाभायस्तु दर्शननिवृ-
त्तिरूपः स च दर्शनानुभवाभावादेव प्रतिभासने (१) प्रतिभासमानस्य च किं स्मर-
णं । तत्सिद्धयेऽपार्थक्यवचनं ॥^३

न वै अनुपलभमानस्य पुरस्तावतेत्यदर्शनमात्रेण विषक्षे हेतुर्नास्तीत्येवं
निश्चयो भवति देशादिविप्रकृष्टानामनुपलम्भेण सत्त्वात् । तदर्थन्नास्तीति ।
निश्चयोत्पादनार्थमेवधर्म्यवचनमिति चेतन । यस्मान्न च नास्तीति वचनाद-
प्रमाणत्वात् तत्प्रतिक्षिप्यमाणं नास्त्येव । कथन्तहि नास्तीति गम्यत इत्याह ।
यथेत्यादि ।

एतदुक्तम्भवति । हेतोः स्वसाध्ये प्रतिबन्धग्राहकमेव प्रमाणं साध्यायसता-
ग्राहकन्तच्चेह दर्शनमभिप्रेतं यच्च साध्य एव हेतोर्दर्शनमिदमेव सर्वत्र विषक्षेऽदर्शनं ।
तेन यस्य साध्यसाधनयोः प्रतिबन्धग्राहकं दर्शनं प्रवृत्तमित्यसूतं च तस्यैव पुंसः
दर्शनादर्शनयोः प्रतीतयोः साधर्म्यवैधर्म्यवचनाभ्यां स्मरणं त्रियते नान्यस्येत्यर्थः ।
यदाह (१) प्रमाणं दृष्टान्ताभ्यामुपदर्श्यत इति । यथा यदि नास्ति स व्याप्यत

यद्यनुपलम्भमानो तन्मात्राभासीति एवम् तेन व्याप्यतीति ।

न च नास्तीति यन्नास्ति तत्रास्त्येव यथा यदि ।

नास्ति, (स) व्याप्यते व्याप्यतादा नास्तीति गम्यते ॥१९॥

यद्यनुपलम्भमान इति त्रेत् प्रतीतिः पक्षेनापि अप्रतीतिरपि स्यात् ।
सापि अनुपलब्धिरेव अचनम् ।

4.27a न चैकानुपलम्भोऽप्यभावं साधयति, अतिप्रसङ्गात् । न च तेन नास्तीति
पक्षेनापि तथा भवति, अतिप्रसङ्गात् ।¹ तत् कथं वैधर्म्यवचनेनानेकार्थकपरिहारः ।
तस्मात् व्याप्यतिगच्छता तत्र न्यायो वक्ष्यते यतोऽत्र व्याप्यमिति निश्चयो
भवति ॥

ननु तदभावेऽनुपलम्भात् असिद्धा व्याप्यतिरिति ।

इति । यथा यत्र प्रकारेण स्वसाध्यप्रतिबन्धेन विपक्षे हेतुर्नास्ति यदि स व्याप्य
इति प्रतिबन्धग्राहक प्रमाणं व्याप्यते स्मर्यते तदा नास्तीति गम्यते । न तु प्रति-
बन्धमन्तरेण (१)

प्रतीत्यादि प्रथम कारिकाभागमाह । यद्यनुपलम्भमानोऽनुपलम्भमात्रात् तदास्ति
न प्रत्येति तदा वैधर्म्यवचनादप्यप्रमाणकान् प्रत्येप्यति । यस्मात्तदपि वैधर्म्यवचनं
त्वतीति (?) तेनानुपलम्भगेव व्यापयति नाधिकस्मरणं ।

स्यान्मत । साध्याभावकृतो हेत्वभावो वैधर्म्यवचनेन व्याप्यते गतांस्त
विशेष इत्यत आह । न चैकेत्यादि । एकानुपलम्भ इति साध्यानुपलम्भः । अन्य
भावं साधनाभावं । असति प्रतिबन्ध इति भावः । अतिप्रसङ्गादिति प्रतिबन्ध
मन्तरेण निवृत्तौ गोनिवृत्त्याप्यवश्यं नियमेन निवृत्तिः स्यात् ।

2.42 अथ मतम् (१) आचार्यैर्दिष्टा गे न "विपक्षे हेतुर्नास्तीति" त्युक्तमत एव निश्चय
- इत्यत आह । न चैकेत्यादि । तेनाचार्येण नास्तीति यद् वैधर्म्यवचनं कृतं । यस्मात्तदा
भवति वस्तुनो नास्तित्वमेव भवत्यतिप्रसङ्गात् । तद्वचनस्य हि प्राप्ताप्य प्रतिज्ञा-
मात्रादपि साध्यसिद्धिः स्यात् । तद्विति तस्मात् कथम्वैधर्म्यवचनेनानेकार्थकपरि-
हारः (१) नैव । तस्मात् विपक्षाद्धेतोर्व्याप्यतिगच्छता तत्र व्याप्यता न्यायो वक्ष्यते ।
साध्यसाधनयोः प्रतिबन्धग्राहक प्रमाणं यत् इति न्यायात् । अत्येति प्रतिपाद्यतः ।
साधन व्याप्यतिमिति निश्चयो भवति ॥

नन्वित्यादि परः । तदभावे साध्याभावेऽनुपलम्भात् (४) सिद्धा व्याप्यतिहेतो-
रयमेव न्याय इति मन्यते । यद्यनुपलम्भमात्रात् हेतोर्विपक्षान्निवृत्तिः स्यात्तदा वैधर्म्यवचनं
व्यभिचारि किं । नैव व्यभिचारि स्यात् (१) कीदृशं पुनस्तद्वित्याह । यथेत्यादि ।

यस्यैषाया निवृत्तिः स्यात्तद्वैषम्यं व्यभिचारि किम् ।

तथा एतानि कदाचिन् कदाचिन् पनव्यात् (एवं) रसानि च मधुराणि । रूपादिशेषाद् एकपात्राणां तदा न उपपत्तयः ।^१ अत्रापि विनाशितस्थानेऽप्यप्यवधारणं तावदाभावे हेतोरनुपपत्तिरिति । कथं व्यभिचारः ? प्रत्यक्षबाधाशङ्का एव व्यभिचार इत्येके । न ।^१ पर्याप्तकारणयोगात् । अथ चेत् स्यात् । तथाऽति-
प्रसङ्गः । अत्राप्यभावात्प्रमाणाभावात्, धूर्तं प्रमाणं बाधकम् । अवृत्तबाधने^२
सर्वत्राभावात् ।

एतानि कदाचित्पुनरुपयुक्तत्वात् । अथ च वर्गानर्हः । पक्षान्वयेन रसानि चेति
साध्यवर्गः । एवं रसानि मधुराण्येतानि वा । रूपादिशेषादिति हेतुः । उप-
पत्तयः फलस्य यद्वैषम्यं रसागाति । २ न तुल्यत्वात् । एकशाखाप्रभवादेति हेतुः ।
उपपत्तिरिति वृत्त्यात् । कस्याऽर्जनमात्राद् व्यतिरेक इत्यमात्रं शेषवतो-
व्यभिचारित्वात् रसादिस्थाह । अत्राप्येतादि । अत्र शेषवदनुमानं विपक्षितं
रूपविधाषादियुक्तमुपपत्तयत्वात्कन्तराशङ्कस्थ पक्षीकृत्ये । हेतो रूपादिशेषा-
दिकस्य साध्याभावेनपक्षोदयोति । निपक्षान्वृत्तिरतश्चाध्यभिचारिता स्यात् ।
तथा हि यत् पक्षीकृत फलं यच्चोपयुक्तं सपक्षत्वेनोपासनात्तद्व्यतिरेकेण विपक्षभूते
तृतीये राशौ नास्ति यथोक्तस्य हेतोर्वृत्तिः ।

प्रत्यक्षबाधेत्यादि । कदाचिदेकशाखाप्रभवस्यापि फलस्यपक्षवत्त्वात्तद-
स्य वा प्रत्यक्षोपपत्तिरनुभवसम्भवात् प्रत्यक्षबाधाशङ्का एव शेषवतो व्यभि-
चार इत्येके ईदृशे न प्रभृतयः । तदयमर्थो न केवलाभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां
हेतुर्गमक (, प्र)पि त्वबाधितविषयत्वे रातीति । नेत्यादिना परिहरति । पक्षीकृतो
गोविधायः पक्षीकृतस्य प्रत्यक्षबाधाया अभयात् । न प्रवृत्तेन प्रत्यक्षेण बाधाशङ्का
विनाश कदाचिद् गन्धग्रान्यक्षबाधापक्ष इति नेदाह । सत्वेत्यादि । तथा कदाचित्
प्रत्यक्षबाधा शवेदित्याशङ्क्यामनिप्रसङ्गः । यस्माद्व्यभिचारिणो हेतो प्रत्यक्ष-
बाधाया अभवाविषयमाभावात् । न हि गन्धग्रान्युपगमे परस्य बाधाशङ्का निवर्तत
र्जन भावः । तस्मात् प्रतिबन्धानभ्युपगमवादिना धूर्तं प्रमाणं बाधकमेष्टव्यं ।
अवृत्तबाधनेऽप्रवृत्तेनैव प्रमाणेन बाधने सर्वत्राभावात्सः सर्वत्र हेतो न स्यादादवासो
भगवत्त्वान्नयः । बाधकस्य शङ्क्यमानत्वात् । नैवं प्रतिबन्धवादिनः सर्वत्र हेताव-
गादयामः साध्यप्रतिबन्धे हेतो बाधाशङ्काया अप्यभावात् । हेतुप्रयोगात् पूर्व स्याद्
बाधाशङ्का (१) जन एव रान्निग्रे हेतुवचनमुच्यते (१) न च वृत्त प्रमाणं शेषवतो
बाधकमस्ति । तस्मात् स्थितमेतद् अवर्जनमात्राद् व्यतिरेके शेषवतो^३प्यव्यभि- 241)

व्यतिरेकः सिद्ध एव साधनं इति तथाभावनिश्चयमपेक्षते । अनुपलम्भान्
क्वचित् अभावसिद्धावप्यप्रतिबद्धस्य तदभावे सर्वत्र^६ अभावसिद्धेः ।

संशयादव्यतिरेक एव शेषवन्व्यभिचारः ॥१६॥

किञ्च ।

व्यतिरेक्यपि हेतुः स्यात् ;

427b नेवं निरात्मकं जीवच्छरीरं अप्राणादिगत्त्वप्रसङ्गात् । निरात्मकेषु घटा-
विषु वृष्टादृष्टेषु प्राणाद्यदर्शनात् । तन्निवृत्त्या आत्मगतेः । अदृश्यानुपलम्भात्
अभावसिद्धौ घटादेर्नैरात्म्यासिद्धेः प्राणादेरनिवृत्तिः ।

चारित्यं स्यादिति ।

ननु प्रतिबन्धबलात् साध्याभावे हेतोर्व्यतिरेके नति सत्ताभावेन व्यतिरेका
गमकः स्यादित्यत आह । व्यतिरेकस्त्वस्याति । हेतोर्गा विगच्छाद् व्यतिरेकः
स सिद्ध एव निश्चित एव साधनं । इति हेतोस्तथाभावनसिद्ध्यर्थं साध्याभावे यो
हेत्वभावस्तन्निश्चयमपेक्षते । एतदाह (१) नास्माकम्भवनाभिय दर्शनाभावाभावाद्
व्यतिरेकः । किन्तु साध्यसाधनयोः सति प्रतिबन्धे साध्याभावे हेतोर्विगच्छा-
द्व्यावृत्तात् स्वगतो धर्मः । हेतोश्च यद्रूपन्तववश्यं स्वनिश्चयमपेक्षते आपकत्वादिति ।
कथं त्वन्मतेन शेषवतो व्यभिचारित्वमिति चेदाह । अनुपलम्भास्त्वस्यादि ।
क्वचिद्विपक्षैकदेशे हेतोर्भावसिद्धावप्यप्रतिबद्धस्य हेतोः साध्ये । तदभावे साध्याभावे
सर्वत्र विगच्छेऽभावसिद्धेः कारणात् संशयस्ततो विधिभावव्यतिरेको यः स एव
व्यभिचारः शेषवतः (१)

किंचेति दोषान्तरसमुच्चयः । यद्यदर्शनाद व्यतिरेकरतदा व्यतिरेक्यपि हेतुः
स्यात् । कीदृशं नेवं निरात्मकमित्यादि । प्रसङ्गमुखेन चेदमुयतमप्राणादिगत्त्व-
प्रसङ्गात् । प्राणादिगत्त्वाच्च सात्मकं । अयं च हेतुः सात्मके क्वचिन्न दृष्टो-
निरात्मकेभ्यश्च व्यावृत्त इति साध्यनिवृत्ती निवृत्तिधर्माव्यतिरेकी कथ्यते ।
तथा हि निरात्मकेष्वात्मरहितेषु घटाविषु वृष्टादृष्टेषु प्राणाद्यदर्शनात् प्राणागती-
न्मेषनिमेषादर्शनात् । दृष्टेषु स्वभावानुपलम्भेनैवाददर्शनं प्राणादीनामुपलब्धलक्षण
प्राप्तत्वात् । अदृष्टेष्वपि तज्जातीयतया । तेन नैरात्म्यं प्राणाद्यभावेन आप्तं ।
जीवच्छरीरे तु तन्निवृत्त्या प्राणादिगत्त्वाभावनिवृत्त्या नैरात्म्यस्य निवृत्तेरात्मगतिः
स्यात् । तव तर्हि कथं संशयहेतुरिति चेदाह । अवृश्येत्यादि । अवृश्यस्यात्मानो-
नुपलम्भाद् घटादित्वं (?) अभावप्रसिद्धौ घटादी (ना)नैरात्म्यासिद्धेः वार-
णान्निरात्मकात् प्राणादेरनिवृत्तिः । प्राणाद्यभावेन समिद्धस्य नैरात्म्यस्याप्य-

अभ्युपगमात् सिद्धमिति चेत् । कर्वाभयानीमात्मसिद्धिः । अन्यथाअप्रमाणिका
कथं नैरात्म्य सिद्धिः । अभ्युपगमेन हि सात्म्यकामात्मको विभज्यतत्र भावेन
गणकत्वं कथयताऽपि आगामिकत्वात्मानं प्रतिपन्नं नानुमेयत्वम् । तस्माददर्शने-
नापि आत्मनो निवृत्त्यसिद्धे (निरात्म्य) कुतश्चिन्निवृत्तिः । निवृत्ताद्यपि
प्राणादीनां सम्बन्धाभावात् सर्वत्र निवृत्त्यसिद्धे न शक्यत्वम् ॥

थाऽप्यसिद्धियोजना “तथा सपक्षे क्षप्तसत्त्वित्ते” यमादिष्वपि यथायोग-
मुदाहार्यमित्येवमादि । साऽपि—

न वाच्याऽसिद्धियोजना ॥२०॥

सिद्धिरिति यावत् ।

बौद्धेन नेरात्म्यमभ्युपगतमतोभ्युपगमान्निरात्मकत्वं घटादेः सिद्धमिति चेत् ।
यदि बौद्धाभ्युपगमः प्रमाण कथमिदानीमात्मसिद्धिर्जीवच्छरीरे । तदपि बौद्धेन
निरात्मकमिदं । जीवच्छरीरे नैरात्म्याभ्युपगमोऽप्रमाणकस्ततोस्यात्मा साध्यत
एति । यद्येवं परस्यापि जीवच्छरीरादन्वस्थापि घटादेरप्रमाणिका कथं नैरात्म्य-
सिद्धिः । न हि बौद्धस्याभ्युपगमः यच्चित्प्रमाणं क्वचित्नेति । मि नाभ्युपगमेन
कैवलेन सात्म्यकामात्मको विभज्य घटादयः परेणास्माभिर्विद्वानात्मना अभ्यु-
पगताः । तेनानात्मकाः । जीवच्छरीरं सात्म्यकमस्माभिरभ्युपगतात्वया तु निरा-
त्मकमेवमिदं तत्र निरात्मकेण प्राणादीनामभावे नात्याविषये गणकत्वं कथयता
परेणागमिकत्वमात्मनि प्रतिपन्नं नानुमेयत्वं । तस्मादात्मनो घटापाददर्शनेऽप्य-
वृत्त्यस्वभावस्यात्मनो निवृत्त्यसिद्धेर्नास्ति कुतश्चिन्निवृत्तिरिति वात् प्राणादीनां निवृ- 25a
त्तिरित्यगणकत्वं । एतत्तावन्नैवात्मनः कुतश्चिन्निवृत्तिः सिद्धा । अभ्युपगम्य
तूच्यते । नन्विदं तावप्यात्मनिवृत्तावपि क्वचिदिति दूष्ये घटादो निवृत्तायापि प्राणा-
दीनामप्रतिबन्धादात्मना सह सम्बन्धाभावात् । सर्वत्रादृष्टेऽपि घटादिष्व्वात्म-
निवृत्त्या प्राणादीनां निवृत्त्यसिद्धेः सन्निधेर्वातिरोगत्वाद् (न) शक्यत्वं ।

अदर्शनमात्राद् क्वचित्नेकाभ्युपगमे सत्यमगरो धोम इत्याह । यापीत्यादि ।
का पुनः नेत्याह । तथा सपक्षे क्षप्तित्यादि । आ वा र्यं स्य व्याख्यन्तः । तत्र
सन्निधेर्नात्मकधर्मो वादिप्रतिवादिनिश्चयो गृह्यते । तेनोभयोरन्यतरस्य चासिद्धस्य
गद्यस्याध्यासिद्धस्य न व्युदासः । यथा न पक्षधर्मनिश्चयेन चतुर्विधस्यासिद्धस्य
व्युदासस्तथा सपक्षे सन्निधेर्नात्मकधर्मो वादिष्वप्यन्यत्रतिरेकनिश्चयेन निरस्त-
मसिद्धं ज्ञातमन्यतरासिद्धादीनां सपक्षादिष्वसम्भवात् । यथायोगमुदाहार्यमित्याह ।
सापि न वाच्या अगिद्धियोजना ।

अनुपलम्भ एव सति संशयात् उपलम्भोऽभावात् । अनुपलम्भात् व्यतिरेक इति संशयितोऽनिवार्यः । यथायोग्यशुभात्यन्तित यथायोग्यजनात् अनिवारित एवेति चेत् । न । य एव तूभयविशेषणार्थत्वादिभूतात्^१ तेनाऽनुपलम्भोऽपि संशयात् अनिवृत्तिरभवत्ततः सत्यतितेवमाह ॥

किञ्च ।

विशेषस्य व्यवच्छेदहेतुता स्याददर्शनात् ।

428a

आवणत्वस्यापि नित्यानित्ययोर्दर्शनात् व्यावृत्त्या तद्व्यावृत्तदेहेतुता स्यात् ।

तद्व्यावृत्तेऽनुपलम्भ एवेत्यादि । अप्रमाणकेतुपलम्भ एव सति हेतोर्विपक्षे संशयात् (१) कथमुपलम्भे तदसम्भवात् । विपक्षे हेतोर्व्यपलम्भे सति तस्य राष्ट्र-
तयस्याभावात् । नस्मादनुपलम्भाद्धेतोः विपक्षाद् व्यतिरेक इत्यर्थात् सन्दि-
ग्धव्यतिरेको हेतुरिष्ट एव । तस्मात् संशयितोऽनिवार्यः । संशयेन विपक्षीकृतः
संवायिनो व्यतिरेको न वार्यः स्यात् ।

यथायोग्यशुभात्यन्तितयतो यथायोग्यजनात् संवायितोऽनिवारित एवेति चेत् ।
नेतदेवं । तदनन्तरमेव 'य एव तूभयविशेषणार्थत्वादि' इत्यादि वचनात् । य एव शब्द
उभयनिश्चितस्य त्रैक्यस्यासिद्धत्वादेर्वाचिकः स एव साधनं दूषणं 'न साध-
नप्रसिद्धसन्दिग्धवाची' पुनः साधनापेक्षणादि' इत्ययं ग्रन्थ इहोदाहरणं । अतएव
वादिनः प्रतिवादिनो वा (१) योसिद्धं सन्दिग्धम्वा वक्ति न स साधनं दूषणं वा (१)
सन्दिग्धव्यतिरेकनिश्चयहेतुहमयोरपि विपक्षे सन्दिग्धस्तस्मात्तदभिधानगसाधनम् ।
यस्मादुभयनिश्चित एव हेतुस्तस्मात्तदनुपलम्भेऽपि सति निवृत्तिसंशयाद् विपक्षा
द्धेतोरनिवृत्तिं मन्यमानस्तस्य सन्दिग्धव्यतिरेकस्य हेतुत्वप्रतिषेधमाह आसाध-
योजनया ॥

किञ्च । यद्वृष्ट्या निवृत्तिरिष्यते तदा विशेषस्थासाधारणस्य आवण-
त्वादेर्व्यवच्छेदहेतुता स्यात् । किं कारणं (१) नित्यानित्ययोर्दर्शनात् । तद्
व्यावृत्ते (१) आवणत्वस्यापीत्यादि । तथा ह्यदर्शनात् व्यावृत्तिरिष्टा (१) स्या
च नित्यानित्ययोर्दर्शने आवणत्वस्य व्यवच्छेदहेतुता स्यात् । नित्यानित्य-
प्रतिषेधहेतुत्वम्भवेत् । यदि नामादर्शनात् ततो व्यावृत्ते आवणत्वस्या-
व्यवच्छेदहेतुत्वन्तु कुत इत्याह । न हीति । यद्व्यावृत्तेरेव व्यवच्छेदननित्या-
नित्यव्यवच्छेदनम् (१) तत्रापि कथं आवणत्वस्य व्यवच्छेदहेतुरिति चेदाह । अव्यवच्छे-

न हि तद्व्यावृत्तेरन्यद् अवच्छेदनम् । अव्यवच्छेदस्तु कुतश्चिद् व्यावृत्तेरेवानिश्च-
याद् । यस्मिन् यत्र नास्तीति निश्चितः स भवन् कथं तवभावं न गमयेत् ?

प्रमाणान्तरबाधा च्छेदानीं नास्तिताऽदृशः ॥२१॥

अथाऽपि उभयव्यवच्छेदे प्रमाणान्तरं बाधकमस्ति । अन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणां
हि एकस्य व्यवच्छेदेन द्वितीयस्य विधानात् अप्रतिषेधः । विधिप्रतिषेधयोः (युगपद्)
विरोधादिति ।

नेवानीं अदृशो नास्तिता । एवं सति अवर्जनं न प्रमाणं, बाधासम्भवात् ।

ख. आचार्यीयमतनिगसः

तथान्यत्रापि संभाव्यं प्रमाणान्तरबाधनं ।

वस्तिव'त्यादि । कृतश्चिन्नित्याद्यनित्याच्चादयोरनमायेण व्यावृत्तेरेवानिश्चयात् । 25b
अनिश्चयवचनान्तरत्र प्रतिबन्धागिरुचयात् । अवश्यं चैतदेवमन्यथा यो हि धर्मो
यत्र नास्तीति निश्चितः स भवन् कश्चिद् धर्मिणि कथन्तवभावं यत्र नास्तीति
निश्चितस्तस्याभावं कथं न गमयेत् ।

नित्यानित्याद् व्यावृत्तस्यापि श्रावणत्वस्योभयव्यवच्छेदे साध्ये प्रमाणान्तर-
बाधा च्छेदयेत । अ'भापीत्याद्यस्यैव व्याख्यानं । श्रावणत्वेनोभयव्यवच्छेदे
नित्यानित्यव्यवच्छेदे साध्ये प्रमाणान्तरं बाधकमस्ति । तदाह । अन्योन्येत्यादि ।
अन्योन्यव्यवच्छेदो रूपं येपान्ते तथा । तथा हि नित्यव्यवच्छेद एवानित्यत्वन्तद्व्य-
वच्छेद एव च नित्यत्वन्तथा भावव्यवच्छेद एवाभावोऽभावव्यवच्छेद एव च भावः ।
तेषामेकस्य व्यवच्छेदेनान्यविधानान् । द्वितीयस्य विरुद्धस्य विधानादप्रतिषेधः ।

एतदुक्तमभवति । यदा हि श्रावणत्वं नित्याद् व्यावृत्तमिति तद् व्यवच्छिद्यात् ।
तदेवानित्यत्वमिदमप्यात् । तदेव च तदनित्याद् व्यावृत्तमित्यनित्यं व्यवच्छिद्यात् ।
नित्यं च विधत्त इत्येकस्यैकदैव विधिप्रतिषेधो स्यातां तच्चायुक्तमिति विधिप्रतिषेध-
धोर्युगपद्विरोधान्न कर्यावदपि प्रतिषेधः । प्रतिषेधविनिवृत्तिलक्षणो हि विधिः ।
विधिनिवृत्तिरेव च प्रतिषेधस्तौ न परस्परविरुद्धौ युगपदेकस्य कथं स्याताम्
(1) अतो न कुतश्चिदपि व्यावृत्तिगिरुचयः श्रावणत्वात् ।

नेवानीमिति सिद्धान्तवादी । इदानीमिति बाधासम्भवे सति । अदृशोऽ-
दर्शनाद् विपक्षो हेतोर्नास्तिता । तस्मादेवं सत्यवर्जनम् प्रमाणम्बाधासम्भवात् ।

श्रावणत्व एवाप्रमाणं भवतु नान्यत्र बाधाऽभावमिति चेदाह । तथेत्यादि ।
अन्यत्रापि हेतोर्व्यतिरेकसाधनस्यादर्शनस्य सम्भाव्यं प्रमाणान्तरबाधनं । कुतः ।
लक्षणेत्यादि । हेतोर्विपक्षादर्शनव्यावृत्तिविबन्धनमिति यत्लक्षणन्तेन युक्तं श्राव-

तल्लक्षणयुक्ते वाधासम्भवे तल्लक्षणमेव दूषितं स्थानिति सधैश्चाज्ञात्वात् ।
यच्च (धम)नुमानविषये^१ऽपि प्रत्यक्षानुमानविरोधसंज्ञात् अनादवासप्रसङ्ग-
इति चेत् ।
नोद्वेगम् । यथोक्तोऽनुरूपत्वात् । अनादिनञ्चातल्लक्षणत्वात् । यदि चिर^२द्वेग-
मिच्छार्थकमिति । अनुमानविषयेऽनञ्च शब्दश्च^३ । विषयोऽस्य निवेदयः^४ ॥२१॥
किञ्च ।

दृष्टाऽयुक्तिरदृष्टेऽपि स्यात् स्पर्शस्याधिरोपिनी ॥२२॥

णत्वस्य यददर्शनान्तस्मिन्वाधासम्भवे सति तल्लक्षणमेव नरय व्यतिरेकमान-
स्यादर्शनस्य सर्वविषयमेव लक्षण स्वरूप दूषितं स्थादिति स निवेदयः व्यतिरेक-
साधने^५नादवासः । न गमकत्वनिवृत्तयः ॥

यद्येवमनुमानविषयेणैव वर्तानत् प्रत्यक्षानुमानविराध्यतसंज्ञात् (१) तथा हि नरय
शब्दः श्रावणत्वाच्छब्दत्ववदिति कृतं नित्यत्वमनुमाननं बान्धवे । एवमश्रावण-
शब्दः सत्त्वाद् घटवदिति प्रत्यक्षेण । तद्वच्च सर्वत्र तदवशिष्टलक्षणेनानुमानो-
प्यनादवासप्रसंग इति चेत् ।

नैतदेवं । यथोक्त इति कार्यस्वभावा^६ननुपलम्भजं द्वयानुमानं प्रत्यक्षानुमान-
विरोधस्याभावान् । प्रत्यक्षादियिराधतस्मिन्विनश्यत्तल्लक्षणत्वात् तदनुमानालक्षण-
त्वात् । यदि यथोक्तलक्षणानुमाने नास्ति वाधा तदा हेतुलक्षणयुक्तं परस्पर-
विरुद्धार्थसाधकं हेतुद्वयमेकस्मिन् धर्मिण्यवतीर्णस्मिन्नद्वयव्यभिचारिकतायां ना म
26a ण तस्यायच^७नमिति चेत् । अनेनाभ्युपेतज्ञानमाह । अनुमानविषये निरुद्धोपाभ-
चार्यव्यभिचारिण्येति कुतोभ्युपेतज्ञानं । न च तद्व्यभिचार्येणास्ति इत्याह । विषय-
चेत्यादि । अस्य विरुद्धाव्यभिचारिणः । किंचेत्यादि । इह च त्रैलोक्ये किञ्च नान्या-
सत्त्वसाधनार्थं "स्पर्शश्च न च दृष्टानामि"ति सूत्र^८मूकम् । अस्यामर्थः (१)
यो गुणः स द्रव्याश्रयी तच्चथा रूपादिः । अपाक^९जानुष्णाशीतस्पर्शश्च गुणस्त-
स्मात्तस्याश्रयभूतेन द्रव्येण भवितव्यः । न चायं दृष्टानां पृथग्व्यापीना गुणरूपो-
पाकजानुष्णाशीतस्पर्शादिगुणत्वात् । ततो गस्यायं गुणः स आयुर्भविष्यतीत्युक्ते
वैशेषिकेण । तत्राचार्यं दिक्तागे नोक्तं (१) यद्यवर्षात्सामेण दृष्टभ्यः प्रतिषेध-
क्रियते न च सोऽपि युक्त इति (१) यदेतदुक्तत्वाद् विरुध्यत इति वा तं^{१०} क का री
वर्षयन्माह । दृष्टेत्यादि । यद्यदृष्ट्या निवृत्तिः स्यात् तथाऽदृष्टेर्दर्शनात् कारणात्

परि^६ अन्तुमभ्यान् निर्वातिभिरिति । रयाद् । यदि अवर्तनमात्रेण ब्रह्मेभ्यः
प्रतिषेधः ईदृशे न तत्र सोऽपि युक्त इति शङ्कनः (स) कथमयुक्तः । अन्तुमभ्यान्-
शरीरस्ये^{१७}

तन्तुं तं शरीरमात्रेण रया एव प्रतिषेधः ।

428b

न युक्तः । ब्रह्मस्यभावात्प्रमात्रेऽप्रतिषेधात्^{१९} धानता पृथिव्यादि (सामा-
न्येन) गृहीत्वा शरीरमात्रेण । तत्र तुल्योपलब्धत्वादिषु तद्व्याप्तेऽपि रपक्षभेददर्शनात् ।
नस्यापि दर्शनाद् विशेषे सम्भवाशङ्कया भवितव्यमिति पक्षे अवर्तनमात्रेण अयुक्तः

अपाकजस्यानुपाशीतस्पर्शस्य ब्रह्मादयुक्तिरिति । दृष्टम् पृथिव्यादिष्वराज्ञित्या
वर्णिता त्रैलोक्येण व्यापार्यायुक्तत्वमुक्तं सा रयाद् अचिरादिति युक्तैव
रादिपक्षे ।

तत्तुगाच्छन्ते । शरीरव्यापि । यदाहाचार्यः । वायुप्रवरणे अज्जर्जितमात्रेण
ब्रह्मेभ्यः पृथिव्यादिभ्यः स्पर्शस्य प्रतिषेधः कियते वेशे णि केण न च सोऽपि युक्त
इति । यस्यानार्यस्याप्यवर्तनमात्रेण व्यापारेकाभिमतत्वा कथमयुक्तः राक्षस्य
प्रतिषेधो युक्त एव स्यात् । किं कारणम् (१) अत्रागि हेतोरनुपलब्धभावमात्रसिद्धेर-
भ्युपगमात् ।

नन्विदम्यादि पर । उपलब्धिलक्षणप्राप्ते कारणाद् अपाकजस्यानुपाशीत-
स्पर्शस्यानुपलब्धमानस्य पृथिव्यादिषु युक्त एव प्रतिषेधः ।

न युक्त इति सिद्धान्तवादी । किं कारण (१) य पृथिव्यादिस्तुपाशीतान्न्येन
स्पर्शेन युक्त प्रत्यक्षं स दृश्यः । अथवा च देहादावत्यक्षोपि तत्प्राप्तस्पर्शयुक्त
एव पृथिव्यादिस्तुपाशीतभावः । नृश्यः । तत्स्वभावेति द्रष्टुं । तदेव विषयः स
एव तन्मात्रं 'सम्प्राप्त' समागमः । तन्मन्त्रप्रतिषेधात् स्पर्शस्य । तत्र हि प्रतिषेधे
स्यादेव निश्चयः । यथा पृथिव्यादिभ्योभूत सामान्येनाविशेषेणैव गृहीतत्वात्सर्व-
त्रापि वा स्पर्शस्य प्रतिषेधमाह । गतिर्नास्ति पृथिव्यादि तत्सर्वमनुपाशीतस्पर्श-
रहितमिति । न न पृथिव्यादिमात्रे स्पर्शस्योपलब्धिलक्षणप्राप्तिरस्ति । न चैक-
स्पर्शनिगम पृथिव्यादीनां गतस्तत्र पृथिव्यादिसापान्त्य तुल्योपलब्धत्वादिषु
भेदेषु तद्व्याप्तेषु पृथिव्यादिभावैः स्पर्शभेददर्शनात् । तथा हि तुल्यस्यान्य स्पर्श-
ब्रह्मस्यलक्षणोन्वयश्चोक्तत्वादेव बर्कशर्वादिलक्षणः । अस्यापीत्यनुपाशीतस्पर्शस्य
व्यापित्वा पार्थिवद्वयविशेषे सम्भवाशङ्कया भवितव्यमिति कृत्वा सर्वत्र पृथिव्या-

प्रतिषेधः ।

एवमाचार्यीयः कश्चित् अनुपलम्भात् अत्र । कुत्रापि उपालब्धः ।

अपि च ।

देशादिभेदाद् दृश्यन्ते भिन्ना द्रव्येण शक्तयः ।

तत्रैकदृष्ट्या नान्यत्र युक्तरतद्भावनिश्चयः ॥२३॥

वावर्तनमात्रेणानुष्णाशीतरपर्शस्यायुक्तं प्रतिषेधः ।

26b यत्न्यते (1) सत्र पृथिव्यादेस्तुत्यात्तुत्य एवानुष्णाशीतरपर्शा गन्तु पृथिव्यादिभावेपि इलक्षणत्वादभेदः स पृथिव्यादिगर्माणसयोगस्य निर्विघातः । कृतत्वादिति ।

तदयुक्तम् (1) अनिविडाना हि नेरन्तर्याभावात् सयोगाभावः । तेन गतो पलपग्माणूना सयोगस्य निर्विघातत्वात् तत्परमाणूनामिति कथं इलक्षणत्वादिभेदः स्यात् । तस्माद् सत्यपि सयोगे स्वरूपेणान्यादृशा एवोपलपग्माणूनादृशाश्च तूलपग्माणवस्तत्कृत एव च इलक्षणत्वादभेदः । न सयोगनिर्विघातनिश्चयः । तथा च यथा पृथिव्यादिभेदात् स्पर्शस्य इलक्षणत्वादिभेदस्तथानुष्णाशीतरपर्शापि सभाव्येत ।

ननु माभूद् अदृष्टविषये वाय्वनुमानं दृष्टानिषये त्वनुष्णाशीतरपर्शस्य दृश्यस्य पृथिव्यादिसम्बन्धित्वेनानुपलभ्यमानत्वात् ततो वाय्वनुमानं स्यात् ।

एवमन्यते । यदि स्पर्शादिगुणरूपता सिद्धा स्यात् ततो वाय्वनुमानं स्यात् सैव त्वसिद्धा । स्वातन्त्र्येण प्रतीते स्पर्शविशेष एव सारमाकाशायुक्त्यः । आचार्यं हि ज्ञाने न तु स्पर्शव्यतिरिक्ता वायुमग्न्युपगम्य तत्र परकीयगन्तुमागम्युपगम्युक्तमित्यदोषः ।

तस्मात् स्थितमेतद् (1) अन्वयव्यतिरेकयोर्निश्चयमदर्शयामासः । अत्र प्रमाणभावात् कुवताचार्येणैष्ट प्रतिबन्ध इति ॥

कस्नह्येवमुपालब्ध इति चेदाह । एवमित्यादि । एवमित्यनन्तरौक्षाभिरुपपत्तिभिः । आचार्यस्य शिष्य आचार्यीयः कश्चिदाचार्यग्रन्थानभिज्ञः अनुपलम्भाद् अभावं कुत्रापि उपालब्धः ।

अपि चेत्यदर्शनमात्रेणाभावाभ्युपगमे प्रत्यक्षबाधा दर्शयितुमाह । देशादिभेदात् । आदिशब्दात् कालसंस्कारभेदात् । भिन्ना नानारूपा दृश्यन्ते द्रव्यैवेकजातीयैष्वपि द्रव्यैरसवीर्यविपाकादिलक्षणा । तत्रैरनेकशक्तिषु द्रव्येणैकदृष्ट्या एकस्वभावस्य द्रव्यस्य बवचिद् दर्शनान्नान्यथापि देशादौ युक्तस्तद्भावनिश्चयः ।

यदि (एव) विपक्षेऽन्वयसामान्यता प्रतिदिश्यापि तदव्याभिचारः । यच्चिद् देशो कर्तारिणो द्रव्याणि कथञ्चिद् दृष्टानि । अन्यथापि दृश्यन्ते । यथा श्रोत्राय कर्तारो देशनिशेपाद् विशिष्टः । शरीर्योगिकाः भवन्ति नान्यत्र । तथा कालसंस्कारभावाद् अपि । न न तद्देशे तस्य दृष्टा इति सवोः तत्त्वेन तथाभूता सिध्यति । भणान्तराणां कारणान्तरापेक्षेणात् । विशेषहेतुभावे तु स्याद् अनुमानम् । अदृष्टकर्तृकमपि पुरुषसंस्कारपूर्वकम् वाक्येषु विशिष्टाभावात् ।^६ राद्यप्रकाराणां पुरुषैः कारणदर्शनात् । सवगु गुणेषु विशेषस्य दर्शनम् । नेव सम्भ-

यथापरिदृष्टपुरुषस्य भावनिश्चयः ।

यदीत्यादिनेतदव व्याचष्टे । यति विपक्षे हेतोरन्वयसामान्यताप्रतियुक्तस्य स्वभावेऽदव्याभिचारः साध्याव्याभिचार इत्येते । तदेकत्र दृष्टस्य द्रव्यस्य यद् रूपमुपलभ्यन्तारगान्यथापि द्रव्यसामान्यादनुमेयं स्यात् । अस्ति हि तत्रापि तत्काल हेतोरन्वयेऽवर्जनम् ।

न चेव यथा । यस्मान् कञ्चिद् देशे कर्तारिविद् द्रव्याणि कथञ्चिद् दृष्टानि प्रतिनियमरसात्त्वेन । पुनरन्वयेति गत्रादृष्टाकारवैपरीत्येनाम्यत्र देशो दृश्यन्ते । यथेत्यादिना विषयमाह । शरीर्यन्वोपागनयनशक्तिः (१) परिणामो विपाकः । विशिष्टा रसबीर्यविपाका यासामिति विश्वह । नान्यत्रेति क्षेत्रविशेषादन्यत्र । यथा देशविशेषात् तथा कालसंस्कारभेदाद् विशिष्टरसबीर्यविपाका भवन्ति । संस्कार क्षीराद्यवसेकः । न च तद्देशीरिति प्रदेशो येषां पुष्पाणान्तैस्तथाविशेषाद्विरा-^{२७४} दिपुक्ता दृष्टा इति कृत्वा सर्वा अतद्देशा अपि तत्त्वेन नृत्यरूपादित्वेन तथाभूता गत्रागृहीतत्वाभावतुल्या सिध्यन्ति । किं कारणं (१) गुणान्तराणां रसादिविशेषाणां कारणान्तरापेक्षत्वात् । विशेषहेतुभावे तु स्यादेकस्वभावतानुमानम् । अदृष्टकर्तारो यस्य वैदिरूपं तत्तथा । तदपि पुरुषसंस्कारपूर्वकं पुरुषप्रत्यक्षहेतुम् । एतच्च राद्यफलम् । वाक्येषु पुरुषोपागमोरुषेयत्वनाभिगांषु विशेषाभावावनेन हेतुं कथितम् । प्रयोगा पुनरद्वस्तु यदभिन्नस्वभावान्तात्सगानहेतुकं (१) यथेको भूमी भूमांतरसमानजातीयः । पुरुषेयवाक्याभिन्नस्वभावानि चापुरुषेयवाक्याभिगतानि वाक्यानीति स्वभावहेतुः । न चासिद्धो हेतुः । तथा हि यैः प्रकारैर्विषाद्यपनयनादिति नैदिशता विशिष्टं इत्येते । तेषां सर्वप्रकाराणां पुरुषैः कारणदर्शनात् । तथा हि श न ग दिमन्त्राणामपि विषाद्यपनयनादयो दृश्यन्ते ।

यदि शब्दस्वभावसाग्याददृष्टकर्तृकस्यापि पुरुषेयत्वमनुमीयते । एवन्तर्हि मध्यमिन्नसंज्ञादर्शनात् सर्वे चित्तधर्मा ज्ञाता (१) तेन यावद् बोधरूपान्तावत्

129a बह्विशेषहेतवः पुष्पा येन वचनादेः कियन्मात्रसाधर्म्यात्^१ सर्वाकारेण साम्यमनुमीयेत । सत्कारविशेषेण विशेषप्रतीतेः । तद्वत् अन्यस्यापि सम्भवात् । अत्रागवेत्वनुमातव्ये हेत्वभावात् । वैराग्यस्यादृष्टत्वात् । अदृष्टेन च वागम्याधिक-

पञ्चेन्द्रियाश्रित सत्कल्पक च सर्वं च रागादिजनयसाधनागम यदातीत्यानागतावस्थायामपि यथा च मम तथा परेषामादि (१) तेन निमित्तेनादयाः । त्वेन वचनादिहेतुत्वेन च सर्वं य पुसाश्चित्तं गर्वदा रागादियत्कर्तृन्त्यवस्तुमादि त्वादसर्वविषय किन्नानुमीयत न्यायशक्याह । नैवमित्यादि । यथा वागम्याय सम्भवद्विशेषहेतूनि न्ये स भवद्विशेषहेतवः पुष्पा येन वचनादेरागमवत् । वचनादेरागमग्रहणेनेन्द्रियाश्रितत्वचित्तत्वादिग्रहण । वचनादेरे । कियन्मात्राण कदेशेन साधर्म्यात्तरमात्रिज्ञात् पुना रागादिमत्त्वेन निगमनियमयत्वनानागम वा सर्वाकारेण साम्यमनुमीयेत ।

विशेषहेतुसम्भव एव कुत इत्याह । सर्वेष्वेव चेतोमणेषु विशेषस्य दर्शनात् । रागप्रज्ञादयो हि स्वविषयग्रहणप्रति गन्दगन्दवृत्तगोपि काशान्तरेण पटुतरा भागिन । स्वविषयवचैवा स्पष्टतरो भवतीति विशेषो दृश्यते । स पुन कुतो भवतीत्याह । सत्कारोभ्यासस्तस्य विशेषेण प्रज्ञादीना विशेषप्रतीतेः । भवतु प्रज्ञादीना मनोगणानामभ्यासात् प्रकर्षो दृष्टत्वात् सर्वज्ञादगस्तु न दृष्टा इति नान्यथागमा इत्यत आह । तद्वदित्यादि । अन्यस्यापि सर्वज्ञत्वादेर्विशेषस्य सम्भवात् । अगमवशाच्च नैरात्म्याकारस्य सर्वपदार्थग्राहिणश्च सामान्यैककल्पस्य गत्स्फुटारा^२ त्वगतदेव वैराग्य सावज्ञं च पद । तेन विभि प्रकारैर्वैराग्यसर्वज्ञत्वविशेषागमवानुमानं स्यात् । यदि नैरात्म्यनियमस्य सर्वविषयस्य वा विकल्परप्राप्तमव । सम्भवे वा यदि मनोगुणाना न विशेष स्यात् । सति वा विशेषे विशेषहेतुर्थं न ज्ञान स्यात् । यावता नैरात्म्यादिविषयस्य विकल्परस्य सम्भवोस्ति विशपहेतुगनागमा 27b विज्ञात । नस्माद् यथाऽऽ^३ति प्रतिबन्धवेक्ये समस्य तीजकारणभागश्री अङ्कुरोत्पादायेति सामर्थ्यानुमान । तद्वदसति प्रतिबन्धवेक्ये चिरकाशान्तरार्थवत्तत्वाभ्यासविशेषाच्च नैरात्म्यविषयस्य सर्वपदार्थविषयस्य च ज्ञानस्य साक्षात्त्व सम्भवतीति वैराग्यसर्वज्ञत्वयो सम्भवानुमान । एतन्तावत् सम्भवानुमानगमभावात् ।

असम्भवे त्वनुमातव्य भवता न तस्य धर्मस्य बाधक कश्चिद्वेतुं शक्नोते । तदभावात्साधर्म्यद्विशेषहेतव पुमास इति सम्बन्ध । कथ पुनर्बाधकस्याभावा इत्याह । वैराग्यस्यादृष्टत्वाद् (१) उपलक्षण चैतत्सर्वज्ञस्याप्यदृष्टत्वात् । अदृष्टेन च वैरा-

भावासिद्धेः । न हि रागादीनां व्यभिचारकार्यमस्ति^२ । सम्भवेऽपि विशेषाणां द्रष्टुमशक्यत्वात् ।

नैवं प्रतिक्षेपाह्निं वाक्यानि यथा पुरुषाः । दृश्यविशेषत्वात् । अदृश्यत्वेऽपि अदृष्टविशेषाणां^३ विजातीयत्वोपगमविरोधात् । तद्विशेषाणामन्धत्र कर्तुं शक्यत्वात् । प्रत्यक्षाणां (वाक्यानां) मप्रत्यक्षस्वभावविरोधात् । भ्रान्ति-

ग्येण सह हेतोर्बाधबाधकभावासिद्धेः । .

स्यान्मतं (१) न प्रचनादेर्वैराग्यादीनां साक्षाद् असम्भवो नुमीयते येन बाधको हेतुर्भूयते । किन्तु वीतरागाभिमतैषु रागादयोनुमीयन्ते (१) तेष्वनुमितेष्वर्थतो शीतरागादिप्रतिषिद्धमदृष्टेनापि वैराग्येन (?ण) रागित्वस्य विरोधादित्यत आह । रागेत्यादि । न हि रागादीनामव्यभिचारि कार्यमस्ति । आदिग्रहणाद् असर्वज्ञपरिग्रहः । तथा हि व्यवहारव्युत्पत्तिमारभ्य यथा यथार्थपरिज्ञानन्तथा तथा तद्विषयमवबतुत्वम्भवतीति तेन यदि सर्वविषयं कस्यचिद् विज्ञानं स्यात् तद्विषयमपि वक्तृत्वं केन वार्यते ।

स्यादेतद् (१) यदि वैराग्यादिलक्षणन्तस्य विशेषोस्ति कथमस्माभिर्नो गलभ्यत इत्याह । सम्भवैषि तेषां वैराग्यादिलक्षणानां विशेषाणां परसन्ताने द्रष्टुमशक्यत्वात् । न च तथाभूतानामनुपलम्भात् प्रतिक्षेप इत्याह । तादृशो च विप्रकर्षिणामप्रतिक्षेपाहृत्वात् ।

स्यादेतद् (१) यथा पुरुषा अप्रतिक्षेपाहर्हिस्तद्वद् वाक्यानीत्याह । नैव-मित्यादि । किं कारणं । दृश्यविशेषत्वात् । तथा हि वैदिकानां वाक्यानाम्बि-
शेषो दृश्य एवेष्यते । अथ नेष्यते । एवमदृश्यत्वेऽपि विशेषस्याभ्युपगम्यमाने । तेनानुगलब्धेन विशेषेणादृष्टविशेषाणां वैदिकवाक्यानां लौकिकवाक्येभ्यो विजा-
तीयत्वोपगमविरोधात् ।

स्यान्मतं (१) दृश्या एव विशेषा वैदिकानां दुःश्रवणत्व^४दुर्भणत्वादयस्तैः पीरुपेयेभ्यो भिन्नानि भविष्यन्तीत्यत आह । तद्विशेषाणामित्यादि । अन्यत्रेति पीरुपेयेषु । न केवलमदृष्टविशेषाणां विजातीयत्वोपगमविरोधाददृश्यत्वं विशेषाणामयुक्तमितरुच प्रत्यक्षाणामप्रत्यक्षस्वभावविरोधात् । न ह्येकस्य स्वभावद्वयं विरुद्धं घटते । विशेषाः प्रत्यक्षा एव केवलं भ्रान्तिनिमित्तसद्भावात् । विषादि-
शक्तिवन्नावधार्यन्त इति चेदाह । भ्रान्तिनिमित्ताभावादिति । रूपसाधर्म्यदर्शनं हि भ्रान्तिनिमित्तं विषादिषु । नैवं वैदिकेषु । कथञ्कम्यत इति चेदाह । बाधकभावात्
भ्रान्त्यसिद्धेरिति । यदि वैदिकानां विशेषे भ्रान्त्यानपलक्ष्यमाणे पुनर्विशेषावलम्बि

निमित्ताभावात् ।^६ बाधकाभावात् भ्रान्त्यसिद्धेः । पुरुषेषु विशेषदर्शनस्य बाधकत्वाद् असमानम् । (न) वाक्यानां विशेषः परभावभूतरथ अतद्विशेषत्वात् । तदभिन्नस्वभावानां सर्वेषां पुरुषक्रिया न वा कस्यचित् ॥

ग. वैशेषिकगतनिरासः

त्रिञ्च ।

आत्ममृच्चेतनादीनां योऽभावस्याप्रसाधकः ।

स एवानुपलम्भः किं हेत्वभावस्य साधकः ॥२४॥

अनुपलम्भस्य प्रमाणयत आत्मबाधो निरालम्बः स्यात्, आत्मानोऽप्रत्यक्ष-

प्रमाणमुत्पद्येन भ्रान्तेर्बाधकन्तदा भ्रान्तेस्तन्निमित्तस्य च भवति निश्चयरतन्त्र
28a नास्ति ।^७ तस्मात्लौकिकैः शब्दैः वैदिकानामविशेषे साध्ये नारित साधकं प्रमाणं ।

पुरुषेषु तर्हि किं बाधकं येन सर्वाकारगुणसाम्यसाधने दांष इत्याह । पुरुषेष्वित्यादि । प्रज्ञादिविषयस्यातिशयस्याभ्यारापूर्वकस्य यद् दर्शनन्तदेव बाधकं । यद्यसम्भवद्वैराग्यं पुरुषस्य चित्तम्भवेत् । नाभ्यासाधेयविशेषम्भवेद् (१) भवति च (१) ततो विशेषदर्शनस्य बाधकत्वाद् असमानं । वेदवाक्यानुमानं गदगतां प्रत्यक्षाणां शब्दानामप्रत्यक्षस्वभावाभावादिति (१) स्यादयन्दोषां यदि विशेयः रवभा-
वभूतः स्यात् । किन्तु परभावभूत इत्याह । परभावभूतस्येति । परभावभूतः परभाव-
भूतः । अन्यस्वभाव इत्यर्थः । अतद्विशेषत्वादित्यवाक्यविशेषत्वात् । यतो नारित विशेषो वाक्यानामन्ततस्मादभिन्नस्वभावानां सर्वेषां पुरुषेष्वप्यपेक्षाभिगताया पुरुषक्रिया । पुरुषैः कारणं । न वा कस्यचित् । लोकिस्यापि न पुरुषक्रियेत्यर्थः ॥

एवमाचार्यस्यस्यादर्शनमात्रेण विपक्षाद्धेतोर्व्यतिरेकाम्चलतः ग्रन्थान्तरोप-
प्रमाणविरोधं चोक्तत्वातीर्थिकाणां परस्परव्याघातमाह । किन्तेत्यादि । मृद-
श्चेतना । एतच्च लोकायतदर्शनं । आत्मा च मृच्चेतना चेति द्वन्द्वः । आवि-
शब्दात् क्षीरादिषु द्रव्यादि । तेषामभावस्य साधनानुपलम्भः परेणोक्तोपि
यस्तस्याभावस्याप्रसाधक इष्ट आत्मादिवादिभिरनुपलम्भमात्रस्याप्रमाणत्वादिति ।
स एवानुपलम्भ आत्मादिनिषेधे प्रमाणत्वेनानिष्टः किं हेत्वभावस्य हेतोर्धिपक्षाद्
व्यतिरेकस्य साधकः । हेत्वभावे चानुपलम्भं चास्य वैशेषिकादेः प्रमाणयतः
आत्मबाधो निरालम्बो निराश्रयः स्यात् । तथानुपलम्भस्याभावसाधनस्य
सम्भवात् । तथा हि न प्रत्यक्षेणात्मन उपलम्भो नित्यपरोक्षत्वाभ्युपगमात् । अथ
स्यादात्मनोऽनुमानमेवोपलम्भोऽस्त्येवेत्यत आह । तत्कार्येत्यादि । अप्रत्यक्षत्वा-
देवात्मनस्तत्कार्यस्वभावरूपस्य लिङ्गस्यानिश्चयान्त्वानुमानमुपलम्भः ।

त्वात्, (त्) कस्योपाधिद्वयात् । निज्यादीनां विज्ञाने । कार्यं, तस्य ज्ञान-
विरक्तत्वात्^७ । सापेक्षोत्तरत्वात् प्रसिद्धिरन्यतः ।

429b

[illegible]

प्राश्नपुन मूदनेतन्मभनुपलभमानाम गन्तु जद्वानोद् ववनादध्यावृत्त-

यथा निरुपग्राक्षणासपीश्रगादीनोगनुमानन्तथाग्नना भविष्यतीति त
 दा' इन्द्रिद्राणस्तित्यादि । जादित्वात् मृतनो जातोना । विचक्षितेन काथ
 नस्य काथान्तरात् । तथा हि सप्तपि पाठा अभिनवकारमु निमीनितलाभना
 धा ॥ तस्य विमाननरमाभात् । पुनः योमीनितलाभानिरास्य भावात् । विमा
 नकार्यं तारणात्तरसागत सिध्तिर्न तत्तरस्य सापथ्यसिद्ध्या इन्द्रिगादोनाभ्रासिद्धि
 कथ्यते ।

एतदुक्तं भवति । यत्सागल[॥]मिदं द्वा[॥]शांति[॥]क । यिज्ञानन्तात्काम्यस्य विज्ञानस्य
कारणमस्तीत्यनुयोगे तदेव अविद्यमानं व्यवहृतम् । न त्वेवंभूतमिति न
रूपविशेषणं मूलत्वात्तदा युक्तमिति प्रयोजनीयम् इत्यर्थः । एवमिति यथा
वातादित्वाजानकार्ग्यवानुपपर्यन्तिगानुमानम् । तथा सुखादिकार्यं यस्य
सुखादिकार्यत्वात्काम्यस्यनित्यनुमानेन तच्चयत्नस्यरूपमिति प्रसाधितं^१ कश्चि- २४b
दमिदमवादिता न पुष्पाति । येन कैवाच्योर्गादिविशेषण कारणं कारण-
वत्त्वात्पुण्यमात् सुगादोना । न चयभूत आत्मा नित्यकार्यभावतुतादित्क्षण-
त्वेनागम्यमात् । यत्तच्च यथागम्यमातरात्मनो नास्ति कार्यान्तः । तथा च
मृत्युत्पलभ्य मवात्मनः इयात् । तस्मात् तस्मान्मानानात्पुण्यभवेन प्रत्यक्षानुमान-
निवृत्तिकरणेन प्रथावज्ञानः किमिति । अतिव्यूहः पतिक्षित आत्मपादिना ।
अनुपलभ्यमात्रात्तत्त्वस्यसत्त्वमात्मनः इति । कथमात्रात्तत् सद् विपद्यान्ता प्राणा-
दिमन्वादव्याहारेण साधयेत् । भूतानामेव शक्तिरचैतर्ग्यमित्यत आर्त्तं को (१)
भूतत्वभावा न गदित्येव मृदः सत्त्वानां वैतन्त्यस्यपुलभ्यमानमपीच्छन् लोका-
यति क । यदाह (१) "तेभ्यः भूतेभ्यश्चैतन्त्यमदशक्तिरद्विज्ञानमि"ति । पुनस्तत्
एवाप्रमाणाननुपलभ्यात् । अवर्ज्ञेनाद् भक्षणादेरसर्वज्ञतावसाधनाय लिग-
ह्येनोपनीतास्य विपक्षाद् व्यावृत्तिमाह । वक्ष्यादिक श्रीराधिव्यनुपलभ्यमानमपी-
च्छन् ।

माह । अन्यो हि दध्यादिकं क्षीरादिषु । अपरः निरर्थकेषु (? अपरार्थेषु) संधातत्प-
स्थादर्शनाद् व्यतिरेकमाह । को ह्यत्र नियमः संधातैरवश्यं परार्थैर्भवितव्यमिति ।
उपलम्भो दध्यादीनां क्षीरादिषु अनुमानमेव । अश्वतावनुत्पत्तेः ।

अथ किं स एव भावः शक्तिरुतान्यदेव किञ्चिद् । तदेवेति चेत् तथैवोपलभ्येत,
विशेषाभावात् (१) अन्यच्चेत्, कथमन्याभावे तद् अस्ति । उपनारमात्रं स्यात् ॥
अयं परस्परव्याघात एषाम् ॥

तस्मात् तन्मात्रसम्बन्धः स्वभावो भावमेव वा ।

निवर्त्तयेत्;

अपर इति सां ख्यः पुनः स एव । परार्थाश्चक्षुरादयः सङ्गतात्त्वाधित्वाभिधा-
यापरार्थेषु शशविषाणादिषु 'सङ्घातत्वस्यादर्शनाद् व्यतिरेकमाह । एतत्तावदस्य
परस्परव्याघातः । न चादर्शनमात्रेणास्य हेतोर्व्याप्तिः सिध्यति ।" को ह्यत्र
नियमः सङ्घातैरवश्यं परार्थैर्भवितव्यं यतः संधातत्वाच्चक्षुरादीनां पारार्थसिद्ध्या-
त्मार्थत्वं सां ख्यस्य सिध्येत् । यदुक्तं दध्यादिकं क्षीरादिष्वनुपलभ्यमानमपीति (१)
तत्र । यस्मादस्त्येवोपलम्भो दध्यादीनां क्षीरादिषु (१) कौसावित्याहानुमा-
नमिति । अनुमानं चाह्लाशक्तावनुत्पत्तेरिति । यदि हि क्षीरादौ दध्यादिशक्तिर्न
स्यात्ततो शक्तात् क्षीरादेर्दध्या^१दि नोत्पद्येत । प्रयोगस्तु यद्यजजनने न शक्नो-
न तस्य तत उत्पत्तिरथा शालिवीजाद् यवाङ्कुरस्य (१) उत्पद्यते च दध्यादिः
क्षीरादिभ्यस्तस्मादस्ति दध्यादिशक्तिः क्षीरादाविति कार्यहेतुप्रतिरूपको वैधर्म्य-
प्रयोगः । श्वतेरेव च दध्यादिः कार्यकारणयोरभेदादिति मन्यते ।

अथेत्यादि सिद्धान्तवादी । योसौ दध्यादिको भावः पश्चादुपलभ्यते किं स एव
भा^१वः शक्तिरुतान्यदेव किञ्चिद् दध्यादेरर्थान्तरं । तथैवेति निष्पन्नरूपदध्यादिवत्
क्षीरावस्थायामुपलभ्येत विशेषाभावात् । अन्यच्चेदिति । दध्यादिभ्योर्थान्तरं
चेच्छक्तिः । तदा कथमन्यभावेन्यस्य शक्त्याख्यस्य भावे । तद्दध्यादिकमस्ति ।
नैवेत्यभिप्रायः । दध्यादिजननसामर्थ्यात् क्षीरादौ दध्यादीत्युपचारमात्रं स्यात् ।
अनुपलम्भमप्रमाणीकृत्य पुनस्तस्यैव^२ प्रमाणीकरणमपरस्परव्याघात एषामात्मा-
विवादिनामित्युपसंहारः ॥

यतश्चादर्शनमात्रान्नास्ति व्यतिरेकस्तस्मात्तन्मात्रसम्बन्धः । हेतुसत्तामात्र-
सम्बद्धस्वभावः साध्यत्वेनाभिमतः स्वयन्निवर्त्तमानो भावमेवं स्वभावभूतमेव
हेतुत्वेनोपनीतं निवर्त्तयेत् । वा शब्दो वक्ष्यमाणविकल्पापेक्षी । यथा वृक्षो निवर्त्तमानः
29a शिक्षणान्निवर्त्तयति । कस्माच्छास्त्राविमर्शिशेषस्यैव तथा शिक्षपेति प्रसिद्धेः स

यथा यथा शिक्षया, शालादिमहिक्षेपरयेन^१ तथा तच्छब्दप्रसिद्धे. स हि तस्य स्वभावः । स्वच्छ स्वभावं परित्यज्य कथं भागो भवेत् । स्वभावात्स्यैव रूप-
त्तादात तस्य प्रतिबन्धादेव अव्यभिचारः ॥

कारणं वा कार्यमव्यभिचारतः ॥२५॥

कारणं निवर्त्तमानं कार्यं नियत्तयति ॥

430a

अन्यथा तर्हि तस्य कार्यमेव न स्यात् । सिद्धस्तु कार्यकारणभावः स्वभाव-
नियमयति । उभयथा स्वभावाप्रतिबन्धादेव^१ निवृत्तिः ॥

अन्यथैकनिवृत्त्यान्यपिनिवृत्तिः कथं भवेत् ।

(नाशवानिति मर्त्येन न भाव्य गोमतापि किम्) ॥२६॥

सन्निधागात् तथैकस्य कथमन्यस्य सन्निधिः ।

गोशानित्येव मर्त्येन भाव्यमश्ववतापि किम् ॥२७॥

अथास्तस्य शिक्षाणां स्वभावः । तच्छब्द स्वभाव नक्ष परित्यज्य कथं शिक्षापरयो-
भावो भवेत् । ॥ १ ॥ कारण (१) स्वभावपरयेण वृक्षस्तात्मन एव भावत्वाच्छब्दग्राह्य-
यात् । इति हेतोरतस्यात्माभूतस्य साधनस्य शिक्षादे. स्वभावाप्रतिबन्धादेव स्वभावे
माध्याभिमतं वृक्षादौ गन्धोन्नेन प्रकारेण प्रतिबन्धादेवाव्यभिचारः । कारणं वा
निवर्त्तमानमित्यध्याहारः । कार्यमनिवर्त्तयेदिति प्रकृतं । कस्माद् (१) अव्यभिचारतः
कार्यस्य कारणाव्यभिचारादित्यर्थः । कारणमित्यादिना व्याघाटे ।

अन्यथानि । यदि कारणं निवर्त्तमानं कार्यं न निवर्त्तते । तदा तत्कार्याभिमत-
तस्य कारणस्य कार्यमेव न स्यात् । तस्मान् कारणं निवर्त्तमानं कार्यमवश्य-
नियत्तयति । यद्यपि वायुगृहादावग्निकारणं निवृत्तावपि न भूमस्य निवृत्तस्यापि
दृष्टकारणव्यतिरेकेण नान्यरमादभ्योर्तात्तर्गभिप्रेतेत्यर्थः । अत एवाह । सिद्धरित्व-
त्वादि । सिद्धस्तु कार्यकारणभावः कार्यस्य स्वभावं कारणे नियमयति (१) सति
निमित्तभूतत्वमिति न भवतोऽप्येकान्तादव्यभिचारिण कश्चेति । उभयथेति तादात्म्येन
नदुष्पात्ता वाग स्वभावप्रतिबन्धपरमादेव । साध्यानिवृत्त्या हेतोनिवृत्तिः ।

अन्यथोपा । यदि^३ प्रतिबन्धो नेत्येते । एकस्याप्रतिबन्धनस्य साध्यस्य निवृत्त्या-
न्यनिवृत्तिः । अप्रतिबन्धस्य साधनधर्मस्य निवृत्तिः कथं भवेत् (१) नैव । अस्मा-
न्मादवधानित्यवयवहिता इति कृत्वा मर्त्येन मनुष्येण न भाव्य गोमतापि किं ।
सन्निधानासत्तैकस्येति स्वभावेनामम्बुस्य हेतोः । सन्निधानात् कथमन्यस्य साध्यस्य
सन्निधिर्न सन्निधानं । यस्माद् (१)

“गोशानित्येव मर्त्येन भाव्यमश्ववतापि किं ।”

तः कृतकत्वभावे जनयति सोऽनित्यरूपमेव सत्त्वं जनयतीति प्रमाणं दृष्टान्तेन व्याप्यते । अथवा एकाधर्मताद्वयात् तदन्वयेनापि भावव्यभिचारिणो निवृत्तभावत्वात् व्यभिचारगोचरा स्यात् । तेन प्रमाणेन साध्यधर्मस्य तन्मात्रानुबन्धः स्यात्ततो न तत्कारणत्वेन तथा जातो नश्वरः क्षणस्थितिधर्मा^१ । अन्यतः तद्व्याप्तिपेधात् । हेतुभावो वा सत्येव भावादिति प्रदर्शयतेऽर्थांतरस्य ।^१

तथा तद्व्याप्तिहेतुभावे प्रसिद्धे सति अनित्यत्वाभावे कृतकत्वाभावः । १३०
दहनाभावेऽपि धूमः । एवं तावतो हेतुश्च चेत् कथं स्वं स्वभावं ह्येतं आन्तरेण

भावेनातिरिक्तत्वेन । यथैकं पिप्रतिपन्ना इति । तन्मात्रतत्त्वमेव दर्शयन्नाह । अ
उत्थादि । यो हेतुः कृतकं स्वभावे जायति सोऽनित्यरूपमेव सत्त्वं जनयतीत्यर्थः ।
इति अनेन द्वारेणातिनाशानाविवर्णनं प्रमाणं दृष्टान्तेन व्याप्यते । न तु दर्शना-
जननात् । अन्येति गत्येन प्रमाणं नोपदिश्यते । तद्वैकपर्यवसायात् साधन-
गोचरत्वात् । तदन्वयेनापि साध्यधर्मणापि भवितव्यमिति निवृत्तभावत्वात् साधनस्य
साध्यव्यभिचाराशङ्का स्यात् ।

यदि नाग दृष्टान्तेन प्रमाणमुपदर्शनीयन्तर्थापि किं सिद्धमित्याह । तेन च
प्रमाणेन तन्मात्रानुबन्ध इति साधनमात्रानुबन्धः । कथं व्याप्यत इत्याह । कृतक-
स्य यत्कारणतत्त्वत्वादेव कृतकस्तथा जातो^३ जातो यो नश्वरः क्षणस्थितिधर्मा ।
क्षणिकत्वेनेव नश्वरो न तु कालान्तरं स्थित्वैवर्ग्यः ।

कथं पुनः स्वहेतोरप्येव नथोक्तं इत्याह । अन्यतः उति स्वहेतोरप्यस्माद्विनाश-
हेतोः । तस्य कृतकस्य तद्व्यभिचारिणोऽपि आगत्यतास्वभावनिर्पेधाद् वक्ष्यमाण-
त्वात् । हेतुभावो वा । तेन च प्रमाणेन स्यात्ततो इति सम्बन्धः । साध्यधर्मस्य
साधनप्रति हेतुभावो वा कारणत्वात् स्यात्ततो तन्मात्रानुबन्धेन साधनस्य भावा-
विवर्तनं प्राप्तेन प्रमाणं दृष्टान्तेन प्रदर्श्यते । कारणं पुनः साध्यस्य हेतुभावः पद-
वर्गेन उच्यते । (१) अर्थांतरस्य साधनाद् व्यतिरिक्तस्य । तथा दृष्टान्तोपदर्शितेन
प्रमाणेन प्राप्यत तद्व्यभिचारिणोऽपि । तन्मात्रस्य साध्यस्य तद्व्यभिचारे । साधनत्वभावेन ।
कारणस्य हेतुभावे प्रसिद्धे सति । दहनाभावे धूमो न भवतीति प्रकृतेन सम्बन्धः ।
सत्यनित्यत्वभावो वा । तस्येति कृतकत्वस्य धूमस्य न यथाज्ञातं स्वभावो
हेतुर्वा (१) वा भव्यः गगुच्छये । यत् एव कथमसौ कृतको धूमो वा स्वं स्वभावमनित्य
हेतुं चाग्निमन्तरेण गयेत् (१) नैव भवेदित्येवमनुद्दिष्टरूपे विषये व्यतिरेके

भवेत् । एवं आश्रयमन्तरेणाऽपि वैधर्म्यदृष्टान्ते व्यतिरेकः प्रसिध्यति ॥

येषां तद्भावहेतुभावौ^१ प्रसिद्धौ, तेषां—

विदुषां वाच्यो हेतुरेव हि केवलः ॥२९॥

अर्थ दृष्टान्तवचनं, सौर्थः सिद्ध एवेति तदा किं तद्वचनेन । तत्प्रदर्शनं प्रमाणं किं वैधर्म्यदृष्टान्ताश्रयेणेति मन्यमान आचार्य आश्रयं प्रतिक्षिपति ॥

तेनैव ज्ञातसम्बन्धे द्वयोरन्यतरोक्तिः ।

अर्थापत्त्या द्वितीयेपि स्मृतिः समुपजायते ॥३०॥

यदाह 'अर्थापत्त्याऽन्यतरेण वा उभयप्रदर्शनात्' इति^३ । तत्राऽपि दृष्टान्तेन

कथ्यमाने आश्रयमन्तरेणापि वैधर्म्यदृष्टान्ते प्रतिध्यति व्यतिरेकः ।

तेन यदुच्यते^४ भ द्रो द्यो त क रा भ्यां ।

"व्यतिरेकोपि लिंगस्य विपक्षान्नैव लभ्यते ।

अभावे स न गम्येत कृतयत्नैरबोधनादि"^५त (१)

तन्निरस्तं ।

एवन्तावत् (१) तद्भावहेतुभावख्यापनाय तदवेतिनः दृष्टान्तो बबतव्यः ।

येषां पुनः पूर्वं प्रसिद्धावेव तद्भावहेतुभावौ यथा स्वं प्रमाणेन पक्षधर्माभावेन
३०३ निश्चितान्तेषान्तद्भावहेतुभावंप्रति विदुषां हेतुरेव । यदर्थमित्यन्वयव्यतिरेकं
निश्चयार्थं । प्रतिपाद्यस्य स्वयमेव सौर्थः सिद्ध इति किन्तद्वचनेन । तदेति निश्चित-
तान्वयव्यतिरेककाले ।

यदपि मूढं प्रति दृष्टान्तप्रदर्शनं क्रियते तदा तत्प्रदर्शनेपि दृष्टान्तप्रदर्शनेपि
वैधर्म्यं । विनाप्याश्रयेण यथोक्तविधिना सिध्यत्येव व्यतिरेकः । ततः किम्बैधर्म्य-
दृष्टान्ताश्रयेणेति मन्यमान आचार्य आश्रयं^१ प्रतिक्षिपति न्या ग म् उ खा दी ।
तथा हि तत्रैवं चोदितं "यदा तद्भाषिकाशादिकं नित्यन्ता (वद) भ्युपैति प्रगिवादी
(१) तदा कथनित्यात् कृतकत्वस्य व्यतिरेक" इति (१) तत्रा वा र्थ आश्रयं
प्रतिक्षिपन्नाह । तदा सन्देह एव नास्ति तदभावात्तत्रावृत्तेरिति ।

एतदुक्तसम्भवति । गृहीतप्रतिबन्धस्य तत्राकाशादौ व्यापकाभावाद् व्याप्या-
भावसिद्धेः । अनित्याभावश्च नित्यस्यासत्त्वात् सिद्ध इति यावत् । सस्माद्
दृष्टान्ताभ्यां प्रतिबन्धः कथ्यते । तेन कारणेन ज्ञातसम्बन्धे हेतौ सति द्वयोः साध-
र्म्यवैधर्म्यदृष्टान्तयोरन्यतरोक्तिः । द्वितीयेपि ताभ्यामेवान्यतरस्मिन्ननुक्तेपि
स्मृतिः समुपजायतेऽर्थापत्त्या ।

तद्भावहेतुभावप्रदर्शनं मन्यमानोऽर्थापत्त्या एकस्य वचनेन द्वितीयस्य^१ सिद्धिमाह ।
तथा हि । यत् कृतकं तदार्थापत्त्येवेत्युक्ते अनर्थान्तरे व्यवतमयमस्य^२ स्वभावः
तन्मात्रानुबन्धी प्रमाणदृष्ट इति निश्चितः तद्भावनिश्चयमाह ।

एतदायाचार्यवचनेन गत्यन्दगन्नाह । यदाहेत्यादि (१) न्यायमुखे चाय
ग्रन्थः । वाशब्दरतर्धे पूर्वनिष्कर्षापेक्षी ।^३ अन्यतरेणेति सामर्थ्यदृष्टान्तेन वेधर्म्य-
दृष्टान्तेन वा । उभयप्रदर्शनाद् अन्यव्यतिरेकप्रदर्शनात् । तत्रापि ग्रन्थे । दृष्टान्तेन
स्वभावहेतो कार्यहेतो च यथा क्रान्त्यभावहेतुभावप्रदर्शनं क्रियत इति मन्यमान
आचार्योऽर्थापत्त्या एकस्यान्वयस्य व्यतिरेकस्य वा वचनेन द्वितीयस्य यथाक्रम
व्यतिरेकस्यान्वयस्य वा सिद्धिमाह । एतदेवा^४ह । तथा हीति । यत्किञ्चित् कृतक-
न्तर्वनित्यमेवेत्युक्ते व्यवतमवस्यमयगतिवत्वाणो धर्मोऽस्य कृतकरय स्वभावस्त-
न्मात्रानुबन्धी कृतकमात्रानुबन्धी प्रमाणदृष्ट इति प्रमाणेन निश्चितः ।

ननु कार्येपि कारणमवश्यम्भवति । न च तत्तस्य स्वभाव इत्यत आह ।
अनर्थान्तरं ज्ञात । कथन्तन्मात्रानुबन्धीत्याह । तद्भावनिश्चयमिति । कृतकभावे^५-
ऽवश्यमनित्यताभावादित्यर्थः ।

ननु न कृतकमात्रानुबन्धी स्वभावो नित्यत्वस्य प्रत्यक्षनिश्चितः क्षणिकोय-
मित्यनिश्चयात्कथमुच्यते प्रमाणदृष्ट इति । अथ कृतको विनाशं प्रत्यनपेक्षत्वा-
त्तद्भावनिश्चय इत्यनुमानदृष्टः (१)

तदयुक्तं (१) यतो निर्हेतुकेषु विनाशो यदैव घटादेर्नाशः प्रतीयेत तदेवाहेतुकः
स्यान्नान्यदा । नत्कर्त्तव्यं^६ क्षणिकत्वं । अथैकक्षणस्थायित्वेन घटस्योत्पत्ते पूर्वमपि
नाशः (१)

ननु यथैकक्षणस्थायित्वेनोत्पत्तिः स्वहेतुभ्यस्तथानेकक्षणस्थायित्वेनाप्युत्पत्तिः
स्यात् । विनिवृत्तगतयो हि सामग्र्यो दृश्यन्ते । न च यदि विनाशो क्वचित् कदाचिद्
भवेत् (१) तत्कालद्रव्यापेक्षत्वाद् अस्यानपेक्षत्वहानि । विनाशकहेत्वनपेक्षत्वाद्
अन्यथा द्वितीयेषु क्षणे विनाशो न स्यात् तत्कालादपेक्षत्वात् । अथ क्रमयोगपञ्चारायां ३०b
सामर्थ्यलक्षणं सत्त्वं व्याप्तं नित्येषु च क्रमाक्रमनिवृत्तौ सत्त्वं निवर्त्तमानं
क्षणिकेष्वेतावतिष्ठत इति सत्तयुक्तस्य कृतकस्य गमनत्वं ।

नवप्यमुक्ता । क्षणिकत्वे सति क्रमाप्रतिपत्तेर्येन हि ज्ञानक्षणेन पूर्वकम्बस्तु
प्रतिपन्नं न तेनोत्तरं येनोत्तरं न तेन पूर्वकमिति कथं क्रमप्रतीतिः ।^१ यो हि पूर्व-

वस्तुप्रतिपत्त्यन्तरमपरस्य ग्राहकः स क्रमग्राही स्यात् तथा वा क्षणिकत्वमस्य स्यात् । यस्य च बौद्धस्य काल एव नास्ति तस्य कथं क्रमग्रहः । भिन्नकालवस्त्वग्रहात् । कालाभावे चानेकवस्तुरूप एव क्रमः । तथा च नित्यस्यापि क्रमकर्तृत्वं न विरुध्यते । यथा च नित्यस्य क्रमकर्तृत्वादनैकरूपत्वन्तथा क्षणस्यापि स्यात् । अथ क्षणवद् द्वितीये क्षणे नित्यस्याप्यभावः स्यात् । कार्याभावात् ।

तदयुक्तं कालाभावात् । भवतु वा क्रमग्रहस्तथापि कथं क्रमाक्रमाभ्यां सत्त्वरस्य व्याप्तिः । क्रमयौगपद्यव्यतिरेकेणान्येन प्रकारेणार्थक्रियासम्भवात् । न च प्रकारान्तरस्य दृश्यानुपलम्भादभावनिश्चयः । एवं हि विशिष्टदेशादावेवाभावनिश्चयः स्यान्न सर्वदा । नाप्यदृश्यानुपलम्भाद् अभावनिश्चयः सन्देहात्^३ । तस्मान्नित्येषु क्रमाक्रमायोगेपि सत्त्वानिवृत्तेः कथं सत्त्वस्य क्षणिकस्वभावत्वमिति शं क र प्रभृतयः ।

भवतु वा प्रकारान्तराभावात् क्रमयौगपद्याभ्यां सत्त्वस्य व्याप्तिस्तथापि नित्येषु न प्रत्यक्षादिना क्रमाक्रमायोगः सिद्धो नित्यानामतीन्द्रियत्वात्^४ । तदसिद्धौ च न तेषु सत्त्वनिवृत्तिसिद्धिस्तदसिद्धौ च न सत्त्वस्य क्षणिकस्वभावत्वमिति शं क र प्रभृतयः ।

किञ्च^५ (१) सत्त्वात् क्रमयौगपद्यानुमानं स्यात् तेनैव व्याप्तत्वात् न तु क्षणिकत्वानुमानन्तत्र क्रमकर्तृत्वासम्भवादिति ।

अत्रोच्यते । क्रमयौगपद्ये प्रत्यक्षसिद्धे एव । सहभावी हि भावनां यौगपद्यक्रमस्तु पूर्वापरभावः स च क्रमिणामभिन्नस्तत्प्रतिभासश्चैकप्रतिभासः । स त्वेकप्रतिभासानन्तरमपरस्य प्रतिभासः । क्रमप्रतिभासो न त्वैकस्यैवातिप्रसङ्गात् ।

सत्यं^६ (१) तत्रापि यदेकस्य प्रतिभासो न तदापरस्य तदभावे हि यौगपद्यप्रतिभासः स्यात् । तस्मात् क्रमिणोः पूर्वोत्तराभ्यां ज्ञानाभ्यां ग्रहे क्रमो गृहीत एव ततोऽभेदात् । केवलं पूर्वानुभूतवस्त्वाहितसंस्कारप्रबोधनेदमस्मादनन्तरमित्यानुपूर्वीविकल्पोत्पत्त्या क्रमग्रहो व्यवस्थाप्यते । क्रमिणां ग्रहेपि कथञ्चिदानुपूर्वीविकल्पानुत्पत्तौ क्रमाग्रहव्यवस्थापनादर्थ एव क्रमिणामग्रहेपि न क्रमग्रह उच्यते ।

किं च कालाभ्युपगमवादिनोपि कथं क्रमग्रहः । एककालत्वात् सर्वगतमार्गा । अथ भिन्नकालकारणोपाधिक्रमात् कार्यक्रमस्तदयुक्तं कालस्यैकत्वात् । अत एव न नित्यस्य भावः ।

अथ पूर्वापररूपत्वात् क्रमवान् कालः ।

ननु तस्यापि क्रमो यद्यप्यकालोपेक्षस्तदानवस्था स्यात् । अथ तस्य स्वरूपेणा^७

- 312 क्रमस्तथा सहायरहितानाम्ब्रह्मणां नार्याणामपि क्रमः स्यात् । अस्माकान्तु पूर्वादिप्रत्ययविषयो महाभूतविशेषः कालो लोकप्रतीतोऽस्येव । तस्य च भेदात् क्रमादिप्रतीतिर्युज्यत एव । नापि प्रकारान्तरेण नित्यस्य कर्तृत्वं सम्भवति । अतः

एवं तत्सतद्भावस्य ह्यर्थपरिचयान्तरत्वाभावे कृतकत्वाभाव इति भवति । त हि स्वस्याभावे भावः^१ भवति । अमेदात् । अगम्य तद्भावे भवतीत्येव न स्यात् । तथा हि तदभावेऽभावा इत्युक्तम् । एवं तद्भावसाधनेऽप्यभय एव तत्र दृष्टि तदभावे न भवति । अत्राथा^२ऽर्थोभावेति तत्स्वभावताप्रतिपत्त्याऽप्यस्यैव निमित्तम् ।

युक्ता । जन्म पन्था नदा । गतिरस्यस्यादिनीयादक्षणाभावात् । तस्यैवार्थाः सर्वत्रोत्पत्तिरेव न स्थितिरिति दाणि रत्तमाव । उत्पत्तिश्च ननु कुत्रैतत् तत्रैव युक्तम् । न स्थितौ । तस्मात् कृतकत्वाभावाक्षाणिकत्वा विरुद्धम् । तत्त्ववार्तात्तन्व । तत्त्वज्ञानस्य कृतकत्वस्य क्षाणिकत्वव्याप्तिर्गैरशक्यमिति च^३ भिद्यते । तत्रैव प्रमाणम् ।

तस्मात् सत्त्वान्तर्भूतस्यापि कृतकत्वस्य व्याप्तिः प्रमाणदृष्टा । तादात्म्यभाववत्त्वान्तात्तुवन्धी प्रमाणदृष्टस्वभावान्तात्तुवन् । कृतकभावोऽवश्यमन्तित्येव ताभावात्प्रमाणवार्तिकेति ।

एवं तात्तत्त्वभावस्यानित्यस्वभाव कृतकत्वाभावतः पुनार्थापरिचयः पालयता । नित्यत्वस्याभावे कृतकत्वं भवतीत्येवमिदं नयः भवतीति । परमात्मनि स्वभावभूतस्यानित्यत्वस्याभावे भावो भवति । तादात्म्यभूत कृतकत्वमभवति । तत्त्वज्ञानम् । (१) अमेदात् साध्यसाधनयोः । अन्यथेति गमनित्यत्वाभावे कृतकत्वमभवत् । तदा तद्भावे कृतकत्वाभावेऽप्यगमनित्यत्वमभवतीत्येव न स्यात् । मर्थेति गम्यसाधर्म्यप्रयोगे वैधर्म्यगतित्तया वैधर्म्यप्रयोगेऽप्यगमनित्यत्वमिति तत्त्वज्ञानस्य सम्बन्धः । तदभाव इति नित्यत्वाभावे कृतकत्वमन भवत्यगमनित्यत्वम् । तदा एव वैधर्म्यप्रयोगात् तद्भावतावेति नः । साधनस्य साधनत्वभावतावेति नः । कथन्तद्भावता वेत्तीति चेदाह । तथा ह्येत्यादि । अगमनित्यत्वस्यापि धर्मस्य कृतकत्वस्य स्वभावात् येन तदभावे कृतकत्वमन भवति । अन्यथेति (१) अगमनित्यत्वमिति यदि कृतकस्य स्वभावो न भवेत् । तदा तदभावे कृतकत्वमन भवेदित्यगमनित्यत्वम् । इति हेतोस्तत्त्वभावताप्रतिपत्त्या कृतकस्यानित्यत्वमभावताप्रतिपत्त्याऽप्यस्यैव निमित्तम् ।

एतदुक्तमभवति । य एव हेतोः साम्य एव भावः स एव विपक्षेऽभावा इत्यन्यथा व्यतिरेकयोस्तादात्म्यमन्वोन्यव्याप्तिश्चातो हेतानन्वयप्रतीत्या व्याप्तिरेकप्रतीतिर्व्यतिरेकप्रतीत्या चान्वयप्रतीतिरनुमानमेव ।

तेन यदुच्यते ।

भवति । न वै न भवति । तयोरेव ततः संशयात् । अन्यथाऽभावेन निश्चिन्तात्
कथं तद्भावरामशेन संशयः स्यात् ? केवलं साधनैरवयवाभावात् नास्तीत्युच्यते ।

अनं परो व्यभिचारगाह । ननु चेत्यादि । नित्यानित्याभेदोऽत्र कार्ग्यनित्या
नित्यार्थकार्यन्ताद्भावस्तरत्वं । नरयाभावेऽपि । तथा हि श्रवणज्ञानं नन्दमेव धर्म-
त्वादसाधारणन्तत्र न जागते किन्मिदस्य मनः अद्वयं कार्यं श्रवणज्ञानभूतानित्य-
स्येति । ततश्च न नित्यार्थकार्यत्वं श्रवणज्ञानस्य साध्यनित्यार्थकार्यं तन्वापि
श्रवणज्ञानस्य भवति तदभावेऽपि नित्यानित्यार्थाभावे । तद्वागतिरेके व्यापित्वेन ही-
यायत् । नित्यार्थाभावे तानन्तं भवत्यनित्येन धर्मादित्यभावात् । अनित्यार्थाभावेऽपि
न भवति नित्येणावयवादिष्वभावात् । न वै न भवतीति सिद्धं स्वभावात् । न न
तच्छ्रावणत्वन्नित्यानित्याभावे न भवतीत्येव । अवयवज्ञानम् । यदि तु तदभावेन
भवतीत्येव निश्चयः स्यात् तदा तत्कार्यत्वमित्येव स्यात् किन्तु तदभावेन भवतीत्येव
नास्ति । किञ्चकारणं न्तयोरेव नित्यानित्यत्वयोस्ततः श्रावणत्वात् संशयात् । अन्यथा
नित्यानित्ये वस्तुन्यभावेन निश्चिताच्छ्रावणत्वात्कथन्तद्भावपरामर्शेन शब्दे संशयः
स्यात् । तस्मान्नित्यानित्यार्था व्यापृतिरेव नास्ति श्रावणत्वस्य ।

कथन्तर्ह्यसाधारणत्वाच्छ्रावणत्वं नित्यानित्ययोर्नस्तीत्युच्यते । अन्यथा । केवल-
त्त्वेत्यादि ।^{१६} नित्यानित्येषु श्रावणत्वस्य भावनिश्चयाभावात् । श्रावणत्वं नित्या-
नित्ययोर्नस्तीत्युच्यते ।

नन्वनित्यादिके साध्ये यदि श्रावणत्वं सपक्षविपक्षयोर्दृष्टं स्यात् । स्या-
च्छब्दे श्रावणत्वात् सन्देहः । प्रमेयत्वादिव । न चैतत् सपक्षविपक्षयोर्दृष्टं स्यात्
32b प्रतिगतिरिति भट्टो द्योतकरी । अथ शब्दवरनु कदाचिन्नित्यानित्यस्याप्येवम्
धर्मश्च श्रावणत्वन्तेनातः सन्देह उच्यते ।

तदयुक्तं । एवं हि वस्तुधर्मत्वस्यैव सन्देहहेतुत्वं स्यान्न भावणत्वस्येति ।
अत्रोच्यते । यदि हि यत्र यत्र श्रावणत्वन्तत्र तत्र नित्यानित्ययोर्भाव एव प्रतिपात्त
स्यात् ततो नित्यानित्ययोर्प्रतिगतिः स्यात् । न चानित्यादियुक्ते भट्टादौ श्रावण-
त्वस्याभाव इति शब्देऽप्यभावस्तेन श्रावणत्वात् तत्र सन्देह एव ।

ननु श्रावणत्वं श्रवणज्ञानप्रति सामर्थ्येन न नित्यस्य सामर्थ्यसम्बन्धक्रिया-
विरोधात् । (१) तत्कथमतः सन्देहः । (१) अनित्यत्वस्यैव निश्चयादिति ।

एवमन्यते । यदि सामर्थ्यमात्रं हेतुस्तदा सत्त्वमेव तदिति न काचित् क्षतिः । (१)
(१) तस्य सपक्षसाधारणत्वादेवं प्रमेयत्वादिव्यपि द्रष्टव्यं । अथ श्रवणज्ञानप्रति
यत्सामर्थ्यन्तद्वेतुस्तच्च न क्वचिदनित्यत्वव्याप्तं सिद्धमिति कथमनोऽनित्यत्व-
मिद्विरसाधारणत्वादयंशब्द एव^{१७} नदनित्यत्वव्याप्तं सिद्धं । तेनेव हि बाधकेन

यदा पुनः दृष्टान्तेन अग्निधूमयोः हेतु फल भावो न दर्शितः, तदा यत्र धूमः तत्राग्निरित्येव न स्यात् प्रतिबन्धाभावात् । अन्यभावे धूमो^५ नास्तीति अर्थान् व्यतिरेकसिद्धिः । तथा वैधर्म्येण लभायासिद्धेः अन्ययस्मृतिः व्यतिरेकः स्यात् । एकसद्भावेऽन्यप्रसिद्धिर्न तदभावेऽन्यम्भावात् दृष्टान्तेन यथोक्त^६स्वभावप्रतिबन्धोऽयमेव प्रदर्शितः ॥

हेतुरवभावाभा(धा)तः प्रतिषेधे च कस्यचित् ।

हेतुः;

तावेव हि निवर्त्तमानो स्वप्रतिबद्धं निवर्त्तयत इति कस्यचिदर्थस्य प्रतिषेध-
मपि साधयितुं कामेन हेतोः व्यापकस्य स्वभावस्य च निवृत्तिहेतुत्वेनाऽन्येया 431b
अप्रसिबन्धे हि कथं एकनिवृत्त्याऽन्यनिवृत्तिसाधनम् ।

युक्तोपलम्भस्य तस्य चानुपलम्भनम् ॥३१॥

प्रमाणेनानित्यत्वरग तत्र सिद्धत्वाच्छ्रावणत्वस्य वैयर्थ्यं स्यात् । एव स चासाधारणहेतूनामगमकत्वं बोद्धव्यम् ।

तस्मात् स्थितमेतत् (१) कार्यहेतो दृष्टान्ताग्या साध्यसाधनयोर्हेतुफलभावः कथनीयो न तु दर्शनादर्शनभावं । एवं ह्यर्थापत्त्याऽन्यतरेण द्वितीयप्रतीतिर्भवेत् । अन्यथा न स्यादित्याह । यदा पुनरित्यादि । तदा यत्र धूमस्तत्राग्निरित्येव न स्यादित्यन्वय एव न स्यात् प्रतिबन्धाभावात् । यदा चानग एव न सिद्धसदा कुनोऽन्यभावे धूमो नास्तीत्यर्थाद् व्यतिरेकसिद्धिः । तथा वैधर्म्येणादर्शनभावं व्यापनान् साध्याभावे हेत्वभावासिद्धेः कुतरतद्वारेणान्वयस्मृतिः । यथोक्त इति तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणः । एकसद्भावे कार्यस्वभावान्निङ्गस्य सद्भावेऽन्यप्रसिद्ध्यर्थं कारणस्य स्वभावस्य च लिङ्गिगः प्रसिद्ध्यर्थः । तदभावे यथोक्तप्रतिबन्धाभावे शक्येकसद्भावेऽन्यप्रसिद्धेरसम्भवात् ॥

हेतुस्वभावाभाव इति हेत्यभावां व्यापकरवभावाभावश्च । अत इत्यनन्तरोक्तात् कारणात् कस्यचित् कार्यस्य व्याप्यस्य च प्रतिषेधे । चकारात् प्रतिषेधव्यवहारे च साध्ये । हेतुलिङ्गं । किङ्कारणं (१) यस्मात् तावेव हि कारणव्यापकीर्णनिवर्त्तमानो स्वप्रतिबद्धं कार्यं व्याप्यं च स्वभावं निवर्त्तयत इति कस्यचिदर्थस्य कार्यस्य व्याप्यस्य वा प्रतिषेधमपि साधयितुं कामेन । अपिशब्दाद्व्यवहारमपि (१) हेतोः कारणस्य व्यापकस्य च स्वभावस्य निवृत्तिहेतुत्वेनाऽन्येया । किङ्कारणं । अप्रसिबन्धे हीत्यादि । न च ताभ्यामन्यः प्रतिबन्धोस्तीति भावः । युक्तो न्याय्य उपलम्भो यस्य स तथा^७दस्यस्येत्यर्थः । तस्य

प्रतिषेधहेतुः । प्रतिषेधविषयव्यवहारस्य हेतुरिति कृत्वा तद्धेतुः प्रतिषेधहेतुः । तथा-
भूतानुपलम्भस्य स्वयं प्रतिषेधरूपत्वात् कारणव्यापकानुपलम्भः । इत्युभयं हेतुः ॥

इतीयं त्रिवि (प्रागुक्ता) नुपलब्धिर्नोक्तया ।

(तत्तद्विरुद्धाद्यगतिगति)भेदप्रयोगात् ॥३२॥

त्रिविध एव प्रतिषेधहेतुः । कारणस्य व्यापकस्य स्वात्मनश्च उपलभ्य-
सत्पस्यानुपलब्धिः । सोऽयं प्रयोगवशेन तद्विरुद्धाद्यगतिगतिभेदेन त्रिविधः
प्रोक्तः । तदगतिः तद्विरुद्धगतिः विरुद्धकार्यगतित्वेन एतदेव तदगतिर्तद्विरुद्धगत्या-

चेति स्वभावस्यानुपलम्भन प्रतिषेधहेतुः । न चायं प्रतिषेधस्येन हेतुः किन्तु
प्रतिषेधविषयो व्यवहारस्तस्य हेतुरिति कृत्वा तद्धेतुः प्रतिषेधहेतुः । कि-
न्तु कारणं (१) न प्रतिषेधहेतुस्तथाभूतानुपलम्भस्य व्यापकानुपलम्भस्य स्वयं प्रतिषेध-
रूपत्वात् । हेतुव्यापकानुपलम्भगति कारणानुपलम्भव्यापकानुपलब्धिः । उभ-
यस्यापीति प्रतिषेधस्य प्रतिषेधव्यवहारस्य च ॥

इति एवमित्यनुपलम्भः । राक्षस्य त्रिधाप्युक्ता सती पुनरनेकधोपना । यथा-
त्रैवाऽऽप्ता प्राग् विभवता । केन प्रकारेणेत्याह । तत्तद्विरुद्धेत्यादि । तद्विरुद्ध-
त्वेन प्रकान्तं स्वभावकारणव्यापकत्रयं गृह्यते । तेन स्वभावविनयेन विरुद्धता
विरुद्धन्त्रिविधमेव भवति । स्वभावविरुद्धकारणविरुद्धव्यापकविरुद्धभेदाः ।
तद्विरुद्धमादिरस्य तत्तद्विरुद्धादि । आदिशब्देन विरुद्धकार्यस्य कारणविरुद्ध-
कार्यस्य च परिग्रहः । तच्च तद्विरुद्धादी । तद्विरुद्धगतिगती । तदगतिर्नास्त्युपलब्धि-
गतिश्चेत्यर्थः । तयोर्भेदस्तेन प्रयोगस्तस्मात् प्रयोगभेदोक्तोक्तधोपना । न
तदगत्या तिलोनुपलब्ध्यः मगृहीता । स्वभावानुपलब्धिः कारणानुपलब्धिः व्या-
पकानुपलब्धिश्च । तद्विरुद्धगत्या तिल एव । स्वभावविरुद्धोपलब्धिः कारण-
विरुद्धोपलब्धिः व्यापकविरुद्धोपलब्धिश्च । आदिशब्दात् विरुद्धकार्योपलब्धिः
कारणविरुद्धकार्योपलब्धिश्चेति । एवमष्टविधस्य प्रागुक्तस्यानुपलम्भस्य मगृही-
तमिति ।

त्रिविध एव हीत्यादिना कारिकाकार्यमाह । उपलभ्यतस्वत्येत्यनुपलम्भोक्तस्य
हेतोरनुपलब्धिरिति सम्बन्धः । व्यापकस्य स्वात्मनश्चोपलम्भस्यसत्पत्येति गच्छते ।
सोऽयं त्रिविधप्रतिषेधहेतुः प्रयोगवशेनानेकप्रकार उक्त इति सम्बन्धः । यत्र प्रयोग-
वशेनेत्याह । तत्तद्विरुद्धाद्यगतिगतिभेदप्रयोगात् इति । एतदेव तस्यागत्येत्यादिना
विमज्जते । तस्यागत्येति स्वभावकारणव्यापकानुपलब्ध्या । तद्विरुद्धगत्येति
स्वभावकारणव्यापकविरुद्धोपलब्ध्या । विरुद्धकार्यगत्येति विरुद्धकार्योपलब्ध्या ।

विभेदप्रयोगैः। यथोक्तं प्राक् ॥

घ. अविनाशानियमः

कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।

द्वत्यादिभेदप्रयोगैरिति कारणविरुद्धकार्योपलब्ध्यादिभेदप्रयोगैः। यथोक्तं प्रागनु-
पगन्मि प्र भे द नि स्ता यां (१।६) ॥

यत् एवं प्रतिगन्धवशाद् गमकत्वात्तस्मात् । कार्यकारणभावाद्वा^६ नियामकात्
साध्यसाधनयोरव्याभिचाराधवात् स्वभावाद्वा तादात्म्यलक्षणान्नियामकात् ।
कार्यस्य स्वभावस्य च लिङ्गस्याग्निनाभावः साध्यधर्मं विना न भाव इत्यर्थः । न
चाशाधारणस्य साध्याधिनाभावोऽस्ति सन्देहहेतुत्वात् । अविनाशावे तु तान्निश्चायकै-
नैव प्रमाणेन तत्र धर्माण साध्यस्य सिद्धत्वात् कथमस्य गमकत्वं ।

तेन भट्टे न य^६दुच्यते ॥

'अविनाशवशब्दोप्य . . . सकलार्थभाक् ।

नानुमा योग्यसम्बन्धप्रतिपत्तिं करोति नः ॥

यदि तावद् अविनाशो न स पश्चाद् विशिष्यते ।

ततोऽसाधारणेऽप्यस्ति स इति स्यादकारणं ॥

यो ह्यसाधारणो धर्मः स तेनैवात्मसात्कृतः ।

विना न भवतीत्येव ज्ञातो हेतुः प्रसज्यत' इति (१)

तदपास्तं ।^७ अविनाश एव हि नियमः । साध्यं विना न भवतीति कृत्वा । ३३b

यद्येवं किमर्थं पुनर्नियमग्रहणं (१) सत्स्य (१) परमतनिरागार्थं । स ह्यविना-

शावव्यतिरेकेणान्यं नियममिच्छति । यदाह भट्टः ॥

"एवमन्योक्तसम्बन्धप्रत्याख्यानं कृते- सति ।

नियमो नाम सम्बन्धः स्वमतेनोच्यतेऽधुना ॥

कार्यकारणभावादिसम्बन्धानां द्वयी गतिः ।^१

नियमानियमाभ्यां स्यान्नियमस्यानुमाङ्गता ॥

सर्वेऽप्यनियमा ह्येते नानुमोत्पत्तिकारणं ।

नियमात् केवलदेवन् किञ्चिन्नानुमीयते ॥

तस्मान्नियम एवैकः सम्बन्धोऽत्रावधार्यते ।

गमकस्यैव गम्येन स चेष्टः प्राक् निरूपितः ॥

नियमास्मरतः सम्यग् नियम्यैकाग्रगदर्शनात् ।

नियामकाङ्गविज्ञानमनुमानन्तवङ्गिष्विति (१)^१ तदपास्तं ॥

अविनाभावनियमोऽ(दर्श)नात्र न दर्शनात् ॥३३॥

अवश्यंभावनियमः (कः परस्यान्यथा परेः) ।

अर्थान्तरनिमित्ते वा भर्ग वाससि रागवत् ॥३४॥

कार्यकारणभावादिसम्बन्धाभावे नियमः एव न स्यात् । अपरितोक्षाभावात् सप्तभाननियमाभावात् । पाण्डुरादिमानस्य चात्माकाशत्वात् । दशजात्या-
पेक्षया च लिङ्गरस्य गमकत्वात्नियम एवेति न च कार्यकारणभावादिसम्बन्धार्था-
द्वयी गतिरुच्यते । अथ स्यात् (१) कार्यकारणभावादिसम्बन्धमभ्युपगच्छतां यावत्
साधनस्य साध्येऽनपमो न निश्चितस्तावन् साध्यप्रतिपत्त्यङ्गत्वेन कार्यकारण-
भावे मत्त्यपि नियम एव सम्बन्धोभ्युपगम्यत । तस्मिन् प्रतिपत्त्यङ्गत्वात्तद्वान्, स
एवैकोनमानाङ्ग शेषपरतद्व्यक्तिहेतव इति । तदयुक्त (१) नियमो हि न दर्श-
यत्ततैव (१) सा च तादात्म्यतदुत्ततिरवभावेत् (१) तेन तादात्म्यतदुत्ततिरिति
एव निगमनिश्चयो न पुनर्दर्शनादर्शनाभ्यामनियमनिश्चयो व्याभिचारत् ।

तन्तु यथा दर्शनादर्शनयोऽनियमनिश्चयप्रति व्याभिचारस्तथा कार्यकारण-
भावनिश्चयेऽपि स्यादिति ।

तदयुक्त । विशिष्टाभ्यामेव दर्शनादर्शनाभ्यां कार्यकारणभावनिश्चयानु-
पगमात् । एतच्चाद्यैव वक्ष्यति ।

यदप्यु म्वे के नोच्यते । “शतशो यद्दर्शनो धूमदर्शनन्तदन्त्यथाप्यपरया
नियतोय धूमोऽग्निविनिश्चयमज्ञानमुत्पद्यते । तस्मान्नो धूमदर्शनमात्रक (१)
न च तदरतीति धूमस्याग्नौ नियम” इति ।

तदयुक्त । अग्निकार्यत्वाभावे ह्यग्नौ धूमादर्शनस्यानुपपत्तिरिति ततो-
प्रमाणस्याबाधकत्वादनग्नौ धूमस्य शक्यमानत्वेन कथमग्नौ नियमः (१) इतराणां
स्मितमेतत् (१)

“कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकाद् (१)

अविनाभावनियमः” (१) कार्यकारणभावादितिश्चयान्नाविनाभावानियमनि-
श्चयोऽदर्शनान्तं न दर्शनात्” (१) साध्याभावे हेतोरदर्शनात्तद्विनाभावानियम-
निश्चयः । न दर्शनात् । नापि साध्यसाधनयोः सहभावदर्शनात् ।

342 तस्मात्तदुत्पत्त्यैवार्थान्तरस्यार्थान्तरेणाविनाभावः ।

अन्यथेत्यासत्थान्तदुत्पत्तो परैः साध्याभिमतैः परस्यानात्माभूतस्या लिङ्गस्य
कोऽवश्यम्भावनियमः । अनर्थान्तरे तु लिङ्गे तन्मात्रानुबन्धत्वं साध्यधर्मस्ये-
ष्टव्यमन्यथा कृतकत्वस्य यस्मिन्तन्तस्मादर्थान्तरमुद्गारादिनिमित्तं यस्या नित्य-

अपि च ।

अर्थान्तरनिमित्तो हि धर्मः स्यादन्य एव सः ।

न हि तस्मिन् निष्पन्नेऽप्यनिष्पन्नो भिन्नहेतुको वा तत्त्वभावो युक्तः ।^६ अथ-
तेव भेदो भावानां कारणभेदो विरुद्धधर्माध्यासकारणभेदो वा ।

तौ चेद् न भेदको तदा न कस्यचित् कुतश्चिदपि भेद इति एकं द्रव्यं विश्वं^७
स्यात् । ततश्च सहोत्पत्तिविनाशौ सर्वस्य च सर्वत्रोपयोगः स्यात् । अन्यथा एक- 432
मित्येव न स्यात् । नामान्तरं^८ वा अर्थसम्युपगम्य तथाभिधानात्^९ ।

त्वस्येष्यते । तस्मिन् वा धर्मोऽवश्यम्भावनियमः कः । किमिव वाससि रागवत् ।
निष्पन्ते वाससि कुसुम्भादिनिमित्तो यो रागः पश्चाद्भावी ॥

तत्र यथा नावश्यम्भावनियमस्तद्वदनित्यत्वस्यार्थान्तरहेतुत्वं दृश्यमाणे न
केवलमयन्दोषोऽयमपरो दोष इत्याह । अपि चेत्यादि । अर्थान्तरनिमित्तो नित्य-
त्वाख्यो धर्मः स्यादस्य एव (१) तस्मात् स्वभावभूतात् कृतकादेस्तथाहि साध्य-
धर्मस्यार्थान्तरनिमित्तत्वाभ्युपगमे द्वयमिष्टं साधननिष्पत्तावनिष्पत्तिभिन्नहेतु-
कत्वं च । एतच्च नामन्तरेण स्वभावभेदं घटते । यस्माच्च हि तस्मिन् साधनस्वभावे
निष्पन्नेऽप्यनिष्पन्नो भिन्नहेतुको वा साध्यधर्मस्तत्त्वभावो युक्तः । पूर्वनिष्पन्नस्य
भिन्नहेतुकस्य च लिङ्गस्य स्वभावो युक्तो यस्मादयमेव खलु लोकप्रतीतो भेदो
भावानां यो विरुद्धधर्माध्यासो विरुद्धधर्मयोगः । निष्पत्त्यनिष्पत्तौ चात्र विरुद्धो
धर्मो । तथायमेव^३ भेदहेतुभेदस्य जनको यः कारणभेदः सामग्रीभेदश्चात्र कारण-
भेदो द्रष्टव्यः । एतेन भेदस्वरूपभेदकारणञ्चोक्तं ॥

भेदप्रतिभासस्तु भेदग्राहकः । तौ चेद् विरुद्धधर्माध्यासकारणभेदो न भेदका-
विश्वे (? प्ये) ते । तदा न कस्यचिद्वस्तुतः कुतश्चिदर्थो भेद इत्येकान्द्रव्यस्वित्त्वं
समस्तजगत् स्यात् । त्रैगुण्यस्याविशेषादेक्यं सर्वस्येष्टमेवेति चेदाह । ततश्चैत-
कत्वात् सहोत्पत्तिविनाशौ । एकस्योत्पादे सर्वस्योत्पादो विनाशे च विनाशः
स्यादित्यर्थः । सर्वस्य च सर्वत्र कार्य उपयोगः कारणत्वं स्याद् । सहोत्पत्त्याद्यन-
भ्युपगमे । सर्वम्बस्त्वेकमित्येव न स्यात् । अर्थोपयोगादिभेदेन परस्परभिन्नात्म-
नेष्यते भेदा(नां) नामान्तरम्बा स्यात् । बहूनामेकमिति सत्ता कृता स्यात् ।
किञ्चार्णम (१) अर्थ परस्परभिन्नमभ्युपगम्य तथाभिधानात् । एकमित्याभि-
धानात् ।

^१ Min-tha-dāl-par Saś-do.

ननु अनर्थान्तरहेतुत्वेऽपि भावकालेऽनित्यतानिष्पत्तेः तुल्याऽतस्त्वभावता ।

(न ।) अपूर्वस्वभावलाभो निष्पत्तिरुच्यतेऽनित्यता । स एव हि भावः^१ क्षणस्थितिधर्मा सैवाऽनित्यता । धर्मधर्मितया वचनभेदे निमित्तमुत्तरत्र वक्ष्यामः ।

अथ स्यात् प्राक्प्रध्वंगाभावान्तर्वृत्तिसत्तामम्बन्धोऽनित्यता । सा च कृतक निष्पत्तिकाले निष्पन्नैव केवलं प्रध्वंसेन्नोत्तरकालागिव्यज्यत इति (१)

तदप्ययुक्तं । यतो यावत् प्रध्वंसो नोत्पद्यते तावत् कथमन्तरालवर्त्यनित्यता । प्रध्वंसोत्पत्तावपि कथमन्तरालवृत्तित्वगस्याः (१) कृतकरवभावत्वम्वा भाव^२-स्यैवाभावात् ।

नन्वित्यादि परः । अनर्थान्तरहेतुत्वेऽपि विनाशकारणानपेक्षत्वेऽपि त्वन्मातेर्नागित्यतायाः । भावकालेऽनित्यतानिष्पत्तेः । भावस्य सत्ताकाले तस्या अगित्यताया अनिष्पत्तेर्भावाद्भुत्तरकालमनित्यता भवतीति मन्यते । तुल्याऽतस्त्वभावा । यथार्थान्तरहेतुत्वेऽपि निष्पत्तिः स्यात् (१) तयोर्नातात्वन्तर्थाऽनर्थान्तरहेतुत्वेऽपि^३ ३४b तुल्याऽतस्त्वभावता ।

नेत्यादिना प्रतिविधत्ते । अपूर्वस्वभावलाभो निष्पत्तिरुच्यतेऽनित्यता । भावनिवृत्तिरूपा ततो निष्पत्तेरेवाभावात् कथं विरुद्धधर्मसंगः । यदि तर्हि नानित्यता वस्तु सती कथं साध्यसाधनयोस्तादात्म्यलक्षणः सम्बन्ध इत्याह । स एव हि भाव इति । क्षणे स्थितिर्या सैव धर्मो यस्येति । निवृत्तिधर्मा स्वभाव एवाऽनित्यतोच्यते स एव साध्यः ।^४ तेन तादात्म्यं हेतुसाध्ययोर्व्यतिरिक्तार्थत्वमित्यता नीरूपा (१) तेन भावस्यानित्यता भवतीतीत्येवमादिभिर्वार्क्यैर्भावस्य न किन्निद्रुगं विधीयतेऽपि तु दृष्टं रूपं नास्तीत्ययमर्थोभिधीयते धर्मान्तराभिधाने भावनिवृत्त्यप्रतिपादनप्रसङ्गात् ।

यदि भाव एवानित्यता कथन्तर्हि शब्दस्य धर्मिणो नित्यता धर्म इति वचनभेद इत्यत आह । वचनभेदेपीत्यादि । धर्मधर्मितया यो वचनभेदो वाचकान्यत्वन्तत्रापि निमित्तमुत्तरत्र वक्ष्यामः ।

एतेन यदप्युच्यते ऽध्य य ना वि द्ध क णो द्यो त क रा दि भिः । यदि तुलान्तयोर्नामोन्नामवत्कार्यत्पत्तिकाल एव कारणविनाशः । यदि (?तदा) कार्यकारणभावो न स्याद् यतः कारणस्य विनाशः कारणोत्पाद (:) एवं भाव एव नाश इति वचनादेवञ्च कारणेन सह कार्यमुत्पन्नमिति प्राप्तं । यदि च भाव एव नाशः प्रथमेऽपि क्षणे भावस्य न सत्ता स्यात् । विनाशाद् भावनिवृत्तिश्च विनाशो लोक-

स्वहेतारेव तथोत्पत्तेः तां क्षणस्थितिधर्मतां तत्स्वभाव पश्यन्नपि मन्दबुद्धिः
सत्तोपलम्भेन सर्वदा तथाभावस्य शङ्कया सदृशापरोक्षविपलब्धो वा न व्यवहरति ।

पतीतो न भाव एव । सर्वकाले न नाशगद्भावाद् भावरय मत्वं स्यात् । य एव तां
जात्याशात् कारणाविनाशो भिन्नगताश्च कृतवस्वभावत्वरमनित्यत्वम् न रगात् ।
परिनिर्वाणे च नाशे जाते तस्य क्षणस्य न निवृत्तिरिति कश्चिदक्षिणकत्वमिति (१)

तदपास्त (१) द्विविधो हि विनाश इत्यनेन भावनिवृत्तिरूपो भावरत्न (१)
तोऽप्यन्तो भावः कार्यं कुर्वति कार्यकाले च कारणनिवृत्तिरूपो विनाशो लोकप्रतीत
१५५ (१) नाशभावस्वभाव उच्यते (१) नागि कारणोत्पादाद् अगिन्तो भिन्नो ॥
निरूपत्वात् केवलमस्य भेदाभेदपक्षेऽपि एव क्रियते । तथा न वक्ष्यति (१)

“भावे ह्येव विकल्प स्याद् विधेर्नस्त्वनुरोधतः” (१२८१) इति ।

तेन व्यतिरिक्ते नाशे जाते क्षणस्य न निवृत्तिरित्यपास्त । यतश्च द्वितीय-
क्षणोत्पत्तिकाल एव प्रथमक्षणे निवृत्तिरित्येव क्षणस्थायी भावो विनाशश्चो-
च्यतेऽयं च विनाशो भावरूपत्वात्साधनस्य भाव एव । कार्योत्पत्तिकाले च निवर्त्तते
उति कार्यमिन्नकालभाती न चास्य सर्वकालम्भावो भावस्यासत्त्वात् ।

यद्वा विनश्यतोऽयं विनाशोऽस्येति द्वाभ्यां धर्मधर्मिवाचकाग्रयामयिगाशिब्या-
वृत्तस्यैवैकस्य भावस्य भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपाभ्यामभिधानाद् भाव एव
गाश उच्यते इति सर्वं सुस्थ ।

यदि तर्हि भाव एवानित्यता तदा भावप्रत्यक्षीकरणे सापि प्रत्यक्षैवेति कस्मान्न
नर्थैव निश्चीयत इत्यत आह । तामित्यादि । क्षणस्थितिधर्मतां स्वभावमनित्यत्वात्
पश्यन्नपि प्रत्यक्षीकुर्वाणोपि न व्यवस्यति । न निश्चिनोतीति सर्वत्र ॥ १५५

कस्मात् क्षणस्थितिधर्मतामवभाव इत्याह । स्वहेतोरेव सकाशात्तथा क्षण-
स्थितधर्मतयोत्पत्तेः । किं पुन पश्यन्नपि न व्यवस्यतीत्याह । मन्दबुद्धिरिति ।
अनादिसासारभ्यस्तया नित्यादिरूपाविद्यावासनया मन्दा बुद्धिर्यस्य स तथाऽन्यथा
दृष्टे वस्तुनि सर्वात्मना किमिति न निश्चय स्याद् (१) अनेन तु योगिना मत्यपि
सदृशदर्शनं मन्दबुद्धितयाभावात् क्षणिकत्वनिश्चयो भवतीत्युक्तमभवति ।

यदि तद्धोविद्यया नानित्यत्वाध्यवसायो विनश्यत्यपि भावे गामूदनित्यता-
ध्यवसाय इत्याशयः ब्राह्मणमपि भ्रान्तिबीजमाह । सत्तोपलम्भेनेत्यादि । य सत्ताया
एवोपलम्भो नाभायस्य तेन सत्तोपलम्भेन ।

एतदुक्तमभवति (१) उत्तरक्षणोत्पादकाल एव पूर्वक्षणविनाशात् पूर्वोत्तरयो
क्षणयोर्भावेनाव्यवधानान्नैरन्तर्येणाभ्युत्पत्त्याप्राप्तात् सर्वदा द्वितीयादिक्षणेऽपि

सन्ताप्या मनोऽग्लामेन तथाभावः पूर्वदृष्टस्य भावः सद्भावस्तस्य या शङ्का यदा नित्यं
प्रप्राप्यगत्वेषुष्णा भृता भ्रान्तस्यागि स एवायमिति दर्शनाच्छब्देत्येवम् । तया विप्र-
त्ययो वचितो न व्यतरयति ।

अग्निधूमगोरोप तर्हि कार्यकारणभावाविश्वयो न स्यात्तत्तावत्प्रधानेनात्य-
 त्प्रसङ्गादित्याह । सद्भाषयोरुत्तरेति^१त्यादि । दृष्टं च सद्भाषपरदर्शनं भूवित्तनादौ
 मत्पि भेदभ्रान्तिर्निमित्त । एतच्च नैरास्यं सिद्धौ^१ विश्ववर्त्मितं तत्रैवावधार्यं ।

तत्र भवतिना पूर्वक्षणसदृशस्यागस्त्योत्पत्तिस्तया विप्रलब्धो न पूर्वक्षण-
द्वत्तरक्षणगन्धत्वेनाधत्तभ्यतापि तु स एवायमित्यत्र एव न पूर्वक्षणस्य विनाश-
पतीतिरुत्तरस्य चोत्पत्तिप्रतीतिः । अग्निधूमयोस्त्वेकान्तेन विसृ^४ष्टत्वान्नै-
रुत्तरयो रस्यप्यगत्वग्रहाद् भवति कार्यकारणभावनिश्चयः । वा शब्दस्त्वनवयम-
त्तिसमञ्चनार्थं ।

तेनागमर्था यदि गतोपलम्भे व्यभिचारः सदृशापरोक्षतया वा विप्रलम्भाः
सर्वदास्त्येव विप्रलम्भ इत्येत परः ।

अथवा किं पुनः । अग्नौ न विवर्त्यते । अतः सत्त्वोपलम्भेन । पूर्वं यः सत्त्वोपलम्भेन प्रतीयमानो गदभायशङ्का पूर्वदृष्टं भावारोपस्तेन विप्रलब्धः न व्यवस्यति । एवन्तर्ह्यादिकक्षणदर्शनं एवाध्यवसायः स्यात् । पूर्वं सत्त्वोपलम्भाभावादित्या-
ज स्यात् । सदृशापरोत्पत्तिविप्रलब्धो वेति । वा शब्दश्चार्थः । प्रथमक्षणसदृशस्य द्वितीयक्षणस्योत्पत्त्या न विप्रलब्धो न व्यवस्यति । योगिनामपि तर्हि निश्चयो न स्यादित्याह । मन्वबुद्धिरिति । तेन बाह्याध्यात्मिकविप्रलम्भनिमित्तसदृशा-
त् पृथग्जनानां निश्चयः । योगिनान्तु सत्यपि सदृशदर्शने पटुबुद्धित्वान्निश्चयो भवत्येव ।

तस्मात् स्थितमेतत् (१) क्षणस्थितिधर्मता गत्यन्तां मद्दुशागरोत्तरम् ।
विप्रलब्धो न व्यवस्यतीति ।

ननु भावस्य क्षणिकत्वे सति पूर्वोक्तिरक्षणाया विभागं प्रतिभास्यते ।
अप्रतिभासनाच्च कथमप्यन्ति न व्यवस्यतीत्युच्यते । अथ नीलाग्रवर्तिनः ।
५५b त्वात् क्षणिकत्वस्य नीलग्रहे ग्रहः ।

युक्तमेतत् । किन्त्विदमत्र निरूप्यते (१) किमिदं नीलमक्षाणऋमुत् क्षण-
रूपमथ सन्तानं । तत्र यद्यक्षाणिकन्तदा नीलप्रतिभासे कथं क्षाणिकत्वप्रतिभासः ।
अथ क्षणरूपं । नन्विदमेवासिद्धमिति कथं नीलप्रतिभासे क्षाणप्रतिभासः ज्ञेयः ।

¹ *Pramāṇavārtika* 1 : 225.

प्रमाणप्रतिभासनात् न सन्तानरूपस्य नीतरा प्रतिभासः । अथ नीतरा प्रतिभासः । क्षणिकत्वप्रतिभासः । तद्वत् । प्रतिभासप्रतिभासाभ्यां हि पक्षे तस्य ग्रहणाग्रहणे । नास्त्यथा । तदाह । तद् पदं हि गच्छति तत्प्रतिभासोर्गतिः । न क्षणानां प्रतिभासः उत्पद्यते ।

यति च नीलाश्वव्यतिरिक्तं क्षणिकत्वत्वा नीलाश्वश्च क्षणिकत्वस्य निरिगन्ध-
वासनुमानस्य वेगव्यर्थं स्यात् । यस्त्वाह । एकज्ञानानुपपत्त्यमन क्षणिकत्व
पूर्वोत्तरज्ञानानुपपत्त्यव्यावृत्तस्यैव वेदान्तिन्तनज्ञानानुपपत्त्यमन प्रतिभासनात् (१)
पूर्वोत्तरक्षणविलक्षण एव क्षणः प्रत्यक्षेणानुभूतनिश्चितानुमानेन तु प्रत्यक्षावृत्तमन
परामुश्यते इति नानुमानस्य वैयर्थ्यमिति ।

तदयुक्तं । यतो यद्येकज्ञानस्याक्षणिकत्वन्तदार्थरथाप्यक्षणिकत्व स्यात् । अथ
तस्य क्षणिकत्वन्तत्कुतोऽवगतं । तस्याप्येकज्ञानविषयत्वादिति वेदितव्यमन
प्रतिपत्तिः क्षणिकत्वस्य । अथ नानक्षणस्य प्रतिभासोऽनुपपद्यते सावर्धक्षणस्य
किन्ताभ्युपगम्यते । अन्यथैकस्यापि क्षणस्यानेकज्ञानविषयत्वादनैकत्वं स्यात् ।

अहं वा मुदे न स्त्वाह । “पूर्वोत्तरक्षणानां विनाशनाप्रतिभासानुपपत्ति-
त्वपत्तिभासनामनाक्षणिकत्वप्राप्तकमेव सर्वप्रत्यक्ष केनच क्षणिकत्वानुमानेन
भ्रान्तं साध्यते” इति (१)

एतदयुक्तं । प्रतिभासां प्रत्यक्षानुपपत्त्येनानुमानप्रोत्थानाभावात् ।
निर्वाच्यत्वात्स्यापि प्रत्यक्षस्य भ्रान्तरत्वं सम्बन्धग्रहणान्धं । परगन्तपीति ग्रन्थ-
विरोधश्च (१) तस्मादयुक्तमयुक्तं । तस्यैतपि न व्यनस्यतीति ।

अत्रान्यत् । यथा तथैक्षणानां पूर्वोत्तरं तथा ज्ञानक्षणानामपि तेन पूर्वकेण
ज्ञानक्षणन पूर्वक एवार्थक्षणा गृह्यते^६ नोत्तर । उत्तरेणाप्युत्तर एव न पूर्वं इति (१)
परस्परं ज्ञानं तयोरप्रतिभासनात् कथं पूर्वस्मादयमन्य इति विभागेन प्रतिभास
स्यादिति शोध्यते । स्वरूपप्रतिभास एव च भावस्यान्यरमाद् विवेकप्रतिभास
भूमेर्भासप्रतिभासवत् । स च क्षणस्याप्यस्ये वेति कथं न विवेकप्रतिभासः ।
दृष्टो दृश्यत इति प्रतीतेरुच । अन्यो हि दृष्ट इव भाष्योन्यरुच दृश्यमानः । तथा हि
प्रथमदर्शी दृश्यमानमेव रतभावमानस्य पश्यति न तु दृष्टमित्यनयोर्भेद एव ।
केवलमेकान्तसदृशयो पूर्वोत्तरक्षणयोरभावेनाव्यवधानाद् घटपटादिवद् विभाग-
प्रतिपत्तिर्न भवति । नापि विभागेनाप्रतिभासादभेदोपि (१) न हि शुक्ति-
कायान्तदेवेदमस्मदीय रजतामिति प्रवर्तमानस्य शुक्तिकारजनयोर्विवेकप्रतिभा- ३६८
साभावादभेदोपि । तस्माद् यथात्र निर्विकल्पके ज्ञाने शुक्तिकाया स्वरूपप्रतिभास
एवान्यस्माद् विवेकप्रतिभासः । तथैकस्यापि क्षणस्य स्यात् (१) केवलं पूर्वं क्षण

तस्मान्न विभागेन स्मर्यत इति यदि पर चोक्तं स्यात्तत्र योनितमेव सदृशापरोत्पात्त-
विप्रलब्धैर्न स्मर्यत इति ।

ननु तथापि क्षणो न प्रातभागते । एकाण्वत्यगकालत्वेनेव भात्यरमाप्त^१तीति ।
न तु यत्नेकरिम्न क्षणेस्याप्रतिभास कथमक्षार्णकस्य प्रतिभास प्रतिक्षणतपति
भामनात् । उत्पद्यमानस्य च भावस्य पूर्वागिरूपनिविवर्तस्य पलाक्षणं ग्रहणात्
तथ क्षार्णकत्वग्रहः । नाप्यक्षार्णक प्रतीयते पूर्वागिरूपकालयोरप्रतिभासादेव नत्वा
पूर्वागिरूपेदानीं प्रत्यक्षेऽप्रतिभासनात् पूर्वकालमन्त्रान्तरवभावस्येदानीमप्रतिभास
ए^२व विनाशोऽन्यस्वभावस्य प्रतिभास एवोत्पाद इति कथमुच्यते पुनरित्यक्षणात्
विनाशोत्पादाप्रतिभासनाद् अक्षार्णक इति । नाप्यनेनक्षणरूप उदासीनतन काला-
नेनक्षणसम्भवे गृहीतादिकृताऽस्य स्यात् न व्यर्थता ।

न हि प्रत्यक्षभाविना निश्चयेनेदानीमेवेदमस्तीति निश्चीयते (१) किन्तु
दानीमस्तीति । अनुमानेन त्विदानीमेवा^३स्तीति साध्यते ।

तस्मात् स्थितमेतत् (१) पश्यन्नपि न व्ययस्यतीत्यादि ।

ननु यदि नित्यं सदृश इति प्रत्यक्षेण निश्चयः स्यात् । एकाग्रार्णकं ब्रह्म
भ्रान्तिर्यावता सर्वदा स एवायमिति प्रतीतिर्दृढरूपोत्पाद्यत इति कथं भ्रान्तिस्त
दाह भट्टः^४ ॥

“नित्यं सदृश एवेति यत्र कृढा मतिर्भवेत् ।

स इति प्रत्यभिज्ञानं भ्रान्तिस्तत्रावकल्पते ॥

इह नित्यं स एवेति विज्ञानं जायते दृढं ।

तदस्तित्वातिरेकाच्च प्रामाण्यन्तस्य युज्यते ॥

देशकालादिभेदेन तत्रास्त्यवसरो गितः ।

इदानीन्तनमस्तित्वं न हि पूर्वधियो गतं ॥”

न च सर्वदानुमानेन सदृशनिश्चयः । प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञाबाधितत्वात् प्रत्यभि-
ज्ञाया अनुमानोत्थानाभावात् । न च प्रत्यभिज्ञाया अप्रामाण्यमितरेन श्रयदोपात् ।
यतो न यावदप्रामाण्यमस्यास्ता^५द्वग्नानुमानस्योत्थानं यावच्च नानुमानोत्थानन्ता-
वन्नास्या अप्रामाण्यमन्योन्याश्रयदोष इति ।

अत्रोच्यते । स इत्यनेन पूर्वकालसम्बन्धी स्वभावो विपर्ययीक्रियते । अय-
मित्यनेन च वर्तमानकालसम्बन्धी । अनयोश्च भेदो न च कथंचिदभेदो वर्तमान

^१ Slokavārtika: शब्दनिस्त्यताधिकरणे ३७३, ३७४ (तत्रास्तित्वादि-
कत्वाच्च साधितं ।)

अन्त्यक्षणवर्तिनां निश्चयात् । पश्चात् तदनुपलम्भेन अनवस्थितिप्रतीतिः
तदा निश्चयकालतयाऽनित्यता व्यवस्थिता । कार्योत्पत्तिसामर्थ्यकारणस्वभा-

कालभार्यारूपवस्थभावत्वाद् वस्तुनः । तस्माद् भेद एव प्रत्यभिज्ञाने सति भासत
इति कथं? मानेन क्षणिकत्वानुमानयाधा ।

३६७

यद्वा वस्तुनः पूर्वकालसम्बन्धित्वमिदानीमसदेव । पूर्वकालाभावात् । सत्त्वे
वासा वर्तमानकालसम्बन्धित्वमेव स्यान्न पूर्वकालसम्बन्धित्वं विरोधादित्युक्तं ।
तस्मात् पूर्वकालसम्बन्धित्वस्यासतो ग्राहकः स इति ज्ञानांशो भ्रान्तोऽप्यथा वस्तुनः
स्पष्टवालाद्यवस्था ग्राहकः स्यान्न च भवति । तस्माद् भ्रान्तात् पूर्वदृष्टरूपा-
रोपेण स एवायमिति ज्ञानात् कथमनुमागबाधा । यत्र चाक्षव्यापारस्तद्ग्राहकं
प्रत्यक्षमुत्पद्यते । न च पूर्वकालास्तित्वेऽधुना क्व व्यापारोऽस्ति नितित्वात् । नापि
तदभेदेन तत्कथं पूर्वोत्तरकालास्तित्वयोरैक्यग्राहकं ज्ञानं प्रत्यक्षं स्यात् । यदा च
वालाद्यवस्थायां दृष्टः दृढावस्थायां प्रत्यभिज्ञायते । न तत्र वा प्रत्यभिज्ञाने
नित्यत्वं प्रतिभासते । केवलं स एवायमिति तत्त्वमध्यवसीयते । न च तत्त्वम्बा-
लधृद्धावस्थयोर्भेदात् । नापि तत्त्वग्रहणान्यथानुपपत्त्या नित्यत्वाविकल्पना ।
सदृशापरोत्पत्तिभ्रान्तिनिमित्तादप्युत्पत्तिसम्भवात् । लूनपुनर्जतिश्च केशेषु ।
न चात्र केवलसामान्याद् भिन्नात् प्रत्यभिज्ञानं । तदिहेति बुद्ध्युत्पादप्रसङ्गात् ।
नाप्यभिन्नादन्यत्रातुगमे बाऽनुगतव्यावृत्तरूपयोः । परस्परसंश्लेषेणैकान्त-
भिन्नत्वात् । ततश्च त एवामी केशा इति प्रत्यभिज्ञा सदृशापरोत्पत्तिनिमित्तत्वात्
एव भ्रान्तिः । तथा घटादिष्वस्याभ्रान्तत्वाशंक्यानुमानस्योत्थानं युज्यत एव ।
नापीतरेतराश्रयत्वं यतो नानुमानेन प्रत्यभिज्ञाया अप्रामाण्यं क्रियतेऽपि तु
जायते स्वहेतुत एवाप्रमाणरूपाया निष्पत्तेः । दृष्टो दृश्यत इति गृहात् ।
दृष्टत्वं हि न पूर्वम्भावस्यास्ति । तदा दृश्यमानैकरूपत्वात् । नाप्यधुनाऽस्त एव ।
नापि पूर्वकालसम्बन्धित्वं दृश्यमानस्येदानीं पूर्वम्भावात् । तस्माद् दृष्टत्व-
मागोप्य ग्राहिका प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तत्वादप्रमाणैवोत्पद्यते । नाप्यस्या अप्रामाण्यनि-
मित्तमनुमानस्योत्थानमपि तु साध्यप्रतिबन्धनिमित्तमतः प्रत्यभिज्ञाया बाधकं ।
विस्तरस्त्वर्थं प्रत्यभिज्ञामङ्गविचारो नै रा त्यसि द्वौ कृत इति तत्रैवावधार्यः ।

तस्मात् स्थितमेतत् (१) तां पुनः क्षणस्थितिधर्मतां स्वभावम्पश्यन्नपि
सदृशापरोत्पत्तिविप्रलब्धः पूर्वक्षणविनाशाविनिश्चयान्न व्यवस्थतीति ।

कथं पुनर्मन्यते सदृशापरोत्पत्त्या विप्रलब्धो न व्यवस्थतीत्यत आह । अन्त्ये-
त्यादि । सदृशक्षणान्तगप्रतिरान्धायी क्षणोऽत्यक्षणस्तद्वर्तिनां नष्ट इति निश्च-

वत्तमपि । कार्यदर्शने कारणदर्शनेऽपि अनित्येन तत्त्वभावेन कार्यदर्शनात् तथा
प्रतीतिः । अन्यथाऽन्यनिमित्तरवे नाऽनिमित्तरवे युक्तः । अनित्यताऽनित्यत्वेन
स्यात् । तथा च भावयोगो न स्यात् तत्रापेक्षणा । अथापेक्षते, तर्हि येन तस्य
स्वात्मभूतरम अनित्यतास्तीति किमपरेण । स्वभावतो नित्यत्वस्य हि अनित्यरेण
सहापि तत्त्वभावस्य अनोचित्यात् ॥

५१२b अनित्यता धर्मनिरं वा, तदर्थान्तरसम्भूतं नेत् कारणं वा भवेत् कार्यं वा ।
कार्यकारणभिन्नस्य प्रतिबन्धाभावात् । तस्याः सत्ताऽभुताभावाभावात् । तत्र ।

पश्चाद् भावाद् हेतुत्वं फलेष्येकान्तता कुतः ॥३५॥

तद्वस्तुसिद्धेः पश्चादर्थान्तरादुपादे कथं तस्य कारणम् । कार्यस्य च
कारणेऽवश्यं भावात् तद् गमकं निमित्तं अनिश्चितमेवास्ति । तस्मात् तद्वस्तु-
निरितस्य धर्मस्य हि वस्तुनि नाऽवश्यंभावात् गानुमानम् । अथ यत् दशना-
ऽऽर्शने अवयव्यतिरेकप्रतीतेः नाश्रयः, कथं तर्हि धूमाद् अग्नेर्व्यभिचारः इति
प्रतीतिज्ञानम् ॥

एवम् ।

कार्यं धूमो हृतभुजः कार्यध(स्मानुवृत्तिः) ।

तत्त्वक्षणभूतानुपलम्भात् यदुपलम्भ^३ । तेन एकाभावे च यस्या-

यान् । अवगम्यते प्रागण्यम्पतिक्षणमेव नश्यति केवलं यथाकार्यं अपरम-
हेतोर्न निश्चीयते ।

नन्वव्यक्षणदर्शिनोपि कथन्नस्वरत्वनिरश्चयो यानत । तदापि सत्तापभावा
ऽस्ति । न हि सत्तायागवोपलभमानस्तदभावमवेनीत्याह । पश्चाद्विशेषादि । न
धूमोऽव्यक्षणदर्शनमात्रानिरश्चयो भवतीति । कन्वन्त्य क्षण द्वाद्वा पश्चादिति ।

×

५१२a भवति (१) तदा नोपलभ्यते तत्तस्य कार्यं । न चाग्निकार्पादिसन्निधानं भवता
धूमस्यापनीतेऽववादो अनुपलम्भोऽस्ति । अग्न्यादौ त्यनीते भवत्यनुपलम्भः । न
गम्पपरमहितो प्रत्यक्षानुपलम्भानभिमतत्वेन कारणैवसिद्धिश्च । तद्वस्तु
मायत इति । तच्चैव यथोक्तं कार्यतक्षण धूमोऽस्ति तस्मादग्नेरेव धूमो भवति ।
सर्वकालं चाग्निसन्निधाने भवता धूमस्यानग्निरस्य कदाचित्सदगतोऽग्निरस्य

ग्रान्त कार्यकारणभाव केनल कार्यदर्शने सती गत्य कार्यकारण नेति गतिरुच्यते ।
यतो नान्यकारणयो कार्यकारण भाव सम्भवति । नापि तत्र कारणभावा-
भावात्तयो कार्यकारणताभिन्ना कर्तुं शक्यते । इति भावः । नापि भिन्ना गति-
रूपेणावधारणरता प्रसङ्गान् । रूपेण कार्यकारणयोरेपि तत्र कार्य कारण
भावेनान्वर्त्यते कर्षितेन स्वभावेन कार्यकारणरूपतात् (१) तस्या पूर्वात्तरता ।
तत्र तयो नान्यकारणभावः । तत्र पूर्वके वस्तुता गृह्यमाणे कार्यप्रमाणत्वात् ।
णात्मक गृहीतिमेव । उत्तरेण च ज्ञाननोत्तरवस्तु कारणानन्तर गृह्यमाण वाया-
त्मकमेव गृह्यते (१) तदानन्तर्यस्य तदभिन्नस्वभावत्वात् । अत एवास्यानन्तर-
गिदम्भवतीति स्मरणमपि भवत्यानन्तर्यस्यानुभूतत्वादिति ।

अ वि द्व क र्ण स्त्वाह । “अविनाशायित्व एव दृष्ट्वा द्वितीयादिर्ज्ञानं सति
मिथ्येति (१) न च क्षणिकत्वादिनो द्रष्टृश्च (?) वस्थानमस्ति । न चाप्रमाणानुसू-
धेयस्याविनाशवत्स्मरणमरत्परिप्रसङ्गादि”ति (१)

तदयुक्त । प्रथमादेर्यक्षणस्य प्रथमादिज्ञानक्षणेन गृहणादकसन्ततिर्ज्ञातताम् ।
कार्यकारणभावेन स्मरणसम्भवाच्च । यथा च क्षणिकपक्ष कार्यकारणभावा-
स्तथोक्त^१मेव वक्ष्यति च ।

नन्वेवमपि क्षणानागनिश्चयेन कथं कार्यकारणभावनिश्चयो न च सन्तानेन
तर्हन्निश्चयस्तस्य सन्तानिभ्यो भिन्नस्याभावत् केनल सन्तानेन एव पूर्वोपगमात्
भाविन (१) तत्र च यदेक क्षणो न तदन्त्य इति एकक्षणानभास एवेति कथं
सन्तानावभास (१) तदभावात् कथं कार्यकारणभाव इति (१)

तदयुक्तम् (१) एकपरमाण्वात्मकस्य वस्तुनो भानात् स्थूलात्मना सन्तानिना
नैरन्तर्यप्रतिभास एव सन्तानप्रतिभासस्तत्र च क्षणविवेकानवधारणेन सादृश्येन
चेकत्वाध्यवसायादेकसन्ततिवतिना क्षणाना न कार्यकारणभावनिश्चयः । भिन्न-
सन्तानवतिना तु सन्तानप्रवृत्त्या विजातीयत्वाद् भवति तान्निश्चयस्तेनानि सन्तान-
पूर्वकस्य धूमसन्तानस्य प्रतीतेरग्निधूमसन्तानयो कार्यकारणभावनिश्चय उच्यते
इति यत्किञ्चिदेतत् ।

अ ध्य य न स्त्वाह । “स्वलक्षणयोः कार्यकारणभावग्रहणे सति कथं साध्या-
न्ययोर्गम्यगमकभावो भिन्नत्वादि”ति ।

तदप्ययुक्तम् (१) अनेकस्वलक्षणात्मकस्य सामान्यस्याभ्युपगमात् । तदुक्तम् (१)

कार्यस्य हि स्वकारणाभावे अकारणमेव स्यात् । न हि यत् यदभावे
भयति तत् तस्य कारणम् । तद् अग्निसन्तरेणापि धूमस्य भागात् तद्धेतुर्न
स्यात् ।

अन्यहेतुकत्वात् नाहेतुकत्वमिति चेत् । नतदेवम् । तत्रार्था तुल्यत्वात् । तदभावेऽपि अन्तर्भवतीति तदप्यन्यत् रथात् । अतज्जननवभावेत्वात् एवं भवन् (एव) भवेत् । अतस्त्यभावम्याजनात् तरयाहेतुता स्यात् ।

निष्कारणम् । अकारणादपि राक्षसपि न केवलं सृष्टोऽभावात् । न हि तात्काल्य
राक्षसपि तैलम्भवति । कार्यस्येत्यादिना कारणागर्थमाह । न हीत्याशयेन संगर्भेन ।

एतेन व्याप्ति कथिता भवति च धूम्रोग्नयान्तरेण व्याभिचारः सति । अनन
न पक्षधर्म कथित । त^७द्विति तस्मादग्निमन्तरेण आवाप्त्यन्त तद्धेतुर्गन्निरेतुस्तथा
चाहेतु स्यादिति भाव ।

अन्यहेतुक्त्वावि वल्लेयदन्तच्छत्रमार्त्तादि । तन्नेतुक्त्वाय भूगर्ग माहेतुकस्य
इति चेत् ।

नैतदेवस्तत्राप्यङ्गितरे हेतोः कल्प्यमाने तुल्यत्वात् । तथा हि (१) तदभावेऽप्यकारणाभावेऽपि पुनरगो भवतीति तदप्यन्यत्कारणं न हेतुः स्यात् । अपि च यथा 39b वह्निर्ध्वंश्च ततोऽप्यत्कारणान्तरात् धूमजननस्य भागाहोऽरियन्त । यमजनन-
स्वभावान्तदा कथन्तातोऽनेनन्यतो वा अक्रागद्धदितरज्जनवरभावत्वात् अधूमजन-
नस्वभावाद्धूमो भवन्नेव भवेत् । किं कारणम् (१) अतस्त्वभावस्य रवयमधूमजना-
स्वभावस्याज्जननात्स्य धूमस्याहेतुता स्यात् ।

अथ भूमजननस्वभावोन्त्यस्तदा द्वयोरपि नक्ष्त्रव भूगजननस्वभावलक्षण
त्वाद् वक्ष्यते । एतच्चोत्तरत्राभिधारयते ।

न वै स एवेत्यादि व्यभिचारवादी । अथवाग्निजनिता धृगः स एतान्यतो भवतीत्येवं नोच्यते । यदि स एतान्यता स्याद् भवेदहेतुत्वस्तादृशस्य वस्तुजनित-धर्मस्त्वभावतुल्यस्यान्यतो भावात् ।

अन्यादृशादित्यादि सिद्धास्तवावी । तल्लि कार्यसदृश कारणमिष्यते
येनैवमुच्यतेन्यादृशाद् भवन् कथन्तादृश इति । गान्धार्यत्वात् । यो हि धूमः^२
जनको वह्निर्दृष्टस्ततो विसदृशाद् भवन् धूमः कथन्तादृशो भवति वह्निजगित-
धर्मतुल्यस्वभावो भवति ।

एतदुक्तम्भवति । यथा धूमभेदानान्ताण्णपण्णादीनां परस्परपेक्षया तादृशत्वं
स्तथाग्निभेदानामपि ताण्णपण्णादीनां धूमजनकान्तान्तादृशत्वं परस्परपेक्षयैव ।

न चे स एव तादृशस्य भावात् इति चेत् । अन्यादृशाद् भवन् कथं तादृश इति ।
 'तादृशाद्धि भवन् तादृशः स्यात् । अन्यादृशावपि यदि तादृशो भवेत्, तच्छक्तिनिय- 433a
 माभावात् न हेतुभेदो भवेक इति अकारणं विषयस्य^१ वैध्वरूप्यं स्यात् ।^१ सर्वं वा
 सर्वस्माज्जायेत । तस्मात् कारणस्य भेदाभेदाभ्यां कार्यस्य भेदाभेदो न स्याताम् ।
 तद् धूमदृष्टाकार विजातीयादवधित्पद्यमाने^२ अहेतुकत्वप्रसङ्गात् ॥
 नैतदेवम् ।

नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा (हेतो)रन्यानपेक्षणात् ।

तेन यादृशो धूमभेद एकस्मादग्निभेदादुत्पद्यमानो दृष्टस्तादृशस्य धूमभेदस्य तादृ-
 शादेवाग्निभेदादुत्पत्तिः । यस्त्वनग्नेरुत्पन्नः सोन्यादृश एव । वाष्पादिवत् ।

मन्वाग्निजन्येन धूमक्षणेन तादृशो धूमक्षणजन्यो धूमक्षणस्तेनान्यादृशादपि
 तादृशो भवतीति चेत् (१) न । अग्निजन्यस्य हि धूमक्षणस्याग्निजन्य एवान्यो
 धूमक्षणस्तादृशो भवति नान्यः । न हि वाष्पादीनान्तादृशत्वाध्यवसायेपि तादृश-
 त्वम्भवति । धूमक्षणजन्यस्यापि धूमक्षणस्यान्यो धूमक्षणजन्य एव धूमक्षणस्तादृशो
 भवति नान्यः । तस्मात्तादृशादेव तादृशोत्पत्तिरिति कुतो व्यभिचारः । तेन ।

“क्षणिकत्वे कथम्भावाः क्वचिदायत्तवृत्तयः ।

प्रसिद्धकारणाभावे येषाम्भावस्ततोऽन्यतः ॥

ततश्चानग्नितो धूमाद् यथा धूमस्य सम्भवः ।

शक्रमूर्धनस्तथा तस्य केन वार्येत सम्भवः” इति (॥)

निरस्तं । प्रथमस्य ह्यग्निजन्यस्य धूमक्षणस्यापरोग्निजन्य एव धूमक्षणस्तादृशो
 धूमक्षणजन्यस्य धूमक्षणस्य द्वितीयस्यान्यो धूमक्षणजन्य एव द्वितीयो धूमक्षणस्तादृशो
 भवति (१) तथा तृतीयादिक्षणेष्वपीति क्षणापेक्षयाप्यव्यभिचारस्तादृशस्य ।
 एतमेवाह । तादृशाद्धि भवेस्तादृशः स्यात् । अन्यादृशादप्यवह्निसदृशादपि यदि
 तादृशो भवेद् वह्निजनितधूमतुल्यस्वभावो भवेत् ।^३ तच्छक्तिनियमाभावात् ।
 सदृशासदृशयोः कारणयोर्वा शक्तिस्तस्या यो नियमः सदृशी सदृशमेव जनयत्यस-
 दृशी विलक्षणमिति तस्याभावात् कारणान्न हेतुभेदः कार्यस्य भवेक इति कृत्वाऽ-
 कारणस्मिन्त्वस्य वैध्वरूप्यं स्यात् । यतः कुतश्चित्कारणादुत्पत्तेर्न हेतुकत्वमिति
 चेदाह । सर्वं वा सर्वस्मादित्यादि । अशक्तादपि चेदुत्पत्तिः सर्वं सर्वस्माज्जायेत (१) 40a
 न चेवं । तस्मादित्यादि । तन्न धूम इति । तदिति तस्माद् यत उत्पद्यमानो धूमो
 दृष्टः स दृष्टाकारी वह्निः । तद्विजातीयादवधित्पद्यत्यर्थः ॥

अपेक्षातो हि भावानां कादाचित्कत्वसम्भवः ॥३७॥

स हि धूमः कारणमन्तरेण भवेत् चेत्^३, तर्हि अपेक्षाविरहात् न कदाचिन्न भवेत्। तद्भावे वैकल्याभावात्। इष्टकालवत्। तदापि च न भवेत्। अभाव-
कालाविशेषात्। अपेक्षया हि भावाः कादाचित्का^४ भवन्ति। भावाभावकालयोः
तद्भावयोग्यतायोग्यताभ्यां योगात्। देशकालयोः तुल्ययोग्यताऽयोग्यतयोर्हि तद्व-
त्तेतरयोर्नियमायोगात्।

सा च योग्यता^५ हेतुभावतोऽन्या चेत्। तस्माद् देशकालयोः क्वचित् परि-

तथा चेत्यहेतुत्वे सति नित्यं सत्त्वमसत्त्वस्या धूमस्य स्यात्। किङ्कारणम्(।)
अहेतोर्भावस्य स्वनिष्पत्तावग्यानपेक्षणा(त्)। कारणान्तरानपेक्षणात्। कारणा-
न्तरानपेक्षत्वेपि कादाचित्कं स्वभावतो भविष्यतीति चेदाह। अपेक्षातो^१ हीति।

एतदुक्तमभवति(।)अनिष्पन्नस्यासत्त्वादेव कथं स्वभावताः कादाचित्कत्वं
निष्पन्नस्य त्वस्ति स्वभावः केवलं सैव निष्पत्तिः कथं क्वचिद् भवतीति
चोद्यते। स हीत्यादिमैतदेव व्याचष्टे। न कदाचिन्न भवेत् गर्गकालमभवेत्।
किङ्कारणान्तर्भावे धूमस्वभावस्य भावे। कारणानपेक्षत्वेन वैकल्याभावात्।
इष्टकालवत्। तदापि चेति दृष्टकालेपि धूमो न भवेत्। धूमाभा^२वकाला-
विशेषात्।

पश्चादद्वैतमिजन्नाह। अपेक्षया हीति। योग्यदेशकालापेक्षया। यस्मात्
कार्यस्य यी भावाभावकालौ तयोर्थथाक्रमन्तर्भावस्य कार्योत्पादस्य ये योग्यता-
योग्यते ताभ्यां योगात्। कालग्रहणमुपलक्षणपरमेवं देशद्वययोरपि वाक्यं। अर्थेन
नेष्यते। तदा तुल्ये योग्यतायोग्यते ययोः कार्यभावाभाववतोदेशकालयोग्ययो^३-
स्तद्वत्तेतरयोर्नियमायोगात्। कार्यकालस्यैव तद्वत्ता। कार्यवत्ता। तदव्यस्येतरा।
अकार्यवत्तेत्यस्य नियमस्यायोगात्। द्वापि ती कार्यभावाभावकालौ कार्यवन्तौ
स्यातां योग्यतासादृश्यात्। न वा। तुल्यत्वादयोग्यतायाः। तस्मात् तद्भाव-
कालस्यैव योग्यता। तां वापेक्षमाण(।) भावाः कादाचित्का भवन्ति।

भवतु नामेष्टस्य देशकालादेर्योग्यता। न ताव^४ता हेतुभाव इत्यन आह।
सा चेत्यादि। यत एवमहेतुत्वे नित्यं सत्त्वासत्त्वं स्यान्न च भवति।

तस्मादित्यादि। यत्परिहारेण प्रवर्तते तदनपेक्षः। यत्र च वर्तते तत्सापेक्षः।
यदि नाम क्वचिद् देशादौ वृत्तस्तथापि कथन्तत्सापेक्ष इति चेदाह। तथा हीति।
तथा वृत्तिरित्येकपरिहारेणान्यत्र वृत्तिः। देशादिकमपेक्षत एव भावः(।)तेन तु
देशादिना^५ न तस्योपकारः क्रियत इति चेदाह। तत्कृतोपकारेत्यादि। तन्निय-

हारेण अन्यत्र देशकालयोः सङ्क्रान्तेन तत्सापेक्ष इति भवति । तथा हि तथा वृत्तिर-
पेक्षत एव । तत्कृतो^६कारानपेक्षस्य हि तन्निधमायोगात् । तद् देशकालनियमात् ।
यत्र धूमो दृष्टः सकृद् वैकल्ये च न दृष्टः तस्य हि तज्जन्यः स्वभावः । अन्यथा
कदाचिद्^७प्यभावात् स तत्प्रतिनियतोऽन्यत्र कथं भवेत् । भवन् वा न धूमः स्यात् । ४३३b
तज्जनितः स्वभावविशेषो धूमः । तथा हेतुरपि तथाभूतकार्यजननस्वभावः ।
यदि तस्याऽन्यतो^८ऽपि भावः, तदा न स स्वभाव इति सकृदपि न धूमं जनयेत् । न च
स धूमः, अधूमजननस्यभावाद् भावाद् । तत्स्वभावत्वे च स एव नेति^९ अव्यभि-
चारः ॥

अग्निस्वभावः शक्रस्य मूर्द्धा यद्यग्निरेव सः ।

अथानग्निस्वभावोसौ धूमस्तत्र कथं भवेत् ॥३८॥

यमायोगादिति । तस्मिन्नेव देशादौ तेन न भाव्यमिति नियमायोगात् (१) तद्विति
तस्माद् देशकालग्रहणमुपलक्षणं द्रव्यस्यापि परिग्रहः । यत्रेति देशादौ दृष्टः सकृद्वि-
ति । यथोक्तेन प्रत्यक्षेण येषां सन्निधाने दृष्टस्तेषामेवाप्यतर्ककल्ये च पुनर्न दृष्टः ।
अन्यथेति यदि तज्जन्योऽस्य स्व^{१०}भावा न स्यात् स इति धूमस्तत्प्रतिनियतोऽन्या-
दिकसामग्री हि यतः । अग्नेरन्यत्र कथम्भवेन्नेव भवेत् । भवन् वा न धूमः स्यात् ।
यस्मात् तज्जनितो ह्यग्निजनितो हि स्वभावविशेषो धूम इति । तथा हेतुरपि
वह्निस्तथाभूतकार्यजननस्वभावो धूमजननयोग्यतास्वभावो धूमरहितावस्थाया-
मप्यस्त्येव योग्यता कारणभूतेति । तेन नाऽप्यापि लक्षणं ।^{११} एवमग्निधूमयोः 40b
परस्परापेक्षया नियतस्यभावत्वे प्रत्यक्षव्यवस्थापिते ।

यदि तस्य धूमस्याग्नेरन्यतोऽपि भाव इष्यते तदा न स धूमजननः स्वभावस्तस्या-
यत्नेः । तथा ह्यनगनेयंदा धूमस्योत्पत्तिस्तदानगनेरेव धूमजननः स्वभावो जातः ।
यस्याग्नेः स्वभावः स कथमग्नेः स्यात् । ततश्चाधूमजननस्वभावत्वाद्गनेः
सकृदपि न धूमं जनयेत् । धूमस्यापि^{१२} धूमस्वभावता न स्यादित्याह । न
चेत्यादि । अग्नेरन्यतो भवन् वा स धूमः (१) किं कारणम् (१) अधूमजननस्व-
भावाद्गनेर्भावादुत्पत्तेः । तत्स्वभावत्वे चानग्नेरपि धूमजननस्वभावत्वे चाभ्यु-
पगमप्रमाणं । स एवाग्निधूमजनकरूपत्वादस्य इत्यनेन द्वारेणाव्यभिचारो
भूतराग ॥

सुमग्नहृणार्थं अग्निस्वभाव इत्यादि श्लोकद्वयमाह ।

धूमहेतुस्वभावो हि वह्निस्तच्छक्तिभेदवान् ।

अधूमहेतोर्धूमस्य भावे स स्यादहेतुकः ॥३९॥

इति रांगहल्लोको ।

कथमिदानीं भिन्नात् सहकारिणः कार्यस्योत्पत्तिः । यथा चक्षुषो रूपा-
देर्विज्ञानम् ।

न च किञ्चित् तत्स्व (भाव) एकैकं जनकम् । किन्तु सा^१मग्री जनिका तत्स्व-

अग्निस्वभाव इति धूमजननस्वभा^३वो यदीत्यर्थः । अग्निरेव स शक्रमूर्द्धा
धूमजननस्वभावत्वात् । अथानग्निस्वभावोसौ शक्रमूर्द्धा । तत्रेति शक्रमूर्द्धनि ।
कस्मान्न भवेदित्याह । धूमेत्यादि । हि यस्मात् । धूमहेतुस्वभावो यत्येति विग्रहः ।
कुत एतत् तच्छक्तिभेदवान् । तथा धूमजनिकया शक्त्या फरणभूतगा वस्त्वन्तरात्
खद्योतादेर्भेदवान् विसदृशः । अधूमहेतोरित्यवह्निस्वभावाद् धू^३मस्य भावे
उत्पादेऽभ्युपगम्यमाने स धूमः स्यादहेतुकः । यथोक्तं प्राक् ।

कथमित्यादि परः । इदानीमित्येकस्य धूमादेर्विजातीयादुत्पत्त्यनभ्युपगमे ।
कथमभिन्नात् परस्परविजातीयात् । सहकारिणः सकाशादेकस्य कार्यस्योत्पत्तिः ।
कथमित्याह । यथेत्यादि । आदिशब्दाद् आलोकमनस्कारादयः । एवञ्च सति चक्षुः
स्वभावादाद्युत्पद्यते विज्ञानम^४चक्षुःस्वभावादपि रूपमनस्कारादेर्न चेदमहेतुकं ।
एवं धूमोप्यग्नेरुत्पद्यतामनग्नेश्च शक्रमूर्ध्नः । न चाहेतुको भविष्यतीति औदयोगो
मन्यते ।

न च किञ्चिदित्यादिना प्रतिविधत्ते । चक्षुरादिषु तत्स्वभावं जनकस्वभावं
सदेकैकं परस्परानपेक्षं न वै जनकं (१) यदि हि स्यात् तदा प्रत्येकं कारणव्यभिचा-
रादहेतुकं स्यात् । किन्तु सामग्री जनिका । तत्स्वभावा जन^५कस्वभावा । सामग्री
जनिकेत्येतावतैव तत्स्वभावत्वं लब्धमतत्स्वभावस्थाजनकत्वात् तत्किं स्वभावेति
पृथगुच्यते । सत्यं कित्त्ववधारणार्थमुक्तं । सामग्र्यवस्थायामेव तत्स्वभावता । न
पूर्वपक्षे पश्चान्न पृथगिति । स्वहेतुसामर्थ्यनियतसमिधीत्येकस्मिन् कार्ये समस्तादन्ये
कारणानि हेतुरिति समुदायार्थः ।

केचित्तु वा शब्दं पठन्ति (१) सामग्री जनिका तत्स्वभावा^६ वेति । अत्र तु
वाशब्दस्य न किञ्चित् प्रयोजनमित्य(प)पाठ एवायं । यदि सामग्रीत्युक्त्वा
सामग्र्यन्तरादपि चक्षुर्विज्ञानं स्यात्तदा भिन्नादुत्पादेरहेतुकत्वम्भवेत् । सैव साम-
ग्र्यनुमीयते । कार्येण न प्रत्येकं कारणादन्यतो नास्ति व्यभिचार इति भावः ।

स्यादेतद् अग्न्यादिसामग्र्या आद्य एव धूमक्षणो जनितो न च तस्य लिङ्ग-

भावा । सेवास्तुसीयते । रंधं च सामग्री स्वभावस्थित्याकार्यस्य आश्रयः । अत एव सहकारिणामप्यर्थयोगेण जननम् ।

तान्तास्यानिष्पन्नात् । गश्च धूगप्रतिबन्धो गृहा^१त् स पूर्वधूमहेतुरेव (१) 41a
कथन्तातोभ्यादिसामग्र्या अनुमानमित्यत आह । सैव चेत्यादि कार्यप्रबन्धस्य
स्वभावस्थितेः । आश्रय आद्यं कारण । सामग्रीमन्तरेण धूमसन्तानस्यैवाभावात् ।
गतो धूगसन्तानमग्निकार्यत्वेनैकीकृत्य दहनादिसन्ततेः कारणभूताया अनुमानं ।
न हि क्षणविभागेनावर्गिदर्शनस्थ व्यवहारः सम्भवतीति ।

स्यादेतद् (१) अतीव एव वर्द्धिरनुमीयते । न च तेनार्थक्रियार्थिनः किञ्चित् प्र-
योजनमित्येतदपि चोद्यमाणैव परिहृतं । तदा चायमर्थः (१) सैव च सामग्री
प्रबन्धेन प्रवर्त्तमाना कार्यस्वभावस्थितेः कार्यप्रबन्धवृत्तेर्हेतुः पूर्वपूर्वमग्न्यादिक्षणं
प्रतीत्योत्तरोत्तरस्य धूगक्षणस्योत्पत्तेः । न ह्ययं नियमो यदेक एव धूमक्षणाग्निना
जन्यो नापर इति । यावदिच्छनस्य न सर्वथा भस्मीभवनन्ता^२वद् धूमक्षणानामु-
त्पत्तिरविरुद्धा । तस्मादुत्तरोत्तरदहनक्षणजननमर्थेनप्रबन्धप्रवृत्तेनाग्निना यथा-
भूतो धूमप्रबन्धो जनितः प्रत्यक्षावधारितस्तथाभूतगन्धत्रावधार्यार्थक्रियासगर्थ-
दहनरातानस्यानुमानन्तदर्थिनो न विरुद्धम् (१) अन्य एव च स्वभावो विच्छिन्न-
दहनरातानस्य धूमस्यान्य एव विच्छिन्नदहनसन्ततेर्वासिगृहादिस्थस्य । स्फुटश्च
तयो^३र्भेदमवधारयति लोक इति कुतो व्यभिचारः ।

अथवाऽन्यथा व्याख्यायते ।

तनु सामग्री समग्रेभ्योन्या । तस्याश्चैकत्वाद् एकमेव कार्यमुत्पद्यतेऽन्यथा
सामग्राणां प्रत्येकं सामर्थ्यात् कार्यबहुत्वम्पर्यायेण चैककार्यजनकत्वं स्यात् न च भव-
ति । तस्मात् कथमेकजनकत्वमित्याशंक्याह ।

सैव चेत्यादि । सैव च सामग्रीति समग्रा एव सामग्री शब्देनोच्यन्ते ।^४ किं
कारणं । स्वभावस्थित्या स्वरूपसन्निधानेन कार्यस्याश्रयो भवति यतः ।

एवम्भग्यते । यदि सामग्र्या एव कार्योत्पत्तिस्तदा समग्राणामकारकत्वं स्यात् ।
तथा च प्रतीतिबाधा । समग्राणामपि कारकत्वे सुतरां कार्यबहुत्वं स्यात् । पर्यायेण
चैककार्यजनकत्वं स्यात् । न च सामग्रीबलात्तेषामेकरूपता । सामग्र्या एवा-
भावप्रसङ्गात् । तस्मात् ते स^५मग्राः स्वहेतुभ्य एवैककार्यकरणे नियता उत्पन्नाः
सागरीशब्देनोच्यन्ते । न च बहूनामेककार्यकरणे बाधकमस्ति । न चास्माकङ्का-
रणमेव कार्यो भवतीति मतं यन्नानेकस्यैककार्यत्वमिच्छेयते । यथा चैककार्यं
त्येकस्य प्राग्भाव एव कारणत्वदुष्टत्वात् तथानेकस्यापि (१) यथा वा त एव
समग्राः संयोगलक्षणामेकां सामग्रीञ्जनयन्ति । तथै^६कमपि कार्यं किन्तु कुर्वन्तीति (१)

यदपि गोमया^१देर्विजातीयात् शालूकादेस्तत्तिद्वष्टा । तत्राऽपि तथाऽभिधानेऽपि स्वबीजप्रभवात् अस्त्येव स्वभावभेदः । हेतुस्वभावभेदात् । यथा कदल्या^२ बीजकण्डोद्भवायाः । स्फुटं एवैवं लोके भिन्नाकारद्वारेण विभागः । इत्थं सुविवेचिताकारं कार्यं हि कारणाव्यभिचारि ।

अन्वयव्यतिरेकाद् यो यस्य दृष्टोऽनुवर्तकः ।

स्वभावस्तस्य तद्धेतुरतो भिन्नाऽन्वयः ॥४०॥

434a

इति संग्रहलोकः ।

तस्मात् सकृदपि दर्शनादर्शनाभ्यां कार्यकारणभावसिद्धेः । ततः तत्प्रतिपत्तिर्नान्यथा अन्वयव्यतिरेकयोर्निःशेषदर्शनादर्शनापत्तत्वात् । निःशेषं नवचित्

यत्किञ्चिदेतत् । यतश्च सामग्रीजनिकाऽत एव सहकारिणामपर्यायेण जननं । परिपाद्या जननं नास्तीत्यर्थः ।

यदपीत्यादिना विजातीयादुत्पत्तिमाशङ्क्य परिहरति । नान्यादृशाताद् (३) तत्स्थोत्पत्तिरिति यदुत्पत्तन्तदेवात्र दर्शयतीत्यर्थः । आदिशब्दाद् गोशृङ्गाच्छरो
41b गोमयाद् वृश्चिकः (१) तत्रापी^३ति विजातीयात् कार्यात्पत्तावपि । तथाभिधानेपीति विजातीयोत्पन्नस्य शालूकादेः शालूकादिरित्यभिधानेपि स्वबीजाच्छालूकादिलक्षणात् प्रभव उत्पत्तिर्यस्य तस्मात् स्वबीजप्रभवाच्छालूकादेः सकृदादस्त्येव स्वभावभेदः । किङ्कारणं (१) हेतुस्वभावभेदात् । हेतोः सामग्रीद्वयलक्षणस्य स्वभावभेदात् । बीजात् कण्डाच्चोद्भवो यस्याः कदल्याः सा तथा । सा च हेतुत्वभेदात् परस्परभिन्ना ।

न चायम्भेदः साधनीय इत्याह । स्फुटमित्यादि । विवेचयति भेदे वा भावस्येति । सुविवेचिताकारं भ्रान्तिर्हेतुभ्यः सदृशाकारेभ्यो विभागेन निश्चिताकारं ॥

तद्भाव एव भावोऽन्वयः । तदभावे चाभाव एव व्यतिरेकः । अन्वयां व्यतिरेकश्चान्वयव्यतिरेकस्तस्मात् । यः कार्यस्वभावो यस्यानुवर्त्तनीयस्य कारणस्यानुवर्त्तको बृष्टस्तस्यानुवर्त्तकस्य स्वभावस्तद्धेतुः सोऽनुवर्त्तनीयः कारणात् सा हेतुर्यस्येति विग्रहः । यदा तु कारणापेक्षयोच्यते तदा स्वभावस्तस्यानुवर्त्तनीयस्यान्यादेस्तद्धेतुस्तस्य कार्याभिमतस्य भूमावेहेतुः । यतश्चैवं परम्परापेक्षया कार्यकारणयोः (ः) स्वभावनियमः । अतः कारणाद् भिन्नाद् विजातीयान् सम्भवः ।

तस्मात् सकृदपि दर्शनादर्शनाभ्यामिति यथोक्ताभ्यां । प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां कार्यकारणभावसिद्धेः कारणाद् भवति (१) ततः कार्यकारणभावसिद्धितः तत्प्रतिपत्तिरन्वयं व्यतिरेकप्रतिपत्तिर्नान्यथेति कार्यकारणभावनिरुच्यन्त्यप्यत्र केवलाभ्यान्द-

नित्यत्वस्य दर्शनेऽपि अन्यत्र अन्यथा दृष्टेः, क्वचित् नित्यत्वाभावेऽप्यवृष्टस्य दृष्टेः ।

४—सामान्यचिन्ता

कार्यस्य हि तस्मादुत्पत्तेः हेत्वविनाभावो भवतु नाम^१ स्वभावे कथमविनाभावः ?

स्वभावेऽप्यविनाभावो भावमात्रानुरोधिनि ।

तदभावे स्य सम्भावस्याभावः स्यादभेदतः ॥४१॥

दर्शनादर्शनाभ्यां नान्वयव्यतिरेकयोः प्रतिपत्तिः । किङ्कारणं (१) निःशेषदर्शनादर्शना^१यत्तत्वाद् दर्शनमात्रप्रतिबद्धाया अन्वयव्यतिरेकप्रतिपत्तेः । एवं हि दर्शनमन्वयं साधयति यदि निःशेषे सगक्षे हेतोर्दर्शनं स्यात् । एवमदर्शनमपि व्यतिरेकं साधयेत् । यदि निःशेषे साध्यव्यतिरेके हेतोरदर्शनं स्यात् । यथैकत्र धूमव्यक्तौ सकृदपि कार्यत्वसिद्ध्या सर्वत्र तथाभावः (१) एवं क्वचित् सपक्षासपक्षयोर्दर्शनादर्शनात् सर्वत्रान्वयव्यतिरेकनिश्चयो भविष्यतीत्यपि मिथ्या (१) यस्मात् क्वचिद् अमूर्तत्वे आकाशादिगते नित्यत्वस्य दर्शने । परप्रसिद्ध्या चैतदुच्यते । अन्यत्र सुखादौ । अन्यथेत्यानित्यत्वं हेतोरमूर्तत्वस्य दृष्टेः कारणादेकत्र दर्शनं न सर्वत्र तथाभाय-साधनगतो दर्शनमन्वये व्यभिचारि । तथा क्वचिद् घटादौ नित्यत्वाभावेऽप्यवृष्ट-रयामूर्तत्वस्य पुनर्नित्यत्वाभावा एव सुखादौ दृष्टेरतो विपक्षैकदेशादर्शनमसाधनं व्यतिरेकनिश्चये तस्माद्धेतुफलभावनिश्चयादेवान्वयव्यतिरेकयोर्निश्चयः ।

स्वभाव इत्यादि परः । इदानीमिति कार्यहेतावविनाभावे साधिते संप्रति स्वभावहेतौ कथं साध्यंनाविनाभावः ।

ननु स्वभावे भावोपि भावमात्रानुरोधिनि हेतुरित्यादिना प्रागेव स्वभाव- 4.2a
हेतावविनाभावः साधितः ।

सत्यं । एवमुच्यते (१) यथाभूते स्वभावे तन्मात्रभावित्वविनाभावो यिष्णितस्तत्र प्रतिज्ञार्थकदेशता प्राप्नोतीति । सिद्धान्तवाद्यप्यनन्तरणान्यापोह-प्रसाधनेन प्रतिज्ञार्थकदेशतापरिहारस्मन्मानः तन्मात्रानुरोधिन्येवाविनाभावं पूर्वोक्तमनुवदति । स्वभावेऽप्यविनाभाव इत्यादि । स्वभावेऽपि स्वभावहेताव-प्यविनाभावः (१) कस्मिन् साध्ये (१) भावमात्रानुरोधिनि । यो हीत्याद्यस्यैव व्याख्यानं । अविनाभावो भावस्येति कृतकत्वादेः । यस्मात् तदभावे भावमात्रा-नुरोधिसाध्यधर्माभावे भावस्य हेतुत्वेनोपात्तस्याभावः स्यात् । किं कारणं (१)

योहि भावमात्रानुरोधिस्वभावेऽपि अविनाभावं भावस्य वाञ्छति । तदभावे हि स्वभावस्य अभावः स्यात् अभेदतः । य एव भावः भावमात्रानुरोधी स्वभाव इत्युच्यते । स एव स्वयं वस्तुतोः भावः । स च आत्मानं परित्यज्य कथं भवेत् ॥

य एव तर्हि भेदाभावात् कृतकः स एवाऽनित्य इति प्रतिज्ञार्थकदेशः हेतुः^१ स्यात् ।

नैष दोषः ।

स(र्वे) भावाः स्वभावेन स्वस्वभावव्यवस्थितेः ।

स्वभावपरभावाभ्यां यस्माद् व्यावृत्तिभागिनः ॥४२॥

साध्यसाधनयोरभेदतः । अभेदमेव य एवेत्यादिना व्यानादौ । य एवाधित्यादिको भावः कृतकभावमात्रानुरोधी स्वभाव इत्युच्यते स एव स्वयमग्निरग्नितानपक्ष-
तया वस्तुतः परमार्थतो भावः कृतकत्वं स न भाव आत्मानं स्वभावभूतमनित्यत्वं परित्यज्य कथम्भवेत् ।

य एव तर्हीति परः । "गक्षनिर्देशः प्रतिज्ञा"^२ । तस्या अर्थो धर्मधर्मिणामुदाय-
स्तस्यैकदेशः साध्यधर्मात्मको हेतुः स्यात् । तथा हि यावदुत्तरानित्यः शब्दोऽग्नित्य-
त्वादिति तावद् अनित्यः कृतकत्वादिति तथा चासिद्धो हेतुर्गिति भावः ।

नैष दोष इति सिद्धा न्त वा दी । यस्मात् सर्वे भावा इत्यादि । अत्र प्रथमया कारिकया धर्मकल्पनावीजं । द्वितीयया धर्मकल्पना । तृतीयया प्रतिज्ञार्थपदेशना-
परिहारश्च कथ्यते इति समुदायार्थः । सर्वे भावाः स्वभावपरभावाभ्यां व्यावृत्ति-
भजन्त इति धिनुण् । सर्वभावाः स्वभावेन स्वरूपेण न पररूपेण सजातीयाद्
विजातीयाच्च व्यावृत्ताः । स्वस्वभावव्यवस्थितेः । स्वस्मिन् स्वभावेऽवस्थागात् ।

नन्वेषादिभ्यो गौर्जात्या भिन्नः । विषाणी गौर्द्रव्येण गोव्यक्त्यन्तराद् भिन्नः ।
शुक्लो गौर्गुणेन विषाणिनो गोव्यक्त्यन्तराद् भिन्न इति । एवमादिपरमाण्वन्तो
भेदो जात्यादिविशेषणकृतः सर्वभावानां न स्वभावेनेति ।

अथोच्यते (१) न जात्यादिना तावद् भावानामभिन्नानाम्भेदः क्रियते । भिन्ना-
भिन्नभेदकरणे तत्र तस्याकिञ्चित्करत्वात् । नापि भिन्नानामप्येयध्यात् । नाप्ये-
षाम्भेदव्यवहारः क्रियते स्वरूपभिन्नानामप्रत्यक्षोऽवभासादेव भेदव्यवहारसिद्धेः ।

किञ्च । जात्यादीनामन्योन्यन्तद्वतश्च सकाशाद् भेदो नान्यतो जात्यादे-

रागस्थाप्रसङ्गात् । स्वरूपेण न भेदे भावानामेवासौ भिन्नाभ्युपगम्यते किं जात्यादिकल्पनया ।

योपि दि ग भ्य रो मन्यते (१) “सर्वात्मकमेकं स्यादन्यापोहव्यतिक्रमे” । तस्माद् भेद एवान्यथा न स्याद् अन्योन्याभावो भावानां यदि न भवेदिति ।

सोपयनेन निरस्तः । अगावेन भावभेदस्य कर्तुमशक्यत्वात् । नाप्यभिन्नानां हेतुतो निष्पन्नानामन्योन्याभावः सम्भवति । भिन्नाश्चेत् निष्पन्नाः कथमन्योन्या-
भावः सम्भवति । भिन्नाश्चेत् निष्पन्नाः कथमन्योन्याभावकल्पनेत्युक्तं । 42h

ननु सर्वे भावा भिन्ना इति यद्येतदनुमानवृत्तन्तदाश्रयासिद्धौ हेतुः सर्वभावानां प्रत्यक्षाधिषयत्वाद् (१) अत एव नैतत् प्रत्यक्षवृत्तं परामृश्यते ।

अन्यस्त्वाह । यद्यपि भावाः स्वभावेन भिन्नास्तेषान्तु जात्यादयो घर्मास्त-
न्येव प्रतीयमानत्वात् । तथापि निर्विकल्पकन्तु विज्ञानज्ज्ञादिषु सत्तामात्रं
गृह्णाति न भेदं । अन्यस्माद् विशेषग्रहणमेव हि भेदग्रहणम्विशेषश्च नाधिकल्प्य
गृहात इति सविकल्पकस्य विषयो न निर्विकल्पस्य । तदुक्तं ॥

“विशेषास्तु प्रतीयन्ते सविकल्पकबुद्धिभिः ।

ते च केचित् प्रतिद्रव्यं केचिद् बहुषु संस्थिताः ॥

तानकल्पयदुत्पन्नं व्यावृत्तानुगमात्मना ।

गवाश्चे चोपजातन्तु प्रत्यक्षेण विशिष्यत” इति ।

तस्मान्न निर्विकल्पके प्रत्यक्षभेदायभास इति ।

योप्याह (१) सविकल्पकेनापि भेदो न गृह्यतेऽन्योन्याभावग्रहणनिमित्तको
ऽत्र भावानां भेदग्रहणोन्योन्याभावश्च भेदो न चाभावः । प्रत्यक्षग्राह्यो । न हि गव्य-
श्वोऽस्तीति प्रत्यक्षं परिच्छिनत्यतः सत्तामात्रस्यैव ग्राहकं प्रत्यक्षमिति ।

तदुक्तं म ण्ड ने न ॥

“आहुर्विधात् प्रत्यक्षं न निषेद्ध विपरिचितः ।

नैकत्वं आगमस्तेन प्रत्यक्षेण विरुध्यत” इति ।

तदेतदुभयमप्युक्तं । सत्तामात्रस्याप्रतिभासनात् । गवाश्वादीनां स्वस्व-
रूपेणैव प्रतिभासनात् । तदुक्तं ॥

“तत्त्वयुक्तमप्रतिद्रव्यं भिन्नरूपोपलम्भनात् ।

न ह्याख्यातुमशक्यत्वाद् भेदो नास्तीति गम्यत” इति ।

योप्याह (१) भावानाम्भेद एव नास्ति । तथा हि गोरश्वानुत्पादे यादृशं
स्वरूपमश्वोत्पादेपि तादृशमेव नापरमधिकं किञ्चिज्जातमिति कथमतो^४ भेदः ।

भवतु वा भेदो नासौ प्रत्यक्षग्राह्योऽस्मादयमिन्न इति । एवंरूपस्य व्यापारस्य प्रत्यक्षेऽभावात् । यदाह । न हीदमियतो व्यापारान् कर्तुं समर्थमिति (१)

सोपि निरस्तः । गवाश्वदीनां स्वस्वरूपेणात्पत्तिरेव भेदः । ते च स्वरूपेण प्रत्यक्षेव भासन्ते । तथावभासश्च लोके भेदावभास इति यत्किञ्चिदेतत् । तस्मात् पुरोवस्थितेषु स्वस्वभावव्यवस्थितैरित्यस्य हेतोः (१) प्रत्यक्षेण भेदं प्रतिपद्यमानः सर्वोपसंहारेण प्रतिपद्यतेऽतः सर्वभावा व्यावृत्तिभागिन इति व्याग्निरग्रहण-प्रमाणफलमिति । यतश्च जात्यादयोर्थान्तरभूता न सन्तीति प्रतिपादयिष्यते (१) अतः पारमार्थिको धर्मधर्मभावो नास्तीत्युक्तम्भवति ।

ननु सामान्ययोगात् सजातीया उच्यन्ते । यदि च सामान्यन्नास्ति कथं सजातीयाद् व्यावृत्तिरित्युच्यते ।

नैतदस्ति । न सगानानामुत्पन्नानाम्भावानां सामान्ययोगात् समानरूपता स्वहेतुभ्य एव तथानिष्पन्नत्वात् ।

तेन यदुच्यते त क रे णो च्यते । “न गवि गोत्वं येन गोत्वयोगात् प्राग् गोरेवासाविति व्यर्थं गोत्वं स्याद् (१) अपि तु यदैव वस्तु तदैव गोत्वेनाश्रयमवध्यते । गोत्वयोगात् प्राग् वस्तु न विद्यते । न चाविद्यमानं गौरिति वाङ्गौरिति वा शयं 43a व्यपदेष्टुमिति (१)

तन्निरस्तं । यदैव वस्तु तदैव तस्य गोरूपतया निष्पन्नत्वात् किं गोत्वयोगेन । नाप्यसमानानां सामान्ययोगात् समानरूपता । तेषां सामान्यस्यैवाभावात् । समानानां च भावः सामान्यमित्यभ्युपगम्यते । सामान्याच्च समानरूपत्वे भावाश्रयभ्युपगम्यमाने यावन् सामान्ययोगस्तावन् समाना भावाः । यावच्च न समानस्तावन् सामान्ययोग इत्यन्योन्याश्रयत्वं स्यात् । तस्मात् स्वहेतुभ्य एव समाना उत्पन्नाः (१) तेन ।

“शावलेयाच्च भिन्नत्वं बाहुलेयाश्वयोस्समं ।

सामान्यं नान्यदिष्टं चेत् क्वागोपोहः प्रकल्प्यतामिति (१)

निरस्तं । सामान्येष्वेवागोपोहप्रकल्पनात् । असमानानां चागोहागतया प्रकल्पनात् ।

यदप्युच्यते (१) समाना इति प्रतिभासादेव निर्विकल्पके ज्ञाने सामान्यप्रतिभासोन्यथा बाहुलेयाश्ववत् । शावलेयबाहुलेययोरपि वैलक्षण्यप्रतीतिः स्यात् सर्वस्मिन् भेदाद् (१) भवति च समाना इति प्रतीतिस्तस्मादस्यैव सामान्यमिति ।

तदुक्तं (१) निर्विकल्पकबोधेन द्वयात्मकस्य वस्तुनो ग्रहणमिति । यद्वा सविकल्पके न चेत् सामान्यं गृह्यते । निर्विकल्पकेनापि गृहीतमेव । सविकल्पा-

भिन्नप्रतिभासत्वात् । तथा हि (१) य एन भावलेयादयो^१ गोरिति ज्ञानेन गृह्यन्ते । त एव निर्विकल्पके ज्ञाने प्रतिभासन्ते केवलमंगतानविकल्प्य गृह्णात्यन्यद् विकल्पेति तयोः स्वरूपभेदो न प्रतिभासभेदः । तस्मान्निर्विकल्पकेषु ज्ञाने सामान्यं प्रतिभासत इति (१)

तर्दापि निरस्तं । स्वहेतुभ्य एव केषाञ्चित् समानानां प्रतिभासनात् । सामान्यस्य च व्यक्तिपरतन्त्रं स्वरूपं न च निर्विकल्पकं ज्ञानं पारतन्त्र्य^२ स्वस्तुनो गृह्णाति । स्वातन्त्र्येण वस्तुग्राहित्वात् तत्कथं सामान्यग्राहकमुच्यते । अनुगतस्य च रूपस्य प्रत्येकवद् युगपद् बहुष्वप्रतिभासनात् । अत एव विकल्पः समानेष्वेकान्तभिन्नेषु निर्विकल्पकप्रत्यक्षाबाधितमनुगताकारं गृह्णन् भ्रान्तो भवति । निर्विकल्पकगृहीतसामान्यग्राही वाऽप्रमाणं स्याद् गृहीतग्राहित्वात् । अथ विकल्प्य ग्राहित्वाद् अगृहीतग्राहित्वं स्मृत्यादेरपि (तर्हि) स्मर्यमाणविषयता गृहीतग्राहित्वन्न स्यात् । अथ जात्यादिविशिष्टवस्तुग्राहितया विकल्पस्यागृहीतग्राहित्वमेवमपि यदि जात्यादिविशिष्टत्वम्वस्तुनः पारमार्थिको धर्मस्तदा निर्विकल्पकेनापि गृहीतमेवेति कथमगृहीतग्राहित्वम् (१) अथ कल्पिकस्तदा तद्ग्राहकस्य कथं प्रामाण्यमारोपिनाथत्वात् । तस्मान्ना^३स्त्येव जात्यादिरिति स्थितं ।

कथन्तर्हि भावा व्यावृत्तिभागिन इत्युच्यन्ते (१) कल्पितधर्मद्वारेणायं व्यपदेश इत्यदोषः । अतः (१)

“अगोनिवृत्तिः सामान्यं वाच्यं यैः परिकल्प्यते ।

गोत्ववस्त्वेव तैरुक्तमगोपोहगिरा स्फुटमिति” (१)^४

निरस्तं । पारमार्थिकस्य गोत्वस्य निषेधः क्रियते न तु कल्पितस्येति वक्ष्यति ।

यदि परमार्थिको धर्मधर्मभावो नास्ति कथन्तर्हि कृतकः शब्दो नित्य इति 43b बुद्धीनाम्भेदः शब्दैकस्वरूपविषयत्वात् ।

“अथ निर्विषया एता वासनादीजमात्रतः ।

प्रतिपत्तिः प्रवृत्तिश्च बाह्येषु कथम्भवेत्” ।

अथ बाह्याध्यवसायात् प्रवृत्तिरेवमपि कृतकत्वस्य योवसायः स एवानित्यस्याभेदादिति कथम्बुद्धिभेदः । कृतवानित्ययोरभेदादेव तदनुभवाहितवासनाभेदस्याभाधान्न तत्त्वतो बुद्धिभेद इत्यत्राह ।

यस्मादित्यादि । यस्मात् सर्वस्मात् सर्वभावा व्यावृत्तास्तस्माद् यतो यतो नित्याकृतकादेः शब्दादीनामर्थानां व्यावृत्तिस्तन्निबन्धनाः । व्यावृत्त्यावधिव्या-

तस्माद् (यतो यतोऽर्थानां व्यावृत्तिस्तत्रिबन्धनाः) ।

जानिभेदाः प्रकल्प्यन्ते तद्विशेषावगाहिनः ॥४३॥

वृत्तिगिबन्धना धर्मभेदा अनित्यकृताकादयः कल्प्यन्ते विकल्पैरागोचरन्ते । तस्मिन् शिष्टास्ताद्विशेषावगाहिनः । तस्य स्वलक्षणस्य ये विशेषा अकृतकारिण्यवृत्तिरूपलक्षणास्तदवगाहिनः । तदवगाहनशीलास्तदभेदावभासनशीला इत्यर्थः ।

एतदुक्तम्भवति (१) अकृतको न भवतीत्यनेन द्वारेण प्रबोधिनाया एव कृतका विकल्पवासनाया एषा प्रकृतिर्यतस्ततो विकल्प उत्पन्नमानः कृतक इति स्वाकाराभिन्नः स कृतकव्यावृत्तमेव शब्दस्वलक्षण प्रतिपद्यते न त्वगित्येति (१) तथा नित्यो न भवतीत्यनेनापि द्वारेण प्रबोधिनाया एवानित्यवासनायाः सामर्थ्यं यततो विकल्प उत्पन्नमानोऽनित्य इति स्वाकाराभिन्नं नित्यव्यावृत्तमेव शब्दस्वलक्षण प्रतिपद्यते न तु कृतक इति (१) तेन बुद्धिभेदो भवति । यतश्च बाध्यमागत्वाद् विकल्पप्रतिभास्यार्थो बाह्यो न भवत्यतो वारणावशादेव बाह्यावभासो विकल्पस्तेन विकल्पस्य बाह्यरूप एव प्रतिभासमानोऽर्थः स्वाकार उच्यते । न तु स्वाकारे बाह्यारोपः सादृश्यात् । यदाह । नामनिमित्तप्रकरणे^१ (१)

“सारूप्याद् भ्रान्तितो वृत्तिरर्थे चेत् स्थान्त सर्वदा ।

देशभ्रान्तिश्च न ज्ञाने तुल्यगुत्पत्तितो धियः ।

तथाविधाय बाह्यार्थप्रतिभासाया इति ।

एतेन यदुच्यते (१) “यद्वाह्यात्यन्तविसदृशस्य स्वाकारस्य तादृशग्रहणस्तदन्यनिवृत्तिकृतसादृश्यपरं । यथा घटविसदृशोपि पटो वृक्षाभावावशिष्टाऽवधार्यमाणो यमप्यवृक्ष इति पटसदृशोवधार्यते । वृक्षव्यावृत्तोर्यतपटयोस्तुल्यत्वात् । तथा विकल्पधियपयोऽन्यन्तं वामे विसदृशोपि वामेऽवधार्यतेऽन्यनिवृत्तिकृतसादृश्यग्रहणादि”ति (१)

तदपास्तं । स्वहेतुत एव बाह्याभासाया विकल्पबुद्धेरुत्पत्तेः । न चासदृशानाग्न्यनिवृत्त्या सादृश्यं त्रियते (१) तत्र तस्या भेदाभेदासादृश्यकरणेऽकिञ्चित्कारत्वात् । न चान्यनिवृत्तिः सदृशी विद्यते । सदृशानामपि कथमन्यनिवृत्त्या सादृश्यं त्रियते स्वरूपेणैव सादृश्यात् । नापि पूर्वं स्वाकारप्रतिभासः पश्चात् तन्नाम्यनिवृत्तिकृतसादृश्यग्रहणपरो बाह्यारोपः प्रतिभासते । न हि मरीचिपङ्गां पूर्वं स्वरूपाप्रतिभासे

सति सादृश्यग्रहणहेतुको जलाशयः सम्भवति (१) बाह्यागोचरत्वं पूर्व न स्थाका^२रो १५॥
 प्रायसंगोचरत्वं । निवृत्त्यस्यैवाभावात् । भावे बोधैकरूप एवासाधयति न बाह्यसदृशः ।
 गतश्चान्यनिवृत्तिरुक्तत्वासादृश्याभावात् कथम्बाह्यरूपः प्रतीयते । अनुमानस्य तु
 नान्यनिवृत्तिग्रहणपूर्विका प्रयुक्तिर्लङ्घ्यतया सह सम्बन्धात् सिद्धेः । यदा च
 तद्विशेषावगाहित्वमिवकलानां प्रतीयते तदा विधिरूपेणैव प्रवृत्तिर्यस्तुस्वरूपस्य
 विधीयमानत्वेनाभ्यवसायवर्थादन्यनिवृत्तिः प्रतीयते । तेन विधिरेव शब्दार्थोस्मा-
 नमपि । बाह्यतयाऽरोपितस्य च विधिप्रतिषेधाभ्यां सम्बन्धः ।

ननु नियतरूपग्राही विकल्पः प्रतिभासते । तेनेतररूपान्यमेव विकल्पयन्ति-
 यतगर्थं विकल्पयति । तस्माच्चनियतरूपावधारणन्तदन्यनिवृत्तिविषयगतत्कथमुच्यते
 विधिरेव शब्दार्थ इति ।

तदयुक्तं । अन्यनिवृत्तिमहं विकल्पयामीत्यप्रतीतेः । न च स विकल्पविषयो यो
 न विकल्प्य प्रतिभासते । यदि चैतररूपनिवृत्तिमेव विकल्पयन्त्यतमर्थमिवकल्पयति
 तदेतरेतराश्रयदोषः स्यात् । इतररूपस्यापि नियतरूपत्वेनान्यनिवृत्तिद्वारेण
 प्रतिपातिप्रसङ्गात् । अथ विधिरूपेणैतररूपं विकल्पयति न तर्हि तदन्यनिवृत्त्य-
 वधारणपूर्वकनियतरूपावधारणं ।

न च यथा सामान्यवन्तमर्थमप्यस्यामीति नास्ति जातितद्वर्तीविशेष्यविशेषणभावे
 प्रतिभारा. (१) अथ च विशिष्टप्रत्ययानुरोधात् सामान्यविशिष्टव्यक्तिदर्शनन्वै-
 या यि का दय. कल्पितवन्तस्तथाऽन्ये (? न्यैर्) निवृत्तिमहम्विकल्पयामीत्यप्रतीतावपि
 बाह्यसदृशारोपान्यधागुपपत्त्यान्यनिवृत्तिपरं विकल्पाकारे बाह्यरूपमारोप्यत इति
 युक्तं । सादृश्यमन्तरेण^१ वासनाबलादेवाध्यवसितबाह्यरूपस्य विकल्पस्योत्पत्तेः ।
 यदाह । तदनुभवाहितवासनाप्रभवप्रकृतेरध्यवसिततद्भावस्वरूपं । तथा विकल्प-
 वासनायाश्च तादृशी प्रकृतिर्यदेवमेवा प्रतिभातीति ।

नापि बाह्यरूपारोपकस्य ज्ञानस्यान्यवित्तिकृतसारूप्यनिमित्तत्वेऽप्यन्यनिवृत्ति-
 विषयत्वं । न हि मरीचिकायां जलज्ञानस्य सादृश्यविषयत्वमारोपितजलविषय-
 त्वात् । न च नियतं रूपं भावानामन्यनिवृत्त्या क्रियते । तस्या अवस्तुत्वेनाकार-
 कत्वात् । स्वहेतुभ्य एव च ततो (? तत उ) त्पत्तेः ।

नापि नियतरूपावधारणन्तदन्यनिवृत्तिविषयं नियतरूपविषयत्वादस्य (१)
 अत एव न तदन्यनिवृत्तिपुरस्सरमेव धार्यते प्रत्यक्षेणैव ।

न च तदन्यनिवृत्तिरर्थान्तरभूता युज्यत^६ इति वक्ष्यति । नापि स (१) तत्त्वा-
 न्यत्वाभ्यामवाच्या युज्यते (१) एवं ह्यभाव एवास्याः स्याच्छ्रवणविषयवत् । न च
 स्यात् प्रत्यक्षगम्या नीरूपत्वात् । नाप्यनुभासगम्या । सम्बन्धाभावेन लिङ्गस्यासिद्धेः ।

तस्माद् विशेषो यो येन धर्मेण संप्रतीयते ।
न स शक्यस्ततोन्धेन, तेन भिन्ना व्यवस्थितिः ॥४४॥

नापि नियतरूपान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पना । अनियतरूपाणामन्यानिवृत्तरभावात् ।
44b नियतरूपाणां च कथमन्यनिवृत्त्या नियतरूपत्वं स्वहेतुभ्य एव नियतरूपाणामुपपत्तिः ।
तस्मान्नियतरूपावधारणपुरस्सरैवान्यानिवृत्तिः प्रतीयते । तथा हि धर्म इत्युक्तेश्चारी
न भवतीति सामर्थ्यात् प्रतीयतेऽतो विकल्पकल्पितैवेषा न परमार्थतोरिति ।

तस्मात् स्थितमेतच्छब्दलिङ्गाभ्याम्बिधिरूपेण वस्तु प्रतिपाद्यतेऽद्वित्यभिधेयः ।
तथा च वक्ष्यति “तद्गतदेव शब्देभ्यो गम्यतेऽन्यनिवर्त्तनमि”त्यादि (१।१२८) ।

तेन यदुच्यते कु मा रि ले न ॥

“न त्वन्यापो^१हृच्छब्दो युष्मत्पक्षेननुवर्णितः ।

निषेधगात्रनैवेह प्रतिभासेव गम्यते ॥

किन्तु गोरगवयो हस्ती वृक्ष इत्यादि शब्दतः ।

विधिरूपावसायेन मतिः शाब्दी प्रयत्तंते ॥

तस्माद्येवैव शब्देषु नङ्योगस्तोऽपि केवलं ।

भवेदन्यनिवृत्त्यङ्गः स्वात्मेवान्यत्र गम्यत”^१ इति (१)

एतत्सिद्धं साध्यते । विधिरूपस्यापि शब्दार्थस्येष्टत्वात् (१) कथन्ताह परमताद्
बौद्ध गतस्य भेदः (१) कथं वा शब्दलिङ्गयोश्चरपोहो विषय उच्यते ॥

नन्वस्त्येव महान् भेदः परैः पारमार्थिकार्थविषयत्वेनेष्टस्य विकल्पस्य बौद्धेः
कल्पितविषयत्वेनेष्टत्वात् । कल्पितश्चाकारोऽपोहोऽश्रितत्वादपोह उच्यते । अगो-
ह्यतेऽनेनेति वा । अन्यनिवृत्तिमात्रं त्वर्थादाक्षिप्तमपोहनमपोह इत्युच्यते (१)
स्वलक्षणं त्वगोह्यतेस्मिन्नित्यपोह उच्यते ।

तस्मादन्यान्यव्यावर्त्यवरतुव्यपेक्षया धर्माः कल्पितभेदा विकल्पैरभिप्रेय-
क्रियन्ते (१) अतो भिन्नविषया विकल्पास्तत्समानविषयाश्च शब्दा अप्यपर्याया
इति दर्शयितुमाह । तस्मादित्यादि । यतश्चैवं धर्मभेदाः कल्प्यन्ते तस्माद्यः स्वलक्ष-
णविशेषो व्यावर्त्तनीयनित्यव्यपेक्षया व्यवस्थापितोऽनित्यलक्षणः । येन धर्मेण
येन शब्देन । यथाऽनित्यशब्देन । शब्दोपि धर्मवाचकत्वाद् धर्म उच्यते । न
स शक्यस्ततोन्धेन । अनित्यशब्दादन्येन कृतकादिशब्देन । व्यावर्त्तनीयान्तर-
वस्त्वधिकेन प्रत्येतुं । तेन भिन्ना व्यवस्थितिः । तेन कारणेन विकल्पानां नैक-

सर्व एव हि भावाः स्वरूपस्थितयो नात्मानं परेण मिश्रयन्ति, तस्यापरत्वप्रस- 434b
ङ्गात् । तेषामभिन्नं स्वात्मभूतं यद् रूपं न तत् तेषाम् । तदानीं तेषामभावात् ।
तदेव हि स्यात्^१, अभिन्नस्य भावात् । तस्मादप्रतिपक्षस्य भिन्नस्याभावात् ।
तरयैव च पुनर्भेदविरोधात् । तच्च स्वात्मनि व्यवस्थितमभिन्नमेव ।

विषयत्वं । शब्दानां च न पर्यायत्वं ।

तेन यदुच्यते (१) ययोस्तादात्म्यन्न तयोर्गम्यगमकभावो ययोश्च विकल्पित-
रूपयोर्गम्यगमकभावो न तयोः सम्बन्ध इति (१)

तदपास्तं । अकृतकव्यावृत्तस्यैव स्वलक्षणस्य ज्ञापकहेत्वधिकारात् । कृतक^२
इति ज्ञातस्य गमकत्वात् तस्य च नित्यव्यावृत्तवस्तुरूपत्वात् तादात्म्यं ।

सर्व एव हीत्यादिनाऽद्वै त वा दं निराकुर्वन् कारिकार्थमाह । स्वरूपे स्वात्मनि
स्थितिर्योपान्ते तथा । सर्व एव हि भावाः स्वरूपस्थितयो नात्मानं परेण मिश्रयन्ति ।
एकीकुर्वन्ति । किङ्कारणं (१) तस्य मिश्रीक्रियमाणस्य परस्यापरत्वप्रसङ्गात् ।
आत्मतापत्तेः ।

स्यान्मतं (१)

“सर्ववस्तुषु बुद्धिश्च व्यावृत्तानुगमा^३त्मिका ।

जायते ह्येवात्मकत्वेन विना सा च न युज्यते” (११)

अतः सामान्यात्मका विशेषा विशेषात्मकञ्च सामान्यमित्युभयरूपम्बन्ध-
त्यत्राप्येकस्य वा रूपस्य भिन्नेभ्योऽभेदो भिन्नस्य चैकस्मादभेदः (१) तत्र प्रथमं पक्षं
निराकर्तुमाह । तेषामिति भावानाद्यभिन्नमित्येकात्मभूतमित्यव्यतिरिक्तं यद्रूपं
स्वभावो न तत्तेषाम्भावानामिति शक्यम्बक्तुं । कस्मात्तदानीन्तस्येत्यपेक्षयते । 45a
तस्याभिन्नस्य रूपस्य तेषामभावादभेदादेव ।

अथ पुनरेकस्माद् भिन्नस्याभेदस्तत्राप्याह । तदेव हि स्यादभिन्नस्य भावात् ।
एकं चेद्रूपं प्रतिगन्ताभावस्तदेवाभिन्नं रूपन्तेषां स्यान्न भिन्नं । कुत एतत् । तस्यै-
वाभिन्नस्य रूपस्य भावात् ।

अथ स्यात् (१) तेषाम्भेदोपीष्यत एवेत्यत्राह । तस्मादभिन्नात्मनोर्भान्तरस्य
भिन्नस्य नानारूपस्याभावात् ।

अथ स्याद् (१) विशेषस्य यो भेदस्स एव सामान्यस्याभेदाद् । यदाह (१)
सामान्यस्य तु यो भेदं ब्रूते तस्य विशेषतो दर्शयित्वाभ्युपेतव्य इत्यत्राप्याह । तस्यैव
च पुनर्भेदविरोधात् । तस्यैवैकस्यानेकत्वायोगात् ।

अथ स्याद् (१) विशेषद्वारेण सामान्यस्य भेदो न स्वरूपस्तदानुगतव्यावृत्त-

अर्थान्तरमपि तद् अनेकसमवेतत्वात् न तेषां सामान्यम्, अतद्रूपत्वात् ।
द्वित्वादिकार्यद्वयैष्वपि प्रसङ्गात् । सम्बन्धिनाऽन्येनाऽन्येऽसमानाः तद्वन्त एव

रूपयोः परस्परसंश्लेषादेकान्तेन भेदः स्यात् । तदाह (१) तच्चैकरूपं स्वात्मनि
स्वस्वभावे व्यवस्थितमभिधमेव^४ व्यक्तिरूपेण । अभिधे च मिश्ररूपतयाप्रतीते-
मिध्यात्वमेव ।

अथ कथंचित् सामान्यस्य व्यवत्यभिन्नत्वान्नैतन्मिध्यात्वं । तदाह ।

“नैतदस्वादिवुद्धीनामध्यारोपाद्यसम्भावात् ।

स्थितं नैव हि जात्यादौभिन्नत्वं व्यक्तितो हि न” इति ।

तदयुक्तम् (१) एकत्वेन येनैव रूपेण भिन्नन्तेनैवास्याभेदो विरोधान्न भैक-
स्मिन् प्रमाणे भेदाभेदं प्रतिभासते । एकेन च भेदग्रहणे सति यद्यन्येनाभेदो गृह्यते
कथन्तद्ग्राहकं प्रमाणं भ्रान्तं न स्याद् (१) अन्यथा ग्रहणात्तस्य चैकरूपत्वात् ।

यद्वाऽमिश्रणादेवैकस्य रूपस्य सामान्यरूपता न स्यादर्थान्तरत्वाद् घटवत् ।

उ चो त क (२)स्त्वाह । “गवादिष्वनुवृत्तिप्रत्ययः गिण्डादिव्यतिरिक्तनि-
मित्तभावी । विशेषएत्वान्नीलादिप्रत्ययवत् । तच्च निमित्तं समानव्यक्तिकारणात्
सामान्यमित्युच्यते”^(१)

अत्रापि न तावत्समानानां^५अर्थान्तरेण समानरूपता क्रियते तथैव निष्ठान्तत्वा-
(२)प्यसमानानामिति दर्शयन्नाह । अर्थान्तरमिति सत्ता गोत्वादिनां न तेषां
व्यक्तिभेदानां सामान्यमतद्रूपत्वात् । तेषां भेदानामसमानरूपत्वात् । समानानां च
भावः सामान्यमिष्यते ।

अथवाऽतद्रूपत्वाद् व्यक्तिभ्योर्थान्तरत्वादेकत्ववत् । अथार्थान्तरमपि बहुषु
समवेतमिति यदि तत्तेषां सामान्यं । तदा द्वित्वादिकार्यद्वयैष्वपि प्रसंगो द्वित्व-
मपि ह्यनेकद्वयसमवेतम् (१) आदिग्रहणाद् बहुत्वादिः । तथा संयोगोनेकद्वयसमवेतः ।
कार्यद्वयं चावयविसंश्लिष्टमारम्भकद्वयेषु समवेतमतो द्वित्वादिषु सामान्यरूपता-
प्रसंगः । यस्मिन् नार्थान्तरे सति समाना भेदा भवन्ति तदेव सामान्यं न
सर्वमित्यत्राह । न हि । यस्मात् सम्बन्धिनाऽन्येनार्थान्ति^६रेणैकत्वलक्षणेनान्येऽ-
समाना भिन्ना न समाना नैकीक्रियन्ते भिन्नाभिन्नसमानभावकरणे तदनु-
पयोगात् । भिन्नदेशादीनां प्रतिभासनाच्च कथं समाना एव भवन्ति । केवलं
तद्वन्त एक धर्मवन्तः स्युर्भेदाः । भूतानि ग्रहनक्षत्राणि तेषां कण्ठे दीर्घा गुणो-

स्युः^१।^३ भूतानां कण्ठगुणवत्। नाभिन्नप्रत्ययविषयाः। भूतवत्। तदात्मान-
मेव संसृजन्ती बुद्धिः सामान्यविषया प्रतिभासते। नैकसम्बन्धिनाविति भूतवत्।

चर्चनार्थं निबध्यते। तेनैकेन कण्ठे गुणेन यथा भूतानि तद्वन्ति न त्येकीभवन्ति
तद्वद्व्यक्तयोपि।

ननु गुणस्य भूतत्वाद् तद्वत्ता प्रतीतिर्युक्ता। न व्यक्तित्वे सामान्यस्याभूत- 45b
त्वादिति चेत् (१) न। तत्समवेतत्वस्योष्टत्वादर्थान्तरभावस्य च। यतश्चै-
कसम्बन्धेऽपि न समाना व्यक्तयस्तत एव नाभिन्नप्रत्ययविषयाः एकाकारज्ञान-
स्याभ्रान्तस्य न विषयाः। भूतवत्। यथा भूतान्यगुणस्वभावानि नैकगुणाकार-
प्रत्ययविषयः। तद्वत्। एवन्तावदनेकसम्बन्धेऽप्यर्थान्तरं न तेषां सामान्यं^१-
द्वित्वादपि प्रसङ्गमिति स्थितं (१) प्रतीयन्ते च समाना इति (१) तस्मात् तदात्मान-
मेव हि तयोर्भेदयोरात्मानमेव। एकरूपमिदं द्वयमित्येकांशेन स्वगतेन संसृजन्ती
बुद्धिः सामान्यविषया प्रतिभासते। नैकसम्बन्धिनावित्येकेन सामान्येन सम्ब-
न्धिनावेताविति नैकबुद्धिः प्रतिभासते येन सामान्यमर्थान्तरस्प्रमाणसिद्धं स्यात्।
भूतवदिति वैधर्म्यदृष्टान्तः।^२ यथा बुद्धिर्भूतान्येकेन गुणेन सम्बद्धानि गृह्णाति
नैवमित्यर्थः।

यद्वा यथा भूतान्येकसम्बन्धीति तथा भिन्नावेकसम्बन्धिनाविति सामान्य-
विषया बुद्धिः प्रतिभासते इति नैवं।

अथ स्यात् (१) सामान्यं हि व्यक्तीनाम्बिशेषणं। विशेषणं च विशेषे स्वानु-
रक्तां बुद्धिं जनयत्यतो नास्य व्यक्तिभ्योर्थान्तरभावेन प्रतिभासः।

ननु विशेषणत्वेऽपि तस्य न विशेष्येण स^३हैक्यं षण्डस्येव दण्डिना तत्कथमभेद-
प्रतिभासः। अगोदांशेनाप्येकत्वान्न विशेषणविशेष्यभावः। तस्मात् सामान्यस्य
व्यवत्प्रभेदप्रतीतिर्भ्रान्तिरेव।

अथ सर्वदैवं प्रतीतेरभ्रान्तिः। तदाह।

“यो ह्यन्यरूपसंवेद्यः सम्बेद्येतान्यथा पुनः।

स मिथ्या न तु तेनैव यो नित्यमवगम्यत” इति (१)

तदनुमनं। तस्य व्यवत्प्रभिन्नत्वमेव स्यात्। गौर्गोत्वमिति प्रतीतिर्भेदा-
भ्युपगमाच्च। न च लाक्षास्फटिकयोरिव जातितद्वतोः संसर्गविगतिरभ्रान्तिः।
अलाक्षारूपस्य स्फटिकस्य लाक्षारूपेण गतेर्भ्रान्तत्वात्। एवं जातितद्वतोरेकत्व-

तद्दशिन्याः सा^१ भ्रान्तिरिति चेत् । तद्दशिनीति कुतः । निर्बीजभ्रान्ते-
रयोगादिति चेत् । त एव तदेककार्या बीजं भ्रान्तेः । संख्यासंयोगकार्यद्रव्यादि-
वस्तुभूतविषयभावात् । तत् तथा सामान्ये निवेशाभावात् न सामान्यमन्यत् ।
सति वा तस्यापि स्वात्मनि अवस्थानाद् अमिश्रमणमन्येन । तस्माद् इमे भावाः सजाती-

ग्रहो भ्रान्तिः । सामान्यं केवलं पश्यत्येव बुद्धिः । तस्यास्तु तद्दशिन्याः समवागस्य
मूक्षमत्वात् सा भ्रान्तिर्यदेतद् व्यक्तीनां सामान्याभेदेन ग्रहणमिति चेत् । तद्दशिनी-
ति कुतः (१) पारमार्थिक^५सामान्यदशिनी सा बुद्धिरिति कुतो निश्चयः सर्वदास्या
व्यक्त्यभेदविषयत्वात् । नास्या बीजमस्तीति निर्बीजा तथा चासौ भ्रान्तिश्च
तस्या अयोगात् । न हि भ्रान्तिरुत्पद्यमाना निनिमित्ता घटते । जलादिभ्रान्ति-
वत् । भ्रान्तिश्चेयममंसृष्टानपि भावान् संसृजन्ती बुद्धिरतोस्या निमित्तेन भयितव्यं
(१) यत्तन्निमित्तन्तु सामान्यमित्यत्राह । त एव भेदास्तत्सामान्यज्ञा^१नाज्ञेक^२द्वयं
येषां तदेककार्या बीजं भ्रान्तेः । एतच्च प्रतिपादयिष्यते ।

न च सामान्यं दृष्टातदारोपेण व्यक्तिष्वेकाकारा भ्रान्तियुज्यते । तथा हि
(१) सादृश्यं भ्रान्तिकारणमत्यन्तविलक्षणं च सामान्यं व्यक्तिभ्यस्तस्यावर्णसंस्था-
नाकारत्वाद् व्यक्तीनां च वर्णसंस्थानाकारत्वात् ।

अथ स्यात् (१) न सामान्यस्य सादृश्यनिमित्तो भेदेऽप्यारोपोपि त्वेकान्तेन
46a गिन्नेषु स एवायमित्ये^१कत्वावसायविभ्रमो नैकरूपमन्तरेणेति ब्रूमः । यद्येयमेकेन
सम्बन्धिन इत्येव कृत्वा विनापि भ्रान्तिनिमित्तेन योकाकारभ्रान्तिविधया
भवन्ति । तदा संख्या च संयोगश्च कार्यद्रव्यं चादिशब्दाद् विभागादि चैकम्बस्तु
विद्यते येषां तद्वन्तस्तेषु भूतेषु चैकगुणेन युक्तेषु स्यादेकाकारा भ्रान्तिः (१) न
च भवति (१) अतो व्यक्तीनामपि नैकत्वनिमित्ता भ्रान्तिरिति । तदिति त^१स्माद्
यथा व्यक्तिभ्यो भेदेनेष्टं सामान्यं तथा सामान्यबुद्धौ निवेशाभावात् प्रतिभासाभा-
वान्न सामान्यमन्यत् । सति वा सामान्ये तस्यापि सामान्यस्य स्वात्मनि
स्वस्मिन् स्वभावेऽवस्थानाद् अमिश्रमणमन्येन व्यक्तिरूपेण । व्यक्तिष्ववस्थानान्न
धर्मरूपत्वन्तस्येत्यर्थः । तस्मादिति स्वस्वभावव्यवस्थानाद् इमे भावा घटादयः
सजातीयाभिमतत्वात् तुल्याकारत्वेना^३भिमतत्वाद् अन्यस्माच्च^४ेति विजातीयादि-
व्यतिरिक्ताः पृथग्भूताः स्वभावेन प्रकृत्यैकरूपत्वात् । स्वस्वभावव्यवस्थितेरिति
यावत् ॥

द्वितीयकारिकार्यमाह । यतो यतो भिन्नास्ते भावास्तस्माद् भेदस्तद्भेदः ।
तस्माद् भिन्नाः स्वभावास्तस्य प्रत्यायनाय प्रतिभिन्नस्वभावं कुतः सन्निवेशैः शब्दैः

याभिभतात् अन्यस्माच्च व्यतिरिक्ताः स्वभावेनैकरूपत्वात् ॥

यतो यतो भिन्नाः तद्वैदप्रत्यायनाय कृतसंक्षिप्तैः^१ शब्दैः^२ ततस्ततो भेद-
मुपादाय अनेकधर्माणः अभेदेऽप्यर्थाः प्रतीयन्ते । तेऽपि शब्दाः सर्वभेदानाक्षे- 435a
पेऽपि एकभेदोपमात् स्वलक्षणनिष्ठा एव भवन्ति । तदेकस्मादपि तस्य भेदो
ऽस्तीति ॥

तस्मात्^३ एकस्य भावस्य यावन्ति पररूपाणि तावत्यः (व्यावृत्तयः) तदपेक्षया ।
तदसम्भविकार्यकारणस्तस्य तद्वैदात् । यावत्यश्च व्यावृत्तयस्तावत्यः भुतयोऽतत्कार्य-

कृतमकेतै शब्दैः करणभूतरनेकधर्माणं कृताकत्वादिधर्मैव^४ तत् प्रतीयन्ते स्वभावा
भेदैः । न ह्येकस्य रवलक्षणस्य स्वभावानानात्वं मरित । कथन्तर्ह्यनेकधर्मत्वगित्याह ।
ततस्ततो भेदमुपादायेति (१) यतो यता व्यावृत्तास्ततस्तानो भेदमुपादायाश्चित्य
तेऽपि शब्दा ये तस्य तस्या भेदस्य भिन्नस्वभावस्य व्यापनाय कृतसंक्षेपास्तेष्वस्मिन्
भिन्ने स्वभावे तावकत्वेन नियता (१) नतो नैक शब्द सर्वान् भिन्नस्वभावाणां क्षि-
पत्यतरतेऽपि शब्दाः पत्येकन्ते सर्वभेदानाक्षेपेऽपि । एकभेदोपमादेकैकस्य भिन्नस्य
स्वभावरस्य बोधनात्स्वलक्षणनिष्ठा एव भवन्ति । यस्य रवलक्षणस्य स स्वभावो-
न्मरमाद् भिन्नो यः शब्दगाध्यवसीगते । तच्च तत्स्वलक्षणं च । तन्निष्ठा एव
तद्विषया एव भवति ।

नन बाह्यताध्यवसितोर्थं शब्दप्रतिभारी साधारणोऽप्येवाव्यञ्च साधारण
स्वलक्षणान्तकथ्यतन्निष्ठा इत्यात्राह । तदेकस्मादपि यतो यतो व्यावृत्तौ^५ शब्दै-
विषयीकृत्ये तस्मात्तस्मादतत्कारणादतत्कार्याच्चैकस्मादपि तस्य रवलक्षणस्या-
नकव्यावृत्तस्य भेदोऽस्तीति कृत्वा तद्विषया उच्यन्ते न तु तद्विषया एव । यद्वा तस्य
व्यावृत्तयाभ्यस्य धर्मस्य यत् रवलक्षणान्तनिष्ठा एव तत्प्राप्तिपर्यवसाना एव
भवन्ति । किं कारणं (१) तदेकस्मादपि तस्य भेदोऽस्तीति व्याख्यातमेव ।

उपसहरन्नाह । तस्मादिति । यस्मात् सजातीयविजातीयाद् व्यावृत्तिस्त-
स्मादेकस्य भावस्य यावन्ति पररूपाणि तावत्यस्तदपेक्षया । पररूपापेक्षया । पररू-
पेभ्यो व्यावृत्तयः कल्पिता धर्मभेदा । व्यावृत्तौ विजातीयमेभिरिति कृत्वा (१) 46b
किं कारणं (१) तस्मिन् व्यावृत्तौ^६ स्वधिभूते धर्मिण्यसम्भवि कार्यं कारणं च यस्य
निवक्षिनस्य धर्मिणः स तदसम्भविकार्यकारणस्तस्य तद्वैदात् । तस्मादतत्कार्या-
दतत्कारणाच्च भेदाद् व्यावृत्तत्वात् । यावत्यश्च व्यावृत्तयस्तावत्यः भुतयो निवे-

^१ 'Tha-sād-du-byas-pa-

^२ 'Tha-t-dān-kyis.

कारणपरिहारेण व्यवहारार्थाः। यथा शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकः आवणोऽतत्कार्यकारणपरिहार्यः।

तस्मात् स्वभावाऽभेदेऽपि^१ यो विशेषो भेदो धर्मिणा नाम्ना^२ प्रतीयते न स शक्यस्ततोऽन्येनेति न सर्वे शब्दा एकार्थाः। तस्मान्न प्रतिज्ञार्थकदेशो हेतुरेवम्।

कथं स एव व्यवच्छेदः शब्दालिङ्गाभ्यां विधिना प्रतिपाद्यते न वस्तुनो रूपमिति

शिता अतत्कार्यकारणपरिहारेण व्यवहारार्थाः। तद्विवक्षितं कार्य कारणं^१ च यस्य स तत्कार्यकारणः। यथा श्रोत्रविज्ञानकार्यः शब्दः प्रयत्नकारणश्च स तथा यो न भवति सोऽतत्कार्यकारणस्तस्य परिहारेण व्यवहारार्थाः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणो व्यवहारार्थः फलं यासामिति विग्रहः।

विषयमाह। प्रयत्नः कारणं यस्य स प्रयत्नानन्तरीयक उच्यते। तेनाऽतत्कारणस्याऽप्रयत्नकारणस्य विबुदादेः परिहारार्थः प्रयत्नानन्तरीयकध्वनिः। श्रोत्रज्ञानं कार्य यस्य तच्छ्रावणन्तेन आवणध्वनिरतत्कार्यपरिहारार्थः। सर्वव्यवहाराणां चार्थक्रियानिमित्तत्वात्। हेतुफलभावलक्षणत्वान्चार्थक्रियाया घटादिशब्देष्वपि तदतत्कार्यकारणपरिहार्यत्वं योज्यं ॥

तस्मादित्यादिना तृतीयश्लोकं व्याचष्टे। यस्माद् भिन्ना व्यावृत्तिभेदाः श्रुतयश्च यथास्वभेदे नियतास्तस्मादेकस्य धर्मिणः स्वभावाऽभेदेपि। धर्मिणेत्यस्य विवरणं नाम्नेति शब्देनेत्यर्थः। यो विशेष इत्यस्यार्थो भेदः कृतकादिलक्षणो धर्मः कल्पितः प्रतीयते। न स शक्यस्ततोऽन्येन। तस्माद् विवक्षितात् कृतकादिशब्दान्येनानित्यादिशब्देन प्रत्याययितुस्तस्मान्न प्रतिज्ञार्थकदेशो हेतुरनित्यकृतकशब्दयोर्भिन्नार्थत्वात् ॥

कथमित्यादि परः।^४ शब्दश्च लिङ्गश्च ताभ्यां। यद्यपीह लिङ्गं प्रकृतन्तथापि शब्दस्योपादानं लिङ्गवत् निर्विषयत्वस्थापनार्थन्तेन वे द स्य प्रामाण्यं निराकृतम्भवति।

ननु विधिरूपेण शब्दालिङ्गे अर्थः प्रतिपाद्यत इत्युक्तन्तत्कथमिदमाशंकितं व्यवच्छेदः प्रतिपाद्यत इति कथं गम्यत इति।

नैतदस्ति। व्यवच्छिद्यतेनेनेति व्यवच्छेदो बाह्यरूपतयारोपित एवाकार उच्यते। तेन स एव शब्दालिङ्गाभ्यां विधिना प्रतिपाद्यते न वस्तुरूपमिति कुतो गम्यते। यद्वा व्यवच्छिद्यतेस्मिन्निति व्यवच्छेदः। स्वलक्षणमुच्यते। स एव

गम्यते । प्रमाणान्तरस्य प्रवृत्तः । तथा हि—

एकस्यार्थस्वभावस्य प्रत्यक्षस्य सतः स्वयम् ।

कोऽन्यो न दृष्टो भागः स्याद् (यः) प्रमाणैः परीक्ष्यते ॥४५॥

एको ह्यर्थत्मा स तावत् प्रत्यक्षः । असिद्धे परिमणि साधनासम्भवात् । यथाऽनित्ये साध्ये शब्दः । तस्य प्रत्यक्षेणैव सिद्धेः सर्वाकारसिद्धिः । तदव्यस्या^१सिद्धस्याभावात् । भावे याऽतत्त्वभावत्वम् ।

न हि यो येन एकयोगक्षेमी भवति स तत्त्वभावो न युक्तः । तन्मात्रनिबन्ध-

शब्दलिङ्गाभ्यां विधिना विधिरूपेण प्रतिपाद्यतेऽध्यवसीयते न पुनर्वस्तुनो, रूपं पारमार्थिकधर्मधर्मिभावलक्षणं प्रतिपाद्यत इति कुतो गम्यते ।

प्रमाणान्तरस्येत्यादि प्र^१तिवचनं । तेनायमर्थो यदि तावत् पारमार्थिको धर्मधर्मिभावः स्यात्तस्मात्प्रमाणान्तरस्य शब्देन वाधिगतेर्थे सर्वात्मना परिच्छेदादन्यस्य प्रमाणान्तरस्य शब्दान्तरस्य वा प्रवृत्तिः स्याद् गृहीतप्राप्तिरितिना-
प्रागण्यत् । भवति च शब्दान्तरादेः प्रवृत्तिरसिद्धः कल्पित एव धर्मधर्मिभावः ।

यद्यपि पूर्वसामान्यनिराकरणा^२देव कल्पितो धर्मधर्मिभावः प्रसाधितस्तथापि 47a
प्रकारान्तरेणानेनापि प्रसाध्यत इत्यदोषः । एतमेव प्रतिपादयन्नाह । तथा हीत्यादि ।
एकस्येति । धर्मधर्मिभावागन्तितत्त्वाधिरंशस्यार्थस्वभावस्यार्थत्वनः स्वयं स्वरूपेण
प्रत्यक्षस्य सतः कोन्यो न दृष्टो भागः स्यात् प्रत्यक्षवृष्टात् स्वभावात् कोन्यः
स्वभावो न दृष्टः स्याद् यः प्रमाणैरनुमानसंज्ञैः परीक्ष्यते (१) व्यक्तिभेदाद्
बहुवचनं । सर्व एव दृष्टो निरंशत्वाद् भावस्य तस्मात्तन्मात्रप्रमाणान्तरपरीक्ष्यः स्यादिति ।
एक इत्यादि विवरणं । एको ह्यर्थत्मा निरंशः स तावत् प्रत्यक्षोभ्युपगन्तव्यः
यत्रानुमानं प्रवर्तते । किं कारणं (१) प्रमाणेन प्रागसिद्धे धर्मिणि साधनासम्भवात् ।
आश्रयासिद्धत्वेन लिङ्गस्यासम्भवात् तस्मात् प्रसिद्धेन धर्मिणा भा^२व्यं ॥

एतदुक्तमभवति । लिङ्गस्यैव प्रवृत्तिर्न स्यात् किं पुनर्लिङ्गनिश्चिता प्रमाणा
न्तरस्य प्रवृत्तिर्भविष्यति । यथाऽनित्ये साध्ये शब्दः प्रत्यक्षसिद्धस्तस्य प्रत्यक्षेणैव
प्रमाणेन स्वरूपसिद्धेः कारणात् सर्वाकारसिद्धिः । कस्मात् तदव्यस्यासिद्धस्य
शब्दस्वभावादन्यस्य स्वभावस्यासिद्धस्याभावात् । भावे याऽसिद्धस्य स्वभावस्य
अतत्त्वभावत्वमशब्दस्वभावत्वम् ।^३ सिद्धासिद्धयोरेकस्वभावत्वविरोधात् ।

तदेवाह । न हीत्यादि । अलब्धधर्मानुवृत्तिर्योगः । लब्धधर्मानुवृत्तिः क्षेमः ।
एको योगः क्षेमश्च यस्य स तथा । तुल्यधर्मेति यावत् । यः स्वभावो येन सदैक-
कयोगक्षेमी न भवति स भिन्नयोगक्षेमः । तत्त्वभावो यतो भिन्नयोगक्षेमस्तस्य

43b नत्वाद् भेदव्यवहारस्य । अन्यथा^७ऽभावप्रसङ्गादित्युक्तम् । तस्मात् प्रत्यक्षे
धर्मिणि तत्स्वभावसाकल्यपरिच्छेदात् अनवकाशा प्रमाणान्तरस्य वृत्तिः ॥

नो चेद् भ्रान्तिनिमित्तेन संयोज्येत गुणान्तरम् ।
शुक्तौ वा रजताकारौ रूपसाधर्म्यदर्शनात् ॥४६॥

स्वभावो न युक्तः । तन्मात्रनिबन्धनत्वाद् भेदव्यवहारस्य नानात्वं व्यवस्थायाः ।

अर्थेति यद्यतद् भेदकार्णं नेष्यते तदाभेदव्यवहारस्याभावप्रसङ्गादित्युक्तम् ।
पप हि भेदाभेदहेतुर्वेत्यत्र प्रस्तावे । यत एवन्तस्मात् प्रत्यक्षे धर्मिणि शब्दादौ ।
तत्स्वभावसाकल्यपरिच्छेदात् । धर्मिस्वभावस्य साकल्येनावगमात् तत्र धर्मिणि ।
अनवकाशा निर्विपयी प्रमाणान्तरस्यानुमानस्य वृत्तिः ॥

तत्रापि तुल्यो दोष इति चेदाह^५ (१) नो चेत्यादि । भ्रान्तिनिमित्तेन सद्-
शापरोत्पत्त्यादिना कारणभूतेन विकल्पबुद्ध्या संयोज्येत समारोप्येन गुणान्तरं ।
स्थिरत्वादि । वा शब्द इवार्थे । शुक्ताखिल रजताकारः संयोज्येत । कथं । रजत-
रूपेण शुक्तिकारूपस्य यत्साधर्म्यं चैकचित्त्यादि । तस्य दर्शनात् । अनवधारि-
तविशेषं शुक्तिकारूपमेव सदृशप्रत्ययनिबन्धनत्वाद् रूपसाधर्म्यमुक्तं^६ न तु साधर्म्यं
नाम द्वयोः साधारणमस्ति ।

एतदुक्तम्भवति । यदि भ्रान्तिनिमित्तेन गुणान्तरं संयोज्येत भवेत् मगापि
दोषः किन्तु समारोप्येत । ततः समारोपव्यवच्छेदार्थं प्रमाणान्तरं प्रवर्तते । तेना-
यमर्थानुभूतानिश्चिते प्रमाणान्तरस्य गृहीतप्राहित्वेनाप्रवृत्तिः स्यात् । समारोपेण
47b त्वनुभूतानिश्चिते तत्समारोपव्यवच्छेदार्थं प्रमाणान्तरमनुमानं प्रवर्तते इत्येके ।

तदयुक्तं । लिङ्गस्य व्यवच्छेदेन सह सम्बन्धासिद्धेः । नापि यावद्धेतुना पूर्वं
पक्षव्यवच्छेदो न क्रियते तावत् सन्दिग्धा साध्यप्रतीतिः स्याद्धेतोः साध्येन सम्बन्धात् ।
यत्र च न साध्यं न तत्र तद्विपक्षो विरोधात् । तस्माल्लिङ्गं स्वव्यापकं विधिरूपेण
निश्चिन्वदर्थान्न्यसमारोपं निषेधति ॥

नन्वेवमपि कथन्तन्निषेधः क्षणिकत्वानुमाने^१पि प्रवृत्तेऽक्षणिकारोपात् ।

सत्यं (१) केवलमनुमानेनाक्षणिकार्थनिषेधे कृते नायमक्षणिकाकारः प्रत्यय-
स्तज्जन्योपि तु सदृशापरोत्पत्तिजन्यत्वेनारोपित इति प्रतिपाद्यते । तस्मात्
तत्स्थवानुभूतानिश्चितस्य क्षणिकत्वादेर्निश्चयानुमानं प्रवर्तते । यत्रापि विपरीत
समारोपो नास्त्यभ्यासादेरभावान्च नानुभवो निश्चयजननसमर्थो न तत्रापि
निश्चयार्था प्रमाणान्तरवृत्तिरेकांशनिश्चयेन सर्वात्मना निश्चितत्वात् । न च
तद्वस्तु प्रतिभासते यस्य न कश्चिदपि स्वभावो निश्चितः । तस्मात् तत्राप्ये-

यदि दृष्टसर्वतत्त्वस्वरूपे शुक्तौ रजताकार इव निश्चयप्रतिरोधिना^१ भ्रान्तिनिमित्तेन गुण(ान्तरं) न संयोज्येत । न हि शुक्तौ समानं विशिष्टं द्वे रूपे सम्भवतः । तथा सर्वदा प्रसङ्गात् । अप्रतिपत्तौ वा विवेकेन द्वित्वकल्पनायोगात् अतिप्रसङ्गाच्च ।

पश्यन् शुक्तिरूपं विशिष्टमेव पश्यति । निश्चयप्रत्ययसामान्यात् अनिश्चि-

प्रमाणप्रवृत्तावपरस्याप्रवृत्तिः स्यादेवेति ।

यदीत्यादिना विवरणं । दृष्टं सर्वन्तत्त्वं स्वरूपं यस्याति विग्रहः । तथा 'निश्चयप्रतिरोधिना' यथादृष्टनिश्चयविवर्त्तनेन भ्रान्तिनिमित्तेन सदृशापरोत्पत्तिलक्षणेन । गुणा^२न्तर्गम्यरत्वादि । न संयोज्येत । नारोप्येत । यथा शुक्तौ विशिष्टरूपेण गृहीतायामपि शुक्लसाधर्म्याद् रजताकारः संयोज्येत । तदा स्यादनवकाशा प्रमाणान्तरवृत्तिः । (१)

स्यान्मत (१) न शुक्तौ विशिष्टरूपग्रहे रजतसमारोपः किन्तु यद्वजतत्त्वासामान्यतद्दृष्टरेणमध्यवसाय इत्यत्राह । न हीनं । न हि शुक्तौ द्वे रूपे सम्भवतः । एका रजतेन समानं रूपं प्रप^३न्विशिष्टमवधारणं च । किं कारणं । तथा सामान्यविशेषरूपेण दान्ताभासायाः प्रतिपत्तेः सर्वदा प्रसङ्गात् । अप्रतिपत्तौ वा विवेकेनेति । इदं सामान्यभयं निशेष इत्येवम्वेगेन विभागेनाप्रतिपत्तौ द्वित्वविकल्पायोगात् । शुक्तौ द्वे रूपे इति कल्पनाया अयोगात् । प्रतिभासभेदमन्तरेण द्वित्वकल्पनायामतिप्रसङ्गात् । अन्यत्रायेक^४त्वाभिमते द्वित्वकल्पना स्यात् । नैव रजतमिति नाथकस्यानुत्पादप्रसंगाच्च । नस्मान्छुवती रूपद्वयायोगात् ।

पश्यन् शुक्तिरूपं पुरुषो विशिष्टमेव स्वलक्षणमेव पश्यति न सामान्यं । अभ्यासादयो निश्चयप्रत्ययास्तेषाम्बैकल्यात् त्वनिश्चिन्वन् द्विविशिष्टं शुक्तिकाङ्क्षान्स्सामान्यं रजतरूपसामान्यमप्यस्यामीति मन्यते । तत इति रजतरूपसामान्यग्रहणमिमाना^५ दस्य द्रष्टुः शुक्तौ रजतसमारोपः । यदा शुक्ति-कारजतगौर्यत्सामान्यं तुल्यं रूपन्तत्पद्यामीति मन्यते (१) ततो रूपदर्शनादस्य द्रष्टु रजतसमारोपः । तथा हि यादृशमेव भया रजतस्य रूपं प्रतिपन्नत्तादृशमेवास्यापि रूपन्तस्मात्तदेवेदं रजतमिति प्रतीतिः । यथा शुक्तौ रजतसमारोपस्तथा दृष्टे शब्दादौ धर्मिणि सदृशापरापरोत्पत्त्या स^६दृशस्य द्वितीयस्य क्षणस्योत्पत्त्या भ्रान्ति- 48a निमित्तेन पूर्वोत्तरक्षणयोरलक्षितनानात्वस्य पुंसस्तद्भावसमारोपात् सत्तारामारो-

^१ Nes-pahi-gnas-su-gyur-pa.

^२ Giau-la-ma-phcbs-pas.

न्वन् तत्सामान्यं पश्यामीति मन्यते ।^१ ततोऽस्य रजतसमारोपः सदृशापरोत्यस्या^२
अलक्षितनानात्वस्य तद्भावसमारोपात् स्थितिभ्रान्तिः । यावन्तोऽस्य परभावाः
तावन्त एव यथा स्वनिमित्तभाविनः समारोपा इति तद्व्यवच्छेदकानि भवन्ति
प्रमाणानि^३ सफलानि स्युः । तेषान्तु व्यवच्छेदफलानां नाप्रतीतस्य वस्त्वंशस्य
प्रत्यायने प्रवृत्तिः । अनंशस्य एकदेशेन दर्शनायोगात् । तस्य दृष्टत्वात् ॥^६

तस्माद् दृष्टस्य भावस्य दृष्ट एवाखिलो गुणः ।

(भ्रान्तेर्निश्चीयते नेति) साधनं संग्रवर्त्तते ॥४७॥

इति संग्रहश्लोकः ।

436a तस्मान्न दृष्टग्रहणार्था दृष्टे प्रमाणान्तर^४स्य प्रवृत्तिः ॥

वस्तुग्रहेनुमानाच्च धर्मस्यैकस्य निश्चये ।

सर्वे(धर्म)ग्रहोऽपोहे नायं दोषः प्रसज्यते ॥४८॥

पात् स्थितिभ्रान्तिः । तस्माद् यावन्तोऽस्य शब्दादेः क्षणिकानात्मादिस्वभावस्य
परभावा नित्यादयस्तावन्त एव यथास्वनिमित्तभाविनः यस्य यदनुक्तं निमित्तन्त-
द्भाविनः समारोपा^१ इति । तद्व्यवच्छेदकानि तस्य समारोपस्यार्थाद् व्यवच्छेद-
कानि भवन्तीत्युक्तानामानानि प्रमाणान्यनुमानसंशितानि । व्यक्तिभेदाद् बहुवचनं ।
सफलानि स्युः सार्थकानि स्युः । तेषान्तु व्यवच्छेदफलानां समारोपप्रतिपेक्षफलानां
प्रमाणानां । नाप्रतीतस्य वस्त्वद्वंशस्य वस्तुभागस्य प्रत्यायने प्रकाशने प्रवृत्तिः ।
तस्य वस्त्वंशस्य निरंशे धर्मिणि दृश्यमाने दृष्टत्वात् । किं कारणम् (१) अनंशस्थे-
कदेशेन दर्शनायोगात् ॥

यत एवन्तस्मात् प्रत्यक्षेण दृष्टस्य भावस्य दृष्ट एवाखिलो गुणः
समस्तः स्वभावस्तथापि भ्रान्तेः सदभावान्तिश्चीयते नेति कृत्वा तन्निश्चयार्थं
साधनगनुमानं विधिरूपेणैव प्रवर्त्तत इति स्पष्टमेवोक्तं ।

तस्मान्नादृष्टग्रहणार्था दृष्टे प्रत्यक्षेण प्रमाणान्तरस्य (१) किन्ताहि दृष्ट-
निश्चया^३ चैव प्रवृत्तिरित्यनेनापि विध्यर्थः । स्पष्ट एवोक्तोऽन्यनिर्गोचरत्वार्थात् ॥

वस्तुग्रह इत्यादि । चकारः प्रत्यक्षापेक्षया समुच्चयार्थः । अनुमानेन च
वस्तुग्रहेऽङ्गीक्रियमाणे । शब्दादियमिणो धर्मस्यैकस्य कृतवत्त्वादिकक्षणस्य निश्च-
येन निरंशत्वाद् धर्मिणः सर्वधर्मनिश्चयस्तदा नित्यत्वाद्यनुमानान्तरवैकल्य-
मित्याकृतं ।

^१ Sñam-du-dlog-par-byed-do.

त केवलं प्रत्यक्षदृष्टे प्रमाणान्तरावृत्तिः । यदानुमानमपि वस्तु विधिना प्रत्या-
यक इष्यते न व्यवच्छेदकृत । तदा एकधर्मनिश्चयं तदव्यतिरेकात् सर्वधर्मनिश्चय
इति प्रमाणान्तरावृत्तिः ।

न हि तस्मिन् निश्चिते निश्चितो तदात्मेति युक्तः ।

यदा पुनरनुमानेन समारोपव्यवच्छेदः क्रियते । तदैकेन समारोपस्य व्यवच्छे-
दात् अन्यस्य व्यवच्छेदः कृतो न भवतीति तदर्थमन्यत् प्रवर्त्तते ।

ननु विपर्ययपूर्वक एवाप्रतीतस्य निश्चयो भवतीति नायं नियमः । यथा-

अपोहो बाह्यतया आरोपित आकारो^१पोहतेऽनेनेति कृत्वा । तस्मिन्ननु-
मानेन प्रतिपाद्येङ्गीक्रियमाणे यद्वापोहतेस्मिन्नित्यपोहः स्वलक्षण (१) तस्मिन्
म्याकाराभिन्नतयाऽनुमानग्राह्येऽभ्युपगम्यमाने नायमनन्तरावृत्तिः बोधः प्रसज्यते ।

न केवलमित्यादि विवरण । नवचित् प्रत्यक्षदृष्टे धर्मिणीति सम्बन्धः ।
कस्मिंश्चित् प्रत्यक्षदृष्टे धर्मिणीत्यर्थः । न तत्र धर्मो प्रत्यक्षो भवतीति नवचित्
ग्रहण । अनन्तरावृत्तेन न्यायेन प्रमाणान्तरावृत्तिः ।

तदानुमानमपि वस्तु शब्दादिक विधिना प्रत्यायतीष्यते वस्तुव्यवसायेनाथान्न
समारोपव्यवच्छेदकृतः । तदेति विधिरूपेण वस्तुस्वरूपग्रहणे । एकधर्मनिश्चये सति
तदव्यतिरेकान्निश्चितधर्माव्यतिरेकात् सर्वधर्मनिश्चय इति प्रमाणान्तरावृत्ति-
रनुमानान्तरावृत्तिः । सत्यव्यतिरेके । न सर्वधर्मनिश्चय इति चेदाह ।
न हीत्यादि । तस्मिन्निति प्रथमानुमाननिश्चिते धर्मे । तदात्मेति । निश्चित-
धर्मात्मा सन्ननिश्चितो न हि युक्तः ।

अपोहे नायन्दोषः प्राज्यत इत्येतद्विवृण्वन्नाह । यदा पुनरित्यादि । यदा
पुनरनुमानेन परत्वधावसायं कुर्वताऽर्थात् समारोपव्यवच्छेदः क्रियते न तु साक्षा-
ज्ज्ञापकत्वादस्य । तेनैतन्निरस्तं समारोपव्यवच्छेद^२ एव व्यवहारादन्यार्थः 48b
प्रवृत्तिर्न रयादनुमानेनानिश्चितत्वादिति । तदैकेन कृतकानुमानेनैकस्याकृतक-
समारोपस्य व्यवच्छेदावन्यस्य नित्यसमारोपस्य व्यवच्छेदः कृतो न भवतीति कृत्वा ।
तदर्थमन्यसमारोपव्यवच्छेदार्थेऽन्यदित्यनित्यत्वाच्चानुमानं प्रवर्त्तते । तस्मान्न
निकल्पानां स्वरूपेण बाह्यो ग्राह्योऽपि तु स्वाकारेण सहैकीकृत एव बाह्यो विषयः
(१) स आस^३त्योऽपोहतेऽयदनेनेति अपोह उच्यते ॥

स्थिते चैवम्गरोनवगताभिप्रायः प्राह । नस्वित्यादि । पूर्वन्तद्विपरीताकार-
समारोपी विपर्ययः प्रवर्त्तते । ततस्तद्विपर्ययपूर्वकोऽप्रतीतस्यार्थस्य लिङ्गान्नि-
श्चयो भवतीति नायमनियमो विपर्ययसहितेऽप्यनुमानसम्भवात् । तदाह । धर्मे-

ऽकस्मादग्निप्रतिपत्तिः । न हि तत्रानग्निसमारोपः सम्भाव्यते । तत् न सर्वत्र व्यवच्छेदः क्रियत इति चेत् ।

अत्र धर्मिप्रतिपत्तौ अभेदात् सर्वप्रतिपत्तेः । ततो भेदेऽसम्बद्धस्थाप्रतिपत्तिरित्युक्तम् । तस्मात् तत्राऽपि तद्वर्तिनः^५ तत्स्वभावानिश्चयो हि कृत इति । विपर्यासादेव ।

स च तद्विविक्तेन तं प्रदेशं अग्निसत्ताभावनाविमुक्तया बुद्ध्या तद्विविक्तेन

त्यादि । अकस्मादित्यतस्मिन्तोपस्थितान् । सहसैव ववचित्रप्रदेशे धूमा^२दग्निप्रतिपत्तिः । न हि तत्रेत्यकस्मादग्निप्रतिपत्तावनग्निसमारोपः सम्भाव्यते । तदिति तस्मान्न सर्वत्र व्यवच्छेदः क्रियतेऽर्थादित्यनुमानेन ।

उक्तमित्या चा र्यः । अत्र हि वस्तुस्वरूपग्राहकत्वेनानुमानस्य प्रवृत्तावृत्तानुत्तरं । प्रत्यक्षेण धर्मिप्रतिपत्तौ तद्वर्माणां धर्मिणः सकाशादभेदात् सर्वप्रतिपत्तोरनुमानवैकल्यमिति । धर्मिणः सकाशाद् धर्मस्य भेदे वाभ्युपगम्यमाने धर्मिणा सह न नादात्म्यलक्षणः सम्बन्धो भेदाभ्युपगमात् । न चानित्यत्वादीनां धर्मिस्वरूपावृत्तिर्न चानित्यत्वादित्यो धर्मिण उत्पत्तिः । तद्वर्माणां स्वभावस्य धर्मस्य तत्र मिष्यप्रतिपत्तिरित्येतदवप्युक्तं । अहेतुफलभूतस्य तत्रानुमानाशङ्क्यादित्यत्रान्तरे । यत एवन्तस्मात् तत्राप्यकस्माद् धूमदर्शनादग्निप्रतिपत्तौ । तद्वर्तिनः प्रदेशदर्शिनः पंसस्तत्स्वभावानिश्चयोग्निसत्त्वस्वभावानिश्चयोस्त्येव । स चानियतः कृतो विपर्यासादेवानग्निसत्ता प्रदेशेन तुल्यत्वाग्रहणादेव ।

एतदेवाह (१) स चेत्यादि ।

यद्वा तत्स्वभावानिश्चयः कृतः (१) विन्तु निश्चय एव स्यादविपर्यासात् । भवति चानिश्चयः (१) तस्मान्न धर्मिप्रतिपत्तिर्वस्तुस्वरूपग्राहिणीत्यभोहविषया ।

किञ्च । स चेत्यादि । स चेति पुरुषस्तद्विविक्तेनेति बह्विविक्तेन तं प्रदेशमग्निमन्तमपि तद्विविक्तेन रूपेण निश्चिन्वन् बुद्ध्या । किम्भूतया । अग्निसत्ताभावनाविमुक्तया । अग्निसत्तासम्भावनारहितया (१) कथमविपर्यस्तो नाभविपर्यस्त एवातस्मिंस्तद्ग्रहात् (१) तथा हि (१) यातत्र प्रदेशे धूमन्न पश्यति तावदप्येनाग्निरहितेन प्रदेशेन सदृशान्तमप्यव्यवस्यति । यदि नाम ववचिदनुभवयोगे सति यदीह निश्चयस्तथापि तत्र संशयेन भाव्यं संशयश्चोभयांशावलम्बी । स च पक्षो तद्विपरीतं संस्पृशत्येवातः संशयव्युदासेप्यन्यव्यवच्छेदः कृतो भवत्येव लिङ्गेन । अवश्यं च लिङ्गादेवानुमेयं प्रतिपद्यमानस्तत्रानुमेये विपर्याससंशयाभ्यां युक्तो भवति । यस्मात् तत्कारसमारोपसंशयरहितश्च । अनग्न्याकारसमारोपेण

रूपेण निश्चिन्तन् कथमविपर्यस्तो नाग । तदाकारसमारोपसंक्षयरहितश्च
नरप्रतिपत्तो न लिङ्गमनुसरेत् । न तस्यान्यव्यतिरेक्याराध्रियेत् ॥

तस्मादपोहविषय(मिति) लिङ्गं प्रकीर्तितम् ।

अन्यथा धर्मिणः सिद्धा(वसिद्धं किमतः) परम् ॥४९॥

इति संप्रहृल्लोकः ।

गतापेन च रहितश्च पुरुषस्तत्प्रतिपत्तौ अग्निप्रतिपत्तो न लिङ्गमनुसरेत् । न पक्षधर्म 49a
समाधयेत् । तथा न तस्य लिङ्गरयान्वयव्यतिरेक्योराध्रियेत । । यावतानुसारे-
दाध्रियेत च । तस्मात्तदाकारगमारोपसंक्षयान् प्रतिपत्ता लिङ्गवलेन समारोपमपन-
यति वनन्तिस्तथामत सर्वत्र स्वव्यापकप्रतिपत्तिद्वारेण समारोपव्यवच्छेद क्रियते ।

तस्मादपोहविषयमन्यव्यवच्छेदविषय । इत्युक्तेन प्रकारेण न तु साक्षात् ।
अन्यथेति यदि समारोपमन्तरेणानुमानस्य प्रतिपत्तिरिष्यते । तदा केनित् प्रमाणेन
धर्मिणः सिद्धौ किमसिद्धस्तस्य धर्मिणो रूपमतः सिद्धात् स्वभावात् परमन्यदस्ति
यस्य प्रत्याग्रनाय लिङ्गं प्रवर्तेत ॥

ननु सद्यविपर्ययोत्पादे सति भागः स्यात् । यदाह (1) न चेमा कल्पना
अप्रतिसमिदाता एवोदयन्ते व्ययन्ते चेति । नापि तत्प्रतिपत्तो लिङ्गानुसरणेन
तदाकारसमारोपसंक्षयः शक्यते कल्पयितुन्निश्चयानुत्पत्तिपक्षेपि (1) साध्यनिश्च-
यार्थं लिङ्गानुसरणस्य सम्भवात् ।

"अन्यथा धर्मिणः सिद्धावसिद्ध किमतः परम्" (1)

इत्यनेनापि धर्मिविषयस्य ज्ञानस्य कल्पितविषयत्वं स्यात् । न तु धर्मिणि
सागारोपं सिध्यतीति कथं न्तादनुमानस्यापि समारोपव्यवच्छेद इति ।

सत्य (1) विःन्वयमभिप्रायः (1) न यावत् पक्षधर्मत्वनिश्चयो न तावदनुमान-
स्योत्थानमस्ति हेतोरसिद्धत्वात् । अग्निमति च प्रदेशे प्रदेशमात्रसम्बन्धितया
यो धूमस्य निश्चयोऽयमेव विपर्यासोऽन्यथाधारणात् । न ह्यग्निर्नास्तीत्येवं
रूप एव विपर्यासः सामने प्रदेशादयमन्य इत्येवं रूपस्यापि (1) प्रत्ययस्य विपर्या-
सात्तेनात्राप्यनुमाने साग्निरयं प्रदेशो न प्रदेशमात्रमिति समारोपनिषेधोऽस्त्येव ।

शबलु नावत् समारोपे तद्व्यवच्छेदाय स्वविषये प्रवर्तमानं लिङ्गमप्यपोहकृत् ।
यत्पुनरिदं प्रत्यक्षपृष्ठभावि विकल्पविज्ञानन्तदमति समारोपे भवत् कथमप्यपोह-
कृत् । अवश्यं च तदन्यापोहविषयमेष्टव्यं सामान्यविषयत्वादप्यपोहलक्षणत्वाच्च
सागान्यस्थ शब्दान्दर्शनेनेति (1)

436b

(इचित् दृष्टेऽपि यज्ज्ञानं सामान्यार्थविकल्पकम् ।

असमारोपितान्यांशं तन्मात्रापोहगोचरम्) ॥५०॥

अनं ग्राह्यं । कश्चिद्विधादि । कस्मिंश्चिद्रूपादौ वृष्टेऽपि प्रत्यक्षेण । तत्पृष्ठ-
भावि यज्ज्ञानं सामान्यार्थं सामान्यविषयमत एव विकल्पकं । असमारोपितः
अन्याङ्क्षाः प्रतियोग्याकारो यस्मिन् विषये स तथा तत्र प्रवर्तमानस्तदपि तन्मात्रा-
पोहगोचरं । तेनायमर्थो भवति (१) समारोपरहितं स्वलक्षणं स्वाकारभेदेन
गृह्यन् विकल्पकं ज्ञानम्भ्रान्तत्वात् तत्समारोपरहितावाह्याध्यवासावकमेव न तु
वाह्यस्वरूपग्राहकम् (१) अतस्तन्मात्रमेव नियतबाह्यावसाय एवान्यस्य समारोप-
स्यापोहगोचरमित्यफलकं ज्ञानं ।

यद्वा असमारोपितश्चासावन्यांशश्च तस्मिन् सति विकल्पकं ज्ञानं प्रवर्तमान-
49b तन्मात्रापोहगोचरं । योसावसमारोपितोन्याङ्क्षस्तन्मात्रव्यवच्छेदविषयमभवति ।

एतदुक्तमभवति । यत्रापि समारोपः प्रवृत्तो न तत्रापि समारोपनिषेधः शब्द-
लिङ्गाभ्यां प्रतिपाद्यते सम्बन्धाभावादत एवायं न क्रियतेऽहेतुत्वाच्च नाशस्य । केवलं
पूर्वकस्य समारोपस्य स्वरसतिरोधान् । शब्दलिङ्गाभ्यामनित्यादिनिश्चये सत्यन्यस्य
समारोपस्यानुत्पादे सति समारोपनिषेधः वृत्तो भवति । तथा प्रत्यक्षादृष्टेऽप्यन्य-
विकल्पस्य समारोपव्यवच्छेदः केन वार्यते । तेन न पूर्वत्रान्यादृश एव समारोप-
व्यवच्छेद उक्तोऽधुनान्यादृश एवोच्यत इति भिन्नवाक्यता ।

तेनेदं च निरस्तं (१)

“प्रागगौरिति विज्ञानं गोशब्दध्यायिणा भवेद् (१)

येनागोव्यवच्छेदाय प्रवृत्तो गौरिति ध्वनिरिति^१ ।

यदा शब्दलिङ्गयोः स्वविषये निश्चयजननेनान्यनिषेधे व्यापारः कल्प्यते ।
नदा विधिरूपेणैव प्रवृत्तिरिति सिद्धं । तेन (१)

“यदि गौरित्ययं शब्दः समर्थोन्यनिवर्तने ।

जनको गवि गोबुद्धेर्मुग्यतामपरो ध्वनिरिति^१ (१)

निरस्तं ।

तथा यदप्युच्यते ।

“यद्यप्योहं विनिर्मुक्ते न वृत्तिः शब्दलिङ्गयोः ।

युक्ता तथापि बोधस्तु ज्ञातुर्वस्त्ववलम्बत”^१ इति (१)

यद् अलिङ्गरूपादिकमेतत् दृष्टिप्रवृत्तौ^१ निश्चयज्ञानं जायते । तत् कथं व्यवच्छेदविषयं भवतीति चेत् । समारोपविषयेऽभावात् । यत्रास्य समारोपो न तत्र भेदे स्थिरः^२ सात्मक इति वा निश्चयो भवति ॥

तदिष्टमेवास्माकं । शब्दलिङ्गप्रतिपादनस्य चार्थस्यान्यनिषेधे व्यापारो न शब्दलिङ्गयोः ।

तेन यदुच्यते कु मा^३ रि ले न (१) निषेधस्य निरूपत्वाद् भेदाभावाच्च न लिङ्गलिङ्गिभावः नापि शब्दवाच्यत्वम् ।

“न गम्यगमकत्वं स्यादवस्तुत्वादपोहयोः ।

भवत्पक्षे यथा लोके खपुष्पशशभृङ्गयोः ।

निषेधमायरूपं च शब्दार्थो यदि कल्पते ।

अभावशब्दवाच्या स्याच्छून्यतान्यप्रकारिका । (३६)

भिन्नसामान्यवचना विशेषवचनाश्रये ।

सर्वे भवेयुः पर्याया यद्यपोह^४स्य वाच्यता ॥ (४२) ”^५

तथा यदि चापोहभेदेनापोहस्य भेदस्तदौपचारिकः स्यात् । यस्य चापोहस्य नीरूपत्वे धर्मभेदेन न भेदः । कथन्तस्य बहिर्भूतैरपोहैर्भेदः क्रियते । तदाह^६ ।

“ननु चापोहभेदेन भेदोपोहस्य सेत्स्यति ।

न विशेषः स्वतस्तस्य परतदौपचारिकः ॥ (४७)

संसर्गिणोपि चापारा यन्न भिन्वन्ति भावतः ।

अपोहैः स बहिः^७संस्पर्शभिद्येतेत्यतिवक्ष्यते^८” (॥५२॥)

निरस्तं । व्यवच्छेदमात्रस्य शब्दाद्यविषयत्वात् ।

यद्वित्यादिना श्लोकं व्याचष्टे । आदिशब्दाच्छब्दादिपरिग्रहः । नास्य लिङ्ग-मस्तीत्यलिङ्गरूपादिकमेतदिति निश्चयज्ञानं । असति समारोपे भवति । न हि प्रत्यक्षदृष्टे रूपादौ तदानीन्विपरीताकारसमारोपोस्ति । तत्कथं व्यवच्छेदविषय-म्भवति ।

इयता श्लोक^९स्य पूर्वार्द्धं व्याख्यातः । उत्तरार्द्धं व्याख्यातुमाह । समारोपविषये तस्य निश्चयज्ञानस्याभावात् । तद्व्यवच्छेदविषयम्भवतीति प्रकृतेन सम्बन्धः । एतदेवाह । यत्र भेदेस्य पुसः समारोपो न तत्र भेदे समारोपविषये निश्चयो भवत्यस्थिरो निरात्मक इति वा ॥

^१ Mthoñ-baḥi-mjug-thogs-su.

^२ Ślokaṣārtika. Apohavāda

निश्चयारोपमनसोर्बाध्यबाधकभावतः ।

न हि सर्वतो भिक्षो दृष्टोऽपि भावस्तथैवेति प्रत्यभिज्ञायते । क्वचित् भेदे^३ व्यवधानसम्भवात् । यथा शुक्तेः शुक्लत्वम् । यत्र भ्रान्तिनिमित्तं तत्रैवारय प्रतिपत्तुः स्मार्त्तं निश्चयो भवति तद्दर्शनाविशेषेऽपि । भ्रान्तिनिश्चययोर्बा^४(ध्य-बा)धकभावात् ।

समारोपविवेकेऽस्य प्रवृत्तिरिति गम्यते ॥५१॥

तद्विवेक एवान्यापोहः । तस्मात् तदपि तन्मात्रापोहगोचरं न वस्तुस्वभाव-निश्चायकं^५ स्वरूपेण । तथा हि निश्चयेऽपि अप्रतिपत्तिदर्शनात् । तस्य स्वभावा-

50a किं कारणं (१) निश्चयारोपमनसोर्बाध्यबाधकभावः । निश्चयज्ञानस्य तद्विपरीतममारोपज्ञानस्य च बाध्यबाधकभावतः । बाध्यबाधकभावमेव साधयन्नाह । न हीति सर्वतः सजातीयाद्विजातीयाच्च भिन्नो दृष्टोऽपि भावस्तथैवेति यथादृष्टेन सर्वेणाकारेण प्रत्यभिज्ञायते । निश्चीयते न हीति सम्बन्धः । किं कारणं (१) क्वचित् भेदे क्षणिकत्वादिके व्यवधानसम्भवात् । भ्रान्तिनिमित्तगतः यथा शुक्तेः सर्वतो व्यावृत्ताया दर्शनेपि शु^६क्तिकादित्वे रजतसाधर्म्यस्य भ्रान्तिनिमित्तस्य सम्भवान्न निश्चयः । यत्र त्वाकारे भ्रान्तिनिमित्तं नास्ति तत्रैवास्य प्रतिपत्तुर्नुभवो तत्कालभावी स्मार्त्तं निश्चयो भवति । तद्दर्शनाविशेषेऽपि सर्वस्वाकारेषु प्रत्यक्ष-स्याविशेषेऽपि स्मार्त्तं इति स्मृतिरूपः ।

ननु तदित्युल्लेखेनानुत्पत्तेः कथं स्मृतिरूपः (१)

तत्तयं (१) निर्विकल्पकविषयस्य स्वाका^७रेणैकीकृत्य विषयीकरणात् स्मृतिरूप उच्यते । यतश्च प्रत्यक्षाविशेषेऽपि समारोपरहित एव विषये निश्चयो भवति - तस्मात् समारोपनिश्चययोर्बाध्यबाधकभावो गम्यते । ततो बाध्यबाधकभावात् कारणात् समारोपविवेके समारोपविरहनिश्चयस्यास्य प्रवृत्तिरिति गम्यते ।

भवतु नाम समारोपविवेके प्रवृत्तिस्तथापि नान्या^८पोहविषयत्वम्विधिरूपेण प्रवृत्तेरित्याह । तद्विवेक एवान्यापोहः समारोपविवेक एव चान्यापोहः । तस्मात् समारोपरहिते वृत्तिवशात् तदपीति न केवलमनित्यः शब्द इति निश्चयज्ञानं पूर्वोक्तेन न्यायेन तन्मात्रापोहगोचरस्तदपि प्रत्यक्षपृष्ठभायिनिश्चयज्ञानमपि तन्मात्रापोहगोचरं न वस्तुस्वभावनिश्चायकं स्वरूपे^९ण (१) किं कारणं (१) तथा हि कस्यचिदाकारस्य रूपत्वादेर्निश्चयेऽप्यन्यस्य क्षणिकत्वाद्याकारस्याप्रतिपत्ति-दर्शनात् ।

निश्चये च व्ययोगात् ॥

(यावन्तोऽशसमारोपास्तन्निरासे विनिश्चयाः ।

तावन्त एव शब्दाश्च तेन ते भिन्नगोचराः) ॥५२॥

(अन्यथैकेन शब्देन व्याप्त एकत्र वस्तुनि ।

बुद्ध्या वा नान्यविषय इति पर्यायता भवेत्) ॥५३॥

इत्यन्तरङ्गलोकः ।

यदि तु प्रत्यक्षपृष्ठभाविना निष्पद्येन वस्तुस्वभावस्य निश्चयः क्रियते तदा तत्स्वभावनिश्चये च गिरंगत्याद् वस्तुनस्तस्यायोगादन्यस्याकारान्तरस्यानिश्चया-
योगात् ॥

यतश्च वस्त्वध्यवगायेनैव निश्चयस्य प्रवृत्तिः शब्दस्य वा न वस्तु-
स्वरूपग्राहकत्वेन । तस्माद् यावन्त एकस्यांशसमारोपा रूपान्तरसमारोपाः प्रवृत्ता
अप्रवृत्ताश्च तन्निरासे मगारोपनिरामार्थस्तावन्त एव निश्चयाः शब्दाश्च ताव-
न्त एव स्वविषये प्रवर्तन्ते । तेन कारणेन ते निश्चयाः शब्दाश्च भिन्नगोचरा
भिन्नविषयाः । स्वस्वहेतुतोध्यवसितस्वस्वाकाराभिन्नबाह्यविषयत्वात्तेनैतद् (१)

"बुद्ध्यारोपितबुद्धिस्थो ना^१र्थबुद्ध्यन्तरानुगः ।

नाभिप्रेतार्थकारी च शोपि वाच्यो न तत्त्वतः ।

प्रतिभापि च शब्दार्थो बाह्यार्थविषया यदि ।

एकात्मनियते बाह्ये विचित्राः प्रतिभाः कथं ।

अथ निर्विषया एता वासनामात्रभावतः ।

प्रतिपत्तिः प्रवृत्तिश्च बाह्यार्थेषु कथम्भवेत् ।

स्वावो बाह्याधिमोक्षेण प्रवृत्तिश्चेत्तादां मता ।

शब्दार्थोऽतान्विकः प्राप्तस्तथा भ्रान्त्या प्रवर्तनादिति"^१(१)

job

गिरस्तं । कल्पितविषयन्वेनेष्टत्वाद् विकल्पस्य ॥

अन्यथेति बुद्धिशब्दाभ्याम्वस्तुस्वरूपग्रहणे । एकेन शब्देन व्याप्ते सर्वा-
कारेण विषयीकृते । एकत्रैकस्मिन् बुद्ध्या वा निश्चयात्मिकया व्याप्तैनान्य-
विषयः । अन्यश्चासावाकारो विषयश्चेत्यन्यविषयः । तस्य वस्तुनो नापर आकारो
विषयभूतो विद्यते प्रत्याय्यः । अथवा तद्वस्तुगत्यायकस्थान्यस्य शब्दस्य ज्ञानस्य

यस्यापि नानोपाधेर्द्वाग्रहिकार्थस्य भेदिनः ।

नानोपाध्युपकाराङ्गशक्त्यभिन्नात्मनो ग्रहे ॥५४॥

सर्वात्मनोपकार्यस्य को भेदः स्यादनिश्चितः ।

437^a योऽपि मन्यते ।^१ उपाधयः परस्परं आश्रयाच्च भिन्ना एव तन्निबन्धनाः श्रुतयोऽपि तदाधारे तत्रैव वर्तन्ते । तद् अयमप्रसङ्गः इति । तस्याऽपि नानोपाधीनामुपकाराङ्गशक्तिभ्योऽभिन्नात्मनः सर्वात्मना ग्रहे कृते उपकार्यस्य को भेदः स्यादनिश्चितः ॥

वा न विषयः ।^१ इति हेतोः शब्दानां प्रतीते विषये पश्चात् प्रवर्त्तमानानां पर्यायता स्यात् । वृक्षपादपादिशब्दवत् । । मधुरो रसः स्निग्धो गुरुः शीत इत्येवमादि-भिन्विषयानुपातिन्याश्च बुद्धेः प्रवृत्तिर्न स्यादित्येकविषयत्वप्रसंगः ॥

भिन्नं धर्मधर्मभावं पारमाधिकन्दूषयितुमुपन्यस्यन्नाह । यस्यापीत्यादि । यस्यापि वै वो पि कस्य परस्परमाश्रयाच्च भिन्नत्वान्नाना उपाधयो विशेषणानि द्रव्यत्वादयो यस्यार्थस्य घटादेः स नानोपाधिस्तस्य तत् एवोपाधिभेदाद् भेदिनोर्थस्य विधिनैव बुद्धिग्राहिका निश्चयात्मिका धीः सा च प्रत्युपाधि भिन्ना ॥ धियश्च विषयभेददर्शयता शब्दानामप्यर्थतो दर्शित एव ।

तद्व्याचष्टे योपीत्यादिना (१) उपाधयो द्रव्यत्वादयः परस्परमन्योन्यभिन्ना आश्रयाच्चेत्युपाधिमतो भिन्नाः । तन्निबन्धना भिन्नोपाधिनिबन्धनाः^३ श्रुतिग्रहणमुपलक्षणमेवं बुद्धयोपि । तदाधारे स्थित्युपाधीनामाधारेण । तत्रैव चेत्युपाधिष्वेव । वर्तन्ते वाचकतया प्रवर्तन्ते । तदिति तस्माद् । अयमिति शब्दज्ञानान्तराणां पर्यायतालक्षणोऽप्रसंगः ।

उत्तरमाह । तस्यापीत्यादि । नानाप्रकाराणामुपाधीनामुपकारस्याङ्गं कारणं याः शक्तयः । ताभ्योऽभिन्नात्मन उपाधिमत एकेन निश्चयज्ञानेन ग्रहे निश्चये^४ सर्वात्मना कृते सति । उपकार्यस्योपाधिकलापस्य को भेदः क उपाधिविशेषः स्यादनिश्चितः (१) सर्व एव निश्चितः स्यात् ।

नन्वग्निधूमयोः सत्यपि सम्बन्धे नाग्निनिश्चये धूमस्य निश्चयो दृश्यते तथा धूमनिश्चये धर्मानिश्चयो भविष्यति ।

नन्विदमेवाददर्शनं स्यात् । निश्चयप्रत्ययेन सर्वात्मनाऽग्निस्वरूपग्रहे सति

^१ Sāms-sems-pa.

यद्यपि भिन्ना एवोपाधयः शब्दज्ञानान्तराणामर्थनिमित्तम् । तथाऽपि स तु तद्वान् एव तैरुपलीयते । तस्य ज्ञानोपाध्युपकाराश्रयशक्तिस्वभावस्य स्वात्मनि भेदाभावात् सर्वात्मना ग्रहे क एवोपाधिभेदोऽनिश्चितः स्यात् सर्वो-

धूमादिकारणत्वेनैव निश्चयात् । धूमादीनामपि निश्चितत्वात् । तस्मात् न निश्चयेन तत्स्वरूपग्रहण । निर्विकल्पकेनापि तर्हि सर्वात्मना ग्रहो न स्याद् धूमाप्रतिभासादेव तत्कार्यत्वाग्रहात् ।

नैतदस्ति (१) अग्नेर्हि भूगजननं प्रति कारणत्व पूर्वभाव एवोच्यते । स च प्रत्यक्षे प्रतिभासत इति कथं नाग्नेस्तत्कार्यत्वग्रह । तेनायमर्थः (१) नाग्निधूमयोः परमार्थतः परस्परापेक्षिता विद्यते । निष्पन्ना^१ निष्पन्नावस्थायां सम्बन्धाभावात् (१) केवलमग्नौ सत्येव धूमो भवतीति तो कार्यकारणे उच्येते । धर्मधर्मिणोस्तु परस्परापेक्षित्वाद्धर्मिणः सर्वात्मना निश्चये सर्वधर्माणां माशान्तिश्चयः स्यान्नार्थादक्षेपः । यदा तु बाह्याध्यवसागको विकल्पो भवति न तु ग्राहकस्तदाध्यवसितस्यार्थस्यान्यव्यावृत्तिसमभवेनार्थादित्यधर्मक्षेपो युज्यते (१) परस्परापेक्षित्वे च^१ यावन्न धर्मनिश्चयो न तावद्धर्मनिश्चयो (१) यावच्च न धर्मनिश्चयस्तावन् धर्मनिश्चय इत्यन्योन्याश्रयत्वञ्च स्यात् ।

ननु चोपाध्युपाधिमद्भाव आश्रयाश्रयिभाव एवोच्यते । स च समानकालभाविनोरेव (१) न च तथोरुपकार्योपकारकभावो भिन्नकालत्वादस्य (१) तत्कथमुच्यते । एकोपाधिविशिष्टग्रहे सर्वग्रह इति ।

सत्यं (१) किन्तु परैरप्य एव जन्यजनकभावोऽन्योपकार्योपकारकभाव इष्यते । तथा हि (१) वदरद्रव्यं स्वहेतुजन्यमपि कुण्डेनोपक्रियतेऽत एव समानकालभाविनोरयमुपकार्योपकारकभाव इष्यत इति तदभिप्रायाद्विदमुक्त । यद्वा धर्मो निश्चीयमानः धर्म्याश्रितत्वादेवाश्रयस्य प्रतीतिमाक्षिपति स आश्रयताना धर्माणामिति सर्वनिश्चयः । तस्माच्छब्दप्रमाणान्तरबुद्धेः कल्पित एव धर्मधर्मिभावः^२ (१) न चास्मिन् पक्षे धर्मभेदाभेदकल्पनायां प्रमाणान्तरवैयर्थ्यमवस्तुत्वेन तेषां भेदाभेदस्य परमार्थतोऽभावात् । प्रमाणान्तरैरेव च धर्मान्तराणां कल्पनीयत्वात् नवभावे कथं धर्मभेदाभेदकल्पनेति यत्किञ्चिद्देहते ॥

यद्यपीत्यादिना कारिकार्थं व्यावष्टे । शब्दान्तराणां ज्ञानान्तराणामर्थं उपाधिमति प्रतिपत्तो प्रतिनिमित्तं भिन्ना एवोपाधयो यद्यप्यभ्युपगम्यन्ते (१) स तु तद्वानुपाधिमानर्थः शब्दज्ञानैरुपलीयते विपर्ययि क्रियते । तस्य तद्वतो ज्ञानोपाधीनामुपकाराश्रया याः शक्तयस्तत्स्वभावस्य स्वात्मनि स्वरूपे भेदो नास्ति । तत्तत्सर्वैकोपा-

पाध्युपकारकत्वेन^३ ग्रहणात् । न हि तस्य स्थो रूपेण गृह्यमाणस्य उपकारकत्व-
मन्यदेवागृहीतम् । अतोऽस्य यदेव स्वभावेन ग्रहणं तदेवोपकारकत्वेनाऽपि ॥

तयोरात्मनि सम्बन्धादेवज्ञाने द्वयग्रहः ॥५५॥

आत्मभूतस्य उपाधितद्वतोपकार्योपकारकभावस्य ग्रहणादेवज्ञाने द्वयो-
रपि उपाधिमतोर्ग्रहणमिति एकोपाधिविशिष्टेऽपि गृह्यमाणे सर्वोपाधीनां
ग्रहणं^५ तद्ग्रहणनान्तरीयकत्वात् । अन्यथा तथापि न गृह्येत । न ह्यन्य

विद्वारेणापि ग्रहे सर्वोपाधिमता ग्रहणान्तरिमन्मति क एकोपाधिभेदस्तस्यानिश्चितः
किन्तु सर्व एव निश्चितः स्यात् । किं नारण (१) सर्वोपाध्युपकारकत्वेन^५ न
ग्रहणात् ।

एकोपाधिविद्वारेणोपाधिमतः स्वरूपमेव ग्रहणं न तूपाध्युपकारकत्वमिति
वेदाह । न हीत्यादि । न ह्युपाध्युपकारकत्वमन्यदेवागृहीतमित्यनेन सम्बन्धः ।
तस्यैतदुपाधिमतः स्वेन रूपेण गृह्यमाणस्य स्वरूपाद्युपकारकत्वस्याभेदात् । यत
एवमतः कारणावस्येत्युपाधिमतः । यदेव स्वभावेन स्वरूपेण ग्रहणं तदेवोप-
कारकत्वेनापि ग्रहणमिति ।

भवत्वेकोपाधिविद्वारेणोपाधिमतः सर्वोपाध्युपकारकत्वस्य स्वभावभूतस्य ग्रहः ।
उपाधीनान्तु तस्माद् व्यतिरिक्तानां कथं ग्रहणमित्यत आह । तयोर्हित्यादि ।
उपाधिकलापस्योपाधिमतश्च उपकार्योपकारकभूतयोरात्मनि स्वभावव्योन्यसम्बन्धो
सम्बन्धाद्युपकार्योपकारकसम्बन्धस्यात्मभूतत्वादिति यावत् । ततश्चोपकारक-
स्वभावमन्यैकस्य ज्ञाने सति सम्बन्धाद् द्वयग्रहः । उपाध्युपाधिमतोर्ग्रहः ।

स्तद्व्याचष्टे । आत्मभूतस्येत्यादि । तथा ह्युपाधिमति गृहीते तस्यात्म-
भूत उपकारकभावत्वाद् गृहीतस्त्वस्मिन् गृहीते उपाधीनामप्युपकार्यभाव आत्म-
§ 1b भूतो गृहीतस्तद्ग्रहणनान्तरीयकत्वाद्युपकारकभावग्रहणस्य^७ (१) अतः कारणा-
देवज्ञाने द्वयोरप्युपाध्युपाधिमतोर्ग्रहणमिति कृत्वा एकोपाधिविशिष्टेऽपि तस्मिन् उपा-
धिमति गृह्यमाणे सर्वोपाधीनां ग्रहणं । तद्ग्रहणनान्तरीयकत्वादित्युपाधिग्रहण-
नान्तरीयकत्वात् । अन्यथेत्युपाधीनामग्रहे तथापि न गृह्येत । उपाधीनामुप-
कारक उपाधिमनित्येवमपि न गृह्येत ।

य एव तदानीं ज्ञानशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुपाधिस्तं प्रत्येवोपकारकत्वमुपाधिमतो
गृहीतं न तूपाध्यन्तरोपकारकत्वमिति वेदाह । न ह्यन्य एवेत्यादि । अन्योपकारक
इत्यन्यस्योपाधेरुपकारकः स्वभावो यो न गृहीतः किन्तु सर्व एव गृहीतो निरंशत्वाद्
वस्तुनः ।

एवान्योपकारकः कश्चिद् गृहीतः । न चाऽपि तथा उपकारके गृहीते^१ उपकारकार्य-
स्याऽग्रहणम् ।^६ तस्याप्यग्रहणप्रसङ्गात् । स्वस्वामित्ववदिति । तस्मादर्थान्तरौपा-
धिवादेऽपि समानः प्रसङ्गः ।।

अथाऽपि अन्यते । याभिः उपाधीनुपकरोति ताः शक्तयो भिन्ना एव । ततो^७ 437^b
नार्यं प्रसङ्गः ।

धर्मोपकारशक्तीनां भेदे तांस्तस्य किं यदि ।

नोपकाररततः तासां तथा स्यादनवस्थितिः ।।५६।।

स्यान्मतम् (१) उपाधिमग्नोपेक्षितमग्न्यन्धिन उपकारक इत्येव ग्रहणं न
त्यस्योपकारक इति ततो नोपाधीना ग्रहणमित्यत आ^८ह । न चापीत्यादि । तथा
गृहीत इत्युपकारक इत्येवं गृहीते उपकारकार्यस्योपाधेरग्रहणं । किं कारणं (१)
तस्याप्युपकारकस्य उपकारक इत्येवमग्रहणप्रसङ्गात् । एतत् कथमिति (१) सम्बन्धि-
त्वादुपकारकस्यान्तरेण द्वितीयसम्बन्धिग्रहणमुपकारक इत्यपि ग्रहणं नास्तीति ।
तथाभूतञ्च दृष्टान्तमाह । स्वस्वामित्ववदिति । न हि स्वग्रहणमन्तरेणा^९स्ति
स्वामित्वस्य ग्रहणं । यत एवमेकोपाधिद्वारेण प्रवृत्तेऽप्येकस्मिन् ज्ञाने शब्दे च
सर्वोपाधीनां ग्रहणमुपाधिमत्तच्च सर्वात्मना । तस्मादर्थान्तरौपाधिवादेपि
अर्थान्तरभूता उपाधय इत्येवंवादेपि समानः प्रसङ्गः । शब्दज्ञानान्तराणां पर्यायता
प्राप्नोतीति ।

अथापीत्यादिना परमाशङ्कते । याभिः शक्तिभिः शक्तितमानुपाधीनुपकरोति
ताः^६ शक्तयः शक्तिमतः सकाशाद् भिन्नाः । तत इति भेदात् । नार्यं प्रसङ्ग इति ।
एकोपाध्युपकारकशक्त्यभेदग्रहे सर्वेषावतीनां ग्रहणं । तद्ग्रहणाच्च सर्वोपाधीनामित्ययं
प्रसङ्गो नास्ति ।

उत्तरमाह । धर्मोपकारेत्यादि । धर्मा उपाधयस्तेषामुपकारस्य याः शक्तयस्तासां
शक्तिमतः सकाशाद् भेदेऽभ्युपगम्यमाने ताः शक्तयस्तस्य शक्तिमतः किम्यव^{१०}न्ति ।
न किंचिद् भवन्ति न तत्सम्बन्धिन्य इत्यर्थः । यदा यदि नोपकारस्ततः । शक्तिम-
तस्तासां शक्तीनां । अथ सम्बन्धसिद्ध्यर्थमुपकार इष्यते । तदा शक्त्युपकारिण्यो
परा व्यतिरिक्ताः शक्तयोऽङ्गीकर्तव्याः । याभिः शक्तीरुपकरोति (१) तासां च
सम्बन्धत्वसिद्ध्यर्थमुपकारः कल्पनीयः । तत्रापरा शक्तिकल्पनेति तथा स्यादन-
वस्थितिः ।

^१ Gsu-gs? = gsuā-ba. .

यदि प्रत्युपाधि उपकारकत्वानि तस्य नैव स्वात्मभूतानि^१ नाऽपि तत् उपकार-
मनुभवन्ति । किं तस्य ता इति^१ । अथ यदि स्वात्मभूताभिः शक्तिभिरयमेकः शक्ती-
रपकुर्वन् एकोपाधिग्रहणे च सर्वा^२त्मनैव ग्रहणम् । तथा हि उपाधिग्रहणे तदुपका-
रिण्यः शक्तेर्ग्रहणम् । तद्ग्रहणे तदुपकारी स्वात्मभूतसकलशक्त्युपकारो भावो
गृहीतः सर्वा शक्ती^३प्राह्यति । ताश्चोपाधीन् ग्राहयन्तीति तदवस्थः प्रसंगः ।

अथ ता अपि शक्त्युपकारिण्यः शक्तयो भिन्ना एव भावाद् । तदा च उपाधीनां-
तच्छब्दीनां चापरापरास्वेव शक्तिषु^४ अपर्यवसानेनोद्धटनात्^५ स एकः ताभिः

तद्व्याचष्टे (१) यदी^६त्यादि । उपाधिमुपाधिम्प्रति प्रत्युपाधि । उपकारकत्वानि
शक्तयस्तस्योपाधिमतः न स्वात्मभूतानि । न स्वभावभूतानि । किन्तु व्यतिरिक्तानि ।
नापि तत्त उपाधिमतः उपकारमनुभवन्ति । आत्मसात्कुर्वन्ति । किन्तस्य ता उच्यन्ते ।
उपाधिमतः शक्तय इति कस्मादुच्यन्ते । सम्बन्धाभावात् । सम्बन्धसिद्धधर्मगुपाधि-
५२२ मतः सकाशात् तासामुपाध्युपकारिणी^७नां शक्तीनामुपकारेवाङ्गीक्रियमाणे याभिः
शक्तिभिरुपाध्युपकारिणीः शक्तीरुपकरोत्ययमुपाधिमान् । यदि तास्तस्यात्मभूता
इष्यन्ते तदा स्वात्मभूताभिः शक्तिभिरयमुपाधिमान् एक इत्यन्तः । उपाध्युपका-
रिणीः शक्तीरपकुर्वन् ।

तथा हीत्यादिना सर्वात्मना ग्रहणं साधयति । एकोपाधिग्रहणे तदुपका-
रिण्यो उपाध्युपकारिण्यो व्यतिरिक्तायाः शक्तेर्ग्रहणं । तद्ग्रहण इति ।^१
उपाध्युपकारिशक्तिग्रहे । तदुपकारी उपाध्युपकारिशक्त्युपकारी । विभूतः
स्वात्मभूतसकलशक्त्युपकारः स्वात्मभूताः सकला उपाध्युपकारिणीनां शक्तीना-
मुपकाराः शक्तयो यस्य स तथाभूतो भावो गृहीतः सर्वा उपाध्युपकारिकाः
शक्तीप्राह्यति । ताश्चेमाः शक्तयो गृहीताः स्वोपकारानुपाधीन् ग्राहयन्तीति
तदवस्थः प्रसंगः यो भेदः स्यादनिश्चित इति य उक्तः ॥

अथ भाभूदेष दोष इति ता अपि शक्त्युपकारिण्यः शक्तयो भिन्ना एवोपाधि-
मतो भावादेष्यन्ते । तदा तदुपकारिण्योपि शक्तयो व्यतिरिक्ताः कल्पनीयास्तथा
तदुपकारिण्य इत्येवमनवस्थानात् । उपाधीनां तच्छब्दीनां च । उपाध्युपकारश-
क्तीनां चापरापरास्वेव शक्तिष्वपर्यवसानेनानिष्ठया, यद् घटनन्तस्योद्धटनात्
सम्बन्धानात् । तथा ह्युपाधयो व्यतिरिक्तासु शक्तिषु सम्बन्धास्ता अपि व्यति-
रिक्तास्वेव । एवमुत्तरोत्तरा शक्तिः पूर्वपूर्वामु शक्तिषु व्यतिरिक्तास्वेवानवस्था-
नेन सम्बन्धा । न तूपाधिमति । ततश्च स एक उपाधिमान् । ताभिरुपाध्युपकारि-

^१ Ses-par-byas-pas-mchon-pahi-phyir.

कदाचिदप्यगृहीतस्तदुपकारात्मा तद्वस्त्वेन तदग्रहाव् ।

यदि पुनः केवलान्^१ उपाधीन् शब्दज्ञानान्युपलीये^२रन् ।

तदाऽपि असम्बन्धात् तत्प्रतिपादनद्वारेण सर्वप्रतिपत्तिर्न स्यादिति चेत् । तदाऽपि शब्दैरनादोषात् । तत्र गब्दाप्रवृत्तिशब्दयोगो व्यर्थः स्यात् । अर्थक्रियाश्रयः सर्वो व्यग्रहा रो^३ विधिप्रतिषेधाभ्याम् । उपाधयश्च तत्राऽस्मर्थाः, समर्थश्च नेवोच्यत इति किं शब्दप्रयोगः । ततश्च उपाधय उपाधयोऽपि न स्युः । क्वचित्

काभि गन्तिभिरसह कदाचिदप्यगृहीतस्तदुपकारात्मा । गक्त्युपकारात्मा । उपाध्युपकारिकाणां शक्तीनां या शननयन्तदास्मेति यावत् । शक्तीनां ततो व्यतिरेकात् । तद्वस्त्वेन उपाध्युपकारशक्तिरामन्वेत । तदग्र^४हादुपाधिमत्त्वेनाप्यतो व्यपगोपाधिकल्पनेति भावः ।

एवन्नावद् यदोपाधिमतिं ज्ञानशब्दयोर्गृहीतस्तदोक्तो दोषः । यदोपाधिष्वेव तदान्यो दोषो वक्तव्यः । तदभिधानागोपाधिपक्षमुपन्यस्यति । यदि पुनरित्यादि । केवलानित्याश्रयरहितान् उपाधीन् विशेषणभेदान् शब्दज्ञानान्युपलीयेरन् । प्रत्यायकत्वेन समाश्रयेयुः । तस्योपाधिगतः शब्दज्ञानैरस^५मावेशादविपर्ययकरणात् । तत्प्रतिपत्तिमुखेनोपाधिमत्प्रतिपत्तिमुखेन । एकेनापि शब्दज्ञानेन सर्वस्योपाधेः प्रतिपत्तिः (१)

अत्रापि दोषमाह । तदापीत्यादि । तस्योपाधिमतः । अभाषोपादित्यप्रतिपादनात् । तत्रैत्युपाधिमति (१) कथं व्यर्थं इत्याह । अर्थक्रियेत्यादि । अर्थक्रियां पुरोधाय प्रवृत्तेरर्थक्रिया आश्रय आलम्बन यस्य व्यग्रहारस्य स तथा । सर्वो यावान् कश्चित् प्रेक्षा^६पूर्वकारिणां व्यवहारो हिताहितविषयः । स च द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां विधिप्रतिषेधाभ्यां तृतीयप्रकाराभावात् । इत्थभूतलक्षणा (पाणिनिः) चेय तृतीया । उपाधो (?धय)श्च गोत्वादयस्तत्रार्थक्रियायामसमर्थाः । समर्थश्च व्यक्तिभेदः शब्देनोच्यते इति किमफलः शब्दप्रयोगः । यत्सर्वैवमर्थक्रियासमर्थो व्यक्तिभेदो न चोच्यते शब्दैः । ततश्चाभिमतो उपाधयो गोत्वादय उपाधयो न^७ 32b स्युर्न विशेषणानि स्युः । यस्मात् क्वचिदुपाधिमत्युपाधिद्वारेण शब्दरय ज्ञानस्य वा प्रवृत्तौ सत्या । कस्यचिदुपाधिमतः । प्रधानस्येति विशेष्यस्याङ्गनाभावाद् विशेषणभावात् तदपेक्षया प्रधानापक्षया । तथोच्यन्ते । उपाधय इत्युच्यन्ते । इय न्यायोपाधिव्यवस्था । यदा तूपाधय एव शब्देनोच्यन्ते । तदा तस्योपाधिमतः

१३. २ प्रदूतो कल्पित् प्रधानस्य अङ्गात् तत् तदपेक्षया तथोच्यन्ते । शब्देनानाक्षेपात्
ते कस्यचित् अङ्गभूता इति कथमुपाधयः ।

यदि लोभलक्षणात्^१ अबोध इति चेत् समानः प्रसङ्गः । स तावत्
तात्पर्यकतया तैरुपाधिभिरुपलक्ष्यमाण एकेनाऽप्युपाध्या सार्वात्मनोपलक्षिता
इति तदवस्थः^२ प्रसंगः ।

को ह्यत्र विशेषः । शब्दा^१ एव एनमुपलक्षयेयुः तल्लक्षिता वा उपाधयो उप-
(लक्षा)येयुः । स तावत् तदानीं सर्वोपकारक इति न किञ्चित्^२ ॥५६॥
तस्मात् ।

एकोपकारके ग्राह्ये (नोपकारास्ततोऽपरे ।

दृष्टे तस्मिन् दृष्टा ये तद्ग्रहे सकलग्रहः) ॥५७॥

—इति संग्रहलोकः ।

शब्देनानाक्षेपादप्रतिपादनान्न ते उपाधयः कस्यचित् प्रपा^१गस्याङ्गभूता इति
किमुपाधयो नैवेति यावत् । यमुपाधिमान् बोधते तथापि शब्दैर्लक्षिता ये उपाध-
यस्तेरुपाधिमतो लक्षणात् परिच्छेदादवश्यः । शब्दप्रयोगवेयर्थ्यदोषो नेति चेत् ।
स समानः सर्वोपाधिग्रहणप्रसङ्गः । तदोपाह । स तावद्विधादि । स इत्युपाधि-
मान् । नान्तरीयकतद्येत्युपाधुपाधिमतो^२ व्याभिचारेण उपलक्ष्यमाण एकेनाप्युपा-
धिना निरप्रशस्तात् सर्वात्मनोपलक्षित इति तदवस्थः सर्वोपाधिग्रहप्रसंगः ।

स्यान्मत (१) यत्र शब्देन साक्षादुपाधिमतस्त्वोदनन्तत्राय प्रसङ्गः । न तु यना-
र्थवशादित्यत आह । को ह्यत्र विशेष इति । शब्दा वा एनमुपाधिमन्त साक्षात्
प्रतिपादयेयुः । तल्लक्षिता वा शब्दलक्षिता वोपाधय उपाधिमन्त लक्ष्येगुरिति कां
विशेषो न कश्चित् (१) तथा हि (१) स तावदुपाधिमान् तदानीमुपाधियलेन
लक्षणकाले निश्चीयते । सर्वोपकारकः सर्वोपाधुपाधीनामुपकारक इति । गथा न
पूर्ववत् सर्वोपाधिग्रहणप्रसङ्गो लक्षितलक्षणादिति गदुक्तमेतन्न किञ्चित्
पूर्वोक्तदोषदुष्टत्वात् । यस्मादुपाध्युपकारिकाणां शक्तीनाम्ब्यतिरेकेणवस्था
स्यादतो न व्यनिरिक्ता । शक्यतय ॥

तस्मादेकस्योपाधेरुपकारके तस्मिन्नुपाधिम^१ति ग्राह्येभ्युपगम्यमाने उपाध-
नतराणामुपकारकाः शक्तिभेदाः । तत एकोपाध्युपकारकस्यभावादपरेऽन्ये न भवन्ति

^१ Hdi-dag-legs-goms-pa.

^२ Skabs-Ses-bya-ba.

क. न्यायमीमांसामतनिरासः

(क) व्यावृत्तस्वभावा भावाः

याद्वि भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थ^१ गृहीतेष्वन्यद्विष्यते ।

स्यादेतत्^२ । निर्भागस्य वस्तुनो ग्रहणे कोऽन्यस्तदा^३ न ग्रहीतः । स तु आभया
नावधार्यत इति प्रमाणान्तरं प्रवर्तते । यद्येवम् ।

तद्व्यवच्छेदविषयं सिद्धं (तद्वृत्ततोऽपरम् ॥५८॥)

असमारोपविषयं प्रवृत्तेरपि;

असमारोपविषये किं न वृत्तेः । भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं प्रवृत्तास्य प्रमाणम् । तत्

ये दृष्टे तस्मिन्नुपानिमित्तबुद्ध्या भवन्ति । किन्तु नये । अत आशङ्कान्तरात् ।
तस्योपाधिमतो ग्रहे सकलोपाध्युपगारक स्वभास्य ग्रहः ।

योपि भट्टो मन्यते (१) भिन्ना भिरा । एव धर्मान्तेनैकवर्माणं गणितावधारण-
न सर्वधर्मविधारण भेदात् । गदाह ।

“आविर्भावतिरोभावधर्मकेष्वनुयायि गत् ।

तद्धर्मि यत्र वा ज्ञान प्राग्धर्मग्रहणाद् भवेत् ॥ (१५२)

अनन्तधर्मके धर्मिण्यन्यधर्मविधारणे ।

शब्दोभ्युपायमात्र स्यान्न नु सर्वाविधारण” (१७८) इति ।^४

गाथुभयपक्षभाविदोषप्रसंगादेव निरस्तः ॥

यदीत्यादिना पराभिप्रायमाशङ्कते । एकेन निरवयज्ज्ञानेन सर्वात्मना गृहीतेष्वि^५
वस्तुनि भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं । अन्यद्विति प्रमाणान्तरं ।

स्यादेतदित्यादिनेतदेव व्याचष्टे । निर्भागस्य निरास्य वस्तुनो ग्रहणे राति
कोऽन्यो भाग तदा निर्भागवस्तुग्रहणकाले । न गृहीतो नापि सर्वं एव गृहीत (१)
स तु गृहीतोपि आख्या नावधार्यत इति प्रमाणान्तरं प्रवर्तते ।

यद्येवमित्यादिना सिद्धान्तवादी । यत्तद् भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थमुत्तरप्रमाणं विष्यते ५३८
तद्व्यवच्छेदविषयगगापोहविषयं सिद्धं पूर्वोक्तेन न्यायेन । तद्वृत्तप्रमाणवत् ।
तत् उत्तरकालभावि प्रमाणादपरमपि पूर्वोक्तभाविनिश्चयज्ञानत्वादपि व्यवच्छेद-
विषयः । किं कारणम् (१) असमारोपविषये वृत्तेः ।

^१ I Jdog-pa.

^२ Do-mi-gyi naho.

^३ Śloka-vāitika प्रत्यक्षपरि०

तर्हि अन्यसमारोपव्यवच्छेदफलमिति अन्योपोहविषये सिद्धं, तद्वदन्यदपि अविद्यमानसमारोपविषयवृत्तेः । यत्रास्थ समारोपः तत्र निश्चयाभाव इति समारोपाभावे वर्तमानोऽन्योपोहविषयः सिद्धः ॥

अपि च ।

निश्चयैः ।

438b

यत्र निश्चीयते रूपन्तत्तेषां विषयः कथम् ॥५९॥

इयमेव निश्चयानां स्वार्थप्रतिपत्तिः (१) तच्चेदाकारान्तरवदनिश्चितम् । कथं द्वन्द्वानां अनिश्चीयमानं प्रत्यक्षेणाऽपि गृहीतमिति चेत् ।

न (१) प्रत्यक्षं^१ हि यस्याऽपि निश्चायकं, तद् यमपि गृह्णाति तत् च न निश्चयेन । किन्तर्हि । प्रतिभासेन । तत् न निश्चयानिश्चयवशाद् प्रत्यक्षस्य ग्रहणग्रहणे ।

तन्तर्हीत्यादिना श्लोकं व्याचष्टे । अन्यस्याकारस्य यः समारोपरतव्यवच्छेदफलमिति कृत्वा सिद्धमन्योपोहविषयमित्युक्तं^१मारोपनिर्पेक्षद्वारेण । तद्वदन्यदपि पूर्वमपि निश्चयज्ञानमन्यापोहविषयं (१) किं कारणम् (१) अविद्यमानसमारोपे विषये वृत्तेः । एतदेवाह । यत्राकारस्य प्रतिपत्तेः । इति हेतोः समारोपाभावे वर्तमानः पौरस्त्यो निश्चयोन्यापोहविषयः सिद्धः ॥

किञ्च (१) निश्चयगृहीतेष्वर्थे भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं प्रमाणान्तर्गमिष्कृता निश्चयविषयश्च न च निश्चित इत्यभ्युपगतं स्याद् (१) अन्यथा भ्रान्तिरयोगात् (१) तच्चायुक्तमित्याह । अपि चेत्यादि । यद्रूपं निश्चयैर्न निश्चीयते तद्ग्राह्येणां निश्चयानां विषयः कथञ्चैव (१) किं कारणं । यस्मादियमेव निश्चयानां स्वार्थप्रतिपत्तिर्यत्तस्यार्थस्य निश्चयनं । तच्चैर्निश्चयविषयाभिमतमाकारान्तरवदनिश्चितं । यन्निश्चयविषयत्वेनानभिमततद्वर्तैर्निश्चये गृहीतं ॥

कथमित्यादि परः (१) प्रत्यक्षगृहीते समारोपव्यवच्छेदार्थं प्रमाणान्तरमिच्छताऽन्योपोहवादिनाप्यनिश्चीयमान आकारः प्रत्यक्षगृहीतत्वेनेष्टो यदि वा निश्चयवशादेव ग्रहणं । कथमिदानीमनिश्चीयमानं रूपं प्रत्यक्षेणापि गृहीतमिति तुल्यः प्रसंगः ।

नेत्यादिना परिहरति । कल्पनाविवक्तत्वादित्यभिप्रायः । तदिति प्रत्यक्षं (१) यमपि नीलाद्याकाररूपगृह्णातीत्युच्यते (१) तद् ग्रहणं न निश्चयेन (१) किन्तर्हि (१) प्रतिभासेन । निरङ्गस्य वस्तुनः सर्वथा प्रतिभासानमिति सर्वथा

^१ Mñon-sum-ni gān-gi ñes-par-byed-pa-ma-yin, tc.

नवं निश्चयानाम्^२। किञ्चिद् निश्चिन्वतोऽप्यन्यत्रानिश्चयेन प्रवृत्तिभेदाद् ग्रहणाग्रहणे। तस्माद् यो निश्चयः स एव तद्ग्रहणम्। अन्यथा एकाकारेऽपि तन्न स्यात्॥

किं पुनः सर्वतो^३ भिन्नवस्तुस्वभावेऽनुभवोत्पादेऽपि तथैव न स्मार्तो निश्चयो भवतीति। सहकारिवैकल्यात्। ततश्च—

प्रत्यक्षेण गृहीतेऽपि विशेषेऽशविचर्जिते।

यद्विशोषावरायेऽपि प्रत्ययः स प्रतीयते ॥६०॥

ग्रहण (१) तद्विति तस्मान्न निश्चयानिश्चयवशाद् यथात्र प्रत्यक्षस्य ग्रहणाग्रहण किन्तु प्रतिभासनाप्रतिभासनवधान्। तस्मादनिश्चये सति प्रतिभासनभावेण प्रत्यक्षगृहीतव्यवस्थापनं विद्यते। नैवं निश्चये परस्परवर्तिन्यतयाप्याकारस्य प्रतिभासनभावेण ग्रहणं प्रतिभासनेण ग्रहणमिति उच्यते। करमादिति चेदाह। किञ्चिद्विधादि। यथा पुरुषादृष्ट्या पुरुषत्वनिश्चयत्वात्प्यन्यत्र तत्करमादिवनिश्चयेन प्रवृत्तिभेदाद् व्यवहारभेदात्। तत्र हि पुरुषो निश्चयेन पुरुषोत्तमो विद्यासादिव्यवहारो दृश्यते। तस्मात्तन्निश्चयान् तदनुक्तं भयादिव्यवहारो न दृश्यते। तद्वच्च यन्निश्चयानुरूपं प्रवृत्तिभेदस्तस्य निश्चयेन ग्रहणं। यदनिश्चयानुरूपत्वात्प्रवृत्तिभेदस्तस्याग्रहणमिति। यत एवन्तस्मादित्यादि। अस्येत्याकारस्य (१) अन्यथेति यदि निश्चययज्ञातस्य ग्रहणं न व्यवस्थाप्यते। तत्वेकाकारेण। निश्चयनत्वेनाभिमतप्याकारे। तद्विति निश्चयेन ग्रहणं^४ न स्यात्। 53b

किं पुनः कारणमिति परं। सर्वतो भिन्न इति सजानीयविजातीयवृत्ते। तथैवेति यथानुभव सर्वत्र भेदेषु न स्मार्तो निश्चयो भवति। यतो भेदान्तरेन्याकारव्यवच्छेदार्थं मन्यागोहवादिना प्रमाणान्तरवृत्तिरिति।

सहकारिवैकल्यादिति सिद्धान्तवादी। न ह्यनुभवमात्रनिश्चयहेतु किन्त्यभ्यासादयोऽपि सहकारिण (१) ते यत्रैव सन्ति तत्रैवाकारे^५ निश्चयो नान्यत्र।

ननु क्षणिकाकारेण सर्वदा दर्शनादभ्यासोस्त्येवेति निश्चयः स्यात्। नानुभूतनिश्चयविषयोत्राभ्यासोऽभिप्रेतो न च क्षणिक भ्रान्तिनिमित्तसम्भवादननुभूतनिश्चयमिति कथन्नाभ्यासः। तस्मात् स्थितमेतत् यत्रैवाकारेऽभ्यासस्तत्रैव निश्चय इति॥

तदेवाह। ततश्चेत्यादि। विशेषे सर्वतो व्यावृत्ते नीलादिलक्षणे। अङ्गविचर्जिते निविभाधौ सर्वात्मना प्रत्यक्षेण गृहीतेऽपि सति यस्य विशेषस्यावसाये निश्चयेऽस्ति सहकारिप्रत्ययः स प्रतीयते निश्चयीयते।

यद्यपि सर्वतो भिन्नांशरहितभावे हि^१ अनुभवः। अथाऽपि तावता सर्वभेदेषु निश्चयो न स्यात्। कारणान्तरापेक्षत्वात्। अनुभवो हि^२ यथाविकल्पाभ्यासं निश्चयज्ञानं जनयति। यथा रूपदर्शनाऽविशेषेऽपि कुणपकामिनीभक्ष्यविकल्पाः। तत्राऽपि बुद्धेः पाटवं तद्गामाभ्यासकषाये त्यादयोऽपि अनुभ^३वाद् भेदनिश्चय-
 439 योत्पत्तौ सहकारिणः। तेषामेव च प्रत्यासत्त्यादिभेदात् पौर्वापर्यम्। यथा^४ जन-
 कत्वाध्यापकत्वाविशेषेऽपि पितरमायान्तं वृष्ट्वा पिता मे आगच्छतीति निश्चिनोति^५
 नोपाध्याय इति। सोऽपि निश्चयोऽसति भ्रान्तिकारणे भवति। तस्मात्^६ नानु-
 भूते सर्वाकारनिश्चयः॥

यद्यपीत्यादिना व्याचष्टे। सर्वभेदेषु क्षणिकत्वादिषु तावत्तत्प्रेषणभावेनाप्येन। निश्चयोत्पादनं प्रत्यनुभवज्ञानस्य कारणान्तरापेक्षत्वात्। तदेवाह अनुभवो हीत्यादि। यथाविकल्पाभ्यासमिति यस्य यादृशो विकल्पाभ्यासस्तेन गहका-
 रिणा जनयतीत्यर्थः। उदाहरणमाह। यथेत्यादि। मृतस्त्रीरूपदर्शनाविशेषेपि परित्राट्कामुकशुतां यथाक्रमं कुणपकामिनीभक्ष्यविकल्पा यथाविकल्पाभ्यास-
 ञ्जायन्ते। न च विकल्पाभ्यास एव सहकारी। किन्त्वन्योप्यस्तीत्याह। तथे-
 त्यादि। तत्रापि रूपदर्शनाविशेषेपि। बुद्धेः पाटवन्तीक्षता। यथा योगिनां बुद्धि-
 पाट^७वाद् दर्शनमात्रेण क्षणिकत्वादिनिश्चयः। आदिशब्दादर्थित्वसामर्थ्यादिपरि-
 ग्रहः। इत्यादय इत्येवमादयः। अनुभवात् प्रत्यक्षादुपादानकारणात्सकाशाद्
 भेदनिश्चयस्योत्पत्तौ सहकारिणः^८ यदा तर्हि बहुषु निश्चयेषु यथोक्तानि कारणानि
 न भवन्ति तदा तेषां निश्चयानां कथं क्रमभाव इत्याह। तेषामेव चेत्यादि (१)
 तेषामिति निश्चयकारणानां^९ प्रत्यासत्तितारतम्यभेदात्। यस्य निश्चयस्य प्रत्या-
 सन्नतमन्निश्चयकारणतत्तावदादावुत्पद्यते। आदिशब्दादधिमात्रतारतम्यस्य भेद-
 निश्चयानां पौर्वापर्यं। यथेत्यादिनोदाहरणमाह। पितरं यदोपाध्यायो भवति। तदै-
 कस्य पुरुषस्य जनकत्वाध्यापकत्वाविशेषेपि। पितरमायान्तं वृष्ट्वा पिता मे आगच्छ-
 542 तीति निश्चिनोति^{१०} नोपाध्याय इति। पितृत्वनिश्चये कारणस्य प्रत्यासन्नतमत्वात्॥

ननु सत्यपि क्षणिकत्वनैरात्म्यविकल्पाभ्यासे सहकारिणी तत्त्वाददर्शनां न प्रत्यक्षात् क्षणिकत्वादिनिश्चयो भवतीत्यत आह। सोपीत्यादि। असति भ्रान्तिकारणे भवति न तु निश्चयप्रत्ययमात्रात्। यत एवमसति भ्रान्तिकारणे सहकारिप्रत्यसाबाल्ये च सति प्रत्यक्षान्निश्चय उत्पद्यते न केवलात्। तस्मान्नानुभूत इत्यादि।

^१ Thams-cad-las tha-dad-pa cha-sas-dar-bra-bahi-no-bo-nid.
 nams-su-nyon.

(तत्रापि चान्यव्यावृत्तिरन्यव्यावृत्त इत्यपि ।

शब्दाश्च निश्चयाश्चैव संकेतमनुकुन्धते) ॥६१॥

तत्रान्यापोहे सत्ताव्यावृत्तिरपि (द्वय्या) अन्य एव व्यावृत्तो धर्मीति नास्ति ।
तद्व्यावृत्तेर्निवर्तमानस्य तद्व्यावृत्तप्रसङ्गात् । तथा न व्यावृत्तेरन्यभावः ।

ततश्च चिन्तयेत् (१) अन्यतावच्छेद शब्दलिङ्गाभ्या प्रतिपाद्यत इति ।

ननु व्यवच्छेदोपि यदि पदार्थादभिन्नस्तदेकेन प्रमाणेन शब्देन वास्य विषयी-
करणेन्यस्य वैयर्थ्यं स्यात् सर्वात्मना निश्चितत्वात् । अथ भिन्नरतदापि तस्याश्रित-
त्वादेकव्यवच्छेदोपाधिके पदार्थे प्रमाणेनेकेन निश्चीयमाने पूर्वोक्तेन न्याय्येन
सर्वेणा व्यवच्छेदाना निश्चितत्वादन्वया प्रमाणादीनामप्रवृत्तिः स्याद् (१) अतः
समानं प्रसङ्ग इति ।

तत्र । यतो न भावानामन्योन्यव्यवच्छेदोऽभिन्नो भिन्नो वाऽस्ति । केवलं
स्वहेतुभ्य एव भिन्ना समुत्पन्ना इत्युक्तम्बध्यति च ॥

कथन्तर्ह्यन्यव्यावृत्तिरित्यादि व्यपदेशो वृद्धिश्च प्रवर्तत इत्यत्राह । तत्रा-
पीत्यादि । तत्रापि चन्यापोहे शब्दार्थे ।^१ अन्यरभाद् व्यावृत्तिरन्यस्माद् व्यावृत्तो-
गमित्यपि (१) ये शब्दा धर्मधर्माचनानिश्चयान्नोभयविषयास्तो संकेतमनुकुन्धते ।
संकेतानुविधानेनेषां धर्मधर्माभिप्रायविभागः कल्पित परमार्थतस्तु व्यावृत्तिरेव
नास्तीत्यर्थः ।

तद्व्याप्ये । तत्रान्यापोह इत्यादिना गोरस्वाद् व्यावृत्तिरन्या धर्मभूता अन्य
एवास्वाद् व्यावृत्तो धर्मी । व्यावृत्त्या^२ विशिष्टो गोरित्येतन्नास्ति । किन्तु यैव
व्यावृत्तिः स एव व्यावृत्त इति वक्ष्यति ।

यदि चास्वाद् व्यावृत्तिरनश्वता गोद्रव्यस्यान्या स्यात् तदाश्वव्यावृत्तेरपि
गोद्रव्येण निर्वाततव्यम्भेदात् । ततश्च तद्व्यावृत्तेरनश्वतायाः सकाशाच्चिन्तमानस्य
गोरतद्भावप्रसङ्गात् । अश्वभावप्रसङ्गादश्ववत् । एव ह्यश्वव्यावृत्तेरनश्वत्व-
लक्षणाया^३ गोव्यावृत्तो भवति यच्चस्याश्वत्वं स्यात् । तथा च गोरश्वभावोपपत्तेः ।
अस्वाद् गोव्यावृत्तिस्तस्या अभावः । गवाश्वयोरैकत्वात् ।

तेन यदुक्तञ्चैनजैमिनीयैः (१)

“सर्वात्मकमेक स्यादन्यापोहव्यतिक्रमः” इति ।^४

तान्प्रतीक्ष्यत । यच्चन्यव्यावृत्तिरर्थान्तरं स्याद् गवाश्ववादीनामेकत्वं स्यादिति ।

तत्तद्वायं व्यावृत्तिः स एव व्यावृत्तिः ।

नापि गौरभिन्नाग्रव्यावृत्तिरव्यवधानृत्तो गौरित्यपतीतिप्रसङ्गात् । गोविनागो
चाव्यस्योत्पत्तिप्रसङ्गादव्यवधानृत्तिरित्युक्तत्वात् । तस्मान्नास्तीति व्यावृत्तिः ।

तेन यद्वच्यते भट्टाद्या त क र भ्या । “योगमगोपोह ग र्ति गति भिन्नेऽपि
भिन्न । यदि भिन्न किमान्नोऽपानाश्रित (१) यथाश्रितस्तादाश्रितत्वाद् गण
५१) ऽति गणभेदेन तदा गुण्यभिधायने न गोव्यवृत्तिः । गौरित्युक्ततीति सामानाधिकरण्य
स्यात् । अथानाश्रित केनापि पठ्यर्थः । गोपोह ऽति । आभिन्ना गौरेन
स्यादिति न किञ्चिदपि । अयं चागोह प्रतिपत्तु यमो न क म स्वन्धी न तद
गोत्वमिति (१)

तन्निरस्त । अन्यव्यावृत्तेरेवाभावात् केवलं स्वहेतुत र्वर्थायेन रूपेणात्पत्तो
भावो न्यस्याद् व्यावृत्तस्तस्य चान्यस्याद् व्यावृत्ति कल्पते । यतश्च न परमा-
१) र्ता व्यावृत्तिर्गता । तस्माद् येन व्यावृत्तिः स एव व्यावृत्तिः । द्वाभ्यामेकस्यैव
विपक्षिकरणात् । तस्यैव चाग्रव्यावृत्तस्य लिङ्गत्वं लिङ्गित्वं सम्बन्धो विरुद्धपक्ष-
त्वात् (१) तन्मन्त्रो ह्यन्यव्यावृत्त स्वाकाराभिन्नान्नगस्या पुष्पान्तं पतन्त्यनोत्प-
त्यर्थकारित्वाद् (१) अतः स एव बाह्य शब्दार्थो न्यव्यावृत्तिः ।

गदगुच्यो कु गारि ले न (१) कदाचिदेकस्मादेव भावस्यागोह स्यात् ।
सर्वस्याग्रा । यद्येकस्मादेव तदा यथाश्रितत्वाद्गोहद्वारेण ग्राव्यस्य गौरित्यभिधान-
नन्तया सिहादेरपि स्याद् अश्रितत्वाद्गोहस्य गोशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य भावात् । नदाह ।

“ततोऽश्रितत्वात् गोहद्वारेण सिहादि सर्व एव त ।

तन्निमित्तमगोपोह विभ्रवृच्येत गौरितो”ति ।^१

अथ सर्वस्मादगोहो गोव्यस्य । तत्रापि यदि प्रत्येकागोह्य अश्रितत्वात्प्रस्तदा-
गोह्यानामानन्त्यादगोह एव न सिध्येत् । अपोहानां च भिन्नत्वाद्यगोहभेद प्रस-
ज्यते । तथा चैकस्मिन्नपि पिण्डे जातिवद्गोह्याज्जात्यन्तरबुद्धि रयात् । जात्यन्तरे
ध्ववाश्रितदिषु ।

“ततो गौरिति सामान्य वाच्यमेकं न सिध्यति ।”^२

नापि ते समुदायरूपेण सर्वेषां ग्रा सम्भवन्ति । समुदायो लोकदेशान्तेन वा
स्यान् चागोह्यानामेकदेशादित्वं स^१ भवति । नापि नेषां समुदायो व्यतिरिक्तो-
ऽस्त्यव्यतिरेके चानन्त्यं तदवस्थ । न चापि सामान्यरूपेण तेषोऽग्रा सामान्य-

^१ Ślokaṭīkā. 57

^२ Ibid, 60

शब्दप्रतिपत्तिभेदो हि सङ्केतभेदात्^३। न वाच्यभेदोऽस्ति ॥

ननु च संकेतभेदो न युक्तः। द्वयोरेकस्याभिधानात्। तथा च व्यतिरेकिण्या

स्यावरतृत्वान्। अपोह्यत्वे च वरतृत्व रयादिति।

तदयुक्तं यतः (१) सर्वभावानां स्वेनैव स्वेनैव रूपेणोत्पद्यमानानां सर्वस्मा-
दपोहः स्वहेतुभ्यः सिद्ध एव।

अथ कथमसौ ज्ञायत इति बोद्धते। तत्किञ्चो रतीतानाग^४त्ववर्तमानाज्ज्ञा-
दिस्थभाव प्रत्यक्षे प्रतिभासते। नेति चेत्। कथं न तत्र सर्वापोहः प्रत्यक्षसिद्धः।
न हि प्रमाणं हस्ताभ्याङ्गुलीत्वान्यदपोहत्यपि तु नियतरूपार्थप्रकाशनमेवास्यान्या-
पोहं। तस्मान्नियतरूपार्थप्राप्ताभास एव प्रत्यक्षस्य सर्वस्मादपोहग्रहः। तच्च
स्वविपर्ययनिश्चाययद् यदेव न भवति तत्सर्वमन्यत्वेन निश्चाययत्यतो युगपत्सर्व-
स्यान्यस्य सामान्येनाविशेषेण निषेधः त्रियते। सामान्यस्यानिर्द्धारितविशेष-
रूपत्वात्। तदुक्तम् (१)

“अनूपपरावृत्तवस्तुमात्रप्रसाधनात् (१)

सामान्यविषय प्रोक्त लिङ्गभेदाप्रतिष्ठितेरिति (प्र०स०)

तेनापोह्यस्य कस्यचिद् वस्तुत्वमिष्यत एव।

न चापोह्यत्वाद् वस्तुत्वमित्यत्र किञ्चिद् प्रमाणमस्त्यभावस्याप्यपोह्यत्वान्न
चास्य^७ वस्तुत्वमित्युक्तं। तस्माद् युगपत् सर्वापोहलक्षणेनागोपोहेनैकस्मिन्नपि ११६
पिण्डे गोत्व। प्रत्येकाश्वाद्यपोहेनानश्वत्वासिहृत्वामहिपत्वादयो जातिभेदाः कल्पिता-
स्तद्द्वारेण च तदभिधायकाः प्रवर्तन्त इति यत्किञ्चिदेतत्।

यदि व्यवृत्तिव्यावृत्ताऽभिधेयार्थस्य न भेदः। कथं व्यावृत्तिव्यावृत्त इति
शब्दज्ञानभेदः। तथा हि व्यावृत्तिरित्यस्यः शब्दो व्यावृत्त इत्यस्य एव शाब्दः।
तथा ज्ञानभेदोपि (१) व्यावृत्तिरित्युक्ते धर्ममात्रम्प्रतीयते। व्यावृत्त इति धर्माति।
तत आह (१) शब्देत्यादि। शब्दाद् धर्मधर्मिवाचिनो या प्रतीतिः सा शब्दप्रतिपत्तिः।
शब्दश्च शब्दप्रतिपत्तिश्चेति विरूपकशेषः। शब्दभेदः शब्दाच्च या प्रतिपत्तिस्तस्या-
भेद इत्यर्थः संज्ञासंज्ञिसम्बन्धिकरणं संकेतस्तस्य भेदात्। संकेतभेदं चानन्तरमेव
(१६३) भेदान्तरप्रसिद्धेऽप्येत्यादिना प्रतिपादयिष्यते। न वाच्यभेदोऽस्ति धर्मधर्मि-
शब्दयोर्वस्तुत इत्यव्याहारः ॥

ननु चेत्यादि परः। किं पुनर्वाच्याविशेषे संकेतभेदो न युक्त इति चेदाह।
द्वयोरित्यादि। कर्तरि च्येयं पठ्यते। कर्तृकर्मणोः कृतीति उभयप्राप्तौ कर्मणीति

विभक्तेरप्ययोगः स्यात्। तस्या हि भेदा^१श्रयत्नाविति चेत्।

(द्वयोरेकाभिधानेऽपि) विभक्तिर्व्यतिरेकिणी।

भिन्नमर्थगियान्वेति वाच्ये लेशविशेषतः ॥६२॥

न चै शब्दानां प्रवृत्तिः कदाऽपि विषयस्वभावापत्ता^२। इच्छातो वृत्त्यभाव-
प्रसङ्गात्। ते भेदाभेदयोरेकथा नियोगेच्छा तथा नियुक्तस्तं अर्थं अप्रतिबंधेन
प्रकाशयन्ति। तस्मात् गोः गोत्व^३ चेति (आभ्यां) एकार्थाभिधानेऽपि कस्यचिद्
विशेषस्य प्रत्यायनार्थं कृते संकेतं भेदे अनर्थान्तरेऽपि व्यतिरिक्तार्था विभक्ति-
४३७b रथान्तरमिवादर्शयन्ती प्रतिभाति। तथा प्रयोगदर्शना^४भ्यासात्।

नियमस्य ज्ञेये विभावेति^१ विकल्पनात्। द्वाभ्यां धर्मधर्मिगशब्दाभ्यामेकस्यार्थस्या-
भिधानादित्यर्थः। एकं चेद् द्वाभ्यामभिधेयन्ती^२त्यर्थः संकेतः। तथा चेति धर्म-
धर्मिणोरभेदे व्यतिरेकिण्या इति व्यतिरेकाभिधायिन्या गोरगोत्वमिति पठ्यथाः।
तस्या इति व्यतिरेकविभक्तेर्भेदाश्रयत्वाद् वस्तुभेदभाभित्य प्रवृत्तेः। यथा देवदत्तस्य
कमण्डलुगिति। एव संकेताभावे व्यतिरेकविभक्त्यभावे च चोदिते।

विभक्त्यभावदोषनावतारिहरन्नाह। द्वयोरित्यादि। धर्मधर्मिवाचिनां शब्द^३-
योरैकस्यार्थस्याभिधानेऽपि विभक्तिर्व्यतिरेकिणी। व्यतिरेकस्य वाचिका षष्ठी। एव
शब्दो भिन्नक्रमः। भिन्नमिवार्थमन्वेति दर्शयति। वाच्ये संकेतभेदकृतेन लेशेन
मात्रया यो विशेषस्ततः कारणान्न तु परमार्थतो वस्तुभेदात्।

यद्वयाचष्टे। न चै शब्दानामित्यादिना। विषयस्वभावापत्तेति बाह्यस्वलक्ष-
णायत्ता (१) किं कारणम् (१) इच्छातः पुरुषे^४च्छावणादभावेऽपि वृत्त्यभावप्रस-
ङ्गात्। त इति। इच्छाप्रतिबद्धवृत्तयः शब्दा यथा येन प्रकारेण भेदप्रतिपादनेन
व्यतिरिक्ते यथा राज्ञः पुरुष इति। अव्यतिरिक्ते यथात्मैव ह्यात्मनो द्रष्टेति। तथा
नियुक्ता इत्यभिन्नेऽप्यर्थे भेदमिवापादाय प्रयुक्तास्तमर्थसंप्रतिबन्धेन भिन्नमित्य प्रका-
शयन्ति। वस्तुतः स्वलक्षणस्याभेदेऽपि यत एवन्तेन कारणेन। गो^५रिति धर्मि-
वाचनमाह। गोत्वमिति धर्मवाचिनं। आभ्यामेकाभिधानेऽप्यगोव्यावृत्तस्य
गोरभिधानेऽपि कस्यचिद् विषयस्य प्रत्यायनार्थमिति। अगोव्यावृत्तिनिमित्तस्य
गोत्वस्य प्रकाशनार्थं। अगोव्यावृत्तिमात्रं गोत्वशब्देन प्रतिपाद्यमित्येवंकृते संकेते
भेदे। व्यतिरिक्तार्था न विभक्तिरस्य गोत्वमिति भवति षष्ठी। व्यतिरिक्तोऽर्थोऽस्या
५५b इति विग्रहः। धर्मिणस्स^६काशाद् धर्ममर्थान्तरमिवादर्थयन्ती प्रतिभाति। अन-

तावता सर्वत्र न भेदः । अन्यत्राऽपि पुरुषेच्छावशात् प्रवृत्तस्य प्रतिबन्धाभावात् ।
यथा एकं वचिद् बहुवचनेन ख्याप्यते तद् अविशेषेऽपि आवरा^१द्यभिधाना
बहुवचनेन ख्याप्यते ॥

प्रयोजनाभावात् तु न संकेतभेदः स्यादिति चेत् । तदप्यस्त्येव । एवम्—

भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपौ तयोर्द्वयोः ।

(सङ्केतभेदस्य पदं ज्ञातृवाञ्छानुरोधिनः ॥६३॥

भान्तरपील्यव्यतिरिक्तेपि धर्मे (१) ऋ कारण (१) तथा प्रयोगदर्शनाभ्यासात् ।
वस्तुभेदे मति पठ्या प्रयोगदर्शनाभ्यासाद् देवदत्तस्य कमण्डलुरित्यादौ ।

एतदुक्तम्भवति । परतुभिन्नम्भवतु मा वा भूत् सर्वथा व्यतिरेकविभक्ति-
रिच्छामानुरोधनी केवल प्रयोगदर्शनाभ्यासाच्छब्दार्थः भन्नमिव दर्शयतीति ।
तावतेति विभक्तिप्रयोगमात्रात् । सर्वत्रेत्यर्थाभेदेऽपि । गौर्गत्वमित्यादौ न धर्म-
धर्मिणोः परमार्थतो भेदः । तस्मादन्यत्रार्थार्थाभेदेऽपि पुरुषेच्छावशात् प्रवृत्तस्य
व्यतिरेकाभिधायिन गन्धस्य प्रतिबन्धाभावात् । दृष्टा च पुरुषेच्छावशाच्छ-
ब्दानां प्रवृत्तिरसत्यपि तथाभूते बाह्ये वाच्य इत्याह । यथेत्यादि । एकस्यस्तु
वचिद् प्रकरणं एकवचनेन ख्याप्यते । यथा त्वमिति । तदविशेषे^२पि एतन्वा-
विशेषेऽपि तदेव वस्तु बहुवचनेन यूयमिति । अतश्चैकस्मिन्नपि बहुवचनदर्शनान्न
यथावस्तु शब्दानां प्रवृत्तिरिति गम्यते । युमदि गुरावेकेपा^३मित्यतिदेशनाक्याद्
एकस्मिन्नपि बहुवचनमिति नेत । चिन्त्यमेतत् । किमतिदेशवाक्येनैकस्य बहुत्वं
त्रियते किंवा बहुवचनमात्रमप्राप्तं विधीयत इति (१) न तावदाद्यः पक्षो वचन-
मात्रेण^४ वस्तुनाभिधानामम्भवात् । द्वितीयेऽपि पक्षे सिद्धेवेच्छामात्रेण शब्दानां
प्रवृत्तिरिति । एतन्नावद्विभक्त्याभावादोषः परिहृतः (१)

संकेताभावरोपन्तु परिहर्न्तमेवोपन्यस्यति (१) प्रयोजनाभावात् त्वित्यादि ।
धर्मिधर्मशब्दाभ्यामेकस्याभिधानात् प्रयोजनाभावः । तदपि प्रयोजनमस्त्येव ।
गोत्वापेक्षया भेदान्तराणि द्रव्यत्वपाण्डित्यादीनि । तेषां प्रति^५क्षेपोऽस्वीकारः ।
तो प्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपौ यथाक्रमन्तयोर्द्वयोर्द्धर्मधर्मिवाचिनोः शब्दयोरेव संकेतभेद-
स्तस्य (१) किम्विशिष्टस्य ज्ञातृवाञ्छानुरोधिनः प्रतिपत्तिश्छानुविधायिन पद
प्रयोजनं ॥

एतदुक्तम्भवति । यदाभ्यावत्तरूपनिराकाङ्क्षः प्रतिपत्ताश्वादेवैकस्माद्

यदा^५र्थ प्रतिपत्ता तदव्यवच्छेदभावात्तदपेक्ष पिण्डविशेषेऽश्वव्यवच्छेदमात्रं जिज्ञासते तथाभूतज्ञापनार्थम् । तथाकृतसंकेते^६ शब्देन प्रबोध्यतेऽत्र^७ नैवाश्व- इति । यदा व्यवच्छेदान्तरानिराकांक्षः तं जिज्ञासते, तदा तथा प्रकाशनाय अप्रति-

व्यावृत्तं गोपिण्डं जिज्ञासते तदा यावदशब्दाद् व्या^५वृत्तिमर्थान्तरभूतामारोप्य तथैव संकेतपूर्वकं लौकिकेन धर्मवाचकेन शब्देन न कथयति (१) तावन्न परस्य जिज्ञा- सितोर्थः प्रतिपादयितुं शक्यते (१) अनस्तं प्रत्यनश्वत्वमस्येत्युच्यते । एवं हि धर्मि- णोऽप्राधान्यादन्यव्यावृत्तरूपानाक्षेपः कृतो भवत्यश्वदेवैकगमाद् व्यावृत्तिश्च । न तदैवमुच्यतेऽनश्व इत्यनेन ह्यन्यव्यावृत्तस्यापि रूपग्याक्षेपः^६ कृतः स्यात् (१) न चैवम्परेण जिज्ञासितमजिज्ञासितं च कथयन् कथन्नोन्मत्तः स्यात् ।

यदा पुनरन्यव्यावृत्तरूपसाक्षादशब्दाद् व्यावृत्तं गोपिण्डं जिज्ञासते । तदापि यावदश्वव्यावृत्तिविशिष्टं पिण्डं धर्मिस्वभावतयाऽरोप्य तथैव संकेतपूर्वकं लौकि- केन धर्मिवाचकेन न कथयति तावन्न परस्य जिज्ञासितार्थः प्रतिपादयितुं शक्यते-
56a तस्तं प्रत्यनश्वो^७यमित्युच्यते । एवं हि धर्मिणः प्राधान्यादन्यव्यावृत्तरूपाक्षेपः कृतो भवत्यश्वव्यावृत्तिश्च गोपिण्डः कथितो भवति । न तदैवं स्थाप्यतेऽनश्वत्व- मस्येति परजिज्ञासितान्यव्यावृत्तरूपानाक्षेपप्रसङ्गात् । अजिज्ञासितं चार्थं कथ- यन् कथन्नोन्मत्तः । सर्वत्र शब्दो व्यवहारः संकेतपूर्वकः संकेतश्च विकल्पकान्य- तार्थपूर्वक एवेति विकल्पैर^१प्यनेनैव द्वारेण धर्मधर्मिभावप्रतीतिर्युक्ता ।

तेन यदुच्यते (१) भवतु धर्मधर्मिवाचकानां भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपार्थ- प्रवृत्तिः । धर्मिधर्मविकल्पानान्तु कथं प्रतिपत्तिरित्यपास्तं ।

एतदेव वृत्त्या स्पष्टयन्नाह । यदायमित्यादि । प्रतिपत्तेति श्रोता । तस्माद् अश्वद्योऽन्यो महिषादिस्तस्माद् व्यवच्छेदो महिषादिव्यावृत्तः स्वभावस्तस्य भावा- नपेक्षः स^२त्तानपेक्षः । पिण्डविशेषे गति । अश्वव्यवच्छेदमात्रं जिज्ञासते । किम- स्याशब्दाद् व्यावृत्तं रूपमस्तीति । तथाभूतज्ञापनार्थमिति यथा प्रतिपत्ता ज्ञातुमिष्ट- न्तदनुरोधेन तथाभूतस्याशब्दाद् भेदमात्रस्य ज्ञापनार्थान्तर्भाकृतसंकेतेनेत्यश्वव्यवच्छे- दमात्रे प्रतिक्षिप्तभेदान्तरे कृतसंकेतेनानश्वत्वं शब्देन प्रबोध्यते प्रकाशयतेऽनश्वत्व- मस्य पिण्डस्यास्तीति । अश्व^३द्यो व्यवच्छेदस्तदपेक्षया महिषादिभ्यो व्यावृ- त्तयो(२)व्यवच्छेदान्तराणि । तेष्वनिराकांक्षः प्रतिपत्ता । तमिति पिण्डं । अप्रतिक्षिप्तभेदान्तरेणाश्वव्यवच्छेदेन युक्तं गोब्रह्म ज्ञातुमिच्छतीति यावत् । अपरित्यक्ताणि महिषादिव्यवच्छेदान्तराणि येन । तस्मिन्नपरित्यक्तभेदान्तरे । तत्रैव वाश्वव्यवच्छेदे । धर्मिवाचिनं^४ शब्दं प्रयुज्यते वक्तारोऽनश्वोयमि^५ति । कथं प्रयुज्यत इत्याह । तथा प्रकाशनायेति । अप्रतिक्षिप्तभेदान्तरस्याश्वव्यव-

क्षिप्तभेदान्तस्यानश्वोय^४मिति प्रयुजते। अत एव पूर्वत्र प्रतिक्षिप्तभेदान्तरेण शब्दवृत्तेः सामानाधिकरण्य^१, न विशेष्यविशेषणभावः। गोत्वमस्य शुक्ल-मिति वत्। तन्मात्रविशेषेण बुद्धेस्तदाश्रयभूताया एकत्वेनाऽप्रतिभासनात्

वच्छेदस्य प्रकाशनाय। अप्रतिक्षिप्तभेदान्तरमेवाश्वव्यवच्छेदन्त्या प्रकाशनाये-त्यन्ये पठन्ति। तदाप्ययमर्थः। अप्रतिक्षिप्तभेदान्तरन्तमेवाश्वव्यवच्छेदमश्व-व्यावृत्तिरूपं प्रयुज्यते अभिदधत्यनश्वोयमित्यनेन धर्मिवचनेन शब्देन। किम-र्थम् (१) तथाप्रकाशनायाप्रतिक्षिप्तभेदान्तरस्य प्रकाशनायेति। येनैव धर्मवाची शब्दः प्रतिक्षिप्तभेदान्तरः। अत एव पूर्वत्रेति धर्मवाचिनि शब्दे प्रतिक्षिप्तभे-दान्तरं येनेति। सामान्येनान्यपदार्थं कृत्वा भावप्रत्ययः कर्तव्यः। पञ्चाच्छब्द-वृत्तेरित्यनेन सम्बन्धः। अन्यथा प्रतिक्षिप्तं भेदान्तरत्वादिति म्यात्। एवमन्य-त्राप्येवंजातीयेषु शब्देषु व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या।

धिनन्तिमित्ययोः शब्दयोरेकस्मिन्नधिकरणे वृत्तिः सामानाधिकरण्यं। विशेष्य-विशेषणभावो व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावः। उदाहरणञ्च गोत्वमस्य शुक्लमिति। गुणशब्दस्याभिधेयवल्लिङ्गवत्त्वेन नपुंसकत्वं (१) शुक्ल इत्यन्ये पठन्ति। एवं चावक्षते (१) गुणशब्दो हि प्रतिक्षिप्तभेदान्तरेण गुणमात्रे वर्त्तमान उपात्तो गुणमात्रवृत्तीनां शुक्लादिशब्दानां पुल्लिङ्गत्वं। तद्वति तु वर्त्तमानानामभिधेय- 56b यल्लिङ्गता। एवं चानयोर्द्धर्ममात्रवृत्त्योर्न सामानाधिकरण्यं नापि विशेषण-विशेष्यभाव इति।

कस्मान्न सामानाधिकरण्यमित्याह। तन्मात्रेत्यादि। एतत्कथयति बुद्धि-प्रतिभासिन्येवार्थसामानाधिकरण्यादि। न बाह्ये स्वलक्षणे तस्यावाच्यत्वात् (१) केवलमध्यवसायाद् बाह्येष्युच्यते। यदि च धर्मद्वययुक्तैकधर्मिप्रतिभा-सिनी शब्दद्वयजनिता बुद्धिरेकार्थोत्पद्येत भवेत्सामानाधिकरण्यं। इह तु तन्मात्र-विशेषेण प्रतिक्षिप्तभेदान्तरेण गोत्वमात्रविशेषणोपरवताया बुद्धेस्तदाश्रयभूताया इति विशेषणविशेष्यभावः सामानाधिकरण्याश्रयभूताया एकत्वेन धर्मभेदेनाप्रति-भासनात्। गोत्वशुक्लत्वाभ्यां युक्तमेकत्वमिणं गृहीत्वा बुद्धेरप्रतिभासनावि-त्यर्थः।

यद्वा तदाश्रयभूताया इति तदेव गोत्वमाश्रयभूतं यस्यास्तस्या बुद्धेस्तन्मात्र-विशेषेण प्रतिक्षिप्तधर्मान्तरेण गोत्वमात्रेण विषे(?)षेण सह गोपिण्डस्यैकत्वे-नाप्रतिभासनात्। तथा ह्यस्य गोत्वमिति प्रयोगे निष्कृष्टरूपं धर्मं प्रतिपद्यती

निराकांक्षत्वाच्च ।

द्वितीये तु भवति । तथा संकेतानुसारेण संहृतसकलव्यवच्छेदधर्मैः विभाग-
वत् एकस्यैव संदर्शनेन प्रतिभासनात्^६ व्यवच्छेदान्तरापेक्षत्वाच्च ।

भेदोयमेव सर्वत्र द्रव्यभावाभिधायिनोः ।

शब्दयोर्न तयोर्वाच्ये विशेषस्तेन कश्चन ॥६४॥

440.1

तस्मात् सर्वत्र धर्मिधर्माभिधायि^७शब्दे वाच्येऽर्थे निश्चयप्रत्ययविषयत्वेन न

बुद्धिस्तप्यते । ततो न सामा^३नाधिकरण्यमिति । धर्मान्तरप्रतिक्षेपादेव तदन्येषु
भेदेषु निराकांक्षत्वाच्च बुद्धेर्न विशेषणविशेष्यभावः ।

द्वितीये तु धर्मिवाचिशब्दपक्षे भवति सामानाधिकरण्यस्विशेषणविशेष्यभावो
वा शुक्लो गोरिति । सामानाधिकरण्ये कारणमाह । तथेत्यादि । तथा संकेतानुसा-
रेणेत्यप्रतिक्षिप्तभेदान्तरे वस्तुनि धर्मिशब्दस्य संके^४तानुसारेण हेतुना । एकस्मिन्
धर्मिणि योजनं संहारः । व्यवच्छेदहेतुका धर्मा व्यवच्छेदधर्माः संहृताश्च ते सक-
लव्यवच्छेदधर्मश्चेति कर्मधारयः । तैर्धर्मैः करणभूतैर्विभागवतः । विभक्तानेक-
धर्मवतो धर्मिण एकस्यैव शब्दसन्दर्शनेन प्रदर्शनेन बुद्धेः प्रतिभासनात् । अनेकधर्म-
वन्तन्धर्मिणमेकमिव सन्दर्शयन्ती बुद्धिः^६ प्रतिभासत इति यावत् । न तु बुद्धि-
प्रतिभाससन्दर्शितो धर्मी वस्तुतः एकः (१) विकल्पनिर्मितस्य धर्मधर्माभिभाग-
स्थालीकत्वात् । एकस्यैवेत्यपि पठन्ति । तत्रापि प्रतिपत्तव्यवसायवशादेव युक्त-
मिति बोद्धव्यं । ततः सिद्धं सामानाधिकरण्यं (१) यत्तच्च भेदान्तराप्रतिक्षेपेण
धर्मिशब्दः प्रवृत्तस्तत एव तज्जनिताया बुद्धेरप्रतिक्षिप्त^६भेदान्तरापेक्षत्वाद्
भवति विशेषणविशेष्यभावो यद् गीः शुक्लो नीलो वेति । चशब्दश्च पूर्ववदतीत-
हेत्वपेक्षः ॥

इदमेव व्यापकं सर्वव्यवहारस्य नापरस्परपरिकल्पितं सामान्यगुणादिकान्तस्य
प्रमाणबाधितत्वादित्याह । भेदोयमेवेत्यादि । द्रव्यभावाभिधायिनोः शब्दयोर-
यमेव भेदो धर्मान्तरप्र^७तिक्षेपाप्रतिक्षेपलक्षणः । सर्वत्रेति । सामान्यसामान्यमिति ।
गुणगुणवति । क्रियाक्रियावति । सर्वस्मिन् विषये धर्मिवचनो द्रव्यभिधार्या ।
धर्मवचनो भावाभिधायी । यत एवन्तेन कारणेन न तयोर्द्रव्यभावशब्दयोर्वाच्ये
विशेषः परमार्थतः कश्चनस्ति ।

तद्व्याचष्टे । तस्मादित्यादि । निश्चयप्रत्ययविषयत्वेन कारणेन । न कश्चि-
द्विशेषः । तथा हि^१ यथा गोत्वमित्युक्ते तत्रैवागोव्यवच्छेदे निश्चयस्तथा गौरि-
त्युक्ते यद्यप्यप्रतिक्षिप्तभेदान्तरस्यागोव्यवच्छिन्नस्याभिधानन्तथाप्यगोव्यवच्छे-

कश्चिद् विशेषः। एकस्तमेव ज्ञापयति^१ प्रतिक्रिप्तभेदान्तरः, अन्योऽप्रतिक्रिप्तेण गमय^२तीति अयमेव भेदः॥

जिज्ञापयिपुरर्थन्तं तद्धितेन कृतापि वा।

अन्येन वा यदि ब्रूयाद्भेदो नास्ति ततोऽपरः॥६५॥

एतावन्तं दर्शयेत् तथाभूतज्ञापनाय। पाक इति^३ तद्धितेनापि दर्शयितुं योग्यं पचेदप^३ इति कृद्धता ऽपि, स्वकृतसमयान्तरेणा^३ऽपि। तथाभिधा नमात्रेण

दमात्रे निश्चयोन्येषान्तु भेदानामप्रतिक्रिपेगाग्र। न एव च शब्दार्थो यत्र शब्दो निश्चयो भवतीति नास्ति भावद्वयाभिधायितोः शब्दयोर्वाच्यं विशेषो भेदान्तर-प्रतिक्रिपाप्रतिक्रिपेगाग्रन्तु भिद्यते। तदेवा^२ह। एकस्तमेवेत्यादि। एक इति धर्मशब्दस्तमित्यगोव्यवच्छिन्नं। प्रतिक्रिप्तं भेदान्तरं येन धर्मशब्देन स तथोक्तः। अन्य इति धर्मशब्दोऽप्रतिक्रिप्तेण तमेव पिण्डं यामानाधिकरण्येन गमयतीति नास्ति द्वयनिश्चयमग्रि भेदः प्रतिक्रिपाप्रतिक्रिपेगाग्रन्तु भिद्यते। एवं गमनन्देवदत्तस्य गच्छति देवदत्त इति न कश्चन भेद इत्यन्यत्राप्येवं^३ गोज्यं॥

यापि जातिगुणक्रियासम्बन्धभेदेन चतुष्टयी शब्दानां वृत्तिः साप्यनेनैव वस्तुगतधर्मभेदेन संगृहीतित्याह। जिज्ञापयिषुरित्यादि। ज्ञापयितुमिच्छुरर्थन्तम्भे-दान्तरप्रतिक्रिपाप्रतिक्रिपलक्षणं। तद्धितेन तद्धितप्रत्ययान्तेन। कृतापि वा। कृत्सं-ज्ञकप्रत्ययान्तेन वा। अन्येन वा कृततद्धितव्यतिरिक्तेन तिङ्प्रत्ययेनाऽव्युत्प^३न्नेन वा शब्देन शुक्लादिना यदि ब्रूयात्। ततो भेदान्तरप्रतिक्रिपाप्रतिक्रिपलक्षणाद् विशेषा-दपरो भेदो नास्ति।

तद्वधाचष्टे। एतावन्तमित्यादिना। एतावन्तमिति प्रतिक्रिप्तभेदान्तरलक्षणं। कृतापि वा। दर्शयेदिति सम्बन्धः।

यदा बाधिश्रयणादिक्रियायां कर्तृस्थायाम्पचिर्वर्तते। तत्रैव च धञ्प्रत्यय-स्तदा पाचकत्वशब्देन क्रियाकारकयोः सम्बन्धः समवायोभिधीयत इति पाच-कत्वशब्देन समानार्थः पाकशब्दः। द्वावप्येतौ प्रतिक्रिप्तभेदान्तरमपाचकव्यव-च्छिन्नमर्थं प्रतिपादयतः। यदा तु कर्मस्थैव क्रिया विकलुप्तिः पचेरर्थस्तदा पाचकत्वशब्दस्य कथं सम्बन्धाभिधायित्वं। पाचकत्वपाचयोभिन्नार्थत्वात्। अन्येन वा कृततद्धितव्यतिरिक्तेन तिङादिना। तथाभूतज्ञापनाय। प्रतिक्रिप्त-

^१ Scs-pa-byod-pa-la.

^२ Bcud-pa-fid-ces.

^३ Rañ-gis-byas-paḥi-gśun-legs-gzan-gyi.

अर्थान्तरमेव स्यात् । तथाभूतज्ञापनाय^३ शब्दस्य कृतसंकेतत्वात् ।

ननु च पाचकस्य पाकक्रियाया न संनंधः । यथोक्तम् ।^१ न वै पाकेनान्य एव पाचकः कश्चिद् अभिधीयते । यत् पुनरस्याभिधेयं^१ तदेवाभिधेयम्^२ । तदेव पाचक(त्वे)नाप्यभिधीयते अप्रतिष्ठितैर्विग्रहादिकल्पा व^१र्माः ॥

भेदान्तरज्ञापनाय स्व^१यं कृतेन समयेन दर्शयेदिति सम्बन्धः । यथा देवदत्तेन शय्यते पटस्य शुक्लत्वमिति । अत्रापि शायकशब्दस्य य एना^१र्थः स एव प्रतिक्षिप्तभेदान्तरः । शय्यत इत्यस्यापि । तथा शुक्लः पट इति य एवाशुक्लव्यवच्छिन्नो प्रतिक्षिप्तभेदान्तरार्थः स एव प्रतिक्षिप्तभेदान्तरः पटस्य शुक्ल इत्यस्यापि । तथाभिधान-
57b मात्रेणेति प्रतिक्षिप्ताप्र^१तिक्षिप्तभेदान्तरस्यैकधर्मगतस्य व्यवच्छेदस्याभिधान-
मात्रेण तदेव वस्त्वर्थान्तरमेव परमार्थतो धर्मधर्मिरूपेण विभक्तमेव । न पुन-
र्भवतीति सम्बन्धः । किंङ्कारणं (१) तथाभूतस्यैव प्रतिक्षिप्ताप्रतिक्षिप्तभेदान्तर-
स्यैवैकस्य ज्ञापनाय धर्मधर्मिशब्दस्य कृतसंकेतत्वात् ।

यद्वा तथाभिधानमात्रेणेति । अर्थान्तरभूतधर्माभिधानमात्रेण तद्धर्मस्व-
रूपम्परमार्थतोर्थान्तरमेव भवति । तथाभूतस्यैव भेदान्तरनिरपेक्षस्यैव तस्यैक-
व्यावृत्तस्य ज्ञापनाय धर्मशब्दस्य कृतसंकेतत्वात् ॥

ननु चेत्यादि परः । सम्बन्ध उच्यत इति पाकक्रियायाः पाचकस्य च कर्तुः सम्बन्धः समवायलक्षणः । तथा हि कृदन्ताद् भावप्रत्ययः सम्बन्धस्याभिधायको दृष्टो यथाह । समासयुतद्वितेषु सम्बन्धाभिधानमिति । कृदन्तश्च पाचक-
शब्दः (१) न पाक एव क्रियात्मकः पाचकत्वशब्देनोच्यते ।

एतदुक्तमभवति (१) अन्यैव कर्तृव्यतिरिक्ता क्रियान्यश्च तयोश्च सम्बन्धो-
न्य एव । ततश्च कर्तृस्थक्रियाभिधाने सत्यपि पक्षेर्तेन पाकपाचकत्वशब्दयो-
स्तुल्योर्थ इति । न वै पाकेनेत्यादिना परिहरति । पाकेन कर्तृस्थे न वस्तुभूतेन व्यापारेण युक्तोन्य एव पाकक्रिया व्यतिरिक्तः पा^१चको नाम कर्त्ताभिधीयते पाचकशब्देन (१) यादृशो वर्ण्यते वै सो पि का दिभिः क्रिया व्यतिरिक्तः स्वतन्त्रः कर्त्ता यत्र क्रियाकारकसम्बन्धो वस्तुभूतः स्यात् । तस्य स्वतन्त्रस्य कर्तुः क्रिया-
व्यतिरिक्तस्य निषेत्स्यमानत्वात् । न चेद् व्यतिरिक्ता क्रिया कर्त्ता वा कुतस्स-
म्बन्धः यस्य भावप्रत्ययेनाभिधानमिति भावः । यत्पुनरस्येति पाचकशब्दस्या^१-
स्याभिधेयमपाचके व्यवच्छिन्नमप्रतिक्षिप्तभेदान्तरं वस्तुमात्रन्तरेव पाचक-

^१ Ji-skad-du-brdod-pa-sta-bu.

^२ Bstan-zin.

यथा ज्ञायते क्रिया व्यतिरिक्ता न तत्समवायो वेति ।

तेनाऽन्यापोहविषये तद्वत्पक्षोपवर्णनम् ।

प्रत्याख्यातं पृथक्त्वे हि स्याद्वैपो जातितद्वतोः ॥६६॥

तद्विशिष्टस्यार्थस्य शब्दैरभिधानादन्यापोहेऽपि तद्वत्पक्षोक्तिः सवः
प्रसंगः^६तुल्यः स्यात् इति यदुक्तं, तदपि अनेन प्रतिव्यूढम् । तत्र हि

शब्दाभिधेयं पाचकत्वेनाप्यभिधीयत इत्यध्याहार्यः । तस्यैव प्रतिक्षिप्तभेदान्तर-
स्याभिधानात् । न तु सम्बन्धोभिधीयते । तस्यासत्त्वात् । नदेव यथोक्तं पाचक-
शब्दाभिधेयं पाकशब्देनापीत्यपिशब्दात् ।

अपरं व्याख्यानं । न चै पाकेनेति पाकशब्देनान्यापोहवादिपक्षे अन्य एव
व्यतिरिक्तः क्रियाश्रयभूतः पाचकोभिधीयते । यादृशो वर्ण्यते परेण (१) यः क्रिया-
कारकसम्बन्धस्याश्रयः स्यात् । तस्यासिद्धत्वात् (१) किन्त्वपाचकव्यावृत्तिर्भेदान्तर-
प्रतिक्षेपेणाभिधीयते । तदेवाह । यत्पुनरित्यादि । यदित्यपाचकव्यावृत्तिलक्षणं
प्रतिक्षिप्तभेदान्तरमभिधेयं । अस्येति पाकशब्दस्यानन्तरमेव दर्शितं तदेव पाक-
शब्दाभिधेयमपाचकत्वशब्देनाप्यभिधीयते (१) न सम्बन्धः । तस्यासिद्धत्वात् ।
अप्रतिष्ठितैरवस्तुबलायातैरत एव मिथ्याविकल्पाः ॥

कथम्पुनर्गम्यते क्रिया व्यतिरिक्ता नास्ति तत्समवायो वेत्यत आह । यथे-
त्यादि । तत्समवायो वेति क्रियाकारकसमवायः । यतश्च व्यावृत्तिव्यावृत्तिमतो-
रभेदस्तेन कारणेनान्यापोहविषयो जातिमान् शब्दैरभिधीयत इति (१) तद्व- ५४a
त्पक्षस्तत्र यो दोषः सोन्यापोहेऽपि स्यादिति तद्वत्पक्षोपवर्णनं प्रत्याख्यातं ।
यस्मात् पृथक्त्वे हि जातितद्वतोरभ्युपगम्यमाने स्यात् तद्वत्पक्षोक्तितो दोषः ।

तद्विशिष्टस्येत्यन्यापोहविशिष्टस्यार्थस्य शब्दैरभिधानात् तद्वत्पक्षोक्ति इति
तद्वत्पक्षे य उक्तः । यथा किल सामान्यमभिधाय तद्वति वर्तमानः शब्दोऽस्वतन्त्रः
स्यात्तत्तश्च शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतेन सामान्येन वशीकृतस्य शब्दस्य व्यक्तिगत-
परस्परभेदानाक्षेपात्तैः सामानाधिकरण्यं न स्यात् । उपचरिता च तद्वति शब्दप्र-
वृत्तिरित्यादिको दोष इत्येवं व्यावृत्तिमभिधाय तद्वति वर्तमानोऽस्वतन्त्रो ध्वनि-
रिति सर्वः प्रसंगः स्यात् । तदपि तद्वत्पक्षोपवर्णनं । अनेनेति व्यावृत्तिव्यावृत्ति-
मतोरनन्यत्वेन^७ प्रतिव्यूढं प्रत्याख्यातं । यस्मात् तत्र हि तद्वत्पक्षे । अर्थान्तरमु-
पावायेति वस्तुभूतं सामान्यमुपादायान्यत्रार्थान्तरे तद्वति । साक्षात् सामान्यवतो-
जभिधानादस्वातन्त्र्यं । आदिशब्दाद्वरामानाधिकरण्योपचारदोषपरिग्रहः ।

अन्यापोहपक्षे तु व्यावृत्तिव्यावृत्तिमतोरैक्यान्वार्थान्तरमुपादायार्थान्तरे शब्दप्र-

अर्थान्तरमुपादाय प्रवृत्तस्य शब्दस्य स्वातंत्र्याभावाद्विदोषेण बाधा स्यात्
440b अन्यस्माद् व्यावृत्तिर्हि व्यावृत्तात् नान्या⁷ द्वयोरेकाभिधानादित्युक्तम् ।

कथमिदानीं एकस्य व्यावृत्तस्य अन्याननुगमात् अन्यव्यावृत्तिः सामान्यम् ।
तद्बुद्धौ तथा प्रतिभासनात् । न वै किञ्चित् सामान्यम् । शब्दाभ्या बुद्धिरना-
दिवासनासामर्थ्यात् धर्मानसंस्पृष्टानपि संसृजन्ती जायते । असवर्थाकारप्रतिभास-
वशेन सामान्यं सामानाधिकरणं⁸ च व्यवस्थाप्यते । अर्थानां एकस्य भेदाभावात् ।

वृत्तिस्ततो नास्त्यस्वातन्त्र्या (? न्या) दिदोष इत्याह ।³ न चेत्यादि । अन्यस्माद्
वस्तुनोर्या व्यावृत्तिः सा व्यावृत्तात् नान्या । द्वयोर्धर्मधर्माविचिनोः शब्दयोरेकस्य
व्यावृत्तिभेदस्याभिधानादित्युक्तमनन्तरमेव ।

कथमित्यादि परः । इदानीमिति व्यावृत्तितद्वतोरैक्ये । एकस्य व्यावृत्तस्य
स्वलक्षणस्याननुगमात् । अर्थान्तरासंसर्गात् । कथन्तस्य स्वलक्षणस्यात्मभूता
व्यावृत्तिः स्वलक्षणवदनन्वयिनी सामान्यं स्यात् ।⁴ नैव । दृष्टा च सामान्यं ।

तद्बुद्धावित्यादिना सिद्धान्तवादी । सामान्यबुद्धौ विकल्पिकायां तथैकाकारेण
प्रतिभासनादेकाकार एव व्यावर्त्यतेनेनेति व्यावृत्तिः । सामान्यमुच्यते । एतदाह
(1) न व्यावृत्तेषु स्वलक्षणेष्वात्मभूता व्यावृत्तिरेका सामान्यं केवलं व्यावृत्त-
स्वलक्षणानुभवोत्तरकालभावी विकल्पः प्रकृत्या । एककार्येषु भावेष्वेकमागार-
मादर्शयन्निबोत्पद्यते । तद्विकल्पवशात् सामान्यमास्थीयते (1) निःसामान्येष्व-
प्यनेन च साक्षाच्छब्दादिविषयो दर्शितः ।

एतदेव स्फुटयन्नाह । न वै किञ्चिदित्यादि । वस्तुभूतमित्यभिप्रायः । कथन्ताहि
सामान्यसामानाधिकरण्यादिव्यवहार इत्याह । शब्देत्यादि । शब्द आश्रयः सहका-
रिकारणत्वेन यस्याः सा विकल्पिका बुद्धिरनाविवासनासामर्थ्यात् । धर्मानसंस्पृ-
ष्टाहपि संसृजन्ती एकाकारानिव कुर्वाणा जायते । तस्या बुद्धेरेकाकारप्रतिभास-
वशेन सामान्यं । धर्मद्वययुक्तैकधर्मिप्रतिभासवशेन सामानाधिकरण्यं च व्यव-
स्थाप्यते । अयं च सामान्यादिव्यवहारोऽसद्व्यापि व्यवस्थाप्यते । कथयसदर्थ-
58b इत्याह । अर्थानामित्यादि । स्वलक्षणां संसर्गाभावात् सामान्यव्यवहारोऽसदर्थः ।⁷
एकस्य च स्वलक्षणस्य भेदाभावात् सामानाधिकरण्यव्यवहारोऽसदर्थः ।

ननु विरूपतयाऽयं सर्वव्यवहारः प्रवृत्त इति कथमन्यापोहविषय इत्यत आह ।
तस्य सर्वस्य सामान्यादिव्यवहारस्यार्थाः समाश्रय इत्यनेन सम्बन्धः । तत्कार्यन्तच्च-

तस्य^२ सर्वस्य च समाश्रयः। तत्कार्यकारणतयाऽन्येभ्यो भिद्यमाना अर्था भवन्ति समाश्रयः। शब्दोऽपि अङ्गिष्ठाद् व्यावृत्ते प्रवर्तयत्यतोऽन्यापोहविषय उक्तः।

तत्र अनपेक्षितबाह्यार्थतत्त्वो बुद्धिप्रतिभास^३वशाद् एकोऽनेकव्यावृत्तः। शब्दतदनुभवाहितवाराणाप्रजोधजन्मभिविकल्पः अध्यवसिततद्वावार्थः विषयी-

कारणमनुरूपं येपान्तेयाम्भावस्तथा। करणभूतया। अन्येभ्य इत्यतत्कार्यकारणेभ्यो भिद्यमाना अर्थाः सर्वस्य सामान्या^४दिव्यवहारस्याश्रयो भवन्त्यतः कारणाद् अन्यापोहविषय उक्तः (१) न त्वन्यापोहस्तत्र प्रतिभासते बाह्यस्यैवैकाकारस्य विधिरूपतया प्रतिभासनात्। यस्माच्च निश्चयप्रयुक्तः पुरुषमनिष्टपरिहारेणानिष्ठाद् व्यावृत्ते स्वलक्षणे प्रवर्तयत्यतोऽपि कारणाद् अन्यापोहविषय उक्तो न तु प्रतिभासापेक्षो विधेः प्रतिभासनात्।

तेन यदुच्यते भट्टो ह्यो त का राभ्यां (१)^१ गोशब्दस्यार्थः^२ किम्भावोधाभावः। यदि भावो किं गौरथागोः। यदि गौर्नास्ति विवादः। अथागौर्गोशब्दस्यागौरार्थ इति अतिशब्दकौशलं। अथाभातस्तदयुक्तं। न हि गोशब्दश्रवणादभावे प्रेष्यसंप्रतिपत्तिः। शब्दार्थश्च प्रतिपत्त्या प्रतीयते न च गोशब्दादभावं कश्चित्प्रतिपद्यते तथाजगौर्न भवतीत्ययमपोहः किं गोविषयोऽगोविषयः। यदि गोविषयः कथं^३ गौर्गव्येवाभावः। अथागोविषयः (१) कथमन्यविषयाद् अपोहाद् अन्यत्र प्रतिपत्तिः। न हि खद्विरेच्छद्यमाने पलाशेच्छिदा भवति। अथा गौर्गवि प्रतिषेधोऽगौर्न भवतीति। केन गोरगोत्वं प्रसक्तं यत्प्रतिपिध्यत इति (१)

अपास्तं (१) गोविषयत्वाद् गोशब्दस्य केवलं कल्पितविषयत्वाद् विवादः। यथा वा गोप्रतिषेधोऽसत्यपि समारोपे तथोक्तं प्रागिति यत्किञ्चिदेतत्।^४

तस्मात् स्थितमेतद्विधिरिव शब्दार्थ इति ॥

एतदेव दर्शयन्नाह। तत्रेत्यादि। अनपेक्षितं स्वरूपेण बाह्यतत्त्वं येन विकल्पबुद्धिप्रतिभासिना धर्मिणा स तथोक्तः। बुद्धिप्रतिभासवशादेकोनेकव्यावृत्त इति। अनेकस्माद् व्यावृत्तस्यैकस्य धर्मिणः सन्दर्शनेद् बुद्धेः प्रतिभासनात्। तद्वशेनैको धर्मी अनेकव्यावृत्तो व्यवस्थाप्यते। यश्चानेकस्माद् व्यावृत्तस्तेस्मात् तत्र व्यावृत्तयो धर्मभेदाः कल्पन्त इति गायः। स एव भूतो धर्मी शब्दैर्विषयीक्रियते। तथाभूतविकल्पप्रतिभासजननाय वक्तृभिः शब्दस्योच्चारणात्। यतश्चान्यव्यावृत्तो विकल्पप्रतिभासः शब्दैर्विषयीक्रियते। ततो विधिविषयत्वं सिद्धमिति भावः।

^१ Cf. Ślokavārtika. Apoha Nyāyavārtika 2: 2: 71.

क्रियते। तत्रैव च धर्मधर्मिणावेव व्यवहारः परस्परं तत्त्वान्यत्त्वा^४भ्यामवाच्यत्वा-
दिति प्रतन्यते।

न हि धर्मिणो धर्मोऽन्यः। अनर्थान्तराभिधानात्। नापि स एव। तद्वा-
चिनामिव धर्मवाचिनामपि व्यवच्छेदान्तराक्षेप^५प्रसंगात्। तथा चेष्टाऽप्रत्या-
यनात् संकेतभेदाकरणम्। अवाच्यत्वं धर्मधर्मिणोः शब्दार्थे। वस्तुनि स्वलक्षणे
सामान्य^६लक्षणं अवाच्यं, अविद्यमानत्वात्।

न केवलं शब्दैर्विकल्पैरपि विषयीक्रियत इत्याह। तदनुभवेत्यादि। तस्य
तस्य स्वलक्षणस्यानुभवरतब^७नुभवस्तेनाहिता वासना शक्तिस्तस्याः प्रबोधः
कार्योत्पादानुगम्यन्ततो जन्म येषां विकल्पानान्तविषयीक्रियत इति सम्बन्धः।
किं विशिष्टैरध्यवसिततद्भावार्थैः। अध्यवसितस्तद्भावो बाह्यभावो यस्मिन्
विकल्पप्रतिभासे सोध्यवसिततद्भाव एव भूतोर्थो विषयो येषाम्विकल्पानान्ते
तथा। दृश्यविकल्पावेकीकृत्य प्रवृत्तेरिति यावत्।

११२ अध्यवसित^८तद्भावार्थ इति पाठान्तरगतवाध्यवसिततद्भावश्चासावर्थ-
श्चेति कर्मधारयः। एकोप्यनेकव्यावृत्तोध्यवसिततद्भावार्थ इति सम्बन्धः।
तस्माद् बुद्धिप्रतिभासतवशात्। सामान्यादिव्यवहारः। तत्रैव च बुद्धिप्रतिभासे-
ऽयमिति भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपलक्षणे। व्यवह्रियत इति व्यवहारः धर्म-
साधनः। धर्मधर्मिणावेव व्यवहारः।

एतदुक्तम्भवति (१) बुद्धिप्र^९तिभासे यी धर्मधर्मिणो व्यवस्थाप्येते। तौ
परस्परन्तत्त्वान्यत्त्वाभ्यामवाच्यत्वादिति प्रतन्यते (१) परमार्थतस्तेन पारमार्थिक-
धर्मधर्मितत्त्वान्यत्वपक्षे यो दोषः प्रमाणान्तरादिवैयर्थ्यं स्वातन्त्र्यादिलक्षण उक्तः
स इह न भवतीत्युक्तम्भवति।

तत्त्वान्यत्वपक्षयोर्दोषान्तरमप्याह। न हीत्यादि। धर्मिणः सकाशान्ताग्यो-
धर्मः। किङ्कारणम् (१) अनर्थान्तराभिधा^{१०}नात्। धर्मधर्मिशब्दाभ्यामेकस्मादेव
व्यवच्छिन्नस्याभिधानात्। नापि य एव धर्मो स एव धर्मः। कस्मात्। तद्वाचिना-
मिव। धर्मिवाचिनामिव शब्दानां। धर्मवाचिनामपि व्यवच्छेदान्तराक्षेपप्रसं-
गात्। तथा चेष्टाप्रत्यायनात्। धर्मशब्देनेष्टस्य प्रतिक्षिप्तभेदान्तरस्य भेदस्या-
प्रत्यायनात्। संकेतभेदाकरणं। प्रतिक्षिप्तभेदान्तरं व्यवच्छेदं प्रत्याय^{११}यति
धर्मशब्द इत्यस्य संकेतभेदस्याकरणं। एतदनन्तरोक्ततत्त्वान्यत्त्वाभ्यामवाच्यत्वं
धर्मधर्मिणोः शब्दार्थे बुद्धिप्रतिभासिन्यर्थे उक्तं। वस्तुनीति बाह्यस्वलक्षणे।
अविद्यमानत्वादेव तत्त्वान्यत्त्वाभ्यामवाच्यं यथाप्रतिभासन्तु शब्दादिविषयो व्यव-
स्थाप्येते।

ननु च धर्मधर्मिणोरभेदे भेदे च षष्ठ्यादिविभक्तिर्दृष्टा तत्र बहुषु धर्मेषु
दृष्टो वचनभेद एकस्मिन् धर्मिणि^७ न युक्तः ।

441a

उक्तमत्र । न वै शब्दानां स्वभावायत्ततेति ।

अपि च ।

येषां वस्तुवशा वाचो न विवक्षापराश्रयाः ।

षष्ठीवचनभेदादि चोद्यं तान् प्रति युक्तिमत् ॥६७॥

यदि एते क्वचिद् प्रणिनीषिता वस्तुप्रतिबन्धात् धूमादिवत् न हि पुरुषैर्नियो-
क्तुं पार्यते । तदा कथं षष्ठ्यादय इत्युपालम्भः स्यात् ॥

यदा पुनः ।^२

यद्यथा वाचकत्वेन वस्तुभिर्विनियम्यते ।

अनपेक्षितबाह्यार्थन्तस्तथा वाचकं वचः ॥६८॥

ननु चेत्यादि परः । दृष्टा प्रयोगेऽपूपलब्धा । गोर्गोत्वमिति षष्ठी । आदि-
शब्दाद् गवि व्यवस्थितं गोत्वं । गोत्वेन निमित्तेन गवि गोशब्दो वर्तते इत्यादि
विभक्तिपरिग्रहः । गोत्वद्रव्यत्वादीनां च धर्माणां बहुत्वात् । तत्र बहुषु धर्मेषु ।
गोत्वद्रव्यत्वपार्थिवत्वानीति दृष्टो यो वचनभेदः स न स्याद् (१) धर्मधर्मिणोर-
भेदे पारमाधिकगोदाभावे धर्माणां च परस्पररम्भः (१)

उक्तमत्रेति सिद्धान्तवादी । न वै शब्दानां काचिद् विषयस्वभावायत्ता
वृत्तिरित्यादिनोक्तत्वात्^३ ॥

भूयस्याधिकार्यविधानेन प्रतिपादयितुमाह । अपि चेत्यादि । येषां वादिनां
वस्तुवशा वाचो वस्तुवायत्ताः । न विवक्षापराश्रयाः । विवक्षैव परः प्रधान-
माश्रयो यासां वाचान्ता विवक्षापराश्रयाः षष्ठी न स्याद् वचनभेदादयश्च
न स्मरित्येवं षष्ठीवचनभेदादिषु चोद्यं षष्ठीवचनभेदादि चोद्यं । आदिशब्दात् ।
गोर्भावो गोत्वमित्यादि । तद्विदितप्रत्ययाभावचोद्यं । तान् वस्तुवादिनः प्रति ।
युक्तिमत् । एते शब्दाः षष्ठ्यादयः क्वचिदिति वस्तुभेदेऽपि प्रणिनीषिताः प्रणेतु-
मिष्टाः । वस्तुप्रतिबन्धात् । वस्तुवायत्तत्वात् । धूमादिवत् । न ह्यग्निप्रतिबद्धो धूमो
वह्निप्रत्यायनसमर्थस्तद्विपरीत्येन जलप्रत्यायने नियोक्तुं पार्यते । तदा वस्तुप्रतिबद्धत्वे
शब्दानामयमुपालम्भः स्यादसति^४ व्यतिरेके कथं षष्ठ्यादय इति ॥

59b

एतदेव लास्तीत्याह । यदा पुनरित्यादि । यद् वचो यथा येन प्रकारेण भेदस्या-
भेदस्य वा प्रतिपादनाय । किं विशिष्टमनपेक्षितबाह्यार्थं वाचकत्वेन रूपेण वक्तु-

न हि 'व्यतिरेके षष्ठी' 'बाहुल्ये कर्त्रा दि' रित्येवमादि । एतदपि पुरुषाभिप्राय-
निरपेक्ष^३ वस्तुसन्निधिमन्त्रेण न स्यथं प्रवृत्तम् । ते तु तत्र तथा प्रयुञ्जत इति ततः
तथा प्रतीतिर्भवति । एवमन्यत्रामपि तैः कथंचिद् प्रयुक्तास्तथैव प्रतीतिहेतवो
भवन्ति । ^४तत्र पुरुषायत्तवृत्तीनां अवस्तुसंदर्शनां विकल्पप्रबोधहेतुभूतानां शब्दानां
यथाभ्यासं वाच्येषु प्रवृत्तिचिन्ता । तद्वशाद् वस्तुव्यवस्थानं^५ जाड्यव्यापनमेव
वेदलम् ।

धर्मधर्म्यादिषु व्यावृत्तिदेन तथाकृतव्यवस्थाः शब्दा न पुनर्वास्तवादवति

भिर्विनियम्यते । तत्तथेति तद्वचनं यथायोगं वाच्यं ।

तद्व्याचष्टे । (१) न हीत्यादि । व्यतिरेके वस्तुभेदे सति षष्ठीविभक्तिर्बाहुल्ये
जसादयो बहुवचनप्रत्यया भवन्तीति नैवाकरणानां व्यवस्थानमेतदपि
पुरुषाभिप्रायनिरपेक्षमस्तुसन्निधिमन्त्रेण न स्वयं प्रवृत्तं । संकेतबलेनैव प्रवृत्तमिति
यावत् । एतदेवाह । ते तु तत्रेत्यादि । ते तु वैयाकरणादयस्तत्र व्यतिरेके बाहुल्ये
च तथेति । षष्ठी बहुवचनं च यथासंकेतं प्रयुञ्जत इति कृत्वा ततः षष्ठ्यादेस्तथा
प्रतीतिर्भवति । व्यतिरेकादिप्रतीतिरन्येषामपि भवति । तथाभूतव्यवहारोपलम्भात् ।
न तु तावता वस्तुबलेन व्यतिरेकबाहुल्ये च षष्ठ्यादीनां नियमः । एवमन्यत्रापीति ।
धर्मधर्मिणोरव्यतिरेकेपि एकत्वे च वस्तुनः कृत कत्वानित्यत्वादीनां कथंचिदिति
भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपलक्षणं धर्मधर्मिणोर्भेदमुपादाय । कृतकत्वादिषु व्यावृत्ति-
भेदोपलक्षितनानात्वमुपा^३दाय । यथाक्रमं षष्ठी बहुवचनादयस्ते प्रयोगानुभिः
प्रयुक्तास्तथैव यथायोगं प्रतीतिहेतवो भवन्ति । तत्रैवमिच्छामात्रनिबन्धनत्वे शब्दानां
स्थिते सति । पुरुषायत्तवृत्तीनान्तदिच्छावशेन प्रवृत्तेरवस्तुसन्दर्शनां शब्देभ्यः
स्वलक्षणस्याप्रतिभासनात् । यथाभ्यासं यस्य यथा संकेताभ्यासस्तथा विकल्प-
प्रबोधो विकल्पोदयस्तस्य हेतूनां । संकेतानुरूपस्य श्रोतृसन्ताने विकल्पस्य कारणा-
नामित्यर्थः । एवं भूतानां शब्दानां वाच्येष्वर्थेषु येयमप्रवृत्तिचिन्ता व्यतिरेके षष्ठ्यादय
इत्यादिका । नैवायि का दीनान्तद्वशाविति शब्दवशाद् वस्तुव्यवस्थानं । व्यति-
रिक्तस्य वस्तुनोङ्गीकरणं । गोगोत्वमिति यस्मात् षष्ठी तस्मात् सामान्यं व्यति-
रिक्तमित्यादि । जाड्यव्यापनं^५ शब्दार्थव्यवस्थाजनमिज्ञत्वव्यापनमेव केवलं ।

तथेत्यादि परः । तथाकृतव्यवस्था धर्मधर्म्यादिष्विति धर्मं धर्मिणि च भेदा-
न्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपाभ्यां धर्मधर्मिशब्दाः कृतव्यवस्थाः । आदिशब्दाद् द्रव्यत्व-
प्रापित्वानीत्यादिबहुवचनशब्दा व्यावृत्तिभेदेन कृतव्यवस्थाः । न पुनर्वास्तवा-
देव धर्मधर्मिणोर्व्यतिरेकात् षष्ठीवस्तुभेदा^६द् द्रव्यत्वादीनां धर्मिणां परमार्थत
एव भेदाद्बहुवचनमिति । कुत एतत् (१) तथेत्यादि प्रतिवचनं । तथा व्यवहारा-

कुत एतत् । तथा व्यवहारायोगात् ॥

न हि धर्मधर्मिणोः भेदे तद् रूपत्वे च शब्दानां यथावस्तु प्रवृत्ती सामान्य-
तत्सम्बन्धसामानाधिकरण्य^१ विशेषविशेष्यभावा युज्यन्ते इति वक्ष्यामः ।^७
यस्य शब्दप्रवृत्तिभेदः सर्वत्र वस्तुकृत एवेष्टः । तस्य—

441b

दाराः षण्णगरीत्यादौ भेदाभेदव्यवस्थितेः ।

खस्य स्वभावः खत्वं चेत्यत्र वा किं निबन्धनं ॥६९॥

यदा^१ एकस्या अपि स्त्रिय दारा एकस्या अपि वालुकायाः सिकता इति व्यव-

योगादिति । व्यवहारविषययोर्धर्मधर्मिणोर्वास्तिवे व्यतिरेके । धर्माणां च परस्परं
परपरमार्थतो भेदे सामान्यादिव्यवहारायोगात् ।

एतदेवग्रहणकवाक्यं न हीत्यादिना व्याचष्टे । व्यवहारविषययोर्धर्मधर्मिणो-
र्वस्तुत्वे परस्परं^२ तत्त्वमन्पत्वं वाभ्युपगन्तव्यं वस्तुनः प्रकारान्तराभावादिति 60a
द्वयमुपन्यस्तं । भेदे तत्त्वरूपत्वे चेति पक्षद्वयेऽपि दोषोद्भावनार्थमन्यथा परेण व्यति-
रेकवस्तुभेदादिति भेदपक्षेऽवलम्बिते तत्त्वपक्षोपन्यासो न प्रकरणानुरूपः स्यात् ।
तत्सम्बद्ध इति सामान्यतद्वतोः सम्बन्धः । शब्दानाम्वा यथावस्तु प्रवृत्तावभ्युप-
गम्यमानायां सामान्यावयो युज्यन्ते । एतच्चान्तरमेव वक्ष्यामः । वस्तुकृत-
मिति वस्तूनामेकानेकत्वादिकं शब्दप्रवृत्तिभेदमेकवचनबहुवचनादीनां प्रवृत्ति-
भेदं । दाराः शब्दो नित्यबहुवचनान्तः पुल्लिङ्गरूप्यते । यत्र यदैकस्त्रीविषयो
दारा इति शब्दस्तदा भेदव्यवस्थितेः । षण्णगरीति बहूनान्गराणामेकवचनेना-
भिधानादभेदव्यवस्थितेः किन्निबन्धनं (१) बाह्यं^३ नैव किञ्चित् । आदिशब्दात्मिकता
प्रासादमालेत्यादौ भेदाभेदव्यवस्थितेः । खस्य स्वभावः खत्वं चेति खस्य स्वभाव
इत्यत्र व्यतिरेकषष्ठ्याः किञ्चिन्नबन्धनं । अथ तत्त्वमित्यनेनोक्तेन किं यदि खस्य
स्वभाव इत्यस्य वाक्यस्य खत्वमितीयन्तद्वितवृत्तिर्भवतीत्येकपक्षे तन्नास्ति । न
हि स्वभाव इत्यस्मिन्नर्थे भावप्रत्ययः किन्तहि भावार्थं^४ । न च तद्वितवृत्तिप्रदर्शनेन
किञ्चित् प्रयोजनमस्त्यन्यतरेण व्यतिरेकप्रदर्शनात् ।

अत्रैके वृत्तिवाक्याभ्यां सर्वो व्यवहारो व्याप्त इति तद्व्याप्तिप्रदर्शनार्थं द्वय-
मुक्तमिति ।

अन्येऽन्यथा व्याचक्षते । खस्य स्वभाव इति व्यतिरेके किन्निबन्धनं । तथा
खत्वमिति व्यतिरेकाभिधायिनो भावप्रत्ययस्य किन्निबन्धनमिति ।

^१ Gzi-mthun-jra-tid.

• हारनिबन्धनं^१ येन एवंभूतस्य बहुत्वं कथं भवति, शक्तिभेदादिति चेत्। सर्वत्र एकवचनविलोपः^२ नानाव्यक्तित्वात्। (एवं) यत्नश्च व्यर्थः स्यात्। वस्त्वभेदाद् अन्यत्र एकवचनमिति चेत्। इ^३हापि स्यात्। तस्माद् अर्थं नियमो निर्वस्तुकः क्रियमाणः शब्दप्रयोगे^४ इच्छारवातत्रयं ख्यापयति। षण्णयरीति कथं^५ बहुषु एकवचनं स्यात्। न हि नगराण्येव किञ्चित्। कुतस्तेषां समाहार एव। प्रासादपुरुषादीनां विजातीयानां^६ अनारम्भात्। तेषां समस्तानां विदिल्लष्टानां द्रव्यं^७ असंयोगाच्च।

यदेत्यादिना व्याचष्टे^४। यदा यस्मिन् काले। यच्छब्दमन्ये पठन्ति यस्मादित्यर्थः। येनैवम्भवतीति दारा इत्यादि बहुवचनम्भवति। एकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोतीति भावः। एकस्या अपि स्त्रियः सिकतानां च बह्व्यः शक्तयस्ततः शक्तिभेदो बहुवचनकारणमिति। सर्वत्रेति यत्राप्येकवचनमिष्टम्बूक्ष इत्यादौ। एकशक्नेरर्थस्याभावात्। सर्वस्य ना^५ना शक्तित्वात्। एवं सत्येकस्मिन्नेकवचन^६-मित्ययं यत्नश्च व्यर्थः स्यात्। सत्यपि शक्तिभेदे वस्त्वभेदात्। शक्त्याश्रयस्याभेदात्। अन्यत्रैकवचनविषये^७ वृक्षः पट इत्यादावेकवचनमिति चेत्। इहापि दारादावेकवचनमेकस्याः स्त्रिया वस्त्वभेदात्। यत एवं न वस्त्वशक्त्याश्रयो वा शब्दप्रवृत्तिभेदः। तस्मादयं श^८ब्दप्रवृत्तिनियमो निर्वस्तुको बाह्यवस्त्वनाश्रयः क्रियमाणः पुरुषेच्छायाः स्वातन्त्र्यं शब्दप्रयोगे ख्यापयति।

षण्णां नगराणां समाहारः क्रियात्मको गुणात्मको वा। एकोस्ति तत् एकवचनमिति चेदाह। न हि नगराण्येव किञ्चिदिति नगरावयविद्रव्यस्यानभ्युपगमान् 60b कुतस्तेषां नगराणां समाहारः क्रियात्मको गुणात्मको वा^७ यत एवमभिधीयेत क्रियागुणयोर्द्रव्याश्रितत्वात्। किं पुनर्द्रव्यमित्याह। प्रासादेत्यादि। गृहादिसमुदायो नगरं। विजातीयानां च प्रासादीदानां द्रव्यारम्भानभ्युपगमात् कुतस्तत्समुदायः प्रासादादिसमुदायो नगरं द्रव्यं स्यात्। यावता प्रासादतोरणपुरुषादीनां समुदायो नगरमिष्यते। तेषां प्रासादादीनां समस्तानामसंयोगाच्च कारणान्^८नगरन्द्रव्यं। संयोगसहायानां द्रव्याणां द्रव्यारम्भकत्वमिष्यते। न प्रासादपुरुषकुड्यादीनां विदिल्लष्टानां संयोगोस्ति। येन प्रासादादिजन्यं नगरन्द्रव्यं स्यात्।

स्यान्मतं (१) यद्यपि साकल्येन प्रासादादीनां नास्ति संयोगस्तथापि येषां तावत् प्रासादपुरुषादीनां परस्परं संयोगस्तत्संयोगात्मकं नगरम्भविष्यत्येवमपि

^१ Hdogs-par.

2. Nams-pa-yin-te.

^३ Ji-ltar.^४ Spyi-lta-zig-rjas. pa. la. yin. te.^५ Pāṇini i: 4: 22.

न संयोगः । प्रासादः स्वयमेव संयोगस्वभावः परेणासंयोगाच्च । तत एव संख्या-
भावः, तत्संयोगेन पुरुषैश्च विशिष्टा सत्ता हि नगरमिति चेत्, किमस्या
निरतिशयाया^१ विशेषणम् । सत्तायाश्चैकत्वात् । नगरबहुत्वेऽपि नगराणीति
बहुवचनं^२ न स्यात् । द्वयस्य परस्परसहितेति चेत् । अनुपकार्योपकारयोः^३ क

वस्तुत्वं नगरस्यासिद्धं सयोगस्य गुणपदार्थत्वादित्यत आह । न संयोग इत्यादि ।
न संयोगस्वभावनगरं । तथा काष्ठेष्टकादीनाम्बिजातीयानां कार्यद्रव्यानारम्भात्
प्रासादोपि न द्रव्यात्मकः किन्तु संयोगस्वभाव इष्यते (१) संयोगश्च गुणो निर्गुणाश्च
गुणा इति कुतः प्रासादस्य संयोगो येन तत्संयोगात्मकं नगरं स्यात् ।

एतदेवाह । प्रासादस्येत्यादि । परेणे^४त्यर्थान्तरेणासंयोगाच्च न संयोगो
नगरं । चकारेणानन्तरनिर्दिष्टात् प्रासादादीनां विशिष्टानामसंयोगाच्च न
संयोगो नगरमित्येतत् समुच्चीयते । तदेवं प्रासादादीनामुभयथा संयोगाभावेन ।
नगरस्य संयोगस्वभावता निरस्ता ।

प्रासादादीनां या संख्या तदात्मकं नगरम्भविष्यतीति चेदाह । तत एव
संख्याभाव इति । यस्मात् संयोगात्मकप्रासादस्तत एव कारणात् प्रासादस्य
संख्याया अभवो निर्गुणत्वाद् गुणानां । संख्यापि हि गुणस्वभावा । स चासी
संयोगश्च तत्संयोगः । प्रासादात्मकः संयोग इत्यर्थः । तत्संयोगेन पुरुषैश्च विशिष्टा
या सत्ता सा नगरमिति चेत् । किमस्याः सत्ताया एकत्वान्नित्यत्वाच्च निरति-
शयाया विशेषणं । न हि प्रासादपुरुषादयस्सत्तां विशिषन्ति । अनाधेयातिशय-
त्वात् । तस्मात् सत्ता निविशेपणा । तस्या नगरत्वे सर्वत्र नगरत्वं स्यादित्यभि-
प्रायः । सत्तायाश्चैकत्वादिति । द्रव्यगुणकर्मस्वेकेव सत्ता व्यापिनी । नगरबहुत्वेपि
नगरव्यवस्थाश्रयाणां प्रासादादिसमुदायानां बहुत्वेपीत्यर्थः । अन्यथा सत्तात्मके
नगरे प्रकृते नगरबहुत्यं कथं स्यात् । द्वय^५स्येति प्रासादपुरुषादेः सत्तायाश्च
या परस्परसहिता सा नगरमिति चेत् । एवं हि सति न सर्वत्र नगरबुद्धिः ।
प्रासादादीनां सर्वत्राभावात् । प्रासादादिबहुत्वाद् बहुवचनं च सिद्धमिति
परो मन्यते ।

उत्तरमाह । अनुपकार्येत्यादि । अनुपकार्योपकारयोः सत्ताप्रासादयोः
कस्सहायीभावः (१) तथा हि द्विविधः स^६हकारार्यः परस्परानतिशयाधानेन सन्ताने 61a
विशिष्टक्षणोत्पादनलक्षणः । पूर्ववहेतोरेव समर्थानामुत्पन्नानामेककार्यक्रिया-

^१ Bogs-dbyan-du-med-pa. ^२ Phan-par-bya-ba-dan-phan-par-
byed-pa-po ma-yin-pa.dag-la. = उपकार्यानुपकारकयोः

44.2.1 महायुग्मभावः । पुरुषसंयोगसत्तानां बहुत्वात् कथं नगरमिति^१ एकवचनं स्यात् । तथाभूतानां क्वचिदर्थं ऽभिप्रा शक्तिः सा निमित्तमिति चेत् । न । शक्ते-
र्वस्तुस्वरूपाव्यतिरेकात्^२ ।

अथ^३ व्यतिरिक्ताया अपि अनुपकारोऽपारतां ग्रात् । शक्तेरुपकारे वा शक्त्यु-
पकारिण्याः शक्तेरपि व्यतिरेकेण स्थानात् अप्रतिपत्तिः^४ । तद्व्यतिरेके वा
आद्यायां प्रसंग इति यत्किञ्चिदेतत्^५ । स्वस्थ स्वभावः स्वत्वमिति व्यतिरेकाश्रया

लक्षणश्च । न तावत्पूर्वः सत्ताया अनाधेयातिशयत्वान् । नापि द्वितीयो यस्माद् यथा
सत्ता केवला नगरपुद्गलजननं प्रत्यसमर्था तथा प्राप्तादादिसहितापि सामर्थ्यं वा
केवलापि जायेत् । यदि च द्वयस्य परस्पर^६सहितता नगरं । तदेकमपि नगरगनेका-
त्मक प्राप्तादाद्यात्मकत्वात् । ततः पुरुषसंयोगसत्तानाम्बहुत्वात् । नगरमित्येकवचनं
स्यात् । संयोगशब्देन प्राप्तादात्मकः संयोग उक्तः । तथाभूतानागिति परस्परसहिताणां
पुरुषसंयोगसत्तानां क्वचिदर्थ इति नगरमिति विज्ञाने । शब्दे च निग्राह्ये ।
अभिप्रायः शक्तिरस्ति ।^७ सत्यभिन्ना शक्तिर्निमित्तमेकवचनस्येति चेत् । न । किं
कारणं (१) शक्तेर्वस्तु स्वरूपाव्यतिरेकात् । पुरुषादिभ्यो वस्तुत्वेभ्योऽव्यतिरेकात् ।
नद्वेवानेकत्वमिति कुतस्तदाश्रयमेकवचनं । वस्तुस्वरूपाद् व्यतिरेके वा शक्ते-
रभ्युपगम्यमाने पुरुषसंयोगसत्ताभिरनुपकार्यस्य शक्तिरूपस्य पुरुषादिपारतन्त्र्यत्वात्
स्यात् । ततश्च पुरुषादीनां शक्तिरिति सम्बन्धो न स्यादिति भावः॥

अथ व्यतिरिक्ताया अपि शक्तेः पुरुषादिपारतन्त्र्यसिद्धयर्थं पुरुषादिकृत उपकार
इष्यते । तदा शक्तेरुपकारे वा पुरुषादिकृते इष्यमाणे । गया शक्त्या पुरुषादयः
प्रथमं शक्तिमुपकुर्वते । तस्याः प्रथमशक्त्युपकारिण्या अपि शक्तेः शक्तेर्व्यतिरेके-
नवस्था स्यादव्यतिरेके वा । आद्यायाम^८प्येकवचननिबन्धनत्वेनेष्टायां शक्त्या
व्यतिरेकप्रसंगः । अव्यतिरेके च वस्तुवदेव बाहुल्यमिति तत्रवस्थो बहुषु बहुवचनं^९
प्रसंग इति यत्किञ्चिदेतत् (१) शक्तिपरिकल्पने स्वस्थ स्वभाव इति व्यतिरेकाश्रया
पठ्ठी न स्यात् । पठ्ठीकारणत्वाद् भावप्रत्ययोप्युपचारात् पठ्ठीशब्देनोक्तः ।
नेनायमपरोर्यः स्वत्वमिति व्यतिरेकाश्रया तद्विनोत्पत्तिर्न स्यादिति स्वस्थ स्वभावः
स्वत्वमित्यनया व्युत्पत्त्या भावप्रत्ययस्योत्पत्तेर्व्यतिरेकाश्रयत्वं ।

अथवा यथायोगं सम्बन्धो ग्रन्थच्छेदश्च वार्यः (१) स्वत्वमिति व्यतिरेकाश्रया

^१ Bam-po-gsum-pa. = तृतीयमाह्निकम्

^२ Rtogs-pa-mcd.

^३ De-di-gyi-10.

^४ Pāṇini 1: 4: 27.

षष्ठी च न स्यात्, न तत्र सामान्यम् । नापि विभुत्वादयो गुणाः तथोच्यते । अर्थान्तररथ तत्स्वभावत्वायोगात् । तेषां च निःस्वभावत्व-प्रसंगात् । तस्यापि अर्थान्तरस्वभावत्वमिति चेत् अतिप्रसंगः स्यात् । तथाऽपि अप्रतिपत्तिः ।

एवं षष्ठां पदार्थानां षट्पदार्थत्वमपि वाक्याः । न हि तत्र सामान्यं

न स्यात् तद्विधितोत्पत्तिरित्यध्याहारः । खस्य स्वभाव इति षष्ठी न स्यादिति । न हि खशब्दवाच्याद् अर्थादन्यः स्वभावोस्ति भावो वा । यो यथाक्रमं व्यतिरेक-षष्ठ्यास्तद्विधितस्य वा निवन्धनं स्यात् । अर्थं नाम सामान्यमस्ति तद्व्यतिरेक-निवन्धनमिति चेदाह । न तत्रेत्यादि । एकात्मकत्वात् खस्य नास्मिन् खतत्सामान्यं (1) यद्यपि सत्त्वं द्रव्यत्वं चाकाशेभ्यः । तथापि न तत् खस्य स्वभावः । षष्ठादि-साधारणत्वात् । नापि सत्त्वद्रव्यत्वे रात्यमित्यत्र भावप्रत्ययस्य निवन्धनं । तयोः शा (?) शब्दप्रत्ययकारणत्वात् । स्थानरूपज्ञानाभिधाननिवन्धनस्वभावप्रत्ययस्य 61b कारणमिष्टं । नापि विभुत्वादयो गुणा इति । आदिशब्दादेकत्वपरत्वादिपरिग्रहः । तथोच्यत इति खस्य स्वभाव इति । द्रव्यादर्थान्तरस्य विभुत्वादेर्गुणस्य तत्स्वभाव-त्वायोगाद् आकाशस्वभावत्वायोगात् । न अर्थान्तरमर्थान्तरस्य स्वभावो युक्तः । यदि च विभुत्वादय आकाशस्यैवाः । तदा तेषां च विभुत्वादीनामाकाशस्वभावत्वे निःस्वभावत्वप्रसंगात् । तथा हि यस्तेषां गुणस्वभावः सत्याकाशमेव जातं न चापरस्वभावोस्तीति निःस्वभावता स्यात् । तेषां च निःस्वभावत्वे आकाशस्य व्यतिरेकतः स्वभावो न स्यादिति भावः । विभुत्वादेरर्थान्तरस्वभानत्वमिति चेदाह । तस्मात्पीरपादि । तस्येति विभुत्वादेरर्थान्तरं स्वभावोऽस्येति विग्रहः । अतिप्रसंग एव भक्तवर्धनरं विभुत्वादेः स्वभावत्वेनेष्टस्तस्याप्यर्थान्तरस्व-भावत्वेन भावः । अन्यथा तरयापि विभुत्वाव्यतिरेकात् तद्वदेव निःस्वभावता स्यात् । तथा नागरापरस्वभावपरिमार्गेणानवस्थानादेकस्यापि प्रतिष्ठितस्व-भावस्याभावात् । आद्यस्याकाशस्वभावस्याप्रतिपत्तिस्तत्रैव स एव व्यतिरेकाभावे इत्यभिप्रायः ।

एवं “द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां”^१ षष्ठां पदार्थानां वर्गः । आदि-शब्दात् प्राप्तावमात्रेत्यादयो वाक्याः ।

कथमसति व्यतिरेके गृहीति । न हि तत्र षट्पदार्थेषु सामान्यं सम्भवति ।

संख्या संयोगो वा सम्भवति ।

कथमिदानीं भेदाभावे खस्य स्वभाव इति न पुनः खमित्येव । खस्य अर्थान्तर-
माधारणरूपापरामर्शेन खमिति^६ शब्दप्रवृत्तिनिबन्धनं रूपं, तथा जिज्ञासाया एव-
मुच्यते । न तु सर्वव्यावृत्तरूपानाभिधानात् ।

न तदेव रूपं बुद्धौ समर्प्यते । अतीन्द्रियत्वप्रसंगात् । केवलं अयमेवमभिप्रायः
शब्देन श्रोतरि विकल्पप्रतिबिम्बाध्यस्तं असंसृष्टतत्त्वभावं अर्पयति ।

यद्वर्गशब्देनोच्यते । द्रव्यगुणकर्मस्वेव सामान्याभ्युपगमात् । तथा संख्या संयोगो
वा न सम्भवति तयोर्गुणपदार्थत्वेन द्रव्य एव भावात् ।

कथमित्यादि परः । इदानीमित्यर्थान्तरस्वभावानभ्युपगमे खशब्दवाच्यस्य
भावशब्दवाच्यस्य चार्थस्यासत्यनिश्चये कथं स्वभाव इति भेदेन निर्देशः । न पुनः
खमित्येव । भेदनिबन्धाभावादभेदेनैव निर्देशो न्याय्य इत्यर्थः ।

खस्येत्यादिना परिहरति । खस्येति खशब्दवाच्यस्यार्थस्यार्थान्तरस्येति पूर्णि-
व्यादेर्यत्साधारणं रूपमनुपात्तविशेषान्तरस्यापरामर्शेन । त्यागेन । खशब्द-
प्रवृत्तिनिबन्धनं रूपगान्यद्रव्यासाधारणं तथा जिज्ञासाया अत्रार्थान्तरासंसर्गः . . .
... 'मेवमुच्यते खस्य स्वभाव इति । तथा खत्वमिति । यथा गम्येत खस्यायं
स्वभावो नान्यस्येति ।

अनेन भेदान्तरप्रतिक्षेपेणैकव्यावृत्तरूपानभिधानादन्यदेव व्यतिरेकाभिधाननि-
मित्तमुक्तं । तेन घटस्याभाव इत्यादिव्यपदेशः सिद्धो भवति ।

अन्ये पुनराहुः । खस्य स्वभावं प्रतिपादयन् स्वभावशब्दो स्वभावव्यावृत्ति-
मात्रेण प्रतिपादयति न तु स्वभावान्तराप्रतिक्षेपेण । खशब्दस्तु तमेव रूपान्तरा-
प्रतिक्षेपेण । ततः स्वभावान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपलक्षणेन भेदलेशेन खस्यायं स्वभावः
62 a ख (त्व) गि^७ति भेदेन निर्दिश्यत इति तदेतन्नातिश्लिष्टं भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिपत्तेः ।

अर्थान्तरसाधारणरूपापरामर्शेन खशब्दप्रवृत्तिनिबन्धनं रूपमेवमुच्यत इति
श्रुता स्वरक्षणमेव वाच्यमुक्तमिति मत्वा परो ब्रूते इत्यादि । न तु सर्वं इत्यादि ।

नेत्यादि सिद्धान्तादी । यत् सर्वस्माद् व्यावृत्तं स्वरक्षणआत्मकस्तत्रैव रूपं
शब्दोत्पायां बुद्धौ शब्दः समर्प्यते । नेति सम्बन्धः । कस्मात्^८ तस्य स्वरक्षणस्येन्द्रिय-
बुद्धाविव । शाब्दे विज्ञाने प्रत्यवभासने सत्यभतीन्द्रियत्वप्रसङ्गात् । प्रत्यक्षत्वप्रस-
ङ्गात् । किन्तु हि शब्देन क्रियत इति चेदाह । केवलमित्यादि । अयमिति प्रतिपादकः ।
दृश्यविकल्पयोरेकत्वाध्यवसायविप्रलब्धस्तथाभूतमसाधारणमर्थं प्रत्याययिष्यामीत्ये-
वमभिप्रायः शब्देन करणभूतेन श्रोतरि यो विकल्पस्तस्य प्रतिबिम्बाद्वास्तव्याऽध्य-

यदाह (१) “अदृष्टार्थे हि” अर्थविकल्पमात्रं” इति ।

442b

नैवं प्रतिपाद्यप्रतिपादकाभ्यां स्वलक्षणं प्रतिपन्नं प्रतिपादितं वा भवति । स्वर्गादिश्रवणेऽपि तदनुभविनामिव^१ प्रतिभासाभेदः । तस्मादयं अप्रतिपद्यमानोऽपि भावस्वभावस्तथाभूत एव विकल्पप्रतिबिम्बे तदध्यवसायी सन्तुष्यति । तथा-भूतत्वादेव शब्दार्थप्रतीतेः,^२ तेनेतदेवमुच्यते (शब्दः १) स्वरूपमाहेति । न पुनः स्वरूपप्रतिभासस्यैव विज्ञानस्य जननात् ।

कथमिदानीं एकाग्रतयावृत्तानां भावानां सामान्यमिति; तेषां असंसर्गाद् अन्यस्य चाभावाद् इति चेत् ।

उक्तं कथं सामान्यमिति । असंसृष्टानां एकेनासंसर्गः । स एव तदव्यतिरेकिणां

स्तमाकारमर्पयति (१) किं भूतमसंसृष्टतत्त्वभावं । अगृहीतवस्तुरूपं । आचार्य-दि ऊ ना ग स्याप्येतदभिमतमित्याह । यदाहेत्यादि । अदृष्टार्थे स्वर्गादिशब्दे उच्चरितेतर्थाविकल्पमात्रं श्रोतुर्भवत्यध्यवसितबाह्यार्थस्वभावो विकल्पो भवति न तु बाह्यस्वरूपप्राप्तकं ।

अनेग चाचार्यो नापि विध्यर्थः शब्दार्थोऽभिप्रेत इति दर्शयति । नैवं विकल्प-प्रतिबिम्बे शब्देन श्रोतरि जनिते प्रतिपाद्यप्रतिपादकाभ्यां यथासंख्यं स्वलक्षणं प्रतिपन्नं प्रतिपादितं वा भवति ।

यदि हि शब्देन स्वलक्षणं प्रतिपाद्यते । तदा स्वर्गादिशब्दश्रवणेऽपि तदनु-भविनामिव । स्वर्गादिप्रत्यक्षवेदिनामिव प्रतिभासाभेदः स्यात् । श्रोतुरपि स्वर्गादिस्मरणद्वाराप्रतिपत्तिः स्यात् । यतश्च न शब्दात् स्वलक्षणप्रतिपत्तिस्त-^३स्मादयं श्रोता शब्दावप्रतिपद्यमानोऽपि भावस्वभावस्तथाभूत एवासंसृष्टवस्तुस्वभाव एव विकल्पप्रतिबिम्बे तदध्यवसायी स्वलक्षणाध्यवसायी स्वलक्षणमेव मया प्रति-पन्नमिति सन्तुष्यति (१) किं कारणं (१) तथा भूतत्वादेव । स्वलक्षणस्याग्रहेष्य-ध्यवगितस्वलक्षणरूपत्वादेव शब्दार्थप्रतिपत्तेः । यतश्च स्वलक्षणाध्यवसायेन शब्दार्थस्य प्रतीतिस्तेनैतदेवमुच्यते शब्दः स्वरूपमाहेति । अर्थान्तरसाधारण-रूपापरामर्शेन शब्दप्रवृत्तिनिबन्धमसाधारणं रूपमुच्यते इति वचनात् । न पुनः स्वरूपप्रतिभासस्यैव विज्ञानस्य जननात् ।

तस्मात् स्थितमेतद् विध्यर्थः शब्दार्थोलीकत्वात् परमत्ताद् भेद इति ।

कथमित्यादि परः । एकाग्रतयावृत्तं रूपं येषामिति विग्रहः । तेषाम्भावाना-मसंसर्गादर्थस्य चेति भावेभ्यो व्यतिरिक्तस्य सामान्यस्य ।

उक्तमिति सिद्धान्तवादी । कीदृशमुक्तमित्याह । असंसृष्टानां परस्परव्यावृत्ता-

समानतेत्युक्तम् ॥

अपि च ।

(पररूपं स्वरूपेण यथा संव्रियते धिया ।

एकार्थप्रतिभासिन्या भावानाश्रित्य भेदिनः) ॥७०॥

तया संवृतनानार्थाः संवृत्या भेदिनः स्वयम् ।

अभेदिन इवाभान्ति भावा रूपेण केनचित् ॥७१॥

तस्या अभिप्रायवशात् सामान्यं सत् प्रकीर्तितम् ।

(तदसत्परमार्थेन यथा संकल्पितं तथा) ॥७२॥

नामेकेन विजातीयेनासंसर्गः । यथा गोव्यवतीनामेकेनागोस्वभावेनासंसर्गः स
एवामंसर्गः । तद्व्यतिरेकिणान्तस्मादगोस्वभावाद् व्यावृत्तानां गोभेदानां समानता
62b गोत्वं । एवमन्यदपि सामान्यं बोद्धव्यं ।⁷

एतदुक्तम्भवति । समानामिति कर्तरि षष्ठी तेन समानानाम्भावः सामान्य-
मिति विजातीयव्यावृत्ताः समानाकारोत्पन्ना भावाः सामान्यमित्यर्थः । अस्यैव
च सामान्यस्य लिङ्गत्वं लिङ्गित्वन्तत्सम्बन्धश्च वस्तुत्वात् । अर्थश्रियाकारि-
त्वाच्च प्रवृत्तिविषयत्वं विकल्पविषयत्वं च यथाऽप्यवसायं न तु ज्ञानाकारस्य ।
एतद्विपरीतत्वात् ॥¹

तदेवं समारोपपक्षे परोक्षं दूषणम्परिहृत्यान्यव्यावृत्तिपक्षे परोक्षं दूषणमन्य-
व्यावृत्त्यनभ्युपगमादेव निरस्यान्यव्यावृत्ता एव भावा एकत्वेनाध्यवसीयमानाः
सामान्यमिति च प्रतिपाद्य बुद्ध्याकारेपि सामान्ये परोक्षं दूषणमपनेतुमाह । अपि
चेत्यादि । भावानाश्रित्य भेदिन इति व्यावृत्तानि स्वलक्षणम्वाश्रित्य धीरेकार्थ-
प्रतिभासिन्युत्पद्यते । यथा स्वरूपेण स्वाकारेणैकेन रूपेण । पररूपं । परस्परव्यावृत्तं
वलक्षणं सम्ब्रियते प्रच्छाद्यते । दिति । धि । किम्विशिष्ट्या या (।) संवृत्या ।
संव्रियतेऽनया स्वलक्षणमिति कृत्वा । सम्बृतनानार्थाः (:) स्थगितनानार्थाः
स्वयम्भेदिनोपि केनचिद् रूपेण विजातीयव्यावृत्त्युपकल्पितेन गोत्वादिरूपेणा-
भेदिन इवाभान्ति संसृष्ट इव । तेन (।)

“बुद्ध्याकारश्च बुद्धिस्थो नार्थबुद्ध्यन्तरानुगः ।

नाभिप्रेतार्थकारी च सोपि वाच्यो न तत्त्वतः” इत्यादि निरस्तं ॥

तस्माद् बुद्धेरभिप्रायवशात् । एकाकाराध्यारोपवशात् सामान्यस्य केन-
प्रकीर्तितं । बुद्ध्यारोपित एवाकारः सामान्यमुक्तमिति यावत् । यथा तथा संक-

बुद्धिर्विकल्पिका तदन्यव्यतिरेकिणो भावानाभित्य उत्पन्ना^६ स्वदासना-

ल्पितमारोपित तथा तत् सामान्यमसत् परमार्थेन ।

ननु यद्यभिन्न प्रतिभासोऽन्युपगम्य^७ति कथं सामान्यमसदित्युच्यते । न (१) व्यक्तिगतो भिन्नस्याभिगतस्याभेदेन प्रतिभासनात् । सर्वात्मना चाभेदे व्यक्तिवद-
गन्वयादनुगतस्य प्रतीतिर्भ्रान्तिरेव । भेदाभेदे च तथैवाभयरूपतया प्रतिभासः स्यात्
(१) न च यत्र प्रत्यये यदेन गौरिति प्रतिभासः तदैव तत्र गोत्वमस्येति प्रतिभासः ।

अथ स्याद् (१) यदननुगमे यस्यानुगमस्तत्ततो भिन्न यथा नीलादनीलं ।
ज्ञानलेयाननुगमे न गोत्वस्यानुगमो व्यवत्यन्तरे (१) तस्मात् ततो भिन्नं ज्ञानलेया-
भिन्नगोत्वग्राहकान्तर्हि प्रत्यक्ष भ्रान्त स्याद् भिन्नस्यान्यप्रमाणगृहीतस्याभेदेन
ग्रहणात् । न वैकस्य येनेव रूपेण भेदस्तेनैवाभेदो विरोधात् । नापि वस्तूनां विशेष-
रूपतया भेदः । सामान्यरूपतयाऽभेदः । एव हि विशेषणामेकदेशा^८दित्वं स्यान्न
च स्यात् । सामान्यविशेषयोश्च प्रतिभासभेदो न स्यात् सर्वात्मनाऽभिन्नत्वाद् ।
भेदे दानुगतव्यावृत्त्यर्थोः परस्परसहलेपेणैकान्तभिन्नत्वप्रसङ्गात् ।

यदि च प्रतिव्यवित तदभिन्नन्तदैकं सामान्यमस्तीति कुतः । न च तत्र प्रथम-
व्यक्तिदर्शनेऽगृहीतमपि द्वितीयादिव्यक्तौ स एवायमिति प्रतीतिरेक^९ सामान्य- 63a
मस्तीति युक्त (१) स इति स्मरणाशस्यानुभूतसामान्यविषयाभावेनोत्पत्त्यसम्भ-
वात् । ततश्च यथा प्रथमव्यक्तो न गृहीतस्तथा द्वितीयादिव्यक्तावपि प्रत्येकं गृहीत-
मिति कथं स एवायमिति ज्ञानस्योत्पत्तिः स्यात् । न च स इति स्मरणान्यथानु-
पपत्त्या प्रथमव्यक्तो निर्विकल्पकेनान्येन वा ज्ञानेन सामान्यग्रहणकल्पना युक्ताऽ-
नुगत^{१०}रूपप्रतिभासाभावात् । नापि धर्मरूपतया तत्रास्य ग्रहणं युक्तमनुगतैक-
रूपत्वात् सामान्यस्य । नापि पूर्वाग्रव्यवितसम्बन्धितयास्य प्रत्यक्षिज्ञाप्रत्यक्षेण
ग्रहणमिति शक्यते वक्तु । इदमेवेत्येवं प्रत्यक्षस्योत्पत्तिप्रसंगात् । पूर्वव्यक्तेरस-
न्निहितत्वाच्च सन्निहितार्थनिश्चयलक्षणं च प्रत्यक्षमिष्यते ।

तस्मादगोव्यावृत्तैकविशेषानुभवपूर्वक^{११}मन्यस्मिन्नगोव्यावृत्तेऽनुभूयमाने सति स
एवायमित्येकाकारस्य भ्रान्तस्य प्रत्ययस्य वासनासाभ्यर्थनोत्पत्तेस्तदेवास्य निमित्तं
कलायितुं युक्तन्त्यान्यद् (१) भ्रान्तत्वाच्च बुद्धेरयं सामान्याकारो व्यवस्थाप्यते
न बाह्यस्य (१) यथाप्रतिभासं तु बाह्यानामेवार्थानां सामान्यमुच्यते ।

बुद्धिरित्याविता कारिकार्थं व्याचष्टे । बुद्धिर्विकल्पिकेत्यनेन सम्बन्धः ।
तेभ्यः^{१२} सजातीयेभ्योन्यस्तस्माद् व्यतिरेकः स येषामस्ति । ते तदन्यव्यतिरेकिणः ।
विजातीयव्यावृत्तानित्यर्थः । स्वदासनाप्रकृति^{१३} विकल्पदासनात्स्वभावस्मिन्नेष्वभि-

स्वभावमनुविदधती । एषां भावानामभेदमध्यस्य^१ स्वयमेवाभिज्ञाकारं तान्
सृजन्ती मिश्रयन्ती संदर्शयति ।

443a सा च एकसाध्यसाधनतयैव^७ अन्येभ्यो विवेकिनां भावानां विकल्पस्य वासना
तस्याः । प्रकृतिः तदुद्भवा । सा चेयं एवंप्रतिभासमाना संवृतिः । अनया
स्वरूपेण पररूपस्य संवरणात् । ते च संवृतभेदा भिन्नात्मानोऽपि केन चिद्
रूपेणाभिज्ञा इव प्रतिभान्ति ।

७

नप्रत्ययजननसामर्थ्यन्तदनुविदधती । अनुकुर्वती । एवं हि तया स्वकारणमनुकृत-
म्भवति (१) यदि भिन्नेष्वप्येकाकीरोत्पद्यते । एषामिति पदार्थानां । अध्यस्येति
पदार्थेण्वारोप्य^४ भावानामेवैकं रूपमिति । तान् भावान् सृजन्ती । अभिज्ञानिव
कुर्वाणा सन्दर्शयति । एकरूपानिव दर्शयतीति यावद् ।

ननु विकल्पस्यानुभूतार्थाहितवासनाबलोत्पत्ताविध्यमाणायां कथं सामान्या-
कारस्य विकल्पस्योत्पत्तिः सामान्यस्याननुभूतत्वादित्यत आह । सा चेत्यादि ।
एकं सदृशं साध्यं साधनञ्च येषाम्भावानां । यथा घटादीनामेकमुदकादिधारणा-
दि साध्यं । साधनं च मृत्पिण्डादि । ते एकसाध्यसाधनास्तद्भावस्तथा । करण-
भूतया । अन्येभ्योतत्साध्यसाधनेभ्यो विवेकिनां भावानां सा प्रकृतिः स्वभावः
भिन्नानामपि प्रकृत्या एकाकारविकल्पजननलक्षणः । तथाभूतस्य विकल्पस्य
हेतुर्या वासना । तस्याश्च सा तादृशी प्रकृतिर्यदेवं स्वरूपं पर^६त्रारोपयन्ती । एषा
बुद्धिः प्रतिभाति । व्यक्त्यभिन्नसामान्यग्राहिणी प्रतिभासत इति यावत् ।

तेन यदुच्यते ।

“स्मार्तमेतदभेदेन विज्ञानमिति यो वदेत् ।

नूनम्बन्ध्यासुतेप्यस्ति तस्य स्मरणशक्यता (॥) ”^३

इति निरस्तं । भिन्नानामेवानुभूतानामेककार्यकर्तृत्वेन स्वविषयाभिज्ञाकार-
63b प्रत्ययजनने सामर्थ्या^७दनुभूतस्पर्ष्टाकारस्यार्थस्य स्वविषयोस्पर्ष्टस्मरणजननसाम-
र्थ्यवत् । तदुद्भवेति वर्णविकलावासनाया विवेकिभ्यः स्वभावेभ्यो यथासंख्यं
साक्षात् पारम्पर्येण चोद्भवो यस्याः सा तथा । सा चेयमिति बुद्धिः संवृतिरित्युच्यते ।
सम्मिश्रयतेऽनया बुद्ध्या स्वरूपेण स्वप्रतिभासेन पररूपम्वस्तुरूपमिति कारण^१साधनं
वितनं विधाय । ते च भावास्तथेति बुद्ध्या । संवृतभेदाः प्रच्छादितनानात्वाः ।
केनचिद् रूपेणेति विकल्पबुद्ध्यारोपितेन । प्रतिभान्ति विकल्पबुद्धौ ।

^१ Mi-suañ-bar-byas-nas.

^२ Bdag-ñid-kyis-tha-dad-kyan.

^३ Śloka-vārtika, अनुमानपरि० १६०.

तदेषां बुद्धिपरिवर्तिनां भावानां आकारविशेषपरिग्रहाद् बहिरिव^१ परिस्फुरतां बुद्धिप्रतिभासं अनुसन्धानैः तेषामेव रूपं सामान्यमुच्यते ॥

कथमिदानीं अन्यापोहः सामान्यं इति चेत् । स एवान्यापोहः । तमेव गृह्णती

तदेषागित्यादि । बुद्धिप्रतिभासं विकल्पबुद्ध्याकारं । अनुसन्धानैः पुरुषैस्तद्बुद्ध्युपस्थापितमेकं रूपं सामान्यमुच्यत इत्यनेन सम्बन्धः । केषां सामान्यमुच्यते । बुद्धिपरिवर्तिनामेव । एषां बुद्धिपरिवर्तिनामिति सम्बन्धः । स्वलक्षणान्यनुभूय यथानुभयमसो श्वलो घटः कुष्णोन्यो वेत्येवं विकल्पबुद्धिष्वस्पष्टाः घटाकारास्ते बुद्धिपरिवर्तिनो भावा ये तेषामेव सामान्यं सम्बन्धि । न स्वलक्षणानां सामान्यबुद्धावप्रतिभासनादसम्बन्धित्वाच्च । बुद्धिपरिवर्तिनामेव विशेषणं बहिरिव परिस्फुरतामि^२ति बहिरिव प्रतिभासगानानामित्यर्थः । बहिःस्फुरणे च कारणमाह । आकारविशेषपरिग्रहादिति (१)

बाह्यार्थविकल्पसंस्थानस्य स्पष्टस्यानुकाराद् बाह्याध्यवसाय इत्येके ।

एतच्चायुक्तं । न हि सादृश्यनिमित्तो बाह्यत्वारोप इति निवेदितमेतत् । तस्मादाकारविशेषो घटाद्याकारस्तस्य परिग्रहो नुभवस्तस्माद् बहिरिव परिस्फुरणं ।

एतदुक्तम्भवति । घटाद्यनुभवाहितवासनासामर्थ्येन विकल्प उत्पद्यमानः स्वाकारं बाह्यघटाद्यभेदेनाध्यवस्यति न तु गृह्णाति (१) तेन शब्दविहितेर्षे क्वचित् संशयो भवत्यग्रहणात् । तत्र तु विकल्पः स्वहेतुत एव बाह्याभिन्नं स्वाकारम(ध्य) वस्यति । न तु सादृश्यात् सदृशस्यार्थस्याभावादग्रहणाच्च ।

ननु बुद्धिपरिवर्तिनामपि स्वरूपे^३ व्यतिरेकेण कोन्य एव आकारः प्रतिभासते यत्सामान्यं स्यात् ।

सत्यं । तत्र ज्ञावत् केचिदाहुरेकज्ञानाव्यतिरेकादेकत्वन्तेषामिति । अन्ये स्वाहुः प्रत्येकन्तेषां स्वव्यक्त्यपेक्षया सागान्यरूपतेति (१) तदेतदुभयमप्ययुक्तमेकप्रतिभासाभावात् । केवलमेकरूपतया तेषामध्यवसायात् परैः सामान्यमिष्टमिति तदभिप्रायादेव^४मुच्यते । आचार्यस्य तु समाना इति प्रतिभासोभिप्रेतो नैक इति तथा च वक्ष्यति ।

अथवा (१) अस्तु "प्रतिभासो धियाभिन्नः समाना इति तद्ग्रहणावि"- (१।१०६)ति । यदि बुद्धिपरिवर्तिनामेव विकल्पबुद्धिसन्दिशितं रूपं सामान्यन्तस्य च विधिरूपत्वात् कथमिदानीमन्यापोहः सामान्यमित्युच्यते ।

विकल्पानां प्रकृतिविभ्रमात् वस्तुग्राहिणीव प्रतिभाति । सा हि तव^२न्यविवेकिषु भावेणैव भवन्ती विवेकविषयेति गम्यते ।

ननु बाह्या विवेकिनः । न च तेषु विकल्पप्रवृत्तिः । कथं तेषु भवतीति । व्याख्यातार^१ एवं विवेचयन्ति न तु व्यवहर्त्तारः । ते तु स्वालम्बनमेव अर्थक्रिया-योग्यं मन्यमानाः विकल्प्याथविकीकृत्य प्रवर्तन्ते । तदभिप्राय^५वशाद् एवमुच्यते ।

64a स एवेति सिद्धान्तवादी । स एव विकल्पबुद्धि^७व्यवस्थापितः प्रतिभासमानोऽन्यापोह उच्यते । अन्यविविक्तपदार्थदर्शनद्वारायातत्वात् ।

यदि विकल्पाकारः सामान्यं कथं बाह्यानां समानरूपतया प्रतीतिः । यदाह (१)

“अथ निर्विषया एता वासनामात्रभावतः ।

प्रतिपत्तिः प्रवृत्तिश्च बाह्यार्थेषु कथम्भवेद्” (१)

इत्यत आह । तमेवेत्यादि । तमिति विकल्पबुद्धिप्रतिभासं गृह्णती सा विकल्पिका बुद्धिर्बस्तुग्राहिणीव प्रतिभाति । कस्माद् विकल्पानां प्रकृतिविभ्रमात् स्वभावेनैव स्वाकाराभेदेनार्थग्रहणविभ्रमात् ।

कथन्तर्ह्यपोहविषयेत्युच्यत इत्याह । सा हि विकल्पिका बुद्धिरध्यवसाय-वशात् तदन्यविवेकिषु भावेषु स्वलक्षणेषु भवन्ती विवेकविषयेति गम्यते । कार्यतो न तु विवेकस्वभावविषयीकरणात् ।

परस्त्वविदिताभि^३प्रायः प्राह । नन्वित्यादि । सामान्याद् बाह्याः स्वलक्षणा-नीत्यर्थः । एवं हि बाह्याध्यात्मिकानां संग्रहः कृतो भवति । विवेकिनः परस्पर-विलक्षणा (१) न च तेष्विति स्वलक्षणेण (१) कथन्तेषु विकल्पबुद्धिर्भवतीत्युच्यते । व्याख्यातार इत्यादिना परिहरति । ते हि यथावस्थितस्वस्तु व्यवस्थापयन्त एवम्विवेचयन्ति । अन्यो विकल्पबुद्धिप्रतिभासो न्यत्स्व^४लक्षणमिति । न व्यवहर्त्तार एवं विवेचयन्ति । ते तु व्यवहर्त्तारः स्वालम्बनमेवेति विकल्पप्रतिभासमेवार्थ-क्रियायोग्यं बाह्यस्वलक्षणरूपमन्यमानाः । एतदेव स्पष्टयति (१) दुस्यर्थः स्वलक्षणस्वलक्ष्ण्यर्थः सामान्यप्रतिभासस्तावेकीकृत्य स्वलक्षणमेवेदम्विकल्प-बुद्ध्या विषयीक्रियते शब्देन चोद्यत इत्येवमधिमुच्यार्थक्रियाकारिण्यर्थं प्रवर्तन्ते । तदभिप्रायवशाद् व्यवहर्त्तृणामभिप्रायवशादेवमुच्यते विवेकिषु भावेषु विकल्प-बुद्धिर्भवतीति दुस्यविकल्प्यावेकीकृत्य प्रवृत्तेरिति वदता (१) न स्वाकारे बाह्यारोप इत्युक्तम्भवत्यन्यथा स्वाकार एव प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । मरीचिकायां जलारोपादिव । नापि बाह्ये स्वाकारारोपः । आरोप्यमाणफलार्थित्वेनैव प्रवृत्तिप्रसंगात् । जलार्थिन इव जलभ्रान्ती ।

तथा तत्कारितयाऽतत्कारिभ्यो भिन्नान् शब्देन प्रतिपादयन्तीत्युच्यते। तत्त्वचिन्त-
कास्तु प्रतिभासभेदादिभ्यो नाभेदमनुसन्धत्ते।

यदि प्रतिपत्त्रभिप्रायोऽनुविधीयते, तदाऽन्यापोहोऽपि सामान्यं (मा) भूत्।

ननु दृश्यविकल्पयोरेकीकरणं किमुच्यते। यदि दृश्यस्य विकल्प्यादभेदः बाह्येयं
प्रवृत्तिर्न स्यात्। विकल्पस्य दृश्यादभेदः स्वलक्षणं शब्दार्थः स्यात्। न च
दृश्यविकल्पयोरेकीकरणं प्रत्यक्षेण तस्य विकल्प्याविषयत्वात् (१) नापि विकल्पेन
तस्य दृश्याविषयत्वात्। अतीतादौ च दृश्याभावात् कथन्तयोरेकीकरणं।

अत्रोच्यते। अथानुभवे सति उत्संस्कारप्रबोधेन तदाकार उत्पद्यमानो विकल्प-
स्वाकारम्बाह्याभिन्नमध्यवस्यति न त्वभिन्नं करोति। तेन विकल्पविषयस्य दृश्या-
त्पतयाध्यवसायाद् दृश्यविकल्पयोरेकीकरणमुच्यते (१) दर्शनाहो दृश्यं शक्यते
वा द्रष्टुमिति विकल्पकदर्शनस्यापि^१ यो विषयः स दृश्यस्तेनानागतस्याप्यर्थस्या- 64b
गगोपदर्शितस्य दृश्यत्वं सिद्ध्यन्त्याऽभावस्यापि। अत एवाभावः प्रत्ययः स्वाकार-
म्भावरूपमपि पदार्थाभावाव्यतिरेकेणाध्यस्य प्रत्येतीत्याभावविषय उच्यते न त्वभावं
गृह्णाति (१) सर्वविकल्पानां निर्विषयत्वात्।

तत्कारितयेत्यादि। न केवलन्तदभिप्रायवशाद् विकल्पबुद्धिः स्वलक्षणेभु
विवेकेषु भवतीत्युच्यते। तथा तत्कारितया करणेनातत्कारिभ्यो भिन्नानर्थान्
शब्देन व्यवहारः प्रतिपादयन्तीत्युच्यते। व्याख्यातारोपि दृश्यविकल्पयोरेक्यं किमिति
न प्रतिपद्यन्ति इति नन्दाह। प्रतिभासभेदादिभ्य इति दृश्यस्य हि स्पष्टः प्रतिभासो
न विकल्पस्य। विकल्पानुबद्धस्य स्पष्टत्वायोगात्। आदिशब्दान्निरुद्धेपि दृश्ये
विकल्पस्यानिरोधात्।^२ अर्थक्रियायाः कारणादकरणाच्च। तत्त्वचिन्तका न्याया-
नुसारिणः व्याख्यातारः (१) शेषपण्ठी वेद्यन्तत्त्वस्य चिन्तका इति। तत्त्वस्य ते
चिन्तका नातत्त्वस्येति सम्बन्ध्यन्तव्यवच्छेदमात्रापेक्षायां क्रियाकारकभावस्या-
विवक्षितत्वात्। (१) चिन्तयतेर्वा पञ्चाद्यजन्तस्य तत्त्वशब्देन पण्ठीसमासं कृत्वा
स्वार्थिवाः कन्प्रत्ययः कृतः। ततोत्र तुजकाभ्यामित्यादिना पण्ठीसमासप्रतिषेधो
नाशकः। नाभेवमनुसन्धत्ते। दृश्यविकल्पयोरिति प्रकृते।

यदीत्यादि चीदकः। प्रतिपत्त्रभिप्रायोऽनुविधीयते बाह्येषु सामान्यव्यवस्थान्।
तदाऽन्यापोहोऽपि सामान्यं मा भूत्। किं कारणं (१) न होवमिति। अन्यापोहः
शब्देन चीदत इत्येवं व्यवहर्तॄणां नास्ति प्रतिपत्तिः। आचार्योऽपि तुन्यतां

न ह्येवं प्रतिपत्तिरिति चेत् । न वै केवलं एवमप्रतिपत्तिः व्यक्तिव्यतिरिक्ताव्यति-
 443^b रिक्तैकत्वव्यापित्वादि^१ भिराकारैरपि नैव प्रतिपत्तिः । केवलं अभिज्ञाकाराया
 बुद्धेयं आश्रयः सोऽन्यापोह उच्यते । तस्य वस्तुषु सम्भवात्, अविरोधात्^२ शब्दा-
 श्रयिव्यवहारस्य तथा दर्शनाच्च । यथेयं बुद्धिः प्रतिभाति, ततः न किंचिदपि वस्तु-
 भूतं सामान्यम् ॥

ख्यापयन्नाह । न वै केवलमित्यादि । एवमप्रतिपत्तिरित्यन्यापोहरूपेण ।
 त्वया यथा व्यक्तिव्यतिरिक्तादिभिराकारैरिष्टं सामान्यन्तथापि नैव प्रतिपत्तिः ।
 आध्याद् व्यतिरिक्तं वै शे षि का दीनामव्यतिरिक्तं सां ख्या दी ना मादिशब्दात्
 प्रत्येकपरिसमाप्तत्वादिरिग्रहः । तत्र भेदस्तावत्सामान्यस्य न प्रतिभासत एव ।
 इह सामान्यमिति बुद्धयनुत्पत्तेः^३ अभेदेपि व्यक्तीनामेव प्रतिभाराः स्यान्
 सामान्यस्य । भेदाभेदे चोभयपक्षभावी दोषः स्यात् । नापि तत्प्रत्येकपरिसमाप्तं
 युज्यते । यत एकव्यक्तावेकसम्बन्धेव तत् स्यान्नानेकसम्बन्धि । न चैवं सामान्य-
 मनेकसम्बन्धित्वादस्य समानानाम्भावः सामान्यमिति वचनात् ।

अथ व्यक्त्यन्तरेषु तस्य प्रत्यभिज्ञानात् तत्सम्बन्धित्वमेवमपि भूतगुण-
 वदेकमनेकसम्बन्धि स्यान् प्रत्येकपरिसमाप्तं । एकैकस्यां व्यक्तावेकसम्बन्धि-
 त्वेनाप्रतीतिः । प्रतीतौ वा तत्रानेकव्यक्तिप्रतिभासः स्यात् । अथ व्यक्त्यन्तरा-
 लेऽप्रतिभासनात् प्रत्येकपरिसमाप्तान्तद्रुच्यते । तत्किमेतावता तस्यानेकसम्बन्धित्व-
 मेकत्र सिध्यति । न च सामान्ये प्रत्यभिज्ञानं युज्यत इत्यप्युक्तं । तस्मान्न तस्य
 65a प्रत्येकपरिसमाप्तिर्नापि नित्यत्वमेकत्वं व्यापित्वं च प्रतिभासत इति स्थितं ।

यदि वस्तुभूतस्य सामान्यस्यापोहस्य च तुल्यः प्रतिपत्त्यभावो व्यवहारे । कस्त-
 र्हास्या आश्रय इत्यत आह । केवलमित्यादि । स्वलक्षणानां विजातीयरहितत्व-
 मन्यापोहः सोऽभिज्ञाकाराया बुद्धेर्मित्तत्वेनोच्यते । किं कारणं (१) तस्य विजाती-
 यविरहलक्षणस्यान्यापोहस्य भिन्नेष्वपि सर्वत्र वस्तुषु भावात् तथाभूतस्य चान्या-
 पोहस्य सामान्यबुद्धिहेतुत्वमप्रत्यविरोधात् । तथा हि यथैकम्बृक्षमवृक्षाद् व्यावृत्तं
 पश्यत्येवमन्यमप्यतस्तत्रैकाकारा बुद्धिरुत्पद्यते । न चात्र बाधकं प्रमाणमस्ति ।

तृतीयकारणमाह । व्यवहारस्य चेत्यादि । तथा दर्शनादिति । अन्यापोह-
 निबन्धनत्वेन दर्शनात् । एतच्च तदन्यपरिहारेण प्रवर्तते (?त इ)ति च ध्वनिह-
 च्यत इत्यादिना प्रतिपादयिष्यते । यथेत्येकाकारा इयं विकल्पबुद्धिः प्रतिभाति (१)

यस्माद्—

व्यक्तयो (नानु)यन्त्यन्यदनुयायि न भासते ।

न हि व्यक्तयस्ताः परस्परं अन्यार्थविज्ञान्ति । भेदाभावेन सामान्यस्यैवाभाव-
प्रसंगात् । अन्यच्च ताभ्योऽन्यच्च व्यतिरिक्तं, तथा न किञ्चित् बुद्धौ प्रतिभासते ।
अप्रतिभासमानं च कथमात्मनाऽन्यं ग्राहयेद् व्यपदेशयेद् वा ।

न च एकसम्बन्धत्वात् अपि सामान्यं स्याद् अतिप्रसंगादिति तैरुक्तम् । अभि-

तथा बाह्यन्तत्सामान्यन्नास्तीति वाक्यार्थः । ततो न वस्तुभूतं सामान्यं विकल्प-
दर्शनाश्रय इत्यभिप्रायः ॥

सामान्याभावे च कारणमाह । यस्मादित्यादि । व्यक्तयः स्वलक्षणानि ।
नानुयन्ति न मिश्रीभवन्ति । एतेनाव्यतिरिक्तसामान्याभ्युपगमो निरस्तः ।

व्यतिरिक्तनिराकरणार्थमाह । अन्यदनुयायीति । अनुयायि यदिष्टं भेदे-
भ्योन्यत् सामान्यरूपन्तत्प्रत्यक्षबुद्धौ न भासते ।

ननु विकल्पप्रतिभासेपि सामान्ये भेदाभेदपक्षयोरयमनन्वयादिदोषस्तुल्य
एवेति कथं सामान्यमिष्यते । समानाकारस्तावत् प्रतिभासत एव । यावदसौ
न बुध्यते भेदाभेदरहित इति तावदस्यालङ्कार एवावस्तुत्वप्रतिपादनाद् (१)
अत एव यथाप्रतिभासं त्वसावस्तीत्युच्यते ।

अन्वाविज्ञान्ति मिश्रीभवन्ति । यदि परस्परमन्वावेशः स्यात्तदैकरूपापतोभेदा-
भावः । तेन कारणेन सामान्यस्यैवाभावप्रसङ्गात् । तेन भेदानां समानानामेका-
कारप्रत्ययनिबन्धनत्वं धर्मः सामान्यं । तद्भेदाभावेन भवेदित्यर्थः । अन्यच्चेति
व्यक्तिभ्यः अन्यदित्यस्य विवरणं व्यतिरिक्तमिति । तथा तेन रूपेण सामान्यबुद्धौ-
(१) अगेगोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य सामान्यस्याभावव्यवहारे साध्ये स्वभावानुपलम्भ
उक्तः । न चानुपलब्धिलक्षणप्राप्तं सामान्यमभ्युपेयं । यस्मादप्रतिभासमानं च
सामान्यं कथमात्मना स्वेन सामान्यरूपेण । अन्यमिति सामान्यवन्तं ग्राहयेत् ।
व्यपदेशयेद्वा । स्वेन^६ रूपेण । कथमन्यमिति प्रकृतेन सम्बन्धः । सामान्यबलाद्
व्यक्तिष्वभिन्नाभिधानज्ञानवृत्तिरिष्टा । तस्मात् सामान्यमुपलब्धिलक्षणप्राप्त-
मेवेष्टमिति समुदायार्थः । एवन्तावद् ग्राह्यलक्षणप्राप्तस्यानुपलम्भान्नास्त्येकमने-
कसम्बन्धि (१)

भवतु नामैकमनेकसम्बन्धन्तथापि सामान्यरूपता न युक्तेत्याह । न चेत्यादि ।
तैरिति व्यक्तिभेदः उक्त^७मिति द्वित्वादि । संयोगकार्यब्रव्येष्वपि सामान्यस्वभावत्वं 65b
प्राप्नोतीत्यप्रसंगस्योक्तत्वात् । एकमनेकसम्बन्धमित्येव कृत्वा न सामान्यं किन्त्व-

साभिधानप्रत्ययनिमित्तभूतमेकं सामान्यं न तु सर्वमिति चेत् । कथमन्यतोऽन्यत्र प्रत्ययवृत्तिः ? तत्संबंधादिति चेत् । संख्याकार्यद्रव्यादौ सत्यपि प्रसज्येत । असा-
मान्यात्मकत्वादिति चेत् । कोऽयं सामान्यात्मेति तदेव न विचारितम्^१ । तत्र^६
सति सम्बन्धे प्रत्ययवृत्तिः । ततः सामान्यमिति उक्तम् । तत्र निमित्तसम्भवात्
अनेकसम्बन्धिद्रव्यादिभ्योऽपि प्रत्ययवृत्तिः । ततः सामान्यात्मता ।

अन्यथाऽन्यत्रापि मा भूत्^७ । विशेषाभावात् । तथा च द्रव्यगुणसामान्यानां रूप-

भिन्नाभिधानप्रत्ययनिमित्तमेकसामान्यं न सर्वं द्वित्वाद्यपि । तस्य यथोक्तशब्द-
ज्ञानानिमित्तत्वादिति चेत् । कथमन्यतः सामान्यादन्यत्र व्यक्तिभेदे सामान्येनैकारूप-
तामनापादिते । प्रत्ययवृत्तिरेकाकारज्ञानवृत्तिः ।

तत्सम्बन्धादिति परः । ताभिर्व्यक्तिभिः सम्बन्धादन्यतोपि सामान्यादन्यत्र
प्रत्ययवृत्तिः ।

संख्येत्याचार्यः । भावलक्षणा चेयं सप्तमी । संख्यायां सत्यां कार्यद्रव्येऽवय-
विनि सति । आदिशब्दात् संयोगादिषु सन्नप्रत्ययवृत्तेस्तेपि सामान्यं प्राप्नुवन्तीति
समुदायार्थः । असामान्यात्मकत्वात् संख्यादीनान्त^८द्वलेन द्रव्ये^९ नैकाकारप्रत्यय-
वृत्तिरिति चेत् ।

ननु स एवायं सामान्यात्मा विचार्यते (१) कोऽयं सामान्यात्मेति । संख्यादिभ्यो
विवेकेन सामान्यलक्षणस्यैवाप्रतीतत्वात् । नैतद् व्यक्तमिति यावत् । तदेवाह ।
तत्रेत्यादि । तत्र कोऽयं सामान्यात्मेति पृष्टे त्वयोक्तमेकस्यानेवेन सति सम्बन्धे
व्यक्तिष्वभिन्नप्रत्ययवृत्तिः । तत इति प्रत्ययवृत्तेः कारणादनेकसम्बद्धमेकं
सामान्यमिति सामान्यलक्षणं ।

अत्र सामान्यलक्षणेऽस्माभिरुच्यते । अनेकसम्बन्धिनो विद्यन्ते येषां कार्य-
द्रव्यादीनां । आदिशब्दात् द्वित्वादपरिग्रहः । तेभ्योपि तदाश्रयद्रव्येष्वेकाकार-
प्रत्ययोत्पत्तिः स्यात् । किङ्कारणम् (१) निमित्तसम्भवात् । तथा हानेकसम्बन्धा-
देव निमित्ता^{१०}त् सामान्यादेकप्रत्ययोत्पत्तिरिष्यते (१) अस्ति चानेकसम्बन्धित्वमेक-
प्रत्ययनिमित्तद्रव्यादिष्वपि । तत्तत्त्वेत्येकप्रत्ययप्रवृत्तेः संख्यादीनां सामान्यात्मता ।
अन्यथेति । यथोक्तसामान्यलक्षणयोगेपि संख्यादिषु सामान्यात्मता यदि नेष्यते ।
अन्यत्रापि सामान्याभिमतं मा भूत् । किं कारणं । विशेषाभावात् । तथा च
द्रव्यादी^{११}नामपि सामान्यरूपतापत्तौ द्रव्यगुणादीनां रूपसंकरः । बुद्धेरेव प्रतिभास

संकरः । तथा च तर्हि बुद्धेरेव प्रतिभासो अर्थज्ञानरूपत्वात् सत्तया सामान्यमिति चेत् (१) तन्न । एवम् ।

ज्ञानादव्यतिरिक्तञ्च कथमर्थान्तरं ब्रजेत् ॥७३॥

444a

ज्ञानस्य^१ रूपं कथं अथान्तराणां सामान्यं, तस्य तेष्वभावात् । तदभावाध्यवसायादिति । तथा भ्रान्त्या व्यवहार इति चेत् । तत्र तत्प्रतिभासोत्पत्तेः किन्निबन्धनम् । अनाध्यवस्योत्पत्तौ सर्वत्र स्यात् ।

(अथवा) एकाकारे एकज्ञानं अव्यतिरिक्तं कथं अन्यस्य पुनर्ज्ञानस्य व्यक्त्य-

इति विकल्पबुद्धेरेकाकारप्रतिभासः सामान्यमिति सम्बन्धः । स च ज्ञानरूपत्वात् । ज्ञानवत् सन्नेव । तदुक्तं (१)

“सामान्यं वस्तु रूपं हि बुद्ध्याकारो भविष्यति ।

वस्तुरूपा च सा बुद्धिः शब्दार्थेषूपजायते ।

तेन वस्त्वेव कल्प्येत वाच्यं, बुद्ध्यनपोहकमि”ति ।^२

तन्नेत्यादिना प्रतिषेधति । यत्तज्ज्ञानरूपं सामान्यमिष्यते । तज्ज्ञानादव्यतिरिक्तं ज्ञानस्वलक्षणवत् कथमवन्तरम्बाह्यं ब्रजेत् । न तेषां सामान्यमिति यावत् (१)

तद् व्याचष्टे (१) ज्ञानस्येत्यादि । तस्य ज्ञानरूपस्य तेष्वर्थेष्वभावात् ।

सत्यं (१) न ज्ञानरूपस्य व्यक्तित्ववयः किन्तु तस्मिन् बुद्धिप्रतिभासे तदभावाध्यवसायात् । बाह्यभावाध्यवसायात् । तथा भ्रान्त्या समानव्यवहार 66a इति चेत् ।

एतच्चेष्टमेव सिद्धा न्त वा दि नः । केवलं प्रकृत्यैककार्याः व्यक्तयोऽतत्कार्याव्यावृत्ताः । तथाभूताया विकल्पबुद्धेर्निमित्तमित्यन्यापोहाभया सा बुद्धिरित्यभिमतं शास्त्रकारस्य ।

परस्त्वेवभूतं निमित्तं नेच्छति । अत एव सिद्धान्तवादी निमित्तमेव पर्यनुयुक्ते^१ (१) तत्रेत्यादि । तत्र व्यक्तिभेदेष्ववस्तुभूतेषु व्यक्तीनां च प्रकृत्या विजातीयव्यावृत्तानामेकार्थत्वानिच्छत्वा^२ (१) ज्ञानोत्पत्तेः किन्निबन्धनं । नैव किञ्चित् । तथा हि परो विजातीयव्यावृत्तानां भेदानामेकप्रत्यग्रहेतुत्वनेच्छति । न चास्ति वस्तुभूतं सामान्यं । अनाध्यवस्येत्यनिमित्तस्य सामान्यज्ञानस्योत्पत्तौ सर्वत्र स्यादिति गौरित्येकाकारः प्रत्ययो वृक्षेणपि^३ स्यात् ।

ज्ञानादव्यतिरिक्तमित्यादेरपरमर्थमाह । अथवेत्यादि । पूर्वमर्थान्तरशब्देन

^१ Log-pahi-phyir.

^२ Sca-pa-pohi.

न्तरभाविनो रूपम् । ततश्च ज्ञानान्तरात् व्यक्त्यन्तर^१मविशेषकं कथं सामान्यं भवेत् ?

तस्मान्मिथ्याविकल्पोयमर्थेष्वेकात्मताग्रहः ।

न हि अर्थानां भेदेनाभेदेन वापि योग्यात्मनाऽपि केनचिद् तुल्यमिति तथैषां^२ ग्रहणविकल्पोऽपि मिथ्या ॥

इतरेतरभेदोस्य बीजं संज्ञा यदर्थिका ॥७४॥

यस्येतरेतरभेदस्य प्रत्यायनार्थं अतत्साध्येभ्यो भिन्नसाध्यान् भावान् ज्ञात्वा तत्परिहारेण^३ प्रवर्त्ततेति संकेतः क्रियते, सोऽयं तस्यैकात्मताप्रतिभासिनो मिथ्या-

बाह्यमुक्तमधुना ज्ञानान्तरं निर्दिश्यते । अत एवाह (१) कथमन्यस्य पुनर्ज्ञानस्येति । किंन्विशिष्टस्य ज्ञानस्य (१) व्यक्त्यन्तरभाविनः । एकस्यां गोव्यवतौ यद्विकल्प-विज्ञानान्तर्गतोऽन्यत्र गोव्यक्त्यन्तरेण समुत्पन्नस्य विकल्पज्ञानस्येत्यर्थः । तथा ह्यनेक-ज्ञानव्यापनाद्वा सामान्यम्भवेत् । 'बाह्यव्यक्तिव्यापनाद्वा । ज्ञानप्रतिभासस्य तु द्वयमप्यसत् । तदाह । ततश्चेत्यादि । व्यक्त्यन्तरमिति बाह्यां ॥

तस्मादित्युपसंहारः ।

न हीत्यादिना व्याचष्टे । केनचिदिति सामान्यरूपेण । तथैषां ग्रहणमित्यर्थानां समाना इति ग्रहणं ॥

ननु सिद्धा न्त वा दि ना प्यस्य विकल्पस्य निबन्धनं वाच्यमनाश्रयस्योत्पत्तौ सर्वत्र प्रसंगादित्याह । इतरेतरभेद इत्यादि । संज्ञा संकेतक्रिया यदर्थिका (१) य इतरेतरभेदः । अर्थः फलं प्रत्याव्यत्वेन यस्य इति कृत्वा स एवम्भूत इतरेतरभेदो भावानामन्योन्यव्यावृत्तिलक्षणोऽस्य मिथ्याविकल्पस्य बीजं संज्ञा संकेतक्रिया । यदर्थिका । यस्येतरेतरभेदस्य प्रत्यायनफला ।

यस्येत्यादिना व्याचष्टे । यस्येतरेतरभेदस्य प्रत्यायनार्थं संकेतः क्रियते । अतत्साध्येभ्य इत्यतत्कार्येभ्यो भिन्नासाध्यान्भावान्भेदेन^४ ज्ञात्वा तत्परिहारेणेत्येतत् कार्यपरिहारेण तत्कार्येषु प्रवर्त्ततेति कृत्वा संकेतः क्रियते । सोऽयं यथोक्त इतरेतरभेदस्तस्यैकात्मताप्रतिभासिन एकाकारस्य मिथ्याविकल्पस्य बीजं कारणं । तमेव गृह्णन्ति भेदं भिन्नमित्यर्थः । एतज्जाध्यवसायवशादुच्यते । न पुनर्विकल्पस्य वस्तुगृहणमस्ति (१) एष विकल्प इति सामान्याकारो विकल्पः स्ववासना^५प्रकृतेरिति विकल्पवासनास्वभावात् । एवमित्येकाकारतया प्रतिभाति । (१७४॥)

कथं पुनर्भिन्नानां स्वलक्षणानामभिन्नं कार्यमेकाकारविकल्पात्मकं ।

विकल्पस्य बीजम् । तमेव गृह्णन् एष विकल्पः स्ववासनाप्रकृतेरेव^६ प्रतिभाति ॥

(ख) भिन्नानामभिन्नं कार्यम्

कथं पुनर्भिन्नानामभिन्नं कार्यं, येन तदन्येभ्यो भेदात्^१ अभेद इत्युच्यते । प्रकृतिरेव तादृशी भावानाम् ।

एकप्रत्ययवमशार्थिज्ञानाद्येकार्थसाधने ।

भेदेऽपि नियताः केचित् स्वभावेनेन्द्रियादिवत् ॥७५॥

यथेन्द्रियालोकमनस्कारा आत्मेन्द्रियमनस्कारा रूपविज्ञानमेकं जनयन्ति आत्मेन्द्रियमनोर्थतत्सन्निकर्षात्^२ वा, असत्यपि तद्भावनियते सामान्ये । शिश्न- 444b

येनेत्येकार्थत्वेन । तदन्येभ्योऽतत्कार्येभ्यो भेदाद्वैतोर्व्यक्तीनामभेद इत्युच्यते । एकसंसर्गस्तद्व्यतिरेकिणां समानतेति वचनात् ।

प्रकृतिरित्यादिना परिहरति । प्रकृतिः स्वभाव एकाकारं^३ प्रत्यभिज्ञान- 66b मेकप्रत्ययवमशः । अनुभवज्ञानमर्थज्ञानं । एकप्रत्ययवमशश्चार्थज्ञानं चेति द्वन्द्वः । पूर्वनिपातलक्षणस्य व्यभिचारित्वात् । अल्पाजृतरत्वे^४प्यर्थज्ञानशब्दस्य न पूर्वनिपातः कृतः । ते आदौ यस्येति विग्रहः । आदिशब्दाद् दहनगृहादिकार्यग्रहणं । एकप्रत्ययवमशार्थिद्वैकोर्थं इति कर्मधारयः । तस्य साधने सिद्धौ भेदेऽपि नानात्वेऽपि नियताः^५ केचित् । स्वभावेन प्रकृत्या । इन्द्रियादिवत् । अथैकान्तेन भेदेऽपि स्वहेतुभ्यः केचित् समाना उत्पन्नाः केचिदसमाना इत्येतच्चोक्तन्तत्र ये समाना उत्पन्नास्ते तेन स्वभावेनैकाकारं प्रत्ययवजनयन्ति विनापि सामान्येनेन्द्रियादिवत् । तत्रैकप्रत्ययवमशज्ञानसाधने नियता इत्येतद् दार्ष्टान्तिकत्वेनोपन्यस्तमर्थज्ञानाद्येकार्थसाधन इत्येतत्तु दृष्टान्तत्वेनोभयसिद्धत्वात् ।

अत एवादौ विभज्यते । यथेन्द्रियेत्यादि । यथेन्द्रियालोकमनस्कारा रूपविज्ञानमेकं जनयन्तीति सम्बन्धः । एतद्वस्तुबलसिद्धमुदाहरति । आत्मेत्यादि परसिद्धान्ताश्रयेण । नित्यमणु मनः शीघ्रं चेत्यणुस्वरूपस्मनः । तत्सन्निकर्षा- इत्यात्मेन्द्रियमनोर्थसन्निकर्षाः । "आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेणेन्द्रियसर्थेन"ति वचनात्^६ । आत्मेन्द्रियमनोर्थाश्च तत्सन्निकर्षाश्चेति द्वन्द्वः । आत्मेन्द्रियमनोर्थाः । यथास्वं सन्निकर्षसहाया विज्ञानं जनयन्तीति पराम्युपगमः । असत्यपि तद्भावनियत इत्येकार्थत्वनियते । न हि चक्षुरादीनां चक्षुर्विज्ञानजनकत्वं नाम सामान्यम्परेणोष्टं ।

^१ Rims. ^२ Pāṇini 2: 2: 34.

^३ Nyāya-bhāṣya 1: 1: 4.

पादयो भिन्नाश्च परस्परानन्वयेऽपि प्रकृत्या एकाकारं प्रत्यभिज्ञानं जनयन्ति, अन्यथा दहन^१गृहादिकां काष्ठसाध्यामर्थक्रियां यथाप्रत्ययम्। न तु भेदाविशेषेऽपि जलादयः। श्रोत्रादिवद् रूपविज्ञाने ॥

ज्वरादिशमने काश्चित् सह प्रत्येकमेव वा।

दृष्टा यथा वौषधयो नानार्थेऽपि न चापराः ॥७६॥

यथा वा गुडूचीव्यक्त्यादीनां सह प्रत्येकं वा ज्वरादि^२क्षमनादि^३लक्षणानां एककार्यक्रियावत्। न तत्र सामान्यं अपेक्ष्यते। भेदेऽपि तत्प्रकृतित्वात्। न तदविशेषेऽपि दधित्रपुसादयः ॥

तासु तथाभूतासु^४(?) सामान्यमपि किञ्चित् अस्तीति चेत्। तत एव^५ तदेकं

अधुना दार्ष्टान्तिकम्याचष्टे। शिंशपादय इति शिंशपादिरन्यगोधादयः परस्परानन्वयेऽपि। वृ^६क्षत्वसामान्यविरहेऽपि वृक्ष इत्येकाकारं प्रत्यभिज्ञानं जनयन्ति। प्रत्यभिज्ञानादन्यान्वा दहनगृहादिकां काष्ठसाध्यामर्थक्रियां शिंशपादयो जनयन्तीति प्रकृतं। यथाप्रत्ययमिति यावद् (१) अग्निसहकारिप्रत्ययलाभस्तदा दहनं जनयन्ति। गृहानुकूलप्रत्ययसंपाते गृहं। आदिशब्दाद् रथादिकार्यपरिग्रहः। न तु भेदाविशेषेऽपि जलादयः^७ काष्ठसाध्यामर्थक्रियासमर्थाः प्रकृत्या तेषामतत्कार्यत्वात्। अत्रापि दृष्टान्तमाह। श्रोत्रादिवद् रूपज्ञान इति। यथा श्रोत्रशब्दादयो रूपविज्ञाने कर्तव्ये न समर्थाः। आदिशब्दाद् रसादिविज्ञाने ॥

स्यादेतद् (१) बहूनां प्रत्येकमेककार्यकर्तृत्वं सामान्यमन्तरेण न सिध्यतीत्यत आह। ज्वरादित्यादि। सहेति व्यक्त्यन्तरसहिताः। प्रत्येकमित्येकैकरूपा^८ ज्वरादिशमने एकस्मिन् कार्ये दृष्टा यथौषधयः। वा शब्दः पूर्वदृष्टान्तापेक्षया। न चापरा दधित्रपुसा^९(?वा)दयः।

यथेत्यादिना व्याचष्टे। न तत्र ज्वरादिशमने कर्तव्ये सामान्यमोषधित्वं नामापेक्षन्ते(?)। किङ्कारणं (१) भेदेऽपि तत्प्रकृतिकत्वात्। ज्वरादिशमनकार्यस्वभावत्वात्। यदि भेदानामसामर्थ्यं स्यात्। भवेत्सामान्यापेक्षा। न तदवि-
67a शेषे^{१०} भेदाविशेषेऽपि दधित्रपुसादयः। दध्यैव मन्दजातन्दधित्रपुसं। दधि च त्रपुसश्चेति द्वन्द्वमन्ये व्याचक्षते ॥

तासु गुडूचीव्यक्त्यादिषु तथाभूतास्त्वेककार्यकारिणीषु। किञ्चिदिति व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं च। तदुक्तं (१)

^१ Rims.

^२ Hdi-sñam-du.

कार्यं स्याद् (इति) मतं चेत् ।^१

तदयुक्तं, अविशेषात् सामान्यं न तत्कार्यकृद् ॥

अविशेषात् सामान्यमविशेषप्रसङ्गतः ।

तासां क्षेत्रादिभेदेऽपि ध्रौव्याच्चातुपकारतः ॥७७॥

सामान्यात् ज्वरादिशमनकार्यं^५ स्यात् चेत्, तस्य विशेषाभावात् व्यक्तीनां क्षेत्रादिभेदेऽपि शीघ्रप्रशमनघटादेः विशेषो गुणस्य तारतम्यं च न स्यात् । अथ सामान्ये विशेषोऽस्ति चेत्, स्वभावभेदा^६द् स्वरूपहानम् । ध्रौव्याच्चातुपकारतः सामान्यं (न कार्यकृद्) । यदि हि तद् उपकुर्यात्, अनाद्येयविशेषस्य^७ अन्यानपेक्षणात्वात् स्वकार्यं सर्वं सकृज्जनयेत्^७ तज्जननस्वभावं वा न भवति । व्यक्तयस्तु 445a

“निर्वर्त्यमानं यत्कर्म जातिस्तत्रापि साधनं ।

स्वाश्रयस्याभिनिष्पत्यै सा क्रियायाः प्रयोजिके”ति ।

तत एव सामान्यात् तदेकं ज्वरादिशमनलक्षणं कार्यस्तत्तत्त्वासिद्धो दृष्टान्त इति भावः ।

तदयुक्तमिति सिद्धा न्त बा दी । अविशेषात् सामान्यस्येति । एकत्वान्नित्य-
त्वाच्च अविशिष्टं सामान्यम् (न) तत्कार्यकृदिति शमनकार्यकृत् । अन्यथा सामान्य-
स्याविशेषात्तासां गूढूच्यादिव्यवतीनां क्षेत्रादिभेदेऽपि तस्यापि ज्वरादिशमनकार्य-
स्याविशेषप्रसङ्गतः । चिरशीघ्रेत्यादि । विशिष्टक्षेत्रोत्पन्नानां शीघ्रप्रशमनं
विपरीतानां चिरप्रशमनं । आदिशब्दान्चिरतरशीघ्रतरादिपरिग्रहः । क्षेत्र-
संस्कारादिभिन्नानां गूढूच्यादीनामुपयोगाद्देहे आरोग्यादिलक्षणस्य शुणस्य तारतम्यं
च न स्यात् । सामान्यस्यैक्यात् । अथ क्षेत्रादिभेदेन सामान्यस्य विशेष इष्यते ।
तदा विशेषे वा सामान्यस्यैष्यगणं स्वभावभेदः स्याद् विशेषलक्षणात्वाद् भेदस्य ।
ततश्च स्वरूपहानम् । सामान्यस्वरूपमेकं हीयते । ध्रौव्याच्च कारणात् सामान्यस्य
अव्यक्तभ्योनुपकारतो न सामान्यं कार्यकृदिति वर्तते । यदि हि सामान्यमुपकुर्यात्
तदा नित्यत्वात् सहकारिभिरनाद्येयविशेषस्यान्यानपेक्षणात्वात् सहकार्यानपेक्षणात्
तत् सामान्यं स्वकार्यं सकृज्जनयेत् । अथ न जनयेत् तदा तज्जननस्वभावं न
भवति । अजननावस्थाया अविशेषात् कार्यकालेऽपि न जनयेदिति यावत् ।
व्यक्तीनां त्वनित्यानां कार्यकृत्त्वे मायं दोष इत्याह । व्यक्तयस्त्वित्यादि (१)
संस्कारो जलावसेकादि । विशिष्टा उत्पत्तिर्यासान्तास्तथा । विशेषोऽस्यास्तीति

^१ Hgyur-ro-sfiam-du-Sem-pas-na,   ^२ Dogs-dbyuñ-du-med-pa.

देशकालसंस्कारक्रियासामर्थ्यात् विशिष्टोत्पत्तिका विशेषवत् कार्यकारीति न विरोधः। तद्वत् तत्र केचित् च (स्व)भाव^१भेदेऽपि एकप्रत्यभिज्ञानादिकं अर्थ-क्रियाकरणे तदकारिभ्यो भेदाद् वा एकेन वा नानोत्पादेऽतज्जन्येभ्यो भेदाद् अभिन्ना इति।

किं पुनर्^२भेदलक्षणेन सामान्येन स्वलक्षणं समानमिति प्रत्येयं, अथान्यदेवेति चेत्। किञ्चातः। यदि स्वलक्षणं कथं विकल्पविषयः अन्यतो वा कथ^३मर्थक्रिया।

विशेषवत् कार्यं ज्वरादिशमनलक्षणं। न च तासु व्यक्तिषु यच्छीघ्रकारित्वा-दिलक्षणमवान्तरसामान्यमवस्थि^४न्तदेव विशेषवत् कार्यकारीति युक्तम्भवत्। ओषध्यनुपयोगेऽपि पुंसः तत्कार्योदयप्रसङ्गात्। तद्वदिति विशिष्टव्यक्तिवत्। केन्निति सजातीया एकप्रत्यभिज्ञानादिकं। आदिशब्दाद् एकोदकाद्याहरणादि। तदकारिभ्य इति। प्रत्यभिज्ञानाद्यकारिभ्यो भेदादभिन्ना इत्युच्यन्ते। न त्वेकसामान्ययोगात्।

कार्यद्वारेणभेदं प्रतिपाद्य कार्णद्वारेणाह। एकेन वेत्यादि। यथा प्रयत्नेन घटभेदा अतज्जन्येभ्य इत्यप्रयत्नजन्येभ्यो भेदादभिन्ना इत्युच्यन्ते। यद्यपि प्रति-घटं प्रयत्नस्य भेदस्तथाप्येकप्रत्यभिज्ञानहेतुत्वेन तस्याप्येकत्वं। एतच्चोत्तरत्र निश्चाययिष्यते।

किम्पुनरित्यादि परः। भेदो व्यावृत्तिर्लक्षणं निमित्तं यस्य तेन सामान्येना-
57b तत्कार्ये^५भ्योऽतत्कारणेभ्यश्च व्यावृत्तं स्वलक्षणं समानमिति प्रत्येयं। अन्यथान्यदेवेति स्वलक्षणादन्यद् विकल्पबुद्धिपरिवर्तिरूपमनर्थक्रियाकारि। तेन भेदलक्षणेन सामान्येन समानमिति प्रत्येयं।

ननु तदेषां बुद्धिप्रतिभासमनुसन्धानैर्बुद्धिविपरिवर्तिनामेव भावानामाकार-विशेषपरिग्रहाद् बहिरिव परिस्फुरतां सामान्यमुच्यत इति पूर्वमु^६क्तत्वात् सन्दे-हानुवृत्तिरेव।

सत्यं। किन्त्वधिकस्य दोषस्य विधानार्थं उपन्यासः। दोषविज्ञानार्थमाह। किञ्चात इति। इतरो यद्वीत्यादिना प्रश्नाभिप्रायमाह। यदि स्वलक्षणं प्रत्येयं कथं विकल्पविषयः। तथा हि विकल्पबुद्धयभिप्रायवशाद् भेदलक्षणं सामान्यं व्यवस्थाप्यते तस्या अभिप्रायवशात्। सामान्यं सत्प्रकीर्तितमिति वच^७नात्। तथाभूतेन चेत् सामान्येन स्वलक्षणं समानं प्रत्येयं। तदा विकल्पस्य विषयः स्यात्। न चैतद् युक्तमथान्यदेव बुद्धिपरिवर्ति रूपं समानमिति प्रत्येयं। अत्रापि दोषमाह। अन्यतो वा कथमर्थक्रिया (१) न हि बुद्धिप्रतिभासिरूपाद् अर्थक्रिया सम्भवति।

स्वलक्षणे चानित्यत्वाद्यप्रतीतेरताद्रूपं तेषां चावस्तुधर्मता चेत् ।

नैष दोषः^१ । ज्ञानप्रतिभासिन्यर्थे सामान्यसामानाधिकरण्यधर्मधर्म-
व्यवहाराशंका^२ । वस्तुस्वभावग्रहणेन अनुभवाहितवासनां आश्रित्य यदेतत्
विकल्पज्ञानं उत्पन्नं तच्च अतद्विषयमपि तद्विषयमिव तदनुभवा^३हितवासनाप्रभव-
प्रकृतेः अध्यवसिततद्भावं स्वभाववत् । अभिन्नकार्यपदार्थेभ्यः प्रसूतेरभिन्नार्थ-
प्राहीय । परमार्थतस्तु तदन्यभेदसमाकारम् । तदन्यभेदस्य समानाकारः ।

तत्र अर्थाकारश्च व्यवहारिणां तथाऽध्यवसाय प्रवृत्तेः, बाह्यत्वेनैकत्वेनार्थ-

ततश्चातत्कारिभ्यो भेदावभिन्ना इत्युच्यन्ते इति कार्यद्वारेण सामान्यव्यवस्था न^३
घटते । यतश्च बुद्धिगारिवृत्ति रूपं समानन्ततः स्वलक्षणे चानित्यत्वादिसामान्य-
स्याप्रतीतेरताद्रूपमनित्यादिरूपत्वं स्वलक्षणस्य न भवेत् । स्वलक्षणे चानित्य-
त्वादीनामप्रतीतिस्तेषां चानित्यत्वादीनामवस्तुधर्मता ।

नेत्यादिना परिहरति । बुद्धिप्रतिभासिन्येव रूपे सागान्यादिव्यवहार इत्यं
पक्षो गृहीतः । तदाह । ज्ञानप्रतिभासि^४न्यर्थ इत्यादि ।

एतच्च ग्रहणकवाच्यं । अस्यैव व्याख्यानं । यदेतज्ज्ञानं विकल्पकमित्यनेन
सम्बन्धः । अतद्विषयमपि वस्तुस्वभावविषयमपि तद्विषयमिव स्वलक्षणविष-
यमिव । अध्यवसिततद्भावमारोपितबाह्यभावं स्वरूपं यस्य तत्तथा । यतश्चा-
ध्यवसिततद्भावमतः स्वलक्षणविषयमेवेति मन्यते । अध्यवसिततद्भावस्वरूपत्व-
मेव कथमिति चेदाह । तदनुभवाहितवासनाप्रभवप्रकृतेरिति (१) तस्य स्वलक्षणस्य
योनुभवस्तेनाहिता वासना ततः प्रभव उत्पादस्तस्य सामान्यस्य सा प्रकृतिः स्वभावो
येनाध्यवसितभावस्वरूपमभवतीत्यर्थः । अभिन्नकार्या ये पदार्था घटादयः । एका-
कारप्रत्ययज्ञानहेतवस्तेभ्यः परम्परया प्रसूतेरभिन्नार्थप्राहीव प्रतिभाति । न तु
सामान्यवस्तु^५भूतं किञ्चिद् व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तम्वाऽस्ति यत् तद् गृह्णीयात् ।
परमार्थतस्तु तदन्यभेदसमाकारं तेभ्यः सजातीयभिन्नेभ्योऽप्ये विजातीयस्तेभ्यो
भेदः भिन्नः स्वभावः स एव परमार्थेन समान आकारो यस्मेति विग्रहः । तत एव
तस्योत्पत्तेस्तन्निवर्तनत्वाच्च तदन्यभेदस्तस्य समान आकार इत्युच्यते ।

तत्रानन्तरोक्ते ज्ञा^७ने एक इवेति सर्वव्यक्त्यनुगत इव । तत्कारीवेत्यर्थ- 68a
क्रियाकारीव । किं पुनस्तथा प्रतिभातीति चेदाह । व्यवहारिणामित्यादि ।
तथाध्यवसायेति विकल्पाद्यमेव बाह्यत्वेनैकत्वेनार्थक्रियाकारित्वेनाध्यवसाय-

- 445^b कारित्वेनेति तत्कारित्वेन प्रतिभाति । अन्यथा प्रवृत्तिर्न युक्ता^१ स्यात् । तच्चार्थ-
क्रियाकारितया प्रतिभासते । तदतत्कारिभ्यो भिन्नमिव । न हि तस्याऽपि
तत्त्वमिति वाच्यं परीक्षानङ्गत्वात् । बुद्धिस्थास्तेऽर्थास्तेन समाना इति गृह्यन्ते ।
कुतश्चित् व्यावृत्त (इव) प्रतिभासनात् । न च स्वलक्षणं, तत्राऽप्रतिभासनात् ।
त एव कुतश्चित् व्यावृत्ता अभिन्ना अपि व्यावृत्तिमन्तः प्रतिभान्ति । स्वयम-

व्यवहारिणां प्रवृत्तेः । व्यवहारिभिरित्यन्ये पठन्ति । व्यवहारिभिरित्यध्यवसाये-
त्यनेन पूर्वसम्बन्धात् तृतीयैव कृता । न तु षष्ठी । न लोकाव्ययनिष्ठेति^{११}-
षष्ठी प्रतिषेधात् । अन्यथेति यदि विकल्पांशे बाह्याध्यवसायो न भवेत्तदा तथा-
भूते विकल्पे जातेऽप्यर्थक्रियाकारिणी प्रवृत्तिर्न स्यात् । तदपि विकल्पप्रतिबिम्बकं
व्यवहृत् पुरुषाध्यवसायवशादर्थक्रियाकारितया प्रतिभासते । ततश्च तदतत्का-
रिभ्यो भिन्नमिव । विकल्पप्रतिबिम्बकमेव तत्त्वं कस्मान्नेति चेदाह । न चे-
त्यादि । तद्विकल्पप्रतिबिम्बकन्न तत्त्वं न वस्तु । किङ्कारणं (१) अनर्थक्रिया-
कारित्वेन परीक्षाया व्यभिचारस्यानङ्गत्वात् । एतच्चानन्तरमेव प्रतिपादयि-
ष्यामः ।

तत्र ये स्वलक्ष(ण)द्वारा याता अर्थाकारा विकल्पबुद्धौ प्रतिभान्ति तेऽर्थं
विकल्पबुद्धिप्रतिभासिनस्तेन भेदलक्षणेन सामान्येन समाना इति गृह्यन्ते । कुतश्चित्
व्यावृत्ता (इ)ति विजातीयव्यावृत्त्या । तथा हि (१) विकल्पप्रतिभासिनोपि वृक्ष-
भेदा अध्यवसितबाह्यरूपत्वाद् अवृक्षेभ्यो व्यावृत्ता इव भासन्ते । तथान्येति ।
न स्वलक्षणत्वेन समानमिति गृह्यत इति लिङ्गवचन(वि)परिणामेन सम्बन्धः ।
किङ्कारणं (१) तत्र सामान्यप्रतिभासिनि विकल्पे स्वलक्षणाप्रतिभासनात् ।

एवन्तावद् बुद्धिप्रतिभासिन्यर्थे सामान्यव्यवहार उक्तः । संप्रति सामाना-
धिकरण्यव्यवहार्^{१२}रमाह । त एवेत्यादि । त एव विकल्पप्रतिभासिनोर्थाः । कुतश्चित्
व्यावृत्ता इव सन्तो यथानुत्पलाद् व्यावृत्ता उत्पलभेदास्त एव पुनरन्यतोऽप्यनीलाद्
व्यावृत्तिमन्तः प्रतिभान्ति (१) ततश्च व्यावृत्तिद्वयानुगतस्यैकस्यैव धर्मिणः प्रति-
भासनात् सामानाधिकरण्यं ।

अयं चानन्तरानुक्रान्तो बुद्धिप्रतिभासिष्वर्थेषु सामान्यसामानाधिकरण्य-
व्यवहार्^{१३}रो मिथ्यार्थ एव क्रियते । किं कारणं (१) स्वयमसत्तामपि विकल्पाकारा-
णान्तथा एकाकारानुगतत्वेन । व्यावृत्तिद्वयानुगतेन धर्मस्वरूपेण । विकल्पबुद्ध्योप-

सतामपि बुद्ध्या उपदर्शनात् । मिथ्या^२र्थ एव सामान्यसामानाधिकरण्यव्यवहारः । सर्वश्रवणं स्वलक्षणानामेव दर्शनाहितवासनाकृतायातत्वात् । तत्प्रतिबद्धजन्मनां विकल्पानामतत्प्रतिभासित्वेऽपि^३ वस्तुनि प्रवृत्तिः, मणिप्रभायामिव मणिभ्रान्तेः, नान्येषाम् । तद्भेदप्रभवे सत्यपि यथाबुद्धविशेषानुसरणं परित्यज्य किञ्चित्साम्यग्रहणेनाऽन्यसमारोपात्^४ । दीपप्रभायामिव मणिबुद्धेः । तेन न विकल्प-विषयेष्वर्थक्रियाकारित्वम् ।

दर्शनात् । एवाकारेण प्रतिभासनात् सामान्यव्यवहारः । अनेकाकारेण चैकस्य प्रतिभासनात् सामानाधिकरण्यव्यवहारः ।

यदि मिथ्यार्थ एव सर्वो विकल्पः कस्मात् कृतकत्वादि^५द्वारायाता अनित्यानात्मादिविकल्पाः प्रभाणं नित्या विकल्पास्तु नेत्यत आह । सर्वश्रवणमित्यादि । सर्वो विप्लव इति सम्बन्धः । विप्लवो भ्रान्तिः । अयमिति सामान्यादिरूपः । स्वलक्षणानामेव यद्दर्शनान्तेनाहिता या वासना तत्कृतः । परम्परया सर्वविकल्पानामवस्तुदर्शनद्वारायातत्वात् । तथा हि नित्यादिविकल्पा अपि^७ वस्तुदर्शनेनैवोत्पन्नाः सदृशापरापरोत्पत्तिदर्शनायातत्वात् । तत्र तुल्ये सर्वविकल्पानामवस्तुदर्शनद्वारायातत्वे । तत्प्रतिबद्धजन्मनामनित्यादिविकल्पानामतत्प्रतिभासित्वेपि स्वलक्षणानामप्रतिभासित्वेपि वस्तुन्यविसम्बादः । अध्यस्तस्यानित्यादिरूपस्य वस्तुनि विद्यमानत्वात् केवलं स्वलक्षणरूपेण न प्रतिभासत इति विकल्पो^८ विभ्रम उच्यते । मणिप्रभायामिव मणिभ्रान्तेर्मणिस्वरूपाग्रहेष्वविसम्बादो मणिप्रभाया मणौ प्रतिबद्धत्वात् । प्रभाश्रयेण च मणिभ्रान्तेरुत्पत्तेः ।

न त्वेवमित्यादिविकल्पास्तेषामवस्तुदर्शनद्वारायातत्वेपि वस्तुन्यविद्यमानस्यैवाकारस्य समारोपात् । तदाह । नान्येषामित्यादि । अन्येषां नित्यादिविकल्पानां वस्तुनि सम्बाद इत्यनेन सम्बन्धः । तद्भेदप्रभवे सत्यपीति । अर्थभेदाद् उतादेपि सतीत्यर्थः । यथा बुद्धो यो विशेषः क्षणिकत्वादिलक्षणस्तस्यानुसरणं निश्चयं परित्यज्य किञ्चित्सामान्यमिति व्यतिरिक्तस्याव्यतिरिक्तस्य वा सामान्यस्य ग्रहणेन विशेषात्तस्य स्थिरत्वादेः समारोपात् । दीपप्रभायामिव^९ भासुरत्वादिसाम्यात् प्रवृत्ताया मणिबुद्धेर्न मणिवस्तुसम्बादः । पारम्पर्येणाप्यध्यवसिते मणावप्रतिबद्धत्वात् । यतश्च मिथ्यार्था एव विकल्पास्तेन न विकल्पविषयेष्वर्थवर्थक्रियाकारित्वं (१) ततश्च यदुक्तमन्यतो वा कथमर्थक्रियेति तत्सिद्धं साध्यते ।

कथन्तर्ह्यतत्कारिव्यवच्छेदलक्षणं सामान्यं विकल्पविषयेष्वर्थेषु व्यवस्थाप्यत^६ इति चेत् । न । बहिरिब परिस्फुरतामेकार्थक्रियाकारितया तदकारिभ्यो भिन्ना-

नापि स्वलक्षणस्य अनित्यत्वाद्यभावः । एवं चलाद् वस्तुनो नानित्यत्वप्राप्तम^६ किञ्चिदस्ति । क्षणस्थाधित्वेन तथाभूतस्य ग्रहणाद् तेषां भवति 'अयं अनित्यः' 'अनित्यत्वमस्य' । तद्वर्तमानमेवावतरन्तो विकल्पा नानेक^७धर्मव्यतिरेकं दर्शयन्ति । न च ते निराश्रयाः । तद्भेदवर्शनाश्रयत्वात् । न चावस्तुधर्मता । तत्स्वभावस्यैव

नामिव प्रतिभासनात् । यच्चोक्तं (१) स्वलक्षणे चानित्यत्वाद्यप्रतीतिरताद्वय-
मिति तत्परिहारार्थमाह । नापीत्यादि । चलाद् वस्तुनो यस्मान्नानित्यत्वप्राप्तम
किञ्चिदस्ति । येनासम्बद्धात् स्वलक्षणस्यानित्यत्वेनायोगः स्यात् । किन्तु चलमेव
वस्तु नित्यं स्वलक्षणस्यैवानित्यरूपत्वादेवमनात्माद्यपि द्रष्टव्यं । तेन प्रत्यक्षेण
स्वलक्षणे गृह्यमाणेऽनित्यत्वं गृहीतमेव केवलं भ्रान्तिनिमित्तसद्भावादनिरिच्यतम्
(१) अतस्तन्निश्चयमात्रेऽनुमानव्यापारस्तेन तन्निश्चय एव स्वलक्षणेऽनित्यत्व-
प्रतीतिरिति सिद्धं ।

यदि स्वलक्षणमेवानित्यं कथमनित्योयमर्थोऽनित्यत्वमस्येति वा धर्मधर्म-
रूपतया^८ प्रतीतिरित्यत आह । क्षणेत्यादि । स्वलक्षणस्य तथाभूतस्येति चल-
रूपस्य क्षणाप्रत्युपस्थानतया । एकक्षणस्थाधित्वेन ग्रहणाद् उत्तरकालमन्यक्षण-
दर्शनामेतदेवम्भवत्यनित्योयमित्यादि । भेदान्तराप्रतिक्षेपविवक्षायामनित्योयमिति
69a भेदान्तराप्रतिक्षेपविवक्षायामनित्यत्वमस्येत्येवं धर्मधर्मभाव^९प्रतीतिर्भवति ।

विकल्पकल्पितत्वात् कथं बाह्ये धर्मधर्मभाव इत्यत आह । तद्वर्तमानमित्यादि ।
तद्वर्तमानं स्वलक्षणधर्मतामेवावतरन्तः स्वलक्षणमध्यवस्यन्तो विकल्पा इत्यर्थः ।
व्यावृत्तिभेदे कृतसंकेतशब्दानुसारेण नानारूपा एकरूपाश्च धर्मास्ते च व्यतिरे-
काश्चेति द्वन्द्वः । नानाधर्मान् अनित्यकृतकत्वादीन् । एकं धर्मं बहूनां घटादीना-
मनित्यत्व^{१०} व्यतिरेकश्च घटादीनामनित्यत्वमिति दर्शयन्ति । वस्तुनीत्यध्या-
हारः । न च विकल्पव्यवस्थापितन्नानैकधर्मादिकन्तत्त्वम्विकल्पस्यावस्तुग्राहि-
त्वाद् (१) अत एवाह (१) दर्शयन्तीति ।

अवस्तुग्राहित्वात्तर्हि ते निराश्रयाः प्राप्नुवन्तीति चेदाह । न च त इति । न
इति नानाधर्मादिदर्शका विकल्पवस्तुभेदस्यानित्यादिरूपस्य स्वलक्षणस्य यद्
वर्तमानमनुभव^{११}स्तदाश्रयत्वाद् विकल्पानां । तथा हि परमार्थतोऽनित्यादिरूपं
स्वलक्षणं दृष्ट्वा दर्शनसामर्थ्यभाविनो विकल्पा दृष्टाकाराध्यवसायेन प्रवर्तन्ते ।
यतश्च यथादृष्टस्यैवाभिलपतेन प्रवर्तन्ते विकल्पा अनित्याकारा नार्थान्तरानित्य-
त्वादिविकल्पवदनुरन्ति । ततो यदुक्तं (१) तेषां चावस्तु धर्मेतेति परिहृतम्भ-
वतीत्याह । नेति । तेषामनित्यत्वादीनां नावस्तुधर्मता । किं कारणं । तत्स्वभा-
वस्यैव तथाऽनित्यादिधर्मतया ख्यातेः प्रतिभासनावध्यवसायादिति यावत् । यदि

विकल्पस्य बीजम् । तमेव गृह्णन् एष विकल्पः स्ववासनाप्रकृतेरे^६वं प्रतिभाति ॥

(ख) भिन्नानामभिन्नं कार्यम्

कथं पुनर्भिन्नानामभिन्नं कार्यं, येन तदन्वयेभ्यो भेदात्^१ अभेद इत्युच्यते । प्रकृतिरेव तादृशी भावानाम् ।

एकप्रत्यवमशार्थिज्ञानाद्येकार्थसाधने ।

भेदेऽपि नियताः केचित् स्वभावेनेन्द्रियादिवत् ॥७५॥

यथेन्द्रियालोकमनस्कारा आत्मेन्द्रियमनस्कारा रूपविज्ञानमेकं जनयन्ति
आत्मेन्द्रियमनोर्थतत्सन्निकर्षात्^७ वा, असत्यपि तद्भावनियते सामान्ये । शिशा- 444b

येनेत्येकार्थत्वेन । तदन्वयेभ्योऽतत्कार्येभ्यो भेदाद्धेतोर्व्यवतीनामभेद इत्युच्यते ।
एकासंसर्गस्तद्व्यतिरेकिणां समानतेति वचनात् ।

प्रकृतिरित्यादिना परिहरति । प्रकृतिः स्वभाव एकाकार^७ प्रत्यभिज्ञान- 66b
मेकप्रत्यवमर्शः । अनुभवज्ञानमर्थज्ञानं । एकप्रत्यवमर्शवैचार्यज्ञानं चेति द्वन्द्वः ।
पूर्वनिपातलक्षणरय व्यभिचारित्वात् । अल्पाजुतरत्वे^१प्यर्थज्ञानशब्दस्य न पूर्व-
निपातः कृतः । ते आदौ यस्येति विग्रहः । आदिशब्दाद् दहनगृहादिकार्यग्रहणं ।
एकप्रत्वावमशार्थिरेवैकोर्थ इति कर्मधारयः । तस्य साधने सिद्धौ भेदेऽपि नानात्वेऽपि
नियताः^१ केचित् । स्वभावेन प्रकृत्या । इन्द्रियादिवत् । अथैकान्त्येन भेदेऽपि स्वहे-
तुभ्यः केचित् समाना उत्पन्नाः केचिदसमाना इत्येतच्चोक्तन्तत्र ये समाना उत्पन्नास्ते
तेन स्वभावेनैकाकारं प्रत्ययञ्जनयन्ति विनापि सामान्येनेन्द्रियादिवत् । तत्रैकप्रत्य-
वमर्शज्ञानसाधने नियता इत्येतद् दाष्टान्तिकत्वेनोपत्यस्तमर्थज्ञानाद्येकार्थसाधन
इत्येतत्तु दृष्टान्तत्वेनोभयसि^२द्धत्वात् ।

अत एवादी विशय्यते । यथेन्द्रियेत्यादि । यथेन्द्रियालोकमनस्कारा रूपवि-
ज्ञानमेकं जनयन्तीति सम्बन्धः । एतद्वस्तुबलसिद्धमुदाहरति । आत्मेत्यादि पर-
शिद्धान्ताश्रयेण । नित्यमणु मनः शीघ्रं चेत्यणुस्वरूपमनः । तत्सन्निकर्षा-
इत्यात्मेन्द्रियमनोर्थसन्निकर्षाः । “आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेणेन्द्रियम-
र्थेन”ति वचनात्^३ । आत्मे^३न्द्रियमनोर्थश्च तत्सन्निकर्षश्चेति द्वन्द्वः । आत्मे-
न्द्रियमनोर्थाः । यथास्वं सन्निकर्षसहाया विज्ञानं जनयन्तीति पराभ्युपगमः ।
असत्यपि तद्भावनियत इत्येकार्थत्वमनियते । न हि चक्षुरादीनां चक्षुर्विज्ञानज-
नकत्वं नाम सामान्यम्परेणोष्टं ।

^१ Rims.

^२ Pāṇini 2: 2: 34.

^३ Nyāya-bhāṣya 1: 1: 4.

पादयो भिन्नाश्च परस्परानन्वयेऽपि प्रकृत्या एकाकारं प्रत्यभिज्ञानं जनयन्ति, अन्यं वा दहन^१-गृहादिकां काष्ठसाध्यामर्थक्रियां यथाप्रत्ययम्। न तु भेदाविशेषेऽपि जलादयः। श्रोत्रादिवद् रूपादिविज्ञाने ॥

ज्वरादिशमने काश्चित् सह प्रत्येकमेव वा।

दृष्टा यथा वौषधयो नानार्थेऽपि न चापराः ॥७६॥

यथा वा गुडूचीव्यक्त्यादीनां सह प्रत्येकं वा ज्वरादि^२शमनादि^३लक्षणानां एककार्यक्रियावत्। न तत्र सामान्यं अपेक्ष्यते। भेदेऽपि तत्प्रकृतित्वात्। न तदविशेषेऽपि दधित्रपुसादयः ॥

तासु तथाभूतासु^४ (?) सामान्यमपि किञ्चित् अस्तीति चेत्। तत एव^५ तदेकं

अधुना दार्ष्टान्तिकम्व्याचष्टे। शिक्षापादय इति शिक्षापाद्विरत्यगोधादयः परस्परानन्वयेऽपि। वृ^६क्षत्वसामान्यविरहेऽपि वृक्ष इत्येकाकारं प्रत्यभिज्ञानं जनयन्ति। प्रत्यभिज्ञानादन्यान्वा दहनगृहादिकां काष्ठसाध्यामर्थक्रियां शिक्षापादयो जनयन्तीति प्रकृतं। यथाप्रत्ययमिति यावद् (१) अग्निसहकारिप्रत्ययलाभस्तदा दहनं जनयन्ति। गृहानुकूलप्रत्ययसंपाते गृहं। आदिशब्दाद् रथादिकार्यपरिग्रहः। न तु भेदाविशेषेऽपि जलादयः^७ काष्ठसाध्यामर्थक्रियासमर्थाः प्रकृत्या तेषामतत्कार्यत्वात्। अत्रापि दृष्टान्तमाह। श्रोत्रादिवद् रूपज्ञान इति। यथा श्रोत्रशब्दादयो रूपविज्ञाने कर्तव्ये न समर्थाः। आदिशब्दाद् रसादिविज्ञाने ॥

स्यादेतद् (१) बहूनां प्रत्येकमेककार्यकर्तृत्वं सामान्यमन्तरेण न सिध्यतीत्यत आह। ज्वरादित्यादि। सहेति व्यक्त्यन्तरसहिताः। प्रत्येकमित्येकैकरूपा^८ ज्वरादिशमने एकस्मिन् कार्ये दृष्टा यथौषधयः। वा शब्दः पूर्वदृष्टान्तापेक्षया। न चापरा दधित्रपुसा^९(?षा)दयः।

ग्रथेत्यादिना व्याचष्टे। न तत्र ज्वरादिशमने कर्तव्ये सामान्यमोषधित्वं नामापेक्षन्ते(?)। किञ्चकारणं (१) भेदेऽपि तत्प्रकृतित्वात्। ज्वरादिशमनकार्यस्वभावत्वात्। यदि भेदानामसामर्थ्यं स्यात्। भवेत्सामान्यापेक्षा। न तदविशेषे^७ भेदाविशेषेऽपि दधित्रपुसादयः। दध्येव मन्दजातन्दधित्रपुसं। दधि च त्रपुसश्चेति द्वन्द्वमन्ये व्याचक्षते ॥

तासु गुडूचीव्यक्त्यादिषु तथाभूतास्वेककार्यकारिणीषु। किञ्चिदिति व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं च। तदुक्तं (१)

कार्यं स्याद् (इति) मतं चेत् ।^१

तद्वयुक्तं, अविशेषात् सामान्यं न तत्कार्यकृद् ॥

अविशेषात् सामान्यमविशेषप्रसङ्गतः ।

तासां क्षेत्रादिभेदेऽपि ध्रौव्याच्चानुपकारतः ॥७७॥

सामान्यात् ज्वरादिशमनकार्यं^५ स्यात् चेत्, तस्य विशेषाभावात् व्यक्तीनां क्षेत्रादिभेदेऽपि क्षीघ्रप्रशमनघटादेः विशेषो गुणस्य तारतम्यं च न स्यात् । अथ सामान्ये विशेषोऽस्ति चेत्, स्वभावभेदा^६द् स्वरूपहानम् । ध्रौव्याच्चानुपकारतः सामान्यं (न कार्यकृद्) । यदि हि तद् उपकुर्यात्, अनाघेयविशेषस्य^७ अन्यानपेक्षणात् स्वकार्यं सर्वं सकृज्जनयेत्^७ तज्जननस्वभावं वा न भवति । व्यक्तयस्तु 445a

“निर्वर्त्यमानं यत्कर्म जातिस्तत्रापि साधनं ।

स्वाश्रयस्याभिनिष्पत्यै सा क्रियायाः प्रयोजिके”ति ।

तत एव सामान्यात् तदेकं ज्वरादिशमनलक्षणं कार्यन्ततश्चासिद्धो दृष्टान्त इति भावः ।

तद्वयुक्तमिति सिद्धा न्त वा दी । अविशेषात् सामान्यस्येति । एकत्वान्मित्य-
त्वाच्च अवशिष्टं सामान्यन् (न) तत्कार्यकृदिति शमनकार्यकृत् । अन्यथा सामान्य-
स्याविशेषात्तासां गूढूच्यादिव्यक्तीनां क्षेत्रादिभेदेऽपि तस्यापि ज्वरादिशमनकार्य-
स्याविशेषप्रसङ्गतः । चिरन्तीमेत्यादि । विशिष्टक्षेत्रोत्पन्नानां क्षीघ्रप्रशमनं
विपरीतानां चिरप्रशमनं । आविशब्दाच्चिरतरक्षीघ्रतरादिपरिग्रहः । क्षेत्र-
संस्कारादिभिन्नानां गूढूच्यादीनामुपयोगाद्देहे आरोग्यादिलक्षणस्य शुणस्य तारतम्यं
च न स्यात् । सामान्यस्येक्यात् । अथ क्षेत्रादिभेदेन सामान्यस्य विशेष इष्यते ।
तदा विशेषे वा सामान्यस्येध्यमाणे स्वभावभेदः स्याद् विशेषलक्षणात्वाद् भेदस्य ।
ततश्च स्वरूपहानम् । सामान्यस्वरूपमेकं हीयते । ध्रौव्याच्च कारणात् सामान्यस्य
व्यवित्त्यनुपकारतो न सामान्यं कार्यकृदिति वर्तते । यदि हि सामान्यमुपकुर्यात्
तदा नित्यत्वात् सहकारिभिरनावेयविशेषस्यान्यानपेक्षणात्वात् सहकार्यनपेक्षणात्
तत् सामान्यं स्वकार्यं सकृज्जनयेत् । अथ न जनयेत् तदा तज्जननस्वभावं न
भवति । अजननावस्थाया अविशेषात् कार्यकालेऽपि न जनयेदिति यावत् ।
व्यक्तीनां त्वनित्यानां कार्यकृत्त्वे नायं दोष इत्याह । व्यक्तयस्त्वित्यादि (१)
संस्कारो जलावसेकादि । विशिष्टा उत्पत्तिर्यासान्तास्तथा । विशेषोऽस्यास्तीति

^१ f. lgyur-ro-sfi-am-du-Sem-pas-na.

^२ Dogs-dbyun-du-med-pa.

देशकालसंस्कारक्रियासामर्थ्यात् विशिष्टोत्पत्तिका विशेषवत् कार्यकारीति न विरोधः। तद्वत् तत्र केचित् च (स्व)भाव^१भेदेऽपि एकप्रत्यभिज्ञानादिकं अर्थ-क्रियाकरणे तदकारिभ्यो भेदाद् वा एकेन वा नानोत्पादेऽतज्जन्येभ्यो भेदाद् अभिज्ञा इति।

किं पुनर्^२भेद लक्षणेन सामान्येन स्वलक्षणं समानमिति प्रत्येयं, अथान्यदेवेति चेत्। किंचातः। यदि स्वलक्षणं कथं विकल्पविषयः अन्यतो वा कथं^३मर्थक्रिया।

विशेषवत् कार्यं ज्वरादिशामनलक्षणं। न च तासु व्यतिषु यच्छीघ्रकारित्वा-दिलक्षणमवान्तरसामान्यमवस्थि^४न्तदेव विशेषवत् कार्यकारीति युक्तम्बवत्। ओषध्यनुपयोगेऽपि पुंसः तत्कार्योदयप्रसङ्गात्। तद्वदिति विनिष्टव्यक्तिवत्। केचिदिति सजातीया एकप्रत्यभिज्ञानादिकं। आदिशब्दाद् एकोदकाद्याहरणादि। तदकारिभ्य इति। प्रत्यभिज्ञानाद्यकारिभ्यो भेदादभिज्ञा इत्युच्यन्ते। न त्वेकसामान्ययोगात्।

कार्यद्वारेणाभेदं प्रतिपाद्य कारणद्वारेणाह। एकेन ज्ञेत्यादि। यथा प्रयत्नेन घटभेदा अतज्जन्येभ्य इत्यप्रयत्नजन्येभ्यो भेदादभिज्ञा इत्युच्यन्ते। यद्यपि प्रति-घटं प्रयत्नस्य भेदस्तथाप्येकप्रत्यभिज्ञानहेतुत्वेन तस्याप्येकत्वं। एतच्चोत्तरत्र निश्चाययिष्यते।

किन्मुनरित्यादि परः। भेदो व्यावृत्तिर्लक्षणं निमित्तं यस्य तेन सामान्येना-
67b तत्कार्ये^५भ्योऽतत्कारणेभ्यश्च व्यावृत्तं स्वलक्षणं समानमिति प्रत्येयं। अन्यथान्यदेवेति स्वलक्षणादन्यद् विकल्पबुद्धिपरिवर्तिरूपमनर्थक्रियाकारि। तेन भेदलक्षणेन सामान्येन समानमिति प्रत्येयं।

ननु तदेषां बुद्धिप्रतिभासमनुबन्धानैर्बुद्धिपरिवर्तिनामेव भावानामाकार-विशेषपरिग्रहाद् बहिरिव परिस्फुरतां सामान्यमुच्यत इति पूर्वमु^६क्तत्वात् सन्दे-हानुवृत्तिरेव।

सत्यं। किन्त्वधिकस्य दोषस्य विधानार्थं उपन्यासः। दोषविज्ञानार्थमाह। किंचात इति। इतरो यदीत्यादिना प्रश्नाभिप्रायमाह। यदि स्वलक्षणं प्रत्येयं कथं विकल्पविषयः। तथा हि विकल्पबुद्धयभिप्रायवशाद् भेदलक्षणं सामान्यं व्यवस्थाप्यते तस्या अभिप्रायवशात्। सामान्यं सत्प्रकीर्तितमिति वच^७नान्। तथाभूतेन चेत् सामान्येन स्वलक्षणं समानं प्रत्येयं। तदा विकल्पस्य विषयः स्यात्। न चैतद् युक्तमथान्यदेव बुद्धिपरिवर्ति रूपं समानमिति प्रत्येयं। अत्रापि दोषमाह। अन्यतो वा कथमर्थक्रिया (१) न हि बुद्धिप्रतिभासिरूपाद् अर्थक्रिया सम्भवति।

स्वलक्षणे चानित्यत्वाद्यप्रतीतेरताद्रूप्यं तेषां चावस्तुधर्मता चेत् ।

नैव दोषः^१ । ज्ञानप्रतिभासिन्यर्थे सामान्यसामानाधिकरण्यधर्मधर्मि^२-
व्यवहाराशंका^३ । वस्तुस्वभावग्रहणेन अनुभवाहितवासनां आश्रित्य यदेतत्
विकल्पज्ञानं उत्पन्नं तच्च अतद्विषयमपि तद्विषयमिव तदनुभवा^४हितवासनाप्रभव-
प्रकृतेः अध्यवसिततद्भावं स्वभाववत् । अभिन्नकार्यपदार्थेभ्यः प्रसूतेरभिन्नार्थ-
ग्राहीव । परमार्थतस्तु तदन्यभेदसमाकारम् । तदन्यभेदस्य समानाकारः ।

तत्र अर्थाकारश्च व्यवहारिणां तथाऽध्यवसाय प्रवृत्तेः, बाह्यात्वेनैकत्वेनार्थ-

तत्तत्त्वात्कारिभ्यो भेदादभिन्ना इत्युच्यन्ते इति कार्यद्वारेण सामान्यव्यवस्था न^५
घटते । यतश्च बुद्धिपरिवर्ति रूपं समानन्ततः स्वलक्षणे चानित्यत्वाविसामान्य-
स्याप्रतीतेरताद्रूप्यमित्यादिरूपत्वं स्वलक्षणस्य न भवेत् । स्वलक्षणे चानित्य-
त्वादीनामप्रतीतेस्तेषां चानित्यत्वादीनामवस्तुधर्मता ।

नेत्यादिना परिहरति । बुद्धिप्रतिभासिन्येव रूपे सामान्यादिव्यवहार इत्ययं
पक्षो गृहीतः । तदाह । ज्ञानप्रतिभासिन्यर्थ इत्यादि ।

एतच्च ग्रहणकवाच्यं । अस्यैव व्याख्यानं । यदेतज्ज्ञानं विकल्पकमित्यनेन
सम्बन्धः । अतद्विषयमपि वस्तुस्वभावविषयमपि तद्विषयमिव स्वलक्षणविष-
यमिव । अध्यवसिततद्भावमारोपितबाह्याभावं स्वरूपं यस्य तत्तथा । यतश्चा-
ध्यवसिततद्भावमतः स्वलक्षणविषयमेवेति मन्यते । अध्यवसिततद्भावस्वरूपत्व-
मेव कथमिति चेदाह । तदनुभवाहितवासनाप्रभवप्रकृतेरिति (१) तस्य स्वलक्षणस्य
योन्यनुभवेनाहिता वासना ततः प्रभव उत्पादस्तस्य सामान्यस्य सा प्रकृतिः स्वभावो
येनाध्यवसितभावस्वरूपमभवतीत्यर्थः । अभिन्नकार्या ये पदार्था घटादयः । एका-
कारप्रत्ययज्ञानहेतवस्तेभ्यः परम्परया प्रसूतेरभिन्नार्थग्राहीव प्रतिभाति । न तु
सामान्यवस्तु^६भूतं किञ्चिद् व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तम्वाऽस्ति यत् तद् गृह्णीयात् ।
परमार्थतस्तु तदन्यभेदसमाकारं तेभ्यः सजातीयविभक्त्येभ्योऽपि विजातीयस्तेभ्यो
भेदः भिन्नः स्वभावः स एव परमार्थेन समान आकारो यस्येति विग्रहः । तत एव
तस्योत्पत्तेस्तन्निवर्तनत्वाच्च तदन्यभेदस्तस्य समान आकार इत्युच्यते ।

तज्ज्ञानन्तरोक्ते ज्ञा^७ने एक इवेति सर्वव्यपत्यनुगत इव । तत्कारीवेत्यर्थ- 68a
क्रियाकारीव । किं पुनस्तथा प्रतिभातीति चेदाह । व्यवहारिणामित्यादि ।
तथाध्यवसायेति विकल्पाशमेव बाह्यात्वेनैकत्वेनार्थक्रियाकारित्वेनाध्यवसाय-

- 445b कारित्वेनेति तत्कारित्वेन प्रतिभाति । अन्यथा प्रवृत्तिर्न युक्ता स्यात् । तच्चार्थ-
क्रियाकारितया प्रतिभासते । तदतत्कारिभ्यो भिन्नमिव । न हि तस्याऽपि
तत्त्वमिति वाच्यं परीक्षानङ्गत्वात् । बुद्धिस्थास्तेऽर्थास्तेन समाना इति गृह्यन्ते ।
कुतश्चित् व्यावृत्त (इव) प्रतिभासनात् । न च स्वलक्षणं, तत्राऽप्रतिभासनात् ।
त एव कुतश्चित् व्यावृत्ता अभिन्ना अपि व्यावृत्तिमन्तः प्रतिभान्ति । स्वयम-

व्यवहारिणां प्रवृत्तेः । व्यवहारिभिरित्यन्ये पठन्ति । व्यवहारिभिरित्यध्यवसाये-
त्यनेन पूर्वसम्बन्धात् तृतीयैव कृता । न तु षष्ठी । न लोकाध्ययनिष्ठेति^{११}-
षष्ठी प्रतिषेधात् । अन्यथेति यदि विकल्पांशे बाह्याध्यवसायो न भवेत्तदा तथा-
भूते विकल्पे जातेऽप्यर्थक्रियाकारिणी प्रवृत्तिर्न स्यात् । तदपि विकल्पप्रतिबिम्बकं
व्यवहृत्पुरुषाध्यवसायवशादर्थक्रियाकारितया प्रतिभासते । ततश्च तदतत्का-
रिभ्यो भिन्नमिव । विकल्पप्रतिबिम्बकमेव तत्त्वं कस्मान्नेति चेदाह । न चे-
त्यादि । तद्विकल्पप्रतिबिम्बकन्न तत्त्वं न वस्तु । किङ्कारणं (१) अनर्थक्रिया-
कारित्वेन परीक्षाया व्यभिचारस्यानङ्गत्वात् । एतच्चानन्तरमेव प्रतिपादयि-
ष्यामः ।

तत्र ये स्वलक्ष(ण)द्वारा याता अर्थाकारा विकल्पबुद्धौ प्रतिभान्ति तेऽर्था
विकल्पबुद्धिप्रतिभासिनस्तेन भेदलक्षणेन सामान्येन समाना इति गृह्यन्ते । कुतश्चित्
व्यावृत्ता (इ)ति विज्ञातीयव्यावृत्त्या । तथा हि (१) विकल्पप्रतिभासिनोपि वृक्ष-
भेदा अध्यवसितबाह्यरूपत्वाद् अवक्षेभ्यो व्यावृत्ता इव भासन्ते । तथाप्येति ।
न स्वलक्षणत्वेन समानमिति गृह्यत इति लिङ्गवचन(वि)परिणामेन सम्बन्धः ।
किङ्कारणं (१) तत्र सामान्यप्रतिभासिनि विकल्पे स्वलक्षणाप्रतिभासनात् ।

एवन्तावद् बुद्धिप्रतिभासिन्यर्थे सामान्यव्यवहार उक्तः । संप्रति सामाना-
धिकरण्यव्यवहारमाह । त एवेत्यादि । त एव विकल्पप्रतिभासिनोर्थाः । कुतश्चित्
व्यावृत्ता इव सन्तो यथानुत्पलाद् व्यावृत्ता उत्पलभेदास्त एव पुनरन्यतोऽप्यनीलाद्
व्यावृत्तिमन्तः प्रतिभान्ति (१) ततश्च व्यावृत्तिद्वयानुगतस्यैकस्यैव धर्मिणः प्रति-
भासनात् सामानाधिकरण्यं ।

अयं चानन्तरानुक्रान्तो बुद्धिप्रतिभासिष्वर्थेषु सामान्यसामानाधिकरण्य-
व्यवहारो मिथ्यार्थ एव क्रियते । किं कारणं (१) स्वयमसत्तामपि विकल्पाकारा-
णान्तथा एकाकारानुगतत्वेन । व्यावृत्तिद्वयानुगतेन धर्मस्वरूपेण । विकल्पबुद्धयोप-

सतामपि बुद्ध्या उपदर्शनात् । मिथ्यार्थ^२ एव सामान्यसामानाधिकरण्यव्यवहारः । सर्वश्चायं स्वलक्षणानामेव दर्शनाहितवासनाकृतायातत्वात् । तत्प्रतिबद्धजन्मनां विकल्पानामतत्प्रतिभासित्वेऽपि^३ वस्तुनि प्रवृत्तिः, मणिप्रभायामिव मणिभ्रान्तेः, नान्येषाम् । तद्भेदप्रभवे सत्यपि यथाबुष्टविशेषानुसरणं परित्यज्य किञ्चित्साम्यग्रहणेनाऽन्यसमारोपात्^४ । दीपप्रभायामिव मणिबुद्धेः । तेन न विकल्प-विषयेष्वर्थक्रियाकारित्वम् ।

दर्शनात् । एकाकारेण प्रतिभासनात् सामान्यव्यवहारः । अनेकाकारेण चैकस्य प्रतिभासनात् सामानाधिकरण्यव्यवहारः ।

यदि मिथ्यार्थ एव सर्वो विकल्पः कस्मात् कृतकत्वादि^५द्वारायाता अनित्यानात्मादिविकल्पाः प्रगाणं नित्या विकल्पास्तु नेत्यत आह । सर्वश्चायमिति^६ । सर्वो विप्लव इति सम्बन्धः । विप्लवो भ्रान्तिः । अयमिति सामान्यादिरूपः । स्वलक्षणानामेव यद्दर्शनन्तेनाहिता या वासना तत्कृतः । परम्परया सर्वविकल्पानाम्वस्तुदर्शनद्वारायातत्वात् । तथा हि नित्यादिविकल्पा अपि^७ वस्तुदर्शनेनैवो- 68b
त्पन्नाः सदृशापरापरोत्पत्तिदर्शनायातत्वात् । तत्र तुल्ये सर्वविकल्पानाम्वस्तुदर्शनद्वारायातत्वे । तत्प्रतिबद्धजन्मनामनित्यादिविकल्पानामतत्प्रतिभासित्वेऽपि स्वलक्षणाप्रतिभासित्वेऽपि वस्तुन्यविसम्बादः । अध्यस्तस्यानित्यादिरूपस्य वस्तुनि विद्यमानत्वात् केवलं स्वलक्षणरूपेण न प्रतिभासत इति विकल्पो^८ विभ्रम उच्यते । मणिप्रभायामिव मणिभ्रान्तेर्मणिस्वरूपाग्रहेऽप्यविसम्बादो मणिप्रभाया मणो प्रतिबद्धत्वात् । प्रभाश्रयेण च मणिभ्रान्तेरुत्पत्तेः ।

न त्वेवन्नित्यादिविकल्पास्तेषाम्वस्तुदर्शनद्वारायातत्वेऽपि वस्तुन्यविद्यमान-
स्यैवाकारस्य समारोपात् । तदाह । नान्येषामित्यादि । अन्येषां नित्यादिविकल्पानां वस्तुनि सम्बाद इत्यनेन सम्बन्धः । तद्भेदप्रभवे सत्यपीति । अर्थ-
भेदाद् उत्पादेऽपि सतीत्यर्थः । यथा बुष्टो यो विशेषः क्षणिकत्वादिलक्षणस्तस्यानुसरणं निश्चयं परित्यज्य किञ्चित्सामान्यमिति व्यतिरिक्तस्याव्यतिरिक्तस्य वा सामान्यस्य ग्रहणेन विशेषात्तस्य स्थिरत्वादेः समारोपात् । दीपप्रभायामिव^३
भासुरत्वादिसाम्यात् प्रवृत्ताया मणिबुद्धेर्न मणिवस्तुसम्बादः । पारम्पर्येणाप्यव्यवसिते मणावप्रतिबद्धत्वात् । यतश्च मिथ्यार्थ एव विकल्पास्तेन न विकल्प-विषयेष्वर्थवर्थक्रियाकारित्वं (१) ततश्च यदुक्तमन्यतो वा कथमर्थक्रियेति तत्सिद्धं साध्यते ।

वाक्यन्तर्ह्यतत्कारिव्यवच्छेदलक्षणं सामान्यं विकल्पविषयेष्वर्थेषु व्यवस्थाप्यत^९
इति चेत् । न । बहिरिव परिस्फुरतामेकार्थक्रियाकारितया तदकारिभ्यो भिन्ना-

नापि स्वलक्षणस्य अनित्यत्वाद्यभावः । एवं चलाद् वस्तुनो नानित्यत्वज्ञाम^६ किंचिदस्ति । क्षणस्थायित्वेन तथाभूतस्य ग्रहणाद् तेषां भवति 'अयं अनित्यः' 'अनित्यत्वमस्य' । तद्वर्तमानमेवावतरन्तो विकल्पा नानेक^७धर्मव्यतिरेकं दर्शयन्ति । न च ते निराश्रयाः । तद्भेददर्शनाश्रयत्वात् । न चावस्तुधर्मता । तत्स्वभावस्यैव

नामिव प्रतिभासनात् । यच्चोक्तं (१) स्वलक्षणे चानित्यत्वाद्यप्रतीतेरताद्रूप्यमिति तत्परिहारार्थमाह । नापीत्यादि । चलाद् वस्तुनो यस्मान्नानित्यत्वज्ञाम किञ्चिदस्ति । येनासम्बद्धात् स्वलक्षणस्यानित्यत्वेनायोगः स्यात् । किन्तु चलमेव वस्तु नित्यं स्व^८लक्षणस्यैवानित्यरूपत्वादेवमनात्माद्यपि द्रष्टव्यं । तेन प्रत्यक्षेण स्वलक्षणे गृह्यमाणेऽनित्यत्वं गृहीतमेव केवलं भ्रान्तिनिमित्तसद्भावादनिश्चितम् (१) अतस्तन्निश्चयमात्रेऽनुमानव्यापारस्तेन तन्निश्चय एव स्वलक्षणेऽनित्यत्वप्रतीतिरिति सिद्धं ।

यदि स्वलक्षणमेवानित्यं कथमनित्योयमर्थोऽनित्यत्वमस्येति वा धर्मिधर्मरूपतया^९ प्रतीतिरित्यत आह । क्षणेत्यादि । स्वलक्षणस्य तथाभूतस्येति चलरूपस्य क्षणाप्रत्युपस्थानतया । एकक्षणस्थायित्वेन ग्रहणाद् उत्तरकालमन्यक्षणदर्शनाभेदवम्भवत्यनित्योयमित्यादि । भेदान्तराप्रतिक्षेपविवक्षायामनित्योयमिति 69a भेदान्तरप्रतिक्षेपविवक्षायामनित्यत्वमस्येत्येवं धर्मिधर्मभाव^{१०}प्रतीतिर्भवति ।

विकल्पकल्पितत्वात् कथं बाह्ये धर्मधर्मिभाव इत्यत आह । तद्वर्तमानमित्यादि । तद्वर्तमानं स्वलक्षणधर्मतामेवावतरन्तः स्वलक्षणमध्यवस्यन्तो विकल्पा इत्यर्थः । व्यावृत्तिभेदे कृतसंकेतशब्दानुसारेण नानारूपा एकरूपाश्च धर्मास्ते च व्यतिरेकाश्चेति द्वन्द्वः । नानाधर्मान् अनित्यकृतकत्वादीन् । एकं धर्मं बहूनां घटादीनामनित्यत्वं^{११} व्यतिरेकश्च घटादीनामनित्यत्वमिति दर्शयन्ति । वस्तुनीत्यध्याहारः । न च विकल्पव्यवस्थापितन्नानैकधर्मादिकन्तस्वम्विकल्पस्यावस्तुप्राहित्वाद् (१) अत एवाह (१) दर्शयन्तीति ।

अवस्तुप्राहित्वात्तर्हि ते निराश्रयाः प्राप्नुवन्तीति चेदाह । न च त इति । न इति नानाधर्मादिदर्शका विकल्पवस्तुभेदस्यानित्यादिरूपस्य स्वलक्षणस्य यद् दर्शनमनुभव^{१२}स्तदाश्रयत्वाद् विकल्पानां । तथा हि परमार्थतोऽनित्यादिरूपं स्वलक्षणं दृष्ट्वा दर्शनसामर्थ्यभाविनो विकल्पा दृष्टाकाराध्यवसायेन प्रवर्तन्ते । यतश्च यथादृष्टस्यैवाभिलपनेन प्रवर्तन्ते विकल्पा अनित्याकारा तार्थान्तरनित्यत्वादिविकल्पवदनुसरन्ति । ततो यदुक्तं (१) तेषां चावस्तु धर्मतेति परिहृतम्भवतीत्याह । नेति । ते^{१३}षामनित्यत्वादीनां नावस्तुधर्मता । किं कारणं । तत्स्वभावस्यैव तथाऽनित्यादिधर्मतया ख्यातेः प्रतिभासनावध्यवसायादिति यावत् । यदि

भेदः सामान्यसंसृष्टा ग्राह्या नात्र स्वलक्षणम् ॥९१॥

समानभिन्नाद्याकारैर्न तद् ग्राह्य कथञ्चन ।

भेदानां बहुभेदानां तत्रैकस्मिन्नयोगतः ॥९२॥

तद् रूपं सर्वता भिन्नं तथा तत्प्रतिपादिका ।

न श्रुतिः कल्पना वास्ति सामान्येनैव वृत्तितः ॥९३॥

इति संग्रहश्लोकाः ।

किं पुनः स्वलक्षणे शब्दा नियुज्यन्त इति चेत् ।

साध्येत्यादि । साध्यसाधनसंकल्पे वस्तुदर्शनहानितः । कुतः स्वलक्षणस्य सामान्य-
विशिष्टस्य ग्रहणं । भेदः सामान्यसंसृष्टो ग्राह्य इत्याचार्यदिग्ना ग प्रभृतिभिः
सामान्यसंसृष्टस्य स्वलक्षणस्य ग्रहणं प्रतिज्ञातमित्याशङ्कामपनयन्नाह । भेद
इत्यादि । भेदः सामान्यसंसृष्टः प्रतीयत इत्यत्रापि वचने ग्राह्यं न स्वलक्षणमेव
निर्दिष्टमिति नैवम्बोद्धव्यमित्यर्थः । किन्तु बाह्या एव भेदास्तेनान्यापोहलक्षणेन
सामान्येन संस्पृष्टा अध्यवसीयन्ते न तु गृह्यन्त इति तत्रापि बोद्धव्यं ।

अन्यं तु भेदः सामान्यसंसृष्टो ग्राह्य इति पुल्लिङ्गेन पठन्ति । तत्रायमर्थो
भेदः । सामान्यसंसृष्टो ग्राह्य इत्यत्रापि वचने । न स्वलक्षणं बोद्धव्यं ॥

किम्पुनः कारणन्तत्रैव बोद्धव्यमिति चेदाह । समानेत्यादि । अनेकस्मिन्ने-
काकारः समानाकारः । एकस्मिन्नेकधर्मत्वस्मिन्नाकारः । आदिशब्दाद् धर्म-
धर्म्यकारपरिग्रहः । न तत् स्वलक्षणं ग्राह्यं कथञ्चन । किं कारणं (१) तत्रैकस्मिन्
स्वलक्षणे^६ कृतकत्वानित्यत्वादिरूपेण बहुभेदानान्धर्माणां किम्विशिष्टानाम्भेदा-
नाम्बस्तुरूपान्तत्रैकस्मिन् स्वलक्षणेऽयोगात् । न ह्येकस्य वस्तुरूपाणि बहूनि
युज्यन्ते निरङ्गत्वात् स्वलक्षणस्य ॥

उपसंहरन्नाह । तद्रूपमित्यादि । तत्तस्माद् रूपं स्वलक्षणं सर्वतो भिन्न-
मसाधारणन्तथा तेनासाधारणेन रूपेण तस्य स्वलक्षणस्य न^७ प्रतिपादिका श्रुतिः 72b
शब्दो नास्ति । कल्पना वास्ति । नेति प्रकृतं । असाधारणेन स्वरूपेण स्वलक्षणस्य
ग्राह्यो नास्तीत्यर्थः । किं कारणं (१) सामान्येनैव शब्दस्य कल्पनायाश्च
वृत्तितः ॥

तत्प्रतिपादिका न श्रुतिरस्तीति ब्रुवता स्वलक्षणे शब्दा न नियुज्यन्त इत्युक्त-
मतश्चोदयति ।

किम्पुनरित्यादि । संकेतेन विषयीकृताः संकेतिनः । तमाहुः शब्दाः (१) व्य^१व-
हाराय संकेतः स्मृतः । तदा व्यवहारकाले तत्स्वलक्षणज्ञास्ति यत्र संकेतः कृतः ।

शब्दाः संकेतितं प्राहुर्व्यवहाराय स स्मृतः ।

तदा स्वलक्षणमास्ति संकेतस्तेन तत्र न ॥९४॥

न हि शब्दः संकेतितार्थप्रदर्शने संकेतः । अपि नाम पश्चात्काले कृतः संकेतः
447b अस्माच्छब्दादेतदर्थप्रतिपत्तिः इति मत्वा व्यवहारार्थं उपयुज्यते⁷ इति चेत् । प्राक्
स्वलक्षणे कृतसंकेतः शब्दः पश्चाद् योज्यत इति न युक्तम् । तस्य व्यवहारेदेशकाल-
भेदेऽवनास्कन्वात् । एवं चेत् स्वलक्षणे नास्ति संकेतकरणम् ।

अथ व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तव्यापि शब्दैरुच्यते, तत्र व्यवहारकालाभावदोष
इति चेत् । न । एवम् ।

अपि प्रवर्तते पुमान् विज्ञायार्थक्रियाक्षमान् ।

तत्साधनायेत्यर्थेषु संयोज्यन्तेऽभिधायकाः ॥९५॥

न खलु लोकोऽसंकेतयन् शब्दान्प्रयुञ्जानो वा दुःखितः स्यात् व्यसना (पक्षः ।)
अथ किमिति चेत् । सर्वं एवावधेयं आरम्भः फलार्थः । निष्फलारम्भस्य³ अपेक्षणी-

एकस्यापि स्वलक्षणस्य क्षणिकत्वात् कालान्तरे तेनैव रूपेणानुगमो नास्त्यक्षणिवात्वे
वा संकेतः ज्ञानाभावादेव तद्विषयत्वस्य कालान्तरेऽनुगमो नास्ति किमुत देशकाल-
भिन्नेषु स्वलक्षणेषु । तेन कारणेन तत्र स्वलक्षणे संकेतो न क्रियत इत्यध्याहारः ।

न हीत्यादिना व्याचष्टे ।

अपि नामेति कथन्तु नाम । प्रागिति संकेतकालकृतसम्बन्धस्य शब्दस्येति
सम्बन्धः । एकत्रैकस्मिन् स्वलक्षणे पश्चादिति व्यवहारकाले । किङ्कारणं (१)
न युक्तमित्याह । तस्येत्यादि । तस्येति संकेतकालदृष्टस्य व्यवहारावस्थाना-
दिषु देशकालभेदेऽवनास्कन्वात् । अनुगमात् । न ह्येकत्र दृष्टो भेदोन्यत्र
सम्भवति ॥

व्यतिरिक्तमिति वै शो षि क दर्शनेनाव्यतिरिक्तं सां ख्य दर्शनेन । समान-
जातीयव्यक्तिव्यापनाद् व्यापि सामान्यं । तत्तस्मान्न व्यवहारकालाभावदोषः ।
व्यवहारकाले शब्दार्थस्याभावदोषो नास्ति । सामान्यस्य शब्दार्थत्वात्तस्यैवैकत्वेन
संकेतव्यवहारकालयोर्विद्यमानत्वात् ।

कथं नासेत्यस्मिन्नर्थे अपिशब्दः⁴ (१) व्यवहारकाले शब्दादुच्चरितादर्थ-
क्रियाक्षमान् अर्थान् विज्ञाय तत्साधनायार्थक्रियासाधनाय कथन्नाम प्रवर्तते
पुमानित्यनेनाभिप्रायेणार्थेषु संयोज्यन्तेऽभिधायकाः शब्दाः ।

न खल्वित्यादिना व्याचष्टे । फलनिरपेक्षं क्वचित् तात्पर्यं व्यसनं । यदयं
लोको संकेतयन् संकेतमकुर्वाणः संकेतितेर्यं शब्दान् प्रयुञ्जानो वा । सर्वं एवेति

यत्वात्। तदर्थं क्वचित् शब्दं नियुञ्जानः किञ्चित् फलमेवेहितुं युक्तः। तच्छेत् सर्वमिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारलक्षणम्। तेनायं इष्टा^४निष्टसाधनासाधनं कृत्वा, तत्र प्रवृत्तिं निवृत्तं वा कुर्यात् कारयेयं वेति नियोग आद्रियेत शब्दान् वा नियुञ्जीत। अन्यथोपेक्षणीयत्वात् तत्र^५ जातिरनर्थक्रियायोग्या।

न हि जातिर्बाह्वोहादौ क्वचिदपि प्रत्युपस्थिता। न वा तादृशप्रकरणाभावे लोकव्यवहारेषु शब्दप्रयोगः। व्यक्तेरशक्यचोदनत्वात्^६ लक्षितलक्षणा जातिरुच्यत

शब्दान्यो वाचधेयो ग्रहणार्ह आरम्भो व्यवहारः फलार्थः। न तु निष्फलः (१) किञ्चरण (१) निष्फलारम्भस्य प्रेक्षापूर्वकारिगिरूपेक्षणीयत्वादग्राह्यत्वात्। तद्विति तस्मात्। अयं प्रतिपत्ता क्वचिदभिमतर्थे नियुञ्जानः संकेतयन् फलमेवेहितुं युक्त इति प्रयोजनमेवापेक्षितुमर्हतीति यावत्^६। तच्छेति फलमिष्टस्याप्तिलक्षणमनिष्टस्य च त्यागलक्षणमिति यथायोगं सम्बन्धः। येनेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाररूप एव पुरुषार्थोभिप्रेतस्तेनायं पुरुषस्तयोरिष्टयोः फलयोः साधनभसाधनं चार्थं ज्ञात्वा तत्रेष्टसाधने प्रवृत्तिमनिष्टसाधने च निवृत्तिं कुर्यात् कारयेयस्या परानित्येनानाभिप्रायेण शब्दास्त्रियुञ्जीत प्रयोनता^७ श्रोतापि नियोगे आद्रियेत।

732

युक्तस्तावत् परं व्यवहारयेयमिति शब्दनियोगः। शब्दनियोगस्य पराङ्गत्वात्। स्वयन्तु प्रवृत्तिनिवृत्तिकारणे कः शब्दस्योपयोगः।

सत्यं (१) केवलं शब्दप्रयोगाभ्यासात् स्वयमपि प्रतिपद्यमानः कदाचिदेवं प्रतिपद्यत इत्युपन्यासः कृतः। अन्यथोपेक्षणीयत्वादिति फलमन्तरेण शब्दनियोगस्योपेक्षणीयत्वात्। तत्रैवं व्यवस्थिते न्याये जाति^१रनर्थक्रियायोग्याऽतो न शब्दविषया।

नद्वयाच्छेत् न हीत्यादि। न जातिर्बाह्वोहादिकं कर्तुं समर्था (१) ततश्च बाह्वोहाद्यर्थिनो जातिचोदना निष्फलेति न तदर्थः शब्दप्रयोगः।

यापि स्वप्रतिपत्तिलक्षणार्थक्रिया जातेरुपवर्ण्यते। न तदर्थं पुरुषः प्रवर्तते शब्दप्रयोगादेव सत्याः सिद्धत्वात्। जातिमात्रप्रतिपत्त्यर्थं शब्दप्रयोगो भविष्यतीति चेदत आह। न वेत्यादि। तादृशमिति बाह्वोहाविप्रकरणं निष्फलस्य शब्दप्रयोगस्योपेक्षणीयत्वादित्युक्तत्वात्। जालौ च वाच्यायो सत्यां। सामान्ये-त्यत्र वाक्येन वाक्यार्थप्रतीतिः स्यात्। गोत्वस्य क्रियात्वेन्वयाभावात्। नापि लक्षितलक्षणा वाक्यार्थप्रतीतिरप्रतीतेर्न हि पदेभ्यस्तावत् सामान्यानां प्रतीतिः (१) पुनस्तेभ्यो विशेषाणां विशेषेभ्यश्चाव्यस्येत्येवं विलम्बितरूपा वाक्यार्थप्रतीतिः।

नन्वपोहेपि वाच्ये कथं बाह्वार्थप्रतीतिर्निरूपत्वादपोहस्य (१) न च ज्ञानांशे

इति चेत् । अशब्दाचोदिते सम्बन्धे सत्यपि कथं प्रवर्तते ? न हि कश्चित् दण्डं छिन्धी-
448a त्युक्ते ढंडिनं छिनत्ति । नाऽपि असम्भवात् व्यक्तौ^७ प्रवृत्तिः । तथा हि असंबद्धप्रलापी

शब्दनिवेशो युक्तोऽनर्थक्रियाकारित्वात् (१)

सत्यं (१) केवलमर्थक्रियाकारित्वेनैव प्रतिभासनात्तत्र शब्दनिवेशो युक्त
इति प्रतिपादयिष्यते ।

न त्वेवमपि तस्य ज्ञानाङ्गस्य स्वलक्षणत्वात् कथं शब्दवाच्यत्वं ।

अत्रोच्यते । बाह्याभिन्नस्तावत् स्वाङ्गो विकल्पे प्रतिभासत एव (१) न
तावदस्य विकल्पग्राह्यत्वात् प्रतिभासः सर्वात्मना निश्चयप्रसङ्गादनभ्युपगमाच्च ।

नापि विकल्पेन बाह्यात्मतयाध्यवसाय एवास्य ग्रहणं यथावस्थितेन स्वरू-
पेणाग्रहणादग्रहणे च कथन्तत्र प्रतिभासः । ज्ञानस्वलक्षणत्वे तु स्वाङ्गस्य सम्बित्त्व-
भावत्वात् प्रतिभासो युक्तः । तेनाविद्यारूपस्य स्वाङ्गस्य विकल्पस्य च यदि ज्ञान-
स्वलक्षणत्वं नेष्यते तदा प्रतिभास एव न स्यादेवमज्ञानरूपेण च विकल्पेन कथं
स्वाङ्गस्य परिच्छेदोऽस्य ज्ञानधर्मत्वात् । तस्माज्ज्ञानस्वलक्षणत्वादेव स्वाङ्गस्य
विकल्पे प्रतिभासः स बाह्याभिन्नो विकल्पविषयो व्यवस्थाप्यते । तस्य सम्बिदि-
तरूपस्यैव बाह्याभेदेन विकल्पेनाध्यवसीयमानत्वादत एव विकल्पः सामान्यविषय
उच्यते न स्वलक्षणविषयोऽर्थस्वाङ्गयोरेकस्यापि स्वरूपेणाग्रहणात्^६ । तेन स्वाङ्गस्य
ज्ञानस्वलक्षणस्यापि बाह्यात्मतयाध्यस्तस्य सामान्यरूपत्वं । तथा च वक्ष्यति ।

“ज्ञानरूपतयार्थत्वे सामान्ये चेत् प्रसज्यते ।

तथेष्टत्वादपोह्यर्थरूपत्वेन समानते”ति । (प्र० वा० ३।६)

तस्य च शब्दवाच्यत्वं युक्तमेव ।

लक्षितलक्षणेत्यादि परः । सत्यं न सामान्यमर्थक्रियाकारि किन्तु व्यक्तिरेव
73b केवलं व्यक्तेरशब्दचोदनत्वात् कारणात् सामान्ये नियुक्तः शब्दः^७ सामान्यं
लक्षयति (१) तेन सामान्येन शब्दलक्षितेन सम्बन्धाद् व्यक्तिरपि लक्षयत इति ।

तदेतदप्रतीतिकं । न हि गोशब्दादुच्चरिताद् गोत्वं प्रतीयते गौरपि तु गौरे-
वावसीयते । न नामैवन्तथाप्युच्यते । अशब्दचोदितेत्यादि ।

यदि नाम जातितद्वतोऽसम्बन्धस्तथाप्यशब्दचोदिते व्यक्तिविशेषे कथं
प्रवर्तते (१) नैव । दण्डदण्डिनोऽसत्यपि सम्बन्धे न हि कश्चित् प्रेक्षापूर्वकारी
दण्डश्छिन्धीत्युक्ते षण्डिनश्छिनत्ति । अशब्दचोदितत्वात्तथा जातो चोदितायां
व्यक्तौ प्रवृत्तिर्न युक्तेत्यर्थः ।

जातो बाह्दोहादीनामसम्भवावशब्दचोदितायामपि व्यक्तौ प्रवृत्तिर्भ-

स्यात् । न पुनस्ततोऽन्यत्र प्रवृत्तिः । बलीवर्ददोहचोदनावत् । न चार्थान्तरचोदने-
ऽर्थान्तरं लक्ष्यते । सत्यपि सम्बन्धे^१ शब्देन दण्डिनो न प्रतीतिः । अनियतसम्बन्धित्वात्
तत्र प्रवृत्तिर्न भवतीति चेत् । तत् तुल्यं जातावपि । व्यक्तीनां व्यंजने जातिः
केवलं स्थित्यर्था । आत्रादिशब्दास्तु सम्बन्धिशब्दत्वात् आक्षिपेयुः परम् । न
तथा गोत्वादिशब्दाः सम्बन्धवाचिनः । अपेतव्यवक्तीनां जातीनामपि तच्छ्रुतिभ्यो^३

विष्यतीति चेदाह । नापीत्यादि । केवलमर्थान्तरसम्भवि कार्यमसम्भविष्यर्थं
चोदयन् वक्ता प्रतिपाद्यस्यासम्बद्धप्रलापी स्यात् । न पुनस्ततोऽसमर्थान्त्वोदितात्
समर्थं^२ प्रवृत्तिर्बलीवर्ददोहचोदनावत् (१) न हि केनचिद् बलीवर्दन्तोऽधीत्युक्ते
तत्र दोहासम्भवात् । बलीवर्दादन्यत्र सम्भवायां गवि दोग्धुं प्रवर्त्तते श्रोता (१)
केवलान्तस्यैवम्भवत्य (सं) बद्धप्रलाप्ययं वक्तेति ।

स्यान्तं (१) बलीवर्दचोदने सम्बन्धाभावात् मा भूत् स्त्रीगव्यां प्रवृत्तिः । जाती
तु चोदितायां सम्बन्धात् तद्व्यपत्तो प्रवृत्तिर्भविष्यतीत्याह । न चेत्यादि । अर्था-
न्तरस्य^३ सामान्यस्य सम्बन्धस्यापि चोदनेनार्थान्ति (२) स्येति व्यक्तेः ।

नन्वशब्दचोदिते रात्यपि सम्बन्ध इत्यादिनोक्त एवायमर्थः ।

सत्यम् (१) अधिकविधानार्थन्तु पुनः प्रस्तावः । तदेव पूर्वपक्षयति । अनिय-
तेत्यादि । अनियतः सम्बन्धो यस्य दण्डस्य स तथोक्तः । तथा हि दण्डिनमन्तराणां
दण्डे विद्यते तद्भावावस्तस्मात् । तत्रेति दण्डिनि । नेति चेदिति दण्डे चोदिते प्रवृत्तिर्न
भवतीत्यर्थः । जाती तु चोदितायां नियतसम्बन्धाद् व्यक्तौ प्रतीतिर्भवतीति भावः ।

तदित्यादि सिद्धा न्त वा दी । तदित्यनियतसम्बद्धत्वं तुल्यं जातावपि ।

कथमिति चेदाह । व्यक्तीनामित्यादि । स्यादेतद् (१) यथा आत्रादिशब्दाः
स्वार्थमभिदधाना द्वितीयमाक्षिपन्ति तथा जातिशब्दा इत्यत आह । आत्रादिशब्दा-
स्त्वित्यादि । आदिशब्दात् पुत्रादि^४शब्दाः । सम्बन्धिशब्दवाच्यत्वात् सम्बन्ध-
न्तरापेक्षैव तेषां व्यवस्थापितत्वादिति यावत् । आक्षिपेयुः परमिति द्वितीयं
आत्रादिकं । आक्षेपश्च द्वितीयसम्बन्धाकारविनश्यजननं । न तुपस्थापनमेव
विनष्टेति सम्बन्धनि विकल्पोत्पत्तेः । न तथेति वैधर्म्यकथनं । यदि सम्बन्धिवान्वित्यः
स्युस्तदायन्दोषः स्यादित्याह । अपेतेत्यादि । अपेता विनष्टा व्यक्तयस्सम्बन्धित्वेन
यासां पाण्ड वा हि जातीनान्तासामपि तच्छ्रुतिभ्यो जातिवाचकेभ्यः शब्देभ्यो
नित्यमपेतव्यक्तिसम्बन्धित्वेनाप्यनुगमप्रसंगः । एवं ह्यपेतव्यक्तिसम्बन्धित्वेन
तासामनुगमो यदपेतानामपि व्यक्तीनामनुगमः स्यात् । यद्वा जातीनां सम्बन्धिभ्यो
या अपेता व्यवतयस्तासां तच्छब्देभ्यो नित्यमनुगमनप्रसङ्गात् ।

नित्यमनुगमप्रसंगात् ।

सर्वदा तत्सम्बन्धयोग्यताप्रतीतेरिष्टमेवेति चेत् । अथ सर्वदा गोशब्दादप्रवृत्तिः । सहिता^४सहितावस्थयोर्विशेषेणानाक्षेपात् । व्यक्तीरसम्बन्धिन्या जातेश्चोदनाद् अदोष इति चेत् । अथ सापि तद्विशेषणत्वेन आक्षिप्तैवेति^५ तद्वानभिधेयः स्यात् ।

न च जातितद्वतोः सम्बन्धः कश्चित्, अन्योन्यं जगज्जनकत्वेनानुपकारात् । ततो लक्षणमप्ययुक्तम्^६ एवं जातो न शब्दयोगः फलाभावात् । एवं तु—

नद्वानर्थक्रियायाग्या (जातिः) तद्वानलं;

742 सर्वदेत्यादि परः । सर्वदेति व्यक्त्यपायानपायकालयोस्तात्सम्बन्धयोग्यता-
प्रतीतेरिष्टमेव व्यक्त्यनुगमनमिति चेत् । एतत्कथयति (१) गथा भ्राजाविशब्दाः
स्वार्थमभिधानाः सम्बन्धिनमविशेषणात् क्षिपन्ति तथा जातिशब्दा अपीति ।

उत्तरमाह । सर्वदेति । सर्वदेति व्यक्त्यपायाऽनपायकालयोर्गोशब्दादप्रवृत्ति-
वह्निदोषादियोग्ये व्यक्तिविशेषे । किङ्कारणमिति^१ चेदाह । सहितेत्यादि ।
सप्तमीद्विवचनमेतत् । जातेर्व्यक्तिसहितासहितावस्थयोर्विशेषणार्थक्रियाक्षमस्य
विशेषस्यानाक्षेपात् ।^२ एतदुक्तम्भवति । यथाऽतीतानागतव्यक्तेः शब्दार्थरूपतया
जातिशब्देनाक्षेपस्तथा वर्तमानाया व्यक्तेरुभयत्र शब्दार्थरूपतया प्रतिभासनस्या-
विशेषणादिति ।

व्यक्तिसम्बन्धिन्या जातेश्चोदनाद् व्यक्तौ प्रतीतिर्न प्राप्नोतीत्ययमदोष
इति चेत् ॥

भवदेवं किन्तु सापि व्यक्तिस्तद्विशेषणत्वेन जातिविशेषणत्वेन जाति-
चोदनायामाक्षिप्तैवेति न जातिः केवलाभिधेया । किन्तु तद्वानभिधेयः स्यादिति
पक्षान्तरपरिग्रहः स्यात् । तत्र चानन्तरमेव दोषम्बुद्ध्याम इत्याकृतं ॥

जातितद्वतोः सम्बन्धमप्युपगम्यैतदुक्तं (१) सम्बन्ध एव तु नास्तीत्याह ।
न चेत्यादि । किं कारणम् (१) अन्योन्यं^३ मारस्परमजन्यजनकत्वेनानुपकारात् ।
तत इति सम्बन्धाभावाज्जातिचोदनया व्यक्तेर्लक्षणमप्युक्तं । फलाभावादित्यर्थ-
क्रियाया अभावात् ।

व्यक्त्यभिन्नसामान्यवादिनोपि प्रत्यक्षवच्छाब्दे ज्ञाने व्यक्तिप्रतिभासः स्यात् ।
भेदाक्षेपेन तु तस्यापि लक्षणमयुक्तं । एवमित्यादिना पक्षान्तरमाशङ्कते । तद्वानिति
जातिमान् । अलमिति समर्थः । तत्रेति तद्वति । स चेति सिद्धा न्त वा दी ।

अस्यैव व्याख्यानं स च शब्द इत्यादि । तत्रेति व्यक्तौ किमन्येन सागाम्येन

तत्र शब्दयोग इति चेत्—

स च ।

साक्षात् योज्यते कस्माद्;

व्यक्तो शब्दयोगेन फलवच्चेत्^१, स च शब्दः कस्माद् व्यक्तिषु साक्षात् योज्यते । 44.8b
तत्र किमन्येन व्यवधिना ?

आनन्त्याच्चेदिदं समम् ॥९६॥

स्यादेतत् । तद्वत्प्रो व्यक्तयो हि आनन्त्यात् शब्दाभिधानेऽसमर्थाः ।^१ एवं चेत् इदमानन्त्यं तद्वत्प्रो समम् । जातिविशिष्टा व्यक्तय एव वक्तव्या इति अवश्यं (तत्र) सम्बन्धः करणीयः, अकृतसम्बन्धस्यानभिधानात् ।^२ स च न शक्यः ।

तत्सम्बन्धिनि करणात् तत्रापि कृत एवेति चेत् उक्तमत्र । सत्यपि सम्बन्धे एकत्र कृताद् अन्यत्राप्रतीतौ हि न च सम्बन्धोऽस्तीति ॥९६॥

अपि^३ च ।

व्यवधिना व्यपधायकेन कल्पितेन ।

“आनन्त्याच्चे”ति परः ।

“इदमानन्त्यं सम”मित्युत्तरं ।

एतदेव व्याचष्टे । स्यादेतदित्यादिना । तद्वत्प्रोति जातिमत्यपि । यस्मा-
ज्जात्यादिपिशिष्टाः सत्यो व्यक्तय एव वक्तव्या इति हेतोरवश्यकतमेति व्यक्तित्वेषु
शब्दस्य सम्बन्धः करणीयः (१) कस्माद् (१) अकृतसम्बन्धस्यानभिधानात् ।
कर्त्तरि पठ्ठी । कृताः सम्बन्धो यस्य शब्दस्य । तेनानभिधानादित्यर्थः । कर्मणि
वा पठ्ठी । अकृतसम्बन्धस्य वार्थस्य शब्देनानभिधानात् । स चेति सम्बन्धः ।
तद्वता सह न शक्यं कर्तुमानन्त्यात् । तस्मादयुक्तोयम्पक्षः ।

तत्सम्बन्धिनि । व्यक्तिसम्बन्धिनि सामान्ये^४ शब्दस्य सम्बन्धकरणाद्वेतो-
स्तत्रापि जातिसम्बन्धिभ्यां व्यनती सम्बन्धः कृत एवेति चेत् ।

उक्तमत्रोत्तरं (१) सामान्यस्य सत्यपि सम्बन्धे एकत्र जातौ कृतात् संकेता-
दन्त्यत्र व्यक्तावप्रतीतिर्न च जातिसद्वतोः सम्बन्धोऽस्तीत्येतच्चोक्तं । न हि सत्यपि
सम्बन्धे दण्डशब्दाद् दण्डिनि प्रतिपत्तिः (१) तथा न च जातिसद्वतोः कश्चित्सम्बन्धो-
स्तीति सम्प्रत्युक्तत्वात् ॥^५

एवन्तावत् सर्वभावा इत्यादिना वा स्ति क का रः स्वाभिमतं विधिशब्दलिङ्ग- 74b
विषयमाख्यायं संप्रति येनाभिप्रायेणाचार्यं दिग्भागे न भेदलक्षणं सामान्यमुक्तन्त-

तत्कारिणामतत्कारिभेदसाम्ये न किं कृतः ।

यामर्थक्रियामधिकृत्य अर्थेषु शब्दान् नियुक्ते । तत्कारिणामर्थानामन्येभ्यो भेदात्, तेषां तत्रैवाभेद इति किञ्च शब्दः प्रयुज्यते ?^४

तद्वदोषस्य साम्याच्चेदस्तु जातिरलं परा ॥९७॥

स्यावेतत् । अन्यस्माद् व्यावृत्तेऽपि शब्दार्थे न तद्(वत्)पक्षाद् विशेषो व्यावृत्तिविशिष्टस्य तद्वतोऽभिधानात् । को हि व्यावृत्तिजातिव्यावृत्तिजातिमदित्यत्र विशेषः ? तद्वद् बोधोऽपि स्याद् ।

अस्तु नाम जातिरन्या । जातिमपि हि अभ्युपगच्छताऽवश्यं वस्तूनि^६ अभ्युपगन्तव्यानि, तदभावेऽस्या अपि अभावप्रसंगात् । एकस्माद्

दर्शयितुं पृच्छति । अपि चेत्यादि । एवम्नन्यते । यथा गोशब्दादप्रतीयमाने गोत्वे गोशब्दः संकेत्यते तथा । तत्कारिणां विवक्षितार्थक्रियाकारिणामतत्कारिभ्यो ये विवक्षितार्थक्रियाकारिणो न भवन्ति तेभ्यो यो भेदस्तेन सामान्यं सर्वेषान्तत्कारिणामतत्कारिभ्यो भिन्नत्वादतस्तस्मिन्भेदसाम्ये अन्यापोहलक्षणे किञ्च कृतः कस्मात् संकेतो न कृत इति पृच्छति परं । एतदेवाह । यामर्थक्रियामित्यादि । दाहपाकादिलक्षणस्यार्थस्य क्रियां निष्पत्तिमधिकृत्याभिप्रेत्यायं पुरुषोर्थेष्वभिप्रेतार्थक्रियाकारिण शब्दाभि^७युङ्क्ते प्रयुङ्क्ते । तत्कारिणामभिप्रेतार्थक्रियाकारिणामन्येभ्योऽतत्कारिभ्यो भेदात् कारणात् तत्कारिणः सर्वविजातीयव्यावृत्ता अभिन्ना भवन्ति । तत एषामर्थानान्तत्रैवाभेद इति अन्यव्यावृत्तिलक्षणे किञ्च शब्दः प्रयुज्यते । व्यावृत्तिविशिष्टस्यापि संकेतवशात् प्रतीतिः स्यादिति प्रश्नाभिप्रायः ।

तद्वदित्यादि । जातिमत्पक्षे यो दोष आचार्य दिग्नागेनोक्त^३ “स्तद्वतो नास्वतन्त्रत्वादि”त्यादिना यस्तद्वदोषस्तस्य साम्यात्तस्य दोषस्यावताराद् भेदेन्यव्यावृत्तिलक्षणे शब्दो न नियुज्यते । अस्त्वयन्दोष इत्यभ्युपगच्छति । नैवायन्दोषोस्तीति प्रतिपादितमभ्युपगम्य त्वेवमुक्तं । जातिरलम्परा । जातिस्त्वन्या न युक्तेत्यर्थः ।

स्यादित्यादिना व्याचष्टे । अन्यस्माद् अतत्कारिणो व्यावृत्तेऽपि वस्तुनि शब्दार्थेभ्युपगम्यमाने । तद्वत् इति व्यावृत्तिमतः । न तद्वत्पक्षादस्य व्यावृत्तिमत्पक्षस्य विशेषः । एतदेवाह । को हीत्यादि । त्वया व्यावृत्तिरित्युक्तं परेण जातिरित्यादि । अत्र वाच्ये को विशेषः (१) नैव कश्चिदन्यत्र शब्दभेदात् ॥

अस्तु नामेति सिद्धा न्त वा दी । जातिरन्येति वस्तुभूता । किम्पुनस्तुल्ये दोषे व्यावृत्तिरङ्गीक्रियते न वस्तुभूता जातिरित्याह । जातिमपि हीत्यादि । तदभाव

भेदस्तदन्येषामभेदः, तद्विशिष्टेष्वर्थेषु प्रतिपत्तिरस्तु। सर्वथा दोषपरिहारस्य 449a
कर्तुमशक्यत्वात् अर्थान्तराभ्युपगमे हि प्रयोजनाभावात्। तदर्थस्यान्येन सिद्धेः,
तदभ्युपगमस्याऽपि अवश्यभावात् ॥

अपि च ।

तदन्यपरिहारेण प्रवर्ततेति च (ध्वनिः) ।

(उच्यते) तेन तेभ्यो(स्या) व्यवच्छेदे कथञ्च सः ॥१८॥

शब्दं प्रयुजान एषोऽर्थेषु अनिष्टपरिहारेण (कथं) प्रवर्ततेत्यभिप्रायेण प्रयुक्ते ।
तत्रायम् च^२ प्रवृत्त्यनुज्ञायां, प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुज्ञायां वा अभिधानग्रहणव्यर्थः

इति व्यावृत्त्यभावे अस्या अपीति वस्तुभूताया जातेः। भावानां भेदाभावे
सत्यनेकार्थसमवेतरूपाया जातेरभावात्। न च जात्याभेदः क्रियत इत्युक्तं।
तस्मादवश्यमभेदोभ्युपगन्तव्यः (१) स चैकस्मादतत्कार्या(त् ?) भेदस्तदन्येषान्त-
स्मादतत्कार्यादन्येषान्तत्कार्याणामभेदस्तद्विशिष्टेष्वभेदविशिष्टेषु प्रति^०पत्तिरस्तु।
प्रतिपत्त्यालम्बनत्वात् प्रतिपत्तिरित्युक्तः। न पुनः स एव प्रतिपत्तिः। करणसाधनो
वा प्रतिपत्तिशब्दः प्रतिपद्यन्तेऽनया व्यावृत्त्या करणभूतया भावानिति कृत्वा।

सर्वथेति। यदि व्यावृत्तिविशिष्टो जातिविशिष्टो वार्थो वाच्यस्तद्वत्प्रक्षोदितो
यथानन्त्यादिदोषस्तत्परिहारस्य कर्तुमशक्यत्वात्। तुल्यश्चेद्दोषो जातिरेव^१
कस्मान्नाभ्युपगम्यत इति चेदाह। अर्थान्तरेत्यादि। अर्थान्तरम्बस्तुभूता जातिः। 75a
भिन्नेष्वभिन्नप्रत्ययजननं जातेः प्रयोजनमिति चेदाह। तदर्थस्येति जातिसाध्यस्य।
अन्येनेत्यतत्कार्यव्यावृत्तिलक्षणेनाभेदेन (१) जात्यापि हि सौर्थः साध्यत इति कस्मा-
ज्जातित्यागे व्यावृत्त्यभ्युपगम इत्यत आह। तदित्यादि। तदभ्युपगमस्येति व्या-
वृत्त्यभ्युपगमस्य (१) त^१दनभ्युपगमे हि जातिकल्पनैव न स्यादित्युक्तं ॥

अधुना शब्देनावश्यं व्यावृत्तिस्त्वोदनीयेत्यत आह। अपि चेत्यादि। विवक्षि-
तादर्थादन्यस्तस्य परिहारेण श्रोता प्रवर्ततेति कृत्वा ध्वनिरुच्यते प्रतिपादकेन।
चकार एवशब्दस्यार्थे भिन्नक्रमश्च तदन्यपरिहारेणेत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यं। तेनेति
ध्वनिना। तेभ्य इत्यनभिमततेभ्यस्तस्याभिमतस्यार्थस्या^० व्यवच्छेदेऽव्यवच्छेदेनाभि-
धीयमान इत्यर्थः (१) कथं श्रोता प्रवर्ततेति।

शब्दमित्यादिनैतदेव व्याचष्टे। एष श्रव्यार्थव्यभिमतार्थक्रियाकारिष्वभिष्ट-
परिहारेणानभिमतार्थव्यवच्छेदेन प्रवर्तते कथं नाम श्रोतेत्यनेनाभिप्रायेण
प्रयुङ्क्ते।

यदि शब्देनान्यव्यवच्छेदो न वोच्चेत तदा तत्र प्रत्याय्याभिमतोऽन्यत्र चेत्यनभिमत

(प्रसंगा)त् । अन्यव्यावृत्त्यनभिधाने चैकचोदनानादरात्, अवचनमेव स्यात् ।

तस्मादवश्यं ^३व्यवच्छेदोऽभिधेयः । स च तदन्येष्वभिधेयैश्चेत्, जातिधर्मो-
प्यस्ति । तं नियताभ्युपगमं नियतचोदनं जात्यर्थप्रसाधनं परित्यज्य^४ अर्थान्तर-
कल्पनं केवलमनर्थनिबन्ध एव यथा कल्पनमस्यायोगात् ।
न वै न क्रियत एव व्यवच्छेदः । प्रवृत्तिविषयं कथयद्भ्रूजतिरुक्ता ।^५

प्रवृत्तिरनुज्ञा^३ता भवति । तस्यां च सत्यान्तस्याभिमतस्यार्थस्य यन्नाम अभिधान-
न्तस्य ग्रहणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तथा ह्यानयेत्युक्ते वस्तुमात्रमाक्षिप्तन्तत्रानभिमत-
व्यवच्छेदायाग्निशब्दः प्रयुज्यतेऽग्निमानयेति । यदि तु तस्मिन्नपि प्रयुक्तेऽनग्न्यानयनं
न व्यवच्छिन्नन्तदाग्निशब्देनोच्चारितेन न किञ्चित् प्रयोजनं । आनयेत्यनेनाप्य-
नानयनस्य^४ प्रतिक्षेपादानयनमनानयनं चानुज्ञातं स्यादतः प्रवृत्तिनिवृत्त्यानुज्ञायां च
सत्यान्तन्नामग्रहणवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति पूर्वेणैव सम्बन्धः । एवं एकस्याभिमतस्या-
ग्न्यादेरेकस्य चानयनादिलक्षणस्यानुष्ठानस्य या चोदना तस्या अनादरादवचनमेव
शब्दानां स्यात् । अन्यव्यावृत्त्यनभिधाने सति ।

अथवा प्रवृत्तिनिवृत्त्यनु^५ज्ञायामिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धनीयं । यद्योक्तवि-
धिना प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुज्ञायां चैकचोदनाऽनादरात् । एकस्य प्रवृत्तिलक्षणस्य निवृ-
त्तिलक्षणस्य वा व्यापारस्य चोदनाऽनादरादिति (१) शेषं पूर्ववद् व्याख्येयं ।

एवं च शब्दव्यवहारोच्छेदः स्यान् चैवन्तस्मादवश्यमित्यादि । स चेत्यन्य-
व्यवच्छेदः । तदन्येष्विविति तस्मादतत्कार्यादन्ये^६ष्वेककार्येष्वभिन्नः । सर्वेषामत-
त्कार्याद् व्यावृत्तत्वात् । इति कृत्वानेकार्थव्यावृत्तित्वं जातिधर्मोप्यस्ति व्यवच्छे-
दस्य । तमिति व्यवच्छेददङ्ककिम्विशिष्टं नियतमभ्युपगमो यस्य स तथा । तदनभ्यु-
पगमे जातेरभावप्रसङ्गात् । नियतं चोदनमभिधानं यस्य तत्तथा । तदचोदने शब्द-
75b प्रयोगस्य नैष्फल्यं स्यात् । व्यक्तिषु बुद्धिशब्दयोर^७नुगमलक्षणो जात्यर्थस्तस्य प्रसा-
(ध)नं प्रसाध्यतेऽनेनेति कृत्वा । एवंभूतं व्यवच्छेदं परित्यज्यार्थान्तरस्य सामान्यस्य
कल्पनं केवलमनर्थनिबन्ध एवाऽवस्त्वभिनिवेश एव केवलं नान्यत् किञ्चित् कारण-
मस्तीत्यर्थः । किङ्कारणं । (१) यथा कल्पनं नित्यव्यापिताद्यकारैरस्य सामान्यस्या-
योगादित्यन्यव्यावृत्त्यभिधानेऽयमभिप्राय आचार्यं दिग्ना ग स्य ॥

नेत्यादि परः । न वै न क्रियत एव शब्देन व्यवच्छेदः किन्तु क्रियत एव ।
किमर्थन्तर्हि जातिरुक्तेत्यत आह । प्रवृत्तीत्यादि अर्थक्रियार्थिनो हि या प्रवृत्ति-
स्तस्या विषयो जातिः । तं कथयद्भ्रूजतिरुक्ता ।

व्यवच्छेदेत्यादि सिद्धा न्त वा दी । अस्य शब्दस्याभिधेयो व्यवच्छेदोऽस्ति चेत् ।

व्ययच्छेदोस्ति चेदस्य नन्वेतावत् प्रयोजनम् ।

शब्दानामिति किं तत्र सामान्येनापरेण वः ॥९९॥

ननु प्रवृत्तिविषयं प्रतिपाद्यते इत्युक्तम् । तद् ध्वन्यनमुक्त्वाऽपि नोक्ता जातिः ।
तथा^१ हि सा न प्रवृत्तियोग्येति निवेदितमेतद् । तद्द्वारेण अधोदिते प्रवृत्तिरप्य-
पोदिता^१ । तद्वच्चोदने हि व्यवधानम् ।

जातितद्वतोः प्रवृत्तिविषयत्वे^१ व्यावृत्तितद्वन्तौ किन्नेष्येते । व्यावृत्तेरवस्तु- 419^h
स्थेनासाधनत्वान्नेति चेत् । तदेतज्जातेरपि तुल्यम् । तद्वतः साधनात् बोधो न

अस्य वा जातिमतो व्यवच्छेदः शब्दाच्योस्ति चेत् । नन्वेतावदन्य^२व्यवच्छेदे-
नेष्टप्रवर्तनं प्रयोजनं शब्दानामिति कृत्वा । तत्रेति व्यवच्छेदेनेष्टप्रवर्तने कर्तव्ये ।
तत्र वा प्रवृत्तिविषये किं सामान्येनापरेण वः प्रयोजनम् ॥

नन्वित्यादि पर । उक्तमित्याचार्यः । तथा ह्येत्युक्तत्वप्रतिपादनं । सेति
जातिः । अर्थक्रियां प्रत्यसामर्थ्यांश्च प्रवृत्तियोग्या जातिः । नापि गोशब्दाज्जाति-
प्रतीयते । निवेदितमेत^३दिति “तत्रानर्थक्रियायोग्या जातिरि” (प्र. स) त्यादिना ।
जातिद्वारेण व द्रव्येऽर्थक्रियासमर्थं पुरुषस्य प्रवृत्तिर्भविष्यतीति चेदाह ।
तद्द्वारेणेत्यादि । अशब्दचोदिते सत्यपि सम्बन्धे कथं प्रवर्ततेत्यादिना ।
जातिद्वारेण तद्वानेव चोद्यत इति चेदाह । तद्वच्चोदने इत्यादि । व्यवधान-
मुक्तमिति लिङ्गपरिणामेन सम्बन्धः । सामान्येन तत्र व्यवधानमिति युक्तम् ।
स च साक्षात् योज्यते कस्मात् (१) किन्तत्रान्येन व्यवधानेत्यादिना ।

स्यान्मतं (१) न जाति केवला व्यक्तिर्वा शब्दाश्रया प्रवृत्तेराश्रयः केवलाया
जातरेर्थाक्रियायामसामर्थ्यं । व्यक्तेरैव केवलाया अशक्यचोदनत्वात् । तस्माज्जाति-
तद्वन्तो सहितौ प्रवृत्तिविषयस्तयोरेव समरतयो शब्दार्थत्वमित्यत आह । जाति-
तद्वन्तोरित्यादि । प्रवृत्ति^५विषयत्व इति शब्दाश्रयायाः प्रवृत्तेर्विषयत्वेभ्युपगम्य-
माने । व्यावृत्तितद्वन्तौ किन्नेष्येते प्रवृत्तिविषयत्वेनेत्यध्याहारः । प्रमाणसिद्धो हि
व्यावृत्तितद्वन्ताविति भावः । व्यावृत्तेः शब्दभूतायाः बुद्धिपरिकल्पितत्वाद्भवस्तुत्वमतो
ब्राह्मोहादर्थक्रियाप्रत्यसाधनत्वात् प्रवृत्तिविषयत्वमिति चेत् । तदेतदसाधनत्व
जातेस्तुल्यं सापि^६ ब्राह्मोहादावसगर्था ।

तद्वत इति जातिमतोर्थाक्रियासाधनात् प्रवृत्त्यभावलक्षणो बोधो न भवतीति
चेत् ।

भवतीति चेत्, तुल्यं तद्व्यावृत्तिमतो^१ऽपि ।

व्यावृत्तिवादिनामिव शाब्दप्रत्ययः अवस्तुग्राही । स विभ्रमवशात् अकारकेऽपि कारकाध्यवसायी । वस्तुसंवादो तत्प्रतिबन्धे सति स्यात्, वस्तुत्पत्त्याऽन्यथा नैव । वस्तुत्पत्तेरभ्रान्तिरिति चेत् । नैतदेवम् । अतत्प्रतिभासिनस्तदध्यवसायाच्च । प्रभायां मणिभ्रान्तिः प्रतिभासात् भ्रान्तेः । यदि^३ भ्रान्तेः संवादो नेति चेत् । न । यथोक्तवदेव^४ व्यभिचाराः स्यात् । वितथप्रतिभासो हि भ्रान्तिलक्षणम् । तन्मन्तरीयकतया हि संवादो न प्रतिभासापेक्षी^५ ।

तुल्यमित्यादि सिद्धा न्त वा दी । तदिति अर्थक्रियासाधनत्वं ।

एवन्तावत्प्रतिबन्धकन्यायेनाविद्यमानाया अपि व्यावृत्तेः सङ्भावमभ्युपगम्य शब्दार्थत्वमुक्तमाचार्यं दिग्ना गेनेति व्याख्याय पुनर्विधिमेव शब्दार्थमाह । अव-
76a स्तुग्राही चेत्यादि । यद्यवस्तुविषयः कथमर्थक्रियार्थिनं पुरुषं प्रवर्तयतीति चेदाह । स विभ्रमेत्यादि । स इति शाब्दप्रत्ययः । विभ्रमवशात् पुरुषं प्रवर्तयति । विभ्रम एव कथमित्याह (१) अकारकेषु स्वप्रतिभासार्थक्रियायोग्यत्वात् कारको बाह्योर्थस्तदध्यवसायी यतः । कथन्तर्हानुमानादेर्वस्तुसम्वाद इत्यत आह । वस्तुसम्वाद इत्यादि । तस्मिन् साध्ये प्रतिबन्धे सति (१) प्रतिबन्ध एव कुतः । वस्तुत्पत्त्या साध्यवस्तुत्पत्त्या हेतुभूतया अन्यथेत्यसति प्रतिबन्धे । नैवास्ति सम्वादः शब्दादेः प्रत्ययस्य । वस्तुत्पत्तेरभ्रान्तिरिति चेत् । स्यादेतद् यदि वस्तुनश्चोत्पद्यते वस्तुसम्वादि शब्दादिज्ञानमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिम्मन्यते । नैतदेवं । सत्यपि वस्तुत्पत्तावतत्प्रतिभासिनो वस्तुरूपाप्रतिभासिनस्तदध्यवसायाद् वस्तवध्यवसायाद् भ्रान्तित्वं । ततो वस्तुरूपोत्पत्तिभ्रान्त्योर्विरोधाभावात् सन्दिग्धव्यतिरेकता हेतोरिति भावः । मणिप्रभायाम्मणिभ्रान्तिर्मणिं सम्वादयत्येव । व्यभिचारमेव समर्थयन्नाह । वितथेत्यादि । एतदाह (१) यदि भ्रान्तेः सम्वादस्य च विरोधः स्यात् तदा भ्रान्तेरवस्तुसम्वादं साध्यं प्रत्यव्यभिचारः स्यात् । स च नास्ति ।^४ यस्माद् वितथप्रतिभासो भ्रान्तिलक्षणं न विसम्वादने । तन्मन्तरीयकतयेति वस्तुनान्तरीयकतया तत् उत्पत्तेरिति यावत् । अयं सम्वादो न प्रतिभासापेक्षी । न वस्तुगतम्प्रतिभासमपेक्षते । वस्तुप्रतिबद्धत्वेनैवातत्प्रतिभासस्यापि सम्वादात् ।

तस्मात् स्थितमेतद् वितथप्रतिभास्यपि शाब्दः प्रत्ययः सति वस्तुप्रतिबन्धे तस्य सम्वादक इति ।

^१ Ji-skad-bśad-pa-lta-bu-kho-nas.

वस्तुनि यथाभावं अपितचेतसः प्रवृत्तौ ग्राह्यस्य सामान्यस्यानर्थक्रियायोग्यत्वात्
अप्रवृत्तिः तस्मिन् । अन्यत्रापि प्रवृत्तौ अतिप्रसंगः । तद्वद्ग्रहणे^५ च सामान्यवैयर्थ्यादियः
प्रोक्ताः । जातिग्रहणेऽपि सम्बन्धात् श्लिष्टाभासा बुद्धिः प्रवर्तयतीति चेत् । तस्यै-
कस्यापि स्वभावस्थित्यग्रहणात् न जातिर्न^६ तद्वानिति परबाध एवाधीयते ॥६६॥

(घ) सामान्याभावे प्रत्यभिज्ञासंगतिः

एवं हि अन्वयिनोऽप्यभावात् स्वभावेन भिन्नार्थेषु सैवैषेति प्रत्यभिज्ञाऽपि न
स्यादिति चेत् ।

नैष दोषः^७ एवं—

450a

अथ पुनर्यथावस्त्वेव शाब्दः प्रत्यय इष्यते । तदा वस्तुनि बाह्ये । यथाभावं यथा-
वस्तु अपितचेतसः आरोपितज्ञानस्य शब्दबलाद्यन्यथा वस्तुत्पन्नज्ञानस्येति यावत् ।
एवं प्रवृत्तावभ्युपगम्यमानायान्तस्य शाब्दस्य ज्ञानस्य सामान्यं ग्राह्यमेष्टव्यं स्वलक्षणे
शब्देन चोदनाभावात् (१) तस्य च ग्राह्यस्य सामान्यस्यानर्थक्रियायोग्यत्वाद्धेतोरप्र-
वृत्तिस्तस्मिन् विकल्पविज्ञानविषये सामान्ये । अन्यत्रेति सामान्यादन्यत्र व्यक्ताव-
शब्दचोदितायामपि प्रवृत्तावतिप्रसङ्गः । गोशब्दादस्वव्यक्तावपि प्रवृत्तिः स्याद्
गोत्वसामान्यस्यादव्यक्तेरच सम्बन्धाभावान्नैवमिति चेन्नाशब्दचोदिते सत्यपि
सम्बन्धे प्रवृत्त्ययोगादित्याद्युक्तं ।

अथ न केवला जातिः शब्देन चोदितेति किन्तु तद्वानिति (१) तदा तद्वद्- 76b
द्ग्रहणे चाभ्युपगम्यमाने सामान्यवैयर्थ्यादियः प्रोक्ताः । व्यक्तिष्वेव साक्षाच्छब्दो
नियुज्यतां किं सामान्येनेति सामान्यवैयर्थ्यमुक्तं । आदिशब्दाद् आनन्त्यादिदोष-
परिग्रहः । जातिरेव शब्देन चोद्यते । सा तु जातिर्व्यक्तिसमवेतत्वान्न शक्यते
केवला गृहीतुमतो व्यतिरूपेणैकीभूता गृह्यते (१) तदेवाशङ्कते । जातीत्यादि ।
श्लिष्टाभासेति स्वसामान्यलक्षणा^८भ्यां सम्भिन्नाभासा बुद्धिरर्थक्रियाकारिण्यां
व्यक्तौ प्रवर्तयतीति चेत् । तदा न जातिर्न तद्वान् । स्वेन रूपेण गृह्यत इत्यध्याहारः ।
किङ्कारणम् (१) एकस्यापि सामान्यस्य तद्वतो वा या स्वभावस्थितिरसंगुष्टं रूपं
तस्य श्लिष्टाभासया भ्रान्तया बुद्ध्या । अग्रहणात् । ततश्च भ्रान्तया बुद्धेः
प्रवृत्त्यभ्युपगमात् परबाध एवान्यापोहवादिदर्शनमेव ॥

एवमित्यादि परः । अन्वयिन इत्यनेकव्यक्तिगम्यस्य सामान्यस्य ।

नैष दोष इति सिद्धा न्त वा दी । आदिशब्दादुदकाहरणान्तान्ताम्भेऽपि परस्पर-
व्यावृत्तत्वेऽपि वस्तुधर्मतया तां तां ज्ञानादिकां सदृशीमर्थक्रियां कुर्वतो बुद्ध्वा तदन्ये-
भ्योतत्कार्येभ्यो यो विद्वत्क्षो विच्छिन्नः स्वभावः स विषयो येषां ध्वनीनान्तैर्ध्वनि-

ज्ञानार्थक्रियान्स्तांस्तं दृष्ट्वा भेदेऽपि कुर्वतः ।

(अर्थान् तद)न्यविश्लेषविषयैर्ध्वनिभिः सह ॥१००॥

उक्तमेतद्^१ । वस्तुभेदेऽपि सदृशार्थक्रियया बहुरादिध्वनिति चेत् । ज्ञानार्थक्रियामेकां तेषु पश्यतोऽन्येभ्यो भिन्ना वस्तुधर्मतयैव तदे^२भेदमिति प्रत्ययं तद्व्यावृत्तिविषयध्वनिसंसृष्टं स्वानुभववासनाप्रबोधात् जनयन्ति । अन्यथा न भेदसंसर्गवती बुद्धिः स्यात् । यथा दण्डिषु^३ दण्डः । तत्र एकेन दण्डेन युक्ता अपि अन्यत्र स एवेति न (भवति) प्रतीतिः, अपि तु तद्विहेतुः । नैवं प्रत्यभि-

भिरन्तर्जल्यरूपैः सह संयोज्यार्थान् स^३ एवामिति कुर्यादपि पुमान् । अपि शब्दो भिन्नक्रमोन्यदर्शनेपीत्यर्थः । पूर्वदृष्टादर्थान्यस्य विलक्षणरथ दर्शनेऽपि सदृशार्थक्रियाकारित्वेन विप्रलम्भादेकत्वमारोप्य प्रत्यभिज्ञानं कुर्यादिति समुदायार्थः ।

कथं पुनर्भिन्ना अभिन्नामर्थक्रियां कुर्वन्तीत्यत आह । उक्तमेतदित्यादि ।

“एकप्रत्ययमसार्थज्ञानाद्येकार्थसाधने” (१७५)

इत्यादिना^४ प्रागुक्तत्वात् । एकामिति सदृशीन्तेष्विति भिन्नेष्वन्येषु पश्यतः पुंसः । अन्येभ्य इत्यतत्कारिभ्यो व्यावर्त्तमाना भावा वस्तुधर्मतयैव वस्तुस्वभावे-
नैव । तदेवेदमित्येवमाकारं मिथ्याप्रत्ययं जनयन्तीति सम्बन्धः । किम्विशिष्ट-
मित्याह । तदित्यादि । तेभ्योऽतत्कार्येभ्यो या व्यावृत्तिरेकार्थक्रियाकारिणाग-
र्थानां सा विषयो यस्य ध्वनेस्तेन संसृष्टं संसृक्तं साभिलापमिति यायत् ।

यदि वस्तुधर्मतया जनयन्ति किन्तु सर्वदेत्याह । स्वानुभवेत्यादि । तेषा-
म्भावानां यः स्वानुभवः पूर्वमुत्पन्नस्तेन या प्रत्यभिज्ञानोत्पात्तये चासना शक्ति-
लक्षणादिता । तस्याः प्रबोधः कार्योत्पादनप्रत्यभिमुख्यन्तस्थाश्च प्रबोधः पुनस्त-
ज्जातीयपदार्थानुभवात् । एवंलक्षणश्च प्रबोधो न सर्वकालमती न सदा प्रत्यभि-
ज्ञानसम्भव इति । संसृष्टभेदमिति पूर्वपश्चाद्दृष्टयोर्व्यक्त्योर्भेदः संसृष्ट एकीकृतो
येन स तथा । अन्यथेति यद्येककार्यत्वेन सादृश्येनैकत्वमारोप्य भिन्नेष्वपि भ्रान्तं
प्रत्यभिज्ञानं नेष्यते (१) अपि त्वेकसामान्ययोगात् तदा न भेदसंसर्गवती । भेदानां
77^a संसर्गं एकरूपतापादनन्तद्वती बुद्धिर्न स्यात् । बहुष्वेकरूपा बुद्धिर्न स्यादित्यर्थः ।^७

न ह्येकेन दण्डेन युक्ता अपि दण्डिन एकत्वेन गृह्यन्ते । तदेवाह (१) यथा
दण्डिष्विति । न हीत्येतदेव व्यगक्ति । तत्रेति दण्डिषु । अन्यत्रेति एकस्माद्
दण्डिनोन्यस्मिन् दण्डिनि । तद्दण्डद्वयं यदेकदण्डिनि दृष्टन्तदिह द्वितीये दण्डिनीत्येवं
स्यात् । न तु तद्द्वारेण स एवायन्दण्डीति । यद्वा यथा बहुष्वेकदण्डयोगात् ।
प्रत्येकगयमपि दण्डस्तथा स एवायन्दण्ड इति न भवति प्रतीतिस्तद्वत् । व्यक्ती-

ज्ञानम् । तदेवेदमित्यथ कथम् ? अन्यदस्ति । ततः एकं अनेकत्र पश्यतो^१ऽपि भेदासंसर्ग^२ऽन्तं न युक्तम् । विभ्रमनाशात् तथा प्रतिभासने हि अविरोधः ।
 ४निमित्ताभावात् विभ्रमो न युक्त इति चेत् । त एव तत्कार्यकारिणो
 भावा अनुभवद्वारेण ५प्रकृत्या विभ्रमफलाया विकल्पवासनाहेतुत्वात् निमित्तम् ।
 मरीचिकादिषु जलाविभ्रान्तेर् भिन्नावपि अभिन्नाकारस्य परामर्शप्रत्ययस्य

नामप्येकसामान्ययोगान्न स एवायमिति प्रतीतिः स्यादपि तु तद्विहेति ।

भवत्येवमिति चेदाह । नैवमित्यादि । तदित्यादिनोपसंहारः । एकमिति
 समानमनेकत्र व्यक्तिषु पश्यतोऽपि पुंसो भेदसंसर्गवत् । भेदानां संसर्ग एकाकारता
 तद्वज्ज्ञानं न युक्तं । अन्यापोहवादिनस्त्वयमदो^३प इत्याह । विभ्रमेत्यादि ।
 भ्रान्तिसामर्थ्यादित्यर्थः । तथेत्येकरूपतया वस्तुभूतमेकं सागान्यं प्रत्यभिज्ञानस्य
 निमित्तस्तस्याभावाद् विभ्रमो न युक्तमिति चेत् । त एवेति व्यावृत्ता भावास्तस्य
 ज्ञानादेरेकस्यार्थस्य कारिणः करणशीलाः । अनुभव एव द्वारं हेतुस्तेन प्रकृत्या
 स्वभावेन विभ्रमफलाया भ्रान्तिफलाया हेतुत्वान्निमित्तं ।

ननु मरीचिकादिषु जलाविभ्रान्तेः सादृश्यमन्तरेणोत्पत्तावतिप्रसंगः ।
 सादृश्यं चेदप्युच्यते सामान्यमपि करमान्नेष्यत इत्याह । मरीचिकादिष्वित्यादि ।
 प्रथमेनादिशब्देन रज्ज्वादिपरिग्रहः । द्वितीयेन सर्पादिभ्रान्तेः । तत्तद्देवेति जल-
 गरीचिकारूपी भावो अभिन्नाकारस्य तदेवेदं जलमित्येवं रूपम्परामर्शप्रत्ययस्य
 निमित्तभूतो यो^४नुभवस्तस्य जनकौ कारणं भिन्नावपि ।

एतदुक्तम्भवत्यसदृशानान्तावन्न सादृश्यमस्ति । सदृशानामपि सदृशमेव
 स्वरूपं भ्रान्तिनिमित्तं । न तु सादृश्यं । तथा हि जलानुभवज्ञानान्ताव(त्)जलाकार-
 परामर्शवासनामाधत्ते । सा च वासना यथा पुनर्जलस्वलक्षणानुभवेन प्रबोध्यते ।
 तथा मरीचिकाख्यपदार्थानुभवेनापि^५ प्रकृत्या । तस्य तत्स्वभावत्वात् । ततो यथा
 जलानुभवाज्जलाकारपरामर्शप्रत्यय उच्यते । तथा मरीचिकानुभवादपि । अतश्च
 तो जलमरीचिकारूपी भावानुभवद्वारेण जलभ्रान्तेर्निमित्तं भवतः । न चातिप्रसङ्गः ।
 तुल्येप्यजलरूपत्वे मरीचिकास्वरूपस्य स्वहेतुभ्य एव सादृश्योत्पन्नत्वान्न तु
 सादृश्ययोगात् सदृशो भव^६तीति सामान्यप्रस्तावे न्यायस्योक्तत्वात् ।

एवन्तावद् उद्योतकरादिमतं निराकृत्य मीमांसकमतं निराकर्तुमाह ।
 न हीत्यादि । तथा हि जलज्ञाने द्वयं प्रतिभासते जलसामान्यतस्तस्य च देशादिस-

^१ Sñam-paḥi-śes-pa.

निमित्ता^६नुभवजनकौ कारणम् । न तत्रान्यदेव किञ्चित् सामान्यं तथा प्रत्यय-
भूतम् । सत्त्वे वा सर्वथाग्राहिणी बुद्धिः भ्रान्तिर्न स्यात् ।

450b अभूताकारसमारोपा^७द् भ्रान्तिरिति चेत् । न । तत्सामान्यग्राहिणी सा
भवति । यमेव चाकारमिदं आरोपयति, स एव तस्य विषयः । अविषयीकृतस्य
समारोपो ऽसामर्थ्यात् । आकारान्तरवत् । स च तत्र नास्त्यत^१ सामान्यं न विद्यते ।

77b म्वन्धित्वन्ततो नेति बाधके प्रत्यये न देशादिसम्बन्धित्वं बाध्यते न जलसामान्यमतो
जलज्ञानं सामान्यालम्बनमेवेत्यत उच्यते^७ । न तत्र मरीचिकासु अन्यदेवेति भिन्नं
किञ्चित् सामान्यं जलसामान्यन्तथेति जलरूपेण । सत्त्वे वा जलसामान्यरयाभ्यु-
पगम्यमाने वस्तुभूतसामान्यग्राहित्वेन सर्वथाग्राहिणी बुद्धिः ।

अथ स्याद् (१) अन्यदेशाद्यवस्थितजलसामान्यालम्बिकैव जलबुद्धिर्न भ्रान्तिरत-
दुक्तं (१)

“सर्वत्रालम्बनं बाह्यं देशकालान्यथात्मकमि”ति ।^१

कथन्तर्हि मरीचिकायां^१ जलप्रतीतिर्भ्रान्तिरन्यदेशाद्यवस्थितस्य जलसामान्यस्य
तत्र समारोपादिति चेत् । एतदेवाह । अभूतेत्यादि । मरीचिकास्वविद्यमानस्य
जलाकारस्य समारोपाद् भ्रान्तिः ।

नेत्यादि सिद्धा न्त वा दी । तत्सामान्यग्राहिणी अन्यदेशाद्यवस्थितजलसामान्य-
ग्राहिणी सा जलबुद्धिर्न भवति । कस्मादित्याह । यमेव चेत्यादि । यमेवाकार-
मित्यभूत^२जलाकारमिदं जलबुद्धिस्तत्र मरीचिकास्वारोपयति । आरोप्यमाण-
स्यापि कस्माद् विषयत्वमित्यत आह । अविषयीकृतस्येत्यादि । एतदाह (१)
विकल्पोत्पत्तिकाले यत्सामान्यं न विषयीकृतन्तेन न तस्य समारोपः । आकारा-
न्तरवत् । न ह्याकारान्तरमग्न्यादि तत्र समारोप्यते तस्य तदानीमविषयत्वात् ।
यश्चाकारो बाह्याभेदेनारोप्य^३ते तस्यैव विषयत्वेन प्रतिभासनं । स चेत्यारोप्यमाणो
जलाकारस्तत्र मरीचिकासु नास्ति बाध्यमानत्वावतो सामान्यं जलज्ञानम् न विद्यते
सामान्यमस्येति कृत्वा । तथा मरीचिकावत् सत्यजलेष्वपि जलाकाराध्यारोपकं
जलज्ञानमसामान्यं ।

सतीत्यादि परः । अन्यदेव जलसामान्यं सति तस्य ग्रहे तदारोपो जलारोपः
नान्यथा^४ (१) यदि जलसामान्यमन्तरेण सत्यजले जलारोपः स्यात् तदाऽतिप्रसंगः ।
अग्न्यादावपि जलारोपः स्यात् ।

सति सामान्यग्रहे तदारोपो नान्यथा, अतिप्रसंगः स्यादिति । सति एककार्यकारिणां ग्रहे किञ्चेष्ट्यते । दृष्टे सामान्येऽवश्यं च व्यक्तीनां स्वार्थजननशक्तिरभ्युपेया ।

ततस्त एवाग्येभ्यो भिन्ना तादृशं ज्ञानं जनयन्तीति चेत्, तत्र सामान्येन किं करणीयम् ? यथाभावं असंसृष्टभेद एव किञ्च प्रत्येति अविद्याप्रभवात् विकल्पानां न च बाह्यार्थमनपेक्ष विभ्रमो भवति, अपि तु आन्तरं विप्लवम्^१ । यथा केशादि-

सतीति सिद्धा न्त वा दी । एकं कार्यं पानावगाहनादि तत्करणशीलानां सत्यजलानां ग्रहे सति किन्नेष्ट्यते जलारोपः । सामान्यमन्तरेण भिन्नानामेककार्यकरणशक्तिरेव नास्तीति चेदाह । अवश्यं चेत्यादि । प्रतिपादितं चैतद् (१)

"एकप्रत्ययमशार्थिज्ञानाद्येकार्थसाधन" (३।७२)

इत्यत्रान्तरे ।

* अन्ये तु न हि तत्रान्यदेव किञ्चित् सामान्यमस्तीत्यादिकं ग्रन्थं सामान्यशब्दं सादृश्यार्थं कृत्वा व्याचक्षते । तत्तेषां व्याख्यानन्तातिविलिष्टं यत्तथा प्रतीयत इत्यादेरवाचकत्वात् । न हि सादृश्यं जलरूपतया प्रतीयत इति ।

तत इत्येककारणशक्तेः । त एवेति यथोक्तशक्तिषु युक्ता व्यक्तय एव न तु सामान्यं । अन्येभ्य इत्यतत्कार्येभ्यः । तादृशगित्येकाकारं । यथाभावमिति पदार्थानतिवृत्तावन्वयीभावः । यथा स्वलक्षणं सामान्यविरहि स्थितं । तदतिवृत्त्या किन्न प्रत्येति विकल्पप्रत्ययः (१) कस्मात्तत्राभूतं सामान्यमारोपयति । यथाभावमित्यस्यैवार्थोत्सृष्टेत्यादि । असंसृष्ट एकरूपतामना^{७८२} पन्नः । भेदः परस्परं विशेषो यस्य भावस्य स तथा । अशक्तिरेषा । यथावस्थितग्रहणं प्रति विकल्पानां । कस्मात् अविद्याप्रभवात् । भूतार्थग्रहणं विद्या । तद्विरोधाद् विकल्प एवाविद्या । प्रभाव एव प्रभवशब्देनोक्तः । विकल्पसामर्थ्यादित्यर्थः । यथास्थितवस्त्वग्रहणं हि विकल्पस्य स्वभावः प्रकृत्या भ्रान्तत्वात् तस्य^१ वस्तुभूतं सामान्यं विनाश एव विकल्पस्य विभ्रमो न युक्त इति चेदाह । न चेत्यादि । विकल्पस्वरूपमेवात्रान्तरो विप्लव उक्तः । विकल्पस्यैव तत्स्वरूपं येनासौ बाह्यसाधर्म्यमनपेक्ष विभ्रमो भवतीत्यर्थः । केशाद्याकारा भ्रान्तिः केशादिविभ्रमः (१) स यथा बाह्यार्थमनपेक्षः सन्नभूताकारोपग्रहणमान्तर-विप्लवमाश्रित्य भ्रान्तो भवति । तद्वद् विकल्पोऽभूतसामान्याकारग्रहणादित्ययमत्रार्थोभिप्रेतः । भ्रान्तिबीजमान्तरो विप्लवस्तस्मादुत्पत्तिरित्यय-

^१ Lhuā-ba-la brgyus-pa-dug.

विभ्रमः। अधिद्योद्भवाद् विप्लव^१त्वे चक्षुरादिष्वपि प्रसंग इति चेत्। न। तस्या विकल्पलक्षणत्वात्। विकल्प एव हि सा (अविद्या)। स्वभावेनैव तानि विपर्यस्तानि^२। नैमिन्निब्रयज्ञानानि विकल्पकानि। न वा तेष्वपि एष बोधः, अद्वयानां

न्नावदर्थात्र नाभिप्रेतः। अतोच्चोत्तरत्र व्यक्तीकरिष्यते।

चोदकस्त्वविद्यागभवान्त्वन्नाविद्याशब्देनाप्रहीणावरणसन्ततो द्वयनिर्भास-
बीजमेवोक्तं। ततश्चोद्भव उत्पत्तिस्तथा आन्तरोपि विप्लवस्तदैव बीजमे^३वं-
भूतं चाविद्योद्भवत्वं सर्वविज्ञानानामस्तीत्यत आह। अविद्योद्भवाद् विप्लवत्व
इत्यादि। अविद्याया उद्भवानुत्पादाद् विप्लवत्वे भ्रान्तत्वे चक्षुर्विज्ञानादिष्वपि
विप्लवप्रसंगः। नैत्यादिना स्वाभिप्रायमाह। तस्या इत्यविद्यायाः सामान्याकारारो-
पकं ज्ञानम्बिकल्पस्तल्लक्षणत्वात्। तदाह। विकल्प एव हीत्यादि। सेत्यविद्या।
स्वभावे^४नेति प्रकृत्या। नैवमित्यादिना प्रसंगं परिहरति। तेषां स्वलक्षणाकार-
त्वेनाविकल्पकत्वात्। तस्मान्न तानि विकल्पवत् स्वभावेन विपर्यस्तानि इन्नि-
यादिविकारेण तु केषांचिद् भवति भ्रान्तता।

बाह्यार्थनयेनोक्ताऽधुनान्तर्जयनयेनाह। न चेत्यादि। एतदाह। भवतु-
नाम यादृशश्चोद्याकारेणाविद्याशब्दस्यार्थः कल्पितस्तथाप्यति^५प्रसङ्गदोषो नास्ती-
ष्टत्वादिति। न वा तेष्वपि चक्षुरादिज्ञानेष्वेष भ्रान्तत्वबोधस्तेषामपि विप्लु-
तत्वात्। तदेवाह। अद्वयानामित्यादि। चक्षुरादिविज्ञानानामात्मसम्बेदनमेवा-
द्वयन्नात्र द्वयमस्तीति कृत्वा। तथा हि विज्ञानसमानकालम्बिच्छन्नप्रतिभासि।
ग्राह्यत्वेनाभिसतं नीलादि। एकानेकविचाराक्षमतया न परमा^६र्थसत्। तदपे-
क्षया च यद्विज्ञानस्य ग्राहकत्वं कर्तृरूपन्तदप्यसत्। न तु सम्बेदनन्तस्य
प्रत्यक्षत्वात्। भ्रान्तग्राहकाकाराव्यतिरिक्तत्वात्स्वसम्बित्तेरपि भ्रान्तत्वमिति
चेन्न तस्याः स्वरूपेणासत्त्वे प्रतिभास एव न स्याच्छाविषाणवत्। भ्रान्तेरपि च
स्वरूपेण सत्यत्वमन्यथा भ्रान्तित्वायोगात्। स्वरूपविज्ञानैकरूपं ज्ञानञ्च स्वस-
73b म्विद्रूप^७मेवेति कथन्न (संवित्तेः सत्यत्वं) यद्वा द्वयप्रतिभासो भ्रान्तिर्भ्रान्तिश्च
तत्त्वाधिष्ठाना। द्विचन्द्रादिभ्रान्तिवत्। तत्त्वं च द्वयविपरीतमद्वयन्तच्च स्वसम्बि-
द्रूपमेव (१) न तु द्वयाभावतास्यासत्त्वादिति कथं न सा सम्बित्तेः.....तदेवं
यथोक्तचोद्य.....
.....यानि च.....स्याद्
ग्राह्यग्राहकरूपेण प्रतिभासनात् तान्यपि भ्रान्तानीति)^८ वक्ष्यामः तृतीये परिच्छेदे

^१ Stram-pa-yin-no.

^२ In the margin, illegible.

द्वयप्रतिभासात् इति वाच्यम् । सर्वेषां विप्लवत्वे च प्रमाणतदाभासयोर्व्यवस्था हि आश्रय^६परावृत्तेः, अर्थक्रियायोग्याभिमतसंवावनात् । मिथ्यात्वेऽपि प्रश-
मानुकूलत्वात् । मातृसंज्ञादिवत् । मरीचिकासु जलसंज्ञा, अन्त्यस्य च भिन्न-
भावोत्पत्तेः^७ विभ्रमस्य चाविशेषेऽपि अभिप्रेतार्थक्रियायोग्यायोग्योत्पत्तेः यथा- 4513
क्रमं संवादेतरौ^९ । अयोग्यात् उत्पत्तेरिति चेत् । निकल्पानां अर्थप्रति-

(१) अत एव द्वयनिर्भासवतां स्वमनित्तेः प्रत्यक्षत्वेऽपि न तत्त्वदर्शित्वं व्यवस्थाप्यते प्रमाणाप्रमाणविभागः । कथमिति चेदाह । सर्वेषामित्यादि । विप्लवो भ्रान्त-
त्वं । तदाभासः । प्रमाणाभासः । तयोर्व्यवस्थाविभागः । आश्रयो भ्रान्तिवीज-
मालयविज्ञानान्तस्य परावृत्तिरावरणविगमः । आह मर्यादायाम् (१) आश्रय-
परावृत्तेः सर्व^६दार्थक्रियायोग्याभिमतसम्बादनात् प्रागाण्यव्यवस्थेति सम्बन्धः ।
अर्थक्रिया दाहपाकादिनिर्भासज्ञाप्तिरूपलक्षणा । तस्यां योग्यं च तदभिमतं पुरु-
षस्येष्टत्वात् । तस्य सम्बादनादिति विग्रहः । अभिगतस्यैव सम्बादनादित्यव-
धारणं न पुनस्तम्बादनादेवेति प्रमाणादपि कदाचित् प्रत्ययवैकल्येन सम्बादास-
म्भवात् । अर्थक्रियायोग्याभिमतसम्बाद^७नादित्युपलक्षणं (१) तथाभिमतसम्बा-
दनादित्यपि द्रष्टव्यं ।

एवं हि प्रमाणाभासव्यवस्थायाः कारणमुक्तम्भवेत् । विज्ञानवादे बाह्या-
भावात् कथमर्थक्रियायोग्याभिमतसम्बादनं । नायन्दोषोऽग्निर्जलनिर्भासस्यैव
ज्ञानस्य दाहपाकादिनिर्भासज्ञानोत्पादनसमर्थस्य योग्यशब्देनाभिधानात् । एव-
न्तावच्चक्षुरादिविज्ञानस्य धूमादिलिङ्गजन्यस्य चान्यादि^८निर्भासिनः प्रमाण-
व्यवस्थोक्ता । कृताकादिलिङ्गजन्यस्य त्वनात्मादिविज्ञानस्याह । मिथ्येत्यादि ।
सामान्याकारारोपप्रवृत्तत्वादानात्मादिविज्ञानस्य मिथ्यात्वं । तथापि प्रशमानुकूल-
त्वात् प्रामाण्यं प्रशमो रागादिप्रहाणं । अनात्मादिसामान्याकारेण वस्तु गृहीत्या
भावयनाम्भावनाभिप्रायसावनात्मादिस्वलक्षणप्रत्यक्षीकारेण रागादिप्रहाणात् । कस्य
पु^९नर्मिथ्यात्वेऽपि प्रशमानुकूलत्वं दृष्टमित्यत आह । मातृसंज्ञेत्यादि । अमा-
तरि मातृसंज्ञा मिथ्यापि सती । रागानुत्पत्तिकारणं । ह्यता च साधर्म्येणायं
दृष्टान्तः । न तु मातृसंज्ञादिकं प्रमाणं । आविशब्दाद् भगिन्याविसंज्ञापस्त्रिहः ।
षष्ठ्यर्थे चायम्बन्तिः ।

बाह्यार्थदर्शनेऽपि वस्तुभूतसामान्याभावाद् यदि सर्वो विकल्पो भ्रान्तस्तत्र
यथा जलसामान्यरहित^{१०}त् (म) रौन्निस्त्रलक्षणादुत्पन्नो जलविकल्पो भ्रान्त-

ग्रन्था^१निधमात् न हि विकल्पा उत्पद्यन्ते। सति मरीचिकादर्शने तदुद्भवा जल-
भ्रान्तिरिति अजलविवेकिनार्थेन स्वभावानुकारार्पणेन जननात् न यथा-
स्वभावम्। तु सा विशेषलक्षणापाटवात् प्रत्ययापेक्षणा वा स्वभासनाप्रबोधेन
जन्यते। तस्माद् भिन्नभावजन्मा विकल्पविभ्रमो भ्रान्त्या^३ स एवायमिति
प्रत्यभिज्ञानम्, न व्यतिरिक्तस्थ सामान्यस्य दर्शनात्, न व्यतिरिक्तोस्य, व्यक्ति-
वदनन्वयात् ॥१००॥

अपि च।

स्तथा सत्यजलादपि जलत्वशून्याज्ञातो जलविकल्पस्तस्याप्यतस्मिन्स्तदग्रह-
प्रवृत्तत्वाद् भ्रान्तत्वं। तत्कुत एतदेकस्यार्थसम्वादो परस्य नेत्याह। मरीचि-
केत्यादि। अन्यस्य चेति सत्यजले जलज्ञानस्य जलत्वसामान्यस्याभावान्मरीचयो
जलं च भिन्नो भावस्तत उत्पत्तिस्तस्या अविशेषेपीति सम्बन्धः। वि^०भ्रमस्य
चाविशेषेपीति जलरहिते मरीचिद्रव्ये यथा जलसामान्याध्यारोपाज्जलविवालो
विभ्रमस्तथा सत्यजलेपि तस्याप्यतस्मिन्स्तदग्रहरूपत्वादनभिप्रेतार्थक्रिया
पानादिः। तस्यां योग्यं जलस्य स्वलक्षणमयोग्यं मरीचिकानां। तत उत्पत्तेर्हेतोः
79a सत्यजले मरीचिकामु च जलविकल्पस्य। यथाक्रमं सम्बावेतरी^७ इतर इत्यसम्बाधः।
अयोग्यमरीचिकास्वलक्षणात्। न ह्यजलरूपं जलाकारस्य योग्यमिति मन्येत।

विकल्पेत्यादिना परिहारः। अर्थप्रतिबद्धोर्थाकारानुविधानेनोत्पत्तिः।
तदेव व्याचष्टे। न हीत्यादि। यथार्थमिति पदार्थानितिवृत्तावव्ययीभावः। एव-
कारश्च भिन्नक्रमः। नैव हि पदार्थानुरूपं ग्राहकमुत्पद्यत इत्यर्थः॥

कथन्ताहि जलज्ञान^१स्य मरीचिकाभ्य उत्पत्तिरुक्तेति चेदाह। सतीत्यादि।
मरीचिकासु चक्षुर्विज्ञानादौ भ्रान्तमुपजायते तस्मिन् सत्यनुभूताकाराध्यारोपिणी
जलभ्रान्तिरिति पारम्पर्येण तदुद्भवा मरीचिकोद्भवेत्युच्यते। यथास्वभावमिति
पूर्ववदव्ययीभावः। जलभ्रान्तिजननासमर्थं घटाद्यजलमित्युक्तं। ततो विवेकिना
जलभ्रान्तिजननसमर्थेनेति यावत्। एवंभूतेन मरीचिकाख्येनार्थेन। न यथा-
स्वभावं जननात् तदुद्भवेत्युच्यते इति सम्बन्धः। यथा स्वभावमित्यस्यैवार्थः (१)
स्वभावानुकारेत्यादि। स्वभावमनुकरोतीति स्वभावानुकारः। स्वलक्षणानुरूपं
प्रतिविस्वकन्तस्यार्पणेन ज्ञाने समारोपणेन। सा पुनः केन साक्षाज्जन्यत
इत्याह। सा त्वित्यादि। सेति जलभ्रान्तिर्जलात् मरीचिकाया यो विशेषस्तस्य
लक्षणम्भेदेनावधारणन्तत्रापाटवाद्धेतोः। स्वभासना। जलभ्रान्तिर्विज्ञानस्याः
प्रबोध आनुगुण्यं तेन जन्यते। किम्बिषिष्टेन प्रत्ययापेक्षणा प्रत्ययो मरीचिका-
दर्शनं जलसाधर्म्यस्मरणं च। तस्मादित्युपसंहारः। विजातीयाद् भिन्नो भावः

संयोज्य प्रत्यभिज्ञानं (कुर्यादप्य)न्यदर्शने ।

परस्यापि न सा बुद्धिः सामान्यादेव केवलात् ॥१०१॥

न हि परस्यापि सा बुद्धिः केवलात् सामान्यात् जन्यत इति कथं युक्तम् ।

नित्यं तन्मात्रविज्ञाने व्यक्त्यज्ञानप्रसङ्गतः ।

यद्यनया बुद्ध्या नित्यं सामान्यं गृह्यते, अनेन ज्ञानेन व्यक्तित्वनित्यैव स्यात् ।५

(४) तद्वृत्तानिश्चयः

तदा कदाचित्संबद्धस्यागृहीतस्य तद्वतः ॥१०२॥

तद्वृत्तानिश्चयो न स्याद् व्यवहारस्ततः कथम् ।

यथा सामान्याग्राहि विज्ञानं न भेदोपलब्धावुपयुक्तं, तथा न तौ कदाचिदपि सम्बन्धाप्रतिपत्तौ^६ इदमस्य सामान्यम् । न चेदं तद्वत् इति । तथा च तत्प्रतिपत्त्या तद्वति न प्रवृत्तिः, अर्थान्तरवद् ।

स्वलक्षणमात्रन्ततो जन्म यस्य विकल्पविभ्रमस्य स तथा विकल्प एव विभ्रम, इति विग्रहः^७ । न व्यतिरिक्तस्य सामान्यस्य दर्शनात् । इहेति प्रतीतिप्रसङ्गात् । नाव्यतिरिक्तस्य सामान्यस्य दर्शनात् । प्रत्यभिज्ञानमिति प्रकृतेन सम्बन्धः । व्यक्तिवदनन्वयादिति । व्यवस्थात्मके तद्वदेव तस्यानन्वयात् सामान्यरूपमेव नास्तीति ॥

परस्येति सामान्यवादिनः । सेति सामान्याकारा । केवलादिति व्यक्तित्व-
निरपेक्षत्वात् । (१०१॥)

न ह्रीत्यादि विवर्णणं ।

कस्मान्नाहेतीत्याह । नित्यमित्यादि । तन्मात्रविज्ञान इति सामान्यमात्रग्रहे ।

यवीत्यादिना व्याचष्टे । अनयेति सामान्याकारया । अनेन ज्ञानेनेति सामा-
न्यालम्बिना ।

तवेति व्यक्तेरग्रहे । सम्बद्धस्य सामान्ययुक्तस्य तद्वतः सामान्यवतः ॥

तद्वत्ता सामान्यवत्ता । यदि सामान्यन्तदाश्रयश्च तेन ज्ञानेन गृह्येत तदो-
भयग्रहणपूर्वकस्तद्वृत्तानिश्चयो (न) भवेत् । ततः सामान्यग्रहाद् व्यवहारो व्यक्तौ
प्रवृत्तिः कथन्नैव ।

यवेत्यादिना व्याचष्टे । न ताविति सामान्यतद्वन्ती । इदमस्य भेदस्य सामा-
न्यं । तथा चेति सामान्यतद्वतोः सम्बन्धाप्रतिपत्तौ । तत्प्रतिपत्त्या सामान्यप्रति-
पत्त्या । तद्वति सामान्यवति । अर्थान्तरवदिति न ह्यश्वप्रतिपत्तिकाले तद्रूपेणा-

न्यादेतद् ।

एकवस्तुस(हायाश्चैद् व्यक्तयोर्ज्ञानकारणम्) ॥१०३॥

451b स्यादेतद् । व्यक्तयस्तदुपलम्भस्तुकारणं, न केवलाः, यदा तस्य एकं सह-
कार्यस्ति तदा तत्सहितग्रहणात् ।

तदेकं वस्तु किं तासां नानात्वं समपाहति ।

नानात्वाच्चैकविज्ञानहेतुता तासु नेष्यते ॥१०४॥

तदेकं तासां व्यवहारसमय इति । किमिति नानात्वं तदेकविज्ञानानुत्पादे-
कारणमुच्यते ।

अनेकमपि यद्येकमपेक्षयाभिन्नबुद्धिकृत् ।

न च भेदात् अनेका जनयत्येवैकं विज्ञानमिति उक्तं । न भेदाजननविरोधीः ।
किं पुनः ? सम्बन्धात्^१ विरोधः । तेनैकमेव सहकारीति चेत् । एषं तु—

79b गृहीते गोद्वये^२ऽवप्रतिपत्त्या प्रतिपत्तिरस्ति । एकवस्तुसहाया इति सामान्य-
सहायाः ।

स्यादेतदित्येतस्यैव व्याख्यानं । तस्येति ज्ञानस्य । एकं सहकार्यस्तीति
सामान्यं सहकारि भवतीत्यर्थः । तदा तत्साहिताः सामान्यसाहिताः । एवं च सामा-
न्यतद्वतोर्द्वयोर्ग्रहणात् सामान्यप्रतिपत्त्या तद्वति प्रतिपत्तिः सिद्धेति भावः ॥

तद्वित्या चा र्यः । एकम्बस्तु सामान्यन्तासां व्यक्तीनां नानात्वं समपोहत्य-
पनयति । किं पुनस्तासां नानात्वापोह इष्यत इत्याह । नानात्वान्वेत्यादि । स्यार्थः
च शब्दः । तास्विति व्यक्तिषु । किमित्यादिना व्याचष्टे । तेनैकेन सामान्येन ।
भेदेषु यन्नानात्वन्तदेकविज्ञानाकारणत्वे भेदानां कारणमुच्यते । नानात्वाद्व्य-
क्तयो नैकं विज्ञानं जनयन्तीति । एकसामान्यसम्बन्धेपि यदि भेदानान्नानात्वा-
दप्रच्युतिर्न तेष्वेकाका^३ विज्ञानमिति पूर्ववद्व्यक्तीनामग्रहणं ॥

अनेकमपि व्यक्तिरूपं । एकमिति सामान्यं । नेत्यादिना व्याचष्टे । यदि
भेदाजननविरोधी स्यात् तदा सत्यपि सामान्ये भेदान्न जनयत्येवैकं विज्ञानं ।

ताभिरिति व्यक्तिभिः (१) किं पुनः समस्ताभिरेव विना । नेत्याह । प्रत्येक-
मिति । तथा हि शावलेयाभावे बाहुलेये गोबुद्धिस्तथा तदभावेन्यग्राप्येव-
प्रत्येकं सर्वा^३सां व्यक्तीनामभावेपि । तेनैकेन सामान्येन क्रियमाणां धियं

ताभिर्विनापि प्रत्येक क्रियमाणां धियं प्रति ॥१०५॥

तेनैकेनापि सामर्थ्यन्तासां नेत्यग्रहो (धिया ।

कथं तत्र तद्व्यक्तीनां सामर्थ्यं प्रतीयते । तदभावाद् ताभिः प्रत्येकं विनाऽपि-
राति सामान्येऽभावात् इतरथा च भावात् ।

नैष दोषः^४ । यथा नीलादीनामेकैकापायेऽपि चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते तेषां समूहे-
ऽपि नासागर्थ्यं, तथेहापि एकैकापायेऽपि जननात् न सर्वदा ऽसामर्थ्यमिति भेत् ।

त्रिषम उपन्यासः^५ । एवम्—

नीलादेर्नेत्रविज्ञाने पृथक्) सामर्थ्यदर्शनात् ॥१०६॥

शक्तिसिद्धिः समूहेऽपि नैवं व्यक्तेः कथञ्चन ।

प्रत्यभिज्ञानात्मिकां प्रति सामर्थ्यन्तासां व्यक्तीनां नास्ति । इति हेतोरग्रहो धिया
सामान्यज्ञानेन तासां व्यक्तीनां ।

नदेनाह (१) कथमित्यादि । तत्र ज्ञाने सामान्याकारे । तदभावाद्धिति
सामान्यप्रत्ययस्य भावान् । एतेन व्यतिरेकाभाव उक्तः । प्रयोगस्तु यो
यदभावेऽपि भवति न तत्तन्निमित्तं यथा शालिबीजाभावेऽपि भवन् यवाङ्ग-
कुरः । भवति च प्रत्येकं शालेयाङ्गभावेऽपि बाहुलेयादी गोबुद्धिरिति व्यापक-
विरुद्धः । तन्निमित्ततायास्तदभावेन व्याप्तत्वात् । सामान्यस्य तु तत्र शक्ति-
रित्याह । असतीत्यादि । असति सामान्ये सामान्यबुद्धेरभावात् । अनेन व्यतिरेक-
उक्तः । इतरथा चेति सति सामान्ये सामान्यबुद्धेरभावात् । अनेनावयव
उक्तः ॥

यदि सामान्यसहितानामेव व्यक्तीनां सामान्यबुद्धिः प्रति सामर्थ्यमिष्यते ।
तदा तथोक्तन्यायेन सामान्यस्यैव शक्तिर्न व्यक्तीनागिति ।

नैष दोष इत्याह परः । एकापायेपीत्येकैकस्यापायेपीत्यर्थः । तथा हि यथा
नीलादिसमुदायालम्बनं चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते । तत्र चैकैकस्मिन् नीलादावपनीते
भवत्येव परिशिष्टे च वर्णसमूहे चक्षुर्विज्ञानं संयता नीलादीनामसामर्थ्यं
समूहे किन्तु सामर्थ्यमेव । प्रत्येकं नीलादीनां समूहज्ञाने । तथेहापि व्यतिरेके-
कापायेऽपि भवति सामान्यविज्ञानमिति । नेयता प्रत्येकं सर्वदा व्यक्तीनामसा-
मर्थ्यमिति सम्बन्धः । तत्र च यो यदभावेऽपि भवतीत्यादि प्रयोगेऽनेकान्त इति ।

त्रिषम इत्याचार्यः^७ । उपन्यस्यत इत्युपन्यासो नीलादिवृष्टान्तस्तस्य प्रका- ४०a
न्तेन सामान्यनारतीत्यर्थः । नैवं व्यक्तेः कथंचनेति । न प्रत्येकं समस्तानां व्यक्तीनां
सामर्थ्यमित्यर्थः ।

इन्द्रिया (?नीला) दीनां चक्षुर्विज्ञानस्य प्रत्येकं सामर्थ्यं दृष्टमिति समूहे^६ऽपि शक्तिरविरुद्धा । तथा व्यक्तयो सामान्यमनपेक्ष्य न कदाचित् अन्वयिज्ञानजनिकाः । तस्मादसमर्था एव व्यक्तयस्तत्रेति तेन न गृह्येरन् ।

४५२१

तासामन्यतमापेक्षं तच्चेच्छक्तं न केवलम् ॥१०७॥

अथ कुविन्दस्य वेमाभावे पटाकरणम् । कुविन्दः प्रत्येकं वेमाभावे तत एव कुविन्दाद् न पटोत्पत्तिः ।

तथा च व्यक्तीनां प्रत्येकं व्यक्तिविज्ञानजननेऽपि न सामान्यं केवलं तद् स्यादेतत् । अथ किम् । व्यक्तीनाममध्ये कामप्येकामपेक्ष्य विज्ञानं जन्यत इति ।

एवं सति ।

तद्व्याचष्टे । नीलादीनामित्यादि । प्रत्येकमपि सामर्थ्यं दृष्टमिति । नीलादयो हि यथा स्वेन स्वेन रूपेण भिन्नास्तद्वच्चक्षुर्विज्ञानान्यपि । स्वाकारभेदात् । तत्र नीलसहिते^१न समूहेन यज्जन्यते चक्षुर्विज्ञानं तत्तद्विकलेन यच्च तद्विकलेन न जन्यते तदन्यदेव । तस्मात् समूहाकारोपरक्तस्य विज्ञानस्य प्रत्येकं नीलादीन्प्रत्यन्वयव्यतिरेकानुविधानाद् गम्यते तेषां प्रत्येकं सामर्थ्यमिति समूहेषु शक्तिरविरुद्धा । तथेति नीलादिवत् । न कदाचिदिति प्रत्येकं संहता वा ।

एतदाह । यदि शाबलेयसहितसामान्यजन्यं गोज्ञानमन्यद^२न्यच्च बाहु-
लेयसहायजन्यं स्यात् । (१) तदा व्यक्तीनां प्रत्येकं स्वाश्रयद्वारभाविज्ञाने शक्तिर्गम्येत । कित्त्वेकमेव सर्वासु व्यक्तिषु प्रत्यभिज्ञानन्तस्य सर्वत्रैकाकारत्वात् । प्रत्येकं व्यक्तीनां चाभावेपि सामान्यादेवास्योत्पत्तेः । तस्मादसमर्था एव व्यक्तयस्तत्र सामान्य-
ज्ञाने । इति हेतोस्तेन सामान्यज्ञानेन न गृह्येरन् ॥

तासाम्व्यक्तीनाममध्येऽन्यतमापेक्षमिति कांचिद्व्यवितमपेक्षेत्यर्थः । तदिति सामान्यं केवलं व्यक्तिनिरपेक्षं ।

अथेत्यादिना व्याचष्टे । कुविन्दस्तन्नुवायः । बहूनां वेमानाममध्ये प्रत्येकं वेमाभावेऽप्येकेनान्यतमेन पटं करोतीति (१) यद्यपि सर्वेषां व्यभिचारस्तथापि न तत एव कुविन्दादेव वेमरहितात् पटोत्पत्तिः शक्या वक्तुं । यस्मान्न वेमरहितः कुविन्दः पटं करोति^३ केवलस्य पटकरणाशक्तेः । तथा च न सामान्यं केवलस्त-
द्धेतुर्विज्ञानहेतुः ।

एवमि तथा चार्थः । तासामन्यतमापेक्षं सामान्यं शक्तिमिति ब्रुवता व्यक्त्यु-
पकार्यं सामान्यमिष्टमनुपकारिण्यपेक्षायोगात् ॥

तदेकमुपकुर्युस्ताः कथमेकां धियञ्च न ।

भिन्नार्थानां एकार्थयोगविरोधात् सर्वोयं आरम्भः चेत्^१ । यदि ता व्यक्त-
योपि एकं सामान्यं उपकुर्यः, आसां विज्ञानेन कोऽपराधः^३ कृतः ? तत्र किमन्तर्गडुना
सामान्येन कार्यम् ।

यथा भिन्नानामपि तासामेकसामान्योपकारशक्तिरस्ति, एवन्तदेकमेव विज्ञानं
कुर्वन्तु^२ ।

अपि च ।

कार्यञ्च तासां प्राप्तोसौ जननं यदुपक्रिया ॥१०८॥

न हि पूर्ववद् अनतिशयात्मानं बिभ्रतोऽस्य कश्चिदुपकारकः, अतिप्रसङ्गात् ।

एवं चेत्तदेकं सामान्यमुपकुर्युस्ता व्यक्तयः कथमेकां धियं च न । एवमवधार्यं
चराब्दः । एकां प्रत्यभिज्ञानात्मिकान्विधयमेव कथं नोप^१कुर्यस्तामेवोपकुर्युरिति
यावत् ।

भिन्नेत्यादिना व्याचष्टे । भिन्नानां विलक्षणानामेकार्थोपक्रिया । प्रत्य-
भिज्ञाद्येकार्थक्रियाविरोधिन्यराति सामान्य इति सर्वोयं सामान्यसिद्ध्यर्थं आरम्भः ।
आसामिति व्यक्तीनां विज्ञानेन प्रत्यभिज्ञानाख्येनापराधः कृतो यत् तद्विज्ञानन्न
कुर्वन्ति (१) न कश्चित्कृतस्तस्मात्तदेव कुर्वन्तीति भावः । तथा च किम^२न्तर्-
गडुना । घंटांमस्तकयोरन्तरालवर्ती मांसपिण्डोत्तर्गडुस्तेन तुल्यस्तथोक्तः ।
तद्वन्निष्फलेनेत्यर्थः ॥

स्यान्मतं (१) भिन्नानामेकसामान्योपकारशक्तिरस्त्यतस्ते सामान्यमेव साक्षा-
दुपकुर्वन्ते न तु विज्ञानमित्यत आह । यथेत्यादि । एवन्तदेकमिति सामान्यजन्यं
यद्विज्ञानन्तदेव कुर्वन्तु । किं सामान्योपकारेण निष्फलेन । एवम^३न्यते (१) विज्ञाने 80b
व्यक्तयो न स्वाकारोपधानेन व्याप्रियन्ते (१) सामान्यज्ञाने स्वलक्षणस्याप्रतिभा-
सनात् । किंत्वाधिपत्यमात्रेण (१) तच्च यथा सामान्ये तथा तद्विज्ञानेपि तुल्यमिति ।

किं च यदि व्यक्तयः सामान्यमुपकुर्वन्ते तदा तासां व्यक्तीनां कार्यज्ञासौ
सामान्यात्मा प्राप्तः । यस्माज्जननमेवोपक्रिया ॥

तदेव स्फुटयन्नाह । न ह्रीत्यादि । अतिशयो विशेषस्तदभावादन^१तिशय-
मात्मानं स्वभावमस्य । सामान्यस्योपकारकासन्निभेः पूर्ववदुपकारकासन्निधाने-

^१ Btsams-pa-yin-la.

^३ Rag-mod.

अर्थान्तरेण जनने हि तस्य किं तेन क्रियते । तस्य तदाश्रयत्वेऽनुपकारिणः क आश्रया^१श्रयिभावः अतिप्रसङ्गो वा । उपकारेऽपि तत्रैव तत्प्रतिबन्ध इति तत्करणात् तस्योपकारी किमन्योऽपेक्षते ? तदपेक्षस्याश्रयस्य । तदुपयोगेऽनुपकार्यत्वे केयं अपेक्षा^१ नाम ? तदुत्पत्तिधर्मभावः प्रतिबन्धत्वादपेक्षते नाम । अनापेयातिशयत्वेऽपि अपेक्षते च परानिति व्याहृतमेतत् ।

पि विभ्रतः कश्चिदुपकारको न हीति सम्बन्धः । अतिप्रसङ्गात् । एवं हि सर्वः सर्वस्योपकारकः स्यात् । तस्मादुपकारकेणैवोपकार्यस्यातिशयो जन्यत इत्यभ्युपेयं । स चातिशय उपकार्यस्यात्मभूत इति जननमेवोपक्रिया । सामान्यादर्थान्तरभूत एवातिशयो^२ व्यक्तिभिन्नान्यत इत्याह । अर्थान्तर इत्यादि । तस्योपकार्यस्य सामान्यस्य किन्तेनार्थान्तरेणोपकारेण क्रियते । तस्य चोपकारस्यार्थान्तरस्य किन्तेन सामान्येन येन तस्य सामान्यस्यासावुपकारसम्बन्धी स्यात् । सामान्यस्य सम्बन्धिन उपकारस्य करणाद् व्यवतयोप्युपकारिण्यः स्युः । उपकारस्य सामान्यमाश्रयस्तत आश्रयाश्रयिभावलक्षणः सम्बन्धस्तयोरित्यत आह । तस्येत्यादि । तस्योपकारस्य तदाश्रयत्वे । तत्सामान्यमाश्रयो यस्येति कृत्वा । तस्य वा सामान्यस्य तदाश्रयत्वे । तस्योपकारस्याश्रय इति कृत्वा । उपकरोतीत्युपकारी तदभावादनुपकारि सामान्यमुपकारः सामान्यकृतोऽस्त्यस्योपकारस्येत्युपकारी । तत्प्रतिषेधादनुपकारी । अनुपकार्य इत्यर्थः । अर्थद्वयं चैतत्त^३न्नेणोपात्तम् (१) तेनायमर्थः (१) अनुपकारकस्य सामान्यस्यानुपकार्यस्य चोपकारस्य यथाक्रमं क आश्रयाश्रयिभाव इति । अतिप्रसङ्गो वेति । अनुपकारिण आश्रयाश्रयिभावे सर्वत्र तत्प्रसङ्गात् । उपकारे वा सामान्यकृते उपकारस्याभ्युपगम्यमाने । तत्रैव सामान्ये तस्योपकारस्य प्रतिबन्ध इति किमन्यो व्यक्तिभेदस्तस्योपकारस्य करणात् तस्य सामान्यस्योपकारी नैवेति चेत् । तदपेक्षस्येति व्यक्त्यपेक्षस्याश्रयस्येति सामान्यस्य । उपकारं प्रत्याश्रयत्वात् । तदुपयोगे तस्मिन्नुपकारे । उपयोगे कल्प्यमाने नित्यत्वादनुपकार्यत्वे सामान्यस्य केयं व्यक्तिं प्रत्यपेक्षा नाम । नैव । कस्तर्ह्यपेक्षत इत्यत आह । तदुत्पत्तीत्यादि । तस्मादपेक्षणीयादुत्पत्तिः सा धर्मः स्वभावो यस्य स तदुत्पत्तिधर्मभावः । स्वभावस्य प्रतिबन्धादायत्तत्वादपेक्षते नाम उपकारिणं (१) नामशब्दः प्रसिद्धेर्द्योतकः । अनुत्पत्तिधर्मकमपि सामान्यमपेक्षत इति चेदाह । अनापेयेत्यादि । यत्तैरुपकारकैरनापेयोनुत्पाद्य आत्मातिशयो यस्य स तथा । एवंभूत आत्मीयस्येति पुनर्बहुव्रीहिरेवम्भूतत्वे (?) सामान्यपदार्थः?

^१ Illigible.

तस्माद् यः कश्चिद्^१त् क्वचित् प्रतिबन्धः स सर्वो जन्यतायामेवोद्भव- 452b
नति । परभावजनने हि तदनुपकारात्, अकिञ्चित्करस्यानुपकारात् ।
तस्माद् उपकारक-सामान्यविज्ञानजनने व्यक्ती^१मस्य तत्कार्यता ।

केवलस्य हि सामर्थ्यं क्वचिदपि य(?अ)त्र सामर्थ्यासिद्धेरप्राप्त्यर्थं
व्यक्तीनाम् । विज्ञाने प्रतिभासनात् व्यक्तयः समर्था इति चेत् । असिद्धो-
पकाराणां^२ कथं प्रतिभासः ? स एव सामान्याभ्युपगमे चिन्त्यते^१ ।

यस्माद् अनुपकारकस्याविषयत्वं, अतिप्रसङ्गात् । नाविषयस्य विज्ञाने

अपेक्षते च परानिति व्याहृतमेतत् । व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या । तथा ह्यपेक्षाधेया- 81a
विशयत्वेन व्याप्ता । तद्विरुद्धमनाधेयातिशत्वमिति ।

यः कश्चिद् भावः प्रतिबन्धः कस्यचिद् वस्तुनः क्वचिदाश्रये स सर्वो जन्यतायां
कार्यतायामेवोद्भवति । आश्रयेणाश्रितस्यागात्मभूत एवोपकारः क्रियत इति चेदाह ।
परभावेत्यादि । तदनुपकारास्तस्योपकार्यस्या^१नुपकारात् । न ह्यन्यस्मिन्नुपकृतोऽप्युप-
कृतो नाम । तस्य तदाश्रयत्वेऽनुपकारिणः कोयमाश्रयाश्रयिभाव इति सर्वस्वाच्यं ।

न च पौनरुक्त्यदोषः । पूर्वं सामान्यतद्वतोरुपकार्योपकारकभावद्वारे-
णोक्तमधुना सर्वविषयं वास्तवं सम्बन्धमुपादायेति । तस्मादर्थान्तरकरणादाश्र-
याभिमतोऽकिञ्चित्करः (१) तथाभूतोऽप्युपकारक इति चेदाह^३ । अकिञ्चित्क-
रस्येत्यादि । यत एवन्तस्माद् विज्ञानजनन इत्यन्वयिविज्ञानजनने । व्यक्त-
मवश्यमस्य सामान्यस्य । तत्कार्यता व्यक्तिकार्यता (१)

यथोक्तदोषभयात् केवलस्य व्यक्त्यनपेक्षस्यान्वयिविज्ञानजननं प्रति सामर्थ्य-
भ्युपगम्यमाने व्यक्तीनां क्वचिदपि काले । अश्रेत्यन्वयिविज्ञाने सामर्थ्यासिद्धेः-
कारणादप्राप्त्यर्थं व्यक्तीनां । अकारणस्य विषयत्वायोगात् । विज्ञाने प्रतिभा-
सनादिति । न ह्यसमर्थस्य शशविषाणादेरन्वयिविज्ञाने प्रतिभासनमस्ति ।
व्यक्त्यस्तु प्रतिभासते (१) तस्मात् सामान्यवत्ता अपि समर्था इति । असिद्धः
सामान्यविज्ञाने उपकारो यासां व्यक्तीनान्ता असिद्धोपकारास्तासां कथं सामान्य-
विज्ञाने प्रतिभासः (१) नैव । उपकार एव कथमसिद्ध इति चेदाह । स एवेत्यादि ।
स इत्युपकारः सामान्याभ्युपगमे हि तस्यैव तत्र सामर्थ्यं व्यक्तीनां । यथोक्तं ।

“ताभिर्विनापि प्रत्येकं क्रियमाणां धियं प्रती”त्यादि (११०५) ।

माभूद् व्यक्तीनामुपकारः सामान्यविज्ञाने प्रतिभासस्तु कस्मान्न भवतीत्याह ।
यस्मादित्यादि । अतिप्रसङ्गादिति । अनुपकारकस्य विषयत्वे सर्वस्य विज्ञानस्य

प्रतिभासनम् । अनुपकारकस्थाविषयत्वे^३ऽतीतादीनामविषयता, असतां अनुपकारित्वादिति इति चेत् । भवन्तु तद्विषयाणि निर्विषयाणि । निर्विषयत्वेऽपि तद्रूपानुभवाहितभासनाया उत्पद्यमानत्वात्,^४ स आकारो विज्ञानस्थात्मभूत एव ।

आद्याभाष्यानुविधानात् सामर्थ्यं न तु प्रतिभासनात् । अप्रतिभासिनोऽपि सामान्यप्रतिभासिनां विप्लवाः केशादयः, तेषां निष्क्रियत्वात् ।

तर्को विषयः स्यात् । माभूद् विषयः प्रतिभा(स)स्तुकस्यान्नेति चेदाह । नाविषयस्येत्यादि । अनुपकारकस्येत्यादि । अनुपकारस्येति पाठान्तरं । तत्र न विद्यते विज्ञानकार्यस्योपकारो यस्मादथात् रोनपकार इति व्याख्येयं । तस्याविषयत्वेऽतीतानागतादीनां । आदिशब्दात् प्रधानेश्वरादीनां यथागमकं कल्पितानां ग्रहणं । असत्तामित्यसामान्यहेतुः । भवन्त्स्वित्यादिना सिद्धसाध्यतामाह । तद्विषयाणीत्यतीतविषयाणि (१) निर्विषयत्वे कथन्तेष्वन्तर्गविष्यति चेत्येवमाद्यर्थानुकारी प्रतिभास इत्यत आह । निर्विषयत्वेगीत्यादि । तवनुपकारीति योसावर्थो-
 81b नुभूतोऽतीतश्च तदनु(प)कारी । अस्पष्टेन रूपेणातीतस्यैवार्थस्यानुकारान्नातीता-
 दिकन्ताम किञ्चिदस्ति यस्य रूपमनुकुर्यात् । स च प्रतिभासो^१ विज्ञानस्यात्म-
 भूत एवास्पष्टरूपस्य बहिरविद्यमानत्वात् । तद्रूपानुकारित्वे कारणमाह । तद्रूपानुभवेत्यादि । यद्रूपो वर्तमानार्थानुभवो जातस्तेन या वासना आह्विता तत् उत्प-
 दमानं ज्ञानमनुभूतार्थकारिणोत्पद्यत इत्यर्थः । युक्तमतीते तद्रूपार्थानुभवोत्पत्तिर्वर्त-
 मानावस्थायामर्थस्यानुभूतत्वाद् अनागतादी कथं । न हि तत्रानुभवो^२स्ति । तत्रा-
 प्येवम्भूतोर्थो भविष्यतीत्येवंभूताच्छब्दाद् योभिलापसंसृष्टो विकल्पः स एव स्वसं-
 विदितत्वात् तद्रूपानुभवस्तेनाहितवासनोत्पत्तेरदोषः ।

एवं प्रधानादिविकल्पेष्वपि यथागमं शब्दार्थाकारविकल्पानुभववासनो-
 त्पत्तिर्व्याख्येया । एवमतीतादीनामविषयत्वे प्रसङ्गादनुपकारको विषय इति यदु-
 क्तान्तदैकान्तिकमेव । तथा व्यक्ती^३नामसिद्धोपकाराणामविषयत्वान्नास्ति
 सामान्यज्ञाने प्रतिभासः । ततश्च यदुक्तं (१) समर्था व्यक्तयो विज्ञाने प्रतिभासना-
 दिति (१) तस्यासिद्धत्वमुक्तं ।

अधुना प्रतिभासमङ्गीकृत्यानैकान्तिकत्वमाह । आद्याभावेत्यादि । अर्थभावे
 भावस्तदभावे चाभावो विज्ञानस्य भावाभावानुविधानं । तस्माद्वेतोरर्थस्य
 विज्ञाने सामर्थ्यं गम्यते । न तु^४ प्रतिभासनात् । यस्माद् वस्तुस्थित्या सामान्य-
 स्यासत्यपि प्रतिभासने विकल्पविज्ञाने सामर्थ्याभ्युपगमात् । तदेवाह (१) अप्रति-
 भासिनोपीत्यादि । न हि व्यक्तिव्यतिरेकेण सामान्यं प्रतिभासते । यदपि सामान्य-

अभिन्नप्रतिभासा धीर्न भिन्नेष्विति चेन्मतम् ।

नानेकस्मात् एककार्यकरणमिति वाच्यम् । अथ चेत् भिन्नेषु अर्थेषु तद्व्यवस्थानं, धीरभिन्नप्रतिभासिनी च न हि स्यात् । न सामान्यप्रतिभासिनीषु स्वलक्षणप्रतिभासः ।

तदभावेऽपि तासां भावात्, आकारान्तरेण स्वविज्ञाने प्रतिभासनात्, एक-

प्रतिभासि विकल्पविज्ञानान्तदपि वर्णसंस्थानाद्याकारमेव । न हि तत्रापि वर्णाद्याकारविवक्तोक्त्यः सामान्याकारो लक्ष्यते ।^४ न च वर्णसंस्थानाद्यात्मकं सामान्यं । तस्मान्न वस्तुस्थित्या सामान्यं प्रतिभासते (१) तथापि तस्याप्रतिभासिनो भवन्मतेन भावात् । विज्ञाने सामर्थ्यात् । भाव्यते जन्यते कार्यमनेनेति भावः सामर्थ्यमुच्यते । सत्यपि च प्रतिभासने नास्ति सामर्थ्यमिति दर्शयन्नाह । प्रतिभासिनामित्यादि । विप्लवन्ते वस्तुत्वादपगच्छन्तीति विप्लवाः केशादथ एव^५ (१) विप्लवा इति विग्रहः । ते हि तैमिरिकादिदर्शने प्रतिभासन्ते तथापि तेषामभावात् । पूर्ववद् भावशब्दव्युत्पत्तेरसामर्थ्यमभावशब्देनोच्यते । विज्ञानजननं प्रत्यसामर्थ्यमित्यर्थः । तदेव सामर्थ्येऽपि प्रतिभासदर्शनात् प्रतिभासनात् सामर्थ्यमित्यस्यानेकान्त उक्तो भवति ।

“तदैकमुपक्रुयुस्ताः कथमेकान्धियं च न”ति (१।१०७)

गदुक्तान्तत्र^६ परस्योत्तरमाशङ्कते । अभिन्नेत्यादिना । अभिन्नप्रतिभासा एकाकारा । भिन्नेषु स्वलक्षणेपु । तेषां स्वलक्षणातागाकारस्तदाकारः सोऽपि आहितो यस्याम्बुद्वौ सा तथा (१) एवंभूता चासावभिन्नप्रतिभासिनी च न हि स्याद् यदि विलक्षणेभ्य एवोत्पद्येत । भवति चाभिन्नप्रतिभासिनी । तस्मान्न विलक्षणेभ्य एवोत्पद्यते किन्तु सामा^७न्यपदार्थादिति ।

82a

नेत्यादिना प्रतिविधत्ते । एतत्कथयति (१) यदि स्वलक्षणानि स्वाकारा वा (?)तेन सामान्याकाराणां बुद्धीनां जनकानीप्यन्ते तदेतद् युज्यते । भिन्नेषु कथमभिन्नप्रतिभासा बुद्धिरिति । तच्च नास्ति यतो न सामान्यप्रतिभासिनीषु बुद्धिषु स्वलक्षणप्रतिभासः । यस्मात् सामान्यप्राहिणीषु बुद्धिषु स्वलक्षणप्रतिभासाभ्युपगमे तिस्रः कल्पनाः । (१) येन रूपेण चक्षुरादिबुद्धिषु व्यक्तयो भासन्ते तेनैव सामान्यबुद्धिष्वपि । (२) सामान्यबुद्धौ वा यद्रूपमाभाति तदेव स्वलक्षणानां । (३) रूपद्वयं वा एकस्य भेदस्याभ्युपगन्तव्यं । येन केन चक्षुरादिबुद्धिषु भासन्तेऽन्येन विकल्पबुद्धिष्विति ।

(१) तत्राद्ये पक्षे चक्षुरादिबुद्धिवत् स्वलक्षणाभावे सामान्यबुद्धीनामप्यभावः स्यान्न चैवं । तदभावेऽपि तस्य^८ स्वलक्षणस्याभावेऽपि तासां सामान्यबुद्धीनां

स्मिन्ननेकाकारायोगा(दतिप्रसंगा)च्च ।

453a

तस्मान्नैव^७ तदुद्भवा भिन्नार्थग्राहिणी अभिन्ना भाति ।

अतत्प्रतिभासिन्यपि अर्धवसायविभ्रमात् व्यवहारयति लोकम् । स तु तस्यां प्रतिभासमान आकारो पार्थैष्वस्ति, अन्यत्र भेदाभेदिनः^८ । स चारूप एव । तमेवाकारं गृहीत्वा तथा विस्तृत इत्युक्तं प्राक् ।

भावात् । (२) द्वितीयस्य पक्षस्याभावमाह । आकारान्तरेत्यादि । सामान्या-
काराद्वाकारान्तरेणासाधारणेन स्वज्ञाने चक्षुरादिज्ञाने प्रतिभासनान्न सामान्या-
कार एव रूपं न्यवतीनां । (३) तृतीयम्पक्षं निराकर्तुमाह । अनेकाकारायोगादिति ।
एकस्यानेकत्वमयुक्तमेवानेकत्वयोर्विरोधात् । अतिप्रसङ्गा^९च्चेत्येकस्यानेकत्वकल्प-
नायां न क्वचिदेकत्वं स्यादित्यर्थः । स्वलक्षणं च सामान्यबुद्धौ न प्रतिभासते ।

यत् एवन्तस्मान्नेथं सामान्याकारा बुद्धिः । भिन्नार्थग्राहिणी (१) आहितस्व-
क्षणाकारा सत्यभिन्नाकारा भाति । तदुद्भवा भिन्नपदार्थोद्भवा । किन्तु स्वल^४
क्षणग्राहिणोनुभवेनाहितां वासनामाश्रित्य प्रकृत्या भ्रान्तैर्व्यमुत्पद्यते । पारम्पर्ये^५
च व्यक्तयस्तस्याः कारणं कथ्यन्ते ।

यदि सामान्यबुद्धिर्न स्वलक्षणप्रतिभासिनी कथं स्वलक्षणे लोकं प्रवर्त्तय-
तीति चेदाह । अतत्प्रतिभासिन्यपीत्यादि । अस्वलक्षणप्रतिभासिन्यपि स्वप्रति-
भासेऽनर्थेऽर्थाध्यवसायविभ्रमाद्धेतोर्व्यवहारयति लोकं दृश्यविकल्प्यावेकीकृत्य
प्रवर्त्तयतीति यावत् । यदि सामान्यबुद्धिः सामान्याकारा स एव पारमार्थिकन्तर्हि
सामान्यम्भविष्यतीत्याह । स तु तस्यागित्यादि । स प्रतिभासमानः सामान्याकारो
पार्थैष्वस्ति । तस्य व्यतिरिक्तस्य व्यतिरेकेणानुपलम्भनात् । अव्यतिरिक्तस्य च
व्यक्तिवदनन्वयात् ।

कथन्तर्हि व्यक्तिष्वभिन्नाकारप्रतिभास इत्याह । अन्यत्र भेदादभेदिन इति ।
भेदोन्यापोहः स एव प्रतिव्यक्त्यभेदी । तथा हि यथैका गोव्यक्तिरगोव्यावृत्ता त-
थान्यापि^६ । तदनेन प्रकारेण स्वलक्षणान्येव विजातीयव्यावृत्तान्यभेदीनि भेद-
इत्युच्यन्ते । अन्यत्र शब्दश्चायम्बिभक्त्यन्तप्रतिरूपको निपातः । अन्यशब्द-
समानार्थः । न त्वयन्त्रलप्रत्ययान्तः सप्तम्यर्थस्याधिवक्षितत्वात् । तेनायमर्थो
यथोक्तेन प्रकारेण स्वलक्षणात्मकाद् भेदादभेदिनोन्यः प्रतिभासमान आकारो-
82b र्थेषु नास्ति किन्तु स्वलक्षणात्मक एव भेदो^७ विजातीयव्यावृत्तेरभेदी सर्वत्र विद्यतेऽ-
भेदाध्यवसायात् । अभेदाध्यवसायस्य च स एव भेदः पारम्पर्येण निमित्तं ।

ननु बुद्धावभिन्नाकारः प्रतिभासते कथमर्थेषु नास्तीत्युच्यत इत्याह । स चा-
रूप इति (१) ह्यर्थे च शब्दः । स हि विकल्पप्रतिभस्याकारो निःस्वभावस्तत्त्वा-

अपि च सामान्यवस्तुवाचिवदपि व्यक्तीनां भेद एव कथं तत्र नृद्व्या-
कारभेद^१ इति तुल्यं बोध्यम् । न तुल्यं, तत्र सामान्याभेदवदिति चेत् । ननु तत्र
तस्य सतोऽपि आभासो न लक्ष्यते, सा हि बुद्धिर्वर्णसंस्थानवती विभाव्यते । न
देवदं सामान्यम् ।^१ न च ततोऽन्यत्र^२ अभेदकारोऽपि दवचिन्त ।

आकृतिसामान्यवादिनोऽपि स तथा विशेषवत् तस्य अव्यतिरेकात् अर्थावृत्ति-
रिति भेदात् नाभिन्नः प्रतिभासो युज्यते ।

न्यत्वेन परमार्थतो व्यपस्थापयितुमशक्यत्वादिति संप्रत्ययवोक्तत्वात् ।^१ तमेवा-
कारङ्गुहीतबुद्धिस्तदाकारोत्पत्तिरेवास्याः ग्रहणन्तथैत्यरूपस्याकारस्य ग्रहणाद्
बिप्लवते भ्रान्ता भवतीत्युक्तम्प्राक् । अशक्तिरेषा विकल्पानामविद्याप्रभवत्वा-
दिनोक्तत्वात् ।

दोषस्य परिहारमुक्त्वाऽधुना तुल्यदोषतामापादयन्नाह । अपि चेत्यादि । न
तुल्यमिति परः । तत्रेति भिन्नासु व्यक्तिषु तत एव सामान्यास्तुल्याकाराद् बुद्धि-
रिति न तुल्यं बोध्यं ।

नवित्यादि सि द्धा न्त वा दी । तत्र व्यक्तिषु तस्य सामान्यस्य सतोऽप्या
(?प्या) भास आकारो न लक्ष्यते । यद्वा तत्रेति विकल्पिकाविकल्पिकायां बुद्धौ ।
स्यादेतद् (१) विकल्पिकायान्तस्याभासोस्तीत्याह । सा हीत्यादि । सा हि
विकल्पिका बुद्धिर्वर्णसंस्थानवती विभाव्यतेऽनुभूयते । वर्णाद्याकारमेव सामान्य-
मिति चेदाह । न चेत्यादि । ईदृशमिति वर्णसंस्थानाकारं गुणत्वाद् वर्ण-
संस्थानादेः सामान्यस्य च गुणव्यतिरेकात् । न च तत इति वर्णसंस्थानादेः ।

एवं तावद् भिन्नं सामान्यं निराकृत्याभिन्नं निराचिकीर्पन्नाह । आकृती-
त्यादि । स्वलक्षणानामात्मभूतमेव सादृश्यमाकृतिस्तदेव सामान्यन्तस्य वादः
स यस्यास्ति । तद्वा वदितुं शीलं यस्य सां ख्य म्य स तथा । विशेषवत्^२ स्वलक्ष-
णवत् तस्य सामान्यस्य स्वलक्षणादव्यतिरेकाद्धेतोरर्थान्तरे द्वितीयादिव्यक्तिष्व-
वृत्तिः । इति हेतोस्तदपि सामान्यं स्वलक्षणमेव जातन्ततो भेदाद्धेतोर्विद्यमानस्य
नाभिन्नः प्रतिभासो युज्यते व्यक्तिष्वित्यध्याहारः ।

तदेवमु द्यो त क रा ह्यभिहितमभिन्नप्रतिभासमभ्युपगम्य व्यतिरिक्तस्याव्यति-
रिक्तस्य च सामान्यस्यायो^३गाद् भ्रान्तिरेवायं व्यक्तिष्वेकाकारप्रतिभास
इत्युक्तं ।

^१ Bām-po bži-pa = चतुर्थमाह्निकम्

अथवा । अस्तु बुद्धेः प्रतिभासः—

“अभिन्नप्रतिभासाधीर्न भिन्नेष्विति”

प्रतिभासो धियां भिन्नः समाना इति तद्ग्रहात् ॥१०९॥

अस्तु प्रतिभासो धियां भिन्नाः समाना इति^४ तासां ग्रहणात् । नैव तामु
अभिन्नः प्रतिभासः समाना इति ग्रहणात् । न हि एकप्रतिभासे समाना
इति युज्यते । किन्तुहि ? तदेवेदमिति ।

द्वयस्य^५ सम्बन्धादिति चेत् । न अप्रतिबद्धस्य सम्बन्धायोगात्, अति-
प्रसङ्गाच्च । ताः समाना इति चेत्, कथमन्योन्यस्य साम्यम् ? तत्सम्बन्धादिति
चेत् । न ।^६

अधुनास्त्येकप्रतिभासो व्यक्तिष्वित्याह । अथवास्वित्यादि । यदुक्तम्
(१) अभिन्नप्रतिभासा धोर्न भिन्नेष्वित्येतदस्तु । इष्टमेवैतदित्यर्थः । यतः प्रति-
भासो धियां सामान्यबुद्धीनां भिन्नः । किङ्कारणं (१) समाना इति तासां
व्यक्तीनां ग्रहणात् ।

नैवेत्यादिना व्याचष्टे । तास्विति सामान्यबुद्धिषु^६ अभिन्न इत्येकः (:) प्रतिभा-
सोऽस्ति (१) किं कारणं (१) तासां व्यक्तीनां समाना इति ग्रहणात् ।

ननु समाना इति गृहे सत्येकप्रतिभासः कस्मान्न युज्यत एवेत्यत आह । न ही-
त्यादि । किन्तुहि तदेवेति यत्पूर्वदृष्टान्तदेवेदमदृश्यत इत्येवं स्यान्न तु पूर्वोक्तं समान-
मिति भेदाधिष्ठानत्वात् समानव्यवहारस्य । द्वयस्येत्यादि । यदि सामान्यमेव
83a केवलन्ता^७भिर्बुद्धिभिर्गृह्यते तदा भवेदयं दोषः । किन्तु सामान्यं विशेषश्च द्वयमपि
सामान्यबुद्ध्या गृह्यते । ततो द्वयस्य ग्रहणाददोषः । यतस्तेनैव सामान्येन युक्ता
विशेषाः समाना इति गृह्यन्त इति ।

तथापीत्या चार्थः । द्वयस्य ग्रहणेपि कल्प्यमाने तद्विहेति स्यात् । तत् सामान्यं
यत्पूर्वं व्यक्तीं दृष्टान्तविह व्यक्त्यन्तरे दृश्यत इत्येवं स्यान्न तु समान इति व्यक्तिभ्य
एकान्तभिन्नत्वात् सामान्यस्य । तदेवेत्यर्थान्तरभूतं गोत्वादिकं तासां व्यक्तीनां
साम्यं येन तास्समाना इति चेत् । अन्यः सामान्यात् साऽन्यस्य स्वलक्षणस्य कथं
केन प्रकारेण साम्यं । न केनचिदित्यभिप्रायः । तथा हि व्यक्तिरूपानुकारात्
सामान्यं व्यक्तीनां साम्यं कल्प्येत (१) तच्च नास्ति व्यक्तिभ्योऽप्यन्तर्विलक्षण-
त्वात् सामान्यस्य । नाप्यनेनान्ये समाना येन तत्साम्यं स्यात्^८ । न हि व्यक्ति-
रूपानुकारादिना साम्यं किन्तु तत्सम्बन्धात् । व्यक्तिभिः सम्बन्धात् । सामान्यं
व्यक्तीनां सामान्यमिति चेन्नैतदेवं । किङ्कारणम् (१) अप्रतिबद्धस्य व्यक्ताव-

‘कथन्ता भिन्नधीग्राह्याः समाश्रदेकर्यता ।

सादृश्यं ननु धीः कार्यं तासां सा च विभिद्यते ॥११०॥

ग्रहणदर्शनात् । आसु अभिन्नप्रतिभासः ।

ननु आश्वभिन्नप्रतिभासः, न तद्दर्शने भेदाभेदप्रतिभासात् न समानाः ४५३।

नायत्तस्य ताभिरनुगकृतस्येत्यर्थः । समवायलक्षणेन सम्बन्धेन सम्बन्धात् सामान्यस्य साम्येभ्युपगम्यमानेऽतिप्रसंगः संख्यासंयोगकार्यद्रव्याणामपि सामान्यरूपता स्यात् ।^३ ततश्च तत्सम्बन्धात् संख्येयादिषु समानप्रतिभासः स्यात् ।

कथमित्यादि परः । समाना इति ग्रहणाद् व्यक्तिषु प्रतिभासभेदः साध्यते (१) तच्चैतद् विरुद्धं । यस्मात् समाश्रयेता व्यक्तयः नयम्भिन्नधीग्राह्या एवेति सावधारणं । अभिन्नधीग्राह्या अपि प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तथा हि यत्र किञ्चित् सामान्यं कश्चिच्च विशेषस्तत्र समाना इति ग्रहणं युक्तमन्यथा^४ घटपटादिव-
दभेदप्रतिभासः स्यान्न समाना इति ।

तद्व्याचष्टे । नन्वित्यादि । आसु व्यक्तिष्वित्यनेन विशेषरूपमाह । अभिन्नः प्रतिभासः सिद्ध इत्यध्याहार्यः ।

अनेन च सामान्यस्य रूपमुक्तं ।

तदेवं साधारणाऽसाधारणरूपग्रहणाद् व्यक्तयः सम्मना गृह्यन्त इति समु-
दायार्थः । तत्किं समानेष्वेकानेकप्रतिभासो विद्यते येनैवमुच्यते ।^५ यदि स्यादि-
हेति बुद्धिः स्यादित्युक्तं । सामान्यात्मकत्वाद् विशेषाणां समाना इति प्रतिभास
इति चेत् । नन्वनुगतप्रतिभासाभावे सामान्यमस्तीति कुतः । न च समानरूपान्य-
थानुपपत्त्या सामान्यकल्पना युक्ता । स्वहेतुस्य एवं केषांचित् समानागेबोत्पत्तेः
केषांचिदसमानां । न च सामान्यात् तेषां समानरूपता युज्यत इत्युक्तं ।^६

तेन यदुच्यते भट्टे न ॥

“न चाप्रसिद्धसारूप्यानपोहविषयात्मना ।

शक्तः कश्चिदपि ज्ञातुं गवादीनविशेषतः ॥

अथासत्यपि सारूप्ये स्यादपोहस्य कल्पना ।

गवाश्वयोरेयं कस्मादगोपोहो न कल्प्यते ॥

शावलेयाच्च भिन्नत्वं बाहुलेयाश्वयोस्समं ।

सामान्यं नान्यदिष्टं च क्वागोपोहप्रवर्तनं ॥

अगोहानपि चाश्वदीनेकधर्मान्वयादृते ।

प्रतीयन्ते इति चेत् न हि एककार्यं(ता)सादृश्येनैव । अर्थज्ञाने द्वावाकारौ
दृष्टौ । अदृष्टे यथा अर्थद्वयकल्पनेन स्वयमेव ^१एककार्या व्यक्तयः
कल्पभाविषयतां उपगताः । तस्मादनया व्यभिचारेण तथा ऽऽरोप्यत इति
न बोधः ।

धीः कार्यं तासां सा च विभिद्यते ।

तद्वत् प्रतिब्रव्यं तत्प्रतिभासिनोपि ज्ञानस्य (व्यक्ति)^२भेदात् कथं

83b

न निरूपयितुं शक्यस्तदपोहो न सिध्यतीति^३ (१)^१

अपास्तं । सामान्यमन्तरेणापि स्वहेतुभ्य एव गद्यादीनां समानामुत्तरार्थं वि
नाम सारूप्यमर्थान्तरभूतं नेप्यते सारूपास्तिवध्यन्त एव ते । एवंरूपाश्च येन भव-
न्त्यश्वादयस्ते सर्वेऽविशेषेणागोरूपतया निपिध्यन्त इति न काचित् क्षतिः ।

आचार्यस्तु 'न नाम स्वहेतुभ्यः समाना उत्पन्नास्तथापि न सा^४मान्यबलात्
ममाना इति प्रतीतिरिति' दशयन्नाह । नेत्यादि । तद्दर्शनं इति व्यनितप्राप्तिं
ज्ञानं । सामान्यज्ञाने वा । भिन्नाभिन्नयोरिति विशेषसामान्ययोः । एककार्यतासादृश्य-
मिति । एककार्यतेव सादृश्यं साम्यं तेनैव समाना व्यक्तयः प्रतीयन्त इत्यर्थः । न
तु पारगार्थिकेन सामान्येन । तेनैककार्यता सादृश्यं येषान्त एयापोह^५विषया येषां
त्वेककार्यता नास्ति तेऽपोह्या इति सिद्धं । यथा चैकान्तभिन्ना अप्येककार्यं कुर्वन्ति
तथोक्तं प्राक् ।

कस्मान्न सामान्येन समाना प्रतीयन्त इत्याह । न हीत्यादि । अर्थज्ञान इत्य-
नुभवज्ञाने द्वावाकारौ भिन्नी । अर्थद्वयकल्पनेन समानासमानकल्पनेन । कल्पना-
विषयतामित्येकत्वारोपविकल्पविषयतां । तथेति समान^६रूपतया । अनया
विकल्पबुद्ध्या ।

नन्वित्यादि परः ।

तासां व्यक्तीनां धीः कार्यं सा च विभिद्यत इत्येतावान् कारिकाभागः ।
प्रतिभावमित्येतदपेक्ष्य पठितः । एवम्भावं प्रति । तद्वद्वित्यादि विवरणं ।
तत्प्रतिभासिनोपि व्यक्तिप्रतिभासिनोपि ज्ञानस्य । तद्वद्व्यनितभेदात् । कथमेक-
कार्या व्यक्तयो नैव । (१११०॥)

स्यादेतत् (१) नानुभवज्ञानेनैककार्याः व्य^७क्तयः किन्तु यत्तद्विकल्पकमेक-

एककार्याः ? तद्धि तासां कार्यं भिद्यते । घटादेः उदकाहरणादि यदेककार्यं तदपि प्रतिद्रव्यं भेदात् भिद्यत एवेति । भिन्नानां^३ नैककार्यता इति चेत् । नार्थं दोषः । एवम्—

एकप्रत्ययमर्शस्य हेतुत्वाद् धीरभेदिनी ।

एकधीहेतुभावेन व्यक्तीनामप्यभिन्नता ॥१११॥

निबेदितमिव यथा वस्तूनां न स्वभावसंबन्धः^४ । तत्र एकाकारा बुद्धि-
भ्रान्तिरेव । तां क्रमेण भेदितो विकल्पहेतवो भवन्तः पदार्था न

रूपाधारोपेण तदपेक्षयेत्यत आह । तद्धीत्यादि । तद्वचनभूतज्ञानन्तासां व्यक्तीनां कार्यं न विकल्पविज्ञानान्तस्य व्यक्त्यभावेऽपि भावान् । तस्यैव च विकल्पस्य समाना इत्येवमुत्पद्यमानस्य व्यक्तित्वं किं साम्यं । पटादीनां शीतापनयनमित्येवमादिपरिग्रहः । प्रतिद्रव्यमित्यव्ययीभावात् षष्ठ्या अम्भावः ।^५ द्रव्यस्य द्रव्यस्य यो भेदस्तस्माद् भेदात् कारणभेदाद् भिद्यत इति यावत् ।

नेत्या वा र्यः । एकप्रत्ययमर्शस्येति स्वविषयस्यैकाकारप्रत्ययस्य हेतुत्वाद् धीर्निर्विकल्पिका सविकल्पिका वाऽभेदिनी भाति । एकधीहेतुभावेनेत्यध्यवसितैकरूपाया बुद्धेर्हेतुत्वेन व्यक्तीनामभिन्नता भाति ।

एतदुक्तमभवति । प्रत्येकं यद्यपि व्यक्तिस्वरूपग्राहिण्यो धियो भिन्नास्त- 84a
थापि प्रत्यभिज्ञया तासामेकत्वमध्यवसीयते । अनेन चैककार्यतासादृश्येन व्यक्तीनामेकत्वं । न त्वेकपरामर्शहेतुत्वेनानुभवज्ञानानामेकत्वमुपचर्यते । नापि तथाभूतानुभवज्ञानहेतुत्वेन व्यक्तीनामेकत्वमुपचर्यते । स्वलितप्रत्ययविषयत्वाभावादुपचरितोपचाराभावाच्च । वृत्त्यर्थानुरूपश्च कारिकार्थो न व्याख्यातः स्यात् । (११११॥)

ननु यदेककार्यतासादृश्येन व्यक्तीनामेकत्वाध्यवसायः कथन्तर्हि बुद्धीनामेकत्वाध्यवसायः । एककार्यत्वाभावात् । अथ ताः स्वभावत एकत्वावसायं जनयन्ति व्यक्तयोप्येवम्भविष्यन्तीति किमेककार्यतासादृश्येन ।

सत्यम् (१) आचार्यं दिग्ना गा मिप्रायेणैवमुक्तमित्यदोषः । तस्मादेकत्वाध्यवसादेकत्वमिष्यते । न परमार्थत इत्यत आह^६ । निबेदितमित्यादि । “सर्वभावाः स्वभावेन व्यावृत्तिभाविन” (प्र० वा० १।४२) इत्यत्रोक्तत्वात् । तत्रेत्यसंसर्गिषु भेदेषु । एकाकारा बुद्धिरतस्मिंस्तद्ग्रहाद् भ्रान्तिरेव ।

अथ स्यात् (१) सामान्यमन्तरेण भ्रान्तरेवायोग इत्यत आह । तान्वित्यादि । ताम्भ्रान्तिभेदिनः पदार्था व्यावृत्तानि स्वलक्षणानि क्रमेण जनयन्ति न साक्षात् ।

जनयन्तीति निवेदितम् । स त्वेषामभिज्ञोऽतत्कारिस्वभावविवेकः,⁵ इति ज्ञानादेः कस्यचिदेकस्य करणात् ।

तदपि प्रतिद्वयं अभिन्नम् प्रकृत्या अभेदाभ्यस्कन्दिनो हेतुत्वात् अभिन्नं ह्याति । तथाभूतहेतुभेदाद्व्यवसायस्य ज्ञानाल्लक्ष्यस्य हेतुत्वात्, व्यक्तयोगि । प्रकृत्या
453a) एकं प्रत्ययं संसृष्टाकारं स्वभावभेदपरमार्थानुपचरितं जनयन्तीति अशकृन्निवेदितम् ।

एवं चेत् एककार्यवस्तुभेदः ।

स्वभाव(त) इति प्रकृत्या । चकारो निवेदितमित्यस्या⁶नुकर्षणार्थः । एतदपि तत्रैव प्रस्तावे निवेदितं । क्रमेणेति यदुक्तन्तस्य व्याख्यानं विकल्पहेतवो भवन्त इति । विकल्पकारणत्वादनुभवज्ञानम्विकल्पः । विकल्पहेतोरनुभवज्ञानस्य हेतवो भवन्त इत्यर्थः । व्यक्तयोनुभवज्ञानं जनयन्ति तच्चैकाकारा भ्रान्तिमित्ययं क्रमार्थः ।

स त्वेषामित्यादिना कारिका र्थमाह । सर्वेषाम्भावानामभेदोन्यापोहः । किं स्वभावोऽतत्कारिविवेकः स एषामभिन्न इत्युच्यते । कस्माद् (1) ज्ञानादेरर्थस्येन्द्रियस्योदकाहरणादेश्च कस्यचिदित्यात्मानुरूपस्यैकस्य करणात् ।

यद्वा (1) ननु बुद्धेरेवायमभिन्नाकारः कथं व्यक्तीनामित्यत आह । स त्वाकार एषां बाह्यानामभिन्नस्तथैव प्रतीतिः (1) प्रतीतिरेव कुतः । ज्ञानादेः कस्यचिदेकस्य करणात् (1) स चाकारो भेदोन्यापोह इत्युच्यते न सामान्यं । किङ्कारणम् (1) अतत्कारिस्वभावविवेको यतः ।

एतदुक्तमभवति । प्रतिव्यक्तिर्गौरीरिति प्रत्ययेनातत्कारिस्वभावविवेको-तत्कारिस्वभावविविक्त एव स्वभावो विषयीक्रियते । न त्वर्थान्तरभूतं सामान्यन्तेन भेद इत्युच्यते । एतत्पक्षार्थस्य व्याख्यानं ॥१११॥

ननु कथं ज्ञानादेरेकत्वमित्याह । तदपीत्यादि ।⁶ पूर्वाद्धैस्यैतद् व्याख्यानं । तदपि ज्ञानादिकार्यमभिन्नं ह्यातीति सम्बन्धः । प्रकृत्येति स्वभावेन । अभेदाभ्यस्कन्दिन इत्यभेदाध्यवसायिनः । तथाभूतैत्यादिना व्यक्तीनामपि विकल्पं प्रति पारम्पर्येण कारणत्वमाह । अभेदावसायो विद्यते यस्मिस्तस्य ज्ञानादे-
84b) रित्यनुभवज्ञानस्योदकाद्याहरणादेश्चार्थस्य हेतुत्वात् कारणात् क्रमेण व्यक्त-योप्येकं प्रत्ययं जनयन्तीति सम्बन्धः । किम्विशिष्टमित्याह । संसृष्टाकारमित्यादि । संसृष्टो व्यक्तिध्वारोपित एक आकारो येन स तथा । स्वभावभेदोन्य-व्यावृत्तं रूपं स एव परमार्थानुपचरितोऽस्येति विग्रहः । पारम्पर्येण व्यावृत्तस्वलक्षण-द्वारायातत्वाद् विकल्पस्य ।

ननु च तान्तु भेदिनः पदार्था इत्यादिनाऽयमर्थोऽनन्तरमेवोक्तः ।

सा चातत्कार्यविरलेषः,

एव ।

तदन्यस्यानुवर्तिनः ।

अदृष्टेः प्रतिवेधाच्च;

त हि वृद्धं विभागेन न प्रतिभासत इति^१ । सति वा क्वचिद्
अनाश्रितं कथं ज्ञानहेतुरित्येतदप्युक्तम् । संकेतोपि न युक्तः । तस्मात्—

संकेतस्तद्विद्वर्थिकः ॥११२॥

एव युक्तः । योयं अन्योन्यं विवेकः भावानां तत्प्रतीतये संकेतोऽपि

सत्यं (१) किन्तु क्रमेण विकल्पहेतवो भवन्त इत्याद्यस्यैवार्थोऽनेन स्फुटीकृतः ।
एककार्यभेदवस्तुभूत सामान्यम्भविष्यतीत्यत आह । सा चैकवाग्यता ।
अतत्कार्येभ्यो विस्लेषो व्यावृत्त एव स्वभावो न वस्तुभूत सामान्यं । किं कारणन्त-
द्वयस्य स्वलक्षणादन्यस्यानुवर्तिनोर्वायनो वस्तुनो व्यक्तिव्यतिरेकेणा^२दृष्टेः
प्रतिवेधाच्च पूर्वोक्तात् ।

न हीत्यादिना व्याचष्टे । वृद्धमुपलब्धिलक्षणप्राप्तं विभागेन व्यक्तिभ्यो
भेदेन । सति वा सामान्ये नित्यत्वादनाधेयातिष (?श)यत्वेन क्वचिद् व्यवतधन्तरे
अनाश्रितं कथं ज्ञानहेतुः । नैव । आश्रयव्यंग्यस्य तस्य ज्ञानहेतुत्वमिष्टमित्य-
भिप्रायः । एनदप्युक्तमित्यनेन सम्बन्धनीयं । अस्यापि प्रागुक्तत्वात् ।

यत^३ एवम्भूतं सामान्यं नास्ति । तस्मात् संकेतोपीत्यादि । तद्वित्यग्यापोहः
सम्बध्यते । तस्यास्यापोहस्य विकल्पेन स्वाकाराभेदेनाध्यस्तस्य वित् ज्ञानं ।
तत्पूर्वको लाभश्च । तद्वित् । सैवार्थः फलमिति विशेषणसमासः । (स)मय-
स्यास्ति संकेतस्येति मत्वर्थीयष्ठन् । विकल्पाध्यवसितवाद्द्वार्थप्रतिपत्त्यर्थमिति
समुदायार्थः । सर्वेचारात्मः फलार्थ इति विदित्वाभार्थोप्याक्षिप्त एवान्यथा
संकेतकरणस्य वैयर्थ्यात् ।

ननु तद्विद्वर्थो यस्येति बहुव्रीहिणा भवितव्यं लाघवात् । बहुव्रीहिणोक्तत्वान्म-
त्वर्थस्य तद्विभा(गा)नुत्पत्तिलाघवत्वं । तथा च शाण्ड्य^४ उक्तं “कर्मधारयाद्
बहुव्रीहिर्भवतीत्यादि” ।

नैष दोषः । इदमपि तत्रोक्तं^५ “क्वचित्कर्मधारय एव सर्वसाधनाद्यर्थ” इति ।
आकृतिगणत्वाच्च सर्वसाधनादेस्तत्रायत्तद्विद्वर्थिकशब्दो द्रष्टव्यः । (११२॥)

^१ Vyākaraṇa-mahābhāṣya.

^२ Ibid.

क्रियमाणोऽतत्कारिविवेकेन प्रवृत्त्या एव शोभते ।

अतत्कारिविवेकेन प्रवृत्त्यर्थतया श्रुतिः ।

यदि तत्प्रतीत्यर्थो न संकेतः, तस्य व्यवहारकालेऽपि असंस्पृशान्नान्य-
परिहारेण प्रवर्त्तते^३ । न हि तेषां तेभ्यः स विवेकः शब्देन चोद्येत ।

सा च श्रुतिः—

अकार्यकृतितत्कारतुल्यरूपावभासिनी ॥११३॥

धियं वस्तु(पृथग्भावमात्रबीजामनधिकाम्) ।

योयमित्यादि विवरणं । अन्योन्यं विवेकोन्यव्यावृत्तः स्वभावो भावानान्त
प्रतीतये तन्निश्चयार्थं स्वप्रतिभासेऽध्यवसितबाह्यरूपे संकेतोपि क्रियमाणः शोभेत
युक्तियुक्तत्वात् । (१) किमर्थं क्रियत इत्यत आह । अतत्कारीत्यादि । विवक्षितार्थ-
क्रियाकारिणो ये न भवन्ति तेषां विवेके^१न परिहारेण प्रवृत्त्यर्थतया । अतत्कारिपु-
प्रवृत्तिर्माभूदित्यर्थः ।

अमुमेवार्थं व्यतिरेकमुखेण (?न) द्रढयन्नाह । यदीत्यादि । तस्यान्य-
परिहारस्य प्रतीत्यर्थो यदि न संकेतस्तत्कारिणी तदन्यपरिहारस्य व्यवहारकाले-
प्यसंस्पर्शात् । यद्वा यदि न तत्प्रतीत्यर्थः संकेत इति विजातीयव्यावृत्तस्वभाव-
852 प्रतीत्यर्थः संकेतः (१) तदा तस्यान्य^७व्यावृत्तस्य स्वभावस्य व्यवहारकालेपि न केवलं
संकेतकालेऽसंस्पर्शाच्छब्देनाविषयीकरणान्नान्यपरिहारेण प्रवर्त्तते ।

एतदुक्तम्भवति । यदा विधिरूपेणान्यव्यावृत्तार्थो विषयीकृतस्तदान्यव्यव-
च्छेदः प्रतीयेत । एतदेवाह । न हीत्यादि । विवेक इति विविक्तः स्वभावः ।
तेषान्तत्कारिणान्तेभ्य इत्यतत्कार्येभ्यः । यदि हि तस्य विविक्तस्य स्वभावस्य
प्रतीतये संकेतः कृतः स्यादेवं व्यवहारेपि शब्देन चोद्येत (१) तथा चान्यपरिहारेण
प्रवर्त्ततेति संकेतोपि तद्विद्वार्थिक एव युक्तः ।

ननु च शब्दजनिता बुद्धिः स्वाकारमेव बाह्यतयाध्यस्य ग्रहणादलीना ।
ततश्च तज्जनकस्य शब्दस्य कथम्बस्तुसम्वादः कथं चान्यापोहविषयत्वमित्यत
आह ।

सा चेत्यादि । अन्यापोहप्रतिपत्त्यर्थं या संकेतिका । सा च श्रुतिः । धियं
जनयत्यपीति सम्बन्धः । किन्निश्चिष्टाम् (१) अकार्यकृति । अबाह्यरूपे स्वाकारे ।
तत्कारि तुल्यरूपेणार्थक्रियाकारि बाह्यरूपेणावभासोध्यवसाय इति तृतीया-
समासः स यस्या विद्यत इति पश्चात् मत्वर्थीयः ।

जनयन्त्यप्यनत्कारिपरिहाराङ्गभावः^५तः ॥११४॥

वस्तुभेदाश्रयाच्चार्थं न विसंवादिका भता ।

ततोऽन्यापोहविषया नत्कर्त्राश्रितभावतः ॥११५॥

एकं तमाकारमारोप्यार्थेयूपयमानां मिथ्याश्रयसिद्धत्वात् अकार्यकारिण-
मपि^६ कार्यकारिणमिवाध्यवस्यन्तीं वस्तुपृथग्भाजमात्रबीजां समानाध्यवसायां
मिथ्यां जनयन्त्यपि श्रुतिः तदन्यपरिहाराङ्गभावात्, परमार्थतः तद्व्यतिरे-

एतदुक्तम्भवति । स्वाकारमवाह्यं बाह्यमिवाध्यवस्यन्तीमिति यावत् ।

एतेन प्रवृत्त्यर्थं^७त्वं श्रुतेराख्यातं ।

वस्तुभूतसामान्यमन्तरेण कुतस्तस्या उल्लिखितं चेदाह । वस्त्वित्यादि ।
वस्तुनाम्पृथग्भाव इतरेतरभेदस्तन्मात्रं बीजङ्कारणं पारम्पर्येण यस्याः सा तथो-
क्ता । यतश्चानुगतं रूपं व्यावृत्तं चैकीकृत्य गृह्णात्यतो नशिकां जनयन्त्यपि
श्रुतिरर्थे न विसंवादिका । कस्माद् (१) अतत्कारिपरिहाराङ्गभावतः । विजा-
तीयाव्यवच्छेदहेतुभावतः ।

एतदुक्तम्भवति । यद्यन्यव्यावृत्तवस्त्वध्यवसायिनीं बुद्धिं जनयेच्छ्रुतिस्तदा
तदन्यव्यावृत्त एव स्वलक्षणे पुरुषं प्रवर्तयतीति सम्वादिता स्यात् । संकेतकाले च
श्रुतेरितरेतरमिन्न एव स्वभाव आश्रयस्तत्रास्याः संकेतितत्वात् । तदेवम्पारम्प-
र्येण वस्तुभेदाश्रयाच्च कारणावर्थे । न विसंवादिता भता । व्यवहारकाले-
प्यन्यव्यावृत्तस्यैव वस्तुनः प्रापणात् ।

ननु विधिरूपेण वस्त्वध्यवसायात्कथं श्रुतेरन्यापोहविषयत्वमित्यत आह ।
तत्त इत्यादि । यतश्चातत्कारिपरिहाराङ्गभावतः श्रुतेर्वस्तुभेदाश्रयत्वं च ततः
कारणादन्यापोहविषया । एतदेव द्वयमाह । तत्कर्त्राश्रितभावत इति । तस्मिन्नपोहे
कर्तृभावतः । आश्रितभावश्च^८ स्वार्थाभिधानद्वारेणार्थादितत्कारिपरिहाराङ्गभाव-
तस्तस्मिन्नपोहे कर्तृभावः श्रुतेः । व्यवहारकाले संकेतकाले च वस्तुभेदाश्रयद्वारेण
प्रवृत्तेस्तस्मिन्नपोहे श्रुतेराश्रितभावः ।

एकेत्यादिना कारिकार्थमाह । तमित्येकमाकारं स्वप्रतिभासिनमारोप्यार्थ-
व्यवसायोत्पद्यमानां । स च स्वप्रतिभासो^९ मिथ्याश्रयसिद्धादकार्यकारी । तमे- 85b
वंभूतमपि कार्यकारिणमिवाध्यवस्यन्तीं । अनेनाकार्यकृतांत्यादि व्याख्यातं ।
वस्तुपृथग्भावमात्रमन्यव्यवच्छेदमात्रं यस्या बुद्धेरिति विग्रहः । मिथ्याबुद्धिं जन-
यन्त्यपि श्रुतिः । (१) कस्मान्मिथ्याबुद्धिरित्यत आह । समानाध्यवसायाभेकाकारा-

किंपु अर्थेषु^६ न विमंवादिकेति ।

तथा हि तेषु स व्यतिरेको भूतः, सर्वथाऽभ्युपगमनीयत्वात् । व्यतिरे-
154b दस्याव्यतिरिक्तस्य च सर्वथाऽयोगात् । तस्य वस्तुनि निवेशने शब्दज्ञानाभ्यां^७
दूरोत्सृष्टमेव वस्तु स्यात् तद्विषयाभिमतस्य तत्त्वभावात्, अन्यस्य वस्तु-
धर्मस्यापि कचिदसंस्पृशात् । तत एव सा श्रुतिरन्यापोहविषयेत्युच्यते ।

अन्यव्यावृत्तेऽर्थेषु व्यावृत्तिभेदं^८ विशेषेणोपादाय निवेशनात्, व्यजहा-

ध्यवसायां । तदन्यपरिहाराङ्गभावात् । विवक्षितादर्था^९दन्यस्य परिहारगभावतया
व्यवच्छेदाश्रयभावतः । परमार्थतो वस्तुतः । तद्व्यतिरेकिवत्तत्कार्यत्वात्तिरेकिपु
न विसम्बादिकेत्युच्यते । तथा हानित्यकृतकादिश्रुतयो यथाभूतस्य नित्यादि-
व्यावृत्तस्य वस्तुनो व्यावृत्तिमुपादाय संकेतितत्वाद् व्यवहारेपि तथा भूतस्या-
न्यपरिहाराङ्गभावेन प्राप्तिहेतवो भवन्ति । तेन यथार्थदर्शना^{१०}न्यायातत्या-
च्छृतिरपि सम्वादः ।

यद्वा यथाभूते व्यवच्छेदे सा श्रुतिः संकेतिता तस्य परमार्थतोऽस्ति वस्तुपु
सद्भाव इतीयना लेशोनाविसम्वादित्वं न तु धूमादिवच्छब्दानामावश्यको वस्तुनि
प्रतिबन्धस्तेषामिच्छामात्रप्रतिबद्धत्वात् ।

अविसम्वादित्वमेव समर्थयन्नाह । तथा हीत्यादि । तेषु भावेषु स व्यतिरेको
व्यवच्छेदो भूतः सत्यः^३ (१) कुतः (१) सर्वथा सामान्याभ्युपगमेप्यवश्यं व्यवच्छे-
दस्याभ्युपगमनीयत्वादित्यथा व्यवच्छिन्नस्वभावाभावे सामान्यस्यैवाभावप्रसङ्गा-
दित्युक्तं । सामान्योक्तापि तत्र भूत इति चेदाह । नैक इत्यादि । एकः सामा-
न्यपदार्थो व्यक्तेर्व्यतिरिक्तो वै शे पि का दीनामव्यतिरिक्तः सां ख्या नां न तेषु भूत
इति सम्बन्धः । कस्मात् (१) सर्वथा व्यतिरिक्तस्याव्यतिरिक्तस्य च प्रमाण-
बाधितत्वेनायोगादसम्भवात् । बाधकप्रमाणं प्रागुक्तं वक्ष्यते च ।

यदि पुनर्यथा प्रतिभासमपि सामान्यं शब्देन चोद्येत तदा तस्य सामान्यस्य
वस्तुन्यविद्यमानस्य समावेशने शब्देन विषयीकरणे । तस्य वा सामान्यस्य प्रमाण-
बाधितस्य वस्तुनि बाह्यो निवेशनेऽभ्युपगम्यमाने^६ दूरोत्सृष्टमेवात्यन्तविप्रकृष्ट-
मेव वस्तु स्यात् । कुतः (१) शब्दज्ञानाभ्यां शब्दात् तदुक्ताच्च ज्ञानादित्यर्थः । यद्वा
शब्दज्ञानाभ्यां दूरमुत्सृष्टं त्यक्तं स्यात् । कुतः (१) तद्विषयाभिमतस्य शब्दादि-
विषयाभिमतस्य । तस्येति सामान्यस्य वस्तुस्वभावात् । अन्यस्य सामान्यव्यतिरिक्त-
स्य वस्तुधर्मस्य वस्तुस्वभावस्य स्वलक्षणस्यासंस्पृ^६त्वादग्रहणात् । यतश्च स्वलक्षण-
गृह्णात्यथ च स्वाकाराभिन्नमध्यवस्यति । तत एव सा श्रुतिरन्यापोहविषयेत्युच्यते ।

रेऽप्यन्यपरिहारेण प्रवर्तनाच्च ।

अवृत्तव्यतिरेकेण वृत्तार्थग्रहणे द्वयम् ।

अन्योन्याश्रयमित्येकग्रहाभावे द्वयाग्रहः ॥११६॥

संकेतासंभवस्तस्मादिति^१ केचित् प्रचक्षते ।

यदि एको वृक्षोऽवृक्षेभ्यो भिन्नः तस्य अवृक्षाग्रहणे तथा ग्रहणासामर्थ्यात्,

ननु विधिरूपेण बाह्यस्यैवाध्यवसायात् कथमन्यापोहविषयेत्युच्यत इत्याह । अन्येत्यादि । विजातीयव्यावृत्तेष्वर्थेषु व्यावृत्तिभेदम्विजातीयव्यच्छिन्नस्वभाव-मविज्ञे^२णोपादाय विजातीयव्यावृत्तमात्रं रूपमाश्रित्य सजातीयव्यक्तिपु शब्द-स्य निवेशनात् संकेतकरणादित्यर्थः । अनेनान्यापोहाश्रितत्वं श्रुतेराख्यातं । अन्य- 86a परिहारेण प्रवर्तनादित्यन्यापोहं प्रति कर्तृभावः श्रुतेरुक्तः । (११५॥)

अवृक्षेत्यादिना परस्य चोद्यगाशंकते (१) अन्यापोहवादिनः किल न विधिरूपेण वृक्षार्थस्य ग्रहणं नाप्य^३वृक्षार्थस्य । किन्त्वन्योन्यव्यवच्छेदेन (१) तत्र (१) अवृक्षव्यतिरेकेण वृक्षार्थग्रहणे वृक्षशब्दस्य योर्थस्तस्य ग्रहणेऽभ्युपगम्यमाने । द्वयं वृक्षावृक्षग्रहणमन्योन्याश्रयं । तथा ह्यवृक्षार्थव्यवच्छेदेन वृक्षार्थग्रहणे सत्यवृक्षग्रहणपूर्वकं वृक्षग्रहणमंगीकृतं । अगृहीतस्यावृक्षस्य व्यवच्छेदुमशक्यत्वात् । अवृक्षस्यापि ग्रहणं वृक्षार्थव्यवच्छेदेनेति तत्रापि वृक्षग्रहणपूर्वकमवृक्षग्रहणमापतितं । वृक्षमगृहीत्वा तद्व्यवच्छेदेनावृक्षार्थस्य व्यस्थापयितुमशक्यत्वात् । एवं वृक्षावृक्षयोर्मध्ये एकस्य वृक्षस्यावृक्षस्य वा ग्रहाभावे द्वयाग्रहः ।

यतश्च द्वयोरप्यग्रहस्तस्मात् कारणादन्यव्यवच्छिन्नार्थे शब्दस्य यः संकेत उक्तस्तस्यासम्भव इति केचिदाचक्षते । तथा चाहो द्यो त क रः । “स यावच्चागान्न प्रतिपद्यते तावदगवि प्रतिपत्तिर्न युक्ता । यावच्च गान्न प्रतिपद्यते तावद्गवीत्युभयप्रतिपत्त्यभावः” इति ।

एतमेवार्थं म्भ द्वौ प्याह ।

“सिद्धश्चागौरपोह्येत गोनिषेधात्मकश्च सः ।

तत्र गौरेव वक्तव्योन्यो यः प्रतिषिध्यते ।

स चेदगोनिवृत्त्यात्मा भवेदन्योन्यसंश्रयः ।

सिद्धश्चेद् गौरपोह्यार्थं वृथापोहप्रवर्तनं ।

गव्यसिद्धे त्वगौर्नास्ति तदभावेपि गौः कृत”^१ इति ।

तस्माद् वस्तुभूतं सामान्यमेष्टव्यं । तत्र विधिरूपेणैव संकेत इति ते मन्यन्ते ।

१ “प्रकल्पनाम्” also

अविज्ञातवृक्षेण तद्व्यवच्छेदरूपस्य अवृक्ष(स्य) अपि अपरिज्ञानाच्च बुद्धावनारूढेऽर्थे संकेतो न समर्थ इति ये(चोदयन्ति),

तेषामवृक्षास्संकेते व्यवच्छिन्ना न वा यदि ॥११७॥

अथ ।

व्यवच्छिन्नाः कथं ज्ञाताः प्राग् वृक्षग्रहणादृते ।

न हि तदा प्रतिपत्ता वृक्षमपि न वेत्ति अवृक्ष^५मपि न वेत्ति, तज्-
ज्ञानायैव तदर्थितया उपगमात् । स च तदज्ञानानः कथं संकेतेऽवृक्षव्य-

यदीत्यादिना व्याचष्टे । तस्येत्यवृक्षभेदलक्षणस्य वृक्षस्य । एवन्तावन्न वृक्षस्य ग्रहणं नाप्यवृक्षस्येत्याह^१ (१) अविज्ञातेत्यादि । अविज्ञातो वृक्षो यस्य पुंसस्तेन तद्व्यवच्छेदरूपस्येति वृक्षव्यवच्छेदरूपस्य बुद्धावनारूढेऽर्थे इति (१) यदि वृक्षावृक्षौ बुद्धावनारूढौ स्यातां तदाऽवृक्षपरिहारेण वृक्षे संकेतः स्यात् । अनारूढे च वृक्षेऽवृक्षे चार्थे कथं संकेतः (१)

तेषामित्यादिना परस्याप्ययन्दोषस्तुल्य इत्याह । ततश्च यस्तस्य परिहारो ममापि स एवेति भावः । (११६॥)

य एकमित्यादिना व्याचष्टे । अन्यव्यवच्छेदेन संकेते क्रियमाणे ये वादिन एकम्वस्तु सामान्यमभ्युपगम्येतरैराश्रयदोष^६ चोदयन्ति । तेषाम्नापि वस्तु-
भूते सामान्ये वृक्षत्वलक्षणे संकेते क्रियमाणे द्वयी कल्पना अवृक्षा व्यवच्छिन्ना न वेति । (११७॥)

यदि व्यवच्छिन्नास्तदा ते ज्ञाता अङ्गीकर्तव्या । अज्ञातानां व्यवच्छेदाभावात् । तच्च ज्ञानन्तेषु न युज्यते । तदाह । कथमित्यादि । कथं ज्ञाता वृक्षार्थग्रहणाद् ऋते ।
86b इत्येतावान् कारिकाभागः । प्राक्छब्दस्तु मिश्रकव्याख्यानेनोपात्तः । वृक्षार्थग्रह-
णम्बिना प्राग् वृक्षार्थग्रहणादवृक्षाः । कथं ज्ञाता इत्यर्थः । ये तु प्राक्छब्दं
कारिकायां पठन्ति तैरर्थशब्दो न पठितव्यः । न ह्यवृक्षनिश्चयकाले वृक्षार्थ-
ग्रहणमस्त्यवृक्षग्रहणपूर्वकत्वात् वृक्षग्रहणस्य (१) न च वृक्षनिश्चयमन्तरेण वृक्षा-
र्थग्रहो युक्तस्तस्यापि वृक्षग्रहणपूर्वकत्वात् । एतदेवाह । न ह्रीत्यादि । तदेति संके-
तकाले प्रतिपत्ता । यस्मै संकेतः क्रियते । कस्मान्न वेत्तीत्याह । तद्वित्यादि ।
तस्य वृक्षावृक्षस्य ज्ञानायैव तदर्थितया संकेतार्थितयोपगमादुपस्थितत्वात् । कथं
नाम संकेतोत्तरकालं वृक्षावृक्षौ ज्ञास्यामीति । यद्वा तदर्थितयोपगमादिति संकेता-
र्थितया प्रवृत्तेः । अतो नास्ति संकेतकाले वृक्षावृक्षज्ञानं प्रतिपत्तुः । स च वृक्षावृक्ष-

वच्छेदं प्रतिपद्येत । अप्रतिपत्तौ च परिहृततदन्यनिवेशशब्दात् ।

अनिराकरणे तेषां सङ्केते व्यवहारिणाम् ॥११८॥

न स्यात् तत्परिहारेण प्रवृत्तिवृत्तभेदवत् ।

न हि संकेतकालः परार्थव्यवच्छेदेन निवेशिताच्छब्दात् व्यवहारकाले
अवृक्षपरिहारे^७ण प्रवृत्तिर्न युक्ता, शिक्षापादिभेदवत् । अथ ।

455a

अविधाय निषिद्धान्यत् प्रदर्शकं पुरः स्थितम् ॥११९॥

मजानानः कथमवृक्षव्यवच्छेदं प्रतिपद्येत भेदे । नैव प्रतिपद्येत । अवृक्षव्यवच्छे-
दाप्रतिपत्तौ च सत्यामपरिहृतो न व्यवच्छिन्नस्तदन्यस्तस्माद् वृक्षादन्यो यस्मिन्
वृक्षार्थे सो परिहृततदन्यस्तस्मिन्निवेशसंकेतः । सप्तमीति योगविभागात्
समासः । स यस्मिन् शब्देस्तीति मत्वर्थीय इति । अपरिहृततदन्यनिर्देष्टुं
शीलमस्येति णिनिर्वा । अवृक्षादव्यवच्छिन्नार्थे संप्रमुग्धरूपे संकेतितादिति
यावत् ।

अपरः प्रकारः । वृक्षादन्यस्तदन्यस्तस्मिन्निवेशः संकेतः । अपरिहृतश्चासौ
तदन्यनिवेशश्चेति कर्मधारयः । स यस्यास्ति वृक्षशब्दस्येति पूर्ववत् । अवृक्षादव्यव-
च्छिन्नत्वाद् वृक्षार्थस्य । तत्र संकेत्यमानस्य शब्दस्यावृक्षेऽपि निवेशः प्रसक्तः ।
वृक्षभेदेष्वेति समुदायार्थः । (११९८॥)

तस्मादेवंभूताद् वृक्षशब्दाद् व्यवहारिणां पुंसां व्यवहारका^४ले तत्परिहारेणा-
वृक्षपरिहारेण नियते शाखादिमति प्रवृत्तिर्न स्यात् । किन्त्वविशेषेण वृक्षावृक्षयोः
प्रवृत्तिर्भवेत् । किंन्वत् । वृक्षभेदवत् । न हि वृक्षशब्दात् प्रकरणादिरहिताद्
वृक्षविशेषे खदिरादौ तदन्यवृक्षपरिहारेण प्रवृत्तिर्भवति । संकेतकाले तेगामव्य-
वच्छेदात् ।

न ह्रीत्यादिना व्याचष्टे । संकेतकालः संकेतशब्देनोक्तः^५ परार्थव्यवच्छेदेनेति
परस्मादवृक्षाद् वृक्षाद् वृक्षार्थस्याव्यवच्छेदेन । द्वितीये तु व्याख्याने (१)
परस्मिन्नवृक्षे वृक्षशब्दस्य संकेताव्यवच्छेदेनेति व्याख्येयं । निवेशितादिति
संकेतितात् । तत्परिहारेणावृक्षपरिहारेण वृक्षवदित्यस्य व्याख्यानं शिक्षापादि-
भेदवदिति । शिक्षापादय एव भेदा इति विशेषणसमासः वृत्तिः सप्तम्यर्थे । सूत्रे
तु वृक्षभेदा इति षष्ठीसमासः । शिक्षापादयो हि भेदा वृक्षस्य भेदा भवन्तीत्यमूल्यैव
वृत्तिः तेषु च यथा वृक्षशब्दान्न परस्परव्यवच्छेदेन प्रवृत्तिस्तथा सूत्रविभाग
एव व्याख्यातं ।

अथेत्यादिना पराभिप्रायमाशंकते । अविधायानिषिद्धान्यदिति प्रतिषेधद्वयं

वृक्षोऽयमिति संकेतः कृतः तत् प्रतिपद्यते ।

व्यवहारेऽपि, तेनायमदोष^१ इति चेत् ;

न हि वस्तुसामान्यवादिना किञ्चिद् विधीयते । अथ किञ्चित् पुरःस्थितं वस्त्वेकं प्रदर्श्य वृक्षोऽयमिति संकेतः क्रियते । तेन संकेतकाले तथावृष्ट-
मेवार्थं तत्सम्बन्धिनं वा व्यवहारकालेऽपि प्रतिपद्यत इति तुल्यः प्रसंगः स्यादिति
चेत् । न हि तुल्यः । एवं तत्रापि—

तर्कः ॥१२०॥

अयमप्ययमेवेति प्रसंगो न निवर्तते ।

एकं प्रदर्श्य अयमपि वृक्षोऽयमेव वृक्ष इति वाद्यपि अयमपीति वा
अयमेवेति प्रकारद्वयेन, तयोश्च स एव दोषः । वृष्ट^२विपरीतस्य सुज्ञा-

केचित् पठन्ति । संकेते विषयमभिधायातो न्यच्चा निषिध्येति । तच्चायुक्तमिदं
दृश्यते विधिप्रतिषेधौ मुक्त्वा शब्दप्रवृत्त्यसम्भवात् । एकस्य हि प्रदर्शनमभिदधता
विधेरङ्गीकृतः । ततश्चाविधाय प्रदर्श्येतिपदद्वयं व्याहृतं स्यात् । तस्मादविधायेत्यत्रैव
तज् वृष्टव्यः । अविधाय निषिध्यान्यदिति पाठः । निषिध्यान्यत् पूर्वन्तद्वधवच्छेदेना-
परं संकेतविषयमविधाय । प्रतिषेधपूर्वकं विधिमकृत्वा विधिमात्रमेव केवलं
कृत्वेत्यर्थः अतः । एव प्रदर्श्येकमिति वृत्तावपि न कस्यचिद् व्यवच्छेदेन किञ्चिद्
विधीयत इत्यन्यनिषेधपूर्वकमेव विधानं प्रतिषेधति । केवलस्तु विधिरङ्गीकृत
एव । एकमिति सामान्यं । एतेन सामान्ये संकेतकरणात् सर्वव्यक्तिषु कृत इत्या-
चष्टे (१११६॥)

वृक्षोयमिति सं^२केतस्वरूपन्दर्शयति । यद्वस्तु प्रदर्श्यं संकेतः कृतस्तत् प्रतिपद्यते
व्यवहारेऽपि (१) तेन कारणेनायमनन्तरोक्तो वस्तुसामान्यवादिनोऽदोषः । तथा
वृष्टमेवार्थमिति सामान्यं यत्र संकेतः कृतः । तत्सम्बन्धिनं वेति सामान्यसम्बन्धिन-
माश्रयं । तत्रापि विधिना केवलेनापि संकेते क्रियमाणे द्वौ विकल्पा वृक्षोयमिति
संकेतं कुर्वाणः तद्व्ययमपीति विदधीत । तद्व्ययमेवेति वा । आद्ये पक्षे तद्व्यव-
स्यस्याप्यनिषिद्धमिति व्यवहारे नियमेन प्रवृत्तिर्न स्यादिति स एव प्रसङ्गः । अथ
तद्व्ययमेवेति तदा स एवातद्व्यवच्छेदोऽङ्गीकृतः । ततश्च संकेतकाले प्रतिपद्यमानेन
कथं वृक्षावृक्षौ ज्ञाताविति तदवस्थः प्रसङ्गः । तदाह (१) प्रसंगो न निवर्तत इति ।

एकमित्यादिना व्याचष्टे । अयमपि वृक्षोऽयमेव वृक्ष इति । गतिमिति
प्रकारं । तयोश्चेति द्वयोरपि प्रकारयोः । न दोष इत्यादि परः । वृष्टोपटाकारो-
नुभूतस्तद्विपरीतस्य ततो विलक्षणस्य सुज्ञानत्वात् ।

गत्वादबोधः। एकं(हि) किञ्चिद् पश्यतोऽन्यत्र तदाकारविवेकिनीं बुद्धिमनुभवतः यथानुभवं ततोऽन्यो वैधर्म्यनिश्चयः। तद्^६विवेचने ततः स अयमेव वृक्ष इति प्रदत्तं व्युत्पादितः। यत्रैव तं न पश्यति तमेवावृक्षं स्वयं प्रतिपद्यते।

नेदं संभवति व्यवच्छेदवादे। एकत्र दृष्टस्य^७ रूपस्य क्वचिद् अनन्वयात्।

दृष्टप्रतिपत्तौ अन्यस्मिन्न स्यात् तथा प्रतीतिरिति चेत्।

एवं तर्हि तत्रापि तुल्यमेतद्। यस्माद्—

एतदेव ग्रहणकवाक्यमेकं हीत्यादिना व्याचष्टे। एकं हि किञ्चित् सामान्यं वृक्षत्वादिकम्पश्यतोऽन्यत्र तत्सामान्यरहिते विलक्षणे वस्तुनि^८ तदाकारविवेकिनी यथा परिदृष्टाकारविलक्षणाकाराम्बुद्धिमनुभवतः पुंसो यथानुभवन्ततो यथा परिदृष्टादन्यदित्येवंरूपो वैधर्म्यनिश्चयो विलक्ष्यनिश्चयः।

एतेन वैधर्म्यनिश्चयस्य स्वभाव उक्तः। (११२०॥)

तद्विवेचन इति व्यापारः (पूर्वदृष्टादृष्टार्थविवेचनः) पृथग्भावस्य व्यवस्थापयति। ततोऽन्यदित्यनेनैव तद्विवेचने सिद्धे यत्पुनस्तद्विवेचनग्रहणन्तत्स्पष्टार्थं। तत्रैतस्मिन् क्रमे सति यथानुभववैधर्म्यनिश्चयवान् स प्रतिपत्ता। यं शास्त्रादिमन्तमर्थंभ्विशिष्टसामान्यवन्तमाकारान्तराद् विवेचयति। तं पुरोधायामेव वृक्ष इति प्रदत्तं व्युत्पादितः संकेतं ग्राहितो। यत्रैव तं संकेतानुरूपं सामान्यात्मानं पश्यति। तमेवावृक्षं स्वयमेव शब्दव्यापारम्बिना प्रतिपद्यते। तदेवमाकारान्त- 87b रात् स्वयमेव विवेकेनावधारितं सामान्यात्मानमुपादाय संकेते कृते सर्वासु सजातीयव्यक्तिषु कृतो भवति। सामान्यस्य सर्वत्रान्वयात्। अयमेवेति चावधारणात् संकेते कृते दृष्टविपरीतस्य सुज्ञानत्वात्। ततोऽन्यत्रावृक्ष इति निश्चयो भवतीति न यथोक्तबोधः।

अन्यापोहवादिनोप्ये^१वमिति चेदाह। नेवमित्यादि। एकत्र संकेतकाले दृष्टस्यासाधारणस्य रूपस्य क्वचिद् व्यक्त्यन्तरेऽनन्वयादननुगमात्। ततश्च संकेतकाले यो वृक्ष इत्येव गृहीतो भेदस्तस्यान्यत्र दर्शनमास्ति। तत्र संकेतकाले दृष्टे पश्चाद् दृश्यमाने च स्वलक्षणे यद् भिन्नप्रतिभासि दर्शनमुत्पन्नतेन हेतुना। वृक्षावृक्षयोः प्रतिपत्तौ क्रियमाणायां व्यक्त्यन्तरेऽन्यस्मिन् वृक्षभेदेपि न स्यात्तथा वृक्ष इति प्रतीतिः। तथा हि यो वृक्षभेदः संकेतकाले दृष्टस्तस्माद् घटादयो विलक्षणास्तथान्योपि वृक्षभेदः। तत्र यथा घटादिषु वृक्ष इति प्रतिपत्तिर्न भवति तथा वृक्षभेदेपि न स्यात् किन्त्ववृक्ष इत्येव प्रतिपत्तिर्भवेदित्यर्थः।

एवन्तर्हीत्या चार्थः तत्रापीति विकल्पाकारोपि सामान्ये संके^२ते क्रियमाणे

4551

एकप्रत्ययमशोश्चेज्ज्ञान एकत्र हि स्थितः ॥१२१॥^७

प्रपत्ता तदतद्धेतूनर्थान् विभजते स्वयम् ।

तुल्यमेतदितरेतराश्रयप्रतिविधानं ।

एतदुक्तम्भवति । सर्वभावाः स्नेहेतुतो भिन्ना इति पूर्वमेव प्रतिपादितं । तेन वृक्षा अवृक्षाश्च भिन्ना एव निविकल्पके ज्ञाने प्रतिभासन्ते (१) वृक्षेषु च विधिरूपेणैव वृक्षविकल्प उच्यते । तथाऽवृक्षेषु वृक्षनिषेधेनावृक्षविकल्प उत्पद्यत इति कुत इतरेतराश्रयत्वं ।

ननु यद्यपि विधिरूपेण वृक्षविकल्पस्य प्रतिपत्तिस्तथाप्यवृक्षादिव्यावृत्तिद्वारेणांत्यमानत्वादवृक्षादिप्रतिपत्त्यपेक्षत्वन्ततश्च सा एवेतरेतराश्रयदोषः ।

नैतदस्ति । यतोऽवृक्षादिव्यावृत्तिवृक्षादिस्वरूपमेव तदनुभवद्वारेणैव वृक्षादिविकल्प उत्पद्यते न त्ववृक्षादिप्रतिपत्त्यपेक्ष इति कुत इतरेतराश्रयत्वं । तत्र^६ वृक्षविकल्पे प्रत्येकं क्षिणपाद्यभेदेन वृक्षाकारोऽभिन्नः प्रतिभासते । स च संकेतात् पूर्वस्वसम्बेदनप्रत्यक्षसिद्धः ज्ञानरूपत्वादतस्तत्रैव शब्दः संकेत्यते ।

तेन यदुच्यते भट्टे न ॥

“संकेतात् पूर्वमिन्द्रियैरन्यापीहो न गम्यते ।

नान्यत्र शब्दसंकेतः किन्दृष्ट्वा स प्रयुज्यतां ॥

अन्येन विमुक्तत्वाज्ज्ञानुमाप्यत्र विद्यते ।

सम्बन्धानुभवोऽप्यस्य तेन नैवोपद्यत” इति^१

निरस्तं ।

कस्मादितरेतराश्रयप्रतिविधानन्तुल्यमित्याह । यस्मादित्यादि । सजातीयव्यक्तिष्वेकाकारप्रत्यभिज्ञानमेकप्रत्ययमशस्तथाऽख्या संज्ञा यस्य ज्ञानस्य तत्तथा । अनेन भिन्नास्वपि व्यक्तिष्वेकाकारं प्रत्यभिज्ञानमेकत्वमारोपयतीत्युक्तं । ततश्च 88a विकल्पविज्ञानारोपितैकत्वासु व्यक्तिषु^७ यत्र क्वचित् संकेतः कुतः सर्वत्र कुतो भवतीत्यस्य बीजमाख्यातं । एकत्र हीत्यनेन विजातीयपदार्थगारामशंखान्याकारन्तेन परामर्शस्य प्रतिनियताकारत्वमाह । विजातीयपदार्थाकारव्यावृत्त्या सजातीयेषु सर्वेषु यदेकप्रत्ययमशंज्ञानन्तत्र स्थित इत्यर्थः । एतेनापि सजातीयाऽसजातीयावस्तुविभागबीजमुक्तं । अत एवाह । तदित्यनेनैकः^१ परामर्शो गृह्यतेऽतच्छब्देन तद्विपरीतः । स चासश्च तदतौ । तयोर्हेतवस्तदतद्धेतवः । तान् विभजते । एक-

प्रागपि निवेदितमेतत् भावाः प्रकृतिभेदिनः केचिदेव ज्ञानादिकं फलं कुर्वन्ति नान्ये । तान्^१ स्वयमेव विभज्य तदतद्धेतूँश्च प्रत्येति । तस्य—

तद्बुद्धिर्वर्तिनो भावान् भातो हेतुतया धियः ॥१२२॥

अहेतुरुपचिकलानेकरूपानिव स्वयम् ।

भेदेन प्रतिपद्येतेत्युक्तिर्भेदे^२ नियुज्यते ॥१२३॥

(तं तस्याः प्रतियती धीर्भ्रास्त्यै)कं वस्त्विवेक्षते ।

शास्त्रादिमदाकारपरामर्शहेतून् तद्विपरीतांश्च पृथक् करोति स्वयमेव संकेतात् (१) प्रागपि निवेदितमेतद् (१) "एकप्रत्ययमर्थार्थज्ञानाद्येकार्थसाधनं" (१।७५) इत्यत्रान्तरे । व्यतिरिक्तस्याव्यतिरिक्तस्य च सामान्यस्य निषेधान्निषेत्स्यमानत्वाच्च ।^३ भावाः प्रकृतिभेदिनः स्वभावेनैव विलक्षणाः (१) ज्ञानादिकमित्यादि-शब्दाद् उदकाद्याहरणादिकं केचिदेव कुर्वन्ति नान्ये (॥१२१॥)

प्रकृत्या तदतज्जननस्वभावत्वात्तेषां । तांभावानर्थं प्रतिपत्ता स्वयमेव शब्द-व्यापारं विना विभज्य विभागं कृत्वा तद्धेतूनतद्धेतूँश्च प्रत्येति । तेन कुत इतरेतरा-श्रयत्वदोषः । यो हि तद्धेतूनतद्धेतूँश्च भावात्स्वयमेव प्रतिपद्यते । तस्य प्रति-पत्तुस्तद्बुद्धिपरिवर्तिन इत्यादि कर्मपदं प्रतिपद्येतेत्येतत् क्रियापदापेक्षं । अतद्धेतु-भ्यस्तद्धेतून् विभज्य स्थापयति या बुद्धिः सा (१) तद्बुद्धिस्तत्परिवर्तिनस्तदा-रूढान् । विकल्पिकाया धियो हेतुतया भातो भासमानात् ।

इव शब्दस्य वक्ष्यमाणस्य सम्बन्धाद्धेतुतयेवेति द्रष्टव्यं न तु ते विकल्पप्रति-भासि^४नो हेतवस्तेषां बहिरसत्त्वात् । केवलमप्रतिपत्तुस्तथाध्यवसायादेवमुच्यते । अहेतुरूपविकलान् भात इत्यत्राभिसम्बन्धः । इव शब्दयोगश्च पूर्ववत् । एका-कारपरामर्शबुद्धये न हेतवस्तेषां रूपेण विकलानिव । दुस्यविकल्पयोरेकीकरणाद् बाह्येन सहैकरूपानिव भात इत्यत्राभिसम्बन्धः । स्वयं संकेतादुत्तरकालमपि^५ । अतत्कारिभ्यो भेदेन तान् भावात् प्रतिपद्येतेति कृत्वा । उक्तिः शब्दो भेदे विजातीय-व्यावृत्ते स्वभावे विकल्पेन स्वाकाराभेदेनाध्यस्ते नियुज्यते संकेत्यते । तस्मिन्नेदं यथोक्तं । तस्याः श्रुतेः सकाशाद् व्यवहारे प्रतियती प्रतिपद्यमाना परिधीर्भ्रान्त्या एकम्वस्त्विवेक्षते । सजातीयव्यवित्तु तन्विजातीयव्यावृत्तं स्वभावं स्वाकाराभेदेन प्रतियती^६ धीरेकमिव वस्तु प्रेक्षत इत्यर्थः ।

ततः सर्वेष्वेकपरामर्शहेतुषु वृक्ष इति प्रतिपत्तिरतो यदुक्तं दर्शनेन प्रतिपत्ती व्यक्त्यन्तरेपि न स्यादिति तदपास्तं ।

* यच्चाप्युक्तम्भट्टेन ॥

तेषां प्रकृत्यैव प्रत्ययवशात् तथाभूतस्य विकल्पस्य कारणानामन्वयात्, तद्ब्रष्टुर्बुद्धौ विपरिवर्त्तमानान् तज्ज्ञानहेतु^३तया तदन्यव्यावृत्त्या च अतथा-भूतानपि तथाध्यवसितान्, अविभक्तबाह्याध्यात्मिकभेदान् विकल्पव्यवस्थया

“गोशब्दानभिधेयत्वमश्ववादीनां हि ते कथं ।

न दृष्टस्तत्र गोशब्दः संकेतसमये यदि ।

एकस्मात्तर्हि ते पिण्डाद्यदन्यत् सर्वमेव तत् ।

88b

भवेदपो^१ह्यमित्येवं नहि सामान्यवाच्यते”ति (१)^१

तदपि निरस्तं । एकव्यक्ती गोशब्दस्य संकेते विषयस्य व्यक्त्यन्तरेणुगमात् स एवायं गौरिति प्रतीतेरिति । तथापि (१)

तेषामित्यादिना कारि कार्यमाह । तेषां विजातीयवस्तुविवेकिनामर्थानां प्रकृत्या तथाभूतविकल्पकारणानामन्वयादिति सम्बन्धः । प्रकृत्या स्वभावेन न पुनरेकसामान्ययोगात् । सर्वे^२ तर्हि परामर्श कस्मान्न जनयन्तीत्याह । प्रत्ययव-शादिति । अनुभवज्ञानं प्रत्ययस्तद्द्वारेण तेषां विकल्पजननात् । तथाभूतस्यैकप्रत्य-यमर्शात्मकस्य विकल्पस्य कारणानामन्वयात् सद्भावाद् (१) यथैको वृक्षभेदः प्रकृत्या तथाभूतविकल्पहेतुभूतस्तथा द्वितीयादिरपीत्यनेनाकारेणान्वयो न पुनरेक-म्बस्तु सामान्यात्मकमस्ति । तस्मादन्व^३याद्धेतोरेकार्यवत्त्वेनैकाध्यवसाययोग्यानि-ति वाक्यशेषः ।

तद्ब्रष्टुरिति व्यक्तिष्वेकार्यकरणस्य ब्रष्टुर्बुद्धौ विपरिवर्त्तमानानारूढान् । तस्माद् ब्रष्टुरिति भवितव्यं । “कर्तरि चे”ति षष्ठीसमासप्रतिषेधादिति चेन्न । शेषषष्ठ्या विवक्षितत्वात् । ब्रष्टृशब्दस्य चातृन्प्रत्ययान्तत्वात् । तत्र तुषिति षष्ठी प्रतिषेधात् । तच्छब्दस्य द्वितीया^४न्तस्य साधनं कृतेति समासः । अन्ये तु तत्प्रयोजक इत्यादिनिर्देशात् प्रतिषेधसूत्रस्यानित्यत्वं ज्ञापयन्ति । एवमन्येष्वपि निर्देशेष्वेवं-जातीयेष्वेवंरूपाः परिहारा वक्तव्याः । तज्ज्ञानहेतुतया तस्य विकल्पज्ञानस्य हेतुतया । तदन्यव्यावृत्त्या चेत्येकाकारप्रत्यभिज्ञानहेतुभ्यो येऽन्ये तथाभूतवि-कल्पाहेतवः । तेभ्यो व्या^५वृत्त्या च । अतथाभूतानपि न हि ते विकल्पारूढास्तद्दे-तवो वहिरविद्यमानत्वात् । अत एवाहेतुरूपविकल्पत्वमप्यसत्तेषामवस्तुसत्त्वात् । तथाध्यवसितान् । तज्ज्ञानहेतुतया तदन्यव्यावृत्त्या आरोपितान् । अनेन भातो-हेतुतया धियः । अहेतुरूपविकल्पानिवेति व्याख्यातं ।

प्रतिपत्तिमनुसृत्य एते वृक्षा इति स्वपर^४विकल्पेषु एकप्रतिभासान् आदश्य तद्विज्ञानहेतून् भेदेन प्रतिपद्येतेत्यभिप्रायेण^१ अतद्वस्तुभ्योऽभिज्ञे नियुङ्क्ते । ततः तमप्यस्य प्रतिपद्यमाना बुद्धिः व्यभिचारवशादेव^५ एकवस्तुग्राहिणीव प्रतिभाति । तेषां भिन्नानां दर्शनेऽपि यस्य दर्शनादर्शनाभ्यां वृक्षावृक्षविभागं कुर्वीतेति

अविभक्तबाह्याध्यात्मिकभेदानित्यनेनैकरूपानित्येनद् व्याचष्टे । अविभक्तं बाह्याध्यात्मिकभेदो येष्विति विग्रहः । वृष्यविकल्पयोरेकीकरणेन गृहीतानित्यर्थः । यस्मै संकेतः क्रियते स प्रतिपत्ता । प्रतिपत्तिमनुसृत्य । संकेतकाले यादृशी तस्य प्रतिपत्तिः । अहेतुरूपाविकला एककार्या भावा एकरूपा येष्वय वृक्षशब्दः संकेतितस्त एवामी (१) तस्माद् वृक्षा इत्येवमाकारा ।^६ तामनुसृत्य । तां स्मृत्वा । विकल्प-विज्ञाने स्थितस्सन् । तान् यथोक्तान् भावान् तद्विज्ञानहेतून्तद्विपरीतेभ्यो भेदेन । एते वृक्षा इति व्यवहारकालेपि वृक्षशब्दश्रवणात् कथञ्चाम प्रतिपद्येतेत्यनेनाभि-प्रायेणावतततद्वस्तुभ्यो भेदव्यवच्छिन्ने स्वभावे विकल्पेन विषयीकृते नियुङ्क्ते संकेतस्य कर्ता । (११२३॥)

ननु व्यावृत्तस्य स्वलक्षणस्य व्यवहार^७कालेनगमो नास्ति (१) नापि विकल्प- ४७२ प्रतिभासिनः सामान्याकारस्य स्वज्ञानाभिन्नत्वाद् विकल्पान्तरेन्वयोस्ति । नापि वक्तुसम्बन्धिनस्तस्य श्रोतुः श्रोतुसम्बन्धिनो वा वक्तुः प्रतीतिरन्यचेतोधर्मत्वेना-तीन्द्रियत्वात् । न चाप्रतिपक्षे समं प्रतिपाद्यप्रतिपादकाभ्यां संकेतः सम्भवतीत्याह । स्वपरेत्यादि । स्वस्य प्रतिपादकस्य परस्य च प्रति^८पाद्यस्य विकल्पेष्वेककार्यकरण-लक्षणेन भ्रान्तिनिमित्तेनैकप्रतिभासान् भावान् संकेतविषयानावर्त्य ।

एतदुक्तमभवति । यथैकस्तैमिरिको द्विचन्द्रन्दृष्ट्वान्यतैमिरिकायोपदिशन् स्वदृष्टमेवोपदिशति न परदृष्टमप्रत्यक्षत्वात् । अथ च तस्यैवमभवत्ययमेव मया परस्मै प्रतिपादित इति । परोपि च स्वसन्तानभाविनमेव द्विचन्द्रा^९कारम्प्रतियन् य एव प्रतिपादकेन मम प्रतिपादितस्स एव मया प्रतिपन्न इति मन्यते । तद्वत् प्रति-पाद्यप्रतिपादकयोर्बुद्ध्याकारस्याध्यवसितबाह्यरूपस्य भेदेष्वेकत्वाव्यवसायात् संकेत-करणं व्यवहारकाले च तस्यैव प्रतीतिरेकत्वाव्यवसात् । तमित्यन्यव्यवच्छिन्नं स्वभाव स्वाकारेणाभिन्नमध्यस्य प्रतिपद्यमाना^{१०} बुद्धिः । तस्या इति श्रुतेः । एकवस्तु-ग्राहिणीव प्रतिभाति ।

तेन यदुच्यते भट्टे न ॥

“न चान्वयविनिर्मुक्ता प्रवृत्तिः शब्दलिङ्गयोः ।

^१ Tha-dad-par-hgyur-ba.

न युज्यते। तस्य व्यतिरिक्तस्य शाखादिप्रतिभासस्य^६ दण्डवद् दण्डिनि अग्रह-
णात्। अपरस्मात् प्रविभागेनागृहीतस्य अनुपलक्षणात्।

456a आकृतेरेकत्र दृष्टाया अप्यन्यत्र द्रष्टुमशक्यत्वात्, तदतद्वतो वृक्षावृक्षत्वे^७
व्यतिरेकैव वृक्षः स्यात्।

“भवतु नाम घटादिशब्दे अर्थान्तरव्यवच्छेदः। न ह्यज्ञेयमित्यादिव्याक्ये तथा।

ताभ्यां न विनापोहे धीर्न चासाधारणेन्वयः।

अपोहश्चाप्यप्रसिद्धोऽव्यभिचारः क्व कथ्यतां।

तस्मिन्नविद्यमाने च न तयोः स्यात्प्रमाणत्वं^१ति (१)^१

अपास्तं। यत एकस्मिन्नन्यव्यावृत्ते स्वलक्षणे शब्दलिङ्गाभ्यां स^४म्बन्धम्प्रति-
पद्यमानोऽप्यन्यत्राप्येवंस्वेषु सम्बन्धं प्रतिपद्यत एवैकत्वाध्यवसायादिति कुतोन्वयर-
हितत्वादिवदोष इति। वस्तुभूतन्तु सामान्यमाश्रित्य वृक्षावृक्षविभागे न घटने।
तदाह (१) न पुनरित्यादि। एकम्बस्तु सामान्यं दृश्यमुपलब्धिलक्षणप्राप्तन्तत्र
स्वलक्षणेऽस्ति। यथा वृक्षभेदेभ्यो घटादयो भिन्नास्तथा धवादयोपि^६ (१)
परस्परान्तेषाम्भिन्नान्दर्शनेनैव यस्य सामान्यस्य दर्शनादर्शनाभ्यां वृक्षावृक्षविभागं
कुर्वीत यत्रेदं सामान्यं दृश्यते स वृक्षो यत्र न दृश्यते सोऽवृक्ष इति।

कस्मान्नास्तीत्याह। तस्येत्यादि। सामान्यस्य व्यतिरिक्तस्य शाखादिप्रति-
भासाद् विभागेनाग्रहणात्। न हि वृक्षादिषु द्वौ प्रतिभासावुपलभ्येते। एकः शाखा^६-
द्याकारोऽपरश्चाशाखाद्याकारः। न च शाखाद्याकार एव सामान्य प्रतिभासत इति
शक्यम्बन्धतुल्यस्य शाखाद्याकारत्वात्। दण्डवद्दण्डिनीति वैधर्म्यदृष्टान्तः। यथा
दण्डिनि दण्डस्य भेदेन ग्रहणं। नैवं सामान्यस्य। अपरस्माच्छाखादिमतः प्रविभा-
89b गेनागृहीतस्य च सामान्यस्य व्यतिरिक्तानुपलक्षणात्। स्वरूपेण परस्योपल^७म्बन-
मुपलक्षणन्तच्च स्वयमगृहीतस्य कथम्भवेत्। अनर्थान्तरसामान्यवादिनस्त्वाकृतेरे-
कत्र व्यक्तौ दृष्टायाः स्वलक्षणादव्यतिरेकात्तद्वेदान्यत्र व्यक्त्यन्तरे द्रष्टुमशक्य-
त्वात्। ततश्च तद्वत्तद्वतोरिति संकेतकालपरिदृष्टैकवृक्षाकृतित्यस्यास्ति स तद्वान्।
पश्चाद् व्यवहारकाले दृश्यमानो वृक्षभेदः पूर्वदृष्टवृक्षाकृतिरहितोऽतद्वान्। तयो-
र्यथा^१क्रमं वृक्षावृक्षत्वे न्यायप्राप्तत्वे सति व्यतिरेकैवेति संकेतकाले दृष्टेव वृक्षः
स्यात्तु व्यवहारकाले दृश्यमाना। संकेतकाले दृष्टाया आकृतेरन्यत्रादर्शनात्।

अन्यापोहे शब्दार्थपरैरव्यापित्वं चोदितं तत्परिजिहीर्षवान् पूर्वपक्षदिग्मात्र-

यतो न व्यवच्छेद्यते ज्ञेयत्वं हि किञ्चिद्^१ । ततो भेदविषयीकरणं तस्य ज्ञेयत्वादि^२ति चेत् । नैष दोषः । एवं—

क्वचिन्नवेशनायार्थं विनिवर्त्यं कुतश्चन ॥१२४॥

बुद्धेः प्रयुज्यते शब्दस्तदर्थस्यावधारणात् ।

व्यर्थाऽन्यथा प्रयोगः स्यात् तज्ज्ञेयादिपदेऽपि ॥१२५॥

व्यवहारोपनीतेषु व्यवच्छेदो^३ऽस्ति कश्चन ।

न्तावत् करोति । भवतु नामेत्यादि । कस्मात्तत्रार्थान्तरव्यवच्छेदो नास्तीत्याह । न ह्यज्ञेयमित्यादि । यत इत्यज्ञेयात् । अज्ञेय कस्मान्नास्तीति चेदाह । तत इत्यादि । अज्ञेयाद् विज्ञेयस्य भेदेन विषयीकरणमङ्गीकर्त्तव्यमन्यव्यवच्छेदवादिनाऽन्यथा कथमज्ञेयात् ज्ञेयस्य व्यवच्छेदः । ततश्चाज्ञेयात् ज्ञेयस्य भेदेन विषयीकरणे सत्येव तस्याज्ञेयाभिमतस्य ज्ञेयत्वात् । न ह्यविषयीकृताद् व्यवच्छेदः शक्यो दर्शयितुं । आदिशब्दात् सर्वसमुदायद्वयादिशब्दानां ग्रहणं ।

तदुक्तम्भ द्वौ द्यो त क रा भ्यां । अन्यापोहश्च शब्दार्थ इत्ययुक्तमव्यापकत्वात् । यत्र द्वैराश्यम्भवति तत्रेतरप्रतिषेधादितरः प्रतीयते यथा गौरिति पदेऽगोः प्रतिषेधेन गौः प्रतीयते ।

न पुनः सर्वपद एतदस्ति । न ह्यसर्वज्ञानं किञ्चिदस्ति यत्सर्वशब्देन विनिवर्त्यते । अथ मन्यसे एकाद्यसर्व^४ तत् सर्वशब्देन निवर्त्यते । तत्र स्वार्थोपवाददोषप्रसङ्गात् । एवं हि सत्येकादिव्युदासेन प्रवर्त्तमानः शब्दः । अङ्गप्रतिषेधादङ्गव्यतिरिक्तस्य चाङ्गिनीनभ्युपगमादनर्थकः स्यात् । एवं सर्वसमुदायशब्दा एकदेशप्रतिषेधरूपेण प्रवर्त्तमानाः समुदायिव्यतिरिक्तसमुदायानभ्युपगमादनर्थकाः प्राप्नुवन्ति । द्वयादिशब्दानां च समुच्चयविषयत्वादेकादिप्रतिषेधे प्रतिषिध्यमानानामसमुच्चयत्वात् । द्वयादिशब्दानामनर्थकत्वमिति ।

नैष दोष इत्याचार्यः । यस्मादाकांक्षावतीं बुद्धिं कुतश्चिन्नवस्तुं तस्या बुद्धेः क्वचिद्विनियतेऽर्थे निवेशनायाकाङ्क्षावतः पुंसः कश्चिच्छब्दः प्रयुज्यते प्रतिपादयित्रा । क्वचिन्निवेशनायेत्यनेनान्वय उक्तः ।^५ कुतश्चिद्विनिवर्त्येत्यनेन व्यतिरेकः ।

किङ्कारणं कुतश्चिन्नवस्तुं क्वचिन्निवेद्यते शब्द इत्यत आह । तदर्थस्येत्यादि । शब्दार्थस्यावधारणात् । अन्यथा यदि तेन शब्देन न कश्चिदर्थो व्यवच्छिद्येत व्यर्थः शब्दप्रयोगः स्यात् । यत एवन्तस्माज्ज्ञेयादिपदेऽप्यित्यादिशब्दात् सर्वविषयादिप-

^१ Cuiñ-zad-kyañ.

^२ P.V. व्यवच्छेद्यो ।

शब्दं हि सर्वः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां नातिवर्तते। तस्य प्रवृत्ति^३-
निवृत्तिफलत्वात्। यदि अयं कस्यचिद् कुतश्चिद् बुद्धि न निवर्तयेत्,
अनिवर्त्य च यथाऽनुज्ञानात् सर्वव्यवहारेषु न किञ्चिद् व्यवहरेत्, व्य-
हारस्यावधारण^४नान्तरीयकत्वात्। यथा घटेनोदकमानये इति। यदि घटेन
सह उदकस्य कथमपि अन्वयं आनयनमिच्छेत्। उदकमानयत्येव वाच्यं स्यात्।
न घटेनेति^५। तथाऽञ्जलिनाऽन्येनापि कथञ्चिदानयनमभिप्रेतं स्यात्।
आनयेत्यनाक्षिप्तकरणकर्ममेव वाच्यं स्यात्।

१०१ देपु। किंविशिष्टेषु (१) व्यवहारोपनीतेषु। विधिप्र^७तिषेधलक्षणः शब्दो व्यव-
हारस्तदर्थमुपनीतेषु। लौकिकप्रयोगस्थेऽपि यावत्। तेषु व्यवहाराङ्गेषु यथा-
कथंचिद् व्यवच्छेदोऽस्ति कश्चित्।

एतदुक्तम्भवति। यत्परश्च शब्दः स शब्दार्थ इति विधायकस्यापि वाक्यस्य
व्यवच्छेदपरत्वाद् व्यवच्छेदोपि शब्दार्थ उच्यते इति न काचित् शक्तिः।

शब्दं हीत्यादिना व्याचष्टे। सर्वः पुमान् लौकिकः परीक्ष^६को वा कस्मान्नाति-
वर्तत इत्याह। तस्येत्यादि। तस्य शब्दस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिफलत्वादिति कुतश्चिन्नि-
वर्त्य क्वचित् प्रवृत्त्यर्थत्वादित्यर्थः। इतरथा शब्दप्रयोगो विफलः स्यात्। तदाह।
यदीत्यादि। अयम्वक्ता कस्यचित् प्रतिपाद्यस्य। कुतश्चिदनभिमतान्न निवर्तयेद्
बुद्धिमनिवर्त्याभिमते च क्वचिन्न प्रवर्तयेत् तदा यथाभूतानुज्ञानादिति शब्दप्रयोगात्
पूर्वं प्रतिपत्तुं यथा संप्रमुग्धरूपोऽर्थस्तथाभूतस्य शब्देनाननुज्ञानात्। यथाकथंचिद्
यादृशस्य तादृशस्यानुज्ञानादित्यर्थः। सर्वव्यवहारेषु न किञ्चिद्वचनं व्यवहरेदुच्चा-
रयेत्। किङ्कारणं (१) शब्दव्यवहारस्यावधारणनान्तरीयकत्वात्।

एतदेव साधयन्नाह। यथेत्यादि। “अत्र ह्युदकमानये” त्युक्ते श्रोतुः कारण^१-
विशेषेऽवश्यमाकांक्षा भवति तत्र च नियमार्थं “घटेने”त्युच्यते। सोऽयं घटो नेति
शब्दः स्वार्थाभिधानपुरस्सरमेव करणान्तरव्यवच्छेदाक्षेपात् फलवान् भवत्यन्यथा स-
त्यपि घटशब्दप्रयोगे यदि नाञ्जलिना तथान्येनापि करणेनोदकानयनं यथाकथंचिदि-
ति। अल्पप्रमाणं बहुप्रमाणं वा जलानयनमभिप्रेतमित्यर्थः। उदकशब्दोपि कर्मान्त^४-
रव्यवच्छेदेन यदि विशिष्टे कर्मणि न प्रवर्तकस्तदा तस्यापि प्रयोगोनर्थक इत्याह।
तथेत्यादि। आनयेत्येव केवलम्वचनं स्यात् (१) किंभूतमनाक्षिप्तकरणकर्मकं।
अनाक्षिप्तविशेषणानाक्षिप्तं करणं घटाख्यं कर्म चोदनाख्यं यस्मिन् आनयेत्येतावति वच-
ने तत्तथोक्तं। तथानयेत्यस्मिन् व्यापारेभिमुखीभूतः पुमान्। आनयेत्यनेन यथा-
नयनादन्यस्माद् व्यापाराच्च व्यवच्छिद्येत तदाऽनयेत्यपि न वाच्यं स्यात्।

एवं आनयनं अन्यद् वा^१ ऽनुष्ठानाननुष्ठानं किञ्चिद् यद्यभिमतं स्यात् । तदा आनयेत्यपि न ब्रूयात् शब्दार्थाभावात् । तथा ज्ञेयादिशब्दानां व्यवहारो-
पनीतानामपि केनचिद् व्यवच्छेद्येन^२ भाव्यम् । अनन्याशंकायां प्रयोगायोगात् । 456b
तत्र हि यदेव मूढमतेराशंकास्थानं तदेव नियत्यम् । अनाशंकमानो वा श्रोता
किमुपदेशमपेक्षते । अभूतं च^३ वचनं कुर्वाणः वक्ता कथं नोन्मतः स्यात् ।

एनदेवाह । एवमानयनमित्यादि । अन्यद्वा किञ्चिदनुष्ठानमिति । आनयना-
दन्यत् । किम् (१) भोजनाद्यनुष्ठानं । अननुष्ठानं चेति व्यापाराकरणमनानयनं च
यद्यभिमतं स्यात्तदा क्रियापदमानयेत्यपि न ब्रूयात् । नयनमन्यद्वेति क्वचित् पुस्तके
पाठः स ह्य^४ (?त्व) युक्तः । आनयनशब्दस्य प्रक्रान्तत्वात् । तस्माद् व्यवहारो-
पनीतानां घटादिशब्दानामस्ति व्यवच्छेदो यथा तेषान्तथा व्यवहारोपनीतानां
ज्ञेयादिशब्दानां केनचिद् व्यवच्छेद्येनाज्ञेयादिना ।

अनन्याशङ्कायामित्यज्ञेयत्वादेराशङ्काऽन्याशङ्का । तदभावोनन्या शंका ।
असत्यामज्ञेयत्वाद्याशङ्कायामित्यर्थः । तथा ह्यनित्यादिरूपेणाज्ञेयः शब्द इत्या- 90b
शंकायामिदं प्रयुज्यतेऽनित्यादिनाकारेण ज्ञेय इति । तत्रानित्याद्याकारेण यदज्ञे-
यत्वमाशंकितं तदेव व्यवच्छिद्यते । एवं ज्ञेयास्सर्वपदार्थास्सर्वे (ज्ञ) ज्ञानस्येत्यत्रापि
सर्वं ज्ञ ज्ञानापेक्षया यदज्ञेयत्वमाशंकितन्तदेव व्यवच्छेद्यं । तथा कश्चिदाह । निर-
पाण्यानामभावात्तत्र ज्ञानस्य वृत्तिर्नास्ति तस्मादज्ञेयास्त इति ।^५ अत्राप्यज्ञेयत्व-
मारोपितन्तदेव व्यवच्छेद्यं । सर्वाभावी न भवतीत्येवमभावस्यापि विषयीकरणात् ।
एवमन्यत्रापि ज्ञेयशब्दप्रयोगे वाच्यं । तथा प्रमेयशब्दे । तथा “क्षणिकास्तर्कसंस्कारा”
इत्यत्रापि सर्वस्य दीपादेरैव क्षणिकत्वं कैश्चित् कल्पितं सर्वस्य (१) तद्व्यवच्छेदेन
सर्वसंस्काराणामनित्यत्वं । एवं कश्चिदागतः किम्वा स^६ एवेत्याशङ्कायां सर्वो
ग्राम आगतः । इति कस्यचिदेव यदागमनमाशंकितन्तदेव व्यवच्छेद्यं । तथा समुदाया-
लम्बनाः पञ्च विज्ञानकाया इति चैकदेशालम्बना इत्येकदेशालम्बनत्वं निषिध्यते ।
एवमन्येष्वपि द्वयादिशब्देषु व्यवहारोपनीतेषु प्रकरणवशाद् यथायोगं व्यवच्छेदो
वक्तव्यः ।

अयमत्र समुदायार्थः (१) न वस्तुभूतं प्रतिभोगिनमिन्नबुद्धिग्राह्यं राशिद्वये-
ऽवस्थाप्याऽन्यापोहः शब्देन चोद्यत इत्युच्यते । किन्तु यः श्रोत्रा तथाभूतेष्वन्यथाभूत
आकार आरोप्यते सोपि व्यवच्छेद्य एव शब्देनेति ।

एतदेव स्फुटयन्नाह । तत्र हीत्यादि । यदेव मूढमतेः प्रतिपाद्यस्याशंकास्थान-
माशंकाविषयः । तदेव ज्ञेयादिशब्दानां निवर्त्यं । श्रोत्रा नैव कश्चिदाशङ्कित
इति चेदाह । अनाशङ्कमानो वेत्यादि । यद्यसौ न किञ्चिदाशङ्कते । यथाभूत-

तत्संस्कारार्थैव शब्दानां कृतसंकेतत्वात् । ज्ञेयादिशब्दाश्चाव्यवहारानुपनीता न किञ्चिद् । वाक्यगतस्य तदर्थप्रतिपादकत्वात् । क्व^२ तत्प्रयोग इति चेत् प्रयोग-विषयचिन्तायां अन्यापोह इत्युच्यते । अनिर्दिष्टप्रयोगमित्यादिज्ञेयशब्दस्य कोर्थे (इति) प्रश्नस्य न कश्चिदर्थः । ततः क्यचिदधि न प्रतिपत्तः । तथा

निश्चयवान् तदा परस्माद् वक्तुः किमुपवेशमपेक्षते । नैवेत्यभिप्रायः । आकांक्षाप-
नयनं श्रोतुसंस्कारस्तद् यत्र वचने नास्ति तदा श्रोतुसंस्कारं तथाभूतं च वचनं
कुर्वाणो वक्ता कथं नोन्मतः स्यात् । तस्माद् वक्ता श्रोतुराकांक्षावतः संस्कार-
मेवाधित्समानः शब्दं प्रयुक्ते । किं कारणं (१) तत्संस्कारार्थैव श्रोतुसंस्कारार्थैव
शब्दानां कृतसंकेतत्वात् ।

भवतु नाम वाक्यस्थानां व्यवहारार्थमुपनीतानां ज्ञेयादिशब्दानां यथोक्तं
व्यवच्छेदं । ये त्वव्यवहारोपनीताः केवला एव ज्ञेयादिशब्दास्तेषु कथं । न हि
तत्र प्रतिपत्तुराशङ्ककास्थानमस्तीत्यत आह । अव्यवहारोपनीताश्चेत्यादि । वा^६
क्येष्वनन्तर्भूतो वाचकः शब्दो नास्तीत्यर्थः । यतो वक्ता फलार्थी प्रथमन्ताव-
दिममर्थम्विशिष्टक्रियासम्बद्धमनेन शब्देनास्मै प्रतिपादयामीत्यभिप्रायेण “देव-
दत्त गामानये”त्येवं प्रयुक्ते । तेन क्रियाध्वितानामेव पदार्थानामभिधानं । न त्व-
91a मिहितानाम्पदार्थानाम्पश्चादन्वयः । गामित्यादौ कर्मादिविभक्तेरनुत्पादप्र^७सं-
गात् । तस्माद् वाक्यस्थानामेव प्रयोगः । तदेवाह । वाक्यगतस्येत्यादि । तस्यैवार्थ-
प्रतिपादकत्वादिति भावः ।

ये तु वै या क र णैः सर्वविश्वेत्यादिगणेषु पठ्यन्ते । प्रकृतिप्रत्ययविभागेन वा
संस्कियन्ते । तथा नि र क्त कारैः (१)तेपि रेखागवयस्थानीया वाक्यस्थानामेव प्रति-
पत्त्युपाया द्रष्टव्या न तु तेषां लौकिकः कश्चिदर्थोस्ति । तस्मात् वाक्यस्थानामेव
पदानामर्थवत्ता । तत्रैव चावस्थितानामर्थचिन्ता क्रियते । तदाह । क्व पुनरित्यादि ।
एत इति ये वाक्यस्थाः प्रयोगविषयचिन्तायां प्रवर्तमानायाभन्यापोहः शब्दार्थं
उच्यते । अन्योऽपोहतेऽनेनेति कृत्वा । ये त्वप्रयोगस्था ज्ञेयादिशब्दास्तेषामर्थ-
सम्भवाच्चिन्तैव नास्तीत्याह । अनिर्दिष्टप्रयोगमित्यादि । निर्दिष्ट उपात्तस्तथा^२
चासौ प्रयोगश्चेति कर्मधारयः । पश्चात्तज्जा सहाभावाथेऽव्ययं विभक्तीत्यादिना-
ऽव्ययीभावः । ततश्च सप्तम्यास्तुतीया सप्तम्योर्बहुल^१मित्यम्भावः ।^२ उपात्तप्रयो-
गाभावे सति वाक्येनोपनीतस्य केवलस्य ज्ञेयशब्दस्य कोर्थे इति प्रश्न इत्यर्थः ।

घटादिशब्दा^३नाम^३पि न किञ्चिद् । प्रकरणे श्रवणादेव यापि प्रतिपत्तिः साऽपरि-
समाप्ततदर्थं दृष्टप्रयोगविधयानुसारेण साकांक्षत्वात् । तदर्थविप्लवः घटादि-
पदग्रहात्^४ । तादृशो ज्ञेयादिशब्देष्वपि यथादर्शनं अस्त्येव । तस्मात् सर्व-

क्रियाविशेषणमेतदित्यपरे । प्रश्नक्रिया हि विशेष्या । क्रियाविशेषणानाञ्च कर्म-
त्वगिति ।^३ अत्र च यदि कर्मधारगममासगतस्य स्वपदार्थवृत्तत्वात्कथन्तेन
प्रश्नक्रियाविशेषितेति वक्तव्यं ।

अर्थाभिदिष्टः प्रयोगो यस्मिन् ज्ञेयशब्द इति बहुव्रीहिस्तदापि शब्दो विशेषितो
न क्रिया । यदा त्वेवम्बिग्रहोऽभिदिष्टः प्रयोगो यस्मिन् प्रश्न इति तदा भवति
क्रियाविशेषात् तदापि प्रश्नशब्दसामानाधिकरण्यात् सप्तम्येव युक्ता^५भिदिष्ट-
प्रयोगे प्रश्न इति । किङ्कारणं केवलस्य ज्ञेयव्यस्यार्थो नेति चेदाह । तत् इति
(१) ततो ज्ञेयशब्दात् क्वचिद् (अपि न) वस्तुप्रतिपत्तेः । विधिप्रतिषेधफले व्यवहारे
च केवलस्य ज्ञेयशब्दस्य प्रयोगाभावात् कुतश्च प्रतिपत्तिः । यदादिशब्दोऽनित्यादि-
रूपेण किं ज्ञेयो भवत्यथाज्ञेय इत्येवं प्रक्रान्ते ज्ञेय इति केवलः प्रयुज्यते । तदापि
याथेप्रति^६पत्तिः सा प्रकृतं शब्दादपदमपेक्ष्य भवन्ती वाक्यादेव जायते । पदान्तर-
सहितस्य पदस्य वाक्यत्वात् । तस्मान्नास्ति पदान्तरनिरपेक्षात् पदार्थप्रतिपत्तिः ।
यथा ज्ञेयादिपदानां केवलानां न किञ्चिद्वाच्यं । यथा घटादिशब्दा^३नामपि केवलानां ।

ननु च किं घटेनोदकमानयाम्यथाञ्जलिनेति प्रस्तावे । घटेनेति प्रयुक्ते ।
तत्र च यः प्रकरणं^७ न ज्ञातवान् तस्यापि प्रतिपत्तुर्वटेनेति केवलशब्दश्रवणाद् घटा-
कारा प्रतिपत्तिरुपपद्यते, एवेति कथमुच्यते केवलाच्छब्दात् न प्रतिपत्तिरित्याह ।
यापीत्यादि । अपरिसमाप्तः स जिज्ञासितोर्थो यस्यां प्रतिपत्तौ साऽपरिसमाप्त-
तदर्थं । कथमपरिसमाप्ततदर्थतेत्याह । दृष्टप्रयोगानुसारेणेति । यावत्सु नयना-
नयनादिक्रियाचोदना^८प्रवृत्तेषु । तेन घटशब्दस्य प्रयोगो दृष्टस्तदनुसारेण तावत्सु
पूर्ववाक्येष्वकांक्षावती प्रतीतिर्भवति किमयमर्थो विवक्षितः किम्वायमित्येवं
साकांक्षत्वादुपप्लवमानं रूपत्वेनासमाप्तार्था विप्लवभ्रान्तिरेव । एतत्कथयति (१)
नैव केवलशब्दमात्रश्रवणादर्थप्रतिपत्तिरस्ति किन्तु वाक्येषूपप्लवस्यार्थवत्तः पदस्य
सादृश्येनोत्पहतबुद्धेः केवलशब्दश्रवणादर्थप्रतिपत्त्यभिगान इति । यथा दृष्टप्रयो-
गानुसारेण केवलघटादिपदश्रवणादर्थप्रतिपत्तिर्विप्लवस्तावदुक्तो ज्ञेयादिशब्देष्वपि (१)
यथादर्शनं । यथाप्रयोगोपलम्भं । यावत्सु वाक्येषु ज्ञेयशब्दः प्रयुज्यमानो दृष्ट-
स्तदनुसारेण केवलज्ञेयशब्दश्रवणादस्त्येवार्थप्रतिपत्तिविप्लवः । अनेन सर्वथा घटा-
दिशब्दैर्ज्ञेयादिशब्दानामनुल्यतामाह ।

यच्चाप्युक्तम् (१) “एकादिव्युदासेन प्रवर्तमानः सर्वशब्दाङ्गे प्रतिषेधादङ्गव्य-

शब्दप्रयोगे कुतश्चित् निवर्त्यं कुत्रचित् निवेशनात् अर्थवत्ता, तत्साफल्यत्^६ ।

निवेशनं च यो यस्माद् भिद्यते विनिवर्त्यं तम् ॥१२६॥

तद्भेदे भिद्यमानानां समानाकारभासिनि ।

स चायमन्यव्यावृत्त्या गम्यते तस्य वस्तुनः ॥१२७॥

निरिक्तस्य चाङ्गिनोन्भुपगमादनर्थकः स्यादिति ।

तदयुक्तं । यतोऽन्य एवैकादिबुद्धिविषयाभावा अन्ये च समुदायादिबुद्धिविषयाः प्रनिभासन्ते । ये च विशिष्टावस्थाः समुदायादिबुद्धिविषयास्त^४ एवाङ्गिन उच्यन्तेऽन्यस्याङ्गिनो निषेधात् । यादृग्भूताश्च ते परेण समुदायादिधर्मरिम्भका इष्यन्ते तादृग्भूता एवास्माभिः समुदायबुद्धिजनकत्वेन तदालम्बना इष्यन्ते विरोधाभावात् । तेन सर्वसमुदायद्वित्वादिशब्दानामेकादिनिषेधो घटत एव ।

तस्मादित्यादि । यतः सर्वं वाक्यं सावधारणम्वाक्यस्थानानेव पदाना^५मर्थवत्ता । तस्मात् सर्वशब्दप्रयोग इत्युपसंहारः । तत्साफल्यत् तस्य शब्दप्रयोगस्य साफल्यत् । एवं सर्वशब्दानां यथोक्तविधिनाऽन्यागोहे वाच्ये ।

यदुक्तम्^१ द्रोत क रा भ्यां ।

“अन्यापोहश्च किम्वाच्यः किम्वाऽवाच्योयमिष्यते ।

वाच्योपि विधिरूपेण यदि वान्यनिषेधतः ॥

922

विध्यात्मनास्य वाच्यत्वे त्याज्यमेकान्तदर्शनं ।^६

सर्वत्रान्यनिषेधोऽयं शब्दार्थ इति वर्णितं ॥

अनपोहव्युदासेन यद्यपोहोभिधीयते ।

तत्र तत्रैवमिच्छायामनवस्था भवेत्तव ॥

अथाप्यवाच्य एवायमन्यापोहस्त्वयेष्यते ।

तेनान्यापोहकृच्छब्द इति बाध्यते ते वचः ॥

यस्माद् येष्वेव शब्देषु नञ्योगस्तेषु केवलः ।

भवेदन्यनिवृत्त्यंशस्त्वात्मैवान्यत्र गम्यत” इति ॥

तदयुक्तं ।^१ विधेः शब्दार्थस्यार्थविन्यनिषेधस्याभ्युपगमात् ।

यदि तर्हि विधरेव शब्दार्थोऽन्यनिषेधः (१) कथन्तद्वाच्यं दिङ् नागेन “शब्दोर्ध्वान्तरव्यावृत्तिविशिष्टानेव भावानाहे”त्याद्युक्तं (१)

न विरुध्यत इत्यत आह । निवेशनं चेत्यादि । अनेन चैतद्दर्शयति (१) संकेतेषु तावद् विधिरूपेण शब्दः प्रवर्तते किं पुनर्व्यवहार इति । यो वृक्षा^२र्थो यस्मा-

कश्चिद् भाग इति प्रोक्तं रूपं नास्याऽपि^६ किञ्चन ।
तद्गतावेव शब्देभ्यो गम्यतेऽन्यनिवर्त्तनम् ॥१२८॥
न तत्र गम्यते कश्चित् विशिष्टः केनचित् परः ।

दवृक्षाद् घटादेर्भक्षते विनिवर्त्येत स वृक्षन्तप्रवत्वेत्यर्थः । निवेशनं सकेनकरण
वक्षजब्दस्य द्रष्टव्यं । तस्मिन्निवृत्त्येत्यनेनावृक्षे वृक्षजब्दो न सकेत्यत इत्युक्तम्भ-
वति । क्व पुनस्तन्निवेशनमित्याह । भेदे भिद्यमानानां वृक्षाणां यस्तद्भेदस्तस्मा-
दवृक्षाद् भेदः । अवृक्षाद् भिन्नः स्वभावः । यथैव ह्येको वृक्षविशेषस्तस्माद् वृक्षाद्
भिन्नस्तथा सर्वे वृक्षभेदाः ।

तनस्तेष्वसौ तद्भेदो विकल्पबुद्ध्या सर्वेष्वेकत्वेनारोप्यत इति समानाकार-
भासी भवति । तस्मिन् समानाकारभासिनि तद्भेदे भिन्नस्वभावे निवेशनं शब्दस्य ।
स चायमिति चशब्दोवधारणार्थः । स एवायम्विकल्पप्रतिभास्याकारो बाह्या-
भिन्नः ।

यद्वा स एव तद्भेदोऽवृक्षाद् भिन्नस्वभावलक्ष^७णः प्रोक्त आचार्य दिङ् ना गे न ।
कथं प्रोक्त इत्याह । अन्यव्यावृत्त्या गम्यते तस्य वस्तुनः कश्चिद् भाग इत्यनेन ।
अस्य चार्थम्बुत्तौ व्यक्तीकरिष्यामः ।

नन्वन्यव्यावृत्त्या विगिष्टो वस्तुभागः परमार्थत एव कस्मान्न गृह्यत इत्याह ।
रूपं स्वभावो नास्यापि भेदस्य किञ्चन निवृत्तिरूपस्य भेदस्यासत्त्वात् । विकल्प-
प्रतिभासिनश्च बुद्धिर्विभ्रमात् ।

यदि भेदस्य न रूपं किञ्चन कथन्तर्हि शब्दोन्यव्यावृत्तिविशिष्टानेव भावाना-
हेत्युच्यत इत्यत आह । तद्गतावित्यादि । तस्य यथोक्तस्य भेदस्य विजातीय-
व्यावृत्तस्य स्वभावस्य विधिरूपेण गतावेव शब्देभ्यो गम्यतेन्यनिवर्त्तनं । (१२७।)

तथा हि वृक्ष इत्युक्तेऽर्थादिवृक्षनिवर्त्तनं प्रतीयते । एतावन्मात्रेण चान्यव्यावृ^८-
त्तिविशिष्टत्वमुक्तं । न तु परमार्थतो विशेषणविशेष्यभावः । तदाह । नेत्यादि ।
तत्रेत्यन्यापोहे शब्दार्थे आ चा यं ग्रन्थे वा । कश्चित् पर इत्यन्यस्माद् व्यावृत्तार्थः ।
केनचिदन्यव्यावृत्तिलक्षणेन विशिष्टो न गम्यत इति ।

तेन यदुच्यते भट्टे न ।

“न चासाधारणम्बस्तु गम्यतेऽपोहवत्तया ।

कथं वा परिकल्प्येत सम्बन्धो^९ वस्त्ववस्तुनोः ॥

स्वरूपसत्त्वमात्रेण न स्यात् किञ्चिद्विशेषणं ।

न चापि शब्दो द्वयकृदन्योन्याभाव इत्यसौ ॥१२९॥

457a

अरूपो रूपवस्त्वेन दर्शनं बुद्धिविषयः ।

निवेश्यमानः शब्द आक्षिप्ततदन्धव्यावृत्तिरसावपि यस्माद् भिद्यते तन्निवर्त्य
भिद्यमानानां समानरूपप्रतिभासी भेदो निर्दिष्टः । अर्थान्तर^१व्यावृत्त्यातस्य

स्वबुद्ध्या रज्यते येन विज्ञेयन्तद्विशेषण ॥

न चाप्यश्वादिशब्देभ्यो जायतेऽपोहबोधन ।

विशेष्यबुद्धिरिष्टं न नाज्ञातविशेषणा ॥

न चान्यरूपमन्यादृक् कुर्याज्ज्ञानविशेषण ।

कथं चान्यादृशं ज्ञाने तदुच्येत विशेषणं ।

अभावगम्यरूपे च न विशेष्येस्ति वस्तुता ।

विशेषितमणो^२हेन वस्तु वाच्यं न तेस्त्यतः (ः ॥)''^३

इत्यपास्तं ।

नन्वेकरय शब्दस्य कथं विधिप्रतिषेधलक्षणं व्यापारद्वयम् (१) आह ।

न चापि शब्दो द्वयकृत् । स्वार्थाभिधानमन्यव्यावर्तनं च द्वयं करोति (१)
किङ्कारणम् (१) अन्योन्याभाव इति । इतिशब्दो हेतुः । यस्मादवृक्षभेदाभायो
वृक्षार्थस्तदभावश्चावृक्षार्थं इतरेतराभावत्वेन । तस्माद् वृक्षशब्दाद् वृक्षार्थप्रति-
पत्त्यैवार्था^४द् अवृक्षनिवृत्तिप्रतिपत्तिरपि भवतीति न द्वौ व्यापारौ साक्षाच्छब्द-
स्य । तेन ।

“यदि गौरित्यय शब्दः समर्थोन्यनिवर्तने ।

जनको गवि गोबुद्धेर्मृग्यतामपरो ध्वनिः ॥

न च ज्ञानफलाः शब्दा न चैकस्य फलद्वयं ।

अपवादविधिज्ञानं फलमेकस्य वः कथम् (१)''

इति निरस्तं ।

यदि शब्दवाच्यो भेदस्सर्वत्रानुयायी तदेव तर्हि पारमार्थिकं सामान्यम्भविष्य-
तीत्यत आह । असाविति शब्दविषयानुयायी भेदः अरूपो निःस्वभावः । तस्मिन्न-
रूपे दृश्यविकल्पयोरेकीकृत्य वक्तुश्चोत्रोर्यद्रूपवस्त्वेन दर्शनान्तर्बुद्धिविषयवो भ्रान्ति-
रित्यर्थः ।

निवेश्यमान इत्यादिना व्याचष्टे । यस्माद् भिद्यते वृक्षादिकोर्थस्तन्निवर्त्य

^१ Śloka-vārtika.

^२ Ibid.

वस्तुनो भागः कश्चिद् गम्यत इति शब्दोऽन्तरनिवृत्तिविशिष्टानेव भावानाहेत्यादिना निर्विण्टः। स हि तं भेदं कथयन् अर्थान्तरव्यवच्छेद-
माक्षिपन्नेव वर्तते। एकगतभेदचोदनाया हि तद्व्यव्यावृत्तिनान्तरीयकत्वात्।
स एव भेदः तद्व्यावृत्त्या गतो भागः। तद्गतेः तदुपाधित्वात्। स विशिष्टो^१

नत्यनत्वा निवेद्यत इति सम्बन्धः। कुत्रेत्याह। भिद्यमानानामित्यादि। एतच्च
कारिका व्याख्याने विभक्तार्थः। आक्षिप्ता तद्व्यव्यावृत्तियेन शब्देनेति
विग्रहः। स एव चायं समानरूपप्रतिभासी भेदो निर्विण्ट आचार्ये दिङ्नागेन।
कथमित्याह। अर्थान्तरव्यावृत्त्या तस्य वस्तुनः कश्चिद् भागो गम्यत इति। तथा
शब्दोऽन्तरनिवृत्तिविशिष्टानेव भावानाहेत्यादिना। आदिग्रहणाच्छब्दार्थान्तरा-
पोहं कुर्वती श्रुतिरभिधत्त इत्यादि परिग्रहः।

स हीत्याद्यस्यैव समर्थनं। स हि वृक्षशब्दस्ताम्भेदमवृक्षव्यावृत्तं स्वभावं कथ-
यन्नार्थान्तरस्यावृक्षार्थस्य व्यवच्छेदमाक्षिपन्नेव वर्तते। किं कारणम् (१) एकगत-
भेदस्येत्यादि। यथा हि वृक्षभेदा एव खादिरादयः स्वभावेनैवावृक्षेभ्यो भिन्ना एवम-
वृक्षा अपि वृक्षेभ्यः भेदस्य द्विष्टत्वात्। तत्र वृक्षशब्देनैकगतस्य वृक्षार्थगतस्य
भेदस्य भिन्नस्य स्वभावस्यैकाकारप्रतिभासिनोऽथा चोदना तस्यास्तद्व्यव्यावृत्ति-
नान्तरीयकत्वात्। तस्माद् वृक्षार्थादन्यस्यावृक्षस्य या व्यावृत्तिस्तन्नान्तरीयक-
त्वात्। एवं ह्यवृक्षाद् व्यावृत्तरूपो वृक्षार्थोऽभिहितः स्याद् यद्यवृक्षार्थस्य
तत्र निवृत्तिर्गम्येत। स एवान्यस्माद् भिद्यमानस्य विकल्पबुद्धिप्रतिभासी भेदो
भिन्नः स्वभावः। तद्व्यावृत्त्याऽर्थान्तरव्यावृत्त्या यथोक्तन्यायेनार्थाद् गम्यमा- १३८
नया। गतो च बुद्धो भागो वस्तुनः इत्युक्त इत्यध्याहारः। व्यावृत्तवस्तुदर्शन-
द्वारायातत्वाद् वस्तुरूपत्वेनाध्यवसायाच्च वस्तुभागो गत इत्युच्यत इत्यभिप्रायः।

एतदुक्तम्भवति (१) अतत्परामर्शजननेभ्यो व्यावृत्तरूपन्तत्परामर्शजननेष्वा-
रोपितैकत्वं विकल्पबुद्धिप्रतिभासनमेवाकारमविभक्तब्राह्मणाध्यात्मिकभेदं शब्दः
प्रतिपादयति शाब्दे जाने तस्यैव प्रतिभासनात्। तच्च प्रतिपादयन्नन्यव्यावृत्ति-
गर्थादाक्षिपति (१) अतोनेनाभिप्रायेणोक्तमाचार्येणान्यव्यावृत्त्या गम्यते तस्य
वस्तुनः कश्चिद् भाग इति। न पुनरन्यव्यावृत्त्या शब्दार्थभूतया विशेषणरूपया
बाह्यस्य वस्तुनः कश्चिद् भागो गृह्यतेऽन्यव्यावृत्तरेवाभावादिति। एवन्तावदन्य-
व्यावृत्त्या गम्यते तस्य वस्तुनः कश्चिद् भाग इत्येतत्समर्थितं।

अधुना शब्दार्थान्तरनिवृत्तिविशिष्टानेव भावानाहेत्येतत्समर्थयन्नाह। तद्-
गतेरित्यादि। तद्गतेरन्यनिवृत्तिगतेस्तदुपाधित्वावस्ति भेदोपाधित्वात् (१) स एव

गत इत्यर्थे कस्मिन्निष्ठद् नाथान्तरव्यावृत्तिः यथा विशिष्टा ये शब्दैश्चोद्यन्ते
दण्डवत् निमित्तभूता । भिन्नमानयोर्द्वयोर्भेदस्य उभयगतत्वात्, एकगतभेदा-
भिधानेऽपि नान्तरीयकस्तदन्याक्षेपो भवति । तस्मात् न तयोर्विशेषण-
विशेष्यभावः । एकभेदाभिधानेऽपि ग्रन्थव्यावृत्तिगतिः^५ । अन्वयव्यतिरेकचोदनधा

भेदस्तद्विशिष्टो गत इत्युच्यते । आ चार्येणेति ।

यद्वा (१) तस्य यथोक्तस्य वस्तुभेदस्य शब्दाद् गतेः प्रतिपत्तेः सावधारणत्वेन
तदुपाधिवात् । सा तदन्यगिवृत्तिरुपाधिरर्थान्नेपाद् यस्यास्तद्गतेः सा तथोक्ता ।
तदन्यनिवृत्तिनान्तरीयकत्वमेव तदुपाधित्वं ।

एतदुक्तम्भवति । याथान्तरव्यावृत्तिरर्थाद् गम्यते तन्नान्तरीयकत्वात्स एव
भेदः शब्दाद् गम्यमानोन्यव्यावृत्त्या विशिष्टो गत इत्युच्यते आ चार्येणेति ।

नन्वर्थान्तरव्यावृत्तिः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूता । यथा विशिष्टा बाह्या अर्था^६
गवादिशब्दैश्चोद्यन्ते अप्रतीतेः । दण्डवदिति वैधर्म्यदृष्टान्तः । यथा दण्डद्वारेण
तद्वात् दण्डीत्युच्यते । नैवं व्यावृत्तिद्वारेण व्यावृत्तिमानिति । कस्माद् व्यावृत्ति-
रर्थान्तरभूता नेत्याह । द्वयोर्हृत्वादि । यस्माद् द्वयोर्वृक्षावृक्षयोः परस्परभिन्न-
मानयोर्यो भेदस्तस्योभयगतत्वात् । वृक्षावृक्षगतत्वाद् वृक्षावृक्षभिन्नस्वभावत्वादि-
त्यर्थः । तेनैकगतभेदाभिधानेऽपि । अवृक्षापेक्षया वृक्षगतो यो भेदः । भिन्नः
स्वभावस्तस्य शब्देनाभिधानेऽपि नान्तरीयकस्तदन्याक्षेपो भवति । अनुक्षापेक्षया
वृक्षगतस्य भेदस्यावृक्षनिवृत्तिलक्षणस्य वृक्षापेक्षयाप्यवृक्षगतस्य वृक्षनिवृत्तिलक्षण-
स्याक्षेपो भवति । इतिशब्दो हेतौ । अस्माद्धेतोस्तदुपाधिवात् तद्विशिष्टो गत
इत्युक्तमित्यध्याहारी^७ । न तयोरित्येकगतस्य भेदस्य तदन्यव्यावृत्तेरैव न
विशेषणविशेष्यभावः ।

कः पुनरयमेकगतो भेदः का च तदन्यव्यावृत्तिर्येनान्यव्यावृत्तिनान्तरीयक-
स्यैकगतभेदस्य शब्दात् प्रत्ययो भवतीति चेत् ।

उच्यते । वृक्षशब्दवाच्यस्तावद् विगल्पबुद्धिप्रतिभासी शास्त्रादिमदाकारः सर्व-
93b वृक्षेष्वभिन्नरूप इवातद्रूपेभ्यो भिन्न इव भा^८समान एव गतो भेदो भिन्नः स्वभाव
इत्यर्थः । एवं घटादिशब्दवाच्योप्येकगतो भेदो द्रष्टव्यः । तम्भेदं च प्रतिपादयन्
शब्दो विजातीयनिवृत्तिं प्रसज्यप्रतिषेधलक्षणामर्थाद् गमयति सा तदन्यव्यावृत्तिः ।

ननु यद्यन्यव्यावृत्तिविशिष्टो वस्तुभागो न गम्यते किमर्थन्तर्ह्यन्यव्यावृत्ति-
विशिष्ट इत्याद्युक्तमित्याह । एकभेदाभिधान इत्यादि । येष्वर्थं यथा विभक्त
एकगतो भेदः स एव शब्देन चोद्यते (१) तत्प्रतीतिरेवान्वयगतिः (१) या त्वर्थाद्

व्यवहाराङ्गतां शब्दानां दर्शयन् "तद्व्यावृत्त्या गम्यते ।" इत्यतोऽपि व्यतिरेक उक्तः । अत एव शब्दे तदन्वयावृत्तिः स्वार्थाभिधानं^१ च न व्यापारद्वयम् । स्वार्थस्याभिधानादेव तदन्वयावृत्तिगतिः स्वार्थस्य भेदरूपत्वात् । न ह्यन्वयोऽव्यावृत्तिमतो नाप्यनन्वयिनो व्यावृत्तिः ।^१ एकान्वयस्य परिहाराभावे, तथैक- 457b

अन्वयावृत्तिगतिः सा व्यतिरेकगतिः (१) एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दोर्थवान् भवति (१) तेनान्वयव्यतिरेकचोदनयान्वयस्य माक्षादर्थान् व्यतिरेकस्य चोदना द्रष्टव्या । तथा चोदनया व्यवहाराङ्गतां शब्दानां दर्शयन्नाचार्यं दिङ्मनाग आह "तद्व्यावृत्त्या गम्यते वस्तुभाग" इति । तथा तद्विशिष्टो वेत्याह ।^२ व्यावृत्तिशब्देन व्यतिरेक उक्तः । वस्तुभागशब्देनान्वयः । अनेनैतदपि व्याख्यातं शब्दान्तरापोहं कुर्वन्ती श्रुतिः स्वार्थमभिधत्त इत्यर्थः । तत्र योमावेकगतो भेदो विकल्पबुद्धिप्रतिभासी व्याख्यातः स एव स्वार्थस्तत्रार्थान्तरव्यावृत्तिरर्थान्तरापोहः प्रसज्यप्रतिषेधलक्षणस्तं कुर्वन्तीत्यर्थाद् गमयन्तीत्यर्थः ।

यदि चान्यनिवृत्तिपुरस्सरैव वृक्षादिशब्दप्रवृत्ति^३स्तदान्वयव्यतिरेकचोदनयेत्यादिव्याख्यानं व्यर्थं स्यात् ।

तस्माद्विधिरेव शब्दार्थः ।

यत एवैकभेदाभिधानेऽर्थादन्यव्यावृत्तिगतिरत एवेत्यादि । स्वार्थस्य भेदरूपत्वादिति । यो वृक्षशब्दस्यार्थः शाखादिमदाकारः । विकल्पप्रतिभासी स भेदरूपः । भिन्नस्वभावोऽभेदाकारव्यावृत्तत्वात् स्वर्थः । अतो भेदरूपस्य स्वार्थस्याभिधाना-
देवार्थादन्यव्यावृत्ति^४गतिरेवं ह्यवृक्षाद् भेदरूपस्यैव वृक्षार्थस्य गतिर्भवेत् ।

यद्यर्थात् तत्र वृक्षनिवृत्तिर्भवतीति । तस्मात् स्वार्थाभिधानमेव शब्दस्य व्यापारोऽन्यव्यावृत्तिरन्तर्व्यावृत्तिरिति न शब्दस्य व्यापारद्वयम् ।

ननु विधायकेन वाक्येनान्वयमात्रम्प्रतिपाद्यते नान्यस्य विधानं प्रतिषेधो वा । निषेधकेनापि निषेधमात्रमेव केवलं प्रतीयते नान्यस्य विधानं प्रतिषेधो वेत्यत आह ।

न ह्यन्वय इत्यादि । प्रतिनियतस्यार्थस्य विधानमन्वयो यथा वृक्षंच्छिन्धीति । तत्रावृक्षस्यार्थान्निवृत्तिर्व्यतिरेकः । स यत्र न विद्यते सोऽव्यतिरेक एव भूतान्वयो न मे स्ति । किन्तु सर्व एव स व्यतिरेकः ।

तेन यदुच्यते भट्टोद्योतक राभ्यां (१)

"विधिरूपश्च शब्दार्थो येन नाप्युपगम्यते ।

न भवेद् व्यतिरेकोपि तस्य तत्पूर्वको ह्यसावि"ति^५

परिहारस्यापि यवचित् स्थित्यभावे निष्फलचोदनत्वात् ।

स चाद्यं भेदोऽरूपः । रूपवत्त्वेन केवलं दर्शनं बुद्धिविप्लवः ।

निरस्तमितत्वात् । अ^१नन्वयो वान्वयरहितो ना व्यतिरेको न हीति सम्बन्धः । तत्र विगोपस्य प्रतिषेधो व्यतिरेकः । तत्रार्थाच्छेपगतिरन्वयः । एकान्वय इत्यादि-
नैतदेव समर्थ्यते । एकान्वयस्येत्येकस्य विधानस्य परिहार्याभावे व्यवच्छेद्याभावे
निष्फलचोदनत्वात् ।

यदि वृक्षञ्छिन्धीत्युक्तेश्च वृक्षस्य न तत्र व्यच्छेदस्तदा वृक्षशब्दप्रयोगो
१५५ निष्फलः स्यात् ।^१ यद्वा किम्वृक्षञ्छिन्नश्च उतान्यमिति श्रोतुं जिज्ञासायां सत्यां
वृक्षञ्छिन्धीत्युक्तेन्यनिषेधः प्रतीयत एवान्यथा परिहार्याभावे निष्फलमभिधानं
स्यात् । तथा यदाप्याकांक्षारहितः श्रोता वृक्षञ्छिन्धीति शब्देन चोद्यते तदापि वृक्ष
एव प्रवर्तते नान्यत्र (१) वक्ता हि वृक्ष एवायं प्रवर्तते नान्यत्रेत्यनेनाभिप्रायेण
शब्दं प्रयुज्यते । विवक्षानुगमनं च ध्वनेः । तस्मान्ना^१स्ति व्यतिरेकरहितोन्यस्तथैक-
परिहारस्येत्येकप्रतिषेधस्य प्रतिषेधस्यैवैकस्येत्यर्थः । क्वचित्ति प्रतिषेधेन विपयीकृते
वस्तुनि स्थित्यभावे निष्फलचोदनत्वात् । तथा हि सुराविषयस्य पानस्य प्रतिषेधे ।
यदि सुराया अन्यत्रापि पानस्य नावस्थानं स्यात् । तदा सर्वस्मिन् विषये निषिद्धस्य
पानस्य विशेषे प्रतिषेधेनर्थकः । तत्र सुरा (५) पेयेति^२ सुरापानमात्रस्य प्रतिषेधे चरि-
तार्थत्वाद् वाक्यस्य यद्यप्युदकादिपानं शब्देन न विधीयते । तथापि सुराया अन्यत्र
पानस्यावस्थानञ्च निवार्यत इत्यर्थादन्यगनिरन्यथा सुराग्रहणमनर्थकं स्यात् । यद्वा
किमुदकादिवत् सुरा पातव्या किम्वा नेति प्रश्ने सुरा न पातव्येत्युक्ते सुरैवेति
प्रतीतेर्नोदकादिपानविधानं प्रकृतनिषेध्यते (१) तेन सर्वत्र विधि^३प्रतिषेधरूप-
स्यैव शब्दार्थत्वं ।

कस्तर्हि विधिप्रतिषेधपर्युदासवाक्यानाम्भेदः । महान्भेदः । विधायकं हि
वाक्यमिवाधं प्राधान्येनाभिधायान्यनिषेधकमर्थात् । निषेधकं च निषेधं प्राधान्ये-
नाभिधायार्थादन्यविधानमाह । पर्युदासप्रतिपादकन्तु वाक्यं प्रतिषेधपूर्वकमन्यविधानं
प्राधान्येनाहेत्यस्त्येव विशेष इति ।

ननु यद्यन्यनिवृत्तिर^४र्थात् प्रतीयते सैव तर्हि पारमार्थिकी भावानामस्ति
यया विशिष्टा गृह्यन्ते इत्येवं कस्मान्नेष्यते (१) किं पुनरेवन्तद्व्यतिरेकस्तदुपाधित्वात्
तद्विशिष्टो गत इति व्याख्यायत इत्यत आह । स चायमित्यादि (१) यो भेदो
व्यावृत्तिरक्षण आचार्ये दिङ् ना मेन विशेषणत्वेनाभिमतः स चायमरूपो निःस्व-

तेनैवापरमार्थोसावन्यथा न हि वस्तुनः ॥१३०॥

व्यावृत्तिर्वस्तु भवति; भेदोभ्याम्भादितीरणात् ।

रूपं हि परमार्थः स भेदो यदि रूपं स्यात् तद्रूपं अतद्रूपं वा । तादृश्यं नान्यस्ततो भिद्यते । न च तस्य रूपं अद्वयं स्यात् ।

भावः । नास्य व्यतिगिक्तामव्यतिरिक्तात्वा रूपमस्तीति कृत्या । कथं^१न्तीहि भायानां विजातीयाद् भेद इति प्रतीतिरिति चेदाह । रूपवत्त्वेन भावसम्बन्धित्वेन तस्य भेदस्य केवलदर्शनम्प्रतीतिविप्लवो भ्रान्तिः । (१) केनलमिति तथाभूतवाह्यनिरपेक्षं (१) का रिका या गप्येव व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

ननु यदि रूपवत्त्वेन दर्शनं कथं बुद्धिविप्लव इत्यत आह । तेनैवेत्यादि । रूपवत्त्वेन भावसम्बन्धित्वेन यद्दर्शनम्भेदस्य तेनैवापरमार्थो न वस्तुभूतोऽसत्त्वात् । असाविति भेदः प्रसज्यरूपः । अन्यथेत्येवमनिप्यमाणे । न हि वस्तुनः स्वलक्षणस्य सम्बन्धिनी व्यावृत्तिर्वस्तु भवति । किं कारणं (१) भेदोस्यास्मादितीरणात् ।

एतदुक्तमभवति । यदि हि सा वस्तुभूता स्यात् तदा वृक्षेभ्योऽवृक्षव्यावृत्तिरभिन्ना भिन्ना वा स्यात् । यद्यभिन्ना । अस्मादवृक्षाद् वृक्षस्य भेद इति व्यतिरेक^२ 94b प्रतीतिर्न स्यात् । पलाशाच्चैकस्मादवृक्षव्यावृत्तेरभिन्नत्वात् । धवादीनामवृक्षव्यावृत्तिर्न स्यात् । पलाशवत् तत्स्वभावाया व्यावृत्तेस्तेष्वननुगमात् । अथ पलाशाद् भिन्ना सा । तत्राप्यवृक्षव्यावृत्तेः सकाशात् पलाशस्य व्यावृत्तिः स्यादवृक्षव्यावृत्तेश्च व्यावृत्तमानस्य पलाशस्यावृक्षरूपता स्यादवृक्षवत् । ततश्चास्मादवृक्षादस्य वृक्षस्य भेद इति प्रतीतिर्न स्यादित्येते^३ च । तस्मात्तद्व्यावृत्तिर्न वस्तु । भेदोस्यास्मादितीरणादुच्चारणादित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् प्रतीतेरपि ग्रहणं ।

रूपं हीत्यादिना व्याचष्टे । हि यस्मात् । रूपं किमुच्यते परमार्थः । वस्तु-स्वभावः । भेदोभ्यामव्यावृत्तिर्येदं रूपं स्याद् यदि स्वभावो भवेत् । तदित्यवृक्षाद् व्यावृत्तिरूपं । तद्रूपमिति यत्तद्व्यावृत्तं पलाशस्वलक्षणं तदात्मकं । अतद्रूपं वेति ततोऽन्यदित्यर्थः । वस्तुनस्तत्त्वान्यत्त्वानतिक्रमादित्यर्थः ।

तादृश्य इत्यादिना प्रथमपक्षे दोषमाह । तादृश्ये पलाशादन्यत्त्वे यया व्यावृत्त्या सामान्यभूतया सर्वे वृक्षभेदाः व्यावृत्ता दृष्टास्तस्यास्तादृश्ये पलाशादन्यत्त्वेभ्युपगम्यमाने तदेव पलाशस्वलक्षणमेव व्यावृत्तिरिति कृत्वा पलाश एवावृक्षाद् भिन्नः प्राप्नोति नान्यो धवादिः । तत इत्यवृक्षाद् भिद्येत । किङ्कारणमित्याह । न हीत्यादि । अवृक्षाद्धि व्यावृत्तिः पलाशस्यैव रूपं । न च तस्य रूपं^४अन्यस्य धवादेः

न तदेव भेदस्य रूपं चेत् । अन्यदेव रूपं स्यात् । ततश्च भावस्तस्माद्
व्यावर्त्तते । ततः तस्य भेदो न स्यात् । यो यद्भेदाद् व्यावर्त्तते तत् तदेव भव-
तीति सोऽथ भेद इति च न स्यात् । न ह्यन्यान्यस्य भेदो भवति सम्बन्धी ।
सति वा सम्बन्धित्वे कार्यकारणभावात् तज्जनितं रूपं भेद इति अविशेषात्
स्वकारणानां कार्याणि सर्वाणि व्यावृत्तयः स्युः । भेदस्यार्थान्तरत्वे च ततोऽप्यस्य
भेदोऽस्तीति भेदोपाधित्वात् द्रव्यान्तरवत् न भेदः स्यात् ।

स्यात् ।

न तदेवेत्यादिना द्वितीयपक्षोपन्यासः । न तदेव पलाशस्वलक्षणमेव तस्य
भेदस्य रूपं (१) रूपं च स्वभावश्चासी भेद इष्यते । ततोऽन्यदेव पलाशाद् व्यावृत्ति-
रूपं स्यात् । यद्वा रूपं चान्यदेव भेदस्य स्यात् । ततश्चान्यत्वात् कारणात् ।
भावः पलाशात्मकस्तस्मादवृक्षव्यावृत्तिरूपाद् व्यावर्त्तते । ततः कारणात् ।
ऊष्मादित्यवृक्षात् तस्य पलाशस्य भेद इति न स्यात् । यस्माद् यत् खलु वस्तु ।
यतो भेदो यद्भेदस्तस्माद् व्यावर्त्तते । तत्तदेव भवति । अवृक्षव्यावृत्तेर्भवति ।
अवृक्षव्यावृत्तेरवृक्षनिवृत्तिरूपाया निवर्त्तमानम्पलाशस्वलक्षणमवृक्षमिव स्यादवृक्ष-
वत् । मा वा भूद् वृक्षावृक्षयोरेकत्वन्तथापि सोऽस्य भेद इति च न स्यात् ।

यदि चायमवृक्षाद् भेदः पलाशादन्यः स्यात्तदयमवृक्षाद् भेदोऽस्य पलाशस्य
सम्बन्धीति न स्यात् । न ह्येत्याद्यस्येव समर्थनं । अन्यः स्वतन्त्रोऽन्यस्य सम्बन्धी
भेदो धर्मरूपो भवति । सति वेति सम्बन्धित्वेभ्युपगम्यमाने वा । सम्बन्धः कार्य-
कारणभावोऽङ्गीकर्त्तव्यः । भिन्नयोः कार्यकारणमन्तरेण सम्बन्धयोगात् । तत्र
व्यावृत्तिमान् कारणं व्यावृत्तिः कार्यं । इति हेतो रूपं वस्त्वन्तरमेव तज्जनितन्तेन
व्यावृत्तिमता स्वलक्षणेन जनितं भेद इति । पादा (? पदा) र्थान्तरस्य नाम कृत-
न्तस्मात् कार्यत्वेनाभिमतत्वाद् भेदाख्यात् पदार्थाद् अविशेषादन्यत्रापि कारणानां यानि
कार्याणि तानि सर्वाणि व्यावृत्तयो भेदाः स्युः । न चैवं । तदान्यत्रापि भेदाभिमते
भेद इति व्यपदेशो मा भूत् ।

११२ अथ कार्यं भेद इति नोच्यते किन्तु भेदः कार्यं इत्युच्यते । तदाप्याह । अर्थान्ति-
रत्वे च भेदस्याभ्युपगम्यमाने । ततोऽपि व्यावृत्तिमतोऽप्यस्य भेदस्य भेदोऽस्ति ।
अन्यथा भेदस्यार्थान्तरत्वमेव न स्यात् । ततश्च पलाशस्यावृक्षाद् यो भेदस्तस्य
भेदस्य पलाशाद् भेद इति कृत्वा स भेदो भेदोपाधिः स पलाशाद् भेदः ।
उपाधिविशेषणं यस्य भेदस्य स भेदोपाधिस्तद्भावस्तद्वन्तस्मादसाववृक्षाद्
भेदः पलाशस्य न भेदः स्यात् । द्रव्यान्तरवत् । यथा हि द्रव्यान्तरं घटादिक-

न हि भेदोपाधिवदेव भेदः अयमत इति विशेषनिर्देशात् । ततश्चोपा-
ध्यभावे भेदस्यैवाभावः स्यात् । ततो नान्यत्त्वम् । नान्यन्यथाऽभावात् भावे

मप्यघटापेक्षया यो भेदस्तदुपाधित्वान्न गलाशस्य भेदस्तद्वत् । स्वतन्त्रत्वादित्यभि-
प्रायः ।

ननु यदि नाम भेदोपाधिर्भेदस्तथापि किमिति पलाशस्य भेदो न भवतीत्यत
आह । न हीत्यादि । अयमत इति विशेषनिर्देशात् । अयमवृक्षाद् भेदः । अत इत्य-
वृक्षात् । अस्येत्येतदपेक्षणीयं । अस्य^२ पलाशस्यायं भेदोऽस्मादवृक्षादित्येवं विशेष-
पनिर्देशात् पारतन्त्र्येण निर्देशात् पलाशस्य सम्बन्धी भेदो धर्मः सिध्यति । पार-
तन्त्र्येण च निर्देशो भेदस्याभेदे सति सिध्यति भेदान्तरप्रतिक्षेपेण । न त्वर्थान्तरत्वे
भेदस्य । अर्थान्तरत्वे हि भेदोपाधित्वाद् घटवन्न पलाशस्य भेदः स्यात् । ततश्चास्मा-
दस्य भेद इति विशेषपनिर्देशो न स्यात् । तदेवं^३ व्यतिरेकपक्षेऽवृक्षाद् भेदस्यापि
पलाशाद् यो भेदः सोपि रूपवानिति तस्यापि स्वाश्रयाद् भेदेन भवितव्यं । तथा
च सर्वभेदानां भिन्नस्वभावतया भेदोपाधित्वेन स्वयन्न रूपभेदेति न कश्चिद् भेदः
स्यात् ।

एतदेवाह । ततश्चेत्यादि । उपाध्यभाव इति व्यावृत्तिलक्षणस्य धर्मभूतस्यो-
पाधेरभावे सर्वस्य स्वभावान्तरत्वेन धर्मित्वाद् भेदस्यैवाभावः स्यात् तस्य धर्मि-
रूपत्वात् ।

योपि मन्यते (१) यदि रूपवती व्यावृत्तिः स्यात् स्यात् तत्त्वान्यत्वपक्षभावी
दोषो यावता नीरूपा सास्ति तथा च भावा विशिष्टा गृह्यन्त इति ।

तदयुक्तं ।

“तद्गतावेव शब्देभ्यो गम्यतेऽन्यनिवर्त्तनं ।

न तत्र गम्यते कश्चिद्विशिष्टः केनचित्परः” ॥ प्र. वा. १।१२८)
इति ग्रन्थविरोधात् । नीरूपस्य चास्तित्वविरोधाच्छशविपाणवत् । नीरूपत्वा-
देव च न तस्याः प्रत्यक्षं ग्राहकं नाप्यनुमानं । सम्बन्धाभावात् ।

नापि नियतरूपान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पना सम्बन्धाभावादेव । स्वहेतुभ्य एव
न नियतरूपानामुत्पन्नत्वादिति “सर्वभावा स्वभावेन व्यावृत्तिभागिन” (१।४२)
इत्यत्रान्तरेऽभिहितत्वात् ।

नापि च साऽप्रतिपन्ना विशेषणम्भवितुमर्हति । न हि दण्डाप्रतीती दण्डीति प्रती-
तिर्भवति ।^४ नापि सा क्वचिदाश्रिता नीरूपत्वात् । न चासम्बद्धविशेषणम्भवति ।
नाप्यन्यनिवृत्तिग्रहणपुरस्सरं वृक्षादिषु वृक्षशब्दः प्रवर्त्ततेऽप्रतीतिरित्युक्तत्वात् ।
निवृत्तेर्नीरूपतयाऽप्रतिपन्नत्वेन संकेतस्याप्रवृत्तेश्च । कथं शब्दविषयत्वन्तस्मा-

परमार्थः। कथन्तहि अभिन्नस्य वस्तुनः शब्देन चोदने तस्यैवान्यतो भेदान्,
458a अनंगस्य एकस्य भेदस्य^७ चोदने सर्वभेदगतेः, तत्र कथं शब्दप्रमाणान्तरणि
व्यर्थानि न स्युरिति चेत्। नैव दोषः। यस्मात्—

एकार्थश्लेषविच्छेद एको व्याप्रियते ध्वनिः॥१३१॥

लिङ्गं वा तत्र विच्छिन्नं^१ बाह्यं वस्तु न किञ्चन।

यस्याभिधानतो वस्तुसामर्थ्यादखिले गतिः॥१३२॥

दनुभवद्वारेण वृक्षोऽयं नावृक्ष इत्येवं निश्चय उत्पद्यते। तेनान्यनिवृत्तिः प्रतिषेध-
95b विकल्पेन कल्पिता। यथासकेतं च वृक्षादौ शब्दः प्रवर्तमानोर्थादन्यनिवृत्तिमाक्षि-
ति। अन्यनिवृत्तिविकल्पमाक्षिपतीत्यर्थः। तेनान्यनिवृत्त्या विशिष्टो। वस्तुभागो
गम्यत इत्युच्यत इति।

यदि व्यावृत्तयः सामान्यभूता बहिर्वस्तुत्वेन नेप्यन्ते। नापि परपरिकल्पितं
सामान्यमेवं सति बाह्यम्बस्त्वेव वाच्यमापतितं। तत्र च दोष इत्याह। कथन्तहीति।
अभिन्नस्य निरंशस्य वस्तुनः शब्देन चोदने उपलक्षणं चैतत् लिङ्गेन प्रतिपादने।
तस्यैवाभिन्नस्य वस्तुन एकस्माद् भिन्नस्य पुनरन्यतोपि भेदात्। तथा हि येन
स्वभावेन न शब्दोऽकृतकाद् भिन्नस्तेनैव मूर्तानित्यत्वाच्च। तस्यानंशत्वात्। अनंशस्य
च वस्तुनः कृतकशब्देनैकस्याकृतकाद् भेदस्य भिन्नस्य स्वभावस्य चोदने। तथा
लिङ्गेन प्रतिपादने सर्वभेदगतेस्सर्वेभ्यो भिन्नस्य स्वभावस्य प्रतिपत्तेः। तत्रानंशे
वस्तुनि कथं शब्दप्रमाणान्तराणि व्यर्थानि न स्युः। एकेन शब्देन चोदने शब्दान्तराणां
वैयर्थ्यं स्यात्। एकेन लिङ्गेन प्रतिपादने प्रमाणान्तराणां वैयर्थ्यं स्यात्।

यस्मादित्यादिना परिहरति। तस्माद् यो ज्ञेन धर्मेण विशेषः संप्रतीयत
(११४४) इत्यादिना प्रागेवेदं चोद्यम्परिहृतमधिकविधानार्थन्तु पुनरुपन्यासः।
अर्थेष्वकारान्तरसमारोपोर्ध्वश्लेषः (१) स च प्रतिपत्तिभेदेनानेकः। तत्रेति बुद्धि-
प्रतिभासिनि धर्मिणि बाह्यभिन्नतयाऽख्येयास्ते। बाह्यतयाध्यस्तस्यैव बुद्ध्याकारस्य
शब्दवाच्यत्वात्। न पुनर्बाह्यम्बुद्ध्याकारो वा केवलः शब्दवाच्यः स्वलक्षणत्वात्।
तत्र धर्मिणि विधिरूपतया स्वार्थप्रतिपत्तिद्वारेणैकार्थश्लेषविच्छेदेऽपनयन एको
ध्वनिव्याप्रियते। (११३०॥)

लिङ्गं चैकार्थश्लेषविच्छेदे व्याप्रियते। तत्र स्वार्थभिधानद्वारेण समारोप-
व्यवच्छेदे शब्दप्रमाणान्तराणां साफल्यमिति यावत्। न पुनर्ज्ञानाद् व्यतिरिक्त-
म्बाह्यम्बस्तु स्वलक्षणं (१) स्वलक्षणाद् वा व्यतिरिक्तम्बाह्यम्बस्तु सामान्यलक्षण-
म्बाच्यं किञ्चनान्ति। यस्य वस्तुनोऽभिधानतोऽखिले वस्तुस्वभावे गतिर्भवेत्।

कुर्वन्नानाफलः शब्द एकाधारो भवत्यतः ।

यथा बाह्यान्तर्भेदसंसृष्टया बुद्ध्या स्वस्यैव अर्थ^२क्रियायोग्यमध्यवसाय शब्दार्थ उपयुज्यत इति पूर्वोक्तिवत् । तैस्तैर्भ्रान्तिकारणैः संसृष्टरूप इव प्रतिभासमाने यथासंकेत व्यवच्छेदार्थं तत्रैव ते व्याप्रियन्ते । न ह्येकताध्यमपि व्यपच्छेदमन्यः करोति संकेतप्रतिनियमात् । नैव विच्छिन्नं किञ्चिद् वस्तु भ्राक्षिप्यते । यस्याभिधानात् वस्तुबलेन सर्वथा गतिः स्यात् शब्दानां । बुद्धि-विषयत्वात्^४ ।

तत्र च अवस्तुनि वस्तुसामर्थ्याभावात् । तथाभूतेनार्थं व्यवहारः सम्पद्-

वस्तुसामर्थ्याद् वस्तुवगात् । यतश्च शब्दः स्वाभिधानद्वारेण व्यवच्छेदं करोति ततः कारणात् तं न व्यवच्छेदं कुर्वन्नानाफलः शब्दो भवत्येकाधारश्च । कथं । अर्थक्रियायोग्यमध्यवसाय । अनर्थक्रियाकारिणापि स्वाभासमर्थक्रियाकारित्वेन स्वलक्षणरूपत्वेनाध्यस्येत्यर्थः । तत्रैवेति बुद्धिप्रतिभासे बाह्य^७तयाध्यस्ते । किंभूते । १८॥ तैस्तैर्भ्रान्तिकारणैः संसृष्टरूप इव भाति । (११३१॥)

सदृशापरोक्षस्यादिभिर्भ्रान्तिहेतुभिर्नित्याद्याकारेण संसृष्टरूप इव प्रतिभासमाने । तैर्जनित्यादिशब्दाः यथासंकेतं यस्य यस्य समारोपस्य व्यवच्छेदार्थं । स्वप्रतिभासे संकेतः कुतः । तस्य तस्य प्रतियोगिनो व्यवच्छेदाय व्याप्रियन्ते । संकेतानुरूपमेव प्रतिपादयन्नाह । न चेत्यादि । ह्यर्थे चशब्दः । यतो यथासंकेतं व्यापारस्ततो न ह्येकशब्दसाध्यं व्यवच्छेदमन्यः शब्दः करोति । किञ्चकारणं (१) संकेतप्रतिनियमात् । एकैकव्यवच्छेदार्थम्बुद्ध्याकारोऽविभक्तबाह्यरूपे शब्दनिवे-
नात् । व्यवहारकालेपि स्वार्थाभिधानद्वारेण तन्तमेव व्यवच्छेदं प्रत्यापयतीत्यर्थः । शब्दग्रहणमुपलक्षणमेवं लिङ्ग^२मपीति द्रष्टव्यं ।

नन्वध्यवसितबाह्यरूपत्वाच्छब्दार्थस्यै ततश्च शब्देनन्यलक्षणस्य सर्वात्मना विषयीकरणात् कथं न शब्दान्तराणाम्बैयर्थ्यमित्याह न चेत्यादि । अवधारणश्च शब्दः । नैव विच्छिन्नं ज्ञानांशाद् भिन्नं किञ्चिद् वस्तु । स्वलक्षणं स्वलक्षणाद् व्यतिरिक्तं सामान्यलक्षणमन्यनिवृत्तिलक्षणं वाक्षिप्यते गृह्यते शब्देन लिङ्गेन वा । यस्या^७भिधानाद् वस्तुबलेनेति वस्तुग्रहे निरंशत्वाद् वस्तुनः सर्वथा गतिः स्यात् । धर्मान्ततो व्यतिरेकात् । व्यतिरेकेप्युपाधीनां नानोपाध्युपकाराङ्गसक्त्यभिधा-
त्मनो ग्रह (१५४) इत्यादिना सर्वथाग्रहणस्योक्तत्वात् । कस्माच्छब्दैर्विच्छिन्न-
म्वस्तुनाक्षिप्यत इत्यत आह । शब्दानामित्यादि ।

एतदुक्तमभवति । यतो बुद्ध्याकारमबाह्यम्बाह्यमध्यवस्य^४न्ति शब्दास्ततो

भूतेन नानैकधर्मभेदाभेदाः । प्रतिभास^६विप्लवानुसारीति तस्य तत्प्रतिबन्धभूते
ऽपितथा तदव्यभिचारः । ततो वितथात् प्रवृत्तस्यान्ते तथाभूतएव वस्तुनि ज्ञानसंवा-
दात् । न पुनर्भिन्नाकारप्राहिणां ज्ञानं शब्दा^७नामेकवस्तुविषयत्वात् । नानाफलः
शब्द एकाधारो नास्ति व्याधातात् । यथावर्णिते बुद्धिप्रतिभासाश्रये न दोषः ।

विच्छिन्नवस्तुग्राहका इव भवन्तीत्यर्थः । बुद्धेर्विप्लवश्च वृद्ध्याकारस्य वहीरूपतया
ग्रहः । तादृषयत्वाच्छब्दानां । बुद्धिविप्लवेऽपि वाच्यपस्तुसामर्थ्यावस्थिते गतिः ।
किञ्चेति चेदाह । तत्र चेत्यादि । तत्र बुद्धिविप्लवेऽवस्तुनि वस्तुसामर्थ्याभावात् ।
यद्यपि बुद्ध्याकारो ज्ञानस्वलक्षणत्वाद्वस्तु । तथाप्यसौ शब्दैर्विकल्पैर्वा बाह्या^८-
भिन्नतयाध्यस्तोऽवस्त्वेव । तेन शब्दो विकल्पो वा न स्वलक्षणविषयो यथावदेक-
स्यापि बाह्यस्य ज्ञानाकारस्य वाऽग्रहणादिति ।

यदि बुद्धिविप्लवविषया एव सर्वशब्दाः कथं कृतकानित्यादिशब्दानान्तथाभूते
वस्तुन्यव्यभिचार इत्यत आह । तथाभूतेत्यादि । ततस्ततोऽकृतकानित्यादेर्भिन्नस्या-
र्थस्यानुभवद्वारेणेत्यर्थः । अयं व्य^९वहार इति सम्बन्धः । किम्भूतः । (१) नानैकेत्यादि ।
नाना एकश्च नानैकं । तच्च धर्मश्चेति कर्मधारयः । ततो भेदाभेदशब्दाभ्यान्निपदो
द्वन्द्वः । नानैकधर्मभेदाभेदा एव बुद्धौ प्रतिभासन्त इति प्रतिभासास्त एव विप्लवो
१६b भ्रान्तत्वात् । तदनुसारी तेनाकारेण प्रवृत्तः । इति हेतोस्तस्य व्यवहारस्य तत्प्रतिबन्धे^{१०}
तस्मिंस्तथाभूते स्वलक्षणे पारम्पर्येणोत्पत्तिप्रतिबन्धे सति तदव्यभिचारः ।
वस्त्वव्यभिचारः । यथा हि कृतकाद्याकाराः शब्दा विप्लवास्तथावस्तुनामपि
कृतकादिरूपेण परमार्थतोवस्थानमित्यनेनाकारेणाव्यभिचारो द्रष्टव्यः ।

एतदेवाह । ततोपीत्यादि । ततो बुद्धिविप्लवविषयाच्छब्दाद् व्यवहारात्
परार्थानुमानलक्षणा^{११}द् वितथादिति भ्रान्तात् । प्रवृत्तस्यान्ते प्रवृत्तिपरिसमाप्तौ
तथाभूत एव कृतकादिरूप एव वस्तुनि नत्वकृतकादिरूपे । अनेनाव्यभिचारस्वरूप-
मुक्तं । ज्ञानसम्वादात् स्वलक्षणप्राहिज्ञानोत्पत्तेः शब्दस्य वा ज्ञानस्य सम्वादात् ।

अस्मिन्नेवान्यापेक्षे शब्दार्थे सामानाधिकरण्यं सिध्यति न तु वस्तुनीत्याह । न
पुनर्भिन्नेत्यादि । भिन्ना आकारा जाति^{१२}गुणादयः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूताः ।
तद्वप्राहिणां ज्ञानशब्दानामेकवस्तुविषयत्वात् । शब्द एकाधार इति सम्बन्धः ।
यदि हि भिन्नाकारं ज्ञानमेकवस्तुविषयम्प्रवर्तते ततस्तदनुसारेण शब्दोऽपि तथा
स्यात् । तथा च नानाफलः शब्द एकाधार इति भवेत्सामानाधिकरण्यं तच्च नास्ति
व्याधातात् । तथा हि नीलोत्पलशब्दयोरेकं वा^{१३} वस्तुवाच्यं स्यादनेकम्वा । आद्ये
पक्षे एकेनैव शब्देन निरंशस्य वस्तुनः सर्वात्मनाभिधानात् । द्वितीयस्य शब्दस्याप्रवृत्तिः
स्यात् प्रवृत्तौ वा पर्यायतेति न नानाफलत्वं । द्वितीये पक्षे एकाधारता नास्ति ।

विच्छेदं सूचयन्नेकमप्रतिक्षिप्य^७ वर्त्तते ॥१३३॥

458b

यदान्यं तन स व्याप्त एकत्वेन च भासते ।

सामानाधिकरण्यं न्यात तदा बुद्ध्यनुरोधतः ॥१३४॥

वस्तुधर्मस्य संस्पर्शो विच्छेदकरणे ध्वनेः ।

घटपटादिशब्दवन्नानाविपयत्वात् ।

अथ मत (१) नीलशब्दो नीलगुणविशिष्टद्रव्यग्राह । उताग्नशब्दोऽग्न्याल-
जातिविशिष्टस्तदेव द्रव्यमाह । अतो विशेषणयोर्भेदाज्ञानाफलः शब्दो विशेष्या-
भेदादेकाधार इति ।

तदप्यसत् । यतो नीलगुणेन विशिष्टद्रव्यनीलशब्देनाभिधीयमानं सर्वात्म-
गाभिधीयते निरंशत्वात् । ततः कोणरो द्रव्यस्योत्पलजातिविशिष्ट आत्मानभि-
हितोस्ति यदुत्पलशब्देनाभिधीयेतोत (१) तथैव पर्यायता स्यादथ विशेषणभेदाद्
विशेष्यद्रव्यस्य भेदस्तदाप्येकाधारता न स्यात् । अपोहवादिनस्त्वेवमदोष इत्याह ।
यथावर्णिणत इत्यादि । बुद्धिप्रतिभास आश्रयो यस्य शब्दार्थस्य स तथोक्तः ।

यथा च न दोगस्तथा प्रतिपादयन्नाह । विच्छेदमित्यादि । एको नीलशब्द
एकं व्यवच्छेदमनीलव्यवच्छिन्न नीलस्वभावं सूचयन्नन्यमनुत्पलव्यवच्छिन्नमुत्पल-
स्वभावमप्रतिक्षिप्य^६ वर्त्तते न निराकारोतीत्यर्थः । (१३३॥)

स इत्यनुत्पलव्यवच्छिन्नः स्वभावः । तेन नीलशब्देन व्याप्त आक्रान्तः आक्षिप्तः
सन्नुत्पलशब्दप्रयोगे बुद्धावेकत्वेन प्रतिभासते । एकस्यैव वर्णिणः व्यवच्छेदद्वया-
यातनीलोत्पलधर्मद्वययुक्तस्य विकल्पबुद्धौ प्रतिभासनात् । यदा चैवतदा सामा-
नाधिकरण्यं स्याद् बुद्धचनुरोधतः ।

एतदुक्तम्भव^७ति (१) नीलशब्दप्रयोगाद् बुद्धिप्रतिभासी धर्मो नीलरूप एव १७२
प्रतिभासते । तत्रार्थादनीलं व्यावर्त्यते न त्वनुत्पलव्यवच्छिन्नः स्वभाव उत्पल-
शब्दप्रयोगादप्युत्पलरूपतया प्रतीयमानोनुत्पलं व्यावर्त्यते न त्वनीलव्यावृत्तः
स्वभावः । शब्दद्वयप्रयोगे तु नीलोत्पलधर्मद्वययुक्तैकधर्मिप्रतिभासिनी विकल्पबुद्धि-
रुत्पद्यते ततो नानाफलः^१ शब्द एकाधारो भवतीति भवेद् बु (द्) ध्यनुरोधेन सामा-
नाधिकरण्यमिति ।

तेन यद्बु द्यो त क रे णोच्यते (१) “यस्य चात्यापोहः शब्दार्थस्तेनानीलानुत्पल-
व्युदासौ कथं समानाधिकरणाविति वक्तव्यं । यस्य पुनर्विधीयमानः शब्दार्थस्य
जातिगुणविशिष्टं नीलोत्पलशब्दाभ्यां द्रव्यमभिधीयते जातिगुणौ च द्रव्ये वर्त्तते ।

(स्यात् सत्त्वं स हि तत्रेति) नैकवस्त्वभिधायिनि ॥१३५॥

बुद्धावभासमानस्य दृश्य^१रयाभावनिश्चयात् ।

इति संप्रहृल्लोकाः ।

तेनान्यापोहविषयाः शब्दाः सामान्यगोचराः ॥१३६॥

शब्दाश्च बुद्ध्यश्चैव वस्तुन्येषामसम्भवात् ।

यदि हि वस्त्वेन विधिरूपेण शब्दविकल्पैः विषयीक्रियेत, सोऽयमिह सर्वार्थानां सर्वेणाकारेण प्रतीतिप्रसंगः । न च सामान्यादि चिन्तयित्वा न्यायशास्त्रप्रणेत्राऽन्यापोह^३विषयावेतौ निदिष्टौ ।

न पुनरनीलानुत्पलव्युदा^३मौ । तस्मात् समानाधिकरणार्थो नास्ती^१ति^१ निरस्त । विधीयमानस्य शब्दार्थस्याभ्युपगमात् । (१३३॥)

किं च पुन (१) शब्दस्य स्वार्थाभिधानद्वारेण समारोपव्यवच्छेदकरणेभ्युपगम्यमाने । यद्वा व्यवच्छेदकरणे व्यवच्छिन्नस्वभावविषयीकरणे । लेगतो वस्तुधर्मस्य वस्तुस्वभावस्य विजातीयव्यावृत्तस्य संस्पर्शः स्यात् प्राप्तिलक्षणः (१) किं कारण (१) सत्त्वं^३मिति विद्यमानः स ह्यध्यवसीयमानः व्यवच्छिन्नः स्वभावः । तत्र वस्तुनीति कृत्वा नैकवस्त्वभिधायिनि शब्देभ्युपगम्यमाने वस्तुधर्मस्य संस्पर्शः सामान्यस्यैव वस्तुनोऽभावात् ।

कथमिति चेत् । बुद्धावित्यादि । उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलम्भादसत्त्वमिति यावत् । यत एवम्यस्तुनि शब्दार्थे दोगस्तेन कारणेनान्यापोहविषया विकल्प^१-बुद्धिप्रतिभासविषयाः शब्दा बुद्ध्यश्च प्रोक्ता आचार्य दिङ् नागेन । किम्भूता बुद्ध्यः सामान्यगोचरा विकल्पिका इत्यर्थः । बुद्धीनामेवेतद् विशेषणं न तु शब्दानान्तेषां सामान्यविषयव्यभिचारात् । किञ्कारण । वस्तुन्येषां शब्दानां विकल्पानां च सम्भवात् ।

यदि हीत्यादिना व्याचष्टे । वस्त्वेव यदि विषयीक्रियेत गृह्येन न तु विधिरूपे^५-णाध्यवसीयेत । सोऽयमित्यनन्तरोक्त सर्वार्थानां सर्वेणाकारेण वस्तुसामर्थ्यात् प्रतीतिप्रसंगः । आदिशब्दाद् अविशेषणविशेष्यभावप्रमाणान्तराप्रवृत्त्यादिपरिग्रहः । प्रणेता आचार्य दिङ् नागः । एतावति बुद्धिशब्दौ । अन्योगोह्यतेनेनेति विकल्पाकार उच्यते तद्विषयो । तथा भिन्नाकाराभिर्बुद्धिभिरेकम्वस्तु यदि विषयीक्रियेत । तथैव शब्देन चाभिधीयेत । तदा भिन्नफलयोः शब्दयोरेकत्र द्वये वृत्तत्वात् स्यात् सामानाधिकरण्यमेतत् न सम्भवति । तथा हि तच्छब्दवार्थं सामान्यं स्वलक्षणाद-

एवं चेत् ।

एकत्वाद् वस्तुरूपस्य भिन्नरूपा मतिः कुतः ॥१३७॥

अन्वयव्यतिरेकौ वा नैकस्यैकार्थगोचरौ ।

तत्रेकमनंशं वस्तु चेत् कथं बुद्ध्याकार^४भेदविषयीक्रियते । भिन्नाकारत्वं भेदाश्रयादेव । तदपि अभेदात् सामान्यस्य । तदात्मनोऽपि तदेकयोगक्षेमत्वात् । तद् अयं न अन्योन्यार्थपरिहारे^५ण एकविषययोर्वृत्त्यसम्भवात् ।

न च सामानाधिकरण्यादि स्यात् । न चैकस्मिन्नेव धस्वात्मनि वृत्त्यवृत्ती युवते व्याघातात् । न च अन्यत्र अवृत्तिरपि सामान्यं स्यात्^६ ।

भिन्नं भिन्नत्वा स्यात् । तत्राद्ये पक्षे । एकत्वाद् वस्तुरूपस्य भिन्नरूपा सामान्य-
विशेषाकारा भिन्ना मतिः कुतः । (१३६॥)

स्वलक्षणाच्च सामान्यस्याव्यतिरेके । शावलेयात्मको^७ भेदो यतो बाहुले- १७b
यात्मकाद् भेदाद् व्यावर्तते । बाहुलेगे शावलेयात्मकं गोत्वमन्वेतीत्येकस्यार्थस्यै-
काधिकरणावन्वयव्यतिरेकौ प्राप्नुतः । तच्चायुक्तमित्याह । अन्वयव्यतिरेका-
वित्यादि । एकोर्थो गोचरो विषयो ययोरन्वयव्यतिरेकयोस्तौ तथोक्तौ ।

तत्रेकमित्यादिना व्याचष्टे । एकत्वादेवानंशमेकस्यांशाभावात् । आक्रियत
इत्याकारो बुद्धिप्रति^८भासः । तस्य भेदस्तदाश्रयाद् भेदस्य । वस्तुनानात्वस्य ।
यदि भिन्नाकाराभिर्बुद्धिभिर्गृह्येत भिन्नं स्यात् । न चैवन्तस्य चाभावाद् वस्तुनः ।
सामान्यविशेषोभयात्मकत्वाद् वस्तुन एकस्यापि भिन्नाकारबुद्धिग्राह्यत्वमिति
चेदाह । तदात्मनोपीत्यादि । स्वलक्षणात्मनस्तदेकयोगक्षेमत्वात् । स्वलक्षणेनेक-
योगक्षेमत्वात् तद्वदेवाभिन्नत्वं । तदिति तस्मादर्थ^९ सामानाधिकरण्यादिर्न
स्यादिति सम्बन्धः । किं कारणम् (१) अन्योन्यार्थपरिहारेण परस्परार्थपरि-
हारेण भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनेति यावत् । शब्दयोरेकविषययोरेकद्रव्याधारयो-
र्वृत्त्यसम्भवात् ।

अन्वयेत्यादि श्लोकभागं न चेत्यादिना व्याचष्टे । यदेक एव वस्त्वात्मा स्वल-
क्षणं सामान्यं च तदा शावलेयस्वलक्षणस्य गोत्वसामान्यात्मक^{१०}त्वात् । तत्रैव बाहु-
लेये वृत्तिः पुनः स्वलक्षणात्मकत्वात् तत्रैवावृत्तिस्तस्मिन् काले प्रयुक्ता । सा
चायुक्ता । व्याघातात् । प्रमाणबाधितत्वात् । स्वलक्षणादभिन्नत्वाच्च सामान्य-
मन्यत्र वर्तते । ततो नैकस्यैकत्र वृत्त्यवृत्ती इति चेदाह । न चेत्यादि । सामान्यस्ये-
त्यादि । ततो नैकस्य वृत्त्यवृत्ती इत्यभिप्रायः ।

नेत्या चा र्यः सामान्यविशेषयोः सांख्याभिर्दर्शनेन भेदाभावात् । तदित्याद्य-

न सामान्यस्य वृत्तिविशेष इति चेत् । न । भेदाभावात् । तद्धि एकरूपं सामान्यं वा भवेद् विशेषो वा । न ह्यसति रूपभेदेऽयं प्रविभागो युक्तः, सति वा
459a अव्यतिरेको^१ न स्यादित्युक्तम् । तद् अयमविभागो निरन्वयोऽपि न सान्वयः ।

योपि सामान्यं भिन्नमेवाह तत्रापि—

अभेदव्यवहाराश्च भेदे^१ स्युरनिबन्धनाः ।

यथास्वं शब्दानां भिन्नार्थाभिधाने कथं एकार्थबुद्ध्याश्रयाः स्युः ।
अथन्तराभिधायिनश्च निराकाक्षत्वात् आकांक्षाभावे कथं विशेषणविशेष्य^२
भावः ?

स्यैव समर्थनं । तद्धि वस्तुत्वेकरूपमेकात्मकं सत् । सामान्यमवा भवेद् विशेषो वेति । सामान्याद् विशेषस्याव्यतिरेकात् सामान्यमेव स्यात् । विशेष एव वा विशेषा-
दव्यतिरेकात् सामान्यस्य । न त्वेकं द्विरूपं । यतो न ह्यसति रूपभेदेऽयं प्रविभाग इति सामान्यं विशेष इति च । सति वा प्रविभागे सामान्यविशेष्योरव्यतिरेको न स्यादित्युक्तं प्राक् । तदिति तस्मादयमव्यतिरेकत्वात्मा । अधिभाग इत्यनंशः ।

यदि सामान्यमेव तदान्वयाद् व्यत्यन्तरङ्गच्छेत् । अथ विशेषात्मक एव । तदा न वान्वयात् । एकस्य तु विरुद्धधर्मद्वयासम्भव इति यावत् । तदेवाह (।)
न पुनरित्यादि ।

योपीति वै शो षि कादिः । द्रव्याद् भिन्नमेव सामान्यं शब्दवाच्यमाह । व्यक्तेः सामान्या^१नाम्भेदेऽभ्युपगम्यमानेऽभेदव्यवहाराः सामानाधिकरण्यादिव्यवहाराः स्युरनिबन्धनाः । यथास्थमिति । वीप्सायामव्ययीभावः । तथा हि नीलोत्पलादिशब्दा यथास्वन्नीलोत्पलादिस्मरस्परमिन्नं सामान्यमाहुः । यदापि नीलशब्दो नीलगुणाभि-
98a धायीष्यते तदापि भिन्नार्थाभिधानमस्त्येव । एको धर्मी अर्थो विषयो यस्या बुद्धेस्सा (।) एकार्था चासौ बुद्धिश्चेति कर्मधारयः पुंस्वद्भावश्च । अस्या आश्रयाः कारणं कथं स्युः । ततश्च सामानाधिकरण्यं न स्यादिति भावः ।

यदि नीलोत्पलादिशब्दा विशेषणद्वययुक्तैकधर्मविषयां बुद्धिं जनयेयुः । तदे-
कार्थप्रतिपादनेन स्यात् सामानाधिकरण्यन्तश्च नास्ति । व्यक्तेरर्थन्तरं सामान्य-
न्तदभिधायिनश्चानाक्षेपकास्तद्गतानां भेदानान्तदपरि^१स्थानेन वृत्तिराक्षेपः न तथा ।
नस्मात् (।) निराकाक्षत्वात् । यदा वृक्षशब्दो वृक्षत्वमेवाभिधत्ते । तदा तस्य निर्विशेषणत्वात् तावतैवासौ निराकाक्ष इति कथन्वयादीनाक्षिपेत् । अनाक्षिप्ताश्च कथं वृक्षशब्दार्थस्य भेदा घवादयोऽतद्भेदत्वाच्च कथं वृक्षः विशेपेति विशेषण-
विशेष्यभावः । तदाह । कथमित्यादि । सामान्यविशिष्टस्य द्रव्यस्याभिधा^२नात्

सर्वत्र भावाद् व्यावृत्तेनैते दोषाः प्रसंगिनः ॥१३८॥

यथा हि एकः तस्माद् भिन्नः तथाऽन्योपीति भेदस्यासामान्यदोषो नास्ति ।
परिशिष्टाभावः^३ प्रागेव उक्तः ।

अपि च ।

एककार्येषु भेदेषु तत्कार्यपरिचोदने ॥१३९॥

गौरवाशक्तिवैफल्याद् भेदाख्यायाः समा श्रुतिः ।

कृता बृद्धैरतत्कार्यव्यावृत्तिविनिबन्धना ॥१४०॥^४

यथोक्तो दोष इति चेन्न । उक्तोत्तरत्वात् । विशेषणविशिष्टस्यापि द्रव्यस्याभिधानं
वस्तुसामान्यदिकस्मादपि शब्दादखिलगतेः शब्दान्तरस्य तत्राप्रवृत्तिः प्रवृत्तौ चापर्या-
यतेति । तदेवं वस्तुशब्दार्थवादिनो न कथंचित्सामानाधिकरण्यादिसम्भवः ।

सामान्यमपि तेषां न सम्भवतीत्युक्तं । तथा हि यदा तावत्स्वलक्षणवद्व्यतिरि-
रिक्त सामान्य^३न्तदा स्वलक्षणवद् व्यक्त्यन्तराननुगमादसामान्यं (१) व्यतिरेकेपि
कथमन्यस्य सामान्यमतिप्रसङ्गादित्यादि प्रागुक्तं ।

व्यावृत्तिवादिनस्त्वयमदोष इत्याह । सर्वत्रेत्यादि । एते दोषा इति सामान्य-
सामानाधिकरण्याभावादयः । यथा हीत्यादि । एको गोभेदः शाबलेयस्तस्माद्-
गोस्वभावाद् भिन्नरतयान्योपि बाहुलेयादिः (१) अतो विजातीयव्यावृत्तः^४ स्वभावः
सर्वत्र तुल्य इति भेदस्य विजातीयभिन्नस्य स्वभावस्य विकल्पबुद्ध्या सर्वत्र स्वाकारा-
भेदेनाध्यस्तस्यासामान्यदोषो नास्ति । परिशिष्टाभाव इति सामानाधिकरण्याद्य-
भावः प्रागेवोक्तः । 'विच्छेद सूचयन्नेकमप्रतिक्षिप्य वर्तत' (११३३) इत्यादिना ।

एवन्तावद् विजातीयव्यावृत्त स्वभावं सर्वत्र बुद्ध्या स्वाकाराभेदेनाध्यस्तमेक
शब्दाभिधेयं प्रतिपाद्याधुनाऽभिन्नाकारमन्तरेणाप्येककार्येषु भावेष्वेकः शब्दो
नियुज्यत इत्याह । अपि चेत्यादि । तत्कार्यपरिचोदने एककार्यतापरिचोदनार्थं ।
यद्वैककार्याणां परिचोदनार्थं । एककार्येषु भेदेष्वेकस्य भावरहितेष्वपि समा एका
श्रुतिः । कृता संकेतिता । बृद्धैर्व्यवहारज्ञैः । तत्कार्याणामभेदानामतत्कार्येभ्यो या
यावृत्तिस्तन्निबन्धना^६ विजातीयव्यावृत्ततयैककार्येष्वेका श्रुतिर्निबध्यत इत्यर्थः ।
(११३८॥)

ननु यदि न सामान्ये शब्दनिवेशः स्वलक्षणे तर्हि शब्दनिवेशः स्यादन्यस्याभा-
वात् । न च स्वलक्षणं शब्दवार्थं ।

नैतदस्ति । यतः प्रतिपादकस्त्वावत् त्रिकालस्थान् भावान् एककार्यात् संकेत-
करणाभिप्रायेण विषयीकृत्य तेष्वेव संकेतं करोति व्यवहारकाले परिचोदनार्थं ।

न भावे सर्वभावानां स्वस्वभावव्यवस्थितेः ।

यद् रूपं शाबलेयस्य बाहुलेयस्य नास्ति तत् ॥१४१॥

अतत्कार्यपरावृत्तिर्द्वयोरपि च विद्यते ।

अर्थाभेदेन च विना शब्दाभेदो न युज्यते ॥१४२॥^१

तस्मात् तत्कार्यतापीष्टाऽतत्कार्यादेव भिन्नता ।

चक्षुरादौ यथारूपविज्ञानैकफले कचित् ॥१४३॥

अविशेषेण तत्कार्यचोदनासंभवे सति ।

सकृत् सर्वप्रतीत्यर्थं कश्चित् साङ्केतिकीं श्रुतिम् ॥१४४॥

१४b तेन^१ यद्यपि बुद्धिपरिवर्त्तनो भावाः सामान्यरूपास्तथापि तेष्वेव बहुषु बहिरिव परिस्फुरत्स्वेकः शब्दो निवेक्ष्यते (।) न तु तेषु सर्वेषु भिन्नरूपे सामान्ये स्थिते प्रतिव्यक्ति भिन्नेव श्रुतिः कस्मान्न संकेतितेत्याह । गौरवेत्यादि । गौरवाद् (सामान्यं)^१ अशक्तेर्वैकल्याच्च भेदाख्याया भिन्नायाः श्रुतेः । यद्वा भेदाख्याया भेदकथनस्य । एतच्च वृत्तौ स्पष्टयिष्यामः । न भावे वस्तुभूते सामान्ये समा श्रुतिः कृता । किं कारणं सर्वभावानां स्वभावस्य स्वरूपस्य व्यवस्थितेरसांकर्यात् ।

यद्रूपं शाबलेयस्येत्यादिना व्यवस्थितस्वभावत्वमाह । ततो नाव्यतिरिक्तं सामान्यं । व्यतिरिक्तमपि स्वस्मिन् स्वभावेवस्थितं तदपि कथं व्यक्तीनां समानं रूपं । न ह्यन्येनान्ये समाना इत्युक्तं । सास्नाद्याकारप्रत्ययस्य हेतवोऽतत्कार्यास्तेभ्यो व्यावृत्तिर्व्यावृत्तः स्वभावः । द्वयोरिति शाबलेयबाहुलेययोः । तस्माद-तत्कार्यव्यावृत्तिभिन्नानामप्यविरुद्धेति । सैवार्थाभेदः शब्दाभेदस्य । कारणमेष्टव्यं यतोर्थाभेदेन विना शब्दाभेदो न युज्यते । कथन्तर्हि बहुष्वेका श्रुतिरर्थाभेद एव प्रवृत्तेरित्यत आह । तस्मादित्यादि । यापीयन्तत्कार्यैककार्यतेष्टा यस्याः परिचो-दनार्थम्बहुष्वेका श्रुतिरित्युक्तं साप्यतत्कार्यादेव भिन्नता द्रष्टव्या । बहूनामतत्का-यदेव भिन्नः स्वभावो द्रष्टव्यः ।

न तु तत्कार्यता नाम सामान्यमस्ति । विनापि च सामान्ये यथा विलक्षणेष्वेक-शब्दनिवेशो न विरुद्धस्तथा दर्शयन्माह । चक्षुरादादित्यादि । रूपविज्ञानमेकं फलं यस्य चक्षुरादेरिति विग्रहः । क्वचिदिति यस्मिन् काले विज्ञानजननसमर्थास्ते चोदयितुं^१मिष्टाः । अथवा क्वचित् काले सांकेतिकीं श्रुतिं कुर्यादिति सम्बन्धः । किमर्थं कुर्यादित्याह । अविशेषेण सामान्येन । तत्कार्यस्य चक्षुर्विज्ञानैककार्यस्य कारणकलापस्य परेभ्यः प्रकाशनसम्भवे सति । यदा तु चक्षुरादीनामसाधारण-

^१ In the margin.

कुर्याद्विज्ञेऽपि तद् रूपं सामान्याद् व्यतिरेकिणः ।

अभिन्नमभन्तरेण यथा बहुषु एका श्रुतिः, तेषां एकवृत्तरेण्यत्र प्रत्यया-
जननात् । अप्रत्यासत्ति^७के च प्रत्ययजननेऽतिप्रसंगात्, तेषु च एक श्रुतिप्रवृत्तौ 459b
अर्थाभाव एकार्थनिरोगाभावात्, भिन्नस्वभावानां पृथक् नियोगे यथाचोदि-
तानां विभागापरिज्ञानः न इति । तस्यापि एकमेवेति लोकेन शब्दो निवेशनीयो ।

कार्यत्वं चोद्यते । तदा नैका श्रुतिस्तेषु संकेत्यत इत्यर्थः । सकृदेककालं सर्वस्य
कारणकलापस्य प्रतीत्यर्थं । श्रुतेषीत्यादि । तेषां चक्षुर्गदीनान्तद्रूपसामान्यस्येत्येक-
कार्यत्वलक्षणस्य सामान्यस्य व्यतिरिक्तस्याभावेपीत्यर्थः । सत्तैवं तेषां सामान्य-
मिति चेन्न तस्या अविशेषात् सर्वदा सर्वत्र चक्षुर्विज्ञानप्रसङ्गात् । अभिन्नमर्थमन्तरे-
णेति सामान्यम्बस्तुभूतम्बिना । बहुषु शावलेयादिषु । तेषामिति शावलेयादि-
भेदानां । यदि तेषां सामान्यं स्यात्तदा तत्र सामान्ये शब्दनिवेशात् सर्वत्र भेदे निवे-
शितः स्यात् । एकन्तु सामान्यं विना बहुष्वेकशब्दसन्निवेशो न युक्तः । ततश्चासौ
शब्दः संकेत्यमान एकत्रैव भेदे संकेतितः स्यात् । तथा चैकवृत्तरेकत्र भेदे कृतसन्निवे-
शास्याभ्यत्र भेदे विलक्षणे प्रत्ययाजननात् । द्वितीया गोव्यक्तिस्ततः शब्दाद् गीरित्येवं
न प्रतीयेत । तत्र प्रत्यासत्तिनि^७बन्धनस्य सामान्यस्याभावात् । स्वभावानुगमा- 99a
भावेपि शावलेये निवेशितोऽप्रत्यासन्ने बाहुलेये प्रत्ययं जनयिष्यतीति चेदाह । अप्र-
त्यासत्तिके चेत्यादि । अतिप्रसङ्गात् । गोशब्दादश्वेपि प्रतीतिः स्यात् । एवन्ताव-
देकं सामान्यं विना बहुष्वेकशब्दनिवेशाभाव उक्तः ।

अभ्युपगम्य वैफल्यमाह । तेषु चेत्यादि । तथा हि बहुष्वेका श्रुतिनिवेश्यते-
ऽनेकवृत्ति^१मेकमर्थं प्रतिपादयितुं । तानेव वा भेदान् असंकरेण । तत्राद्यस्याभाव-
माह । एकार्थनियोगाभावादिति । यद्येकस्मिन्नर्थे शब्दस्य नियोगः स्यात् तदा भवे-
देकार्थप्रतिपादनं । द्वितीयाभावमाह । भिन्नेत्यादि । भिन्नस्वभावानामसंकीर्णानां
शावलेयादीनां प्रतिपत्तय इत्यध्याहारः । पृथगित्येकैकस्मिन् भेदे । एकस्य शब्दस्य
नियोगे । संके^२ते कृते । पश्चाद् व्यवहारकाले । यथाचोदितानामित्यसंकरेण
प्रतिपत्त्यर्थं चोदितानां विभागापरिज्ञानात् तस्मान्न तेषु शब्दनियोगः फलवान् ।
एवं हि स्वलक्षणेषु पृथक् पृथक् शब्दनियोगः फलवान्भवति ।

यदि तस्माच्छब्दादसंकरेण स्वलक्षणानि प्रतीयेरन्निति (१) क्रियते च बहु-
ष्वेकशब्दनियोगस्तस्माद् वस्तुभूतेन सामान्येन भाव्यमित्यभिप्रायः ।^३

तस्यापीत्या चा^३र्थः । एकम्बस्तु सामान्यमस्तीत्येव कृत्वान्तरेणापि प्रयोजनं ।
लोकेन शब्दो निवेशनीय इत्येको विकल्पः । द्वितीयमाह । तद्वेत्यादि । तदिति

तद् वा वस्तुशक्त्यैव एकां श्रुतिं उत्थापयतीति चेत् । नास्ति तद् । किं तर्हि केनचित्^२ प्रयोजनेन कञ्चिच्छब्दं निवेशयेत् । तत्र चेद् एकत्रानेकं उपयुज्येत । नद्वि तत्रावश्यमेकेनैव शब्देन चोदयितुं युक्तम् । तस्य पृथक् पृथक् चोदने गौरवं स्यात् । न चास्थ अनन्यसाधारणं रूपं चोदयितुं^३ अशक्यं, अत्र च न गौरवं वैफल्यं वा केवलमनेन तत्र तेऽर्थाः चोदनीयाः । त एकेन वा शब्देन बोधेरन् बहुभिर्वेति स्वातन्त्र्यमत्र वक्तुरिति चेत् इयमेका श्रुतिर्बहुषु वस्तु-
रभिप्राय (वशात्) प्रवर्तमाना नोपास्यमहर्हति । न ज्ञेयमशक्यप्रवर्तना, इच्छा-
धीनत्वात् ।

सामान्यं वस्तुशक्त्यैवेति । पुरुषव्यापारमनपेक्ष्य । एकां श्रुतिं ध्वनयत्युपापयति । नास्त्येव तद् द्वयमपि । अन्तरेण प्रयोजनं पुरुषव्यापारञ्च प्रयोगाभावात् । तदेव किन्तर्हतीत्या^४दिनाह । केनचित्प्रयोजननेति । अभ्यः शब्देभ्यो व्यवहारे । तदतत्सा-
धनमर्थं ज्ञात्वा प्रतिपद्येतेति । अनेन प्रथमविकल्पाभावमाह ।

निर्देक्ष्यन्त इत्यनेन द्वितीयस्य । निर्देक्ष्यन्ते संकेत्यन्ते व्यवहर्तुकामैरित्यध्या-
हारः । तत्रैतस्मिन् न्यायेऽनेकं कारणं न कार्यं उपयुज्येत व्याप्रियेत । तदित्यनेकं ।
कुतः कारणकलापात् तदुत्पद्यत इत्येव । तत्रैतस्मिन् कार्यं व्यवहर्तुकामैरवश्य-
न्तन्धानेककारणमतत्कार्यव्यावृत्तिलक्षणमेककार्यतामाश्रित्यैकेनैव शब्देन चोदयितुं
युक्तं । अनेकेन चोदने दोषमाह । तस्येत्यादि । पृथक् पृथगिति भिन्नैः शब्दैः ।
एतच्च स्वलक्षणशब्दनिवेशमभ्युपगम्योक्तम् । (१)

एतदेव न सम्भवतीत्याह । न चेत्यादि । अस्य वस्तुनः । अ^५नन्यसाधारणं
रूपमिति । नान्यसाधारणमनन्यसाधारणं स्वलक्षणमित्यर्थः । नाप्यस्येत्थनेक-
शब्दनिवेशनस्य ।

एतच्च गौरवाशक्तिवैफल्यादित्यस्य यथाक्रमं विवरणं । कस्माद् वैफल्यमिति
चेदाह । केवलमित्यादि । अनेन प्रयोक्त्रा तत्रैतस्मिन् कार्ये । तेषां कारणभूता-
११७८ श्चोदनीया इत्येतावत् प्रयोजनं ।^७ ते तु कारणभूताः पदार्था एकेन वा शब्देन चोद्येरन्
बहुभिर्वेति स्वातन्त्र्यमत्र चोदने शक्तुः । यत एवन्तदिति तस्मादियमेका श्रुतिर्बहुषु
वाच्येषु वक्तुरभिप्रायवशाद् हेतोः प्रवर्तमाना नोप(१)लम्भमहर्हति । बहुष्वेका
श्रुतिर्न शक्या प्रवर्तयितुमिति चेदाह । न ज्ञेयमित्यादि । इयमेका श्रुतिः । अशक्यं
प्रवर्तनमयस्या इति विग्रहः ।^८ कस्मान्नाशक्यप्रवर्तनेत्याह । इच्छाधीनत्वाद्
इच्छाया । अधीनमशक्यप्रवर्तनं । यदि ह्येकत्रापीत्यादि । तथा हीच्छयैव तत्र
परपरिकल्पिते सामान्ये न वस्तुस्थित्यैव एकस्याः श्रुतेः प्रवृत्तिः । (१) किन्तर्हि-

यदि हि एकत्रापि प्रयोक्तुरिच्छा न भवेत्, कथं प्रवर्त्तते^५, इच्छायां वा बहुष्वपि व्याघातात् शक्येत। प्रयोजनाभावात् नात्र निवेशनमिति चेत्। प्रयोजनं हि अतत्प्रयोजनेभ्यो भवेन भिन्नेषु एकस्माद् प्रतीतिः^६ इत्युक्तं प्राक्, न पुनः स्वभावस्यैकत्वात्।

यथास्वं व्यवस्थितस्वभावानां अन्योन्यरूपासंश्लेषात् कथं भिन्नेषु एकस्वभावनिमित्तः शब्दो^७ भवेदिति उक्तं पुरस्तात्।

4601

अतत्प्रयोजनेभ्यो व्यावृत्तिस्तु भिन्नानामप्यविरुद्धेति प्रयोजनाभेदः शब्दाभेदस्य कारणं भवतु। तेनेमे तत्प्र^१योजनाः, तथा चेत् अतत्प्रयोजनेभ्यो भिन्ना एवोक्ताः। न पुनरेषामन्या तत्कार्यता, अन्यत्रान्यतो भेदात्। यथा चक्षुरूपप्रति-

वक्तुरिच्छावशात्। तथा न यदि प्रयोक्तुरिच्छा भवेत्। कथमियमेका श्रुतिरेकत्रापि प्रवर्त्तत। नैवेत्यभिप्रायः। तथैक^२त्रापि प्रवर्त्तगितुमिच्छैव कारणं। न वस्तु-शक्तिः(ः।) तदा बहुष्वपि न कश्चिद् व्याघात इत्याह। इच्छायां वेत्यादि। एकत्रापि प्रवर्त्तयितुमिच्छायां कारणत्वेन कल्प्यमानायां। एनामेकां श्रुतिं। प्रयोजना-भावादित्यादि। न ह्येकस्वस्तुविना बहुष्वेकशब्दनिवेशनं फलवत्। उक्तं प्राक्। किमुक्तमित्याह। भिन्नेष्वित्यादि। भिन्नेषु शब्दालेयादिभेदे^३ष्वेकस्माद् गोशब्दात् प्रतीतिरतत्प्रयोजनेभ्यो भेदेन। तद्गोभेदसाध्यं बाह्यदोहादिकं कार्यं प्रयोजनं न भवति येषामशवादीनान्तेभ्यो भेदेनेति। किं पुनर्वस्तुभूतमेवैकत्वं न चोद्यत इत्यत आह। न पुनः स्वभावस्यैकत्वात् पुनर्वस्तुभूतस्य सामान्यस्यैकत्वाद् भिन्नेष्वेका श्रुतिः। तस्यैव सामान्यव्यतिरिक्तस्याव्यतिरिक्तस्य चायो^४धात्।(११९६॥)

भवतु नाम सामान्यं व्यतिरिक्ततन्तदपि तस्मिन् स्वभावे व्यवस्थितमभिभवेव। तदेवाह। यथास्वमित्यादि। यस्य यल्लक्षणान्तेन व्यवस्थितस्वभावानामन्योन्य-रूपासंश्लेषात् कथमेकनिमित्तः सामान्यनिबन्धनः शब्दो भिन्नेषु भवेत्। नैवेत्यभि-प्रायः। न ह्यन्येनान्ये समाना भवन्ति। एतच्चोक्तं प्राक्। सर्वे भावाः स्वभावेन स्वस्वभावव्यवस्थितैरित्यत्र(११४२) प्रस्तावे।

अन्यापोहवादिनस्त्वयमदोष इत्याह। अतत्प्रयोजनेत्यादि। अतत्प्रयोजनेभ्यो व्यावृत्तिस्तु भिन्नानामप्यविरुद्धेति कृत्वा स एवातत्प्रयोजनेभ्यो भेदस्तत्प्रयोजना-नामभेदस्तद्व्यावृत्तेः सर्वत्र भावात्। शब्दाभेदस्य कारणम्भवतु। यतश्च न कथं-चिद् वस्तुभूतं सामान्यं घटते। तेनेमे गोभेदास्तत्प्रयो^१जना वाह्यदोहप्रयोजना इति यदुक्ततन्तत्। अतत्प्रयोजनेभ्योऽशवादिभ्यो भिन्ना एवोक्ताः।(११४०॥)

न पुनरेषामन्या तत्कार्यताऽन्यत्रान्यतो भेदात्। अन्यव्यावृत्त एव स्वभाव

भासमनोव्यापाराणां^२ वा आत्मेन्द्रियमनोर्यसन्निकर्षेषु रूपविज्ञानैककार्याणां सामान्यकार्यचोदनासम्भवे कुतो रूपविज्ञानमिति व्यवहारलाघ^३वार्थं गौरवे कश्चित् साङ्केतिको रूपविज्ञानहेतुः सरः शरो वेत्येवं श्रुति निवेशयेत् । अपि नाम तद्धेतूनां सर्वेषां सकृत् यथा प्रतिपत्तिः स्यात् । न^४ चात्रानुगामिना रूपेण किंचिदपि । अतदर्थेभ्यस्तेभ्यो भिन्ना एव व्यावृत्तिः । समूहसन्तानावस्थाविशेषशब्दाः समस्ता अपि तथाकाराः^५ किञ्चित् कार्यं तेषां तत्र विशेषाभावात् अपाधिका विशेषचोदनेति सकृत् सर्वेषां नियोजनार्थं

एषामभेद इति यावत् । एतेन तत्कार्यतापीत्यादि कारिका भागो व्याख्यातः ।
(११४१॥)

यथेत्यादिना चक्षुरादौ यथा रूपविज्ञानैकफल इत्यादि व्याचष्टे । आत्मेन्द्रिय-
१००२ मनोर्यसन्निकर्षेण्विति परप्रसिद्धयोक्तं । रूपविज्ञानमेकं कार्यं येषामिति विग्रहः ।
(११४२॥) तद्रूपविज्ञानं कार्यं येषान्तानि तत्कार्याणि तेषां । सामान्यमविशेषणैककार्य-
करणसामर्थ्यन्तस्य चोदना प्रकाशना । तस्याः सम्भवे सति (१) केऽपुनः प्रस्तावेन
चोदनासम्भव इत्याह । कुतो रूपविज्ञानमित्यविशेषेण सामग्रीगते प्रश्ने सतीत्यर्थः ।^१
व्यवहारलाघवार्थमेकेन शब्देन बहूनां प्रतिपादनार्थं रूपविज्ञानस्य हेतुश्चक्षुरादि-
कलापः सरः शरो वेत्येवं श्रुतिनिवेशयेदिति सम्बन्धः ।

अपि नामेत्यादिना व्यवहारलाघवमेव व्याचष्टे । तद्धेतूनां चक्षुर्विज्ञान-
हेतूनां । न चात्रेति चक्षुरादौ । येनानुगामिना रूपेणैकं चक्षुर्विज्ञानं जनयन्ति ।
तथाभूतं सामान्यञ्च^२क्षुरादीनाम्नास्ति (१) सत्ता विद्यत इति चेत् । तस्यास्तहि
रार्वत्राविशेषात् सर्वत्र चक्षुरादिविज्ञानं स्यात् । न च सम्बन्धिभेदात् सत्ताया भेदो
नित्यत्वेनानाधेयातिशयत्वात् । केवलन्तदर्थतया रूपविज्ञानैककार्यतया भावाश्चक्षु-
रादयः । अतदर्थेभ्यो रूपविज्ञानाजनकेभ्यो भिन्ना इति कृत्वा भेद एवातत्कार्येभ्यो
व्यावृत्तिरेव । एषां चक्षुरादीनामभेदः सर्वेषामतत्कार्यव्यावृत्तेस्तुल्यत्वात् । यथा
चक्षुरादीनामभेदः सर्वेषामतत्कार्यव्यावृत्तेस्तुल्यत्वात् । यथा चक्षुरूपादिष्वेकं
सामान्यं विनाप्येककार्यत्वख्यापनायैकः शब्दो निवेश्यते । एवंजातीयाः सर्वं
इत्यादि । समूहस्य सन्तानस्यावस्थाविशेषस्य च वाचकाः शब्दाः समूहसन्ताना-
वस्थाविशेषशब्दाः । तत्र समूहाभिधायिनं शब्दमधिकृत्याह । ये स^४मस्ता
इत्यादि । ये रूपरसगन्धादयस्समस्ताः किञ्चिदेकमुदकाद्याहरणादि कार्यं । तेषां
रूपादीनां । तत्र कार्यं कारणतया विशेषाभावात् । सर्वेषां ह्येकं कार्यमिति कृत्वा
तेनैककार्यत्वेन विशेषाभाव उच्यते । न तु स्वलक्षणस्याविशेषात् ।

तेषामेककार्यकरणशक्तिस्थापनमात्रे कर्तव्येऽपाधिका विशेषचोद^५ना । प्रति-

घट इत्येकं शब्दं तेषु प्रयुक्ते लोकः । तेषु सजातीयान्यतश्च भेदाविशेषेऽपि तत्प्रयोजनाङ्गतया तद्व्येभ्यो भिद्यन्त इति भेदात् तस्मात् अविशेषेण प्रतीयन्तः^१ । तत्र घटस्य रूपादय इत्यपि घटस्वभावा रूपादयः । उदकाहरण- 46ob
विशेषादिकार्यसमर्था इति । सामान्यकार्यमात्रसाधने प्रसिद्धनात्मना वा रूपा-
विशब्दैः प्रसिद्धा विशिष्टकार्यसाधनभूताख्यविशिष्टाः ते च एवमुच्यन्तेस्य ।
न पुनरत्र यथावर्णितलक्षणं द्रव्यं अन्यद् किञ्चिदपि । तस्य तादृशस्या-

रूपादिभिन्नेन शब्देन चोदनानिष्फलेति कृत्वा सकृदेककालं सर्वेषां क्वचित् कार्ये
नियोजनार्थं रूपादिविशेषेपूदकधारणादिकार्यसमेषु घट इत्येकं शब्दं प्रयुक्तेऽयं लोकः
इति व्यवहर्त्ता । (११४३॥)

ननु भिन्ना एव रूपादयः कथमेकस्माद् घटशब्दाद् अभेदेन प्रतीयन्त इति
चंदाह । तेपीत्यादि । सजातीयान्^२ रूपादयस्तश्च रसादेर्भेदाविशेषेऽपि । तत्प्रयो-
नाङ्गतया । विशिष्टोदकाद्याहरणकार्याङ्गतया । तद्व्येभ्य इति तत्कार्यकरणा-
समर्थेभ्यः पटादिभ्यो भिद्यन्त इति शब्द एवैवामभेदस्ततोऽभेदात् । तस्मादभेदाद्-
विशेषेणैव सामान्येनैवैकस्माद् घटशब्दात् सर्वे रूपादयः प्रतीयन्ते ।

यदि रूपादय एव केवला घटो न तु तद्व्यतिरिक्तं द्रव्यं (१) कथन्तर्हि घटस्य 100b
रूपादय इति व्यतिरेक इति चंदाह । तत्रेत्यादि । घटस्य रूपादय इत्यपि यो
व्यतिरेकस्तस्यायमर्थो घटस्वभावा रूपादयो न पटादिस्वभावा इति ।

एतदेव व्याचष्टे । उदकेत्यादि । उदकाहारणस्य विशेषो घटादन्येनासा-
ध्यत्वं । आदिशब्दादन्यस्यापि घटसाध्यस्य कार्यस्य परिग्रहः । तस्मिन् कार्ये
समर्थाः सप्तमीति योगविभागात्समासः । अयमत्रार्थः (१) रूपादिशब्दा रूपादीन्
रूपसाध्यकार्यमात्रशक्तियुक्तानविशेषेण प्रतिपादयन्ति । घटशब्दस्तु विशिष्टकार्य-
शक्तियोगेन पटादिस्वभावेभ्योपि रूपादिभ्यो भेदेन विशिष्टान् रूपादीनाह । अतो
घटस्य रूपादय इति शब्दद्वयव्यापार्येण सामान्यविशेषाकारबुद्धयुत्पत्तेः सामान्य-
विशेषभावो व्यतिरेकविमतिश्च प्रयुज्यत इति । एतमेव सामान्येत्यादिनाह ।
सामान्यकार्यं रूपादिमात्रसाध्यन्तस्य सिद्धिः साधनन्तस्मिन् प्रसिद्धेनात्मना स्वभा-
वेन । इत्थंभूतलक्षणा तृतीया । हेतौ वा । इत्थंभूतेन रूपेण हेतुना वा रूपादि-
शब्दैः करणभूतैः प्रसिद्धास्सन्तः^३ विशिष्टं कार्यं घटसाध्यं घटसाध्यमेवोदकाहर-
णादि । तस्य साधनं साध्यतेनेनेति कृत्वा । तथाभूता आख्या संज्ञा यस्य स तथा
तेन विशिष्टाः । स इति रूपादय एवमुच्यन्त इति ।

न पुनरत्र रूपादिसंहतौ ह्यत्र वा घट इति व्यवहारे यथावर्णितलक्षणमिति

नुपलभ्मात् । एकवचनग्रहणं तु एकशक्तिसूचनार्थं संकेतपरतन्त्रं वा । तथा हेतुफलविशेषभूताः किञ्चिद् एकं साधयन्ति साध्यन्ते च तेऽपि सकृत्^३ प्रतीत्यर्थं ब्रीह्यादिशब्दैः कृतसंकेताः पूर्ववत् कथ्यन्ते ।

यऽपि पृथक् समस्ता वा क्वचित् सकृदेव प्रत्यायनार्थं उपयुज्यन्ते, तेऽव-

रूपादिव्यतिरिक्तव्यं । तस्यावयविनस्तादृशस्येति रूपादिव्यतिरिक्तस्य । उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्वावयवी परैरिष्टो दाशनं स्पर्शनं द्रव्यमिति वचनात् । तेनोपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वेनाभ्युपगतस्य रूपादिव्यतिरेकेणानुपलभ्मादिति वाक्यार्थः । यथावान्तरेणाप्यवयविनं परमाणव एव प्रत्यक्षस्य विषयस्तथा द्वितीये परिच्छेदे प्रतिपादयिष्यते ।

यदि रूपादय एव संहता घटः कथ्यन्तहि बहुषु घट इत्येकवचनमिति चेदाह । एकवचनमित्यादि । यथा बहुष्वेकः शब्द एकशक्तिसूचनार्थस्तथैकवचनमपि । तेषां रूपादीनामेकस्मिन्नुदकाहरणकार्ये या शक्तिस्तस्याः सूचनार्थः । एककार्यकर्तृत्वेन तेष्वेकत्वमारोप्यैकवचनमित्यर्थः । न पुनस्तेष्वेका शक्तिर्विद्यते । अनपेक्षितवाह्यार्थमैकवचनं संकेतपरतन्त्रम्वा । एतच्च “येषां वस्तुवशा वाच” (१६६) इत्यादिना प्रतिपादितं । सन्तानाभिधायिनः शब्दानधिकृत्याह । तथैत्यादि । हेतुश्च फलं च हेतुफले । तयोर्विशेष उपादानोपादेयभावेनैकसन्तानं . . . . . नाश्रयत्वं । तम्भूताः प्राप्ताः प्राप्तिवचनो भवतिः सकर्मकः । साधनं कृतेति द्वितीयातत्पुरुषः । हेतुफलविशेषो^७ वा भूतो निष्पन्नो येषामिति बहुव्रीहिः । आहितावेराकृतिगणत्वाद् भूतशब्दस्य परनिपातः । किञ्चिदेकं साधयन्तीति । यथांकुरनाडपत्रादयः फलमेकं । साध्यन्ते चैकेन । यथा त एवोपादानभूतेन बीजेन । तेष्वङ्कुरादयो नैकक्षणात्मकाः सकृत्प्रतीत्यर्थः । तेनैककार्यत्वेनैककारणत्वेन वा साम्येन ब्रीह्यादिशब्दैः सन्तानाभिधायिभिः कृतसंकेताः संकेतकाले । पश्चाद् व्यवहारकाले कथ्यन्ते व्यवहारलाघवार्थं । अमेदेन प्रबन्धजिज्ञासायां बीजांकुरादिभेदेनानेकशब्दप्रयोगस्य वैफल्यात् । आदिग्रहणेन मनुष्यादिशब्दग्रहणं । तैरपि बालकुमारादिभेदभिन्नस्य प्रबन्धस्याभिधानात् ।

ननु ब्रीह्यादिशब्दा अपि समुदायशब्दा एव रूपादिसमुदायाभिधायित्वात् ।

सत्यं । किन्तु हेतुफलविशेष^८फलप्रबन्धाभिधानादेवमुच्यते (१) तथा समुदायशब्देनैकसमुदायापेक्षया जातिशब्दो भवत्येवमवस्थाशब्दोपि (१) केवलं विशिष्टार्थविवक्षया कश्चिच्छब्द इत्युच्यत इत्यदोषः । यथा च घटस्य रूपादयः घट इति चैकवचनं येन निबन्धनेनोक्तं । तथा ग्रीहे रूपादयो ग्रीहिरिति नैकवचनं द्रष्टव्यमत एवाह । पूर्ववद्व्याच्यमिति । अवस्थाशब्दान^९धिकृत्याह । येषीत्यादि । येषि नीला-

स्थाविशेषवाचिनः शब्दाः^४ सनिदर्शनाः सप्रतिष्ठा इति तदन्येभ्यो भेदसामान्ये-
न निर्दिश्यन्ते। यथैककार्याः तत्कार्यचोदनायां तदन्यस्मात् घटादेर्भेदेन
शब्दैः कृतसमयाः^५। तथा कारणापेक्षया अनेकोऽपि एकेन व्यवहारार्थमेव।
यथा शबलाया अपत्यानि बहुलायाश्चापत्यानि। शब्दः प्रयत्नानन्तरायकः
कृतको वेति।

दिपरमाणवः पृथगिति नीलपीतादयः परम्परानपेक्षाः समस्ता वेति परस्परसहिताः।
क्वचिदिति चक्षुर्विज्ञाने स्वदेशे परस्योत्पत्तिप्रतिबन्धे वा सङ्गदेन प्रस्थापनार्थं।
एकस्माच्छब्दाद् बहूना निवच्यार्थः। तत्र ये चक्षुर्विज्ञाने उपपुज्यन्ते। तेवस्था-
विशेषवाचिनः सनिदर्शना इत्युच्यन्ते। ये^६ स्वदेशे परस्योत्पत्तिं प्रतिध्नन्ति।
ते सप्रतिष्ठा इति।

ननु नीलपीतादयोऽत्यन्तभिन्नास्ते कथमेकेन सनिदर्शनादिशब्देनोच्यन्त इत्यत
आह।

तदन्येभ्यो भेदसामान्येनेति। तदन्येभ्योऽनिदर्शनाप्रतिषेधो यो भेदस्स एव
तेषां सामान्य सर्वेषामन्ततो व्यावृत्तत्वात्। तेन हेतुना। सनिदर्शनादिशब्दा अपि
परमाणुसमुदाया^७भिधानात् समुदायशब्दा एवेति चेत् (१) न। एकस्यापि
परमाणोः सप्रतिष्ठादिशब्दैरभिधानात्।

कार्यद्वारेण शब्दप्रवृत्तिमुक्त्वा कारणद्वारेणाह। यथैककार्या रूपादयस्तत्कार्य-
चोदनायां। तदुदकधारणाद्येकं कार्य यस्य रूपादिसामर्थ्यस्य तस्य चोदनायामेक-
शक्तिचोदनायामित्यर्थः। तदन्यस्मात् घटादेर्भेदेन घटादिशब्दैः। आदिप्रहणाद्
ब्रीह्यादिरिग्रहः। कृतसमयाः व्याप्यन्त इति प्रकृतं। तथा कारणापेक्षयाप्यने-
कोऽर्थः एकेन शब्देन कृतसमयः व्याप्यत इति वचनप्ररिणामेन सम्बन्धः व्यवहारार्थ-
मेव लाघवेनेत्यर्थाद् द्रष्टव्यं। यथा शबलाया गोरपत्यानि सर्वाण्येवैककारणत्वेन
शावलेयशब्देनोच्यन्ते बहुलायाश्चापत्यानि बाहुलेयशब्देन^७ यावाच्च पुरुषप्रयत्नेन 101b
कारणेन जनितः शब्दः सर्वः समानकारणजन्यत्वेन प्रयत्नानन्तरायकः कथ्यते।
करिष्यामीति चेतना प्रयत्नः। तस्यानन्तरमव्यवधानान्तत्र भव इति प्रहृदेराकृति-
गणत्वाच्छः। देशग्रहणन्तत्र न स्मर्यते। तस्य स्वार्थिकः कन्। एतच्च कारण-
विशेषापेक्षयोक्तं।

कारणमात्राश्रयेणाह। कृतको वेति। कारणा^८यत्तज्जन्मनः प्रयत्नानन्तरिय-
कस्यान्यस्य च सर्वस्य कृतक इत्यभिधानात्।

एवन्तावद्विधमुक्तेनोक्तं।

तथा तत्कार्यप्रतिषेधेनाचाक्षुषः^६ शब्दः। अनित्योऽनात्म इति च।
तत्कारणप्रतिषेधेनास्वामिकः शून्य इति। एवमन्यदपि यथायोगम्। शून्य-
461b नित्यादिशब्दानां बुद्धौ^७ यथाकथितं समीहिताकारं विकल्प्य तद्व्यवच्छेदेन
व्यपदेशः क्रियते। सर्वे हि शब्दार्था बुद्धिसमीहा निर्दिष्टविभक्तिरवात्।

प्रतिषेधमुखेनाह। तथेत्यादि। तस्य चाक्षुषस्य नीलादेर्यत् कार्यञ्चक्षुर्विज्ञा-
नन्तस्य प्रतिषेधेनाचाक्षुषः शब्दः। न समर्थञ्चक्षुर्विज्ञानं प्रतीत्येवमचाक्षुषशब्देन
सामान्येनोच्यते। अनित्यशब्दोपि नित्यव्यवच्छेदेन व्यवस्थाप्यमानः। तत्कार्य-
प्रतिषेधेनैव। तथा हि नित्यं परैर्वस्त्वेवेष्टन्तच्चासाध्यसाधनभूतं व्यवहारपथं नाव-
तरतीति साध्यसाधनं चाङ्गीकर्तव्यं। नित्यकार्यप्रतिषेधेनानित्यः। आत्मशब्दोपि
क्वचित् कार्यं स्वतन्त्रस्य व्यापनाय कृत इत्यनात्मशब्दोऽस्तत्कार्यव्यवच्छेदेन स्यात्।

एवं कार्यप्रतिषेधेनाभिधाय कारणप्रतिषेधेनाह। तदित्यादि। तस्य सस्वा-
मिकस्याशून्यस्य च यत्कारणन्तस्य प्रतिषेधेनायं शब्दादिको भावोऽस्वामिकः शून्य
इति व्यवहारार्थं ख्याप्यत इति सम्बन्धः। तथा हि स्वतन्त्रेणात्मादिना योधिष्ठि-
तस्स सस्वामिकः परैरिष्यते। एवमशून्योपि तथाभूतेनाधिष्ठात्राधिष्ठितत्वादेवा-
धिष्ठिता चाधिष्ठातव्यस्वीकरणमन्यथाधिष्ठातृत्वायोगात्। तस्मात् सस्वामिका-
दिशब्दाः कारणद्वारप्रवृत्ताः परेषां। न प्रतिक्षणविशरारुषु भावेपु सामग्रीमात्र-
प्रतिबद्धेषु व्यवस्थितस्वभावः कश्चिदधिष्ठातास्ति यत्प्रतिबद्धास्संस्काराः प्रवर्तन्ते।
ततोऽस्वामिकाः शून्याश्च यथोक्तकारणप्रतिषेधेन व्यवस्थाप्यन्त इति। एवमन्यद-
पीति। दुःखाशून्यानाथाप्रतिशरणादिकमपि। यथायोगमिति किञ्चित्कार्यप्रति-
६- पेधेन किञ्चित्कारणप्रतिषेधेनेत्यर्थः। दुःखाशून्यादिकार्यप्रतिषेधेन सुखशून्यादीनाम-
प्रातिकूल्यकार्यत्वेन व्यवस्थाप्यमानत्वात्। सर्वस्य च संस्कृतस्य विपरिणामवर्गित्वेन
प्रतिकूलत्वात्। अनाथाप्रतिशरणादि। कार्यप्रतिषेधेन स्वतन्त्रस्य नाथादेरभावात्।
तदेवं कार्यकारणयोर्विधिप्रतिषेधमुखेन चतुष्टयी शब्दानाम्प्रवृत्तिराख्याता भवति।

ननु चाशून्यनित्यादेर्व्यवच्छेद्यस्याभावात् कथं शून्यादिशब्देऽप्यव्यवच्छेदाभि-
धानमिति चेदाह। शून्येत्यादि। यथाकथितमिति यस्य यादृशी सिद्धान्ताश्रयण-
कल्पना तथा समीहितौ रचितौ शून्यनित्यादीनां य आकारस्तं विकल्प्य बुद्धावारोप्य
102a तद्व्यवच्छेदेन परपरिकल्पिताऽशून्याद्याकारव्यवच्छेदेन शून्यादिव्यपदेशः क्रियते।
कस्मादित्याह। बुद्धीत्यादि। बुद्धेस्समीहा इममर्थमारोपयामीति संकल्पः। तथा
स(र्वं.....) सांकर्यं यस्य शब्दस्य स तथा तद्भावस्तस्मात्। सर्व-
ग्रहणादेतदाह। यत्रापि वस्तुभूते.....तीति।

एतदुक्तमभवति। न वस्तुस्वलक्षणं शब्दैः स्वरूपेण विधीयतेऽपनीयते वा (।)

अप्रतिपक्षदोषो^१पक्षेपादिना दुर्मतीनां विस्पष्टितानीति ते (दोषोपक्षेपा) उपेक्षणीया एव । अथापि ।

एकवृत्तेरनेकोऽपि यद्येकश्रुतिमान् भवेत् ॥१४५॥

न केवलं तदन्यस्माद् भेदोऽविशेषादेकशब्देन एककार्या उच्यन्ते । अपि त्वेकवृत्त्या एकशब्देन अनेकः पदार्थ उच्येत को विरोधः स्यात् । उक्तमिह तस्य उपलभ्यतेऽभिमतं अनुपलब्धेरभावः^३ स्यात्, अनुपलभ्यमानतायां वा तद्दर्शनाश्रया व्यपदेशप्रत्यभिज्ञानादयो न भवेयुरिति ।

केवलं विकल्पवृद्धिसन्दर्भित एव सर्वो विधिप्रतिपे^१धव्यवहारः । ततश्चानित्या-विशब्देऽवनित्यादिप्रतिपक्षो नित्यादिव्यवच्छेदो नास्तीत्यप्रतिपक्षदोषस्तस्योपक्षेप उद्भावनं । आदिशब्दान्नास्थात्मेति प्रतिपेधं चाप्रतिपेधदोष इत्येवमाद्युपक्षेपश्च । (१) दुर्मतीनामु चो त क र प्रभृतीनां विस्पष्टितानि विजृम्भितान्यसम्बद्धानीति यावत् । न हि न्यायानुगतबुद्धिरसम्बद्धमुद्भावयेत् । अतश्च ते दोषो^२पक्षेपा उपेक्षणीया नावधानार्हा इत्यर्थः ।

अथेत्यादि परः । अगिशब्दो भिन्नक्रमः । एकस्य वस्तुनः सामान्यस्य वृत्तेरपि कारणादनेको व्यक्तिभेदः । एका श्रुतिरेकश्रुतिः । सा चाधिका अस्यानेकस्या-स्तीत्येकश्रुतिमान् । एकशब्दवाच्यो यदि भवेदित्यर्थः । एककार्यत्वेनैकः शब्द-बहुष्वेकेन वा सामान्येनेति न कश्चिद् विशेष इति मन्यते । अत एव व्याचष्टं । न^३ केवलमित्यादि । तदन्यस्मादतत्कार्याद्यो भेदस्स एव सर्वेषां तत्कार्याणामविशेष-स्तस्मादेकशब्देनोच्यन्ते । अपि त्वेकवृत्त्याप्येकस्य सामान्यस्य वर्त्तनेनाप्यनेकः पदार्थ एकशब्देनोच्येत को विरोधः स्यात् । यथैककार्यत्वेन बहुष्वेकशब्दप्रवृत्ती नास्ति विरोधस्तथा वस्तुभूतेनापि सामान्येन । तस्माद् वस्तुभूतसामान्यकल्पनापि युक्तै-वेति भावः ।

उ^४क्तमित्या चार्थः । तस्य वस्तुभूतस्य सामान्यस्य उपलभ्यते रूपेणाभिमतं । अभिमतत्वे उपलभ्यत्वं करणत्वेन विवक्षितमिति कर्तृकरणे कृतेत्येव समासः । 'उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य व्यक्तिव्यतिरेकेणानुपलब्धेरभावः सामान्यस्येति वाक्यार्थः । अनुपलभ्यमानतायाम्बा^५ङ्गीक्रियमाणायान्तद्दर्शनाश्रया इति सामान्यदर्शनाश्रया व्यपदेशप्रत्यभिज्ञानादयो न भवेयुरिति । उक्तमिति सम्बन्धः । बहुष्वेकशब्दो व्यपदेशस्तुत्याकारं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानं । आविशब्दात् सामान्याश्रया व्यक्तौ प्रवृत्तिर्न भवेदित्यादेः प्ररिग्रहः ।

न हि स्वयमनुपलभ्यमानमुपलम्भनिबन्धनं व्यपदेशप्रत्यभिज्ञानमन्यत्र प्रवर्त्त-

अपि च ।

वृत्तिराधेयता व्यक्तिरिति तस्मिन्न युज्यते ।

यदेतदेकमनेकप्राश्रये एकां श्रुतिं^४ यत्तयति तस्य केयं वृत्तिः ? यथा कुण्डे यदराणि वर्तन्त इति आश्रय एव स्यात् । तैः प्रकाशनात् व्यक्तिरिति चेत् ।

नित्यस्यानुपकार्यत्वाभाधारः ;

न ह्याधारः, अनुपकार्यत्वा^५त् । नित्यं हि सामान्यमिष्यतेऽनित्यत्वेऽपरा-
परोत्पत्तेरनेकत्वात्, भेदेऽप्येकप्रत्ययायोगात् । नित्यस्य च किंकुर्वाण आश्रयः
स्यात् ? तस्य तत्र समवायादाश्रयदत्ते कोयं समवायो नाम । अप्रपञ्च-

यति । न भवेयुरित्यादीन्यनेन चादिशब्देनान्यस्यापि पूर्वोक्तस्य दोषस्य ग्रहणं ।
न ह्यन्येनान्ये समानानामतद्वन्तो नाम स्युः (१) तथा न जातिर्वाहदोहादावुपयुज्यत
इत्यादि । अनेनैतदाह (१) जातिकल्पनायाम्बाधकं प्रमाणमस्ति । ततो न तन्नि-
बन्धनो व्यपदेशादिः । एककार्यत्वे तु विरोधाभावात् तत्कृतमेव व्यपदेशप्रत्यभिज्ञा-
नादिकं युक्तमिति । रूपगान्तरमप्याह । अपि चेत्यादि । वस्तुभूते सामान्यमिच्छता
102b स्वाश्रये नैकस्मिस्तस्य प्रवृत्तिरेष्टव्या । न हि तत्रावर्तमानमाश्रये व्यपदेशादि-
कारणं युक्तं । सा च सामान्यस्य स्वाश्रये प्रवृत्तिराधेयता वा भवेत् । तदबलेना-
वस्थानात् । आश्रयबलेनोपलब्धिर्व्यक्तिः सा वा वृत्तिर्भवेत् । एतद् द्वयमपि तस्मि-
न्सामान्ये न युज्यते । (११४४-४५॥)

यदेतदित्यादिना व्याचष्टे । यदेतदेकमिति वस्तुभूतं सामान्यमनेकप्राश्रये वर्त-
मानभेकां श्रुतिं^४ यत्तयति (१) तस्य सामान्यस्य स्वाश्रये केयं वृत्तिरिति प्रश्नयित्वा
स्वयमेव विकल्पद्वयमाह । आधेयता चेत्यादि । अथवा किंशब्दः प्रतिक्षेपे (१)
केयं वृत्तिर्न काचिदित्यर्थः । तथा हि वृत्तेः स्वाश्रये आधेयता वा स्यात् । यथा
कुण्डे आधारे बदराणि वर्तन्त इति । व्यक्तिर्वा तस्य सामान्यस्याश्रये वृत्तिः स्यात्
तैराश्रयैर्व्यक्तेः प्रकाशनात् । तत्र यदाधेयता वृत्तिरिष्यते ।^२ तदा व्यक्तयस्तदा-
धारत्वेनैष्टव्याः । नित्यं च सामान्यमभ्युपगतं व्यवत्युत्पत्तेः पूर्व्वन्तदनाधेयन्ततो
नित्यस्याश्रयैरनुपकार्यत्वाद्धेतोराश्रयाभिमतता व्यक्तयो नाधारः ।

नित्यं हीत्यादिना व्याचष्टे । अथ नित्यं नेष्यते तदाप्यनित्यत्वेऽपरापरोत्पत्ते-
रन्यस्यान्यस्योत्पत्तेरनेकं सामान्यमनेकत्वात् कारणाद् भेदेऽप्येक भेदवत् तस्मिन्
सामान्ये एकप्रत्ययायोगादेक^३स्य ज्ञानस्यायोगात् कारणात् । नित्यं सामान्यमिष्यत
इत्यनेन सम्बन्धः । नित्यस्य च सामान्यस्य किंकुर्वाण आश्रय आधारः
स्यान्नैवेत्यभिप्रायः ।

सिद्धानामाश्रयाश्रयिभावः । तदेवेहाश्रयत्वमनुपकारकस्याश्रयस्य न सम्भावयामः,
अतिप्रसंग^१त् ।

461a

तस्मात् समवायी एकार्थसमवायेत्यादिवस्तुसंबंधा वा कार्यकारणभावात्
न व्यतिरिच्यन्ते । परस्परमन्यतोऽनुपकारिणा^१मप्रतिबन्धात्, अप्रतिबन्धस्थ

नोपकारकत्वादाधारः किन्तु तस्य सामान्यस्य न^१श्रये समवायात् ।
यदा होद्योतकरः । “कथं तर्हि गोत्वं गोपु प्रवर्तते । आश्रयाश्रयिभावेन (१)
कः पुःराश्रयाश्रयिभावः अभवायः । तत्र वृत्तिमद् गोत्वं ।^१ वृत्तिः समवाय
इह प्रत्ययहेतुत्वादिति ।”^१ उपकार्योपकारकत्वाभावे समवायमसम्भावयन्नाह ।
कोयसित्यादि ।

अपृथगित्यादि परः । अभिन्नदेशत्वेन सिद्धा अपृथक्सिद्धाः । तेषां योयमा-
श्रयाश्रयिभावात्समवायः ।

तदित्यादि सिद्धान्तवादी । तदेवेदमाश्रयत्वमनुपकारकस्याश्रयस्य न सम्भाव-
यामः । कस्माद् (१) अतिप्रसङ्गात् । यद्यनुपकारकस्याश्रयत्वमिष्यते । तदा
सर्वः सर्वस्याश्रयः स्यात् । न भवति (१) सर्वस्य सर्वासमवेततया प्रतीतिरिति
चेत् । ननुपकारकभावे गोत्ववत् सर्वस्यैव सर्वसमवेतत्वेनैकस्मात् प्रतीतिर्भवती-
तीदमेव चोद्यते ।

अथोपकार्योपकारकभावादेरन्य एवायं समवायलक्षणस्सम्बन्धः । स च न सर्व-
त्रास्तीति कथमतिप्रसंगः ।

उच्यते । सत्यं (१) केवलं क्वचित् समवेतस्य समवायो भवति । तत्सम-
वेतत्वं च तदायत्ततया (१) तदायत्तत्वञ्चार्थान्तरस्य तदुत्पत्तिरेव । तेनोपर्युपरि-
भावेनोत्पत्तिरेवेह बृद्धेर्निबन्धनस्य समवाय इत्यर्थापत्तिरक्षयः । उपर्युपरिभावे (....
ि.....) स्यात् । नाप्यसमवेतानां समवायोस्ति येन समवेतत्वं स्यात्
सर्वेषां सर्वत्र समवेतत्वप्रसङ्गात् ।

उपसंहरन्नाह । तस्मा^१दित्यादि । अपृथक्सिद्धयोः समवायो यथारभ्यारम्भक- 103a
योर्द्रव्ययोः पृथक्सिद्धानां संयोगः । यथाग्निघूमयोरेकस्मिन्नर्थे समवाय एकार्थस-
वायः । यथा रूपरसयोरेकस्मिन् द्रव्ये । आदिशब्दात् संयुक्तसमवेत (स्य) परि-
ग्रहः । वस्तुभूताः सम्बन्धाः अस्तूनां वा सम्बन्धा इति विशेषणसमासः पष्ठीसमासो
वा । वस्तुग्रहणं कल्पनाकृतनिवृत्त्यर्थः । कार्य^१कारणभावान्न व्यतिरिच्यन्ते न कथा

आसम्बन्धात् । यद्यप्यन्योन्यं नोपकार एकार्थसमवायिनः तस्यैकस्य उपकारा-
भावे यथोक्तदोष^२प्रसंगात् । अतः स्वोपकारद्वारेण परमपि संघटय्य ख्याप्यते ।
तस्मात् तत्रापि कार्यकारणभावकृत एव सम्बन्धः ।

तस्मादयमाश्रयः स्वात्मन्यनुपकुर्वाणोऽनपेक्षस्याधार इति याचितकमण्डन-
मेतत् ।

कथमथैवं सति अजनकं कुण्डं वदराणां अपार इति चेत् ।

भवन्ति । एतदेव साधयन्नाह । परस्परमित्यादि । परस्परमन्योन्यमुपकारिणाम-
न्यतो वाऽश्रयाभिमताबनुपकारिणामप्रतिबन्धादनायत्तत्वात् । अप्रतिबन्धनस्य चा-
सम्बन्धात् कारणात् सर्ववस्तुसम्बन्धाः कार्यकारणभावान्न व्यतिरिच्यन्त इति प्रकृतेन
संबन्धः ।

ननु चाश्रयात् सत्युपकारे आश्रितयोः परस्परमुपकार्योपकारकभावो नैवा-
स्तीति किमर्थमन्यतो वेत्यस्योपन्यासः ।

सत्यमेतत् । किन्तु यद्यपि साक्षादन्योन्यं नोपकारस्तथाप्येककारणायत्ततया
पारम्पर्येणापि सम्बन्धं कल्पयेदित्युपन्यासः । एकार्थसमवायिनः परस्परमुपकार्यो-
पकारकभावो नैवेष्यत इति चेदाह । यद्यपीत्यादि । तत एकस्मादाश्रयादुपकारस्या-
भावे यथोक्तदोषप्रसङ्गात् । अतिप्रसङ्ग^३भयादित्युक्तो दोषः यतश्च स्वाश्रयादे-
कार्यसमवायिनोरवश्यमुपकारोऽतः स्वाश्रयकृतः समवायिनोर्यः स्वोपकार आत्मोप-
कारस्तेन द्वारेण परमपि द्वितीयमपि समवायिनं संघटय्य प्रतिपादयित्वा ख्याप्यते
समवायिनाविह सम्बन्धाविति ।

एतदुक्तम्भवति । यथा परस्यैकार्थसमवायिनोः परस्परसम्बन्धेप्येकार्थसम-
वायात् सम्बन्धस्तथास्माकमेककार्यत्वेन तयोः सम्बन्धः । यत एवन्तस्मात् तत्रा-
प्येकार्थसमवायिनि कार्यकारणभावकृत एवाश्रयेण सह यः कार्यकारणभावस्तत्कुत
एव यद्द्वारेणारोपित एव सम्बन्धः । यस्मादुपकारद्वारेणैवाधारादिभावः । तस्मा-
दयमाश्रयः शावलेयादिः । स्वात्मनि सामान्यस्वभावेननुपकुर्वाणः सामान्यस्यान-
पेक्षस्याधार इति या चि त क म ण्ड न मे तत् । मण्डनमलङ्कारो मण्डयतेनेनेति
कृत्वा (१) तस्य याचितकशब्देन कर्मधारयः । कस्मात् परस्माद् याचितकमण्ड-
नन्दिरद्रस्यात्मन्यविद्यमानं । तद्वत् सामान्याश्रयस्यापि , सामान्यं प्रत्याधारत्वं ।
भावसाधनो वा तृतीयासमासश्च । यथा याचितकेनालङ्कारेण मण्डनक्रिया ।
तथा सामान्याश्रयस्य परस्मात् प्रार्थितेनाधारभावेनाधारव्यपदेशो न वस्तुस्थित्या
तत उपकाराभावादिति ।

१—कथमित्यादिपरः । न हि कुण्डं वदराणां जनकं । तेषां स्वहेतोरेव

प्रविसर्पतः ॥१४६॥

शक्तिस्तद्देशजननं^४ कुण्डादेर्वदरादिषु ।

प्रकृत्या असमानदेशवदरोत्पादनधर्मस्य गुणो ब्रव्यस्य समानदेश-
कार्योत्पादनभाव आधारकृतः । तस्मात् तस्य पूर्वक्षणसहकारि कुण्ड^५ तत्रैव
वदरकार्यं जनयत् आधार इति । अन्यथा कुण्डे वदराणीति व्यापारोऽपि न
स्यात् । तदुपकारकृतोऽयं व्यपदेशोऽपि न स्यात् ।

किम्पुनः संयोगकरणेनेति चेत् । तयोरेव संयोगः सोऽपि ताभ्यामेव
जननात् समवायः । स एकत्रैव किञ्च समवेति तत्रासामर्थ्यात् । तत् पृथगसमर्थं

निष्पत्तेः (१) ततश्च यद्वनं “सर्वत्र वस्तुसम्बन्धाः कार्यकारणभावान्न व्यतिरि-
च्यन्त” इति तदनेकान्तिकमिति मन्यते । प्रविसर्पतो देशान्तरविसर्पणशीलस्य
वदरादेस्तद्देशजननमुपादानभूतस्य पूर्वकस्य वदरलक्षणस्य यो देशः कुण्डसम्बद्ध- १०३b
त्तास्मिन्नेव देशे जननमन्यत्रागमनात् । इयं शक्तिः कुण्डादेराधाराभिमतस्य
वदरादिष्वधीयेषु ।

प्रकृत्येवेत्यादिना व्याचष्टे । प्रकृत्या स्वभावेनैवाक्षमानो देशो यस्य तत्तथोक्तं ।
प्रकृतिशब्दमपेक्षमाणस्यापि गमकत्वाद् बहुव्रीहिः । तथाभूतं च तत्कार्यं चेति कर्म-
धारयः । कार्यं च वदरादिक^१मेवोत्तरोत्तरक्षणसंगृहीतं । तस्योत्पादनं तदेव धर्मः
स्वभावो यस्य गुणो ब्रव्यस्य वदरादेः पूर्वक्षणसंगृहीतस्य । समानदेशकार्योत्पादन-
भाः आधारकृतः । आत्मना तुल्यदेशस्योत्पादकत्वमाधारकृतमित्यर्थः । यत एव-
न्तस्मात् पाश्चात्यस्य वदरकार्यस्य यः पूर्वक्षणः उपादानभूतस्तस्य सहकारि कुण्डं ।
तत्रैवोपादानक्षणेनैव एव वदर^२कार्यं जनयत् कुण्डमाधार इत्युच्यते ।

अनेन चैकसामग्र्यधीनयोः कुण्डवदरक्षणयोराधाराद्येयभाव इत्युक्तम्भवति ।
अन्यथा यदि कुण्डेन वदराणां यथोक्त उपकारो न क्रियते तदेह कुण्डे वदराणांत्येवं
व्यापदेशो न स्यात् । नियताधारस्य व्यपदेशस्य निमित्तसन्तरेणायोगात् ।
तदुपकारकृत इत्याधारोपकारकृतोऽयं व्यापदेश इह कुण्डे वदरा^३णीति । किन्तहि
कुण्डवदरयोर्यः संयोगस्तत्कृतः ।

किम्पुनरित्यादि सिद्धान्तवादी । पृच्छतश्चायमभिप्रायो क्षणिकत्वे सति
संयोगादीनाम्भवदुभिः कल्पनेष्यते । अक्षणिकत्वं चेद् भावानामभ्युपगम्यते संयो-
गाद्वानामेवोत्पत्तिर्न स्यादित्यर्थः । तयोरिति कुण्डवदरयोः संयोग इत्यपि व्यपदेश-
निमित्तं नास्त्युपकार्योपकारक^४त्वाभावादित्यभिप्रायः ।

462a सहितमपि तादृशमेवेत्यनुपकारकत्वात् । संयोगेन न तत्संयोगः स्यात् । तस्मादन्यस्मादुपकारात् विशेषोत्पत्तेः सामर्थ्यम् । कोऽयमुपकारोऽजन्यजनकभूताम् ? स्वरूपसिद्धेरकार्यत्वात्, पररूपक्रियायाः तत्राप्युपकाराभावाच्च । उभयथाऽप्यधिक्यस्याकिञ्चित्करत्वेनानुपकारकत्वावेतच्चोक्तप्राथम्यम्² ।

ताभ्यामित्यादि परः । ताभ्यां कुण्डबदराभ्यां संयोगस्य जननात्तयोः संयोग इत्यते । द्वाभ्यामेव संयोगस्य जननमुभयत्र समवायः । परेणोक्त इत्य(व)मृश्य सि द्धान्त वा द्या ह । स इत्यादि । स संयोग एकत्रैव कुण्डे बदरे वा किञ्च समवेति जन्यते वा । एकेन कुण्डेन बदरेण वा पृच्छतस्त्वायं भावो यदि तौ कुण्डबदरा⁵भ्यां भावौ संयोगजनने । आधारभावोपगमने वा । प्रत्येकं समर्थस्वभावौ तदा किमित्यन्योन्यमपेक्षत इति । पृथगर्थन्तदुभयं परस्परसहितमेव समर्थमिति चेदाह । तदित्यादि । यत्कुण्डबदरवस्तुपृथगसमर्थम् तत्परस्परसहितमपि तादृशमेवासमर्थमेवाक्षणिकत्वादिति भावः । क्षणिकास्तु प्रत्येकं पृथगसमर्थाः पश्चात् सहकारिकृतविशेषास्सहितास्समर्था इत्यविरुद्धं । ततश्च संयोगं प्रत्यनुपकारकत्वात् । कुण्डबदराख्यवस्तु । न संयोगेन तद्वर्त्तते ।

सहितस्येत्यादि परः । सहितस्य कुण्डस्य बदरस्य च तदन्योपकारात् । तस्मात् कुण्डाद् यो यो बदरात्मा तस्मात् कुण्डस्योपकारात् । तस्माद्वा बदराद् यदन्यत् 104a कुण्डन्तस्माद् बदरस्योपकारात् । विशेषोत्पत्तेर्हेतोः कुण्डबदरयोः संयोगस्य जनने । आधारभावोपगमने वा सामर्थ्यं न केवलयोरिति ।

कोयमित्याचार्यः । बदराणां कुण्डादीनां चाजन्यजनकभूतानां कोयमुपकारः (1) नैवास्ति । अजन्यजनकत्वमेव कथमिति चेदाह । स्वरूपेत्यादि । बदरस्वरूपस्यान्यतः हेतोरेव सिद्धेरकार्यत्वाच्च बदराणां जन्यत्वं नापि जनकत्वं कुण्डस्येति भावः । न¹ हि परो बदरादीनां कुण्डादेः सकाशात् स्वरूपोत्पत्तिर्वाञ्छति । स्वहेतोरेव तेषां निष्पत्तेः । न कुण्डेन बदररूपमेव क्रियते किन्तु ततोऽन्यद्रूपमित्यत आह । पररूपेत्यादि । तत्रेत्याधेये । न ह्यर्थान्तरे कृतार्थान्तरमुपकृतं स्यात् । उभयथेति स्वरूपपररूपक्रियाभ्यां । अनन्तरोक्तेन विधिनानुपकारकस्य कुण्डादेरकिञ्चित्करत्वात् ।

एतच्चोक्तप्राथम्यं । प्राथम्यशब्दो बाहुल्यवचनः । प्रायेणोक्तमुक्तप्राथम्यं । राजदन्तादेराकृतिगणत्वात् प्रायशब्दस्य परनिपातः । अयं चार्थः “कार्यश्च तासां प्राप्तोऽसौ जननं यदुपनिष्ये” (११४०८) त्यादि विस्तरेणोक्तः । प्रायशब्दं सदृशार्थमन्ये प्राहुः । उक्तेन सदृशमुक्तप्राथम्यं । प्रागुक्तेनाश्रयकृतेन सामान्यस्य स्वरूपोपकारेणदं

तस्मात् सर्व एव वस्तुसम्बन्धा जनकस्यैव उपकारविशेषवत्तात् कार्य-
कारणभावात् प्रविभागेन व्यवस्थाप्यन्ते ।

कुण्डादिकृतमाधेयस्योपकारकरणन्तुमित्यर्थः ।^३ सर्व एवेत्यादिनोपसंहारः । सर्व
एव वस्तुसम्बन्धाः कार्यकारणभावाद्धेतोर्व्यवस्थाप्यन्त इति सम्बन्धः । विभागस्तेषां
न स्यादिति चेदाह । जनकस्यैवेत्यादि । यद्वा कार्यकारणभावात् सकाशात् प्रविभागेन
भेदेन व्यवस्थाप्यन्ते । कथम्भेद इत्याह । जनकस्यैवेत्यादि । कारणकृतः कार्यस्य
य उपकारविशेषस्तस्य बलादित्यर्थः । तथा हि प्रविसर्पणधर्म^४णो वदरादेः स्वोपा-
दानदेशोत्पादगलक्षणेनोपयोगेनाधाराश्रयभावः । प्रदीपकृतेन च विज्ञानजननसमर्थ-
स्वरूपोत्पादेन घटप्रदीपादीनां व्यङ्ग्यव्यञ्जकलक्षणः सम्बन्ध इत्येवमन्यस्मिन्नपि
सम्बन्धे यथायोग वाच्यः ।

ननु सर्व एव वस्तुसम्बन्धा इत्यादिना न संयोगलक्षणस्य सम्बन्धस्य कार्य-
कारणभावेन्तर्भावः समानकालभाविनोरेवास्य सत्त्वात् । अयाक्षणिकपक्षे संयो-
गोत्पत्तिर्न युज्यते (१) क्षणिके तर्हि भाविष्यति संयुक्तासंयुक्तावस्थयोश्च कुण्ड-
बदरयोर्न स्वरूपभेदः प्रतीयते । तेनाक्षणिकेपि संयोगोस्त्येव प्रतीतेः ।

यदाहो ह्येतत् क रः । “यदि संयोगो न नार्थान्तरम्भवेत्तदा क्षेत्रबीजोदकादयो
निर्विशिष्टत्वात् सर्वदेवांकुरादिकार्यं कुर्युर्नचैवं । तस्मात् सर्वदा कार्यानारम्भात्
क्षेत्रादीन्यङ्कुरोत्पत्तौ^६ कारणान्तरसापेक्षाणि । यथा मृत्पिण्डादिसामग्री घटादि-
करणे कुलालादिसापेक्षा । यो सौ क्षेत्रादिनिरपेक्षः स संयोग इति सिद्धः । किं
चासौ संयोगो द्रव्ययोर्विशेषणभावेन प्रतीयमानत्वात्ततोर्थान्तरत्वेन प्रत्यक्षसिद्ध
एव । तथा हि कश्चित् केनचित् संयुक्ते द्रव्ये आहरेत्युक्तो ययोरेव द्रव्ययोः संयोग-
मुपलभते ते एवाहरति । न द्रव्यभार्त्तः । किं च^७ दूरतरवर्त्तिनः पुंसः सान्तरिपि वने १०४b
निरन्तररूपावसायिनी सेयं बुद्धिरुदयमासादयति मिथ्याबुद्धिर्मुह्यपदार्थानुभव-
मन्तरेण न क्वचिदुपजायते । न ह्यननुभूतगोदर्शनस्य गवये गौरिति विभ्रमो
भवति तस्मादवश्यं संयोगो मुख्योभ्युपगन्तव्यः । तथा न चैत्रः कुण्डलीत्यनेन
प्रतिषेधवाक्येन न कुण्डलं प्रतिषिध्यते तस्यान्यत्र देशादौ सत्त्वात् । तस्मा^८चैत्रस्य
कुण्डलसंयोगः प्रतिषिध्यते । तथा चैत्रः कुण्डलीत्यनेनापि विधिवाक्येन न चैत्रकु-
ण्डलयोरन्यतरविधानान्तयोः सिद्धत्वात् । पारिशेष्यात् संयोगविधानं । तस्मा-
दस्त्येव संयोग” इति ।^९

अत्रोच्यते । (१) यथा क्षेत्रादीनां विशिष्टावस्थाप्रतिलम्बेन संयोगारम्भ-

तदयं कुण्डादीनां बदरादिषु जननशक्तिरेव आधरोऽस्तीति चेत् ।

न सम्भवति साऽप्यत्र;

न हि सामान्यजननलक्षणस्याधारभावस्य सामान्याश्रयः, तस्या-
जन्यत्वात् ।

तदभावेऽप्यवस्थिते ॥१४७॥

न स्थितिः;

अथाधारो हि सामान्यस्यापक्वः, ततः स्थितिहेतुकत्वात् आधार एव,

कत्वमिष्यते तथा संयोगमन्तरेण कार्यारम्भकत्वमेव किञ्चेष्यते । अन्यथा सर्वदा संयोगारम्भकत्वं स्यात् । (२) नापि निर्विकल्पकेन प्रत्यक्षेण संयुक्ते द्रव्ये स्वरूपेण गृह्यमाणे तृतीयः संयोगः प्रतिभासते । (३) नापि सविकल्पके ज्ञाने संयुक्ते द्रव्ये मुक्त्वा संयोगशब्दं चापरः संयोगो विशेषणभावेन प्रतिभासते । (४) नापि संयुक्त-प्रत्ययान्धथानुपपत्त्या संयोगकल्पना । उत्पन्ननिरन्तरगवस्थयोरेव भावयोः संयुक्त-प्रत्ययहेतुत्वात् । यावच्च तस्याभावस्थायां संयोगजनकत्वेन संयुक्तप्रत्ययविषयो ताविष्येते तावत् संयोगमन्तरेण संयुक्तप्रत्ययहेतुत्वेन तद्विषयौ किं नेष्येते । किम्पार-मार्गेण । (५) नापि सान्तरे वने निरन्तरावभासिनी बुद्धिमुख्यपदार्थानुभव-पूर्विका स्खलत्प्रत्ययविषयत्वेनानुपचरितत्वात् । (६) तथा न चैत्रः कुण्डलीत्यादी चैत्रसम्बन्धिकुण्डलं प्रतिपिष्यते विधीयते वा । न संयोगः । तस्मादेकसाग-ग्रथधीनयोरेव संयुतविति प्रतीतिः । यथा कुण्डबदरयोस्तस्मात् संयोगस्यापि कार्य-कारणभाव एवान्तर्भावः । केवलं भेदान्तरप्रतिक्षेपेण संयुक्तावेतौ संयोगस्येति वा प्रतीतिर्न पुनर्वस्तुभूतसंयोगबलात् । यतश्च नास्ति कार्यकारणभावमन्तरेण वास्तवः सम्बन्धः ।

तदयमित्यादि । बदरादिषु जननशक्तिरेव कुण्डादीनामाधार इति सम्बन्धः सामान्यस्याश्रयो जननशक्त्यैवाधारोस्त्विनि चेदाह । नेत्यादि । सेति जननशक्तिः । अत्रेति सामान्ये ।

न ह्रीत्यादिना व्याचष्टे । स्वोपादानदेश एव जननं जननविशेषः स लक्षणं यस्याधारभावस्य स तथा । तस्याजन्यत्वादिति सामान्यस्य नित्यत्वेनाजन्यत्वात् । तदभावेन्याश्रयाभावेपि सामान्यस्यावस्थितेर्हेतोराश्रयवशेन न स्थितिः सामान्यस्य ।

अथेत्यादिना व्याचष्टे । तस्येति सामान्यस्य तदभावेपीति व्यक्त्यभावेपि व्यक्तित्वान्ये देशे सामान्यस्य स्थानात् । यदि हि व्यक्तित्वान्ये देशे सामान्यं न भवेत्तदा तत्रापूर्वव्यक्त्युत्पादे सामान्यसम्बन्धो न भवेत् । न हि तस्यान्यत आगमनं निष्क्रिय-

न हि जातत्वात् ।

साधन्युक्तैव;

तस्य तद्गानेऽपि स्थानात् । पतन्धर्माणां भ्रमस्तूनां पातप्रतिबन्धात्, श्रमन्तस्य हि रथापकत्वं स्थानम् । अत्रापि यदि पानप्रबन्धं न पर्यनुयुञ्जीत स्थापयित्वा क्रियते पानप्रतिबन्धः ततोऽवन्तिरम् । अर्थान्तरत्वे तत्रैवा रथोपयोग इति कः पततः प्रतिबन्धः ? प्रतिबन्धादपातेऽपि तुल्यः पर्यनुयोगोऽन- दस्ता च ।

तस्माद् पाताभावाः? कथं केनचित् क्रियते? अत्रात्रं करोतीति चेत् 462b

त्वात् । न च भिन्नदेशावस्थिना व्यक्तिस्तस्य सामान्यस्याधारो भिन्नदेशत्वात् ।⁷ 105a
एकत्वात् सामान्यस्य नास्ति भिन्नदेशतेति चेत् । सर्वास्तिहि व्यक्तय एकजातिमत्य
एकदेशाः प्राप्नुवन्ति । न च सर्वा जातिमत्यः स्युः । एकस्य कथम्भिन्नदेशावस्थित-
त्वमिति चेदयमपरोस्य दोषोऽस्तु ।

पतनधर्मेत्यादिनोपचयहेतुमाह । हि शब्दश्चार्थः । अपिशब्दोभ्युपगम-
सूचनार्थः । अभ्युपगम्याप्ययं प्रकारः सामान्ये व्यवस्थापयितुमशक्यः । सामान्य-
स्थापनधर्म¹त्वादित्येवमर्थमुपन्यासः । न त्वजनकस्य स्थापकत्वं सम्भवति ।
अत एवाह । अत्रापीत्यादि । अत्रापि पातप्रतिबन्धात् स्थापकाभ्युपगमे यदि न्याय-
वादी कश्चित् पातप्रतिबन्धं न पर्यनुयुञ्जीत । तदा भवेदजनकोपि स्थापकः ।
स्वसगयानुरोधेनेत्याकूतं । अत्राप्ययं पर्यनुयोगः सम्भवति । यः स्थापयित्वा क्रियते
पातप्रतिबन्धः स स्थाप्यस्यात्मभूतो वा स्यात् ततोऽर्थान्तरं वा² पाताभावमात्रम्वा ।
न तावदात्मभूतस्तत्स्वभावस्यान्यतो निष्पत्त्यभ्युपगमात् नाप्यर्थान्तरमित्याह ।
अर्थान्तरत्वेभ्युपगम्यमाने तत्रैव प्रतिबन्धेर्थान्तरभूतेऽस्याधारस्योपयोग इति कः
पततो बदरादेः प्रतिबन्धो विघातः (1) नैव कश्चित् । ततश्च कुण्डादिस्थमपि
बदरादि पतेदेवेति भावः । आधारकृतेनार्थान्तरात् पातप्रतिबन्धेन बदरादेरपातः³
क्रियत इति चेदाह । प्रतिबन्धादपातेपीत्यादि । प्रतिबन्धाख्यात् यदार्थाद्
बदरादेरपातेभ्युपगम्यमाने तुल्यः पर्यनुयोगः । योऽयं प्रतिबन्धाख्येन पदार्थेनापातः
क्रियते स किं बदरादेरात्मभूतोऽर्थान्तरम्वा । अर्थान्तरत्वे तत्रैवास्य प्रतिबन्धस्योपयोग
इत्यादि । सर्वमनन्तरोक्तं तुल्यं ।

अथ तेनाप्यपाताख्येनार्थेन बदरादेरपातः क्रियते तत्रापि तुल्यः⁴ पर्यनुयोग
इत्याह । अन्तवस्था चेति ।

तस्मादित्यादिना तृतीयपक्षोपन्यासः । स पाताभावः कथं केनचित् क्रियते ।

नाभावो नाम कश्चित् कार्यः। तस्य केनचित् क्रियमाणे भाव एव स्यादिति ।
अभावस्यायोग्यत्वात् । तस्माद् भावक्रियाप्रतिषेधनिर्देशोऽभावं करोतीत्यर्थः ।
तथा चायमपि अकार्यत्वात् केनचित् प्रतिबद्धः । तेनायं केनचिदप्रतिबद्धत्वात्
न कदाचिदपि तिष्ठेत् । तस्माद् पातप्रतिबन्ध इत्यसावपि क्षणिकानां भावानां
उपादानेन समानदेशस्योत्पादनम् । अस्तु नाम पातिनां तत्प्रतिबन्धो^३ ऽजनकः
गतिमतो द्रव्यस्य स्थापकः कश्चिद् । अक्रियस्य किं लक्षणां स्थितिं कुर्वाणः
स्थापकः स्यात् ? स्थितिर्हि तस्य स्वरूपाप्रच्युतिरेव । सा च नाश्रयायत्ता^४

नैव केनचित् । अभावस्याकार्यत्वादिति भावः । कथन्तर्ह्यभावं करोतीति व्यपदेश
इति चेदाह । अभावमित्यादि । अभावङ्करोतीति व्यपदेशो नाभावो नाम कश्चित्
कार्यं द्रव्येति । कस्मादित्याह । तस्येत्यादि । तस्येत्यभावस्य कार्यत्वाद् भाव एव^५
स्यादित्यभिप्रायः ।

ननु यथा घटवत् कार्यत्वात् पटस्य न घटरूपता । तथा भाववन्नाभावस्य
कार्यत्वादभावरूपता भविष्यतीति चेत् (१) न । घटादेरपि हि भावरूपत्वम्भवन-
धर्मत्वादेव (१) तच्चाभावेऽप्यस्तीति कथं न भावरूपत्वमभावरूपत्वेन प्रतिभास-
नान्न भावरूपतेति चेत् (१) न (१) अभावस्य प्रतिभासाभावात् । अभा-
वानाम्परस्परविभागप्रतीतिर्घटाभावः पटाभाव^६ इत्यत्र पटादीनाम्भेदो नाभा-
वानामेकत्वेन प्रतिभासनादित्युक्तं । यत् एवन्तस्माद् भावस्य या क्रिया तस्याः
प्रतिषेधनिर्देशोऽभावंकरोतीति ।

अत एव स्पष्टयति । भावं न करोतीति यावदिति । यावानेवास्य वाक्यस्या-
र्थस्तावानेवाभावं करोतीत्यस्यापीत्यर्थः । तथा चेति (१) पातप्रतिबन्धस्याभाव-
मात्रत्वेनाकार्यत्वे । अयमिति कुण्डादिः । तेन कार^७णेनायमिति बदरादिः । केन
चित्कुण्डादिनाधारेण प्रतिबद्धः । पातादनिवारितो न कदाचित्तिष्ठेत् । सदैव पते-
दित्यर्थः । तस्मादित्यादिनोपसंहारः । अपिशब्दादाशेय इत्यनेनापि व्यपदेशेन
क्षणिकानां पूर्वक्षणसंगृहीतेनोपादानेन समानदेशस्योत्तरक्षणसंगृहीतस्य कार्यस्यो-
त्पादनमुच्यते । तस्मात् सामान्येऽयमपि प्रकारो न सम्भूव^८तीति ख्यापनायाभ्युप-
गम्यैतदुक्तं पातप्रतिबन्धादजनकोपि स्थापक इति ।

तमेवासम्भवन्दर्शयितुमाह । अस्तु नामेत्यादि । पातिनाम्बदरादीनान्तप्रति-
बन्धः पातप्रतिबन्धोस्तु नामाजननस्वभावः । तत्करणवदिति पातप्रतिबन्धकरणत्वात् ।
गतिमतो द्रव्यस्येति सक्रियस्य सामान्यस्य पुनरमूर्तत्वादिक्रियस्य किं लक्षणां स्थितिं
कुर्वाण आश्रयः स्थापकः स्यात् । न हि सामान्यस्य पातोऽस्ति येन तत्प्रतिबन्धः

नित्यत्वात् । साऽपि अयुक्तैव—

भेदाभेदविवेचने ।

अस्तु नाम आश्रयहेतुका सामान्यस्थितिरपि । सा च सामान्यादन्त्याऽनन्याया । अप्रतिबद्धत्वे तदेव^६ तस्याः स्थितिकरणं चेत्, साऽपि सामान्येऽप्रतिबद्धेति किं सामान्येन कृतं स्यात् ? प्रतिबद्धेयं चेत् तदा कः प्रतिबन्धवृत्तिर्वाच्यम् ? स्थितिकरणप्रतीत्या चेत् तत्राऽपि तुल्यः प्रसङ्गद्वयनवस्था च स्यात्^७ । तत उपकारस्यानवधारणात् सा हि तस्थितिरित्यप्रतीतिः जननं चेत् अनुपकारिण्याः किसआश्रयेणापेक्षितने ? अपेक्षेति हि तत्प्रति-

स्थितिर्भवेत् । किन्तु स्थितिर्हि तस्य सामान्यस्य स्वरूपाप्रच्युतिरेवोच्यते । सा च स्वरूपाप्रच्युतिर्नश्रयायता सामान्यस्य नित्यत्वात् । अभ्युपगम्याप्युच्यते । साध्याश्रयायता सामान्यस्य स्थितिरयुक्तैव । सामान्यात् तस्याः स्थितर्भेदाभेदविवेचने । अन्यत्त्वानन्यत्त्वविचारे क्रियमाणे ।

अस्तु नामे^८त्यादिना व्याचष्टे । आश्रयहेतुकेत्याश्रयायता । सेति स्थितिः । तामेवाश्रयादन्त्यां स्थितिं स आश्रयः करोति न सामान्यं । सा स्थितिः सामान्ये प्रतिबद्धा ततः सम्बन्धसम्बद्धात् सामान्यमुपकृतमेवेत्यत आह । सा चेत्यादि । सेत्यर्थान्तरभूता स्थितिः । न हि तस्याः सामान्ये प्रतिबन्धकारणं किञ्चिदस्ति किं सामान्यस्याश्रयेण कृतम्भवतीत्यध्याहारः ।

अभ्युपग^९म्यत एव स्थितेः सामान्ये प्रतिबन्ध इति चेदाह । प्रतिबन्धे चेत्यादि । प्रतिबन्धे वाभ्युपगम्यमाने । स्थितिकरणं चेत् । आश्रयेण जनिता या स्थितिस्तस्याः स्थितेः स्थितिः सामान्येन क्रियते । ततः साश्रयजनिता स्थितिः सामान्ये प्रतिबद्धेति । तत्रापि स्थितेः स्थितिकरणे तुल्यः प्रसङ्गः । या सा चाश्रयप्रतिबद्धायाः स्थितेः सामान्येन स्थितिः क्रियते सा^{१०} आश्रयहेतुकायाः स्थितेरात्मभूता वा भवेद् व्यतिरिक्ता वा । आत्मभूतत्वे आश्रयेणैव सा कृतेति कथं सामान्येन क्रियते । व्यतिरिक्तत्वे च सैव स्थितिः सामान्येन कृता आश्रयजनिताया आद्यायाः स्थितेः किं सामान्येन कृतं स्यात् । अथ सामान्येन द्वितीया स्थितिः क्रियते । सा आश्रयेण जनितायां स्थितौ प्रतिबद्धा । तदा कः प्रतिबन्ध इति वाच्यं । सामान्य^{११}जनितायाः स्थितेराश्रयजनिताया स्थित्याऽपरा तृतीया स्थितिः यत इति तुल्यः प्रसङ्गः इत्यनवस्था स्यात् । ततो नवस्थानादाश्रयजनितायां स्थितौ सामान्यकृतस्योपकारस्यानवधारणादस्य सामान्यस्य सम्बन्धिनीयमाश्रयेण जनिता स्थितिरित्यप्रतीतिः जननं चेत्प्रतिबन्ध इति प्रकृतं । न सामान्येनाश्रयजनिताया स्थितेः^{१२}परा स्थितिः क्रियते । किन्तु सैवाद्या स्थितिर्जन्यत इति । तदा केवलं सामान्यं समर्थं स्थितिं

463a बन्धः^७। सा च अनाधेयातिशयस्य सामान्यग्याप्त्युक्त इति केवलं जनयेदिति
भास्वत्यस्य आश्रयः स्थितिहेतुः।

अभेदे वा सामान्यात् तत्स्थितिस्वरूपमेव तत्। तच्च नित्यमस्तीति न
स्थितिरस्य हि केनचित् क्रियते। तस्माद् न सामान्यस्थाश्रयः। तदस्याश्रयो
न स्थितिः।

अथ पुनः अवनक्तस्य सत्त्वे तु तद्व्यक्तिर्हि व्यक्ताया प्रत्यग्हेतु^८भूत (त्वा)त्।
तत्र स्थितिभूतोऽपि न युक्तः। यस्मात्।

विज्ञानोत्पत्तियोग्यत्वायात्मन्यन्यानुरोधि यत् ॥१४८॥

तद् व्यङ्ग्यं योग्यताश्च कारणं कारकं मतम्।

प्रागेवास्य च योग्यत्वे^९ तदपेक्षा न युज्यते ॥१४९॥

करोतु किंवाश्रयेण शावलेयादिना स्थितिकरणायापेक्षितेन। न ह्यनुपकाररिण्यपेक्षा
युक्ता। तस्मादपेक्षेति हि तत्प्रतिबन्धः। अस्मिन्वस्तुन्यस्यापेक्षेति येयगपेक्षा सा
तस्मिन्नपेक्षये प्रतिबन्धस्तदायत्ता। स च प्रतिबन्धो नित्यत्वादनाधेयातिशयस्या-
द्युक्त इति केवलं सामान्यं^१ स्थितिं जनयेदिति भास्वत्यस्य आश्रयः स्थितिहेतुः।
ततश्च स्थितिकरणादाश्रयस्सामान्यस्याधार इत्येतदयुक्तमिति भावः। एवमभेदा-
भेदबिबेचन इति यदुक्तन्ततो भेदपक्षस्तावदपनीतः।

द्वितीयपक्षमाश्रित्याह। अभेद इत्यादि। सामान्यानाभेदे वा स्थितेरभ्युप-
गम्यमाने स्वरूपमेव तत्स्थितिरूपं सामान्यस्य (१) तच्च स्वरूपं सामान्यस्य
नित्यमस्तीति न स्थिति^२ रस्य सामान्यस्य केनचिदाश्रयेण क्रियते। यत् एवन्तस्मा-
दित्यादि। तदित्यादिनोपसंहारः। तदिति तस्मादपेक्षेति सामान्यस्य।

तदेवं वृत्तिराधेयता व्यक्तिरिति यत्पक्षद्वयमुक्तन्तत आद्यस्य निरासः कृतः (१)

२—द्वितीयपक्षमाश्रित्याह। अथ पुनरित्यादि। अव्यक्तस्येत्यप्रकाशितास्य।
व्यक्तेत्याश्रयेण ज्ञानस्याकारणत्वात् तद्व्यक्तेस्तेनाश्रयेण प्रकाशनं यत्। त^३देव
तत्राश्रये सामान्यस्य वृत्तिः स्यात्। (१४६-४७॥)

नेत्या चार्यैः। आत्मनि स्वविषये विज्ञानोत्पादनं। तत्र ध्यातृत्वं सामान्यन्तर्द-
मन्यानुरोधि। कारणान्तरसापेक्षं यत्तद्वस्तु व्यङ्ग्यं प्रतीतं। तस्याश्च स्वविषयज्ञान-
जननयोग्यतायाः कारणं यत्प्रदीपादि तद्व्यङ्ग्यस्य कारकमेव जनकमेव। पूर्वम-
योग्यस्य पश्चाद् विज्ञानजननयोग्यस्य घटादेस्तत्पादनात्।

यदि^४ पुनः प्रदीपादिमल्लिधानात् प्रागपि घटादि स्वाकारज्ञानजननयोग्य-
न्तदा प्रागेवास्य च घटादेर्योग्यत्वे तदपेक्षेति प्रदीपापेक्षा। सामान्यस्य नित्यत्वाद-

सामान्यस्याधिकार्यस्य तत्सामान्यवनः कुतः ।

ग का काय द उज्ज्वल कतिद । शोभः । अर द विदित्य
विन के वा मलिन वा मोक्षपाशः । अथैव । अतः जननमेव
वैदिक उच्यते ।

१२३ नि नय विमलपतिविनि । ननयेत जनमात्रण
कीरकालः ।

यदि हि अमो य तिस्रोत्तराभ्यां यत्ना प्रविलम्ब, स न
हृज्जन्तः । अथ सा योभ्यां सङ्गात् नत्ता हि अमोत्तराभ्यां तिस्रोत्तराभ्यां

विश्वार्थस्य । अपिनि यथैतलक्षण ऋङ्ग्यत्व भाषा^१ इति इत्याश्रयात्कावात् कुतो
नरेत्यर्थः । अपरमिति स्वसन्तानादयथाभावेन ज्ञेयं दृष्टव्यम् उच्यते । किम्भूत
इति शब्दस्य निराकरणार्थः । सज्जतीयोपादानापेक्षमिति स्वसन्तानसङ्ग-
होनपूर्वज्ञपनापेक्षः । यथाग्रहाणावस्थितवटादिक्षणापेक्षिविज्ञानजननसमर्थमुत्तर
अटक्षणञ्जनयत्प्रक्रियाम् ।

ननु प्रदीपकार्यत्वे घटस्य प्रदीपोयवधेयं घटस्योपचयोपि स्यादिति चेत् (१)
न । उपादानगताद् विभेदात् कार्यस्य भेदो न सहकारिगतात् । महकारिकारणं
व प्रदीपादिव्यङ्ग्यस्य घटस्येति कुतो गहत्त्वादिप्रसङ्गोभ्य (१) यद्वाऽभिभ्यक्ता-
न्नपि त्रियमाणाया तुल्योय प्रसङ्ग इति यत्किञ्चिदेतत् । न च व्यङ्ग्यक्षणसदृशस्य
क्षणस्य मृत्पिण्डादुत्पत्तिरपि तु प्रदीपादेवेति कुनोत्यादृशात् तादृशस्योत्पत्तिः ।
अनपेक्षं येति । यथा सजातीयोपादानापेक्ष स्वविषयविज्ञानजननसमर्थ इदं जन-
यन्नभिघातः । न ह्यभिघातात् प्राक् छन्दोस्ति येन ममानजातीयापेक्षः शब्दो
भवेत् । शब्दोपि हि व्यङ्ग्यः परेरिष्यत इत्येवमक्त ।

यदि तर्हि कारक एव व्यञ्जकं. कस्तर्हि कारकव्यञ्जकयोर्हेत्वोविशेष इत्यत आह। परञ्जेल्यादि। व्यञ्जकावव्यस्मिन् कारकत्वेनाभिमत इत्यर्थः। ज्ञानजनन-
शक्तिरनादिना जन्यते। न हि स्वविषयविज्ञानजननसमर्थमेव कार्यं कारकेण
बीजादिना जन्यते। ततो जननमात्रेण कारकत्वं स्वविषयविज्ञानजननसमर्थ-
कार्योत्पादनलक्षणेन तु विशेषेण व्यञ्जकत्वमिति। (१४७-४८॥)

यद्यपि व्यञ्जकाद् व्यङ्ग्यो विज्ञानोत्पादनयोग्यता प्रतिरुभते तथापि न जन्यत इति चेदाह । यदि हीत्यादि । यत् इति व्यञ्जकात् । स चेत् व्यङ्ग्यः । सत्येति व्यञ्जकस्य सा योग्यताऽस्य व्यङ्ग्यस्य व्यञ्जकसन्निधानात् प्रागेवास्ति ।^३ यतो

न तमपेक्षते। तस्य हि^६ परभूतत्वे सैव ततो भूतेति स्थितिवत्प्रसंगः। तं व्यङ्ग्यं नाप्यन्यत् क्रियते।

463b एवं अकिञ्चित्कत्वेन प्रतिषेधः ततो^७ व्याहृतमेतत्।

तत्तु न धूमादिर्जनकोऽथकार्यत्वाद् व्यञ्जकः। सत्यं हि जनकः। न तु धूममपेक्ष्याग्निविज्ञानं जनयति। तथा^१भूतस्याग्नेः साक्षादजनकत्वात्। केवलं तत्रोपादानमपेक्ष्य ज्ञानं उत्पद्येत न तु विषयबलेन, असत्यमपि तस्मिन् परम्परया लिङ्गानुसारिणा भावात्^३।

वापि सामान्याकारावभासि ज्ञानं, न तेषां सन्निहितविषयता। न विषयबलेनोत्पत्तिरिति प्रतिपादितं प्रतिपादयिष्यते च। ततः साक्षादुपयोगेन

व्यङ्ग्यस्य स्वभावभूता सा। यथाव्यङ्ग्यः प्रागेवास्ति तथा तत्स्वभावभूतापि योग्यता। तमपेक्षत इति व्यञ्जकं। व्यङ्ग्याद् व्यतिरिक्तैव योग्यता व्यञ्जकेन क्रियत इति चेदाह। परेत्यादि। अस्यामिति योग्यतायां। सैव योग्यता। तत इति व्यञ्जकात् स्थितिवत्प्रसङ्गः। यदुक्तम् (१) अन्या चेत् स्थितिस्तामेवाश्रयः करोतीत्यादि तदिहापि प्रसज्येत। त^३मिति व्यङ्ग्यं। नापि व्यङ्ग्यादन्यत् तत्करणे व्यङ्ग्यस्य न किञ्चिदिति कृत्वाऽपेक्षत इत्यनेनोपकारित्वमुक्तं। अकिञ्चित्करत्वेन तत्प्रतिषेधस्ततो व्याहृतमेतत्।

यदुक्तं (१) जनक एव व्यञ्जक इति तस्य तत्स्वित्यादिना व्यभिचारमाह। न हि धूमोर्नेर्जनकोऽथ च कार्यत्वात्तस्य व्यञ्जकः। आदिशब्दाद् बलाकादिः सलिलस्य (१) सत्त्वमित्यादिना परिहरति। न तु धूमं लिङ्गम^४पेक्ष्याग्निरात्मनि स्वलक्षणे ज्ञानं जनयति। कस्मात् (१) तथाभूतस्यानुमेयत्वेनाभिमतस्याग्नेः साक्षादजनकत्वात्। अन्यथाग्निस्वलक्षणाकारत्वात् प्रत्यक्षात् प्रतिभासाविशेषः स्यात्। केवलमित्यादिनोपादानकारणमेव तस्य साक्षाज्जनकमित्यादर्शयति। लिङ्गज्ञानमुपादानं। न विषयबलेनाग्निस्वलक्षणबलेन (१) किङ्कारणम् (१) असत्यमपि^५ तस्मिन् बह्वौ पूर्वध्वस्तेपि भावादग्निज्ञानस्य। कथमित्याह। परम्परयेत्यादि। लिङ्गानुसारी लिङ्गानुस्मरणविकल्पस्तेन। तथा हि कस्यचित् पुत्रस्य क्वचिद् धूमन्दृष्टवतो ध्वस्ते धूमे बह्वौ च कथमपि तत्र धूमानुस्मरणविकल्प उत्पन्ने पश्चादन्वयव्यतिरेकानुस्मरणादभूदत्र धूमस्तस्माद् बह्विरप्यत्रासीदित्येवं परम्परयाग्निजन्य^६धूमादग्निज्ञानमुत्पद्यत एव।

नापीत्यादिना पूर्वोक्तमत्रैव योजयति। सामान्याकारावभासि चानुमानज्ञानं। न सन्निहितविषयता। विनष्टेषु हि विषये अनुत्पन्ने च सम्भवात्। यदापि सन्निहितो विषयस्तदापि न विषयबलेनोत्पत्तिरिति निवेदितं प्राक् न हि विकल्पा

स्वविषयविज्ञानजननसामर्थ्येन, तत्र हि परमपेक्षेतेति अवश्यं तत् आत्म-
प्रतिलम्भः । चात्रमात्मप्रतिलम्भः सामान्यस्य कुतश्चित् संभवति । तस्मात्
तत् कुतोऽपि न दृग्भ्यम् । नैव सामान्यं व्यक्तियोग्यताप्राप्तमिति ।

अथ सामान्यमस्ति स्वाश्रयसमवेतं, तदा स्वाश्रयसमवायापेक्षः तदात्मन्यन्यत्र
वा विज्ञानहेतुरिति उच्यते, तत्र जन्यजनकयोः^५ आश्रयाश्रयिलक्षणसमवेतोऽयं
कः स्वाश्रयसमवायापेक्षो विज्ञानहेतुः, तेन जन्यस्य एव स्यात्, तद्धेतोः भावस्य
प्राग्भावात्^६ पश्चाच्च ततो भावात् । नित्यं तद्भावसद्भाव इति प्रागपि
समवायात् विज्ञानोदयप्रसंगात् ।

न हि व्यक्तिः सामान्यस्य संस्कारात् गज्जिका । किन्तिहि ? तद्प्राहिण् 464a

यथाभावलेख प्रवर्तन्त इत्यादिना । यथाभावाद्यनविधानाच्च सा^७मर्थ्यस्य प्रति- 107a
भासादित्यादिना तृतीये परिच्छेदे ( ) प्रतिपादयिष्यते च । साक्षादुपयोगेन
स्वरूपानुकारिविज्ञानजननसामर्थ्येन । तत्रेति स्वविषयज्ञानजनने । परमिति प्रदी-
पादिकं । तत् इत्यपेक्षयात् प्रदीपादेः ।

एतदुक्तमभवति । न सर्वो व्यञ्जको जनक इत्युच्यते (1) किन्तु स्वाकार-
ज्ञानजनकस्य परस्य साहाय्यं यः प्रतिपद्यते स एव । ततो नास्ति व्यभिचार इति ।
सामान्यमपि स्वाकारज्ञानजननाश्रयमपेक्षत इति व्यङ्ग्यमिदन्ततस्तेनाश्रयादुप-
लम्भयोग्य आत्मा लब्धव्यः (1) न चायमात्मप्रतिलम्भः सामान्यस्य कुतश्चित्
संभवति । नित्यत्वेनाभ्युपगतत्वात् । तदिति सामान्यं ।

नैवेत्यादि परः । स्वाश्रयसमवायव्यक्तिं ब्रूम इति सम्बन्धः । स्वाश्रयसमवायः
कथं व्यक्तिरिति चेदाह । स्वाश्रयेत्यादि । तदिति सामान्यं । अन्यत्रेति स्वाश्रये ।

उक्तमित्याचार्यः । “तदेवेदमनुपकारकस्याश्रयत्वं न सम्भावयाम” इत्यादि-
नोक्तत्वात् । स्वाश्रयसमवेतं हि तदात्मन्यन्यत्र वा विज्ञानहेतुरिति बुवाणेन स्वाश्रय-
सावायापेक्षः सामान्यपदार्थः विज्ञानहेतुरिष्टः । तत्तच्च तेन स्वाश्रयसमवायेन
सामान्यात्मा जन्यस्य स्यात् । किङ्कारणं (1) तद्धेतोर्ज्ञानहेतोः स्वभावस्य स्वाश्र-
यसमवायात् प्राग्भावात् । स्वाश्रयसमवाये सति पश्चाच्च ततः स्वाश्रयसमवायाद्
विज्ञानहेतोः स्वभावस्य भावात् । नित्यं सामान्यस्य विज्ञानजननस्वभावत्वादसिद्ध-
मेतदिति चेदाह । नित्यमित्यादि । तत्स्वभावसद्भाव इति विज्ञानजननस्वभावे
प्रागपि स्वाश्रयसमवायाद् व्यक्तिशून्येपि देशे केवलात् सामान्यादित्यर्थः । सामान्या-
कारविज्ञानोदयप्रसङ्गात् । (1१४८-४९॥)

नैत्यादिपरः । व्यक्तितराश्रयः सामान्यस्य संस्कारो योग्यताधानन्तस्माद्धेतोर्न

इन्द्रियस्य संस्कारात् । योऽपि—

अञ्जनादेरिव व्यक्तेः संस्कारो नैन्द्रियस्य च ॥१५०॥

प्रतिपत्तेरभिन्नत्वात् तद्वावागावकालयाः ।

अजनादिभिः संस्कृतमिन्द्रियं प्रतिपत्तौ, कञ्चिदतिशयमासादयति स्पष्टास्पष्टविशेषणत्, तदकारोपपत्त्यात्, संस्कारकत्वात् । नैवं व्यपदेशेना हीन्द्रियस्य संस्कारः कश्चित् तद्भावनासाधकालयोः प्रतिपत्तावविशेषात् । विषयसंस्कारो हि इन्द्रियविशेषेऽपि न विशेषाधानादुपकारी स्यात् न

अञ्जिका सामान्यस्य । येन तया जन्य स्यात् सामान्यं । किन्तु तद्व्याप्तिरिति सामान्यग्राहिणः संस्काराद् व्यञ्जकेति प्रकृतं ।

योपीत्याद्या चार्थः । अञ्जनादेरिवेति वैधर्म्यदृष्टान्तः । अञ्जनादेः सकाशाद् यथेन्द्रियसंस्कारो युक्तो नैवं व्यक्तेः सकाशात् । कस्मात् प्रतिपत्तेरिति व्यञ्जकत्वेनाभिमतया व्यक्तेर्भावात्कालयोः सप्तमीद्विवचनमेतत् ।

संस्कृतमित्यादिना व्याचष्टे । अञ्जनादिभिः संस्कृतमिन्द्रियं कञ्चिदतिशयमात्मभूतभासादयति । प्रतिपत्तौ प्रतिपत्तिनिमित्तं । विशिष्टज्ञानोत्पादनायेति यावत् । निमित्तात् कर्मसंयोग इत्यनेनात्र सप्तमी । कुत एतदिति चेदाह ।^६ स्पष्टेत्यादि । प्रतिपत्तेरिति विभक्तिविपरिणामेन समन्धः । तथा हि तिमिराद्युप-
 १०७८ हृतमिन्द्रियमस्पष्टं विज्ञानञ्जनयति । तदेवाञ्जनादिसंस्कृतं स्पष्टतोऽवसीयते (१)
 संस्कृतमिन्द्रियं प्रतिपत्त्यर्थमतिशयमासादयतीति ।

अथाञ्जनादेः सवागशान्न प्रतिपत्तिभेदस्तदा । तदकारिणश्च प्रतिपत्तिभेदा-
 कारिणश्चाञ्जनादेरतस्संस्कार(क)त्वादिन्द्रियासंस्कारकत्वात् । यथाञ्जनादेः सकाशादिन्द्रियस्य संस्कारो नैवं व्यक्तेः सकाशात् (१) किङ्कारणं (१) तद्भावनाभाव-
 कालयोरित्यादि । तथा हि व्यञ्जिकाया गोव्यक्तेरभावकाले यादृशं चक्षुर्विज्ञानं वृक्षादावुत्पन्नस्तस्या गोव्यक्तेः (ज)भावेऽपि वृक्षादो तादृशमेव । यदि तद-
 भावकाले पूर्वगत्वात् विज्ञानं वृक्षादिषूत्पन्नं पश्चाद् गोव्यक्तिकृत इन्द्रियसंस्कारो गम्येत ।

विषयसंस्कारेऽपि सति विषयान्तरे नैव प्रतिपत्तिभेदोऽस्त्यतः सोऽपि न युक्त इति चेदाह । विषयेत्यादि । विषयस्य गन्धादेर्यः केनचित् संस्कारस्स इन्द्रियाविशेषेभिः । यदि नामान्यत्र विषयान्तरे इन्द्रियस्य प्रतिपत्तिं प्रति विशेषो नास्ति । तथापि तद्विवेकाधानान्तस्य संस्कृतविषयग्राहकस्य ज्ञानस्य विशेषाधानादुपकारी स्यात् ।

चेन्द्रियसंस्काराः ।^१

प्रागदृश्ये दर्शनशक्त्याधानात् उपकारकमिति चेत् अतीन्द्रियदर्शनादेव कथं प्रतिपत्तेर्न भेदकः ?

एकस्मिन् प्रतिनियते^२ऽपि सामान्यान्तरत्वात् दर्शको न स्यात् व्यक्तेः सा संस्कारात् । तद्दर्शने तद्व्यय्येषु सामान्यानां कथमप्यनित्ययोऽप्यो वा स्यात् । अविज्ञानाभावात् स्यात्तेषु विशेषाभावात्^३ व्यक्तेरिन्द्रियसंस्कारो न घटते इति

नेन्द्रियसंस्कार^४ उपकारी स्यादिति सम्बन्धः ।

एतदुक्तमभवति । विषया हि विनियतास्ते स्वाकारस्यैव विज्ञानस्य साधनं नाकारान्तरयुक्तस्य (१) ततो विषयसंस्कारः प्रतिनियतत्वात् स्वविषयामेव विशिष्टां प्रतिपत्तिञ्जनयन्न विरुध्यते । इन्द्रियं तु स्वग्राह्ये विषयभेदे तुल्यं साधनमतस्तत्संस्कारः सर्वस्मिन्स्तद्ग्राह्ये प्रतिपत्तेर्भेदकः प्राप्नोतीति । नेन्द्रियस्य व्यक्तिभेद^५स्तदिन्द्रियग्राह्ये सर्वस्मिन् दृश्ये विषये स्पष्टाकारज्ञानजननाय संस्कारमाधत्ते । किन्तहि व्यक्त्युत्पत्तेः प्रागदृश्ये सामान्ये इन्द्रियस्य दर्शनशक्त्याधानात् कारणाद् व्यक्तिभेद उपकारकं इति चेत् । अतीन्द्रियदर्शनादेव च स्पष्टमिन्द्रियस्य संस्कारो गम्यते । व्यक्तिसन्निधानात् पूर्वमसमर्थम्पश्चात्तत्सन्निधाने समर्थमिति स व्यक्तिभेदोतीन्द्रियं सामान्या^६ व्ययमर्थेन्दर्शयन् कथं प्रतिपत्तेः सर्वत्र न भेदकं भेदक एवेत्यर्थः ।

एतदुक्तमभवति । दृश्येपि तावदस्पष्टे स्पष्टाकारदर्शनशक्त्याधानाद् अञ्जनादिकृतः इन्द्रियसंस्कारः सर्वत्र तदिन्द्रियग्राह्ये विषये प्रतिपत्तेर्भेदको दृष्टः (१) किं पुनर्योतीन्द्रियस्यार्थस्य दर्शकस्तथा चान्यस्याप्यतीन्द्रियस्य परमाण्वादेर्दर्शकः स्यादिति भावः । सामान्यस्यैव^७ दर्शनायेन्द्रियस्य संस्कारमाधत्ते व्यक्तिभेदः ततो नास्त्यतिप्रसङ्ग इति चेदाह । एकेत्यादि । एकस्मिन् सासान्ये द्रष्टव्ये इन्द्रियसंस्कारस्य प्रतिनियमस्तस्मिन्नभ्युपगम्यमाने तस्मिन्नेव व्यक्तिभेदे शावलेयादिके समवेतं यत्सामान्यान्तरं सत्ताद्रव्यत्वादि । तस्य दर्शक इन्द्रियसंस्कारो न स्यात् । इष्यते च । आत्मसमवेतानामेव सर्वसामान्यानान्दर्शनाये^८न्द्रियसंस्कारो नैकस्यैवेति चेदाह । व्यक्त्या चेत्यादि । तद्दर्शनं इति तेषां व्यक्तिमसमवेतानां सामान्यानान्दर्शने । तद्व्यङ्ग्येषु तथा व्यक्त्या व्यङ्ग्येषु । दृष्टश्च दूराद् द्रव्यमात्रदर्शने द्रव्यत्वमर्थत्वयोर्निश्चयेपि सति गोत्वादावगिह्यदयः । यस्मिन्ननिश्चयस्तस्य दर्शनाय नाहितः संस्कारभेद इति चेदाह । एकनिश्चयो वेति न स्यादिति सम्बन्धः । एकशब्दो^९न्यार्थोऽनिश्चितादन्यस्यापि निश्चिताभिमतस्य द्रव्यत्वादे-

108a

^१ Bam-po-lua-pa = पञ्चममाङ्गिकम् ।

संस्कृतमिन्द्रियमयवतम् ।

व्यक्तेः सामान्यस्य विज्ञानजननस्वभाव इति स्वभावात् प्रच्युतेः संस्कृ-
तेन्द्रियानपेक्ष एव विज्ञानोत्पादः । संस्कृतेन्द्रियसहकारित्वात् एकाकी न
शक्त इति चेत् । अनाधेयातिशयस्यास्य कोयं सहकारार्थः ? अनित्या
464b हि भावाः⁷ सहकारिणो विशिष्टस्यात्मनो लाभात् तमपेक्षन्ते । यो ह्येषां
जनक आत्मा त हि तदैव ततो भवतीति जनक आत्मा हि परस्परापेक्षः ।
सामान्यान्तरेणासिद्धलिङ्गस्य स स्वभावोऽपि कुत इन्द्रियापेक्षः । . . .^१
स हि योऽस्वभावस्तेन तु कथमपि न स्यात् । व्यक्ति-संस्कृतेन्द्रियकार्य-

निश्चयो न स्यात् । किङ्कारणं (१) तस्या व्यक्तेरविभागमथास्तेषु स्वात्मसमवेतेषु
सामान्येषु विशेषाभावात् । न हि सा व्यक्तिः क्वचित् प्रत्यासन्ना क्वचिन्न । ततः
सर्वस्य वा निश्चयः सामान्यस्य न वा कस्यचिदपीत्येवन्तावद् व्यक्तेरिन्द्रियसं-
स्कारो न घटत इत्याख्यातम् (१)

अधुनाभ्युपगम्याप्युच्यते । व्यक्तेरित्यादि । व्यक्तेस्सकाशात् पक्ष^१द्वयेपि
सामान्यस्य विज्ञानजननस्वभाव इति कृत्वा (१) तस्माद् विज्ञानजननात् स्वभा-
वात् प्रच्युतेः कारणात् हि समर्थस्य सहकार्यपेक्षा युक्ता । संस्कृतमिन्द्रियं सह-
कारि यस्य सामान्यस्य तत्तथोक्तान्तद्भावस्तस्मात् । नित्यत्वादानाधेयातिशयस्य
सामान्यस्य कोयं सहकारार्थः (१) नैव कश्चित् ।

अनित्या ह्यित्यादिना व्यतिरेकमाह । सहकारिणः सकाशाद्विशिष्टस्यात्मनो
लाभात् । तमिति सहकारिणं (१) कस्माद् (१) यो ह्येषां क्षणिकानां जनक
आत्मा सहकारिसन्निधेः प्राङ्गनासीत् । तदैव सहकारिसन्निधिकाले । ततः सहकारिणः
सकाशाद् भवतीति कृत्वा । एवमिति क्षणिकानां ।

ननु क्षणिकानामपि कथं सहकारिणो विशिष्टात्मलाभापेक्षा । सहभाविना-
म्परस्परमनुपकार्योपकारकत्वात् । यश्च क्षणो जायते न तस्य सदसत्त्वकालयो-
स्स^१हकार्यपेक्षेति (१)

अयुक्तमुक्तमुपकारी ह्यपेक्षत इति नैष दोषः । सत्तापेक्षयैतदुच्यते । अत
एवाह । जन्यतैर्वैषां परस्परतोपेक्षेति । अनासाद्य परमिति सहकारिणं । तत्स्वभावं
समर्थस्वभावं । न हि तस्य सामान्यस्य केवलस्य सहकारिविकलस्य प्राग् यो न
विज्ञानजननस्वभावः स पुनः कथंचिद् भावी । न हीति सम्बन्धः । नित्यत्ववदिति
भावः ।

त्वात्सहकारि सामान्यं विज्ञानहेतुः । एवं चेत् सामान्यं व्यक्तेः पारम्पर्येण कार्यमुक्तं स्यात् ।

अपि च ।

व्यञ्जकस्य च जातीनां जातिमत्ता यदीष्यते ॥१५१॥

प्राप्तो गोत्वादिना तद्वान् प्रदीपादिः प्रकाशकः ।

यो हि^३ कश्चित् विज्ञानहेतुः स हि तस्य व्यञ्जकश्चेत् गोत्वादिगु
प्रदीपादेरपि विज्ञानहेतुत्वं स्यात् । आलोकसंस्कारापेक्षया चक्षुषार्थप्रतीतिः ।
तेन^४ प्रदीपादिः हि गोत्वादिना तद्वान् स्यात् ।

न हि व्यक्तेरपि सामान्यस्याभिव्यक्तिः ज्ञानहेतुतां मुक्त्वाऽन्या काचित्,
स्वभावातिशयस्याधातुमशक्यत्वात्^५ ।

किञ्च (१) व्यक्तेः सामान्यसंस्कारे सति तज्जन्यं सामान्यं स्यादिति
परेणेन्द्रियसंस्कारोज्झीकृतः (व्यक्तेः सकाशात्) । तथापि व्यक्तिजन्यत्वं प्रसज्यत
इत्याह । व्यक्तिरित्यादि । तत्सहकारि । व्यक्तिसंस्कृतेन्द्रियसहकारि सामान्यस्वि-
ज्ञानहेतुरित्यभ्युपगम्यमाने । व्यक्तिकार्यस्येन्द्रियस्य कार्यत्वात् सामान्यं व्यक्तेः
पारम्पर्येण कार्यमुक्तं स्यात् । (१४६-५०॥)

भवतु नाम सामान्यस्य व्यञ्जिका व्यक्तिः तावदस्या जातिमत्त्वं न युक्तम^६-
तिप्रसङ्गादित्याह । अपि चेत्यादि । जातीनां सामान्यानां व्यञ्जकस्य व्यक्ति-
भेदस्य जातिमत्ता यदीष्यते । तदा गोत्वादेः प्रकाशकः व्य (?प्र) दीपादि (:) व्यञ्जकत्वात्तेन गोत्वादिना तद्वान् गोत्वादिमान् प्राप्तः । शावलेयादिवत् ।
गोत्वाधारः प्राप्त इत्यर्थः ।

यो ह्रीत्यादिना व्याचष्टे । गोत्वादिषु व्यङ्ग्येषु विज्ञानहेतुत्वं प्रदीपादेरप्यस्ति ।
कथमिति चेदाह । तेज इत्यादि^७ । तस्मादस्त्यालोकस्य विज्ञानमप्रति हेतुत्वं ।
तत् इति ज्ञानहेतुत्वात् । प्रदीपादय इति (१) आदिशब्दादिन्द्रियसंस्कारादिविर-
ग्रहः । तेषामपि ज्ञानहेतुत्वात् । व्यक्तेः सकाशाद् विशिष्टस्यैवाभिव्यक्तिः सामान्यस्य
भवति न तथा प्रदीपादेरिति चेदाह । न ह्रीत्यादि । व्यक्तेरपि सकाशात् सामा-
न्यस्याभिव्यक्तिर्ज्ञानहेतुतां मुक्त्वा न ह्यन्या काचित् । यदि हि सामान्यस्या- १०८b
तिशयाधानं व्यक्त्वा क्रियते न प्रदीपादिना । तदा भवेद्विशेषस्तम्ब नास्ति । स्वभा-
वातिशयस्याधातुमशक्यत्वात् । नित्यत्वात् सामान्यस्येति भावः । समवाय
इत्यादि । व्यक्तौ च समवेतं गोत्वं न प्रदीपादौ । तस्येति सामान्यस्य । अजन्य-

समवायोऽभिध्वक्तिश्चेत्, तस्योत्तरं हि तस्य समवायस्य अर्थोगाहि-
त्युक्तम्। एषां समवेतानामपि बृहत्तापत्तिः पूर्ववत् पश्चादपि न कश्चिद्^६
465a विशेषः न ज्ञानहेतुता। समवायादेव ज्ञानहेतुत्वे^७ प्रदीपानादपि स एव
प्रसङ्गः।

तद् नाधेयता सामान्यस्य नाऽप्याश्रयेण व्यक्तिरवृत्तेः। ज्ञानहेतुः।

अत एव—

व्यक्तेरन्या^१थवानन्या येषां जातिस्तु विद्यते ॥१५२॥

तेषां व्यक्तिष्वपूर्वासु कथं सामान्यबुद्ध्यः।

तु शब्दोऽवधारणार्थं विद्यत एवेति। वस्तुसती। हि स्वसामध्य

जनकयोः कोऽयं समवाय इत्युक्तत्वात्।

भवतु नाम समवायस्तथाप्यस्य सामान्यस्य स्वसामान्यं व्यवस्था सह जातं
नान्यः कश्चिद्विशेषो^१ विज्ञानजननलक्षणः। पूर्वमिति व्यक्तिमवायात् प्राग्वत्
पश्चादपि व्यक्तिमवायेपि यद्यपि सामान्यस्य न कश्चिद् विशेषस्तथापि
समवायबलादेव स्वविषयज्ञानजननमिति चेदाह। समवायादेवेत्यादि। ज्ञानहेतुत्वेन
सामान्यस्याभ्युपगम्यमाने। स्वाश्रयो यो यत्र समवेतस्तत्समवायिनं। सामान्य-
स्याभ्युपगम्यमाने। स्वाश्रयो यो यत्र समवेतस्तत्समवायिनं। सामान्यादश्रयेणापि
परमाणुसमवेतानां रूपादीनामपि बृहत्तापत्तिः^२ स्यात्। समवायस्यैकत्वेन
सर्वत्राविशेषात्। यथा हि सामान्यमतीन्द्रियमपि केवलस्समवायो दर्शयत्येवं
परमाणुगतानपि रूपादीन् किञ्च दर्शयेत्। यतश्च समवायपक्षेऽन्यदोषस्तस्यात्
ज्ञानहेतुत्वेन सामान्ये व्यक्तेर्व्यञ्जकत्वं। तच्चेत्थं भूतं व्यञ्जकत्वन्तुल्यप्रदीपा-
दावपीति स एव प्रसङ्गः प्राप्तो गोत्वादिना तद्वानित्यादिकः। (१५०-५१॥)

तदिति तस्मान्नाधेयता सामान्यस्य स्वाश्रये वृत्तिर्नापि स्वाश्रयेण व्यक्तिरभि-
व्यक्तिः स्वाश्रये सामान्यस्य वृत्तिः। अतश्चाश्रुतेः कारणात् सामान्यज्ञापकत्र
व्यक्तिभेदे एकाकारज्ञानहेतुः। न हि यो यत्र न वर्तते स तत्रात्मवृत्तिद्वारेण
ज्ञानहेतुर्युक्तः।

अत एवानेकत्र एकस्य सामान्यस्यावृत्तेः कारणात्। व्यक्तेः सकाशादन्या
यदि जातिरथवानन्या। येषां वादिनां। व्यक्तिष्वपूर्वासु संप्रत्युत्पन्नासु पश्चाद्वा
दुर्लभ्यमानासु। तु शब्दो विद्यते शब्दात्परेण द्रष्टव्योपधारणार्थः। अत एवाह। विद्यत
एवेत्यादि। वस्तुसती, येषां जातिरिति यावत्। स्वसामध्यं सति स्वप्रतिपत्तिद्वारेण।
अन्यत्रेति व्यक्तिभेदे बुद्धिञ्जनयन्। किं विशिष्टां स्वरूपानुकारिणीमेकरूपानुगतां

सामान्य स्वस्वपक्षेऽपि त्रिं जनयन् तेन तं स्वपक्षेने, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ।

न च सामान्य सतः तत्त्वान्तरागम्येन न संभवति ।

एकत्र दृष्टस्यान्यत्र दर्शनासम्भवात् सतः ॥१५३॥

न हि बुद्धिर्भूतग्राहिण्येकमात्रेण व्यतिरेकतया कवेत् तत्र दृष्टं किञ्चिद् अन्यत्र दर्शनं स्यात् ।

अन्यत्वेऽन्यथाभावादन्यत्वेऽत्यनपाश्रयात् ।

सतोऽसम्भवः ।

यत्र बुद्धिजनयति तेन सम्बन्धमोक्षते । सम्बन्धमन्तरेण स्वाकारबुद्धिजननेऽति-
प्रसङ्गात् । (११५१-५२॥)

स चेति सम्बन्धो व्यक्त्यन्तरेण सामान्यस्य सतो विद्यमानस्य । तत्त्वपक्षे-
ऽत्यपक्षे च न सम्भवति (१) कस्माद् (१) एकत्र व्यतिरेकस्यार्थान्तरभूतस्यान-
र्थान्तरस्य चान्यत्र व्यक्त्यन्तरे दर्शनासम्भवात् । सा हीत्यादिनेतदेन साधयति ।
सा हि बुद्धिर्भूतग्राहिणी वस्तुभूतसामान्यग्राहिण्येकमात्रिणी । एकत्र व्यतिरेके
जगत्तादृशान्तरसेव सा स्फुटत्वं गच्छेद् (१) व्यक्त्यन्तरमपि सामान्याकाशेण
गृह्णीयादिति यावत् । यदि तत्रैकस्मिन् व्यतिरेके दृष्टं किञ्चिद् वस्तुभूतं सामा-
न्यमन्यत्रेति यत्र व्यतिरेके तया स्फुटितव्यं । तत्त्वान्यत्र दर्शनं । सत इति
वस्तुभूतस्य सामान्यस्य न सम्भवतीति सम्बन्धः । किङ्कारणम् (१) आश्रयाद-
न्यत्वेभ्युपगम्यमानेनैवभावात् । न ह्येकस्मादव्यतिरिक्तस्तत्त्वान्तरभूतान्य-
दन्वेति । आश्रयादन्यत्वेपि सामान्यस्य व्यक्तावर्तनाश्रयात् । अनन्तरोक्तेना-
धाराधेयादिभावनियेधेनाश्रयभावस्य निषिद्धत्वात् । यदि व्यतिरिक्तस्य सामा-
न्यस्यासम्बन्धात् व्यक्त्यन्तरे स्वाकारज्ञानजननम् (१) एवन्तर्ह्यायामपि
व्यक्तौ तत्तुल्यमिति किमुच्यते व्यतिरेकपूर्वास्विति व्यतिरेकित्वेनैव वक्तव्यं ।
तथैकत्र दृष्टस्यान्यत्र दर्शनासम्भवादित्यपि वक्तव्यं । एकत्रापि व्यतिरेके
सम्बन्धमन्तरेण दर्शनासम्भवात् ।^१

रात्यमेतत् । अभ्युपगम्यैतदुक्तमित्यदोषः ।

योपि मन्यते (१) तत्त्वान्यत्त्वपक्षे सामान्यस्यान्यदर्शनं न सम्भवत्यस्माकन्तु
भिन्नाभिन्नमेव सामान्यं । तथा हि (१)

“निर्विशेषं न सामान्यं भवेच्छाविषाणवत् ।

केनचिच्चात्मनैकत्वं नानात्वं चास्य केनचित् ।

यदा च शबलम्बस्तु युगपत् प्रतिभासते ।

स्वभावो हि तत्त्वमन्यत्वेनैव वा न लब्धयति । रूपस्यातद्भूतस्याऽन्यत्वा-
व्यतिशयात् । इदमेव रूपान्यत्वं यन्न तदेव न अकारान्तरवत् अविशेषात्^४ ।
तच्चानन्यत् तदा तदेव तत् स्यात् अतस्त्वे वस्त्वन्तरवद् अन्यत्त्वप्रसंगात् ।

न चैकमस्तुस्वभावस्य व्यक्त्यन्तराभावोऽपि^५ अव्यक्त्यन्तरत्वप्रसंगात् ।
ततो ह्यवधेरेव्यतिरेकिणो नान्वयिनी बुद्धिः नाऽपि व्यतिरेकिणः, तस्थ

तदान्यानन्यभेदादि सर्वमेव प्रलीयत” इति ।^६

तन्निषेधार्थमाह । स्वभा^७वो हीत्यादि । स्वभावात् तत्त्वमेवान्यत्वमेव वा न
लब्धयतीति सम्बन्धः ।

ननु देशकालस्वभावाभेदेऽपि सामान्यविशेषयोरनुगतव्यावृत्तिरूपाभ्यां
भेदोपीष्यत इत्यत आह । रूपस्यानुगतस्य स्वभावस्यातद्भूतस्य व्यावृत्तिरूप-
स्वभावस्यान्यत्वाव्यभिक्तमात् । व्यावृत्तेभ्यो विशेषरूपेभ्यो भिन्नस्यानुगत-
रूपस्य सामान्यस्यान्यत्वमेव स्यादित्यर्थः । अस्त्यतद्रूप^८त्वमन्यत्वमेव (१) कथ-
मित्यत आह । इदमेवेत्यादि । यन्न तदित्यतद्रूपमित्यर्थः । एतावदेवान्यत्वलक्षणमि-
त्यर्थः । आकारान्तरवत् । पष्ठमर्थे वतिः । तथा हि सुखाद् दुःखस्याप्यन्यत्वमसुख
रूपं दुःखमिति कृत्वा । इयता चातद्रूपस्यान्यत्वलक्षणेन व्याप्तिरुक्ता । अस्य
चान्यत्वलक्षणस्याविशेषादभिमतोऽपि सामान्ये ।

एतेन पक्षधर्म उक्तः । प्रयो^९गस्तु । यद्वस्तुत्वे सत्यतद्रूपन्तस्य ततोऽन्यत्वमेव
तद्यथा मुखाद् दुःखस्य । वस्तुत्वे सत्यव्यक्तिरूपं चेप्यते सामान्यमित्यतद्रूपत्वेनान्य-
त्वे व्यवहारस्य साध्यत्वात् स्वभावहेतुः । एवन्तावदतद्रूपत्वे सामान्यस्यान्यत्वमेवा-
पादितम् (१) अथान्यत्वं नेष्यते तदा तत्त्वं प्राप्नोतीत्याह । तच्चेत्यादि । व्यक्तेर-
न्यत्तश्च तदेव व्यक्तिरूपमेव तत् सामान्यमभवति । असत्त्वे इत्यव्यक्ति^{१०}रूपत्वे
वस्त्वन्तरवदन्यत्वप्रसङ्गात् । एतच्चानन्तरमेवोक्तं ।

अस्त्वनन्यत्वं सामान्यस्य तथापि व्यक्त्यन्तरमनुयास्यतीत्यत आह । न
चैकेत्यादि । एकव्यक्तिस्वभावस्य व्यक्त्यन्तराभावोऽपि^{११}नुगमो व्यक्त्यन्तरस्वभावात्-
मिति यावत् । कस्मात् तस्यावगम्यमानस्याव्यक्त्यन्तरत्वप्रसङ्गात् । यदि शाबले-
यात्मकं सामान्यं बाहुलेयस्यात्मभूतं भवेत्तदा बाहुलेयः शाबले^{१२}य एव जातः शाबले-
यात्मकात् सामान्यादव्यक्तिरेकाच्छाबलेयवदिति कुतोऽस्य व्यक्त्यन्तरत्वं । तत्
इति तस्माद् व्यक्तेरव्यतिरेकिणः सामान्यात्सकाशाद् अन्वयिनीत्यनुगमिनी ।

क्वचिद्व्यपनाश्रयात् . अन्यस्यापि केनचित् अनुपकार्य^७ (त्व)ात् व्यङ्ग्यव्यञ्जक- 465b
भावादेः अन्यस्यापि सम्बन्धस्याभावात्, असम्बन्धात् न ज्ञानजननप्रसंगात् । तद्
एकस्य वस्तुनो दर्शनेन एकवृत्तस्य अन्यत्र वृत्तिमन्विच्छन्, तत्त्वान्धस्ये
आक्रान्तीति न युक्तमेतद् ।

तस्मादर्थेषु द्वयमेकाकारा वासनाऽऽहिता प्रतीतिर्भ्रान्तिरेव^८ । भावभेदो
वासनायाः प्रकृतिरुचास्या आश्रय इति निर्णीतमेतत् । प्रधानेश्वरादिकार्यशब्दा
भावेषु अतद्भूतभेदेषु कथमभेदेन वर्तन्ते^९ ।

नापि व्यतिरेकिणः सामान्याद् अन्वयिनी बुद्धिरिति प्रकृतं । कस्मात् (१) तस्य
व्यतिरिक्तस्य सामान्यस्य क्वचिद् भेदेऽनाश्रयादप्रवृत्तेः (१) सम्बन्धमन्तरेण प्रवृ-
त्त्ययोगात् । “वृत्तिराधेयता व्यक्तिरिति तस्मिन् युज्यत” इत्यादिना च व्यङ्ग्य- 109b
व्यञ्जकस्याधाराधेयभावस्य च सम्बन्धस्य निषिद्धत्वात् । अन्यस्ताहि सामान्य-
तद्वतोः सम्बन्धो भविष्यतीति चेदाह । अन्यस्यापीत्यादि । व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावा-
देरिति पञ्चमी । आदिशब्दादाधाराधेयभावपरिग्रहः । एतस्मात् पूर्वनिषिद्धात्
सम्बन्धद्वयादन्यस्यापि यस्य कस्यचित् सम्बन्धस्य व्यक्ति प्रति सामान्यस्या-
भावात् । किङ्कारणं (१) नित्यत्वात् केनचिद् व्यक्तिभेदेनानुपकार्यस्य सामान्यस्या-
प्रतिसन्धेन । न ह्यप्रतिबन्धस्य कश्चित् सम्बन्धोस्तीत्युक्तं ।

एतेन चान्यत्वेऽप्याश्रयादिति श्लोकभागो व्याख्यातः । (११५२-५३॥)

असत्सम्बन्धमपि सामान्यं व्यक्तिषु स्वरूपानुकारिणीं प्रतीतिं जनयतीति चेदाह ।
असम्बन्धादित्यादि । नास्य सम्बन्धोस्तीति विग्रहः । सर्वस्मात् सर्वत्र प्रतीतिः
स्यादित्यर्थः । तदिति तस्मादयमिति सा मा न्य वा दी । एकस्य सामान्यस्य दर्शनेन
हेतुना । एकस्मिन् शाबलेये व्यक्तिभेदे वृत्तिर्यस्य तस्यान्यत्र व्यक्त्यन्तरे वृत्तिम-
न्विच्छन् वस्तुत्वेनेष्टस्य सामान्यस्य व्यक्तेः सकाशाद् ये तत्त्वान्धस्ये । ते नाक्रमति
वस्तुनो गत्यन्तराभावात् । चोक्तो दोष इत्ययुक्तमेतद्वस्तुभूतात् सामान्यादनुयायि-
ज्ञानमिति ।

यत एवन्तस्मादर्थेषु परस्परविवेकिष्वयमेकरूपैकाकारा प्रतीतिर्भ्रान्तिरेव (१)
भिन्नेष्वभेदाध्यारोपेण वृत्तेः । कुतस्ताहि सोत्पद्येत्याह । विकल्पेत्यादि । विजातीय-
व्यावृत्तपदार्थानुभवेन या तथाभूतविकल्पस्य प्रकृत्या जनिका वासनाहिता ततः
समुत्थिताः । एतच्च प्रागेवोक्तमित्याह । भावभेद इत्यादि । भावानान्तत्कार्याणाम-
तत्कार्येभ्यो^४ भेदः । तथाभूतानां चानुभावेनाहिता या वासना तस्याः प्रकृतिश्च
स्वभावश्चास्या आश्रय इति निर्णीतमेतत् प्राक् तत्र भावभेदः पारम्पर्येण कारणं

तेऽपि संकेतवत् सन्तानवासनयोपस्कृतत्वाद् सर्वेषामर्थानां दर्शनेषु अनपेक्ष्य तद्भेदं तथाध्यवसायात् अतथाभूतकल्पितव्यवच्छेदेन^४ उपादानबलप्रभवा विकल्पा-
रोपिता हि विकल्पविज्ञानप्रतिभासिन्यर्थे वर्तन्ते ।

नहि तेषु अतथाभूतेषु सामान्यस्य भेदोऽभेदो वा^५ कश्चित् । तथाभूतविकल्पा-
न्तरेण भेदोऽपि प्रतिपत्तुणामध्यवसायवशात् स्यात् । तदध्यवसायादेव चेत् सामान्यं

वासना प्रकृतिः साक्षादिति द्वयमुपन्यस्तं । यद्यन्यापोह एव शब्दवाच्यः कथन्तर्ही-
तानीमित्यादि । प्रधानेश्वरादिकार्यशब्दा इति प्रधानकार्यमीश्वरकार्यञ्जग-
दिति । आदिशब्दाच्छब्दब्रह्म^६परिणाम इत्यादिशब्दानां परिग्रहः ।

भावेष्वाध्यात्मिकबाह्येषु । अतद्भूतोऽप्रधानादिकार्यात्मको भेदो येषान्ते
तथोक्ताः । यद्यप्यप्रधानकार्यात्तेषां भेदः स्यात् तदा भवेत् प्रधानादिकार्यात्मको
भेदः (१) स एव च सर्वेषामभेदः । तेनाभेदेनानिमित्तेन सर्वत्र वर्तन्ते । स च
नास्ति भावानामन्यापोहवादिनो मतेनाप्रधानादिकार्यात्मकत्वात् । ततश्च^७ कथ-
मेवंभूतेष्वभेदेन वर्तन्ते । नैवेत्यभिप्रायः । ततश्चाव्यापिन्यपोहव्यवस्थेति भावः ।

तेष्वीत्यादिना परिहरति । तेपि प्रधानादिकार्यशब्दा विकल्पविज्ञानप्रतिभा-
सिन्यर्थे प्रवर्तन्ते इति सम्बन्धः । कथमित्याह (१) संकेतेत्यादि । वस्तुस्तथा-
भूते । इच्छावशाद् यः संकेतः प्रधानकार्यं जगदिति । तेनाहिता या वासनाशक्ति-
स्तयोत्तरोत्तरक्षणविपरिणामेनोपस्कृतत्वाद् विज्ञानसन्ततेः सर्वेषां बाह्याध्यात्मिका-
नामर्थानां दर्शनेष्वनुभवेषु सत्स्वप्यनपेक्ष्य तद्भेदमप्रधानकार्याद् भेदम्बस्तुगतं ।
यदि नामार्थानामप्रधानकार्याणामेव दर्शनम्बस्तुधर्मेण तथापि वस्तुस्वभाव-
मनपेक्ष्येत्यर्थः (१) तथाध्यवसायाद् यथासंकेतमप्रधानकार्यानिपि भावान् प्रधान-
कार्यत्वेनाध्यवसानात् । अतथाभूतकल्पितप्रधानकार्यत्वेन कल्पितं चैतन्यं सांख्ये न
तस्य व्यवच्छेदेन प्रधानकार्याभावा इति यद् विकल्पविज्ञानान्तप्रतिभासिन्यर्थे ।
स एव विजातीयव्यवच्छेदेनान्यापोह इति भावः । किं भूतास्ते शब्दा इत्याह ।
उपादानेत्यादि । विकल्पहेतोर्वसिनाया दाढर्धमुपादानबलन्तस्मात् प्रभव उत्पादो
यस्य विकल्पस्य तस्मात् समुत्थिताः

एतदुक्तम्भवति । यदि नाम वस्तुनि तथाभूतभेदाभा^८वस्तथापि विकल्पा-
रोपित एवान्यापोहः शब्दानां प्रवृत्तेरङ्गन्ततो नास्याव्यापितादोष इति । प्रधा-
नादिकार्यशब्दानामभेदेन प्रवृत्तौ तेषु भावेषु सामान्यमेव वस्तुभूतं किन्नेष्यत इति
चेदाह । न हीत्यादि । तेषु प्रधानकार्यत्वेनाध्यारोपितेषु । अतथाभूतेषु प्रधानकार्येषु
व्यक्त्यभावात् सामान्यस्याभाव इति भावः ।

किञ्चेति चेत्, तेनाप्यवश्यं तत्र भेदो नान्तरीयकतयेष्टव्यः, स एव सामान्यकार्यं पर्याप्तः इत्येवं निष्प्रयोजना सामान्यकल्पना ।

यदि सत्त्वध्वजेषु भावेषु नैयमर्थं सामान्यबुद्धिः विप्लवात्^१ नान्यथा विषयनिष्ठ- 466a

अन्यापोहवादिनस्तु न^३ दोष इत्याह । तथेत्यादि । प्रधानादिकार्यत्वकल्प-
नयेत्यर्थः । तदन्वयस्याप्रधानादिकार्यस्य भेदो व्यवच्छेद प्रधानादिकार्यत्वेनारोपि-
तानाम्भावाना प्रतिपत्तुणामध्यवसायवशात् स्यात् ।

तदध्यवसायवशादेव प्रतिपत्तुमध्यवसायवशादेव शाबलेयादिष्वनुवृत्तिप्रत्यय-
निमित्त सामान्यं किञ्चेति चेत् ।

नैतदस्ति । यस्मात् तेन सामान्यवादिना^४ सामान्यं कल्पयताप्यवश्यं तत्र
शाबलेयादिषु विजातीयाद् भेदो नान्तरीयकतयेष्टव्योन्यथा गोत्वादेरसिद्धिः स्यात् ।
स एव भेदः सामान्यकार्येऽभिन्नशब्दप्रवृत्त्यादिलक्षणे पर्याप्तः शक्तः । इत्येवं निष्प्र-
योजना सामान्यकल्पना ।

एतदुक्तमभवति । यथा प्रधानकार्येष्वपि भावेषु सामान्यमन्तरेण प्रधानादि-
कार्यशब्दास्तद्बुद्धयश्चैकाकाराः^५ प्रवर्तन्ते । तथा गवादिषु गवादिशब्दास्तद्-
बुद्धयश्चैकाकाराः किञ्चेत्यन्ते किं सामान्येन पारमार्थिकेन कल्पितेन । दृष्टा च
परैरपि सामान्यमन्तरेण बहुषु सामान्येष्वभिन्नाभिधानप्रत्ययवृत्तिः ।

तदुक्तमभ दृष्टो त क रा भ्यां

“तस्मादेकस्य भिन्नेषु या वृत्तिस्तन्निबन्धनः ।

सामान्यशब्दः सत्तादावेकधीकरणेन वेति ।” श्लोको वा० आहू० २४

तेनायमर्थः (१) यथा प्रत्येक^६गनेकार्थसमवायित्वेन सत्त्वद्रव्यत्वादौ सामान्य-
शब्दस्तद्बुद्धिश्च सामान्यमन्तरेण प्रवर्तते (१) न चानेकार्थसमवायित्वं सामान्यं
यदेव सत्त्वे तदेव द्रव्यत्वादावस्ति । निःसामान्यानि सामान्यानीति वचनात् ।
न चोपचारात्तयोः (शब्दज्ञानयोः) वृत्तिरस्वलद्बुद्धिग्राह्यत्वात् । तस्माद् यथा
सामान्यं विना तयोः सत्तादौ वृत्तिस्तथा शाबलेयादिषु सामान्यमन्तरेण (१) 110b
यथा शाबलेयोऽगोव्यावृत्तस्तथा बाहुलेयोऽगोव्यावृत्तस्तथा खण्डोऽगोव्यावृत्त इत्य-
भिन्नाभिधानप्रत्ययवृत्तिः किञ्चेत्यत इत्यर्थः ।

स्यादेतत् (१) सर्वत्र सामान्यबुद्धिर्निविषयेष्टैव केवलं सामान्यमन्तरेण क्वचि-
दविसम्भावो न स्यादित्यत आह । यदीत्यादि । यद्विशब्दोभ्युपगमद्योतनार्थः ।
यद्यस्यास्सर्वत्र निविषयत्वमभ्युपगम्यते । सस्त्विति विद्यमानेषु भावेष्वगोव्यावृ-
त्तेषु । असस्त्विति परमार्थतः प्रधा ने श्व रा दिकार्यतयाऽविद्यमानेषु भावेषु । नैय-

पणं प्रति कश्चिदावरः । क्वचिदस्या अविस्वादो वस्तुनि । तथाभूतस्य ग्रहणं न नियमात् ।^१ प्रत्यक्षवेदनावत् । अतथाभावेऽपि भावादिति निवेदयिष्यामो निवेदितं च ।

भेदविषयोऽप्ययं बहुलं भिन्नवस्तुदर्शनबलेन तेषु भावाध्यवसायात् ।^२ तथा-

मर्षवती सामान्यबुद्धिः । नया यथारोपितस्याभिन्नाकारस्य बाह्येष्वभावभा(?) वादतश्चाभूतग्रहाद् । विप्लवो भ्रान्तिरेवेति कृत्वा । नास्यास्सामान्यबुद्धेर्निविषयाया विषयनिरूपणं प्रति कश्चि^३दावरः । यदि सर्वैव सामान्यबुद्धिभ्रान्ता कथन्तर्ह्यनुमानाद् वस्तुसम्बाद इत्याह । क्वचिदित्यादि । क्वचिद् वस्तुन्यस्य बुद्धेः सकाशादविस्वादो यस्म(ात्) कार्यकारणसम्बद्धाद् यथोक्तात् । एतच्च निवेदितं प्राक् । “यत्रास्ति वस्तुसम्बन्धो यथोक्तानुमितौ यथे”त्यादिना (१।८३) । न तथाभूतस्याभिन्नरूपस्यानुमानग्राह्यस्य वस्तुनि समावेशाद् विद्यमानत्वादनुमानविकल्पस्य^४ वस्तुविस्वादाः । प्रत्यक्षवदिति । वैधर्म्यदृष्टान्तः । किङ्कारणम् (१) अतथाभावेपीति व्यतीतेरपि वस्तुनि परम्परया लिङ्गानुसारेण भावात् । यद्वास्तथाभावेऽपि सामान्यरहितेऽपि वस्तुन्यभिन्नाकाराया बुद्धेर्भावात् । इति एवं । निवेदयिष्यामः । निवेदितं च प्राक् । भावाभावानुविधानात् सामर्थ्यमित्यन्तरे (१)

यदि सामान्यबुद्धिः स्वाकारागेदेन भिन्नान् भावानभिन्नानध्यस्य विधिरूप^५तया प्रतिपद्यते कथमस्या अन्यापोहविषयत्वमुक्तमित्यत आह । भेदेत्यादि । अस्याः सामान्यबुद्धेर्भिन्नपदार्थदर्शनबलेनेति विजातीयव्यावृत्तस्वलक्षणानुभवसामर्थ्येन । उत्पत्तेरित्यध्याहारः । बहुलग्रहणम्बस्त्वभावेऽपि शशविषाणादौ विकल्पबुद्धेः प्रवृत्तिख्यापनार्थः । तेषु भिन्नेषु स्वलक्षणेष्ु भावाध्यवसायात् स्वाकाराभेदे^६न स्वरूपाध्यवसायात् । दृश्यविकल्पयोरेकीकृत्य प्रवृत्तेरित्यर्थः । यस्माद् भिन्नवस्तुदर्शनबलेनोत्पद्यते बुद्धिरूपज्ञा च तान्येव भिन्नवस्तुनि स्वाकाराभेदेन प्रतिपद्यते (१) तस्माद् भेदविषयत्वम्भिन्नविषयत्वमित्यर्थः । युक्तन्तावद्वस्तुदर्शनद्वारायातेष्वनित्यादिविकल्पेषु वस्तुदर्शनबलोत्पत्तेर्भेदविषयत्वं । यत्र तु न तथाभूतम्भिन्न^७वस्तु । यथा नित्यादिविकल्पेषु । शशविषाणादिविकल्पेषु च (१)तत्र कथम्भेदविषयत्वं तेषामिति चेदाह । तथा भावेत्यादि । यथैव भिन्नवस्तुस्वभावग्राह्यानुभवबलेनोत्पन्ना अनित्यादिविबुद्धयः स्वप्रतिभासे भिन्नभावाध्यवसायेन प्रवर्तमाना भेदविषयाः । एवन्तथा

IIA भावकल्पनायामेव स्वप्रतिभास एव भिन्नबाह्यभावाध्यवसायकल्पनायां सत्यां भिन्नविषयत्वे सत्यपरत्वेति अविद्यमानेषु नित्यप्रधानकार्यादिषु शशविषाणादिषु च

भावकल्पनायामेव अपरत्र भावात् । अन्यच्च सामान्यान्यप्रतिपत्तिरियं स्वाश्रय-

नित्यप्रधानादिकार्यशशविपाणादिविकल्पानाम्भेदविषयत्वस्य भावात् । स्वाश्रयमा-
त्रगतव्यक्तिभेद एव स्थितः । न तु व्यधितशून्ये देशे । तदुक्तं भट्टेन ।

“पिण्डेष्वेव च सामान्यं नान्तरा गृह्यते यतः ।

न ह्याकाशवदिच्छन्ति सामान्यग्राम केचन ॥ आहु० ००’)

प्रत्येकसमवेतत्वन्दृष्टत्वाच्च निरोत्स्यते ।

तथा च सति नानात्वसैकबुद्धेर्गोविप्यति ॥ (वन० ३०)

यथा च व्यक्तिरेकैव दृश्यमाना पुनः पुनः ।

कालभेदेऽप्यभिन्नैव जातिभिन्नाश्रया सती’ति ॥^१ (वन० ३३)

उद्योतकरोप्याह ।^२ “केन सर्वगतत्वं जातेरभ्युपगम्यते येन (भूत्पिण्डे)
मृद्गवके गोत्वं स्यादपि तु स्वविषये सर्वत्र वृत्तिर्वर्तत इति सर्वगतेत्युच्यते । कः
पुनर्गोत्वस्य स्वो विषयः । यत्र गो^२त्वम्भवति । क्व पुनर्गोत्वम्वर्तते । यत्र गोत्व-
निमित्तोनुवृत्तिप्रत्यययो भवति । क्व पुनरनुवृत्तिप्रत्ययं गोत्वं करोति (१) यत्तस्य
साधनं । कः पुनर्नित्ये गोत्वे गोस्साधनार्थः । यत्तेन व्यज्यते । न हि ककुदाविमदर्थ-
व्यतिरेकेण गोत्वस्य व्यक्तिरिति । न पिण्डेभ्योर्थान्तरं गोत्वम्पिण्डान्तरालेष्व-
ग्रहणादिति बौद्धो ब्रुवाणः पिण्डान्तरालम्पर्यनुगोच्यः । किमिदम्पिण्डान्तरालं ।
किमाकाशमाहोस्विदभाव उत द्रव्यान्तरमिति । यद्याकाशं न तत्र गोत्वं न ह्याकाशं
गौरिति प्रतीयते । एतेनाभावो द्रव्यान्तरं च व्याख्यातः ।

“विशेषप्रत्ययानामाकस्मिकत्वाच्च । अयं पिण्डप्रत्ययव्यतिरेकभाक् प्रत्यय उप-
जायमानो निमित्तान्तराद् भवति । दृष्टा खलु पिण्डव्यतिरेकभाजां प्रत्ययानां
निमित्तान्तरादुत्पत्तिर्यथा चर्मवस्त्रक^३म्बलेषु नीलप्रत्ययस्तच्च निमित्तान्तरं सामा-
न्यमिति (१) तस्माद् व्यक्तिसर्वगतं सामान्यं । व्यक्तिशून्येऽपि देशे विद्यमान-
त्वात् । न च तत्र सामान्यस्य प्रतीतिर्व्यञ्जिकाया व्यक्तेरभावात् । यत्रैव च
व्यक्तौ सामान्यं प्रतीयते सैव सामान्याभिव्यक्तौ समर्था सामान्यप्रतिपत्त्यन्यथानुप-
स्था गम्यते नान्ये’ति ।^३

तदाह भट्टः ।

“यद्या सर्वगतत्वेऽपि व्यक्तिः शक्त्यनु^४रोधतः ।

शक्तिः कार्यानुमेयादिव्यक्तिदर्शनहेतुका ।

^१ Śloka-vārtika.

^२ Nyāyavārtika.

मात्रगतो वा, आकाशादिवत् सर्वत्र भावकल्पना स्यात् ।

न याति न च तत्रासीदस्ति पश्चात्;

तत्र यदि स्वाश्रयमात्रगतकाले पक्षयोर्घटादिज्ञान्ययोः घटादेशत्वादे कथं भिन्नदेशद्रव्यवृत्तिनः सामान्यस्य तेषु सम्भावः ? स्वतः पूर्वद्रव्यात् उत्पन्नानां द्रव्ये न याति । निष्क्रिय^४त्वाभ्युपगमात् । यस्मात् अन्यत्रभावात् तस्मादचलतः लभ्यान्तरालाव्यापिनो भिन्नदेशेन द्रव्येण योगो न युक्तः । प्राक् न च स तत्रासीत्,

तेन यत्रैव दृश्येत व्यक्तिः शक्तान्तदेव तु ।

तेनैव च न सर्वासु व्यक्तिष्वेतत् प्रतीयते ।

भिन्नत्वेपि हि कासांचिच्छक्तिः काश्चिदशक्तिकाः ।

न च पर्यनुयोगोस्ति वस्तुशक्तेः कदाचन ।

वह्निर्दहति न^१(?ना)काशं कोत्र पर्यनुयुज्यता^१मिति ।^१

तत्र तयोः पक्षयोर्मध्ये यदि स्वाश्रयमात्रगतं अपूर्वघटाद्युत्प^०त्ती घटत्यादिशून्ये प्रदेशे पश्चादुत्पन्नाद् घटादेर्भिन्नवेशं यद् द्रव्यन्तर्वात्तिनः सामान्यस्य । कथन्तेषु पश्चादुत्पन्नेषु घटादिषु सम्भवो नैवेत्यभिप्रायः । भवेत् सम्भवो यदि तस्मात् पूर्वद्रव्यात् तत्सामान्यम्पश्चादुत्पन्नमानन्द्रव्यं याति । तच्च नास्तीत्याह । यस्मादित्यादि । तद्विति सामान्यं पूर्वद्रव्यादिति यत्र तत्पूर्वं समवेतं तस्मादुत्पित्सु द्रव्य^७-
 i i i b मुत्पत्तिमिच्छु पूर्व घटादिकं न याति । अमूर्त्तत्वेन निष्क्रियत्वात् सामान्यस्य (१) पूर्वद्रव्यादचलतोपि भिन्नदेशेन योगो भविष्यति बिम्बस्यादर्श इवेति चेदाह । न हीत्यादि । अन्यद्रव्यवृत्तेरित्युत्पित्सुद्रव्याद् भिन्नदेशद्रव्यवृत्तेर्भावस्य सामान्याख्यस्य ततः पूर्वकादाश्रयावचलतस्तद्बुभयान्तरालाव्यापिनः पूर्वपश्चादुत्पन्नद्वयान्तराला-
 व्यापिनः स्वाश्रयाद् भिन्नदेशेन द्रव्येण योगो न हि युक्त इति सम्बन्धः । बिम्बस्य तु भिन्नदेशे नादर्शेन योगोस्तीति ब्रुवाणः कथन्नोन्मतः स्यात् । सामग्रीबलाद् भ्रान्तं ज्ञानं प्रतिबिम्बानुगतादर्शप्रतिभासि तत्र जायते । यथोक्तं (१)

“विरुद्धपरिणामेषु वज्रादर्शतलादिषु (१)

पर्वतादिस्वभावानां भावानां नास्ति सम्भव” इति ।

येपि तत्र भावान्तरोत्पत्तिमिच्छन्ति (१) तेषामपि न बिम्बेन योगोस्तीति यत्किञ्चिदेत^२त् । उत्पित्सुद्रव्यात् प्राक् सामान्यात्मा न च तत्रोत्पित्सुदेशे आसीत् । व्यक्तिशून्ये देशे तस्य स्थानानभ्युपगमात् । अस्ति पश्चात् तत्सामान्यं

पश्चाद्दपि नास्ति । तत्रापि अनुत्पादात् न च कुतश्चित् आगतः, एवं अन्यत्र आख्यात् क इमं भारं सहते ।

न चांशवत् ॥१५४॥

जहाति पूर्वं नाधारं;

उत्पित्सुदेशात् भिन्नदेशं । तयोश्च ।

अहो व्यसनसन्ततिः ।

भिन्नदेशयोर्वस्तुनोः सम्बन्धो द्विधा भवेद्—नानावयवात्मकं एकात्मकं वा ।

व्यक्तावुत्पन्नायां । सामान्यसूच्यायां व्यक्तेरनभ्युपगमात् । न च तत्र देशे व्यक्त्या सहोत्पन्नं नित्यत्वात् । न च व्यक्त्युत्पाद एव सामान्यस्योत्पादो भिन्नत्वात् । अभिन्नत्वे वा ततो न सामान्यविशेषभावः स्यात् । न च कुतश्चित् पूर्वकाद् व्यक्तिविशेषावागतं । एतन्न यातीति यदुक्तन्तस्यैवोपसंहारद्वारेणोपन्यासः ।

यावद्भिः प्रकारैः सामान्यस्य व्यक्त्यन्तरे सम्भवस्ते प्रकारा नेष्यन्ते तत्र च सामान्यमिष्यत इति व्याघातः । स च प्राज्ञानान्दुःसहत्वाद् भारः । अत एवाह । क इममित्यादि । प्राज्ञो हि कथमयुक्तं सहते । जडस्त्वज्ञानाद् युक्तायुक्तविचार-णाक्षमः सहतापि । यदाहान्यत्र जाड्यादिति ।

ननु चोत्पित्सुद्रव्ये सामान्यस्योत्पत्तावपि समवेतत्वं प्रतिभासादेवावगन्तव्यं (१) स च व्यक्तिमवेतत्वप्रतिभासोनुत्पादेपि सामान्यस्य विद्यत एवेति किमुत्पादेन व्यक्तिमवेतरञ्च सामान्यस्य रूपमिष्यते । तेन तत्पूर्वद्रव्यसमवेतमपि ततोऽविचल-दुत्पित्सुद्रव्यसमवेतं च प्रतिभासत इति कथञ्च यातीत्यादि दूषणायो^६च्यतेभीष्टत्वात् ।

सत्यं । यो हि सामान्यस्य प्रतिभासं नेच्छति तस्येदं दूषणं स्यात् प्रतिभासत इति । यस्तु सामान्यप्रतिभासोलीक इति मन्यते तस्य कथं दूषणं । अलीकत्वं चोत्पित्सुद्रव्यं न याति न च तत्रासीन्न चोत्पन्नमित्यादिना ग्रन्थेन सामान्याभावेपि सामान्यावभासिनो ज्ञानस्योत्पत्तेः प्रतिपादितमाचार्येण (१) न च प्रतिभासना-देव^६ सत्यत्वं । द्विचन्द्रादेरपि सत्यत्वप्रसङ्गात् ।

नापि प्रत्यक्षवार्धका बाधा । अनुमानबाधाया अपि बाधात्वात् (१) यदि तदंशवत् स्यात्तर्दकेनांशेन पूर्वम्भिन्नाधारे स्थितमंशान्तरेणोत्पित्सुद्रव्यं व्याप्नुयात् । अनंशत्वा पूर्वमाधारं हित्वा । द्वयमप्येतन्नास्तीत्याह । न ज्ञेत्यादि । पूर्वमाधार-मिति सूत्रभागं । उत्पित्सुदेशाद् भिन्नदेशमिति मिश्रके^७ण स्पष्टयति । तयोश्चेति ॥१२६॥

पूर्वपश्चादुत्पन्नयोर्द्रव्ययोः ।

भिन्नेत्यादिना व्याचष्टे । द्विधा भवेदिति । नानावयवात्मतया । पूर्वधार-

466b अन्यो^१न्याभ्यां तत्सम्बन्धात् आलोकरज्जुवंशवत् । न च सावयवत्वमन्तरेण भिन्नदेशानां केषाञ्चित् एकत्र पृथक्कृता तस्यात्मद्वयाभावात्, एकात्म^१नश्च तत्प्रदेशवर्तिसम्बन्धरूपत्वात्, अन्यथा तत्सम्बन्धायोगात् । एकस्याधेयस्य यत्र स्थानं तस्मिन्नेव काले तेनात्मना तत्र न स्थानमिति एकस्य स्थिता^२स्थितात्मनोर्युगपद् विरोधाद् अयुक्तमेतत् ।

त्यागेन वा । प्रथमन्तावत् पक्षमाहुः । नानेत्यादि । एतच्च परप्रसिद्धचोच्यते । न त्वेकमनेकावयवात्मकमिष्यत इत्युक्तं । अन्यान्योभ्यामवयवाभ्याम्परस्परभिन्नाभ्यामंशाभ्यां^३तत्सम्बन्धात् । ताभ्याम्भिन्नदेशाभ्यां सम्बन्धात् । आलोको हि सावयवत्वादवयवेनावयवेन घटेन सम्बध्यते । अन्येन घटादिभिः । एवं रज्जुवंश-दण्डादावपि स्वसम्बन्धिभिः ।

न हृत्याद्यस्यैव समर्थनं । अथ सावयवत्वेन सामान्यमनेकवृत्तीष्येत । तथापि कथमेकमनेकत्र वर्त्तते । यस्मादेकदेशाः सामान्यस्य वर्त्तन्ते इति (१) ये न तदैक-देशाः सामान्यस्य प्रत्येकम्पिण्डेषु वर्त्तन्ते । ते किं सामान्यात्मका उत नेति (१) यदि सामान्यात्मका एकमेकत्र वर्त्तते इति प्राप्तं । न चैकमेकत्र वर्त्तमानं सामान्य-मिति युक्तम्बक्तुं । अथ न सामान्यात्मकास्ते । कथं सामान्यमनेकत्र वर्त्तते इत्यु-च्यते । एकदेशेषु च सामान्यस्य यद्येकदेशान्तरेण वृत्तिस्तदानवस्था स्यात् । न च सावयवत्वमन्तरेणैकस्यानेकत्र वृत्तिर्युक्ता । अथानवयवं प्रतिपिण्डं परिसमाप्त्या पिण्डवदसाधारणत्वाच्च सामान्यमभवितुमर्हति । किं कारणन्तस्यानवयवस्य सामान्य-स्यैकेन द्रव्येण सम्बन्धो य आत्मा । तद्व्यतिरेकेण द्वितीयात्माभावात् । एकात्मनश्च तस्य सामान्यस्य तत्प्रदेशवर्तिसम्बन्धरूपत्वात् । उत्पित्सुघटदेशात् । पूर्वदेशवर्त्ति-यद् घटद्रव्य^४तत्सम्बन्धिरूपत्वात् । नास्ति भिन्नदेशेन युगपद्योगः । अन्यथेत्युत्पित्सु-देशद्रव्यसम्बन्धरूपत्वे तत्सम्बन्धायोगात् । तेन पूर्वद्रव्येण सम्बन्धायोगात् । तस्मादे-कव्यक्तिनियतात्मनः सामान्यस्य नास्ति तस्मिन्नेव काले भिन्नदेशेन द्रव्येण सम्बन्धः । सम्बन्धे वा पूर्वव्यक्तिनियतैकात्म्यकत्वेन सामान्यस्य पूर्वव्यक्तौ स्थितिस्तस्मिन्नेव काले भिन्नदेशव्यक्तिसम्बन्धेनास्थितिरितेच्चविरुद्धमित्याह । एकस्याधेयस्येत्यादि । तत्र स्थानमिति पूर्वव्यक्तौ । तदैव तस्मिन्नेव काले व्यक्त्यन्तरे त्वयाभ्यपगमात् । पूर्वव्यक्तित्यागमन्तरेणैकस्य चान्यत्रान्वयायोगात् । तत्र पूर्वस्यां व्यक्तौ । तेनैव पूर्वव्यक्तिनियतेनात्मना । तस्य सामान्यस्यास्थानमित्युक्तमेतत् । किङ्कारणं^५ तस्मिन्नेत्यादि । तस्यामेव व्यक्तौ स्थितास्थितात्मनोः स्वभावयोरेकस्य सामान्यस्य युगपद् विरोधात् ।

सर्वत्र सर्वथा गवोकारेण स्थितस्त्वनेति चेत्, तत्त्वभाष्यदर्शनाश्रयप्रत्ययः

तन् यथैक्यागंतापरत्र वृत्तिरेवमपरापरवयवैर्बहुषु च वृत्तिर्दृष्टत्वादिति द्विविधाभ्युपगम्यते । तथा भाषान्य यदा येनैव रूपेणैकत्र वृत्तन्तदैव तेनैव रूपेणान्यत्र वर्तन्ते दृष्टत्वादिति भाषि तृतीया वृत्तिः^७ किन्नाभ्युपगम्यते । तदुक्तम्भट्टेन ॥ ११२॥

“न हि द्वैविध्यमेवेति वृत्तेरस्ति नियामकं ।

त्रिविधापि हि दृष्टत्वात् सम्भवेद् द्विविधा यथे”ति ।^१

उ द्यो त क गो प्याह । “न गोत्वमवयवी न च समुदायस्तस्मान्न तत्र कृत्स्नैक-
देशगदो स्त । न चेत् तत्रैतां शब्दो स्त तस्माद् गोत्वं किं कृत्स्नम्बर्त्तते उतैकदेशे-
नेति न युक्तं । प्रश्नः । कथन्नाहि गोत्व गोषु वर्त्तते । आश्रयाश्रयिभावेन^१ । क
पुनराश्रयाश्रयिभावः । (१) समवायः । तत्र वृत्तिमद् गोत्वं । वृत्तिः समवाय इह
प्रत्ययहेतुत्वात्तेन सर्वत्र पूर्वद्रव्य उत्पित्सुद्रव्यं च समवाय एव वृत्तिरतः कथमुच्यते । (१)
स्थितास्थितात्मनोरेकत्र विगोधादयुक्तमेतदि”ति ।^२

एतदेवाह । सर्वत्रेत्यादि । सर्वत्र पूर्वव्यक्तानुत्पित्सुद्रव्ये च । सर्वत्रैवेत्यत्सु-
द्रव्योत्पादेपि यदा वर्त्तते तदापि द्रव्य^३ अहति । तेन स्थितास्थितात्मनोर्नैकत्र
विरोधो स्थितात्मनोऽभावादिनि । तदयुक्तं । न ह्येकसमवेतत्वमेवान्यव्यक्तिसम-
वेतत्वमन्यस्यास्यत्र प्रतिभासनप्रसङ्गात् । (१) तस्मादेकसमवेतत्वान्यसमवेतत्वयोः
परस्परं भेद एव । तच्चाभिन्नं सामान्यादेकसमवेतत्वादननुगमवन्पत्र सामान्यस्या-
प्यनुगमप्रसङ्गः । यद्वैकव्य^४क्तिकालादिसम्बन्धेन ज्ञानजननशक्तिर्यासामन्यस्य । न
साऽन्यव्यक्त्यादिसम्बन्धत्वेन । तेनैकस्यां व्यक्तौ सामान्यस्य ज्ञानजननशक्तिर-
न्यस्यां ज्ञानजननशक्तिविरोधिनी । शक्तिश्च शक्तिमतोऽभिन्ना । शक्तिलक्षण-
त्वाच्च वस्तुनः । तेन यद्वस्त्वेकान्तदेकवृत्त्येवेति व्याप्तिसिद्धिः । वस्तु चैकं सामान्यं
यदि कथमन्यत्रापि वर्त्तते । तथाभूत^५स्य प्रतिभासादिति चेत् । (१) न । प्रतिभासो
ह्यप्रतिभासस्य बाधको नावस्तुनस्तस्यापि प्रतिभासनात् । अस्य तु वस्तुप्रतिभासो
बाधको न चानुगतं वस्त्वस्तीत्युक्तं । अत एव न प्रतिज्ञायाः प्रत्यक्षवाधा । सामान्य-
ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वाभासा (?) च्च ।

तन् यावदस्याप्रामाण्यं न तावदनुमानस्य प्रवृत्तिर्यावच्च नानुमानस्य प्रवृत्ति-
स्तावन्नास्य^६ प्रत्यक्षाभासतेत्यन्योन्याश्रयत्वं स्यादिति चेत् । (१) न । यतोनुमानं प्रति-
भासमानस्य वस्तुत्वसन्देहमात्रेणैव प्रवर्त्तते । नाप्यस्याप्रामाण्यनिमित्तमनुमानम्प्र-

^१ Śloka-vārtika.

^२ Nyāya-vārtika.

सर्वत्र सर्वाकारः स्यात्।^३ तथा च सति गव्यप्यश्व इति प्रत्ययः स्यात्। अश्वे स्थितात्मनोर्द्रव्यसम्बन्धात्, तत्स्वभावप्रतिपत्त्या च तथा निश्चयाद्, तस्यैकस्या-
कारान्तराभावात्।

तस्माद् अनवयवं अनेकदेशे युगपन्नाधीयते।

पूर्वमाधारं हित्वाऽपि भिन्नदेशस्थानमित्यपि नाभिमतः।

अन्यत्र वर्त्तमानस्य ततोऽन्यस्थानजन्मनि ॥१५५॥

वर्त्ततेपि तु स्वसाध्यप्रतिबद्धलिङ्गनिमित्तम् (१) अतः सामान्यज्ञानस्य बाधकन्तस्मा-
न्नास्ति परमार्थत एकम्बस्त्वेकदाऽनेकवृत्तिः। वृत्तौ तु तत्स्थितास्थितात्मनोर्विरोध
एव।^६ आ चा यं स्त्वभ्युपगम्यापि दोषमाह। तत्स्वभावेत्यादि।। सामान्य-
स्वभावस्य बर्त्तनमाश्रयो यस्य प्रत्ययस्य स सर्वत्र भिन्नजातीयेपि द्रव्ये सर्वाकार-
स्यात्। तथा च सति गामप्यश्व इत्यादि। किङ्कारणम् (१) इत्याह। अश्वे
११३२ स्थित आत्मा यस्य द्रव्यत्वस्येति विग्रहः। गमकत्वाद् व्यधिकरणस्यापि^७ बहुव्रीहिः^९।
अश्वे स्थित इति वा साधनं कृतेति समासः। पश्चादात्मशब्देन द्विपदो बहुव्रीहिः।
तत्स्वभावप्रतिपत्त्या चाश्वस्थितस्वभावद्रव्यत्वप्रतिपत्त्या च तथा निश्चयाद्
गौर्द्रव्यमिति निश्चयात्।

स्यादेतत् (१) नाश्वसमवेतद्रव्यत्वप्रतिपत्त्या द्रव्यमिति प्रतीतिः (१) कि-
न्तर्हि (१) द्रव्यत्वमात्रप्रतिपत्त्येतत् आह। तस्य चेत्यादि। तस्य चाश्वे द्रव्यत्वस्यै-
कस्यादृष्टस्याप्रतिपत्तस्याश्वसमवेतत्वव्यतिरेकेणाकारान्तरस्याश्वासः (स) मवेतत्व-
लक्षणस्याभावात्। तस्मादश्वसमवेतेनैव द्रव्यत्वेन विशिष्टां गां द्रव्यमिति प्रतिपद्य-
मानोऽश्व इति प्रतीयात्। यस्य त्वश्वव्यतिरिक्तमेव द्रव्यत्वसामान्यत्वेन च विशि-
ष्टमसौ गां प्रतिपद्यमानो नियमेनाश्व इति प्रतीयात्।

तस्माद्वित्युपसंहारः। अनवयवं^२ सामान्यमनेकदेशेऽनेको देशोऽस्येति तस्मिन्
घटादौ युगपन्नाधीयते। नाधेयतां प्रतिपद्यते। इयता च न चांशवद्वित्येतद्
व्याख्यातं।

जहाति पूर्वन्माधारमित्येतत् पूर्वत्यादिना व्याचष्टे। स चेति पूर्वाधारस्यागः
सामान्यस्य नाभिमतः। (१५४-५५)

अन्यत्रेति पूर्वव्यक्तौ वर्त्तमानस्य सामान्यस्य स्वस्मात् पूर्वाधारदेशाद् अचल-
तस्ततः पूर्वाधार^३देशादन्यत्र स्थाने जन्म यस्य द्रव्यस्य तस्मिन् वृत्तिरित्यित्युक्ति-

स्वम्मादचलतः स्थानाद्बृत्तिरित्यातयुक्तिमत !
यत्रासौ वर्तते भावस्तेन संबध्यतेऽपि च ॥१५६॥
तद्देशानञ्च व्याप्नोति किमप्येतन्माहुतम् !

इति संग्रहश्लोको ।

ग. सर्वगतसामान्यवादी नस्यापि—

व्यक्तौ वैकत्र सा वक्तव्याऽभेदात् सर्वत्रगा यदि ॥१५७॥
जातिर्दृश्येत सर्वत्र;

न जातेः कदाचिदभिव्यक्तिरिति निषिद्धमतत् । तस्मान् अनपेक्षितपरो- 467a
पस्कारा नित्यं वा दृश्येत, कदाचिद् अकृता वा; तत्स्यभावस्थानात्, अन्य-
स्वभावस्य कृतश्चिदप्यनुपादान् ।

सदित्युपहसति (१५६)

पूर्वव्यक्तिदेशादविचलदपि सामान्यन्ततोऽन्यदेशेन्द्रव्यं व्याप्नोतीति चेदाह ।
यत्रेत्यादि । यत्र देशेऽसौ पश्चात्कालभावी भावो वर्तते । तेन देशेन सामान्यं न
सम्बध्यते स्वव्यक्तिसर्वगतत्वाभ्युपगमात् । यत्र देशे सामान्यं न वर्तते तद्देशिनं च
पश्चात् कालभाविनम्भावं व्याप्नोतीति न्यायातिक्रान्तत्वात् किमप्येतन्माहुत-
मिति प्रकारान्तरेणोपहसति । न हि यो यत्र देशे न वर्तते स तद्देशं व्याप्नोतीति
न्यायानुसारिणा शक्यमवसातु (१५७)

सर्वगतत्वकल्पनामपि निराचिकीर्षसाह । यस्येत्यादि । तस्यापि सर्वगत-
सामान्यवादिनः सर्वत्रगा यदि जातिस्तदैकत्र शब्दलेयादौ या तस्याव्यक्तिरभि-
व्यक्तिस्तथा करणभूतया । सा जातिस्सर्वत्र व्यक्तिगूण्येपि देशे । विजातीय-
व्यक्तिभेदे च व्यक्तेर्व प्रकाशित्वाभेदाद्वैकत्वात् सर्वत्र व्यक्तिगूण्येपि देशे दृश्येत ।

एतदुक्तम्भवति । यद्यपि व्यक्तिगूण्ये प्रदेशे विजातीयव्यक्तौ च स्वव्यक्तेर्व्य-
ञ्जिकाया अभावस्तथापि स्वव्यक्त्यभिव्यक्तेनैव रूपेण तत्रावस्थानाज्जातेरुपलम्भः
स्यान्नो चेत् स्वभावानानात्व^६ प्राप्नोतीत्येकरूपा चेज्यत इति भावः । न जातेरनित्याया
अनाधेयातिशयत्वेन कदाचिदभिव्यक्तिरिति निषिद्धमेतत् । "वृत्तिराधेयता व्यक्ति-
रिति तस्मिन् युज्यत" (११४६) इत्यत्रान्तरे । यत् एवन्तस्मात् सा जातिरनित्य-
मनपेक्षितपरोपस्कारानाधेयातिशया । एवम्भूता यदि स्वभावेन स्वविज्ञानजनन-
योग्या । तदा नित्यन्दृश्येत^७ व्यक्तेः प्राक् पश्चाच्च । अथ न योग्या तदा कदाचिद् 113b
दृश्येत । किं कारणं (१) तस्मिन् विज्ञानजननयोग्यस्वभावे तद्विपरीते चावस्थानात् ।
सर्वकालमेकरूपत्वादित्यर्थः । असमर्था व्यक्त्यसन्निधाने तत्सन्निधाने तु समर्था भवति ।

प्राप्तुःसंयोगाणि व्यपिन्त्यपि एकत्र व्यक्ता वेदाभावात् व्यक्तेः सर्वत्रोक्त
स्ववित्तभावेनापि देशेण न दृश्यते ।

न च सा जात्यपेक्षणा ।

व्यञ्जकाप्रतिपत्तौ^२ हि न व्यंग्ये संप्रतीयते ॥१५८॥

विपर्ययः पुनः कस्मादिष्टः सामान्यतद्वतोः ।

यो हि स्वाश्रयेन्द्रियसंयोगापेक्षं सामान्यं आश्रयशून्यं प्रवेशं न वक्ष्यते तं
प्रति-क्ति, तस्यापि स्वाश्रयेन्द्रियसंयोग उपकारक इति न तत्तद्दर्शा यथास्थिता

गता न नित्यन्दर्शनमदर्शनं वा जातेरित्यत आह । स्वभावेत्यादि । नित्यत्वेनाना-
धेयातिशयत्वादिति भावः ॥ (१५७-५८)

यदि जातेर्नास्ति व्यक्तिगतत्वं व्यक्त्यैवेकत्र सा प्रयत्नेत्याशुच्यत इत्यत
आह । अभ्युपगम्यातीत्यादि । व्यापिगमि जाति । एकत्राश्रये व्यक्ता भेदाभावा-
देकत्वाज्जातेर्व्यक्तैव प्रकाशितेव सर्वत्र व्यक्तिशून्ये^३ देशे । निजातीये च व्यक्तिभेदे ।
व्यक्तिशून्येष्वपीत्यपि शब्दाद् विजातीयोप व्यक्तिभेदे । अपि च न च सा जाति-
व्यक्त्यपेक्षणी । व्यञ्जका व्यक्तिर्वापेक्ष्यते । व्यक्तेर्जातिव्यञ्जकत्वाभावा-
दिति भावः । यदि हि व्यञ्जका व्यक्तिमपेक्षते । तदा व्यञ्जकाप्रतिपत्तौ न
व्यङ्ग्यस्य प्रतीतिरस्याह हि प्रदीपाद्यप्रतीतिरपि घटादे प्रतीतिर्भवति । तथेहापि
व्यक्त्यप्रतीतिरिति न जातिप्रतीतिरिति स्यात् । सामान्यतद्वतोस्तु व्यङ्ग्यव्यञ्जकयौविप-
र्ययः पुनः कस्मादिष्टः । तथा हि नागूहीतविशेषणाविशेष्यं बुद्धिर्वर्तते इति निय-
मात् ।^४ प्रागेव सामान्यग्रहणमिष्टतद्वद्वारेण तु व्यक्ते । ततो व्यञ्जकाया
व्यक्तेर्ग्रहणमन्तरेणापि व्यङ्ग्याभिमतस्य सामान्यस्य प्रतिपत्तिरिति विपर्ययः ।

यो ह्रीत्यादिना व्याचष्टे । स्वाश्रयो यत्र समवेतं सामान्यं । सामान्यप्राहक-
मिन्द्रियं च तयोः संयोगस्तदपेक्षा प्रतीतिर्गम्य सामान्यस्य तत्तथोक्त । आश्रयशून्याः
प्रवेशा विजातीयव्यक्त्यध्यासिता व्यक्तिशून्याश्च । तेषु न दृश्यते । यथोक्त-
संयोगाभावात् । तस्याप्येव वादिनः । क्वचिद् व्यक्तिदर्शने सत्यस्येवाश्रयेन्द्रिय-
संयोगो जाते सर्वत्र स्थिताया उपकारक इति । तत आश्रयेन्द्रियसंयोगाद्धेतोस्तद्दर्शा
क्वचिद् व्यक्तिभेदे जातिदर्शा यथास्थिता सर्वदेवव्यापिनीज्जातिरूपव्येत ।
यत्रैव व्यञ्जका व्यक्तिस्तत्रैव जाते^५ स्वरूपं दृश्यं नान्यत्रेति चेदाह । न ह्रीत्यादि ।
तस्यामिति जातौ । क्वचिद् व्यक्तौ दृश्यमानायान्तदीयामिति सामान्यसम्बन्धि ।
एकस्य दृष्टादृष्टविरोधात् । एवन्तावद् व्यक्तेर्व्यञ्जकात्त्वमभ्युपगम्य च शब्दो-
पासोर्थो व्याख्यातः ।

पश्येत् । न हि तस्यां दृश्यमानायां अदृष्टा सा एवं युक्ता सामान्यस्य व्यक्ति-
व्यङ्ग्यत्वात् । व्यञ्जकप्रत्ययानुसारेण न दृष्टेःपि विराट्प्रति, न च तथाभूतस्य
व्यङ्ग्यव्यञ्जकभास्माभावात् । स्वयं प्रतीत्य परान्ध्यायनत्वेऽपि प्रदीपादिप्रकाशः
स्वरूपज्ञान्ये देशे स्थितो न स्वयं दर्शकः, नैवं व्यक्तित्वेण सामान्यस्य विपर्ययात् ।

कथं हि सा सामान्य व्यञ्जिका^{११} स्यात्, तत्प्रतिपत्तिद्वारेण दृश्या च स्यात् ।

अधुना न सा व्यक्त्यपेक्षणीत्यादि व्याख्यातुमात्र । व्यक्तिव्यङ्ग्यत्वादित्यादि ।
तस्य च सिध्यात्मनन्तरोक्तनैव^{१२} प्रतिपादित । न ह्येकस्य दृष्टादृष्टमस्त्यतोऽ-
पूर्वपक्ष एवायं केवलान्दोगान्तर्गभिधानार्थं गजनिमीलनं कृत्वोपन्यस्त । तथाभूतस्येति
न्याय्यस्य । तत्रेति जातिनद्विति । न्याय्यस्य व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावस्याभावात् ।
किङ्कारणं । स्वेत्यादि । हि यस्मात् । स्वरूपज्ञान्ये देशे प्रदीपादिगृहिते देशे ।
स्वव्यङ्ग्यं घटानिकं । नैवं यथोक्तेन न्यायेन व्यक्तिव्यञ्जिका सामान्यरप । ११.१२
किङ्कारणम् (१) विपर्ययात् । यस्मादगृहीत्वापि व्यक्तिं सामान्यमादौ गृह्यन्
इतीष्यते । गणेन । सामान्यग्रहणद्वारेणैव व्यक्तेर्ग्रहणाभ्युपगमादतश्च व्यञ्जका-
प्रतिपत्त्यापि व्यङ्ग्यस्य ग्रहणात् । व्यञ्जकधर्मातिक्रमो व्यक्तेः ।

एतदेवाह । कथं हीत्यादि । सेति व्यक्ति सामान्यस्य व्यञ्जिका च स्या-
दिति स^{१३}म्बन्धः । तत्प्रतिपत्तिद्वारेणेति सामान्यप्रतिपत्तिद्वारेण । सा व्यक्तिदृश्या
स्यादिति विरुद्धमेतत् । एवमिति सामान्यदर्शनबलन । व्यक्तेर्दर्शनेभ्युपगम्यमाने ।
व्यङ्ग्या सा व्यक्ति प्रसज्यते मागान्यञ्चेत्यध्याहारः । प्रदीपेन घटवदिति ।
तृतीयेति योगविभागात् समासः । सुप्सुपेति वा समासः । यथा प्रदीपेन घटो
व्यङ्ग्यस्तद्वत्सा^{१४}मान्येन व्यक्तिव्यङ्ग्या प्राप्तेर्थः । तत्प्रतिपत्तिवन्तरेण सामान्य-
प्रतिपत्तिम्विना व्यक्तेरवृक्ष्यरूपत्वात् । अन्ये त्वाहुः । व्यङ्ग्या च सैवं प्रसज्यत
इत्यत्र चशब्देन सामान्यव्यञ्जकमित्येतदुपात्तं । ततः प्रदीपघटाभ्यां तुल्यमिति
द्वन्वादेव वनिर्द्वष्टव्यः । पूर्वनिपातलक्षणस्य व्यभिचारित्वाद् घटशब्दस्यापूर्वनिपातः ।
प्रदीपव^{१५}त् सामान्यं व्यञ्जकं । घटवच्च व्यक्तिव्यङ्ग्या । प्रसज्यत इति वाक्यार्थ
इति । अनेनेति सामान्यवादिना । सामान्यम्विना किमसम्भवत्कार्यमभिसमीक्ष्य ।
एवमित्युक्तविधिना । बह्वायासः । अशक्यसाधनतया बहुदुःखहेतुः । (१५८-५९)

परस्परेत्यादि परः । भेदाद्विलक्षणत्वाद्धेतोर्व्यतिरेकिणीष्वनव्ययिनीषु । अन्व-
यिन एकाकारस्य प्रत्ययस्य प्रत्ययग्रहणमुपलक्षणमेवं शब्दस्य । सामान्यमन्त-
रेणायोगात् । सामान्यवाद आश्रित इति सम्बन्धः ।

कथमित्याचार्यः । ये पाश्चात्तिशब्दा न कियानिमित्तानिच्छन्ति तान् प्रत्ये-

४६७b एवं प्रदीनेन घटवत् व्यङ्ग्या प्रमज्जते । केनचित् प्रकारेण एवं प्रतीतिमन्त्ररेणादृश्य-
रूपत्वात् । अन्य^७च्च, अनेन किमयुक्तमभितमीक्ष्य एनं वद्व्यास आश्रितः सामान्य-
वादिना परस्पर-भेदात् । व्यक्तिव्यतिरेकिणीषु अन्वयिनः प्रत्ययस्यायोगात् ।
कथं—

पाचकादिष्वभिज्ञेन विना^१प्यर्थेन वाचकः ॥१५९॥

नहि पाचकवाचकादीनामनन्वयिनामपि पचनपाचकेति शब्दप्रत्ययानुवृत्ति-
रस्ति । तेषु अभिज्ञमन्यतेकं नास्तीति^२ यैर्भेदैर्हि तथा प्रतीयेरन् । कर्मत्वादिति
भेत्, अथ प्रत्ययादेव सोऽपि प्रत्ययः वरम् । अन्येन वा कर्मणा किं कृतः । भेदो हि

तदुक्तं । अभिज्ञेन सामान्याख्येनार्थेन विना पाचकादिषु कथमेकः शब्दो वाचकः ।
वाचकग्रहणेन प्रत्ययोन्वयि गृहीत एव तेन विना शब्दस्याप्रवृत्तेः^३ । अत एव
वृत्तौ शब्दप्रत्ययानुवृत्तिरस्तीत्याह ।

उद्योत करेणापि गवादिष्वनुवृत्तिप्रत्ययः पिण्डादिव्यतिरिक्तनिमित्ताद्
भवति विशेषप्रत्ययानामागकस्मिक्त्वाम्लीलादिप्रत्ययवत् । यत्तन्निमित्तान्तत्सामान्य-
मिति सामान्यसिद्धौ प्रमाणे कृते स्वयमेवाशंकितम् (१)

अथ मन्यसे यथा पाचकादिशब्दा अनुवृत्ताश्च भवन्ति न च^४ पाचकत्वज्ञानं
सामान्यमस्ति (१) यदि स्यात् । भावोत्पत्तिकाल एवाभिव्यवत् स्यात् तथा गवा-
दिष्वनुवृत्तिप्रत्यया इति । न (१) हेत्वर्थापरिजानात् । विशेषप्रत्ययानामना-
कस्मिक्त्वादित्यस्य हेतोः पिण्डप्रत्ययव्यतिरिक्तस्य प्रत्ययस्य निमित्तान्तरादुत्पाद
११४b इत्ययमर्थः । न पुनः सर्वानुवृत्तिप्रत्ययः सामान्यादेव भवतीति । एव^५च्च सति
पचनक्रियाया यत्प्रधानं साधनन्तत्पाचकशब्देनोच्यते । तच्च प्राधान्यं पाचकान्त-
रेष्वप्यस्तीति न दोष इति वदता पाचकत्वादिसामान्यम्बिना पाचकादिशब्दानां
वृत्तिरिष्टैवोद्योत करेणेत्यनेनाभिप्रायेणा वा र्गोपाप्युक्तं कथमित्यादि ।

न च पचनक्रियायां प्राधान्यनिमित्तायां पाचकादिशब्दप्रवृत्तिर्युक्ता । न^६
क्षिप्तित्वे हि प्रधानं प्रधानमित्यनुगामी शब्दः स्यान्न पाचक इति । अत
एवाह (१) न हीत्यादि । तेष्विति पाचकादिषु । अन्यदिति द्रव्याद् व्यतिरिक्तं ।
एवं सर्वशक्तिष्वभिज्ञं येनैकेन ते पाचकादयो भिन्नास्सन्तोपि तथेत्यभेदेन प्रतीयेरन्
ज्ञानेन । उपलक्षणमेतत् तथाभिधीयेरन् । पाचकेष्वभिप्रायणादिलक्षणं । पाठकेष्व-
ध्ययनात्मक^७मेवमन्येष्वपि यथायोग्यं । कर्मैकप्रत्ययादिनिमित्तमस्तीति चेत् ।
स इत्यन्वयी । प्रत्ययग्रहणमुपलक्षणमेवं शब्दोपि । अन्येन वेति कर्मणो हेतुना
प्रयत्नादिना । भिन्नमित्यादिनैतदेव समर्थयते । तद्विति बाह्योपन्यासे । तत्कर्मैति

अभिन्नप्रत्ययस्य हेतुर्न रयावथ एकसामान्य^३धांश्चा सा भिन्नकर्मणोऽपि अभिन्नं प्रत्ययं जनयेत् चेत्—व्यक्तिभिः कोऽपराधः कृतः, येन तास्तथा नेष्टाः । यदि तासामेकरूपत्वात्, अतदाकारविशेषव^४तीति व्यतिरेकप्रतीतिर्न स्यादित्यत्र यथा- व्यतिरेकं विशेषप्रस्थया अपि यथासंकेतं अर्थान्तरविवेकादित्युक्तम् । ततो व्यक्तित्वत्—

वा सम्बन्धनीयं । प्रतिपाचकं कर्मणो भेदात् । अनापराधेन ता व्यवतयस्तथेत्यभिन्न-
प्रत्यय^५ हेतुत्वेन ।

सत्यं (१) न कश्चिदपराधः क्तिन्तु तासां व्यक्तीनामेकरूपत्वात् । तथा हि द्रव्यमेकरूपमनंशत्वात् । एतदेव चेदभिन्नप्रत्ययनिबन्धनं न तु ततो व्यतिरिक्तं धर्मान्तरन्तदा पाचकस्य पाचकत्वमिति व्यतिरेकप्रतीतिर्न स्यात् । न हि तस्यैव ततो व्यतिरेको युक्तः । तस्याव्यपेराकारस्तदाकारस्तस्मादन्योऽभेदाकारस्तस्य बि^६शेषः सोस्ति गस्यां सा अतदाकारविशेषवती । द्रव्याकारादन्याकारेत्यर्थः ।

एतदुक्तम्भवति । द्रव्येभ्य एव प्रत्ययो द्रव्यमित्येवमाकारः । ततोऽन्येनैवा-
कारेण पाचकप्रत्ययः [प्रतिषेधप्रत्यय]स्स यदि द्रव्यनिमित्तमेव स्यात् तदा द्रव्यमात्र-
प्रत्ययाविशिष्टः स्यात् । अथ किमर्थमतदाकारविशेषवतीत्युभयमुक्तमतदाकारेत्येव
वक्तव्यं ।^७ विशेषवतीत्येवं वा । उच्यतेऽभेदाकारेत्युक्ते द्रव्यस्याभाव इति प्रति-
षेधप्रत्ययोप्यतदाकार इति शक्येत व्यपदेष्टुं न चासौ वस्त्वन्तरनिबन्धनः परेणैष्टः ।
विशेषप्रत्ययानामेव धर्मान्तरनिबन्धनत्वात् । विशेषग्रहणे च केवले क्रियमाणे ।
चैत्रप्रत्ययो मैत्रापेक्षया भवति विशेषवान् । न त्वतदाकारः । चैत्राद्यभिधा^८नेन
द्रव्यस्यैव प्रतिपादनात् । उभयोपादानात्त्वयमर्थो भवत्यद्रव्याकारश्चासौ प्रत्ययो
वस्तुस्पर्शाद् विशेषवाच्येति । तस्मात् तत्र द्रव्यव्यतिरिक्ते न निमित्तान्तरेण
भाव्यमिति ।

उक्तमित्या चार्थः । यथा व्यतिरेको गौर्गोत्वं पाचकस्य पाचकत्वमित्यादिको
यथा च विशेषप्रत्यया अनन्तरोक्तास्तथोक्तमिति सम्बन्धः ।^९ कथमुक्तमित्याह । ११५८
यथास्वमित्यादि । अर्थान्तरविवेकीर्थान्तरव्यवच्छेदः । यथास्वमिति यस्य शब्दस्य
यथासंकेतं यो व्यवच्छेदस्तस्मादित्यर्थः । तथा हि पाचकशब्दोऽपाचकव्यवच्छिन्नम-
प्रतिक्षिप्तभेदान्तरं प्रतिपादयन् धर्मवचनः (१) पाचकत्वशब्दस्तु तमेव व्यवच्छिन्नं
प्रतिक्षिप्तभेदान्तरमाहेति धर्मवचनः । ततो धर्मधर्मिभेदकल्पनया पाचकस्य^१ पाच-
कत्वमिति व्यतिरेकविभक्तिः प्रयुज्यते । एवं द्रव्यशब्दस्याप्यद्रव्यव्यवच्छिन्ने स्वभावे
संकेतितत्वात् तदनुसारेणाद्रव्यव्यवच्छेदानुसारेणाद्रव्यव्यवच्छेदानुकारिणी बुद्धि-

भेदान्न हेतुः कर्मास्य;

पाचकाद्यभेदप्रत्ययस्य । यति तेषां कर्मजात्यभेदाद्धेतुः,

न जातिः कर्मसंश्रयात् ।

भोत्वमिव गमनादिः अर्थान्तरसम्बन्धिजातिर्हि अर्थान्तरप्रत्ययहेतुश्चेत्
पाचककर्मस्वपि कर्मजातिः, तत्कर्मापि पाचकशब्देन न वाच्यम् । अथ किमिति
468a तत्कर्माश्रयस्य द्रव्यम् । कर्मजातिरपि सा^१—

श्रुत्यन्तरनिमित्तत्वात् ;

कृताद्यन्ते । पाचकशब्दात् त्वपाचकव्यवच्छिन्नानुकारिण्येव बुद्धिरतो यथाव्यवच्छेदं
मकेतानुमात्रेण विशेषवती बुद्धिरेकत्राप्यविरुद्धा । एतच्च भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रति-
क्षेपेत्यादिषु प्रतिपादितं^३ ।

तस्मादित्यादिनोपसंहारः । यथा व्यक्तीनां भेदस्तद्वत् कर्मणोपि भेदाद्धेतो-
रस्य पाचकाद्यभेदप्रत्ययस्य न हेतुः कर्मेति सम्बन्धः । तेषां पाचकानां यानि
कर्माणि पाकाख्यानि तेषु कर्ममु या पाचकत्वजातिः समवेता सैवाभेदाद्धेतुः पाचका-
भेदप्रत्ययस्य । नेत्यादिना प्रतिषेधति । न जातिर्हेतुरिति प्रकृतं । किञ्चकारणं (१)
कर्मसंश्रयात् । कर्मणि समवेतत्वात् । द्रव्यादर्थान्तरं कर्म तत्सम्बन्धिनी । अर्थान्तर
इति द्रव्ये । गोत्वमिधेति निदर्शनं । न हि गोत्वं शाबलेयादिसम्बन्धि । कर्का-
दिष्वदवभेदेषु गोप्रत्ययहेतुः । पाचककर्मसु पाकाख्येषु कर्मजातिस्समवेता । न च
तानि कर्माणीति पाकाख्यानि । शब्दग्रहणमुपलक्षणं । तथा पाचकप्रत्ययेन परि-
च्छिद्यन्ते । तस्य पाकाख्यस्य कर्मण आधयो द्रव्यं^४ पाचकगण्डेनोच्यते । न च तत्र
द्रव्ये कर्मजातिस्समवेता ।

एवन्तावदर्थान्तरसम्बन्धित्वं कर्मजातेराश्रित्य द्रव्यविषयं पाचकाभिधान-
प्रत्ययं प्रत्ययनिमित्तत्वमुक्त्वा (१) (१५६-६०)

अधुना प्रकारान्तरेणाह । तस्येत्यादि । पाचकश्चेतरन्या श्रुतिः श्रुत्यन्तरं । श्रुति-
ग्रहणमुपलक्षणमेवं ज्ञानान्तरनिमित्तत्वात् । श्रुत्यन्तरमेवाह । पाक इत्यादि । तत् इति
कर्मजातेः कर्मविषयस्याभिधानस्य प्रत्ययस्य च हेतुत्वात् कर्मजातेरित्यभिप्रायः ।

स्यान्मतं (१) न कर्मजातिः पाचकप्रत्ययं जनयति किन्तु कर्मजातिसमाश्रयात्
कर्मवेत्यत आह । तस्येत्यादि । तस्येति पाचकाद्यभेदप्रत्ययस्य । कर्ममिसिं यस्येति
विग्रहः । प्रोक्तं व्यक्तिवद् भेदाच्च हेतुः कर्मास्येत्यादि ।

ननूक्तं जातिसमाश्रयाद् भिन्नमपि कर्माभिन्नप्रत्ययहेतुरिति ।

पाकः पाक इति ततः स्यात् न च पाचक इति । तस्य सा कर्मनिमित्तता प्रोक्ता । अन्यच्च—

स्थित्यभावाच्च कर्मणः ॥१६०॥

न ह्यनित्यं कर्म सर्वत्र । तस्य प्रत्ययस्य कर्मनिमित्तत्वे निरुद्धे कर्मणि पाचक इति नोच्येत, पचत एव कर्मभावात् । तत एव—

असंबन्धान्न सामान्यं; नायुक्तं शब्दकारणात् ।

अतिप्रसंगात् ;

असंबन्धात् न सामान्यं शब्दहेतुताऽतिप्रसंगात्^२ नासम्बद्धम् । तत एव कर्मणः सामान्यं न कर्माविशेषात् । एकं कर्म तत्सामान्यं हि न कर्म कर्मभावात् (आकु-
स्थभावात्) । आश्रयसम्बन्धोऽपि न तत्र । तथा हि असम्बन्धात् न शब्दज्ञानकारणम् ।

उक्तमिदमयुक्तान्तुक्तं । जातिसम्बन्धेऽपि कर्मणस्तथैव भिन्नत्वात् । किञ्चे-
त्यादिनोपचयहेतुमाह । तस्य पाचकाद्यभेदप्रत्ययस्य कर्मनिमित्तत्वेऽभ्युपगम्यमाने ।
निरुद्धे कर्मणि पुरुषः पाचक इति नोच्येत । उच्यते च योग्यतामात्रेण (१) ततो न
वस्तुभूतक्रियानिमित्तोऽयं व्यपदेशः । अतीतस्यापि कर्मणोस्तित्वादवोप इति चेदाह
पचत एवेत्यादि^३ (१) यद्यतीतस्य सत्त्वं स्याद् वर्तमानवदुपलभ्येतोपलब्धिलक्षण- 115b
प्राप्तं च कर्मोच्यते ।

स्यान्मतं (१) कर्मजातिः कर्मणि समवेता कर्मापि द्रव्ये समवेतन्ततः सम्बद्ध-
सम्बन्धात् कर्मजातिर्द्रव्यविषयस्य पाचकप्रत्ययस्य हेतुरिति चेदाह । तत एवेत्यादि ।
तत एवेति कर्मणो विनष्टत्वादेव न सामान्यस्य कर्मणा सम्बन्धः साक्षात् । नापि
कर्मद्वारेण पारम्पर्येण द्रव्यसम्बन्धोऽस्यासम्बन्धात् कारणाच्च सामान्यं पाचकाद्यभि-
धानप्रत्ययस्य हेतुः । असम्बद्धमपि हेतुरिति चेदाह । मत्यादि । अयुक्तमित्य-
सम्बद्धं । शब्दग्रहणमुपलक्षणमसम्बद्धं सामान्यं न ज्ञानशब्दकारणमित्यर्थः ।
कुतः (१) अतिप्रसङ्गात् । गोत्वमप्येष्वज्ञानस्य हेतुः स्यात् । (१६०-६१)

विनष्टे हीत्यादिना व्याचष्टे । तत् सामान्यमिति कर्मसामान्यञ्च कर्मणि सम-
वेतन्तस्यासत्त्वात् । कर्माभावादेव कर्त्तरि पाश्चके पारम्पर्येणापि समवेतम् (१)
अतः सम्बद्धसम्बन्धोऽप्यस्य सामान्यस्य द्रव्येण सह नास्ति । अन्यत्रेत्यसम्बद्धस्यापि
ज्ञानादिहेतुत्वे । स्थित्यभावाच्च कर्मण इत्यादि यदुक्तं (१) तत्स (१६) तीतेत्या-
दिना पक्षान्तरमाशङ्कते । अतीतं यद्विनष्टं । अन्तर्गतं यद् भविष्यति कर्म । तयो-
रिति शब्दज्ञानयोः (१) कर्मिण्यतीतानागतमसत् । ज्ञानाभिधानयोर्निमित्तमिति-

अन्यथाऽपि प्रसङ्गः स्यात् । तदतीतानागतयोनिमित्तीकृत्य तयोः प्रवृत्तिरिति चेत्—

कर्माऽपि नासञ्ज्ञानाभिधानयाः ॥१६१॥

न निमित्तम् । तद्, (ते)

अनैमित्तिकतापत्तेः;

असत् शक्तिविकलं कथं^१ निमित्तं स्यात् । तस्यैव वस्तुनः क्रियाकरणलक्षणात् ततः अतीतानागतकर्मनिरोधो नानुपलब्धिनिमित्तम् । व्यक्त्यादिकसन्धत्तु नेष्टत्वात्, ते अनिमित्ते स्थाताम् । तथा च न जातिसिद्धिः, तस्या ज्ञानाभिधानयोनिमित्तत्वेनेष्टत्वात् । यदि शक्तिः पाचकादिशब्दनिमित्तं, न तु कर्मसामान्ये^२,

न च शक्तिरनन्वयान् ।

सम्बन्धः । किं कारणं^३ (१) तयोरित्यादि । तयोरज्ञानाभिधानयोः ।

असत्तीत्यादिना व्याचष्टे । उपाख्यायते प्रकाशयते वस्त्वनयेत्युपाख्यार्थक्रियाशक्तिः । सा निर्गता यस्मादसत्तत्त्वोक्तं । असद् यस्मादर्थक्रियाशक्तिविकलं । तदेवंभूतं कथं शब्दज्ञानयोनिमित्तं स्यादित्यर्थः ।

अथासतोपि हेतुत्वमिष्यते तदा तस्य यस्तुत्वमेव स्यान्नासत्त्वं । किङ्कारणमित्याह । कार्येत्यादि । लक्षणाशब्दः स्वभाववचनः । तदिति तस्मात् । अतीतं प्रच्युतरूपं । अनागतमसंप्राप्तरूपं । कर्मणः सकाशादन्यच्च व्यस्त्यादिकं ज्ञानाभिधानयोनिमित्तत्वेन नेष्टं सामान्यवादिना ।

“व्यक्तिः कर्माश्रयो द्रव्यम् ।”

आदिशब्दात् संकेतवासना तत्परिपाकयोर्ग्रहणं । ते इति शब्दज्ञाने । तथा चेत्यन्वयिनोः पाचकादिशब्दज्ञानयोरनिमित्तत्वे सति न जातिसिद्धिः ।^४ चशब्दात् नित्यं सत्त्वमसत्त्वम्वा शब्दज्ञानयोः स्यात् । कस्माच्च जातिसिद्धिरित्याह । तस्या इत्यादि । तस्या जातेरभिन्नस्य ज्ञानस्याभिधानस्य च निमित्तत्वेनेष्टत्वात् । यथा च पाचकादिविषये । ते अनिमित्ते प्रवर्तते तथा गवादावपीति केन निबन्धनेन जातिः कल्प्येत ।

शक्तिरित्यादिना पक्षान्तरमाशङ्कते । कर्माश्रयस्य द्रव्यस्य शक्तिः । शब्दग्रहणमुपलक्षणं^५ (१) पाचकादि ज्ञानस्यापि शक्तिनिमित्तं । नेत्यादिना प्रतिषेधति । न पाचकादिशक्तिः पाचकादिशब्दनिमित्तं (१) किङ्कारणं (१) शक्तेर्द्रव्याव्यतिरेकेण द्रव्यवदेवानन्वयादनन्वयिनश्चार्थस्यान्वयिज्ञानाभिधानं प्रति निमित्तत्वात् अभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा जातिकल्पनाया निर्निबन्धनत्वप्रसङ्गात् ।

न ह्यन्यथा कल्पित पाकादिशक्तिः, तस्या पाकाद्यर्थक्रियासपयोगेन द्रव्यस्यानुप-
पत्तिरित्यसङ्गतम् । यदि तस्यां तदुपयोगे, किमिति शक्तिः कृत्यम् । शक्त्यानुपयोगाय ॥६॥
अत्रागतर प्र यतिरेकिणोऽभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात् द्रव्यमेवोपयुज्यत इति वाच्यम् ।

तस्यात् उपयोगे शक्तौ प्रयत्नक्रियाणामेवोपयुज्यत इति किञ्चेत्येते, अतएव शक्ति-
रित्येव शक्तिः शक्येति तत्कार्यद्रव्यमेव तदन्वयात्, तत्रान्वयी शब्दो न
स्यात् ।

सामान्यं पाचकत्वादि यदि प्रागेव तद् भवत् ॥१६२॥

व्यक्तं सत्तादिवज्ज्ञां चेन्न पश्चादविशेषतः ।

भिन्नेव शक्तिरिति चेदाह । न हीत्यादि । न हि द्रव्यादन्येय शक्तिर्येदि म्यात्तदा ॥१६॥
तस्या एकशक्ते पाकाद्यर्थक्रियासपयोगेन कारणेन द्रव्यस्य शक्त्याधारस्यानुपयो-
गित्वप्रसङ्गात् । तस्या पाकादिनिर्वृत्तिकाया शक्तौ तस्य द्रव्यस्योपयोगः । एवमपि
पारम्पर्येण पाकादौ द्रव्यमुपयुक्त स्यादिति भावः ।

किमित्यादि सिद्धात्ता वा दी । अर्थान्तरभूतया शक्त्या न किञ्चित् प्रयोजनं ।
तथा हि पाकादिनिर्वृत्तिकाया प्रथमाया शक्तौ द्रव्यं यथा शक्त्योपयुज्यते । सापि
शक्तिर्येदि व्यतिरिक्ताऽभ्युपगम्येत तदा पाकादिनिर्वृत्तिकाया शक्तौ द्रव्यस्योपयोगाय
शक्त्यन्तरस्य द्रव्याद् व्यतिरेकिणोऽभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात् । नस्यामपि शक्त्यानुप-
योगायापरा व्यतिरिक्ता शक्तिः कल्पनीया तत्राप्यपरेत्यनवस्था स्यादित्यर्थः ।
तस्मादन्तरेण व्यतिरिक्त शक्तिः द्रव्यमेव प्रथमाया पाकादिनिर्वृत्तिकाया शक्त्या-
नुपयुज्यत इति वाच्यम् । एव च द्रव्यस्योपयोगे शक्त्याविशेषमाणे । तद्द्रव्यमर्थक्रियायां
पाकादिलक्षणायामेवोपयुज्यत इति किञ्चेत्येते । द्रव्यस्यार्थक्रियायाश्चान्तराले किम-
नर्थक्रिया शक्त्या कल्पितया ।

यत एवन्तस्मात् पाकाद्यर्थक्रियाशक्तिरित्यनेन द्रव्यमेवोच्यते । किम्भूतन्त-
र्कार्यं तत्पाकादि कार्यं यस्य । तच्च द्रव्यं व्यतिरिक्तं नान्वेतीति कृत्वा । ततो
द्रव्यात् पाचक पाचक इत्यन्वयी शब्दो न रथाज्ज्ञानञ्च । शब्दग्रहणं तूपलक्षणं ।
(१६१-६२॥)

पाचकादिषु द्रव्येषु पाचकत्वादिसामान्यमस्ति तदन्वयि शब्दज्ञाननिबन्धनमिति
चेदाह । सामान्यमित्यादि । सामान्यं पाचकत्वादि यदीयते । तदा पाकादिनिर्वृ-
त्तनशक्त्यवस्थायाः प्रागेव द्रव्यरयोत्पत्तिसमकाल एव द्रव्यसमवेतस्तत् भवेदित्यर्थः ।
तथा च तदहर्जातोऽपि बालः पाचकादिज्ञानाभिधानविषयः स्यादिति भावः । नो चेत्
प्रागेव भवेत् तदा पश्चादपि न भवेत् । तस्य द्रव्यस्याविशेषात् । अस्त्येव सर्वकालं

अथापि पाचकत्वमिति सामान्यस्य कादाचित्कत्वे सत्यर्थे तत्समवायस्य
अकादाचित्कत्वात् । तत्प्रथमतवे सत्तादितद् व्यज्येत । यावन्ति अर्थे सामान्य-
धर्माणि तानि अस्योत्पादेन सह समवयन्ती^४ति ग्रन्थः ।

तद्व्यतिक्रमेऽविशेषात् पश्चादपि तत्समवायो न स्यात् । तत्सम्बन्धिस्वभाव-
वैगुण्यात्, स तस्य प्रागभावे तत्रैव च स्वभावे^५ स्थितस्य स्थाविति दुरन्वयमेतत् ।

द्रव्ये पाचकत्वादि । किन्तु प्रागनभिव्यक्तमतो न शब्दज्ञानयोनिमित्तमित्यत आह ।
व्यक्तमिति । प्रागेवाभिव्यक्तम्भवेदित्यर्थः । सत्तादिवत् । यथा सत्ताद्रव्यत्वादि ।
यावद्द्रव्यभावि । अर्थक्रियायाश्च प्रागे^६व योग्यदेशावस्थितं द्रव्यं ।

अयापीत्यादिना व्याचष्टे । सत्यर्थे जात्याश्रये तत्समवायस्य सामान्यसमवा-
यस्याकादाचित्कत्वात् सर्वकालभावित्वात् । एतदेव ब्रह्मयन्नाह । यावन्ति हीत्यादि ।
अर्थे जात्याश्रये । सम्बन्धयोग्यानि तानि सामान्यानि । अस्मार्थस्य
य उत्पादः । तेन सह समवयन्ति । अस्मिन् सामान्याश्रय इति विभ^७क्तिविपरि-
णामेन सम्बन्धः । उत्पादसमकालमेव द्रव्येण सह सम्बध्यत इति यावत् । इति
समयः । सा मा न्य वा दि नः सिद्धान्तः । यदाहो ह्यो त क रः (१) “प्रागोत्वात्तासौ
गौर्नाप्यगौरिति । किङ्कारणम् (१) अभावे ती विशेषणप्रत्ययी न च विशेषण-
प्रत्ययी विवोप्यसम्बन्धमन्तरेण भवतो न च प्राग् गोत्वयोगाद् वस्तु विद्यते । न
116b चाविद्यमानं गौरिति वाजौरिति वा श^८क्यते व्यपदेष्टुं । यदैव वस्तुत्पद्यते तदैव
गोत्वेनाभिसम्बध्यत इति । तथा न सतस्सत्तासम्बन्धो नासतः । यदैव च वस्तु तदैव
सत्तया सम्बध्यत” इति ।^९

अथ सिद्धान्तमतिक्रम्य पश्चाद् भावित्वं सामान्यस्य कल्प्यते । तदा तद्व्यतिक्रमे
सिद्धान्तव्यतिक्रमे । तस्य सामान्यस्याश्रयस्य द्रव्यस्य पश्चादप्यविशेषात्
तत्समवायः स्यात् । तेन सामान्येन समवायो न स्यात् ।

यथा फलैकस्वभा^१वस्यापि रक्तता प्राङ् न भवति । पश्चाच्च भवति ।
तद्वत्पुरुषस्य पाचकत्वादिसामान्यमित्यत आह । तत्सम्बन्धीत्यादि । तत्सम्बन्धि-
स्वभाववैगुण्यात् । पाचकत्वादिसामान्यसम्बन्धिस्वभाववैगुण्यात् । स इति सामान्य-
समवायः । तस्येति पुंसः । न ह्यविगुणे स्वभावे स्थितस्य तत्सम्बन्धो न भवेत् ।
तत्रैव च सामान्यसमवायविगुणे स्वभावे स्थितस्य द्रव्यस्य पश्चात् सामान्य^२सम-
वायो भविष्यतीति दुरन्वयन्दुर्बोधमेतत् । फलस्याप्याम्नादेः पूर्वं पश्चाच्च यद्येक-
स्वभावता । तत्रापि तुल्यं चोद्यं । सामान्यसम्बद्धमेव तदा द्रव्यं क्रियोपकारापेक्षन्तु
सामान्यं व्यनक्ति । (१६२-६३)

क्रियोपकारापेक्षस्य व्यञ्जकत्वेऽविकारिणः ॥१६३॥

नापेक्षाऽतिशयेऽप्यस्य क्षणिकत्वात्क्रिया कुतः ।

कर्मोपकार^१मपेक्ष्य द्रव्यस्य पाचकत्वव्यञ्जकं चेत्, स्वभावः श्रयोऽयमनाद्ये-
यातिशयाद् अविशेषाधायिनि काऽपेक्षा ? अतिशये वा कर्मणः क्षणिक^२त्वात् । 469a
प्रतिक्षणं स्वभावभूतस्यान्यस्यान्यस्यातिशयस्योत्पत्तैस्तदपि क्षणिकं स्यात् । ततः
स्वोत्पत्तिस्थानविनाशिनः कुतः क्रिया, कर्मपेक्ष्य व्यञ्जकं स्यात्^१ ।

ननु कथमेकवस्तुत्वाभावे अस्तुनि ज्ञानशब्दौ प्रवर्तन्ते, यथा पाचकादिष्विति
तथा ।

सा च प्राङ्मनास्तीति न प्राक् सामान्याभिव्यक्तिरित्यत आह । क्रियोपकारे-
त्यादि । पाकादिलक्षणा क्रिया । तत्कृतो य उपकारस्तदपेक्षस्य सामान्यं प्रति
व्य^१ञ्जकत्वेऽभ्युपगम्यमाने । तस्य द्रव्यस्याक्षणिकत्वादविकारिणोऽपेक्षा सह-
कारिणं प्रति ।

अथ विक्रियेत तदाप्यतिशयेऽस्य द्रव्यस्य क्षणिकत्वमापद्यते । क्षणिकत्वाच्चो-
त्पादानन्तरं ध्वंसिनः कृतः क्रिया । येन तदुपकारापेक्षं जातेर्य^२ञ्जकं स्यात् ।

कर्मोपकारेत्यादिना व्याचष्टे । अधिश्रयणादिलक्षणो व्यापारः कर्म । तत्कृत
उपकारोतिशयस्तमपेक्ष्य स्थिर^३स्वभावस्य पूर्वस्वभावादचलतोऽतिशयात् स्वभावा-
न्तरानुपादानात् । अविशेषाधायिनि कर्मणि । कापेक्षा । नैव । अतिशये वा
द्रव्यस्य क्रियाकृतेऽभ्युपगम्यमानेऽतिशयाधायकस्य कर्मणः क्षणिकत्वात् तस्याप्युप-
कार्यस्य द्रव्यस्य स्वभावभूतेनान्येनातिशयेनोत्पत्तव्यं ।

यदि क्रियाकृतोऽतिशयो न स्वभावभूतो द्रव्यस्य तदर्थान्तरस्य करणाद् द्रव्यं
नैवोप^४कृतं स्यात् । तस्माद् यथाक्रियाक्षणं प्रतिक्षणं स्वभावभूतस्यान्यास्याति-
शयोत्पत्तैस्तदपि द्रव्यं देवदत्तादि क्षणिकं स्यात् । तत इति क्षणिकत्वात् । स्वो-
त्पत्तिस्थानविनाशिनः स्वस्मिन्नेवोत्पत्तिदेशे विनाशिनः पुंसः कृतः पाकलक्षणा
क्रिया^५ । यदपेक्षन्तत् क्रियासापेक्षं पाचकादिद्रव्यसामान्यस्य व्यञ्जकं स्यात् ।

ननु च प्रथमादिक्रियाक्षणद्वारेण द्रव्यस्य^६ क्षणिकत्वं क्रियाऽभावे च कथं क्षणि-
कत्वमिति चेत् (१) न । यतः क्रियासम्बन्धोत्पन्नानां क्षणानामन्यस्याः क्रियाया-
स्सामान्याभिव्यञ्जिकाया अभावादित्यर्थः ।

तस्मात् स्थितमेतद् यथा वस्तुभूता जातिर्नस्तीति । (१६३-६४)

कथन्तर्ह्येत्यादि परः ।

यथेत्यादि सिं द्वा न्त वा दी । यथा पाचकादिषु पाचकत्वादिसामान्यमस्ति तथा

तत् तेष्विति न वा चेत्, यथा तेष्वपीति^२ यथा तेषु न वृत्तिरिति परीक्षितम् ।

किन्तु^३ ते अनिमित्ते न रज्जाताम् । नानिमित्ते, अथ किमिति चेत्^४ द्वाहृतस्त्वं निमित्तेन । यथास्त्वं^५ यो यो वासनाप्रबोधात् विकल्पोत्पत्तिः, ततः शब्दा भवन्ति । न पुनर्विकल्पाभिधानयोर्वस्तुसत्ताश्रय इत्युक्तप्रायमेतत् । यथास्त्वं दर्शना^६ वासनावशात् विरोधिरूपसमावेशेन परापरदर्शनेऽपि तदन्वयिदर्शनात् । न च तत्र तन्निबन्धनस्वभावः क्वचिदप्यस्ति । परस्परविरोधिनोरेकत्र स्थित्यसम्भवात् ।

अनियमेन स्याद् । तदनिमित्तं भवद्वि क्वचिद् भवेत् क्वचिच्छ न भवेदिति न निश्चेयम् ।

११७२ प्रसाधितमथ च तत्र प्रवर्तते अन्वयिनौ^७ ज्ञानशब्दौ । तथान्यत्राप्यन्तरेण सामान्यन्ती भिद्यन्तः ।

तद्वदित्यादि परः । तेष्विति पाचकादिषु सामान्यम्विना कथमन्वयिनोर्ज्ञानशब्दयोर्वृत्तिरिति । ततोन्वयज्ञानशब्दवृत्तेः पाचकादिष्वपि पाचकत्वादिसामान्यमस्तीति चिन्तितमेतदनन्तरं । तथा तेषु पाचकत्वादि सामान्यं स न सम्भवतीति ।

यद्यन्वयि रूपमस्ति^८ तत्किमिदानीमनिमित्ते ते शब्दज्ञाने स्थातां । नेत्यादि किं द्वा न्त वा दी । अस्त्येव तयोनिमित्तं यत् परेण्यते तस्य प्रतिक्षेपः । तदेवाह । किन्तु^९ इत्यादि । वस्तुभूतं सामान्यम्बाहृतत्वं निमित्ते ते न भवतः । किन्तु^{१०} तयोनिमित्तमित्यत आह । यथास्वमित्यादि । यो य आत्मीयो वासनाप्रबोधनस्मादन्वयिनो विकल्पस्योत्पत्तिः । ततो विकल्पोत्पत्तेः सकाशाद् यथाविकल्पं शब्दा भवन्ति । न पुनर्विकल्पाभिधानयोर्वस्तुसत्ता । अन्वयिपदार्थसत्तासमाश्रय इत्युक्तप्रायमेतत् । अवश्यं चैतदेष्टव्यं । तथा हि यथास्त्वं रामवायवासनावशात् सिद्धान्ताश्रयेण ज्ञानवासनानुरोधाद् विरोधिरूपसमावेशेन परस्परविरुद्धरूपाध्यारोपेण प्रधानकार्यमीश्वरकार्यमहेतुकं सम्वृत्तिमात्रं जगदित्येवं सर्वभेदेष्वन्ययिनोस्तथो^{११}रिति ज्ञानाभिधानयोः । अपरापरदर्शनेपीति परस्परभिन्नानामर्थानान्वर्शनेपि । न च तत्रैति प्रधानादिकार्यत्वेन परस्परविरुद्धेन रूपेण कल्पितेष्वर्थेषु । तन्निबन्धनः शब्दज्ञानयोर्निबन्धनः । कस्मान्नास्तीत्याह । परस्परविरोधिनोरित्यादि ।

अनियमेनेत्यादि परः । सर्वं सर्वत्रान्वयि ज्ञानमभिधानं च स्यात् ।

एतदेव साधयन्नाह ।^{१२} न ह्यनिमित्तमित्यादि ।

ननु यथास्त्वं वासनाप्रबोधाद् विकल्पोत्पत्तेरित्यादिना तयोरनिमित्तत्वं प्रतिषिद्धमित्यनवकाशमेव चोद्यं । एवमन्यते । आन्तरमेव निमित्तन्तयोरिष्यते तस्य च निमित्तस्य केचिदासत्तिविप्रकर्षाभावात् । सर्वत्र सर्वविकल्पहेतुत्वं स्यादिति ।

न ह्यनिमित्तं तद् । वासना^६विशेषनिमित्तत्वात्, तथाभूतं बाह्यं न प्रकाशि-
तमपीत्युक्तम् । न चासति तस्मिन् भवितव्यम् । सुप्तनिमिरिकाद्युपलब्धेषु ग्रंथेषु
अभावेण ग्रंथ^७वासनारोपितरूपविशेषे तथा विकल्पस्योत्पत्तेः । न च ते तदुत्पत्त्या- 469b
ऽस्तु सर्वत्र सर्वाकारा भवन्ति । विभागेनैव तथैवोपलब्धानां^१ विकल्पनात् ।
एकभावेनात्र स्वभावेनापि एकज्ञानकार्यं क्वचिद् भाय एव भेदादिति संक्षेपः ।

अन्यच्च—

तुल्ये भेदे यथा जातिः प्रत्यासत्त्या^३ प्रसर्पति ॥१६४॥

कचिन्नान्यत्र सैवास्तु शब्दज्ञाननिबन्धनम् ।

—इति संप्रहल्लोकः ।

न ह्यनिमित्तं भवदित्यत्र बाह्यनिमित्ताभावादनिमित्तमिति द्रष्टव्यं ।^६

नानिमित्तं इति सिद्धान्तवादी । अविशिष्टनिमित्तं । न भवत इत्यर्थः ।
अत एवाह । वासनाविशेषनिमित्तत्वादिति । यथाभूतदर्शनद्वारायाता 'वासना
सा तत्रैवाध्यवसिततद्भावम्विकल्पं जनयति । न सर्वत्रेति समुदायार्थः । तथाभू-
तमित्यन्वयि रूपं । न चासति तस्मिन्नन्वयिनि बाह्ये निमित्ते विकल्पेन न भवित-
व्यम्भवितव्यमे^७व ।

तदेव सुप्तेत्यादिना साधयति । सुप्तश्च तैमिरिकश्च ताभ्यामुपलब्धेष्वर्थेषु
गवादिषु केशमक्षिकादिषु च यथाक्रमं । अभावेषु शशविषाणादिषु । समवायवासना ।
यथा स्वं सिद्धान्तं संकेतवासना तद्वलेनारोपितरूपविशेषे प्रधानकार्यादिषु ।
तथा विकल्पोत्पत्तेरन्वयिनो विकल्पस्योत्पत्तेः । न ह्येतेषु यथोक्तेषु बाह्यमन्वयि 117b
रूपमस्ति । स्वप्नतिमिरोपलब्धानामेवासत्त्वात् । तेषां चासत्त्वं तृतीये परिच्छेदे
(३।८५) प्रतिपादयिष्यते । सिद्धान्तसमारोपितस्य तु परस्परविरोधिनोर्युग-
पदेकत्रेत्यादिना प्रतिपादितमेवासत्त्वं । न च ते विकल्पाः स्वप्नाद्युपलब्धेष्वसत्सु
वस्तुभूतान्वयरूपमन्तरेणाप्युत्पद्यन्त इति सर्वत्रार्थाः सर्वाकारा भवन्त्यपि तु
प्रतिनियता एव । नियमहेतुं याह । विभागेनैवेत्यादि । तथैवोपलब्धानामिति
विभागेनोपलब्धानां । विभागेनैव विकल्पनात् । सुप्ततिमिरावस्थायान्तावद्
भ्रान्तज्ञानारूढानामभ्रान्तां विभागेनोपलब्धः । सिद्धान्तारोपितानामपि यथास्वं
सिद्धान्तश्रवणकाले । शशविषाणमित्यादिष्वपि । शशविषाणं बन्ध्यासुत इति
व्यवहारव्युत्पत्तिकालेऽनादित्वाद् व्यवहारवासनायाः । उक्तं चात्रेत्यादि ।

“एकप्रत्यमशार्थज्ञानाद्येकार्थसाधन” (१।७५) इत्यत्र ।

अपि च यथा ध्वस्त्रद्विरादयः परस्परभिन्नास्तथा गवादयः । तत्र तुल्ये भेदे

ख. सांख्यमतनिरासः

न निवृत्तिं विहायास्ति यदि भावान्वयोऽपरः ॥१६५॥

एकस्य कार्यमन्यस्य न स्याद^१त्यन्तभेदतः ।

यद्येते भावा निवृत्त्यन्यान्वयिस्वभावेन केनचित् शून्याः, बहवो भावा एक-
कार्यतायां न स्युः । यो हि तज्जननस्वभावः, न हि^४ सोऽन्यस्य । योऽस्ति न स
जानकः, व्यतिरेकस्य निःस्वभावत्वात् । यज्जनकं तद् वस्तु, तज्जनकस्यान्यत्रा-

कस्माद् वृक्षत्वं धवादिष्वेव वर्तते न गवादिष्विति पृष्टेन परेणैतदेव वक्तव्यं
भावशक्तिरेव सा धवादीनां येन त एव वृक्षत्वं प्रति^३ प्रत्यासन्ना न गवादय इति ।
तदा तुल्ये भेदे यथा प्रत्यासत्त्या भावशक्तिलक्षणया जातिः क्वचित्
स्वाश्रयाभिमतोऽर्थराशौ । प्रसर्पति । व्याप्य वर्तते । शैव भावशक्तिरन्वयिषाब्द-
ज्ञाननिबन्धनमस्तु । किं सामान्येन कल्पितेन (१)

तेन यदुच्यते ।

“विषयेण हि बुद्धीनां विना नोत्पत्तिरिष्यते ।

विशेषादन्यदिच्छन्ति सामान्यन्तेन तद् ध्रुवं ।

ता हि^४ तेन विनोत्पन्ना मिथ्या स्युर्विषयादृते ।

न त्वन्येन विना वृत्तिस्सामान्यस्येह दुष्यती”ति ।

तदपास्तं । न हि यथा सामान्यमन्तरेण केषुचित् सामान्यवृत्तिरिष्यते ।
तथा सामान्यम्विना सागान्यबुद्धिरिष्यतामिति परोभ्युपगमं कार्यते । येन ता
हि तेन विनोत्पन्ना मिथ्या स्युरिति परस्योत्तरं स्यात् । केवलं यथा परस्य
सामान्यमन्तरेण केषुचित् पदार्थेषु यथा प्रत्यासत्त्या सामान्यवृत्तिः सैव
भ्रान्तान्वयिज्ञानशब्दनिमित्तमस्तु किं सामान्येनेत्ययमर्थोत्र विवक्षित इति न
कश्चिद्दोषः ।

तस्मात् स्थितमेतद् (१) व्यावृत्तेरेवैकत्वाध्यवसायाद् भावेष्वन्वयो नान्यस्येति ।
(११६४-६५॥)

अत्र सांख्यः प्राह । न निवृत्तिमित्यादि । भावान्वयो भावानामेकरूपत्वं ।
अपर इति वस्तुभूतः । तदेकस्य बीजस्य यत्कार्यं सत्त्वस्य पृथिव्यादेर्न स्यात् ।
कस्मात् (१) तयोर्बीजपृथिव्योरत्यन्तभेदतः । (११६५-६६)

यद्येत इत्यादिना व्याचष्टे । एषामिति भावानां यथा बीजादेकादीनामेकम-
कुराख्यं कार्यं । यो हीत्यादिना तदेव साधयति । यो हि तस्य बीजस्यांकुरजनन-

भावात्, अन्येन न स्यादुत्पन्नम्।

यदि तज्जनकस्वभावो यः स एवान्यस्यापि स्यात्, तेन स्वभावेन तत्र ततोऽभिन्नः स्यादित्यस्ति स्वभावान्वयः ।

यद्येकात्मतयाऽनकः^६ कार्यस्यैकस्य कारकः ॥१६६॥

आत्मैकत्रापि सोस्तीति व्यर्थाः स्युः सहकारिणः ।

यद्यनेक एकस्वभावत्वात् एकस्य कारकः, तेषामभिन्नः स्वभावः स हि एकसन्निधानेऽप्यस्ति हेत्ववैकल्यात्,^७ एकोऽपि जनकः स्यात् ।

470a

नापैत्यभिन्नं तद् रूपं विशेषाः स्वत्वपायिनः ॥१६७॥

नहि तस्याभिन्नस्वभावस्य अर्थान्तरेऽपि विशेषोऽस्ति । विशेषे सत्य^१भेव-

स्वभावो न हि सौम्यस्य पृथिव्यादेरस्ति ।^७ योस्ति बुद्ध्यारोपितो व्यावृत्तिलक्षणो न स जनकः । कस्माद् । व्यतिरेकस्यान्यव्यावृत्तिलक्षणस्य निःस्वभावत्वात् । तस्माद् बीजस्वलक्षणमेव जनकं यच्च जनकरूपन्तदेव वस्तु । तज्जनकं चेत्यङ्कुरजनकं स्वलक्षणं । अपरत्रेति पृथिव्यादौ । अपरं पृथिव्यादिकमङ्कुरं जनयेत् । स ह्रीत्यादि । हि शब्द एवकार्थः । तस्येति बीजस्य । अन्यस्य पृथिव्यादेः (१) स पृथिव्यादिस्तेनाङ्कुरजननेन बीजस्वभावेन ततो बीजादभिन्नः स्यात् । इत्यस्तिस्वभावान्वयः । तेन केचित् स्वभावभेदेऽपि प्रकृत्यैककार्यकारिण इन्द्रियादिवदित्ययुक्तमुक्तमिति ।

118a

यदीत्यादिना सिद्धा न्त वा दी । आत्मैकत्रापि । कारणकलापस्य येनाभिन्नेनात्मना जनकत्वमिष्यते । स आत्मा तेषां कारणा^२ नाम्मध्ये एकत्रापि कारणे-स्तीति । तेनैकेन कार्यं कृतमिति कृत्वा व्यर्थाः स्युः सहकारिणः ।

ननु व्यावृत्तिवादिनोप्यन्त्यावस्थायां सर्वेषां जनकत्वात् कारणान्तरवैयर्थ्यं ।

नैतदस्ति । समुदितानामेव तेषान्तादृशं सामर्थ्यं अग्निकानां । हेतुप्रत्यया-यत्तसन्निधित्वात् । परस्य तु नित्यवादिनः सदा तद् रूपमस्तीति भवेत्कारणान्तरा-णामानर्थक्यं । अत एवोक्तमेकत्रापि सोस्तीति कारणान्तरविकलावस्थायाम-पीत्यर्थः ।

यदीत्यादिना व्याचष्टे । अनेकः पदार्थो यद्येकस्वभावत्वादेकस्य कार्यस्य कारकः जनकः स तेषां कारणाभिमतानामभिन्नो जनकः स्वभाव एककारणसन्निधाने-त्यस्ति । तत्तच्च सर्वस्यामवस्थायामवैकल्यात् कारणस्य यत्र तत्रावस्थितिरेकोऽपि जनकः स्यात् । (११६६-६७)

एतदेव ब्रह्मन्नाह । यस्मादित्यादि । एकस्मिन्नपि बीजादौ सन्निहिते नापै-त्यभिन्नं तत्कार्यजननं सामान्यरूपं । विशेषा व्यक्तिभेदा अपायिनः । न हि तस्या-

हानेः। स हि तत्राप्यस्तीति नैकस्य स्थितावपि तस्यापायोऽस्ति। ये विशेषा अवस्थाभेदास्तेषां सहस्थितिनियमाभावात् स्यादपायः।

न च ते जनका इष्टाः^२। सहकारिणां हि एकस्वभावतया जनकत्वाभ्युपगमात्। तस्माद् जनकस्य स्थानात्, अस्थायिनोऽजनकत्वात् एकस्थितावपि कार्योत्पत्तिः स्यात्, न च भवति। ततः—

एकापाये फलाभावाद् विशेषेभ्यस्तदुद्भवः।

अनेकसहकारिसाधारणं कार्यं एकविशेषापायेऽपि न स्याद्, सर्वविशेषा^४पायेऽपि स्यात्। नन्वखिलेऽप्यभिज्ञे रूपे न भवति। कार्यं हि कृतश्चिद् भावधर्मो न स्यात्, यं भवति तत्तस्य वैकल्यात्। न चाभिज्ञस्य एकस्य स्थितावपि^५ वैकल्यमस्ति। अविकले तस्मिन् अभवत् तस्याजनकतां सूचयति।

भिन्नस्य कार्यजननस्वभावस्य बीजादर्थान्तरेपि पृथिव्यादौ विशेषोऽस्ति। किङ्कारणम् (१) विशेषे सत्यभेदहानेः। स ह्यभिन्नो जनकाभिमतः स्वभावस्तत्रा^६पि बीजेपि केवलेस्तीति। नैकस्य स्थितावपि तस्येत्यभिन्नस्य रूपस्य जनकाभिमतस्यापायो विनाशोऽस्ति। त्रैगुण्यस्य सर्वात्मना सर्वत्र सर्वदा सत्त्वात्। ये विशेषा अवस्थाभेदास्तेषां सहस्थितिनियमाभावात् स्यादपायः।

एतच्चाभ्युपगम्योक्तं। अन्यथा नित्यादवस्थान्तरव्यतिरिक्तानां विशेषाणामपि कथमपायः। न च^७ते जनका इति विशेषाः कस्मान्नेष्टा इत्याह। सहकारिणामित्यादि। तस्मादेकस्मिन्नपि बीजादौ स्थिते जनकस्यात्मनः स्थानात्। अस्थायिन इति विशेषस्य। एकस्थितावपीति बीजादेरन्यतमस्य स्थितावपि कार्योत्पत्तिः स्यात्। न च भवति कार्योत्पत्तिः। ततः सामान्यस्थितेपि सहकारिणाम्मध्ये^८। एकस्य विशेषस्यापा^९ये। फलाभावाद् विशेषेभ्यस्तदुद्भवः कार्योद्भवः। न सामान्यात्। तत्कार्यमङ्कुरादिकं। किं भूतं। अनेकमित्यादि। अनेकस्य सहकारिणः साधारणं। अनेकसहकारिजन्यमित्यर्थः। एकविशेषापायेपीति सहकारिणामन्यतमभेदापायेपि। अनेन व्यतिरेकमाह।

पुनरिस्थादिनान्वयं। तस्माद् विशेषेष्वेवान्वयव्यतिरेकी कार्यस्य न तु सामान्ये। तदाह (१) नन्वविकल इति। एकविशेषस्थितावविकलेऽप्यभिज्ञे रूपे तत्कार्यं भवति। कार्यं हीत्यादिनैतदेव विभजते। कृतश्चिद् भाव उत्पादः स एव धर्मः। स यस्यास्ति तत् तद्भावधर्मि। कदाचित् यत्र भवति तत्तस्य जनकस्य वैकल्यान् न चाभिज्ञस्य रूपस्य जनकाभिमतस्य सहकारिणां मध्ये। एकस्य स्थितावपि वैकल्यमस्ति। अविकले तस्मिन् सामान्यरूपे^{१०} कार्यमभवत् तस्य सामा-

यत्साकल्यवैकल्याभ्यां तत एव कार्यस्योत्पत्तिः, तस्मिन् सति भवतो नियमः स्यात् । तदन्यस्मादुत्पत्तिकल्पनायां^६ हि अतिप्रसङ्गात् । तस्माद् विशेषा एव जनका न सामान्यम् । ततस्त एव वस्तु ।

स पारमार्थिको भावो य एवार्थक्रियाक्षमः ॥१६८॥

इदमेव हि वस्त्ववस्तुलक्षणं अर्थक्रियायोग्यताऽयोग्यते इति वक्ष्यामः । 47७b
अर्थक्रियासमर्थो योग्योऽर्थः ।

स च नान्वेति योऽन्वेति न तस्मात् कार्यसंभवः ।

तस्मात् सर्वं सामान्यं अनर्थक्रियायोग्यत्वात् न वस्त्विति वस्तु विशेष एव, तत एव तस्मिन्पत्तेः ।

स्वभावानुगम्यात् तर्हि एकस्य जनकं रूपं तदन्यस्य नास्तीति अजनकः स्यात् ।

न्यस्याजनकात्मतां सचयति । (११६७-६८॥)

ननु न सामान्यमेव जनकमिष्यते येनायन्दोषः स्यादपि तु अनेकात्मतया जनक इत्युक्तमित्यत्राह । यत्साकल्येत्यादि । येषां च विशेषाणां साकल्यवैकल्याभ्यां कार्यस्वाभावभाववत् । तत एव विशेषेभ्यः कार्यस्योत्पत्तिः । तस्मिन् सतीति हेतुभावयोग्ये विशेषे सति भवतः कार्यस्य । तदन्यस्मादिति । विशेषादन्यस्मात् सामान्यावतिप्रसंगात् सर्वः सर्वस्य कारणं स्यात् । यत एवं तस्माद् विशेषा एव जनकाः । न सामान्यं जनकं । ततोऽजनकत्वात् त एव विशेषा वस्तु । परमार्थसन्त इत्यर्थः । किं कारणं (१) यस्मात् पारमार्थिको भावः परमार्थसन्तित्यर्थः । स एवार्थक्रियाक्षमः ।

इदमेव हीत्यादिना व्याचष्टे । अर्थक्रियायोग्यता वस्तुनो लक्षणं । अर्थयोग्यता वस्त्वस्तुनो लक्षणं । वक्ष्याम इति सम्बन्धः (१)

अर्थक्रियाक्षमं यत्तदत्र परमार्थसदि (३।३) त्यादिना । सर्वार्थक्रियायोग्योर्थो विशेषात्मको नात्वेति । विशेषस्य व्यक्त्यन्तराननुयायित्वात् । अन्वेति सामान्यात्वा । तस्मात् सामान्यात्मनो न कार्यस्य सम्भवः ।

तस्मादित्यादिनोपसंहारः । अनर्थक्रियायोग्यत्वादित्यर्थक्रियायामयोग्यत्वादित्यर्थः ।^६ तत एवेति विशेषादेव तस्मिन्पत्तेरर्थक्रियाया निष्पत्तेः ।

तदेवम्परैः कल्पितस्याजनकत्वं प्रतिपादितं । (१६८-६९)

अधुना यत्परेणोक्तं "एकस्य कार्यमन्यस्य न स्यादत्यन्तभेदतः" इति तत्परिहर्तुं तदेव चोद्यमावर्त्तयति । स्वभावानुगम्यात्सर्वाह्यादिना ।

"उवरादिशमने कश्चित् सह प्रत्येकमेव वा (१।७६)"

जनकत्वे भेदा^२विशेषात् सर्वो जनकः स्यात् ।

नैतदस्ति—

तेनात्मना हि भेदेऽपि हेतुः कश्चिन्न चापरः ॥१६९॥

स्वभावोऽयं एकजनकात्मनो भिन्नमानाः^३ सर्वे समं जनका न वा कश्चिज्जनक इति । यथा तेषु न विशेषभावः, ततो भेदाविशेषेऽपि कृतश्चिदात्मातिशयात् कश्चिज्जनको^४ नापरः, न हि तस्य स्वभावो नापरस्य ।

न हि वस्तुस्वभावेषु किमग्निर्दहत्युष्णो वा नोदकमिति पर्यन्योगमर्हति, स्वभावावयोरप्यमिति यतः इति तन्मात्रं स्यात् । निर्हेतुकत्वेऽनपेक्षिणोऽनियमेनातिप्रसङ्गात् । तस्मात् स्वभावोऽस्य स्वहेतोरित्युच्यते । तस्यापि तज्जननात्मता

इत्यादिना प्रागप्येतत् परिहृतन्तथा^५प्याधिकविधानार्थः पुनरुपन्यासः । एकस्य बीजादेर्यज्जनकं रूपन्तद्वन्त्यस्य^६ पृथिव्यादेर्नास्तीति कृत्वाऽप्यः सहकारी अजनकः स्यात् । जनकत्वभावाद् भिन्नस्वभावस्य जनकत्वे चाभ्युपगम्यमाने भेदाविशेषात् सर्वो यवबीजादिरपि शाल्यङ्कुरस्य जनकः स्यात् ।

नैतदित्यादिना परिहरति । शालिबीजस्यैकस्य जनकस्य ग आत्मा तेना^७त्मना पृथिव्यादेः यवबीजादेश्चात्यन्तभेदेषु हेतुः कश्चित् पृथिव्यादिः शाल्यङ्कुरस्य नापरो यवबीजादिः । अशब्दः श्लोकपूरणार्थः । एवकारार्थो वा । किङ्कारणं (१) स्वभावोऽयं भावानां एकस्य यो जनक आत्मा तस्मादात्मनः स्वभावाद् भिन्नमानाः सर्वे समन्तुल्यं जनकाः प्राप्नुवन्ति (१) भेदाविशेषान्न वा कश्चिज्जनक इति (१)

११९३ स्यादेतच्चो^८दं । यद्येषामेकस्माज्जनकादात्मनो भिन्नानान्तदतत्कार्यजननं प्रति नियमलक्षणो विशेषो न सम्भवेत् । किन्तु सम्भवेदेव । तन्न इति विशेषमम्भवात् । भेदाविशेषेऽपि कृतश्चिदात्मातिशयाद्विशिष्टकार्यप्रतिनियतलक्षणात् कश्चिज्जनकः पृथिव्यादिः शाल्यङ्कुरस्य नापरो यवबीजादिः (१) कस्माच्छाल्यङ्कुरजनना^९विशेषस्तस्य पृथिव्यादेः सहकारिणः स्वभावो नापरस्य यवबीजादेः । अयमेव विभागः किंकृत इति चेदाह । न हीत्यादि । किमग्निर्दहत्युष्णो वा नोदकन्वदहत्युष्णं चेति न पर्यन्योगमर्हति प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वात् । एतावत्तु प्रष्टुं युक्तं स्यात् (१) कुतो हेतोरयं यथोक्तस्वभाव इति । अवश्यं हि स्वभावभेदस्य हेतुना भाव्यं । यतो^{१०} निर्हेतुकत्वेऽनपेक्षिणो देशादिनियमेनातिप्रसंगात् । सर्वत्र सर्वदा सर्वात्मना भावप्रसंगात् । तस्मात् स्वभावोऽस्य कारणाभिमतस्य स्वहेतोः सकाशाद् भवतीत्युच्यते । तस्यापि स्वहेतोस्तज्जननात्मता तथाभूतकारणस्वभावजननात्मता तदस्यस्मात् स्वहेतोरित्यनाभिर्हेतुपरम्परा ।

तदन्यस्मात् इत्यनादि^१हेतुपरस्परम् ।

न हि भिन्नानां कश्चिद्वेतुरपरः, स्वभावादिति न किमपि बाधकम् ।

स्वभावोऽयमभेदे तु स्यातां नाशोद्भवौ सकृत् ।

स्वभावेनाभेदात्^१ स्वात्मवद् नानाविभागोत्पत्तिस्थितिनरोधा न स्युः । 471a
तथाऽभेदेनोपलक्षणात् । भेदाभेदलक्षणे हीमे एका^१कारस्यापि व्यतिरेकाव्यतिरेके,
एकात्मनि विरोधाभावात् ।

भेदोऽपि तेन नैवं^१चेत् ;

न च सर्वाकारेणाभेदे ब्रूमो येनैवं स्यात् । किन्त्वस्य कश्चिदात्मा^२ भिन्नाभिन्न
इति भेदात् न सहजाविः ।

न हि भिन्नानस्वभावानां हेतुप्रविभागे बाध^३कं प्रमाणमस्ति । तदेवाह । भिन्ने-
त्यादि । स्वभावादिति वस्तुस्थितेः । एकत्वे तु बाधकमस्तीत्याह । अभेदे त्वित्यादि ।
परस्परमभेदादेकस्य नाशे सर्वस्य धुपपक्षाक्षः उत्पादे सर्वस्योत्पादः स्यादित्यर्थः ।

अभेदादित्यादिना व्याचष्टे । विश्वस्य सर्वस्य पदार्थराशेः स्वभावेनाभेदात् ।
विभागोत्पत्तीत्यादि । एकस्योत्पत्तिर^४न्यस्यानुत्पत्तिरेकस्य स्थितिरन्यस्य निरोध
इत्येवम्बिभागोत्पत्त्यादयो न स्युः । स्वात्मवदिति । यथैकस्यावस्थाविशेषस्य
विभागेन नोत्पत्त्यादयस्तद्वदित्यर्थः । आदिशब्दादेकस्य ग्रहणसन्त्यस्याग्रहणमित्यादि ।
सूत्रे तु नाशोत्पादग्रहणमुपलक्षणार्थं । तथा तेनैव विभागोत्पत्त्यादिना उपलक्षणा-
न्तिश्चयादभेदस्य ।^५ अन्यथा भेदाभेदौ केन लक्ष्येते । एकाकारस्यापीति तुल्या-
कारस्यापि व्यतिरेको विभागः पृथगुत्पत्त्यादिमत्त्वं । तद् भेदस्य लक्षणं ।
अव्यतिरेकोऽविभागः पृथगुत्पत्त्यादिमत्त्वाभावः । तदभेदस्य लक्षणं । सत्यपि
विभागोत्पत्त्यादिमत्त्वे कस्माद् भेद इत्याह । विरोधिनोरित्यादि । विरोधिनो-
रुत्पादानुत्पादप्रभृ^६तिकयोर्युगपदेकात्मनि विरोधात् । नाभेद एवार्थानां किन्तु
भेदोप्यस्ति । तदुक्तं ।

सर्वं हि वस्तुरूपेण भिद्यते न परस्परं ।

स्वरूपापेक्षया चैषां परस्परविभिन्नतेति ।

तेन कारणेन । नैवं (१) न सकृदुत्पादादिप्रसंग इति चेदाह । नेत्याद्यस्यैव
व्याख्यानं । न च सर्वेणाकारेणाव्यतिरेकमभेदं ब्रूमः । येनैवं स्यात् । सकृन्ना- 119b
वोत्पादादि स्यात् । किन्त्वस्य बाह्याध्यात्मिकस्य भेदस्य कश्चिदात्मा घटा-
द्यवस्थाविशेषलक्षणो भिन्नो नान्यस्त्रैगुण्यात्मकः सुखदुःखमोहात्मताया वस्तु
रूपताया ब्रव्यरूपताया सत्तारूपतायाश्च सर्वानुगमात् । तेनाग्रमर्थोवस्थातद्वतोः

एवं हि—

य एकस्मिन् विनश्यति ॥१७०॥

तिष्ठत्यात्मा न तस्यातः;

स्थानास्थानयोरेकाश्रयत्वे^३ कोऽन्यो धर्मो भेदकः ? एवं क्वचिदपि नानात्वं न स्यात् । सर्वाकारविवेकिनोरर्थयोरभ्युपगमात् । नाम केवलं नेष्टं स्यात् । वस्तु तु^४ नेत्युक्तं प्राक् ।

तद् इमे नैकयोगक्षेमाः इमे भावा भिन्ना एव ।

न स्यात् सामान्यभेदधीः ।

तद् इदं नार्थान्तरं अनायत्तं, अजन्यत्वात्, अस्य सामान्यं भेदो वेति व्यपदेशं

परस्परमभेदोप्यवस्थानान्तु परस्परमभेद एव । इति यथोक्तादवस्थादिलक्षणाद्यु-
भेदात् । (१६६-७०)

एवं तर्हि सामान्यस्य नित्यत्वात् सर्वत्र स्थानं । विशेषाणान्तु विनाश इत्येत-
दङ्गीकृतं । ततश्चैकस्मिन् विशेषे विनश्यति सति यस्तिष्ठति सामान्यात्मा न स
तस्य विशेषस्य सम्भवः । विरुद्धधर्माध्यासात् सामान्यविशेषयोर्भेद एव स्यात् ।
अन्यथा स्थानास्थानयोरेकाश्रयत्वेभ्युपगम्यमाने विरुद्धावपि धर्मविकात्म-
न्यङ्गीकृतौ भवतश्च (१) कोन्यो धर्मो भेदको नैव कश्चित् । नैव विरुद्धौ धर्मा-
वेकत्राङ्गीक्रियेते तयोर्लक्षणभेदाद् भिन्नत्वात् । तथा हि विशेषाः पृथगुत्पादा-
दिना सर्वाकारविवेकिनः सामान्यन्तु पृथगुत्पत्त्याद्यभावात् सर्वत्राविवेकीत्यत
आह । सर्वाकारेत्यादि । सर्वाकारविवेकाविवेकिनोर्यथाक्रममभेदसामान्ययोरर्थयो-
रभ्युपगमात् । नाम केवलमिति^३ भेदसामान्ये भिन्ने इत्येतदभिधानमात्रं नेष्टं
स्यान्न तु वस्तु । वस्तु तु भेदसामान्यात्मकपरस्परभिन्नमेवेष्टं । एतच्चोक्तं
प्राक् । नामान्तरं वार्थभेदमभ्युपगम्य तथाभिधानादित्यादिना ।

तदिति तस्मात् । इमे भावा इति विशेषाः सामान्यम्भा परस्परभिन्ना एव ।
किंभूता नैकयोगक्षेमा विरुद्धधर्माध्यासिता इति यावत् । अतः कारणान्न स्या-
त्सामान्यभेदधीः । सामान्यविशेषयोः परस्परमसम्बन्धन्ती बुद्धिर्न स्यादित्यर्थः ।
बुद्ध्यभावाच्च व्यपदेशोपि प्रतिक्षिप्त एव । बुद्धिनिबन्धनत्वात्तस्य । तेन ।

“अन्योन्यापेक्षिता नित्यं स्यात् सामान्यविशेषयोः ।

विशेषाणान्तु सामान्यन्ते च तस्य भवन्ति हि (भाकृ० ६)”

—इति निरस्तं । तदिति तस्मात् । इदं सामान्यमभेदयोर्नार्थान्तरं । भेदेऽवना-
यत्तं । कस्मात् (१) तैर्भेदैस्तस्य सामान्यस्याजन्यत्वात् ।

नार्हति ।

अन्यापोहेऽपि समान एष प्रसंग इति चेत् । न समानः । तथा—

निवृत्तेर्निःस्वभावत्वात् न स्थानास्थानकल्पना ॥१७१॥

अन्यापोह^६ इति न कश्चिद् भावः तस्यापि स्वभावानुसंगिणीभिः स्वरूप-
स्थितिप्रच्युतिकल्पनाभिः कल्पना न स्यात् ।

उपसवश्च सामान्यधियस्तेनाप्यदूषणा ।^७

471b

मिथ्याज्ञानं हीनं निर्विषयमेव अनेकत्रैकाकारं तद्विषयस्याभावात्, न स्थिति-
रस्थितिर्वा ।

द्वितीयोर्थः (१) तद्विषयं भेदात्मकं वस्तु सामान्यादर्थान्तरन्तस्मिन् सामान्ये
अनायत्तन्तेनाजन्यत्वात् । नित्यस्यार्थक्रियाऽसामर्थ्यात् । अस्य भेदम्येदं सामान्य-
मिति व्यपदेशं नार्हति । भेदो वास्य सामान्यस्येति ॥

अन्यापोहेऽपि सामान्ये एष प्रसंग इति । य एकस्मिन् विनश्य^८ति तिष्ठत्या-
त्मेत्यादिकः । तथा हि ध्वे खदिरे वा विनश्यत्यवृक्षव्यावृत्तिस्तिष्ठत्येव वृक्षान्तरे ।
नेत्यादिना परिहरति । अयमत्रार्थो द्विविधोन्यापोह एको विजातीयव्या-
वृत्तौ बाह्यः स्वाकारभेदेनाध्यस्तो विकल्पबुद्ध्या यो विपरीतक्रियते शब्देन च ।
तस्यैवार्थक्रियाकारित्वेन च प्रवृत्तिविषयत्वान्न बुद्धि^९प्रतिभासमात्रस्यार्थकारित्वा- 120a
भावात् । अपरोर्याद् यत् प्रतीयतेऽन्यनिवृत्तिमात्रं । (१७०—७१)

यच्चैतदन्यनिवृत्तिमात्रन्तस्य निःस्वभावत्वान्नैतच्चोद्यं । आ चा र्ये ण वा
यदभिमतन्तस्य निःस्वभावत्वादभावादित्यर्थः । तदाह (१) निवृत्तेर्निःस्वभावत्वा-
विति न स्थानास्थानकल्पना ।

विशेषे विनश्यति किमन्यापोहस्तिष्ठति । किम्वा निवर्त्तत इति । इयं स्थाना-
स्थान^१कल्पना युक्ता । तस्येत्यन्यापोहस्य । स्वभावानुपङ्गुण्यो वस्त्वनुपातिन्यः ।
विकल्पबुद्धयारोपितं यत्सामान्यन्तत्र तर्हि स्वरूपस्थितिप्रच्युतिकल्पना भविष्यती-
त्यत आह । उपप्लवक्षेत्यादि । यः सामान्याकारोज्ञेयपदार्थाभिन्नः प्रतिभासते (१)
सामान्यधिय उपप्लवो भ्रान्तोऽतः सोऽपि बहिर्निस्त्येव (१) यत एवन्तेनापि विप्लवत्वेन
कारणेन^२ सामान्यधीः । अदूषणा । नास्यां यद्योक्तं दूषणमस्तीति विग्रहः ।

इदमेकाकारं विकल्पविज्ञानं निर्विषयं । यस्मान्मिथ्याज्ञानमभिध्यायैर्मेव
कथमिति चेदाह । अदित्यादि । यस्मादनेकत्रैकाकारं । तद्विषयस्य विकल्पविज्ञान-
विषयस्य सामान्यस्य न स्थितिरस्थितिर्वा । कस्मात् (१) तस्य मिथ्याज्ञान-
विषयस्याभावात् । (१७१—७२)

यत्पुनरिदं वचनं तज्जनको हि तत्स्वभावः—

यत्तस्य जनकं रूपं^१ ततोऽन्यो जनकः कथम् ॥१७२॥

इति ब्रूमः, तत्रान्यजनकं रूपं नास्तीति न ब्रूमः । किन्तुहि ? यदेकस्य तज्जनकं स्वरूपं तदन्यस्य नेति ब्रूमः । अन्योऽपि स्वरूपेणैव जायते न (पर)रूपेण अतस्त्वात् । तेऽपि यथास्वं भिन्ना जनकाश्च स्वभावेनेति कोत्र विरोधः ? एकरूपविकलः तद्रूपो न स्यात्, नातत्कार्यः^३ । तेनैव तत्कार्यं इत्यत्र को न्यायः ?

अपि च ।

भिन्ना विशेषा जनकाः

इत्युक्तम् ।

तेऽपि विशेषास्तेषां तस्मात् नान्योन्यान्वयिनः । यदेकस्य जनकं रूपं^४ तस्मास्ति । न तावताऽजनकाः । यदि तेऽभिन्नाः, तथा सति सत्यम् । विशेषा जनकाः, तेऽपि

समानदोष^३नामपनीय पुनः प्रकारान्तरेण प्रक्रान्तञ्चोद्यं परिहर्तुमाह । यत्पुनरित्यादि । तज्जनको हि तस्य शाल्यङ्कुरस्य जनको हि न तस्य शालिबीजस्य स्वभावः । यच्च तस्य शालिबीजस्य शाल्यङ्कुरजनकं रूपं । ततो जनकाद् रूपान्वयः पृथिव्यादिजनकः कथमिति । तत्रेत्युपन्यासे । तत्र वा चोद्ये प्रतिविधीयते । शालिबीजादन्यस्य^४ पृथिव्यादेस्तज्जनकमङ्कुरजनकं रूपं नास्तीति न ब्रूमः । किन्तुहि यदेकस्य शालिबीजस्य जनकं रूपान्वयस्य पृथिव्यादेर्नेति ब्रूमः । भावानां परस्परमनन्वयात् । अन्योपीति । पृथिव्यादिः । न पररूपेणेति न शालिबीजरूपेण । किं कारणम् (१) अतत्त्वाद् तत्स्वभावत्वात् । न चात्र बाधकं प्रमाणमस्तीत्याह । ते पृथिव्यादयो यथा^५स्वमिति (१) यस्य यत्स्वलक्षणं तेन भिन्नाश्च परस्परमेकस्य कार्यस्य जनकाश्च स्वभावेनेति कोत्र विरोधो न कश्चिद् बाधकप्रमाणाभावात् । न तु शाल्यङ्कुरजनकाभिर्मतेन शालिबीजरूपेण विकलस्य पृथिव्यादेः शाल्यङ्कुरकार्यत्वम्वरुद्धमित्यत आह । एकरूपेत्यादि । एकस्य शालिबीजस्य जनकं यद्रूपान्तेन विकलः पृथिव्यादिस्तद्रूपः शालिबीजादिस्वभावो न स्यात् । नातत्कार्यः किन्तु तत्कार्य एव । स शाल्यङ्कुरः कार्यमस्येति विप्रश्नः । यदि तु बीजस्यैवाङ्कुरजनकत्वं स्यात् स्याद् विरोधस्तच्च नास्ति । तदाह । तेनैवेत्यादि । शालिबीजेनैव तत्कार्यमङ्कुराख्यं ।

अपि चेत्यादिना पूर्वोक्तं स्मारयति ।

120b

“एकापाये फलाभावाद् विशेषेभ्यस्तदुद्भव” इति (१) प्रमाणबलेन विशेषा जनका इत्युक्तं प्राक् । तेनात्मनेति तेन जनकरूपेण । यदेकस्य बीजस्य जनकं

न विशेषस्वभावाः ।

स्यादेतत् । अत्रिवा अयि^५ नदेकशक्तियोगात् जनकाः । तेनाजनकाः प्रोक्ताः ।
तेन सामान्यरूपेण तेऽजनकाः । तस्यानपायात् । एकत्र स्थितेनाऽपि कलो^६त्पाद-
प्रसंगादित्युक्तम् ।

प्रतिभासोऽपि भेदकः ॥१७३॥

अनन्यभाक् ;

किंच, शब्दा उत्पादस्थितिनिरोधविशेषाः । सर्वार्थाभेदचित्तो यः^७ तस्य 472a
ह्यर्थेषु बुद्धिप्रतिभासभेदो विरुद्धधर्माध्यासात् न वा स्यात् । सति वा तस्मिन् अभेदे
न क्वचित् स्यात् । तथा चैकात्मवद् अयं (प्र)तिभागो^१ न स्यात् । तस्मादयं
भिक्षप्रतिभासादिर्भेद एव न ।

रूपमन्यस्य पृथिव्यादेस्तस्मास्ति । न तावदेति शालिबीजरूपवैकल्यमात्रेण जनकः
पृथिव्यादयः । अप्यभेद इत्यादि । तेषु भेदेष्वभेदोप्यस्तीत्यर्थः ।

स्यादेतदित्यादिना व्याचष्टे । तदेवाभिन्नं रूपमेका शक्तिस्तया योगात् ।

तेनेत्या चा र्यः । तेनाभिन्नेन^१ रूपेण ते विशेषा अजनकाः प्रोक्ताः ।

सत्यपीत्यादिना व्याचष्टे । तेन सामान्यरूपेण ते विशेषा अजनकाः (१)
किङ्कारणं (१) तस्य सामान्यरूपस्य नित्यत्वेनानपायात् । एतच्च “नापैत्यभिन्न-
न्तद्रूपम्बिशेषाः स्वरूपपर्यायिन” (१।१६७) इत्यादिना प्रागुक्तं । (१७२-७३)

“स्यातां नाशोद्भवौ सकृदि” (१।१७०) त्यादिना विरुद्धधर्माध्यासाद् भेद-
प्रसाध्य प्रतिभासभेदेनापि साधयितुमाह । किं चेत्यादि । किम्बिशिष्टः प्रति-
भासभेदः (१) अनन्यभाक् । प्रतिव्यक्ति भिन्नः । अपिशब्दादुत्पत्त्यादिभेदश्च
भेदकः । एतच्च पूर्वोक्तमेव समुच्चीयते ।

योपि वेदान्तवाद्याह । अभावग्रहणनिमित्तको हि भेदग्रहो न चाभावः
प्रत्यक्षग्राह्यः । तेन प्रत्यक्षेण सत्तामात्रद्वन्द्वमुच्यते न भेदः । तदुक्तं ।

“गव्यवैवोपजातन्तु प्रत्यक्षं न विशिष्यते” (१)

इत्यत आह^४ । व्यापमित्यादि । तस्येत्यभेदवादिनः । बुद्धिप्रतिभासभेदो
बुद्धेराकारभेदः । विरुद्धधर्माध्यासरचेति पृथगुत्पत्तिविनाशादिकः । सति वा तस्मिन्
प्रतिभासादिभेदे भावानामभेदेभ्युपगम्यमाने न क्वचिद् भेदः स्यात् । लोकप्रती-
तश्च भेदः । तथा चेत्यभेदे सति अयं प्रविभाग इति प्रतिभासादिप्रविभागः ।
एकात्मवत् । ययैकस्मिन् सुखात्म^५नि न प्रतिभासादिभेदस्तद्वत् । तस्मादयं बाह्या-
ध्यात्मको भेदो विशेष एव परस्परविलक्षण एव । किभूतः (१) भिक्षप्रतिभा-

न चात्र अभेदप्रतिभासापरदर्शनं अभूतं, यद्वलेन अभेदज्ञानं जायेत । ततो विशेष एव भोऽर्थः ।

स एवार्थस्तस्य^३ व्यावृत्तयोऽपरे ।

तत् कार्य कारणञ्चोक्तं तत्स्वलक्षणमिष्यते ॥१७४॥

तत्त्यागाप्तिफलाः सर्वाः पुरुषाणां प्रवृत्तयः ।

योर्थक्रियाकारी स एव धत्स्वित्युक्तम् । स च विशेष एव । अच्च^३ सामान्य-
मिति तद्वि तस्यैव व्यावृत्तिः । न हि तस्यार्थत्वे दृश्यस्य रूपानुपलक्षणं युक्तम् ।
भेदेषु अभेदप्रत्ययस्य तदुपलक्षणकृतत्वात् ।

अपि^४ च—

यथा भेदाविशेषेऽपि न सर्वं सर्वसाधनम् ॥१७५॥

तथा भेदाविशेषेऽपि न सर्वं सर्वसाधनम् ।

साविः । भिन्नः प्रतिभासादिर्यस्येति विग्रहः ।

निर्विकल्पकबोधेन द्वायात्मकस्यापि वस्तुनो ग्रहणादभेदोपीति चेदाह ।
न चात्रेत्यादि । अत्रेति भेदेषु । अपरमिति द्वितीयं । यद्वलेनाभिन्नप्रतिभास-
बलेन । ततो विशेष^५ एव भेद एव । न त्वभेदोस्ति । स एव विशेषो वस्तु ।

ये त्वपरे सामान्यधर्मा वस्तुत्वादयस्तस्यैव व्यावृत्तयः कल्पिताः । (१७३-७४)

तत्कार्यमित्यादि । कार्यादिपदसामानाधिकरण्यान्तपुंसकं । अन्यथा विशेष-
शस्य प्रकान्तत्वात्स इति स्यात् । तदेव विशेषरूपं कार्यं कारणं चोक्तस्तदेव स्वल-
क्षणमुच्यते (१) तत्त्यागाप्तिफला इति तस्यैव विशेषस्य हेयस्यो^६ पादेयस्य वा
यथाक्रमं त्याग आप्तिश्च फलं यासाम्प्रवृत्तीनान्तास्तथोक्ताः । स चार्थक्रिया-
कारी विशेष एव । तस्यैवेति विशेषस्यापरस्माद् विजातीयाद् भेदो व्यावृत्ति-
मात्रं । न तु वस्तुभूतं किञ्चित् सामान्यं नाम । (१७४-७५)

यदि हि स्यात् तदुपलब्धिलक्षणप्राप्त्यभेदव्यतिरेकिणोपलभ्येत । हि यस्मा-
[212] त् । न हि तस्य सामान्यस्यार्थत्वे वस्तुत्वे सति दृश्यस्य सत्तः । रूपानुपलक्षणं
स्वरूपाग्रहणं युक्तं । कस्मात् । तदुपलक्षणकृतत्वात् सामान्योपलक्षणकृतत्वाद्
भेदेषु भेदप्रत्ययस्य । न हि स्वयमगृहीतस्मरत्र ज्ञानहेतुः ।

एवन्तावत् मी मां स का दिमतेन प्रातिभासिकं सामान्यं निराकृत्यानुमानिक-
मपि पूर्वोक्तं सांख्य मतेन निराकर्तुमाह । अपि चेत्यादि । यथा सांख्यस्य भेदा-
विशेषेपि न सर्वं सर्वसाधनं । तथा बौद्धस्य भेदाविशेषेपि न सर्वं सर्वसाधनं । कस्य
पुनश्चोद्यस्यायं समाधिरित्याह । यदुक्तमित्यादि । तज्जनकस्वभावादिति (१)

एवं जनकस्यभावात् भेदजनकं स्यात् । जनकत्वेऽपि^५ अविशेषात् सर्वो जनकः स्यादिति यदुक्तम् । अत्र चोद्ये । यदि अविशेषभूतं, तथा च सति यथाऽऽत्मत्वाभेदादिगोत्र अभेदस्य विशेषाभावे^६ऽपि न सर्वो सर्वजनकः, तथा विशेषेऽपि भविष्यति ।

अथवा—

भेदे हि कारके किञ्चिद् वस्तुधर्मतया भवेत् ॥१७६॥

अभेदे तु विरुध्येते तस्यैकस्य क्रिया^७क्रिये ।

472b

भेदमात्राविशेषेऽपि स्वहेतुप्रत्ययनियमितस्वभावत्वात्, कश्चिदेव कारकः स्यान्नान्ये, अतस्त्वभावलक्षणत्वात् । तथा नात्र कश्चिदपि^८ विरोधः ।

एकत्वेऽपि न तत् तस्मादेव एवं कारकत्वाकारकत्वे इति ।

एकत्वेऽपि न तस्य तत्रैव तथा कारकत्वाकारकत्वे इति हि विरोधः ।

भेदोप्यस्ति क्रियातश्चेत् न कुर्युः सहकारिणः ॥१७७॥

अथ सर्वाकारेषु अभेदो नो^९च्यते भेदस्य भावात् । ततश्च न कारकं किञ्चिदपि । तथा चेत् केनाऽपि प्रकारेण भेदात् सहकारी हि कारको न स्यात् ।

पर्यायेणाथ कर्तृत्वं स किं तस्यैव वस्तुनः ।

शाल्यङ्कुरजननस्वभावाद् भिन्नः पृथिव्यादिः । अस्येत्यङ्कुरस्य । जनकत्वे वाभ्युपगम्यमाने भेदस्याविशेषात् सर्वो जनकः स्यादिति । अत्र चोद्ये उक्तमेवोत्तरं । इदन्तु द्वितीयमुच्यते । किं पुनरुक्तमित्याह । यदीत्यादि । प्रतिनियत^{१०}कार्यजनकजनकत्वलक्षणो विशेषो न स्यात् । (१७५-७६)

स्यादेतच्चोद्यमिति ।

यथेत्यादिना श्लोकार्थमाह । तथा विशेषेऽपि भविष्यति । न सर्वः सर्वजनक इति सम्बन्धः । अस्तुधर्मतयेति वस्तुशक्त्या । भावानामभेदे त्वभ्युपगम्यमाने । तस्य सर्वत्राभिन्नत्वेनाभ्युपगतस्यैकत्र क्रियाक्रिये विरुध्येते । (१७६-७७)

भेदमात्रेत्यादिना व्याचष्टे । हेतुरुपादानकारणं । प्रत्यया^{११}सहकारिणः । (१) स्वहेतुप्रत्ययाः स्वहेतुप्रत्ययास्तैर्नियमितो विशिष्टकार्यनिर्वर्तनसमर्थः कृतः स्वभावो येषान्ते तथोक्ताः । तद्भावस्तस्मात् । नान्य इत्यकारकाभिमतता न कारका स्युः । किञ्चकारणम् । (१) अतस्त्वभावत्वात् । अतस्कार्यजननस्वभावत्वात् । तस्येत्येकस्य त्रैगुण्यस्य । तत्रैवेत्येकस्मिन्नेव कार्ये । तथेति तेनैवाभिन्नेन प्रकारेण । तथापि यदा शालिबीजं शाल्यङ्कुरं जनयति तदैव न यवबीजं शाल्यङ्कुरं जनयति । यच्च शालिबीजस्यात्मा । स एव यवबीजस्येत्येकत्रैकस्य क्रियाक्रिये प्रसज्येते ।

अथ च^३ न किञ्चिदपि कारकं, अभावः स्यात् । सर्वेषां सर्वत्र पर्यायेणोप-
योगात्, तन्निवेदिन्या रूपान्तरेण परिणताया उपयोगात् एकस्य कथं न तस्यैवैकस्य
पर्यायस्य^४ आशयो वा । अभिरूपपरिणामो वा । विशेषे वा कथञ्चिद् एकत्व-
हानिरिति न किञ्चिदपि युक्तम् ।

किञ्च—

अत्यन्तभेदाभेदौ च स्यातां तद्वति वस्तुनि ॥१७८॥

त्रैगुण्यस्य तेन तेन शालिबीजादिसन्निवेशेन भेदोप्यस्ति । अतो भेदात् कस्यचिद्
क्रिया चेत् । “भेदश्चेदक्रियाहेतुर्न कुर्युः सहकारिणः ।” तेषामपि परस्परं भेदात् ।

नेत्यादिना व्याचष्टे । सर्वाकारा धियः^५ किन्तस्यैकस्य वस्तुनः । नैवेत्यर्थः ।
भेदाधिष्ठानत्वात् । पर्यायस्येति भावः ।

अथेत्यादिना व्याचष्टे । सर्वेषाम्भेदानां सर्वत्र कार्ये पर्यायेण क्रमेणोपयोगात् ।
एतच्च यदा प्र धा न शक्त्याधिष्ठितानामेव भेदानामपरापरपरिणामेन कार्यकर्तृत्व-
मिति दर्शनन्तदोक्तं । यदा त्रिवदं दर्शनम्प्रधानशक्तिरेवापरापररूपेण परिणामार्थ-
क्रिया^७यामुपयुज्यते तदेदमुच्यते (१) शक्तेर्वेत्यादि । त्रैगुण्यलक्षणायास्तन्निवेदिन्याः
पूर्वमकारकाभिमतपदार्थनिवेदिन्याः पश्चाद् रूपान्तरेण कारकाभिमतरूपेण
परिणताया उपयोगान्नैव कश्चिदकारकोस्तीत्यनेन सम्बन्धः । भेदो नानात्वमाश्रयो
यस्य पर्यायस्य स तथोक्तः । एकस्याभेदस्य कथञ्चिद् । शालिबीजस्यैकस्य
यवबीजादिरूपतया परिणामो न युक्त इत्यर्थः ।

एतेन स किन्तस्यैव वस्तुन इत्येतद् विवृतं । (१७७-७८)

शक्तेर्वेति यदुक्तन्तत्राह । परिणामो वेति । अव्यतिरेकिण्या इति निर्वि-
भागायाः शक्तेः परिणामो वावस्थानान्तरप्राप्तिर्वा कथं । अथेव्यतेऽवस्थान्तराणां
प्राप्तिरात्मभूतैव त्रैगुण्यस्य । ततो विशेषे वा कथञ्चिदभ्युपगम्यते । प्रधानस्यैक-
त्वहानिरिति ।

एवन्तावत्परिणामपक्षं निराकृत्याधुनाऽभि^८न्नम्वा भिन्नाभिन्नम्वा भिन्नम्वा
सर्वासु चोत्तरोत्तरावस्थास्वनुयायित्वाद्ब्रह्म^९(?ध्वं)वृत्ति वा । ससं सर्वासु
व्यक्तिष्वनुयायित्वात् तिर्यग्वृत्ति वा सामान्यमभ्युपगम्य सांख्यमीमांसा स क नै
या यि काद्यभिमतं दूषयितुमाह । किञ्चेत्यादि ।

तेन योपि दिगम्बरो मन्यते (१) नास्त्याभिर्घटपटादिष्वेकं सामान्यमिष्यते
तेषामेकान्तभेदात् । किन्त्वपरापरेण पर्यायेणावस्थासंज्ञितेन परिणामि द्रव्यमेतदेव
च सर्वपर्यायानुयायित्वात् सामान्यमुच्यते । तथा हि सुवर्णात्मकं धातुं भङ्ग्यत्वा

अन्योन्यं वा तयोर्भेदः सदृशासदृशात्मनोः ।

मौलिनिर्वर्तने तदेव सुवर्णद्रव्यं घटरूपतया विनश्य मौलिरूपतयोत्पद्यमानं सुवर्णस्वभावेन तिष्ठतीत्यपरापरावस्थायाः परिणामि । तत्सामान्यमित्युच्यते । परिणामित्वादेव चावस्थातद्वतोरभेदोन्यथावस्थातुः सकाशादवस्थाया भेदे परिणामायोगात् । घटात्मतया च सुवर्णद्रव्यस्य विनाशपटार्थी शोकं प्रतिपद्यते । मौलिरूपतयोत्पादे तदर्थी प्रामोद्यं प्रतिपद्यते (१) सुवर्णतया च विनाशोत्पादाभावे सुवर्णार्थी माध्यस्थ्यं प्रतिपद्यते (१) तेन युगपदुत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं भविति वस्तुनो लक्षणमिति । तदाह ।

“घटमौलिसुवर्णार्थी वि(?)नाशोत्पादस्थितिष्वयं ।

शोकप्रमोदमाध्यस्थं जनो याति सहेतुकं ।

न नाशेन विना शोको नोत्पादेन विना सुखं ।

स्थित्या विना न माध्यस्थन्तस्माद् वस्तु त्रयात्मकं ।

पयोन्नतो न दध्यस्ति न पयोनि दधिव्रतः ।

अगोरसन्नतो नोभे तस्माद् वस्तु त्रयात्मकं ।

न सामान्यात्मनोदेति न व्येति व्यक्तमन्वयात् ।

वे (व्ये)त्युदेति विशेषेण सहैकत्रोदयादि सदि'ति ।

सोप्यत्र निराकृत^६ एव द्रष्टव्यः । तद्वति सामान्यविशेषवति वस्तुन्यभ्युपगम्यमाने । अत्यन्तभेदाभेदौ स्यातां । विशेषेभ्यो घटपटादिभ्यः सामान्यस्य प्रैगुण्यादिलक्षणस्याव्यतिरेकात् सामान्यमपि विशेषात्मकमित्यत्यन्तभेदः स्यात् । सामान्यस्याभावात् । सामान्याद् विशेषाणामव्यतिरेकादकथमित्यन्ताभेदो विशेषाणामभावात् । एकभेदसामान्यात्मक^७ नास्तीति यावत् ।

122a

अथ सामान्यविशेषयोः कथंचिद् भेद इष्यते । अत्राप्याह । अन्योन्यमित्यादि । सदृशासदृशात्मनोस्सामान्यविशेषयोर्यदि कथंचिदन्योन्यस्परस्परभेदस्तदैकान्तेन तयोर्भेद एव स्यात् । घटपटवत् । न चार्थान्तरं सामान्यं प्रतीयते । तस्मान्नैकं सामान्यविशेषात्मकं वस्तु विद्यते । दिग्गम्ब र स्यापि तद्वति वस्तुन्यभ्युपगम्यमानेऽत्यन्तभेदाभेदौ स्यातां । यदा घटाद्यवस्थाभेदेभ्यः सुवर्णत्वसामान्यस्याभेदस्तदात्यन्तमेकान्तेन भेदः स्याद् घटमौल्यादेः । सुवर्णत्वसामान्यस्याभावात् । अथ सुवर्णत्वसामान्याद् घटमौल्याद्यवस्था भेदानामभेदस्तदात्यन्तमभेद एकान्तेनैकत्वं सुवर्णरूपतैव स्यादित्यर्थः । अथावस्थातद्वतोः स्वभावाभेदे सत्यपि लक्षणभेदाद् भेद इष्यते । तथा हि सुवर्णत्व^८ सामान्यस्य स्वरूपं सर्वावस्थानुयायि प्रतीयते (१)

अथाऽभिज्ञेनात्मना स्यात्प्रभूतेन भिन्नस्वभावाः तदभिन्नस्वभावात्मात्वात्
तद्वन्तः स्युः । भेदस्यापि कुतो^६ भेदः परस्परम् ।

सामान्यस्य च तस्य न तदात्मता । तेनाऽपि तदात्मना तथा भवितुं न युक्तम् ।
473a तथाभावे हि तद्वर्मा स्यात् । न ह्ययं एकः प्रवृत्तिनिवृत्तिस्वभावो युक्तः^७ ।
न सर्वात्मनाऽभेद एव ।

घटाद्यवस्थानां स्वरूपं व्यावृत्तं प्रतीयते । तेनावस्थातद्वतोर्लक्षणभेदाद् भेदोस्त्येवे-
त्यत्राह । अन्योन्यमित्यादि । सदृशासदृशादभिनोरित्यवस्थातद्वतोर्यदि भेदस्तदा
तयोरन्योन्यभेदः परस्परमेकान्तेन भेदः स्यात् । अनुगतव्यावृत्तिरूपयोः परस्परा-
संश्लेषात् । न चापरः स्वभावोस्ति येन तयोरभेदः स्यादनन्तधर्मात्मकस्य धर्मिणो-
ऽप्रतीते (:) । भावाश्चेद् भेद्विन इति सम्बन्धः । अभिज्ञेनात्मना प्रधानाख्ये-
नान्येन वा । वस्तुत्वादिना सुवर्णत्वेन वा तेषामेव घटादीनाम्भेदानां स्वात्म-
भूतेनाव्यतिरिक्तेन तद्वन्तः स्युरभिन्नस्वभाववन्तः स्युः । तेषां प्रधानादीनामभिन्नः
स्वभावस्तदभिन्नस्वभावः आत्मा रूपं यस्य भेदस्य घटादिलक्षणस्य स तदभि-
न्नस्वभावात्मा । तदभावस्तस्माद् (१) भेदस्यापि कुतो भेदः परस्परं । नैव । अने-
नात्यन्ताभेदो व्याख्यातः ।

अथ तस्य भेदस्य घटादिलक्षणस्य समान एक आत्मा न भवति । भेदस्य
घटादिरूपेणानेकात्मकत्वात् । तथा सति तदात्मना भेदस्वभावेन तेनापि सामान्य-
पदार्थेन त्रैगुण्यादिना तथेति सामान्यात्मना भवितुं युक्तं । भेदादव्यतिरिक्त^८-
त्वात् सामान्यस्य समानता न प्राप्नोतीत्यर्थः । एतेनात्यन्तभेदो व्याख्यातः ।

तथाभावे हीति सामान्यात्मकत्वे प्रधानादेरिष्यमाणे प्रधानाद्यात्माऽतद्वर्मा
भेदधर्मा न स्यात् । अव्यतिरेकिणावस्थाख्येन धर्मेण तद्वान्न स्यादित्यर्थः । अव-
स्थातद्वतोः परस्परतो भेदः स्यादिति यावत् । तमेव साधयन्नाह । न ह्ययमित्यादि ।
अयमेकः स्वभावः प्रवृत्तिनिवृत्तिमात्र युक्त इति सम्बन्धः । स्थानं प्रवृत्तिः ।
विगमो निवृत्तिः । तथा हि प्रधानशक्तौ स्थितायां सुवर्णव्रव्यत्वादौ च स्थितेऽ-
वस्थानान्निवृत्तिरिष्यते । एतेनान्योन्यम्वा तयोर्भेद इत्यादि व्याख्यातं ।

नेत्यादिना परामिप्रायमाशंकते । न सर्वात्मना सामान्यविशेषयोरभेद एव
122b किन्तु तयोरपि भेदसामान्ययोर्भेदो भवे^९ इति । न हीत्यादिना व्याचष्टे । क्वचिद्
द्रव्ये सामान्यविशेषस्य परस्परभेदोऽभेदो वैकान्तिको न हीति सम्बन्धः । किङ्का-
रणं (१) द्विवैकित्येत्यादि । सामान्यं शक्तिः सुवर्णत्वन्द्रव्यत्वञ्चाविशेषो घटादय
इत्येवंभेदेन व्यवस्थापनात् ।

तयोरपि भवेद्भेदो यदि;

न हि क्वचिद् भेदोऽभेदो वैकान्तिकः, सामान्यविशेषेति व्यवस्थापनात् ।

येनात्मना तयोः ॥१७९॥

भेदः सामान्यमित्येतद्यदि भेदस्तदात्मना ।

यदि स भेदः सामान्यविशेषयोर्यमात्मनमाश्रित्य सामान्यविशेषेति तेनात्मना भेदस्तदा^१ व्यतिरेक एव । यस्मात् तौ यदि तयोरार्त्मानौ व्यतिरेकिणौ तदा व्यतिरेक एव, सामान्यविशेषयोर्हि स्वभावभेदात् ।

स्वभावो हि भावः । एवं हि—

भेद एव तथा च^३ स्यान्निःसामान्यविशेषता ॥१८०॥

भेदसामान्ययोर्यद्वद् घटादीनां परस्परम् ।

व्यतिरेके च सामान्यविशेषयोर्भेदोऽपि न सामान्यवद परस्परसम्बन्धाभावात् ।
घटादि^४वदित्युक्तम् ।

अपि च—

येनेत्या चा र्यः । तयोर्भेदसामान्ययोरयं भेद इदं सामान्यमित्येतद्वेनात्मना व्यावृत्तेनानुगतेन च स्वभावेन भेदो व्यवस्थाप्यते । यदि तेनात्मना सामान्य-विशेषयोर्भेदस्तदा भेद एवात्यन्तः । (१७९)

यदीत्यादिमा व्याचष्टे । यमात्मनमित्यनुगतं व्यावृत्तञ्च । तेनात्मना सामान्यविशेषयोर्यदि भेद इति सम्बन्धः । एतदेव स्फुटयन्नाह । यस्मादित्यादि । तौ भेदव्यवस्थापकावात्मानौ तयोरिति सामान्यविशेषयोः । स्वात्म(१)नौ स्वभावभूतौ । तौ चेदनुगतव्यावृत्तावात्मानौ व्यतिरे^२किणौ परस्परव्यावृत्तौ तदा व्यतिरेक एव भेद एव । किङ्कारणं (१) स्वभावभेदात् । (१७९-८०)

स्यान्मतम् (१) अवस्थाऽवस्थात्रोर्भेदव्यवस्थापको हि स्वभाव एव भिद्यते न भाव इत्याह । स्वभावो हीत्यादि । स्वभाव एव भाव इत्यर्थः । तथा चेति (१) भेदसामान्ययोरत्यन्तभेदे सति । भेदस्य निस्सामान्यता । सामान्यस्य च निर्विशेषता स्यादिति सम्बन्धः (१) सामान्यस्य भेदवत्त्वं भेदवानां च सामान्यवत्त्वं न स्यात् सम्बन्धाभावादिति यावत् । यद्वद् घटादीनां भेदानां सम्बन्धाभावात् परस्परन्तद्वत्ता नास्ति । (१८१)

व्यतिरेके घेत्यादिनार्थमाह । भेदसामान्ययोरजन्यजनकत्वेन सम्बन्धाभावात् । भवति च तयोस्सम्बन्धितया प्रतीतिस्तस्माद् भ्रान्तत्वमुक्तमिति “न स्यात् सामान्यभेदधीरि”त्यत्रान्तरे (११७१) । (१८०-८१) ।

यमात्मानं पुरस्कृत्य पुरुषोऽयं प्रवर्तते ॥१८१॥

तत्साध्यफलवाञ्छावान् भेदाभेदौ तदाश्रयौ ।

चिन्त्येते स्वात्मना भेदो व्यावृत्त्या च समानता ॥१८२॥

अस्त्येव वस्तु नान्वेति प्रवृत्त्यादिप्रसङ्गतः ।

गौरवाद् भिन्नोऽभिन्नो वेति व्यतिरेकाव्यतिरेकप्रश्नकरणम् । सर्व एव
व्यतिरेको वस्तुनः स्वभाव^६ इति अधिकृत्य प्रवर्तते ।

स एव हि तत्र वचनमिति वाच्यम् । न ह्येतेन ब्रव्यत्वादिवचनम् । यथात्मवत्

एवमूर्ध्वसामान्यवादं दि ग म्ब रा द्यभिमतं । तिर्यक्सामान्यवादञ्च
सां ख्या द्यभिमतं साधारणदूषणेन निराकृत्य पुनस्तिर्यक्सामान्यवादमेव दूषयितु-
माह । अपि चेत्यादि ।

एतदुक्तम्भवति (१) अर्थक्रियार्थिनः सामान्यविषयभेदाभेदचिन्तया न
किञ्चित् प्रयोजनमर्थक्रियारहितत्वात् । किन्तु । यमात्मानमर्थक्रियायोग्यं पुर-
स्कृत्यालम्बनीकृत्य । तत्साध्यफलवाञ्छावान् । तेनात्मना^६ यत्साध्यफलान्त-
दभिलाषावान् । अयं पुरुषः प्रवर्तते । तदाश्रयावर्थक्रियासमर्थभिष्टानौ भेदा-
भेदौ चिन्त्येते । तस्य चार्थक्रियायोग्यस्य स्वात्मना स्वेन रूपेण भेद आत्यन्तिको-
स्त्येव । व्यावृत्त्या च विजातीयव्यावृत्तेन रूपेण समानतास्त्येवाध्यवसितैकत्व-
रूपया । इयतैवार्थक्रियार्थिनो भेदाभेदचिन्ता समाप्ता । ततोऽर्थक्रियाकारिणः
सामान्यस्य किं^६ स्वलक्षणे भेदाभेदचिन्त्येति । (१८१-८२)

ननु चार्थक्रियार्थिनः पुरुषस्य व्यावृत्त्यापि समानतायाः किम्प्रयोजनमर्थक्रिया-
रहितत्वात् ।

सत्यं (१) स्वलक्षणान्येव व्यावृत्त्या सामान्यमुच्यते शब्दात्तत्रैकत्वाध्यव-
सायेन प्रवृत्तिर्यथास्यादित्यदोषः ।

अथ स्यात् स्वलक्षणमेव स्वलक्षणान्तरानुयायीति किं परिकल्पितया व्यावृ-
त्त्येत्याह । स्वलक्षणानाम्परस्परभेदात्^७ । यदि घटरूपम्पटे स्यादुदकाहरणार्थं
पटेऽपि प्रवर्तते । तदाह । प्रवृत्त्यादीत्यादि । आदिशब्दात् तुल्योत्पत्तिनिरोधा-
दिप्रसङ्गः ।

सर्व एवेत्यादिना व्याचष्टे । विशेषमेवार्थक्रियायोग्यं स्वभावाख्यमात्म-
भूतमित्यर्थः । कस्य भावस्य वस्तुनोऽधिकृत्य प्रवर्तते । स एव हीत्यर्थक्रियाकारी
विशेषः । तथेति । गौरित्यादिशब्दैः । अर्थक्रियार्थी हि स्वलक्षणप्रतिपादना-
भिप्राय एव शब्दं प्रयुङ्क्ते दृश्यविकल्पयोग्योरेकीकृत्य । प्रतिपत्तापि तथैव प्रति-

पृथग्भिधानात् । अर्थस्य हि तेनाऽव्यभिचारात् ततः? कल्पनात् । निर्लोठितं 473b
चैतदाचार्येण ।

‘तद् गवादिशब्दप्रत्युपस्थापितमर्थं भिन्नमभिन्नं वा पृच्छन्, अर्थान्तरस्य
उपन्यासेन तत्र द्विधा बुद्धिः कृतः क्रियते । तस्माद् योस्यात्माऽनन्यसाधारणः
तं पुरस्कृत्य विशिष्टार्थक्रियार्थी पुरुषोऽयं प्रवर्त्तते । यथा गोर्वाहदोहादौ नान्य-
सम्भावित्यर्थः । यथा युद्धप्रवेशे यथास्वं शब्देनोच्यते, न द्रव्यत्वादि सामान्यम् ।

पद्यते । ततो व्यवहर्त्तुणामध्यवसायवशाच्छब्दव्यापारापेक्षयैतदुक्तं । शब्दे तु ज्ञान
स्वलक्षणप्रतिभासो नास्तीति स्वलक्षणमवाच्यमुक्तमित्यदोषः ।

द्रव्यादयस्तु न तत्रेति । गौरित्यादिशब्दैर्गवादिचोदनायां । कस्मात् यथास्व
द्रव्यत्वादिशब्दैस्तेषाङ्गवादेः पृथग्भिधानात् गोद्रव्यमित्यादिना । कथन्ताहि
गौरित्यादिपक्षप्रयोगे सत्ताद्रव्यत्वादयः प्रतीयन्त इत्याह । अर्थस्येत्यादि । अर्थस्य
गवादे । तेन सत्त्वद्रव्यत्वादिनाऽव्यभिचारात् । ततोर्थाद् गतिः सामान्यानां
स्यात् । न तु विशेषशब्दः सामान्ये व्याप्रियते । निर्लोठितं चैतदाचार्यं विद्मते न
सामान्यपरीक्षादौ यथा न विशेषशब्दानां सामान्ये वृत्तिरिति ।

अत्र चोद्यते । कस्य पुनः सामान्यस्य विशेषेणाव्यभिचारः । यत्तावत् पर-
परिकल्पितत्वात्त्येव । यच्चान्यव्यावृत्तिलक्षणं प्रसज्यमान्तर्दपि नास्त्येव ।
नापि विकल्पबुद्धिप्रतिभासिनो बाह्येनाव्यभिचारोस्ति तस्य स्वतन्त्रत्वात् ।

उच्यते । स्वलक्षणमेव सजातीयव्यावृत्तम्विशेषः । तदेव विजातीयव्यावृत्ति-
मपेक्षामेदेनोपात्तं सामान्यमित्युच्यते । ततः सामान्यविशेषयोर्बस्तुत एकत्वात् ।
कृतकत्वानित्यत्वयोरेवाव्यभिचारः । शब्दव्यापारभेदात् केवलं क्वचिच्छाब्दी
प्रतिपत्तिः क्वचिदार्थीत्युच्यते । तदिति तस्मादयं पुरुषः । गवादिशब्दप्रत्युपस्था-
पितः गवादिशब्दसन्निधापितमर्थमर्थक्रियाश्रयः । अर्थान्तरस्य सामान्यस्योपन्यासेन
भेदसाधनान्याकारतया द्विमुखा बुद्धिर्यस्य स तथोक्तः । योस्य गवादेशात्मा
स्वभावः । अनन्यभावसाधारणस्स एव स्वभावः शब्दचोदित इति वक्ष्यमाणेन
सम्बन्धः । यमर्थं सास्नादिमन्तं पुरस्कृत्यालम्बनीकृत्य विशिष्टार्थक्रियार्थी । तमेवाह ।
यथेत्यादि । यथा गोर्वाहदोहादवर्थां गामधिकृत्य प्रवर्त्तते । अन्यसम्भविन इति
गोरन्यस्मिन्नश्वे सध्मविनोर्येत्यर्थी गां पुरस्कृत्य न प्रवर्त्तते इति वाक्यार्थः
समर्थनीयः । कोर्थीन्यसम्भवीत्याह । यथा युद्धप्रवेश इति । यथास्वमिति यस्य
यः शब्दो वाचकः । न द्रव्यत्वादि सामान्यं । चोदितमिति लिङ्गविपरिणामेन
सम्बन्धः । तच्चोदनया गवादीनां गवादिशब्दैश्चोदनया । तथेत्यर्थक्रियाश्रिनः

तद्वचनं तदा प्राप्तुमनभिप्रेतत्वात्, गवादिसमावेशात्, तदात्म^३भूतानां अननुग-
मात्मतया तत्रानुभयरूपत्वात् ।

तमेव भावं तत्रैव च प्रकारैः पर्यनुयुक्ते । तस्य भेदेऽपि द्रव्यत्वाद्यभेदोऽस्या^४-
बाधक एव । सर्वत्र व्यावृत्तिलक्षणस्य च सामान्यस्य स्वभावभेदाभ्युपगमात् ।

स्वभावभूतस्य सामान्यस्याभेद इत्युक्तम् । स्वात्मनैवाभेदे तन्निबन्धनक्रियार्थी
समं द्वयोरपि प्रवर्त्तते, एकोऽपि तद्भावत्वात् । तस्य हि अर्थक्रियाकारित्वे तदन्य-
स्यापि तत् तुल्यमिति सोऽपि किञ्च करोति ?

123b प्रवृत्तिकाले । प्राप्तुमनभिप्रेतत्वाद् द्रव्यत्वादिसामान्यस्येति । विभक्तिविप-
रिणामेन सम्बन्धः । कस्मात् पुनर्गवादिशब्देन द्रव्यत्वादिसामान्यं चोदयितुं ना-
भिप्रेतमित्याह । गवादिसमावेशाद् गवादिशब्दस्य गवादी लोके संकेतितत्वात् ।
गवादिस्वभावत्वाद् द्रव्यत्वादिसामान्यस्य गवादिचोदनयाऽभिधानमिति चेदाह ।
तदात्मभूतानां चेति । गवादिस्वभावानां द्रव्यत्वादिसामान्यानां गवादिवदेवा-
नन्वयेन हेतुना^१ तत्रेति तस्य गवादिभेदस्य । अनुभयरूपत्वादिसामान्यविशेष-
रूपत्वादेवेति यावत् । ततश्च विशेष एव चोद्यते ।

तदेवाह । तन्नेवेत्यादि । तमेव चानन्यसाधारणम्भावमर्थक्रियार्थी पुरुषो
भेदाभेदप्रकारैः पर्यनुयुक्ते । अन्या पो ह वा दि नोपि व्यावृत्तिलक्षणो द्रव्यत्वा-
द्यभेदः स्वलक्षणानामिष्टस्ततोऽत्यन्तभेदो विशेषाणां विरुद्ध इत्यत आह^२ ।
तस्येत्यादि । तस्यार्थक्रियाकारिणोर्थस्य भेदे प्रकृत्या स्थिते सति व्यावृत्तिलक्षणो
द्रव्यत्वाद्यभेदोऽस्य विशेषस्याबाधक एव । तस्य कल्पितत्वात् । तस्मात् पारमा-
थिको भेदः । स्वलक्षणानामुपकल्पितमेकत्वमनेन च प्रकारेण भेदाभेदाविशिष्टा-
वस्माकं (१) तदेव दर्शयन्नाह । सर्वत्रेत्यादि । स्वभावेन भेदः स्वजातीयविजा-
तीयत् । सामान्यस्य च व्यावृत्तिलक्षणस्याभ्युपगमादिति सम्बन्धः ।

न व्यावृत्तिरूपेण सामान्येनाभेदः किन्तु वस्तुभूतेनैवेति चेदाह । स्वभाव-
भूतस्येत्यादि । वस्तुभूतस्य सामान्यस्याभेद इति व्यक्तिभ्योनर्थान्तरत्वे । उक्त-
मिति सामान्यादव्यतिरेकाद् भेदानामैक्यं । भेदवदेव वा सामान्यस्याप्यनेकत्व-
मित्युक्तं प्राक् । न सामान्यद्वारेण भेदानामैक्यमित्युच्यते । किन्तु योऽसौ विशेष^४-
स्तेनैवाभेद इत्याह । स्वात्मनैवेत्यादि । स्वेनैव विशेषरूपेण गवाशवादीनामभेदे
तद् गोद्वयं निबन्धनं यस्या अर्थक्रियाया वाहदोहादिलक्षणायास्तथार्थी पुरुषः
(१) सममित्युभयत्राप्यवसितगवादिभावः । द्वयोरपीति गवि चाश्वे चैव । यस्मा-
देकोपि हि कारणत्वेनाभिमतो गोपदार्थस्तामर्थक्रियाम्बाहदोहादिस्वभावां ।

ग. जैनमतनिरासः

एतेनैव यदह्नीकाः किमप्यरलीलमाकुलम् ॥^११८३॥

प्रलपन्ति_प्रतिक्षिप्तं तदप्येकान्तसम्भवात् ।

दिगंवराणां इदं च किमप्ययुक्तं अरलीलमहेयोपोदेयमपरिनिष्ठानात्
आकुले “स्याबुद्धो दधि न स्यादि”ति ^१यैरुक्तं तेऽपि एतेनैव प्रक्षिप्ताः । भावेनैव 474a
एकान्तभेवात् ।

तदन्वये वा—

तत्स्वभावत्वात्तदर्थे^६क्रियाकरणस्वभावत्वादेव करोति । तद्वन्वस्यापि नस्माद्
गोब्रव्यादन्यस्याप्यवस्य तद्वाहदोहादिकरणस्वभावत्वन्तुल्यमिति सोप्यवः
गोसाध्यामर्थक्रियां किञ्च करोति ॥०॥ (१८२-८३)

एतेनैवेति सर्वस्यार्थस्य भेदसाधनेन । अह्नीका नग्नतया निर्लज्जाः क्ष प ण काः ।
अयुक्ताभिधानस्य कुत्सितत्वात् किमपीत्याह । अरलीलद्वयम् । सर्वः^७ सर्वस्वभावो
न च सर्वः सर्वस्वभाव इति यत् प्रलपन्ति प्रतिक्षिप्तस्तदपि तस्मादेकान्तसम्भवात् ।
एकस्यैवान्तस्यात्यन्तभेदप्रकारस्य सम्भवात् । (१८३-८४)

ननु वि ग म्ब रा णां सर्वं सर्वात्मकं न सर्वं सर्वात्मकमिति नैतद्दर्शनान्तत्किमर्थ-
मिदमा चा र्ये णो ज्यते ।

सत्यं (१) यथा दर्शनान्तव“त्यन्तभेदाभेदौ च स्यातामि”(१।१७८)त्यादिना
पूर्वमेव दूषितं ।

यत्पुरनरेतदुक्तं^७(१)तद्यथा कटकैयूरादिषु सुवर्णप्रत्ययस्यानुयायिनस्सद्भा- 124a
वात्सुवर्णत्वसामान्यं कल्प्यते । तथा घटपटादिषु द्रव्यत्वादिप्रत्ययस्यान्वयिनः
सद्भावाद् द्रव्यत्वसामान्यमेकं किन्नेष्यते । न चेष्ट्यतेऽभिन्नप्रत्ययसद्भावेपि
तथा कटकैयूरादिषु सामान्यकल्पना माभूदित्येवम्परमेतत् ।

स्याबुद्धो दधि । द्रव्यादिरूपतयैकत्वात् । स्यान्न दधि उष्ट्रावस्थातो दध्य-
वस्था^८या भिन्नत्वात् । अरलीलमित्यस्य व्याख्यानमयुक्तमिति । तस्यायुक्तत्वात् ।
विद्वज्जनायोग्यतया ग्राम्यमिति भावः । अरलीलमित्यस्य ग्राम्यपर्यायत्वात् । अहे-
योपादेयमिति । अत्याज्यमग्राह्यञ्च । कस्मादपरिनिष्ठानात् । यदि हि किञ्चित्सुख-
साधनत्वेन निश्चितमन्यञ्च दुःखसाधनत्वेन तदा यथाक्रमं हेयमुपादेयं वा स्यात् ।
तच्च नास्ति यतः सर्वस्य^९ सर्वस्वभावत्वं (१) न च सर्वस्य सर्वस्वभावत्वं । अत
एवाकुलमेकस्यापि स्वभावभेदस्य गृहीतुमशक्यत्वात् ।

सर्वस्योभयरूपत्वे तद्विशेषनिराकृतेः ॥१८४॥

चोदितो दधि खादति किमुष्ट्रन्नाभिधावति ।

एवं उष्ट्रोऽपि स्याद् दधि । नापि स एव उष्ट्रः, येनाज्योऽपि स्यादुष्ट्रः, तथा दध्यपि^३ स्यादुष्ट्रः । नापि तदेव दधि, येनान्यत् स्याद् दधि ।

तदनयोरेकस्यापि वा कस्यचित् तद्व्याप्यत्वात् चाभावात्, अतश्चाविना वा स्थानियतस्य चाभावात् । कस्यचित् विशेषस्यैवाभावेन दधि खादेति चोक्त उष्ट्रमेव भुञ्जीत ।

अथास्त्यतिशयः कश्चिद्येन भेदेन वर्तते ॥१८५॥

एतदुक्तमभवति । यदावस्थानद्वयोरसर्वात्मनाऽभेदोवस्थानात् परस्परभेदस्तदायन्दोषस्तदाह । तदन्वये वेति । तस्य स्वभावभेदस्य परस्परान्वये वा । दध्याद्विस्वभावस्य द्रव्यस्योष्ट्रादिषु नादात्म्येनागुणमादिति यावत् ।

सर्वस्योभयरूपत्वं । उभयग्रहणमनेकत्वोपलक्षणार्थन्तस्मिन् सति तद्विशेषस्य उष्ट्र उष्ट्र एव न दधि । दधि दध्येव गोष्ट्र इत्येवं लक्षणस्य निराकृतेः । दधि खादेत्येवं चोदितः पुरुषः किमुष्ट्रं खादितुं नाभिधावति । उष्ट्रोपि दध्यभिन्नाद् द्रव्यत्वाद् अव्यतिरेकात् स्याद् दधि । नापि स एवेति । उष्ट्र एवोष्ट्र इत्येकान्तवादः । येनान्योपि दध्यादिकः स्यादुष्ट्रः^४ तथा दध्यपि स्यादुष्ट्रः । उष्ट्राभिन्नेन द्रव्यत्वेन दधनस्तादात्म्येनाभिसम्बन्धात् । नापि तदेवेति दध्येव दधि । येनान्यदप्युष्ट्रादिकं स्याद् दधि । एतेन सर्वस्योभयरूपत्वं व्याख्यातं ।

तद्विशेषनिराकृतेरित्येतदनयोरेकस्यादिना व्याचष्टे । उभयथापि दध्युष्ट्रविशेषः स्यात् । दधिरूपाभावो बोष्ट्रे स्यात् । उष्ट्ररूपं वा दध्यसम्भवि यद्युष्ट्रस्वरूप एव नियतमभवेत् । एवं दध्नोपि वाच्यं ।

आद्यस्य तावदसम्भवस्तद्वित्यादिना कथ्यते । तदेवमनेकयोर्दध्युष्ट्रयोर्गो कश्चिद् विशेष इति सम्बन्धः । एकस्यापीति दधन उष्ट्रस्य वा कस्यचित् तद्व्याप्यत्वात् । उष्ट्ररूपाभावस्य दधिरूपाभावस्य चाभावात् ।

द्वितीयस्यापि प्रकाराभावमाह । स्वरूपस्येत्यापि । अतश्चाविना दध्यभाविन उष्ट्रस्वरूपस्य । उष्ट्राभाविनो^५ वा दधिस्वरूपस्य । स्थानियतस्य उष्ट्रस्वभावनियतस्य । दधिस्वभावनियतस्य चाभावात् (१८४-८५)

अथास्ति दध्युष्ट्रयोरतिशयः कश्चिद् येनातिशयेन दधि खादेति चोदितः पुरुषो भेदेन वर्तते । उष्ट्रपरिहारेण दध्न्येव प्रवर्तते ।

एतदुक्तमभवति । यथा दध्युष्ट्रयोः परस्परं स्वरूपमभिन्नन्तथा द्रव्यपर्याययो-

स एव दधि सोऽन्यत्र नास्तीत्यनुभयं परम् ।

अथानयोरस्ति कश्चिदतिशयः^४ यदत्र तथा चोदितः क्षीरविकारे दध्न्येव प्रवर्तते नान्यत्र । अतिशयोऽर्थक्रियार्थप्रवृत्तिविषयः, स एव तत्फलविशिष्टो-पादान^५भावेन लक्षितस्वभावो हि दधिस्वभावत्वात् । तादृशस्वभावः स च नान्यत्र, अर्थिनः प्रवृत्त्यभावात् ।

तस्मात् तत्र उभयस्वभावाभाव इत्येकान्त^६वादः ।

अपि च—

५—शब्द-चिन्ता

सर्वात्मत्वे च सर्वेषां भिन्नौ स्यातां न धीध्वनी ॥१८६॥

लक्षणभेदाद् भेदो यदीष्यते^७ तदा स एव स्वरूपातिशयो दधि । स चान्यत्रोष्ट्रे ॥२४॥^b नास्ति । नापि द्रव्यत्वं दध्यादिव्यतिरिक्तं प्रतिभासते । इत्यनेन द्वारेणानुभयं सामान्यविशेषरहितं सर्वम्बस्तु । परं केवलं । एकत्वन्तु कल्पितं । अनयोरिति दध्युष्ट्रयोः । तथा चोदित इति दधि खादेति चोदितः । क्षीरविकारो दधि । नान्यत्रोष्ट्रे । स एवातिशयो दधि । किम्भूतः (१) अर्थक्रियार्थप्रवृत्तिविषयः । दधिसाध्यार्थक्रिया तया योर्था पुरुषस्तस्य प्रवृत्तिविषयः (१) किङ्कारणं (१) तत्फल-लेत्यादि । दधिसाध्यं फलं तदेव विशिष्यतेन्यस्मादिति विशेषः । तस्योपादान-भावो हेतुभावस्तेन लक्षितः स्वभावो यस्य वस्तुनः । तदेव दधीति कृत्वा । स च तादृश इत्यनन्तरोक्तो दधिस्वभावः । अन्यत्रोष्ट्रे । कस्माद् (१) दध्यर्थिनस्त-त्रोष्ट्रे प्रवृत्त्यभावात् । (१८५-८६)

सर्वात्मत्व^८ इत्येकरूपत्वे सतीत्यर्थः । भिन्नौ नियतार्थौ । धीध्वनी । ज्ञानं शब्दवच । तबभावाद् भिन्नबुद्धिशब्दाभावात् । भेदानां संहारवादस्य । एकी-करणवादस्यासम्भवः । भेदेन गृहीतयोः श्रुतयोर्वा । एकत्वेनोपसंहारो निर्देशः । स्यादुष्ट्रो दधीत्यादि ।

सोयमित्यादिना व्याचष्टे । क्वचिदपि दध्युष्ट्रे वा प्रतिनियतमेकमाकारम-पश्यन् कथं बुद्ध्याधिमुच्येतार्थानिति सम्बन्धः । किम्विशिष्टया बुद्धयेत्याह । असंसृष्टेत्यादि । असंसृष्टोन्त्याकारो यस्मिन्नर्थे स लक्षितः । स यस्या बुद्धेरस्ति सा संसृष्टान्याकारवती । विभक्तार्थग्राहिण्येवेति यावत् । अभिलषेद्वा कथं । प्रत्यर्थं प्रति (नि)यतसंकेतेन ध्वनिनेत्याकृतं । कस्मान्नाधिमुच्येतेत्याह ।

भेदसंहारवादस्य तदभावादसम्भवः ।

तदभावाद् सम्भवकल्पनेच्छा कथमिव तद्भावी शब्दो येन प्रत्याख्यायेत ।
474b वि^१कल्पानां योऽविषयः, न हि स एव शब्दैः । तेषु शब्दप्रवृत्तिः केन बाध्येत ?

(१) आतशब्दचिन्ता

अवाच्योऽर्थो न बुद्ध्युपलब्धः । सम्बन्धस्यापि स्वरूपेणानभिधानमुक्तम् ।
अभिधाने हि सम्बन्धित्वेन बुद्ध्युपस्थानात् यथाभिप्रायमप्रतीतः ।

तत् प्रतीयमानोऽपि सम्बन्धिरूप एवेति स्वस्वरूपेण नाभिधीयते । तस्मा^२-
न्नाभाववत् सम्बन्धेऽपि प्रसंगः* ।

अपि च । अभावाभिधेयवादिनं प्रति प्रतिविदधन् अनुवाणः कथं प्रतिविद-
ध्यात् ? अत्रापि शब्दे कथमभावोऽनुक्तः^३ ?

अथाभावमेव नेच्छति तेनावचनम् । तदेवाभावो नास्तीति कथम् ?

विभागाभावाद् भावानामिति । तत्संहारवाद इति भेदसंहारवादो न स्यात् (१)
स्यादुष्टः स्याद् दधीत्यादिकः ।

अथ पुनरसंसृष्टौ दध्युष्टौ प्रतिपद्य संहरेत् । स्यादुष्टः स्याद् दधीति ।
तदाप्येकरूपसंसर्गिण्या । उष्ट्ररूपेणैव दधिरूपेणैव वा संसर्गिण्या बुद्धेरसंसृष्टाकार-
ग्राहिण्या क्वचिदुष्टे दधनि च । प्रतिनियमात् तत्प्रतिभासभेदकृत एव तयोर्दध्युष्टयोः
स्वभावभेदोपि । एकानेकेत्यादि । प्रति^४भासभेदस्यानेकव्यवस्थितिर्विषयः ।
एकव्यवस्थितिः प्रतिभासभेदस्येति योज्यं । भिन्नप्रतिभासविषयौ च दध्युष्टौ तथा
च सति नैक उष्ट्रो दधि वा तदुभयरूपः तदुभयन्दध्युष्ट्रात्मकं रूपं यस्येति विग्रहः ।
मिथ्यावाद एव स्याद्वा दः ॥०॥ (१८६-८७)

भेदलक्षणमिति व्यावृत्तिलक्षणम्विजातीयव्यावृत्तान्येव स्वरूपेणानि सामान्य-
मित्युच्यन्ते । प्रकृत्या स्वभावेन । आदिशब्दादुदकाद्याहरणाद्येकफलाः ।

भवतु नामेत्यादिना चा चार्थः पराभिप्रायमाशङ्कते । भावानाम्बस्तूनां
स्वभावभेदः स्वभावे नैवान्यस्माद् व्यावृत्तिः । तत्रेति निरुपाख्येषु (१) कथं
स्वभावभेदविषया व्यावृत्तिविषयाः शब्दाः ।

125a ननु निरुपाख्येषु शब्दानां प्रवृत्तिरेव नास्ति तत्किमर्थमिदमाशङ्कितमि^१ति
कदाचित् परो ब्रूते । तन्निराकरणार्थमाचार्यः प्राह । तेष्ववश्यं शब्दप्रवृत्त्या भाव्यं ।
ये तु न चान्यापोहवादिना शक्यम्बक्तुन्लैव निरुपाख्येषु शब्दानां प्रवृत्तिरिति ।
यतस्तेष्ववश्यं शब्दप्रवृत्त्या भाव्यमिति चोदको ब्रूत इति व्याचक्षते । तेषामनेन क्रमेण
देशकालनिषेध एव सर्वभावेषु क्रियते । तथा सम्बन्धस्य स्वरूपेणानभिधानमुक्तं ।

*Bam.po drug.pa=षष्ठमाह्निकम् ।

यत् पुनरर्थनिषेधेऽनर्थकशब्दाप्रयोगात् निविषयस्य नञोऽप्रयोग इत्यु^१त्तरं वक्ष्यते ।

एवं यत्पुनरेतत् तदर्थ^१निषेधेऽनर्थकशब्दाप्रयोगान् । निविषयस्य नञोऽप्रयोग इत्यत्रोत्तरम्वक्ष्यत इत्यादि ग्रन्थो वक्ष्यमाणश्चोदकाभिप्रायेणावाचकः स्यात् ।

तस्मादाचार्य एव निरुपाख्येषु शब्दप्रवृत्ति समर्थयते 'तेष्ववश्यं शब्दप्रवृत्त्या भाव्यमित्या'दिना ग्रन्थेन । कस्मात् (१) कथंचिज्ज्ञानशब्दविषयत्वेनाव्यवस्थापितेषु निरुपाख्येषु सर्वत्रार्थं विधिप्रतिषेधे वा योगात्^२ । यदि क्वचिदसत् आकारस्य निषेधे ज्ञानाभिधाने स्यातां । तदा निषिद्धाकारपरिहृतेर्ये विधिः स्यात् । तथा चेति विधिप्रतिषेधाभावे । अन्वयव्यतिरेकौ विधिप्रतिषेधौ आश्रयो यस्य व्यवहारस्य स तथोक्तः । तमेव व्यवहारभावमुष्णेत्यादिनाऽह । उष्णस्वभावोग्निरित्यन्वयाश्रयो व्यवहारः । नानुष्ण इति व्यतिरेकाश्रयः । अयमप्यतिप्रसिद्धो^३ लोकव्यवहारो न स्यादित्यपिशब्देनाह । उष्णव्यवस्था ह्यनुष्णव्यवच्छेदेन (१)

तस्य चानुष्णस्योष्णाभावलक्षणस्य कथञ्चिद् व्यवस्थानात् कथन्तद्व्यवच्छेदे-
नोष्णं व्यवस्थाप्येत । तदाह । स्वभावान्तरेत्यादि । उष्णाभाव एवोष्णस्वभावा-
दन्तरम्विलक्षणन्तद्विरह रूपेणेति स्वभावान्तरमुक्तं । अत एवासत् इत्येतद् घटते ।

ननु स्वभावविशेषः स्वभावान्त^४रन्तस्य कथंचिदपि विकल्पबुद्धेः शब्दस्य च विषयत्वेनाव्यवस्थापनात् । सर्वथानुष्णस्याप्रतिपत्तेरनिश्चयात् तद्व्यवच्छेदलक्ष-
णस्याग्निस्वभावस्याप्रतिपत्तिरनिश्चयः । यथाग्निस्वभावस्यैवं सर्वस्य पदार्थस्य ।
ततो व्यामूढमनिश्चितरूपं जगत् स्यात् ।

स्यादेतत् (१) न तत्र वह्न्यादौ कस्यचिदसतो निषेधो येनाभावेऽप्यवश्यं प्रवृत्त्या भाव्यमिति चोच्यते^५ कित्त्वनुष्णं स्पष्टार्थं सदेव वस्त्वेव । अग्नेश्चाथान्तरं निषिध्यत इति ।

कथमित्याद्या चार्यैः । सदेवेति वचनात् सत्त्वमिष्टं । निषिध्यत इति वचनादसत्त्वमेकं च वार्थं सदसन्नाम । नेत्यादिना परः परिहरति । तत्रागनावनुष्णं नास्तीत्यनेन सर्वत्रानुष्णमसदिति ब्रूमः । एवं ह्युच्यमाने सत्त्वं प्रतिज्ञाय पुनः सर्वत्र सत्त्वनिषेधे सदसत्त्वमेकत्र प्र^६तिज्ञातमभवेत् । केवलन्तत्र त्वगनावनुष्णमस्तीति ब्रूमः । ततश्चान्यत्र सतोऽन्यत्रासत्त्वमविरुद्धं । अयमेव च वेश हू (?) इत्याह । इह नास्तीति देशस्य निषेधः । इदानीन्नास्तीति कालस्य । अनेन प्रकारेण नास्तीति धर्मस्य । धर्मिणो निषेधः । कस्मात् (१) तन्निषेधे धर्मिणो निषेधे । तद्विषयस्य धर्मिविषयस्य शब्दस्य निविषयतया प्रवृ^७त्त्यभावात् । ततश्च धर्मिशब्दाप्रवृत्तेरनिर्दिष्टो विषयो १२५७

यस्य नवस्तस्याप्रयोगात् । इदमिह नास्तीत्यवश्यमिदमादिपदैर्विषयः प्रतिषेधस्यो-
पस्थाप्योन्यथा किम्विषयोयं प्रतिषेध इत्येवं स न ज्ञायते । एतच्च सर्वं मु चो त क
रादीनाम्मतमुपन्यस्तं ।

रोपीत्या चा र्यः । तत्रापीत्या चा र्यः । तत्रापीत्यादिदेशकालधर्मनिषेधेन
देशादीना निषेधः सत्त्वात् । आदिशब्दात् कालस्य प^१रिग्रहः । व्यक्तिभेदाद्
बहुवचनं । नार्थस्येति धर्मस्य । क्वचित् सत्त्वादेव । न त्वर्थशब्देन धर्मिणो निर्देशः ।
परेणापि धर्मनिषेधस्यानिष्टत्वात् ।

स्यादेनञ्च देशादिनिषेधः क्रियते नाप्युष्णस्य निषेधः । किन्त्वनुष्णेन सहाग्नयेः
सम्बन्धस्स निषिध्यते ।

नस्थित्याद्या चा र्यः । तन्निषेधेपीति सम्बन्धनिषेधेपि तुल्यो दोषः । धर्मिवत्
सम्बन्धस्याप्यनिषेधात् । तदेवास^२ स्र(?) तीत्यादिना साधयति । असति सम्बन्धे
शब्दाप्रवृत्तिः । आदिशब्दादनिर्दिष्टविषयस्य नवोऽप्रयोगात् । अथवा तुल्यो दोषः (।)
कथं । निषेधादसति यो निषेधस्तस्य त्वयैव निषेधादिति व्याख्येयं । कथं निषेध
इत्याह । असतीत्यादि । असतो वास्येति सम्बन्धस्य निषेधे । तद्वत् सम्बन्धवत् ।
धर्मिणोपि निषेधः ।

नेत्यादि परः । सम्बन्धो नास्तीत्येव स्वशब्देन न वै सम्बन्धस्य निषेधः ।

एतद्वक्तव्यमभवति । यथा सम्बन्धस्य स्वशब्देन स्वरूपेणाभिधानान्नास्ति तथा
निषेधेपि । तदेवाह । किन्ताह नेह प्रदेशे घटो (।) नेदानीं काल इत्येवं प्रतिषे-
धोक्ता सत्यां । नानेन देशेन कालेन वास्य घटस्य सम्बन्धोस्तीति प्रतीतिः । तथा
नैवन्नाऽनेन प्रकारेण घटोस्तीत्युक्तौ नैतद्वर्मा घट इति प्रतीतिः । तथेत्येवं प्रतीती
सत्यां ।

तथापीत्या चा^४ र्यः । नेदानीमित्यादिनापि कथं सम्बन्धो निषिद्धो यावदस्य
पुंसः सम्बन्धो धर्मो वा नास्तीति मतिर्भवति । नेह नेदानीमिति प्रतिषेधे सम्बन्धो
नास्तीति मतिः । नैवमिति प्रतिषेधे धर्मो नास्तीति मतिः ।

ननु धर्मनिषेधोऽपि सम्बन्धनिषेध एव । धर्मधर्मिणोः सम्बन्धनिषेधात् ।
सत्यं । संयोगसमवायलक्षणसम्बन्धभेदात् सम्बन्धो धर्मो वेति भेदेनोक्तं^५ ।
न चास्यास्सम्बन्धो नास्तीति मतेः कथंचिद् भावे सम्बन्धादिसत्तायां सम्भवः ।
कस्मादभावेऽप्येत्यादि । तथाशब्दो यथाशब्दार्थमाक्षिपति । यत्तदोनित्याभि-
सम्बन्धात् । सत्सु देशादिषु यथा नास्तीति बुद्धेरभावः । सत्त्वभावबुद्धेर्विरोधात् ।
तद्वदभावेषु । असति बुद्धिप्रवृत्तेरनभ्युपगमात् । तस्मात् सम्बन्धाभावप्रतीतेः
सकाशाभायमिहेत्याद्या प्रतीतिः^६ । सा तदभावे सम्बन्धाभावप्रतीत्यभावे न स्यात्

यद्वा सेति सम्बन्धाभावप्रतीतिः। तदभाव इति सम्बन्धाभावे। प्रतीती वा तदभावस्य सम्बन्धाभावस्य। तादृशी सम्बन्धाभावप्रतीतिस्सा विद्यते यस्य पुंसः। तस्य यथाप्रतीतिमतः। तत्प्रभवास्सम्बन्धाभावप्रतीतिजन्मानस्सम्बन्धाभाव-विषयाः शब्दाः केन वार्यन्ते। विकल्पानाम्बिषयः सम्बन्धाभावो न शब्दा-
नामिति चेदाह। स एव हीत्यादि। यो न वितर्कानाम्बिषयः स एव न शब्दा-
नाम्बिषयः। विकल्पविषयस्त्ववश्यं शब्दविषय इत्यर्थः। ते चेत् प्रवृत्ता इति
वितर्काः।

ननु पुरोवस्थिते नीलादौ नीलमित्यादिविकल्पः। स्वलक्षणविषयो न च स्वलक्षणं शब्दवाच्यमित्याह। न हीत्यादि। अवाच्यमर्थमिति स्वलक्षणं। विकल्पाधिकाराद् विकल्पबुद्धयो गृह्यन्ते। समीहन्त इत्यालम्बन्ते। सामान्याकारैव सदा विकल्पबुद्धिर्यापि सन्निहिते स्वलक्षणे। सविकल्पनिर्विकल्पयोस्तु यौगपद्यादभिमान एष मन्दमतीनां विकल्पः स्वलक्षणाकार इति (१) विचारितं चैतत् प्रमाणविनिश्चये शास्त्रकारेणेति नेह प्रतन्यते।

ननु यदि विकल्पबुद्ध्या विषयीकृतत्वात् सम्बन्धाभावो वाच्यः। एवन्तर्हि सम्बन्धोपि वाच्यः स्याद् विकल्पबुद्ध्या विषयीकृतत्वाद् (१) अथेप्स्यत एव। कथन्तर्ह्यर्थं दिङ् नागे न तस्यावाच्यत्वमुक्तमित्याह। सम्बन्धस्येत्यादि। स्वेन रूपेणेति सम्बन्धरूपेण (१) सम्बन्धिनं सम्बन्ध इति परस्परापेक्षालक्षणम्भावमात्रमद्रव्यभूतः सम्बन्धस्य स्वभावः। तेन च रूपेण तस्याभिधायकः शब्दो नास्ति। सम्बन्धशब्दो हि तस्याभिधायक^३ एष्टव्यः स च प्रयुक्तः कयोरित्याक्षिपति। तत्र राजपुरुषयोः सम्बन्ध इत्युच्यमाने राजपुरुषयोरित्यस्य व्यतिरेकस्य हेतुः सम्बन्धस्तदा स सम्बन्धः सम्बन्धिरूपेण प्रतीयते। तदाह। अभिधानेन सम्बन्धित्वेनेत्यादि। राजपुरुषयोः सम्बन्ध इत्यभिधाने राजपुरुषाभ्यां परस्परसापेक्षाभ्यां निष्कृष्टरूपस्यैव सम्बन्धस्य सम्बन्धित्वेन बुद्ध्यावुपस्थानात्। यथाभिप्रायप्रतीतिः। राज्ञः पुरुष इति परस्परापेक्षालक्षणस्सम्बन्धो यथा ज्ञातुमिष्टस्तेन रूपेणाप्रतीतिः। तद्विति तस्मादयं सम्बन्धः प्रतीयमानोपि सम्बन्धशब्दात्। यथोक्तविधिना सम्बन्धिरूप एवेति न सम्बन्धेनाभिधीयते। तस्मात्साभावत् सम्बन्धेपि प्रसंग इति सम्बन्धाभावो यथा बुद्ध्या विषयीक्रियत इति वाच्यः प्रसक्तो नैवं सम्बन्धेपि वाच्यत्वमित्यर्थः। सम्बन्धाभावो हि स्वेन रूपेण बुद्ध्या विषयीक्रियते। शब्देनापि तथैवाभिधीयते। सम्बन्धस्तु स्वरूपेण गृह्यते। नाप्यभिधीयते। सम्बन्धिरूपापन्नस्यैव विषयीकरणादभिधानाच्च। तथा चाह।

असत्त्वभूतस्सम्बन्धो रूपन्तस्य न गृह्यते।

तस्मादभावेषु शब्दाः सन्ति । तेषु कथमभावभेद इति चेत् । तत्रापि—

नाभिधानं स्वरूपेण सम्बन्धस्य कथञ्चनेति ।^६

तस्मात् स्थितमेतद् विकल्पविषयोवश्यम्वाच्य इति । ततश्च यदि नास्ति सम्बन्ध इति मतिस्तदा तत्प्रभवोपि शब्दः प्रवर्तते एव । तथाचाभावविषयः शब्द आपत्ति एव ।

अथ साभूयन्दोष इति सम्बन्धस्य नास्तीति बुद्ध्या विषयीकरणं नेष्यते । नेह घट इत्यत्र कस्य निषेधो (१) न तावद् देशादेस्तस्य सत्त्वात् (१) न सम्बन्धस्य (२६b) तद्भावस्याग्रहणादि^७ति यत्किञ्चिदेतत् ।

अपि चाभावमभिधेयं योज्यते तं ब्रुवाणं प्रति अयमभावानभिधानवादी अभावो न वाच्य इति प्रतिषिद्धं प्रतिक्षिपन्नब्रुवाणः कथं प्रतिषिद्ध्यात् । न ह्यभाव-शब्दमुच्चारयता अभावस्य वाच्यत्वं शक्यं प्रतिपादयितुं । अथेच्छत्यभावस्य वचनन्तदा वचने वास्याभावस्याभ्युपगम्यमाने कथमभावोन्वतः (१) उक्त एव । अभावो न वाच्य इत्यनेनैवाभावशब्देन तस्योक्तेः । अथ परेणाभावस्य वाच्यत्वं यदुच्यते तदनुवादेन निषेधः क्रियते (१)

नाभावो वाच्यस्तेनादोष इति चेत् ।

नन्वनुवादेपि किमभावस्य वाच्यता न भवति येनैवमुच्यते । तस्मादिष्टस्यैवाभावस्य वाच्यता । स्वभावो नैवास्ति तेनासत्त्वादवच्छन्नमभावस्येति चेदाह । अथाभावमेवेत्यादि । तेनेत्यभावस्यासत्त्वेन^८ इदानीमित्यभावस्यासत्त्वे तदेवाभावो नास्तीति वचनं कथं । अभावो नास्तीत्यस्यैवाभावशब्दस्य प्रयोगो न स्यात् (१) कथञ्च न स्यादभावस्यैवानभ्युपगमात् । अभावो ह्यस्य वाच्यः स च नाभ्युपगम्यते । परपरिकल्पितस्याभावस्य प्रतिषेध इति चेदिष्टस्तावदभावविषयः शब्दः । तस्मात् कथञ्चिदभावव्यवहारं प्रवर्तयताऽवश्यमभावविषया ज्ञानशब्दा एष्टव्याः ।

यत्पुनरेतदुक्तम् (१) अर्थनिषेधे सत्यनर्थकशब्दाप्रयोगात् कारणास्त्रिविधस्य नञोप्रयोग इत्यत्रोत्तरम्बध्यते ।

“अनाविवासनोद्भूतविकल्पपरिनिष्ठत” (११२०७) इत्यादिना ।

तस्मादित्युपसंहारः । इयता च ग्रन्थेन यदुक्तन्तेष्ववश्यं शब्दप्रवृत्त्या भाव्यमिति तदेवाचार्येण समर्थितं ।

अत्र परः प्राह । यद्यभावेऽपि शब्दास्सन्ति तेष्वभावेषु कथं स्वभावभेदः शब्दप्रवृत्तिहेतुर्येनापोहविषयत्वमभावप्रतिपादकानां स्यात् ।

तदभावादसम्भवः ।

रूपाभावादभावस्य शब्दा रूपाभिधायिनः ॥१८७॥

नाशङ्क्या एव सिद्धास्ते व्यवच्छेदस्य वाचकाः ।

शब्दानां वस्तुव्यापारेषु किं रूपमभिधेयमाहोस्विद् भेद इति शङ्का स्यात्, अभावस्तु विवेकलक्षण एव । निर्निमित्तीकर्तव्यस्य कस्यचिद् रूपस्य अभावात्, तद्भावेऽभावापोहो वा भावस्य तल्लक्षणत्वाद् वा ।

तेन तस्मिन्नेव वस्तुनि विवेकः । ते हि तथाभावव्यापिनः शब्दाः किं विवेक-विषयतया अप्रतिशरणा इत्याशङ्का^१ । तस्मात् सर्वे शब्दा विवेकविषया विकल्पाश्च +751 सिद्धाः । तेन एकवस्त्वनुसारिणोऽपि यथास्वं विशेषभेदेऽप्यल्पिता^१ विशेषैर्भे-

अत्रोत्तरमाह चा ये । तत्रापीत्यादि । रूपाभावादिनि स्वरूपाभावादभावस्य । रूपाभिधायिनः स्वभावग्राहकाः शब्दा नाशङ्क्या एव । यतस्ते शब्दा अभावविषया व्यवच्छेदस्यान्यापोहस्य वाचकाः सिद्धा एव ।

एतदुक्तमभवति (1) अभावविषयाणां शब्दानां भावस्वरूपाग्राहकत्वादपोहविषयत्वन्तथा भावविषयाणामपि शब्दानाम्भावस्वरूपाग्राहकत्वादपोहविषयत्वमेव (1) केवलं केचिच्छब्दा भावाध्यवसायाद् भावविषयाः केचिदभावाध्यवसायादभावविषया उच्यन्ते । वस्तुनि वृत्तिव्यापारो येषां शब्दानान्तेषां किं रूपमभिधेयं विधिरूपेण वस्तुग्राह्यमाहोस्विद् भेदोऽन्य^१व्यावृत्तः स्वभावोध्यवसीयत इति शङ्का स्यात् । अभावस्तु^१विवेकलक्षण इति स्वभावविरहलक्षणः कस्मान्निमित्तीकर्तव्यस्य रूपस्य वस्तुस्वभावस्य । तदभावे तस्य रूपस्य सत्तया ह्यभावायोगात् । तस्य रूपस्य भावस्तदभावः स एव लक्षणं यस्य भावस्य स तथोक्तः । अयमेव स मुख्यो विवेकोन्यापोहः । अन्यस्तु गवादिशब्दविषयो^१पोहनिमित्तत्वादपोह इत्यु- 1272 पचरितः सर्वभावविरहलक्षणः । तस्य विवेकस्य तथाभावव्यापिन इति विवेकरूपाभिधायिनः ॥ विवेकविषया इत्यन्यापोहविषया विकल्पाश्च विवेकविषया इति सम्बन्धः । ते शब्दा विकल्पाश्च । एकं व्यावृत्तिसमाश्रयमूतम्वस्तु । प्रतिज्ञा(?) रणमधिष्ठानं येषां शब्दानां विकल्पानाञ्च । ते तथोक्ताः । तथा ह्यकृतकव्यवच्छेदेन यदेव वस्तु कृतकशब्दस्य विकल्पस्य वाधिष्ठानन्तदेवानित्यानात्मादि-शब्दानाम्विकल्पानां च । ते तथाभूता अपि भिन्नविषया एवेति सम्बन्धः । कस्माद् यथास्वमित्यादि । या व्यावृत्तिर्यतो व्यवस्थाप्यते सा तस्या अवधिः । यथा कृतकारुष्यस्य व्यवच्छेदस्याकृतकः । एवमनित्यत्वलक्षणस्य व्यवच्छेदस्य नित्य इत्यादि । तेषां^१ यथास्वमवधीनां भेदास्तेभ्योऽप्यल्पिता रचिता अनित्य-

देष्टव्यं बुद्धौ प्रतिभात्मु विवेकेषु चोपस्थापनात् भेदविषया एव ।

तेन स्वभावस्यैव साध्यसाधनभावेऽपि न साध्यसाधनयोः संसर्गः । ततश्च प्रतिज्ञार्थकदेशो हेतुः स्यादिति । तन्न । स चायं हेतावेवोक्तः—

उपाधिभेदापेक्षो वा स्वभावः केवलोऽथवा ॥१८८॥

उच्यते^३ साध्यसिद्ध्यर्थं नाशे कार्यत्वसत्त्ववत् ।

स्वभावनिरूप्यतो अपेक्षितपरव्यापारभावो हि कृतकः । तेनेयं कृतकश्रुतिः

त्वादीनां विवेकिना भेदाः परस्परं विशेषाः । तैर्भेदैर्भेदेष्विव विकल्पबुद्धौ प्रतिभात्सु प्रतिभासमानेषु धर्मिषु । तेषां शब्दानामिविवेकेषु भेदेषु विकल्पानां चोपस्थापनात् । यथाक्रमं वाचकत्वेन ग्राहकत्वेन चोपश्लेषात् ।

ननु च कृतकानित्यत्वयोर्नैवावधिभेदोस्त्यकृतकस्येव नित्यरूपत्वात् ।^३

ततश्च प्रतिज्ञार्थकदेश एव हेतुः ।

नैष दोषो यस्मादकृतकस्यापि प्राग्भावस्यानित्यत्वात् । कृतकस्यापि प्रध्व-
साभावस्य नित्यत्वादस्त्येवावधिभेदः । यद्वा कारणेन कृतः शब्दो न भवतीत्यस्य
समारोपस्य व्यवच्छेदेन कृतको द्वितीयाविक्षणे स्थायित्वसमारोपव्यवच्छेदेनानित्य
इत्युच्यते इत्यस्त्येवावधिभेदः । तेनेति यथोक्ते^४न व्यावृत्तिभेदेन स्वभावहेतौ
स्वभावस्यैव साध्यसाधनभावेऽपि न साध्यासाधनयोः संसर्ग एकत्वं । ततश्च यदुक्तं
स्वभावे साध्ये प्रतिज्ञार्थकदेशो हेतुः स्यादिति स दोषो नास्तीत्याह ।

तन्नेति (१) तन्निति तस्मात् । स चायं स्वभाव इति सम्बन्धः । स्वभाव
इत्यव्यतिरिक्तो धर्मः । स कदाचित् सत्त्वमन्यो वा । यद्यपि कृतके सत्त्वमस्ति
तत्सु च कृतकत्वन्तर्था^५पि हेतुकृतोयं स्वभाव इत्येतावन्मात्रविवाक्षायां कृतको
हेतुरुच्यते । न तु सामर्थ्यविवाक्षायां । प्रमेयत्वादिवत् । सामर्थ्यमस्त्येतावन्मात्र-
विवाक्षायाञ्च सत्त्वं हेतुरुच्यते तेन तु हेतुकृतत्वविवाक्षायां । (१८७-८८)

तेन यदुच्यते (१) “कृतके सत्त्वं विद्यते न च तस्यानित्यत्वे व्यभिचारोस्ति

(१) तत्किमित्युपाधिभेदेन विशेष्यत ” इति तदपास्तं । कृतकत्वादौ^६ सामर्थ्यस्या-
विवक्षितत्वादिति । हेतुत्वेनापदिश्यमान उच्यमानः । उपाधिभेदापेक्षो विशेषण-
भेदापेक्षः । केवलो वेत्युपाध्यनपेक्षः । साध्यसिद्ध्यर्थमुच्यते । अनित्यत्वे साध्ये
कृतकत्वमुपाधिभेदापेक्षन्तदनपेक्षन्तु सत्त्वं । अपेक्षितेत्यादिनोपाधिभेदापेक्षत्वं कृत-
कत्वस्याह । परस्याहेत्वमिमतस्य जननशक्तिरेव व्यापारः । अन्वयव्यतिरेकानु-
विधानमेव चापेक्षा । स्वभावनिरूप्यतो स्वभावनिरूप्यतिनिमित्तमपेक्षितः परव्यापारो
येन भावेन स कृतकः । संज्ञायां कनो विधानात् संज्ञाशब्दोऽयं कृतक इति । यत

स्वभावाभिधायिन्यपि परोपाधिसाक्षिपति । एतेन^४ प्रत्ययभेदभिन्नतादयो व्याख्याताः ।

एवं उपाधिभेदं प्रत्यपेक्षः क्वचित् स्वभावहेतुरिति । क्वचिच्च प्रयोगोऽनपेक्ष उच्यते । यथाऽनित्य^५ एव सत्त्वम् । क्वचित् स्वभावभूतधर्मभेदपरिग्रहद्वारेण, यथा तत्रैवोत्पत्तिः ।

अनया विद्या स्वभावहेतुविभागान्तरं न विष्टव्यः ।

सत्तास्वभावो हेतुश्चेन्न सत्ता साध्यते कथम् ॥१८९॥

अनन्वयो हि भेदानां व्याहतो हेतुसाध्योः ।

यदि सत्ताऽनित्यैव स्वभावहेतुभूता कस्मात् न साधयितुं^७ शिक्ता ।

475b

तत् तथा प्रधानेन विक्षयीभवति न च विशेषः साधयितुं शक्यते, तस्यानन्व-

एवन्तेनेयं कृतकभूतिः स्वभावाभिधायिन्यपि सती परोपाधिमत्यन्तविशेषणमेव स्वभावमाक्षिपति । एतेनेति कृतकत्वस्योपाधिभेदापेक्षत्वप्रतिपादनेन । प्रत्ययानां कारणताम्भेदस्तेन भेत्तुं शीलं यस्य स तथोक्तस्तद्भावस्तत्त्वं । स्थानकरणादिभेदाद् भिद्यते शब्दः । आदिशब्दात् प्रयत्नानन्तरीयकत्वादयो व्याख्याताः ।

एवमित्यादिनोपसंहारः । क्वचित् प्रयोगे उपाधिभेदप्रत्यनपेक्षः । अतएवाह । सामान्येन अनित्य एव साध्ये यथा सत्त्वं । स्वभावभूतश्चासौ धर्मश्च तस्य परिग्रहेण^८ क्वचित्स्वभावो हेतुरुच्यते इति प्रकृतं । यथा तत्रैवेत्यनित्यत्वे साध्य उत्पत्तिः । न चोत्पत्तिरुत्पत्तिमतोन्याभावस्याजन्मत्वेनोत्पत्त्यभावप्रसङ्गात् । केवलमर्थान्तरभूतेवकल्पिताविशेषणत्वेन तेनोत्पत्तेरित्युत्पत्तिमत्त्वादित्यर्थः । अयमुपाध्यपेक्ष एव स्वभावो ब्रष्टव्यः । कृतकत्वादी परभूत उपाधिरहितत्वात्मभूत एव धर्मविशेष इत्येतावान् विशेषः ।

अनया विशेषति । उपाध्यपेक्षानपेक्षहेतुप्रविभागविद्या । (१८९)

यदि सत्ताख्यः स्वभावो हेतुः सत्त्वमिति यावत् । प्रधानादिसत्ता कथं न साध्यते । अथ सत्ता सामान्ये साध्ये सिद्धसाध्यता स्यादतः सत्ताविशेषसाध्य-स्तस्मिन् साध्ये विशेषस्यानन्वयात् साध्यशून्यो दृष्टान्तः स्यादतो न सत्ता साध्यते । तदा हेतावपि सत्त्वे विशेषस्यानन्वयात् साधनशून्यो दृष्टान्तः स्यात् । तदाह (१) अनन्वयो हीत्यादि । भेदानाम्विशेषणार्थं व्याहतो दृष्टो हेतुसाध्योः । हेतो साध्ये चेत्यर्थः । अन्यत्र चेत्यनात्मादी । तदिति सत्त्वं । क्लृप्तशब्देनभिमतार्थे एव प्रसाध्यमानमिति । (१८९-९०)

अस्ति प्रधानमित्यादिना प्रधानलक्षणयोगेन विशेषीभवति न च विशेषः

यात् । यथाह “प्रमाणविषयाज्ञानाद्” इति । स चायं विशेषः साध्यहेतुः ।
क्वचिन्न व्याहृत्यते । किन्तर्हि । हेतावपि तुल्यबोधत्वात् । न हि हेतुरनन्वयः
सिद्धेरङ्गम् । तेन संशयभूतत्वात् न सोऽपि दोषः । एवम्—

भावोपादानमात्रे तु साध्यसामान्यधर्मिणि ॥१९०॥

न कश्चिदर्थः सिद्धः स्यादनिषिद्धश्च तादृशम् ।

न सर्वथा सत्तासाधने विशेषः साध्यते । भावमात्रविशेषणः कस्मिन्निषिद्ध
धर्मिणि अस्तीति साधनेऽनिर्दिष्टस्भावविशेषः क्वचित् सत्तामात्राप्रतिषेधात् ।
नेह सत्तासाधनप्रतिषेधः । किन्तु एवं क्वचिदस्तीति वचनेऽस्य विशेषमपरं क्वचित्
अपराभूतान्^१ स्वार्थं कथं पुष्पाति ?

तस्मादनेन उपात्तमत एव साध्यम्—

उपात्तभेदे साध्येऽस्मिन् भवेद्धेतुरनन्वयः ॥१९१॥

साध्ययितुं शक्यते तस्यानन्वयात् । यथाह हेत्याचार्यं दिग्ना गः । “अस्ति प्रधान-
मित्यनेन प्रधानस्वलक्षणमेव साध्यत” इति यत्सां ख्ये नोक्तं तत्प्रमाणस्यानुमानस्य
विषयाज्ञानात् सामान्यविषयं ह्यनुमानं स्वलक्षणविषयं । व्याहृत्यते बुध्यति ।
किन्तर्हि (१) हेतावपि तुल्यबोधत्वात् । तदेवाह (१) न हि हेतुरित्यादि । न विद्यते
ऽन्वयोत्येत्यनन्वयः सिद्धेः साध्यसाधनस्य नाङ्गं । कुत इत्यसाधारणाद्धेतोः ।
भावः सत्ता स (२) उपादानम्विशेषणं यस्य धर्मिणस्तन्मात्रे । तन्मात्रत्वादेव सामा-
न्यरूपे धर्मिणि साध्ये । सां ख्यस्य न कश्चिदर्थः सिद्धः स्यात् । त्रैगुण्यादिलक्षण-
स्यासिद्धेः । अनिषिद्धञ्च तादृशं । तादृशमिति सामान्यमात्रं । अनेन सिद्धसा-

128a ध्यतामाह ।” (१६०-६१)

न सर्वथेत्यादिना व्याचष्टे । सत्तासाधन इति सत्तासिद्धी । भावमात्रविशे-
षण इति सत्तामात्रविशेषणः । अनिर्दिष्टः स्वभावविशेषो यस्येति विग्रहः । नेहेति
वस्तुमात्रसाधने । सत्तासाधनप्रतिषेधः । किन्तु स वादी तथा सामान्ये नास्ति
कश्चिदिति कञ्चनास्य धर्मिणो भेदं विशेषं नित्यत्वादिकमपराभूतान्नसंस्पृशान् ।
अनेनेति वादिना । उपात्तभेद इत्युपात्तविशेषः । त्रिगुणात्मको नित्य इत्यादि
नोपात्तभेदे साध्येऽस्मिन् प्रधानादिके धर्मिणि । भवेद्धेतुरनन्वयः । नास्य साध्य-
धर्मविशेषणदृष्टान्तेन्ययोस्तीत्यनन्वयः । यत एव (१)

सत्तायान्तेन साध्यायाम्विशेषः साधितो भवेत् ।

अन्ये तु सत्तायामित्यादि पश्चाद् धर्मादी व्याख्याय । पूर्वार्द्धमुपात्तभेदमित्यादि
पश्चाद् व्याचक्षते ।

सत्तायां तेन साध्यायां विशेषः साधितो भवेत् ।

स हि धर्मी^६ प्रधानलक्षण एको नित्यसुखाद्यात्मकोऽन्यो वा यथाकथञ्चिदपि विशेषितः तत्स्वभावः सिद्धः स्यात् । स च तथा नान्वेति ।

ननु यः सत्ता^१मात्रान्वयी सिद्धः न तेन सिद्धेन किमपि । अग्न्यादिषु न एवं प्रसंगः, तत्रापि नाग्निः सत्तायां कश्चिद् विवादः । विशिष्टाधारविशेषणाभिमत^२- 476:1
स्यानन्वयाद् असिद्धिः ।

न वै स आधारी विशेषीकरोति । तदयोगव्यवच्छेदेन विशेषणाद् इत्युक्तं वक्ष्यते च ।

स ही^३त्यादिना व्याचष्टे । एको मूलप्रकृतेर्भेदाभावात् । नित्यो निरन्वय-
विनाशाभावात् । त्रिगुणत्वात्मकत्वात् सुखदुःखमोहात्मकः । अन्यो वेति कर्तुं-
त्वादियुक्तः । यथाकथञ्चिदपीति । यथोक्तैर्द्धर्मैः सप्तस्तैर्व्यस्तैर्वा विशेषितः ।
तत्स्वभाव इति यथोक्तविशेषणविशिष्टस्वभावः (१) स च धर्मी तथेति विशिष्टेन
स्वभावेन नान्वेति सप्तके । तथा भूतस्य^३ दृष्टान्तधर्मिणोऽसिद्धेः । न तेन सिद्धेनेति
सत्तामात्रेण । सत्तामात्रे विवादाभावात् । (१६१-६२)

नन्वित्यादि परः । एवं प्रसङ्ग इति यः सामान्यविशेषविकल्पेन सत्ताया-
मुक्तः । तदुक्तं (१)

“विशेषानुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाध्यते”ति ।

यस्मात्तत्राप्यग्न्यादिषु साध्येषु नाग्निः सत्तायां कश्चिद्विवादोऽस्त्यग्निमात्रस्य
सिद्धत्वात् । न च तेन सिद्धेन किञ्चित्^४ तस्याप्रवृत्त्यङ्गत्वात् । वेशादिविशिष्टो
ह्यग्निः प्रवृत्त्यङ्ग नाग्निमात्रं । स एव तर्हि साध्य इत्याह । विशिष्ट आधारी
यत्राग्न्यादिकं साध्यते स विशेषणं यस्याग्न्यादिकस्य स विशिष्टाधारविशेषणं (१)
तस्य । साध्यत्वेनाभिमतस्य । सप्तकेनान्वयादसिद्धिः ।

नेत्या चार्यैः । न वै स आधारी विशेषणभावेन गृहीतोपि तमग्निस्विशेषी-
करोति ।^६ येनान्वयः स्यात् । किं कारणं । तदयोग इत्यादि । तस्य धर्मस्य
तस्मिन् धर्मिण्ययोगो य आशंकितस्तस्य व्यवच्छेदेन विशेषणात् । एतच्च पक्षधर्म
(१३) इत्यत्रोक्तं । वक्ष्यते च चतुर्थे परिच्छेदे (४१४६) ।

ननु च व्याप्तिग्रहणकाले प्रदेशयोगव्यवच्छिन्नो बह्विरसिद्धः । तत्सिद्धो
वा किमर्थोऽन्यानुगमः । कथम् (१) असिद्धो यस्मात् । यत्र यत्र धूमस्तत्र त^५-आग्नि-
रिति व्याप्तिं प्रस्रियता सामान्येनाभिमतदेशायोगव्यवच्छिन्नोपि बह्विराक्षिप्त एव ।
केवलमिदानीमस्मिन्देशे बह्विरित्येवं विशेषप्रतीत्यर्थमन्यथानुगमनभिष्यते ।

तस्मात् तत्र सामान्यस्यैवायोगव्यवच्छेदेन साधनम् । न तथाऽत्र क्वचित् सत्तासिद्धिः । प्रधानादिशब्दवाच्यस्यैवार्थस्थाभावात् निर्विशेषेणैव सा सत्ता ।

कथं स विज्ञातव्योऽभिधा^३तव्यो निश्चेतव्यश्चेति सोऽपि सिद्ध एव । तत् किमिदानीं ज्ञेयं अस्तीति सिद्धिरस्तु । तथाऽपि किं सिद्धं स्यात् ? अन्यत्र तदेवाग्निसामान्यं तत्र न सिद्धमिति साध्यते ।

तत्रापि तदयोग^३विरहिणा सामान्येनान्वयो न सिद्ध एव ।

न वै कश्चित् तथाभूतेनार्थेनान्वयं करोति । तस्मात् परं प्रतिपादयता यत्र धूमस्तत्राग्निरिति धूमोऽग्निरान्तरीयको^४ऽग्न्यविनाभावी दर्शनीयः, स तथाऽग्निसामान्येन व्याप्तः सिद्धो यत्रैव स्वयं दृश्यते तत्रैवाग्निरुद्भि^५ जनयति । तत्र साध्यनिर्दे-

तस्मादित्युपसंहारः । तत्रेति प्रदेशादौ । तदयोगव्यवच्छेदेनेति तस्मिन् प्रदेशादौ 128b धर्मिणि साध्यधर्मस्यायोगव्यवच्छेदेन सामान्यस्याग्निसामान्यमाधनात्^७ नास्त्यन्वयो-
दोषः । नापि सिद्धसाध्यता प्रदेशयोगव्यवच्छेदस्यासिद्धत्वात् । प्रधानादिके धर्मिण्य-
योगव्यवच्छेदेन सत्तामात्रं साध्यमिति चेदाह । न तथेत्यादि । क्वचिदिति प्रधाना-
दिके धर्मिणि । कस्मात् (१) प्रधानादिशब्दवाच्यस्यैवार्थस्य त्रैगुण्यादिलक्षण-
स्यैवाभावात् । निर्विशेषेणैव सा सत्ता । विशेषणभूतस्याधारस्याभावात् (१)

कथमित्यादि परः । सोपि धर्मी कथं विज्ञातव्यः । ज्ञात्या च शब्देनाभि-
धातव्यः । अभिहितः प्रमाणेन निश्चेतव्यः । तस्माज्ज्ञेयत्वादिभिः सोपि सिद्ध
एव । तस्मिन् सत्ता सामान्यं साध्यते । तत्किमिदानीं ज्ञेयनिर्विशेषणमस्तीत्ये-
तावता प्रधानस्य सिद्धिरस्तु । ज्ञेयाद्यर्थो हि प्रधानार्थः शब्दार्थरूपः स्यान्
नित्यादिगुणोपेतः । प्रधानन्तावत्सिद्धम्भवत्यन्ये च धर्मा अन्यैः प्रमाणैः से^८त्स्यंते
इति चेदाह । तथापि ज्ञेयत्वादिना किं सिद्धं स्यात् (१) नैवाभिमतस्य प्रधा-
नस्य स्वलक्षणस्य सिद्धिः स्यात् । अस्य शब्दार्थरूपत्वात् । अग्न्यनुमानेपि तर्ह्य-
ग्निसामान्यं सिद्धमित्यसाध्यं स्यादित्याह । अन्यत्र तु तदेवाग्निसामान्यनियता-
धारमसिद्धन्तत्र देशे न सिद्धमिति साध्यते ।

ननु तत्रापि तदयोगविरहिणेति तेन प्रदेशेनायोगस्तदयोगास्तेन विरहः
प्रदेशेन योग इत्यर्थः । सोस्ति यस्य सामान्यस्य तत्तथोक्तं । तेनान्वयो न सिद्धः ।

नेत्यादिना परिहरति । न वै कश्चिद्व्यायज्ञः तथाभूतेन प्रदेशसम्बन्धिना-
ऽग्निसामान्येन व्याप्तिं करोति । तस्मात् परं प्रतिपादितं प्रतिपादयता धूमो-
ग्निरान्तरीयकोऽग्न्यविनाभावी दर्शनीयः । यत्र धूमस्तत्राग्निरित्येवं । स धूम-
स्तथेति स^९र्वोपसंहारव्याप्तिप्रदर्शनेनाग्निसामान्येन व्याप्तः सिद्धो यत्रैव प्रदेशो

शेन न किञ्चित् प्रयोजनम् । तत्र दर्शनात् सम्बन्धाख्यानमात्राच्चेष्टस्य सिद्धेः । तदनिर्वेशे च कथं तद्विशिष्टेऽन्वयः ? तद् अयं अग्न्यविनाभावितया सिद्धः । अर्थात् अग्निरेव प्रवेशेनायोगं व्यवच्छिनत्ति । तस्मात् स एव तथा^६ साध्य उच्यते इति ।

न पुनस्तथोपन्यासपूर्वकोऽन्वयः । साध्योऽतेरिहानङ्गत्वात् । तत्पर्वगामिनि प्रतिज्ञासाधनेन कश्चिदपनयेत्^७ । तथा चाह—

476h

“अन्यत्रा व्यभिचारेऽपि धर्महेतुं हि दर्शयेत् ।

तत्र तेन प्रसिद्धिमतं धर्मिणं गमयिष्यति ॥”

तस्मात् यथाग्निसाधनं नैव सत्तासाधनमपि प्राप्तम् ।

निश्चिताव्यभिचारं च लिंगं तत्र प्रसिद्धिमतं

तेन व्यापकधर्मेण धर्मिणं गमयिष्य ।

धर्मिणि स्वयं स्वेन रूपेण दृश्यते तत्रैवाग्निबुद्धिजनयति । तत्रैतस्यां सामर्थ्या-
दनुमेयप्रतीती साध्यनिर्वेशेन न किञ्चित् प्रयोजनन्तेन विनापि साध्यसिद्धेः
एतदेवाह । तत्रेत्यादि । तत्र साध्यधर्मिणि लिङ्गस्य दर्शनात् सम्बन्धाख्यानमात्रा-
च्चेष्टस्य साध्यस्य सिद्धेः^८ । यतश्च न साध्यस्य धर्मधर्मिसमुदायस्य निर्देशस्तदा
तदनिर्वेशे च कथन्तद्विशिष्टे साध्यधर्मेणान्वयः (१) नैव (१) यतोनन्वयदोषः
स्यात् । तदिति तस्मादव्यञ्चोत्पन्नविनाभावितया सिद्धः सामर्थ्यविधे तेन प्रवेशे-
नायोगव्यवच्छिनत्ति । तस्मात् समुदायः साध्य उच्यते ।

यदि हि तत्र नाग्निः स्यान्नैव भूमौ भवेदिति सामर्थ्यं । अन्वयस्तु केवले-
नैव साध्यधर्मेण दर्शनीयो न साध्यधर्मधर्मिसमुदायेन । तस्य दृष्टान्तेऽसिद्ध-
त्वात् । समुदायेन च व्याप्तिप्रदर्शने प्रयोजनाभावात् । अत एवाह । न पुनर-
स्यास्तथेति प्रदेशविशिष्टस्योपन्यासपूर्वकोऽन्वयः । किं कारणं (१) साध्योक्ते
रिहान्वयप्रदर्शनकालेऽनङ्गत्वात् । साध्यनिर्देशपूर्वकाले वान्वयस्येव्यभागे नैव
साधनवाक्यात् कश्चित् प्रतिज्ञावाक्यमपनयेत् ।

I 292

तस्मात् स्थितमेतत् (१) पक्षमनुप्रदर्श्यैव साध्यधर्मेण लिङ्गस्य व्याप्तिः
कथनीयेति । तथा चाह आचार्यं दिग्नागः । “लिङ्गस्य धूमादेः साध्येनाव्यभिचारो-
न्यत्र सामान्ये न धर्मिमात्रे दर्शयितव्यः । निश्चिताव्यभिचारं च लिङ्गन्तरे”ति
साध्यधर्मिणि प्रसिद्धं सत् । तेन व्यापकधर्मेण युक्तं साध्यधर्मिणं गमयिष्यति ।^१

तस्मादित्यादिनोपसंहारः । यथाग्निसाधनमिदं विशेषपरिग्रहादनवधं नैव सत्ता-
साधनमनवधं विशेषासिद्धैः । तदेवं सिद्धसाध्यताप्रसंगादनन्वयान्च न प्र धा ना देः
सत्ता साध्या ।

अपरामृष्टतद्धेदे वस्तुमात्र तु साधने ॥१९२॥

तन्मात्रव्यापिनः साध्यस्यान्वयो न विहन्यते ।

रवभावविशेषपरिग्रहेण साधनसत्तायामपि वस्तुमात्रव्यापि^३ति साध्यधर्मे
नान्वयव्याधातः ।

न हि तत्रावश्यं विशेषपरिग्रहक्रिया । सत्तामात्राश्रयेऽपि साधने सामर्थ्यात्
साध्यत्वमेव वैफल्यत्^३ ।

अपि च—

नासिद्धे भावधर्मोस्ति व्यभिचार्युभयाश्रयः ॥१९३॥

धर्मो विरुद्धोऽभावस्य सा सत्ता साध्यते कथम् ।

सत्तासाध्ये तद्धेतुः सर्वत्र प्रत्ययः त्रयीं दोषजाति असिद्धव्यभिचारविरुद्धं

साधनं पुनः सर्वमत्रगनुद्दिष्टमिति प्रतिपादयितुमाह । अपरामृष्टेत्यादि ।
अपरामृष्टोऽनुपातस्तद्विभेदः । यस्मिन् वस्तुमात्रे सत्तामात्रे । तस्मिन् साध्यधर्मे
क्रियमाणेऽन्वयो न विहन्यते । कस्य (१) तन्मात्रव्यापिनः सत्तामात्रव्यापिनस्सा-
ध्यस्य । तदेव विवृण्वन्नाह । वस्तुमात्रव्यापिनः साध्यधर्मे । रवभावविशेषा-
परिग्रहेण पुनस्सत्त्वे क्रियमाणे नान्वयव्याधातः । न साध्यशून्यो दृष्टान्त इत्यर्थः ।

न हि तथेति । सत्त्वे साधने । कस्मात् (१) सत्तामात्राश्रयेऽपि सत्त्वमात्रस्य
हेतुत्वेनाश्रयणेपीत्यर्थः । न पुनः^३ साध्यत्वे सत्ताया विशेषानाश्रयः (१) कस्माद्
(१) वैफल्यत् (१९२-९३)

सत्तायां साध्यायां पुनर्दोषान्तरन्दातुमाह । अपि चेति । असिद्धे प्रधानादौ
धर्मिणि न भावधर्मोस्तीत्यसिद्धो हेतुः । यस्तु भावाभावोभयाश्रयो धर्मः स
सत्त्वे साध्ये व्यभिचार्यनैकान्तिको योप्यभावस्य धर्मः स सत्त्वे साध्ये विरुद्धो सत्त्व-
स्यैव साधनात् । यस्यां प्रधानादिसत्तायां साध्यायां हेतु^४र्थः कश्चिदुपादीयते स
सर्वो दोषत्रयं नातिवर्त्तते (१) सा सत्ता साध्यते कथं । इह च हेतोः सिद्धत्वमभ्यु-
पगम्य विरुद्धानैकान्तिकान्तिकत्वे उक्ते हेत्वसिद्धावनयोरसम्भवात् । (१९२-९३)

ननु सर्वज्ञादिसत्तायामपि साध्यायां हेतोरसिद्धतादिवोषस्य तुल्यत्वात् कथन्त-
त्सत्तासिद्धिः ।

नैष दोषः । यद्यदुपदिश्यते तज्ज्ञानपूर्वकमेव यथाऽन्यत् किञ्चित् । उपप-
दिश्यते च चतुरार्यसत्यं । तस्मात्तदपि ज्ञानपूर्वकमेव यस्य तज्ज्ञानं सोऽस्माभिः सर्व-
ज्ञोऽभ्युपगम्यत इति । न कश्चि^५(?काचित्) क्षतिः । तद्धेतुरिति सत्ताहेतुः । त्रयीमिति
अवयवान्दोषजातिन्दोषप्रकारान्नाभिवर्त्तते । तामाह । असिद्धमित्यादि । विशेष-

नातिथस्तंते । तत्र भावधर्मो हेतुरादिष्टोऽपि कथमसिद्धसत्ताके स्यात् ।

यो हि तत्र भावधर्ममिच्छति स कथं भावं नेच्छेत ? कदाचिदस्वभावमवे-
वापेक्षया धर्मिणि व्यतिरेकीय धर्मो निर्दिश्यते । धर्मधर्मिण्यनशब्दानां वाच्यार्थे
निश्चयज्ञानविषय एव न कश्चित्पि विशेष इत्युक्तम् । यथा उभावपि धर्म इति
वचने नहि वस्तुनि अनाश्रितेऽविरोधेन प्रतिषेधमात्रस्याभावेऽपि आविरोधात् ।
यथा न भवति मूर्त्तमिति अमूर्त्तत्वं निरुपाख्येऽपि^१ स्यात् ।

477a

एव निरुपाख्याभावाच्च प्रतिषेधविषयत्वम् । ततः किं विधिविषयोऽस्ति ।
तदपि नेति चेत् । कथं न स प्रतिषेधविषयः^१? विधिनवृत्तिरूपत्वात् प्रतिषेधस्य ।

मिति विरुद्धतां । तत्र भावधर्मो हेतुरसिद्धसत्ताके कथं सिद्ध्येत् ।

स्यादेतद् (१) भावधर्मः प्र^० वा ना वेस्सिद्धो न तु भाव इत्याह । यो ही-
त्यादि । यो हि प्रधानादिभावधर्महेतुस्तत्र प्रधानादाविच्छति स कथं वादी प्रधा-
नाविकम्भावं सिद्धं नेच्छेत् । तस्माद् भाव एव धर्मः । कथन्तहि भावस्याय धर्म
इति कथ्यत इति चेदाह । कदाचिदपेक्षयेति भेदान्तरप्रतिक्षेपलक्षणया व्यतिरे-
कीय भिन्नरूप इव धर्मिणः सकागाद् धर्मो निर्दिश्यते । यथा कृतकत्वमस्ये- 1291
त्यनृतकव्यानृत्त एव भाव उच्यते । न त्वन्य एव धर्मो धर्मशब्देनोच्यतेऽन्यश्च
धर्मो धर्मिशब्देनेत्याह । न हीत्यादि । यस्मादन्यव्यावृत्तिनिरपेक्षः पुमान् यदा
जब्दस्याकृतकादेवैकस्माद् व्यावृत्तिं जिज्ञासते । तदा कृतकत्वमस्येत्युच्यते ।
यदान्यव्यावृत्तिसाक्षांशोऽकृतकत्वादेवैकस्माद् व्यावृत्तिं जिज्ञासते तदा कृतकः
शब्द इत्युच्यते इति । एतच्च प्रागेवोक्तम् (१) भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपत्या-
दिना ।

अथ पुनरभयोर्भावाभावयोर्द्धर्म हेतुम्ब्रूयात् । कथं पुनरेको धर्मो भावाभावयो-
र्भवति (१) धर्मो हि स्वभावो यश्च भावस्य स्वभावः कथमभावस्य स्यादित्याह ।
अनाश्रितेत्यादि (१) अनाश्रितम्बस्तु यस्मिन् व्यतिरेकमात्रे तस्य व्यतिरेक-
मात्रस्य प्रतिषेधमात्रस्य धर्मत्वेन कल्पितस्याभावेऽप्यविरोधात् । व्यतिरेकमात्रमेव
कथम्भवतीत्याह । अपर्युदासेन प्रसज्यप्रतिषेधेन । प्रसज्योपसर्जनो विधिः पर्युदासः
स चेह नाश्रितः । यथा न भवति मूर्त्त इत्यमूर्त्तत्वं मूर्त्तत्वनिवृत्तिमात्रं भावेपि
विज्ञाने निरुपाख्येऽप्यभावेपि स्यात् ।

परः प्रतिबद्धपुमाह । निरुपाख्याभावाच्च प्रतिषेधविषयत्वं । यदधिकरणादि-
शक्तियुक्ततन्त्रकस्यचिद्विषयः स्यात् । निरुपाख्यं च सर्वैकान्तरहितस्तत्कथमिदमप्य-
स्यात् । संप्रति प्रतिषेधविषयत्वे प्रतिषिद्धे किम्बिधिविषयोऽस्ति निरुपाख्यं । तदपि

तद् अव्यवच्छेदमात्रं द्वयोरपि भावाभावयोः विपक्षवृत्तिशङ्काव्यवच्छेदेन गमकत्वं लभ्यं कथमात्मसात् कुर्यात् । स च स्ववाचा उभयधर्मतां ब्रुवाणः सतोऽन्यत्रापि अस्य वृत्ति भाषते सत्तायामव्यभिचारवचनं इति कथं न व्यभिचारः ? सत्तायां अभावधर्मस्तु भावमात्रव्यापिनोऽर्थस्य व्यवच्छेदस्य हेतुवचनमत्र विरुद्धहेतौ स्यात् । तस्य च वस्तुनः क्वचिदभावाद् अभावे भावव्यवच्छेदरथ सत्त्वात् । तस्मादयं त्रिप्रकारोऽपि धर्मः^४ सत्तायाः साधनेन हेतुलक्षणाभ्रयं विना न चान्या गतिः । तस्मान्न सत्ता साध्यते । तन्मात्रव्यापिनि भावधर्मस्यात्र सामान्यसाधनत्वेऽपि सिद्धसत्ताके धर्मिणि नासिद्धिः ।

तेन च साध्यधर्मेण व्याप्तिः कथं चिद् वा यदि निवर्चीयते विरुद्धव्यभिचार-

विधिविषयत्वनिरूपणस्य नेति चेत् । कथमिदानीमभावो न प्रतिषेधविषयः । विधिविषयत्वनिषेधादेव हि प्रतिषेधविषयत्वं । किं कारणम् (१) विधिनिरूपितत्वात् प्रतिषेधस्य । तदिति तस्मादेतदनन्तरोक्तमव्यवच्छेदमात्रं द्वयोरपि भावाभावयोः सम्भवत् सत्त्वे साध्ये गमकत्वं कथमात्मसात् कुर्यात् । किम्बिधिषट् गमकत्वं । विपक्षेत्यादि । विपक्षे प्रयोगे वृत्तिहेतोस्तस्य शङ्का तस्या अपि व्यवच्छेदेन न लभ्यन्न चोभयधर्मस्य व्यवच्छेदमात्रस्य विपक्षाद् व्यावृत्तिरस्तीति कथन्तद् गमकत्वमात्मसात् कुर्यात् । स च वा^५वी स्ववाचान्यवचनेन । सत्तासाधनस्य हेतोर्लभ्यधर्मतां ब्रुवाणस्ततः साध्यादन्वयत्राप्यसति अस्योभयधर्मस्य हेतोर्वृत्तिरभाषते (१) स एव च सत्तायां साध्यायामव्यभिचारनिबन्धनत्वाद् गमकत्वस्येत्यव्यभिचारम्भा (?) एत इति हेतोः कथं नोन्मत्तः ।

अभावधर्मन्तु हेतुं सत्तायामवदतोस्य वादिनो विरुद्धः स्यात् । सत्त्वविपरीतस्यासत्त्वस्य साधनात् ।^६ कः पुनरस्यैव अभावस्यैव धर्म इत्याह । व्यवच्छेदं कीदृशम्भावमात्रव्यापी सामर्थ्यलक्षणस्तस्य व्यवच्छेदो नियमेनाभावस्यैव भवति (१) न तु मूर्तत्वादेर्व्यवच्छेदस्तस्यैवोभयधर्मत्वात् । कस्माद्विरुद्ध इत्याह । तस्य भावमात्रव्याप्यर्थव्यवच्छेदस्य भावे क्वचिदभावादभावे च सर्वत्र भावाद् विरुद्धत्वं । तस्मादयं त्रिप्रकारोऽपि भावाभावोभयसम्बन्धी धर्मः सत्तायास्साधनेन हेतुलक्षणमुक्तः । न च त्रिप्रकारादधर्मादित्या गतिरन्यः प्रकारोस्ति यतस्तस्मान्न सत्ता साध्यते । साधनत्वे लिङ्गत्वेऽस्यास्सत्तायाः सामान्येनानुपात्तविशेषणत्वेन । सिद्धसत्ताके धर्मिणि नासिद्धिः । अनित्यत्वादिके वस्तुधर्मसाध्ये । किम्बिधिषटे तन्मात्रव्यापिनि । तेन च साध्यधर्मेण लिङ्गस्य व्याप्तिः । कथंचिदित्यन्वय^१मखेन

योरभाव इति^६ नायं प्रसंगः । व्याप्तौ धर्मसमाश्रये वाऽनिश्चिते सति तत्त्वभाव-
तया गमको न स कश्चिदपि गमकः स्यात् । अतएव स्वधर्मेण व्याप्तः सिद्धः^७ ॥१९७॥
स्वभावो गमको वाच्यः ।

न हि प्रकाशतया प्रवीणो हि प्रकाशकः, तद्रूपाप्रतिपत्तौ स्वामर्थक्रियां करोति ।

सिद्धः स्वभावो गमको व्यापकस्तस्य निश्चितः ॥१९८॥

तद्धर्मनिश्चयादेव^१ ।

व्यापित्वनिश्चये हि तद्धर्मिणो धर्मः गम्यस्वभावः । अयं निवृत्तावपि तन्नि-
वर्तकः । तस्यायं व्यापको धर्मः स्वयं निवर्तमानो व्याप्यस्य तस्य धर्मस्य निवर्तकः ।
यद्यस्याभावे^२ न भवेत्, एवं ह्यस्य व्यापकः सिद्धो भवति ।

तस्माद् एतेन गमकलक्षणेन द्विविधस्यापि साधनप्रयोगस्य गमकलक्षणं

व्यतिरेकमुखेण (?न) वा यदि निश्चीयते । न विरोधव्यभिचारौ । न विरुद्धत्व-
मनैकान्तिकत्वम्बा (।) इति हेतोर्नायं प्रसंगोसिद्धि (?द्ध) विरुद्धानैकान्तिकलक्षणः ।
अनिश्चितायान्तु साध्यधर्मेण लिङ्गस्याव्याप्तौ । धर्मसमाश्रये वा पक्षधर्मत्वे
वाऽनिश्चिते सति तत्स्वभावतया निश्चितत्रैरूप्यस्वभावतया यो गमकोऽभिमतो
हेतुर्न स कश्चिद् गमकः । अतः^३ एव कारणात् स्वधर्मेण स्वेन साध्यरूपेण व्याप्तः
साध्यधर्मिणि सिद्धो निश्चितो हेतुस्वभावो वाच्यः ।

एतदेव ब्रह्मयन्ताह । न हीत्यादि । प्रकाशतया प्रभास्वरतया घटादीनप्रकाशयन्
यदा कदाचिद् घटाद्युदरान्तर्वर्ती भवति तदा तद्रूपाप्रतिपत्तौ प्रभास्वरताप्रतिपत्तौ
सत्यां स्वामर्थक्रियां घटादिप्रकाशनलक्षणां न हि करोति ।

गमिकस्वरूपमभिधायाम्ना गम्यस्वरूपमाह । व्यापकस्तस्येति । योसौ गमको
व्याप्यः स्वभावस्तस्य व्यापकः स्वभावः निश्चितो गम्यः ।

तद्धर्मैत्यादिना व्याचष्टे । धर्मिणो धर्मो गम्यः (।) कीदृशस्तस्य गमकत्वे-
नाभिमतस्य व्यापकत्वेन निश्चितः । कथं पुनर्व्यापकत्वेन निश्चित इत्याह ।
तद्धर्मनिश्चयादेव व्याप्यधर्मनिश्चयादेव ।

इयता गम्यगमकयोः स्वरूपन्दर्शितं ।

निवर्त्यनिवर्तकयोरपि स्वरूपमाह । तस्येत्यादि । अयमिति व्यापको धर्मः
स्वयं निवृत्तौ सत्यां तस्य व्याप्यस्य निवर्तकः ।

तस्येत्यादिना व्याचष्टे । अयं व्यापको धर्मः स्वयन्निवर्तमानस्तस्य व्याप्यस्य
निवर्तक इति सम्बन्धः । किङ्कारणं । यस्मादेवं ह्येत्यायं साध्यो धर्मो व्यापकः
सिद्धो भवति । यद्यस्य व्यापकस्याभावे व्याप्यो न भवेत् । तदिति वाक्योपन्यासे ।

उक्तं वेदितव्यम् ।

द्विविधो हि प्रयोगः साधर्म्यवानेव वैधर्म्यवान् च । यदन्ये श्रवणो व्यतिरेकी चेत्याहुः । नानयोः अन्यत्र संयोगभेदात् अर्थतः कश्चिद् अपि भेदः । साधर्म्येणापि प्रयोगेऽर्थाद् वैधर्म्यवतो गतिः । असति नस्मिन् साध्यहेत्वोरन्वयाभावात् । एवं साधर्म्यवतोऽन्वयगतिः स्यात् । तस्मिन्चासति साध्याभावश्चेत् हेत्वभावे शंका^५ स्यादिति विस्तरेण वक्ष्यामः । उदाहरणं—

(१) निहेतुकविनाशः

अनित्यत्वे यथा कार्यमकार्यं वाऽविनाशिनि ॥१९५॥

एतेन च अनयोर्द्वयोर्वाहरणमुक्तम् । तत्रान्वयी “यद्यच कश्चित् कृतकः स सर्वोऽप्यनित्यः ।” यथा घटा^६दिः । शब्दश्च कृतकः । एवं कृतकत्वमनित्यत्वेन

अनेनानन्तरोक्तेनानुवर्त्यनुवर्त्तकभावस्य नियत्यनिवर्त्तकभावस्य च प्रदर्शनेन द्विविधस्यापि साधर्म्यवतो वैधर्म्यवतश्च साधनप्रयोगस्य गमकलक्षणं साध्यग्राधकत्व-लक्षणमुक्तम्वेदितव्यं ।

तद्व्याचष्टे । द्विविधो हीत्यादि । यथाहुरेके इति नै या यि काः । साधर्म्यवानेव हि प्रयोगोन्वयी^६ । वैधर्म्यवानेव च व्यतिरेकी ।

ननु साधर्म्यप्रयोगे पक्षधर्मत्वमन्वयश्चेति (१) तथा वैधर्म्यप्रयोगेपि पक्षधर्मत्वं व्यतिरेकश्चेति द्विरूपन्तर्हि लिङ्गप्राप्तमित्याहुः । नानयोरित्यादि । अनयोरित्यन्वय-व्यतिरेकिणोर्हेत्वोर्वस्तुतः परमार्थतो न कश्चिद् भेदः । द्वयोरप्यन्वयव्यतिरेकश्चात् ।
130h अन्यत्र संयोगभेदात्^७ । तस्मात्तान्वयान्वयव्यतिरेकी कदाचित्साधर्म्यप्रयोगेण प्रतिपाद्यते कदाचिद् वैधर्म्यप्रयोगेणेति प्रयोगमात्रमिच्छते न त्वर्थः । किं कारणं (१) यस्मात् साधर्म्येणापि हि प्रयोगेऽर्थात् सामर्थ्यात् । साध्यविपक्षाद्धेतोर्व्यावृत्तिर्वैधर्म्यन्तस्य गतिः ।

तदेव सामर्थ्यमाह । असतीत्यादि । तस्मिन्निति वैधर्म्ये । एवं हि साध्येनान्वितो हे^८तुः स्याद् यदि साध्याभावे न भवेत् । तथा वैधर्म्यं इति वैधर्म्यप्रयोगे । तस्मिन्नित्यन्वये यदि हि साध्येन हेतोरन्वयः स्यात् तदायं साध्यनिवृत्तौ निवर्त्तते । एतच्च व्य ति रे क चि न्ता याम्बक्ष्यामः । (१६४-६५)

अनित्यत्वे यथा कार्यं । अनित्य एव कृतकत्वं । एतच्चाव्ययिन उदाहरणं । अकार्यम्वा । अविनाशिनीति व्यतिरेकिण उदाहरणं । तेनायमर्थो भवति (१) अविनाशिनि^९ विनाशाभावे सति । अकार्यं कृतकत्वन्न भवति । तदेवाह (१) अनेनेत्यादि । अनयोरित्यन्वयव्यतिरेकिणोः । यत्किञ्चिदिति सर्वोपसंहारेण

व्याप्तं कथितमिति शब्दोऽपि कृतकत्ववचनसामर्थ्यादिवानित्यः शब्द इति भवति । तस्मात्प्राप्यं पक्षो निर्देश्यः^७ । अयं हि अन्वयी प्रयोगः ।

478a

व्यतिरेकेऽपि हि अनित्यत्वाभावे कृतकत्वस्याभावः । शब्दः कृतक इति तत्त्वभावसिद्धः । तदभावे न भवतः कृतकत्वस्य शब्दे च भाव^८ख्यातो तदात्मनो भावः, सामर्थ्यात् सिद्धः पूर्वत् प्रतिज्ञावचनं अकृतक इति ।

अन्वयरतु अर्थापत्त्या सिद्धः । तदात्मनियतस्य तन्निवृत्तौ तन्निवृत्तेः । नियम^९ प्रसाध्य निवृत्तिर्वक्ष्यता ।

सा चेत् सिद्धा, तदात्मनियमं अर्थादाक्षिपतीति सिद्धोऽन्वयः ।

व्याप्तिकथनेनार्थान्तित्याद् व्यावृत्तिः कृतकत्वस्योक्तैस्ति व्यतिरेकमतिः । शब्दश्च कृतक इति पक्षधर्मकथनं । पक्षः कस्मान्नोच्यत इत्याहुः । कृतकस्येत्यादि । अनित्यत्वेन व्याप्तं कृतकत्वं यदा शब्देन कथितन्तदा^{१०} नियमं स्व व्यापकं सन्निधापयनीति सामर्थ्यादिवानित्यः शब्द इति भवति । तस्मात्प्राप्यमित्यादि । ध्वहेति साधर्म्यप्रयोगे (१)

वेधर्म्यवन्तं प्रयोगमाह । व्यतिरेकेपीत्यादि । एतच्चाकार्यम्भा ऽविनाशीत्येतस्य विवरणं । इहापि न प्रतिज्ञावचनं । यस्मात् सिद्धस्वभावतया निश्चिततया नित्यस्वभावतया हेतुभूतया । तदभाव इत्यनित्यत्वाभावे सति न भवतः कृतकत्वस्य शब्दे च भावख्यातो सद्भावकथने कृते सति तदात्मनः सत इत्यनित्यस्वभावस्य सतः कृतकत्वस्य शब्दे भाव इति । सामर्थ्यादिवानित्यः शब्द इति सिद्धः । पूर्ववदिति साधर्म्यप्रयोगवत् ।

नन्वत्र वैधर्म्यप्रयोगेऽन्वयो नोक्त इत्याहुः (१) अन्वयस्त्वित्यादि । अन्वयमन्तरेण वैधर्म्यस्यानुपपत्तिरर्थापत्तिः । किङ्कारणं (१) न हीत्मादि । यस्मादतदात्मनियतस्यानित्यस्वभावेऽप्रतिबद्धस्य तन्निवृत्तावनित्यत्वनिवृत्तौ निवृत्तिर्युक्ता । यत एवन्तस्मान् स्वयन्तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यां हेतोः माध्ये नियमं प्रमाणेन प्रसाध्य साध्यनिवृत्त्या मूढं प्रति हेतोर्निवृत्तिर्वक्ष्यता ।

तेन यदुच्यते (१) “प्रमाणेन चेन्नियमः प्रसाधितः किन्निष्फलेन निवृत्तिवचनेन । कथं वा नियमं न प्रतिपद्यते ।^{११} न तु तन्निवृत्तौ निवृत्तिमि”ति तदपारतं ।

अन्ये त्वन्यथा व्याचक्षते । प्रसाध्य शब्दार्थावाक्षेपवचनस्तेनायमर्थो नियमं प्रसाध्य नियममर्थादाक्षिप्य निवृत्तिर्वक्ष्यते । तथाभूतेन वचनेन निवृत्तिर्वक्ष्यता । निवृत्त्युक्तिः सामर्थ्यान्नियममाक्षिपतीति । अत एवाह । सा चेत्यादि । सेति नियमस्याक्षेपिका निवृत्तिः सिध्यति परम्प्रति । यदि तथा^{१२}भूतेन वचनेन प्रकाशते । तदा-

131a

कथमिदानीं कृतकोऽवश्यमनित्य इति येन उच्यते^३ इति । एवं—

अहेतुत्वाद्विनाशस्य स्वभावादनुबन्धिता ।

न हि विनश्यत् वस्तु तद्भावे हेतुमपेक्षते । स्वहेतोरेव विनश्यराणां भावात् ।
तस्माद् यः कश्चित् कृतकः स स्वभावेनैव नश्यतः ।

तथा हि वस्तु—

तन्मनियमं साध्यात्मनियममर्थदुक्तिसामर्थ्यादक्षिपति । इति हेतोः सिद्धान्वयः ।

कथमित्यादि परः । इदानीमिति निश्चिते व्याप्यव्यापकभावे गमको हेतु-
रित्यभ्युपगमे सतीत्यर्थः । कथं केन प्रमाणेन कृतकोवश्यमनित्य इति प्रत्येतव्यो
निश्चेतव्यो येन त्वयैवमुच्यते । कृतकः शब्दोऽनित्यः । यत्कृतकस्तदनित्यमित्येवं
पृष्ठो व्याप्तिविषयं बाधकं प्रमाणन्दर्शयितुमाह । यस्मादित्यादि । यस्माद्
विनाशस्य निवृत्तिधर्मकत्वलक्षणस्य स्वभावात् स्वरूपमात्रादनुबन्धिता । यद्वा
भवत्यस्मादिति भावः (१) स्वो भावः स्वभावः स्वहेतुरित्यर्थः । तस्मादेवानु-
बन्धिता विनाशस्य वस्तुनि सद्भावस्तस्मात् कृतकोऽनित्यः । कुत एव तदहेतुत्वाद्
यतो न जनकाद्वेतोरन्यो विनाश^२स्य हेतुः (१) तस्मात् स्वभावादनुबन्धः ।

तदयमत्र समुदायार्थः । मुद्गरव्यापारानन्तरं द्वयं प्रतीयते घटनिवृत्तिः ।
कपालं च (१) तथैते विनाशरूपतया प्रतीयेते । तत्र घटनिवृत्तेर्नीरूपत्वेनाकार्य-
त्वादिति वक्ष्यति । तत्कार्यत्वेन तु प्रतीतिभ्रान्तिरेव । कार्यत्वे वास्या न घट-
निवृत्तिरूपत्वं स्यात् । घटसम्बन्धित्वेन कृतकत्वात् । विनाशरूप^३तया च न
प्रतीतिः स्यात् घटस्य सत्त्वात् । कपालस्यापि मुद्गरकार्यत्वे सत्यपि विनाश-
रूपता । घटस्यानिवृत्तत्वादिति च वक्ष्यति । ततश्च कथमस्य विनाशरूपतया
प्रतीतिः । निर्हेतुके तु विनाशे स्वरसतो निवर्त्तमान एव घटो मुद्गरादिसहकारी
कपालजनकत्वेन सद्वाक्षणाभारम्भकत्वात् मुद्गरव्यापारानन्तरं घटनिवृत्तेः कपा-
लस्य^४ च सद्भावात्तयोर्विनाशरूपतया विनाशस्य च सहेतुकत्वेन मन्दमतीना-
मवसायो युज्यत एव ।

मुद्गरव्यापारानन्तरं सन्तानविच्छेदात् । तत्कथं निर्हेतुकविनाशाभ्युपगमवा-
दिनां प्रतीतिबाधा चोच्यत इति । एतमेवार्थमाह । न ह्येत्यादि । नश्यन्त इति
येषान्तावत् कृतकानां नाशो दृश्यते ते विनश्यन्तः । तद्भावे विनश्यत्स्वभावे
स्वरूपजनकादव्यत्र हेतुमपेक्षते । कुतः । स्वहेतोरेव विनश्यराणां निवृत्तिधर्माणां
भावात् । यतश्च नश्यत्स्वभावं प्रत्यनपेक्षता भावानान्तस्माद् यः कश्चिद् कृतकः
स स्वभावेनैव नश्यतः । (११५-१६)

सापेक्षाणां हि भावानां नावश्यंभावतेह्यते ॥१९६॥

भावनाशोऽपि निरपेक्ष एव । सापेक्षत्वं^६ हि घटादीनां केषां चिन्नित्यताऽपि स्यात् । येन—

बाहुल्येपि हि तद्धेतोर्भावेत् कचिदसंभवः ।

वचिद असंभवः स्यात् । यदि दिनाशहेतोर्बाहुल्यं तेषामपि स्वप्रत्ययाधीन^७ सन्निधानत्वात् नावश्यं सन्निधानमिति कश्चिन्न नश्येदपि । न हि हेतवोऽवश्यं फलवन्तः वैकल्यप्रतिबन्धभावात् । तेनान्यफलाभावात् ।^{४७१b}

एतेन व्यभिचारित्वमुक्तं^७ कार्याव्यवस्थितेः ॥१९७॥

सर्वेषां नाशहेतूनां हेतुमन्नाशवादिनाम् ।

इत्यन्तरङ्गलोकः ।

तदयं भावोऽनपेक्षस्तद्भावमप्रति तद्भावनिवृत्तः । तद्यथा सकलकारण-

यदि सहेतुको विनाशस्तदावश्यंभावी न स्यादित्याह । सापेक्षाणामित्यादि ।
हीति 'यस्मात्' (१) सापेक्षाणाम्भावानां नावश्यम्भाविता (१) तस्मात् निरपेक्षो-
भावो वि^८नाशो विनश्यते स्वभावो हेतुसापेक्षत्वे हि घटादीनाममध्ये केषाञ्चित्चि-
त्यतापि स्यात् । येषां नाशकारणमसन्निहितं । बाहुल्यात् विनाशकारणानां न
वचिदसन्निधानमिति चेदाह । येनेत्यादि । तद्धेतोरिति विनाशहेतोस्तेषा-
मपि विनाशकारणानां नावश्यं सन्निधानमिति सम्बन्धः । कस्मात् (१) स्वप्रत्य-
याधीनसन्निधित्वात् स्वकारणाय^९ तसन्निधित्वात् । न च विनाशकारणान्तं १३१b
कारणानि सर्वत्र सन्निहितानि । ततश्च विनाशहेतोरसन्निधानात् कश्चिन्न नश्ये-
दपि । सत्यपि विनाशहेतुसन्निधाने न नियतो विनाशः (१) यतो न ह्यवश्यं
हेतवः फलवन्तः विनाशाख्यकार्यवन्तः । कस्मात् (१) सहकार्यसन्निधानं वैकल्यं ।
विरुद्धोपनिपादः प्रतिबन्धः । एतेन सापेक्षस्य नावश्यम्भावित्वेन व्यभिचारित्व-
मुक्तं । (१९५-९६)

सर्वेषां नाशहेतूनां नाशस्य लिङ्गत्वेन ये हेतव उपादीयन्ते तेषां । कस्मात्
(१) कार्याव्यवस्थितेः । नाशलक्षणकार्योत्पत्तिनियमाभावात् । हेतुमन्नाशवादिनां
हेतुमन्तन्नाशं ये वदन्ति तेषां । यतश्चाहेतुको विनाशः । तत्तस्मादवश्यम्भावः
कृतकोनपेक्षस्तद्भावमप्रति विनश्यतस्वभावमप्रति । तद्भावनिवृत्तौ निवृत्तिधर्म-
कतायां निवृत्तः । दृष्टान्तमाह (१) असंभवत्वादि । न सम्भवति प्रतिबद्धो
यस्यां सा कारणसामग्री । सकलैति सहकारिप्रत्ययेन सन्तानपरिणामेन च^{१०} परि-
पूर्णेत्यर्थः । प्रयोगस्तु । ये यद्भावं प्रत्यनपेक्षास्ते तद्भावनिवृत्तः । तद्यथा

सामग्री^१ कार्योत्पादने ऽसम्भवप्रतिबन्धा ।

ननु क्वचित् अनपेक्षाणामपि केषांचित् नावश्यं तद्भाव इति भूमिबीजोदक-
सामग्रीणामपि अंकुरानुत्पत्तेरिति चेत् । न । तत्रापि हेतुभूतस्य सापेक्षत्वात् ।
नैवं भावस्य काचिदपेक्षा । तत्रापि अन्त्यायां हेतुसामग्र्यां कार्योत्पादने याऽव्यवहिता
सा फलवत्येवेति^२ । सैव तु तासां मध्येऽङ्कुरहेतुः । अन्यास्तु पूर्वपरिणामस्तदर्थ
एव ।

न च तां तत्र कश्चित् प्रतिबद्धं समर्थः । एकत्र अविकारानुत्पत्तेः, उत्पत्तौ वा

ऽसम्भवत्प्रतिबन्धा कारणसामग्री कार्योत्पादने । अन्यानपेक्षश्च कृतको भावो
विनाश इति स्वभावहेतुः । (१६६-६७)

नन्वित्यादिना नैकान्तिकत्वमाशङ्कते । क्वचित् कार्येऽनपेक्षाणामपि केषां-
चित् कारणानां नावश्यमन्वभाव इत्याह । भूमीत्यादि । सा हि कार्यजननेऽपेक्षा
सामग्री । तस्यामसत्यामपि कदाचित् प्रतिबन्धकालेऽङ्कुरानुत्पत्तेः । एतच्च सन्ता-
नस्यैकत्वमध्यवसायोक्तं ।

नेत्यादिना परिहरति । तत्र यथोक्तायां सामग्र्यां सन्तानस्य परिणामः स्वभा-
वान्तरोत्पत्तिलक्षणस्तत्र सापेक्षत्वात् । ततोऽनपेक्षत्वादित्यस्य हेतोस्तत्रावृत्तिः ।
कृतकस्याप्यस्ति विनाशं प्रति कालान्तरापेक्षा ततो हेतुरसिद्ध इत्याह । नैव-
मित्यादि । कृतकस्य भावस्य नाशे काचित् कालान्तरापेक्षेति वक्ष्यति ।

स्यादेतद् (१) एकस्वभावा एव भूमिबीजादयः कुतस्तेषां सन्तानपरिणा-
मापेक्षत्वं (१) अतो व्यभिचार एव हेतोरित्याह । तत्राप्येत्यादि ।

एतद्वृत्तम्भवति । न भूमिबीजादय एकस्वभावाः पद्मादिव प्रागपि कार्यो-
त्पादनप्रसङ्गात् । किन्तुत्तरोत्तरपरिणामेन भिन्नाः । तत्रैति तस्यां सन्तानपरिणामेन
भिन्नायां सामग्र्यामन्त्या या सामग्री । कार्योत्पादने लक्षणान्तरेणाव्यवहिता सा
फलवत्येवेति कुतो हेतोरनैकान्तिकत्वं ।

स्यादेतद् (१) पूर्वा सामग्री जनिकापि सती न नियतेत्याह । सैवेत्यन्त्या
सामग्री तत्र तासु मध्येऽङ्कुरहेतुर्नान्या काचित् । किमर्थन्तर्ह्यङ्कुरार्थिभिः पूर्वा
सामग्र्युपादीयत इत्याह । अन्यास्त्वित्यादि । पूर्वः परिणामः पूर्वोत्पत्त्याविशेषस्तदर्थ-
एवाङ्कुरजननसमर्थान्त्यसामग्र्यर्थ एव । तेनार्थिभिरुपादीयते सामग्री रूपतया
चाध्यवसीयते ।

स्यादेतद् (१) अन्त्याया अपि सामग्र्याः प्रतिबन्धः सम्भवति । तेन
३.२.१ कार्योत्पादनिर्गमभावात्, साध्यशून्यो दृष्टान्त इत्याह न चेत्यादि । तामन्त्यां

एकत्वहानेः^४ तदात्मनो हेत्वप्रच्युतौ तदुत्पादने प्रतिबन्धहेतोर्वैगुण्यमकुर्वाणस्य
अभावात् । न हि यवबीजादयः सापेक्षाः शाल्यंकुरजनने । तदुत्पत्ति^५प्रत्ययाना
कदाचित् तत्रापि सन्निधानात् चेत् कथं निरपेक्षाः ? कथमेषां यत् शालिबीजं तदेव
उत्पादनस्वभावः । तदभावात् तत्स्वभावापेक्षा ।

एवं तर्हि^६ कृतकानां च केषांचित् सतां वा यो नश्वरः स एव नास्ति । तस्मात्
तत्स्वभावापेक्षत्वाद् न विनश्वराः ।

शालिबीजादीनां स्वभावो हि स्वहेतोरेव^७ यो न तद्धेतुः स न तत्स्वभावः स्यात् । 479a

सामग्रीन्तत्र कार्ये जन्ये । एकत्र भाव इत्यन्त्ये क्षणे । विकारस्योत्पत्तौ वा तस्या-
न्यस्य क्षणस्यैकत्वहानेः पूर्वस्य प्रच्युतेविकाराख्यस्य च द्वितीयस्योत्पत्तेः । ततश्च
नामावन्त्यः स्यात् ।

अथ न तस्मात्प्रत्ययस्य जनकस्वभावात् प्रच्युतिरिष्यते । तदा तदात्मनो जनका-
त्मनः । स्वभावादप्रच्युतस्य तदुत्पादनं कार्योत्पादनं प्रति वैगुण्यमकुर्वाणस्य
प्रतिबन्धहेतोरप्रतिबन्धकत्वाद् विघातकरणात् ।

पुनरपि व्यभिचारमाशङ्कते । यवबीजादयो न सापेक्षाः (१) कस्मिन् (१)
शाल्यङ्कुरे कार्ये जन्ये । कस्मात् (१) तदुत्पत्तिप्रत्ययानां कदाचित् तत्रापि
यवबीजादौ सन्निधानात् । ते निरपेक्षा अपि न शाल्यंकुरं जनयन्तीत्यनेकान्तिक
एवेति ।

२ कथमिति सिद्धा न्त वा दी ।^२ सापेक्षा एवेत्यर्थः । एषामिति यवबीजादीनां
शालिबीजस्य यस्तदुत्पादनः शाल्यङ्कुरोत्पादनः स्वभावः स एवैषां नास्तीति-
सम्बन्धः । तत्स्वभावापेक्षा इति शाल्यंकुरोत्पादनस्वभावापेक्षाः ।

कदा च कथं निरपेक्षत्वं स्यादेषन्तर्हीति परः । कृतकानां च केषांचित् सतां वा
केषांचित् । स एव स्वभावो नास्ति यो नश्वरः । तस्मात् तत्स्वभावापेक्षत्वाद्
विनश्वर^८स्वभावापेक्षत्वाच्च विनश्वरा इत्यभिद्वत्वं हेतोरिति ।

एतन्निराकर्तुमशक्यते । शालिबीजेत्यादि । आदिशब्दाद् यवबीजादीनां । स
स्वभाव इत्यभिमतैतरकार्यं जननाजननस्वभावः स्वहेतोरिति कृत्वा । यो यवबी-
जादिर्न तद्धेतुः । स शालिबीजहेतुर्यस्य हेतुर्नभवतीत्यर्थः । सोऽतस्वभाव इत्यशा-
ल्यंकुरजननस्वभावः ।

नन्वतद्धेतुश्च स्यात्^९ तत्स्वभावश्चेत्याह । नियतशक्तिश्चेत्यादि । नियता
प्रतिनियता शक्तिर्यस्य स तथा (१) स हेतुरिति शालियवबीजजननस्वभावः ।
स्वरूपेण विभक्तेनैव स्वभावेन प्रतीतः प्रत्यक्षतः ।

नियतदायितश्च स हेतुः स्वरूपेण प्रतीत एव । न च स्वभावनिरवयोरपि अर्थेषु आकस्मिकः । अनपेक्षस्य हि देशकालद्रव्यनिश्चयायोगात् । तथाऽत्रापि नियमहेतुर्वक्ष्यतः । यतः केचिन्नश्वरात्मानो जाताः । न चात्र नियामकः^२ स्वभावस्थ हेतुरस्ति ।

यदि सर्वजन्मिनां अनित्यतासिद्धेः, जन्मिनामेव स्वभावो विनाशी । न वै जन्म नाशस्वभावहेतुः । न चाहेतोः स्वभावनियमः । तस्मान्नात्र हेतोः क्वचित् स्वभावप्रविभागः । तदभावात् फलस्य सतो वा नास्तीत्यसमानम् । सेयं विनाशस्य निरपेक्षता क्वचित् कदाचित्^१ भावविरोधिनी तदभावं सत्तया साधयति । यो हि

स्यादेतत् (१) न हेतुकृतः स्वभावनभेदो भावानां^१ किन्तु स्वभाव एव कस्यचित् (१) तादृशस्वभावोन्यस्य चान्यादृश इत्याह । न चेत्यादि । आकस्मिक इति निर्हेतुकः । अनपेक्षस्याहेतोः^२ क्वचिद्देशे । क्वचित्काले । क्वचिच्च शालिबीजादौ ब्रह्मे शाल्यंकुरोत्पादनस्य स्वभावस्य नियमो न स्यात् । किन्तु सर्वस्य सर्वदा सर्वत्र भवेदपेक्षाभावात् । तस्माद् देशादिकमपेक्ष्य भवन्नियमो हेतुमानिति गम्यते । यथा शालिबीजादीनां स्वभावनियमस्तथात्रापि कृतकेषु, सत्सु वा नियमहेतुर्वक्ष्यतः यतो नियामकाद्धेतोः कृतकास्सन्तो वा केचि^३न्नश्वरात्मानो जाता नान्ये ।

स्यादेतद् (१) यदि नाम नियामको हेतुर्न शक्यते दर्शयितुन्तथापि सम्भाव्यत इत्याह । न चात्र लोके नश्वरस्य स्वभावस्य नियामको हेतुरस्ति । न सम्भाव्यत एवेति यावत् । सर्वेषां जन्मवतां नाशस्य सिद्धेर्दृष्टत्वात् । अनियतहेतुको विनाश इति यावत् ।

2b यदि सर्वजन्मिनां विनाशसिद्धिरेवन्तर्हि सत्त्वादिति हेतु^१रनैकान्तिकः स्यात्तदाह । जन्मीत्यादि । जन्मवतामेव स्वभावो नाशी नाजन्मवतां । नाकाशादीनां सत्तामपीति परो मन्यते । आचार्य आह । न वै जन्मेति । न हि जन्मवशाद् भावस्य स्वभाव उताद्यते । तस्मान्न जन्म नाशस्य हेतुः । नाप्याकाशादौ सत्त्वमस्तीत्याह । न चेत्यादि । अहेतौराकाशादः स्वभावनियमः स्वरूपनियमोऽहेतोर्देशकालप्रकृतिनियमा^२योगात् । यतश्च सर्वजन्मिनां विनाशसिद्धिराकाशादीनां चासत्त्वं । तस्मान्नात्र कृतकेषु सत्सु वा हेतौर्नश्वरानश्वरजनकत्वेन स्वभावप्रविभागः । तदभावाद्धेतुप्रविभागाभावात् फलस्य कृतकस्य सतो वा नश्वरानश्वरप्रविभागो नास्तीत्यसमानं यवबीजादिना । सेयम्विनाशस्य निरपेक्षता क्वचिद् वस्तुनि । कदाचित् काले विनाशस्य यो भा^३वस्तेन विरोधिनी करोति तदभावं । तस्य क्वचित्

स्वभावनिरपेक्षः तस्य वचञ्चित् कदाचिच्च सत्तायां तत्कालद्रव्यापेक्षः तदपेक्षत्वात् इति निरपेक्ष एव न^० स्यादित्युक्तम् । अथ विनाशस्य स्वभावः स तदनपेक्षत्वात् निहेतुकः स्यात् ।

सत्ताहेतुभावादेव तथोत्पत्तेः । सत्ता हि भवतः तावृक्षस्यैव भावस्याभावात् । नावश्यं^० सतः कुतश्चिच् भाव इति चेत्, अथ सत्तैव आकस्मिकीति नेयं कस्यचित्

कदाचिच्च विनाशस्याभावं स्वभावेन सत्तया साधयति । सर्वत्र सर्वकालम्भावं साधयतीति यावत् । किं कारणं । यो हीत्यादि । तत्कालद्रव्यापेक्ष इति यस्मिन् काले भवति यत्र वा द्रव्ये । तं कालं द्रव्यञ्चापेक्षत इति निरपेक्ष एव न स्यादित्युक्तं प्राक् ।

ननु विनाशकहेतुवनोक्षत्वेन विनाशस्थानपेक्षत्वं, न तु कालाद्यनपेक्षत्वेन (१) तत्कथमुच्यते तत्कालद्रव्यापेक्ष इति निरपेक्ष एव विनाशो न स्यादिति । यदि च कालानपेक्षो विनाशः द्वितीयेऽपि क्षणे विनाशो न स्यान् तत्कालापेक्षत्वात् । द्रव्यानपेक्षत्वे च कस्य तर्हि विनाशः स्यात् ।

एवमन्यते (१) जातस्य तद्भावेऽन्योनपेक्षणादिनि वचनात् । द्वितीय एव क्षणे विनाशो भवति नान्यस्मिन् क्षणे ।^४ तथा सर्वस्य जातस्य भवति न द्रव्यविशेषस्य । तेन द्रव्याऽनपेक्षत्वे कस्य तर्हि विनाशो भवतु (१)

इति निरस्तं । कालान्तरे द्रव्यविशेषे च नाशस्य भावे कालान्तरस्य द्रव्यविशेषस्य च विनाशकत्वमेव स्यात् । विनाशस्य तद्भाव एव भावान् । तस्मात् तत्कालद्रव्यापेक्षत्वे निरपेक्ष एव न स्यादित्युच्यते ।

तर्हीति परः । नेत्याचार्यः । सत्ताया यो हेतुर्भावस्तस्मादेव तथोत्पत्तेर्नश्वरस्वभावस्योत्पत्तेः । एतदेव स्पष्टयति । सत्तो हि भवत इति सत्तां प्रतिपद्यमानस्य तादृशस्यैव नश्वरस्वभावस्यैव (१) भावात् । नावश्यं सतः पदार्थस्य कुतश्चित् कारणाद् भाव उत्पादन इति चेत् । केचिद्वि सन्तोऽपि नोत्पन्निमन्तो यथाकाशादय इति परो मन्यते । आकस्मिकीत्यहेतुका । नेयं सत्ता कस्यचिदर्थस्य कदाचित् काले वचञ्चित् द्रव्ये^० विरमेत् ।

ननु च घटादीनां स्वहेतुतः सत्तानियमं कथमाकाशादिसत्ताप्रसङ्गः ।

सत्तयं (१) किन्तु न कस्यचिद् विरमेतेत्यस्मायमर्थः । न म कश्चिद् भावो यत्स्वभावोसावाकाशादिर्न स्यात् सर्वात्मकः प्रसज्यत इत्येके । तदयुक्तं (१) यदि हि घटादिरूपमाकाशो स्मादहेतुकं स्यात् तस्य मृत्पिण्डादिकमन्तरेण भावात् । तस्मान्नेयमाकाशादेस्सत्ता । कस्यचिद्वात्मादेः कदाचित् काले वचञ्चित् देशे १३३५

479b कदाचित् क्वचित् विरमेत् । तस्मान्नेयं कस्यचित् कदाचित् । यस्य^७ यत्र किञ्चित् न प्रतिबद्धम् । सेयं सत्ता क्वचिदप्रतिबन्धिनी चेत् न नियमवती स्यात् । तस्मान्नेयं सत्ताऽऽकस्मिकी क्वचित् ।

अथ कथमहेतुको विनाश उक्त इति चेत् । जातस्य तद्भावेऽन्यस्यानपेक्ष-
णत्वात् । न चात्र विनाशो नाम कश्चिद्, भाव एव हि नाशः ।

स एव हि क्षणस्थायी जातः । तस्माद् मन्दाः तत्स्वभावं^८ तदूर्ध्वं व्यवस्यन्ति
न प्राक्, दर्शनेऽपि पाटवस्याभावात् इत्युक्तम् । तत्सामर्थ्यात् अविद्या तद्वशेना-
विद्याहृतदृष्टे नाशवत् पश्चाद् विनाश्यः । तदयं विनाशः^९ सत्ताव्यतिरेकेण

विरमेत् । देशकालद्रव्यनियता न भवेदित्यर्थः ।

एतदेव द्रव्यन्नाह । तद्धीत्यादि । तद्धि वस्तु । किञ्चिदुपलीयेताश्रयेत् ।
यस्य यत्र किञ्चिदुत्पादादिकं प्रतिबद्धमायत्तं । न चोपलीयेत यस्य यत्राप्रतिबद्धं ।
सेयं सत्ता क्वचिदप्रतिबन्धिनी चेत् । द्रव्यकालापेक्षया न नियमवती स्यात् । तथा
चाकाशस्येयं सत्ता नात्मनः । आत्मनस्सत्ता न कालस्येत्यादि न स्यात् । यतश्चै-
बन्तस्मान्नेयं सत्ताकस्मिकी क्वचिन्नित्याभिमतेष्वपि ।

यदि सत्ताहेतोरेव विनश्वरस्योत्पादः कथमिदानीमहेतुको विनाश उक्त इति
व्याघातमाह ।

जातस्येत्यादिना परिहरति । जातस्य निष्पन्नस्य तद्भावे विनश्वरताभावे
जनकाद्वेतोरन्यस्यानपेक्षणात् ।

अहेतुको विनाश उक्तः । उक्तं चात्र प्राक् यथा^{१०} न विनाशो नामान्य एव
कश्चिद् भावात् किन्तु भाव एव हि नाशः ।

ननु च प्रध्वंसाभावो नाशः स कथम्भावस्वभावो भवतीत्याह ।

स एव हीत्यादि । यस्मात् स्वहेतोरेव क्षणस्थायी जातस्तस्माद् भाव एव नाशः
उक्तः । य एव सत्ताकालो भावस्य तमेवैकं क्षणं स्थातुं शीलं यस्य स तथा । न
पुनरुत्पद्य क्षणमपि तिष्ठति । यदि तिष्ठेन्न कदाचिन्न निवर्त्ततेति वक्ष्यामः^{११} ।
यद्येकक्षणस्थायी भावो विनाशः कस्मात् प्रवाहविच्छेदात् प्रागपि तथा न
निश्चीयतेऽनिश्चयाच्चाक्षणिकः स इत्याह । तमस्येत्यादि । तं नाशस्वभावमस्य
घटादेरासंसारमविद्यानुबन्धात् मन्दा उर्ध्वं प्रवाहविच्छेदकाले व्यवस्यन्ति न प्राक्
सत्ताकाले । दर्शनेपीति तत्स्वभावस्य सत्यपि दर्शने । न दर्शनकालेऽध्यव-
सायोस्ति । अविद्या (साम) ध्यात्सिद्धशापरोत्पत्त्या च दर्शनपाटवस्याभावात् ।
यतश्च सन्तानविच्छेदकाले नाशस्वभावस्य निश्चयस्तस्मात् तद्वशेन निश्चय-

नान्यमपेक्षत इति तद्व्यापी। विनाशकारणानपेक्षोऽयं कथं पतिपद्येतेति चेत् तद्धेतोरसामर्थ्यात्। अभावकारिणः क्रियायाः प्रतिषेधाच्च शब्दः किमु। कथं हि सामर्थ्याभाव इति चेत्। सिद्धे हि भावे कारको न तं करोति। अन्यक्रियां तरय न किञ्चिदिति तदतद्रूपस्य अकिञ्चित्करत्वात्, तदतद्भावोऽकिञ्चित्करोऽपि नापेक्षते।

क्रियाप्रतिषेधस्तु कथमिति चेत्। विनाश इति हि भावस्याभावन्ते मन्यन्ते। तद् अयं विनाशहेतुरभावं करोतीति प्राप्तम्। तत्र यद्यभावो नाम^६ कश्चित् कार्य-स्वभावः स्यात्। स एव भाव इति नाभावः स्यात्। तस्मादभावं करोतीति भावं

वशेन। पश्चादिति यस्मिन् काले नाशस्वभावस्य निश्चयस्तत्कालोपाधिरेव स भावस्य विनाशस्वभावो व्यवस्थाप्यते (१) दृष्टान्तमाह। विकारेत्यादि। यथा विषद्रव्यं गृहीतमपि भ्रान्तिसद्भावात् प्रागनवधारितमज्ञैः पुरुषैः पश्चाद् विषकु^७तस्य विकारस्य लालास्रुत्यादेर्देर्गनेन विषं व्यवस्थाप्यते तद्वत्। एतावन्मात्रेणायं दृष्टान्तो न तु मारणशक्तिर्गृहीता पश्चादवधार्यत इति दृष्टान्तः। तदिति तस्माद् अयम्विनाश इति सम्बन्धः। वस्तुनो या संज्ञा तद्व्यतिरेकेण न किञ्चिद् विनाशकारणमपेक्षत इति तद्व्यापी सत्ताव्यापी।

कथमित्यादि परः। असामर्थ्याच्चेति प्रतिवचनं। तद्धेतोरिति नाशहेतोः। चकारादकारकत्वाच्च। एतदेव विवृण्वन्माह। अभावकारिण इत्यभावकारि-तयाभिमतस्य क्रियायाः कारकत्वस्य प्रतिषेधाच्चेति। अवस्तुकारी योभिमतः सोकारक एव भवति। असामर्थ्येन्दर्शयितुमाह। सिद्धे हीत्यादि। नाशहेतुर्भावा-दभिन्नत्वा विनाशं कुर्यात्ततोऽन्यम्वा। न तावदाद्यः पक्षः सिद्धे हि भावे कारको नाशहेतुस्तम्भावं न करो^८ति सिद्धत्वादेव। नापि द्वितीयः पक्षः। यतो नाप्यन्य-क्रियान्तस्य भावस्य न किञ्चित्। तदवस्थत्वात्। तदतद्रूपेत्यादि। भावरूपस्य ततोऽन्यस्य च विनाशस्य कारणाच्चाकिञ्चित्करो विनाशहेतुरतो नापेक्ष्यत इति सिद्धमसामर्थ्यं।

क्रियाप्रतिषेधस्तु कथमित्याह। विनाश इति हि भावस्याभावन्ते हेतुमन्ना-शवादिनो मन्यन्ते। अस्माभिर्भावस्वभाव एव विनाश इत्युक्तं। तदिति तस्मा-दयं विनाशहेतुर्विनाशं करोत्यर्थं करोतीति प्राप्तं। तत्रैतस्मिन् प्राप्ते सति यद्य-भावो नाम कश्चित् स्वभावः कार्यः स्यात्। तदा कार्यत्वादेकुरादिवत् स एव भाव इति नाभावः स्यात्। अथ यथा घटो घटरूपेण कार्यः पटश्च पटरूपेण कार्यो न तु कार्यत्वाद् घटः पटो भवति। तथा भावो भावरूपेण कार्योऽभावोऽप्यभावरूपेण कार्यः^९ स्यात्। न तु भाव एव भवतीति। तदयुक्तमभवतीति हि भावो न भवतीति

५४०। न करोतीति धियाप्रतिषेधोऽस्य कृतः स्यात् । तथाऽपि श्रयर्मकिञ्चित्करः किमिति^१ निवर्त्यते । सिद्धा विनाशं प्रत्यनपेक्षा भावस्य । तस्मात्—

असामर्थ्यांश्च तद्धेतोर्भवत्येव स्वभावतः ॥१९८॥

चाभावस्तेनाभावो भावविरोधी । न चाभावस्थानया नस्य प्रतिभासनादभावरूपता । भवनधर्मत्वेनाभावरूपतया प्रतिभास एव न स्यादितिदमेव चोद्यते । न च परस्परविविक्तरूपतयाऽभावानां प्रतिभासः । यतश्चाभावस्य नीरूपत्वा-
दकार्यत्वन्तस्मादभावं करोतीति भाव^३ न करोतीति वाक्यार्थः स्यात् । तेन क्रिया-
प्रतिषेधोऽस्य नागहेतोः कृतः स्यात् । तथापि क्रियाप्रतिषेधेऽप्ययं विनाशहेतुरकि-
ञ्चित्करः । किमिति नागोऽपेक्ष्यते भावेनेति सिद्धा विनाशं प्रत्यनपेक्षा भावस्य ।

ननु निर्हेतुकेपि विनाशे कथम्विनाशं प्रत्यनपेक्षा भावस्य । स्वभावो हि स तस्येत्थं येनापेक्ष्य निवर्तते विरोधिनं (१) यथाऽन्येषां प्रवाहो मुद्गरा^४दिकं । तेन पूर्वम्बिरोधिनोऽभावे नानिवृत्तेः कथं क्षणिकत्वमिति ।

तदयुक्तं । यतो विरोध्यपेक्षस्वभावत्वं यदि वस्तुनो न पूर्वमपि तदास्य पूर्वो-
त्तरूपयोर्भेदाद् नित्यत्वमेव । अथ पूर्वमपि स स्वभावोस्ति तदा पूर्वमप्यस्य निवृत्तिः
स्यात् । अथ तदा विरोध्यभावान्न निवर्तते । कथन्तर्हि विरोध्यपेक्षस्वभा-
वत्वं । सत्येव विरोधिनः । विरोध्यपेक्षस्वभाव^५त्वस्य भावान्नात्यदा । यदि
विरोधी वस्तुनो नोपकारकः कथन्तन्तदपेक्षते । उपकारे वा विरोधिसन्निधाने-
प्यपरस्य भावस्योत्पत्तिरिति पूर्वको भावस्तदवस्थो दृश्येत । विरोधे सन्निधाना-
भावेनानिवृत्तेः । अथ निवर्तते । न तर्हि विरोध्यपेक्षया भावस्य निवृत्तिः (१) यदि
च न भावम्बिनाशयनि कथम्बिरोधी । न च क्षणिकवादिनां विरोधिसन्निधाने
सत्ता^६ नो निवर्तते । किन्तर्हि नोत्पद्यते । तथा हि निरोधमुपगच्छन्नेव धटो
मुद्गरादिसहकार्यपेक्षः वृषालजनकत्वेन सदृशक्षणानारम्भको भवतीति सन्तानानुत्प-
त्तिर्न तु विरोधिनमपेक्ष्य प्रवाहो निवर्तते । यतश्च पूर्वसन्तानेनोत्पत्तिसोर्भावस्य
विरोधिसन्निधाने सन्तानानुत्पत्तिरित एव मन्दमतीनां सहेतुकनाशाध्यवसायो
१३४२ मुद्गरादौ च विरो^७धित्वावमाय इति सर्वं सुस्थं । तस्मान्निरोधपेक्षत्वादेव यत्र नाम
क्वचिद् भवद्दृष्टो विनाशस्तत्रैव स्वभावत एव भवति ।

नन्वहेतुकेपि नाशे यदैव घटादेर्नाशः प्रतीयते तदैवाहेतुकः स्यान्न पूर्वमप्रतीते-
रर्थेक्षणस्थायित्वेन घटादेरुत्पत्तेः पूर्वमपि नाशः (१) ननु यथैकक्षणस्थायित्वे
नोत्पत्तिः स्वहेतुभ्यस्तथा ज्ञेकक्षणस्थायित्वेनाप्यु^८त्पत्तिः स्यात् । विचित्रगक्तयो
हि सामग्र्यो दृश्यन्ते । तत्र काचित् स्यादपि याज्जस्वरात्पानं जनयेदित्याह ।

यत्र नाम भवत्यस्मादन्यत्रापि स्वभावतः ।

सोऽयं क्वचित्^१ सत्तादर्शनानिरपेक्षत्वात् स्वभावः स्यात् । तथाऽन्यत्रापि स्वभावभावी विशेषाभात् ।

अस्मादित्यादि । अस्माच्च स्वभावमात्रभावादन्यत्रापि देशादिव्यवधानेना-
दृष्टे । तथा दृष्टे (१) विरोधि सन्निधानात् पूर्वमपि स्वभावत एव विनाशो भवति ।

एवम्भन्यते । येषान्नाविनाशो दृश्यते तेषां यदि न प्रतिक्षणं विनाशः स्यात्
तदा विनाशप्रतीतिरेव न स्यात् । तथा हि यदि द्वितीये क्षणे भावस्य स्थिति-
स्तदासौ सर्वदैव तिष्ठेत् । द्वितीयेपि क्षणे क्षणद्वयस्थायी स्वभावत्वात् । तदा
च तेनापरक्षणद्वयं स्थातव्यं । अपरस्मिन्नपि क्षणे क्षणद्वयस्थायिस्वभावत्वा-
दपरस्मिन् क्षणेऽवस्थानं स्यादेवमुत्तरोत्तरे क्षणे द्रष्टव्यमित्यासंसारस्वभावस्य
स्थितिः स्यात् ।

अथ प्रथमे क्षणे भावस्य^२ क्षणद्वयस्थायी स्वभावो द्वितीये क्षणे एकक्षणस्थायी ।
तथापि तयोः स्वभावयोर्भेदान् क्षणिकत्वं स्यात् । न त्वेवमपि प्रथमे क्षणे भावस्या-
नेकक्षणावस्थायिस्वभावादक्षणिकत्वं स्यान्नासंसारं स्थितिप्रसङ्गादित्युक्तत्वात् ।

ननु द्वितीयेपि क्षणे भावस्योत्तरक्षणानवस्थानेपि पूर्वक्षणस्थायी रूपाभेदेन
पूर्वमपि स्थानात् क्षणद्वय^३स्थायित्वमस्त्येवेति चेत् (१)

न । पूर्वभावस्य ह्येव स्वभावो यदेकस्मिन् क्षणे तिष्ठत्यन्यस्मिन् क्षणे स्था-
स्यति । स एव चेत्स्वभावो द्वितीये क्षणे तदाप्येकस्मिन् क्षणे तिष्ठत्यन्यस्मिन्
क्षणं द्वयं स्थास्यतीत्येवमुत्तरोत्तरक्षणेपि द्रष्टव्यमिति न विनाशो भावस्य स्यात् ।
दृश्यते च (१) तस्माद् विनाशप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या प्रतिक्षणविनाशानुमानं ।

अदृष्टेषु तर्हि कृतकेषु कथं प्र^४तिक्षणविनाशित्वानुमानं विनाशस्यैवादर्शनात् ।

नैष दोषो यस्मात् तेषामपि प्रथमे क्षणे य एव स्वभावः स एव चेत् द्वितीयादि-
क्षणे तदाऽभुत्वा भवनमेव प्रथमक्षणवत् । अथ प्रथमे क्षणे तस्य जन्मैव न स्थिति-
द्वितीये च क्षणे स्थितिरेव न जन्म । एवमपि क्षणिकत्वं स्यात् । जन्मजन्मिनोः
स्थितिस्थितिमतोश्चाभेदात् । न च द्वितीये क्षणे जन्म विना स्थितिर्युक्ता । जन्म
चेन्न तदास्थितिस्तस्या द्वितीयादिक्षणभावित्वात् । द्वितीयादौ क्षणेप्येवमिति सर्व-
त्रोत्पत्तिरेव न स्थितिरिति क्षणिकत्वं । किं च परस्परभिन्नस्यापरापरकाल-
सम्बन्धित्वस्य कृतकाद् भावादभिन्नत्वात् क्षणिकत्वमेव ।

सोयमित्यादिनाः कारिकायां^५ माह । अयमिति विनाशः । क्वचिद् घटादौ
मुद्गरादिसन्निधाने^६ तथान्यत्रापि^७ मुद्गरसन्निधानात् पूर्वमपि । एवमिदं विनाश- 134b

या काचिद् भावविषया द्विधैवानुमितस्ततः^२ ॥१९९॥

स्वसाध्ये कार्यभावाभ्यां संबन्धनियमात्तयोः ।

तस्मात् भावविषयानुमानं द्विविधमेव कार्यलिङ्गकं स्वभावलिङ्गकं च ।
यथास्त्वं विशेषक (व्यापि) साध्ये लिङ्गिनि तयोरेव प्रतिबन्धात् यथोक्तपूर्वम् ।

(३) अनुपलब्धिचिन्ता

क, अनुपलब्धेः प्रामाण्यम्

प्रवृत्तेर्बुद्धिपूर्वत्वात् तद्भावानुपलम्भने ॥२००॥

प्रवर्तितव्यं नेत्युक्तानुपलब्धेः प्रामाण्यता ।

तृतीयस्तु हेतुरनुपलब्धेरविशेषेण क्वचिदर्थं गमक इत्युच्यते । सत्तानिश्चय-
ध्वनिव्यवहारप्रतिषेधे हि सर्वैव लिङ्गम् ।

व्यवधानेपि । (१९८-१९९)

यत्पूर्वमुपन्यस्तन्तत्र द्वौ वस्तुसाधनाविति तदुपसंहरन्नाह । तत इति तस्माद्
या काचिद् भावविषया कार्यस्वभावाभ्यां लिङ्गाभ्यां द्विधैवानुमितिः । कस्मात्तयोः
कार्यस्वभावयोरेव स्वसाध्ये सम्बन्धनियमात् । कार्यं लिङ्गं यस्या अनुमितेः । एवं
स्वभावो लिङ्गं यस्या इति विग्रहः^१ । यथास्त्वं व्यापिनि' साध्य इति कार्यस्य कारणं
व्यापकं साध्यं (।) स्वभावस्यापि स्वभावो व्यापकः साध्यस्तस्मिन् साध्ये लिङ्गिनि
तयोरेव कार्यस्वभावयोर्लिङ्गयोः प्रतिबन्धात् । (१९८-१९९)

अनुपलब्धिमधिकृत्याह । प्रवृत्तेरित्यादि । प्रवृत्तेः । सन्निश्चयशब्दव्यवहार-
लक्षणयोः बुद्धिपूर्वत्वात् प्रमाणपूर्वत्वात् । तद्भावानुपलम्भने तस्य प्रवृत्तिविषयस्य
भावस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यामनुपलम्भने प्रेक्षावता प्रवर्तितव्यं नेतीयता लेशेनादृश्य-
विषयाया अप्यनुपलब्धेरुक्ता प्रमाणता । तृतीयस्तु हेतुरनुपलब्धिगमक इत्युच्यत
इति सम्बन्धः । अविशेषेणेति दृश्यविषयेत्यमुम्बिशेषन्त्यक्त्वा सामान्येन क्वचिदर्थं
साध्ये । सन्निश्चयेत्यादिना तमेवार्थन्दर्शयति । प्रमाणपृष्ठभावी सदिति^३ विकल्पः
सन्निश्चयः । तत्पृष्ठभावेव सदिति ध्वनिः सच्छब्दः । तथैव सदित्यनुष्ठानं
सद्व्यवहारः । तेषां प्रतिषेधे हि सर्वैव दृश्यविषयादृश्यविषया च ।

ननु का रि का यां प्रवृत्तिरित्युक्तन्तत्कथं वृत्तौ सन्निश्चयेत्यादि व्याख्यायत
इत्याह । सन्निश्चयाद्धीत्यादि । यस्मात् सतां विद्यमानानां निश्चयाच्छब्दव्यवहारः

गन्निश्चयाद्धि शब्द^१व्यवहाराः प्रयत्नन्ते । नस्मात् ते प्रवृत्तिरित्युक्तम् ।
तथा ह्यनुपलब्धिरेवासतागसत्त्वमित्युक्तम् । तच्च प्रतिपत्तृवशादुक्तं, न वस्तु-
वशात् । याव^२वत्राप्रतिपत्तिः तावदत्र स्वभावोऽय^३नास्ति । मताऽपि तेन तदर्थ-
करणात् । वस्तुतस्तु अनुपलभ्यमानो न मन्नामन । सतामपि स्वभावा^४दिविप्र- 480h
कर्षादनुपलम्भात् तस्यासत्त्वपि तुल्यत्वात् । तत् प्रतिपत्तुः प्रमाणाभावात् उप-
लब्धिलक्षणमेतत् सत्त्वं तन्निवृत्तं स्वनिमित्तान् शब्द^१व्यवहा^२गन् निवर्त्तयति ।

तेन यापीयमनुपलब्धिरुपलब्धिलक्षणप्राप्तानां साऽपि वस्तुतोऽप्यमत्त्वरूपा-
ऽप्रवृत्तिरयोग्यत्वात् । तस्या अपि अत्र विषये तुल्यं प्रामाण्यम् । असन्निश्चय^३-
फलाऽपि सा ।

प्रयत्नन्ते त^१स्मात्ते सन्निश्चयशब्दव्यवहारास्त्रयोऽपि प्रवृत्त्यङ्गत्वात् पुरुषप्रवृत्तेर्नि-
मित्तत्वात् प्रवृत्तिरित्युक्तः । तस्मान्न सूत्रवृत्त्योर्व्याघात इति ।

किम्पुनः कारणमुपलम्भनिवृत्तौ सद्द्वयहारो निवर्तते । तथा ह्यनुपलब्धि-
रेव द्विप्रकाराप्यविशेषेणासत्त्वमित्युक्तं प्राक् । तच्चासत्त्वम्विप्रकृष्टायामनुपलब्धी
प्रतिपत्तृवशादुक्तं । प्रतिपत्ता ह्यनुप^२लभ्यमानन्नास्तीत्यध्यवस्यति । न वस्तुव-
शात् । तथा हि विप्रकृष्टे सत्त्वमसत्त्वञ्च सन्दिग्ध । तस्मात् तावद्धि स
विप्रकृष्टो भावोऽस्य प्रतिपत्तुर्नास्ति यावदत्राप्रतिपत्तिः । कस्मात् (१) सतामपि तेन विप्र-
कृष्टेनार्थेनानुपलब्धेन तदर्थकरणम् । तस्य पुंसोर्थाकरणात् । सन्नप्यसत्कल्पः ।
वस्तुतस्त्वनुपलभ्यमानो न मन्नासन् । कस्मात् (१) सतामपि कदाचि^३त्
स्वभावादिविप्रकर्षादनुपलम्भासत्तानिश्चयः । क्वापि सत्तानिश्चयस्तस्यास्यानु-
पलम्भस्यासत्त्वपि तुल्यत्वात् । तदिति तस्मात् । एतत् सत्त्वमिति सम्बन्धः ।
किम्भूतमनुपलब्धिलक्षणन्देशादिविप्रकृष्टं प्रतिपत्तुः प्रमाणाभावात् । प्रत्यक्षानु-
मानाभावास्त्रिवृत्तं वस्तुवशात् । किं करोति (१) स्वनिमित्तान् शब्द^१व्यवहा- 135a
रान् निवर्त्तयति ।

उपलब्धिलक्षणमित्यन्ये पठन्ति । उपलब्धिरेव सत्त्वमुपचारात् तथाभूतं
सत्त्वं निवृत्तमित्यर्थः ।

येनैवन्तेन कारणेन यापीयमनुपलब्धिः (१) केपाम् (१) अनुपलब्धिलक्षण-
प्राप्तानां । या वस्तुतोऽप्यसत्त्वरूपा (१) अपिशब्दान् प्रतिपत्तृवशादपि । किं
कारणम् (१) अप्रवृत्तिरयोग्यत्वाद्द्वयवहारयोग्यत्वात् । तस्या अप्यनुपलब्धेरेतत्स-
द्वयवहारप्रतिषेधकत्वेन तुल्यं प्रामाण्यं । अत्र विषय सद्द्वयवहारप्रतिषेधः ।

येयमनुपलब्धिलक्षणप्राप्तान् पलब्धिरसन्निश्चयफलापि सा । असन्निश्चयः

असत्तायां तल्लक्षणो यदुपलब्धियोग्यः सकलेष्वन्येषु कारणेषु सन् नोपलभ्येत ।
न पुनः पूर्वाऽसत्तासाधनी ।

शास्त्राधिकारासम्बद्धा^३ बहवोऽर्था अतीन्द्रियाः ॥२०१॥

अलिङ्गाश्च कथन्तेषां सभावोऽनुपलब्धितः ।

तदभावसाधनेऽनुपलब्धिमात्रेण सर्वार्थानां प्रमाणत्रयनिवृत्त्या सिद्धं स्यात्
(इति) तस्य शास्त्र^४स्य निवृत्तिर्हि न ह्यभावसाधनी तस्य क्वचिदधिकारे प्रवृत्तेः ।
शास्त्रप्रवृत्तौ हि पुरुषार्थसाधनोपायं कमप्याश्रित्य प्रवृत्तौ । अन्यथाऽसंबद्ध^५प्रला-
पस्य अप्रामाण्यात् ।

तत्र प्रकरणेऽपि बहवोऽर्था नावश्यं निर्देय्या यथा प्रत्यात्मनियता पुरुषचेतसः
कस्यचिदनियतनिमित्तभावि^६वृत्तयः । देशकालविप्रकृष्टेषु उपधानद्रव्यभेदवत् ।

फलं यस्या इति विग्रहः । (२००-२०१)

असत्तायामित्यादिना व्याचष्टे । असत्तायामप्यनिश्चयेऽपि यस्मान्न ह्यस्ति
सम्भवो यदुपलब्धियोग्यो भावः सकलेष्वन्येषुपलम्भकारणेषु सन् विद्यमानो नोप-
लभ्येत^१ । न पुनः पूर्वा विप्रकृष्टविषयानुपलब्धिरसत्तासाधनी । तथा हि (१)
प्रत्यक्षानुमानागमनिवृत्तिलक्षणैवानुपलब्धिः । तत्र शास्त्रस्याधिकारोऽस्मिन् प्रकरणे
तत्रासम्बद्धा अनान्तरीयका बह्वोऽर्थाः स्वभावादिविप्रकर्षिणः शास्त्रे नाधिक्रियन्त
इति यावत् । प्रत्यक्षस्यापि न ते विषया इत्याहातीस्त्रियाः । नाप्यनुमानस्य यस्मा-
दलिङ्गाः ।^३ नैषां लिङ्गमस्तीत्यलिङ्गाः । तेषामतीन्द्रियाणामर्थानां प्रमाणत्रया-
निवृत्तिलक्षणाया अनुपलब्धितः कथमभावः (१) नैव । (२००-१)

सोयमिति वादी । सर्वार्थानामिति देशकालस्वभावविप्रकर्षिणां प्रमाणत्रय-
निवृत्त्येति प्रत्यक्षानुमानागमनिवृत्त्या । तस्येति शास्त्रस्य क्वचित् पुरुषार्थानुप-
योगिन्यर्थेऽनधिकारे विनियोगाभावे प्र^४वृत्तेः । यस्माच्छास्त्रं हीत्यादि । अभ्ययेति
पुरुषार्थानुपयोगिनमर्थमाश्रित्य शास्त्रप्रवृत्तौ । अबद्धप्रलापस्यासम्बद्धाभिधायिनः
शास्त्रस्याप्रामाण्यात् ।

स्यादेतत् (१) सर्वं एवार्थाः पुरुषार्थोपयोगिन इत्यत्राह । तत्रेत्यादि । तत्र
प्रकरण इति पुरुषार्थचिन्ताप्रस्तावे । प्रत्यात्मनियता इति प्रतिपुरुषनियताः ।
एतेन ^५पुरुषाणामानन्त्यादानन्त्यं चेतोवृत्तीनामाह । अनियतान्निमित्ताद् भवितुं
शीलं यासामिति विग्रहः । अनेनैकस्मिन्नपि पुंशि निमित्तभेदाद् बहुत्वं । एवं
भूताश्चेतोवृत्तयो नावश्यं साकल्येन प्रतिपदं निर्देय्या अशक्यत्वात् । कालदेश-
व्यवहिता वा पुरुषार्थानुपयोगिनो द्रव्यविशेषा नावश्यं निर्देय्यास्ततो न तच्छा-

न तच्छास्त्रं विषयीकरोति । न च तथा विप्रकृष्टे स्वसामर्थ्योपधानात् ज्ञानोत्पा-
दनशक्तिर्नास्ति^१ ।

48J.1

स चावश्यं कार्योपलम्भस्य चाप्यभावे येनानुमिनोति, न च ते प्रमाणत्रयनिवृत्ता
अपीति न निश्चयसामर्थ्यम् । तस्मात् सर्वाऽनुपलब्धिर्हि न निवृत्तिनिश्चयस्य
साधनी । तद् इयं हि—

स्वम्विषयीकरो^२ति । ताश्च चेतोवृत्तयस्ते च विशेषास्नानिति पुनरेवेनोक्ताः ।
“पुमान् स्त्रिये”ति^३ पुंसः शेषं कृत्वा ।

नापि प्रत्यक्षस्य विषया इत्याह । न चेत्यादि । तथा विप्रकृष्टेष्विति देशादि-
विप्रकृष्टेषु स्वसामर्थ्योपधानात् । स्वरूपसन्निधानात् । ज्ञानोत्पादनशक्तिर्नास्ति ।
एतेनासीन्विद्या इत्येतद् व्याख्यातं ।

अनुमानस्यापि न ते विषया इत्याह ।^४ स चावश्यमित्यादि । एषामिति 135b
देशादिव्यवहितानां । येनेति कार्योपलम्भेन । न च त इति विप्रकर्षणः ।
सर्वेत्यवृत्त्यानुपलब्धिरपि । निवृत्तिनिश्चयस्याभावनिश्चयस्य । यत एवन्तदिति
तस्मात् । इयमित्यवृत्त्यानुपलब्धिरसदसन्निश्चयफला नेति (1) सन्निश्चयफला न
भवति सद्ध्यवहारनिमित्ता । न चाप्यसन्निश्चयफला सन्देहात् । इति हेतो^५ (:)
स्याद्वाऽनुपलब्धेरप्रमाणता । व्यवसायफलत्वादिति निश्चयफलत्वात् प्रमाणानां ।
प्रत्यक्षमपि हि प्रमाणं सर्वाकारग्रहेपि येष्वकारेषु निश्चयमावहति तेष्वेव ।

ननु प्रवृत्तिनिषेधप्रमाणं स्यादित्याह । न ह्येत्यादि । इयमित्यनुपलब्धिः ।
निःशङ्कपरिच्छेदमिति निःशङ्कः परिच्छेदो यस्य चेतस इति विग्रहः । संशये सति
न प्रवृत्तित्वव्यम^६ वश्यमित्येवं निश्चितं चेतो न करोतित्यर्थः । संशयादपि क्वचित्
कृषीवलादेलोकस्य प्रवृत्तेः । कथन्तर्ह्यप्रवृत्तिफलत्वेनास्याः प्रामाण्यमुक्तमित्यत
आह । तथात्वे तदित्यादि । तथा तेन रूपेणैतदप्रवृत्तिकारणमनुपलम्भाख्यं निरवच्छं
निर्दोषं यदि निश्चयपूर्वं व्यवहरेत् कश्चित् । प्रमाणपूर्वं सद्ध्यवहारादि प्रवर्तयेत् ।
इत्यनेन द्वारेण से^७यमवृत्त्यानुपलब्धिप्रवृत्तिफला ओक्ता निश्चितसद्ध्यवहारादि-
प्रतिषेधफला प्रोक्ता (1) सन्निश्चयस्तु सद्ध्यवहारादिर्न निषिध्यत इति पुरुषस्य
प्रवृत्तिर्भवत्यपि ।

लिङ्गातिशायभाविनीति लिङ्गमनुपलब्धिस्तस्या अतिशयो विशेष उपलब्धि-
लक्षणप्राप्तत्वन्तस्य भावस्सद्भावस्त यस्यामस्ति सा तथोक्ता । लिङ्गविशेष-

सदसन्नश्चयफला नेति स्याद् वाऽप्रमाणता ॥२०२॥

न चेयं अनुपलब्धिः प्रमाणम् । व्यवसायफलत्वात् प्रमाणानाम् ।

इदं प्रवृत्तिनिषेधमपि^२ न निःशङ्कपरिच्छेदं चेत् । संशयादपि क्वचित् प्रवृत्तेः ।
तथात्वे तदेव निरवशं निश्चयपूर्वं व्यवहरेद् इति अप्रवृत्तिफला^३ प्रोक्ता ।

प्रमाणमपि काचित् स्यात् लिङ्गातिशयभाविनी ।

अत्र सर्वाणुपलब्धिपरसमग्रा लिङ्गविशेषवती प्रमाणमपि । यथोदाहृता प्राग् ।
यस्याऽपि अनुपलम्भे न प्रमाणं इति वादी—

स्वभावज्ञापकाज्ञानस्यार्थं न्याय उदाहृतः ॥२०३॥

यस्य कस्यचित् स्वरूपविषयादिना प्रकर्षादिननुपलम्भमात्रेणा^४सन् नाम ।
यथोक्तं प्राग् । योऽपि ज्ञापकस्य लिङ्गस्याभावात् अतीन्द्रियार्थः स्वभावविशेषो
वा प्रतीक्ष्यते । यथा नास्ति विरक्तं चेत्, देवताविशेषभावो वा । दानहिंसादि-

वतीत्यर्थः । उपलब्धिलक्षणा^५प्राप्तानुपलब्धिरिति यावत् ।

अत्रेत्यादिना व्याचष्टे । अत्रेति निवृत्तिनिश्चये । यथोदाहृता प्रागिति ।
(२०२-३)

“असज्ज्ञानफला काचिद्धेतुमेवव्यपेक्षये”त्यादिना (१) ।

यत्पुनरुक्तम् (१) अप्रमाणमनुपलब्धिरिति तन्नाविशेषेण बोद्धव्यं किन्तु
स्वभावेत्यादि । देशादिविप्रकृष्टः स्वभावः (१) ज्ञापकं लिङ्गं । तयोरज्ञानं ।

“स्वभावज्ञापकाज्ञानस्यार्थं न्याय उदाहृतः ।^६” (१२०३)

असत्त्वे साध्ये नास्ति प्रामाण्यमिति । स्वभावाज्ञानं प्रत्यक्षनिवृत्तिः । ज्ञाप-
काज्ञानमनुमाननिवृत्तिः । अदृश्यविषयायाः प्रत्यक्षानुमाननिवृत्तेरयं न्याय उदाहृत
इति समुदायार्थः ।

यस्येत्यादिना व्याचष्टे । यस्य कस्यचित् पिशाचादेः । स इति स्वभावः । तदनु-
पलम्भमात्रेणेति तेन तद्विषयानुपलम्भमात्रेण प्रत्यक्षनिवृत्ति^७रूपेणासम्भाम् । यथोक्तं
प्रागिति । “सतामपि कदाचिदननुपलम्भादि”त्यादिना । स्वभावाज्ञानमनेन व्याख्यातं ।

ज्ञापकाज्ञानमव्याख्यातुमाह । योपीत्यादि । ज्ञापकस्येत्यस्य विवरणं लिङ्ग-
स्येति । अतीन्द्रियः प्रतीक्ष्यतेऽर्थः । यथा नास्ति विरक्तं चेत् इत्यादि । तथा
136a ज्ञापकस्य लिङ्गस्याभावात् स्वभावविशेषो वा^८ प्रतीक्ष्यते । अत्र विशेषः
प्रतीक्ष्यते न धर्मिमात्रं । यथा नास्ति दानेत्यादि । दानं च हिंसा विरतिश्चे-
ति द्वन्द्वः । तद्विषयाश्चेतनाः । दानचेतनानां हिंसाविरतिचेतनानां चेत्यर्थः ।

विरतिचेतनानां चाभ्युदयनिःश्रेयस हेतुता नास्तीति च प्रत्यक्षेऽप्यर्थे तस्य फलस्थानन्तर्याभावात् । अतत्फला^१ साधर्म्यात् विपर्यस्तोऽप्यवदेतापि । न तावता व्यवहि- 481b
तानां फलानां हेतोः फलानामुत्पत्तिदर्शनात् तदभावः । मूषिकस्य चोन्मत्त-
कुक्कुरस्य विषविकार इव, तद्भावे विरोधाभावात्, अत्रानुपलब्धिमात्रम-
प्रमाणम् ।

यदि भावे यत् प्रमाणं नैवास्ति, अत एव संशयो युक्तः । प्रमाणसंभवादेव
प्रतिक्षेपः ।

अभ्युदयहेतुना स्वर्गादिकलहेतुना । अत्र चेतनानां न स्वरूपं प्रतिक्षिप्यते तासां
प्रत्यक्षत्वात् । किन्त्वभ्युदयहेतुत्वं स्वभावो विशेषो नास्तीत्युच्यते ।

ननु चेतनानां प्रत्यक्षत्वा^१दभ्युदयहेतुतापि तदात्मभूतत्वात् । प्रत्यक्षस्यैवेति
कुतो भ्रान्तिरित्यादि ।

प्रत्यक्षेऽप्यर्थे विपर्यस्तोऽप्यवदेतापीति सम्बन्धः । कथम्विपर्यस्त इत्याह ।
अतत्फलेत्यादि । अतत्फला अनभ्युदयफला ये दृष्टाश्चेतना विशेषा अव्याकृताः ।
तैस्साधर्म्यात् । साधर्म्यमेव कथमित्याह । फलस्थानन्तर्याभावादिति या अन्या
अतत्फलाश्चेतनाः । याश्च तत्फला उभयत्र तत्फलस्थानन्तर्येण वृक्ष्यते । न
तावतेति फलस्थानन्तर्यादर्शनमात्रेण । तदभावः फलाभावः । कस्माद् (१) व्यव-
हितानामित्यादि । हेतोः सकाशात् कालान्तरेणोत्तरोत्तरावस्थापरिणामलक्षणेन
व्यवहितानां फलानामुत्पत्तिदर्शनात् । मूषिकस्यालवर्कस्य चोन्मत्तकुक्कुरस्य विषविकार
इव स हि न विषसंचारकाल एव भवति किन्तु सहकारिणः कालविशेषस्य सन्निधौ-
अनिष्पद्यते । न तु हेत्वन्तरमेव तद्वत् ।

स्यादेतत् (१) मूषिकादिविषविकारस्य कालान्तरे दृष्टत्वात् सद्भावो
युक्त एव । दानादिकलन्तु न कदाचनपि दृष्टमिति कथन्तस्य सद्भाव इत्याह ।
तदित्यादि । तद्भाव इति । तयोर्दानादिकलातीन्द्रियवस्तुनोर्भावे विरोधाभावात् ।
अत्र दानादिकलेऽतीन्द्रियभावे आनुपलब्धिमात्रमप्रमाणं ।

यदि बाधकं प्रमाणं नास्तीत्यप्रतिक्षेपो भावेऽस्तित्वे किं प्रमाणसंभवास्ति
प्रमाणमतः सत्तानिश्चयो न युक्त इति परः ।

अत एवेत्याचार्यः । अत्यन्तमतीन्द्रियस्यार्थस्य साधकबाधकप्रमाणाभावात्
प्रेक्षावतः संशयो युक्तः । यदि वा यद् वस्तु निराकर्तुं शक्यते न च तस्य साधकं
प्रमाणं प्रतिभाति । तस्यैवं सम्भावना युक्ता भवेदस्य कदाचित् साधकं प्रमाणं

तदत्र केषांचिदर्थानां स्वभावानां च दर्शनपाटवाभावात् च^२ कारणानां फलोत्पादनियमाभावात् ज्ञापकस्यासिद्धिः ।

नेयता तदभावः, पुनरपि केषांचित् पर्यायेण अभिव्यक्तेः ।

कार्ये तु कारकाज्ञानमभावस्यैव साध^३कम् ।

कस्यचित् प्रतिभावतः^५ । तस्मादर्थसंगयात् प्रमाणसंशयाद्वाऽप्रतिक्षेपः ।

अन्ये तु विरक्तचित्तेऽभ्युदयहेतुत्वे चात एवेति साधकवाधकप्रमाणाभावात् संशयोस्त्विति व्याख्याय । विरक्तं चित्तं सर्वज्ञत्वे भवेद्वा प्रमाणमित्यप्रतिक्षेपः । तच्च प्रमाणं द्वितीये परिच्छेदेऽभिधास्यत इति व्याचक्षते ।

यत एव व्यवहितस्यापि कार्योत्पत्तिः । तत्तस्मादत्र एवातीन्द्रियेषु मध्ये केषांचिदर्थानां स्वभावानां चेति यद्यपि पाठक्रमः । तथापि यथायोगं सम्बन्धः ।

केषांचित् स्वभावानामभ्युदयहेत्वादीनां भवेज्ज्ञापकासिद्धिः । कथं (१) दर्शनपाटवाभावात् । तद्विषयस्यानुभवस्य यथागहीतस्वरूपनिश्चयोत्पादने सामर्थ्याभावात् केषांचिदर्थानां विरक्तचित्तत्वादीनां । प्रत्यक्षानुमानलक्षणं कार्यं ज्ञापकन्तस्याभावात् ।^७

३६b) तथाभूतस्य कार्यस्य कस्मादभाव इत्याह । कारणानामित्यादि । न हि कारणैरवश्यमात्मज्ञापककार्यं सर्वपुरुषाह्यमारब्धव्यमिति नियमः ।

अन्ये त्वन्यथा व्याचक्षते । केषां चित् स्वभावानामभ्युदयहेतुवादीनां । अर्थानां च विरक्तचित्तादीनामभवेज्ज्ञापकस्य निश्चायकस्य प्रमाणस्यासिद्धिः । कुतः (१) दर्शनपाटवाभावात् ।

एतदुक्त^४भवति । दर्शनमेव ज्ञापकं कस्यचिदर्थस्य तच्चापदुत्वात् सर्वाकारनिश्चयन्नोत्पादयति । कारणानां च कार्योत्पादननियमाभावस्तेनानन्तर-कार्यदर्शनात् । कार्यद्वारेणाप्यभ्युदयहेतुत्वेन्न शक्यं निषेद्धुं । तथातीन्द्रियाणामर्थानां दर्शनस्य मनोविज्ञानलक्षणस्यापाटवात् प्रत्यक्षेणाग्रहणं । न हि कार्यद्वारेणैषां निश्चयः कारणानां च कार्योत्पादननियमाभावात् । न हि कारणैरवश्यमात्मज्ञापकं कार्यं सन्तानान्तरे जनयितव्यमिति नियमः । तस्मान्न प्रत्यक्षं नानुमानं तेषामस्ति ।

नेयतेति यथोक्तज्ञापकाभावमात्रेण तदभावोतीन्द्रियाणामभावः । यस्मात् प्रत्यक्षानुमानाभ्यामनुपलब्धानामपि केषांचिदर्थानां पुनरपि पर्यायेण क्रमेण कुड्पविवरावस्थितानामर्थानां प्रत्यक्षेणानुमानेनाभिव्यक्तेः प्रतीतिः । तदेवं त्रिप्रकृष्टे स्वभावानुपलम्भो नासत्तासाधनं । नापि कार्यानुपलम्भः ।

स्वभावस्थाभावं साध्येऽनुपलम्भ आप्रमाणमुच्यते । कारणानुपलम्भस्तु प्रमाणमेव ।

न हि येषां धहूनां कारणानां कार्यस्य सम्भवः ।

ननु कारणाविनाशोऽपि न कार्यस्थितिदर्शनम् ५।

कारणस्थितिकालभावि कार्यं न भूमः ।

न च तथा स्थायी भावस्तदुपादानः पारम्पर्येण सन्तानोपकारात् तत्कार्य-
व्यपवेशः । हेत्वभावे भावोपावे नहि सत्तेत्युक्तम् ६ । यद्यस्य कथञ्चिदभावः
सिध्येत् तदा तत्फलं तस्य नास्तीति निश्चीयते ।

कारणानुपलम्भस्तु तत्राप्यभावसाधनमित्याह । कार्ये स्थित्यादि । कार्ये नु
स्वभावादिविप्रकृष्टविषयपि कारकाजानं कारणानुपलम्भिरभावस्य साधनमेव ।

स्वभावेत्यादिना व्याचष्टे । विप्रकृष्टविषयस्य स्वभावस्याभावे साध्ये
स्वभावानुपलम्भ एवाप्रमाणमुच्यते । कारणानुपलम्भस्तु प्रमाणमेव ।

ननु विप्रकृष्टविषये कारणानुपलम्भ एव निष्चेतुमशक्यस्तत्कथं कार्याभावं
साधयेत् । सत्यम् (१) एतावद् वक्तुं शक्यते (१) कारणमन्तरेणानुहिष्टविषये
कार्यमवश्यं न भवतीतीयता लेशेनास्मोपत्यासः । अत एव सामान्येनाह । न
ह्यस्तीत्यादि ।

नस्थित्यादि परः । अग्नेर्विनाशोऽपि ६ वासग्रहादौ भूमस्य दर्शनात् । तथा
वामत्यपि कारणे कार्यं दृष्टमिति व्यभिचारः । असति कारणे कार्येन स्यादित्य-
नेन वाक्येन कारणस्थितिकालभावि कार्यं । यावत् कारणसत्ता तावत् कार्यसत्तेत्ये-
वञ्च भूमौ येन कारणनाशोपीत्यादिकः प्रसंगः स्यात् । किन्तुर्ह्यनेन वाक्येनोच्यत
इत्याह । हेतुरहितेत्यादि ।

एवन्तावत् स्थिरतामभ्युपगम्योक्तं । अणिकत्वे तु कारणे विनष्टे कार्य-
स्थानमेव नास्तीति कुतो व्यभिचारार्शका । तथा हि योग्निजस्यो धूमक्षणस्तस्या-
ग्निविनाशे नास्त्येवावस्थानं । अणिकत्वेन विनाशात् । यच्च पश्चात् स्थायी भूमः
स धूमहेतुक एव नाग्निहेतुकः । तदेव दर्शयन्नाह । न च तथेत्यादि । तथा स्थायीति
नष्टेऽप्याद्ये कारणे कालान्तरस्थायी । तदुपादानः पूर्वनिष्ठहेतूपादानः ।

137a

कथन्तर्हि पाश्चात्योपि धूमोग्निहेतुक इत्युच्यत इत्याह । पारम्पर्येत्यादि ।
आद्यन्तावद् धूमक्षणम्वह्निरेव जनयति (१) स धूमक्षणोऽपरं सोऽप्यपरमित्येवं
पारम्पर्येण । एतदेव स्फुटयन्नाह । सन्तानोपकारादिति । प्रबन्धस्य प्रथमतो जन-
नात् तत्कार्यव्यपवेशः । तस्माद् यस्य कारणस्य पाश्चात्यमपि कार्यमित्येवं १ व्यप-

स्वभावानुपलम्भश्च स्वभावेऽर्थस्य लिङ्गिनि ॥२०४॥

स्वभावाभावे स्वभावस्यैव लिङ्गिनि स्वभावानुपलम्भः कश्चित्पि प्रमाणमेव ।

यदि व्यापकानुपलम्भ एव तत्स्वभावः सिध्येत् यथा शिक्षाया वृक्ष-
त्वम् ।

4822

तदभावः प्रतीयेत हेतुना यदि केनचित् १।

यदि अस्य व्यापकस्य च स्वभावस्याभावः कुतश्चिद् गमकाद्धेतोः सिध्येत् ।
तदभावेनैव स्वकार्यं न व्याप्ये निवर्तते तदभावासिद्धौ निवृत्तावपि संशयात्,

त, स्वभावानुपलब्धिः

कथं भावस्य स्वयमनुपलब्धेरभावसिद्धिः ?

दृश्यस्य दर्शनाभावकारणासम्भवे सति ॥२०५॥

भावस्यानुपलब्धस्य भावाभावः प्रतीयते ।

देशः । यद्यस्य हेतोः कथंचित्प्रमाणेनाभावः सिध्येत् तदा तत्फलन्तस्य हेतोः फल-
भास्तीति निश्चीयते ।

एतच्चोद्दिष्टविषयस्याभावस्य साधनमभिप्रेत्योक्तम् (१) अनुद्दिष्टविषये तु
नैतत्प्रमाणं प्रतिबन्धफलत्वात् १।

स्वभावेत्यादि । अर्थस्येति व्यापकस्य स्वभावेऽव्यतिरिक्ते लिङ्गित्यसत्त्वेन
साध्ये स्वभावानुपलम्भश्च व्यापकानुपलम्भश्चाभावस्य साधनमिति प्रकृतं ।
(२०३-४)

स्वभावाभावेत्यादिना व्याचष्टे । कश्चिविति व्यापकानुपलम्भः । यद्यनुप-
लभ्यमानो व्यापकः स्वभावोऽस्य व्याप्यस्य सिद्धः स्यात् तदा भवेत् प्रमाणं । कारण-
व्यापकानुपलम्भश्च भवेत् प्रमाणं यदि तदभावस्तयोः कारणव्यापकयोरभावः
प्रतीयेत हेतुना केनचित् । स्वभावानुपलम्भाख्येन ।

यदीत्यादिना कारि^३ का र्थं माह । यद्यस्य कारकस्याभावः सिद्ध्येदिति
सम्बन्धः । व्यापकस्य च स्वभावस्याभावः । कुतश्चिद् गमकाद्धेतोः रित्युपलब्धि-
लक्षणप्राप्तानुपलम्भात् । सोऽयं कारको व्यापको वाऽसत्त्वेन सिद्धो यथाक्रमं कार्यं
व्याप्यञ्च निवर्तयति । तदभावासिद्धौ कारकव्यापकयोरभावासिद्धौ निवर्त्येति

भावो हि यथास्वं ग्राहकेण यदि उपलभ्य एव भवेत् । स दर्शनप्रतिबन्धिषु व्यवधानादिषु असत्सु उपलब्धिरेव । अनुपलब्धस्त्वसन्निति निश्चीयते । उपलम्भाव्यभिचारात् । अयमेव हेतुर्हेतुव्यापकयोरभावेऽपि वेदितव्यः ।

ग. अनुपलब्धिरेवाभावः

विरुद्धस्य च भावस्य भावे तद्भाषबाधनात् ॥२०६॥

तद्विरुद्धोपलब्धौ स्यादसत्ताया^१ विनिश्चयः ।

कार्ये व्याप्ये च संशयात् । (२०४-५)

यदि स्वभावाभावे साध्ये तदनुपलम्भ एवाप्रमाणमुच्यते । कथमिदानीम्भावस्य घटादेः स्वयमनुपलब्धेरभावसिद्धिः ।

उत्तरमाह । दृश्यस्येत्यादि । विप्रकृष्टे विषये स्वभावानुपलम्भे प्रमाणमुक्तं । न तु दृश्यविषय इत्यर्थः । दृश्यस्येति स्वभावाद्यविप्रकृष्टस्य भावस्यानुपलब्धस्य सतः । भावस्य सत्ताया अभावः प्रतीयते । कदा दर्शनाभावकारणासम्भवे सति । दर्शनाभावस्य कारणं कारणान्तराणां वैकल्यन्तस्यासम्भवे सति । उपलम्भप्रत्ययान्तरसाकल्ये सतीत्यर्थः ।

भावो ह्येत्यादि विवरणं । स्वभावाद्याविप्रकृष्टो भावो यदि भवेत् । यथास्वं ग्राहकेण करणेनेति यस्य यद् ग्राहकमिन्द्रियन्तेनोपलभ्य एव भवेत् स इति यथोक्तो भावः । दर्शनप्रतिबन्धिषु व्यवधानादिषु (१) आदिशब्दाद् वैकल्यप्रतिबन्धादिष्वसत्सु । उपलम्भप्रत्ययेषु सत्स्विति यावत् । (२०५-६)

तथा भूतानुपलब्धस्त्वसन्निति निश्चीयते । किङ्कारणं (१) तादृशः सत उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य सतः । उपलम्भाव्यभिचारात् । य एवायं स्वभावस्याभावनिश्चये दृश्यस्य दर्शनेत्यादिनोक्तोऽयमेव हेतुर्वेदितव्यः । कस्मिन् साध्ये (१) हेतुव्यापकयोरभावेऽपि साध्ये ।

विरुद्धस्य चेत्यादि ।^१ यस्याभावस्साध्यस्तेन यो विरुद्धस्तस्योपलब्धौ च १३७b स्यादसत्तायाः प्रतिषेध्याभावस्य निश्चयः । किङ्कारणम् (१) विरुद्धस्य भावस्य भावे सत्तायान्तद्भाषबाधनात् । तस्य निषेध्याभिमतस्य सत्ताबाधनात् ।

यो ह्येत्यादि विवरणं । कस्मान्नावतिष्ठत इत्याह । तद्वित्यादि । तयोर्विरुद्धयोर्ये उपादाने तयोरन्योन्यं परस्परं यद् वैगुण्यन्तस्याभ्यस्त्येन । यथा शीतोपादानमुष्णोपादानवैगुण्यस्याश्रय इतरस्वेतरस्येत्यर्थः । तेन कारणेन विरुद्ध-

यो हि भावो येन सह युगपद् नायतिष्ठते, तदुपादाने परस्परवैगुण्याश्रयत्वेना-
रम्भविरोधात् । तयोर्विरुद्धयोरेकस्य भावेऽप्यन्याभावे गतिर्भवति । यथोक्तं प्राक् ।
तत एवानुपलब्धेर्नैव भेदो ध्ववस्थाप्यः । तत एव विरोधगतेः, विरोधाच्चाभाव-
साधनाद् ।

भवतु नामैवविधाया अनुपलब्धेरभावगतिः । कथं न स्यात् । दृष्टान्ता-
पेक्षाभावात् । न ह्यस्यां काचिदपि सत्ता । किञ्च व्योमकुसुमाद्यनुपाख्यमिति
अदृष्टान्तः । तदसदिति कथं अवगन्तव्यं येनैवं स्यात् । अनुपलब्धेरेव चेत् ।
तत्रापि कथमदृष्टान्तिकाऽसत्तासिद्धिः, सदृष्टान्त^१त्वे वाऽनवस्थाप्रसंगः । तथा

योरेकत्र युगपदारम्भविरोधात् । तयोर्विरुद्धयोरेकस्य भावेऽप्यन्याभावगतिर्भ-
वति । यथोक्तं प्रागनुपलब्धिप्रभेदे । “न वीतस्पर्शान्त्राग्नेरि”त्यादि ।
यद्यप्यत्रानुपलब्धिरिति न श्रूयते तथापीदं स्वभावविरुद्धाख्यं लिङ्गमनुपलब्धे-
स्सकाशान्न^२ पृथगुच्यते (१) किङ्कारणं (१) सत एवानुपलम्भाद् विरोधगतेः ।
विरोधान्वाभावसाधनादित्युक्तं ।

भवतु नामैवविधाया दुःखानुपलब्धेः सकाशाद् भावगतिः । सा पुनः कथम-
नुमानं (१) नैवानुमानं किन्तु प्रमाणान्तरमेवेति भावः ।

कथन्न स्यादित्या चार्यैः ।

दृष्टान्तेत्यादि परः । दृष्टान्तापेक्षं ह्यनुमानमन्वयव्यतिरेकवत्त्वात् । दृष्टान्ता-
पेक्षणमेवा^३ह । न हीति । अस्यामित्यनुपलब्धौ ।

किन्नेत्याचा र्यैः ।

तदित्यादि परः । तद् व्योमकुसुमादि । असदिति कथं केन प्रमाणेनावगन्तव्यं
येनैवं स्याददृष्टान्तः स्यात् । अनुपलब्धेरेव लिङ्गाद् व्योमकुसुमाद्यसदवगन्तव्य-
मिति चेत् । तत्रेति व्योमकुसुमादौ । कथमदृष्टान्तिका दृष्टान्तरहिताऽसत्ता-
सिद्धिः । सदृष्टान्तत्वे आनवस्थाप्रसंग इति तत्राप्य(प)रोपीति कृत्वा । तथा
चेत्यनवस्थायां सत्यां साध्यस्याप्रतिपत्तिः । यतश्च दृष्टान्तत्वेनवस्थादोषः ।
तस्मान्निरुपाख्याभावसिद्धिरदृष्टान्तिका कर्तव्या । तद्वद्व्यत्रापि (१) नेह घटो-
नुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरित्यादावपि प्रयोगे दृष्टान्तानपेक्षानानुमानम-
नुपलब्धिः (१)

शृण्वन्नपीत्या चार्यैः । असकृदुक्तमेतत् । यथा स्वभावानुपलब्धौ नाभावः
साध्यते किन्त्वभावव्यवहार इति शृण्वन्नपि वेदानां भूतार्थाणां प्रियो नावधारण-

चाप्रतिपत्तिः । तस्माद् अनुपाख्यासिद्धिवदन्यत्रापि दृष्टान्तानपेक्षणादननुमानम् ।

भृष्वन्नपि^३ देवानां प्रियः नावधारणपरः । असच्छब्दव्यवहाराणां निमित्तं सोपलब्धिर्हि स्वसन्निधानात्, स्वनिमित्तसामग्रीयोगसन्निधानः सर्वोऽत्र दृष्टान्तः । असत्तैवात्र अनुपलब्धिः । अत एवेयं कारणात् कार्यानुमानलक्षणोति, ततः स्वहेतावन्तर्भवतीति वक्ष्यामः^४ ।

सच्छब्दव्यवहारनिषेधेऽपि प्रमाणनिवृत्त्या निमित्तवैकल्येन अंकुरादयोऽपि

पटुर्येन सत्यपि दृष्टान्ते तदसिद्धिश्चोद्यते । दृष्टान्तमेव दर्शयितुमुपक्रमते । निमित्तं हीत्यादि । उपलभ्यानुपलब्धिर्दृश्यानुपलब्धिर्या निमित्तं कारणमसद्व्यवहाराणां । सेत्यनुपलब्धिः स्वसन्निधानादात्मसन्निधानात् । स्वनिमित्तान् स्वमनुपलब्धिरूपं निमित्तं येषान्तानेतानसद्व्यवहारान् साधयतीति कृत्वा सर्वोऽत्र दृष्टान्तः । किभूतः (१) स्वनिमित्तसामग्रीयोगसन्निधानः । स्वकारणानां सामग्री तस्यां योग्यं सन्निधानं यस्याङ्कुरादेस्स तथोक्तः (१) प्रयोगः पुनः । यस्य यत्र निमित्तं सकलमप्रतिबद्धमस्ति तत्र तेन भवितव्यन्तद्यथाङ्कुरादि ।^७ अस्ति ३४१: चोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धावसद्व्यवहाराणां निमित्तत्वमिति स्वभावहेतुः । कस्माद् (१) अत्राभावव्यवहार एव साध्यते न पुनरभाव एवेत्याह । असत्तैवादि । अत्र दृश्यानुपलब्धावनुपलब्धिरेव सत्ता । यथोक्तं प्राक् । तस्मादभावो न (?) साध्यते । यत एवात्राभावव्यवहारः साध्यतेऽत एवेयमनुपलब्धिः स्वभावहेतावन्तर्भवतीति^१ सम्बन्धः । कारणाद् दृश्यानुपलब्धात् कार्यस्यासद्व्यवहारस्यानुमानं तदेव लक्षणं यस्येति सामान्येनान्यपदार्थमुपदर्श्य पश्चाद् भावप्रत्ययः । समग्रात् कारणात् कार्यानुमाने च योग्यतानुमानमिति स्वभावहेतावन्तर्भावः (१) वक्ष्यामदचतुर्थे परिच्छेदे ( ) ।

दृश्यानुपलब्धौ भवतु दृष्टान्तोऽदृश्यानुपलब्धौ तु कथमित्याह । सच्छब्देत्यादि देशादिविप्रकृष्टेषु^३ प्रमाणनिवृत्त्या सद्व्यवहारनिषेधे साध्ये कारणाभावात् कार्यस्याभावः साध्यस्तेनात्र न केवलविरुपाख्यं दृष्टान्तः किन्तु निमित्तस्य कारणस्य वैकल्येनाभावितोऽङ्कुरादयोऽपि दृष्टान्तः । प्रयोगस्तु (१) यद्विकलकारणतन्त्रं भवति यथा बीजरहितोऽङ्कुरः । विकलकारणत्वाद्दृश्यानुपलब्धौ सद्व्यवहार इति कारणानुपलब्धिः ।

यत्पुनरुक्तं (१) तदसन्निरुपाख्यं कथं प्रतिपत्तव्यमिति तत्रापि निरुपाख्ये दृष्टान्ते । इयमेवमज्ञानव्यवहारलक्षणा प्रवृत्तिर्निषिध्यते । अनुपलब्धितो न स्वभावः साध्यते । किङ्कारणम् (१) अनुपलब्धीत्यादि । विषाणादिविविक्तशश-

दृष्टान्तः। न हि निरुपाख्यं केवलम्। निरुपाख्येऽपि इयमेव प्रवृत्तिर्निषिध्यते, अनुपलब्धि^१लक्षणाया असत्तैश्च सिद्धा। निमित्तदभावमभ्युपगम्य प्रवृत्तिं निवृत्तिं च विलोमयन् तत्र यथाभ्युपगमं निरुपाख्यं अन्यद् वा^२ प्रतिपाद्यते।

मस्तकाद्युपलब्धिरेवानुपलब्धिः पर्युदासवृत्त्या। सैव लक्षणं यस्याः शशविषाणासत्तायाः सा सिद्धैव।

स्यादेतद् (१) अदृश्यानुपलब्धावसत्त्वे^३ विषयभूतं सिद्धे। तन्निमित्तोप्यसद्व्यवहारः सिद्ध एवेति कित्तेनासद्व्यवहारेण। अदृश्यानुपलब्धावपि सद्व्यवहारनिमित्तस्याभावाद् व्यवहाराप्रवृत्तिः सिद्धैवेति सद्व्यवहारनिषेधेनापि साधितेन किं।

तथा पूर्वप्रसिद्धविषयोपदर्शनलक्षणेन दृष्टान्तेनाप्यनुपलब्धौ न किञ्चित् प्रयोजनमित्यत आह। सोषमित्यादि। मूढं प्रत्येतत् साध्यत इति यावत्।^४

क्वचिदप्यसद्व्यवहारनिमित्तं दृश्यानुपलम्भमभ्युपगम्यासद्व्यवहारप्रवृत्तिश्चिलोमयन्नकुर्वन्। अदृश्यानुपलब्धौ तदभावं च सद्व्यवहारनिमित्तस्य प्रमाणास्याभावं चाभ्युपगम्य सद्व्यवहारनिवृत्तिं च विलोमयन्नकुर्वन्। यथाभ्युपगमं प्रतिपाद्यते इति दृश्यानुपलम्भेन निमित्तेन त्वयाऽसद्व्यवहारोऽन्यत्र कृतस्तदिहाप्यस्ति (१) तस्मा^५दसद्व्यवहारश्च कुर्विति प्रतिपाद्यते। तथा प्रमाणेन निमित्तेन त्वया क्वचित् सद्व्यवहारः कृतस्तदिहाप्यनिरुपाख्ये नास्ति। तस्माद् सद्व्यवहारस्मा कुर्विति प्रतिपाद्यते। किमिव निरुपाख्यवत्। यथा शशविषाणादावसद्व्यवहारनिमित्तस्य दृश्यानुपलम्भस्य भावादसद्व्यवहारस्तथेहापीति।

१३४b अन्यद्वेति (१) यथा सन्निहितनिमित्तस्याऽङ्कुरादेः प्र^६तिपत्तिरेव सद्व्यवहारस्यापीति। यथा च निरुपाख्ये प्रमाणाभावात् सद्व्यवहारस्य निवृत्तिः। अभ्यस्मिन् वा कारणविकले कार्ये निवृत्तिस्तद्वद् विप्रकृष्टेषु सद्व्यवहारस्य निवृत्तिरिति प्रतिपाद्यते।

स एव तावदुपलब्ध्यभावोनुपलब्ध्याख्यः कथं केन प्रमाणेन सिद्धः (१) न प्रत्यक्षेणाभावविषयत्वविरोधात्। नाप्यनुमानेन प्रत्यक्षपूर्वकत्वादस्य^७। नापि प्रदेशसम्बन्ध्यानुपलम्भोऽभावस्य नीरूपत्वेन सम्बन्धित्वायोगात्। प्रदेशस्यानुपलम्भे च धर्म्मसिद्धेराश्रयासिद्धौ हेतुरित्यनुपलब्धेन पक्षधर्मत्वमित्युक्तो त क र प्रभृतयः।

अत्राह। एतदुत्तरञ्च ब्रह्मामस्तद्विशिष्टोपलम्भोऽस्तस्याप्यनुपलम्भनस्त-

स एव ताद्युपलब्ध्यभावः कथं सिद्ध इति चेत् । एतदुत्तरत्र वक्ष्यामः ।

अन्यत्रापि अनुमाने साध्यधर्मेण व्यापके इच्छन् किमिति भावः प्रत्याप्यः ।
व्याप्यस्य निर्देशादेव व्याप्नुवतः सिद्धेः ।

4834

निश्चितार्थसम्बन्धस्यापि दृष्टान्तेन स्मृत्यर्थश्चेत् तदेतदत्रापि तुल्यम् ।
सोऽयमन्यत्रापि अनुपलब्धिमात्रेण अभावव्यवहारकल्पना मूढ^१ प्रति स्मृतिजन-
नमत्र ।

कथं च यद् “न सन्ति प्रधानादयोऽनुपलब्धेः” । तत्र कथं अभावव्यवहारसिद्धिर्वा
सत्ताव्यवहारनिषेधे कथं स्यात् । तदर्थनिषेधे धर्मिवाचिनोऽभिधानस्याप्रयोगात्,
निर्विषयस्य प्रतिषेधस्य चायोगात् ।^१

स्मादनुपलम्भोऽयं प्रत्यक्षेणैव सिध्यतीति । यत्पुनरुक्तमनुपलब्धौ किन्दृष्टान्तोप^२-
दर्शनेनेत्याह । अन्यत्रापीत्यादि । विधिसाधनेऽप्यनुमाने साध्यधर्मेण व्यापकेन
व्याप्यधर्मं कृतकत्वादिकं साधनमिच्छन् प्रतिपाद्यः किमिति दृष्टान्तेन प्रत्याप्यः ।
किङ्कारणं (१) यथास्वं साध्येन व्याप्यस्य हेतोर्निर्देशादेव व्याप्नुवतः साध्यधर्मस्य
सिद्धेः । निश्चितार्थसम्बन्धलक्षणो येन तस्य व्यामूढमिति स्मृत्यर्थः । तदेतद्
दृष्टान्तेन मूढं प्रति स्मृतिजननमत्रानुपलब्धौ । एतदेवाह । सोऽयमित्यादि । अन्य-
त्रापि शशविषाणादौ (१२०५-६)

अथ यदिदमाचार्यं दिग्ना ग प्रभृतिभिरुक्तं । “न सन्ति प्रधानादयोऽनुपलब्धेः”
इति तत्र प्रयोगे । आ चा यं आह । कथं च न स्यादिति ।

चोदकः स्वाभिप्रायेणाह । तदर्थेत्यादि । तदर्थस्य प्रधानार्थस्य निषेधे सति
प्रधानादिधर्मिवाचिनोऽभिधान^३स्याप्रयोगात् । न हि वाच्यमन्तरेण वाचकस्य
प्रयोगोऽस्ति । यदा च प्रधानादिशब्दानामप्रयोगस्तदा न सतीति प्रतिषेधवा-
च्येव शब्दोऽविशिष्यते । तस्य च प्रतिषेध्यासंकीर्त्तने निर्विषयस्य प्रतिषेधस्येति
प्रतिषेधवाचिनः शब्दस्याप्रयोगात् । तथा च न सन्ति प्रधानादय इति द्वयोरपि
प्रतिज्ञापदयोरप्रयोगात् । कुत्र किं साध्यत^४ इति व्यर्थानुपलब्धेः साधनयोगः ।
प्रधानादीनां च पक्षभूतानामभावाद् पक्षधर्मो हेतुः स्यात् । प्रतिज्ञापदयोर्वा पर-
स्परं विरोधस्तथा हि प्रधानादय इति प्रयोगात् तदर्थसन्निधानं । पुनर्न सतीति
वचनात् तेषामसन्निधानं । एते च सन्निधानासन्निधाने युगपदेकत्र विरुध्येते ।
(२०६-७)

^१Ruḍ. bahi-phyir.

नैष दोषः, एवं—

अनादवासनोद्भूतविकल्पपरिनिष्ठितः ॥२०७॥

शब्दार्थस्त्रिविधो धर्मी भावाभावोभयाश्रयः ।

तस्मिन्भावानुपादाने साध्येऽस्यानुपलम्भनम् ॥२०८॥

तथा हेतुर्न तस्यैवाभावः शब्दप्रयोगतः ।

निवेदितं तावत् यथा एते शब्दा न स्वलक्षणविषयाः । अनादि^४कालीनवासना-
प्रभवे विकल्पे प्रतिभासिनसर्थ विषयत्वेनात्मसात् कुर्वन्ति । ।

यद्यनुस्तु तद्विकल्पभाजः श्रोतुश्च यथा प्रतिभासि वस्तु प्रतिपादन^५समीहया
प्रयोगात् । तदाकारविकल्पजननात् ।

न चोपादानकार्यप्रत्ययेऽप्रतिभासिरूपविषयत्वेन तत् शक्यं निवृत्तेतुम् ।

नैष दोष इति परिहारः । यस्मादनादेवासना^६यास्समुद्भूते विकल्पे परिनि-
ष्ठितस्समारुहः शब्दार्थः स च भावाभावोभयाश्रितत्वात् त्रिविधो धर्मः । तस्मिन्
शब्देर्थे बाह्यप्रधानादिको भावोनुपादानमस्येति तस्मिन् भावानुपादाने साध्ये ।
अस्येति ब्रुद्धिपरिवर्तिनः प्रधानादिधर्मिणः । तथेति बाह्यप्रधानाद्युपादानत्वे-
१३७९ नानुपलम्भनं हेतुः । वासनोपादानत्वेनोपलम्भन^७मेवात्रानुपलम्भनं । न तस्यैव
विकल्पप्रतिनिष्ठितस्य धर्मिणोऽभावस्साध्यते । कस्मात् (१) प्रधानादिशब्दानां
प्रयोगतः । तन्निषेधे हि निर्विषयत्वाच्छब्दप्रयोग एव न स्यात् ।

निवेदितमित्यादिना व्याचष्टे । यदि हि स्वलक्षणमभिधेयं स्यात् तदा स्वलक्षण-
प्रतिषेधे शब्दार्थस्य प्रतिषेधात् तद्वाचिनः शब्दस्याप्रयोगः स्यात् । यावता निवेदित-
मेतद् यथैते शब्दा न स्वलक्ष^८णविषया इति । किन्त्वनादिवासनायाः प्रभव
उत्पादो यस्य विकल्पस्य तस्मिन् प्रतिभासी योर्थस्तन्विषयत्वेनात्मसात्कुर्वन्ति ।

कुत एतद् विकल्पविषयमेवार्थम्विषयीकुर्वन्तीत्याह । वस्तुस्तद्विकल्पभाज
इति भावाभावोभयाश्रयसामान्याकारविकल्पभाजः (१) कारणमाह । यथेत्यादि ।
यथाप्रतिभासि वस्तु । प्रतिभासिवस्त्वनतिक्रमेण या प्र^९तिपादनसमीहा तया
शब्दप्रयोगात् । तस्माद् विकल्पप्रतिभासिन एवार्थान् शब्दा विषयीकुर्वन्ति ।

तथा श्रोतुश्च तद्विकल्पभाज इति सम्बन्धः । किं कारणं (१) तदाकारविक-
ल्पजननात् । भावाभावोभयाश्रयसामान्याकारविकल्पजननाच्च विकल्पप्रतिभासिन
एवार्थान् शब्दा विषयीकुर्वन्ति ।

स्यादेतद् (१) यदि नामैवन्तथापि कथन्न स्वलक्षणविषया श^{१०}ब्दाः स्वलक्ष-
णप्रतीतेरित्याह । न चेत्यादि । उपादानं च कार्यं च ते एव प्रत्ययो ज्ञानन्तत्रा-

स तु विकल्पः सदसदुभया^६कारप्रत्ययाहितवासनाप्रभवत्वात्, तत्प्रतिभास्या-
काराध्यवसायवशेन च भावः (भावः) भयधर्म इत्युच्यते ।

तद् अत्र धर्मिणि आश्रित्य कथं प्रधानशब्दात् प्रतिभासमानोद्भा^७यमर्थो न 483b
भावोपादान इति सदसत्त्वं चिन्तयन्ति । तस्य भावानुपादानत्वे साध्ये स एव
प्रत्यात्मवेद्यत्वात् अप्रतिक्षेपाहो^८ धर्मी^१ ।

न च स एव स्वलक्षणमिति शक्यं वक्तुम् । असंप्राप्ते निरुद्धे चार्थे तस्यानपा-

प्रतिभासि यद्रूपन्तद्विषयत्वेन तन्न शक्यमिदञ्चेतुं । तत्रोपादानप्रत्ययो वक्तुः
प्रतिपादनसमीहारूपो विकल्पः शब्दस्य कारणत्वात् । कार्यप्रत्ययः शब्दोत्थः
श्रोतुर्विकल्पः । न हि स शब्दार्थो यः शब्दे प्रत्यये न प्रतिभासते । न च तत्र स्वल-
क्ष^१णं प्रतिभासते । स्पष्टाकारविवेकात् ।

ननु कथं विकल्पाभावाश्रयोऽर्थजन्यत्वेनाविकल्पकत्वप्रसंगात् । कथ-
ञ्चाभावाश्रयोऽभावस्याकारणत्वात् । कथञ्चैक उभयाश्रयोऽहेतुकत्वप्रसङ्गा-
दित्यत आह । स त्वित्यादि । सदसदुभयाकारो विकल्पः सदसदुभयप्रत्ययस्ते-
नाहिता वासना ततः प्रभव उत्पादो यस्य स तथोक्तः । इति हेतोर्भावाभावो^२-
भयधर्म इत्युच्यते ।

द्वितीयं कारणमाह । तदित्यादि । तस्मिन्नेव विकल्पे प्रतिभासी य आकार-
स्तस्य सदसदुभयरूपतयाध्यवसायस्तद्वशेन च । भावाभावोभयधर्म इत्युच्यते ।
(२०६)

एतदुक्तमभवति । सत्प्रत्ययाहितवासनाप्रभवस्सदाकाराध्यवसायीव भाव-
धर्म इत्युच्यते । एवमभावोभयधर्मयोरपि द्रष्टव्यं पूर्वपूर्वसदादिप्रत्य^३याहित-
वासनाप्रभवत्वादेव सदादिविकल्पानामनादित्वम् (१) अतो न भावादजन्यत्वं ।
यतश्च शब्दार्थस्त्रिविधः । तस्मादत्र शब्दार्थं धर्मिणि व्यवस्थिता विवादाश्र-
यत्वेन स्थिताः पुरुषास्सदसत्त्वं प्रधानादेश्चिन्तयन्ति । कथं चिन्तयन्तीत्याह ।
किमयं प्रधानशब्दादुच्चरिताद् विकल्पप्रतिभासमानोर्थो बाह्यप्रधाननिबन्धनो
भवति न वेति । तस्य प्रधानादिविकल्पप्रतिभासस्य भावानुपादानत्वे धर्मं साध्ये 139b
स एव विकल्पप्रतिभासो बुद्धिस्वभावतया प्रत्यात्मवेद्यत्वात् स्वसम्बेदनप्रत्यक्ष-
सिद्धत्वादप्रतिक्षेपाहो^४र्थो धर्मी ।

ननु च स एव विकल्पग्राह्यार्थः स्वलक्षणं स्वलक्षणरूपतयाध्यवसायात् ।
ततश्च प्रत्यक्षसिद्ध एव प्रधानादिः शब्दश्च स्वलक्षणविषय इत्याह । न च स
एवेत्यादि ।^५ स एव विकल्पप्रतिभासार्थो बाह्यं स्वलक्षणमिति शक्यम्वक्तुं । किं

यात् । वस्तुनि विपरीताकाराभिनिवेष्टेषु तीर्थान्तरीयप्रत्ययेषु च^२ भाषात् ।

परमार्थैकतानत्वे शब्दानामनिबन्धना ॥२०९॥

न स्यात् प्रवृत्तिरर्थेषु दर्शनान्तरभेदिषु ।

अतीताजातयोर्वाऽपि न च स्यादनृतार्थता ॥२१०॥

वाचः कस्याश्चिदित्येषा बौद्धार्थविषया मता ।

—इति संग्रहलोकौ ।

तस्य च यथा समीहितरूपानुपादाने साध्ये तथऽत्रानुपलम्भधर्मत्वात्, न
साध्य^१ धर्मा^२ सिद्धिः ।

न पुनरत्र शब्दप्रतिभास्यर्थोऽपह्नूयते । तस्य बुद्धौ उपस्थापनं शब्दप्रयोगात् ।
तदशब्दे हि तदयोगात् ।

अपि च ।

कारणम् (१) असंप्राप्तेऽनुत्पन्ने स्वलक्षणे निश्चिदे च तस्य विकल्पप्रतिभासस्यान-
पायात् । किं च वस्तुनि घटादी विपरीताकारः परस्परविरोधिनो नित्यानित्या-
दयः । नानभिनिवेष्टुं शीलं येषान्तीर्थान्तरीयप्रत्ययानान्तेषु भावः/च्छब्दार्थ-
प्रतिभासस्य । न च स एवार्थः स्व^२ लक्षणमिति प्रकृतेन सम्बन्धः ॥ (२०६-१०)

अमुमेवार्थं संग्रहीतुमाह । परमार्थः स्वलक्षणन्तस्मिन्नेकस्थानः प्रवृत्तिये-
षान्ताद्भावस्तत्त्वन्तस्मिन्सति शब्दानामनिबन्धना परमार्थनिबन्धनरहिता
प्रवृत्तिर्न स्यात् । दर्शनान्तरभिन्नेष्वर्थेषु । सिद्धान्तभेदभिन्नेषु । अतीताजातयो-
र्वापीति अतीतानगते चार्थे शब्दानाम्प्रवृत्तिर्न स्यात् । तथा कस्या^३श्चिद् वाचो (५)
भूतार्थता मृपार्थता न स्यात् । इति यथोक्ताद्वेतोरेषा वाक् । बौद्धार्थविषया ।
विकल्पप्रतिभास्यर्थविषया मता । (२१०-११)

तस्य चेति प्रधानादिविकल्पप्रतिभासस्य । यथासमीहितं रूपं यथापरिक-
ल्पितम्बाह्यप्रधानादिरूपन्तदनुपादानत्वे साध्ये । तथानुपलम्भ इति यथा समी-
हितरूपोपादानत्वेनानुपलम्भोस्तीति कृत्वा ^४ न साधनधर्मासिद्धिनपि क्षधर्मो
हेतुरित्यर्थः ।

न पुनरत्र प्रयोगेऽयमेव शब्देत्यादि । शब्दादुत्पद्यते यो विकल्पस्तत्प्रति-
भास्यर्थोऽपह्नूयते । किं कारणं (१) तस्य विकल्पप्रतिभास्यर्थस्य श्रोतृबुद्धावुप-

^१Bsgrub-par, bya-baḥi-chos.

^२Bskycd. paḥi-phyir.

शब्दार्थापह्नवे साध्ये धर्माधारनिराकृतेः ॥२११॥

न साध्यः समुदायः स्यात् सिद्धो धर्मश्च केवलः ।

यदि शब्दार्थस्यैवापलाने प्रधानशब्दवाच्यस्य धर्मिणो हि निराकृतेः साध्य-
धर्माश्रयाभावः स्यात्^१ । तद् अयं आधारव्यवच्छेदानपेक्षो न विवादास्पदमिति
नोपन्यसनीय एव ।

अपि च ।

सदसत्पक्षभेदेन शब्दार्थानपवादभिः ॥२१२॥

वस्तुवे^२ चिन्त्यते ह्यत्र प्रतिबद्धः फलोदयः ।

484a

अर्थक्रियाऽसमर्थस्य विचारैः किं तदर्थिनाम् ॥२१३॥

पण्डस्य रूपवैरूप्ये कामिन्याः किं परीक्षया ।

न हि शब्दार्थोऽसन् कंचित्^३ पुरुषार्थमुपगृह्णति, सन् वा समादधाति । यथा-
भिनिवेशं तस्याऽस्तत्वात् । यथातत्त्वं वाऽनवस्थितत्वात्^४ ।

स्थापनाय शब्दप्रयोगात् । तदभावे विकल्पप्रतिभास्यर्थाभावे । तदयोगाच्छब्द-
प्रयोगायोगात् ।

अपि च यदि शब्दार्थस्यैवापह्नवः साध्यते । तदा शब्दार्थापह्नवे साध्ये
तस्य साध्यधर्मस्य नास्तित्वस्य य आधारे धर्मी शब्दार्थलक्षणस्तस्य निराकृतेन
साध्यः धर्मिधर्मात्मकः समुदायः स्यात् । केवलञ्च साध्यधर्मस्तिष्ठ एव । नास्ति-
त्वमात्रस्य क्वचित् सिद्धत्वात् ।

यदीत्यादि विवरणं । तदिति तस्मादर्थं साध्यधर्मः आधारेण यो व्यवच्छेदो
विशेषणमस्येवं नास्तित्वन्तदनपेक्षः । इति हेतोर्नोपन्यसनीय एव विवादकाले ।
(२११-१२)

सदसत्पक्षभेदेनेति सदसत्प्रतिज्ञाभेदेन वस्तुवे चिन्त्यते । शब्दार्थानपवादभि-
रर्थक्रियाभिः प्रेक्षावद्भिः । यस्मादत्र वस्तुनि प्रतिबद्धः फलोदयः । (२१२-१३)

यदि नामैकतयापि किन्तु शब्दार्थो विचारणीय इत्याह (१) अर्थेत्यादि ।
अर्थक्रियां प्रत्यसमर्थस्य शब्दार्थस्य विचारैः सदसत्त्वविचारैः किन्तु^५ दर्शितार्थ- 140a
त्रियार्थिनां (१) निदर्शनमाह षण्दस्येत्यादि । पुंस्त्वरहितस्य यद् रूपवैरूप्यन्त-
स्मिन् विषये कामिन्या मैथुनाभिलाषिण्याः किम्परीक्षया । (२१३-१४)

न हीत्यादि विवरणं । न हि शब्दार्थोऽसन् कंचित् पुरुषार्थमुपगृह्णति निवर्त-
यति । सन् वा समादधाति करोतीति यथायोगं सम्बन्धनीयं । किं कारणं (१)
यथाभिनिवेशं पुरुषरत्नं^६ शब्दार्थम्याहृतयाऽभिनिविशतेऽध्यवस्यति तथा तस्या-

तस्मादयं प्रवर्त्तमानः सर्वदा^२ भावाभावविचारेऽवधीरितविकल्पप्रतिभासो-
ऽनपेक्षितो यत्रायं पुरुषार्थः प्रतिबद्धः (तद्) एव वस्तु अविष्टानीकरोति ।
यथाऽनौ शीतप्रतिघात इति ।

न हि अत्र शब्दार्थव्यक्ति^३रस्ति । तदनुभवाप्तावपि तदभावात् । तदयमर्थ-
क्रियार्थी तदसमर्थं प्रति वृत्तानुयोगो न युक्तः । न हि वृषस्यन्ती षण्डस्य रूपवैरूप्य^४-
परीक्षायामवधत्ते ।

घ, कल्पितस्यानुपलब्धिः

यत् पुनरेतदुक्तं निरूपणानुपलम्भो धर्म इति ।

शब्दार्थः कल्पनाज्ञानविषयत्वेन कल्पितः ॥२१४॥

धर्मो वस्त्वाश्रयासिद्धि^५रस्योक्ता न्यायवादिना ।

कल्पनाविषयत्वाच्छब्दार्थ एव कल्पितः । तस्य हि वस्त्वाश्रयणानुपलम्भ-
धर्म इत्यभिप्रायः ।

सत्त्वादविद्यमानत्वात् । यथातत्त्वं वा समीहितत्वात् ।

यथार्थस्वलक्षणं ज्ञानस्वलक्षणम्वा स्थितन्तथा शब्देनाविषयीकृतत्वात् ।
यत एवन्तस्मादयं पुरुषस्सदसच्चिन्तायां प्रवर्त्तमानः सर्वदाऽवधीरितविकल्पप्रति-
भासोऽनपेक्षितविकल्पप्रतिभासो वस्त्वेषाधिविष्टानीकरोति^६ विषयीकरोति यत्र
वस्तुन्ययं पुरुषार्थः प्रतिबद्धः । अग्नावित्यग्निस्वलक्षणे । आक्षिप्रहणाद्
बाह्यपाकादि ।

स्यादेतद् (१) ईदृशोर्थः शब्दार्थेनापि साध्यत इत्याह । न हीत्यादि । अत्रेति
शीतप्रतिघातादौ । कस्मात् तदनुभवाप्तावपि । तस्य शब्दार्थस्यानुभवाप्तावपि ।
तदभावात् तस्य शीतप्रतीकारादेरभावात् । तत् तस्मादयमर्थक्रियार्थी^७ पुरुषः ।
तदसमर्थन्तस्यामर्थक्रियायामसमर्थं शब्दार्थं प्रति वृत्तानुयोगो वृत्तावधानो भवि-
तुम् युक्तः । न हि वृषस्यन्ती मैथुनमिच्छन्ती षण्डस्य परिचरितुमशक्तस्य रूप-
वैरूप्यपरीक्षायामवधत्तेऽवधानवती भवति ।

उ चो त क रा युक्तदूषणनिरासार्थं पुच्छति । यत्पुनरेतदुक्तमाचार्यं दि ग्ना
गेन (१) कल्पितस्येत्यादि । तस्य^८ कोर्थः ।

उत्तरमाह । शब्दार्थ इत्यादि । कल्पनाज्ञानविषयत्वाच्छब्दार्थः प्रधानादि-
शब्दार्थः । कल्पितो वस्तुनो बाह्यस्य प्रधानलक्षणस्याश्रयणान्तेनासिद्धिरनुपलब्धि-
रस्य प्रधानादिशब्दार्थस्य धर्म उक्तो लिङ्गभूतो भावानुपादानत्वे साध्ये । स्याद-
वाविनाचार्यं दि ग्ना गे न ।

६. आगम-चिन्ता

यदुक्तं प्रमाणत्रयनिवृत्तावपि न हि^६ वस्त्वभावासिद्धिरिति तदन्यप्रमाण-
निवृत्तौ न स्यात् । तयोर्हि सकलविषयित्वाभावात् । अत्रागमो न किञ्चिद् व्या-
प्नोति । तन्निवृत्तिः यथा^७ न गमिकेति चेत् । उक्तमत्र आगमेषु सर्वार्थानुपयोग 484b
इति अप्रकरणापन्नत्वात् ।

अपि च ।

नान्तरीयकताऽभावाच्छब्दानां वस्तुभिस्सह ॥२१५॥

नार्थसिद्धिस्त^१तस्ते हि वक्त्रभिप्रायसूचकाः ।

यथाभावं न हि शब्दानां प्रवृत्तिः । यतस्तेभ्योऽर्थप्रकृतिनिश्चीयेत । ते हि

तेन यदुच्यते उ द्यो त क रा दिभिः । यदि प्रमाणेन प्रधानं सत्त्वेन क^६ल्पितं
कथमस्यानुपलब्धिर्द्धर्मः प्रतीयते । अथासत्त्वेन कल्पितं प्रधानन्तथापि कथमस्यानु-
पलब्धिर्द्धर्मोऽसत्त्वादिति (१)

तदपास्तं । यस्मात् कल्पनाज्ञानविषयत्वाच्छब्दार्थ एव कल्पितः । न तु
प्रमाणेन बाह्यं प्रधानं सत्त्वेन कल्पितं । तस्येति प्रधानशब्दार्थस्य बाह्यप्रधान-
वस्त्वाश्रयणानुलम्भ इत्ययमभिप्राय आचार्यं दिग्ता ग स्य । (२१४-१५)

यदुक्तमित्यादि परः । प्र^६माणत्रयं प्रत्यक्षानुमानागमलक्षणं । अन्यप्रमाण-
निवृत्ताविति प्रत्यक्षानुमाननिवृत्तौ निवृत्तिर्देशादिविप्रकृष्टानां । तयोरिति प्रत्य-
क्षानुमानयोः । न किञ्चिद् व्याप्नोति सर्वमेव विषयीकरोति । तन्निनिवृत्तिरा-
गमनिवृत्तिः ।

उक्तमत्रेति सि द्धा न्त वा दी । अप्रकरणापन्नत्वादिति पुरुषार्थचिन्ताप्र-
प्रस्तावानुपयोगित्वात् । “शास्त्राधिकारास”म्बन्धा बहुवोर्था” इत्यत्रान्तरे (१२०१) 140b
उक्तत्वात् ।

एतच्च बाह्येषु आगमस्य प्रामाण्यमभ्युपगम्योक्तम् (१)

अधुना नैव बाह्येयस्य प्रामाण्यमित्याह । अपि चेत्यादि । वस्तुभिस्स्वलक्ष-
णैस्सह । शब्दानान्तरीयकताया अविनाभावस्याभावात् तेभ्यः शब्देभ्यो नार्थसिद्धिर्न
बाह्यवस्तुनिश्चयः । यस्मात्ते हि वक्त्रभिप्रायसूचकाः ।

यद्यपि घटविवक्षातः पटशब्दस्योत्पत्तिस्तथापि स्थानकरणाभिधातादेरेव
साक्षात् करणात् तदुत्पत्तेर्व्यभिचाराभावान्नाहेतुकत्वं (१) यच्च घटविवक्षाजन्यं
घटशब्दमवधारयति । तस्य पटशब्दात् पटविवक्षानुमानान्तदवधारणं च प्रकरणा-
दिना लोकस्य विद्यत एवेति विवक्षानुमानेऽप्यभिचार एव ।

वस्तुविबक्षवृत्तित्वात् तत्रान्तरीयकतया तथैव गमका स्युः । पुरुषस्य सर्वोऽप्य-
भीष्टोर्थः न तथा भूतोऽस्ति चेत् तत्रानाश्रितस्वभावस्य हि नान्यो गमकः ।

अथ^३ “आप्तवादाविसंवादसामान्यादनुमानता” इति आगमस्य अनुमानतेवोक्ता
षा कथमिति चेत् । नायं पुरुष आगमप्रामाण्यमनाश्रित्य असितुं समर्थः । अत्यक्ष-
फलानां प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्महानुशंसापापयोः श्रवणात्, तद्भावे विरोधादर्शनाच्च ।

तस्मात् सति प्रवृत्तित्वे एव प्रवृत्त इति परीक्षया प्रामाण्यमाह । तच्च ।

यथाभावं यथास्वलक्षणं । यत् इति यथाभावं प्रवृत्तं शब्देभ्योर्थप्रकृतिरर्थ-
स्वभावो निश्चीयेत । ते हीति शब्दाः । विवक्षया वृत्तिर्येषान्ते तथोक्ताः ।
तत्रान्तरीयका विवक्षानान्तरीयकाः । तान्नेव विवक्षाः । सैव विवक्षा स्वलक्षण-
मन्तरण न भवति (१) अतोस्त्येव शब्दानामर्थाव्यभिचार इत्याह । न चेत्यादि ।
यथार्थं यथावस्तु भवितुं शीलं यासान्तास्तथोक्ताः । क्षीणदोषस्य कृपालोर्यथार्थ-
भायिनी सर्वा इत्याह । अर्थेऽप्रतिबद्धोपि शब्दार्थं गगयिष्यतीति चेदाह । न
चेत्यादि । तस्मिन् वस्तुन्यप्रतिबद्धः स्वभावो यस्य शब्दलक्षणस्य । अन्यं यत्रासौ न
प्रतिबद्धः ।

यदि बाह्ये वस्तुनि शब्दस्य नास्ति प्रामाण्यं यत्तर्हीदमाप्तवादाविसम्बा-
सामान्यात् । यो य आप्तवादः सोऽविसम्बादी । यथा “क्षणिकाः सर्वे संस्काराः” इत्या-
दिकः । आप्तवादश्चायमत्यन्तपरोक्षेऽप्यर्थे तस्मादयमप्यवि^४सम्बादीत्येवमाप्त-
वादस्याविसम्बादसामान्यादविसम्बादित्वादननुमानतेत्यागमस्य बाह्येऽनुमानत्वमु-
क्तमाचार्यं दिग्भागेन ।

तत्कथमित्यनेनाभ्युपेतबाधाभाह । नायमित्यादिना परिहरति । एतत् कथ-
यति (१) नात्रार्थेण भाविकं प्रामाण्यं कथयता अनुमानत्वमागमस्योक्तमपि तु
पुरुषप्रवृत्तिमपेक्ष्य । यस्मान्नायमपुरुषः प्रवृत्तिकामः^५ आगमप्रामाण्यमनाश्रित्या-
सितुं समर्थः । किङ्कारणं । प्रत्यक्षं परोक्षं फलं येषान्तेषां केषांचित् प्रवृत्तिनिवृ-
त्त्येतिरिति यथायोगं सम्बन्धः । हिंसादिचेतनाविषयाणां निवृत्तेः स्वर्गादिफलत्वेन
महानुशंसाश्रवणात् । हिंसाचेतनाविशेषाणां प्रवृत्तेर्नरकादिफलत्वेन महापापश्रवण-
त्वात् । न चात्र वस्तुबलप्रवृत्तमन्यत्रप्रमाणं साधकम^६स्ति येनागममनपेक्ष्यान्यतः
प्रमाणम्प्रवर्त्तते ।

नापि बाधकमस्ति यतो निवर्त्तते । बाधकाभावमेवाह । तद्भाव इति यथो-
क्ताभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यामिष्टानिष्टस्य फलस्य भावे विरोधादर्शनाच्च इच्छति
चायमागमवशेन प्रवृत्तितुं तत् सति प्रवृत्तित्वे । (२१५-१६) ?

सम्बद्धानुगुणोपायं पुरुषार्थाभिधायकम् ॥२१६॥

परीक्षाधिकृतं वाक्यं अतोऽनाधिकृतम्परम् ।

सम्बन्धो हि वाक्यानामेकस्मिन्नर्थे उपसंहारेणोपकारः । अन्यथा^६ वक्तुर्वै-
गुण्यमुद्भावयेत् । दश दाडिमाविबद् अमम्बद्धमेव । अशक्योपायफलानि शास्त्राणि
न हि फलार्थी आद्रियेत् विचारयितुम् । अपुण्यार्थफलानि च । विषयमनार्थ
तत्त्वक-चूडामण्यलंकरणोपदेशवत् । काकवन्तपरीक्षावच्च ।

तद्विपर्ययेणोपसंहारवत् शक्योपायं^१, पुरुषार्थवचनं शास्त्रं हि परीक्ष्यते ।
अन्यत्र अवधानस्यैव अन्याव्यत्वात् । तत् परीक्षायां तस्मिन् अवसिन्वाद्भाजि 485a

वरमेवसागगमरीश्वर प्रवृत्त इत्यागमस्य परीक्षया प्रामाण्यमाहा चा येः^७ । 141a
न च सर्वं शास्त्रं परीक्षयाधिकृतं । किन्तु तच्चेत्यादि शास्त्रं । पदार्थानाम्परस्पर-
सम्बन्धात् सम्बद्धं । अनुगुणः साधयितुं शक्यः फलसाधनोपायो यस्मिंस्तदनु-
गुणोपायं सम्बद्धं च तदनुगुणोपायं चेति विशेषणसमासः । एवं भूतमपि यदि पुरु-
षार्थाभिधायकतदा परीक्षाधिकृतं वाक्यं । अतो यथोक्तस्वभावादपरमन्यद्वाक्य-
मनधि^८कृतम्परीक्षायां ।

सम्बन्ध इत्यादिना व्याचष्टे । वाक्यानामङ्गाङ्गिभावेनैकस्मिन्नर्थे त्रिविध-
प्रतिषेध्यलक्षणे उपसंहारो मीलनन्तेनोपकारः परस्परं वाक्याणां सम्बन्धः । अनु-
पकारकः पुनः केषामित्याह । दश दाडिमेत्यादि दश दाडिमानि षड्रूपाः कुण्ड-
मजाजिनं पललमित्येवमादीनि वाक्यानि । न ह्योपायमर्थोपसंहारोस्ति परस्पर-
रम^२सम्बन्धात् । अन्यथेत्यसम्बद्धत्वे वक्तुः शास्त्रकारस्य वैगुण्यमसम्बद्धा-
भिधायित्वमुद्भावयेत् । अशक्योपायो येषां फलानन्तान्यशक्योपायानि । एवं
भूतानि फलानि येषां शास्त्राणान्तानि । फलार्थी पुमान्नाद्रियेत विचारयितुं । एत-
च्चानुगुणोपायमित्येतस्य वैधर्म्येण विवरणं ।

पुरुषार्थः फलं येषां शास्त्राणां तानि तथोक्तानि । ततोऽन्यान्यपुरुषार्थ-
फलानि । तानि च नाद्रियेत विचारयितुं ।

अशक्योपायफलस्योदाहरणं । विषेत्यादि । एवं ह्यस्य विषं शाम्यति यदि
तत्कर्कनागराजस्य कर्णविस्थितेन रत्नेनालङ्कारः क्रियत इति । एतच्चाशक्य-
साधनं ।

अपुरुषार्थफलस्योदाहरणं । काकवन्तपरीक्षावच्चेति ।

तद्विपर्ययेण तेषां यथोक्तानान्वयाणां विपर्ययेणोपसंहारवत् । ए^४तेन सम्बद्ध-
मित्येतद् व्याख्यातं । शक्योपायमित्यनेनानुगुणोपायमिति । अन्यत्रेति सम्बन्धादि-

प्रवर्तमानः शोभते ।^२

कः पुनरस्याविसंवादः ? —

प्रत्यक्षेणानुमानेन द्विविधेनाप्यबाधनं ॥२१७॥

दृष्टादृष्टार्थयोरस्याविसंवादः तदर्थयोः ।

प्रत्यक्षाभिमतानां अर्थानां तथाभावः प्रत्यक्षेणाबाधनम्^३।

यथा नीलादिसुखदुःखनिमित्तोपलक्षणरागादीनां बुद्धीनां । अतथाभूतानां चाप्रत्यक्षता । यथा शब्दादिरूपसन्निवेशिनां सुखादीनां च । द्रव्यकर्मसामान्यादिवत् । तथा नागभाषेणानुमानस्य विषयाभिमतानां तथा स्यात् । यथा चत्वारि

त्रयरहिते । अवधानस्यैवेत्यादरस्य । तदिति यथोक्तगुणत्रययुक्तं शास्त्रं परीक्षायां सत्यां न विसम्बादभाग् भवति । तस्मिन्नविसम्बादभाजि शास्त्रे प्रवर्तमानः पुरुषः शोभते ।

कः पुनरस्य शास्त्रस्याविसम्बाद इत्याह । प्रत्यक्षेणेत्यादि प्रथमोर्थः शब्दो वस्तुवचनः । द्वितीयो विषयवचनः । तेनायमर्थः । दृष्टादृष्टयोर्वस्तुनोस्तदर्थयोः प्रत्यक्षानुमानविषययोरेथाक्रमं प्रत्यक्षेणानुमानेन च द्विविधेन वस्तुबलप्रवृत्तेनागमाश्रितेन चाबाधनमस्य शास्त्रस्याविसम्बादः । (२१६-१७) ।

प्रत्यक्षेत्यादिना व्याचष्टे । शास्त्रे प्रत्यक्षाभिमतानाम्प्रत्यक्षत्वेनोपगता-
नामर्थानान्तथाभावः प्रत्यक्षाभा^४वः प्रत्यक्षेणाबाधनं ।

यथेत्यादिना स्वसिद्धान्ते प्रत्यक्षाभिमतमर्थं पञ्चस्कन्धसंगृहीतन्दर्शयति । नीलादीत्यनेन रूपादीन् पञ्च विषयानाह । अनेन च रूपस्कन्ध उक्तः । सुखदुःखे इति वेदना स्कन्धः । निमित्तस्य स्त्रीपुरुषादिचित्तस्योपलक्षणं निमित्तोपलक्षणं । अनेन संज्ञा स्कन्धः । रागादिग्रहणेन संस्कार स्कन्धः । आदिशब्दाद् द्वेषमोहादिपरिग्रहः । बुद्धिग्रहणेन विज्ञान स्कन्धः । नीलादि च सुखदुःखे च निमित्तोपलक्षणं च रागादि च बुद्धिरचेति द्वन्द्वः । एवं शास्त्रे प्रत्यक्षाभिमतानां प्रत्यक्षत्वमेव । नीलादीनां चक्षुर्विज्ञानादिप्रत्यक्षत्वात् (१) सुखादीनां स्वसम्बेदन-प्रत्यक्षत्वात् । अतथाभिमतानां चाप्रत्यक्षाभिमता(नां) चार्थानामप्रत्यक्षता (१) प्रत्यक्षेणावधानमिति प्रकृतेन सम्बन्धः^१ । यथेति विषयोपदर्शनं । शब्दादिरूपेण सन्निवेष्टुं शीलं येषां सुखादीनान्तेषामप्रत्यक्षता । शब्दादिस्वभावानां सुखदुःखमोहानां प्रत्यक्षेणाप्रतीतेः

एतत् सांख्य दर्शनप्रतिक्षेपेणोक्तं ।

वैशेषिकादि दर्शनप्रतिक्षेपेणाह । द्रव्यं द्विविधं । अद्रव्यं द्रव्यं यथाका-

आर्यसत्त्वानि^६ । तेषां अननुमेयानां तथाभावः, यथात्मादीनाम् । आगमापेक्षमनुमानमपि । रागादिरूपं तत्प्रभवं चाभ्युपगम्य तत्प्रहाणा^७ स्नानाग्निहोत्रादेरनुपदेशवत् ।

सैयं शब्दपरिच्छेदस्य श्लेषस्य विषयस्य विशुद्धिः अविसंवादः ।

आप्तवादाविसंवादसामान्यादनुमानता ॥२१८॥

बुद्धेर^८ गत्याभिहिता परोक्षेऽप्यस्य गोचरे ।

485b

तस्यास्य एवंभूतस्य दोषक्षयस्य अविसंवादसामान्याद्, बुद्धव्यभिचारस्य

शादि । अनेकद्रव्यं च द्रव्यं । यथावयवि द्रव्यं । कर्मोत्क्षेपणादिकं । सामा^९ सत्ता गोत्वादिकं (१) आदिशब्दाद् विभागादिपरिग्रहः ।

न हि नीलादिविषयं पञ्च व्यतिरेकेणान्यस्य प्रत्यक्षतास्ति । तद्व्यतिरेकेणानुपलब्धे । वस्तुबलप्रवृत्तमनुमानमनागमापेक्षानुमानं । तस्य विषयत्वेनाभिमतानान्तथाभावोनुमानविषयभावोनुमानेनाबाधकं । चत्वारि च यं सत्त्वानि । उत्तरत्र प्रतिपादयिष्यते । अननुमेयानान्त^{१०}थाभावोऽननुमेयत्वमनुमानेनाबाधकं । यथात्मादीनाम् (१) आदिशब्दात् प्रधानेश्वरादिपरिग्रहः । न ह्येषां किञ्चित्त्विलङ्गमस्ति येनानुमेयाः स्युः । एतदपि प्रतिपादयिष्यति । विशुद्धे विषयद्वये ( ) इत्यन्तपरोक्षे चागमविषये पौर्वापर्यविरोधेन यस्मिन् चिन्ता प्रवर्तयति तस्मिन्नागमापेक्षमनुमानमपि । अबाधनमिति प्रकृतं ।

कीदृशान्तदबाध^{११}नमित्याह । रागादिरूपं रागद्वेषमोहस्वभावमधर्ममभ्युपगम्य तत्प्रभवं रागादिसमुत्थापितं कायवाक्कर्म चाधर्ममभ्युपगम्य । तत्प्रहाणाय तस्याधर्मस्यापगमाय स्नानाग्निहोत्रादेः । तीर्थस्नानेन पापक्षयो भवति । यमुद्दिश्याग्नौ घृतादिकं हूयते तस्य पापक्षयो भवतीत्येवगादेरनुपदेशः । आदिशब्दादुपवासादिपरिग्रहः^{१२} । तथा हि न स्नानादि पापमपनयति (१) पापनिषानेन रागादिना विरोधाभावात् ।

सैयमनन्तरोक्ताप्रत्यक्षेणानुमानेन द्विविधेन शक्यपरिच्छेदस्य शक्यनिश्चयस्याश्लेषस्य विषयस्य बाधालक्षणा । तस्यास्तावदस्या विसम्बादाद् सामान्यात् । यथा शक्यपरिच्छेदे^{१३} आप्तवादस्याविसम्बादस्तथात्यन्तपरोक्षेऽपि आप्तवादस्तदादेव । तत्तत्प्राप्तवादलक्षणा^{१४}लिलङ्गादुत्पन्नाया अविसम्बादबुद्धेरनुमानताचार्ये दिग्गगे नाभिहिता (२१७-१८)

परोक्षेऽप्यर्थस्य गोचर इत्यत्यन्तपरोक्षेऽप्यस्य शास्त्रस्य गोचरे विषये । सा चागत्याभिहितान्येन प्रकारेणात्यन्तपरोक्षे प्रवृत्त्यसम्भवात् । सत्यां प्रवृत्तौ वरमेव

प्रत्यक्षानुमानागम्येऽर्थे प्रतिपत्तेः; तदाश्रयत्वात्,^१ तदन्यप्रतिपत्तिवत् अविसंवादेऽनुमेयम् ।

ततः शब्दप्रभवाऽपि शाब्दवत् नाभिप्रायमेव निवेदयति । अविसंवादादनुमानमपि ।

अथवा प्रकारान्तरेण क्लेशप्रहाणाविसंवादात् अनुमानमेव वक्तव्यम् ।

हेयोपादेयतत्त्वस्य सोपायस्य प्रसिद्धितः ॥२१९॥

प्रधानार्थाविसंवादादनुमानं^३ परत्र वा ।

प्रवृत्त इति ।

142a

तस्येत्यादि विवरणं । तस्यागमस्याचार्यं दिग्नागेन निर्दिष्टानुमानभाव^७-स्य । अस्थेत्यस्माभिस्तन्बन्धादनुगुणोपायमित्यादिना विचारितस्य । अत एवाह (१) एवंभूतस्येति सम्बन्धादिगुणयुक्तस्येत्यर्थः । प्रत्यक्षानुमानागम्ये तस्मिन् वस्तुन्यविसंवादासामान्यादविसम्बादत्वात् कारणाद् दृष्टव्यभिचारस्थापवादस्य प्रत्यक्षानुमानागम्येऽर्थे विषये । आप्तवादादनुत्पन्नायाः प्रतिपत्तेर्बुद्धेरविसम्बादो-नुमीयते । कस्मात् (१) तदाश्रयत्वादाप्तवादाश्रयत्वं चाचार्यपारम्पर्योपदेशात् सिद्धं । तदन्यप्रतिपत्तिवत् । अत्यन्तपरोक्षादन्यस्मिन् विषये प्रत्यक्षानुमानविषये प्रतिपत्तिवत् । ततो यथोक्तादाप्तवादा (२)त्यन्तपरोक्षेऽर्थे यथोक्तागमाश्रिता बुद्धिः शब्दप्रभवापि सती शब्दादुत्पन्नापि । शाब्दवदिति यथान्यः शब्दः प्रत्ययोभि-प्रायमात्रं^२ निवेदयति । तथा नेयं बुद्धिरभिप्रायमेव निवेदयति । एवकारस्य भिन्नक्रमत्वात् ।

किन्तुही^४ष्टस्य प्रत्यक्षानुमानागम्यस्यार्थस्यानन्तरोक्तेन न्यायेनाविसम्बा-दादनुमानमपि प्रवृत्तिकामस्य पुंसोभिप्रायवशात् । वस्तुतत्त्वतः अनुमानं शब्दाना-मर्थैस्सह सम्बन्धाभावात् ।

अस्यैवार्थस्य व्यापनार्थोऽपिशब्दः प्रकारान्तरेणाप्त^३वादाविसम्बादं दर्शय-न्नाह । अथवेत्यादि । हेयं सर्वन्दुःखं । उपादेयं सर्वक्लेशप्रहाणनिर्वाणं । तयो-स्तत्त्वमविपरीतं रूपन्दुःखसत्यस्य निरोधसत्यस्य च । सह उपायेन यद् वर्त्तते हेयो-पादेयतत्त्वतस्त्योपायः । हेयस्योपायः समुद्भूत सत्यं । उपादेयस्योपादेय (? यो) मार्गसत्यं । अस्य हेयोपादेयतत्त्वस्य सोपायस्य भग^५वद्वर्षितस्य वस्तुबलाया-तेन प्रमाणेन प्रसिद्धितो निश्चयतः कारणात् । भगवद्वचने सत्यचतुष्टयलक्षणस्य प्रधानस्यार्थस्याविसम्बादः (१) सत्यचतुष्टयलक्षणोर्थः प्रधानतदधिगमेन निर्वाण-प्राप्तेः । तस्मात् प्रधानार्थाविसंवादात् । भगवद्वचनादुत्पन्नं ज्ञानं परब्राह्म-

हेयोपादेयोपायानां तदुपदिष्टानां वैपरीत्यमविसंवातः । यथा चतुर्णां
आर्यसत्यानां वक्ष्यमाणया नीत्या । तस्यास्य पुरुषार्थोपयोगिनोऽभियोगार्हस्य^४
अविसंवादाद् विषयान्तरेऽपि तथात्वोपगमो-न विप्रलम्भाय, अनुपरोधात्, वक्तु-
निष्प्रयोजनाभिधानवैफल्यात् ।

तच्च तदुभयथाऽपि अनवकाशं^५ आगमस्यानुमानत्वमेवोपवर्णितम् । आग-
मात् प्रवृत्तौ प्रवृत्तितव्यम् । तथा चेद् न खल्वेवमनुमानमनपायम् । अर्थेषु
“नान्तरीयकताभावाच्छब्दानां” इत्युक्तम् ।

पुरुषातिशयापेक्षं यथार्थमपरे विदुः ॥२२०॥

इष्टोयमर्थः शक्येत ज्ञातुं^७ सोतिशयो यदि ।

486 a

यथार्थवर्शनगुणयुक्तः पुरुषो निःकलेशः, तेन प्रणयनं हि अविसंवाद इत्यप्ये ।

सर्व एव प्रेक्षापूर्वकारी प्रवृत्तिकामः आगमं अनागमं वाऽन्विष्यति न तु

त्यन्तपरोक्षेऽप्यर्थेऽनुमानम्वा शब्दः पूर्वप्रकारापेक्ष^६ या विकल्पार्थः ।

तयोर्हेयोपादेयोरुपायी तदुपायी । हेयं चोपादेयं च तदुपायी चेति द्वन्द्वः ।
तेष्वान्तदुपदिष्टानांतेनापेक्षितोपदिष्टानामवैपरीत्यमनुमानेन निरूप्यमाणानामवि-
तयत्वमविसम्बादः । यथा चतुर्णाम्दुःखादीनामार्थसत्यानां द्वितीये परिच्छेदे ।
वक्ष्यमाणया नीत्या विचारेण । तस्यास्येति भगवता^६ पूर्वनिर्दिष्टस्याधुना विभक्त
त्वादस्य सत्यं च तुष्ट्यलक्षणस्य । किंभूतस्य पुरुषार्थोपयोगिनः । पुरुषार्थो
निर्वाणं तत्रोपयोगः कारणत्वं स यस्यास्ति तथा । अत एवाभियोगार्हस्याभ्यासा-
र्हस्याविसम्बादाद् विषयान्तरेऽपि प्रत्यक्षानुमानागम्ये ।^७ तथात्वोपगम इत्यविसम्बा-
दोपगमो न विप्रलम्भाय । न विस^७म्बादाय भवति । किं कारणम् (१) अनु-
परोधात् । प्रमाणेनावधानात् । प्रधाने च सत्यचतुष्ट्यलक्षणैरेव पुरुषमविसम्बाद
पुनस्तृतीये स्थाने वक्तुनिष्प्रयोजनं यद्वितथाभिधानन्तस्य वैफल्यात् ।

142b

वदाचित् तत्राज्ञानादपि तथाभिधानं स्यादिति चेदाह । तत्किंवादि । उभयथा
पीति श्लोकद्वयनिर्दिष्टेन प्रकारेण । तदेतदागमस्यानुमानत्वमगमत्योपवर्णित-
मिति सम्बन्धः । अनुमानकारणत्वादनुमानमिति द्रष्टव्यं । आगमात् प्रवृत्तौ
सत्याम्बरमेवयुक्तादागमात् प्रवृत्तौ न तु प्रमाणगम्य एवार्थे विसम्बादका-
दिति ।

न खल्वेवमुक्तेनापि प्रकारेणागमाश्रये ज्ञानमनुमानमनपायं निर्दोषं । कस्माद्
(१) अनान्तरीयकत्वादसम्बादत्वाद्धर्षेण शब्दानामिति निवेदितमेतन्मान्तरी-
यकताभावाच्छब्दानामवस्तुभिः सहे (१२१३) त्यादिना (१) पुरुषस्यातिशयाः

व्यसनेन । अपि नाम श्रुतोऽनुष्ठेयं ज्ञात्वा प्रवृत्तः सन् अर्थवान् इति एवं शक्य-
दर्शनाविसंवादप्रत्ययत्वात्, तदन्यत्राऽपि प्रवर्त्तते एवंप्रायत्वात् लोकव्यवहारस्य ।

(१) पौरुषयेत्वे

क, पुरुषातिशयप्रणीतं वचनं प्रमाणम्

पुरुषपरीक्षया पुनः प्रवृत्तौ प्रवृत्तिरेव न स्यात् । तस्य तथाभू^२तस्य ज्ञातुम-
शक्यत्वात् नानिष्टेः । तादृशां अवितथाभिधानात् ।

तथा हि—

(अयमेवं) न वेत्यन्यो दोषानिर्दोषतापि वा ॥२२१॥

दुर्लभत्वा^३प्रमाणानां दुर्बोधेत्यपरे विदुः ।

क्षीणदोषादिकत्वन्तमपेक्षयते यद्वचनन्तद् यथार्थमपरे वादिनो विबुर्जानीयुः । यथार्थं
यथावस्तु व्यवस्थिततन्त्रैव दर्शनं ज्ञानं यथार्थदर्शनं । तदाविद्यस्य कृपावैराग्यादे-
स्तद्व्यथार्थदर्शनादि । स एव गुणस्तेन युक्तः पुरुष आप्तस्तेन प्रणयनन्तेनाप्तवच^४
नमागमस्याविसम्बाध इत्यन्ये । (२२०-२१)

इष्ट इत्यादि सिद्धास्त वा वी । योयमनन्तरोक्तोर्थः स इष्टोस्माकं । किन्तु
शक्येत ज्ञातुं पुरुषनैयम्येन योतिशयो यथा दर्शनादिलक्षणस्य तु शक्यः ।

सर्व एवेत्यादिना व्याचष्टे । सर्व एव प्रेक्षापूर्वकारी । आगमसनागमम्बान्वेषते
निरूपयति । अनागमन्त्यक्त्वागमद्वारेण प्रवृत्तिकामः ।^५ न व्यसनेनासक्तिमात्रेण ।
प्रवृत्तिकामतामपि नेत्यादिनाह । अपिनामेति कथन्नाम । अत इत्यागमा-
दनुष्ठेयं साक्षात् कर्तव्यमर्थं ज्ञात्वा प्रवृत्तः सन्नर्थवान् फलवान् स्यामभवेयमिति ।
सोन्वेषमाणः पुरुषः शक्यं दर्शनं निश्चयो यस्मिन्नर्थे प्रत्यक्षानुमानगम्ये तस्या-
विसम्बाधः प्रत्यक्षानुमानाभ्यामवधानं । स एव प्रत्ययोव^६लम्बनन्तेनान्यत्रापि
प्रत्यक्षानुमानागम्येप्यर्थे प्रवर्त्तते । किं कारणम् (१) एवंप्रायत्वाल्लोकव्यवहारस्य
(१) एवमित्येकदेशाविसम्बाधदर्शनेनान्यत्र प्रवर्त्तनं । प्रायो बाहुल्येन यस्मिन्
लोकव्यवहारे स तथोक्तः ।

पुरुषपरीक्षया पुनः प्रवृत्तावभ्युपगम्यमानायां प्रवृत्तिरेव न स्यात् । किं
कारणं (१) तस्य पुंसस्तथाभूतस्य यथार्थदर्शना^६ दिगुणयुक्तस्य । नानिष्टेरप्रवृत्तिरेव
स्यादिति सम्बध्यते । तेनायमर्थो न पुनर्यथार्थदर्शनादिगुणयुक्तानां पुंसामवितथा-
भिधायित्वेनानिष्टेरप्रवृत्तिरेव स्यात् । किं कारणम् (१) तादृशां यथार्थदर्शनादि-
गुणयुक्तानामवितथाभिधानात् । यथावस्थितवस्तुप्रकाशकत्वात् ।

किं पुनः कारणन्तथाभूतः पुमान् ज्ञातुमशक्य इत्याह ।^७ तथा हीत्यादि । अयं
पुमानेवन्वेषवान् । न वा । एवन्वेषवान् । किन्तु निर्दोष इत्येवमन्यदोषानिर्दोषतापि

चैतसेभ्यो गुणदेशेभ्यो ये पुरुषाः (सम्यङ्मिथ्या)^१ प्रवृत्तयस्ते चातीन्द्रियाः स्वप्रभवकायवाग्व्यवहारानुमेयाः^२ स्युः । व्यवहा (रा) इच प्रायशो बुद्धिपूर्वमन्यथापि कर्तुं शक्यन्ते (१) पुरुषेच्छावृत्तित्वान् (१) तेषां च चित्राभिसन्धित्वात् (१) तदयं लिङ्गसंस्कारात् कथमनिश्चिन्वन् प्रपद्येत ।

अथ किन्नैवमेतादृशः पुरुषोस्ति यो निर्बोषः ॥

सर्वेषां सविपक्षत्वाभिर्ह्रासातिशयाश्रिता ॥ (२२२॥)

वा दुर्बोधेत्यपरे विदुः । निर्दोषतेत्येतदपेक्षया दुर्बोधेत्येकवचनेन स्त्रीलिङ्गेन च निर्देशः । अन्यदोषा इत्येतदपेक्षया तु दुर्बोधा इति पुल्लिङ्गबहुवचनाभ्यां विपरिणामः कर्तव्यः । कस्माद् (१) दुर्बोधत्वाद् दुःप्राप्यत्वादप्यङ्गुणदोषनिश्चायकानां प्रमाणाणां (१)

चैतसेभ्य इत्यादिना व्याचष्टे । सम्यग् मिथ्या च प्रवृत्तिः कायवाक्कर्मलक्षणा येषां पुंसान्ते तथा । चेतसि भवाः चैतसा गुणदोषाः । चैतसेभ्यो गुणेभ्यः कृपावैराग्यबोधादिभ्यो हेतुभ्यः सम्यक्प्रवृत्तयः यथार्थप्रवृत्तयः । चैतसेभ्यो दोषेभ्यो रागादिभ्यो मिथ्याप्रवृत्तायो विपरीतप्रवृत्तयो भवन्ति । ते चेति परेषां चैतसा गुणदोषाश्चेतोऽधर्मत्वेनातीन्द्रियाः । ततो न प्रत्यक्षगम्याः । नाप्यनुमानगम्या अतीन्द्रियत्वादेव स्वभावलिङ्गस्यासिद्धेः । किन्तु स्वस्माद् गुणदोषरूपात् प्रभव उत्पादो यस्य कायवाक्कर्मलक्षणाः । तेन कार्यलिङ्गेनानुमेयाः । तच्च नास्ति । यस्माद् व्यवहाराश्च कायवाक्कर्मलक्षणाः प्रायशो वा^३ बहुल्येन । बुद्धिपूर्वमिति कृत्वा प्रतिसंख्यानानामन्यथापि कर्तुं शक्यन्ते । तथा हि सरागा अपि वीतरागवद् आत्मानन्दर्शयन्ति । वीतरागाश्च सरागवत् । किं कारणं (१) पुरुषेच्छावृत्तित्वाद् व्यवहाराणां पुरुषेच्छया वृत्तिः प्रवृत्तिर्येषामिति विग्रहः ।

यदि नाम पुरुषेच्छावृत्तयो व्यवहारास्तथापि किमित्यन्यथा क्रियन्त इत्याह । तेषां चेति पुंसां चित्राभिसन्धित्वाच्चित्राभिप्रायत्वात् ततो यथेष्टं व्यवहाराः प्रवर्तन्त इति नास्ति गुणदोषप्रभवाणां व्यवहाराणांभिवेकनिश्चयः (१) तदिति तस्मादयमनुमाता पुमान् लिङ्गसंस्कारालिङ्गव्यभिचाराबनिश्चिन्वन् क्षीणदोषः कथमागमस्य कर्तारं प्रतिपद्येत नैवेति निगमनीयं ।

अथ किमित्यादि । यो निर्बोषो रागादिदोषरहितस्तावुषः पुरुषः किमैवा^४स्ति । अस्तीति प्रतिपादयन्नाह । सर्वेषामित्यादि । प्रतिपक्षसम्मुखीभावे निर्ह्रासमपचयं

^१The restored text from first page up to here.

^२ Bya-ba-dafi. smras-pao = क्रिया-वचन०

सात्मीभावात्तदभ्यासाद्वीयेरन्नास्रवाः कश्चित् ।

स तु प्रहीणाश्च (?स्र)बो दुर्ज्ञानः । दोषा हि निर्ह्रासातिशयधर्माणो विपक्षा-
भि(भ)वोत्कर्षापकर्षं साधयन्ति ज्वालादिवत् । ते हि विकल्पप्रभवाः सत्यप्युपादाने
कस्यचिन्मनोगुणस्याभ्यासादपकर्षिणः । तत्पाटवे निरन्वयविनाशधर्माणः स्युः (१)

प्रतिपक्षासम्मुखीभावे चातिशयमुपचयं श्रयन्ते ये रागादयस्ते निर्ह्रासातिशयाश्रिताः ।
तेषां सर्वेषां विपक्षत्वात् । यस्य च सम्मुखीभावासम्मुखीभावाभ्यां निर्ह्रासातिश-
यम्भजन्ते स एव तेषां विपक्षो बाधकस्तेन सह वर्तत इति सविपक्षः ।
तद्भावस्तत्त्वन्तस्मात् । स बाधकत्वादिति यावत् । येन च बाधकेन दोषाणां
सविपक्षत्वन्तस्य बाधकस्याभ्यासात् पुनः पुनर्नैरन्तर्येणोत्पादनाद् य सात्मीभावस्त-
दौर्जित्यन्तन्मयता । तस्माद् बाधकसात्मीभावाद्वीयेरन् । क्षीयेरन् । आस्रवा
143b रागादयः क्वचित् सन्ताने सात्मीभूतदोषप्रतिपक्षे दोषाणां च बाधकं नैरात्म्य-
ज्ञानमिति प्रतिपादयिष्यति । तस्मान्न तथाभूतः पुरुषो नेष्यते एतावत्तु ब्रूमः स तु
भीणास्रबो दुर्ज्ञान इति ।

दोषो हीत्यादि विवरणं । दोषा हि रागादयः । किभूता (१) निर्ह्रासातिशय-
धर्माणः । अपकर्षोत्कर्षस्वभावाः सन्तो विपक्षाभिभवोत्कर्षं विपक्षकृतो
योभिभवस्तिरस्कारस्तस्योत्कर्षापकर्षं साधयन्ति गमयन्ति । तेनायमर्थः (१)
निर्ह्रासधर्माणः विपक्षाभिभवोत्कर्षं साधयन्ति बाधकाभिभवोत्कर्षेण दोषाणां
निर्ह्रासात् अतिशयधर्माणो बाधकाभिभवापकर्षं साधयन्ति । बाधकाभिभवमान्द्येन
तेषामतिशयधर्मत्वात् । ज्वालादिवत् । आदिशब्दाच्छीतोष्णस्पर्शादिपरिग्रहः ।
यथा ज्वालादयो बाधकस्योदकादेस्तत्कर्षापकर्षं सति निर्ह्रासातिशयधर्माणो
यथाक्रममुदकाद्यभिभवोत्कर्षं साधयन्ति तद्वत् ।

ननु च बाह्यार्थप्रतिबद्धा रागादयः बाह्यं च वस्तु नित्यं सन्निहितमेव (१)
तत्कथं रागादीनामुच्छेद इत्यत आह । ते हीत्यादि । हिशब्दो यस्मादर्थः । ते रागा-
दयो विकल्पप्रभवाः । विकल्पादयोनिशोभनस्कारलक्षणात् प्रभव उत्पाद एषामि-
ति विग्रहः । तथा ह्ययोनिशोभनस्कारमन्तरेण सत्यपि बाह्ये नोत्पद्यन्ते रागादयः
तत्सम्मुखीभावे च विनाप्यर्थेनोत्पद्यन्त इति विकल्पप्रभवा रागादयः । ततः सत्य-
प्युपादाने यथोक्तलक्षणे । अनादरविपक्षायां ज्ञेयं सप्तमी । कस्यचित् मनोगुणस्य
नैरात्म्यदर्शनलक्षणस्याभ्यासात् । अपकर्षिणः अपचयवन्तो भवन्तीत्यर्थः ।

एतदुक्तम्भवति । यद्यपि तावद् दोषनिदानस्य सर्वदा नोच्छेदः प्रतिपक्षस्या-
त्यन्तपाटवाभावात् (१) तथापि प्रतिपक्षाभ्यासात् मन्दीकृतसामर्थ्यादुपादानाद्
अपकर्षिणः क्षामक्षामतरा दोषा भवन्तीत्यनेन च हेतुरुक्तः । यदा तु यथोक्तस्य

ज्वालादिवत् (१) तेन स्यादपि नि (२) दोषः (१ २२४)

कथं निर्दोषो नाम (१) यावता दोषविपक्षसात्मत्वेऽपि दोषसात्मनो विपक्षो-
त्पत्तिवत् । यथा प्रत्ययं दोषोत्पत्तिरपि (१) नायं दोषः (१) यस्मात् (१)'

निरूपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययै (॥२२३॥)

न बाधा यन्नवत्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षापाततः ।

मनोगुणस्य भावनाप्रकर्षपर्यन्तवर्तितया पाट^७व जातन्तदा तत्पाटवे । तस्य
मनोगुणस्य पाटवे मति । अन्वयः क्लेशबीजमन्वेत्युत्पद्यतेऽस्माद्दोष इति कृत्वा (१)
निर्गतोन्वयो यस्मिन् विनाशे स निरन्वयविनाशः (१) स धर्मो येषान्दोषाणान्ते
निरन्वयविनाशाधर्माणः । वारानया मह विनाशधर्माण इत्यर्थः । ज्वालादिवत् । यथा
ज्वालादयः प्रतिपक्षस्योदकादेरुत्कर्षे सत्यत्यन्तविनाशधर्माणस्तद्वत् । प्रयोगः पुनः (१)
ये यदुपधानादपकर्षिणस्ते तदत्यन्तवृद्धौ तदभिभवाशिरन्वयविनाशाधर्माणः ।
तद्यथा ज्वालादयः सलिलाभिभववृद्धौ । नैरात्म्यदर्शनोपधानाच्चापकर्षधर्माणो
दोषा इति स्वभावहेतुः ।

यत एवन्तेन कारणेन स्यादपि कश्चिन्निर्दोषः । कथमित्यादि परः ।
यावतेत्ययन्निपातो यदेत्यस्मिन्नर्थे वर्तने । दोषसात्मनो विपक्षोत्पत्तिवदिति १.४४०
वानादिकालाभ्यासात् । दोषसात्मनः पुंसः विपक्षोत्पत्तिर्नैरात्म्यदर्शनोत्पत्तिः ।
एवन्दोषविपक्षस्य नैरात्म्यदर्शनस्य सात्मत्वेऽपि यथाप्रत्ययं । यथाकारणसन्निधा-
नन्दोषोत्पत्तिरपि स्यात् ।

नायमित्या चार्थः । सर्वसांसारिकोपद्रव^१रहितत्वान्निरूपद्रवः । भूतविपरीत-
मनित्यादिस्वलक्षणमर्थो विषयोऽस्येति भूतार्थः । भूतार्थग्रहणादेव च मार्गश्चित्त-
स्वभावः । निरूपद्रवश्चासौ भूतार्थश्चेति निरूपद्रवभूतार्थस्तथाभूतश्चासौ
स्वभावश्चेति कर्मधारयगर्भं एव कर्मधारयसमासः निरूपद्रवस्य भूतार्थस्य
भूतार्थत्वेनाभ्यासात् सात्मीभावगते (१) अनेन च चित्तस्वभावस्य दोषप्रतिपक्षस्य
विपर्ययैर्यथोक्तात् त्रयाद् विलक्षणैः सोपद्रवैरभूतार्थैरस्वभावैश्च दोषैर्न बाधनं ।
सात्मीभूतं मार्गमभिभूय न दोषाणामुत्पत्तिरित्यर्थः । किङ्कारणं (१) यत्नवत्त्वे
पीत्यादि । एतदाह । सात्मीभूतस्य मार्गस्य दोषोत्पादनाय यत्न एव न सम्भवति ।

तथाप्यभ्युपगम्योच्यते (१) दोषोत्पादने यत्नवत्त्वे बुद्धेस्तत्पक्षापाततः ।
तस्मिन् दोषप्रतिपक्षभूते गुणवति नैरात्म्यमार्गे । पक्षपातेन बहुमानतः । दोषो-

^१ Bam-po bdun-pa-सप्तममाहिकम् ।

न हि स्वभावोऽयं तेन विना निवर्त्तयितुं शक्यः। श्रोत्रियकापालिकघृणावत्। यत्नश्च प्राप्यनिवृत्तयोः स्वभावयोर्गुणदोषदर्शनेन क्रियेत। तच्च विपक्षसात्मनः पुरुषस्य दोषेषु न संभवति। तस्य निरुपद्रवत्वाद् (१)

अशेषदोषहानेः। पर्यवस्थानजन्मप्रतिबद्धदुःखप्रविवेकात् प्रशमसुखरसत्यानुद्वेजनाच्चाभूतार्थं स्वल्पप्युपादानबलभाविस्तन्तानस्य विपर्ययोपादानान्न स्यात् न भूतार्थं (१) घस्तुबलोत्पत्तेः (१)

त्पादने यत्नन्वितर्थः। गुणपक्षपातेन दोषप्रतिपक्ष एव यत्नाधानादिति यावत्।

स्वभावपदमेव तावदादौ व्याचष्टे। न हि स्वभावो नैराप्यदर्शनलक्षणः प्रतिपक्षसात्मनि व्यवस्थितेन पुरुषेण। अयन्तेन प्रयत्नेन विना निवर्त्तयितुं शक्यः श्रोत्रियकापालिकघृणावदिति। यः श्रोत्रियः सन् कापालिको भवति तस्य श्रोत्रियावस्थायां या घृणा सा यथा यत्नमन्तरेण न शक्यते नियर्त्तयितुन्तद्वत्। मार्गस्वभावनिवर्त्तनाय यत्नश्च क्रियमाणः। प्राप्यस्य रागादिस्वभावस्य गुणदर्शनेन निवर्त्त्यस्य विपर्ययनास्वभावस्य दोषदर्शनेन क्रियेत। तच्च दोषदर्शनं विपक्षसात्मनः दोषप्रतिपक्षसात्मनः पुंसो दोषप्रतिपक्षेन सम्भवति। तथा तच्च गुणदर्शनं विपक्षसात्मनो दोषेषु न सम्भवति।

कस्मात् पुनः प्रतिपक्षे दोषदर्शनञ्च सम्भवतीत्याह। तस्येत्यादि। तस्य प्रतिपक्षस्य निरुपद्रवत्वात्। त्रिविधो ह्युपद्रवो यस्याभावान्निरुपद्रवो मार्गः। तथा हि चित्तम्बिबद्धं हेतुदोषोपद्रवो यैश्चित्तम्बिबद्धभूतार्थदर्शने न प्रवर्त्तते।^{१६} कायचित्तव्यथाहेतुदुःखदोर्मनस्योपद्रवः। सास्त्रवसुखस्याप्रशान्ततया तदुपभोगे चैरस्योद्वेगश्च।

तत्र प्रथमस्योपद्रवस्याभावमाह। सर्वदोषहानेरिति। सर्वस्य रागादिदोषस्य हानेर्विगमात्।

पर्यवस्थानेत्यादिना द्वितीयस्याभावमाह। रागादिसम्मुखीभावः पर्यवस्थानं 144b च जन्म च पर्यवस्थानजन्मनी।^{१७} तयोर्यत्प्रतिबद्धदुःखस्तस्य विवेकात्। रागाद्युत्पत्तिकाले यद् दुःखं कायचित्तपरिदाहलक्षणन्तत्पर्यवस्थानप्रतिबद्धजातिजराव्याध्यादिदुःखन्तु जन्मप्रतिबद्धं।

ततीयस्योपद्रवस्याभावमाह। प्रशमेत्यादि प्रज्ञप्तौ रागादिविरहलक्षणं निर्वाणं। तस्मिन् यत्सुखमनास्रवन्तस्य रस अस्वादस्तस्यानुद्वेजनात्। अवैमुख्यकरणात्। अभूतार्थमभूतविषयं स्वल्पं रागादि। न स्यादिति सम्बन्धः।

यद्यभूतार्थं कथन्तर्हि तस्योत्पत्तिरित्याह। उपादानबलभावीति वितथविकल्प-

अभूतार्थश्च दोषा न प्रतिपक्षसात्त्व्याचिनः । तस्मात् पुनर्न दोषोत्पत्तिः (१)
यत्नेपि बुद्धेर्गुणपक्षपाते (न) प्रतिपक्ष एव यत्नाधानात् परीक्षावतो विशेषेणा-
बुष्टात्मनः ।

ख. सत्कायदर्शनं दोषकारणम्

कः पुनरेषां दोषाणां प्रभवो यत्प्रतिपक्षाभ्यासात् प्रहीयन्ते ॥

सर्वार्थासां दोषजातीनां जातिः सत्कायदर्शनात् । (१२२४॥)

साविद्या तत्र तत्स्नेहस्तस्माद् द्वेषादिसम्भवः ।

न हि नाहं न ममेति पश्यतः परिग्रहमन्तरेण क्वचित् स्नेहः । न चानतुरा-

वासनावलभावि । तदेवभूतरागादिबीजाश्रयस्य विज्ञानसन्तानस्य विपर्ययो-
पादानात् रागादिविपर्ययलक्षणस्य प्रतिपक्षस्य परिग्रहान्न स्यान्नोत्पद्येत । न तु
भूतार्थमविपरीतविपर्यय न भवेत् । किन्तु भवेद्देव । किं कारणम् (१) अस्तुबल-
प्रवृत्तेः । यथावस्थितवस्तुसामर्थ्येनोत्पत्तेः । दोषसात्त्व्येपि तावत् स्थितस्य । प्रमा-
णान्यनित्यादिभक्ताकारग्राहीणि । प्रतिपक्षमार्गमावहन्ति । (२२२-२३)

किं पुनर्विपर्ययना सात्मनि स्थितस्य । अभूतार्थश्च दोषा रागादयः । आत्मा-
त्मीयाध्यारोपितेर्धे प्रवृत्तेः । ते प्रतिपक्षस्य भूतार्थस्य यत् सात्त्व्य स्वभावत्वन्तस्य
बाधितो न भवन्ति । यत एवन्तस्मात् पुनः प्रहीणदोषाणां दोषोत्पत्तिः । दोषो-
त्पादनयत्नेपि बुद्धेर्गुणपक्षपातेन कारणेन रागादिप्रतिपक्ष एव यत्नाधानात् प्रयत्नस्य
करणात् । कस्य परीक्षावतो युक्त्या विचारकस्य दोषसात्त्व्येपि तावत् स्थितस्य ।
विशेषेणातिशयेन गुणेष्वेव यत्नाधानसबुष्टात्मनः प्रतिपक्षसात्मनि स्थितस्य^४ ।

कः पुनरेषां दोषाणां प्रभव उत्पत्तिकारणं । प्रभवत्युत्पद्यतेस्मादिति कृत्वा ।
यस्य दोषहेतोः प्रतिपक्षाभ्यासेन प्रहीयते ।

उत्तरमाह । सर्वार्थामित्यादि । दोषजातीनान्दोषप्रकाराणां जातिरुत्पत्तिः
सत्कायवर्शनात् । आत्मात्मीयाभिनिवेशात् ।

ननु चाविद्याहेतुकाः बलेशा आगमे उक्तस्तत्कथं न व्याघात इत्याह ।
साऽविद्येति सैव^५ सत्कायबुष्टिरविद्या । ततो नास्ति विरोधः । केन पुनः क्रमेण
दोषाणां सत्कायदर्शनादुत्पत्तिरित्याह । तत्रेत्यादि । तत्रात्मात्मीयत्वेनाभिनि (वि)
ष्टे विषये । तत्स्नेहः । आत्मात्मीयस्नेहः । तस्मादात्मात्मीयस्नेहात् द्वेषादिसम्भव
इति क्रमः ।

न हीत्यादिना व्याचष्टे । नाहमित्यात्माकारप्रतिषेधः । न ममेत्यात्मीयाका-
रस्य । अनात्माकारेण नात्मीयाकारेण च पश्यतः पुरुषस्य । परिग्रहमन्तरेणेति ।

निर्णः क्वचिद् द्वेषः। आत्मात्मीयानुपरोधिन्परोधप्रतिघातिनि च तदभावात्। तस्मात् समानजातीयस्यासज्ज्यात्मदर्शनमात्मीयग्रहं प्रसूते। तौ च तत्स्नेहं स द्वेषादीनि। सत्कायदर्शनजाः भवदोषाः। तदेवाज्ञानमित्युच्यते।

मोहो निदानं दोषाणामत एवाभिधीयते ॥ (२२५॥)

सत्कायदृष्टिरन्यत्र तत्प्रहाणं प्रहाणतः।

मोहं दोषनिदानमाह (१) अमूढस्य दोषानुत्पत्तेः। पुनरन्यत्र सत्कायदृष्टिः। तच्च तत् प्रधाननिर्देशे सति स्यादनेकजन्मतः दोषाणां^१ एकोत्पत्तिविरो(धा)त्। न

आत्मात्मीयत्वेन तदनुप्राहकत्वेन परिकल्प्य ग्रहः तेन विना न क्वचित् विषये स्नेहः। न चाननुरागिणः आत्मात्मीयादिस्नेहरहितस्य क्वचिद् द्वेषः। अनुनय-
[45a] मन्तरेण तस्याभावात्। किङ्कारणम् (१) आत्मात्मीयेत्यादि। आत्मात्मीययो-
रनुपरोधिन्प्रतिघातकूलवर्तिनि। उदासीनपक्षे। तदभावात् तस्य द्वेषस्याभावात्। उपरोधप्रतिघातिनि चति। आत्मात्मीयत्वेन गृहीतस्य य उपरोधः पीडा। तत्प्रतिघातिनि तत्प्रतिषेधं कुर्वति। मित्रपक्षे तदभावात्। द्वेषाभावात्। किंवा-
त्मात्मीयस्नेहविषयभूतविरोधेन। यः स्थितः प्रतिकूलवर्त्ति। तत्रैव द्वेषः। तस्मा-
त्त्रात्मात्मीयस्नेहमन्तरेण द्वेष इति। तस्मादित्यादिना निगमनं। यत एवन्तस्मात्तौ
चेति। आत्मदर्शनात्मीयग्रहौ। स्नेहं प्रसूयते इति वचनविपरिणामेन सम्बन्धः।
स च स्नेहो द्वेषादीन् प्रसूते जनयति।

तयोस्तर्ह्यात्मदर्शनात्मीयग्रहयोः को हेतुरित्याह। समानेत्यादि। समान-
जातीयन्त^२देवात्मदर्शनन्तस्याभ्यासः पीनःपुन्येनादिकालमुत्पत्तिः। तद्वासना च।
तस्माज्जातमात्मदर्शनमात्मीयग्रहं प्रसूते। तस्मात् सत्कायदर्शनजाः सर्वे क्लेशाः।
(२२३-२४)

तदेव च सत्कायदर्शनमज्ञानमविद्येत्युच्यते सिद्धान्ते।

येनैव सत्कायदर्शनमेवाऽविद्यास्त एव कारणात् मोहोनिदानं प्रधानकारण-
दोषाणां गत्यादीनामभिधीयते^३ सूत्रान्तरे^१—“अविद्याहेतुकाः सर्वक्लेशा”
इति सत्कायदृष्टिर्दोषाणां निदानमन्यत्र सूत्रान्तरेभि धीयते। कस्मात्। तत्प्रहाणे
सत्कायदृष्टेः प्रहाणे दोषाणां प्रहाणतः। “मोहदोषनिदानं” दोष कारणमाहुर्बुद्ध्या
भगवन्तः। कस्माद् (१) अमूढस्याज्ञानरहितस्य दोषानुत्पत्तेः पुनरन्यत्र प्रदेशे
सत्कायदृष्टिर्दोषनिदानमाहुः। तच्चैतत्कारणत्वं मोहस्य सत्कायदृष्टेश्च प्रधान-

च द्वयोः प्राधान्ये एकैकनिर्देशः परभागभाक् । उभयथाप्येकस्य निर्देशे न विरोधः । प्राधान्यं पुनस्तदुपादानत्वेन । तत्प्रहाणे दोषाणां प्रहाणात् । तस्मात् सम्भवति सत्कायदर्शनजन्मनां दोषाणां तत्प्रतिपक्षनैरात्म्यदर्शनाभ्यासात् प्रहाणं ।

७—अपौरुषेय-चिन्ता

(१) सामान्येन निरासः

गिराम्मिध्यात्वहेतूनां दोषाणां पुरुषाश्रयात् ॥ (२२६॥)

अपौरुषेयं सत्यार्थमिति केचित् प्रचक्षते ।

हेतुनिर्देशे सति स्यान्न हेतुमात्रनिर्देशः । किं कारणम् (१) अनेकस्मादिन्द्रियविषयोऽयोनिशोभनस्कारकलापाज्जन्म येषान्दोषाणान्तेषामेकस्मात् मोहात् सत्कायदृष्टे-
रक्षोत्पत्तिविरोधात् । तस्मादन्यकारणसम्भवेऽपि प्राधान्यं गृहीत्वा मोहसत्काय-
दृष्टयोः कारणत्वमुक्तमिति गम्यते ।

यदि चान्यो मोहोऽन्यथा च सत्कायदृष्टिस्तयोश्च प्राधान्यन्तदा न च द्वयो-
र्मोहसत्कायदृष्टयोः प्राधान्ये सत्येकैकनिर्देशः । क्वचित् मोहस्यैव निर्देशः क्वचित्
सत्कायदृष्टेरेवेत्यर्थः । न परभागभाक् शोभाभाक् वक्तुरकौशलमेवावहतीति
यावत् । यदा पुनरनयोर्न स्वभावभेदः । तदा मोहशब्देन सत्कायदृष्टिशब्देन
चोभयथाप्येकस्यार्थस्य पर्यायेण निर्देशेन न विरोधः प्राधान्यस्य । प्राधान्यं पुन-
स्तत्कार्यदर्शनस्य तदुपादानत्वेन दोषाणामुपादानत्वेन (१) तच्चानन्तरमेव प्रति-
पादितं । प्रतिपादयिष्यते च द्वितीये परिच्छेदे ।

तस्य च सत्कायदर्शनस्य प्रहाणे सति दोषाणां प्रहाणतः प्राधान्यं । यत्
एवन्तस्मात् सम्भवति सत्कायदर्शनाज्जन्म येषान्दोषाणान्तेषां तस्य सत्काय- 145b
दर्शनस्य प्रतिपक्षो नैरात्म्यदर्शनस्तस्याभ्यासात् प्रहाणं ।

स च क्षीणबोधः पुमानौद्देशिको बुरन्वयो दुर्बोधो बहुपक्षेणाद् यस्य क्षीण-
बोधस्योपदेशादयं प्रवृत्तिकामः प्रतिपद्येत । तेनोपदिष्टमर्थमनुतिष्ठेत् ॥०॥
(२५)

मा भूत् पुरुषाश्रयं पुरुषहेतुकम्वचनमागमः । किं कारणम् (१) अनन्तरोक्तेन
न्यायेनागमप्रणेतुर्बुरन्वयत्वात् । दुर्बोधत्वात् ।

गिराम्बवसां मिध्यात्वस्य भूषार्थत्वस्य ये हेतवो दोषा रागादयस्तेषां (१)
कर्त्तरि चेयं षष्ठी । आश्रयणमाश्रयः पुरुषस्याश्रय इति समासः । पुरुषशब्दाच्च
कर्मणि षष्ठी । न चोभयप्राप्ती कर्मणीति नियमः । शेष विभाषेति विकल्पनात् ।

स तु क्षीणदोषो दुरन्वयो यदुपदेशादयं प्रातिपद्यते । मा भूत् पुरुषाश्रयं
वचनमागमः प्रणेतुर्दुरन्वयात् ।

तेनायमर्थो (१) मिथ्याहेतुभिर्दोषैः पुरुषपरिगृहीतत्वादिति ।

अथवा दोषाणांमिति कर्मणि षष्ठी दोषाणां पुरुषेणाश्रयात् परिग्रहात् ।

अपौरुषेयम्बचस्सत्यार्थमिमिथ्यात्वहेतोर्दोषस्याभावादिति केचित् मी मां स का
आचक्षते ।

एतदुक्तम्भवति । त्रिविधमप्यप्रामाण्यमिमिथ्यात्वाज्ञानसङ्शयलक्षणे वादे
नास्त्येव । यतः शब्दानां द्विविधः स्वभावो निसर्गसिद्ध औपाधिकश्च तत्र निसर्ग-
सिद्धो यो यथार्थप्रतिपादकत्वम् (१) अयथार्थप्रतिपादकत्वं पुनरौपाधिकः ।
स्वभावः पुरुषाधीनत्वात् । तदाह ।

“शब्ददोषोद्भवस्तावद् वक्ष्यधीन इति स्थितं ।

तदभावः क्वचित् तावद् गुणवद्वक्त्रकत्वतः । (६२)

तद्गुणैरपकृष्टानां शब्दे संक्रान्त्यसम्भवात् ।

यद्वा वक्तुरभावेन न स्युर्दोषा निराश्रया” इति^१ (६३)

तेन वेदे पुरुषनिवृत्तौ मिथ्यात्वनिवृत्तिः । नाप्यनुत्पत्तिलक्षणमप्रामाण्य-
म्वेदादर्थविगतेः । नापि संशयलक्षणमप्रामाण्यं वेदादर्थगतौ संशयस्याप्रतिभास-
नात् । तदाह ।

“एवंभूतस्य वेदस्य ज्ञानोत्पत्तिश्च कुर्वतः ।

स्वरूपविपरीतत्वसंशयो भाष्यवारितावि”ति ॥^२

यतश्चाप्रामाण्यं त्रयस्त्रिवृत्तं । निसर्गसिद्धश्च यथार्थप्रतिपादनलक्षणः
स्वभावो वेदस्यास्ति तस्मात् स्वत एवास्य प्रामाण्यमर्थप्रतिपादकत्वात् ।
यतश्च शब्दे द्रव्यदोषेण बाधदुष्टकारणत्वलक्षणस्य दोषस्य सम्भवस्तेन वेदे
पुरुषनिवृत्तौ दोषनिवृत्तेः स्वतः । प्रामाण्यापवादकयोर्बाधकारणदुष्टत्वज्ञान-
योनिवृत्तेर्नाप्रामाण्याशङ्का । तदाह ।

^१ “तत्रापवादनिर्मुक्तिर्वक्तव्यभावान्लघीयसी ।

वेदे तेनाप्रमाणत्वं नाशङ्कामपि गच्छति । (६८)

प्रामाण्यं पौरुषेमे तु प्रमाणान्तरभावतः ।

न खलु सर्व एवागमः सम्भाव्यविप्रलम्भो विप्रलम्भहेतूनां बोधाणां पुरुषाश्रयाद् (१) अपौरुषेयं सत्यार्थमित्येके । कारणाभावो हि कार्याभावं साधयतीति । एवंवादिनः तानेव^४ प्रति ।

१. पूर्वपक्षनिरासः—

गिरां सत्यार्थहेतूनां गुणानां पुरुषाश्रयाद् ॥ (२२७॥)

अपौरुषेयं मिथ्यार्थं किन्नेत्यन्ये प्रचक्षते ।

तदभावे तु तदुप्येदं वैदिकं न कदाचन ।

तेनेतरप्रमाणैर्या चोदनानामसंगतिः ।

तथैव स्यात् प्रमाणत्वमनुवादत्वमन्यथा ।

चोदनार्थान्यथाभावं कुर्वतश्चानुमानतः ।

तज्ज्ञानेनैव यो बाधः स कथं विनिवार्यते । (८६)

तन्मिथ्यात्वादबाधश्चेत् प्राप्तमन्योन्यसंश्रयं ।

नानुमानादतोऽप्यदि बाधकं किंचदस्ति ते ।" (६०)

146a

न चान्याप्रमाणैर्वेदार्थस्याग्रहेऽभावो रसादिवत् । अथ रसादेरपरया रसबुद्ध्या ग्रहात् पूर्विकाया रसबुद्धेः प्रामाण्यम्वेदार्थेष्वेवम्भविष्यति । तदाह ॥

“न चान्यैरग्रहेर्यस्य स्यादभावो रसादिवत् ।

तद्विषयैवार्थबोधश्चेत्तादृग्धर्मं भविष्यति ।

ममासिद्धमितीदं चेद् वेदाज्जातेऽवबोधने ।

वक्तुस्त द्वेषमात्रेण युज्यते सत्यवादिने”ति । (६१, ६२)

न खल्वित्यादिना कारिकार्थमाचष्टे । सर्व एवेति पौरुषेयोऽपौरुषेयश्च । सम्भाव्यविप्रलम्भः सम्भाव्य अशंकनीयो विप्रलम्भो विसम्बादोऽस्येति । किन्तु पौरुषेय एव सम्भाव्यविप्रलम्भः । विप्रलम्भहेतूनां विसम्बादहेतूनाम्बोधाणां पुरुषाश्रयात् । (२२७)

यत्पुनरपौरुषेयस्तत्सत्यार्थमित्येके । यस्माद् वेदेषु मिथ्यात्वकारणानां पुरुषाश्रयाभावः कार्यस्य मिथ्यात्वस्याभावं साधयतीत्यपौरुषेयं सत्यार्थमिति^५ (१)

य एवम्बादिनस्तानेव मीमांसकां प्रत्यन्ये प्रचक्षते । परमुखेन (? न) शास्त्रकार एवाह । गिरां सत्यत्वस्य ये हेतवो गुणास्तेषां पुरुषाश्रयादपौरुषेयेषु वाक्येषु पुरुषनिवृत्त्या सत्यत्वकारणस्य गुणस्य निवृत्तेः कार्यस्यापि सत्यत्वस्य निवृत्तिरित्यपौरुषेयमवाक्यं मिथ्यात्वं किं भवति ।

(१) एतदुक्तम्भवति । शब्दे सत्यत्वमिथ्यात्वयोः पुरुषायस्तत्त्वाद् यदि

पुरुषनिवृत्तौ सत्यार्थत्वगिष्यते मिथ्यार्थत्वं किन्नेग्यत इत्युच्यते । परमार्थतस्तु पुरुषनिवृत्त्या सत्यार्थत्वमिथ्यार्थयोर्निवृत्तेरानर्थक्यादनूत्पत्तिलक्षणमेवाप्रामाण्यं । तेन (१)

“ममासिद्धमितीदं चेद् वेदाज्जातेवबोधने ।

वक्तुं द्वेपमात्रेण युज्यते सत्यवादिने”ति । (६२, ६३)

निरस्तं । वेदात् स्वभावतोर्यावबोधस्यानूत्पत्तेः ।

(२) किञ्च (१) वर्णानामवाचक^४रूपत्वं प्रत्येक समस्तानां चावाचकत्वाद् वर्णरूपश्च वेद इति कथमतोर्थज्ञानं ।

नन्वगृहीतसमयस्यापि वाक्यादुच्चारितात् कोप्यर्थोनेनोक्त इति सन्देहो दृश्यते ।

स चैवं स्याद यदर्थप्रतिपादने शब्दस्य स्वभावेन शक्तिः स्यात् । एवन्तर्हि सन्देहलक्षणमस्याप्रामाण्यं स्यात् । इष्टेनिष्टेचार्थे प्रकाशनशक्तिसम्भवात् । यदि चास्य स्वभाव^५त एव सा शक्तिः किं संकेतेन । यथा दीपस्यार्थप्रकाशने शक्तस्येन्द्रियापेक्षा तथा शब्दस्यापि संकेतापेक्षेति चेत् । न । प्रदीपेन्द्रिययोः प्रत्येकमभावेऽप्यर्थप्रकाशकत्वाभावात् । तत्रान्योन्यापेक्षत्वं युक्तं । नेवं शब्दशक्तिसंकेतयोः । संकेतमात्रेणैवार्थप्रतीतिरुत्पत्तेः । तस्मान्न स्वभावतः शब्दोर्थप्रतिपादनसमर्थ इत्यु^६त्पत्तिलक्षणमप्रामाण्यम् ।

(३) नन्वग्निहोत्रञ्जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यादि वाक्येष्वग्निहोत्रादेः स्वर्गादिसाधनोपायत्वं प्रतीयत एवेति कथमनूत्पत्तिलक्षणमप्रामाण्यं ।

सत्यमेतत् (१) केवलं प्रतीतिर्ह्यप्रतीतिर्बाधिका । न तु मिथ्यात्वस्य । तस्यापि प्रतीतेः । तेन किमेभिर्वाचैरग्निहोत्रादिः स्वर्गसाधनानुपाय एवोपायतया प्रद^७र्श्यतेऽथोपाय एवेति मिथ्यात्वाशङ्का न निवर्तत एव । बाधकप्रमाणाभावा-
 १४६b दपौरुषेयत्वस्य मिथ्यार्थत्वेन सह विरोधाभावश्च । दृष्टश्चापीरुषेयाणाम्बितथ-
 ज्ञानहेतुत्वं । तद्यथा ज्योत्स्नादीनां शुक्लवस्त्रादौ पीतज्ञानहेतुत्वं । तेन चोदनार्था-
 न्यथाभावोनुमानतः क्रियत इति कथन्तज्ज्ञानेन त्राधा । रसादिज्ञानानान्तु तृप्त्यादि-
 कार्याविसम्बादा^८देव प्रथमं प्रामाण्यनिश्चयादन्यदा त्वभ्यासादिना स्वत एव
 प्रामाण्यनिश्चयो युक्त इति न मिथ्यात्वाशङ्का । वेदे तु तैव कदाचिदप्यविसम्बादः
 प्रतिपन्न इति कथमन्यदापि स्वतः प्रामाण्यनिश्चयः । तेन सत्यपि विज्ञाने प्रति-
 भादेर्यथैव हि स्वातन्त्र्याच्च प्रमाणत्वं तथा वेदेपि दृश्यतां ।

(४) किञ्च (१) चोदनार्थज्ञानस्याविद्यमानोपलम्भन^९रूपत्वात् मिथ्यात्वं । तथा

यथा रागादिपरीतः पुरुषो मूढावादी दुष्टस्तथा दयाधर्मतादियुक्तः सत्यवाक् । तद्यथा वचनस्य पुरुषाश्रयात् मिथ्यार्थता । तथा सत्यार्थतापीति । स निवर्त्तमान-
स्तामपि नियत्तयतीत्यानर्थक्यं स्यात् । विपर्ययो वा । न हि शब्दाः प्रकृत्यार्थवन्तः
समयात् ततोर्थव्याप्तेः । कायसंज्ञादिवत् । अप्रातिकूल्यन्तु योग्यता (१) समये
तदिच्छाप्रणयनात् । नितर्गसिद्धेऽन्विच्छावशात् प्रतिपादनाऽयोगात् । तेऽन(र्थ)काः

हि कार्यर्थे वेदस्य प्रामाण्यमिष्यते । कार्यवृत्तार्थानुष्ठेय एव, स च भावित्वेनाविद्य-
मानत्वान्न चोदनाज्ञानकालभावीति । तत्कथमविद्यमानविषयत्वाच्चोदनाज्ञानस्य
न मिथ्यात्वम् । सर्वत्रिकल्पानां च पूर्वमवस्तुविषयत्वस्य प्रतिपादिनत्वान् तेनापि
चोदनाज्ञानस्य मिथ्यात्वमेव । किं च । लोकवेदयोर्वर्णनाः पदानि चाभि^०श्रान्येव
वाक्यभेदस्तु केवलमिष्यते । लोके च पदानागर्थः सकेतवशात् । लौकिकपदार्थश्च
वैदिकानां पदानान्तेन पीरुषेय एवार्थसम्बन्धः । लौकिकपदार्थद्वारेण च वैदिक-
वाक्यान्वावगमां भवतीति पीरुषेय एवासौ लौकिकवाक्य इव । लोके च पदान्यने-
कार्थान्तीति वैदिकवाक्यस्याग्रनेकार्थतासम्भवाद् विपरीतार्था^१ गका न निवर्त्तन
इति मणयलक्षणमप्रमाप्य वेदस्येति ।

यथेत्यादिना कारिकार्थं व्याचष्टे । रागादिपरीतो गगादियुक्तः । इवेति
कृष्णा । मेव सात्मीभूता धर्मता । आविण्णवात् प्रज्ञाश्रद्धादि । तैर्युक्तः । तत्तस्माद्
यथा वचनस्थ पुरुषाश्रयात् मिथ्यार्थता । तथा सत्यार्थतापि । स इति पुरुषः । तामपि
सत्यार्थतां निवर्त्तयति । न केवलं मिथ्यार्थता । इति पुरुषनिवृत्तौ तद्वर्मयोः
सत्यार्थत्वमिथ्यार्थत्वयोर्निवृत्तावानर्थक्यं वेदे स्यात् ।

अथ पुरुषनिवृत्तावपि सत्यार्थतेष्यते । तदा सत्यार्थताविपर्ययो मिथ्यार्थता
वा स्यात् ।

(५) स्यान्मतं (१) न पुरुषापेक्षया शब्दानामर्थवत्ता किन्तु स्वभावत एवे-
त्याह । न हीत्यादि । प्रकृत्या स्वभावेनार्थवन्तः (१) किं कारणं (१) समयात्
सं^० केतात् । ततः शब्देभ्योर्थव्याप्तेरर्थप्रतीतिः । कायसंज्ञादिवत् । हस्तविकाराक्षिनि-
कोचादयः कायसंज्ञा । यथा तत्र समयात् वचनार्थप्रतिपत्तिस्तद्वत् । यदि पुनः
स्वभावत एव शब्दा अर्थप्रकाशकाः स्युस्तदा न संकेतमपेक्षेरन् । तस्मान्न
स्वतोर्थप्रकाशनयोग्यता शब्दानां (१) किन्तु^१प्रातिकूल्यन्तु यथासंकेतं प्रवृ^०त्ति- 147a
रेव शब्दानां योग्यता । किं कारणं (१) समये संकेतकाले तस्य संकेतकर्तुर्यत्र
नियोक्तुमिच्छा तथा यथेष्टं शब्दानां प्रणयनात् प्रवृत्तेः । यदि पुनर्निसर्गसिद्धाः
स्वभावसिद्धाः क्वचिदर्थे शब्दाः स्युस्तदा नितर्गसिद्धेषु पुरुषेच्छावशाद् यथेष्टं

पुरुषसंस्कारादर्थवन्तः स्युः । तत्संस्कार्यतैव चैषां पौरुषेयता युक्ता नोत्पत्तिः । तत् एवार्थविप्रलम्भात् । उत्पन्नोप्यन्यथा समितो नोपरोधी तदन्यपुरुषधर्मवत् । तदयं निवर्त्तमानः स्वकृतसमयसंभवासमर्थप्रतिभां निवर्त्तयति । तत्कृतस्तन्निवृत्त्या सत्प्राथम्यता ।

अथ पुनः (१) उत्पत्तिरेव पौरुषेयता न समयाख्यानं (१) विपर्ययः (एवमपि)

अर्थज्ञापनहेतुर्हि संकेतः पुरुषाश्रयः ॥ (२२८॥)

संकेतेनार्थप्रतिपादनायोगात् ।

तस्मादनर्थकाः स्वतः शब्दास्तेनर्थकास्तन्तः पुरुषसंस्कारात् पुरुषसंकेता-
दर्थवन्तः^१ । अथ माभूदनर्थकत्वमिति पुरुषसंस्कारापेक्षयार्थवत्त्वन्तेषामिष्यते ।
तदा पौरुषेयतयैव स्यात् । यस्मात् तत्संस्कार्यतैव पुरुषसंस्कार्यतैव चैषां
शब्दानां पौरुषेयता युक्ता । न पुरुषादुत्पत्तिः । किं कारणं (१) तत् एव
पुरुषसमयादेवार्थविप्रलम्भाद् विसम्वादात् । न पुरुषादुत्पत्तेर्विप्रलम्भः । यस्मा-
दुत्पन्नोपि पुरुषाच्छब्दोन्यथा समित इति मि^१ध्यायार्थताविरोधेन यथाभावं समितः
संकेतितः । नोपरोधी न विप्रलम्भकः । तदन्य इति शब्दादन्यः पुरुषधर्म उन्मेष-
निमेषादिः स्वतोनर्थकोपि यथाभावं पुरुषेण समितो न विप्रलम्भकस्तद्वत् ।

उपसंहरन्नाह । तदिति । तस्मादयं पुरुषो निवर्त्तमानः स्वकृतसमयात्
सम्भव उत्पादो यस्या अर्थप्रतिभायाः अर्थबुद्धेस्तामपि निवर्त्तयति । तदिति
तस्मात् । कुरास्तन्निवृत्त्या तस्य पुरुषस्य निवृत्त्या सत्प्राथम्यता किन्त्वानर्थक्यमेव
स्यात् ।

एतेन यदुच्यते ।

यत्पूर्वापरयोः कोटयोः परैः साधनमुच्यते ।

तन्निराकरणं कृत्वा कृतार्था वेदवादिनः ॥

पूर्वा वेदस्य या कोटिः पौरुषेयत्वलक्षणा (१)

परा विनाशरूपा च तदभावो हि नित्यतेति ।^१

तदपास्तं सत्यपौरुषेयत्वे नित्यत्वे च वेदस्यानर्थक्येनाकृतार्थत्वात् ।
(६) अथ पुनरुत्पत्तिरेव पौरुषेयता न समयाख्यानस्य संकेतकरणं पौरुषेयता'
तेनापौरुषेयत्वादेव यथार्थो वेद इति भावः ।

एवमप्यर्थज्ञापनहेतुरर्थाभिव्यक्तिहेतुः संकेतः पुरुषाश्रय पुरुषेच्छानुरोधी

गिरामपौरुषेयत्वंप्यतो मिथ्यात्वसम्भवः ।

किं ह्यस्यापौरुषेयतया (१) यतो हि समयावर्थप्रतिपत्तिः । स पौरुषेयो वितथोपि स्यात् । शीलं साधनं स्वर्गवचनम् (१) अन्यथा समयेन विपर्यसयेत् (१) तेनाप्ययार्थमपि प्रकाशनसंभवात् ।

स एव दोषः (१)

न यथार्थमवयवम्वर्तत इति गिरामपौरुषेयत्वेभ्युपगम्यमाने । अतः पुरुषेच्छा-
नुरोधिन संकेतात् मिथ्यात्वसम्भवः ।

(७) किमित्यादि विवरणं । अस्येति वेदस्य यतो हि समयात् संकेतावर्थ-
प्रतीतिरर्थप्रकाशनं स समयः पौरुषेयस्ततो वितथोप्यलीकोपि स्यात् । स्वातन्त्र्यात् ।
ततश्च शीलं साधनं हेतुर्यस्य स्वर्गस्य । तथाभूतश्चासौ स्वर्गश्च सुमेरुपृष्ठलक्षण-
स्तस्य यद्वेदे वचनन्तश्चन्यथा समये^६ 'न विपर्यसयेत् । निरतिगया प्रीतिः स्वर्ग इत्ये
वम्विपरीतार्थं कुर्यादग्निहोत्रादिसाधनेन च विपरीतार्थं कुर्यात्तेन कारणेनाय-
थार्थमपि प्रकाशनसम्भवात् (१)

स एव दोषो यः पौरुषेयपूक्तः (१) पुरुषदोषात् सम्भाव्यविप्रलम्भः
पौरुषेय इति । (२२८)

(८) नन्वपौरुषेय एव शब्दार्थयोः सम्बन्धः । तथा हि यथेदानीन्तना वृद्धाः^७ 147b
पूर्वप्रसिद्धमेव शब्दार्थसम्बन्धमुपदिशन्ति । तथा पूर्वपूर्ववृद्धा अपीत्यनादित्वाद-
पौरुषेय एव सम्बन्धः । तदुक्तं ।

“शब्दार्थानादितां मुक्त्वा सम्बन्धानादिकारणं ।

अस्ति नान्यदतो वेदे सम्बन्धादिर्न विद्यत” इति^१

स च सम्बन्धस्त्रिप्रमाणकः । तथा हि (१) श्रोतुरर्थप्रतिपत्तये केनचिद्
वृद्धेन शब्दे प्रयुक्तेऽन्यः पार्श्वस्थः प्रतिपत्ता प्रयोक्तारम्भाच्च वाचकं प्रत्यक्षे^१ न
प्रतिपद्यते । श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वं प्रवृत्तिद्वारेणावगच्छति । अर्थप्रतिपत्त्यन्यथानु-
पपत्त्या च शब्दार्थाश्रिता वाच्यवाचकशक्तिं चावगच्छतीति त्रिप्रमाणक एव
सम्बन्धः । तदुक्तं ॥

“शब्द (१) वृद्धामिधेयांश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति ।

श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया ॥

अन्यथानुपपत्त्या च बुद्धयेच्छक्तिं द्वयाश्रितां

अर्थापत्त्या च बुध्यन्ते सम्बन्धन्त्रि^२ प्रमाणकमिति ।”

^१ Ślokavartika.

क, अपौरुषेयत्वेऽप्यप्रामाण्यम्

सम्बन्धापौरुषेयत्वे स्यात् प्रतीतिरसंविदः ॥२२९॥

स्यादेतद् (१) अकार्यसम्बन्धा एव शब्दा न तैर्र्थेषु पुरुषैरन्यथा विपर्यस्यन्ते । तेनादोष इति किमिदानीं संकेतेन । स हि सम्बन्धो यतोर्थप्रतीतिः ।

नायं समयमपेक्षेत (१) अप्रतीत्याश्रयाः कथं सम्बन्धाः (१)

संकेतात्तदभिव्यक्तावसमर्थान्यकल्पना ।

न वै सम्बन्धो विद्यमानोप्यनभिव्यक्तिः प्रतीतिहेतुः (१) संकेतः (ख) त्वे-
नमभिव्यक्तिमेतद् हि सिद्धोपस्थाप्य किमकारणं पोष्यते ।

तत्राह । सम्बन्धापौरुषेयत्वं इत्यादि । शब्दार्थयोस्सम्बन्धापौरुष्यत्वेभ्युप-
गम्यमाने स्यात् प्रतीतिरर्थप्रतिपत्तिरसम्बद्धः । संकेतज्ञानं सम्बन्धः । सा न
विद्यते यस्य तस्य । अकार्यः पुरुषैरन्यः सम्बन्धो येषान्ते तथा । ते शब्दा अर्थेषु
वाच्येषु पुरुषैर्यथार्थप्रकाशकत्वात् । स्वभावादन्यथा विपर्यस्यन्ते वितथज्ञानहेतवो
न क्रियन्ते । तेनाविपर्यसिनादोषो विसम्बादलक्षणो दोषो नास्ति । इदानीमिति
सम्बन्धापौरुषेयत्वे किं संकेतेन प्रयोजनं । यस्मात् स हि शब्दार्थयोस्सम्बन्धः स
चेदर्थप्रतीतिहेतुः सम्बन्धोपौरुषेयस्तदा नायं पुरुषो निसर्गसिद्धसम्बन्धत्वाच्छ-
ब्दादर्थं प्रतिपद्यमानः समयमपेक्षेत । प्रदीपादिवत् । अपेक्षते च संकेतन्तस्माद्वा
शब्दानामर्थेन सहापौरुषेयः सम्बन्धो राजचिह्नादिवत् ।

(६) स्यान्मतम् (१) अपौरुषेय एव सम्बन्धः स तु संकेतनिरपेक्षो प्रतीत्याश्रय
इत्याह । अप्रतीत्याश्रयोर्थप्रतीतेरेवाश्रयो वा कथं सम्बन्धः (१) नैव ।
प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या सम्बन्धकल्पनात् । प्रतीत्यभावे कथं सम्बन्धः । अथ (१)

“ज्ञापकत्वाद्धि सम्बन्धः स्वात्मज्ञानमपेक्षते ।

तेनासी^६ विद्यमानोपि नागृहीतः प्रकाशकः ।

सर्वेषामनभिव्यक्तानां पूर्वपूर्वप्रयोजकतुः (१)

सिद्धः सम्बन्ध इत्येवं सम्बन्धादिर्न विद्यत इति ।”

तत्राह । संकेतेत्यादि । संकेतेन तस्य सम्बन्धस्याभिव्यक्तौ । असमर्थं निष्फला
संकेतादन्यस्य सम्बन्धस्य कल्पना ।

एतदुक्तमभवति । संकेते सत्यर्थप्रतीतिरूपत्तिरसति चानुत्पत्तिरित्यन्य-
व्यतिरेकाभ्यां संकेत एवार्थप्रतीतेः कारणमिति किं सम्बन्धेनात्येन ।

नेत्यादिना व्याचष्टे । अनभिव्यक्तो प्रकाशितोर्थप्रतीतिहेतुः । एनमिति सम्बन्धं
स तर्हीति सम्बन्धः । संकेतादेवार्थप्रतिपादने सिद्धे सति उपस्थातुं शीलं यस्य स

नन्विधानसम्बन्धोऽस्य व्यापारो यदर्थे प्रतीतिजननं नत् समयेनैव कृत^५-
मिति । नाद्योग्ये समयः समर्थ इति । योग्यता सम्बन्धश्चेत् तर्त्तिकं वै शब्दः सम्ब-
न्धोऽस्तु । समर्थं हि रूपं शब्दस्य योग्यता । कार्यकरणयोग्यतावत् । सा चेदर्थान्तरं
किं शब्दस्येति सम्बन्धो वाच्यः । योग्यतोपकार इति चेत् (१) न (१)
नित्यायान्निरतिशयत्वात् तत्राप्यतिप्रसंगात् । उपकारासिद्धेः । योग्यतायां च
स्वतो योग्यत्वेऽर्थ एव किन्नेष्यते ।

सम्बन्धः किमकारणं कस्मान्निष्फलं पोष्यते ।

(१०) नैष्फल्यमेवाह । नन्वित्यादि । इयानेतावन्मात्र एव । यदर्थे वाच्ये 1482
प्रतीतिज्ञानस्य जननं । तत्प्रतीतिजननं समयेन कृतमिति निष्फलसम्बन्धः ।
नाद्योग्ये समयस्समर्थः । किन्तर्हि य एवार्थप्रतिपत्यन्यथानुपपत्त्या प्रतिपादकेन
समर्थः प्रतिपन्नः शब्दस्तत्रैव संकेतः समर्थ इति योग्यता सम्बन्धश्चेत् । तदुक्तं ।

“शक्तिरेव हि सम्बन्धो भेदश्चास्या न दृश्यते ।

सा हि कार्यानुमेयत्वात् तद्भेदमनुवर्त्तते” इति ॥ (संबं० २८)

अत्राह । तत्किमित्यादि ।

एवम्मन्यते । नैका शक्तिः शब्दार्थयोः स्थिता किन्तु शब्दस्था हि वाचक-
शक्तिरन्यार्थे स्थातुं वाच्यशक्तिरन्यैव । यदा तु शब्दशक्तिः सम्बन्धस्तदा य
एव सम्बन्धस्स एव सम्बन्धी प्राप्त इति पृच्छति (१) तत्किम्बै शब्दः सम्बन्धोऽस्तु ।

नन्वन्या हि योग्यताऽन्यश्च शब्दस्तत्कथं शब्दस्सम्बन्ध इत्यत आह ।

यस्मात् समर्थं हि रूपं शब्दस्यार्थप्रतिपादनं प्रति योग्यता । कार्यकारणयो-
ग्यता^६वत् । कार्यकरणाय योग्यता कार्यकरणयोग्यता । यथा कारणस्यात्मभता ।
तद्वत् । सा चेदिति योग्यता ततः शब्दादर्थान्तरं तदा किं शब्दस्य भवतीति शब्द-
योग्यतयोऽसम्बन्धो वाच्यः । अन्यथा शब्दस्येयं योग्यतेति न सिध्येत् । यार्थान्तरभूता
योग्यता तस्यां शब्दस्योपकार इति चेत् । शब्देन योग्यताया उपकारः क्रियत इति
यावत् । तेन शब्दजन्यत्वा^७च्छब्दस्य योग्यतेत्युच्यत इति भावः । न शब्देनोपकारो
योग्यतायाः (१) कुतः (१) नित्याया योग्यताया निरतिशयत्वात् । अथ योग्यताया
अपि शब्देन व्यतिरिक्त एवोपकारः क्रियते । तदा तस्य शब्दकृतस्योपकारस्य
योग्यतया कः सम्बन्ध इति वाच्यं । अथ तत्राप्युपकारे योग्यतयान्य उपकारः क्रियते
तदा तत्राप्युपकारे यथोक्तविधिनाऽपरापरस्योपकार^८स्य कल्पनायामतिप्रसङ्गात् ।
ततो नवस्थायामुपकारासिद्धेः सैव योग्यतया सह शब्दस्य सम्बन्धासिद्धिः । किञ्च
व्यतिरिक्तां योग्यतामुपकुर्वाणः शब्दः स्वरूपेणैवोपकरोति न पररूपेण । शब्दस्या-

नामिआणां सिद्धानां कश्चित् सम्बन्धोऽभेदप्रसंगात् । अनपेक्षणाच्च ।

२. सिद्धान्तः—

समयस्तर्हि कथं (१) शब्दार्थसम्बन्धः पुरुषेषु वृत्तेः ।

तदाख्यानं समयः (ः) ततः प्रत्यायकत्वसिद्धेः सम्बन्धाख्यानात् । न तु सम्बन्धः (१)

अर्थविशेषसमीहाप्रेरिता वाग्, अत इवमिति विदुषः स्वनिदानावभासिनमर्थं सूचयतीति । बुद्धिरूपवाग्विज्ञप्त्योर्जन्यजनकभावः सम्बन्धः । ततः शब्दात् प्रतिपत्तिरविनाभावात् (१)

नुपकारकत्वप्रसंगात् । तदा योग्यतायां च स्वतः स्वरूपेण शब्दस्य योग्यत्वेऽर्थं एव शब्दस्वभावः प्रतीतिजननयोग्यः किञ्चेत्येते । किं पार्श्वरूपेणेति यावत् । तस्मान्न योग्यता सम्बन्धो न च सार्थप्रतीतिहेतुः । समवायादेवार्थप्रतीतिः ।

बौद्धस्यापि तर्हि समयः कथं शब्दार्थयोस्सम्बन्धः (१) कथं च न स्यात् पुरुषेषु वृत्तेः । अस्यार्थस्यायं वाचक इत्यर्थकथनं समयः । स च पुरुषेषु वर्तते न शब्दार्थयोः । न चान्यधर्मोन्यस्य धर्मोऽवधर्म इव गोः ।

(१) आचार्यस्तु न केवलं समयो न^६ सम्बन्धोन्योपि भाविकः सम्बन्धो नास्तीत्याह । नेत्यादि । तथा हि भावानां रूपश्लेषो वा सम्बन्धः स्यात् । पारतन्त्र्यं वा परस्परापेक्षणं वा । तत्रामिश्रणात्परस्परभिन्नानां न कश्चिद् रूपश्लेषलक्षणसम्बन्धः । तेषामभेदप्रसङ्गात् । एकत्वापत्तेः । तथा सिद्धानां निष्पन्नानां रूपाणां न कश्चित् पारतन्त्र्यलक्षणः सम्बन्धः (१) सिद्धे पारतन्त्र्या-
योगात् ।^७ परस्परापेक्षालक्षणोपि सम्बन्धो नास्तीत्याह । अनपेक्षणाच्चेति ।
सिद्धस्य सर्वनिरपेक्षत्वात् ।

(२) क. यदि तर्हि शब्दार्थयोर्नास्ति सम्बन्धः कथन्तर्हि शब्दार्थप्रतीतिः । कथं च शब्दं ज्ञानमनुमानेऽन्तर्भाव्यते । समयो वा तदा किंप्रयोजन इति (१)

आह । अर्थविशेषेत्यादि (१) अर्थविशेषो यः प्रतिपादनाभिप्रायेण विषयीकृतः । तस्य समीहा प्रतिपादनेच्छा । तया^१ प्रेरिता जनिता वाक् सूचयति प्रकाशयति स्वनिदानप्रतिभासनमर्थं । वाचः स्वनिदानं प्रतिपादनाभिप्रायः । तत्प्रकाशिनं कस्य सूचयति । अत इवमिति विदुषः । अतः प्रतिपादनाभिप्रायात् सकाशादिवस्वचन-
मागतमिति यो विद्वान् तस्य । इति एवं बुद्धिरूपस्याभिप्रायलक्षणस्य वाग्विज्ञप्तेश्च जन्यजनकलक्षणसम्बन्धः । ततः शब्दात् प्रतिपत्तिरविनाभावादिति (१) ततो जन्यजनकभावाद् वाक्यादर्थप्रतिपत्तिः ।

तेन यदुक्तं (१) पदार्थमतिर्यङ्मप्यनुमानं वाक्यास्त्वर्थप्रतीतिः प्रमाणान्तरं

सम्बन्धाग्रहात् (१) न चात्राविनाभाव उपयोगीति (१)

तदपास्तं । अविनाभावमन्तरेण वाच्यवाचकभावस्याभावात् ।

यदप्युक्तं (१) कथं शब्दादर्थप्रतिपत्तिः । कथं च शाब्दं ज्ञानमनुमानेन भवतीति । तत्परिहृतं^३ (१)

ख. इदानीं समयप्रयोजनमाह । तदाख्यानमित्यादि । तदाख्यानमविनाभावाख्यानं समयः । आख्यायतेनेनेति कृत्वा । तत इति समयात् प्रत्यायकस्यार्थप्रतिपादनाङ्गस्याविनाभावलक्षणस्य सिद्धेः प्रतीतेः । उपचारेण समयस्य सम्बन्धाख्यानात् सम्बन्धव्यपदेशः । न तु पुनः स एव समयो मुख्यः सम्बन्धः ।

तेन यदुच्यते ।

“समयः प्रतिभर्त्यम्बा प्रत्युच्चारणमेव वा ।

क्रियते जगदादौ वा सकृदेकेन केनचिदि”ति (१) निरस्तं ।

ग. ननु यद्यविनाभावेन शब्दार्थप्रतीतिस्तदा शब्दस्यार्थप्रतिपादनं वाचकत्वेन न स्यात् । धूमस्येवाग्निप्रतिपादनं । यदि च शब्दार्थयोस्समयेन विना भावाख्यानात् समयस्सम्बन्ध उच्यते । अग्निधूमयोरपि समयः स्यादिति ।

नैष दोषो यस्मात्^५ इममर्थमकृतसमयेनापि शब्देन प्रतिपादयामीत्येवमर्थस्य वाच्यत्वं शब्दस्य च वाचकत्वमारोप्यार्थप्रतिपादनाभिप्राये सति यदा शब्दं प्रयुङ्कते तदा शब्दस्य वाचकरूपस्यैवोत्पत्तिः ।

घ. नन्वर्थप्रतिपादनाभिप्रायेण वर्णा एव जन्मन्ते न च वाचका वर्णा इष्यन्ते तत्कथमुच्यतेऽभिप्रायाद् वाचकस्य शब्दस्योत्पत्तिरिति ।

सत्यं (१) केवलम्वक्तृश्रोत्रोर्वर्णेष्वेव वाचकाभिमानाद् वाचकस्यैवोत्पत्तिरुच्यते । तस्मादस्यैव वाच्यवाचकभावलक्षणस्याविनाभावस्य शब्दार्थसम्बन्धस्य मूढं प्रति आख्यानं समयस्सम्बन्ध उच्यते । न तु सर्वमेव कार्यकारणभावाख्यानं समयः (१) तेन न धूमादौ सम्बन्धः समय उच्यते । यद्यपि संकेतव्यवहारकालयोः शब्दार्थसम्बन्धस्य भेदस्तथापि सादृश्यादेकत्वाध्यवसायेन लोकस्य प्रवृत्तिः ।^{१४९a} अत एव च यमेव शब्दार्थसम्बन्धं पूर्वप्रतिपन्नं वक्ता कथयति तमेव श्रोता प्रतिपद्यते । तेन यदुच्यते ॥

“प्रत्येकं स च सम्बन्धो भिद्येतैकोऽथवा भवेत् ।

एकत्वे कृतको न स्याद् भिन्नश्चेद् भेदव्रीर्भवेत् । (संबंध० १४)

वक्तुश्रोतृभिर्यो भेदाद् व्यवहारश्च (न) दुष्यति ।

वक्तुरन्यो हि सम्बन्धो बुद्धौ श्रोतुस्तथापरः ।

अस्तु वाऽन्य एव नित्यः सम्बन्धः (१) तेन (१)

गिरामेकार्थनियमे^७ न स्यादर्थान्तरे गतिः ॥ (२३०) ॥

न हि तेन सम्बन्धेनासम्बद्धे^७प्रतीतिर्युक्ता । तस्य वैफल्यप्रसंगात् । वृष्ट-
इच्छेच्छावशात् कृतसमयः सर्वः सर्वस्य दीपकः ।

अनेकार्थाभिसम्बन्धे विरुद्धव्यक्तिसम्भवः ।

अथ मा भूद् दृष्टविरोध इति सर्वे सर्वस्य वाचकाः । तथा न
सर्वः (:) सर्वसाधनो संकरात् कार्यकारणतायास्तत्र प्रतिनियतमाधनेऽभिमतोऽथे

श्रोतुः कर्तुञ्च सम्बन्धम्बन्धता कं^१ प्रतिपद्यते ।

पूर्वदृष्टो हि यस्तेन तं श्रोतुं करोत्यसौ ।

यं करोति नवं सोपि न दृष्टः प्रतिपादक" इति (१)

तदपास्त । सर्वत्र वाच्यवाचकसम्बन्धानामभिन्नानामप्येकत्वाध्यवसायेन
लोकस्य प्रवृत्तेः (१) न चाप्यनादिता तेषां प्रत्यभिज्ञाया अप्रमाणत्वादिति । (२२६)

ऊ. अस्तु वाऽविनाभावसम्बन्धादन्य एव नित्यः शब्दार्थयोस्सम्बन्धः । तेन
सम्बन्धेन गिरा शब्दानामे^७कार्थनियमे सति पुनः समयवशात् स्यादर्थान्तरे यत्रासौ
शब्दो न नियमितस्तत्र गतिः प्रतिपत्तिः । किं कारणं । न हि तेनैकार्थनियतेन
सम्बन्धेनासम्बद्धे^७प्रतीतिर्युक्ता । कस्मात् (१) तस्य सम्बन्धस्य वैफल्यप्रसङ्गात् ।
न भवत्येव तत्र प्रतीतिरिति (१)

आह । वृष्टइच्छेत्यादि । पुरुषेच्छावशात् कृतः समयोऽस्येति दीपकः प्रकाशकः ।

अनेकेत्या^७दि । अनेकार्थेन शब्दस्याभिसम्बन्धेभ्युपगम्यमाने यद्येकार्थनियमेन
समयकारोभिव्यक्तिं करोति । तदाभिमत एवार्थं करोति न त्वन्यस्मिन्नेव विरुद्धे
इति नास्ति नियमस्ततो विरुद्धव्यक्तिसम्भवः । अभीष्टाद् विरुद्धस्याप्यर्थस्याभि-
व्यक्तिः सम्भाव्यते ।

अथेत्यादिना व्याचष्टे । एकार्थप्रतिनियमे समयवशादनेकार्थप्रतिपा^७दनं दृष्टं
विरुध्यते (१) तस्मात्तस्य दृष्टस्य विरोधो मा भूदिति सर्वे शब्दाः सर्वस्यार्थस्य
वाचकाः ।

च. तथेत्यादिना विरुद्धव्यक्तिप्रतिपादनं । यथा सर्वे सर्वस्य वाचका इष्यन्ते
तथेदमप्यवश्यमेष्टव्यं (१) न च सर्वार्थः सर्वस्य कार्यस्य साधक इति न्याय-
प्राप्तत्वात् । न्यायं चाह । संकरादिति । प्रतिनियतत्वात् कार्यकारणतायाः ।
तत्रैतस्मिन् न्याये सति प्रतिनियतम्विशिष्टमेव वस्तु साधनं कारणं यस्याभिमत-
स्यार्थस्य साध्यस्य स्वगतिः । तस्मिन् विषयभूते । शब्दस्य किम्विशिष्टस्य (१)

^१ सर्वेषां साधनानां ^२ साधारणस्य दृष्टव्यव्यक्तिमेव समयकारः करोतीति कुत एतत्^३ । 489a
सोऽनियतो नियमं पुरुषात् प्रतिपद्यते^४ ।

अपौरुषेयतायाश्च व्यर्थं स्यात् परिकल्पना ॥२३१॥

अपि नाम असंकीर्णमेवार्थं जानीयामिति पुरुषहेतुकः संकरो व्यक्तः ।

तत्र यादृशा^५ पुरुषैः क्वचित् प्रयुक्ताः संकीर्यन्ते, तादृशा अपि सर्वसाधारणास्सन्तः क्वचिदर्थे तैः विनियमिताः । तत्त्वापरिज्ञानात् भावेनैव^६ (? प्रकृत्यैव) वैदिका नियता इति चेत् नोपदेशमपेक्षेरन्, अन्यथा संकेतेन च न प्रकाशयेयुः, ब्याख्याविकल्पद्वयं न स्यात् । उपदेशस्य शक्यविकल्पे उपवेशे

सर्वेत्यादि । सर्वेषां साधनानां कार्याणां यथास्वं यानि साधनानि कारणानि तेषां वाचकत्वेन साधारणस्य तस्य शब्दस्येष्टव्यव्यक्तिमेव विशिष्टसाध्यसाध्यकत्वेनाभिमत एवार्थेभिव्यक्तिं समयकारः करोतीति कुत एतत् ।

एतदुक्तमभवति । य एवार्थो वस्तुस्थित्या स्वर्गसाधनः किन्तुत्रैव समयकारेणाग्निहोत्रादिशब्दोभिव्यक्तः किम्बान्यस्मिन्नेव स्वर्गसाधनविरुद्धेर्ध्वं बुद्धिमान्भाविति सन्देह एव ।

स इति शब्दः सर्वस्मिन् वाचकत्वेनानियतो नियमं क्वचिदर्थे पुरुषात् पुरुषसंकेतात् प्रतिपद्यते । स च पुरुषोऽ^७विरुद्धेऽप्यर्थे संकेतं कुर्यात् । तथा च न केवलं 149b
विरुद्धव्यक्तिसम्भवो यापीयमपौरुषेयता वेदस्येष्टा तस्या व्यर्थं स्यात् परिकल्पना । अपि नामेति । कथन्नाम । असंकीर्णमनिष्टेनासंसृष्टं । इष्टमेवार्थमपौरुषेयेभ्यः शब्देभ्यो जानीयामिति कृत्वा संकरस्येष्टानिष्टव्यतिकरस्य हेतुः पुरुषोपाकीर्णो वहिस्कृ^८(?ष्कृ)तो वैदिकेभ्यः शब्देभ्यः । तत्रैवमवस्थिते यादृशाः शब्दाः पौरुषेयाभिमतताः पुरुषैः क्वचिद् विवक्षितेर्ध्वं प्रयुक्तास्संकीर्यन्तेऽनिष्टाभिधायकत्वसम्भावनया । तादृशा एवापौरुषेयाभिमतता अपि शब्दाः सर्वार्थसाधारणास्सन्तः क्वचिदर्थे तैः पुरुषैः समयेन यथेष्टं विनियमिताः । किं कारणं (१) तेषां पुंसान्तत्त्वापरिज्ञानात् । प्रकृत्यैव स्वभावेनैव वैदिकाः शब्दा नियता अभिमतेर्ध्वं (१) ततो न पुरुषसंस्कारकृतो दोष इति चेत् । एवं सत्यर्थप्रकाशने नोपदेशमपेक्षेरन् । अपेक्षन्ते च । स्वतस्तेभ्योर्ध्वं प्रतीतेरभावात् । यदि च ते स्वभावत एव प्रतिनियताः स्युस्तदा यत्र क्वचिदर्थे एकदा समिताः पुनः कथंचित् ततोऽन्यथासंकेतेनान्तरं न प्रकाशयेयुः । प्रकाशयन्ति च । ततो न प्रकृत्यै-

^१ Restored from Tibetan. ^२ Bsgrub. par. byed. pa. ^३ Mthof-bar-hgyur-pa=दृश्यते ? Rtogs-par-hgyur-pa. ^४ No-bo-fiid-kyis.

च्छा^६ऽविसंवाद इति व्यर्थेवापौरुषेयता ।

वाच्यश्च हेतुभिन्नानां सम्बन्धस्य व्यवस्थितेः ।

बाह्या अर्थाः शब्दस्य न रूपं, नापि शब्दोऽर्थानाम् । येनाभिज्ञात्मतया^७
व्यवस्थाभेदेऽपि कृतकानित्यवत् अविनाभाविता स्यात् ।

189। नापि शब्दाविवक्षाजन्मानो नाप्यजन्मानो विवक्षा^७व्यंग्याः, नार्थायत्ताः ।

कार्थनियता इति । स्वभावतश्चैकार्थनियमे । योग्यवैदिकेषु वाक्येषु व्याख्यातॄणां
व्याख्याधिकल्पश्चापरापरव्याख्याभेदश्च न स्यात् । एकार्थप्रतिनियमात् । भवति
च । तस्मात् पीरुषेयवाक्यवन्नैकार्थनियता वैदिकाः शब्दा इति ।

छ. अथ स्यात् (१) नियत एवार्थे तेषामुपदेश इत्यत आह । उपदेशस्येत्यादि ।
व्याख्याभेदेन शक्योर्थना^८त्वाविकल्पो यस्मिन् वैदिके वाक्ये तत्तथोक्तन्तस्मिन्
शक्यधिकल्पे वैदिके वाक्ये । व्याख्यातॄणां य उपदेशस्तस्येष्टसम्बाधो नास्त्ययमपि
कदाचित् स्याद् अस्यार्थो(यम)न्यो वेति नियमाभावात् । इति हेतोर्व्यर्थेवापौ-
रुषेयता । तामपि कल्पयित्वा व्यभिचाराशंकाया अनिवृत्तेः ।

ज. यश्च शब्दार्थयोः सम्बन्धमिच्छति तेन वाच्यश्च हेतुः सम्बन्धस्य व्यव-
स्थितेः । सम्बन्धव्यवस्थायाः । केषाम् (१) भिन्नानां परस्परभिन्नानां शब्दा-
र्थानां । (१) न तावच्छब्दार्थयोस्तादात्म्यलक्षणः सम्बन्धः । यस्मादर्थो हि
बाह्या घटपटादयः शब्दस्य न रूपं न स्वभावः । शब्दरूपत्वे हि घटादीनाम-
भावः स्यात् । नापि शब्दोर्थानां रूपमर्थरूपत्वे हि शब्दरूपताहानिप्रसङ्गात् ।
येनाभिज्ञात्मतयान्तरीयकता स्यात् । अ^७विनाभाविता स्यात् । व्यवस्थाभेदेपीति
व्यावृत्तिभेदसमाश्रयेण साध्यसाधनभेदेपि । किमिव । कृतकत्वा^९नित्यत्ववत् । यथा
कृतकत्वानित्यत्वयोर्व्यावृत्तिभेदेप्येकात्मतया नान्तरीयकता । तद्वत् ।

(२) तदुत्पत्तिलक्षणोपि सम्बन्धो नास्तीत्याह । नापीत्यादि । एतदाह ।
1502 तदुत्पत्तिलक्षणो हि शब्दानां सम्बन्धो भवन् विवक्षाप्रतिष्ठिते^{१०}न चार्थेन स्याद्
बाह्येन वा ।

(क). न तावदाद्यः पक्षः । यस्मान्नाप्येते वैदिका ध्वनयो विवक्षा-
जन्मान इष्यन्ते । विवक्षातो जन्म येषामिति विग्रहः । नित्यत्वाभ्युपगमात् । अज-
न्मानो वा अनुत्पन्ना वा सन्तो नापि विवक्षाव्यङ्ग्याः । नित्यत्वहानिप्रसङ्गात् ।
व्यङ्ग्यानामुत्पाद्यत्वादित्युक्तं प्राक् ।

(ख) नापि द्वितीयः पक्ष इत्याह । नार्थायत्ता इति । नापि बाह्यार्थायत्ताः ।
नित्यत्वादेव ।^१

अन्ये त्वेकमेव ग्रन्थं कृत्वा व्याचक्षते । यस्मान्न विवक्षाजन्मानो नापि

ततः प्रतिनियमसंसाध्यं तदन्वयं कथं साधयेयुः । न चायत्ततायास्तस्याः साधकम् ।

असंस्कार्यतया पुंभिः सर्वथा स्यान्निरर्थता ॥२३२॥

संस्कारोपगमे मुख्यं गजस्नाननिभं भवेत् ।

इति संग्रहश्लोकः ।

अपि च शब्दार्थसम्बन्धो नित्योऽनित्यो वा स्यात् । यदि अनित्यः^२, पुरुषेच्छाया वृत्तिः अवृत्तिर्वा । अपुरुषायत्तत्वे पुरुषाणां यथाभिप्रायं देशादीनामन्यथात्वे तत्र प्रतिपादनञ्च स्यात् । इच्छायामपि अनायत्तस्य पर्वता^३दिवत् कदाचिदयोगात् ।

तद्व्यङ्ग्या । तस्मादुभयथापि नार्थायत्ता न बाह्ये वस्तुनि प्रतिबद्धा वैदिकाः शब्दाः । यतश्च नार्थायत्तास्ततः तस्मात् । इदानीमिति सम्बन्धाभावे । तदन्वयं तत्सार्थस्यान्वयं सद्भावं ते शब्दाः कथं साधयेयुः । नैव साधयेयुः । किम्भूतं (१) तत्प्रतिनियमसंसाध्यं । तस्मिन् बाह्ये^४ तादात्म्यश्चतुष्टयत्तिभ्यां यः प्रतिनियमः शब्दानां तेन संसाध्यं । बाह्ये^५प्रतिबन्धेन नियमाभावात् । (२३२)

३. उक्तमेवार्थं श्लोकेन संगृह्णाति । असंस्कार्यतयेत्यादि । (१) सर्व-
र्थेति । यदि पुरुषैरर्थाभिप्रायेण शब्दा न क्रियन्ते नापि संकेत्यन्ते । तदा पुम्भिरसंस्कार्यतया हेतुभूतया वैदिकानां शब्दानान्निरर्थता स्यात् । यस्मात् पुरुषसंस्कारप्रवृत्ते शब्दानां सत्त्यार्थत्वमिध्यार्थत्वे^६ । तेन तदभावान्निरर्थतैव स्यात् ।
(२) निरर्थतापरिहारार्थं पुनः पुरुषसंस्कारोपगमे क्रियमाणे मिध्यार्थतापि स्यादिति मुख्यं गजस्नानमिदम्भवेत् । गजो हि पङ्क्यापनयनाय स्नात्वा पुनः पङ्केनात्मानमवकिरतीति । नित्योऽनित्यो वा स्यादिति वस्तुनो गत्यन्तराभावात् ।
(३) पुरुषेच्छावृत्तिः पुरुषेच्छावशादुत्पन्नः स्यादाकुञ्चनादिवत् । अवृत्तिर्था । नास्य पुरुषेच्छया वृत्तिः । अङ्कुरादिवत् । तत्रानित्या पुरुषाधीनत्वपक्षे देशादिपरावृत्त्या । देशादीनामन्यथात्वेन आदिशब्दात् कालावस्थाग्रहणं । पुरुषाणां यथाभिप्रायमिति येन पुरुषेण यथा प्रतिपादयितुमिष्टन्तथा तेन शब्देन प्रतिपादनञ्च स्यादिति सम्बन्धः । किं कारणं (१) पुरुषप्रतिपादनेच्छायां सत्यामप्यनायत्तस्य शब्दस्य कदाचिदयोगात् पुरुषेण नियोक्तुञ्च कदाचिदप्यशक्यत्वादित्यर्थः । पर्वतादिवत् । यथा पर्वतादयः पुरुषानायत्ताः सत्यामपीच्छायां न यथेष्टं नियोक्तुम्पार्यन्ते (१) तद्वत् । दृष्टश्च देशादिपरावृत्त्या यथाभिप्रायं प्रतिपादनं । तस्मात् पुरुषेष्वनायत्तः सम्बन्ध इति ।

स, सम्बन्धविना

प्रथमेव निश्चित्वेऽपि दोषः, त य त्वेवजायस्य अन्यथाऽयोगात् । सम सर्व-
स्मिन्नन्वयान् इष्टे प्रतिनियमाभावात् । ततो विशेषगतीतिर्न स्यादिति पूर्ववत्
प्रसंगः । इच्छावृत्तो च पारुषेयत्वमिति तत्प्रत्यभनशङ्का ।

अपि च ।

सम्बन्धविना^५मनित्यत्वाच्च सम्बन्धोऽस्ति नित्यता ॥२३३॥

पराश्रये सम्बन्धविना प्रतायत्तताया तथा सम्बन्धिताया अयोगात् । स
चाश्रयोऽनित्यः । अपायेऽस्य सम्बन्धस्याप्यापाय^६ स्यात् । अन्यथा नापेति । तदा-
श्रयार्थेऽपि वक्तव्यम् ।

अनित्यस्य सम्बन्धस्यापुरुषाधीनत्वे योयमनन्तरोक्तो दोषोऽयमेव सम्बन्धस्या-
नित्यत्वेऽपि दोषः । किं कारणं (१) तस्य सम्बन्धस्य स्थिरत्वभावस्य देशादि-
परावृत्त्या परावृत्त्यायोगादन्यथा त्वस्यायोगात् । आकाशवत् ।

४ क अथ सर्वेष्वेवार्थेषु सम्बद्ध शब्द (१) तत्राप्याह । सममित्यादि ।
सममेककाल गवस्मिन्नर्थे सम्बन्धस्यावस्थानेषु कल्प्यमान इष्टो योर्थस्तस्मिन्
प्रतिनियामाभावात् (१) ततः सर्वार्थसाधारणादर्थविशेषस्याभिमतस्य प्रतीतिर्न-
१५०६ स्यादिति कृत्वा^७ अनेकार्थसम्बद्धोऽपि शब्द पुरुषसंस्काराद् इष्टार्थनियम प्रतिपद्यत
इत्यङ्गीकर्तव्यन्तत्र च पूर्ववत् प्रसंगः । “अनेकार्थाभिसम्बन्धे विरुद्धव्यक्तिसम्भवे”
(१।२३१) इत्यादिना य उक्तम् । एवन्तावन्नित्यत्वे सम्बन्धस्यानित्यत्वेऽप्य-
पुरुषाधीनत्वे दोष उक्तः । पुरुषेच्छावृत्तो च सम्बन्धस्य पुरुषेष्टत्वमिति कृत्वा
विप्रलम्भनशङ्का । विसम्यादहेतोः पुरुषपर्याभ्युपगमात् ।

ख अपि चेत्यादि^१ तत्रैव दूषणान्तरमाह । द्विविधो हि शब्दानां विषयः ।
साक्षाज्जातिस्तल्लक्षिता च व्यक्तिगतिः । (१) तत्र यदि व्यक्त्या सह सम्बन्ध-
स्तत्राह । सम्बन्धविना वाच्यानामर्थानामनित्यत्वात् । तेषु विनश्यत्सु सम्बन्ध-
स्यापि तदाश्रितस्य विनाश इति न सम्बन्धोऽस्ति नित्यता । पराश्रय इति परस्सम्बन्धी
आश्रयोऽप्येति कृत्वा । सम्बन्धविना सम्बन्धस्याप्रतिबन्धे सति तयोः सम्बन्ध-
नोऽस्सम्बन्धिताया अयोगात् । न ह्यप्रतिबन्धेन केनचित् कश्चित् तद्वान् भवति
गौरिवाक्येन । स चाश्रयः शब्दार्थसम्बन्धस्यानित्योर्थानामनित्यत्वात् । अपाये
विनाशोऽस्याश्रयस्य सम्बन्धस्याप्याश्रितस्यापायः । प्रदीपापाये प्रभाया इव
तदाश्रिताया । अन्यथा यदाश्रयापायेऽप्याश्रितो नापैतीतीष्यते तदाश्रयाभिमत
सम्बन्धो नाश्रितः स्यात्^४ । तत् आश्रयविनाशोविनाशान्न नित्यः सम्बन्धः ।

नित्यस्यानुपकार्यत्वादकुर्वाणश्च नाश्रयः ।

यदि जाते^७र्वाच्यत्वाददोष इति चेत् । न । तद्वचने प्रयोजनाभावादिति ४९०a
निर्वोदितमेतद् । सर्वत्र च जातेरसम्भवात् अयोगो यादृच्छिकेषु व्यक्तिवाचिषु^१
अयोगः, सर्वदा जातिचोदने विशेषान्तरव्युदासेन प्रवृत्त्ययोगाच्च । तस्मादन्वयव्यति-
रेकिणोः भावाभाववतो भावस्य एव सम्बन्धः ।

अथैरतः स शब्दानां संस्कार्यैः पुरुषैर्धिया ॥२३४॥

सदाश्रयार्थश्च वक्तव्यः । तस्य सम्बन्धस्य सम्बन्धिनो केनार्थेनाश्रयादित्याश्र-
यार्थो वाच्यः । उपकारार्थो ह्याश्रयार्थः । स चेह नास्ति (१) किं कारणं (१) नि-
त्यस्य सम्बन्धस्यानुपकार्यत्वादनार्थेयातिशयत्वादनुपकार्यत्वाश्रयाभिमतो नाश्रयः
स्यात् ।

(२) स्यादेतद् (१) यदि व्यक्तिर्वाच्यता तदा स्यादगन्तरोक्तो दोषः । या^४-
वता नित्याया जातेर्वाच्यत्वाददोषः सम्बन्धिगामपायेन सम्बन्धस्यानित्यतादोषो
नास्तीति चेत् ।

नेत्यादिना प्रतिवचनं । तद्वचने जातिवचने प्रयोजनाभावादिति निर्वोदित-
मेतदव्यापो ह चिन्ता याम् (३।५५)

अपि प्रवर्तत पुमान् विज्ञायार्थक्रियाक्षमान् (१) इत्यत्रान्तरे । सर्वत्र
वाभिधाने जातेरसम्भवात् कारणात् । जातिचोदनाया अयोगः । यथा यादृच्छिकेषु
व्यक्तिवाचिषु^५ बाह्यां निमित्तमन्तरेण शब्दप्रयोगेच्छा यदृच्छा । तस्यां भवा
यादृच्छिकाः । तेषु देवदत्तादिशब्देषु व्यक्तिवाचिषु । (२३४)

५. चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति केषांचिद्दर्शनं । जातिशब्दा गुणशब्दाः
क्रियाशब्दा यदृच्छाशब्दा इति । तेषां मतेनैतदुक्तं । अथ देवदत्तादिशब्दोप्यव-
स्थाभेदेन जातिवाचक इष्यते । तदा सर्वदा जातिचोदनेभ्युपगम्यमाने शिषो-
षान्तरव्युदासेन व्यक्त्यन्तरपरित्यागेन क्वचिदभिमते व्यक्त्यन्तरे प्रवृत्त्ययोगाच्च
न जात्यभिधानं । दृष्टा च गोस्वामिना गामानयेत्युक्तेऽन्यस्वामिकगोव्युदासेन
विनियता एव गोरानयनार्थप्रवृत्तिः सा चैवं स्यात् । यदि प्रकरणादिना गोशब्दो
विशेषवृत्तिः स्यात् । न च गोर्थस्यानयनमस्तीति वाक्यार्थप्रतीतिरपि न स्यात् ।
तस्मान्न सर्वत्र जा^७तिचोदते । यत एवं वास्तवः सम्बन्धो न संगच्छते प्रकृति- १५ १a
भिन्नानां । तस्मादन्वयव्यतिरेकिण इति भावाभाववतो भावस्य कार्योभिमतस्य (१)
कारणाभिमतभावाभावद्वारेण यौ भावाभाधौ स एव सम्बन्धः जन्यजनकभाव

तावेव भावाभावावाश्रित्य असंसृष्टावपि व्यवहारभावनातः संसृष्टपुरुषस्य भात इति पौरुषेयो भावानां संश्लेषः ।

किं च, आश्रयविनाशो^३ सम्बन्धविनाशाद्, स वा शब्दः पूर्वेषु न योज्यतेऽ-
सम्बन्धिनो यतः । तत्र उत्पन्नोत्पन्नाश्च भावा अवाच्याः स्युः असम्बन्धिनो यतः ,
स्थितसम्बन्धाभावात्^४ । तत्रापि-----

अर्थैरेव सहोत्पादे;

अकल्प्यमाने ।

न स्वभावो विपर्ययः ।

शब्देषु युक्तः;

अथ सम्बन्धविनाशोऽर्थान्तरेऽभावो अर्थानामवाच्यता वा सा भूदिति कृत्वा

एवा^१ भिन्नानां सम्बन्ध इति यावत् ।

यत एवमतः कारणादर्थैः कारणभूतैस्सह कार्यात्मनां शब्दानां सम्बन्धः पुरुषैः
कर्तृभिर्द्विधा बुद्^१या संस्कार्यो व्यवस्थाप्यः । अर्थे सति शब्दस्य प्रयोगादसति
नाप्रयोगात् । अथ भावाभावद्वारेण शब्दस्य यो भावाभावा तावार्थाश्च बुद्^१या
शब्दार्थयोः सम्बन्धो व्यवस्थाप्यते इति वाच्यार्थः ।

६. एतदेव व्याचष्टे । तावेवेत्यादि । अर्थद्वारेण शब्दस्य यो भावाभावा
तावार्थाश्च स्वभावेनासंसृष्टावपि शब्दार्थावसम्बन्धिनी संसृष्टौ सम्बन्धौ पुरुषस्य
प्रति^२भातः । विकल्पबुद्धौ प्रतिभासेते । कुतः (१) व्यवहारभावनातः । अनादि-
कालीनव्यवहाराभ्यासतः । इति हेतोः पौरुषेयो भावानां शब्दार्थानां संश्लेषः
सम्बन्धः । व्यवहारासनावलेनावस्थाप्यमानत्वात् ।

७. वस्तुभूतसम्बन्धाभ्युपगमेऽयमपरो दोष इत्याह । किञ्चेत्यादि । वाच्यत्वे-
नाभिमतस्याश्रयस्य विनाशादविनष्टे सम्बन्धे । स तस्य ता^३वकत्वेनाभिमतः
शाब्दो सम्बन्धः । नास्य सम्बन्धोस्तीति कृत्वा तदभावस्तस्मादसम्बन्धात् पुनर-
पूर्वेषु वाच्येन न योज्येत । ततश्चोत्पन्नोत्पन्नाश्च भावा अवाच्याः स्युरसम्बन्धिनो
यतः । असम्बन्धिन एव कुतः (१) स्थितसम्बन्धाभावात् । ये य उत्पद्यन्ते तेषु
तेषु न तावदुत्पादात् पूर्व सम्बन्धः स्थितो द्विष्टस्य तस्य सम्बन्धिनमन्तरेण स्थाना-
योगात्^४ तत्रापीत्यादि । तत्राप्युत्पन्नोत्पन्नेष्वर्थेषु तैरेवार्थैस्सह सम्बन्धस्योत्पादे

^१ In the margin.

उत्पन्नोत्पन्नोऽर्थः सम्बन्धवान् यद्युत्पद्यते, सम्बन्ध उत्पन्नोऽपि न शब्दे स्यात् । तेन असम्बन्धिस्वभावस्य स्वभावविपर्ययमन्तरेण तद्भावायोगात् । अर्थेन^६ सहोत्पन्नस्य अन्यतः सिद्धस्यानुपकारिणि शब्देऽसमाश्रयत्वाच्च ।

तस्यापि तदुत्पत्तिसहकारित्वे समर्थस्य नित्योत्पादनप्रसंगः । अनपेक्षत्वात्, नित्यस्यानु^७कारात् । असामर्थ्येऽपि पश्चाद् अशक्तिः स्वभावाभागात् ।

490b

सम्बन्धे नायं दोषो विकल्प्यते ॥२३५॥

न हि भावश्लेषापेक्षी पुरुषभावनप्रतिभासी तदपेक्षालक्षणः सम्बन्धः ।

कल्प्यमाने । न स्वभावविपर्ययः शब्देषु युक्तः । योसी पश्चादर्थेन सम्बन्ध उत्पद्यते । तत्सम्बन्धिस्वभावता पूर्वन्नास्ति सम्बन्धाभावात् पश्चात् भवतीति स्वभावविपर्ययः शब्दानां स्यात् । स च नित्यत्वान्न युज्यते ।

अर्थेत्यादि व्याख्यानं । पूर्वसम्बन्धविनाशे विनष्टः सम्बन्धो यस्य शब्दस्य तस्यार्थान्तरे पश्चादुत्पन्ने वैगुण्यं सम्बन्धवैकल्यं तस्मान्चार्थागाम्पश्चादुत्पन्ना-नामवाच्यता भा भूदिति कुरुतेत्यन्तोत्पन्नोऽर्थः सम्बन्धवान् अगृहीतसम्बन्ध एव यद्युत्पद्यते । तथापि सम्बन्ध उत्पन्नोपि न शब्दे स्यात् । शब्दस्तेन सम्बन्धेन तद्वान्न स्यात् । किङ्कारणं (१) तस्य शब्दस्य तेन पश्चादुत्पन्नेन सम्बन्धेना-सम्बन्धि^८स्वभावस्य तद्भावायोगात् । तेन सम्बन्धेन सम्बन्धिस्वभावायोगात् । कदा (१) स्वभावविपर्ययमन्तरेण । पूर्वसम्बन्धिस्वभावत्यागमन्तरेण दोषान्तर-मप्याह । अर्थेन सहोत्पन्नस्य च सम्बन्धस्य शब्दाद्व्यतः सिद्धस्यानुपकारिणि शब्दे तस्यासमाश्रयत्वाच्च । तद्भावायोग एव । (२३४)

अथ तस्यापि शब्दस्य तदुत्पत्तिसहकारित्वे सम्बन्धो^७(त्प)तिं प्रति सहका- 151b
रित्वे कल्प्यमाने । समर्थस्य शब्दस्य नित्योत्पादनप्रसंगः । सर्वकालं सम्बन्धजनन-प्रसंगः । किं कारणं (१) सहकार्यनपेक्षत्वात् । अनपेक्षत्वं पुनर्नित्यस्य शब्दस्य महकारिभिरनुपकारात् । अथासमर्थः सहकार्यपेक्षया जनयेत् । तदा प्राक्सम्ब-न्धजननं प्रत्यसामर्थ्येपि पश्चादप्यर्थे सन्निधिकालेप्यशक्तिः । किं कारणं (१) पूर्वसमर्थस्वभावत्यागात् । वस्तुभू^९ते सम्बन्धे यो दोषोयम्विकल्पिते बुद्धिसन्द-दिशते सम्बन्धे नास्ति ।

न हीत्यादि व्याख्यानं । तदपेक्षा तेषाम्भावानां परस्परपेक्षा कुतश्चिन्नि-मित्ताद् बुद्धिपरिकल्पितात् । तल्लक्षणसम्बन्धः पुरुषभावनप्रतिभासी (१) पुरुषस्य भावनाभ्यासवती विकल्पबुद्धिस्तत्र प्रतिभासितुं धीलमस्येति कृत्वा । स चैवं पौरुषेयस्सम्बन्धो न भावश्लेषापेक्षी । भावश्लेषो भिन्नता तदपेक्षी न भवति^{१०}

सोऽयं निन्धानामपि स्वभावानुसारवर्त्यन्तं कृतान्वितं स्वयमुत्प्रेक्ष्य धारयेदिति न च तावता ते च्यवनधर्माणः ।

यदुक्तं प्राग्, आश्रयस्यापायेन आश्रितसम्बन्धस्य^२ विनाशात् अनित्य इति । तत्र—

नित्यत्वादाश्रयापायेऽप्यनाशो यदि सम्मतः ।

नित्येष्वश्रयसामर्थ्यं किं येनेष्टः स आश्रयः ॥२३६॥

श्रूयते जात्याश्रयोनित्यत्वे^३ आश्रयस्य सहविनाशोऽपि नेति । अथ नित्येषु प्राश्रयसामर्थ्यस्य पक्ष्याग्नौ, येन अस्य आश्रयः स्यात् । कृतस्य करणाभावात्, कारकस्य आतपेक्षत्वात्^४ ।

आश्रयाद् जातेः सम्बन्धस्य च व्यक्तितः उपकाराश्रय इति चेत् ।

ज्ञानोत्पादनहेतूनां संबन्धात् सहकारिणाम् ।

सर्वेषाम्भावानां प्रकृतिभेदेन स्वस्वरूपावस्थानात् । केवलं सौख्यं पुरुषो नित्याना-
मपि स्वभावात्मात्मीयमपरिवर्त्यन्तं सम्बन्धिस्वभावं स्थिरमपनीयान्यं सम्बन्धि-
स्वभावमनादधत् । कुतश्चिदिति तद्भावे कस्यचिद् भावदर्शनात् । अन्तस्तथाभूत-
व्यवहारासनापरिणाकाद्वा । स्वयमुत्प्रेक्ष्येयमिह सम्बन्धमिति वष्टयेदिति । पुरुष-
व्यवहाराभ्यासात्तेपि नित्याभिगतास्तथा स्युः । पुरुषोपकल्पितसम्बन्धवन्तः स्युः ।
न न तावता ते पूर्वव्यवस्थितादसम्बन्धिस्वभावा (च्) च्यवनधर्माणः ।

एतदुक्तम्भवति । कुट्टिपरिकल्पितः सम्बन्धस्त्वतारिकल्पितः सम्बन्धस्त्वत्प-
रिकल्पितेष्वपि नित्येषु न विरुध्यते । तस्मात् स एवाश्रयितुं युक्तो न वास्तव इति ।
यदुक्तं प्रागाश्रयस्यापायेन कारणेनाश्रितस्य सम्बन्धस्य विनाशाद्वैतित्यः सम्बन्ध
इति । तत्रैतस्मिन् दूषणे नित्यत्वात् स^५म्बन्धस्याश्रयापायेऽप्यनाशो यदि जातिवदि-
त्युच्यते । यथा जातेनित्यत्वादाश्रयनाशेऽप्यनाशस्तद्वत् सम्बन्धस्येति । (२३५)

अत्राप्याह । नित्येष्वश्रयध्याभिमतेषु जात्यादिष्वपि कायषु किमाश्रयस्य
सामर्थ्येनैव । येनेष्टः सोकिञ्चित्कर आश्रयः । श्रूयत इत्यादि विवरणं । श्रूयत
इत्यनेन प्रसिद्धिमाश्रयेतन्निर्वस्तुकमित्येतदाह (१) व्यक्त्याश्रिता । केवलस्मित्येषु
जात्यादिष्वश्रयसामर्थ्यमाश्रयकृतमुपकारस्य पक्ष्याग्नौ येनासावाश्रयाभिमत आश्रयः
स्यात् । किं कारणं (१) कृतस्य सिद्धस्वभावस्य कारणाभावात् । अकारकस्य
आश्रयस्यानपेक्षत्वात् । (२३६)

आश्रयात् सकाशाज्जातेः सम्बन्धस्य च व्यक्तितरभिव्यक्तिरूपस्य स्म (? तु)
योग्यता भवति । सैव चाश्रयकृत उपकारस्तेन कारणेन पदार्थ आश्रय इति चेत् ।

उत्तरमाह । ज्ञानेत्यादि । सहकारिणां ज्ञानोत्पादनहेतूनां प्रदीपादीनां

तदुत्पादनयोग्यत्वेनोत्पत्तिर्व्यक्तिरिष्यते ॥२३७॥

घटादि^६ष्वपि युक्तिज्ञैरविशेषेऽविकारिणाम् ।

व्यञ्जकैः स्वैः कुतः कोर्थो व्यक्तास्तेस्ते यतो मताः ॥२३८॥

सहकारिणः सकाशाद् उपादानापेक्षत्वात् ज्ञानजननंप्रति क्षणा^६न्तरस्योत्पत्तिरेव घटादीनामभिव्यक्तिः । अन्यथाऽनपेक्ष्य तदुपकारं ज्ञानजननप्रसङ्गात् ।

सामर्थ्यकारिणश्च जनकत्वात्^७, तस्य तदात्मकत्वात् । अर्थान्तरस्तेऽनुपकार- 4912
प्रसंगात् । सामर्थ्याच्च ज्ञानोत्पत्तेः घटादीनां नित्यमग्रहणं स्यात् । आलोक-

सम्बन्धाद् योग्यदेशावस्थानात् सकाशात् तदुत्पादनयोग्यत्वेन स्वानुरूपज्ञानो-
त्पादनसामर्थ्येन घटादिष्वपि व्यंग्येषु योत्पत्तिः सैव युक्तिज्ञैर्न्यायिविदिभर्व्यक्तिरि-
ष्यते । जात्यादीनान्तु व्यङ्ग्यानान्नित्यत्वानधिकारिणां व्यञ्जकत्वात् सकाशादविशेषे ।
ज्ञानोत्पादनयोग्यतानुत्पत्ती । स्वैर्व्यञ्जकैस्तेषां जा^७त्यादीनां कोर्थः ३ उपकारः 1522
कुतः (1) नैव कश्चित् । यतस्ते जात्यादयस्तैर्व्यञ्जकैर्व्यक्ता मताः । (२३७)

सहकारिण इत्यादिना व्याचष्टे । सहकारिणः प्रदीपादेः सकाशात् किम्भूतादु-
पादानापेक्षात् पूर्वको (ज्ञानजननासमर्थो) ^{११} घटादिलक्षण उपादानकारणं समर्थस्य
घटादिलक्षणस्य घटापेक्षत्वात् । ^{१२} स्वविषयज्ञानजननं प्रति योग्यस्य क्षणान्तरस्यो-
त्पत्तिरेव घटादीनामभिव्यक्तिः । अन्यथा यदि प्रदीपादेस्सकाशात् ज्ञानोत्पाद-
नयोग्यतां न लभन्ते घटादयस्तदानपेक्ष्य तदुपकारं प्रदीपोपकारं घटादीनां ज्ञान-
जननप्रसङ्गात् ।

अथ प्रदीपादेः प्रागसमर्थस्य व्यंग्यस्य सामर्थ्यं करोतीतीष्यते । तदा सामर्थ्य-
कारिणश्च प्रदीपादेर्घटादीन्प्रति जनकत्वात् । किं कारणं (1) तस्य सामर्थ्यस्य
तदात्मकत्वादव्य^{१३}थात्मकत्वात् । तस्य जनने घटादिरेव जनितः स्यात् ।

अथ माभूदेष दोष इति प्रदीपादिकृतस्य सामर्थ्यस्य व्यंग्यादर्थान्तरत्वमि-
ष्यते । तदर्थान्तरत्वे च सामर्थ्यस्याभ्युपगम्यमाने । भावस्य घटादेः प्रदीपा-
दिभिरनुपकारप्रसङ्गात् । न ह्यन्यस्मिन् कृतेन्य उपकृतो भवत्यतिप्रसंगात् ।
यच्च प्रदीपादिकृतं सामर्थ्यमर्थान्तरान्तस्माच्च घटादिज्ञानो^{१४}त्पत्तेस्सामर्थ्यमेव सर्व-
कालं गृह्यतेति स्वविषयज्ञानाजननानां घटादीनां नित्यमग्रहणप्रसङ्गात् । इष्यते
च घटादीनां ग्रहणात् । तदाप्यनालोकापेक्षग्रहणप्रसंगात् । आलोकमनपेक्ष्य
घटादीनाङ्ग्रहणमप्रसज्येतेत्यर्थः । आलोकानपेक्षैव कथमिति चेदाह । अनपे-

¹ In the margin.

² "तदपेक्षत्वात्" is missing.

मनपेक्ष्य ग्रहणं प्रसज्येतेति । अनपेक्षाऽऽत्मानुपकारात् । तद् इमे स्वविषयविज्ञान-
जनने परं^२ अपेक्षमाणाः, ततः स्वभावातिशयं स्वीकुर्वन्ति । तेनास्य ते जन्या
एव । ज्ञेयरूपासादनत्तु ज्ञानवशेन कार्यातिशयवाचिना शब्देन विशेष्यत्वा-
त्यर्थं^३ व्यङ्ग्यमित्युच्यते । नैवं जातिसम्बन्धादयः कथंचिदनुपकार्यत्वात् । अनुप-
कारिणः नैव व्यक्ता युज्यन्ते ।

सम्बन्धस्य च वस्तुत्वे^१ स्याद्भेदाद् बुद्धिचित्रता ।

स चायं सम्बन्धो वस्तु भवन्नियमेन शब्दार्थाभ्यां भेदाभेदौ नातिवर्तते ।
रूपं हि तस्य स्वभावस्यातत्त्वमेव अन्यस्वमित्युक्तं प्राक् ।

स^५ चायं चक्षुषाह्यः सन् स्वबुद्धौ तदन्यविवेकेन रूपेणाप्रतिभासमानः कथ-

क्षेत्यादि । येयं घटादीनामालोकानपेक्षा प्रसक्ता सा आत्मानुपकारा^४त् प्रदीपा-
दिभिर्घटाद्यात्मनोनुपकाराद् व्यतिरिक्तस्य हि सामर्थ्यस्य करणेन घटादीनां कश्चि-
दुपकारः । तद्विति तस्माद् इमे व्यङ्ग्याः स्वविषयज्ञानजनने । परम्प्रदीपादिक-
पेक्षमाणाः । तत इति परस्मात् स्वभावातिशयं ज्ञानजननयोग्यं स्वरूपं स्वीकु-
र्वन्ति (१) तेन कारणेनास्य प्रदीपादेस्ते व्यङ्ग्याभिमतता जन्या एव । यदि जन्या^५ः
कस्माद् व्यङ्ग्यता इत्येवमप्यपदिस्यन्त इत्याह । ज्ञेयरूपेत्यादि । व्यञ्जकात्
प्रदीपादेस्काशाज्ज्ञेयरूपस्य ग्राह्यरूपस्यासावनाल्लाभात् कारणादवश्यं तद्विषयं
ज्ञानसम्भवति (१) अतो ज्ञानवशेन । कार्यातिशयवाचिना । अगूहीतज्ञानं कार्यं कार्या-
तिशयस्तद्वाचिना व्यङ्ग्यादिशब्देन । अनागूहीतज्ञानेभ्यः कार्येभ्यो विशेष्यत्वात्यर्थः ।
यदावश्यकेणो^६ (? नो) पातज्ञानान्तदेव जन्यमपि सद् व्यङ्ग्यमित्युच्यते । यत्तु
नैवंभूतन्तत्कार्यमेवेत्युच्यत इत्येवं प्रसिद्धयर्थं व्य (ङ्) ग्याः रूपाप्यन्त इत्यर्थः । नैवं
जातिसम्बन्धादय इति । जातिश्च सम्बन्धश्च तावादी येषां । आदिशब्दादन्यस्यापि
नित्याभिमतस्याश्रितस्य परिग्रहः । कथंचिदाश्रयाभिमतानुपकार्यत्वात् । तेनानु-

१५२b पकारिणो नैव व्यक्ता युज्यन्त इति स^७म्बन्धः ।

न च सम्बन्धस्त्रिप्रमाणक इति दर्शयितुमाह । सम्बन्धस्य च वस्तुत्वे सम्ब-
न्धभ्यां सम्बन्धस्य भेदात् तृतीयः सम्बन्धाख्यो भावो जातः । स च यदुपलब्धि-
लक्षणप्राप्तस्तदा पदार्थत्रयात्मनस्त्वेन स्याद् बुद्धिचित्रता । स चायं शब्दार्थयो-
ः सम्बन्धो वस्तु भवन्नियमेन शब्दार्थाभ्यां भेदाभेदौ नातिवर्तते कामति । भेदा-
भेदव्यतिरिक्तः प्रकारो भविष्यतीति चेदाह ।^१ रूपं हीति यतो रूपं स्वभावो
वस्तु तस्य स्वभावस्यातत्त्वमेवातद्भाव एवान्यस्वमित्युक्तं प्राक् । “रूपस्यातद्-

न्तथा स्यात् । अविवेकादर्शनयोर्विवेकसत्ता विपर्ययाश्रय^१त्वात् । अन्यथा तत्स्थितेरभावप्रसङ्गः । ते च अतीन्द्रियत्वात् अप्रतिभासमानेऽपि न दोष इन्द्रियाविवदिति चेत् ।

न । ततोऽप्रतिपत्ति^२प्रसंगात्, अप्रसिद्धस्य च अज्ञापकत्वात् । सन्निधिमाम्रेण ज्ञापनेऽव्युत्पन्नानामपि स्यात् । 491b

नानुमानात् प्रतिपत्तिः, लिङ्गाभावात् दृष्टान्तासिद्धेः^३ । तत्राऽपि इन्द्रियत्वेन

भूतस्यान्यत्वाव्यतिक्रमादि^४त्यत्रान्तरे ।^१

स चायं सम्बन्ध ऐन्द्रियः सन् स्वबुद्धौ सम्बन्धालम्बनायां बुद्धौ । तदन्यविवेकेनेति । तस्मात्सम्बन्धादन्यस्सम्बन्धो ततो विवेकेनार्थान्तरेण रूपेणाप्रतिभासमानः कथन्तथा स्यात् तदन्यविवेकि रूपं कथं स्यात् । किं^२ कारणं (१) दृश्यस्य प्रत्यक्षादर्थविवेकोऽप्युत्तरभावः । (१) यच्चादर्शनन्तयोर्दृश्याविवेकादर्शनयोर्व्यथाक्रमं विवेकसत्ता विपर्ययाश्रयत्वात् । विवेकविपर्ययो विवेकाभावस्तस्य दृश्याविवेक आश्रयः । सत्ताविपर्ययोसत्त्वन्तस्य दृश्यादर्शनमाश्रयः । तेनायमर्थः (१) यद्यतो भेदेन नोपलभ्यते तत्ततो नान्यत् । यद्यत्^३ दृश्यं सन्नोपलभ्यते तन्नास्तीति या^४वत् ।

अन्यथेति । यद्यतोर्थान्तरमभ्युपगतं दृश्यं च तस्य तस्मादविवेके सत्यदर्शने च यदि विवेकः सत्ता च कल्प्यते । तदा तत्स्थितेरविवेकाभावयोर्व्यवस्थितेरभावप्रसङ्गः । तथा हि दृश्याविवेकादर्शने अस्या व्यवस्थाया निमित्ते । ते चेति^५ विवेकाभावयोर्न साधनमिष्टे तदा तद्वधवस्थोच्छिद्यते । अतीन्द्रियत्वात् सम्बन्धस्य विवेकेन बुद्धाववप्रतिभास^६नेपि न यथोक्तदोष इन्द्रियाविवदिति चेत् । यथेन्द्रियव्यवस्थादि रूपादिभ्यो विवेकेन बुद्धौ न प्रतिभासतेऽप्य च व्यतिरिक्तमस्ति । तद्वत् सम्बन्धो भविष्यतीत्यर्थः ।

नेत्या चार्यैः । नातीन्द्रियस्सम्बन्धः । ततोतीन्द्रियात् सम्बन्धादर्थस्याप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् । किं कारणं । अप्रसिद्धस्य स्वेन रूपेणानिश्चितस्याज्ञापकत्वात् । न हि येन सह यस्य सम्बन्धो^७ न गृह्यते तद्द्वारेण तस्य प्रतीतिर्युक्ता ।

अथाज्ञात एव सम्बन्धो^८ ज्ञापयतीन्द्रियवदित्याह । सन्निधिमाम्रेणेत्यादि । सम्बन्धस्य सन्निधिमाम्रेण सत्तामात्रेणार्थज्ञापनेभ्युपगम्यमाने शब्दार्थसम्बन्धप्रत्यव्युत्पन्नानाम^९प्यस्यार्थस्यायम्वाचक इति प्रतिपत्तिः स्यात् ।

स्यान्मतम् (१) अस्त्येव सम्बन्धस्य विवेकेनोपलब्धिः । सा तु न प्रत्यक्षात्

^१ B. यच्च ।

^२ B. ते चेद् ।

^३ B. प्राप्य ।

साधनापेक्षणात् ।

इन्द्रियादिषु तुल्यमिति चेत् । न । तेषामन्यथानुमानात् । ज्ञानं केषुचित् सत्सु अन्वयवत् व्यतिरेकवच्च तन्मात्रादसम्भवं तद्व्यतिरेकापेक्षां च साधयति ।

ततः कार्यद्वारेणेन्द्रियसिद्धिः । नैवं सम्बन्धस्य ।

तस्यैवासिद्धौ तत्कार्यस्यैव ज्ञानाभावात्^१ । न हि शब्दरूपमर्थो वा लिङ्गम् । तयोः सर्वत्र योग्यत्वात् । अर्थविशेषप्रतीतिसमाश्रयस्य अप्रत्यायनात् न प्रतीतिः ।

किन्तु ह्यनुमानादित्यत आह । जानुमा^२नात् प्रतिपत्तिस्सम्बन्धस्य । कुतो लिङ्गाभावात् । न हि सम्बन्धसाधनं किञ्चिल्लिङ्गमस्ति । अर्थप्रतीतिरपि न लिङ्गं दृष्टान्तसिद्धेः । न हि क्वचिद् दृष्टान्ते सम्बन्धकार्याऽर्थप्रतीतिः प्रतिपन्ना । किङ्कारणं (१) तत्रापि दृष्टान्तत्वेनोपनीते सम्बन्धस्यातीन्द्रियत्वेन कारणेन साधनापेक्षणात् । न चास्ति साधनं (१) तत्रापि दृष्टान्तसिद्धेः ।

153a तदेतद् दृष्टान्तरहितत्वमिन्द्रियादिष्वतीन्द्रिये^३षु सत्तासाधकेतुमाने क्रियमाणे तुल्यमिति चेत् । न तुल्यं । कुतः । तेषामिन्द्रियादीनामन्यथानुमानात् । न-प्रत्यक्षाणामिन्द्रियादीनामिदन्तया किञ्चिद् रूपं प्रसाध्यते । येन तुल्यो दोषः स्यात् । किन्तु ज्ञानं कार्यभूतं प्रत्यक्षं केषुचिद्वालोकादिषु सत्सु व्यतिरेकान्वयवत् । निमीलितलोचनाद्यवस्थासु व्यतिरेकवत् । उन्मीलित^४लोचनाद्यवस्थासमन्वयवत् । तदेवंभूतं ज्ञानं कार्यन्तन्मात्रासम्भवं । येषु सत्स्वप्यभवद् दृष्टन्तन्मात्रादसम्भवमनुत्पत्तिमात्मनः साधयति । तद्व्यतिरिक्तापेक्षां च । यथा सन्निहितकारणाद् व्यतिरिक्तकारणापेक्षाञ्च साधयति ।

अस्ति किमपि कारणान्तरमिति । ततो यथोक्तान्वयात्^५ कार्यद्वारेणेन्द्रियसिद्धिः । कारणान्तरवैकल्यासम्भविनश्चांकुरादयोत्र दृष्टान्तः । नैवं सम्बन्धस्य चक्षुरादिव^६त्कार्यव्यतिरेकेणानुमानं । विशेषानुमानात् । तथा हि सम्बन्धोस्तीति यदनुमानन्तद्विशेषस्यैवानुमानं ।

तच्चायुक्तं । किं कारणं । तस्यैव सम्बन्धस्यासिद्धौ सत्यान्तत्कार्यस्यैव सम्बन्धकार्यस्यैव ज्ञानस्याभावात् । शब्दार्थो लिङ्गमिति चेदाह । न हीत्यादि । न हि तत्र सम्बन्धविशेषे शब्दरूपमर्थो वा लिङ्गं । किं कारणं (१) तयोः शब्दार्थयोस्सर्वत्र योग्यत्वात् । सर्वस्य शब्दस्य सर्वस्मिन्नर्थे वाचकत्वेन योग्यत्वात् सर्वस्य चार्थस्य सर्वस्मिन् शब्दे वाच्यत्वेन योग्यत्वात् ।^७ अर्थविशेषप्रतीतिश्च कारणं सम्बन्धविशेषस्तस्य चार्थविशेषप्रतीतिसमाश्रयस्य सम्बन्धस्यानियताभ्यां शब्दार्थ-

^१ B. कार्यन्तन्मात्रा० । ^२ B. ०क्तान्वयायात् । ^३ B. सर्वस्य चार्थस्य सर्वस्मिन् शब्दे वाच्यत्वेन योग्यत्वात्—added

न ह्यसत्यां सम्बन्धविशेषेण सा युक्ता । तस्यां वा अनिमित्तायां तद्विशेषः प्रतीति-
नियमवत् प्रतिपादनमप्यनिमित्तं शब्दानां क्लेश्यते ? ततस्तल्लिङ्गं सदृशं अवि-
शेषेण सम्बन्धं गमयेत् । तस्माद^६विशेषेणैव सर्वस्यार्थस्य प्रतीतिः स्यात् । तस्मात्
सम्बन्धसिद्ध्याऽर्थप्रतीतेर्न कश्चित् सम्प्रदायं अपेक्षेत ।

सम्प्रदायसहितस्य लिङ्गत्वमिति चेत् । तत् किमनया परम्परया ? स एव
सम्प्रदायापेक्षोऽर्थज्ञापनं किल करोति ?

भ्यामप्रत्यायनात् । प्रत्यायने वा विशेषाभावे न सर्वसम्बन्धप्रतीतिः सर्वार्थगतिः
स्यात् । न चैवम् (१) तस्मादनियता^७भ्यां शब्दार्थाभ्यामप्रतीतिरस्य सम्बन्धस्य ।

यदि च शब्दार्थानां सम्बन्धेन सह सम्बन्धविशेषः सिद्धः स्यात् क्वचित्तदा
सम्बन्धविशेषप्रतीतिः स्यात् । न ह्यसत्यां सम्बन्धविशेषेण शब्दानां सम्बन्धसिद्धौ
सा सम्बन्धविशेषप्रतीतिर्युक्ता ।

अथ पुनस्सम्बन्धमन्तरेण शब्दात् सम्बन्धविशेषप्रतीतिरिष्यते तस्याम्बा
सम्बन्धप्रतीताबनिमित्तायामिष्यमाणाया^८न्तद्विशेषः प्रतीतिनियमवत् सम्बन्ध-
विशेषप्रतीतिप्रतिनियमवद्^९ अर्थप्रतिपादनमप्यनिमित्तं शब्दानां क्लेश्यते ।
तच्छब्दार्थस्वभावं लिङ्गं सदृशानुत्पन्नं सर्वसम्बन्धे^{१०}(१) ततश्चाविशेषेण शब्दः
सर्वं सम्बन्धज्जमयेत् तदाऽविशेषेणैव सर्वस्यार्थस्य प्रतीतिः स्यात् । सर्वस्य पुरु-
षस्य गृहीतसमयस्यागृहीतसमयस्य^{११} सर्वार्थप्रतीतिः स्यात् । तस्माद् यथोक्ते^{१२}न
न्यायेन सम्बन्धसिद्ध्याऽर्थप्रतीतेः कारणान्न कश्चित् पुरुषोर्थप्रतीतीं संप्रदायं
परोपदेशमपेक्षेत ।

न केवलस्य शब्दस्य सम्बन्धसिद्धौ लिङ्गत्वं किन्तु संप्रदायसहितस्य लिङ्ग-
त्वमिति चेत् । तत्किमिदानीमनया परम्परया । सम्प्रदायस्ततः शब्दस्य लिङ्गत्व-
न्तस्मात् सम्बन्धप्रतीतिस्ततोर्थस्य प्रत्यायनमिति किमनया परम्परया ।^{१३} स एव 153b
शब्दः केवलो वस्तुभूतसम्बन्धरहितस्सम्प्रदायापेक्षोर्थज्ञापनं किल करोति येन
सम्बन्धोपरः कल्प्यते ।

अत एवार्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्यापि शक्तिसम्बन्धकल्पना निरस्ता । शक्ति-
मन्तरेण संकेतबलादेवार्थप्रतीतिसम्भवात् ।^{१४} तेन “सम्बन्धस्त्रिप्रमाणक” इति
यदुच्यते तदपास्तं ।

^९ B. तद्विशेषप्रतीतिप्रतिनियतवत् ।

^{१०} B. तुल्यं सम्बन्धः ।

^{११} B. च—added.

^{१२} B. सद्भावात् ।

492a स च शब्दो यदभिप्रायैः प्रयुज्यमानो दृष्टोऽन्यथा न दृष्टः । दर्शना^१दर्शनाभ्यां धूमादिवत् प्रतीतिं जनयतीति अविनाभावाख्यः सम्बन्धः । न चात्र अन्यस्य सामर्थ्यं पश्यामः^२ ।

अथापि शब्दार्थयोः सम्बन्धो नान्यस्य—

ताभ्यामभेदे तावेव नातोऽन्या वस्तुनो गतिः ॥२३९॥

रूपभेदनिबन्धनत्वात् व्यवस्थान्तरस्य । तद्रूपं तु तदेव स्यात् ।^३ परमभेदस्तु स्यात् पूर्वोक्तेन क्रमेण । स चाविरुद्ध एव, न तु वस्तुभेदः । न भेदाभेदौ मुक्त्वा वस्तुनोऽन्या गतिः ।

तस्य वस्तुनो लक्षण^३त्वात् । रूपस्य चैतद् विकल्पानतिवृत्तेः । किञ्च ।

स च शब्दो यदभिप्रायैर्यदर्थप्रतिपादनाभिप्रायैः पुरुषैः प्र^४युज्यमानो दृष्टः समयकालेऽन्यथा न दृष्ट इति विवक्षितार्थविपर्ययेण प्रयुज्यमानो न दृष्टः । एतेनान्वयव्यतिरेकावुक्ता । (२३८)

इति यथोक्ताभ्यान्दर्शनादर्शनाभ्यान्तस्यार्थस्य प्रतीतिञ्जनयति धूमादिवत् । स एव दर्शनादर्शनशब्दाभ्यां सूचितः शब्दार्थयोरविनाभावाख्यः सम्बन्धः । न चात्राप्रतीतिजनने यथोक्तमविनाभावं मुक्त्वान्यस्य वस्तुभूतस्य^५ सम्बन्धस्य सामर्थ्यं-
स्पश्यामः । नापि तस्य सम्बन्धस्य सिद्ध्युपायं सिद्धिनिमित्तं किञ्चित् पश्यामः ।

एवन्तावत् सम्बन्धिभ्यां सम्बन्धभेदाभ्युपगमे दोषमुक्त्वाऽभेदाभ्युपगमेपि दोषमाह । अथेत्यादि । ताभ्यामिति सम्बन्धिभ्यां सम्बन्धस्याभेदे सति । तावेव सम्बन्धिनावेव शब्दार्थौ केवलमिति न सम्बन्धो नाम कश्चित् । तत्त्वान्यत्वरहितस्तर्हि सम्बन्धो भविष्यतीति चेदाह । नात इत्यादि । अतस्तत्त्वान्यत्वविकल्पादन्या नास्ति वस्तुनो गतिः ।

रूपेत्यादि विरणं ।^६ रूपभेदः स्वभावभेदः । तन्निबन्धनत्वाद् व्यवस्थान्तरस्येति स्वभावान्तरव्यवस्थानस्य । यत्तु न भिन्नरूपं, किन्तु तद्रूपं सम्बन्धिरूपमेवेष्टं सम्बन्धाख्यम्वस्तु । तत्तदेव स्यात् । सम्बन्धिस्वभावमेव स्यान्नान्यत् । कथन्तर्ह्यनयोः सम्बन्ध इति^७ प्रतीतिरित्याह । धर्मभेदस्तु परिकल्पितः स्यात् । पूर्वोक्तेन क्रमेणान्यापोहविहितेन व्यावृत्तिभेदसमाश्रयेण । स च व्यावृत्तिभेदः । कल्पनाकृत एकस्मिन्नप्यविरुद्धः । न तु वस्तुभेद एकत्राविरुद्धः किन्तु विरुद्ध एव । एकस्य परमार्थेन नानात्वायोगात् न भेदाभेदौ मुक्त्वा वस्तुनोऽन्या गतिः ।

भिन्नत्वाद्वस्तुरूपस्य सम्बन्धः कल्पनाकृतः ।

इत्युक्तं प्राक् । न हि श्लेषलक्षणः सम्बन्धिनोऽश्लिष्टेषु पदार्थेषु सम्भवति ।
न च तयोः सम्बन्धस्य अर्थान्तरमपि भवति । एवम्—

सद् द्रव्यं स्यात् पराधीनं सम्बन्धोऽन्यस्य वा कथम् ॥२४०॥

न हि सिद्धं सत् परमपेक्षते^६ । अनपेक्षत्वेन स्वतन्त्रञ्च न सम्बन्धः । द्रव्य-
मिति स्वभाव उच्यते । स कथं परभावस्य श्लेषः स्यात् । न स्वभावान्तरस्य
सत्तयाऽन्यः श्लिष्टो नाम^७ । अश्लिष्टेन नाभूत्, श्लिष्टेन तु स्यादिति चेत् । न ।
यस्तौ श्लेषयेत्, तस्यैव ताभ्यां श्लेषासिद्धेः । तदिमौ यद्यर्थान्तरेण^७ श्लिष्यतः 492b

कुतस्तस्य वस्तुनो रूपलक्षणत्वात् स्वभावलक्षणत्वात् । रूपस्य चैतद्
विकल्पानतिवृत्तेः । भेदाभेदविकल्पानतिवृत्तेः । भिन्नत्वाद् वस्तुरूपस्य शब्दार्थ-
स्वरूपस्य । न रूपश्लेषलक्षणसम्बन्धो भाविकः किन्तु कल्पनाकृत एवेत्युक्तं प्राक् ।
“पुरुषस्य व्यवहाराभ्यासादसंसृष्टावपि संसृष्टौ तौ भासेते तद्वशात्सम्बन्ध-
व्यवस्थेत्या” दिना । न हि श्लेषलक्षणसम्बन्धिनोः परस्परमभिन्नतालक्षणः
सम्बन्धोऽश्लिष्टेष्वसंसृष्टेषु पदार्थेषु सम्भवति । शब्दार्थानां रूपश्लेषादर्थान्तरमेव
तृतीयमवस्तु सम्बन्ध इत्याह । न चेत्यादि । (२३६)

यस्मान्निष्पन्नं सत् तदर्थान्तरम्पराधीनं कथं । सम्बन्धाधीनं कथम्भवेत् ।
सम्बन्धाधीनञ्च सम्बन्ध इष्यते द्विष्टत्वात् । नापि तदर्थान्तरम्परश्लेषरूपत्वा-
त्सम्बन्धो युज्यत इत्याह । द्रव्यम्पदार्थान्तरञ्च^७ कथमन्यस्य सम्बन्धिनः सम्बन्धः 154a
स्यात् ।

एतेनार्थान्तरत्वे सम्बन्धस्य सम्बन्ध्याश्रितत्वम्परश्लेषरूपत्वञ्च यत्परेणे-
ष्टन्तदुभयं निरस्तं ।

यदि नामार्थान्तरं कस्मात् पराधीनं न भवतीत्याह । न हीत्यादि । यस्मान्न
हि सिद्धं सत् परमपेक्षते । निष्पन्नस्य सर्वनिराशंसत्वात् । अनपेक्षत्वेन स्वतन्त्र-
ञ्चान्यस्य न सम्बन्धः । ¹न चार्थान्तरं सम्बन्धो युज्यते (१) यस्माद् द्रव्यमिति
स्वभाव उच्यते पदार्थान्तरमेवोच्यते (१) स कथं परभावस्य सम्बन्धिनोः श्लेषः
स्यात् । नैव स्यात् । नापि श्लेषहेतुर्भवति । किं कारणं । यस्मान्न स्वभा-
वान्तरस्य तृतीयस्य सत्तयान्यः सम्बन्धिनोः स्वभावः श्लिष्टो नामाभूदश्लिष्टे-
नासम्बन्धेन सम्बन्धाख्येन श्लिष्टो भावः । श्लिष्टेन तु श्लिष्टः स्यादिति^७ चेत् ।

नैतदेवं । किं कारणं (१) तस्यैव सम्बन्धाख्यस्य ताभ्यां सम्बन्धिभ्यां श्लेषा-

तदाऽतिप्रसंगः विशेषाभावात् ।

किञ्च—

वर्णा निरर्थकाः सन्तः पदादिपरिकल्पिताः ।

अवस्तुनि कथं वृत्तिः सम्बन्धस्यास्य वस्तुनः ॥२४१॥

वाचको हि वचनांगेन तद्वान् स्यात् । सन्तोऽपि वर्णा अवाचकाः ।

तद् न तेषु वाच्यवाचकभावसम्बन्धो वर्तते । तद्वृत्तौ स्वरूपहानिप्रसंगात्^२ ।

क्रमविशेषेण वर्णा एव वाचका इति चेत् ।

सिद्धेः । यस्सम्बन्धः सृष्टः सन् तौ सम्बन्धिनौ इलेषयेत् । तदयमित्यादि । यद्यर्थान्तरेण तृतीयेन सम्बन्धिनौ श्लिष्यतस्तदातिप्रसंगः । सर्वो येन केनचित् तृतीयेन श्लिष्टः स्यात् । विशेषाभावात् । न हि सम्बन्धाभिमतस्यान्यस्य च पदार्थान्तरेण सम्बद्धत्वे कश्चिद् विशेषोऽस्ति । (२४०)

किञ्च ।^३ वर्णा ये सन्तो वस्तुसन्तस्ते तावन्निरर्थकास्ततो न ते वाचकास्तेन न तत्र वाच्यवाचकसम्बन्धस्य वृत्तिः । पदादेस्ताहि सार्थकत्वात् तत्र सम्बन्धवृत्तिर्भविष्यतीत्याह । पदादिपरिकल्पितमादिशब्दाद् वाक्यम्वाचकम्भवेत् । तस्मिंश्च परिकल्पिते पदे वाक्ये वाऽवस्तुन्यवस्तुस्वभावे । कथं सम्बन्धस्य वाच्यवाचकत्व-लक्षणस्य वस्तुनो वस्तुस्वभावस्य कथम्प्रवृत्तिर्नैव ।

वाचको ह्रीत्यादि विवरणं । वाचको हि वचनांगेनोक्तिनिमित्तेन सम्बन्धा-ङ्ग्येन तद्वान् सम्बन्धवान् स्यात् । सन्तोऽपि विद्यमाना अपि वर्णाः प्रत्येकमर्थ-प्रतिपादकत्वात् । साहित्याभावात् । नानाप्रयोक्तृप्रयुक्तेभ्यश्चार्थप्रतिपत्त्यदर्शना-दवाचकाः ।

तदिति तस्मान्न तेषु वर्णेषु वाच्यवाचकभावसम्बन्धो वर्तते । तद्वृत्तौ तेषु वाचकेषु वर्णेषु सम्बन्धस्य वृत्तौ सत्यां सम्बन्धस्य यद्वाचकत्वाङ्गत्वन्तस्य हानिप्रसङ्गात् ।

क्रमविशेषेणानुपूर्वीं विशेषेणैकप्रयोक्तृप्रयुक्ता वर्णा एव वाचकास्ततो न यथोक्तदोष इति चेत् । तदुक्तं ।

“यावन्तो यादृशा ये च यदर्थप्रतिपादने ।

वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधकाः ॥” (स्फोट० ६९)

एतदेव स्पष्टयति ।

“तिष्ठान्तु गुणभूतानामर्थप्रत्यायनं प्रति ।

साहित्यमेककर्त्रादिक्रमश्चापि विवक्षितः ॥ (स्फोट० ७०)

न । क्रमस्यान्तर्धानात् न भेदकत्वाद् । तद्रूपस्य क्रमान्तरेऽपि अविशेषात् तुल्या^३ प्रतिपत्तिः ।

अर्थान्तरत्वमपि क्रमस्य पश्चात् निषेत्स्यमानत्वात् ।

कर्तृकत्वनिमित्ते च क्रमे सति नियामकं ।

प्रयुञ्जानस्य यत्पूर्वम्बुद्धेभ्यः क्रमदर्शनं ॥ (स्फोट० ७१)

युगपद् दृष्टसामर्थ्यान्नैव^१ शक्ताः क्रमे यथा ।

भावास्तथा क्रमे शक्ता योगपक्षे न शक्नुयुः ॥” („ ७३)

किञ्चार्थप्रत्यायनं प्रति ।

“अवश्यम्भाविनी नित्यं प्रत्यासत्तिश्च^२ कस्यचित् ।

154b

न तावता व्यपेतत्वादितरेषामनङ्गता ॥ („ ८३)

यथा विसर्जनीयस्य व्यवधाने न शक्तता ।

तथैव शक्तिरन्येषामानन्तर्ये न विद्यते ॥ („ ८५)

न च यत्रैकशोऽशक्तिस्तत्र सर्वेषाम^३ शक्तता ।

रथाङ्गानि हि दृश्यन्ते शक्तानि^४ वह्नादिष्विति ॥ („ ८६)

नेत्यादिना परिहारमाह । नैतदेवं । यस्माद् वर्णभ्यः क्रमस्यान्तर्धानात् न भेदकत्वाद्-विशेषकत्वात् । न हि यद्यतो नार्थान्तरत्वेन कारणेनाभेदकत्वाद्-विशेषकत्वात् । न हि यद्यतो नार्थान्तरत्वेन तत्त्वभावस्य भेदकत्वमिति । ततश्च तद्रूपस्य वर्णात्मिकस्य क्रमस्य । रस इत्यत्र यद्रूपान्तः क्रमान्तरे सा इत्येतस्मिन्नपि वर्णवदविशेषात् तुल्या स्यादर्थप्रतिपत्तिः ।

व्यतिरिवतस्तर्हि वर्णभ्यः क्रम इत्यत आह अर्थान्तरत्वमपीति । वर्णभ्योर्था-न्तरत्वमपि क्रमस्य^२ पश्चात् निषेत्स्यमानत्वात् । यतो न युगपदुत्पन्नानामवर्णानां^३ क्रमः सम्भवत्यप्रतीतः । अयुगपदुत्पन्नानामपि नार्थान्तरभूतः क्रमोऽयुगपदुत्पा-दस्यैव क्रमरूपत्वात् । तथा हि लौकिकाः क्रमं कथयन्तोऽयुगपदुत्पादमेव कथयन्ति । तस्मादयुगपदुत्पाद एव क्रमः । नापि क्रमोऽयुगपदुत्पन्नयोरेकस्य धर्म एकप्रतीतौ क्रमस्याप्रतीतिः । नाप्युभयधर्मः । एककालमुभयस्यात्सत्त्वादसत्तत्त्वं कथं धर्मः । तस्मात् पूर्वापरयोर्भावयोः स्वरूपमेव क्रम उच्यते इति वक्ष्यति । पूर्वापररूपे च क्रमे तथापि न वर्णाः क्रमेणार्थाधिगमनिमित्तमभवन्ति । प्रत्येकमर्थप्रतिपादक-त्वात् । साहित्याभावात् । नियतक्रमवर्तिनामयोगपक्षेन सम्भूय कारित्वानुपपत्तेरिव ।

^१B. सामर्थ्या नैव ।

^२B. सर्वेष्वशक्तता ।

^३B. शक्तानि दृश्यन्ते ।

^४B. च

^५B. नास्ति वर्णानां ।

स्यादेतद् (१) यथा केवलस्य बीजस्यांकुरं प्रत्यकारकत्वेऽपि सहकारिसन्निधाने विशिष्टत्वात् कारकत्वं। तथा वर्णाः प्रत्येकमसमर्थं (अ) प्यानुपूर्वीविशेषेण विशिष्टा अर्थप्रतीतिहेतव इति।

तदयुक्तं। अन्त्यस्य हि वर्णस्य वर्णान्तरसहितस्य केवलस्य चोच्चारणे को विशेषो यत्कृतावर्थप्रतीतिभावाभावौ स्यातां।

नन्वयमेव विशेषो ये सहितासहित^६ ते।

सत्यं। कार्यकरणे हि खलु तेषां साहित्यं। न च ते यदा सन्तस्तदा व्याप्रियन्तेऽर्थप्रतीतौ। प्रत्येकमसमर्थत्वात्। नाप्यन्यवर्णकालेऽसत्त्वात्।

एष तर्हि विशेषो येयं क्वचित् प्रवृत्ता पूर्ववर्णोपलब्धिः क्वचिन्नेति।

नैतदपि सारं। न हि प्रवृत्तापूर्ववर्णोपलब्धिरन्त्यम्बवर्णम्भेत्तुमर्हत्यसत्त्वात्। अविशेषे च यत्र कार्ये वर्णानां प्रत्येकमशवितस्तत्र^६ सहितानामप्यविशेषात्। अन्धानामिवादित्यदर्शने।

तेन न च यत्रैकशो शक्तिरित्यादि निरस्तं। रथाङ्गानां हि विशेषोत्पत्तौ सत्यां साहित्यावस्थायाम्बहनादौ सामर्थ्यमन्यथा प्रत्येकवत् साहित्येऽपि सामर्थ्यं स्यात्। न च परस्परम्बवर्णानां कार्यकारणभावो येन पूर्वं वर्णाः पारम्पर्येणार्थप्रतीतौ शक्ताः स्युः।^{१७} नापि पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितस्यान्त्यस्य वर्णस्यार्थप्रतीतिहेतुत्वात् पूर्ववर्णानां पारम्पर्येण सामर्थ्यं। वर्णानुभवाहितसंस्कारस्य वर्णोप्येव स्मृतिहेतुत्वान्नार्थं। न हि गवानुभवाहितसंस्कारोऽश्वे स्मरणमुपकल्पयति। न च पूर्ववर्णाहितसंस्कारसहितान्त्यवर्णदर्शने सत्यर्थप्रतीतिदृष्टत्वात् तद्वेतुत्वं। संकेताभावेऽर्थप्रतीतिरभा^{१८}त्वात्। संकेतश्च सामान्यविषयो न वर्णस्वलक्षणविषय इति कथम्बवर्णाः क्रमविशेषेण वाचकाः।

किञ्च (१) केवलस्य वर्णस्यार्थप्रतिपादकत्वे संस्कारसहितस्यापि न तत् स्यात्। विशेषानुत्पत्तेः (१) तत्कथं कश्चिद्वर्णः साक्षादर्थप्रतिपादने समर्थः कश्चित् पारम्पर्येणेत्युच्यते। यदप्युच्यते।

“इत्थं क्रमगृहीतानां युगपद् याथवा स्थितिः।^२

ततः सा कारणं नः स्यान्नित्यमर्थधियम्प्रति ॥”^{१९}

एवं क्रमप्रतिपन्नानाम्बवर्णानां नित्यत्वाद् व्यापित्वाच्चाकशदेशे या युगपत् स्थितिरवस्थानन्तदेव निमित्तमर्थप्रतीतिं प्रतीतिं।

तदयुक्तं। प्रतीयमानो हि शब्दार्थं प्रतिपादयति न सन्निधानमात्रेण। सर्व-

पदार्थप्रतिपादनप्रसङ्गात् । न चैककर्तृकाणां योगपद्यं प्रतिभासते । नापि नित्य-
त्वं व्यापित्वं च युज्यत इति वक्ष्यतीत्यसारमेतत् ।

यच्चाप्युच्यते ।

“यद्वा प्रत्यक्षतः पूर्वं क्रमज्ञातेषु यत्परं ।

समस्तवर्णविज्ञानन्तदर्थज्ञानकारणं ॥

तत्र ज्ञाने च वर्णानां योगपद्यं प्रतीयते ।

नावश्यं योगपद्येन प्रत्यक्षस्थेन तद् भवेत् ॥”^१

यत्परमित्युत्तरं पूर्वापरपरामर्शेन (?ण) समस्तवर्णविषयं विज्ञानन्तदर्थप्रतीति-
निमित्तं । तद् भवेदित्यर्थप्रतिपादनम्भवेदन्येनापि योगपद्यज्ञानेनार्थप्रतिपादनम्भवे-
दित्यर्थ इति ।

एतदप्ययुक्तं । क्रमो हि प्रयोक्तृप्रयुक्तो न योगपद्यं । प्रयोक्तृप्रयुक्ताव-
स्थेभ्यश्च वर्णोभ्योर्थप्रतीतिरिति न योगपद्यादर्थप्रतीतिः स्यात् । सक्रमाणाञ्च
वर्णानां योगपद्येन ग्रहणे भ्रान्तत्वप्रसङ्गात् । न च तेषां योगपद्यमस्ति नित्यत्वा^६-
योगादिति ।

“चित्ररूपां च तां बुद्धिं सदसद्वर्णगोचरां ।

केचिदाहुर्वया वर्णो गृह्यतेऽन्त्यः पदे पदे ॥” (स्फोट० ११)

प्रतिपदमन्त्यो वर्णो यया बुद्ध्या गृह्यते सा सन्निहितासन्निहितवर्णविषयत्वेन
स्मरणप्रत्यक्षरूपाभ्यामुभयरूपेति केचिदाहुः ।

तदप्ययुक्तम् (१) एकस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षाप्रत्यक्षरूपविरोधात् । न च प्रत्यक्ष-
मेवैकं सदसद्वर्णविषयं । अभावविषयत्वविरोधात् । नापि स्मृतिरूपं सन्निहित-
विषयत्वेनानिष्टत्वात् । अत एव च पदादिग्राहकज्ञानं कल्पितविषयं स्यादिति ।

अन्ये त्वन्त्यवर्णपरिज्ञाने सति पूर्ववर्णानुभवाहितसंस्कारप्रबोधकारितं स्मरणं
सर्ववर्णेष्वर्थप्रत्यायकमाचक्षते । तदाह ।

अन्त्यवर्णो हि विज्ञाने सर्वसंस्कारकारितं स्मरणं योगपद्येन सर्वेष्वन्ये ११५b
प्रचक्षते ॥ कथं क्रमेणानुभूतानां युगपत्स्मरणमिति चेदाह ।

“सर्वेषु चैवमर्थेषु मानसं सर्ववादिनां ।

दृष्टं समुच्चयज्ञानं क्रमज्ञानेषु सत्स्वपि ॥ (स्फोट० ११३)

तेन श्रोत्रमनोभ्यां च क्रमाद् वर्णेषु यद्यपि ।

पूर्वं ज्ञानं परस्तात् युगपत् स्मरणम्भवेत् ॥

वर्णानां न वाचकत्वे पदादि वाचकं स्यात् ।

(वैयाकरणपक्षनिरासः—)

तदसति वर्णानां वाचकत्वे पदादि वाचकं स्यात् । तच्च न किञ्चित् । व्यतिरेकाव्यतिरेकयोर्विरोधात् ।

तस्माद् इन्द्रियविज्ञानविशेषानुबन्धि सभागवासनोपादानविकल्पप्रतिभासविभ्रमं पदं^१ एकावभासि मिथ्यैव । एकानेकस्याोरयोगात् । अनेकया बुद्ध्या

तदारुढास्ततो नर्णा न दूरेर्थावबोधनात् ।

शब्दादर्थमतिस्तेन लो^२किर्कैरभिधीयते” इति ॥^३

एतदप्ययुक्तं । एककर्तृप्रयुक्तानामेवार्थप्रतिपादकत्वेनायुगपद्वर्तिनामेवार्थप्रतिपादकत्वात् । न च स्मरणविगयाणां वर्णानां योगपद्ममध्यवसीयते । नियतक्रमाणांमेव स्मर्यमाणत्वात् । नापि स्मृत्या वर्णस्वलक्षणग्रहणमप्रत्यक्षवत् स्पष्टप्रतिभासाभावात् । एकस्य च स्पष्टास्पष्टानेकाकारायोगाच्च । केवलं स्मरणेनास्पष्टस्वभावा^४न्मवर्णानां स्वाकाररूपाणां बाह्यवर्णाभेदेनाध्यवसायात् बाह्यवर्णानामेव वाचकत्वमुच्यते । अत्राहोपु च वर्णेषु बाह्यवर्णाध्यवसायेन पदादिपरिकल्पितमस्माभिरिष्यते ।

एवं मीमांसकपक्षे वर्णानां वाचकत्वे निरस्ते पदार्थापि निरस्तमेव । वर्णादिव्यतिरेकेण पदादेरभावात् । तदुक्तं ।

न वर्णव्यतिरेकेण पदमन्यद्भि विद्यते ।

वाक्यम्वर्णपदाभ्यां च व्यतिरिक्ततन्त्र किञ्चनेति ॥

संप्रति वैयाकरणानां वर्णादिव्यतिरिक्ततन्त्रपदादि निराकर्तुमाह ।

तदसतीति । तदित्युपन्यासे । तस्मादर्थे वा । असति वर्णानाम्वाचकत्वं पदादि वाचकं स्यात्तच्च पदादि न किञ्चित् । किं कारणम् । (१) वर्णभ्यस्तस्य पदादेर्व्यतिरेकाव्यतिरेकयोर्विरोधात् । व्यतिरेके भेदेनोपलम्भः स्याद् दृश्यस्य । अदृश्यत्वेप्यवाचकत्वमगृहीतस्य ज्ञापकत्वायोगात् ।^४ अव्यतिरेकेपि वर्णवदेवावाचकत्वप्रसंगः ।

यत एवन्तस्मात् । इन्द्रियविज्ञानविशेषः क्रमवर्णग्राहिपटीयः श्रोत्रविज्ञानन्तदनुबन्धी तदनुभवद्वारायातः । सभागवासना सजातीयविकल्पशक्तिसपादानस्य विकल्पस्य स तथोक्तः । सभागवासनोपादानश्चासौ विकल्पश्च तस्य प्रतिभासविभ्रमः । प्रतिभासभ्रान्तिरेव पदं वाक्यं एकावभासि^५ मिथ्यैव ।

^१ Rigv-pa ? Rins-pa क्रमः . ^२ Śloka-vārtika Śloka (Sphot.)

क्रमेण^१ ग्रहणायोगात् । न तदेकया ग्राह्यं, वर्णानुक्रमेण ग्रहणात्^२ ।

एकवर्णग्रहणेऽपि अनेकबुद्धिव्यतिक्रमात् । क्षणिकत्वाद् बुद्धीनाम् । क्षणस्य

एतदुक्तम्भवति । क्रमवर्णानुभवपृष्ठभावि मनोविज्ञानन्तान् वर्णान् पदादि-
रूपतयैकस्वभावानध्यवस्यतीति पदादिपरिकल्पितं मिथ्यैव ।

ननु वर्णानामभिन्नानामेवानुभवात् कथमेकपदाद्यवभासी विकल्पा उत्पद्यते ।
उत्पद्यते च । तस्माद् वर्णेष्वेकपदाद्यनुभवेन भाव्यमिति ।

नैष दोषः । प्रतिपादको हि संकेतकाले वर्णक्रममेकपदादिरूप^३तया प्रति-
पन्नमेव परं प्रत्येकमिदं पदादीति संकेतयति । नदा च परस्यापि तत्र वर्णक्रमे
एकपदाध्यारोपिका बुद्धिरूपद्यते । तस्य चैकगदाद्यध्यारोपितैकाकारानुभवाहिन-
संस्कारस्य पुंसो व्यवहारकालेपि वर्णक्रमश्रवणादेकमिदं पदम्यावयम्वेत्येकाकारस्य
विकल्पस्योत्पत्तिर्भवति । एवं पूर्वपूर्वश्रोतॄणां पूर्वपूर्ववक्तॄभ्यो^४ वर्णक्रमेष्वेकत्वारो- 156a
पेण प्रतीतिर्भवतीत्यनादित्वं पदादिव्यवहारस्य ।

अन एवोच्यते । अनादिसमागवासनो विकल्पप्रतिभासविभ्रमः पदं वाक्यं
चैकावभासि मिथ्यैवेति । मिथ्यात्वं च भिन्नानामवर्णानामेकपदादिरूपनया स्म-
रणज्ञाने प्रतिभासनात् । तावत्तच्चैकानेकत्वयोर्विरोधेनायोगात् ।^५

अथ स्यादेकमेव पदादि प्रत्यक्षग्राह्यन्तत्कथं मिथ्येति ।

नदयुक्तं । यस्मान्न ह्येकं पदादि । किं कारणं । अनेकया वर्णक्रमग्राहिण्या
बुद्ध्या क्रमेण ग्रहणायोगात् । एकत्वे ह्येकयैव बुद्ध्या सकृद् गृह्येत । न त्वेकयैव
बुद्ध्या पदादेर्ग्रहणमिति चेदाह । न तदेकयेत्यादि । तत् पदादि । नैकया बुद्ध्या
ग्राह्यं । किं कारणं । वर्णानुक्रमेण वर्णपरिपाट्या पदावयवोर्ग्रहणात्^६ ।

एकवर्णरूपन्तर्हि पदमेकबुद्धिग्राह्यमविष्यतीत्यत आह । एकवर्णेत्यादि ।
एकवर्णनिष्पत्तिकालेष्वनेकबुद्धिव्यतिक्रमाश्लेषवर्णः । तथा हि भागित्युक्तेऽर्द्धमा-
त्राकालो निरञ्को गकारः प्रतीयते । साञ्चस्तु मात्राकालः प्रतीयत इति कथमे-
कवर्णरूपं पदम्विद्यते यदेकबुद्धिग्राह्यं स्यात् । तेन यदुच्यते । सकलमेव गृह्णाति ।

“अल्पीयसापि यत्नेन शब्दमुच्चरितमिति ।

• यदि वा नैव गृह्णाति वर्णमवा सकलं स्फुटं ।

पृथक् च नोपलभ्यन्ते वर्णस्यावयवाः क्वचिद्”ति (1)^७

तदपास्तं । गद्योक्तेन न्यायेन सावयवत्वाद् वर्णस्य । न चैकया बुद्ध्या क्रमवतो
वर्णभागानां ग्रहणं क्षणिकत्वाद् बुद्धीनां ।

^१ Śloka, Sphoṭ. 10, 11

^२ Ibid.

493a च एकपरमाण्वतिक्रमकालत्वात् । आधिक्ये विभागवतः पर्यवसानाद्योगात् ।
अनेकाणुव्यत्ययनिमेषकालत्वात् निष्कृष्टस्य वर्णस्य निष्पत्तेः । स्मृतिरपि तत्कालैव ।
यथानुभवं स्मरणात्¹, अनुभवस्मरणानुक्रमयोर्विशेषानुपलक्षणाच्च नैकं पदादि ।
अभेदप्रतिभासत्वाद्² बुद्धेः । तदनेकत्वस्य निषेत्स्यमानत्वाच्च । तद् न वस्तु²,

स्यादेतद् (1) यावता कालेन वर्णनिष्पत्तिस्तावत्काल एकः क्षणस्तत एकया
बुद्ध्या पदस्य ग्रहणम्भविष्यतीत्यत आह । क्षण⁴स्येत्यादि । यावता कालेनैकः
परमाणुः परमाण्वन्तरमतिक्रामति तावत्कालत्वात् क्षणस्य । विभागरहितः
कालः स चैकपरमाण्वतिक्रमकाल एव युज्यते । यथोक्तात्कालादाधिक्ये क्षण-
स्याभ्युपगम्यमाने । विभागवतः शक्यविभागस्य क्षणस्य कालपर्यवसानाद्योगात् ।
तेनैकस्याप्यतिनिष्कृष्टस्य वर्णस्यानेकक्षणेन निष्पत्तिः । किं कारणं । अनेके-
त्यादि । अनेक⁵स्याणोर्व्यत्ययो व्यतिक्रमो यस्मिन्निमेषे सोनेकाणुव्यत्ययो निमेषः ।
तेन तुल्यकालत्वादन्त्यस्य निष्कृष्टस्याप्याकारादेर्वर्णस्थ परिसमाप्तेः । तस्मान्नैक-
वर्णरूपं पदमेकबुद्धिग्राह्यं । नाप्यनेकात्मकमेकपदं स्मृतिग्राह्यं । किं कारणं (1)
यथानुभवं स्मरणात् । यथानुभवो वर्णानामनुक्रमेण तथा स्मृतिरपि तत्र क्रम-
भाविन्येवेति स्मृतिरपि तत्कालैव । स एवा⁶नुभवक्रमकालोऽस्या इति कृत्वा ।
एतच्चाख्यां प्रवृत्तिगधिकृत्योक्तमभ्यासवत्यान्तु प्रवृत्तौ क्रमेणानुभूतानामपि
वर्णानां यद्यपि युगपत्स्मरणम्भवति तथाप्यनुभवस्मरणानुक्रमयोर्विशेषानुपलक्ष-
णाच्च नैकम्पदादि । तेनायमर्थः (1) अनुभवे योयस्वर्णानामनुक्रमः प्रतिभासते
156b स्मरणे च यो वर्णानुक्रमः प्रतिभासते तयोर्विशेषो भेदो नोपलक्ष्यतेऽतः कथमेकं
पदाद्येकबुद्धिग्राह्यमुच्यते ।

नाप्यनेकमेव पदादि । किं कारणम् (1) अभेदप्रतिभासत्वात् बुद्धेः । अभेदे-
नैकत्वेन प्रतिभासनाद् बुद्धेः पदवाक्याकारायाः तथा हि पदे वाक्ये चोच्चारिते
एकमिदं पदं वाक्यं चेति लोकस्य मतिर्भवति ।

तेन यदुच्यते ।

“शैघ्र्यादल्पान्तरत्वाच्च गोशब्दे सा भवेदपि ।

देवदत्तादिशब्देषु स्फुटो भेदः प्रतीयते” इति (स्फोट० १२१)

तदपास्तं¹ वर्णानुभवोत्तरकालमेकपदाध्यारोपिकाया बुद्धेरुत्पत्तेः । तदने-
कत्वस्य पदाद्यनेकत्वस्योत्तरत्र निषेत्स्यमानत्वाच्च ।

¹ Yañ-baḥi-phyir =? Snañ-baḥi-phyir

एतद्विकल्पानतिक्रमात् । वस्तु च सम्बन्धः स कथं तदाश्रयः स्यात् ? आश्रयणी-
यस्यायोगात् । एवमनाश्रितः स्यात् । तथा चासम्बन्धः स्यात्^१ ।

तस्मान्न स्वाभाविकः शब्दार्थयोः सम्बन्धः । तदभिप्रायस्य प्रयोगावुत्पन्नो-
ऽभिव्यक्तो वा शब्दः तदव्यभिचारीति तत्त्वमस्य सम्बन्धः । सा चोत्पत्तिरभि-
व्यक्ति^२र्वा अव्यभिचाराश्रयः पौरुषेयीति पौरुषेय एव सम्बन्धः । तद्द्वारेण च
अर्थप्रत्यायने शब्दानां न नियम इत्यपौरुषेयत्वेऽपि स एव^३ विप्रलम्भः ।

नानेकमेव पदादि । तद्विति तस्माद् (१) एकानेकत्वेन प्रतिभासनादेकानेकयो-
र्विरोधेनायोगात् पदादि न वस्तु । यद्वा तत्पदादि न वस्तु । एकानेकत्वायोगादिति
भावः । किं कारणं (१) तस्य वस्तुनः एतद्विकल्पानतिक्रमात् । यस्माद् वस्तुत्वेकरूपं^४
वा स्यादनेकरूपं वा कदाचित् स्यात् तूभयरूपं विरोधात् । वस्तु च शब्दार्थसम्बन्धः
परेणोष्टः स कथन्तदाश्रयः स्यात् । अवस्तुभूतपदवाक्याश्रयः स्यात् । तत्पदवाक्य-
माश्रयोत्येति विग्रहः । किं कारणं । असत्त्वेन पदादेराश्रयणीयस्यायोगात् । एवमि-
त्याश्रयणीयाभावेऽनाश्रितः सम्बन्धः स्यात् । तथा चानाश्रितत्वादसम्बन्धः सम्बन्धः
स्यात् । सम्बन्धिपा^५रतन्त्याभावात् ।

यत् एवन्तस्मान्न स्वाभाविकोपौरुषेयः शब्दार्थयोस्सम्बन्धः । किन्तु पौरु-
षेय एव सम्बन्धः । यस्मात् । तदभिप्रायस्यार्थप्रतिपादनाभिप्रायस्य यः प्रथोगान्तः
परिस्पन्दादिः । तस्मादुत्पन्नः शब्द एतत् स्वदर्शनेनोक्तं । अभिव्यक्तो वा शब्द
एतत्पराभिप्रायेणोक्तं । तदव्यभिचारी । अर्थप्रतिपादनाव्यभिचारीति कृत्वा तत्त्व-
मर्थप्रतिपाद^६नाभिप्रायकार्यत्वमस्य शब्दस्य सम्बन्धः । अर्थप्रतिपादनाभिप्रायेण
शब्दप्रयोगात् । सा चोत्पत्तिरभिव्यक्ति^७र्वा शब्दस्यार्थप्रतिपादनमप्रत्यव्यभिचारा-
श्रयोऽव्यभिचारस्य निमित्तं पौरुषेयी पुरुषकृता । इति । एवं पौरुषेय एव सम्बन्धः
शब्दार्थयोः । तद्द्वारेण च यथोक्तसम्बन्धद्वारेणार्थप्रत्यायने शब्दानां नियम
इत्यपौरुषेयत्वेऽपि शब्दानां स^८ एव विप्रलम्भो विसम्वादः । तथा चापौरुषेयत्व-
कल्पना व्यर्थेवेति भावः । (२४१-२४२)

अपौरुषेयतापि वेदवाक्यानां मीमांसकै र्निष्ठा । कर्तृणां वेदस्य प्रणेतृणा-
मस्मृतेर्लिङ्गात् । किंल शब्दश्चायुक्तताख्यापनाय ।

यापीत्यादि व्याख्यानं । बहूनामर्थानां कर्ता न स्मर्यते । न च ते तावताऽ-
कृतकाः । तद्यथा जीर्णकूपादयः । एवं हेतोर्व्यभिचारादयुक्तरूपा^९पीयमपौरुषेयता ।
वेदवाक्यानां कर्तृस्मरणार्थं बर्ण्यते जैमिनिना । अस्त्यैवम्विधस्य वस्तुनः सत्त्व-

गं. नापौरुषेयता

अपौरुषेयतापीष्टा कर्तृणामस्मृतेः किल ।

याऽपीमं वैदिकवाक्यानां अपौरुषेयता धर्ष्यते कर्तुरस्मरणान्—

सन्त्यस्याप्यनुवक्तार इति धिगु व्यापकं तमः ॥२४२॥

तस्यैव तावदीदृशं प्रज्ञास्खलितं कथं वृत्तमिति सविस्मयानुकम्पं नः चेतः ।
493b तत्रापि^५पि अनुवदन्तीति निर्बन्धं^७ आक्रान्तं भुवनं तमसा व्याप्तम् । कः प्राणिनो
हितेप्साधिप्रलब्धस्यापराधः ?

तथा हि सौगता मन्त्राणां कर्तृन् शब्दकादीन्, काणावाश्च हिरण्यगर्भं^१ ।
स्मरन्ति । तेषां च रा मिथ्यावाद इति चेत् । क इदानीं तथाऽपौरुषेयत्वं यः पौरु-

द्यत्वेऽप्यनुवक्तार इति । किमत्र वक्तव्यं केवलं धिग्व्यापकतमः । तथा हि (१)
यः कर्तुरस्मरणानापौरुषेयतामाह जै मि निः । तस्यैव तावदीदृशमतिस्थलं प्रज्ञा-
157a स्खलितं कथं वृत्तं जातमिति^७ कृत्वा राह विस्मयेनानुकम्पया वर्त्तत इति सविस्मया-
नुकम्पं नोस्माकं चेतः । श्रुतवतोऽप्येवमविद्याविलसितमिति सविस्मयं । गाढे-
नाविद्याबन्धेन सत्त्वाः पीडयन्त इति कृत्वा सानुकम्पं । तदत्रापरेपीदानीन्तन्मतां-
नुसारिणः कु मा रि ल प्रभृतयः परीक्षकमन्या एवमेतदनुवदन्तीति निर्बन्धं निष्कृ-
पमाक्रान्तं भुवनं जगद् येन तमसा तत्तथोक्तं धि^१ग्व्यापकतमः । अज्ञानस्यैवात्र
धिगवादो युक्तो न प्राणिनः । यस्मात् कः प्राणिन एव वादिनोपि हितेप्साधिप्रलब्ध-
स्य हितप्राप्तीच्छया विप्रलब्धस्य विसम्बादितस्यापराधः । किन्त्वज्ञानस्यैवाय-
न्दोषः । किं पुनस्तस्यैवम्बदतः प्रज्ञास्खलितं ।

यस्मादिदं साधनमसिद्धमनैकान्तिकञ्च । (२४२)

तत्रासिद्धमधिकृत्याह । तथा हीत्यादि । स्मरन्ति सी ग ता वेद^२स्य कर्तृ-
न ष्ट का दीन् । आदिशब्दाद् वा म क वा म दे व विश्वा मि त्र प्रभृतीन् । हिर-
ण्यगर्भं ब्र ह्मा णं वेदस्य कर्तारं स्मरन्ति का णा दा वैशेषिकाः । ततश्चासिद्धं कर्तृ-
रस्मरणं । तेषां सौगतानाञ्च स वेदस्य कर्तृस्मरणवादो मिथ्यावादस्ततः ।
सिद्धिहेतोरिति चेत् । क इदानीम्बेदादन्योपि पौरुषेयः शब्दः । न कश्चित् पौरु-
षेय इत्यर्थः^३ । एवमिति कर्तुः स्मरणवादस्य मिथ्यात्वे । एतदेव स्पष्टयन्नाह ।
कु मा र स म्भ वे त्या दिष्वित्यादि । कुमारसम्भवादिषु ग्रन्थेषु का लि दा सा वय
आत्मानमन्धस्वा प्रणेतां कर्तारं व्यपविशन्तो धेवेवमप्रसिद्ध्युद्भूतान् । प्रतिधि-

येयो भवति ? एवं कुमारसम्भवादिषु आत्मानं वा अर्थं वा प्रणेतारं व्यपदिशन्तो यदेवं प्रतिव्यूहोरन् । तत्र प्रतिव्यूहनेऽभ्युपेतबाधेति चेत् । नन्विदमेव अभ्युपगमैजं इति केन बाधा ? तत् परस्यापि तुल्यमेव । तस्येष्टरवावबोधे^३ इति चेत् । कुतोऽस्येयमिष्टरप्रामाणिकाऽऽदित आसीत् । तदा अकरमाद् ग्राही चार्थं किं क्वचित् साधनं अपेक्षते, येन पौरुषापौरुषेयचिन्ताया^४ऽऽत्मानं वा दुःखयति ।

तत एव इष्टेरनभ्युपेतबाधायामिष्यमाणायां तदन्यस्यापि तुल्यमित्यनुपालम्भः ।

प्येरन् । मिथ्यावादो युष्माकं न यूयं प्रणेतार इति । तत्र कुमारसम्भवादी कर्तुः प्रतिवहनेभ्युपेतबाधा ।^४ कुमारसम्भवादीनां पौरुषेयत्वेनाभ्युपगतत्वादिति-चेत् । नन्विदमेव कर्तुरस्मरणमपौरुषेय^५भ्युपगमे^६ साधनं । तच्च कुमारसम्भवादावस्तीति यथोक्तेन न्यायेनेति कथमनेन पौरुषेयः कुमारसम्भवादिरेष्ट इति कस्य केन बाधा । अथ तुल्येपि न्याये कुमारसम्भवादी कर्तुः प्रतिवहनेभ्युपेतबाधनमिष्यते । तदेतद^७भ्युपेतबाधनम्परस्यापि वेदवादिनोपि वेदवाक्येषु प्रणेतृ-प्रतिवहने तुल्यमेव । तस्य वेदवादिनो वेदापौरुषेयत्वमिष्टमतो पौरुषेयत्वस्येष्टत्वात् कर्तुः प्रतिवहनेप्यबोधः । अभ्युपेतबाधादोपो नास्तीति चेत् कुतोऽस्य वेदवादिनः आगमोपादाननिमित्ततायाः परीक्षायाः प्रागियमपौरुषेयो वेद इत्येव मिष्टरभ्यु^८पगतिः । अप्रामाणिका प्रमाणरहिता आसीत् । तथा हि वेदस्यापौरुषेयत्वाभ्युपगमे कर्तुरस्मरणं प्रमाणमुक्तं । तत्र चानन्तरमुक्तो दोष इत्यप्रामाणिकेयमिष्टिः ।

अथ प्रमाणमन्तरेण वेदस्यापौरुषेयत्वमङ्गीकृतवान् वेदवादी । तदाऽकस्माद् ग्राही युक्त्या विना ग्राहकश्चार्थं मी मां स कः किम्पुनः क्वचित् पौरुषेयापौरु^९षेय-त्वाद् साधनं प्रमाणमपेक्षते । यदिति पौरुषेयापौरुषेयचिन्तयेति पौरुषेयापौरुषेयत्वसाधनोपन्यासेनात्मानमासादयति । यो ह्ययुवितग्राही स सर्वत्र तथैव ब्रवत्तंतां । किमिति क्वचित् प्रमाणावतारणेनात्मानं दुःखयतीति समुदायार्थः ।

तत एवाप्रमाणिकाया वेदस्यापौरुषेयत्वेष्टेहृतोर्वेदवादिनो वेदस्य कर्तुः प्रति^{१०}-वहनेप्यनभ्युपेतबाधायामिष्यमाणायान्तवन्त्यस्यापि तस्मात् मी मां स कादन्यस्यापि पुंसः कु मा र स म्भ वादिमपौरुषेयमिच्छतस्तत्प्रणेतुप्रतिवहनेप्यनभ्युपेतबाधनं तुल्यमित्यनुपालम्भः । तत्र प्रतिवहनेभ्युपेतबाधेत्ययमुपालम्भो नास्तीत्यर्थः ।

किं चानतिशयवर्गीत्यादि । एवंप्रकाराणां कर्तुरस्मरणान्तिथेवमादीनामपौरुषेयत्वसा^{११}धनानां वाक्येषु पौरुषेयापौरुषेयत्वाभिगतेष्वनतिशयदर्शीति सम्बन्धः । तथा हि यथा पौरुषेयाणामनेकेषां चिरकालातीतकर्तृकाणां कर्तुरस्मरणमस्ति ।

175b

किं च, अनतिशयदर्शी अर्थ एवंप्रकाराणां अपौरुषेयत्वसाधनानां वा कार्य-
धर्माणां वाक्येषु क्वचिदतिशयं अभ्युपेतीत्यप्रत्ययैवास्य वृत्तिः ।

दृश्यन्ते च विच्छिन्नक्रियांगसम्प्रदायाः कृतकाश्च । यत्नवन्तः उपलभन्त
इति चेत् । न । नियमाभावात् ।

494a अन्यत्रापि उपलम्भानुपलम्भस्य परोपदेशादप्रत्ययाद् अनुपलम्भस्यानिश्चया⁷
हेतुत्वात् । स्वयं कृतानामपि अपह्नोतुवर्शनात्, निष्ठागमनस्य अशक्यत्वात् ।

तथा वेदवाक्येष्वेवं कर्तुरस्मरणादिसाधनस्यानतिशयदर्शी विशेषदर्शी सन्
मी मां स कः । पुरुषकार्याणां वा शब्दानां धर्माः कार्यधर्माः पुरुषान्वयव्यतिरेकानुवि-
धायित्वादयस्तेषां कार्यधर्माणाम्वाक्येषु लौकिकवैदिकेष्वनतिशयदर्शी सन् क्वचिद्
वैदिके शब्देतिशयं विशेषमपौरुषेयत्वलक्षणमभ्युपेति नान्यत्रेति न किञ्चिदभ्युपगमे
साधनमस्तीत्यप्रत्ययेवायुक्तेवास्य वेदवादिनो वृत्तिः ।

तदेवं यथोक्तविधिना कर्तुरस्मरणादित्यसिद्धो हेतुः । अनैकान्तिकत्वमप्याह ।
दृश्यन्ते चेत्यादि । उपदेशपारम्पर्यं सम्प्रदायः । विच्छिन्नः क्रियासंप्रदायः
पुरुषकृतत्वसंप्रदायो येषां वटे वटे वै श्रवणादि शब्दानान्ते तथा । अनेनास्मर्यमाण-
कर्तृत्वमाह । कृतकाश्च पौरुषेयाश्च । ततः पौरुषेयेषु वाक्ये कर्तुरस्मरणम्बर्तत
इत्यनैकान्तिकोऽयं हेतुः । तानिति विच्छिन्नक्रियासम्प्रदायान् । कृतकान् शब्दान् ।
यत्नवन्तः पुमांसमुपलभन्तेज्जेन कृता इति । नैतदेवं । किङ्कारणं । यत्नवतोपि
कर्तुः स्मरणे नियमाभावात् । नावश्यं कर्तारमुपलभते यत्नवानपीति सन्देह
एव ।

किञ्च (1) अन्यत्रापौरुषेयाभिमतपि शब्देस्य कर्ता नोपलभ्यत इत्यनुप-
लम्भस्य । उपलभ्यते वास्यापौरुषेयस्य कर्तृत्युपलम्भस्य न प्रमाणात् कृतश्चिन्नि-
श्चयः । किन्तु परोपदेशात् किंभूतादप्रत्ययादप्रमाणकात् । एवंभूताच्चोपदेशात्
कर्तृरुपलम्भानुपलम्भस्यानिश्चयार्हत्वात् । मया वेदवाक्यानि कृतानीत्येवंवादिनो-
नुपलम्भाद् वेदवाक्येषु कर्तुरभावो निश्चीगत इत्येतदपि नास्ति । स्वयंकृतानामपि
शब्दानामपह्नोतुवर्शनात् । स्वयंकृत्वापि शब्दा न भयैते कृता इत्युपलपितारो
158a दृश्यन्ते । तत्र च किमनेनैते कृताः किम्वान्येनेति निष्ठागमनस्य निश्चयगमन-
स्याशक्यत्वात् । (२४२)

तदेवं कर्तुरस्मरणादिति हेतुन्निराकृत्यान्यदपि साधनं ।

“वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकं (1)

वेदाध्ययनवाक्यत्वाद्धुनाध्ययनं यथा (1)

घ, न नित्यता

(क) गुर्वध्ययनपूर्वकत्वादपि न

यथाऽयमन्यताऽश्रुत्वा नेमं वर्णपदक्रमम् ।

वक्तु^१ समर्थः पुरुषस्तथान्योपीति कश्चन ॥२४३॥

यदपौरुषेयत्वेऽपि पौरुषेयमित्यादि तदेवोत्तरं स्यात् । तथा हि—

अन्यो वा रचितो ग्रन्थः सम्प्रदायादृते परैः ।^२

दृष्टः कोऽभिहितो येन सोप्येवं नानुमीयते ॥२४४॥

न खलु किञ्चिदपौरुषेयत्वाश्रयोऽन्यत्रेदानीन्तनानामुपदेशेन अशक्तोः^३ । सा चान्यत्रापि एकेन रचिते ग्रन्थेऽन्यस्य तुल्या । तदनुसारिणा सर्वस्तथाऽनुमेयः,

^१ इति दूषयितुमुपन्यस्यति । यथेत्यादि । यथायमिदानीन्तनो वेदस्याध्येतान्धतः सकाशाद् श्रुत्वा इमम्वैदिकम्बर्णक्रमं । वर्णपदयोः क्रमं वक्तुमध्येतुं न सम^१-
र्थः । तथान्योपि वेदस्य कर्तृत्वेनाभिमतः सोप्यन्यत उपदेशमपेक्षते सोप्यन्यत
इत्यनादित्वात् सिद्धमपौरुषेयत्वमिति एवं कश्चनाह । तस्याप्येवम्वादिनस्तदेवो-
त्तरं यत् कर्तृरस्मरणादित्यत्रोक्तं । एवमनन्तरोक्तप्रकारेणापौरुषेयत्वेऽपि किमि-
दानीम्पौरुषेयम्वाक्यं सर्वमपौरुषेयं स्यात् । अन्यस्यापि कु मार स म्म वाध्ययन-
स्याध्ययनपूर्वकत्वेनानादित्वप्रसाधनात् । तत्र प्रसाधनेभ्युपेतवाधेति चेत् ।
नन्विदमेवाभ्युपगमाङ्गमित्यादि सर्वम्वाच्यं । अस्यैव संग्रहायादिशब्दः प्रयुक्तः ।
(२४२-२४३)

अतिप्रसंगमेव दर्शयन्नाह । तथा ह्रीत्यादि । अन्यो वा पुरुषरचितः कुमार-
सम्भवादिको ग्रन्थः । संग्रहायादृते । परोपदेशमन्तरेण परैः कोभिहितो दृष्टो
नैव कश्चिद् दृष्टः । येन कारणेन सोपि वेदादन्यो ग्रन्थः । एवमित्यपौरुषेयः
किन्नानुमीयते ।

न खल्वित्यादिना व्याचष्टे । न खलु किञ्चिदपौरुषेयत्वाश्रयो पौरुषेयत्वस्य
सिद्धिनिमित्तमन्यत्रेदानीन्तनानामनुपदेशेन यः पाठस्तत्राशक्तः । न हि परोपदेश-
मन्तरेण वेदं पठितुं शक्त इत्यापौरुषेयत्वम्वेदवाक्यानामिष्टं । सा चानुपदेशपाठा-
शक्तिरन्यत्रापि^१ पौरुषेयमिति । एकेन केनचित् पुरुषेण रचितेत्यस्याध्येतुस्तु-

^१ Śloka-vārtika, Vākya, 366

न वा कश्चिद्, तस्य तथाऽग्निष्टत्वा^४दित्यादौ “इष्टस्तदाश्रयत्वादि”त्यादि चोक्तम् ।

अपि च ।

यज्जातीयो यतः सिद्धः सोऽविशिष्टोमिकाष्ठवत् ।

अदृष्टहेतुरप्यन्य(ोऽविशिष्टः)^५ संप्रतीयते ॥२४५॥

न हेतोरदर्शनात्ताहेतुको नाम । अदृष्टहेतवोऽपि भावाः तदन्यैः स्वभावाभेदमनुभवन्तः तथा^६ विधाः समनुमीयन्ते ।^१

अथ हेतुरूपस्य निवृत्तावपि तद्रूपं न निवृत्तं (तदा) कार्यधर्मव्यतिक्रमः ।

त्या । तदनुसारणेति । अनुपदेशपाठाशक्तिमपौरुषेयत्वसाधकत्वेन योनुसरति तेन सर्वो लौकिकवैदिकः शब्दस्तथा पौरुषेयत्वेनानुमेयः । न वा कश्चिद् वैदिको विशेषाभावात् । तस्य लौकिकस्य वाक्यस्य तथेत्यपौरुषेयत्वेनानष्टत्वादित्यादौ ।^६ आदिशब्देनाभ्युपेतवाधापरिग्रहस्तत्रोक्तमनन्तरमेव “इष्टस्तदाश्रयत्वादपौरुषेयत्वसाधनाश्रयत्वादि”त्यादि^१ । (२४३-२४४)

अपि च । यज्जातीयो यद्व्यव्यसमानजातीयः । यतो हेतोः सिद्धोन्वयव्यतिरेकाभ्यां । स तज्जातीयत्वेनाविशिष्टोन्योप्यदृष्टहेतुरपि तस्माद्धेतोर्न^२ भवतीत्येवं संप्रतीयते । किमिव (१) अग्निकाष्ठवत् । यथेन्धनादेको^३ बह्विदृष्टस्तत्समानस्वभावो(ऽ)परोपि तत्समानहेतुरेवादृष्टहेतुरपि सम्प्रतीयते । अनेन वेदस्यापौरुषेयत्वसाधने प्रतिज्ञाया अनुमानबाधामाह ।

नेत्यादिना व्याचष्टे । हेतोरदर्शनात्ताहेतुको नाम । यस्मादृष्टहेतवोपि । न दृष्टो हेतुरेषामिति विग्रहः । त एवं भता अपि भावास्तदन्येदृष्टहेतुभिः स्वभावाभेद^७भनुभवन्तस्तुल्यरूपा इत्यर्थः । तथाविधा इति तत्समानहेतवस्समुन्नीयन्ते । अयमत्र समुदायार्थः । लौकिकेन शब्देन समानधर्मो वैदिकोपि शब्दो लौकिकवत् पुरुषहेतुकः स्यान्ता वा कश्चिदपीति ।

अथ हेतुरूपस्य हेतुस्वभावस्य निवृत्तावपि तद्रूपं पुरुषहेतुशब्दसमानं रूपं(न) निवृत्तं वैदिकस्य शब्दस्येव्यते । तदा कार्यधर्मव्यतिक्रमः । अयं हि कार्यस्य^१ धर्मो यत्कारणनिवृत्ती निवृत्तिः । यदा तु निवृत्तेपि पुरुषे वैदिकेषु शब्देषु पौरुषेयं रूपं स्यात् तदा तेन कार्यधर्मो व्यतिवृत्तः स्यात् । ततः कार्यधर्मव्यतिक्रमात्

^१ Yañ-dag-par-rjes-su-dpog-par-hgyur-ro.

^२ B. साधनत्वादित्यादि । ^३ B. ०तोर्भवती०

ततो न स्यादिति न कश्चित् तथा यचनीयः स्यात् ।^१ रूपविशेषो वा दर्शनीयः, 494b
य एनं हेतुमनुविबध्यात्, येनेष्टस्यानिष्टस्य च दृष्टविपर्ययो न स्यात् ।

हेतुस्वभावस्य निवृत्तेरपि वस्तूनां अभेदे स भेद आकस्मिकः स्यादिति न
कश्चित् निवर्त्तते । तस्माद् यत्स्वभावजन्मा यो दृष्टः सोऽन्यत्राप्यविभज्यमानो
गतो दृष्टस्तत्कार्यतां^२ अग्नीन्धनवत् स्वात्मना नातिवर्त्तते ।

ततः पुरुषाश्च किञ्चिद्वाक्यं स्यादिति न कश्चिच्छब्दो लौकिकस्तथेति पौरुषेयत्वेन
यचनीयः स्यात् । रूपविशेषो वा पौरुषेयाणां वैदिकाद् भिन्नो दर्शनीयो यो रूप-
विशेष एनं पुरुषाख्यं^३ हेतुमनुविबध्यात् । येन विशेषेणेष्टस्यापौरुषेयत्वेन वेदस्य
अनिष्टस्य च लौकिकस्य । इष्टविपर्ययो न स्यात् । यथाक्रमं पौरुषयत्वमपौरुषेय-
त्वम्वा स्यात् ।^४ न च लौकिकवैदिकानां कश्चित् स्वभावभेदोस्तीत्युक्तं ।

किं च पुरुषाख्यस्य हेतोर्यः स्वभावस्तस्य निवृत्तेर्निवृत्तावपि पृथीसप्तम्योर-
भेदात् । यथा वृक्षे शाखा वृक्षस्यशाखेति ।^५ वैदिकानां वाक्यानां पौरुषेयैवाक्यै-
रभेदेन तुल्यरूपत्वेभ्युपगम्यमाने । स तेषां लौकिकानाम्वाक्यानाम्भेदः पुरुष-
कृतो विशेष आकस्मिकः स्यादहेतुकः स्यात् । पुरुषमन्तरेणापि वैदिकेषु वाक्येषु
तस्य विशेषस्य भावात् । तथा च न क्वचिन्नित्यन्ताकाशादौ । न चैवन्तस्माद् यः
स्वभावो, यज्जन्मा । यस्माज्जन्म यस्येति^६ विग्रहः । सोऽन्यत्राप्यदृष्टहेताव-
प्यविभज्यमानः । दृष्टहेतुना कार्येणापृथक्क्रियमाणस्तत्कार्यतां गतौ भवन्
दृष्टस्तत्कार्यतां स्वात्मना स्वेन रूपेण नातिवर्त्तते । किमिव (१) अग्नी-
न्धनवत् । अग्निश्चेन्धनं चेत्यग्नीन्धनन्तेन तुल्यन्तद्वत् । दृष्टेनेन्धनकारणेनाग्निना
भेदमनुभवन्नदृष्टकारणोप्यग्निर्यथेन्धनकार्यतां नातिवर्त्तते तद्वत् । (२४४-
२४५)

तत्रैतस्मिन् न्याये स्थिते । लौकिकवैदिकयोर्वाक्ययोर्भेदमप्रदर्श्य अपौ-
रुषेयत्वसाधनाय ये हेतवः प्रवितन्यन्ते । विस्तरेणाभिधीयन्ते । तद्यथा “कर्तु-
रस्मरणात् ।”

वेदस्याध्ययनं सर्वेऽङ्गं गुर्वध्ययनपूर्वकम् (१)

वेदाध्ययनवाच्यत्वात् अधुनाध्ययनं यथा । (वाक्य० ३६६)

अतीतानागतौ कालौ वेदकारवियोगिनौ ।

कालत्वात् तद्यथा कालो वर्त्तमानस्समीक्ष्यते ॥

^१ B. न स्यात् ।

^२ B. जन्माऽस्येति ।

तत्राप्रदर्श्य ये भेदं कार्यसामान्यदर्शनात् ।

हेतवः प्रथितन्यन्ते सर्वे ते व्यभिचारिणः ॥२४६॥

यथाऽऽद्योऽपि पथिककृताग्निः पथिककृता^३ग्नित्वात् ज्वाला^४न्तरपूर्वको न काष्ठनिर्मथनपूर्वकः अनन्तराग्निवत् ।

कथं पथिककृतदहनस्य व्यभिचारः ? ज्वालोद्भवसामर्थ्यं ह्याश्रित्य^५ हेत्वन्तरं प्रतिक्षिप्यते । यदि ह्यग्निर्विनाऽपि स्यात्, अन्येष्वपि स्यादिति तत्र ज्वालेतर-जन्मनोर्बाध्यबाधकाभावे ज्वालाप्रभवत्वं अन्यथापि स्याद् । एवं धर्मयो^६रेकत्रार्थे

ब्रह्मादयो न वेदा^७नां कर्तार इति गम्यतां ।

पुरुषत्वादिहेतुभ्यस्तद्यथा प्राकृता नरा^८ इति ।

सर्वे ते हेतवो व्यभिचारिणोऽनेकान्तिका एव ।^९ कार्यसामान्यदर्शनात् । पुरुषकार्यैः शब्दैः सामान्यस्य तुल्य^{१०}स्य वैदिकेपु शब्देपु दर्शनात् ।

किम्वदनैकान्तिका इत्याह । यथेत्यादि ।

१५९४ यद्वा तत्रेति । यद्वेदाध्ययनन्तद्वेदाध्ययनपूर्वकमित्यत्र प्रयोगं । अप्रदर्श्य^{११} भेदमिति वेदक्रियाप्रतिभारहितात् पुरुषाद् विशेषमप्रदर्श्य । इदानीं वेदाध्ययनं वेदाध्ययनपूर्वकन्तथान्यदापीत्येवं वेदाध्ययनत्वलक्षणस्य कार्यसामान्यस्य दर्शनादेवंप्रकारा हेतवः प्रथितन्यन्ते सर्वे ते व्यभिचारिणः । यथाऽन्योपि पथिककृताग्नि-रदृष्टहेतुत्वात् । ज्वाला^४न्तरपूर्वको न काष्ठनिर्मथनपूर्वकः । कुराः (१) पथि-काग्निवत् । किमिव (१) अ^{१२}नन्तराग्निवदिति ज्वाला^४न्तरसंभनदृश्यमानाग्नि-वत् ।

कथमित्यादि । यस्माज्ज्वालोद्भवसामर्थ्यं ह्याश्रित्येति ज्वालायाः सकाशा-दुद्भवसामर्थ्यमाश्रित्य पथिककृतदहनस्य हेत्वन्तरमरणिनिर्मथनं प्रतिक्षिप्यते । किं कारणं (१) यदि ह्यग्निर्विना ज्वालाया स्यादत्रापीति ज्वालापूर्वकपथि-काग्निस्थानेपि ज्वाला^४न्तरेणैव स्यादिति । तत्रैतस्मिन् साधनेऽनेकान्तिकत्व-मुच्यते । कथं ज्वालेतरजन्मनोर्ज्वालाया योत्पत्तिः । इतरस्मावरणिनिर्मथ-नाद् योत्पत्तिस्तयोस्त्योरग्निसामान्ये परस्परमबाध्यबाधकत्वात् । को ह्यत्र-विरोधोऽग्निश्च स्यान्त च ज्वाला^४न्तरपूर्वक इति । एवं सति ज्वालाप्रभवत्व-

^१ Śloka-vārtika.

^२ B. किं कारणं—added.

^३ B. तुल्यत्वात्

सम्भवात् पथिकाग्निरन्यो वाऽर्थ एकप्रतिनियतो न स्यादित्याशंक्यते व्यभिचारः ।

सोऽप्यन्योन्यव्यतिरेकिधर्मावतारो वस्तुसामान्येऽविरुद्ध^६ इत्युच्यते नावस्था-
भेदिनि विशेषे वा । निष्कलस्यात्मनो तदतत्त्वविरोधात् । न च ज्वालेतरजन्मनोः
पथिकानौ बाध्यबाधकता^७ । तस्य ज्वालाप्रभवव्यतिरेकासंभवाभावात् । एवं पथि- 495
काग्निज्वालाप्रभव इति स्यान्न सर्वः । तत्र विशेषप्रतिक्षेपस्य कर्तुमशक्यत्वात्^८,

स्वह्ने रूपमन्यथापि^९ स्यादरणि^१ निर्मथनादपि स्यात् । इति^२ एवंधर्मोज्ज्वलि-
तरसम्भविनोर्द्वयोरेकत्रार्थे बह्विसामान्ये सम्भ^३वात् कारणात् स पथिकाग्नि-
रन्यो वा चेद^४ध्ययनादिः । एकप्रतिनियत इति ज्वालापूर्वक एव । वेदाध्ययनं ।
वा वेदाध्ययनपूर्वकमेवेत्येतन्न स्यादित्याशंक्यते व्यभिचारः (१) वेदाध्ययनं च स्यात् ।
न च वेदाध्ययनपूर्वकं । तथा पथिकाग्निरव स्यान्न न च ज्वालापूर्वक इति ।
विरोधाभावात् ।

ननु यज्ज्वालाप्रभवम्बह्व^५र्न तदरणिनिर्मथनप्रभवमिति क^४थं न विरोध
इत्याह । सोपीत्यादि । सोऽप्यन्योन्यव्यतिरेकी परस्परविरुद्धो धर्मद्वयस्य ज्वाला-
प्रभवत्वारणिनिर्मथनप्रभवत्वलक्षणस्यावतारोवकाशो वस्तुसामान्ये^६ऽविरुद्ध इत्यु-
च्यते । नावस्थाभेदिनि बह्विशेषे ज्वालाजन्मन्यरणिनिर्मथनजन्मनि वाऽविरुद्ध
उच्यते । किन्तु विरुद्ध एव । किं कारणं (१) निष्कलस्यात्मनो निर्दिभागस्य स्व^७भा-
वस्य तदतत्त्वविरोधात् । ज्वालाजन्मनो हि ज्वालापूर्वकत्वमतत्पूर्वकत्वं च विरुध्यते ।
अरणिजन्मनश्चारणिपूर्^८वकत्वमतत्पूर्वकत्वं च विरुध्यते पथिकाग्निसामान्येपि
द्वयम्विरुध्यत इत्याह^९ । न चेत्यादि । ज्वालेतरजन्मनोः ज्वालोत्पादसारणि-
निर्मथनोत्पादस्य च पथिकानौ पथिकाग्निसामान्ये बाध्यबाधकता^{१०} । किं कारणं
(१) तस्य पथिकाग्नि^६सामान्यस्य ज्वालाप्रभवव्यतिरेकेण ज्वालोत्पत्तिव्यतिरे-
केण^{११} योऽसम्भवस्तस्याभावात्^{१२} । ज्वालोत्पत्तिव्यतिरेकेणारणिनिर्मथनादपि^{१३}
भावादित्यर्थः । यादृशस्तु ज्वालाप्रभव इति स्यान्न सर्वो बह्विरविशेषेण ।

^१ B. स्यादिति । अरणि० । ^२ B. त्यक्तः । ^३ B. वेदाध्ययनादिः ।

^४ B. रूपं बन्हे० । ^५ B. अग्निसामान्य—added.

^६ B. रणि० । ^७ B. इत्यत आह ।

^८ B. भावता । ^९ B. ज्वालो—Omitted.

^{१०} B. योऽसम्भवस्तस्याभावादारणिनिर्मथनादपि—added.

^{११} B. बृष्ट एवंभूतोऽप्यपि ज्वालाप्रभव—added.

सम्भवत्तादवस्थानियमाच्च ।

यदि बिनाऽपि ज्वालाया स्यादन्यत्रापि स्यादिति ।

यया सामग्र्या स सम्भवति सा यदि स्यात्, तदा स्यादेव^२ । तद्भावं प्रदर्श्य नदभावं कथयेत्, तत्र वा ज्वालां तदभावं वा दर्शयेत् ।

तस्मान्नैकस्य परपूर्वकमध्ययनं सर्वस्य तथाभावं साधयति । तस्यान्यथा^३ सम्भवाभावात् । तत्क्रियाप्रतिभया रहितस्य एवंभूतस्य तथा स्यादिति तथा-भूतमेव वाच्यं स्यात्, नाविशेषेण सम्भवद्विशेषमुच्यमानं सुलभम् ।^४

कथं विशेषस्य सम्भवः, यावता तेषामपि पुरुषाणां श्रशक्तिरेव । इदानीन्तन-

किं कारणं (१) तत्र हेतुभेदभिन्ने बह्वौ विशेषप्रतिक्षेपस्यारणिनिर्मथनकृतविशेषा-
159b पल्लवस्य कर्तुमशक्यत्वात् । सम्भवत्यरणिकृतो विशेषो यस्य बह्वेस्तस्य च ताद-
वस्थानियमात् । ज्वालप्रभवत्वलक्षणायामवस्थायान्नियमाभावात् ।

यदप्युक्तम् (१) आद्यः पथिकाग्निविना ज्वालाया यदि स्यादन्यत्रापि ज्वालारहितेति प्रवेशे स्यादिति ।

अत्रोच्यते (१) भवत्येव^१ । ययारणिनिर्मथनलक्षणया सामग्र्या स पथिकाग्निः सम्भवति सा सामग्री यदि स्यात्^२ । यदि पुनरस्याः सामग्र्याः सम्भवं प्रदर्श्य तदभावम्बल्लघभावं कथयेत् । तत्र वा यथोक्तसामग्रीसम्भविनि देशे ज्वालान्दर्शयेत् (१) तदा स्यादेव ज्वालापूर्वकत्वमेव बह्वेर्न चैवं । तस्मान्न सर्वः पथिकाग्निज्वालापूर्वक इति व्यभिचारः ।

यत एवन्तस्मान्नैकस्य वेदक्रियाशक्तिरहितस्य परपूर्वकमुपदेष्टृपूर्वकमध्ययनन्दृष्टं सर्वस्य हि रण्यगर्भादिरेप्यध्ययनस्य तथाभावं परपूर्वकत्वं साधयति । किं कारणं । तस्याध्ययनस्यान्यथा परपूर्वकत्वमन्तरेण यो सम्भवस्तस्याभावात् । स्वयमुपरचय्याध्ययनं न सम्भवेदित्यर्थः । हिरण्यगर्भादीनाम्वेदरचनायां शक्तिसम्भवात् । यस्तु शक्तिविकल इदानीन्तनस्तस्य तथाविधस्य स्वयं कृत्वा वेदमध्येतुमसमर्थस्य । तत्क्रिया वेदक्रिया तस्यां या प्रतिभा तया रहितस्य वेदकरणसमर्थया बुद्ध्या रहितस्येत्यर्थः । एवंभूतस्य पुरुषस्य यदध्ययनन्तत्तथा स्यादध्ययनान्तरपूर्वकं स्यादिति कृत्वा । तथाभूतमिति वेदक्रियाशक्तिरहितस्य यदध्ययननन्तदेव । एवं वाक्यं स्यादध्ययनान्तरपूर्वकं वाच्यं स्याद्विशेषेण । यत्पुनरध्ययनं

^१ B. अत्रोच्यते । अन्यत्र ज्वालारहितेति प्रवेशे पथिकाग्निर्भवत्येव ।

^२ B. तद—added.

पुरुषवत् । (अत्र) शक्त्योर्न किञ्चिद् विरोधदर्शनमस्ति तस्मान्नाविरुद्धविध्य-
नुपलब्धिप्रयोगो गमकः^५ । न ह्यतीन्द्रियेषु विरोधस्य प्रतीतिरित्युक्तम् । न चायं
प्रयोगः पूर्वस्माद् भिद्यते ।

यदि पुरुषाः शक्ताः स्युस्तद्देवान्तीन्तना अपि स्युरिति ।

विशेषासम्भवे सत्येतत् स्यात् । स च दुस्साध्यः । यत्र एकस्याशक्तिस्तत्र
सर्वपुरुषाणामपि अशक्तिरित्यपि पूर्ववद् व्यभिचारि । भारतादिष्वपि इदानीन्तनानां

पुरुषातिशयसम्भवेन^४ स्वयं कृत्वाध्ययनात् सम्भवद्विशेषः । अविशेषेण सर्वम-
ध्ययनमध्ययनान्तरपूर्वकमित्युच्यमानं व्याप्त्यसिद्ध्या व्यभिचारित्वान्न छायां
पुष्पाति । विवक्षितसाध्यासाधनात् ।

कथमित्यादि परः । विशेषस्य स्वयं कृत्वा वेदवाह्यानामध्ययनस्य सम्भवः
कथं । यावत्तेति यदेत्यर्थः । तेषामपि पुरुषाणां वेदस्य कर्तृत्वेनाभिमतानाम्वेद-
रचनायामशक्तिः पुरुषत्वादिदानीन्तनपुरुषवत् ।

अत्रापीत्या चा र्यः । अत्रापि प्रयोगे । न शक्तिपुरुषयोरिति । वेदकर-
णस्य शक्तेः पुरुषस्य च परस्परं । न किञ्चिद् विरोधदर्शनमस्ति । ततश्च
न ह्या दिषु पुरुषत्वं हेतुत्वेनोक्तमविरुद्धत्वात् वेदकरणशक्तिमपनयति । तस्मान्ना-
विरुद्धविधिः । अविरुद्धस्य विधिर्यस्मिन्ननुपलब्धिप्रयोगे स एवंभूतानुपलब्धि-
प्रयोगो न गमकः । विरोधाभाव एव कथमित्याह । न हीत्यादि । अतीन्द्रियेष्व-
त्यन्तपरोक्षेषु ब्रह्मादिषु वेदकरणशक्त्या सह । सहानवस्थानलक्षणस्य विरोधस्य
प्रतीतिः । अतीन्द्रियत्वादेव । नापि परस्परपरिहारस्थितिलक्षणस्य विरोधस्य
प्रतीतिः । शक्त्यशक्तयोः पुरुषापुरुषत्वयोश्च परस्परम्विरोधात् । न शक्ति- 160A
पुरुषयोर्यः पुरुषः स वेदकरणं प्रत्यशक्तो यथेदानीन्तनः पुरुष इति । न चायं प्रयोगः
पूर्वप्रयोगादिति । यद्वेदाध्ययनन्तर्वेदाध्ययनपूर्वकमिदानीन्तनवेदाध्ययनवदित्येतस्मात्
पर्वप्रयोगाद् भिद्यते । तस्मादुभयोस्पादानं व्यर्थमेवेत्यभिप्रायः ।

यत्पुनरुच्यते । यदि पुरुषाः प्राक्तना वेदं कृत्वा स्वयं^१मध्येतुं शक्ताः स्युस्त-
द्देवान्तीन्तना अपि स्युरिति ।

अत्रोच्यते । पुरुषाणाम्विशेषासम्भवे सत्येतदन्तरोक्तं स्यात् । स च
पुरुषाणां विशेषासम्भवाद् दुस्साध्यशक्यसाधनः । बाधकाभावात् । तस्माद्
यत्रैकस्य पुरुषस्याशक्तिस्तत्र सर्वपुरुषाणामशक्तिः (१) पुरुषत्वादित्यस्मिन्नपि साधने
पूर्ववदध्यतत्वादिवत् पुरुषत्वं लिङ्गं व्यभिचारि । किं कारणं । आ र ता दिष्वपि^४
पौरुषेयाभिमतेष्विदानीन्तनानां पुरुषाणामशक्तावपि कस्यचिद् व्या सा देः पुरुषा-

195b अशक्तवपि⁷ कस्यचित् शक्तिसिद्धेः ।

तस्मात् कारणानि विवेचयता अर्थेषु तदतत्प्रतिभवेषु स्वभावभेदो दर्शनीयः ।
तदभावे सर्वस्तदात्मा भवेत् न वा कश्चित् ।¹

न चात्र लौकिकवैदिकयोर्वाक्ययोः स्वभावनानात्वं पश्यामः । असति तस्मिन्
तयोः सामान्यस्यैव दर्शनाद् एकस्य कंचिद् धर्मं विवेचयन् तत्स्वभावसम्भविना
आशंक्य व्यभिचार²वादः क्रियते ।

ननु वेदावेदयोस्तत्त्वलक्षणोऽस्ति विशेषः ?

सत्यम् । न केवलं तयोरेव । डिण्डिकपुराणेतरेयोरपि³ अस्ति । न च
तावता स्वप्रक्रियाभेदवीपनो नामभेदः बाधते । अन्यत्रापि प्रसङ्गात् ।

तिशयस्य शक्तिसिद्धेः ।

यत एवन्तस्मात् कारणानि विवेचयता वैदिकानां वाक्यानां ताल्वादिव्यापारं
कारणमपनयता । अर्थेषु लौकिकवैदिकेषु शब्देषु (१) किम्भूतेषु । तदतत्प्रतिभवेषु
ताल्वादिकारणेष्वतत्कारणेषु स्वभावभेदो दर्शनीयः । ताल्वादिकारणानामी³
दृशः स्वभावो तत्कारणानामन्यादृशः स्वभाव इत्येवं स्वभावनानात्वं दर्शनीयं ।
येन तदतत्प्रभवत्वम्बिभागेन जायते । तदभावे स्वभावभेदाभावे सर्वस्तदात्मा
भवेत् । सर्वः शब्दः पौरुषेयः स्यान्न वा कश्चिल्लौकिकोपि ।

अथ स्याद् (१) अस्त्येव तयोः स्वभावभेद इत्याह । न चात्रेत्यादि । अत्र
जगति लौकिकवैदिकयोर्वाक्ययोः स्वभावनानात्वं पश्यामः । असति तस्मिन्
स्वरूपभेदे तयोर्लौकिकवैदिकवाक्ययोस्सामान्यस्यैव तुल्यरूपस्यैव वर्णनानुक्रम-
लक्षणस्य दर्शनादेकस्य लौकिकवैदिकस्य वाक्यस्य कंचिद् धर्मं विवेचयन्
पौरुषेयत्वमपौरुषेयत्वम्वा विभागेन व्यवस्थापयन् पुरुष आशंक्य व्यभिचारवादः
क्रियते । आशंक्य व्यभिचारो वादो यस्य पुरुषस्य स तथोच्यते । केन क्रियते ।
तत्स्वभावसम्भविना तेन । लौकिकवैदिकवाक्यसम्भविना तेन वर्णपदरचना-
लक्षणेन सामान्येन । पौरुषेयतुल्यधर्मकस्य वेदस्यापौरुषेयत्वम्बदन् व्यभिचार्यते
इति यावत् ।

ननु वेदावेदयोस्तत्त्वान्यत्त्वलक्षणो वेदावेदलक्षणो विशेषोस्त्येव । ततो विशो-
धाल्लौकिकवैदिकयोर्वाक्यक्रमं पौरुषेयत्वमपौरुषेयत्वम्भविष्यतीति परो मन्यते ।

सत्यमित्या चा र्यः । नन्वीदृशो विशेषस्तयोः पौरुषेयत्वापौरुषेयत्वसाधको
यस्माच्च केवलमनयोरेव लौकिकवैदिकयोर्विशेषः । किन्ताहि (१) डि ण्डि क
पुराणेतरेयोरपि । डि ण्डि कै नैगनाचार्यैः कृतस्य पुराणस्येतरेत्य च पुराणस्य । ईदृशो

यदि तु तादृशीं रचनां पुरुषाः कर्तुं न शक्नुयुः^४, कृतां वा अकृतसंकेतो विवेचयेत् । तदा व्यक्तमपौरुषेयो वेदः स्यात् ।

ननु पुरुषाणामेव मन्त्रकरणशक्तिः । एतदुत्तरत्र विचारयिष्यामः । अपि च, न मन्त्रो नामान्यदेव किञ्चित् । किन्तहि । सत्यतपःप्रभाववतां समीहितार्थ-साधनवचनम् । तद् अद्यत्वेऽपि पुरुषेषु दृश्यत एव । यथास्त्वं सत्प्राधिष्ठानबलाद् विषदहनादेः स्तम्भनकरणात् । शबराणां च केषांचित् मन्त्रकरणात् । अवैदिकानाञ्च बौद्धादीनां मन्त्रकल्पानां दर्शनात् ।^७ तेषां च पुरुषकृतेः ।

496a

तत्रापि अपौरुषेयत्वे कथमपौरुषेयं अविशतम् ? तथा हि बौद्धेतरमन्त्रकल्पे

विशेषोस्ति । न च तावता स्वयं^७ व्यवहारार्थं स्वप्रक्रियाभेदवीपनः समयपरिकल्पितो नामभेदः संज्ञाभेदः पुरुषकृतिम्बाधते वेदस्य । किं कारणम् (१) अन्यत्रापि पुराणेऽपौरुषेयत्वप्रसंगात् । डिण्डिकेतरपुराणानां नामभेदस्य विद्यमानत्वात् । 160b

यदि तु या वेदवाक्ये वर्णपदरचना दृश्यते तादृशीं रचनां पुरुषाः कर्तुं न शक्नुयुः । कृताम्बा निष्पादिताम्बा वर्णपदरचना^१मकृतसंकेतः श्रवणमात्राद् विवेचयेदियं पुरुषपूर्विकेति । तदा व्यक्तमपौरुषेयो वेदः स्यात् (१) न विवेचयति तां रचनान्तकथमपौरुषेयो वेदः स्यात् ।

नन्वित्यादि परः । म न्त्रा अपि पुरुषकृता एवेत्येतदुत्तरत्र विचारयिष्यामः । अपि च न मन्त्रो नामान्यदेव किञ्चित् । किन्तहि (१) सत्येत्यादि । यथाभूता-ख्यानं सत्यं । इन्द्रियमनसोर्दमनन्तपः । तयोः प्रभावो^२ विषस्तम्भनादिसामर्थ्यं स विद्यते येषां पुंसान्ते तथा । तेषां सत्यतपःप्रभाववतां पुंसां समीहितार्थस्य साधनन्तदेव मन्त्रः । तद्वचनं मन्त्रलक्षणमद्यत्वेऽपि पुरुषेषु दृश्यत एव । किं कारणं । यथास्त्वं सत्प्राधिष्ठानबलाद् विषदहनादेः (:) स्तम्भनस्य सामर्थ्योपघातस्य दर्शनात् । तथा श ब रा णां च केषांचित् स्वनियमस्थानामद्यापि विषाद्यप-नयनशक्तियुक्तस्य कारणाच्छक्नुवन्त्येव पुरुषा मन्त्रान् कर्तुं । अवैदिकानाञ्च वेदादन्येषां बौद्धादीनामिति (१) आदिशब्दाद् आ हं त गा ण्ड मा हे-स्व रा दीनां मन्त्रकल्पानां । मन्त्राणां मन्त्रकल्पानाञ्च दर्शनात् । विद्याक्षराणि मन्त्राः । तत्साधनविधानोपदेशा मन्त्रकल्पाः । तेषां च बौद्धादीनां मन्त्रकल्पानां पुरुषकृतेः पुरुषैः करणात् ।

तस्मान्न लौकिक्यो वैदिकानां स्वभावभेदः ।^४

तत्रेत्यादि परः । तत्रापि बौद्धादिमन्त्रकल्पेऽप्यपौरुषेयत्वे कल्प्यमाने । कथ-मिदानीमपौरुषेयं वाक्यं सर्वमवितथं । किन्तु मिथ्यार्थमपि स्यात् । तथा हीत्या-

हिंसा^१मैथुनात्मदर्शनादयोऽनभ्युदयहेतवोऽन्यथा वा वर्ण्यन्ते । तत् कथं विरुद्धाभि-
धायि द्वयमेकत्र सत्त्वं स्यात् ?

तत्र अर्थान्तरस्य कल्पने तद् अन्यत्रापि तुल्यम् । तथा^२ चार्थनिश्चयात्
काचिदपि व्यक्तित्वं स्यात् । तथा च अपौरुषेयत्वग्रहणमपि अनुपयोगमेव ।

बौद्धादीनां मन्त्रत्वमेव नास्तीति चेद्, तदन्वयापि कोशपानं^३ करणीयम् ।
विषादिकर्मकृतो बौद्धा अपि दृश्यन्ते तत्रापि मन्त्रत्वं न प्रतिषिद्धम् ।

मुद्रामण्डलध्यानैरनक्षरैः कर्माणि क्रियन्ते ।^४ न च तानि अपौरुषेयकल्पानि
युज्यन्ते ।

दिनैतदेव बोधयति । बौद्धमन्त्रकल्पे हिंसामैथुनात्मदर्शनादयः आदिशब्दादनृत-
वचनादय अनभ्युदयहेतवो दुःखहेतवो वर्ण्यन्ते । इतरस्मिन्स्त्वबौद्धमन्त्रकल्पे त
एव हिंसादयोऽन्यथा चाभ्युदयहेतवो वर्ण्यन्ते । यदि च सर्वे मन्त्रकल्पा
अपौरुषेयाः स्युस्तदा चैतद् विरुद्धाभिधायि वाक्यद्वयमेकत्रापौरुषेये कथं
सत्त्वं स्यात् ।

स्यादेतद् (१) बौद्धमन्त्रकल्पे हिंसादिशब्दानामन्य एवाप्रसिद्धोर्थो यो वैदिकेन
मन्त्रकल्पेनाविरुद्ध इति (१) अत आह । तत्रेत्यादि । तत्र बौद्धे मन्त्रकल्पे
प्रसिद्धादर्थान्यस्यार्थान्तरस्य कल्पने क्रियमाणे । तदर्थान्तरकल्पनमन्यत्राबौद्धे
वैदिके मन्त्रकल्पे तुल्यमिति कृत्वा सर्वत्र मन्त्रकल्पेऽर्थान्तरकल्पनासम्भवेनार्था-
निर्णयात् । तत्प्रतिपादितेर्थे क्वचित् प्रतिपत्तिरनुष्ठानं न स्यात् । तथा चे-
त्यर्थानिश्चयेनानुष्ठानाभावे सदप्यपौरुषेयस्वाक्यं पुरुषार्थं प्रत्यनुपयोगं ।

बौद्धादीनां मन्त्रत्वमेव नास्तीति चेदाह । बौद्धादीनाममन्त्रत्व इति ।
161a तदन्वयापि तस्माद् बौद्धा^५दिमन्त्रादन्यत्रापि वैदिके मन्त्रे मन्त्रत्वप्रतिपादनाय
कोशपानं करणीयं । न हि काचिद् व्यक्तिरस्तीत्यभिप्रायः । दृष्टविरुद्धं चैतद्
बौद्धादयो न मन्त्रा इति । तथा हि विषादिकर्मकृतो विषकर्मदीन् कुर्वन्तो बौद्धा
अपि मन्त्रा दृश्यन्ते । तेन तत्र बौद्धादिषु मन्त्रकल्पेण्वमन्त्रत्वमपि विप्रतिषिद्धं ।
विषकर्मदिकरणद्वारेण वैदिकानामपि मन्त्रत्वव्यवस्थापनात् । न च^६ विषस्तम्भना-
विसामर्थ्ययोगात् वेदवाक्यं लौकिकाक्यादतिशयवदित्येवापौरुषेयं युक्तं ।

तथा हि पाण्ड्यङ्गुलसन्निवेशो मुद्रा । मण्डलं देवतादिरचनाविशेषः ।
ध्यानन्देवताविरूपचिन्तनं । तैरनक्षरैरशब्दस्वभावैः स्वकर्माणि विषाद्यपनयना-
दिलक्षणानि क्रियन्ते । न च तानि मुद्रामण्डलध्यानान्यपौरुषेयाणि युज्यन्ते^७ (१)

स्यादेतत् (१) मुद्रादिष्वेव पुंसां करणसामर्थ्यन्त वर्णक्रमेषु मन्त्रेष्विति ।

तेषां क्रियासम्भवे अक्षररचनायां कः प्रतिधातः ? तस्मान्न किञ्चिदक्षय-
क्रियमेवाम् ।

तौ च सत्यप्रभवौ^६ मन्त्रकल्पौ कथं परस्परविरुद्धौ ? न वै सर्वत्र तौ सत्य-
प्रभवौ । प्रभावयुक्तपुरुषप्रतिज्ञालक्षणावपि स्तः । स प्रभावो गतिसिद्धिविशे-
षा^७भ्यामपि स्यात् ।

यदि पौरुषेया मन्त्रास्तदा सर्वे पुरुषाः किञ्च मन्त्रकारिणः ? तत्क्रियासाधन-
वैकल्यात् ।

यदि पुनस्तादृशैः सत्यतपःप्रभृतिभिर्युक्ताः^८ स्युः ।

496b

अपि च काव्यानि पुरुषः करोतीति सर्वः पुरुषः काव्यकृत् स्यात् । अकरणे

तन्न । यस्मात् तेषां मुद्रादीनां क्रियासम्भवे सत्यक्षररचनायां सत्यादिमतां
पुंसां कः प्रतिधातो विशेषाभावात् । तस्मान्न किञ्चिदक्षयक्रियमेवाम् पुंसां ।
येन पुरुषेणाकृतमतिशयमुपलभ्य लौकिकेभ्यो वैदिकानां स्वभावभेदः कल्प्येत ।

यदि बौद्धेतरौ मन्त्रकल्पौ^९ द्वावपि पौरुषेयो तौ च सत्यप्रभवौ । अवितथा-
भिधायिपुरुषादुत्पन्नौ । तत्कथमिदानीन्तावेव सत्यप्रभवौ मन्त्रकल्पौ बौद्धेतरौ-
परस्परविरुद्धौ युज्येते । एकत्र हिंसादीनामनभ्युदयहेतुत्वेन दर्शनादन्यत्राभ्यु-
दयहेतुत्वेन ।

नेत्यादिना परिहरति । न वै सर्वत्र तौ मन्त्रकल्पौ सत्यप्रभवौ येनायं विरोधः ।
किन्तु प्रभावयुक्तपुरुषप्रतिज्ञालक्षणावपि तौ मन्त्रकल्पौ स्तः । प्रभाववता पुरुषेण
“य इमां वर्णपदरचनामभ्यस्यति तद्विधिं चानुतिष्ठति तस्याहं यथाप्रतिज्ञातमर्थं
सम्पादयिष्यामी”ति या प्रतिज्ञा तल्लक्षणावपि मन्त्रकल्पौ भवतः । ततोऽन्यथा-
वाद्यपि प्रभावयुक्तौ मन्त्रकल्पौ कुर्यादित्यविरोधः । स एव सत्त्वाभावात् प्रभावः
कुत इति चेदाह । स प्रभावो गतिसिद्धिविशेषाभ्यामपि स्यात् । पुण्येन गति-
विशेष एव स तादृशो लब्धो देवतादिसङ्गृहीतो मन्त्रसिद्धिविशेषो येन स तादृशः
प्रभावो भवतीति ।

यदि पौरुषेया मन्त्रास्तदा पुरुषत्वात् सर्वे पुरुषाः किञ्च मन्त्रकारिणः (१)
न च कुर्वन्ति । तस्मादभिमतता अपि पुरुषा न मन्त्रानकार्षुरित्यभिप्रायः ।

तद्वित्यादि सिद्धा न्त वा न्नी ।^{१०} तेषाम्मन्त्राणां यत् क्रियासाधनं सत्यतपःप्रभा-
वादि तेन वैकल्यान् सर्वे पुरुषा मन्त्रकारिणः ।

यदि पुनस्तादृशैः सत्यतपःप्रभृतिभिर्मन्त्रहेतुभिः पुरुषा युक्ताः स्युस्तदा ते
मन्त्रान् कुर्वन्त्येव ।

वा कश्चिदपि नैव कुर्यात्, तद्वदित्यपूर्वेण वाचो युक्तिः !

सत्यम् । मन्त्रक्रियासाधनेन विकला मन्त्रान् न कुर्वते । तदेव साकल्यं कस्य-
चित् न पश्यामः । सर्वपुरुषाणां समानधर्मत्वात् ।

उक्तमत्र, न मन्त्रो नाम सत्यादिमत्प्रतिज्ञावचनात्^२ अन्यदेव किञ्चित् ।
तानि च क्वचिदेव पुरुषेषु दृश्यन्ते ।

सर्वपुरुषास्तद्रहिता इत्यपि अनिर्णयः, तत्सम्भवस्य विरोधाभावात् । न च
अत्यक्षस्वभावेषु अनुपलब्धिरभावनिश्चयस्य हेतुः । न च स्मृतिमतिप्रतिवेध-
सत्यशक्तयः सर्वत्र भाविन्यो भवन्ति ।

अपि च काव्यानि तत्क्रियाप्रतिभायुक्तः पुरुषः करोतीति कृत्वा तत्क्रिया-
161b प्रतिभारहितोपि सर्वः पुरुषः पुरुषत्वसाम्यात् काव्येकृत् स्यात् । अकर^७णे वा
कस्यचिदन्योपि नैव कुर्यात् । तद्वत् । काव्यकरणासमर्थपुरुषवत् । इत्यपूर्वेण वा
चो युक्तिः । व्यभिचारिणीत्यर्थः ।

सत्यमित्यादि परः । मन्त्रक्रियासाधनेन विकलाः पुरुषा मन्त्रान् कुर्वते ।
केवलन्तदेवान् मन्त्रक्रियासाधनस्य सत्यादेः साकल्यं कस्यचित् पुरुषस्य न पश्यामः ।
सर्वपुरुषाणां समानधर्मत्वात् ।

उक्तमिति सिद्धा न्त वा दी । अ^१त्र चोद्य उक्तमुत्तरं । किमुक्तं । न मन्त्रो
नामेत्यादि । वचनं च समयश्चेति द्वन्द्वः । सत्यादिमतां पुरुषाणां समीहितार्थ-
साधनाद्वचनात् । तथा सत्यादियुक्तपुरुषप्रतिज्ञालक्षणाच्च समयान्न मन्त्रोनामा-
न्यदेव किञ्चित् । तानि च सत्यतपोगतिसिद्धिविशेषलक्षणानि मन्त्रक्रियासाधनानि
क्वचिदेव पुरुषेषु दृश्यन्ते ।

स्यादेतद् (१) यो यः पुरुषस्य^२ मन्त्रक्रियासाधनरहितस्तद्यथा रथ्यापुरुषः ।
पुरुषश्चायं मन्त्रकर्तृत्वेनाभिमतः पुरुष इति । तत्रापि सर्वपुरुषास्तद्रहिता-
स्तेन मन्त्रक्रियासाधनेन रहिता इत्यपि तत्सम्भवस्य मन्त्रक्रियासाधनसम्भवस्य
पुरुषत्वेन सह विरोधाभावात् । अनिर्णयोऽनिश्चयः । मन्त्रक्रियासाधनस्य
स्वभावानुपलम्भादेव पुरुषे स्वभावनिरुचय इति चेदाह । न चे^३त्यादि । अत्यक्ष-
स्वभावेषु अक्षातिक्रान्तः स्वभावो येषान्तेष्वत्यन्तपरोक्षेष्वित्यर्थः । अनुपलब्धि-
र्नाभावनिरुचयस्य हेतुः । आत्मनि मन्त्रक्रियासाधनानां स्मृत्यादीनामनुपलम्भेन
परप्राप्यभावो निश्चीयत इति चेदाह । न ज्ञेत्यादि । अतिक्रान्तजन्मादिस्मरणं
स्मृतिः । परचित्तावबोधो भूतिः । अदृष्टेषु पदार्थतत्त्वदर्शनं प्रतिवेधः । सत्य-
मनन्यथावा^४दित्वं । शक्तिः प्रभावः । ता मन्त्रहेतवः सर्वभाविन्यः । सर्वपुरुष-

तत्साधनसम्प्रदायभेदवद् गुणान्तरसाधनान्यपि^४ स्युः । नापि सन्नपि सर्व-
द्रष्टुं शक्यः । अत एव अबृष्टस्य अनपह्नवः । नापि पुरुषेषु कस्यचिदपि उत्पित्सो-
र्मनोगुणस्य प्रतिरोद्धास्ति । बाध्यस्यादृष्टेः^५ बाध्यबाधकभावासिद्धेः ।

एतेन सर्वज्ञाविप्रतिषेधादयो निर्वाणितोत्तराः । तत्रापि अतत्साधनसम्प्रदायोऽयं
कथमिव अन्येषामपि तथाभावो^६ एवंभूतो नेति न न्याय्यः । नादृष्टज्ञापक इत्यपि ।

सन्तानभाविन्यो भवन्ति । येन ता आत्मनि न दृष्टा इत्यन्यत्रापि प्रतिक्रियेरन् ।

इदानीं स्मृत्यादीनां क्वचिदेव पुरुषे सम्भवमाह । तत्साधनमित्यादि । तेषां
स्मृत्यादीनां यथोक्तानां यत्साधनमुत्पत्तिकारणन्तस्य संप्रदाय उपदेशस्तस्य भेदो
विशेषः क्वचिदेवागमे सम्भवो न सर्वत्र^७ । तद्वद् गुणान्तरसाधनान्यपि स्युः ।
क्वचिदेव पुरुषे भवेयुः । सिद्धिः साधनं । स्मृत्यादिकारणानां कार्यभूतानि यानि
गुणान्तराणि स्मृत्यादिरूपाणि । तेषां साधनानि निष्पत्तयोपि क्वचिदेव पुरुषे
स्युः स्मृत्यादिकारणानुष्ठानात् । यदि स्मृत्यादि साधनं स्यात् किन् न दृश्यत इति
चेदाह । नापीत्यादि । सन्नपि विद्यमानोपि सन्तानान्तरस्थो मनोगुणो द्रष्टुं
पुरुषमात्रेण न शक्यः । अत एव कारणादबृष्टस्य सन्तानान्तरस्य मनोगुणस्यान-
पह्नवोप्रतिक्षेपः । नापि पुरुषेषु मनोगुणस्योत्पित्सोरुत्पत्तिमिच्छोः प्रतिरोद्धा बाध-
कोस्ति येन तदन्यगुणातिशायी मनोगुणः कस्यचिदपि नास्तीति स्यात् । पुरुषत्वा-
दिक एव धर्मो बाधक इति चेत् (१) न । किं कारणं । तस्यान्यसन्तानभाविनो
बाध्यस्य^८ गुणस्य पुरुषमात्रेणादृष्टेः । पुरुषत्वादिना धर्मेण बाध्यबाधकभावा- 162a
सिद्धेः । अबाधकाच्चाप्रतिक्षेपः ।

एतेनान्तरोक्तेन सर्वस्यार्थस्य यज्ज्ञानान्तैस्य प्रतिषेधः । आदिशब्दाद् वीत-
रागादिप्रतिषेधादयो निर्वाणितोत्तराः ।

यथा न वक्तृत्वादिलिगेन सर्वज्ञत्वादीनां प्रतिक्षेप इति । तत्रापि वीतराग-
त्वादिप्रतिक्षेप एवंभूतः पुरुषो वीतरागत्वा^९दिगुणयुक्तो नेति न्यायो युक्तः ।
किंभूतः । यादृशोयमसम्भवन्तत्साधनसंप्रदायः । असम्भवन्तत्साधनसंप्रदायो वीत-
रागत्वादिसाधनसंप्रदायो यस्येति विग्रहः । वीतरागत्वादिसाधनेनोपायेन विकलस्स
वीतरागादिर्न भवत्येवं न्याय इति यावत् । न दृष्टज्ञापकोतत्त्वभाव इत्यपि । अदृष्टं
ज्ञापकं वीतरागत्वादि लिङ्गं यस्य । स ज्ञापको दर्शनमा^{१०}त्रेणातत्त्वभावो वीतरा-
गत्वादिगुणवियुक्तस्वभावो भवतीत्यपि न युक्तम्वक्तुं । न हि ज्ञापकानुपलम्भमा-
त्रेण ज्ञाप्यस्याभावो न्याय्यः । किं कारणं । सतामपि केषांचिदर्थानां लिङ्गभूतस्य
कार्यस्थानारम्भसम्भवात् । आरब्धन्ताम तैरतीन्द्रियैः कार्यन्तथापि स्वभावविप्र-

सतामपि कार्यस्थानारम्भसम्भवात्, स्वभावविप्रकर्षेण द्रष्टुमशक्यत्वाच्च ।⁷

497a तस्मादध्ययनं अध्ययनान्तरपूर्वकमिति अध्ययनादिति व्यभिचारि । भारता-
ध्ययने भावात् ।

वेदेन¹ विशेषणाददोष इति चेत् । कः पुनरतिशयो वेदाध्ययनस्य, येन अन्यथा-
ध्ययनं न शक्यते ? न हि विशेषणं अविरुद्धं विपक्षेण सह अस्माद्धेतुं² निवर्त्तयति ।
अविरुद्धयोरेकत्र सम्भवात् । इदानीन्तनानां अनध्ययनादिति चेत् । उक्तोत्तर-
मेतत् । अदर्शनादिति चेत् । इदमपि प्राक् प्रत्युद्धम् । नाप्यदर्शनमात्रमभावं गमय-
तीति व्यभिचार एव । तस्माद् विशेषणं अतिशयभागं न भवतीति अनुपात्तसमम् ।

यत् किञ्चिद् वेदाध्ययनं सर्वं तद् वेदा⁴ध्ययनान्तरपूर्वकमिति व्याप्तिर्न

कर्षणीमीषामिदं कार्यमिति द्रष्टुमशक्यत्वाच्च । तस्मान्मन्त्रक्रियासाधनवैकल्यं³
यथैकस्य तथा सर्वस्येत्येतदशक्यनिश्चयमिति स्थितं ।

यत एवन्तस्मादध्ययनमध्ययनान्तरवद् अध्ययनान्तरपूर्वकमिति राध्ये अध्य-
यनादिति लिङ्गं व्यभिचारि । भारता अध्ययने पौरुषेयाध्ययनत्वस्य भावात् ।

वेदेन विशेषणाददोषः । अध्ययनमात्रस्य हि व्यभिचारो न वेदेन विशिष्ट-
स्याध्ययननस्येत्यभिप्रायः । कः पुनरित्यादि सिद्धान्तवादी । को⁴तिशयो वेदा-
ध्ययनस्य येन तद्वेदाध्ययनमन्यथेति स्वयं कृत्वाध्येतुं न शक्यते । नैव कश्चि-
दतिशयः । (1) ततो वेदाध्ययनं च स्यान्न चाध्ययनपूर्वकमिति विरोधाभावात् स
एव व्यभिचारः । यस्मान्न हि विशेषणं वेदत्वमविरुद्धं विपक्षेणानध्ययनान्तरपूर्व-
कत्वेन सह । अस्माद् विपक्षाद्धेतुनिवर्त्तयति । किं कारणं । अविरुद्धयोर्वेदत्वा-
नध्ययनान्तरपूर्वकत्वयोरेकत्र वेदवाक्ये सम्भवात् । को ह्यत्र विरोधो यद् वेदा-
ध्ययनं च स्यान्न चाध्ययनान्तरपूर्वकमिति । इदानीन्तनानां पुरुषाणामनध्यय-
नात् । अध्ययनान्तरपूर्वकत्वेनैवाध्ययनात् । उक्तोत्तरमेतत् । भारताध्ययनेपि
प्रसङ्गात् । तदपि हीदानीन्तनाः परोपदेशेनैवाधीयत इति । तस्याप्याद्याभिमत-
मध्ययनमध्ययनान्तरपूर्वकत्वेन वेदवदपौरुषेयं स्यात् । वेदाध्ययनपूर्वकमेव वेदा-
ध्ययनं कर्तुरदर्शनादिति चेत् । इदमपि प्राक् प्रत्युद्धं प्रतिक्षिप्तं । दृश्यन्ते हि
विच्छिन्नक्रियासंप्रदायाः । कृतकाश्चेत्यादिना । नाप्यदर्शनमात्रमभावं गमयतीति
कृत्वा व्यभिचार एव वेदाध्ययनत्वादित्यस्य हेतोः । तस्मात् वेदत्वं विशेषण-
162b मध्ययनस्य हेतोरतिशयभागं न भवति विशेषाधायकन्न भवति । विपक्षविरो-
धाभावेन विपक्षादव्यावर्त्तनात् । उपात्तमपि विशेषणमनुपात्तसमम् ।

किञ्च । यत्किञ्चिद् वेदाध्ययनं सर्वतदध्ययनान्तरपूर्वकमिति वेदेन

सिध्यति । सर्वस्य तथाभावसिद्धेः । यादृशं तु तस्मिन्निमित्तं दृष्टं तत्तथैवेति स्यात् । तस्मिन्निमित्ततया दृष्टे विशेषे त^६त्त्यागेन सामान्यग्रहणं हि हुताशनसिद्धौ पाण्डुद्रव्यचद् व्यभिचार्येव ।

एतेन रागादिसाधने वचनादयः प्रत्युक्ताः ।

अस्तु वाऽध्ययनं एतद^६ध्ययनपूर्वकम् ।

सर्वथानादितः सिद्ध्येदेवं नापुरुषाश्रयः ।

तस्मादपौरुषेयत्वे स्यादन्यो(प्यनरा)श्रयः ॥२४७॥

पुरुष एव हि स्वयं अभ्यूह्य^७ अधीयते परतो वा । तेषामव्यापृतकरणानां ४९७b स्वयं शब्दा न ध्वनयन्ति, येन अपौरुषेयाः स्युः ।

विशेषितेपि हेतौ व्याप्तिर्न सिध्यति । विपर्यये बाधकप्रमाणाभावेन सर्वस्य वेदाध्ययनस्य तथाभावसिद्धेरध्ययनान्तरपूर्वकत्वासिद्धेः । यादृशं त्वध्ययनं स्वयं^१ कर्तुमशक्तस्य तस्मिन्निमित्तमध्ययनान्तरनिमित्तं दृष्टं तत्तथैत्यध्ययनान्तरपूर्वकमेवेति स्यात् । स्वयं कृत्वाध्येतुमशक्तस्य यदध्ययनन्तस्य दृष्टे विशेषजाड्यादिलक्षणे तन्निमित्ततया परपूर्वाध्ययननिमित्ततया । तत्त्यागेन तस्य जाड्यादिनिमित्तस्याध्ययनस्य यथा परिदृष्टे विशेषस्य त्यागेन । यद्वा तस्मिन्निमित्ततया शक्तिनिमित्ततया । दृष्टेऽवगते विशेषेस्वयं कृत्वाध्ययनलक्षणे^२ तत्त्यागेन तस्य विशेषस्य त्यागेन वेदाध्ययनत्वसामान्यस्य ग्रहणं शक्तस्याशक्तस्य वा सर्वं वेदाध्ययनमध्ययनान्तरपूर्वकमेवेदाध्ययनत्वसामान्यादिति क्रियमाणं व्यभिचार्येव । किमिव (१) हुताशनसिद्धौ । अग्निसिद्धौ पाण्डुद्रव्यस्त्ववत् । अग्निसाध्ये धूमे यः पाण्डुविशेषो दृष्टस्तत्त्यागेन पाण्डुद्रव्यसामान्यमुपादीयमानमग्निसिद्धौ यथा व्यभिचा^३रि तद्वदित्यर्थः ।

एतेनानन्तरोक्तेन व्यभिचारित्वप्रतिपादनेन वचनादयः । आदिगब्दात् पुरुषत्वादयः प्रत्युक्ताः । यथा तेपि व्यभिचारिण इति ।

कस्मिन् साध्ये (१) रागादिसाधने । रागादिसिद्धौ । यादृशो रागादिप्रभवो वचनविशेषो दृष्टस्तत्त्यागेन वक्तृत्वसामान्यस्य व्यभिचारात् ।

अस्तु वेत्त्यभ्युपगम्याप्याह । सर्वथाप्येवंकृत्वा वेदस्यानारब्धता सिध्ये^४दादिरहितत्वमात्रं सिध्येत् । नापुरुषाश्रयः । अपौरुषेयत्वन्तु न सिध्येत् ।

अथ तस्मादपौरुषेयमात्रादेवापौरुषेयत्वमिष्यते । तदा स्यादन्योपि लोकव्यवहारोनादिप्रवृत्तत्वादनराश्रयोपौरुषेयः । पुरुष एव हि स्वयसभ्यूह्योपकल्पाधीयते । परतो वा श्रुत्वाधीयते तेषां पुंसामव्यापृतकरणानामव्यापृततात्वादीनां स्वयं

अपि स्युरपौरुषेया यदि पुरुषाणामादिः स्यात्^१। तदाऽपि अन्यपूर्वकं न सिध्यति। अध्यापयितुरभावात्।^१

34a तत्प्रथमोध्येता कर्त्तव्यं स्यात्। तदयमनादिः पूर्वप्रदर्शनप्रवृत्तो डिम्भकपांसु-
क्रीडादिवत् पुरुषव्यवहार इति स्यान्नापौरुषेय एव।

अनादित्वाद्यपौरुषेयत्वे बहुतरमिदानीमपौरुषेयं। तथा च।

म्लेच्छादिव्यवहाराणां नास्तिक्यवचसामपि।

अनादित्वात् तथाभावः पूर्वसंस्कारसन्ततेः ॥ २४८॥

म्लेच्छव्यवहारा अपि केचित् मातृविवाहादयो मदनोत्सवादयश्चानादयः।

शब्दा ध्वनयन्ति। स्वरूपं प्रकाशयन्ति। येन स्वयं ध्वननेनापौरुषेयाः स्युः। किन्तु पुरुषव्यापारेणैषां वैदिकानां शब्दानां ध्वननालौकिकवाक्यवत् पौरुषेयत्वमेव।

अपि स्युरपौरुषेयास्सम्भाव्यत एषामपौरुषेयत्वं यदि पुरुषाणामादिः स्यात्। अध्ययनं चानादित्वाप्याद्यस्य पुरुषस्याध्ययनमन्यपूर्वकमध्ययनान्तरपूर्वकं न सिध्यति। किङ्कारणम् (१) अध्यापयितुरन्यस्य पुरुषस्याभावात्। तत्-
प्रथमोध्येता तस्य वेदस्य प्रथमोध्येता स्वयमभ्युह्य वेदमधीत इति कर्त्तव्यं स्याद् वेदस्य। तद्विति तस्मादर्थं वेदाध्ययनलक्षणो व्यवहार एकस्मादधीत्यापरमध्या-
पयति। सोप्यन्यमिति पूर्वपूर्वदर्शनप्रवृत्तोनादिः पुरुषव्यवहार इति पुरुषैरेवायं
163a रचितो व्यवहार इति स्यान्नापौरुषेय एव। किमिव (१) डिम्भकपांसुक्रीडा-
वत्। डिम्भका बालास्तेषां पांसुक्रीडा यथा पूर्ववत्दर्शनप्रवृत्तत्वादनादिः पुरुष-
व्यवहारस्तद्वत्। आदिशब्दाद् भोजनादिव्यवहारः।

अनादित्वादित्यादि। अनादित्वाद् वेदस्यापौरुषेयत्वेभ्युपगम्यमाने म्लेच्छादिव्यवहाराणामिति स्वकुलक्रमागतानां मातृविवाहादिलक्षणानामनादित्वात् तथाभावो वेद^१वदपौरुषेयत्वं स्यात्। आदिशब्दादार्यव्यवहारस्यानादेः परिग्रहः। तथा नास्तिक्यवचसामपि धर्माधर्मपरलोकापवादप्रवृत्तानामनादित्वात्तथाभावः। अपौरुषेयत्वं स्यात्। अनादित्वमेव तेषां कथमिति चेदाह। पूर्वसंस्कारसन्ततेः पूर्वसंस्कारवशात् सन्तानेन प्रवृत्तेरित्यर्थः। म्लेच्छव्यवहारा अनादयः। के पुनस्त इत्याह। मृते^२ पितरि पुत्रेण मातृविवाहः कार्य इति। म्लेच्छानां केषां-
चिद् व्यवहारः। आदिशब्दाद् बृद्धानाम्भारणं संसारमोक्षनार्थमित्यादिव्यवहार-
परिग्रहः। आदिशब्दोपात्तमाह। मदनोत्सादि। म द न त्र यो दश्याम्पर्वणि मदनो-
त्सवः। अत्राप्यादिशब्दात् पुत्रजन्मोत्सवादयोप्यनादयः। नास्तिकानां ली का य

नास्तिक्यवचांसि चापूर्वपरलोकाद्यपवादीनि ।

न हि तान्यनाहितसंस्कारैः परैः प्रवर्त्तयति । स्वप्रतिभारचितसमयानामपि यथाभूतार्थविकल्पसंहारेणैव प्रवृत्तेः । तत्किञ्चित् कुतश्चिद्वागतमित्येकस्योपदेष्टुः प्रबन्धेनाभावात् अपरपूर्वकमित्युच्यते । प्रागेव यथादर्शनप्रवृत्तयः सम्यग्मिथ्या-प्रवृत्तयो लोकव्यवहाराः ।

नन्वादिकल्पिकेऽप्यवृष्टः (१) एव व्यवहाराः पश्चात् प्रवृत्ता इव्यन्ते । न (१) तेषामप्यन्यसंस्काराहि^२तानां यथाप्रत्ययम्प्रबोधात् ।

ति का नाम्बचांसि च । किंभूतान्यपूर्वपरलोका^३द्यपवादीनि । अपूर्वस्य धर्माध-
र्मस्य परलोकस्य चापवादीनि प्रतिकेपकाणि । तान्यप्यनादीनीति^४ । लिङ्गविपरि-
णामेन सम्बन्धः । (२४८)

कथं पुनर्लक्ष्णादिव्यवहारादीनामनादित्वमित्याह । न ह्येत्यादि । ते च व्यवहारास्ताणि च नास्तिक्यवचांसीति “नपुंसकमनपुंसकेनैकवचनान्यतरस्यामि”-
१ ति नपुंसकस्यैकशेषः । तेनायमर्थः (१) तान् व्यवहारां^५स्तानि च नास्तिक्यव-
चांसि परैरन्यैः पुरुषैरनाहितसंस्कारा अव्युत्पन्नबुद्ध्य इदानीन्तना न प्रवर्त्तयन्ति ।
किन्तु व्युत्पादितबुद्ध्य एव । तेप्यपरैस्तेप्यपरैरिति सिद्धमनादित्वं ।

येप्यपूर्व काव्यादिकं कुर्वन्ति । तेषामप्यन्यकृतेनैव संस्कारेण प्रवृत्तेस्तत्कृतोपि व्यवहारोनादिरिति कथयन्नाह । स्वप्रतिभेत्यादि । स्वप्रतिभया स्वबुद्ध्या रचित^६स्समयः काव्यादिलक्षणो यैस्तेषामपि तावत् पुरुषाणां यथाभूतः परस्मात् समस्ती व्यस्ती वा योर्थः । तत्र ये धिक्कल्पास्तेषां संहार एकत्रोपादानम्बर्गीकरणमिति यावत् । तेनैव प्रकारेण प्रवृत्तेर्ग्रन्थादीनां करणात् । स्वप्रतिभारचितोपि ग्रन्थो वस्तुतः परपूर्वक एव । कथन्तहि स्वकृत इत्युच्यते इत्याह । तत्काव्यादिकमपर-
पूर्वक^७मित्युच्यत इति सम्बन्धः । केनचित् स्वयं कृतमित्युच्यते । किं कारणं (१) कुतश्चिद्बुपदेष्टुः किञ्चिदर्थजातमागतमिति कृत्वा । एकस्योपदेष्टुः प्रबन्धेनाभा-
वात् । तदेवं स्वप्रतिभारचितोपि तावद् ग्रन्थः परमार्थतः परपूर्वक एव । प्रागेव किम्पुनर्यथादर्शनप्रवृत्तयः । परेभ्यो यथादर्शनमेव प्रवृत्तिनिवृत्तिर्येषां ते तथोक्ताः^८ । 163b
साम्यग्मिथ्याप्रवृत्तयः । सम्यग् मिथ्या च प्रवृत्तिराचरणं येषां लोकव्यवहारानाम्ते तथोक्ताः । तत्र सम्यक्प्रवृत्तयः पूज्यपूजादयः । मिथ्याप्रवृत्तयः कामोपसंहिता-
दयः । एते च स्फुटमेव परपूर्वकाः ।

अत्र व्यभिचारमाशङ्कते । नन्वित्यादि । प्रथमकल्पे भवा आदिकल्पिकाः ।

भवतु सर्वेषामपौरुषेयत्वमिति चेत् (१)

तादृशोऽपौरुषेयत्वे कः सिद्धेऽपि गुणो भवेत् ।

काममविसम्बादकमित्यपौरुषेयत्वमिष्टं । तद्विसम्बादकानामपि केषाञ्चि-
दनादित्वादस्तीति किमपौरुषेयत्वेन ।

(ख) अनादित्वेऽर्थसंस्कारभेदेन सशयः ।

सति वा वेदवाक्यानामेवापौरुषेयत्वे ।

अर्थसंस्कारभेदानां दर्शनात्संशयः पुनः ॥२४९॥

यद्यपौरुषेयत्वेऽपि प्रतिनियतामेव तदर्थप्रतिभां जनयेदाश्वासनं स्याद् (१)

तेष्ववृष्टा व्यवहाराः दृश्यन्ते । न हि तैः पूर्वभ्यो^१ व्यवहारा उपलब्धास्तेषामेव
प्रथमतवात् ।

तेषामपीत्यादिना परिहरति । तेषामप्यादिकल्पिकानाम्पुंसामन्यसंस्कारा-
हितानां पूर्वजन्मप्रसरेषु पूर्वदृष्टव्यवहारेणाहितसंस्काराणा पश्चाद् यथाप्रत्यययं ।
यथा सहकारिसन्निधानं प्रबोधात् प्रवृत्तेः । तेषां नापरपूर्वकाः । (२४८ a.b.)

भवत्त्वनादित्वात् सर्वेषां श्लेच्छादिव्यवहारानामपौरुषेयत्वमिति चेत् ।
तादृशेनादित्वमात्रेण सर्वव्यवहारानामपौरुषेयत्वे सिद्धेऽपि को गुणो भवेत् (१)
नैव कश्चित् । तथा हि कामं भवेदविसम्बादकमित्यपौरुषेयत्वमिष्टं । तच्चा-
पौरुषेयत्वं विसम्बादकानामपि केषांचिल्लोकव्यवहारानामस्तीति नापौरुषेयत्वम-
वितथत्वस्य साधकं व्यभिचारादिति किन्तेनापौरुषेयत्वेन कल्पितेन ।

अथ^३ वेदवाक्यानामेवापौरुषेयत्वमिष्यते । तदा वेदवाक्यानामेवापौरुषे-
यत्वे सत्यपि तद्वाच्येष्वर्थेषु संशय एव पुनरिति भूयः । अपौरुषेयत्वमपि कल्पयित्वा
भूयः संशय एव प्राप्त इत्यर्थः । किं कारणम् (१) अर्थभेदानां वेदार्थव्याख्यानविक-
ल्पानामाचार्यभेदेन दर्शनात् ।

यदीत्यादिना व्याचष्टे ।

अपौरुषेयत्वेऽपि यदि वेदवाक्यं यथा^४स्त्वं प्रतिनियतामेव । तदर्थप्रतिभां ।
वेदवाक्यार्थालम्बनाम्बुद्विप्रवृत्तिकामस्य यदि जनयेत्सदा विपरीतार्थसमारोपाभा-
वादाश्वासनं स्याल्लब्धाश्वासः पुरुषो भवेत् । तत्तु नास्ति । यस्माद् । यथे-
ष्टन्तु समारोपापवादाभ्यामधिकशब्दप्रक्षेपेण शब्दान्तरापह्नवेन वेत्यर्थः । विरु-
द्धशास्त्रव्यवहारिणो नै व क्ताः । आशिषब्दाद् वै या क र णा दि^५परिग्रहः ।
वेदवाक्यानि विशसन्तो नानार्थान् कुर्वन्तो बृश्यन्ते । न च ते परस्परविरोधिना
व्याख्याभेदोपनीता अर्थास्तेषाम्वेदवाक्यानाम् संघटन्त एव सम्भवन्त्येवेत्यर्थः ।

यथेष्टन्तु समारोपायवादाभ्यां नैव क्त मी मां स कादयो वेदवाक्यानि विशसन्तो
दृश्यन्ते (१) न च तेषां न घटन्ते (१) समयप्राधान्यादर्थनिवेशस्यैकस्य वाक्य-
स्यानेक (अर्थ) विकल्पसंभवात् (१) प्रकृतिप्रत्ययानामनेकार्थपाठाद् (१) रुढेरप्येका-
न्तेनाननुमतेररूढशब्दबाहुल्यात् (१) तदर्थस्य पुरुषोपदेशापेक्षणात् । तदुपदेशस्य
तद्विच्छादवृत्तेरनिर्णय एव वाक्यार्थेषु ।

(ग) वर्णवाक्यनित्यत्वनिरासः

अपि चायमपौरुषेयत्वं साधयन् वर्णानाम्वा साधयेद् वाक्यस्य वा । तत्र (१)

अन्याविशेषाद् वर्णानां साधने किं फलं भवेत् ।

न हि लोकवेदयोर्नाना वर्णाः भेदेऽपि च प्रत्यभिज्ञानाविशेषात् तत एकत्वा-

किं कारणम् (१) अर्थनिवेशस्यार्थवाचकत्वेन प्रवर्तनस्य समयप्राधान्यात् ।
संकेतप्रतिबद्धत्वात् । एकस्यापि वाक्यस्य यथासमयमनेकार्थविकल्पसम्भवात्
संग्रह एव । प्रकृतिप्रत्ययानुसारेण च वेदवाक्यानां व्याख्यानात् । तेषां च निय-
तार्थत्वान्न वेदवाक्येष्वनेकार्थविकल्पसम्भव इत्यपि मिथ्या । किं कारणं (१)
प्रकृतिप्रत्ययानामनेकार्थपाठसम्भवात् । एकापि हि प्रकृतिरनेकेष्वर्थेषु पठ्यते ।
तथा प्रत्ययोपीति (१) तदवस्थ एव यथाभिप्रायमर्थसंस्कारभेदात् संशयः ।

स्यादेतद् (१) रुढिमाश्रित्य वेदार्थव्याख्यानात् प्रकृतिप्रत्ययानामनेकार्थ- 164a
पाठेऽपि न संशय इत्यप्यसत् । किं कारणं (१) रुढेरप्येकान्तेन स्वयमेवाननुमते-
रनङ्गीकरणात् । एतदेव कुतः । अरूढशब्दबाहुल्यात् । अरूढा एव ये लोके
शब्दास्ते वेदे बाहुल्येन दृश्यन्ते । तद्यथा जर्भुराण^१ प्रभृतयः । ततो न तत्र रुढि-
शब्दान्निर्णयः । तत्र तदर्थस्यारूढशब्दार्थस्य निर्णये व्याख्यातुपुरुषोपदेशापेक्ष-
णात् । तदुपदेशस्य च पुरुषोपदेशस्य च । तद्विच्छानुवृत्तेः पुरुषेच्छानुवृत्तेरनि-
र्णय एव वेदवाक्यार्थेषु । (२४६)

अपि चायं वेदवा अपौरुषेयत्वं साधयन् वर्णानाम्वा साधयेद् वाक्यस्य वा ।
वाक्यविकल्पेनैव पदस्याप्यभिधानं द्रष्टव्यं ।

(१) वर्णविकल्पमधिकृत्याह । तत्रेत्यादि । अन्याविशेषादिति (१) लौकि-
केभ्यो वर्णभ्यो वैदिकानामविशेषात् । वर्णानामपौरुषेयत्वसाधने किंफलम्भेत्
(१) नैव किञ्चित् ।

न हीत्यादिना व्याचष्टे । यस्मान्न हि लौकिकवैदिकवाक्ययोर्नाना वर्णाः ।

^१ In the Vedic mantras.

सिद्धिप्रसंगात् । भेदानुपलक्षणाच्च वैदिकवर्णसिद्धिः प्रत्यभिज्ञानादप्रतिपत्ति-
प्रसंगादनभ्युपगमाच्च । तेषां चापौरुषेयत्वप्रसाधने ते तुल्याः सर्वत्रेति किमनेन
परिक्षेपितं । तथा च सर्वो व्यवहारो पौरुषेयो न च सर्वोऽवितथ इति व्यर्थः
परिश्रमः ।

अथ वाक्यमपौरुषेयमिष्टं (१)

वाक्यन्न भिन्नं वर्णभ्यो विद्यतेऽनुपलम्भनात् ॥२५०॥

न हि ध्यं देवदत्तादिपदवाक्येषु बकाराविप्रतिभासं मुक्त्वान्यं प्रतिभासं
बुद्धेः पद्यासो द्वितीयवर्णप्रतिभासवत् । न च प्रतिभासमानं ग्रहणे ग्राह्यतयेष्ट-

किन्तर्हि (१) यथा वैदिका अकारादयोऽभिन्नास्तथा लौकिका अपि । एकत्वेन
प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । सत्यपि प्रत्यभिज्ञाने यदि लौकिकेभ्यो वैदिकानां वर्णानां
भेद इष्यते । तदा भेदेषि । ततः प्रत्यभिज्ञानाद् वैदिकानामकारादीनां प्रत्यु-
च्चारणं यदेकत्वन्तस्यासिद्धिप्रसंगात् । किं कारणं (१) प्रत्यभिज्ञाविक्षेपात् ।
लौकिकवैदिकवर्णभेदे दृष्टस्य प्रत्यभिज्ञानस्य वैदिकेषु वर्णेष्वविक्षेपात् । एक-
त्वव्यभिचारिणः प्रत्यभिज्ञानात् कथम्वैदिकानामेकत्वं सिध्यतीत्यर्थः । भवानु-
पलक्षणाच्च वैदिकवर्णसिद्धिः । लौकिकवैदिकयोर्भेदानुपलक्षणात् ।

अथ स्याद् वैदिकेषु वर्णेष्वेकत्वनिमित्तत्वात् प्रत्यभिज्ञानं प्रमाणमेवान्यत्र
तु सादृश्येन भ्रान्तत्वादप्रमाणमित्यत आह । प्रत्यभिज्ञानादप्रतीतिप्रसङ्गादिति ।
यद्यन्यत्राप्रमाणं घटादावपि तर्हि प्रत्यभिज्ञानाद् क्षणिकत्वाप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् ।
अन्यत्वादेव । भवद्भिर्मी मां स कैल्लौकिकवैदिकवर्णभेदानभ्युपगमाच्च ।
तेषाञ्च वर्णानामपौरुषेयत्वसाधनेभ्युपगम्यमाने ते वर्णाः सर्वत्र लोके वेदे च
तुल्या इति किमनेन मी मां स के नैवमपौरुषेयत्वं साधयता परिक्षेपितं परि-
त्यक्तम्बवर्णजातं यत् पौरुषेयं स्यात् । तथा वै लौकिकवैदिकवर्णानामपौरुषेयत्वे
सति सर्वः शब्दो व्यवहारो लौकिको वैदिकश्चापौरुषेयो न च सर्वोऽवितथो
न च सर्वः सत्यार्थः । अपौरुषेयत्वेपि वितथार्थस्य सम्भवात् । इति हेतोर्व्यर्थः
परिश्रमोऽपौरुषेयत्वकल्पनायाः

(२) अथेत्यादिना द्वितीयपक्षोपन्यासः । अथ वाक्यमपौरुषेयमिष्टं ।
तदसत् । तथा हि वाक्यस्य भिन्नम्बवर्णभ्यो विद्यते । किं कारणं । दृश्यस्यानु-
पलम्भनात् ।

164b न हीत्यादिना व्याख्या । न हि वयन्देवदत्तादिपदवाक्येषु । देवदत्तादिपदेषु
वाक्येषु च बकारादीनां वर्णानां यः प्रतिभासस्तं मुक्त्वाऽन्यवर्णात्मकं पद-

मस्त्यग्यद्वेति स (? श) ण्यमवसातुम् (१) आकारान्तरवद् (१) अन्यासंभवि कार्यं गमकमिति चेत् (१) स्याद् यदि तेषु वर्णेषु सत्स्वपि तत्कार्यं न स्यात् ।

न भवति । तेषामविशेषेपि पदवाक्यान्तरे अभावादिति चेत् (१) न (१) तेषामविशेषासिद्धेः (१) अविशेषः प्रत्यभिज्ञानात् सिद्ध इति चेत् (१) न (१)

वाक्यप्रतिभाम् बुद्धेः पश्यामः । द्वितीयवर्णप्रतिभासवत् । यथा दकारे प्रतिभासमाने तत्समानकालमेव द्वितीयो वर्णो न प्रतिभासते । तद्वन्न पदवाक्यं प्रतिभासते । न चाप्रतिभासमानं ग्रहणे बुद्धो ग्राह्यत्वेष्टमुपलब्धिलक्षणप्राप्तं सवस्तीति शक्यमवसातुम् । तथा वर्णोभ्योन्यद् वेति शक्यमवसातुम् । न चेति सम्बन्धः । अस्तित्वे निषिद्धेन्यत्त्वमपि निषिद्धमेव । तथापि द्वयोरुपादानमत्यन्तसत्त्वप्रतिपादनार्थं । आकारान्तवत् । यथैकस्मिन्नाकारे भासमाने तत्राप्रतिभासमानं दृश्यमाकारान्तरमन्यन्नास्ति तद्वत् ।

अन्यासम्भवीत्यादि^२ (१) अन्येषु वर्णेष्वप्यसम्भवि । अर्थप्रत्यायनकार्यलक्षणं कार्यव्यतिरिक्तस्य पदवाक्यस्य गमकमिति चेत् । तथा ह्यप्रतिपत्तिर्देववत्तादिपदवाक्येषु दृष्टा । न चैयम्बर्णोभ्यस्तेषां प्रत्येकमर्थकत्वात् । एकवर्णकालेऽपरवर्णाभावेन सामस्याभावाच्चातोवगम्यतेऽस्ति तत्पदवाक्यं यत् इयमर्थप्रतीतिर्भवतीति ।

स्यादित्यादिना प्रतिविधत्ते । स्याद् वर्णोभ्यो^३र्थान्तरं पदादि । यदि तेषु वर्णेषु सत्स्वपि तदर्थप्रतीतिलक्षणं कार्यं स्यात् । यावान् वर्णसमुदायोर्यप्रतिपादनाय संकेतितस्तावतो यदर्थप्रतीतिर्न स्यात् स्यादेतत् । यावता भवत्येव । तदुक्तं (१)

नान्यथानुपपत्तिस्तु भवत्यर्थमिति प्रति ।

तदेवास्यानिमित्तं स्याज्जायने यदनन्तरमिति । (स्फोट० ६५) .

न भवतीत्यादि परः । न भवति वर्णोभ्यो^४र्थप्रतीतिः । किं कारणं (१) तेषाम्वर्णानामविशेषेपि पदवाक्यान्तरे^५र्थप्रतीतेरसम्भवात् । यदि हि वर्णोभ्यो^६र्थप्रतीतिः स्यात् तदा सर इत्यस्मिन् पदे यादृश्यर्थप्रतीतिस्तादृश्येव रस इत्यत्रापि स्याद् उभयत्र वर्णानान्तुल्यत्वात् । एवं वाक्येपि सदृशवर्णो बोद्धव्यः । न च भवति । तस्मान्न वर्णोभ्यो^७र्थप्रतीतिलक्षणं कार्यमिति ।

नैत्यादिना परिहरति । तेषाम्वर्णानां वाक्यान्तरेष्वविशेषासिद्धेः । तथा हि य एकत्र वाक्ये वर्णा न त एव वाक्यान्तरेषु पुनश्च प्रयत्नभेदेन वर्णानां प्रतिवाक्यस्मिन्नानामेवोत्पत्तेः ।

तस्य व्यभिचारानिर्दिशनाच्च । वर्णविशेषेण वाक्याभेदात् प्रतिपत्तिभेदः कार्यभेदः स्यात् वाक्यात् (१) तच्चातीन्द्रियमिति कुतः स्यात् । सन्निधिसात्रेण जननेऽव्युत्पन्नस्यापि स्यात् । तस्मान्न वाक्यं नाम किञ्चिदर्थान्तरं वर्णभ्यो

स एवायम्वर्ण इति प्रत्यभिज्ञानात् प्रतिवाक्यं वर्णानामविशयोऽभेदः सिद्ध इति चेत् ।

नैतदेव । किं कारणं । तस्य प्रत्यभिज्ञानस्य व्यभिचारित्वात् । दृश्यते हि लूनपुनर्जतिषु केशेषु भिन्नेष्वपि^० सादृश्यग्रहणाद् विप्रलब्धस्य प्रत्यभिज्ञानं । सादृश्यग्रहणं च सादृश्यस्य स्वरूपग्रहणं न त्वन्यसदृश इति ग्रहणं । अनिर्दिशितत्वाच्चादृष्टान्तत्वाच्च प्रत्यभिज्ञानस्यालिङ्गस्य । न ह्येकः प्रत्यभिज्ञायमानो वादिप्रतिवादिसिद्धो दृष्टान्तेऽस्ति । नापि प्रतिपदं वर्णकत्वग्राहकं प्रत्यक्षं प्रत्यभिज्ञानं सम्भवति । पूर्वकालसम्बन्धित्वस्येदानीमसन्निहितत्वेनाग्रहणात् । ग्रहणे वा श्रोत्रज्ञानवत् स्पष्टप्रतिभासः स्यात् (१) न च भवति (१) तस्मान्न पूर्वकालवर्णग्राहकं । दृश्यमानस्य चेदानीन्तनकालत्वाद् यस्चेदानीन्तनकालसम्बन्धी स्वभावः स कथं पूर्वकालसम्बन्धी । पूर्वापरकालयोः परस्परविरोधात् कथं प्रत्यक्षेण तत्त्वग्रहण उच्यते । सन्निहितविषयं च प्रत्यक्षमिष्यते (१) न च वर्णस्य सन्निधानं सम्भवति सांशत्वात् । अन्यवर्णभागकाले च पूर्ववर्णभागानामसत्त्वात् । तेन न वर्णेषु प्रतिपदमेकत्वग्राहकं प्रत्यक्षं प्रत्यभिज्ञानं सम्भवति ।

तस्मात् स्थितमेतत् प्रतिवाक्यं भिन्ना एव वर्णास्तेषामेव भेदार्थप्रतीतेर्भेद इति ।

ननु वर्णा निरर्थका इत्युक्तन्तत्कथन्तेषामेव भेदार्थप्रतीतेर्भेद इत्युच्यते ।

सत्यं । सन्तो वर्णा निरर्थका वि^२कल्पविषयास्तु सामान्यरूपा एव प्रतिवाक्यं भिन्ना वर्णा वर्णस्वल्लक्षणा भेदेनाध्यस्ता वाचका इष्यन्ते । तेन वर्णानामेव भेदार्थप्रतीतेर्भेद इत्युच्यते । यदि तु वर्णभेदादयमर्थप्रतीतिभेदो नेष्यते किन्तु वर्णाविशेषेण (१) ततो व्यतिरिक्तस्य वाक्यस्य भेदार्थप्रतिपत्तिभेदः (१) स एव कार्यभेदः स्यात् । सा चार्थप्रतीतिविक्षाद् भवेत् । तच्च^३ वाक्यमतीन्द्रियमव्यतिरेकेणैन्द्रियबुद्धावप्रतिभासनात् । इति एवं कुतः स्यात् । वाक्यात् स प्रतीतिर्न स्यात् । सम्बन्धस्यागृहीतत्वात् ।

स्यादेतद् (१) अदृश्यमपि तद्वाक्यमिन्द्रियवत् सन्निधिसात्रेण प्रतीतिं जनयति । प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या च वाक्यकल्पनेत्यत आह ।

सन्निधिसात्रेण वाक्यस्य प्रतीतिजननेऽभ्युपगम्यमाने । इन्द्रिया^४दिवबभ्युत्प-

यस्यापौरुषेयत्वं साध्येत् (?त) । तदभावाद् वेदाविशिष्टवर्णापौरुषेयत्वमपि प्रथमपक्षे प्रत्युक्तं ।

अपि चास्त्वर्थान्तरं वाक्यं तदनेकावयवात्मकं वा स्यादनवयवं वा ।

34b

अनेकांगिकतात्मत्वं पृथक् तेषां निरर्थता ।

तेपि तस्य बहवोवयवाः पृथक् (प्र)कृत्या यद्यनर्थकाः ।

अतद्रूपे च ताद्रूप्यं कल्पितं सिंहतादिवत् ॥२५१॥

अर्थवानेवात्मा वाक्यं । ते चावयवाः स्वयमनर्थकाः । तेषु स आत्मा कल्पना-
समारोपितः स्यात् सिंहतादिवत् माणवकादिष्विति । पौरुषेय एव ।

अथ माम्(देष) दोष इति—

प्रत्येकं सार्थकत्वेपि मिथ्यानेकत्वकल्पना ।

अस्याप्यकृतसंकेतस्यापि पुंसोर्थप्रतीतिर्विक्रियात् स्यात् (१) न च भवति । तस्माद्
वर्णभ्यः संकेतबलादेवार्थप्रतीतेर्भावात् कथमन्यथानुपपत्त्या वाक्यकल्पना ।
तस्मान्न वाक्यघ्नाम किञ्चिदर्थान्तरम् वर्णभ्यो यस्यान्यस्यापौरुषेयत्वं साध्येत ।
तदभावाद् वाक्याभावाद् वर्णा एव केवलमवशिष्यन्ते । ते चाविशिष्टाः सर्वत्र
तेषामपौरुषेयत्वसाधने ।

वेदनाविशिष्टरूपाणां लीकिकानामपि वर्णानामपौरुषेयत्वं साधयितव्यम्
(१) अत्र च प्रथमपक्षे वर्णापौरुषेयत्वसाधनपक्षे प्रत्युक्तं । व्यर्थः परिश्रम इति ।
(२४९-२५०)

अपि चेत्यादि । अनेकावयवात्मत्वे वाक्यस्य कल्पमाने तेषामवयवानां
पृथक् प्रत्येकं निरर्थका यदि ।

तेपीत्यादिना व्याचष्टे । तस्य वाक्यस्य बहवोवयवाः पृथक् प्रकृत्या स्व-
भावेन यद्यनर्थकास्तदा वाक्यमप्यनेकावयवसमुदायात्मकं तद्वेवानर्थकं । तत-
श्चातद्रूप इत्यनर्थकत्वेनावचकरूपेऽवयवसङ्घाते ताद्रूप्यं वाचकवाक्यरूपमर्थवत्त्व-
मिति यावत् । कल्पितं समारोपितम्भवेत् । सिंहतादिवत् । यथा सिंहो माणवक
इत्यादिष्वपचारेषु । माणवकादिष्वतद्रूपेषु सिंहादिकमारोपितान्तद्रूपं ।

165b

अर्थवानित्यादिना व्याचष्टे । अर्थवानेवात्मा । वाचक एव स्वभावो वाक्यं ।
ते चावयवा वाक्यस्य स्वयमनर्थकाः । तेषु च स्वयमनर्थकेष्ववयवेषु सौर्थवान् वा-
क्यात्मा कल्पनासमारोपितः स्यात् । सिंहतादिवत् माणवकादिषु । इति हेतोस्त
वाचक आत्मा कल्पनारचितत्वात् पौरुषेय एव । (२५१)

अथ माम्देष दोष इति प्रत्येकं वाक्यस्यावयवाः वाक्यार्थेन सार्थका इष्यन्ते ।

एकावयवगत्या च वाक्यार्थप्रतिपद्भवेत् ॥२५२॥

परिसमाप्तार्थं हि शब्दरूपं वाक्यं (१) ते चावयवास्तथाविधाः पृथक् पृथगिति प्रत्येकं ते वाक्यं । तथा च नानेकावयवं वाक्यमेकावयवप्रतिपत्त्या च वाक्यार्थ-
प्रतिपत्तेरवयवान्तरा (स्प्रत्य)पेक्षा कालक्षेपश्च न स्यात् । तस्य निष्कलात्मनः
क्षणेन प्रतिपत्तेरेकज्ञानोत्पत्तौ च निःसे (१) शेषावगमात् ।

तदा प्रत्येकमवयवानां सार्थकत्वे मिथ्यानेकत्वकल्पना एकस्याप्यवयवस्य परिसमा-
प्तार्थत्वादवयवान्तरापेक्षा वाक्यस्य न युज्यत इत्यर्थः । यदा चैकावयवगत्या च ।
एकस्यापि वाक्यावयवस्य ग्रहणे वाक्यार्थप्रतिपत्प्रतीतिर्भवेत् ।

अथ स्याद् (१) एकावयवगत्यापि सामान्येन ^२ वाक्यार्थप्रतीतिर्भवत्येव ।
यदाह । भर्तुं हरिः । “सर्वेषाम्पृथगर्थवत्ता सर्वेषु प्रतिशब्दं कृत्स्नार्थपरिसमाप्तेः ।
तथा यदेव प्रथमं पदमुपादीयते तस्मिन् सर्वरूपार्थोपग्राहिणि नियमानुवादनिबन्ध-
नानि पदान्तराणि विज्ञायन्त”^१ इति । तत्कथमुच्यते दूथानेकत्वकल्पनेति ।

नैष दोषो यस्मात् । विवक्षितार्थविशेषापेक्षयैतदुच्यते ।

प्रत्येकं सार्थकत्वेपि मिथ्यानेकत्वकल्पना ।

एकावयवगत्या च वाक्यार्थप्रतिपद् भवेदिति ।

नापि कश्चिदवयवः कारकविशेषस्याभिधायकोन्यश्च क्रियाविशेषस्या-
भिधायक इति वाक्यावयवानां प्रत्येकं सार्थकत्वात् साफल्यं युक्तं । क्रियाविशेषा-
नन्वितस्य कारकविशेषस्याभिधातुमशक्यत्वात् । तदन्वितस्य त्वभिधाने मिथ्या-
नेकत्वकल्पनेत्यादिदोषस्तदवस्थ एवेति ।

परिसमाप्तार्थत्वादिना व्याचष्टे । परिसमाप्तार्थो यस्य शब्दरूपस्य तत्तथा ।
ते चावयवा वाक्यगतास्तथाविधा इति परिसमाप्तार्थरूपाः पृथक् प्रत्येकं । इति
हेतोः प्रत्येकत्वेऽवयवा वाक्यं प्रसक्ताः (१) तथा च नानेकावयवं वाक्यं । अनेके-
नावयवेन युक्तमेकम्वाक्यं न स्यादित्यर्थः । प्रत्येकं चावयवानां सार्थकत्वे एकाव-
यवप्रतिपत्त्या समस्तवाक्यार्थप्रतिपत्त्या समस्तवाक्यार्थप्रतिपत्तेरवयवान्तरं प्रति
अपेक्षा श्रोतुं स्यात् । कालक्षेपश्च न स्यात् । कालहरणेन वाक्यार्थप्रतीतिर्न
स्यादित्यर्थः । किङ्कारणं (१) तस्य वाक्यार्थस्य निष्कलात्मनो निर्विभागस्य
क्षणेनैकेन प्रतिपत्तेः । एतदेव कुत (१) एकज्ञानोत्पत्तौ तस्य वाक्यार्थस्य निः-
शेषावगमात् ।

अन्यथा चैक^२त्वविरोधात् ॥

सकृच्छ्रुतौ च सर्वेषां कालभेदो न युज्यते ।

मा भूदवयवान्तराप्रतीक्षणेनेकस्मादेवावयवाद् वाक्यार्थसिद्धेरनेकावयवत्वहानिर्वाक्यस्येति । सकृत् सर्वावयवानां श्रवणमिष्येत । तवापि कालक्षेपो न युज्यत एव (१) एकावयवप्रतिपत्तिकाले एव सर्वेषां श्रवणात् । क्रमश्रवणे च पृथगर्थवतां एकस्मादेव तदर्थसिद्धेरन्यस्य वैयर्थ्यात् (१) सकृच्छ्रुतौ च पृथगर्थेष्वदृष्टसामर्थ्यानामर्थवत्ता न सिध्यति । सहितेष्वर्थवर्णनादबोधः (१) न (१) पृथगसतो रूपस्य संहतेऽप्य (? संहतेष्व) संभवादर्थान्तरानुत्पत्तेश्च । शब्दोत्प-

अन्ये त्वन्यथा व्याचक्षते । एकावयवप्रतिपत्त्या च वाक्यार्थप्रतिपत्तौ तस्यावयवस्य कालक्षेपश्च न स्यात् । किङ्कारणं । तस्यावयवस्य निःकलात्मनः क्षणेनैकेन प्रतिपत्तेः । किं कारणम् (१) एकज्ञानोत्पत्तौ तस्य निर्भासस्यावयवस्य निःशेषावगमात् ।

अन्यथेति यद्येकज्ञानक्षणेन सर्वस्य ग्रहणं न स्यात् तदा गृहीतागृहीतस्वभावयोरेकत्वविरोधात् । विरुद्धयोरेकत्वायोगात् । (२५२)

166a

अथ मा भूदयदोष इति सकृच्छ्रुतिरिष्यते । तदा सकृच्छ्रुतौ च सर्वेषामवयवानां कल्प्यमानायां कालक्षेपो न युज्यते । (२५२)

मा भूद्वित्यादिना व्याचष्टे । अवयवान्तराणामप्रतीक्षणेनेकस्मादेवावयवाद् वाक्यार्थसिद्धेर्वाक्यार्थनिश्चयात् कारणाद् अनेकावयवत्वहानिर्वाक्यस्येति कृत्वा सर्वेषाम्नावयववानां सकृच्छ्रवणमिष्यते । तवापि कालक्षेपो न युक्त एव ।^१ किं कारणम् (१) एकावयवप्रतिपत्तिकाल एव सर्वेषामवयवानां श्रवणात् । क्रमेण च श्रवणं दृष्टं । क्रमश्रवणे चावयवानां पृथक् पृथगर्थवतां सतामेकस्मादेवावयवत्ववर्थसिद्धेर्वाक्यार्थसिद्धेरन्यस्यावयवस्य वैयर्थ्यात् । एतच्चानन्तरमेवोक्तं ।

सकृत्सर्वावयवश्रवणे परन्दोषन्दर्शयन्नाह । सकृच्छ्रुतौ सर्वावयवानां युगपदग्रहणेभ्युपगम्यमाने पृथक् प्रत्येकमर्थेषु वाच्येष्वदृष्टसामर्थ्यानामवयवानां सहितानामप्यर्थवत्ता च न सिध्यति ।

स्यादेतत् (१) सहितेष्ववयवेष्वर्थवर्णनार्थप्रतीतेः पृथगप्यवयवानामर्थप्रतीतिजननसामर्थ्यमस्त्यतोयमबोध इति ।

तन्न । किं कारणम् (१) पृथक् प्रत्येकं तेष्ववयवेष्वसतो रूपस्यार्थप्रतिपादनस्वभावस्य संहतेष्वसम्भवात् ।

केवलानामवयवानां यद्रूपन्ततोऽन्यदेव समुदितानामर्थप्रतिपादनसमर्थं रूपमु-

त्तिवादिनस्तावदयमदोष एव (१) पृथगसमर्थानामप्यवयवानामुपकारनिशेषा-
दतिशयवतां कार्यविशेषोपयोगात्। प्रत्येकभवयनेषु समर्थेषु व्यर्था स्यात्
अन्यकल्पना।

अथ पुनः (१) एकमेवानवयवं वाक्यं। तत्र (१)

एकत्वेऽपि ह्यभिन्नस्य क्रमशो गत्यसम्भवात्।

कालभेद एव न युज्यते। न ह्येकस्य क्रमेण प्रतिपत्तिर्युक्ता। गृहीतागृही-
तयोरभेदात्। गृहीतागृहीताभावात्। क्रमेण च वाक्यप्रतिपत्तिर्बुद्ध्या। सर्व-
वाक्याध्याहारश्रवणस्मरणकालस्यानेकक्ष^५णनिमेषानुक्रमपरिसमाप्तेः। वर्णरूपा-
संस्पर्शानवचैकबुद्धिप्रतिभासिनः शब्दात्मनोऽप्रतिभासनात्। वर्णानुक्रमप्रतीतेः

पपद्यत इत्यत आह। अर्थान्तरानुत्पत्तेश्च। पूर्वकादसमर्थरूपादर्थान्तरस्य समर्थस्य
रूपस्यानुत्पत्तेश्च। नित्यत्वाद्बर्णानामिति भावः।

अनित्यवादिनोप्ययमदोषः किन्नेत्याह। शब्दोत्पत्तीत्यादि। शब्दोत्पत्तिवादि-
नस्तावदयमनन्तरोक्तो न दोष एव। किङ्कारणं^६ (१) तस्य वादिनः पृथगसमर्था-
नामप्यसमर्थानां पुनः पुरुषप्रयत्नकृतादुपकारविशेषात् सहितावस्थायामर्थप्रतिपाद-
नसामर्थ्यलक्षणेनातिशयेनातिशयवतामर्थप्रतीतिलक्षणे कार्यविशेष उपयोगात्।
नित्यवादिनस्तु प्रत्येकमवयवेषु समर्थेकस्मादप्यवयवादर्थप्रतीतेर्व्यर्था स्यादव्य-
वयवस्य कल्पना।

एवन्ता^७वत्सावयववाक्यपक्षे दोष उक्तः।

अथ पुनरेकमेवानवयवम्याक्यं स्यात्। तत्रैकत्वेऽपि हि वाक्यस्याभ्युपगम्य-
माने। तस्याभिन्नस्य निर्भागस्य क्रमशः क्रमेण गत्यसम्भवात्। ग्रहणासम्भवात्
कालभेद एव न युज्यते। यतो न ह्येकस्य क्रमेण प्रतिपत्तिर्युक्ता। किं कारणं (१)
गृहीतागृहीतयोरभेदात्। न हि तस्य गृहीतात् स्वभावादगृहीतोऽन्यः^६ स्वभावोस्ति
यस्य क्रमेण ग्रहणं स्यात्। भवत्वक्रमेण वाक्यस्य ग्रहणमिति चेदाह। क्रमेण
चेत्यादि। किं कारणं। सर्वस्य वाक्यस्य यो व्यवहारकालो वक्तुः श्रोतुश्च श्रवण-
कालः स्मरणकालश्च। तस्यानेकक्षणनिमेषानुक्रमसमाप्तेः। अनेकः क्षणो
यस्मिन्नक्षिनिमेषे सोऽनेकक्षणनिमेषः तस्यानुक्रमः परिपाटिस्तेनानुक्रमणोत्पत्तेः

66b कारणात्^७।

वर्णानामिदं क्रमेण ग्रहणं वाक्यस्य त्वक्रमेणैवेति चेदाह। वर्णेत्यादि।
वर्णरूपसंस्पर्शानो वर्णरूपव्यतिरिक्तस्यैकबुद्धिक्षणप्रतिभासिनः शब्दात्मनोऽप्रति-
भासनात्। एतदेव कुतः। वर्णानुक्रमप्रतीतेः वर्णानुक्रमेणैव वाक्यस्य प्रती-

(१) तद्विशेषेण्यनुक्रमकृतत्वाद् वाक्यस्यानुक्रमवती वाक्यप्रतीतिः। वर्णानु-
क्रमोपकारानपेक्षणे तैर्यथाकथञ्चित् प्रयुक्तैरपि यत्किञ्चिद् वाक्यं प्रतीयेत।
विनापि वा वर्णैरनुक्रमवद्विरनुक्रमस्योपयोगात्। अक्रमेण च व्याहृत्-
मशक्यत्वात्। गत्यन्तराभावाच्च। नैव वाक्ये वर्णाः (:) सन्ति तदेकशब्दरूपं
व्यञ्जकानुक्रमवशादनुक्रमवद् वर्णविभागवच्च प्रतिभातीति चेदन्न (न) क्रमवता

तेः। न हि क्रमप्रतिभासं वर्णकृतं मुक्त्वाऽपरो क्रम प्रतिभासस्सम्पद्यते श्रोत्र-
ज्ञाने। इतश्च नाक्रमस्य वाक्यस्य प्रतिभासः। यतस्तद्विशेषेण त्वन्मते न तेषां
वर्णानामविशेषेपि वर्णानुक्रमकृतत्वाद् वाक्यभेदस्यानुक्रमवती वाक्यप्रतीतिर्न
युगपद्भाविनी। वर्णानुक्रमोपकारानपेक्षणे। वर्णानुक्रमकृतमुपकारं वाक्यं यदि
नापेक्षेत। तदा तैर्वर्णैर्यथाकथञ्चित् तत्क्रमैरन्यक्रमैरपि प्रयुक्तैर्यत्किञ्चिद्
वाक्यं प्रतीयेत। सरोस्तीति प्रयुक्ते रसोस्तीति प्रतीयेत। वर्णोपकारानपेक्ष-
त्वाद् विनापि वा वर्णैर्वाक्यं प्रतीयेत। न च वर्णोपकारापेक्षया वाक्यप्रतीतिः।
किं कारणं। तैर्वर्णैरनुक्रमवद्विरस्य वाक्यस्योपकारायोगात्। क्रमवद्विभः क्रम-
वानेवोपकारः कर्तव्यस्तथा चोपकार्यस्य क्रमवत्त्वं स्यात् (१) न चैवमिष्यते।

अक्रमा एव वर्णा वाक्यस्योपकारका भविष्यन्तीति चेदाह। अक्रमेण
चेत्यादि। अक्रमेण वर्णानां^३ व्याहृत्सुञ्चारयितुमशक्यत्वात्। न च क्रमा-
क्रमोपकारव्यतिरेकेणान्यः प्रकारोस्तीति गत्यन्तराभावान्नोपकारका वर्णा
वाक्यस्येति स्थितं। नैव वाक्ये वर्णाः सन्ति। नैव वर्णात्मकं वाक्यं। किन्तु हि
वर्णभ्योर्थान्तरमेकमेव शब्दरूपं वाक्यं। व्यञ्जका ध्वनयानुक्रमवन्तो विशिष्टे-
नानुक्रमेण व्यञ्जयन्ति न व्युत्क्रमेण। तदुक्तं।

“यथानुपूर्वीनियमो विकारे^४ क्षीरवीजयोः।

तथैव प्रतिपत्तृणान्नियतो बुद्धिषु क्रमः”(१)^१

तेन यथाकथञ्चित् प्रयुक्तैरित्यादिरदोष इति।

व्यञ्जकानुक्रमवशात् तदेकमपि वाक्यं व्यक्त्यनुक्रमादनुक्रमवत्। स्फोट-
रूपाविभागेन वर्णानां नादरूपाणां ग्रहणाद् वर्णविभागवच्च पुरुषस्य प्रतिभाति

(१) परमार्थतोनुक्रमवर्णविभागाभ्यां रहितमपि। तदुक्तं।

“नादस्य क्रमजन्यत्वान्न पूर्वो नापरश्च सः।

अक्रमः क्रमरूपेण भेदवानिव जायते॥

व्यञ्जकेनाक्रमस्य व्यक्तिः प्रत्युक्ता । व्यक्ताव्यक्तविरोधात् । अवर्णभागव
वाक्येऽसकलश्राविणो वाक्यगतिर्न स्यात् (१) एकस्य सु (? श) कलाभावात् सक^७-

तस्मादग्निनकालेषु वर्णवाक्यपदादिषु ।

शब्दकालस्वभावश्च नादभेदाद् विभिद्यत" इति ॥^१

अत्रोत्तरमाह । अनुक्रमवन्त्यादि । एवम्भन्यते । अवधारणरूपा वाभि-
व्यक्तिरनवधारणरूपा वा (१) तदावधारणरूपाभिव्यक्तिरक्रमस्य वाक्यस्यानु-
क्रमवता व्यञ्जकेन प्रत्युक्ता प्रतिक्षिप्ता ।^१ किं कारणं (१) व्यक्ताव्यक्तरूपयो-
रवधृतानवधृतरूपयोरेकत्र विरोधात् । न ह्यवधृतरूपादन्यदनवधृतं रूपान्तर-
मेकस्यास्ति येन तत्पश्चाद् व्यज्येत । तेन यदुच्यते । "प्रथमेन वर्णनेनाभिव्य-
क्तस्यानवधारणादवधारणार्थमन्येषामवर्णानां व्यापार" इति तदपास्तं । प्रथ-
167a मेनैव वर्णनावधारणरूपया व्यक्तेर्निष्पादितत्वात् । अनवधारण^७रूपायां व्यक्तौ
समस्तवर्णेत्यादिनोत्तरमवश्यति ।

अथ स्याद् (१) वर्णभ्यो भिन्नमेव वाक्यं प्रतिभासते न तु ध्वनिसंसृष्टं ।
तदुक्तं (१)

कैश्चिद् 'ध्वनिरसम्वेद्यः स्वतन्त्रोन्यैः प्रकल्पित इति ।

अत्राप्याह । अवर्णेत्यादि । अविद्यमाना वर्णरूपा भागा यस्मिन् वाक्ये
तस्मिन्नभ्युपगम्यमाने पुरुषस्यासकलश्राविणो समस्तवर्णानुक्रमश्राविणः खण्डशः
श्रोतुरित्यर्थः । कदाचिदप्यस^१कलस्य वाक्यस्य गतिः श्रुतिर्न स्यात् । किं कारणं
(१) वर्णव्यतिरिक्तस्यैकस्य वाक्यस्य सकलाभावाद् भागाभावात् । भवति च
लोके कतिपयवर्णश्रवणे पूर्ववाक्यभागश्रवणप्रतीतिः । अथ वर्णभगवतो वाक्य-
स्याभ्युपगमात् । कतिपयवर्णश्रवणे पूर्ववाक्यभागश्रवणमिष्यते ।

तदयुक्तम् (१) एकत्वाद् वाक्यस्य यदि पूर्वभागश्रवणतत्वा सकलश्रुतिः
सर्वात्मना वाक्यस्य श्रवणं स्यात् । पूर्वभागाव्यतिरेकात् । अथ न सकल-
श्रुतिस्तदा न वा कस्यचिच्छ्रुतिः स्यात् । पूर्वस्यापि भागस्य श्रुतिर्न स्याद् वाक्य-
व्यतिरिक्तत्वादिति ।

तेन यदुच्यते स ण्ड ने न । "व्यञ्जकसादृश्याच्च वाक्ये तदात्मग्रहणाभि-
मानस्तेन नाश्रवणं सकलश्रवणं वेति" (१)

तदपास्तं । सकलासकलवर्णभागप्रतिपत्तिकाले निष्कलस्य वाक्यस्याश्रव^१-

लभ्रतिन्नं वा कस्यचित् (१) समस्तवर्णसंस्कारवत्याऽन्त्यया बुद्ध्या वाक्यावधारणमित्यपि मिथ्या । तस्यावर्णरूपसंस्पर्शिनः कस्यचित् कदाचिदप्रतिपत्तेः ।

णात् । न हि व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः सादृश्यवर्णावर्णात्मकत्वेन विसदृशत्वात् तत्कथं वाक्ये वर्णात्मग्रहणाभिमान इति यत्किञ्चिदेतत् ।

अन्ये त्वन्यथा व्याचक्षते । अथोपकार्योपकाराभावेनायुक्तमपि क्रमवद् व्यञ्जकानुविधानमक्रमस्य वाक्यस्याभ्युपगम्यते । ततश्चासकलश्रुतिरित्यत आह । सकलेत्यादि । खण्डशः श्रोतुरपि सकलस्य निष्कलस्य^४ वाक्यस्य श्रुतिः स्यात् । अथ नेष्यते तदा न वा कस्यचित् पुंसः स्यात् । सकलवर्णाश्राविणोपि न वा निष्कलस्य वाक्यस्य श्रुतिः स्यात् । अन्त्यावस्थायामपि युगपद् वर्णानामश्रवणेन भागस्यैव श्रवणात् ।

अथ स्याद् (१) यथा श्लोक एकदा प्रकाशितो नावधारितोन्यदा प्रकाशने त्ववधारणसहो भवति । पुनः पुनः प्रकाशने त्ववधार्यते । तथा वाक्यं पूर्वध्वनि-भा^५वानभिव्यक्तमपि नावधारितं । तेन पूर्वपूर्ववाक्याभिव्यक्त्याहितैस्तु संस्कार-वाक्यावधारणप्रति प्रत्ययभूतैरन्त्यवर्णाश्रवणकाले तदवधार्यते । तस्माद् वर्णाना-नुक्रमवताऽक्रमस्य वाक्यस्य व्यक्तियुज्यत एव । तदुक्तं ।

“यथानुवाकः श्लोको वा सोढत्वमुपगच्छति ।

आवृत्त्या न तु स ग्रन्थप्रत्यावृत्तिरिच्छते ॥

प्रत्ययैरनुपाख्येयैर्ग्रहणानुगुणैस्त^६था ।

ध्वनिः प्रकाशिते शब्दे स्वरूपमवधार्यते ॥

नादैराहितबीजायामन्त्येन ध्वनिना सह ।

आवृत्तपरिपाकायाम्बुद्धौ शब्दोवधार्यते” इति ॥^१

एतदेवाह । समस्तेत्यादि । समस्तैर्वर्णैः प्रत्येकं वाक्याभिव्यक्तिपूर्वका ये कृताः संस्कारा विद्यन्ते यस्या बुद्धेस्सा तथा । तया समस्तवर्णसंस्कारवत्यान्त्ययाऽन्त्यवर्णविषयया बुद्ध्या निष्कलस्य वाक्यस्यावधारणमित्यपि कल्पना मिथ्या । १६७। किं कारणं (१) तस्य वाक्यस्यावर्णरूपसंस्पर्शिनः । वर्णरूपसंस्पर्शरहितस्य श्रोत्र-ज्ञाने कस्यचित् पुरुषस्य कदाचिदप्यप्रतिपत्तेः प्रतिवर्णोच्चारणं प्रतिभासाभाव इत्यर्थः श्लोकस्य तूच्चारणं प्रतिभासोस्ति ।

अथ स्याद् (१) वर्णात्मकमेव वाक्यन्तेनेन्द्रियज्ञानविषयमेवेत्यत आह ।

वर्णानां चाक्रमेणाप्रतिपत्तेः कुतोऽक्रममेकबुद्धिग्राह्यं नाम । न चान्त्यवर्णप्रतिपत्ते-
रुद्ध्वमन्त्यमशकलं शब्दात्मानगुणलक्षयामः (१)

१ (नापि स्वयमयं वक्ता विभावयति । समाप्तफलः शब्दोन्त्यायां बुद्धौ
भातीत्येवं यदि स्यात् । साधु स्यादित्येवं कल्याणकामतया मूढमतिः स्वप्नायते ।
500b नहि स्मर्यमाणयोरपि पदवाक्ययोः वर्णाः क्रमविशेषेण विभाव्यन्ते । अक्रमायां
बुद्धौ पौर्वापर्याभावाद् । पदवाक्यभेदानां च तत्कृतो भेदो न स्यात् ।
नापि^१ वर्णाक्रमं शब्दरूपं पदयाम इत्युक्तम् ।

वर्णानां चाक्रमेणाप्रतिपत्तेः क्रमेणैव प्रतिपत्तेः कारणात् कुतोऽक्रममेकबुद्धिग्राह्य-
मवाक्यमन्त्याम् ।

अथ स्याद् (१) अन्त्यवर्णप्रतिपत्तेरुद्ध्वं मानसेन जानेन निरवयवस्य वाक्य-
स्यावधारणमस्त्येवेति चेदाह । न चेत्यादि । अन्त्यवर्णप्रतिपत्तेरुद्ध्वमन्त्यम्बवर्ण-
व्यतिरिक्तमशकलमखण्डं निर्विभागमित्यर्थः । शब्दात्मानं न औपलक्षयामः ।

नापि स्वयमयम्वक्ता यथोक्तं शब्दात्मानम्विभावयति । तथा हि तदापि
वाक्यमवधारयन्^२ वर्णानुक्रममेव बाह्यरूपतयावधारयति (१) न तु वर्णद्वय-
तिरिक्तमन्निर्विभागमवाक्यमवधारयति । केवलमयं वक्ता यथा मयोक्तं समाप्त-
कालः शब्दोन्त्यायाम्बुद्धौ भातीत्येवं यदि स्यात् । साधु मे स्यादिति या कल्याण-
कामताभिप्रेतार्थाशंसा । तथा मूढमतिः स्वप्नायते । अस्वपन्नपि स्वप्ने व्यव-
स्थितमिवात्मानमाचरति । अधिकरणाच्चे^३ति वक्तव्यमिति सप्तम्यन्तावपि ।
क्यञ् । क्यञ् विधानेप्येतद्वक्तव्यं स्मर्यत इत्येके । अन्ये त्वाहुः (१) स्पष्टवाने-
वाभेदोपचरात् । अथवा मत्वर्थीयस्याशं आदिदर्शनेन विधानात् । स्वप्नशब्दे-
नोक्तः । तेन कर्तुरेवोपमानात् क्यञ् प्रत्ययः । सुप्त इवाचरति स्वप्नायत इति
यावत् । अनेनोपहसति ।

स्मरणज्ञानेन तर्हि पदवाक्यमक्रमं गृह्यत इति चेदाह । न ह्येत्यादि । न हि^४
स्मर्यमाणयोरपि पदवाक्ययोः सम्बन्धिनो वर्णाः पदवाक्ययोर्भेदव्यवस्थापकाः
क्रमविशेषमन्तरेणाक्रमायामेकस्यां बुद्धौ न हि विभाव्यन्ते किन्त्यनुभवक्रमवत्
स्मरणमपि क्रमेणैवेति यावत् । यदि त्वक्रमायामन्त्यायां बुद्धौ पदवाक्ययोर्वर्णाः
क्रमविशेषमन्तरेण विभाव्यन्ते । तदा तस्यामक्रमायां बुद्धौ पौर्वापर्याभावाद् वर्णानां
युगपदेव विभाव्यन्त इति कृत्वा तेषां पदवाक्यभेदानां पदभेदानां वाक्यभेदानां
च तत्कृतो वर्णपौर्वापर्यप्रतिभासकृतो भेदो विशेषो न स्यात् । वर्णानां क्रम-

सति वा तद् अनित्यं वा स्यात् नित्यं वा ।

अनित्यं यत्नसम्भूतं पौरुषेयं कथञ्च नन ।

अवश्यं हि अनित्यं कुतश्चिद्^२ हेतुमद् भवति । तद्वत्ताया आकस्मिकत्वे देशादिनिधमे न स्यादित्युक्तम् ।

तच्च प्रयत्नप्रेरितान्यविगुणकरणानां दृष्टं^३ अन्यथा वा न दृष्टम् । तथा कारणधर्मदर्शनात् पुरुषव्यापार एव कारणमतः पौरुषेयं स्यात् ।

नित्योपलब्धिर्नित्यत्वेऽप्यनावरणसम्भवात् ॥२५४॥

अथ तच्छब्दरूपं नित्यं स्यादुपलभ्यस्वभावं च । स स्वभावस्तस्य कदाचिन्नापैतीति नित्यमुपलभ्येत । यदि न कुतश्चिदपि सामर्थ्यात् प्रच्यवेत् । एवं स हि नित्यः स्याद् । तस्य ज्ञानजननसामर्थ्यस्य जनना^५त्मकत्वात् । अर्थान्तरत्वस्य प्रागेव निषिद्धत्वात् ।

विशेषप्रतिभासादेव पदवाक्यानाम्परस्परम्भेदस्तदभावे स न स्यादिति यावत् ।

नाप्यक्रममित्यादि । न विद्यते वर्णक्रमो यस्मिन् शब्दरूपे तदक्रमं शब्दरूप-स्वर्णभ्योन्यस्य पश्याम इत्युक्तं ।^६ तस्यावर्णरूपसंस्पर्शिनः कस्यचिदप्यप्रति-पत्तेरित्युक्तत्वात् ।

जातिस्फोटस्तु जात्यभावादेव निरस्तः (१) सति वा तस्मिन्नावर्णक्रमे शब्दरूपे । तच्छब्दरूपमनित्यम्या स्यात् नित्यम्वा । वस्तुनो गत्यन्तराभावात् । यद्यनित्यन्तदा पुरुषप्रयत्नसम्भूतं पौरुषेयं कथं न तद्वाक्यं । पौरुषेयमेव स्यात् । अवश्यं ह्यनित्यमुत्पत्तिमदिति कुतश्चित् स्वहेतोर्भव^७ति । तथा ह्याकस्मिकत्वे 168a हेतुरहितत्वे सत्त्व (?शब्द) स्याभ्युपगम्यमाने ज्ञेयादिनियमः । आदिशब्दात् काल-वस्तुनियमो न स्यादित्युक्तं ।

तच्च वाक्यं पुरुषप्रयत्नेन प्रेरितान्यविगुणानि करणानि येषां पुंसान्तेषाम्भवद् दृष्टं पुनरन्यथा वक्तुकामताभावे करणवैगुण्ये वा नेति । न दृष्टमिति पुरुष-व्यापारान्वयव्यतिरेकलक्षणस्य कारणधर्मस्य वाक्यं प्रति दर्शनात् पुंरुषव्यापार एव वाक्यस्य कारणमतः कारणात् पौरुषेयमपि वाक्यं । (२५३)

अथ नित्यन्तद् वाक्यं तदास्य नित्यत्वेभ्युपगम्यमाने नित्योपलब्धिर्वाक्यस्य स्यात् । किं कारणं (१) तस्य नित्यस्य सतो नावरणसम्भवात् । आवरणाभावात् ।

अथेत्यादि व्याख्यानं । अथ तच्छब्दरूपम्वाक्यात्मकमित्यं स्यादुपलभ्य-स्वभावं च । उपलभ्यः स्वभावोऽस्येति विग्रहः । (१)^८ स उपलभ्यः स्वभाव-स्तस्य वाक्यस्य कदाचिन्नापैति न हीयत इति कृत्वा नित्यमुपलभ्येत । यस्मादेवं

नापि तत्स्योपलभ्यात्मनः किञ्चिदुपलम्भावरणं सम्भवति । तस्य सतोऽपि तदात्मानमखण्डयतः सामर्थ्यतिरस्कारायोगात् । न हि तत्र अतिशयोत्पादनासमर्थः किञ्चित्करो नाम । अकिञ्चित्करश्चावरणं अन्यद्वेति विचारितप्रायमेतत् ।
 501a कुड्यादयो घटादीनां⁷ कं अतिशयं उत्पादयन्ति कं वा खण्डयन्ति येनावरण-
 मिष्यते ।

न ब्रूमः ते किञ्चिद् अतिशाययन्तीति । अपि तु न सर्वे घटक्षणाः¹ सर्वस्य इन्द्रियज्ञानहेतवः । परस्परसहितास्तु विषयेन्द्रियालोकाः, एकेन विशिष्टक्षणा-
 न्तरोत्पादात् विज्ञानहेतवः । अनुपकार्यस्य² अनपेक्षायोगात् । शक्तस्वभावस्य
 नित्यं जननं अजननं बाध्यस्य सर्वदा स्यादित्युक्तम् । ते च प्रतिघातिनाऽन्येना-

हि स नित्यः स्याद् न कुतश्चिदपि ज्ञानजननलक्षणादपि सामर्थ्यात् प्रच्ययेत् ।
 किं कारणम् (1) तस्य ज्ञानजननसामर्थ्यस्य तदात्मकत्वान्नित्यशब्दस्वभावात् ।
 नापि शब्दाज्ज्ञानजननसामर्थ्यमर्थान्तरं यस्मादर्थान्तरत्वस्य प्रागेव निषिद्धत्वात् ।³
 “भावानुपकारकत्वप्रसङ्गा”दित्यन्तरे ।

स्तिमितेन वायुनावरणान्नित्यं नोपलभ्यन्त इति चेदाह । नापीत्यादि ।
 तस्य बाह्यस्योपलभ्यात्मनो दृश्यस्य किञ्चिदुपलम्भावरणं सम्भवति । तत्सिद्धौ
 प्रमाणाभावात् । सतोऽपि वा विद्यमानस्यापि चावरणस्य तदात्मानमखण्डयतो
 नित्यशब्दात्मानमप्रच्यवयतः । सामर्थ्यतिरस्कारा⁴योगात् । ज्ञानजननशक्त्यभि-
 भवायोगात् । यस्मान्न हि तत्र शब्दात्मन्यतिशयमनुत्पादयन्नावरणाभिमतः
 किञ्चित्करो नाम । अकिञ्चित्करश्चावर्थः कः कस्यावरणं ज्ञानविवक्षकमन्यद्वेति
 प्रकारान्तरेणोपघातकं नैवेति यावत् । निर्लोठितप्रायमेतत् । विचारितप्रायमेतत्
 प्राक् । अकिञ्चित्करस्यावरणत्वन्दृष्टमिति कथयन्नाह परः । कु⁵ड्यादय इत्या-
 दि । कुड्यादयो घटादीनां कमतिशयमुत्पादयन्ति । कम्बा सामर्थ्यातिशयं खण्ड-
 यन्ति येनावरणमिष्यन्ते । तस्माद् यथा तेऽतिशयमनुत्पादयन्तो घटादीनामा-
 वरणमिष्यन्ते । तथा नित्यस्यापि शब्दस्य किञ्चिदावरणमिष्यतीत्यभिप्रायः ।

न ब्रूम इत्यादिना परिहरति । ते कुड्यादयः कञ्चिद् घटादिकमतिशाय-
 यन्ति विशिष्टं स्वभावं कुर्वन्तीति न ब्रूमः । कथन्तर्ह्यावरणमुच्यन्त इत्याह ।
 अपि तु न सर्वे इत्यादि । न सर्वे घटक्षणास्सर्वस्य पुरुषस्येन्द्रियज्ञानहेतवः (1)
 किन्ताहि (1) परस्परसहितास्तु विषयेन्द्रियालोकाः । परस्परतो विशिष्ट-
 क्षणान्तरोत्पादात् कारणाद् विज्ञानहेतवः । किं कारणम् (1) अनुपकार्यस्य
 168b परैरनाधेयातिशयस्य परम्प्रत्यनपेक्षा⁷योगात् । परैरानाधेयातिशयः शक्तस्वभावो

ऽव्यवहितान्योन्यस्थोपकारिणः^३ । अव्यवधानदेशयोग्यतासहकारित्वात् तेषां अन्योन्यातिशयोक्त्येतेः । व्यवधाने सति हेतोरभावात् समर्थक्षणानन्तरानुत्पत्तेः विज्ञानानुत्पत्तिः । तस्मात् पूर्वोत्पन्नस्य समर्थस्य निरोधात् । सति च कुड्येऽन्योन्योत्पत्तयोः कारणभावेनानुत्पत्तेः कार्यकारणज्ञानानुत्पत्तिरिति कुड्यादय आवरणं^४ ज्ञेयाः । न पुनः प्राक् प्रतिबन्धात् ।

अथवा भावानां क्षणिकानामन्योन्योपकारोऽचिन्त्यत्वाद् हेतुप्रत्यय^५सामर्थ्यासर्वविदा ।

तेन यद्विन्द्रियविषययोर्मध्ये स्थितमावरणं विज्ञानोत्पत्तिवैगुण्यतारतम्येन तद् प्रतिशाययेदपि^७ ।

501b

वा स्यादशक्तस्वभावो वा । तत्र शक्तस्वभावस्य नित्यं कार्यजननं स्यादजननजन्यस्येत्यशक्तस्वभावस्य स्यादित्युक्तं प्राक् । ते च विषयेन्द्रियादयः । तेन प्रतिघातिना कुड्यादिनाऽव्यवहिता यदा भवन्ति तदान्योन्यस्थोपकारिणः (१) किं कारणम् (१) अव्यवधानेत्यादि । न विद्यते व्यवधानं यस्य देशस्य^१ सोमवधानवेद्यस्तस्य योग्यता सामर्थ्यन्तत्सहकारित्वात् तेषां विषयादीनामन्योन्यातिशयोक्त्येतेः । तेषां पुनरालोकादीनां कुड्यादिकृते व्यवधाने सति । अव्यवधानदेशयोग्यतालक्षणस्य हेतोरभावात् समर्थक्षणान्तरानुत्पत्तेः कारणाद् घटादिज्ञानानुत्पत्तिः । यत एव क्षणिकेषु न सर्वकालमेकस्वरूपानुवृत्तिस्तस्मात् पूर्वोत्पन्नस्य समर्थयेन्द्रियादिकक्षणस्य स्वरसत एव निरोधात् । सति च व्यवधायके कुड्येऽन्योन्योत्पत्तयोः समर्थस्य क्षणस्य यथोक्तकारणभावेनानुत्पत्तेर्ज्ञानकारणवैकल्यमतः कारणवैकल्यात् । घटादिषु कुड्यादिव्यवहितेषु ज्ञानानुत्पत्तिरिति कृत्वा कुड्यादय आवरणमुच्यते । न पुनः प्राक् विज्ञानजननयोग्यस्य घटादेः प्रतिबन्धात् । किङ्कारणम् (१) तस्य घटादेर्योग्यस्वभावे स्थितस्य कुड्यादिसन्निधानेपि स्वभावादप्रच्युतेः । यस्समर्थः स समर्थ एव । न तस्यान्यथात्वं कर्तुं शक्यते । तदेवं क्षणिकेषु पदार्थेषु यथोक्तविधिनातिशयमकुर्वेदप्यावरणमुच्यते ।

अधुनातिशयकरणैर्वावरणमित्याह । अथवेत्यादि । सम्भवत्यपि भावानां^४ घटादीनां क्षणिकानामन्योन्योपकारः कुड्यादिकृतोत्पुकारः सहकारिकृते उपकारे विवादाभावात् । न त्वावरणमिन्द्रियविषयाभ्यां दूरवर्ति । तत् कथमिन्द्रियविषयादुपकरोतीत्याह । अचिन्त्यत्वादित्यादि । नैवं चिन्तयितुं शक्यं दूरदेशवत्यवरणं कथं विषयस्योपकारकं । दूरवर्तिनाप्ययस्कान्तेनायसः समाकर्षणात्^५ हेतुरुपादानकारणं । प्रत्ययः सहकारिकारणन्तयोः सामर्थ्यस्याचिन्त्यत्वादसर्वविदाऽसर्वज्ञेन ।

आवरणभेदेन शब्दादौ श्रुतिमान्द्यपाटवदर्शनात् । अन्यथाऽकिञ्चित्करस्य सन्निधानस्याप्यसन्निधानतुल्यत्वात् । तस्येदमित्युपसंहारो विकल्पनिमित्त एव स्यान्न वस्त्वाश्रयः ।

न च समारोपानुविधायिन्योऽर्थक्रियाः, न हि भाणवको दहनोपचारात् पाक आधीयते^३ । तस्मात् सत्यामपि कल्पनायासतत्परावृत्तयो भावा यथास्वभावस्थिता एव स्युः ।

यत्र एवन्तेन कारणेन यदिन्द्रियविषययोर्मध्ये स्थितमावरणं । तत्ताविन्द्रियविषयावतिशाययेदपि । केन प्रकारेण (१) विज्ञानोत्पत्तिवैगुण्यतारतम्येन । अपिशब्दः सम्भावनायां सम्भाव्यतेयमर्थो न ह्यत्र किञ्चिद् बाधकमस्तीति ।^४

ननु सन्निहितेनावरणेन द्वितीयादिक्षणे तद् द्रव्यं ज्ञानजननासमर्थञ्जन्यते (१) न तु सम्पर्कक्षणे एवानुपकारात् । ततश्च प्रथमे क्षणे तद् द्रव्यमावरणसन्निधानेपि दृश्यं स्यात् । ज्ञानजननसामर्थ्यस्याप्रतिबन्धात् ।

नैष दोषः (१) यो ह्यावरणक्षणेन जनको दृष्टः स आव्रियमाणस्यापि क्षणस्यासमर्थस्यैव जनको दृष्टो यथा द्वितीयादिषु क्षणेषु (१) तेनादावप्यावरणक्षणेन जनक आव्रियमाणक्षणेन समर्थं जनयेद् (१) अत एवोच्यते (१) अचिन्त्यत्वाद्देतुप्रत्ययसामर्थ्यस्येति । तेन कुतः प्रथमक्षणे द्रव्यस्यावरणसन्निधाने दर्शनं स्यात् । तारतम्यग्रहणे चायमर्थ उपदर्शितः (१) वैगुण्यमादावर्थस्यावरणकारणेनापि कृतं । द्वितीयादिक्षणेषु तदावरणमतिशयमाधत्त इति ।

स्यादेतद् (१) आवरणस्य वैगुण्याधाने सामर्थ्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यामनुगन्तव्यं (१) न चान्वयव्यतिरेको विद्येते इत्याह । आवरणभेदेनेत्यादि । कर्पटपटकुड्यादि व्यवधानभेदेन शब्दादौ शब्दगन्धस्पर्शेषु । श्रुतिग्रहणमुपलक्षणार्थं । तेन श्रवणदर्शनादीनां मान्द्यतत्पाटवयोर्दर्शनादावावरणसामर्थ्यमनुगम्यते^५ । अम्यथा यद्यावरणेन विशेषो नाधीयते । तदा तस्यावरणस्याकिञ्चित्करस्य यत्सन्निधानन्तस्य सन्निधानस्याप्यसन्निधानतुल्यत्वात् । तस्य शब्दस्येदमावरणमित्युपसंहारः सम्बन्धो विकल्पनिमित्त एव स्यान्न वस्त्वाश्रयः ।

विकल्पारोपितार्थक्रियाश्रयो भविष्यतीति चेदाह । न चेत्यादि । न च समारोपानुविधायिन्यो न विकल्पसमारोपितार्थाश्रया अर्थक्रियास्तासाम्बस्त्वाश्रयत्वात् । यस्मान्न हि भाणवको दहनोपचारादग्निर्मणिगवक इत्युपचारात् पाके साध्ये आधीयते नियुज्यते । यत् एवन्तस्मात् सत्यामपि कल्पनायासतत्परावृत्तयो भावाः । तथा कल्पनया परावृत्तिर्येषान्ते तथा । तदभावादतत्परा वृत्तयः किन्तु यथास्वभाववृत्तय एव^६ स्युः । यथास्वभावं वृत्तिर्येषामिति विग्रहः ।

तत् सत्यप्यावरणे ज्ञापयेयुरिन्द्रियादयः । न^३ चैवम् । तस्मात् तेनाधेयवि-
शेषास्तथा ज्ञापेरन् ।

स्यादेतत् । एवं नित्यानां शब्दानां क्वचित् सत्त्वेऽपि न खल्वेवं नित्यानां
शब्दानां कस्मिंश्चिद् सति अतिशयहानिः ।

तद्, यदि तेषां ज्ञानजननः स्वभावः । सर्वस्य^४ सर्वदा स्वविषयाणि ज्ञानानि
सकृद् जनयेयुः, न वा कदाचित् किञ्चिदपि जनयेयुरित्येकान्त एषः ।

अश्रुतिर्विकलत्वाच्च कस्यचित् सहकारिणः^५ ।

स्यादेतत् । नावरणेन निर्यानां शब्दानमश्रुतिः । अपि तु किञ्चिद् एषां
प्रतिपत्तौ सहकारिप्रतिगितम् । तत् कदाचिद् कस्यचिद् भवतीति तत्कृतं तेषां^६
कदाचित् क्वचित् श्रवणमिति चेत् ।

काममन्य(प्रतीक्षाऽस्तु) नियमस्तु विरुद्धयते ॥२५५॥

न वै ययं कारणानां सहकारीणि प्रतिक्रियामः । किन्तु अपेक्षत एव कार-

तदिनि तस्मात् । यद्यावरणेन न विशेष आधीयते तदा सत्यप्यावरणे ज्ञाप-
येयुर्ज्ञानं जनयेयुरेवेन्द्रियादयः । न चैवं (१) तस्मात् तेनावरणेनाधेयविशेषा
जन्मविशेषा इन्द्रियादय इति गम्यन्ते ।

न खल्वेवमित्यानां शब्दानां कस्मिंश्चिदावरणविशेषे सत्यतिशयहानिरुत्प^५-
त्तिर्वातिशयस्य ।

तदिति तस्मात् । यदि तेषां नित्यानां शब्दानां ज्ञानजननः स्वभावः । सर्वस्य
पुरुषस्य सर्वदा सर्वाणि स्वविषयाणि ज्ञानानि सकृज्जनयेयुः । नो चेद् विज्ञान-
जननस्वभावस्तदा न कदाचित् कस्य (चि)त्पुरुषस्य किञ्चिद् विज्ञानं जनयेयुरि-
त्येकान्त एषः । कस्यचित् सहकारिणो विकलत्वमित्यस्यापि शब्दस्य^६ सर्वकाल-
मश्रुतिरिति चेत् ।

स्यादेतदित्यादिना व्याचष्टे । अपि तु किञ्चिदेषां नित्यानां शब्दानां प्रतिपत्तौ
प्रतिपत्तिनिमित्तं सहकारि प्रतिनियतं । कस्यचित् किञ्चिदेव वस्तु स्थित्या
नियतमस्ति । तत्सहकारि । कदाचित्काले कस्यचिच्छब्दस्य भवतीति तत्कृतं
सहकारिकृतमेषां शब्दानां कदाचित् क्वचित् प्रदेशे श्रवणमिति । (२५४)

काम^७मित्यादि सि द्वा न्त वा दी । काममेवमित्यर्थः । अन्यस्य सहकारिणः 169b
प्रतीक्षा प्रतीक्षणमस्तु न निवार्यते । केवलं नियमस्तु विरुध्यते । पूर्वस्वभाव एव
शब्दः । स्थित इत्यर्थं नियमो न स्यादुपकारकस्यापेक्षणीयत्वात् ।

न वै ब्रह्ममित्यादिनैतदेव व्याचष्टे । न वै कारणानां सहकारीणि प्रतिक्रि-

१०२२ णानि तदवस्थोपकारिणं^७ सहकारिणम् । ततो लभ्यस्थ कार्यं उपयोगात् । संकुला प्रतिपत्तिः स्यात् । वक्ष्यते चात्र प्रतिषेधः ।

तथा शब्दोऽपि यदि किञ्चिद् अपेक्ष्य कार्यं कुर्यात्, पूर्वस्वभावनियत इत्येतन्न स्यात् । तस्य अपेक्षाञ्च सहकारिणः स्वभावान्तरस्य प्रतिलम्भात् । अतिशय-प्रतिलम्भाभावेऽपेक्षायोगाद् इत्युक्तं प्राक् ।

अथार्थान्तरभूतमुपकारं लभते, तस्येति सम्बन्धाद्यभावोऽप्युक्तः । तस्य चाज्ञेयत्वं उपकाराज् ज्ञानोत्पत्तेः ।

तस्माद् एष शब्दो नेन्द्रियं न तन्निर्कर्षं नात्मानं अन्यविज्ञानोत्पत्तिसमयाश्रयं किञ्चित् स्वज्ञानजननेऽपेक्षते ।

अपि च ।

सर्वत्रानुपलम्भः स्यात् तेषामव्यापिता यदि ।

तेषां शब्दानां व्यापिताऽव्यापिता धा स्यात् । यद्यव्यापिता तेषां तदा सर्वत्रानुपलम्भः स्यात् । कथं एकदेशवर्तिनं तच्छून्यदेशस्थित उपलभेत ।

पामः । किन्त्वपेक्षन्त एव कारणानि सहकारिणं किं भूतं तदवस्थोपकारिणं । यथाभिमतकार्यजननस्वभाववस्थोपकारिणं (१) किं कारणं (१) ततः सहकारिणः सकाशाल्लभ्यस्यातिशयस्य कार्ये जन्ये उगधोभाद् व्यापारात् । तथा शब्दोऽपि वैदिको यदि किञ्चित् सहकारिणमपेक्ष्य कार्यमात्मविषयं ज्ञानं कुर्यात् । करोतु कः प्रतिषेधा (१) केवलं पूर्वस्वभावनियत इति पूर्वस्मिन्नेव स्वभावे स्थित इत्येतन्न स्यात् । किं कारणं (१) तस्य पूर्वस्वभावस्य प्रच्युतेः । अपेक्षाञ्च सहकारिणस्सकाशात् स्वभावान्तरस्यापूर्वकस्य प्रतिलम्भात् । अतिशयप्रतिलम्भाभावेऽपेक्षायोगात् । यस्मान्न ह्यनुपर्यपेक्षत इति । उक्त-मेतत्प्राक् ।

अथ सहकारिणः सकाशाच्छब्दोर्थान्तरभूतमुपकारं लभते । तदुपकारस्य चार्थान्तरत्वे । तस्यायमुपकार इति सम्बन्धा[द्य]भावोऽप्युक्तः । आदिशब्दाद् यदि सम्बन्ध^३सिद्धयर्थं सहकारिकृत उपकारे शब्दकृत उपकारः कल्प्यते तदा तत्राप्य-परस्तत्राप्यपर इत्यनवस्थादोषादयोप्युक्ताः । तस्य च शब्दस्याज्ञेयत्वं प्रसक्तं । किं कारणं (१) सहकारिकृतादेवोपकारादर्थान्तरभूताज्ज्ञानोत्पत्तैः ।

यत एवन्तस्मात् । एष शब्दो नेन्द्रियं श्रोत्राख्यं (१) नेन्द्रियार्थयोस्सन्निर्कर्षं । नात्मानं । एतच्च परप्रसिद्धोक्तं । अन्यञ्चेति प्रयत्नादिर्भेदः । किम्भूतम् (१)

अप्राप्तग्रहणपक्षेऽयमदोष इति चेत् न । तत्रापि योग्यदेशस्थितिर्विशेषापेक्षणाद्
अयस्कान्तादिवत् । अन्यथा स्पष्टास्पष्टश्रुतिभेदो न स्यात् । सति चोपलम्भप्रत्यये
सर्वदेशे तुल्यमुपलभ्येरन् । तस्मात् नाव्यापिनः ।

विज्ञानोत्पत्तिसमाश्रयस्विज्ञानोत्पत्तिसहकारिणं स्वज्ञागजननेऽपेक्षते । किं कारणं
(१) सर्वस्य तत्र नित्ये शब्देन उपयोगात् ।

अपि चेत्यादि (१) यद्यव्यापिता तदा सर्वत्र देशे तेषां शब्दानामनुपलम्भः
स्यात् । तथा हि कथमेकदेशवर्तितं शब्दं तच्छून्यदेशस्थितः पुंस्य उपलभेत ।
अप्राप्तग्रहणपक्षेऽयमदोष इति चेत् । अप्राप्त एव श्रोत्रदेशं शब्दः श्रोत्रेन्द्रियेण
गृह्यते ततः शब्दशून्यदेशावस्थितोपि शब्दं गृह्णीयादतस्सर्वत्रानुपलम्भदोषो न
भवतीति ।

नैतदेवं । किं कारणं (१) तत्राप्यप्राप्तग्रहणपक्षेपि न व्यवहितस्य ग्रहणं
सम्भवति । किं कारणं (१) तस्य शब्दस्य योग्यदेशे यावत् स्थितिस्तस्या-
स्तारतम्यस्यापेक्षणादिन्द्रियस्य । किमिव (१) अयस्कान्तादिवत् । यथायस्कान्त-
स्याप्राप्तार्कपङ्क्तयेपि नायोध्यदेशावस्थितलोहाकर्षणन्तद्वत् । आदिशब्दाद्
आशीविपादिर्दीपाद्युपघातं कुर्वन् गृह्यते । अन्यथेति यदि शब्दस्य योग्य-
देशावस्थानन्तद्ग्राहकमिन्द्रियं नोपेक्षत । तदा योग्यदेशावस्थानतारतम्यभेदेन
स्पष्टास्पष्टप्रतीतिभेदो न स्यात् । भवति च (१) तस्मात् योग्यदेशापेक्षत्वं ।
योग्यदेशावस्थितस्याप्राप्तस्य शब्दस्य ग्रहणेपि स्पष्टास्पष्टप्रतिभासभेदो न
स्यादित्याह । सति चोपलम्भप्रत्यये तात्वादिव्यापारलक्षणे सर्वदेशे समीपे दूरे च
शब्दास्तुल्यमुपलभ्येरन् । न चैवं (१) तस्मात् नाव्यापिनः । न तु बौद्धैरिन्द्रिय-
देशमप्राप्तस्यैव शब्दस्येन्द्रियेण ग्रहणमिष्यते कथन्तस्य स्पष्टास्पष्टश्रुतिभेदः ।
तदुक्तं ।

“येषामप्राप्त एवायं शब्दः श्रोत्रेण गृह्यते ।^१

तेषामप्राप्तितुल्यत्वं दूरव्यवहितादिषु ॥

तत्र दूरसमीपस्थग्रहणाग्रहणे समे (१)

स्यातान्न च क्रमो नापि तीव्रमन्दादिसम्भव इति ।^१

एवमन्यते । यस्य स्पष्टास्पष्टप्रतिभासानि सर्वाण्येव विज्ञानान्यभ्रान्तानि
तस्यायन्दोषो न बौद्धस्यास्पष्टप्रतिभासस्य ज्ञानस्य भ्रान्तत्वाभ्युपगमात् । अपरा-
परदेशोत्पत्त्या चागच्छतः शब्दस्य ग्रहणात् क्रमो गृह्यते कर्णदेशे च तीव्रस्य

सर्वेषामुपलम्भः स्याद् युगपद् व्यापिता यदि ॥२५६॥

502b सर्वत्र व्यापिता यदि युगपदुपलम्भः स्यात्, [न हि] शब्दः क्वचित्^७ नास्ति
इति सर्वे सर्वदेशावस्थितैश्च युगपदुपलभ्येरन्, योग्येन्द्रियत्वात्, विषयसन्निहि-
तत्वावनुपलम्भकत्वाच्च ।

संस्कृतस्योपलम्भे च कः संस्कर्ता विकारिणः ।

शब्दस्य मन्दस्य चोत्पत्तेस्तीव्रगन्दादिसम्भव इति न काचित् क्षतिः ।

स्यादेतद् (१) यथा द्वारे रूपं रजोनीहारादिसंसृष्टं गृह्याते समीपे तु तदभा-
वात् स्पष्टं । तथा शब्दोपि (१)

द्वारासन्नादिभेदेन स्पष्टास्पष्टः प्रतीयत इति ।

तदयुक्तं । यतो रूपं (स्य) रजोनीहारादेस्संसृष्टनाग्रहणं यदि तावत्तयोः
पृथक् पृथग् ग्रहणन्तदा द्वारासन्नवर्त्तिनोः^३ पुरुषयोस्तुत्यो रूपप्रतिभासः स्याद्
यथावस्थितेन स्वरूपेण ग्रहणात् । अयैकत्वेन तयोर्ग्रहणं संसृष्टताग्रहणं कथमस्पष्ट-
प्रतिभासं ज्ञानं भ्रान्तश्च स्यात् । भिन्नानामेकत्वे ग्रहणात् कथं चैक रूपस्यानेकाकारः
प्रतिभासः । तदुक्तं ।

“जातो नामाश्रयोन्यान्यश्चेतसां तस्य वस्तुन (ः।)

एकस्यैव कुतो रूपम्भिन्नाकारावभासि तदि”ति ।^१

ननु देशकालाव्यापिनः शब्दाः ।

“यस्माच्छब्दस्य नित्यत्वं श्रोत्रजप्रत्यभिज्ञया ।

विभुत्वं च स्थितन्तस्य कोऽप्यवस्थेद् विपर्ययं ॥

देशभेदेन भिन्नत्वमित्येतच्चानुमानिकं

प्रत्यक्षस्तु स एवेति प्रत्ययस्तस्य बाधकः ।

पर्यायेण यथा लोके भिन्नान्देशान् व्रजन्नपि ।

देवदत्तो न भिद्येत तथा शब्दो न भिद्यते ।

तस्माद्या सर्वकालेषु सर्वदेशेषु चैकता ।

प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानप्रसिद्धा सास्य बाधिका ।”^२

तस्माद् व्यापिनः शब्दा इति ।

अत्राप्याह । सर्वेषां पुंसां युगपत्सर्वशब्दोपलम्भः स्यात्, तेषां शब्दानां व्या-
पिता यदि । न हि कश्चिच्छब्दः क्वचिद्देशे नास्ति किन्तु सर्वे शब्दः सर्वत्रास्ति

स्यादेतत् । सन्नपि न सर्वः शब्द उपलभ्यते, संस्कृतस्य संस्कृतेनैवोपलम्भादिति तत्र न संस्कृतस्योपलम्भः अनाधेयविकारस्य संस्कारायोगात् ।

इन्द्रियस्य तु संस्कारः शृणुयात् निखिलं च तत् ॥२५॥

तत्र यदि संस्कृतेनैवोपलम्भ इति असंस्कृतेन्द्रियो नोपलभते । यस्येन्द्रिय-संस्कारः स सर्वान् शब्दान् युगपद् शृणुयादिति प्रसङ्गोऽनिवृत्त एव ।

संस्कारभेदभिन्नत्वादेकार्थनियमो यदि ।

अनेकशब्दसंघाते श्रुतिः कलकले कथम् ॥२५॥

अथापि शब्दानां संस्काराः प्रतिनियताः, तत्र संस्कारप्रतिनियमे केनचित्

व्यापित्वात् । इति हेतोः । सर्वशब्दा युगपदुपलभ्येरन् सर्वदेशावस्थितैश्च पुरुषैरुपलभ्येरन् । किं कारणं (१) योग्येन्द्रियत्वात् पुंसां । विषयस्य शब्दलक्षणस्य नित्यस्य^७ सतो व्यापित्वेन सदा सर्वत्र सन्निहितत्वात् । नित्यत्वादेव चानाधेय-तिशयस्य प्रबन्धाच्च ।

संस्कृतस्येत्यादि । कर्मणि कर्त्तरि वा षष्ठी । तेनायमर्थः (१) प्रयत्ना-भिहृतवायुना संस्कृतस्य शब्दस्य संस्कृतेनैवेन्द्रियेणोपलम्भे चाभ्युपगम्यमाने । न यथोक्तदोष इति ।

उत्तरमाह । कः संस्कर्ता विकारिणः शब्दस्य । नैव कश्चित् ।

स्यादेतदित्यादिना व्याचष्टे । सर्वकालं सन्नपि न सर्वः शब्द उपलभ्यते 170b सर्वेण पुरुषेण । किं कारणं (१) संस्कृतस्य शब्दस्य प्रयत्नाभिहृतेन वायुना संस्कृतेनैवेन्द्रियेणोपलम्भादिति । तत्र तयोर्मध्ये न तावत् संस्कृतस्य शब्दस्योपलम्भः । किं कारणम् (१) अनाधेयविकारस्य शब्दस्य संस्कारयोगात् । इन्द्रियस्य त्वनि-त्यत्वादाधेयविशेषस्य प्रयत्नाभिहृतेन वायुना स्यान् संस्कारः । यदाह (१)

प्रयत्नाभिहृतो वायुः कोष्ठ्यो यातीत्यसंशयं (श्लो० शब्द० १२२)

कर्णव्योमनि संप्राप्तः शक्ति श्रोत्रे नियच्छति („ १२४)

शब्दरूपप्रतिपत्त्यन्यथानुपत्त्या चेन्द्रियस्य शक्तिः कल्प्यते । शक्तिरूपस्य संस्कार इष्यत इति ।

तत्राह । तदपि संस्कृतमिन्द्रियं शृणुयान्निखिलं निरवशेषं शब्दं ।

तत्रेत्यादिना व्याचष्टे । यदि संस्कृतेनैवेन्द्रियेण शब्दस्योपलम्भ इति कृत्वा ऽसंस्कृतेन्द्रियः पुरुषो नोपलभते । तदा यस्येन्द्रियसंस्कारः^८ कृतः स सर्वशब्दान् युगपच्छृणुयादिति पूर्वः प्रसङ्गोऽनिवृत्त एव ।

अथ स्याद् (१) यथा शब्दप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्यैन्द्रियस्य संस्कारकल्पना

संस्कृतमिन्द्रियं कस्यचिदेव प्राहकमिति न युगपत् तत्त्वश्रुतिरिति । संस्कार-
विशेषात् श्रुतिनियम इन्द्रियाणां अभ्युपगम्यमाने अनेकशब्दसंघातस्य कलकल-
शब्दस्य श्रुतिर्न स्यात् । न ह्येकः शब्दः कलकलो नाम । भिन्नस्वभावानां युगप-
च्छ्रवणात्, स्वभावभेदादयत्वाच्च भेदव्यवस्थितः ।

लघुवृत्तेः सकृच्छ्रुतिर्भ्रान्तिरिति चेत्, धंशादिस्वरधारामगकावयवानामपि
५०३a संहारात्^७ ।

(१) तथा शब्दविशेषप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या संस्कारविशेषकल्पना । यदाह ।

तथैव तद्विशेषोपि विशिष्टश्रवणाद् भवेदिति ।

तस्मात् संस्कारभेदात् प्रतिविषयभिन्नत्वादिन्द्रियस्यैकार्यनियमः । एकस्यैव
शब्दस्य ग्रहणं यदि । (२५८)

एवं सत्यनेकशब्दसंघाते । विचित्रशब्दमूहात्मके कलकलशब्दे श्रुतिः कथं
नैव स्यात् । दृष्टा च ।

अथापीत्यादिना व्याचष्टे । इन्द्रियस्य ये संस्कारास्ते शब्दानां प्रतिनियता-
स्तत्रैतस्मिन् संस्कारप्रतिनियमे केनचित् संस्कृतमिन्द्रियं कस्यचिदेव शब्दस्य
प्राहकमिति न युगपत् सर्वशब्दश्रुतिरिति । एवं संस्कारविशेषाच्छ्रुतिनियम
इन्द्रियाणामभ्युपगम्यमाने अनेकशब्दसंघातस्य कलकलशब्दस्य श्रुतिर्न स्यात् ।
यस्मान्न ह्येकः शब्दः कलकलो नाम । किं कारणम् (१) भिन्नस्वभावानां
वेणुमुदङ्गकाव्यपाठाङ्गीतशब्दानां कलकले युगपच्छ्रवणात् । नापि भिन्नस्वभाव-
ग्रहणेऽप्यभेदो यतः स्वभावभेदादयत्वाच्च भेदव्यवस्थितः ।

ननु यदानेकः शब्दः श्रूयते । तदानेकशब्दश्रवणान्यथानुपपत्त्यापीन्द्रियस्या-
नेकः संस्कारः कल्प्यते ततोनेकशब्दश्रवणमविरुद्धमेव ।

एवमन्यते । ये प्रयत्नाभिहृतैर्वीर्युभिः संस्कारा आधीयन्ते । ते यदीन्द्रि-
यादिभिन्नास्तदा संस्कारवहुत्वं कृतः । इन्द्रियस्यैकत्वाद् (१) अथ भिन्नाः कथं
तर्हीन्द्रियं संस्कृतं । तस्य च संस्कारा इति सम्बन्धश्च न सिध्यति ये च निजान्ते
भवन्ति ते कथन्तत्स्वभावा विरुद्धमध्यासात् । तेऽपि भिन्नाभिन्ना अपि संस्कारा
न युज्यन्ते इति यत्किञ्चिदेतत् । न कलकले युगपदनेकशब्दग्रहणं किन्तु
क्रमेणैव तत्रैकैकः शब्दः श्रूयते । तानि च श्रवणज्ञानानि लघुवृत्तीनि । ततो
लघुवृत्तेः कारणात् तेषु क्रमेण गृह्यमाणेष्वपि सकृच्छ्रुतिर्भ्रान्तिरिति चेत् । तदा
१७१a धंशादिस्वरधारयां ये गमकाः स्वरविशेषास्तेषां येऽवयवास्तेषामपि लघुवृत्तित्वे^७ न
संहारात्वेकीकरणात् संकुला प्रतिपत्तिः स्यात् । न त्वसंस्पृष्टगमकावयवानुक्रमवती

तस्माद् गती शक्तिप्रतिनियमादिन्द्रियस्यानेकात्मा कलकलो न श्रूयते^१ ।

ध्वनयः केवलं तत्र श्रूयन्ते चेन्न वाचकाः ।

न कलकले वर्णपदवाक्यानि श्रूयन्ते । ध्वनीनां केवलानां श्रवणात् । वाचके च प्रतिनियतशक्तीन्द्रियं न तु ध्वनिषु ।

तत्र ।

ध्वनिभ्यो भिन्नमस्तीति श्रद्धेयमविवक्षितम् ॥२५९॥

न वयं ध्वनिं शब्दं च वाचकं पृथग्रूपमुपलक्षयामः । एकदा वर्णानुक्रमश्रवण एकमेव शब्दात्मानं व्यवस्यामः । तत् कथं व्यवहारं व्यवसाय पूर्वकं परिच्छिन्दन्तः प्रवर्तयामः । तस्माद् ध्वनिविशेष एव वर्णाख्य इति ।

अपि च ।

स्थितेध्वन्ये^२पु शब्देषु श्रूयते वाचकः कथम् ।

न ध्वनिरतो भिन्नो रूपं सह पुनर्ग वा । न हि प्रत्यक्षेऽर्थं परोपदेशो गरीयान् ।

स्यात् । वक्ष्यते चात्र प्रतिबोधस्तृतीये परिच्छेदे । “ह्रस्वद्वयोच्चारणे स्यादि” त्यादिना (३।८९३) ।

यत एवन्तस्मादेकशब्दगतौ शक्तिप्रतिनियमादिन्द्रियस्यानेकात्मा । अनेक-शब्दस्वभावः कलकलो न श्रूयते । श्रूयते च (१) तस्मान्नेन्द्रियसंस्कारोऽपि तु ताल्वादिना शब्दकरणं । तेन यावन्तः शब्दाः कृतास्तावन्त एव श्रूयन्त इति कलकलग्रहणं । ध्वनयः केवलन्तत्र श्रूयन्ते न वाचकाः शब्दा यदि ।

नैत्यादिना व्याचष्टे । न कलकले वाचकानि वर्णपदवाक्यानि श्रूयन्ते । किङ्कारणं (१) ध्वनीनां केवलानामवाचकानान्तत्र श्रवणात् । (२५८)

एकगतिशक्तिप्रतिनियमे ध्वनीनामपि कथं युगपच्छ्रवणमिति चेदाह । वाच-केत्यादि । वाचके च शब्दे प्रतिनियतशक्तीन्द्रियमस्माभिरुच्यते । न तु ध्वनि-ध्ववाचकेषु ।

तत्रेत्यादिना प्रतिविधत्ते । ध्वनय एव हि विंशिष्टा वर्णरूपा वाचकाः । तेभ्यो भिन्नमर्थान्तरवाचकं शब्दरूपमस्तीत्येतत्ताग्राहकप्रमाणाभावाद् अति-बह्विध्यं श्रद्धेयं । किं कारणं ।

यतो न वयमवाचकं ध्वनिं शब्दं च वाचकं पृथग्रूपमिति ध्वनिभ्यो भिन्नस्वभावमुपलक्षयामः । किन्त्येकैवैस्मिन् वर्णानुक्रमश्रवणकाले एकमेव शब्दात्मानमवर्णानुक्रमलक्षणं व्यवस्यामः । तत्कथं पुनर्ध्वनिव्यतिरिक्तं शब्दा-त्मानमव्यवस्यन्तो परिच्छिन्दन्तः । व्यवसायपूर्वकं निश्चयपूर्वकं ध्वनिभ्यो

तद् अयं स्थितेष्वन्येषु व्याहर्तृषु^५ केवलमेव शब्दं शृण्वन् तदुपलम्भप्रत्ययानां साम-
र्थ्याभावं प्रत्येति तदन्यनिष्पादने । यदि स-त्थाः स्युस्तथा तत्साधितं तैरुपलभ्येत ।

तत्स्वभावा^६ एव प्रत्ययाः कलकले अर्थान्तर^१ कथमारभेरन् ? न हि कारणा-
भेदे कार्यभेदो युक्तः । तस्याहेतुकत्वप्रसंगादित्युक्तं प्राक् ।

५०३b

न कलकले वाचको^७ न श्रूयते पदवाक्यविच्छेदानामुपलक्षणात् ।

भिन्नं शब्दरूपमनिबन्धनं कथम्प्रवर्त्तयामः । तस्माद् ध्वनिविशेष एवाकारा-
दिरूपेण स्थितः ध्वर्णाख्यः वर्णार्णादिरित्याख्या यस्येति विग्रहः । आदि^४ग्रहणात्
पदवाक्यादिपरिग्रहः ।

अपि च (१) यदि कलकले ध्वनयः श्रूयन्ते न वाचका । यदा तर्हि तत्र
बहूनां व्याहर्तृणान्तूष्णीमवस्थानात् । स्थितेष्वन्येषु शब्देष्वेकः पुरुषो व्याहरति
तस्यैकस्य श्रवणे वाचकः कथं ।

अथ स्यात् (१) तदा ध्वनिरपि प्रतीयत इत्यत आह । न ध्वनिरतो वाचका-
वृ भिक्षो रूपन्तेन वाचकेन सह पृथग् वा श्रूयते । ध्वनिभ्यः श्रूय^८त एवेति चेदाह ।
न हि प्रत्यक्षेण परोपदेशो गरीयान् । येन स्वयम्भवेकेनाशृण्वन्तपि त्वद्वचनगा-
माद् ध्वनेः श्रवणं व्यतिरिक्तस्य प्रतिपद्यते । तदिति तस्मादयं श्रोता स्थितेष्वन्येषु
व्यवहर्तृष्वेकस्यैव व्याहरतः । केवलमेवार्थान्तरध्वनिविविक्तमेव शब्दं शृण्व-
स्तदुपलम्भप्रत्ययानां व्यवहर्तृगतानां करणसाङ्गत्यादीनां शब्दोपलम्भ^९प्रत्य-
यानां सामर्थ्याभावं प्रत्येति । कस्मिन् कर्त्तव्ये । तदन्यनिष्पादने श्रयमाणा-
च्छब्दादन्यस्य ध्वनेर्निष्पादने । किं कारणं (१) यदि तदुपलम्भप्रत्ययास्तदन्य-
निष्पादने समर्थाः स्युस्तथा तत् साधितन्तेः शब्दोपलम्भप्रत्ययैः साधितं ध्वनिरूप-
मुपलभ्येत । न चोपलभ्येत ।

अथ स्यात् (१) कलकले ते ध्वन्यारम्भका इत्याह । तत्स्वभावा इत्यादि ।
171b ध्वनिरहि^{१०}तशब्दजननस्वभावा एव पुनः शब्दोपलम्भप्रत्यया व्याहरत्स्वपि बहुषु
कलकले स्वकार्यं शब्दं मुक्त्वा कार्यान्तरं ध्वनिं कथमारभेरन् । नैवारभे-
रन् । यस्माच्च हि कारणाभेदे कार्यभेदो युक्तः । तस्मिन्नेव कारणे कार्यभेदः
शब्दध्वनिरक्षणो न युक्तः । किं कारणं (१) कारणभेदानपेक्षिणः कार्यभेदस्याहेतु-
फत्वप्रसङ्गादित्युक्तं प्राक् । तस्मात् कलकले वाचका एव श्रूय^{११}न्ते न ध्वनयः ।
ननु यदि कलकले वाचका एव सन्तीत्यभ्युपगम्यते । कथन्तर्हि दूरवर्त्तिनां
ध्वनिमात्रश्रवणं समीपवर्त्तिनां वाचकानां ध्वनीनां श्रवणमिति ।

^१ Don-gshon-du.

कथं वा शक्तिनियमाद् भिन्नध्वनिगतिर्भवेत् ॥२६०॥

तानि प्रतिनियतशक्तीन्वपीन्द्रियाणि प्रतिशब्दनियतान् नाना रूपान्^१ न त्वेव शृण्वन्तीति शब्देष्वेषां निर्वेदाः । वाचकेभ्यो भेदेन कदाचित् श्रवणात् । न हि वाचके प्रतिनियतशक्तीन्वपीन्द्रियाणि^२ ध्वनिषु तद्भिन्ना इत्यत्र अल्पीयान् भागः । इयं हि गतिर्ध्वनिभ्यः समस्ताभ्यः । न हि ध्वनिभागं समेति वाक्यानवस्थानात्^३ । सिद्धमक्रमसत्त्वं शब्दरूपस्येति ।

सत्यं । य एव वाचकाः प्रयत्ननिष्पन्नास्त एव परस्परसंहर्षेण ध्वन्यारम्भकाः । (१) तेन कलकले केषांचिद् ध्वनिभात्रस्य प्रतीतिरन्येषामुभयप्रतीतिरित्यदोषः । (२५६)

यदप्युक्तं समीपवर्तिनापि कलकले^४ ध्वनय एव केवलं श्रूयन्ते न वाचकाः शब्दा इति ।

तदप्युक्तं । यस्मान्न च कलकले वाचको न श्रूयते । किन्तु श्रूयत एव । किं कारणं । पदवाक्यविच्छेदानामुपलक्षणात् । अपि च कथं चेन्द्रियस्यैकशक्तिप्रतिनियमाद् भिन्नध्वनिगतिर्भवेत् । बहूनां ध्वनीनां ग्रहणम्भवेत् । नैव भवेत् ।

तानीत्यादिना व्याचष्टे । तानि प्रतिनियतशक्तीन्वपीन्द्रियाणि युगप^५ श्रानारूपान् ध्वनीन् शृण्वन्ति । कीदृशान् (१) प्रतिशब्दनियतान् । शब्दं शब्दं प्रति व्यञ्जकत्वेन नियतान् । न त्वेव शब्दान् युगपच्छृण्वन्तीति कः शब्देष्वेषामिन्द्रियाणां निर्वेदो वैमुख्यं येन तान् न शृण्वन्ति । न च भावशक्तिरीदृशीति शक्यम्वक्तुं (१) कवांचिद् बहूनामपि वाचकानां श्रवणात् (२६०)

यदुक्तमित्यादि परः । यदुक्तम्बोद्धे न वाचकेभ्यः वर्णपदवाक्येभ्यो भेदेन ध्व^६नयो न सिद्धा इति । कथन्न सिद्धाः (१) सिद्धा एव । किं कारणं । वचनादर्थप्रतीतेः । शब्दादुच्चरितादर्थस्य वाच्यस्य गतेः । न चैयमर्थगतिर्ध्वनिभ्यः सम्भवति । किं कारणं (१) न हि ध्वनिभागादल्पीयसो वर्णव्यञ्जकादर्थप्रतीतिः । वर्णोप्येकस्तावत् प्रायेणानर्थकः (१) प्रागेव व्यञ्जकोल्पीयान् ध्वनिभागः । सहिता प्रतिपादका इति चेदाह । न च सोऽर्थं स^७मेति (१) सोल्पीयान् ध्वनिभागः क्षणिकत्वादव्यगुत्तरकालभाविनं ध्वनिभागं समेति संश्लिष्यति । तदिति तस्मादियमर्थप्रतीतिः समस्तानि परिपूर्णानि पदवाक्यरूपाणि यस्मिन् वाचके तत्तथा । तेन साध्या ध्वनिषु न सम्भवति । कीदृशेषु । अतस्तथा असंश्लिष्टा भागा उत्पन्नोत्पन्नध्वनिभागस्य क्षणिकत्वेन द्वितीयध्वनिभागानवस्थानाद् येषान्तेषु । इति एवमर्थप्रतिपत्त्यन्याथानुपपत्त्या सिद्धमक्रमसत्त्वं । अक्रमं सत्त्वं यस्य शब्दरूपस्य तत्तथा । निर्विभागमिति यावत् । क्रमवद् विभागश्च वाचकव्यतिरिक्तो ध्वनिः

तत्र । क्रमवद् व्यतिरेकिणा क्रमस्य प्रागेव निषिद्धत्वात् । तथाऽतिप्रसंगात् । पूर्वोक्तं कर्मविभागे^१नापरस्याप्रतिसन्धानात् एकांशाच्चाप्रतीतेः । तद्व्यतिरेकि-
हस्तसंज्ञाविषु प्रतीतिहेतुः समस्तरूपकर्मात्माशब्दवदे^२वाभ्युपगन्तव्यः स्यात् ।
यथास्त्वं करणप्रयोगाद् भिन्ना वर्णभागाः, कर्मभागा वा क्रमभाविनः । ते क्रमेण
विकल्पविषयाद् यथासंकेतमेवा^३र्थप्रतीतिं जनयन्तीति न्याय्यम् ।

(१) क्रमवन्तो भागा यस्येति विग्रहः ।

तन्नेत्यादिना प्रतिषेधति । तदेतदनन्तरोक्तं न सम्भवति । कस्मात् । क्रम-
I 72a वन्तो ये वर्णस्तद्व्यतिरेकिणा क्रमस्य शब्दस्य । “न हि वयन्देवदत्ता^४दि पदवा-
क्येषु दकारादिप्रतिभासं मुक्त्वा परं प्रतिभासमुपलक्षयाम” इत्यादिना प्रागेव
निषिद्धत्वात् ।

यदि चासमस्तभागेषु ध्वनिष्वर्थप्रतीतेरसम्भवादक्रमसंख्यं शब्दरूपं कल्प्यते ।
तदातिप्रसङ्गवचैवं कल्प्यमाने । तथा हि हस्तादीनां यथा संकेतगमनागमनादि-
सूचकानि यानि कर्माणि तेषां ये भागास्तेषां क्षणिकत्वात् पूर्वोक्तं कर्मभागेनापर-
स्योत्तर^५स्य कर्मभागस्याप्रतिसन्धानादधटनात् । एकांशाच्चाप्रतीतेः । एकस्मा-
च्चात्पीयसः कर्मभागाद् यथा संकेतस्य गमनागमनादिलक्षणस्यार्थस्याप्रतिपत्तेः ।
तद्व्यतिरेकी । कर्मभागेभ्योन्यः । यथासंकेतं हस्तसंज्ञावयः । आदिशब्दादर्थप्रतीती
शिरःकम्पादयो गृह्यन्ते । तेष्वर्थप्रतीतिहेतुः समस्तरूपकर्मात्माभ्युपगन्तव्यः स्यात् ।
शब्द^६वदेव । ध्वनिव्यतिरिक्तशब्दकल्पनावत् ।

यत्पुनरुक्तस्म षष्ठं नेन । “यदा त्रैविद्यवृद्धा हस्तसंज्ञादिविषयाभ्युपगन्तवादि-
शब्दनिर्देश्यान् सामान्यविशेषानभ्युपगच्छन्ति तदा कोयं प्रसङ्गः । एकः कर्मात्मा-
भ्युपगन्तव्य^७” इति ।

तदयुक्तं । यतो यद्येकमुत्क्षेपणरूपं कर्म सिद्धम्भवेत् । तथा परापरमपि-
यदि सिद्धं स्यात् तदा तेषु बहुषूत्क्षेपणेषु प्रत्येकमुत्क्षेपणत्वसामान्यम्बर्त्तते ।
तदेव तु न सिद्धं पूर्वापरकर्मभागानामनन्वयात् । न च विशेषाभावे सामान्यसद्-
भावः । नापि कर्मभागेषु प्रत्येकमुत्क्षेपणाविरूपतया प्रतीतिः (१) किन्तर्हि (१)
तद्भागरूपतया (१) तत्कथन्तेषु भागेषूत्क्षेपणत्वसामान्यमभ्युपगम्येत (१)
अभ्युपगमे वा एकस्मादपि कर्मभागाद् गमनादिलक्षणस्यार्थस्य^८ प्रतिपत्तिः स्था-
दर्थभिधायकस्य सामान्यस्य भावादिति यत्किञ्चिदेतत् । यथा च न कर्मभागेषु
व्यतिरिक्तं कर्मात्मा तथा ध्वनिभागेष्वपि न व्यतिरिक्तः शब्दात्मा । कथन्तर्हार्थ-

किं च ।

ध्वनयः संमता यैस्ते दोषैः कैरप्यवाचकाः ।

ध्वनिभिर्व्यज्यमानेस्मिन् वाचकेऽपि कथं न ते ॥२६१॥

क्रमोत्पादिभिर्ध्वनिभागैर्व्यक्तः प्रकाशितो वाचको वक्ति । तमपि ते न १०४१

प्रतीतिरित्याह । क्रमभाविन एवेत्यादि । यथास्त्वं यस्य यत्करणन्ताल्वादि । तस्य प्रयोगो व्यापारस्तस्माद् भिन्ना वर्णभागाः । कर्मभागा वा यथास्त्वं करण-प्रयोगात् । कर्महेतोः प्रयोगात् क्रमभाविनो भिन्ना इत्यत्रापि सम्बन्धनीयं । ते यथोक्ता वर्णभागाः कर्मभागा वा क्रमेण विकल्पविषयादत्यनुभवज्ञानानुक्रमानु-सारिणां विकल्पानां क्रमेण विषयमुपगता यथासंकेतमेवार्थप्रतीतिं जनयन्तीति न्याय्यं । युक्त्यपेतत्वात् ।

किं चेति दोषान्तरमप्याह । यैः कैरपि दोषैः पूर्वपूर्वस्य ध्वनिभागस्योत्तरो-⁶त्तरेण ध्वनिभागेनाप्रतिसन्धानादित्यादिकैः करणभूतैस्ते ध्वनयो वै या क र णा दीनामवाचकास्सम्मताः । दृष्टाः (१) तैः क्रमभाविभिर्ध्वनिभिर्व्यज्यमानेस्मिन्-ध्वनिव्यतिरिक्तेषु वाचके कथन्न ते । ध्वनिभाविनो दोषा न सन्ति भवन्त्येव ।

ननु ध्वनयः प्रत्येकं समुदिता वा पूर्वोक्तेन न्यायेन नार्थस्य प्रतिपादकाः । वाचकस्य तु ते प्रत्येकमभि^७व्यञ्जका इप्यन्ते । एकेन ध्वनिनाभिव्यक्तस्य वाच- १७२b कस्यानवधूतत्वादन्त्यान्यैरभिव्यक्तस्य संस्काराधानतारतम्यप्रबोधेनावधारणमिति ध्वनिभिर्व्यज्यमाने वाचकेषु कुतस्ते दोषा इति । तदुक्तम् ण्ड ने न ।

“नानेकावयवं वाक्यं पदं वा स्फोटवादिनां ।

एकत्वेपि ह्यभिन्नस्य क्रमशो दर्शिता गतिरिति ।

तवयुक्तम् (१) अभिव्यक्तिर्हि ज्ञानं (१) न च शब्दानुगमेन विना^१ ज्ञान-मिप्यते भवद्भिः । तेनाभिव्यक्तिरिति निश्चय एवोच्यते । न च प्रथमध्वन्य-नन्तरम्वाचकनिश्चयः । प्रतिभासत इति (१) तत्कथमस्याभिव्यक्तिः ।

तस्मात् स्थितमेतद् यथा ध्वनयः प्रत्येकं समस्ता वार्थप्रतिपादनेऽशक्तास्तथा वाचकाभिव्यक्ताविति ।

क्रमेत्यादि विवरणं (१) क्रमोत्पादिभिर्ध्वनिभागैर्व्यक्तः प्रकाशितः किला-क्रमः शब्दात्मा वाचको^२ र्थम्बक्ति । न सन्निधानमात्रेण (२६१)

तमपि ध्वनिव्यतिरिक्तं शब्दात्मानं ते ध्वनयो न सकृत् प्रकाशयन्ति । किं कारणं (१) तेषां ध्वनिभागानां क्रमभावात् । नाप्येक एव ध्वनिभागः शब्दं व्य-

सकृत् प्रकाशयन्ति, क्रमाभावात् । नाप्येक एव भागः । तदन्यस्य वैगर्ह्यप्रसंगात्, एक वर्णभागकाले च समस्तस्य अनुपलक्षणात् ।

तद्, अयं अप्रतिसंहतसफलोपालम्भ उपलम्भसाकल्यसाध्यमर्थ^२ ध्वनिवत् कथं साधयेत् । को हि उपलम्भसाध्येष्वर्थेषु सदसतोरत्यन्तानुपलम्भे विशेषः ? न च सन्निधिमात्रेण साधनम्^३ । व्यक्तिव्यपेक्षणात् । सदसतोः क्रमेण भवन्ती तुल्योपयोगेति ध्वनिभिरशक्यसाधनम् । तत्रापि तथा ।^४ तथा सत्यलमन्येन ।

तस्मान्न वर्णेष्वपीरुषेयता ।

(घ) वर्णानुपूर्वि-चिन्ता

वर्णानुपूर्वी वाक्यं चेन्न वर्णानामभेदतः ।

नक्ति । निश्चाययति । किं कारणं (१) तदन्यस्य व्यञ्जकत्वेनाभिमतस्य ध्वनि-भागस्य वैगर्ह्यप्रसङ्गात् । इतरच्को ध्वनिभागो न समस्तस्य शब्दस्य व्यञ्जको यस्मादेकवर्ण^३भागकाले च समस्तस्य वाचकरूपस्यानुपलक्षणात् ।

तदिति तस्मादयं शब्दात्मा । ध्वनिभागैः क्रमभाविभिः क्रमेण व्यज्यमान-त्वात् । अप्रतिसंहितो न संचटितस्सफलोपलम्भो यस्य शब्दात्मनः स एवम्भूतः शब्दात्मा । उपलम्भसाकल्यसाध्यमर्थ^२ स्वाभिधेयं प्रकाशनलक्षणं कथं साधयेत् (१) नैव साधयेत् । किमिव (१) ध्वनिवत् । यथा ध्वनि^४भागास्त्वन्मतेन पूर्वा-परेणाप्रतिसन्धानादर्थेन प्रकाशयेयुस्तद्वत् ।

को ह्रीत्यादिनैतदेव समर्थयते । उपलम्भसाध्येष्वर्थेषु को हि सदसतोरत्यन्तानुपलम्भे सति विशेषो नैव कश्चित् । यथा हि क्षणिका ध्वनिभागा उत्तरोत्तरभागावस्थायामसत्त्वादसमस्तोपलम्भनान्न समर्थास्तथैवाक्रमोपि शब्दात्मा सन्नप्यस्वी-कृतस^५मस्तोपलम्भनो न समर्थ एवेति । न चायं शब्दात्मा । उपलम्भनिरपेक्षः सन्निधिमात्रेणार्थप्रतीतिसाधनः । किं कारणं (१) तस्या व्यपेक्षणात् । सा चेयं व्यक्तिः क्रमभाविनी सदसतोः (१) सतः शब्दात्मनः । असतश्च ध्वनिभागस्य क्रमेण भवन्ती तुल्योपयोगाः । तुल्यफलेति कृत्वा ध्वनिभिरशक्यसाधनं साधयितुमशक्यं यत् कार्यमर्थ^६प्रतीतिलक्षणं । तत्रापि तथा । ध्वनिभिर्व्यज्यमानेपि शब्दात्मनि तथा । अशक्यसाधनमेवेत्यलमन्येन शब्देन ध्वनिव्यतिरिक्तेन कल्पितेन ।

तस्मान्न वर्णेष्वपीरुषेयता । नापि वाक्य इत्युपसंहारः ।

न वर्णव्यतिरिक्तवाक्यं किन्तु वर्णानुपूर्वी वाक्यं (१) तच्चापीरुषेय-मिति चेत् ।

न अर्थान्तरभूतमेव शब्दरूपं^५ वाक्यं अपौरुषेयं चेत् । किन्तहि । वर्णानुक्रम-
लक्षणं हि नो भाव्यं, तदपौरुषेयं साध्यमिति चेत् ।

न । वर्णानुक्रमानुपूर्व्या^६ अभेदात् । नैयर्थिकान्तरं वर्णैरभ्यः । दृश्यानां भेदे-
नोपलम्भप्रसंगात् । अनृश्यानां, ततोऽप्रतिपत्तिप्रसंगात्, अनिरूपणाच्च ।^७ भेद- ५०४।
वत्याद्वचानुपूर्व्या अभावे वर्णमात्रमवशिष्टमिति पूर्ववत् प्रसंगः ।

तेषां च न व्यवस्थानं क्रमान्तरविरोधिनः ।

यदि वर्णानामानुपूर्वी अकृतका^१, ते च न बहवः गमानजातीया येन केनचिद्
व्यवस्थितक्रमाः स्युः, अन्ये यथेष्टपरावृत्तयः । किन्तहि । त्रैलोक्य एक^२ एवाकार-

तत्र । किं कारणं (१) वर्णानामानुपूर्व्याः सकाशादभेदतः^७ (१)

173a

न वर्णैर्भ्योऽर्थान्तरमेव शब्दरूपम्भाव्यमपौरुषेयं । किन्तहि (१) वर्णानुक्रम-
लक्षणं हि नोस्माकं मी मां स का नाम्भाक्यं । तदपौरुषेयं साध्यमिति चेत् ।

न । वर्णानामानुपूर्व्याः सकाशादभेदात् । नैयमानुपूर्वी अर्थान्तरम्बर्णैरभ्यः ।
किं कारणं । दृश्यानामनुपलब्धिलक्षणप्राप्तायान्तस्यामानुपूर्व्यामिङ्गीक्रियमाणानां
वर्णैर्भ्यो विभागेन भेदो नोपलम्भप्रसङ्गात् ।^१ न चोपलभ्यत इत्यभावसिद्धौ स्वभा-
वानुपलब्धिर्वाच्या । अथादृश्यानुपूर्वी (१) तदाप्यदृश्यायामानुपूर्व्या । तत अनुपूर्व्या
अर्थाप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् (१) न च दृश्यानां आनुपूर्व्या ग्राहकं प्रत्यक्षमदृश्यत्वा-
देव । नाप्यनुमानं लिङ्गाभावात् । वर्णैर्भ्यो भेदवत्परावृत्तानुपूर्व्या अभावे वर्ण-
मात्रमवशिष्टं सर्वत्र लौकिकवैदिकवाक्येष्विति पूर्ववत् प्रसङ्गः^२ यः किमनेन
परिशोषितं स्यादित्यादिनोक्तः ।

अथ स्याद् (१) क्रमो वर्णानां धर्ममात्रन्न वस्त्वन्तरं तेनादोषः । तदुक्तं (१)

“धर्ममात्रमसौ तेषान्न वस्त्वन्तरमिष्यते ।

क्रमेण ज्ञायमानाः स्युर्वर्णान्तेनावबोधकाः ।

न च क्रमस्य कार्यत्वं पूर्वसिद्धपरिग्रहात् ।

वक्ता न हि क्रमं कश्चित् स्वातन्त्र्येण प्रपद्यते ।

यथैवास्य परैरुक्तस्तथैवैनं विवक्षति ।

परोप्ये^३व सतश्चास्य सम्बन्धवदनादिता ।”^१

तेन पूर्वपूर्वबृद्धदर्शनायातोनादिवर्णक्रमो पौरुषेय एवेत्यत्राह ।

तेषां च न व्यवस्थानं (१) तेषां वर्णानां न व्यवस्थितक्रमत्वं । किं कारणं

(१) व्यवस्थितादेकस्मात् क्रमान्तरस्य विरोधतः ।

स्तथा गकारोऽपि । तदाऽग्निरित्येव स्यात् न गगनमिति । अकारगकारयोः पूर्वा-
परभावस्य व्यवस्थितत्वात् ।

कृतकानामपि हेतुपरिमाणनियमयतां^३ अशक्यः क्रमविपर्ययः कर्तुम् । यथा
बीजाङ्कुरकाण्डादीनां ऋतुसंयत्सरादीनां च । किं पुनरचलितावस्थास्वभावानां
अकृतकानां कथञ्चिद् व्यवस्थितानां पूर्वा^४वस्थायाः त्यागमन्तरेण अन्यथा भावा-
योगात् । त्यागे वा विनाशप्रसंगात्, विशेषेण नित्यायामानुपूर्व्या अपि । प्रतिपदं

यदीत्यादिना व्याचष्टे । वर्णानामानुपूर्वी यदि कृतका ते च वर्णा न बहव-
स्समानजातीया येन केन^५चिद् वर्णा व्यवस्थितक्रमाः स्युर्वैदिकाः । अन्ये पुन-
र्लौकिका यथेष्टपरावृत्तयः । यथेष्टं परावृत्तिः क्रमान्तरेण प्रयोगो येषामिति
विग्रहः । किन्तीह त्रैलोक्य एक एवाकारस्तथा गकारः । तदुक्तं ।

“देशकालप्रयोक्तृणाम्भेदेऽपि च न भेदवान् ।

गाविवर्णो यतस्तत्र प्रत्यभिज्ञा परिस्पृष्टे”ति ।^१

यदा चैवन्तदा व्यवस्थितक्रमत्वे वर्णानाम^६ग्निरित्येव स्यान्न गगनमिति ।
किंकारणम् । (१) अकारगकारयोः पूर्वापरभावस्य व्यवस्थितत्वात् । अकारो
गकारात् पूर्वमेवाकाराच्च गकारः परेणैव व्यवस्थित इत्यर्थः । गगनमित्यत्र
गकारात्परेणाकारः स्यादिति क्रमान्तरन्न स्यात् ।

एतदेव ब्रूयन्नाह । कृतकानामपीत्यादि । आस्तान्तावदकृतकानामिय-
ञ्चिन्ता । येषामन्यथाभा^७वः कथञ्चिदपि कर्तुं न शक्यते । कृतकानामपि
तावद् भावानां कीदृशं हेतुपरिणामनियमयतां हेतोः परिणामः । उत्तरोत्तरा-
वस्थाप्रतिलम्भः । तस्मान्नियमः कार्यस्य हेत्वन्तरं सत्ता । स येषां विद्यते ।
ते तथोच्यन्ते । तेषामप्यशक्यः क्रमविपर्ययः कर्तुं । यथा बीजाङ्कुरादीनां । बी-
173b जात् पश्चादङ्कुरोऽङ्कुरात् काण्डं यत्र पुष्पादी^८नि न विपर्ययः । तथा ऋतुसम्ब-
त्सरादीनां व्यवस्थितक्रमत्वं । ऋतूनां हेमन्तादिलक्षणानां । सम्बत्सराणाञ्च
शौ क्र वा हं स्पत्यादीनां । आदिशब्दाद् ग्रहक्षेत्रप्रभृतीनां । किं पुनरचलिता-
वस्थास्वभावानामकृतकानाम्वर्णानां । अचलिताक्रमाद्यवस्था स्वभावश्च
येषामकृतकानामिति विग्रहः । कथञ्चिद् व्यवस्थितानां । विनियतेन क्रमेण^९ ।
पूर्वावस्थायास्त्यागमन्तरेणान्यथाभावायोगात् क्रमान्तरेणावस्थानस्यायोगात् ।
पूर्वावस्थात्यागे वा वर्णानामभ्युपगम्यमाने तेषाम्बिनाशप्रसङ्गात् । वर्णानामपि
तावन्न पूर्वावस्थात्यागमन्तरेण क्रमविपर्ययो विशेषेण नित्यायामानुपूर्व्या ।

वर्णन्यत्वे अपूर्वाणामुत्पादाद् वा वर्णं^५ बाहुल्यम् । तच्चैतत् नाभिमतम् ।

अपि च ।

वर्णानुपूर्वी वाक्यं चेन्न वर्णानामभेदतः ॥२६२॥

देशकालक्रमाभावो व्याप्तिनित्यत्ववर्णनात् ।

सा चेयं वर्णानामानुपूर्वी देशकृता वा स्यात् यथा पिपीलिकानां पंक्तिः, काल^६ कृता वा, यथा बीजाङ्कुरादीनाम् ।

तेषां द्विधाऽपि वर्णेषु न सम्भवति । अन्योन्यदेशपरिहारेण वृत्तिर्हि देशपीर्वा-
पर्यम् । सर्वस्य^७ सर्वेषु तुल्यत्वात् । तद् वर्णेषु न सम्भवति । वातातपवत्, १०१३
आत्मादिवच्च । तथाऽन्योन्यं कालपरिहारेण वृत्तिः कालपीर्वापर्यम् । यदा^८ एको
नास्ति तदाग्यस्य भावात् । तदपि निष्ठादिषु न सम्भवति, सर्वदा सर्वस्य भावात् ।
न चान्धा गतिः । तत् कथं वर्णपीर्वापर्यं वाक्यं अपोरुषेयं साध्येत ।

तदेतत् क्रमान्यत्वं प्रतिपदम्बर्णान्यत्वे स्यान्नित्या अपि वर्णाः प्रतिपदम्भिन्ना
इति कृत्वा । अपूर्वेषाम्बर्णानाम्प्रतिपदमुत्पादाद् वर्णबाहुल्यं । तस्माद्वा क्रमान्यत्वं
स्यात् । तच्चैतदुभयमपि नाभिमतं मीमांसका न मेकत्वान्नित्यत्वान्च
वर्णानां । (२६२.)

अपि चेत्यादिना वृषणान्तरमाह । देशकालाभ्यां यः कृतः क्रमस्तस्य वर्ण-
व्यभावः कथं । व्याप्तिनित्यत्ववर्णनात् । तदुक्तं ।

“किञ्च शब्दस्य नित्यत्वञ्च श्रोत्रजप्रत्यभिज्ञा^९या ।

विभुत्वं च स्थितं तस्य को व्यवस्येद्विपर्ययमिति” ।^१

वर्णानामाकाशवद् व्याप्तिवर्णनाश्च देशकृतः क्रमः । नित्यवर्णनाश्च कालकृतः ।
सा चेयमित्यादिना व्याचष्टे । सा चेयम्बर्णानामानुपूर्वी । देशकृता वा स्यात् ।
यथान्योन्यदेशपरिहारेण स्थितानां पिपीलिकादीनाम्पाङ्कतो । कालकृता वा
स्यावानुपूर्वी । यथा बीजाङ्कुरादीनां । यदा^८ बीजं न तदाङ्कुरो यदाङ्कुरो न
तदा पत्रादय इति सेयमानुपूर्वी द्विधा । देशकालकृता वर्णेषु न सम्भवति ।
कृतः (१) व्याप्तेर्नित्यत्वान्च । तत्र न तावद्देशकृतानुपूर्वी वर्णानां सम्भवति ।
यस्मादन्योन्यदेशपरिहारेण भावानां वृत्तिर्हि देशपीर्वापर्यं । तद्वित्थम्भूतं पीर्वा-
पर्यम्बर्णेषु न सम्भवति । किं कारणं (१) व्यापित्वेन सर्वस्य वर्णस्य सर्वेषु वर्णेषु^{१०}
तुल्यदेशत्वात् । वातातपवत् । लौकिको दृष्टान्तः । शास्त्रीयमाह । आत्मादि-
वच्चेति । आदिशब्दादाकाशादिपरिग्रहः । तथा कालकृतानुपूर्वी वर्णानान्

^१ Kumāṇila.

अनित्या^२व्याप्तितायां च दोषः प्रागेव कीर्तितः ॥२६३॥

अथ माभूदेष दोष इत्यनित्यानव्यापिनश्च वर्णानिच्छेदः । तावपि पक्षौ प्रागेव निराकृतादित्यपरिहारः ।

व्यक्तिक्रमोपि वाक्यं न नित्य^३व्यक्तिनिराकृतेः ।

सम्भवति । यस्मादन्योन्यं कालपरिहारेण वृत्तिः कालधौर्वापर्यं । एतदेव कुतः । यदेत्यादि । यस्मिन् काले एको नास्ति तद्वान्यस्य भावात् कारणात् । तवपि काल-
पौर्वापर्यसि^४स्थेषु वर्णेषु न सम्भवति । सर्वदा सर्वस्य वर्णस्य भावात् । न च देशकालकृतात् क्रमाद्व्याप्य वर्णानुपूर्वी गतिः प्रकारोस्ति । तत्कथम्वर्णपौर्वापर्यं वाक्यं यद्भवद्भिरपौरुषेयं साध्येतेति ।

न च ध्वनिकृतो युगपद्भाविनाम्बवर्णानां क्रमो युक्तोऽनित्यत्वप्रसंगात् । तदुक्तम् (१)

“अनित्यध्वनिकार्यत्वात् क्रमस्यातो विनाशिता ।

174a

पुरुषाधीनता चास्य तद्विवक्षावशा^५द् भवेद^६”ति ।^१

तेनायमर्थो भवति (१) व्यापित्वाद् वर्णानां युगपद्व्यपत्तौ व्यापित्वविरोधी क्रमः (१) क्रमविरोधि च व्यापित्वं । क्रमश्चेद् वर्णानामिष्यते व्यापित्वग्राहि प्रत्यभिज्ञानं भ्रान्तं स्यात् (१) तथा च देशकालप्रयोक्तृभेदेन वर्णानामभिन्नत्वात् कार्यत्वमिति कथमनादित्वं क्रमस्य ।

तेन यदुच्यते ।

“न च क्रमस्य कार्यत्वं पूर्वसिद्धपरिग्रहात् ।

वक्ता न हि क्रमं कश्चित्त्वातन्त्र्येण प्रपद्यते ।^१

यथैवास्य परैरुक्तस्तथैवैनम्विचक्षति ।

परोप्येवमतश्चास्य सम्बन्धवदनाविते^२”ति (१)

तदपास्तं । क्रमे सति वर्णकत्वप्रत्यभिज्ञानस्याप्राप्त्याप्येन प्रत्युच्चारणं वर्णानां कार्यत्वात् क्रमस्य च तेभ्योनर्थान्तरत्वात् । न च क्रमः क्रमिणान्धर्मः (१) धर्मस्यापि धर्मिणस्साकाशाद् भेदात् भेदेन श्रोत्रज्ञानेऽवभासः स्यात् । न च भवति । तस्मादयुगपदुत्पन्ना एव^३ भावाः क्रमः तेन प्रत्युच्चारणम्बवर्णानामुत्पत्तिभेदात् क्रमभेदेपि । पूर्वदृष्ट एवायं क्रम इति प्रत्यभिज्ञानं सादृश्यनिबन्धनं । न प्रत्य-
भिज्ञानं सादृश्यनिबन्धनं । न प्रत्यभिज्ञानं प्रमाणमिति प्रतिपादयिष्यते च । तत्कथं क्रमस्यानादित्वादपौरुषेयत्वमिति । (२६३)

न वर्णानां रूपानुपूर्वी वाक्यम् । किन्तर्हि । तद् व्यक्तेः । सा यथा स्ववर्णा-
भिव्यक्तिप्रत्ययानां क्रमाद् भवन्ती क्रमयोगिनीति तदा^१नुपूर्वी वाक्यमित्यपि
मिथ्या । तस्या नित्येषु प्रागेव निषिद्धत्वात् । कार्यता साक्षाच्छक्त्युपधानेन ज्ञान-
जननकार्यविशेष एव)^१ समर्था व्यक्तिरित्याख्यातमेतत् ।

व्यापारादेव^२ तस्मिन्नेः करणानाञ्च कार्यता ॥२६४॥

३५८

यत् खलु रूपं यत् एवोपलभ्यते (१) तस्य तदुपलब्धिनान्तरीयकामुपलब्धि-
मेवाश्रित्य लोकः कार्यतां प्रज्ञापयति (१) सा वर्णोप्यस्ति । सैव चान्यत्रापि
(१) तदाश्रयो न विशेषस्तत्कथं तुल्येभ्युपगमनिबन्ध^३ने न वर्णाः कार्याः । न
चैतदुपलब्ध्याश्रया कार्यतास्थितिः (१) किन्तर्हि (१) यस्तस्येव भवतीति । सत्ता-

अथ माभूदेव दोष इत्यनित्यान् व्यापिनश्च वर्णानिच्छेत् वे द वा दी ।
तदाऽनित्याव्यापितयान्दोषः प्रागेव कीर्तितः ।

अथेत्यादि^४ना व्याचष्टे । माभूदेष वर्णानुपूर्व्यभावदोष इत्यनित्यानव्यापि-
नश्च वर्णानिच्छेद् वे द वा दी । अनित्यत्वात् कालकृतपौर्वापर्यमव्यापित्वाद् देश-
कृतमिदमिति मन्यमानः । तावप्यनित्याव्यापिपक्षौ प्रागेव । “अनित्यं यत्नसम्भू-
तम्पौरुषेयं कथं न तद् ।” (. . .) इत्यादिना । सर्वत्रानुपलम्भः स्यादित्यादिना
च यथाक्रमसिराकृताधित्यपरिहारः । (२६४)

वर्णानां व्यक्तिर^५भिव्यक्तिस्तस्याः क्रमोपि वाक्यम् भवति । यदा कर्मस्था
क्रियाभिव्यक्तिस्तदा वर्णानां व्यक्तिविषयत्वक्रमो वाक्यमित्यपि न भवतीत्यर्थः ।
कस्मात् (१) नित्यव्यक्तिनिराकृतेः ।

नेत्यादिना व्याचष्टे । न वर्णानां रूपानुपूर्वी स्वरूपानुपूर्वी वाक्यं येनाय-
न्दोषः (१) किन्तर्हि (१) तद्व्यक्तेः । वर्णरूपव्यक्तेर्व्यक्तत्वलक्षणया यानुपूर्वी
तद् वाक्यं । तामेव दर्शयन्नाह^६ । नेत्यादि । सा व्यक्तिर्यथा स्ववर्णाभिव्यक्ति-
प्रत्ययानां । येन यस्य वर्णाभिव्यक्तिप्रत्ययास्ताल्वादिव्यापारास्तेषां क्रमाद् भवन्ती
क्रमयोगिनीति कृत्वा तद्वानुपूर्वी तेषां व्यक्तानां वर्णानामानुपूर्वी वाक्यम् (१)
इत्यपि मिथ्या । किं कारणं (१) तस्या व्यक्तेर्नित्येषु प्रागेव सा मा न्य व्य क्त
चि न्तास्थाने निषिद्धत्वात् । तदेव स्मारयन्नाह । कार्यतेत्यादि । व्यञ्जककृतेन^७
साक्षाज्जननशक्त्युपधानेन । ज्ञानजननासमर्थानां घटादीनां कार्यविशेष एव
व्यक्तिरित्याख्यातमेतत् । किञ्च करणानान्तात्वादीनां व्यापारादेव तस्माद्धेतोस्ते-
षाम्वर्णानामुपलब्धेस्तेषाम्वर्णानां कार्यता प्राप्ता (१) यस्मात् ।

35a अथा । सा सत्ता कुतः सिद्धा येन कार्यता साधयेत् (1) न ह्यसिद्धायामस्यामेयं भवतीति । तस्मात् सत्तासिद्धिस्तत्साधनी । सा चोपलब्धिरेव ।

सत्थम् (1) एवं यदि तस्य प्राड न सत्ता सिद्धा स्यात् । सा हि सत्तासिद्धिः कार्यासिद्धिपूर्विका ।

यत् खलु रूपं यत् एवोपलभ्यते तस्य रूपस्य लोकः कार्यतां प्रज्ञापयतीति सम्ब-
174b धः । यत् एवोपलभ्यत इति यच्छब्देन यो निर्दिष्टस्तस्योपलब्धिस्तदुपलब्धिस्त-
न्मान्तरीयिकामेवोपलब्धिमाश्रित्येति भिन्नक्रम एवकारः । सा यथोक्तोपलब्धि-
वर्णोऽव्यप्यस्ति (1) प्रयत्नव्यापारोपलब्धिनान्तरीयकत्वादेव वर्णोपलब्धेः ।
सा ओपलब्धिरन्यत्रापि कार्यत्वेन प्रसिद्धे वस्तुनि (1) तदाश्रयः कार्यताप्रज्ञप्तेराश्रयः ।
नातोधिको विशेषः (1) तत्कथन्तुल्ये कार्यताभ्युपगमनिवन्धने न वर्णाः कार्याः ।

नेत्यादि परः ।^{१५} न चैतदुपलब्ध्याश्रया । एकोपलब्धिनान्तरीयिका याऽपर-
स्योपलब्धिस्तदाश्रया कार्यतास्थितिः (1) किन्तुहि (1) यत्सत्येव भवति । यस्मिन्
सत्येव यद् भवति । इति एवं सत्ताश्रया कार्यतास्थितिः । न च वर्णानां करणेभ्यः
सत्ता भवति किन्तूपलब्धिरेवेति मन्यते ।

सा सत्तेत्याद्या र्यः । सत्ताश्रयस्यैव कार्यता प्रज्ञप्तिरित्यसंशयमेतत् । केवलं
सा सत्ता कुतः प्रमाणात् सिद्धा येनेयं कार्यता साधयेत् । न ह्यसिद्धायामस्यां
सत्तायामेवम्भवति । सत्येवास्मिन्नदं भवतीत्येवम्भवति । तस्मात् सत्तासिद्धिस्त-
त्साधनी । तस्याः कार्यतायाः साधनी । सा सिद्धिरुपलब्धिरेव सिद्धेर्ज्ञान-
स्वभावत्वात् । ततश्च यन्मान्तरीयिकैव यत्सत्तोपलब्धिस्तत्तस्य कार्यमित्येतावत्
स्थितं (1) तच्च वर्णोऽपि तुल्यमिति कथं न वर्णाः कार्याः ।

सत्थमित्यादि परः । सत्थमेवं करणव्यापारादेव शब्दोपलब्धौ तत्कार्यता
स्यात् । यदि तस्य शब्दस्य तात्वादिव्यापारात् सत्ता न सिद्धा स्यात् । किन्तु
सिद्धैव प्रमाणेन । तथा हि पूर्वं गोशब्दं श्रुतवतः पुंसोऽन्यदा गोशब्दश्रवणे स एवायं
गोशब्द इति तत्त्वग्राहिणी प्रत्यभिज्ञोत्पद्यते । तत्त्वग्रहणमेवान्यथा न स्यात् । यदि
पूर्वोत्तरश्रवणकालयोरन्तराले शब्दो न स्यादित्यर्थापत्त्या प्राक्छब्दस्य^{१६} सत्ता
सिद्धैव । न च सिद्धिपूर्विका सिद्धिः कार्यतासाधनी । किन्तु सा हि सत्तासिद्धिः
कार्यत्वप्रज्ञप्तेर्निमित्तं या सिद्धिपूर्विका । यथा घटस्य प्रागसतः कुलालादिव्या-
पारादेव पश्चात् सिद्धिः ।

नन्वित्यादि सिद्धा न्त वा दी । एतत् कथयति (1) न तावत् प्रत्यभिज्ञा
प्रमाणमिति प्रातिपादयिष्यते तत्कथं सत्ता सिद्धा । भवतु नाम प्राक्छब्दस्य सत्ता
सिद्धा । तथापि शब्दस्य तद्रूपमसिद्धं । कतरत् तद् रूपमित्याह । यत् तथा-

ननु तद्रूपमसिद्धमेव यत्तथाभूतविज्ञानाव्यवधानोपयोगि । सिद्धमेव तद^२न्य-
वकल्यान्नोपयुक्तमिति चेत् (१) कथमिदानीमुपयुक्तानु (५) युक्तयोरभेदः ।

नापि भेदः स्वभावासंस्पर्शी तस्यैवातिशयस्योपयोगसिद्धेः । तस्याकरणत्व-
प्रसंगात् । यस्यैव भावे साध्यसिद्धिः तदेव हि तत्रोपयोगि युक्तं । तदतिशयो-
पयोगेऽप्यस्य तद्वत्प्रसंगः । तस्मादतिशेते एवाव्यवहितसामर्थ्योपयोगोवस्था^३-
भेदस्तदन्यविकल्पान्नोपयुक्तमिति चेत् प्रागेव निषिद्धा । स च करणव्यापारा-
देव सिद्ध इति सर्वकार्यतुल्यधर्मा । तस्य तादृशस्य व्यक्तौ सर्वं व्यङ्ग्यं । न वा
किञ्चिदव्यविशेषात् । तथा हि ।

स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धेर्थे व्यञ्जको मतः ॥

विधेत्यादि । तथाचिधस्य शब्दस्वलक्षणप्रतिभासिज्ञानस्य व्यवधानेनोपयुक्तं शील
यस्येति विग्रहः । यदि हि तथाभूतं रूपं प्राक् सिद्धं स्यात् तदा नित्यं शब्दो-
पलम्भः स्यात् ।

सिद्धमेव तच्छब्दस्य यथोक्तं रूपं केवलमन्यस्य सहकारिणो वैकल्याच्छ्रोत्र-
विज्ञाने कारणत्वेन नोपयुक्तमिति चेत् ।^६

यद्येवं सहकारिसन्निधाने या पश्चात् स्वज्ञाने उपयुक्ता । या प्रयत्नात्
प्रागनुपयुक्तावस्था । ते परस्परविरुद्धे । कथमिदानीमुपयुक्तानुपयुक्तयोरवस्थ-
योर्विरुद्धयोरभेदः (१) अपि तु भेद एव ततश्च नानात्वात् स तादृशः शब्दस्य
स्वभावः कृत इति कार्य एव शब्दः स्यात् ।

अथापि स्याद् (१) योसावतिशयो भवति न स शब्दस्यात्मभूतोपि त्वर्थान्तर-
मिति पूर्वक^७स्वभावादप्रच्युत एवासावित्याह ।

175a

नापि भेदोऽकारकावस्थातः कारकावस्थालक्षणोतिशयः शब्दस्वभावा-
संस्पर्शी शब्दस्वभावान्न व्यतिरिक्त इति यावत् । व्यतिरेके हि तस्यैवातिशयस्य
शब्दज्ञाने उपयोगसिद्धेः कारणत्वसिद्धेस्तस्य शब्दस्याकारणत्वप्रसंगात् । तथा हि
यस्यैव भावे साध्यसिद्धिस्तदेव तत्र साध्य उपयोगि युक्तन्नापरं । अतिशयो ज्ञान^८
उपयुज्यते (१) साक्षावतिशये तु शब्द उपयुज्यत इति पारम्पर्येण शब्दोपि ज्ञाने
उपयुक्त एवेत्यत आह ।

तदतिशयेत्यादि । तस्मिन्नतिशयस्य शब्दस्योपयोगेऽपि कल्प्यमाने । तद्वत्प्र-
सङ्गः । ज्ञानवत्प्रसङ्गः । यथा विज्ञाने कर्तव्यर्थान्तरभूते नातिशयेन शब्द उपयु-
ज्यते । तद्वदतिशयेऽपि कर्तव्यर्थान्तरभूतोतिशयः कल्पनीयः । तथा चानवस्था
स्याद^९तोतिशयः शब्दावभिन्नः (१) यतश्चाभिन्नः । तस्मात् तदन्यं स्वविषय-
ज्ञानजननं शब्दस्वभावमतिशेते एव । स्वरूपभेदेन । कोऽव्यवहितसामर्थ्यो-

यथा दीपोन्यथा वापि को विशेषोऽस्य कारकात् । (२६५)

स्वप्रतिपत्तिद्वारेणान्यप्रतिपत्ति^४हेतुलोकं व्यञ्जकः सिद्धो बीपाविवत् । स चेत् प्राक्सिद्धः स्यात् । समानजातीयोपादानलक्षणसिद्धेर्न तस्यैवातिशयस्य ज्ञानहेतोस्तस्य तत्सामग्रीप्रत्ययत्वात् । ये पुनरसिद्धोपलभनाः कारका एव कुला (ला)विवद् घटादौ । प्रत्यभिज्ञानावयोपि सिद्धिहेतुवो न हेतुलक्षणं पुष्पन्ति ।

पयोगोवस्थाभेदोऽव्यवहितसामर्थ्यं उपयोगो यस्यावस्थाभेदस्येति विग्रहः ।

अथ स्यात् (१) नैव विज्ञानजनिकावस्थोत्पद्यते नित्यत्वात् (१) किन्तु तात्वा-
दिकमपेक्षयातो ज्ञानं जनयतीति (१)

अत आह । अतिशय^५स्येत्यादि । नास्य सहकारिकृतोतिशयोस्तीत्यनति-
शयस्य सहकारिणं प्रत्यपेक्षा प्रागेव निरस्ता (१) स च जनकः शब्दस्वभावः कारण-
व्यापारावेव सिद्ध इति कृत्वा सर्वकार्यतुल्यधर्मा । सर्वे कार्ये तुल्यधर्मा यस्येति विग्रहः ।
तस्य तावृक्षस्य कार्यतुल्यधर्मणः शब्दस्य व्यक्ताविष्यमाणत्वायां सर्वमङ्कुराद्यपि
व्यङ्ग्यं स्यात् । न वा किञ्चिद् व्यङ्ग्यं ।^४ शब्दोपि कार्यः स्याद् विशेषाभावात् ।

तथा हि (१) स्वज्ञानेन करणेनान्यधीहेतुरर्थो व्यञ्जको मतः । कदा (१)
सिद्धेर्न । यद्यसौ व्यङ्ग्यः कारणाल्लब्धसत्ताको भवति । यथा दीपः कुलालादि-
सिद्धे घटे तज्ज्ञानहेतुर्व्यञ्जकः । अन्यथा वापि यदि व्यङ्ग्यः प्रागसिद्धः स्यात् ।
तदा को विशेषोऽस्य व्यञ्जकस्य कारकाद्धेतोः (१)

स्वप्रतिपत्तीत्यादिना व्याचष्टे । स्व^६प्रतिपत्तिरेव द्वारमुपायस्तेन करणेना-
न्यस्य घटादेः प्रतिपत्तिहेतुलोकं व्यञ्जकः सिद्धः । बीपाविवत् । स चेद् व्यङ्ग्यः
व्यञ्जकव्यापारात् प्राक् सिद्धः स्यात् ।

ननु च प्रदीपादिरप्युपलब्धयोग्यं घटक्षणं प्रागसिद्धमेव जनयति । तत्कि-
मुच्यते स चेत् प्राक् सिद्ध इति (१)

अत आह । समानजातीयेत्यादि । अनुपलम्भयोग्यः पूर्वको घटादिकर्षणः
समानजातीय उपादानक्षणस्तस्य व्यञ्जकव्यापारात् प्राक् सिद्धेः कारणात् स चेत्
प्राक् सिद्धः स्यादित्युच्यते । न तस्यैव व्यञ्जकाल्लभ्यस्य ज्ञानहेतोरतिशयस्य
प्राक् सिद्धेः सिद्ध उच्यते । किं कारणं (१) तस्य यथोक्तस्यातिशयस्य । तत्साम-
ग्रीप्रत्ययत्वात् । सा व्यञ्जकसामग्री प्रत्ययः कारणं यस्येति विग्रहः । ये पुनः
175b स्वव्यापारात् प्राग् असिद्धस्यो^७पलम्भकाः कारका एव ते । किमिव (१) कुला-
लाविवद् घटादौ शब्दस्याप्युपलम्भहेतवः कुलालादितुल्या इति । शब्दोपि घटा-
दिवत् कार्यं एव ।

नन्वेकदा श्रुतस्य शब्दस्यान्यदा क्षवणे च स एवायमिति तस्यैव प्रत्यक्षप्रत्यभि-

यदपि किञ्चिदुत्तराकारप्रतीतिः (१) अ^५प्रतीतेः। पूर्वाभिन्नविषया तद्व-
दित्यादि। तदपि न स्वलक्षणयोरभेदसाधने समर्थं। तत्त्वभावासिद्धेः। सामान्येन

ज्ञया प्रतीयते। तत्त्वप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या च तात्वाविव्यापारात् प्राक् सत्त्वं
शब्दस्यापि निश्चितमिति कथन्तात्वादयो सिद्धोपलम्भनाः (१) तेन व्यञ्ज^१का
एव युक्ताः।

एवमन्यते। प्रथमे क्षणे शब्दग्रहणं द्वितीयक्षणे पूर्वगृहीतशब्दाहितसंस्कार-
प्रबोधस्ततोऽन्यस्मिन् क्षणे शब्दस्मरणं। ततश्चतुर्थे क्षणे तिरोहिते तस्मिन् स
एवायं षट्शब्द इति प्रत्यभिज्ञानं कथं प्रत्यक्षं स्यादसन्निहितविषयत्वात्।

नापि प्राक्प्रबुद्धसंस्कारस्य पुंसो वर्णग्रहणं प्रत्यभिज्ञानं सम्भवति। वर्णस्य
सांशत्वादित्युक्तं। अन्यद^२र्णभागकाले च पूर्ववर्णभागानामसत्त्वेनान्यस्यापि
वर्णस्यासन्निहितत्वात्। अत एव पदवाक्ययोरपि ग्राहणं प्रत्यक्षं प्रत्यभिज्ञानं न
सम्भवति वर्णसमुदायत्वात् पदादेरन्यवर्णकाले च पूर्वपूर्ववर्णानामसत्त्वात्
सन्निहितविषयञ्च प्रत्यक्षमिष्यते। तस्मान्न प्रत्यक्षं प्रत्यभिज्ञानमवर्णपदवाक्येषु
तत्त्वग्राहकं सम्भवति (१) अत एव चा चार्येण नो^३पन्यस्तं (१)

भवतु वा तेषु प्रत्यभिज्ञानं प्रत्यक्षन्तथापि तत्त्वग्रहणान्यथानुपपत्त्या न तात्वा-
विव्यापारात् प्राक्छब्दस्य सत्त्वकल्पना युक्ता। सदृशापरग्रहणेनापि तत्त्वग्रहणस्य
सम्भवात् सदृशापरग्रहणमेवाव्याप्यसिद्धमिति चेत्।

नन्वेकत्वमपि नैव सिद्धं। तत्त्वग्रहणात् सिद्धमिति चेन्न (१) भिन्नेष्वपि
लूनपुनर्जातेषु केशेषु तत्त्वग्रहणस्य दर्शनात् संशय एवातः। कथम^४र्थापत्त्या प्राक्
सत्त्वकल्पना।

अथ प्रत्यभिज्ञायमानत्वाच्छब्दस्य नित्यत्वम् (१) अनित्यत्वे ह्यनेकत्वात्
प्रत्यभिज्ञानमेव न स्यात्। तथा। यः परार्थमप्रयुज्यते स प्रयोगात् प्राग् विद्य-
मानो यथा वास्यादिच्छिदायां। प्रयुज्यते च शब्दः परप्रत्यायनाय। तस्मात्
सोपि प्राग् विद्यत एव चेति (१)

अत आह। प्रत्यभिज्ञानेत्यादि। शब्दस्य सदा सत्तासिद्धिहेतवः। तेषु न
हेतुलक्षणं पुष्पन्ति। तथा^५ ह्यनित्येपि प्रदीपादौ प्रत्यभिज्ञानन्दृष्टं। तस्मादनै-
कान्तिकमेतत् (१) तथा क्षणिकेपि कर्मणि प्रयोगे वृष्यते। तेन प्रयुज्यमानत्वा-
दित्यपि हेतुरनैकान्तिक एव।

यदपि किञ्चिल्लिङ्गं शब्दस्यैकत्वसाधनायोपादीयते। उत्तरा पश्चाद्भावित्य-
कारप्रतीतिर्या सा पूर्वाभिन्नविषया। पूर्वया अकारप्रतीत्या एकविषया।

एतेन शब्दानामेकत्वसाधनान्नित्यत्वं^६ साधितमिति मन्यते। अकारप्रतीतिरिति

वचने भिन्नविषयत्वस्याप्यविरोधः। एकविषययोश्च प्रतीत्योः पूर्वापरभावायो-
गात्। सन्निहितासन्निहितकारणत्वेनोत्पादानुत्पादात्। सन्निधानेप्यनुत्पन्न-
स्थातत्कारणत्वात्। तयोर्भिन्नाखिलकारणत्वं। तत्रैकाभेदेपि शक्तस्थाप्रतीक्ष-
णात्। युवितविश्वं पूर्वपरयोः प्रतीत्योरेकविषयत्वं (१) प्रतीतिप्रतिभासस्व-

हेतुः। तद्वदिति पूर्वाकारप्रतीतिवदित्यादि। आदिशब्दाद् द्रुतमध्यविलम्बितावस्था-
यामेक एव गकारादिवर्णस्स एवायं गकारादिवर्णो द्रुतादिभेदभिन्न इति प्रतीतेः
(१) प्रयोगस्तु या या अकारप्रतीतिः सा पूर्वाकारप्रतीत्यभिन्नविषया। तद्यथा
176a पूर्वं अकारप्रतीतिः। अकारप्रतीतिश्चोत्तराप्यकारप्रतीतिरिति स्वभावहेतुप्रति-
रूपकः। तदपि साधनं पूर्वापरयोरकारस्वलक्षणयोरभेदसाधने न समर्थं। तथा
ह्यकारप्रतीतेरित्ययं हेतुविशेषेण वा स्यात् पूर्वाकारप्रतीतिरूपत्वादिति। सामान्येन
वा स्यादकारप्रतीतिमात्रत्वादिति। आद्ये पक्षे हेतुरसिद्धः। किं कारणं (१)
तत्स्वभावत्वासिद्धेः पूर्वाकारप्रतीतिरूपत्वासिद्धेः। यत्र विशेषेण वा हेतुस्तराकार-
प्रतीतिरूपत्वादिति।

तदपि न साधनं। किङ्कारणं (१) तत्स्वभावत्वासिद्धेः साध्यस्वभावत्वा-
सिद्धेः। अनैकान्तिकत्वं व्याप्येसिद्धत्वादित्यर्थः।

अथ सामान्येन लिङ्गस्य वचने भिन्नविषयत्वस्याप्यविरोधः। अकारप्रतीतिश्च
स्यात् पूर्वाकारप्रतीतिविषयाद् भिन्नविषया चेति को विरोधः।

अन्ये त्यकारप्रतीतिवत् सामान्यं यथा तयोः प्रतीत्योरेवमकारविषयत्वमवि-
रुद्धमिति व्याचक्षते।

किञ्च। एकविषययोश्च प्रतीत्योः पूर्वव्यवस्थितैकाकारविषययोः पूर्वोत्तर-
कालभाविन्योः प्रतीत्योः पूर्वापरभावः प्राक् पश्चाद्भावे विरुध्यते। किं कारणं
(१) सन्निहितासन्निहितकारणत्वेन यथाक्रमं कार्यस्योत्पादानुत्पादात्। सन्नि-
हितकारणत्वे च तयोर्युगपद् भावः स्यात्। अथ सन्निहितेपि कारणे पूर्वोत्तराकार-
प्रतीतिरूपव्यते नोत्तरा। तदा पश्चादपि सा न स्यात्। किं कारणं। पूर्वापर-
प्रतीतिकारणसन्निधानेप्यनुत्पन्नस्योत्तराकारप्रतीतिविशेषस्यातत्कारणत्वात्। पूर्वा-
कारप्रतीतिकारणं नास्य कारणमित्यर्थः। तस्मात् तयोः पूर्वापरभाविन्योः प्रतीत्यो-
र्भिन्नाखिलकारणत्वं। भिन्नमखिलं कारणन्तरयोरिति विग्रहः।

स्यान्मतं (१) तयोर्कारप्रतीत्योः शब्द एवैकः कारणं केवलं सहकारि-
सन्निधानक्रमावुत्पत्तिक्रम इति (१)

अत आह। तत्रेत्यादि। तत्र तस्मिन् पूर्वोत्तराकारप्रतीत्युत्पत्तिकाले। एकस्य
कारणस्य स्वरूपेणाभेदेपि प्रतीत्योर्युगपद् भाव एव स्यात्। किं कारणं (१)

तस्यैकस्य शक्तस्य कारणस्य सहकार्यप्रतीक्षणात् । ततश्च युक्तिविरुद्धं पूर्वापरयोः प्रतीत्योरेकविषयत्वं ।

एतेन च सर्वेणोत्तराकारप्रतीते पूर्वाकारप्रतीत्यभिन्नविषयत्वे साध्येनुमान-
बाधितत्वं प्रतिज्ञाया उक्तं । अनुमानन्तीदृशं । यत् क्रमभावि तन्नैकविषयं ।
यथा क्रमेण भवन्वक्षुःश्रोत्रविज्ञानं (१) क्रमभाविन्यौ च पूर्वोत्तरे अकारप्रतीति ।
एकविषयत्वमक्रमभावित्वेन व्याप्तन्तद्विरुद्धं च क्रमभावित्वमिति व्यापकविरु-
द्धमेव ।

नन्व^७त्र प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञाबाधितत्वात् प्रतिज्ञाया अनुमानस्योत्थानमेव नास्तीति
चेत् (१)

न । स एवायमिति ज्ञानस्य पूर्वापरकालसम्बन्धिविषयत्वेन भेदविषय-
त्वात् । अन्यदेव हि पूर्वकालसम्बन्धित्वमन्यदेव चापरकालसम्बन्धित्वं । अन्यथा
पूर्वकालसम्बन्धित्वाद्वाऽपरकालसम्बन्धित्वस्याभेदेधुना भावाद् भावस्य प्रतिभासो
न स्यात् । स एवेति च^७ ज्ञानस्योत्पत्तिः स्यात् (१) न स एवायमिति । अपर- 1761
कालसम्बन्धित्वाद्वा पूर्वकालसम्बन्धित्वस्याभेदे पूर्वमस्य प्रतिभासो न स्याद् (१)
अयमेवेति च ज्ञानस्योत्पत्तिः स्यात् (१) न स एवायमिति ।

तस्माद् यत्पूर्वकालसम्बन्धित्वन्तदपरकालसम्बन्धित्वन्न भवति । यच्चापर-
कालसम्बन्धित्वन्तत्पूर्वकालसम्बन्धित्वं न भवतीति पूर्वापरकालसम्बन्धिविषयत्वेन
भेदविषयत्वात् क^१थमप्रत्यभिज्ञातः प्रतिज्ञाबाधा ।

उ म्ने क त्वाह । “यदि स एवायमित्येकानुभवस्तथाप्ययमतीतज्ञान-
कर्मताऽपरोक्षते एकाधिकरणे गृह्णन् सम्वेद्यते । अथापि प्रत्ययद्वयमिदं ग्रहण-
स्मरणरूपं । तथापि घटस्मरणपटग्रहणयोर्निरन्तरोत्पन्नयोर्विलक्षणमिदमपरस्पर-
विषयत्वेन प्रतिभासनात् । अपरोक्ष एव ह्यर्थोतीतज्ञानविशिष्टतथा स्मृतौ
प्रतिभासते । अतीतज्ञानविषयश्चापरोक्षतया प्रत्यक्षे । तदहं स्मराम्येतदिति
प्रतिभासनात् । तस्मादनिमिषि(त)दृष्टेः पुरुषस्य यदुत्पत्तिविनाशरहितानुवृत्ता-
वसायः स एव बाधकः क्षणभङ्गसाधकस्यानुमानस्ये”ति ।

तदयुक्तम् (१) उत्तरोत्तरप्रत्यक्षाणां यथाक्रममुत्तरोत्तरवस्त्ववस्थाभेदविष-
यत्वेन स एवायमिति तत्त्वारोप^१स्य भ्रान्तत्वात् । तथा हि प्रथमदर्शिनः प्रत्यक्षे
यथाऽपरोक्षावस्था प्रतिभासते नातीतज्ञानविषयावस्था । तथा भूयो दर्शिनोपि ।
इदानीन्तनेन च रूपेण वस्त्ववस्थितन्न प्राक्तनेन । अवस्थिते च रूपे प्राक्तनरूप-
स्यानवस्थानमेव विनाशः । यथा बृद्धावस्थायाम्बालरूपस्य प्राक्तनञ्च रूप-
मतीतज्ञानकर्म । इदानीन्तनं च रूपम^१परोक्षमथ च बालाद्यवस्थायां दृष्टः

पुरुषो वृद्धाद्यवस्थायां प्रत्यभिज्ञायत इति कथमतीतज्ञानकर्मताऽपरोक्षते एकाधिकरणे प्रतिभासेते । कथं वाऽपरोक्ष एवार्थोतीतज्ञानविशिष्टतया स्मृतौ प्रतिभासत इत्याद्युच्यते ।

यत्राप्यनिमिषदृष्टेश्चिरतरकालं पश्यतोनुवृत्तावसायस्तत्रापीदानीन्तनप्रत्यक्षज्ञानसम्बन्धेनार्थस्यापरोक्षतोत्पद्यते (१) अतीतज्ञानाभावेनातीतज्ञानकर्मतायाश्चेदानीमभाव एव विनाश इति कथमुच्यते (१) उत्पत्तिविनाशरहितानुवृत्तावसाय एव बाधकः क्षणिकत्वानुमानस्येति ।

यदप्युच्यते (१) यः प्रतिक्षणगन्त्यत्वम्वदति तस्य चायम्बाधः प्रत्यभिज्ञानमात्रेणानन्यत्वे तु विनष्टस्यापि तत्त्वावगमात् । मृतप्रत्यभिज्ञायामिष्येति (१)

तदपि निरस्तं । अनन्यत्वस्यैवाभावात् । नापि द्विनष्टाविनष्टयोरनन्यत्वं विरोधात् । न च तत्त्वावगमान्यथानुपपत्त्यानन्यत्वं सादृश्येनापि तत्त्वावगमस्य सम्भवात् । स इत्यङ्गशब्दं न प्रत्यक्षोऽसन्नित्वविषयत्वात् । स्मरणरूपत्वे चास्य न पूर्वदृष्टार्थग्राहित्वं स्पष्टप्रतिभाराभावात् । दृष्टार्थाध्यवसायकत्वेन 177a तु स्मृतिरूपत्वे भ्रान्तत्वं (१) स्व(१) काराभेदेन दृष्टार्थाध्यवसायात् । अयमिति चांशः प्रत्यक्ष इष्यते (१) स्मरणप्रत्यक्षयोश्चैकत्वम्विरुध्यते । तस्मात् पूर्वविज्ञानविषयत्वरहिते पुरोवस्थितेर्षे सादृश्येन पूर्वज्ञानविषयत्वमारोप्य स एवायमिति मानसं ज्ञानं गृह्णाति । आरोपबलेन चातीतज्ञानकर्मताऽपरोक्षते एकाधिकरणे प्रतिभासेते । मरीचिकायां जलप्रत्यभिज्ञान इव । आरोपाभावे त्वेते भिन्नाधिकरणे एव प्रतिभासेते । जलस्मरणमरीचिकाग्रहणयोरिव ।

तस्मात् स्थितमेतद् (१) भ्रान्तत्वादप्रत्यक्षत्वाच्च न प्रत्यभिज्ञातः क्षणिकत्वानुमानबाधेति । तेन पूर्वोत्तरे अकारप्रतीती भिन्नविषये एव । तथा द्रुतमध्यविलम्बितानाङ्गकारादिप्रतिपत्तीनां भिन्नविषयत्वं । द्रुतादिभेदभिन्नगकारालम्बनत्वात् । गकार एव द्रुतो गकार एव विलम्बित इति गकारैकत्वप्रतीतिस्तु सादृश्यनिमित्तैव ।

तेन यदुच्यते ।

“न हि द्रुतादिभेदेपि निष्पन्ना संप्रतीयते ।

गव्यक्त्यन्तरविच्छिन्ना गव्यक्तिरपरा स्फुटा ।

तेनैकत्वेन वर्णस्य बुद्धिरेकोपजायते ।

विशेषबुद्धिसद्भावो भवेद् व्यञ्जकभेदतः” इति (१)^१

भावभेदेपि । नामसाध्याद् एकविषयत्वमप्ययुक्तं । घटादिष्वपि प्रसंगात् । तत्र दृष्टविरोधादसाधनत्वमिति चेद् (१) इहापि विरोधाभावः केन सिद्धः । यावत् तथाभिधेयतार्थाभेदेन व्याप्तो न^१ साध्यते तावत् सन्निगधो व्यतिरेकः । प्रति- 35b

तदपास्तं । यतो ध्वनिविशेष एव वर्ण उच्यते । तेन द्रुतो^२च्चारिता ध्वनि-विशेषा द्रुता गव्यक्तिरुच्यते । मध्योच्चारिता मध्यगव्यक्तिः (१) विलम्बितो-च्चारिता ध्वनिविशेषा विलम्बिता गव्यक्तिः (१) न तु व्यञ्जकेभ्यो ध्वनिभ्यो-न्यो गकारः प्रतिभासते (१) गकारो गकार इति तेषु नामसाम्यमेव केवलं प्रती-यते । तथा ह्रस्वदीर्घप्लुतादिषु नैकाकारः । यतो ध्वनिविशेषा एव मात्रा-कालं प्रयुज्यमाना ह्रस्वोका^३ भवति । तथापरे ध्वनिविशेषा द्विमात्राकालं प्रयुज्यमाना दीर्घा आकारो भवति (१) त्रिमात्राकालं प्रयुज्यमाना ध्वनिविशेषाः प्लुतो भवति । तेन ह्रस्वदीर्घप्लुतानां स्वभावभेद एव प्रतिभासते । न त्वकारो-ऽभिन्नस्तेषु प्रतिभासते । अकार एव तु मात्रादिकालमुच्चार्यमाणो यथाक्रमं ह्रस्वदीर्घप्लुताः प्रतीयन्त इति शब्दमात्रमेव^४ केवलं । तेन यदुच्यते ।

“स्वतो ह्रस्वादिभेदस्तु नित्यवादे विरुध्यते ।

सर्वदा यस्य सद्भावः स कथं मात्रिकः स्वयं ।

तस्मादुच्चारणन्तस्य मात्राकालं प्रतीयतां ।

द्विमात्रम्या त्रिमात्रम्या न शब्दो मात्रिकः स्वयमि^५ति^१ (१)

तदपि निरस्तं । ह्रस्वदीर्घप्लुतेष्वकारोकार इत्यनुयायिनोर्ज्ञानाभिधानयो-रप्रवृत्तेः । अथापि स्यात् (१) पूर्वोत्तरकाल^६भित्तिन्योः प्रतीत्योर्नामसाम्यादेकविष-यत्वमिति (१)

अत आह । प्रतीत्यादि । पूर्वोत्तरयोरकारप्रतीत्योः प्रतिभासभेदः पूर्वोत्तररूप-तया । स्वभावभेदो द्रुतमध्यविलम्बितादिभेदेन । तस्मिन् प्रतीतिप्रतिभासस्वभावभे-देपि । अकारप्रतीतिरकारप्रतीतिरित्येवं नामसाम्यादेकविषयत्वमयुक्तं । किं कारणं (१) घटादिष्वपि^७ प्रसङ्गात् । या पूर्वा घटप्रतीतिर्या च पश्चाद् अन्यघटप्रतीतिस्त- 177b
योरपि घटप्रतीतिर्घटप्रतीतिरिति नामसाम्यादेकविषयत्वं स्यात् (१) तथा चैको घटः सर्वत्र प्राप्नोति । तत्र घटादावेकत्वसाधने दृष्टविरोधो घटादीनामनेकत्वस्य दृष्टत्वात् । तस्मात् तत्रासाधनमेकत्वस्येति चेत् । इहापि वर्णेष्वप्येकत्वसाधने दृष्टविरोधाभावः केन प्रमाणेन सिद्धः । अत्रापि क^८रणानां प्रतिपुरुषं भेदेन भेदः सिद्धः एव (१) लूनपुनर्जतिषु केशेष्विव सादृश्यादेकत्वाध्यवसाय इति यावत् ।

करणभेदं च भिन्नस्वभावः शब्दः श्रुतौ निविशमानो प्रदेकः साध्यते किन्
घटादयः । तत्रापि शक्यमेवं व्यञ्जकभेदात् प्रतिभासभेद इति प्रत्यवस्थातुं (१)

करणानां समग्राणां व्यापारादुपलब्धितः ॥

नियमेन च कार्यत्वं व्यञ्जके तदसम्भवात् । (२६६)

न हि कदाचिद्व्यापृतेषु करणेषु शब्दानुपलब्धिनं चावश्यं व्यञ्जकव्यापारो
र्थमुपलभ्यति (१) क्वचित् प्रकाशे (? शो)पि घटाद्यनुपलब्धेः (१) सेयं नियमे-
नोपलब्धस्तद्व्यापाराच्छब्दस्य तदुद्भवे स्यादकर्तुर्व्यापारेपि तत्सिद्ध्ययोगात् (१)

नामसाम्यादित्ययं हेतुरनेकान्तिक इत्याह । यावदित्यादि । तथाभिधेयतेति
अकारप्रतीत्ये (? ति) रकारप्रतीतिरित्येवं नामसाम्येनाभिधेयता । अर्थाभेदेन
विपर्ययकत्वेन व्याप्या न साध्यते तावत् सन्दिग्धो व्यतिरेकः । नामसाम्यं च स्याद्
भेदश्चेति । किञ्च । प्रतिकरणभेदं पुरुषभेदेन करणभेदं प्रति भिन्नस्वभावः शब्दः
श्रुतौ श्रोत्रविज्ञाने निविशमानः सगारोहन् यदेकः साध्यते किञ्च घटादयोप्येक-
रूपास्साध्यन्ते । तेषां साध्यन्तां । विशेषोपि वा वाच्यः ।

एकत्वेपि शब्दस्य व्यञ्जकभेदात् प्रतिभासभेद इति चेदाह । तत्रापी-
त्यादि । तत्रापि भिन्ने घटादौ शक्यमेवं व्यञ्जकभेदात् प्रतिभासभेद इति
प्रत्यवस्थातुं (१) (२६६)

किञ्च (१) कारणानां समग्राणां व्यापारात् परिस्पन्दादिलक्षणाश्रियमेन
शब्दस्यैव (उप)लब्धितः कारणात् कार्यत्वम्प्राप्तं । किं कारणं (१) व्यञ्जके हेतौ
तदसम्भवात् । नियमेन व्यङ्ग्यस्योपलम्भासम्भवात् ।

न ह्रीत्यादिना व्याचष्टे । व्यापृतेषु करणेषु न हि कदाचिच्छब्दानुपलब्धिः
किन्तूपलब्धिरेव । न चावश्यं व्यञ्जकव्यापारो^४र्थमुपलभ्यति ग्राह्यति । किं
कारणं । क्वचिद् घटादिशून्ये देशे प्रकाशे प्रदीपादिलक्षणे सत्यपि घटाद्यनुपलब्धेः ।
तस्मादविकलविज्ञानोत्पादसहकारिकारणस्य पुंसः । सेयं शब्दस्य तद्व्यापारात्
कारणव्यापाराश्रियमेनोपलब्धस्तदुद्भवे । करणव्यापाराच्छब्दस्योत्पत्ति सत्यां
स्यात् । ततश्च जन्त्य एव शब्दो न व्यङ्ग्यः ।

ननु पूर्वं जननमात्रेण कारकं ज्ञानजननयोग्यत्वेनोत्पादकन्तु व्यञ्जकमेवे-
त्युक्तं । तेन तात्वादीनां व्यञ्जकत्वमेव युक्तं ।

नैष दोषो यतः (१) कार्यमात्रमभिप्रेत्य जननमात्रेण कारकं (१) ज्ञानजनन-
योग्यत्वेन तु व्यञ्जक इत्युक्तं । न तु वृक्षकार्यापेक्षया । तथा ह्यविकलसहकारि-
कारणस्य पुंसः प्रदीपादिजनको नियमेन प्रदीपादेरुपलम्भकः कारको न
व्यञ्जक इत्यदोषः ।

व्यापिनित्यत्वावुपलंभ इति चेत् (१) क इदानीं घटादिषु समाश्वासः। तेषान्तथाऽनिष्ठेरिति चेत् (१) शब्दः किमिष्टः। तत्समानधर्मा (१) न चास्य कश्चिदतिशय इत्युक्तं। प्रतिषिद्धे च व्यापिनित्यते।

घटादीनां व्यञ्जकान्तरसंभवाददोषः। प्रकाशो (?शो) ह्येषां व्यञ्जकः सिद्धः (१) कुलालादीनां व्यञ्जकत्वे तादृशा एव स्फुरति (अति)शेरते च ततो व्यञ्जकातिशयात् कारका एव उपकारकस्य गत्यन्तराभावात्।

तवेतत् शब्देष्वपि तुल्यं। तत्रापीन्द्रिययोग्यवेक्षतादिभ्यः करणानामतिशयात् (१) घटादिकारकधर्मस्य च करणेषु दृष्टेः। तस्यैव प्रदीपादेर्विषयान्तरस्य^३ च

अथ पुनः करणं शब्दस्याकर्तृ। तस्याकर्तृः करणस्य व्यापारेण तत्सिद्ध्ययोगात्। शब्दस्य सिद्ध्ययोगात्। व्यापितः शब्दा नित्याश्च। ततो व्यापिनित्यत्वाच्छब्दानां। व्यञ्जकस्य करणस्य व्यापारात् सर्वत्रोपलब्धिः। घटादयस्तु न व्यापिनो नापि नित्याः। तेन ते व्यञ्जकव्यापारेण नावश्यमुपलभ्यन्त इति।

य^१द्येवं क इदानीं घटादिषु समाश्वासः। निश्चयः। यथा ते न नित्या नापि 178a व्यापिन इति। यावता तेपि नित्या व्यापिनश्च भवन्तु। कथं सर्वदा नोपलभ्यन्त इति चेत्। एतच्छब्देष्वपि तुल्यं। यत्तत्र प्रतिविधानं तद् घटादिष्वपि भविष्यति। तेषां घटादीनान्तथा व्यापिनित्यत्वेनानिष्ठेरिति चेत्। शब्दो व्यापिनित्यत्वेन किमिष्टः (१) कस्मादिष्टस्तत्समानधर्मा^१। घटादिसमानधर्मा। प्रतिषिद्धे च व्यापिनित्यत्वे प्रागिति यत्किञ्चिदेतत्।

घटादीनामित्यादि परः। कारकव्यतिरेकेण व्यञ्जकान्तरसदृशाभावदोषः। शब्देन तुल्यत्वप्रसङ्गदोषो नास्ति। व्यञ्जकान्तरमेव दर्शयन्नाह। प्रकाशो हीत्यादि। प्रकाशो ह्येषां घटादीनां व्यञ्जको लोके सिद्धो न कुलालादयः। कुलालादीनां व्यञ्जकत्वे। ते कुलालादयस्तद्वशा एव स्युः (१) यथा प्रदीपादयो न नियमेन घटमुपलभ्यन्ति। क्वचित् प्रकाशेपि घटस्याभावात्। तथा कुलालादयोपि भवेयुः (१) न चैवम् (१) अतिशेरते च कुलालादयः। कुलालादिव्यापारे सर्वदा घटादेर्भावात्। ततो व्यञ्जकातिशयात्। व्यञ्जकाद् भेदेन वृत्तेः। कारका एव कुलालादयः। किं कारणम् (१) उपकारकस्य गत्यन्तराभावात्। कारक^३व्यञ्जकत्वव्यतिरेकेण प्रकारान्तराभावात्। तत्र व्यञ्जकत्वे निषिद्धे पारिशेष्यात् कारकत्वं कुलालादीनां (१) नैवं शब्दस्य करणमुक्तवान्यद् व्यञ्जकान्तरं सिद्धं येन करणमेव शब्दस्य कारकं कल्प्येत। तस्माद् घटादिवैलक्षण्याच्छब्दो व्यङ्ग्य एव।

तदित्यादि सिद्धान्तवादी। तवेतद् व्यञ्जकान्तरसम्भवनं शब्देपि तुल्यं।

कस्यचिद् व्यञ्जकान्तराभावात् । तत्कारणानि तेषां व्यञ्जकानि स्युः । तस्मान्न व्यक्तः शब्दस्य ।

भवन्ती वा करणेभ्योतिशयवत्ता वा शब्दस्य व्यक्तिः (१) आवरणविगमो जिज्ञानं वा गत्यन्तराभावात् । तत्र नातिशयोत्युत्तिरनित्यताप्रसंगात् (१) तस्याः पूर्वापररूपहान्युपजननलक्षणत्वाद् (१) अथ (—)

तद्रूपावरणानां च व्यक्तिस्ते विगमा^४ याद ।।

यस्मात् तत्रापि शब्दे इन्द्रिययोग्यदेशतादिभ्यः श्रोत्रेन्द्रियाच्छ्रोत्रयोग्यदेशावस्थानात् । आदिशब्दात् मनस्काराच्च । करणानामतिशयात् । अतिशय एव कथमिति चेदाह । घटादीत्यादि । ह्यर्थे चशब्दः । घटादेर्ये कारकाः कुलालादयः समप्रास्तेषां यो धर्मो नियमेन स्वकार्यारम्भकत्वन्तस्य करणेषु बृष्टेः । तान्यपि हि व्यापृतानि शब्दं नियमेन जनयन्ति । तस्मात् तान्यपि कुलालादिष्वत् कारकाश्चैव ।

यदि च शब्दस्य व्यञ्जकान्तराभावात् करणानि व्यञ्जकानीष्यन्ते । तदा तस्यैव व्यञ्जनस्य प्रदीपादेर्विषयान्तरस्य च कस्यचिदिति रसादेर्व्यञ्जकान्तर-म्प्रदीपादिर्नास्ति । ततो व्यञ्जकान्तराभावात् । तत्कारणानि प्रदीपादिकारणानि तेषां प्रदीपादीनां व्यञ्जकानि स्युः ।

यत एवन्तस्मात् व्यक्तिः शब्दस्य करणेभ्यः किन्तूत्पत्तिरेव । भवन्ती^४ वा करणेभ्यः साकाशाद् व्यक्तित्त्रिधा भवेत् । (१) पूर्वाविस्थात्यागेनातिशयवत्ता वा शब्दस्य व्यक्तिर्भवेत् । (२) उपलम्भावरणविगमो वा । (३) शब्दालम्बनं (वि)ज्ञानम्वा व्यक्तिः । प्रकारत्रयव्यतिरेकेण गत्यन्तराभावात् ।

(१) तत्र नातिशयोत्युत्तिः शब्दस्य व्यक्तिरनित्यताप्रसङ्गात् । भवत्विति-
178b शयोत्युत्तिर^७नित्यत्वन्तु कथमिति चेदाह । तस्या अतिशयोत्युत्तेः पूर्वरूपस्य या हानिरपरस्य पाश्चात्यस्य रूपस्य य(द्) उपजननं तल्लक्षणत्वात् ।

(२) द्वितीयपक्षमाह । अथेत्यादि । तस्य शब्दस्य यञ्जनकं रूपन्तस्योपल-म्भप्रतिष्ठातीनि स्तिमितवायवीयावयवसंयोगरूपाण्यावरणानि (१) तेषां विगमः प्रयत्नप्रेरितेन वायुना वियोगः । स यदि शब्दस्य व्यक्तिस्ते तव मी मां स क स्य मता । तदुक्तं ।

“प्रयत्नाभिहतो वायुः कोष्ठघो यातीत्यसंशयं ।

स संयोगविभागी च ताल्वादेरनुवर्तते ॥

देगवत्वाच्च सोवश्यं यावद्वेगं प्रतिष्ठते ।

तस्यात्मावयवानाञ्च स्तिमितेन च वायुना ।

संयोगाच्च वियोगाच्च जायन्ते गमनाद् ध्रुवमि^१ति ॥ (दलो० शब्द १२२-२४)

अभावे करणग्रामसामर्थ्यं किं न तद्भवेत् । (२६७)

न ह्यावरणस्थानिकित्कराणि करणानि समर्थानि नाम । विगमश्चाभावो न चाभावः कार्य इति निवेदितमेतत् । नापि शब्दस्य नित्यस्थ किञ्चिदावरण(म)-सामर्थ्यादित्युक्तं । तस्मान्नावरणे करणोपक्षेपः (१) नाप्येषामसामर्थ्यं तद्व्यापाराभावे शब्दानुपलब्धेः (१) अतो^५ युक्तमेते यच्छब्दान् कुर्युः (१)

अन्यथा ।

शब्दाविशेषादन्येषामपि व्यक्तिः प्रसज्यत ॥

तथाभ्युपगमे सर्वकारणानां निरर्थता । (२६८)

सा व्यक्तिः कथं क्रियते । यस्मादावरणविगमोऽभावस्तस्मिन्नभावे कथंचिदप्य^६कार्ये करणग्रामस्य करणसङ्घातस्य सामर्थ्यं किञ्च तद् भवेत् (१) नैवेति यावत् ।

न हीत्यादिना व्याचष्टे । एतदाह (१) आवरणस्वरूपे निष्पन्नेऽकिञ्चित्कराण्येव करणानि न हि समर्थानि भवन्ति । आवरणविगमेपि न तेषां सामर्थ्यं । यस्माद् विगमश्चाभावो न चाभावः कार्य इति निवेदितमेतत् सामर्थ्यचिन्तायां ।

अभ्युपगम्य चैतदुक्तं । तदेव ना^३स्तीत्याह । नापीत्यादि । न शब्दस्य नित्यस्थानाधेयातिशयत्वात् किञ्चिदावरणमस्ति येनावरणविगमो व्यक्तिः स्यात् । किं कारणं (१) तस्यावरणस्य नित्यवस्तुन्यसामर्थ्यादित्युक्तं ।

यत एवन्तस्मात्तावरणे करणानामुपक्षेपः । करणान्यावरणविगमं शब्दस्य कुर्वन्तीत्येतन्नोपन्यसनीयमित्यर्थः ।

नाप्येवं कारणानां शब्दप्रत्यसामर्थ्यमेव । किं कार^४णं (१) तद्व्यापाराभावे करणानां व्यापाराभावे शब्दानुपलब्धेः (१) अतो युक्तमेते करणव्यापारा यच्छब्दान् कुर्युः (१)

अन्यथा यदि करणानि न कारकाणि किन्तु व्यञ्जकान्येव । तदा शब्दाविशेषादन्येषामपि घटादीनां व्यक्तिः कुलालादिभ्यः प्रसज्यते ।

अथ पुनस्तेपि घटादयो व्यज्यन्त एव कुलालादिभिरितीष्यते । तदा तथाभ्युपगमे सर्वकारणानां निरर्थता ।

तथा हि (१) व्यङ्ग्ये वस्तुन्यतिशयस्य कारको वाऽवरणाभावस्य कारको वा ज्ञानस्य वा कारको व्यञ्जकः स्यात् । अतिशयादेर्व्यक्तिस्वरूपस्य चाकार्यत्वात् । सर्वेषां व्यक्तिकारकाणां स्वरूपकारकाणां च तिरर्थता ।

यदीत्यादिना व्याख्यानं । यदि शब्दस्य^७ करणानि व्यञ्जकानि कीदृशानि

यदि सर्वकारणसमानधर्माण्यपि कारणादिव्यञ्जकानि न किञ्चिद्विदानीं कार्यं स्यात् । न चेत्तद् युक्तं वस्तुनोनाधेयविशेषत्वात् । आपरणाभावस्याकार्यत्वाद् वस्तुवदेव तज्ज्ञानस्य सिद्धत्वात् । ज्ञानं प्रति कारकत्वे कस्यचित् तथाभूतानामन्येषामपि तथाभावप्रसंगेन सर्वस्य कार्यं (ता) प्रसंगात् ।

तस्मादयं कारकाभिसतोर्थकलापो व्यक्तौ न क्रियायामिति व्यर्थ एव स्यात् । तथा चेदमनुपकार्योपकारकमनीहं जगत् स्यात् ।

शब्दनित्यत्वे च ।

(१) सर्वकारणसमानधर्माण्यपि सर्वे कारणानां समाना धर्मा^६ येषां करणानामिति विग्रहः । तदा न किञ्चिद् घटादिकमपीदानीं कस्यचित् कुलालादेः कार्यं स्याच्छब्दनाविशेषात् । सर्वस्य व्यङ्ग्यत्वमिष्टमिति चेत् (१) न चेत्तद् युक्तं । किं कारणं (१) सर्वकारकाणां व्यञ्जकत्वेनाभिमतानामानर्थक्यप्रसङ्गात् । तथा हि व्यञ्जकानां त्रयो विकल्पाः । व्यङ्ग्ये वस्तुन्यतिशयस्य वाऽवरणाभावस्य वा 179a ज्ञानस्य वा करणाद् व्यञ्जकः स्यादिति ।

न तावद् व्यङ्ग्यस्यातिशयकरणाद् व्यञ्जकः । किं कारणम् (१) वस्तुनो-
वस्थितरूपस्यानाधेयतिशयत्वात् । नाप्यावरणविगमकरणात् । आपरणा-
भावस्याकार्यत्वात् । नापि ज्ञानकरणाद् व्यञ्जकः । किं कारणं । वस्तुवदेव
तद्विषयस्यापि ज्ञानस्य सत्कार्ययादिदर्शने सिद्धत्वात् । अथासदेव ज्ञानं क्रियते ।
तदा ज्ञानं प्रति कारकत्वे कस्यचिद्विषयमाणे । तथाभूतानां ज्ञानस्य फार^७कैस्तुल्य-
धर्माणामन्येषामपि कुलालादीनान्तथाभावप्रसंगेन । घटादीन् प्रति कारकत्व-
प्रसंगेन सर्वस्य वस्तुनः कार्यताप्रसंगात् । विशेषो वा वाच्यो येन ज्ञानं प्रति कारक-
त्वं न घटादीन् प्रति । न चान्यो व्यक्तेः प्रकारः सम्भवति ।

तस्मादयं कारकाभिसतोर्थकलापो घटादेः कस्यचिदपि न व्यक्तादुपयुज्यते ।
वस्तुनो नाधेयविशेषत्वादिना व्यक्तेर्निषिद्धत्वात् । नापि क्रियायामुपयुज्यते ।
कार्यकत्वानभ्युपगमादिति व्यर्थ एव स्यात् ।

तथा चेति कारकाणां वैकल्ये सति । इदं जगत्त्रयीहं निर्व्यापारं स्यात् । किं
भूतम् (१) अनुपकार्योपकारकं । न विद्यते उपकार्यमुपकारकं च यस्मिन्निति
विग्रहः ।

किञ्च (१) शब्दनित्यत्वे साध्ये (१) साधनं प्रत्यभिज्ञानमप्रयोगादि यन्मतमिष्टं ।
यथा नित्यः शब्द एकत्वेन प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । तदुक्तं (१) संख्याभावात् ।
अष्टकृत्वो गोशब्द उच्चरित इति हि वदन्ति । नाष्टौ गोशब्दा इत्यनेनावगम्यते

साधनं प्रत्यभिज्ञानं सत्प्रयोगादि यन्मतं ॥

अनुदाहरणं सर्वभाषानां क्षणभङ्गानः । (२६९)

क्षणभङ्गिनो हि सर्वे भावा विनाशस्याकारणत्वादित्युक्तं । वक्ष्यते चोत्पत्ति-
मंतश्च परतः । सत्ताया आकस्मिकत्वायोगात् । तन्नेदं प्रत्यभिज्ञानं सत्प्रयोगा- ३६a
दिकं क्वचिदन्वेति (१) स्थिरैकरूपे परापरस्वभावपरावृत्तिष्वेव वीपाविषु दृष्ट-

प्रत्यभिज्ञानन्तीति । सतः प्रयोगात् । यत् प्रयुज्यते तत् प्राक् सत् । यथा वास्यादि
च्छिदायां । प्रयुज्यते च शब्दोर्थप्रतिपादने तस्मात्सोपि प्रयोगात् प्राक् सन्ति ।
आदिशब्दात् परार्थमुच्चार्यमाणत्वादित्यादिपरिग्रहः । तदुक्तं (१) नित्यस्तु
स्या^४दर्शनस्य परार्थत्वात् । दर्शनमुच्चारणं (१) तत्परार्थमर्थं प्रत्याययितुं ।
उच्चारितमात्र एव विनष्टे शब्दे । न ततोर्थमप्रत्याययितुं शक्नुयादतो न परार्थ-
मुच्चारयेतेति । अनुदाहरणमित्यदुष्टान्तं । न हि नित्यं किंचिदस्ति यत्रैतत्सा-
धनम्बर्त्तते । किं कारणं (१) सर्वभाषानां क्षणभङ्गतः ।

एतदेव तावत् पदं विवृण्वन्नाह । क्षणभङ्गिनो ह्येत्यादि । विनाशस्याकर-
णादित्युक्तं प्राक् । वक्ष्यते च पश्चात् । विनाशद्वारेणानित्यतां प्रदर्श्य उत्पत्ति-
द्वारेणापि दर्शयन्नाह । उत्पत्तीत्यादि । परतः कारणादुत्पत्तिमन्तश्च भावास्त-
तोपि न नित्यः । परत उत्पद्यन्त इति कुत एतत् । सत्ताया आकस्मिकत्वायोगात् ।
आकस्मिकत्वे देशादिनियमो न स्यादिति प्रागेवोक्तं । त्विति तस्मात् प्रत्यभि-
ज्ञानं सत्प्रयोगादिकं लिङ्गं ।^६ स्थिरैकरूपे वस्तुनि सपक्षभूते । न क्वचिदन्वेति ।
अपरापरेणान्येनान्येन स्वभावेन परावृत्तिरुत्पत्तिर्यथा प्रदीपादीनान्तेष्वेव प्रत्य-
भिज्ञानादिलिङ्गम्भेदेन व्याप्तन्दृष्टमिति विरुद्धमेव । न चात्र दीपत्वादिसामा-
न्यनिमित्तं प्रत्यभिज्ञानं सामान्यस्य पूर्वमेव निषिद्धत्वात् ।

नेत्यादि परः । न विरुद्धं प्रत्यभिज्ञानं (१) किं कारणं । अभिन्नात् स्थिरैकरू-
पाज्जन्म यस्य^७ तस्याभिन्नजन्मनः प्रत्यभिज्ञानस्य वीपाविषु आन्त्या भावात् । १७९b
आन्तिः कथमिति चेत् । साधर्म्यविप्रलम्भात् पूर्वोत्तरयोः क्षणयोर्यत्सावृश्यन्तेन
विप्रलम्भाद् वञ्चितत्वात् । एतत्कथयति (१) अभ्रान्तं प्रत्यभिज्ञानं लिङ्गत्वेनो-
पात्तन्तच्च नैव प्रदीपादिषु वर्त्तते ।

अभिन्नजन्मेत्या चा र्यः । केनावष्टम्भेन केन प्रमाणेनाभिन्नजन्मप्रत्यभि-
ज्ञानमित्युच्यते । नित्यस्य सामर्थ्याभावात् । एतच्च प्रत्यक्षस्यापि प्रत्यभि-
ज्ञानस्य दूषणन्द्रष्टव्यं । प्रत्यभिज्ञायमानस्याभेदेन प्रतिभासनादिति चेत् (१)
न (१) तस्यैवाभेदस्य सर्वत्र बज्जोपलादिष्वपि पीडापर्येण चिन्त्यतन्नात् । यथा

मिति विरुद्धमेव (१)

न (१) अभिन्नजन्मनः शाब्दार्थविप्रलंभात् । भ्रान्त्या दीपादिषु भावाद् (१) अभिन्नजन्मेति केनावष्टम्भेनोच्यते । तस्यैवाभेदस्य सर्वत्र पौर्वापर्येण चिन्त्य-
स्यात् (१) तथा भेदस्यापीति चेत् । ऐश्वर्य संशयोस्तु । न च संशयितात् सिद्धिः ।
विवेकादर्शनादेकत्वमिति चेत् । न (१) ज्ञानपौर्वापर्येण सबसत्त्वसिद्धेः । स्वभावा-
विवेकसद्भावात् ।

पूर्वम्बज्रादिषु स्वरूपं किं पश्चादपि तदेवाहोस्विदन्यदेव केवलं सादस्यादेकत्व-
विभ्रमः प्रदीपादिष्विवेति चिन्त्यमेतत् । यथा वज्रादिष्वभेदस्य चिन्त्यत्वन्तथा
भेदस्यापि चिन्त्यत्वाविति चेत् । किम्भेदः पौर्वापर्येण प्रतिभासत इत्येतदपि
निरूपणीयमेव ।

तेनैवेत्याचार्यः । यतश्च नैकान्तेन भेदोऽभेदो बानधारयितुं शक्यस्तेनैवान-
वधारणेन संशयोस्तु । प्रत्यभिज्ञायमानेष्वर्थेषु भेदाभेदसंशयो भवतु । संशयादेव
प्रत्यभिज्ञायमानत्वाद् भेदनिश्चय इति चेदाह । न च संशयितात् संशययिषयात्
प्रत्यभिज्ञानलिङ्गाच्छब्दस्यैकत्वसिद्धिः ।

पूर्वक्षणादुत्तरस्य क्षणस्य विवेकादर्शनाद् विवेकाप्रतिभासनात् पूर्वोत्तर-
कालेषु भावस्यैकत्वं सिद्धमिति चेत् ।

नेत्यादि प्रतिवचनं । तेनायमर्थो भावस्वेदानीमप्रतिभास एव क्षणप्रति-
भासः । पूर्वापरकालाम्बन्धित्वेनाप्रतिभासनात् । क्षणस्य च स्वरूपेण प्रतिभास
एव पूर्वादिक्षणाद् विवेकेन प्रतिभास^४स्सु मे ह (?) भिन्नाप्रतिभासवान् त्वविना-
भावेन पूर्वादिक्षणात् प्रतिभासमानात् । केवलं स विवेको नावधार्यत इति ।
तदर्थमनुमानं प्रवर्त्तते । तदाह न वज्रादिष्वविवेकस्यादर्शनमस्ति । किं कारणं
(१) पौर्वापर्येण वज्रादिज्ञानानां पूर्वापरभावेन वज्रादेः सबसत्त्वसिद्धेः । तथा हि
(१) वज्राद्यालम्बनमुत्तरं ज्ञानं प्रागभवत् स्वकारणविशेषस्य प्रागसत्त्वं साधयति ।
पश्चाद् भवच्च सत्त्वमित्येवं ज्ञानपौर्वापर्येण वज्रादिषु सबसत्त्वसिद्धेः । विवेक-
सद्भावाद् भेदसद्भावात् ।

एतदेव स्फुटयन्नाह । यदीत्यादि । अपराव्युत्तरकालभावीनि ज्ञानानि
प्राक् पूर्वज्ञानकाले सन्निहितकारणानि स्युः पूर्वज्ञानवज्जातान्येव स्युः (१) न
चैवं । तस्मादजातानि तु तानि ज्ञानानि प्राक् । स्वकारणस्य वैकल्यं सूचयस्ति ।
अन्यथा यदि तेषां कारणं प्रागपि स्यात् । तत्समर्थम्बां भवेदसमर्थम्बा । यदि

यद्यपराणि ज्ञानानि प्राक् सन्निहितकारणानि पूर्वज्ञानवद् या (?जा) तान्मेव स्युः । अजातानि तु कारगर्थैकल्यं सूचयन्ति । समर्थस्य जननावसमर्थस्यापि पुनः सामर्थ्यप्रतिलम्भात् (१) प्रथितलम्भे च स्वैर्यायोगात् । तदयं सत्प्रयोग इत्यपि जननमेव प्रयोक्तुः सामर्थ्यात् । स्वयं समर्थं तस्यानुपयोगात् । प्रयोग इत्यपी-ष्टसाधनसमर्थोत्पादनमेव (१) समानजातीयोपादानापेक्षमनपेक्षं वा वास्यादिप्रयो-गवत् । कर्मादिप्रयोगवच्च कथ्यते ।

यो हि मन्यते । समक्षे प्रत्यभिज्ञानं प्रत्यक्षमेव (१) ततः प्रत्यक्षादेव स्वैर्य^३।

समर्थं प्रागपि जनयेत् । किं कारणं (१) समर्थस्य जननात् । अथासमर्थम् (१) गच्छादपि न जनयेत् । कस्माद् (१) असमर्थस्याप्यनाधेयातिशयत्वेन पुनः कुतश्चित् सामर्थ्यं (१) प्रतिलम्भात् । अथ कुतश्चित् सामर्थ्यं प्रतिलम्भेत् । तदा सामर्थ्यस्य प्रतिलम्भे वा स्वैर्यायोगात् । पूर्वसमर्थस्वभावहाने^७रन्यस्य च समर्थ- 180a स्योत्पादात् ।

तस्मात् क्रमभावीनि विज्ञानानि स्वविषयस्यापि क्रमं साधयन्तीति सर्वपदार्थानाम्भेदसिद्धेरनित्यत्वं (१) स एवायमिति ज्ञानं तु सदृशदर्शननिमित्तं ।

यत् एवन्तस्मादयं सत्प्रयोग इत्यपि योयं द्वितीयो हेतुकथ्यते । तेनापि शब्दस्य जननमेवोच्यते । किं कारणं (१) प्रयोक्तुः सकाशाच्छब्दस्य सामर्थ्यात् । अभिमत^१कार्यकरणे शब्दस्य सामर्थ्यप्रतिलम्भादित्यर्थः । अन्यथा यदि प्रयोक्तुर्व्यापारात् प्रागेव वास्यादिकं शब्दो वा स्वकार्ये समर्थं स्यात्तदा स्वयं सामर्थ्यं तस्य प्रयोक्तुरनुपयोगात् पुरुषानपेक्षाणां स्वयमेव वास्यादीनां प्रवृत्तिः स्यात् । न च भवति । तस्मात् प्रयोग इत्यपि । इष्टस्याभिमतस्यार्थस्य छिदादेः साधनं सिद्धिस्तत्र समर्थस्वभावस्योत्पादन^२मेव वास्यादेः कथ्यते । किम्भूतमुत्पादनं (१) समानजातीयं सदृशमुपादानं पूर्वं कारणभूतं क्षणमपेक्षत इति समानजातीयो-पादानापेक्षं वास्यादिप्रयोगवत् । छिदादिषु प्रयुज्यमानानां वास्यादीनां समान-जातीयपूर्वक्षणपेक्षाणां । उपादानानपेक्षं वा । कर्मादिप्रयोगवच्च । आदिशब्दाद् वीणादिशब्दपरिग्रहः । न हि क^३र्मादिषु प्रथमं प्रयुज्यमानेषु पूर्वसदृशक्षणपे-क्षास्ति ।

योपि मन्यते (१) मा भूत् प्रत्यभिज्ञानमनुमानं व्यभिचारात् यत् पुरो-वस्थिते वस्तुनि समक्षे प्रत्यभिज्ञानान्तत्प्रत्यक्षं प्रमाणं । ततः प्रत्यक्षादेव प्रमाणाद् भावानां स्वैर्यसिद्धिरिति । तदप्युत्तरत्र निवेत्स्यामः ।

अनया दिशा स्वैर्यसाधनायोपनीतः कुहेतुर्दृष्टव्यः । यस्मान्नैवं कश्चिद् सा^४-

सिद्धिरिति । तदप्युत्तरत्र निषेत्स्यामः ।

दूष्यः कुहेतुरन्यापि;

नैव कश्चिद् धर्मो यः समानजाती(य) भवेति । सर्वधर्माणामेतदवस्थत्वात् । सर्वस्थैर्यप्रतिज्ञायादत्र यथाभिधानं युक्तिविरोधादन्येपि नित्यहेतवो वाच्यदोषाः ।

बुद्धेरपुरुषाश्रये ।

बाधाऽभ्युपेतप्रत्यक्षप्रतीतानुमितैः समं ।^१(२७०)

यदि व्यक्तिबुद्धिस्तवानुपूर्वी वाक्यं तस्या^१ अपौरुषेयत्वप्रसाधने । बुद्धीनां पुरुषगुणत्वाभ्युपगमात् । समयोऽस्य बाध्यते ।

प्रत्यक्षं खल्वे(त्वं)प्येतद् यदि ता बुद्धयः । पुरुषसंख्यातेभ्यः पुरुषगुणेभ्यो वा मनस्कारादिभ्यो भवन्तीति । न च कार्यता नामान्या भावाभावाविशेषाभ्यां ।

धनधर्मोस्त स्थैर्यसाधनो यः समानजातीयं स्थिरैकस्वभावत्वमवस्थान्वेति । कस्मात् (१) सर्वधर्माणामेतदवस्थानात् । अपरागरस्वभावहान्युत्पादस्वभावत्वात् । सर्वस्याः स्थैर्यप्रत्यभिज्ञायाश्च युक्तिविरोधादगुमानावरोधात् । कथं (१) यथाभिधानं । यथेह आस्रे क्षणिकत्वसाधनमभिहितमभिधास्यते च । तथा युक्तिविरोधात् कारणादन्येपि परपरिकल्पिताः स्थैर्यसाधनहेतवो वाच्यदोषाः ।

एवन्तावद् व्यक्तिक्रमो वाक्यं नेति प्रक्रम्य व्यक्तिस्यविधा कल्पिता । शब्दस्यातिशयोत्पादनं । तदावरणविगमो (१) ज्ञानं चेति । तत्र नित्यत्वाच्छब्दस्य नातिशयोत्पादनं । आवरणाभावस्य चावगर्हत्वान्नाप्यावरणविगमो व्यक्तिरिति विकल्पद्वये प्रतिकल्पिते । ज्ञानं व्यक्तरित्यवशिष्यते ।

(३) तदा च व्यक्तिक्रमो वाक्यं । बुद्धीनामानुपूर्वी वाक्यमापद्यते ।

न चैतद् युक्तम् (१) अबुद्धिस्वभावत्वाद् वाक्यस्य । तथाप्यभ्युपगम्योच्यते । व्यक्तिक्रमस्य च वाक्यस्यापौरुषेयत्वे साध्ये बुद्धेरेवापौरुषेयत्वं साध्यं स्यात् । तत्र बुद्धेरपुरुषाश्रये पुरुषानाश्रये साध्ये प्रतिज्ञाया बाधा । कैः (१) 80b अभ्युपेतप्रत्यक्षप्रतीतानुमितैः सममेककालं अभ्युपेतेनाभ्युपगतेन^१ । प्रत्यक्षप्रतीतानुमितेन च । तवानुपूर्वी बुद्ध्यनुपूर्वी वाक्यं । सा च नार्थान्तरं बुद्धिभ्य इति तस्या आनुपूर्व्या अपौरुषेयत्वप्रसाधने । बुद्धेरेवापौरुषेयत्वं साधितं स्यात् । तत्र च समयः सिद्धान्तोक्त मीमांसकस्य बाध्यते । किं कारणं (१) बुद्धीनां स्वसिद्धान्ते पुरुषगुणत्वेनाभ्युपगमात् ।

प्रत्यक्षबाधान्वर्थायान्नाह । प्रत्यक्षं खल्वप्येतद् यदि ता बुद्धयो मनस्कारादिभ्यो भवन्तीति । आदिग्रहणादिन्द्रियपरिग्रहः । कीदृशेभ्यो मनस्कारादिभ्यः

स च भावः प्रत्यक्षः (१) अभावोप्यनुपलब्धिलक्षणप्रत्यक्षसामर्थ्यसिद्ध इति वक्ष्यामः। तत् एव पुरुषकार्यता बुद्धीनामनुमेयान्वयव्यतिरेकलिङ्गत्वादस्याः (१)

आनुपूर्व्याश्च वर्णभ्यो भेदः स्फोटेन चिन्तितः ॥

कल्पनारोपिता सा स्यात् कथं वा (५) पुरुषाश्रया । (२७१)

वर्णव्यतिरेकिण्यानुपूर्वी स्फोटविचारानुक्रमेणैव प्रतिविहिता (१) नापि सा वर्णस्वभावा । वर्णस्वभावस्य एतद्विकल्पानतिक्रमात् । अतब्रूषे तद्गुप-

पुरुष इति व्यवहारलाघवार्थं कृतसंकेतेभ्यः । एतत्स्वमतेनोक्त । पुरुषगुणेभ्यो वेति व्यतिक्रम्य पुरुषस्य गुणेभ्यः । एतत्तु परमतेनोक्तं । तस्मात् मनस्कारादिभ्य उत्पद्यमानाया बुद्धेः कार्यत्वं प्रत्यक्षसिद्धमिति तस्या अपौरुषेयत्वे माध्ये प्रत्यक्ष-
क्षबाधा ।

स्यान्मतं (१) कार्यताया अप्रत्यक्षत्वान्न प्रत्यक्षबाधेति चेदाह । नन्वित्यादि । कारणाभिमतस्य भाव एव भावः तदभावे चाभाव इत्येती भावाभावनिक्षेपौ । ताभ्यां नान्या कार्यता भावस्य (१) स यथोक्तो भावः प्रत्यक्षसिद्धः । तदभावे त्वभावः कथं प्रत्यक्षसिद्ध इति चेदाह । अभावोपि । अनुपलब्धिरेव लक्षण स्वभावो यस्याभावस्येति त्रिग्रहः सोपि प्रत्यक्षसामर्थ्यसिद्धं इत्युत्तरञ्च वक्ष्यामः । तदन्यविविक्तरूपम्भावमेव प्रतिपादयत् प्रत्यक्षं सामर्थ्यादिभावं गमयतीति सामर्थ्य-
ग्रहणं कृतं । यतश्च मनस्कारादिभावाभावाभ्यां बुद्धिभावाभावौ । तत् एव तद्भावभावित्वात् पुरुषकार्यता बुद्धीनामनुमेया । किं कारणम् (१) अन्वय-
व्यतिरेकलिङ्गत्वादस्याः कार्यतायाः । तदनेनानुमानबाधोक्ता ।

अथ स्यान्न व्यक्ति^१क्रमो वाक्यं । किन्तु वर्णानुपूर्वी वाक्यमित्यत आह । किं चेत्यादि । वर्णभ्यः सकाशादानुपूर्व्या भेदः स्फोटो नैति पूर्वोक्तेन स्फोटवि-
चारेण । अभिन्नानि प्रागेव निषिद्धा (१) भेदाभेदं च मुक्त्वा वस्तुनो नान्या गति-
रस्ति । तदा च व्यापिनाम्बर्णानामानुपूर्वी कल्पनारोपिता स्यात् । कथं वा तदानीमपुरुषाश्रया । पुरुषाश्रयैव स्यात् ।

वर्णेत्यादि^२ना व्याचष्टे । वर्णभ्यः सकाशाद् व्यतिरेकिणी भिन्नस्वभावा-
नुपूर्वी । पूर्वोक्तेन स्फोटविचारानुक्रमेणैव प्रतिविहिता ।

वाक्यन्न भिन्नम्बर्णभ्यो विद्यतेनुपलम्भनाद् (१) इत्यादिना दूषणेनानुपूर्व्यपि
प्रतिक्षिप्ता ।

नापि सा वर्णस्वभावा । सरो रस इति प्रतिपत्तिभेदभावप्रसङ्गात् । न चापि
सा तत्त्वान्यस्वाभ्यामवाक्या । वस्तुस्वभावस्यैतद्विकल्पान^३तिक्रमात् । तत्त्वान्यस्व-

समारोपप्रतिभासिन्या^६ बुद्धेरयं विभ्रमः स्यादानुपूर्वीति । सा च कथमपौरु-
षेयी बुद्धिर्विठपगप्रत्युपस्थानाद् ।

(ङ) निर्हेतुको विनाशः

अपि चात्यन्तिकस्य कस्यचित् स्वभात्रस्याभावाद् भवता ध्वनिनाऽनात्यन्ति-
केन भवितव्यं । स चाहेतुकोऽन्यहेतुको वा । नित्यं भवेन्न च पुरुषव्यापारात् (१)
तस्मात् पौरुषेयः ।

कथमिदं गम्यतेऽनात्यन्तिको ध्वनिरन्यो वा भाव इति ।

३६।

सत्तामात्रानुबन्धित्वात्राशस्यानित्यता ध्वनेः ॥

न हि नाशो भावानां कुतश्चिद् भवति । तद् भावस्यभावो भवेद् भावस्यैव
स्वहेतुभ्यः तद्धर्मणो भावात् ।

विकल्पानतिश्रमात् । तस्माद्वत्तद्वेषु यस्तुभूतभिन्नानुपूर्वीरहितेण वर्णयं तद्वप-
समारोपप्रतिभासिन्या आनुपूर्वीसमारोपप्रतिभासिन्या बुद्धेरयस्विभ्रमः स्यादा-
नुपूर्वीति । सा आनुपूर्वी कथमपौरुषेयी पौरुषेय्येव । किं कारणं (१) बुद्धेर्विठं
१८१८ (?) पनेन व्यापारेण प्रत्युपस्थापनात् । सन्दर्शितत्वात् ।^७

अपि चात्यन्तिकस्य नित्यस्य कस्यचित्स्वभावस्याभावात् । भवता विद्यमानेन
ध्वनिना शब्देनावश्यमनात्यन्तिकेनास्थिरेण भवितव्यं । स च ध्वनिरहेतुकः स्यात् ।
पुरुषव्यतिरेकेणान्यो हेतुरस्येत्यन्यहेतुको वा । तत्राहेतुकत्वे नित्यम्भवेत् । अना-
नपेक्षणात् । अन्यहेतुकत्वे तु न च पुरुषव्यापाराद् भवेत् । भवति च पुरुषव्यापा-
रात् । तस्मात् पौरुषे^१य इति गम्यते ।

कथमित्यादि परः । अनात्यन्तिको ध्वनिरन्यो वा पृथिव्यादिकाभाव इति
कथमिदं गम्यते ।

सत्तेत्या चा र्यः । नाशस्य सत्तामात्रानुबन्धित्वात् । कारणान्नित्यता ध्वनेः ।
सन्नित्येव कृत्वा नाशो भवति न कारणान्तरमपेक्षते । संश्च शब्दः । तस्मान्न
नित्य इति समुदायार्थः ।

कस्मात् सत्तामात्रानुबन्धी विनाश इत्याह । न ह्येत्यादि । यस्माच्च^८ भावानां
नाशो नाम धर्मान्तरं कुतश्चिन्नाशकारणाद् भवति ।

यत एवं (१) तविति तस्माद् भावस्वभाव एव नाशो भवेत् । कुत एतद् (१)
भावस्यैव स्वहेतुभ्यः सकाशात् तद्धर्मणो विनाशधर्मणो भावादुत्पत्तेः । एकक्षण-
स्थितिधर्मकत्वमेव विनाशः (१) तच्च हेतुभ्य एवोत्पद्यत इति यावत् ।

न च भावविशेषस्वभावस्तस्य निषेत्स्यमानत्वात् (१) तस्माद् भावमात्र-
स्वभावः स्यात् । तेन शब्दन्यो वा सत्ताभाजनः सर्व्व एव भावोऽनात्यन्तिक
इति सिद्धं ।

न सिद्धं (१) तस्यैव विनाशस्यापरजन्मासिद्धेः । तथा हि (१) अग्निना काष्ठं
वण्डेन घट इति विनाशहेतवो भावानां वृद्धयन्तेऽन्वयव्यतिरेकानुविधानं हेतुत-
त्त्वतोर्लक्षणमाहुः ।

न (१) पूर्व्वस्य स्वरसनिरोधेऽन्यस्य विशिष्टप्रत्ययाश्रयेण विकृतस्थोत्पत्तेः ।

कृतकानामेव सतां विनाशो नान्येषां सतां । तदुक्तं (१) “सदकारण वन्नि-
त्यमि” ति (१)

न चेत्यादि । न च भावविशेषस्य कस्यचित्स्वभावो विनाशः । किं कारणं
(१) तस्योत्तरत्र निषेत्स्यमानत्वात् । तस्माद् भावमात्रस्वभावः स्याद् विनाशः ।
सत्ताभाजनस्वभावः स्यात् । तेन कारणेन शब्दन्यो वा सर्व्व एव भावः सत्ताभाजनः
सत्ताधारः सन्निति यावत् । अनात्यन्तिक इति सिद्धं ।

न सिद्धमिति पक्षः । किं कारणं (१) तस्यैव विनाशस्यापरजन्मासिद्धेः ।
परस्माज्जन्म परजन्म । न परजन्मापरजन्म । तस्यासिद्धेः । विनाशस्याहेतुकत्वा-
सिद्धेरिति यावत् ।

तथा ह्यग्निना काष्ठं वण्डं । वण्डेन घटो भग्न इति विनाशहेतवोऽन्यादयः
काष्ठादीनाम्भावानावृण्वन्ते । तथा ह्यग्न्यादिभावे काष्ठादीनां नाशस्तदभावं
चानाश इत्यन्वयव्यतिरेकानुविधानं नाशस्यास्ति । एतच्च हेतुतत्त्वतोर्हेतुमतो-
र्लक्षणमाहुः । तदुक्तं ।

“अभिधाताग्निर्संयोगनाशप्रत्ययसन्निधिः ।

विना, संसर्गितां याति विनाशो न घटादिभिरिति (१) ”

नेत्यादिना प्रतिषेधति । नाग्न्यादयः काष्ठादेर्विना करणात्लोक्ये विनाश-
हेतवः प्रतीयन्ते । किन्तु पूर्व्वपूर्व्वस्य काष्ठादिक्षणस्य स्वरसनिरोधे स्वयमेव निरोधे
सति । अन्यस्थोत्तरस्य क्षणस्य निकृतस्य भस्मादिरूपस्थोत्पत्तेरग्न्यादयः काष्ठा-
दीनां विनाशहेतवः प्रजायन्ते न तु विनाशस्य करणात् । कुतः पुनस्तस्य विकृत-
स्थोत्पत्तिरित्याह । विशिष्टेत्यादि । विशिष्टः प्रत्ययोऽन्याविः सहकारी
तदाश्रयेण ।

अभ्युपगम्यापि ब्रूमः (१) अस्तु वाग्निः काष्ठविनाशहेतुः (१) स नाशोग्नि- 181b

अस्तु वाग्निः काष्ठविनाशहेतुः। स नाग्निजन्मना किं काष्ठमेवाहोस्वि-
दर्थन्तरं॥

अग्नेरर्थान्तरोत्पत्तौ भवेत् काष्ठस्य दर्शनं। (१२७२॥)

अविनाशात्स एवास्य विनाश इति चेत्कथं।

किमित्यर्थान्तरादर्थान्तरजन्मनि काष्ठमभूतं नाम। न^२ दृश्यते वातिप्रसंगो
ह्येवं स्यात्। स एवास्य विनाश इति चेत् (१) यदि स एवाग्निजन्माऽभावस्त-
द्विदमभूतत्वान्न दृश्यत इति।

भवतु तत्सोदेन्नाभाभाव इति तथापि। कथमन्योऽन्यस्य विनाशः (१) न हि
कस्यचिदर्थस्य नामकरणमात्रेण काष्ठं न दृश्यत इति युक्तं। न चान्योऽन्यविना-
शोतिप्रसंगात्। विशेषाभावात् तस्यार्थान्तरत्वेन^३ वस्तुभूतस्य तद्व्येभ्यः। काष्ठे-

जन्मः। अग्नेर्जन्मा यस्येति विग्रहः। किं काष्ठमेवाहोस्वित्काष्ठादर्थान्तरान्तवान्ने-
विनाशकम् (१)

हेतोस्सकाशान्नाशस्यार्थान्तरस्योत्पत्तौ भवेत् काष्ठस्य दर्शनं। किं कारणम्
(१) अविनाशात्। काष्ठस्य किमित्यर्थान्तरात् काष्ठादर्थान्तरस्य नाशस्योत्पत्तौ
जन्मनि गति काष्ठमभूतं विनष्टं नाम।^४ नैवाभूतमिति यावत्।

यदि नामाविनष्टन्तथाप्यर्थान्तरोत्पत्त्या तस्य दर्शनमिति चेदाह। न दृश्यते
वेति (१) किमिति न दृश्यते। दृश्यत एव। यदि त्वर्थान्तरोत्पत्त्यार्थान्तरं विनष्टं
न दृश्यते या। तदातिप्रसङ्गो ह्येवं स्यात्। अर्थान्तरस्य यस्य कस्यचिदुत्पत्त्या
सर्वगभूतं स्यात्। न वा दृश्येत। स एव पदार्थोऽग्निजन्मा। न सर्वः। अस्य
काष्ठस्य विनाशो^२ लोके विनाशरूपतया प्रतीतेरिति यावत्।

एतदेव ग्रहणकवाक्यं यवीत्यादिना व्याचष्टे। यदि स एवाग्निजन्मा काष्ठ-
स्याभावो विनाशः। तदिति तस्माद्विदं काष्ठमभूतत्वाद् विनष्टत्वाच्च दृश्यत
इति।

भक्षित्वित्यादिना प्रतिषधति। भवतु तस्याग्निजन्मनोर्यस्येदं नाम मंज्ञा
यदिदमभाव इति। तथापि नाममात्रेण कथमन्यान्यस्य^५ विनाशः। न हि कस्य-
चिदर्थस्याग्निजन्मनो विनाश इति नामकरणमात्रेण काष्ठं न दृश्यत इति युक्तं।

ननु लोकप्रतीतत्वाद्विनाश एवासी न तस्य विनाश इति नामकरणमात्र-
मित्यत आह।

न चान्यः पदार्थोऽन्यस्य विनाशोऽतिप्रसंगात्। सर्वे पदार्थाः काष्ठस्य
विनाशः स्याद् (१) एतच्चानन्तरोक्तमेव स्मरयति।

ऽग्निकृतः स्वभावो विनाशो न सर्व्व इति चेत् (१) काष्ठ इति कः सम्बन्धः। आश्र-
याश्रयिसम्बन्धश्चेत् (१) न (१) तस्य निषेत्स्यमानत्वात्। अन्यजनकभावश्चे-
दग्नैरिति किं काष्ठादेव भावात् (१) तदपेक्षत्वादुत्पत्तेरदोष इति चेद् (१) अन-
तिशयलाभिनः कापेक्षा। लाभे वाऽपरकाष्ठजन्म स्यात् पूर्व्वमप्रच्युति^४कारणं
तथैव दृश्येत। तत एवाग्नेः पूर्व्वविनाश इति चेत् (१) कः पूर्व्वणास्य सम्बन्ध

एवमन्यते। यथा^४ सर्व्वपदार्थानामर्थान्तरत्वात् न काष्ठविनाशरूपतया प्रती-
तिस्तथाऽग्निकृतस्याप्यर्थान्तरत्वान्न काष्ठविनाशरूपतया प्रतीतिः स्यात्।

स्यादेतद् (१) यद्यर्थान्तरत्वादग्निकृतस्यार्थस्य न विनाशरूपता। धूमस्यापि
तद्वाग्निकार्यता न म्यादर्थान्तरत्वाद् घटवत्। भवति च नदर्थान्तरत्वाविशेषे-
प्यग्निकृतस्य काष्ठविनाशरूपता भवि^५ष्यतीति (१)

अत आह। अविशेषात्। तस्याग्निकृतस्य वस्तुभूतस्य काष्ठादर्थान्तरत्वेन
तदन्त्येभ्यो घटादिभ्यो विशेषाभावात्। कथम्विनाशरूपता निवृत्तिरूपत्वाद् विना-
शस्येति भावः। धूमस्य त्वर्थान्तरत्वेप्यग्निकार्यत्वं युक्तमेव। अर्थान्तरस्याग्नि-
कार्यत्वेन सह विरोधाभावादिति यत्किञ्चिदेतत्।

काष्ठेऽग्निकृतः स्वभावो नाशो न^६ सर्व्वः घटादिस्ततो नातिप्रसंग इति चेत्।

काष्ठेऽग्निकृतो विनाश इति काष्ठविनाशयोः कस्सम्बन्धः। परस्परमनु-
पकार्योपकारत्वात्। नैव सम्बन्धोस्ति।

काष्ठमाश्रय आश्रयोस्यास्तीत्याश्रयी विनाशः। नत आश्रयाश्रयिसम्बन्धो-
स्तीति चेत्।

नैतदेवं। तस्याश्रयाश्रयिसम्बन्धस्य निषेत्स्यमानत्वात्।

विनाशो^७ अन्यः। तस्य काष्ठं जनकं। ततो नाशकाष्ठयोर्जन्यजनकभावः 1822
सम्बन्धश्चेत्।

तवाग्नैरिति किं। अग्नेः सकाशान्नाशो भवतीति किमुच्यते। किं कारणं
(१) काष्ठादेव तस्य नाशस्य भावादुत्पत्तेः।

तदपेक्षादन्यपेक्षात् काष्ठान्नाशस्योत्पत्तेरदोषः। अग्निकृतो नाशो न स्या-
दिति यो दोष उक्तः स नास्तीति चेत्।

वह्नेः सकाशाद(न)तिशयलाभि^८नः काष्ठस्य वह्निमिति कापेक्षा। नैव
काचित्। वह्नेः सकाशात् काष्ठस्यातिशयलाभे वाऽपरस्य द्वितीयस्य काष्ठ-
स्यातिशयसंज्ञकस्य जन्म स्यात्। तथा च पूर्व्वकाष्ठमप्रच्युतिकारणं। नास्य प्रच्यु-
तिकारणमस्तीति विग्रहः। तथैव प्राग्वद् दृश्यते।

म्यादेतद् (१) यत एवाग्नैरतिशयवतो द्वितीयस्य काष्ठस्य जन्म। तत एवाग्नेः

इति स एव प्रसंगोऽप्यर्थवसानश्च (१)

तदवश्यं विनाशसम्बन्धयोग्यमुत्तरमतिशयं प्रत्युपकुर्वाणोऽग्निरपूर्वमेव जनय-
तीति पूर्वस्तदवस्थं दृश्यते । काष्ठविनाश इति च काष्ठाभाव उच्यते (१) न
चाभावः कार्यः तत्कारी वा कारक^७ एवेत्यनपेक्षणीय एवेत्युक्तं ।

स्वभावाभावस्य च ततो भेदे । ततो निवर्त्तमानस्य भावस्य स्वभाव एव
समर्थितः स्यादिति कथमभूतो नाम ।

तस्मान्न (१)

अन्योन्यस्य विनाशास्तु काष्ठं कस्मात् दृश्यते ॥ (२७३)

पूर्वस्य काष्ठस्य विनाश इति (चेत्) ।

कः पूर्वेण काष्ठेनारय वल्लिकृतस्य विनाशस्य सम्बन्ध इति स एव प्रसंगः ।
काष्ठ इति कः सम्बन्ध इत्यन्तरमेवोक्तः ।

अथाप्याश्रयाश्रयिभावादिकमाश्रीयते । तदा तस्य निपेत्यमानत्वादित्यादि
सर्व पुनरावर्त्तते इत्यपर्यवसानश्च प्रसङ्गः स्यात् ।

तदिति तस्मादवश्यं विनाशसम्बन्धस्य योग्यं काष्ठस्योत्तरमतिशयं
प्रत्युपकुर्वाणोऽग्निरपूर्वमेव काष्ठञ्जनयतीति पूर्वं काष्ठन्तदवस्थन्दृश्यतेत्युपसंहारः ।

किञ्च । काष्ठविनाश इति काष्ठाभाव उच्यते (१) न चाभावः कार्यः । विधिना
कार्यत्वोपगमे तस्य भावत्वप्रसङ्गात् । तस्मादभावं करोति भावन्न करोतीति ।
क्रियाप्रतिषेधमात्रं । तथा च तत्कारी चाभावकारी वाकार एव क्रियाप्रति-
षेधगात्रत्वादिति कृत्वा काष्ठविनाशेन वल्ल्यादिरनपेक्षणीय इत्युक्तं सामान्य-
तद्वतोराधाराधेयचिन्तास्थाने ।

किञ्च (१) स्वभावाभावस्य काष्ठादिस्वभावस्य योऽभावो नाशस्तस्य ततः
काष्ठादिस्वभावाद् भेदेभ्युपगम्यमाने । ततोर्थान्तरादभावात् काष्ठादिर्भावो
निवर्त्तते । ततस्तस्मादभावनिवर्त्तमानस्य काष्ठादेः स्वभाव एव समर्थितः^८
स्यात् । असतो निवर्त्तमानस्य सत्त्वमेव समर्थितं स्यादिति कृत्वा कथमन्यादिकृतेन
विनाशेन काष्ठादिर्भूतो नाम ।

यत एवन्तस्मान्न अन्योन्यस्य विनाशः । अर्थान्तरमर्थान्तरस्य न विनाश
इत्यर्थः ।

अभ्युपगम्यापि ब्रूमः (१) अस्त्वन्यो विनाशस्तस्मिन्र्थान्तरे वल्लिकृते
काष्ठन्तदवस्थमेवेति कस्मात् दृश्यते । एतदेव साधयन्नाह । कोय^९न्विरोधः ।

कोऽयमर्थान्तरभावकाष्ठदर्शनयोर्विरोधः ॥

तत्परिग्रहत^१श्चेत् न तेनानावरणं यतः ।

यदि तेनार्थान्तरेण परिग्रहीतमिति काष्ठं न दृश्येत । तत्काष्ठस्यावरण-
मित्यापन्नं । न चैतद् युक्तम् (१) आवरणं हि दर्शनं विवक्ष्णीयान्नाभिघातादीनि
द्रव्यसामर्थ्यानि (२) सर्व्वप्रति (ब)न्धे च ।

अग्निजनितस्य विनाशस्यार्थान्तरस्य यो भावः । यच्च काष्ठस्य दर्शनन्तयोः ।
तथा च काष्ठन्तदवस्थं दृश्येत ।

ननु "योसावर्थान्तरं भावो वह्निःकृतः स काष्ठविनाशः । विनाशरूपतया प्रती-
तेः । विनाशश्चाभावो यश्च काष्ठाभावः । स काष्ठविरोधिरूप एव क्रियते । न
चायमर्थान्तरत्वाद् घटवद् विरोधिरूपतया कर्तुमशक्यः^७ (१) न हि घटवदर्थ- 182b
न्तरत्वाद् धूमोऽग्निकार्यो न भवति । तस्माद् यथार्थान्तरभूतोऽपि धूमोऽग्निना क्रि-
यते, तथा विरोधिरूपो विनाशः क्रियते । ययोश्च परस्परपरिहारेण विरोध-
स्तयोरेकभाव एवापरस्यादर्शनमिति कथमग्निःकृतस्यार्थान्तरस्य विनाशसंज्ञि-
तस्य विरोधिनो भावे काष्ठस्य दर्शनं स्यादित्युच्यते" इति शङ्करः ।^१

तदयुक्तं १ (१) यतोर्थान्तरस्याग्निकार्यत्वेन सह विरोधाभावाद् (२) धूम-
स्यार्थान्तरत्वेऽप्यग्निकार्यत्वमविरुद्धमेव । वह्निःकृतस्य त्वर्थान्तरस्य भवनधर्म-
तया भावरूपता । यश्च भावः स कथमभावो वः (१) विरोधाद् विनाशश्चाभाव
हृष्यते । ततोर्थान्तरभावेन विरुद्धो विनाशः । न चार्थान्तरस्यापि विनाशरूप-
तया प्रतिभासनात् । काष्ठादिविनाशरूपता । स्वरसनिरोधो हि निमित्त-
म्विनाशप्रतिभासे ।

स्वरसनिरोधानभ्युपगमे तु कथमर्थान्तरस्यापि विनाशरूपतया प्रतिभासो
भावरूपत्वादित्यादावेवोक्तं । तत्कथमुच्यते (१) विनाशाख्यस्यार्थान्तरस्य विरो-
धिनः कृतकत्वात् काष्ठस्यादर्शनमिति । नीरूपत्वे तु विनाशस्य स्याद् भावेन
सहायं विरोधः (१) किन्तु तदाप्यर्थान्तर^१त्वं हेतुजन्यत्वं चास्य न स्थान्तीरूपत्वा-
देव । तस्मादग्निनार्थान्तरस्य करणे काष्ठन्तदवस्थं दृश्येत ।

तेनाग्निःकृतोर्थान्तरेण परिग्रहतः स्वीकारात् काष्ठं न दृश्यत इति चेत् ।

एवं सति तूदर्शान्तरं काष्ठस्यावरणमिति प्राप्तं । तच्च न युक्तं (१) यतो
न तेनार्थान्तरेण काष्ठस्यावरणं सम्भवति ।

यदीत्यादिना व्याचष्टे । तेनार्थान्तरेणाग्नि^१ना कृतेन । सदित्यग्निःकृतम-
र्थान्तरं । न चैतदावरणकल्पितं युक्तं । यस्मादावरणं हि । आग्निमाणेर्यदर्शन-
म्विवक्ष्णीयात् । नाभिघातादीनि द्रव्यसामर्थ्यानि विवक्ष्णीयात् । अन्धकारा-

न त्वनेनैव द्रव्यं विनाशितं स्यात् । सर्वशक्तिप्रच्यावनात् पुनस्तत्राप्यभनाविव
प्रसंगादनवस्था ।

अप्रच्युतेषु वा चास्याभिघातसामर्थ्यादिषु । सता वान्येनास्य न किञ्चिन्ना-
37a शितं ।⁷ यदि चाग्निसमुद्भवस्य विनाशाख्यस्यार्थस्य परिग्रहात् काष्ठं न दृष्टं ॥

विनाशस्याविनाशित्वं म्यादुत्पत्तस्ततः पुनः ॥ (२७४)

काष्ठस्य दर्शनं;

अवश्यं ह्युत्पत्तिमता विनाशेन विनष्टव्यं । तस्मिन् विनष्टे पुनः काष्ठादीना-
मुन्मज्जनं स्यात् ।

हन्तुघाते चैत्रापुनर्भवः (१)

वृत्तानां घटादीनामभिघातादिदर्शनात् । तत्र स्वदेशे परस्योत्पत्तिविबन्धोभि-
घातः । आदिशब्दाद् गन्धरसादिपग्रिहः । अथावरणं सर्वसामर्थ्यं काष्ठस्य
निबन्धीयात् । तदा सर्वप्रतिबन्धे आभ्युपगम्यमाने । न त्वनेनैवावरणेन काष्ठ-
ज्ञाशितं स्थानं वल्लिना । किं कारणं (१) तेनैवास्य काष्ठस्य सर्वशक्तिप्रच्या-
वनात् । तथा च सति पुनस्तत्राप्यग्निकृतेर्थान्तरे नाशहेतावग्नानिव प्रसंगात् ।
काष्ठविनाशं प्रति योग्यौ दोषो विस्तरेणोक्तः मोक्षान्तरेणाप्यग्निकृतेन काष्ठ-
नाशे त्रियमाणे स्यात् । तथा चानवस्था । तेनाप्यधर्मान्तरेणाग्निकृतेन नाशेना-
परमर्थान्तरन्नाशाख्यं कर्तव्यन्तेनाप्यपरमित्यनवस्था स्याद् ।

अथ मा भूदेष दोष इत्यप्रच्युता एव काष्ठस्याभिघातादिसामर्थ्यादयः ।

तदाप्यप्रच्युतेषु वास्य काष्ठस्याभिघातसामर्थ्यादिषु । सता वा तेनान्येनाग्नि-
183a जनि⁷तेन काष्ठस्य किं विनाशितं येन तदावरणन्तथा च काष्ठं दृश्येन । यदि
चेत्यादि । (१) अग्नेः समुद्भवो यस्येति विग्रहः । अग्निसमुद्भूतेन विनाशा-
ख्येनार्थेन परिग्रहादित्यर्थः । तदा विनाशस्य विनाशित्वं स्थात् । किं कारणम्
(१) उत्पत्तेः । उत्पत्तिमत्त्वाद् विनाशोपि काष्ठवद् विनाशी स्यादिति यावत् ।
ततो विनाशविनाशात् पुनः काष्ठस्य दर्शनं स्यात् ।

अवश्यमित्यादिना व्याचष्टे । उत्पत्तिमता सता काष्ठविनाशेनावश्यं विन-
ष्टव्यं । तस्मिन् काष्ठनाशे विनष्टे सति पुनः काष्ठादीनामुन्मज्जनं स्यात् ।
प्रादुर्भावो भवेत् ।

हन्तुघातेत्यादिना परमाशङ्कते । चैत्रस्य यो हन्ता तस्य हन्तुघाते सति यथा ।
हतस्य चैत्रस्यापुनर्भवः (न) पुनरनुत्पत्तिः । अत्रापि काष्ठनाशे विनष्टेऽप्येवं काष्ठ-
स्यापुनर्भाव इ²ति चेत् ।

यथाऽत्राप्येवमिति चेत् हन्तुर्नामरणत्वतः (॥२७५॥)

विनाशविनाशेपि न वस्तुनः प्रत्यापत्तिः (१) न हि हन्तरि हतेपि तद्वतः प्रत्युज्जीवतीति चेत् (१) न (१) हन्तुस्तद्घातहेतुत्वात् । न क्रूरो विनाश-
हेतोरग्निदण्डादेर्निवृत्तौ भावेन भवितव्यमिति । किन्तहि (१) भावाभावस्या-
त्यन्तानुपलब्धिलक्षणस्य । तन्निवृत्तौ कान्या गतिः स्वभावस्थितेः । हन्ता हि
चैत्रस्य न नाशकल्पः (१) किन्तहि (१) दण्डादिकल्पः । नाशकल्पं ह्यस्य मरणं
तन्निवृत्तौ स्यादेवास्य पुनर्भवः ॥

अनन्यत्वे विनाशस्य स्यान्नाशः काष्ठमेव तु (१)

तस्य सत्त्वादहेतुत्वं नातान्या विद्यते गतिः ॥ (२७६)

हन्तुरित्यादिना प्रतिविधत्ते । नेदं समाधानं युक्तं । किं कारणं (१) हन्तुरम-
रणत्वतः । न हि हन्ता चैत्रस्य मरणस्वभावः । किन्तहि (१) मारयिता । ततो
युक्तं यत् तन्नाशे चैत्रस्यापुनर्भवनं । मरणे त्वनिवृत्तेऽवश्यं पुनर्भवनं स्यात् ।

विनाशेत्यादिना व्याचष्टे । विनाशस्य विनाशेपि न वस्तुनः प्रत्यापत्तिर्न
पूर्वरूपगमनं । यस्माच्च हि^३ हन्तरि हतेपि तद्वतस्तेन हन्ता पुरुषेण हतः प्रत्यु-
ज्जीवति । नायम्पिग्नारो युवतः । कस्माद् (१) हन्तुः पुरुषस्य तद्घातहेतुत्वात् ।
तस्य चैत्रस्य यन्मरणन्तर्हेतुत्वात् । न त्वसौ हन्ता मरणस्वभावः ।

एतदेव स्पष्टयन्नाह । नेत्यादि । नाशहेतोरग्निदण्डादेर्निवृत्तौ सत्या-
म्बिनष्टेन भावेन पुनर्भवतिव्यमिति न क्रूरोः । एवमभिधाने भवेदेव परिहारः ।
किन्तहि (१) वह्न्यादिना काष्ठादेर्भावस्याभावो यः क्रियते तस्य । किम्भूतस्य
(१) अत्यन्तानुपलब्धिलक्षणस्य । कर्मस्था च क्रियात्रोपलब्धिः । तत्प्रतिषेधे-
नात्यन्तानुपलब्धिः सर्वसामर्थ्यविरह उच्यते । तस्यैवंभूतस्याभावस्य निवृत्तौ
सत्यां । स्वभावावस्थितेः सकाशाद् भावस्य कान्या गतिः । स्वभावावस्थितरेव
गतिरिति यावत् ।

हन्तरि तु विनष्टे न^४ युक्तं पुनर्भवनं । यस्माद्धन्ता हि चैत्रस्य न नाशकल्पः ।
किन्तहि (१) दण्डादिकल्पः दण्डादितुल्यः नाशहेतुत्वात् । नाशकल्पं ह्यस्य चै-
त्रस्य मरणं (१) तन्निवृत्तौ तस्य नाशकल्पस्य मरणस्य निवृत्तौ स्यादेवास्य चैत्रस्य
पुनर्भवः ।

एवन्तावत् नाशस्यार्थान्तरत्वे दोष उक्तः ।

अनर्थान्तरत्वमधिकृत्याह । अन्यत्वेपीत्यादि । वस्तुनो नाशस्यानन्य-
त्वेपि स्यान्नाशः काष्ठमेव तु । तस्य च काष्ठस्य स्वहेतोस्तपन्नस्य सत्त्वात् । न

अनर्थान्तरभूतो विनाशः काष्ठात् । तदेव तद् भवति । तच्च प्रागेवास्तीति किमर्थं (?त्र सामर्थ्यं) सम्बन्धवादीनां । तस्मात् तदनुपकारात् तेन नापेक्षन्ते कथं चिन्नाप्यस्येदमिति सम्बन्धमर्हति । तस्योपकारनिबन्धनत्वाद् (१) अन्यथाति-प्रसंगात् ।

पारम्पर्येणोपकारेऽप्यवश्यमयं विकल्पोन्वेति (१) तत्किमुपकारोर्थान्तरमाहोस्वि (?स्वि)त् तवेवेति । तदर्थान्तरत्वेऽपि तस्येति पुनरुपकारत्वादप्यनुयोग-स्तदवस्थः । तथाऽनन्यत्वे । तस्मात् सतो रूपस्य तत्त्वान्यत्वाव्यतिक्रमात् । उप-कारोत्पादनस्य च रूपनिष्पादनलक्षणत्वात् । तद्वत्क्रियाविकलो न कर्तव्येति^४

वह्न्यादिभिः किञ्चित् कर्तव्यमिति तत्स्वभावस्य नाशस्याहेतुत्वं । नातस्तत्त्वान्यत्वविकल्पान्नाशस्य वस्तुधर्मस्य विद्यतेत्या गतिः ।

अनर्थान्तर इत्यादिना व्याचष्टे । काष्ठादनर्थान्तरभूतो यदा विनाशस्तदा 83b तदेव काष्ठमेव तद्विनाशाख्यम्वस्तु^७ भवति । तच्च काष्ठादि । वह्न्यादिसन्निधा-नात् प्रागेवास्तीति । किमत्र काष्ठादौ विनाशे सामर्थ्यवह्न्यादीनामिति द्रष्टव्यं । क्वचिद् दण्डादीनामिति पाठः स तु घटादीन् पुरोधाय व्याख्येय । तस्मात् तदनुपकारात् । तत्र काष्ठादौ विनाशहेतुनाभनुपकारात् तेन काष्ठादिना विनाशहेतवो नापेक्षन्ते कथंचित् केनापि रूपेण ।^८ नाप्यस्य काष्ठादेरिवम्बह्न्यादिकं विनाशहेतुरिति सम्बन्धमर्हति । किं कारणं (१) तस्योपकारनिबन्धनत्वात् । अन्यथोपकारमन्तरेण सम्बन्धकल्पनायामतिप्रसंगात् । सर्वः सर्वस्य सम्बन्धी स्यात् ।

स्यादेतत् (१) न साक्षाद् वह्न्यादिः काष्ठादेरुपकारकः किन्तु तत्सम्बन्धि-भूतोपकारकरणादिति (१)

अत आह । पारम्पर्येणेत्यादि । वह्न्यादिना काष्ठादेः सम्बन्धिभूत उपकारः क्रियते न साक्षादिति (१) एवं पारम्पर्येणोपकारेऽपि कल्पमानेऽवश्यमयम्विकल्पो-न्वेत्यनुगच्छति । स किम्पारम्पर्येणाप्युपकारोर्थान्तरमाहोस्वि^९ तदेव काष्ठादिक-मिति । तत्र तस्मात् काष्ठादेरर्थान्तरत्वेऽप्युपकारस्य । तस्य काष्ठादेरयमुपकार इति कस्सम्बन्ध इति । तत्र काष्ठादौ तस्याग्निकृतस्योपकारस्योपकारकत्वं^३ पर्यनुयोज्यं । तदन्तरेण सम्बन्धाभावात् । आदिशब्दात् तत्राप्यपरोपकारकल्पने-त्यनवस्थादोषादिपरिश्रुः । तथानन्यत्वेऽप्युपकारस्य तदवस्थः पर्यनुयोगः स्यान्नाशः काष्ठमेवेत्यादिना य उक्तः तस्मात् सतो विद्यमानस्य रूपस्य तत्त्वान्यत्वाव्य-तिक्रमात् कारणात् ।

स्यादेतत् (१) सतो रूपस्य तत्त्वान्यत्वाव्यतिक्रमाद् विनाशहेतुकृतं तूपकारो^४त्पादनमसदेवेति (१)

न कस्यचिद्धेतुरहेतुश्च नापेक्षते । तस्मात् स्वयमयं भावस्तत्स्वभाव इति सिद्धः ॥

अहेतुत्वेपि नाशस्य नित्यत्वाद् भावनाशयोः (१)

सहभावप्रसङ्गश्चेदसतो नित्यता कुतः ॥ (२७७)

स्यादेतत् (१) यद्यपि विनाशोऽहेतुकः सोवक्ष्यं नित्य इति । भावस्तदभा-
(व)लक्षणो विनाशश्च सह स्यातामिति । न (१) तस्य नित्यं नित्यधर्मा-
योगात् । न ह्यसत्ययं विकल्पः संभवति । तयोर्वस्तुधर्मत्वात् तद्विनाशस्य चा-
किञ्चित्त्वात् । भवतो हि केनचित् सहभावः स्यात् । न च विनाशो भवति । तस्मा-
दबोधः ॥

असत्त्वेऽभावनाशित्वप्रसङ्गोपि न युज्यते ।

यस्माद् भावस्य नाशेन न विनाशनमिष्यते ॥ (२७८)

अत आह । उपकारेत्यादि । रूपनिष्पादनलक्षणत्वात् । सद्रूपनिष्पादनलक्ष-
णत्वात् । ततश्च तद्वा वस्तु तेन विनाशकेन कर्तव्यमन्यद्वा । उभयथा चोक्तो
दोष इति । तद्वत्क्रियाविकलो नाशहेतुर्न कर्तव्येति न कस्यचिद्धेतुः । अहेतुश्च
दण्डादि नापेक्षते विनश्वरेण घटादिना । तस्मात् स्वयं सत्तामात्रेणायम्भावस्त-
त्तत्स्वभावो^६ विनश्वरस्वभाव इति ।

प्रध्वंसाभावान्नाशं गृहीत्वा परस्य चोद्यमाशङ्कते । अहेतुत्वेपीत्यादि अहेतु-
हि भवन्नित्यम्भवेत् । नित्यत्वाच्च भावकालेपि नाशो भवेदित्येवम्भावनाशयोः
सहभावप्रसङ्गश्चेत् ।

नायन्दोषः (१) किं कारणम् (१) असतः प्रध्वंसलक्षणस्य नाशस्य नित्यता
कुतः ।

स्यादेतदित्यादिना व्याचष्टे । यद्यपि नाशः क्षणिकवादिनोऽहेतुकः सोवक्ष्यं
नित्य इति कृत्वा भावस्तदभावलक्षणो विनाशनिवृत्तिरूपः । विनाशश्च तदभाव-
लक्षणो भावनिवृत्तिरूपः । एकस्य सह स्यातामिति ।

नैतदेवं । कस्मात् (१) तस्याभावस्यावस्तुत्वेन नित्याधिधर्मायोगात् । न
ह्यसत्ययन्नित्यानित्यविकल्पस्संभवति । तयोनित्ययोर्वस्तुधर्मत्वात् । विनाशस्य
च भावनिवृत्तिलक्षणस्याकिञ्चित्त्वात् ।

1848

किं च (१) भवतो ह्युत्पद्यमानस्य नित्यं सत्त्वात् केनचित् सहभावः स्यात् (१)
न च विनाशो भवति । केवलमेकक्षणस्थितिधर्मा भावः स्वयमेव न भवतीति
क्रियाप्रतिषेधमात्रमेतत् । तस्मादबोधोन्नतरोक्तः ।

पुनरपि पराभिप्रायमाशङ्कते । यदि विनाशो सन्निष्यते तदा विनाशस्या-

कथमसन् विनाशो भावं नाशयेद् (१) अतो विनाशी भावः^६ स्यादित्यप्य-
प्रसंग एव (१) विनाशाद् भावनाशानभ्युपगमात् । यो हि विनाश इति किञ्चिन्ने-
त्याह । स कथं ततो भावनाशमिच्छेत् ।

कथमिदानीमसति विनाशे भावो नष्टो नापि । न ह्यमद्विनाशास्तामपे-
क्षन्ते प्रत्युत्पन्नावस्थायां (१) न हि यो येन (१) तद्वान् स तेन तथा व्यपदिश्यते
37b प्रतीयते वा (१) यथाश्वो विशा (? वा) जेन । न वै विनाशो नास्त्येव ।
स तु नास्ति यो भावस्य भवति । भाव एव तु क्षणस्थितिधर्मा विनाशः । तमस्य
स्वभावं उत्तरकालं विभावयन्तो विनाशोऽस्य भूत इति यथाप्रतीति व्य-
पदिशन्तीत्युक्तं । न हि भावस्य किञ्चित् कदाचिद् भवति (१) स एव केवलं

सत्त्वे सत्यभावाभावादिप्रसंगः । भावस्य नाशित्वं न स्यादित्ययमपि^१ प्रसङ्गो न
युज्यते । यस्मान् भावस्य नाशेनार्थान्तरेण नास्माभिर्विनाशनमिष्यते ।

कथमित्यादिना व्यानष्टे । कथमसन् विनाशो भावं नाशयेदसतो व्यापारा-
योगात् । अतः कारणाद्विनाशी भावः स्यादित्यप्रसंग एव । किं कारणम् (१)
विनाशादर्थान्तरभूताद् भावस्य नाशानभ्युपगमात् ।

यो हीत्यादिनैतदेव समर्थयते । यो हि वादी विनाश इति^२ किञ्चिन्नेत्याह ।
स कथन्ततो निःस्वभावान्नाशाद् भावस्य नाशमिच्छेत् (१) नेच्छेत् ।

कथमित्यादि परः । असत्यविद्यमाने विनाशे कथम्भावो नष्टो नाम । नैव
विनष्टः स्यात् । तथा हि प्रत्युत्पन्नावस्थायामसद्विनाशः । असद्विनाशो येषा-
मिति विग्रहः । ते न हि नष्टा गण्यन्ते । यदा च भावस्य नाशो नास्ति तदा कथन्तेन
स व्यपदिश्यते नाशवा^३निनि । न हि यो येन स्वभावेनातद्वान् असम्बन्धवान् ।
स पदार्थस्तेनासम्बन्धिना तथा व्यपदिश्यते । तद्वानिति व्यपदिश्यते शब्देन ।
प्रतीयते वा ज्ञानेन ।

नेत्यादिना परिहरति । न वै भावस्य नाशो नास्त्येवापि त्वस्त्येव नाशः ।
कथन्तहि नास्तीत्युच्यते । स तु नास्ति नाशो यो भावस्य भवति ।
यदि विनाशो न भवति कथन्तहि विनाशोस्तीत्युच्य^४त इति (१)

आह । भाव एव तु क्षणस्थितिधर्मा । एकक्षणस्थायी नाशः ।

यदि भाव एव नाशः कथन्तहि भावस्य नाशो भूत इति लोको व्यपदिशतीति (१)

अत आह । तमस्येत्यादि । अस्य भावस्य तमेकक्षणस्थायिस्वभावं सदृशाग-
रोत्पत्तिविप्रलम्भादुपलक्षितं । उत्तरकालं सन्नानोच्छित्तावनुपलम्भेनास्थितिप्रति-
पत्त्या । विभावयन्तो निश्चिन्वन्तः । विना^५शोस्य भावस्य भूत इति यथा प्रतीति
व्यपदिशन्ति व्यवहारिणः पुरुषा इत्युक्तं प्राक् ।

स्वहेतुभ्यस्तथाभूतो भवति। तन्न केनचिद् भवता स नष्टः। किन्तहि (१)
स्वभाव एवास्य येन स नष्टो नाम (१)

कथन्तहि (इ) दानीमहेतुको विनाशः (१) भवतीत्युच्यते।

नश्यन् भावो परापेक्षः इति तज्ज्ञापनाय सा।

अवस्थाऽहेतुरुक्तास्या भेदमारोप्य चेतसा ॥ (२७९)

न भावो जातो परस्मान्नाशं प्रतिलभते (१) तथाभूतस्यैव स्वयंजातेरित्य-
परापेक्षधर्मान्तरप्रतिषेधार्थतत्त्वभावज्ञापनेनार्थान्तरमिव धर्मिणो धर्मं चेतसा

यस्मात्त हि भावस्य निष्पन्नस्य किञ्चिद्रूपान्तरम्विनाशाख्यमन्यद्वा कदाचिद्
भवति। स एव भावः केवलं स्वहेतुभ्यस्तथाभूत एकक्षणस्थायी भवति। तदिति
तस्मात्त केनचिद्विनाशाख्येन भवता। स भावो नष्टो नाम। किन्तहि (१) स्वभाव
एवास्य भावस्य स एकक्षणवस्थानशीलः। येन स भावो नष्टो नाम। अन्यथा
स्वयमतत्त्वभावत्वेन्यसन्निधानेप्यनाशात्।

यदि नाशो नाम न किञ्चित्। कथन्तहि दानीमहेतुको नाशो भवतीत्युच्यते
भवद्भिः। यस्य हि स्वभाव एव नास्ति तस्य किमहेतुकः सहेतुको वेति चिन्त्या। १८४b
भावस्य नाश इति व्यतिरेको वा कथं।

नश्यन्तित्यादिना परिहरति। भावो नश्यन् परापेक्षः। परं विनाशहेतुं
नापेक्षत इति कृत्वा। न ज्ञापनायेत्यपरापेक्षत्वज्ञापनाय। सा नाशावस्थास्माभिर-
हेतुयुक्ता। तस्या नाशावस्थायाश्चेतसा विकल्पाबुद्ध्या भावाद् भेदं व्यतिरेक-
मारोप्य (१)

एतदुक्तम्भवति (१) अहेतुको भावस्य विनाशो भवतीति सहेतुकोस्य विनाशो
न भवतीत्यर्थः।

नेत्यादिना व्याचष्टे। न भावो जातः सन्नपरस्माद् विनाशहेतोर्नाशं प्रति-
लभते। किं कारणं (१) तथाभूतस्यैव नश्यत्स्वभावस्यैव स्वयं सत्ताहेतोरेव
जातेष्टपत्तेः। इति हेतोरपरमन्यम्विनाशहेतुत्वेन कल्पितमपेक्षत इत्यपरापेक्षः।
तथाभूतश्चासौ धर्मश्च विनाशाख्यः। अपरापेक्षधर्मस्तस्य प्रतिषेधार्थं।
सहेतुकविनाशप्रतिषेधार्थमिति यावत्। तत्त्वभावज्ञापनेनेति भावस्य विनश्य-
त्स्वभावज्ञापनेन। स्वभाव एव तथोच्यत इत्यनेन सम्बन्धः। तथोच्यत इत्यहेतु-
कोस्य विनाशो भवतीत्युच्यते। कदाचित्तन्मात्रजिज्ञासायां। भावस्यान्यस्मात्
किम्विनाशो भवति न चेत्येतावन्मात्रजिज्ञासायां। केन प्रकारेणोच्यते। धर्मिणः
सकाशाद् अर्थान्तरमिव विनाशाख्यं धर्मं चेतसा बुद्ध्या विभज्यास्य भावस्य
विनाश इति विभागं कृत्वा। तदेतद् यथोक्तेन^३ प्रकारेणाभावादव्यतिरिक्त-

विभज्य तन्मात्रजिज्ञा(सा)यां स्वभाव एव तथोच्यते । तदेतत् मन्दबुद्धयः क्वचि^३-
त्तथावर्शनात् घोषमात्रविप्रलब्धा नाशं गुणं तस्य च^१ भावमारोप्य सहेतुकमहेतुकं
वा । अप्रतिष्ठिततत्त्वया भावचिन्तयात्मानमाकुलयन्ति ।

स्वतोपि भावंऽभावस्य विकल्पश्चेदयं समः ।

नन्वपरभावित्वेपि विनाशस्य स्वत एव भावस्य भवतोयं तत्त्वान्यत्त्व विकल्प-
स्तुल्यः । तदा किमर्थान्तरभावे भावो न दृश्यते^४ऽनर्थान्तरत्वेपि तदेव तद् भवति ।
तन्न किञ्चिदस्य जातमिति कथं विनष्टो नाम ।

नन्वत्र ।

न तस्य किञ्चिद् भवति न भवत्येव केवलम् ॥२८०॥

नाशित्वन्तत्त्वतो व्यवस्थापितमपि मन्दमनसो नाशं गुणं धर्मं समारोप्यात्मान-
माकुलयन्तीत्यनेन सम्बन्धः ।

कस्मात् पुनस्त एवमाकुलयन्तीतित्याह । क्वचिदित्यादि । राज्ञः पुरुष
इत्यादौ व्यतिरेकविभक्तिप्रयोगे तथादर्शनात् । सम्बन्धिर्नोविभागदर्शनात् । इहापि
भावस्य नाशो भवतीत्यनेन घोषणामात्रेण विप्रलब्धाः । भावस्य व्यतिरिक्तं
नाशं गुणं धर्मं समारोप्य । तस्य च यथा कल्पितस्य गुणस्य भावं सत्तां समा-
रोप्य । तं नाशाख्यं गुणं सहेतुकमहेतुकम्वा दर्शनभेदेन समारोप्य भावचिन्तया
वस्तुचिन्तया । किंभूतया (१) अप्रतिष्ठिततत्त्वया । अप्रतिष्ठिततत्त्वं यस्यां
चिन्तायां । तयात्मानमाकुलयन्ति ।

स्व^५तोपीत्यादिना पराभिप्रायमाशङ्कते । यस्यापि स्वयमेवाहेतुको नाशो
भवति । तस्यापि स्वतोप्यभावस्य विनाशस्य भावेऽङ्गीक्रियमाणे । अयन्तत्त्वान्यत्त्व-
लक्षणो विकल्पश्चेतसः ।

नन्वित्यादिना व्याचष्टे । न परभावित्वमपरभावित्वमहेतुकत्वेपीत्यर्थः । भाव-
स्य वस्तुनो यो नाशस्तस्य स्वत एव भवतः । अयन्तत्त्वान्यत्त्वविकल्प^६स्तुल्यः । (१)

किमर्थान्तरनाशो भावादुत भाव एवेति । तत्र यद्यर्थान्तरस्तथा किमर्थ-
न्तरस्य नाशस्य भावे सत्तायाम्भावो न दृश्यते । अथानर्थान्तरं विनाशस्तदान-
र्थान्तरत्वेपि तदेव घटादिकमेव तन्नाशाख्यमभवति । तत्तस्मात् किञ्चिदस्य
पदार्थस्य जातमिति कथं विनष्टो नाम ।

नन्वित्यादिना परिहरति । अत्र प्रस्तावे । उक्तं (१) किमुक्तं (१) न तस्य
185a भावस्य किञ्चिद् व्यतिरिक्तम्वा नाशाख्यं धर्मरूपमभवति । कथन्ताहि विनाशी
भाव इत्याह । न भवत्येव केवलमित्युक्तं प्राक् ।

इत्युक्तं (१) न ह्ययं विनाशोऽन्यो वा कश्चिद् भवतीत्याह । किन्तर्हि (१) स एव भावो न भवतीति । यदि हि कस्यचिद् भावं ब्रूयान्न भावोनेन निवर्तितः स्यात् (१) तथा भावनिवृत्तौ प्रस्तुतायामप्रस्तुतमेवोक्तं स्यात् । न हि कस्यचिद् भावेन भावो न भूतो नाम । तदा न भूतो यदि स्वयन्न भवेत् । न भवतीति च प्रसज्य

एतदेव स्फुटयन्नाह । न हीत्यादि । न ह्ययमहेतुकविनाशवादी भावस्य स्वहेतोर्निष्पन्नस्य कश्चिद् भावरूपोऽभावरूपो वा विनाशोऽन्यो वा स्थित्यन्यथा-त्वादिको धर्मो भवतीत्याह । किन्तर्हि स एव भावो न भवतीति भावनिवृत्ति-मात्रमाह । तेनायमर्थः (१) प्रथमे क्षणे भावोऽभूतो भवति । द्वितीये क्षणे तस्य न भावो भवति नाभावो वा । नापि स्वरसहानिर्वा भवति । केवलं स्वयमेव निवर्तते ।

यदि पुनर्नाशाभिधानेन कस्यचिद्धर्मस्य भावमुत्पादं ब्रूयान्न भावोनेन वादिना निवर्तितः स्यात् । भावनिवृत्तिर्न कथितेति यावत् । तथा च भावनिवृत्तौ प्रस्तु-तायामर्थान्तरस्यान्यस्य^३ विधानादप्रस्तुतमेवोक्तं स्यात् । किं कारणं (१) न हि कस्यचिद् विनाशाख्यस्याभावस्य भावनिवृत्तिरूपस्य वा भावेनोत्पादेन भावः पदार्थो न भूतो नाम । येन तद्विधानेन भावस्य स्वनिवृत्तिः स्यात् ।

एतदुक्तम्भवति । यथा भावस्य विज्ञानभावे भावो न निवर्तते केवलन्त-द्विज्ञानन्तत्सम्बन्धि स्यात् । तथा भावस्य निवृत्तिर्भवतीत्यभ्युपगमे स एव निवृ-त्त्याख्यो धर्मस्तत्सम्बन्धी स्यान्न तु भावो निवर्ततेति कथमस्य निवृत्तिः स्यात् । तस्मात्तदा स भावो न भूतो निवृत्तो यदि स्वयं न भवेत् ।

तेन यदुच्यते । नन्वभवनमपि यदि भावस्य न भवति । तदाऽविनाशित्वं । अथ भवति । तदिभन्नम्वा स्यादभिन्नम्वाऽनयोश्च पक्षयोर्भावस्य सर्वदा दर्शनं स्यादविनाशात् । तस्मान्नाभावस्य विनाशः (१) कथन्तर्हि भावः सर्वदा न प्र-तीयते प्रमाणाभावादिति (१)

तदपास्तं । दृश्यस्य हि सत्तायाः प्रमाणविषयत्वेन व्याप्तत्वात् । तदभावा-दभावः । भावे वावश्यं प्रमाणविषयत्वमिति कथमप्रतिपत्तिः । अथादृश्यरूपतायास्य भावस्तदा तर्हि दृश्यरूपताया निवृत्तिः । सा च भावाद्भिन्नाऽभिन्ना वा (१) अनयोश्च पक्षयोर्भावस्य दर्शनं स्यादिति दोषस्तदवस्थ एव । तस्माद् भावस्या-भवनमपि न भवति । नाप्यविनाशित्वदोषः । स्वरूपेण निवृत्तेः ।

ननु भावनिवृत्तेर्नीरूपत्वेन रूपिणो भावादन्यस्त्वमिति चेत् ।

ननु यस्य रूपमेव न विद्यते तस्य कथमन्यत्वं । तत्किमेकत्वमस्तु । तदपि नास्त्यरूपत्वात् । तस्माद् भावेन सहास्यास्तत्त्वान्यस्त्वनिषेधमात्रं क्रियते । शशवि-षाणवत् ।

प्रतिषेध एष न पर्युदासः। अथेहापि कस्यचिद् भावे न प्रतिषेधपर्युदासयो-
रूपभेदः स्याद् (१) उभयत्र विधेः प्राधान्याद् (१) एवं वा प्रतिषेधात् कस्यचित्
पर्युदासोपि क्वचिन्न स्याद्। यदि हि किञ्चिन्निवर्त्तत तदा तद्व्यतिरेकि संस्पृ-
श्येत। तत्पर्युदासेन। तच्च नास्ति सर्वत्र निवृत्तिर्भवतीत्युक्ते कस्यचिद् भावस्यैव
प्रतीतेः। तेषां च तेनार्थान्तरभावः एवोक्तः स्यात्। न तयोः परस्परं विवेकोऽ-
विवेके च न पर्युदासः। तदेवं व्यतिरेकाभावादन्वयोपि न स्यात् (१) तस्यैक-

नत्वेवमपि कथं द्वितीयक्षणे भावो न भवतीतीष्यते (१) यतो यदि द्वितीय-
क्षणे भावस्तदा कथन्तत्र नास्तीतीष्यते विरोधात्। अथ नास्ति तदा कथं भावो
नास्तीत्युच्यतेऽसत्त्वादिति।

तदयुक्तं। यतः प्रथमेपि क्षणे भावो भवतीति लोकेभिधीयते। तत्र च यदि
भावः कथम्भवतीत्युच्यते। तस्मात् सर्वत्र बुद्धिस्थमेव भावं कृत्वा विधिप्रतिषेध-
व्यवहार इति यत्किञ्चिदेतत्।

तस्मात् स्थितमेतत् (१) तदा स भावो न भूतो यदि स्वयं न भवेदिति।
185b ननु स्वयम्भावो न भवतीत्यनेनापि वाक्येन स्वयमेवाभावो भावस्य भवती-
त्युच्यते। तदा च स एव दोष इत्यत आह। न भवतीति चेत्पादि। चशब्दो यस्मा
दर्थः। यस्माद् भावो न भवतीति च प्रसज्यप्रतिषेध एषः। न पर्युदासः। यत्र-
प्रसक्तस्य निवृत्तिमात्रमेव क्रियते न वस्त्वंशस्य संस्पर्शः स प्रसज्यप्रतिषेधः।
यत्र त्वेकनिषेधेनान्यविधानं स पर्युदासः। अन्यथेहापि प्रसज्यप्रतिषेधेपि कस्यचिद्-
स्तुनो भावे। विधाने सति। न प्रतिषेधपर्युदासयो रूपभेदः स्वभावभेदः स्यात्।
प्रसज्यप्रतिषेधः प्रतिषेधशब्देनोक्तः। किं कारणम् (१) उभयत्रापि प्रसज्ये पर्युदासे
च। विधेः प्राधान्यात्।

यदि च प्रसज्यप्रतिषेधेपि विधिस्तदा प्रतिषेध एव नास्ति। एवं चाप्रति-
षेधात् कस्यचित् पर्युदासोपि न स्यात् क्वचित्। किं कारणम्। यदि हि कि-
ञ्चिद्वस्तु कुतश्चिन्नवर्त्तत। तदा तद्व्यतिरेकि। निवर्त्तमानाद् वस्तुनो व्यतिरेकि
संस्पृश्येत। तत्पर्युदासेन निवर्त्त्यमानपर्युदासेन। यथाऽब्राह्मणमानयेति ब्राह्मण-
पर्युदासेन क्षत्रियादेः संस्पर्शात् (१) तच्च कस्यचिन्निवर्त्तनमेव नास्ति। किं कारणं
(१) सर्वत्र कस्यचिन्नवृत्तिर्भवतीत्युक्तेपि न भावव्यवच्छेदः कस्यचित् प्रतीयते-
ऽपि तु निवृत्तिशब्देनापि कस्यचिद् भावस्यैव प्रतीतेः। न चानेन वादिना भावस्य
निवृत्तिं ब्रुवाणेनापि निवृत्तिर्नोक्ता किन्त्वर्थान्तरभाव एवोक्तः स्यात्। तथा
च यस्य पर्युदासेन यद्विविक्तमुच्यते न तयोः परस्परविवेकः सिद्धः। असति च
विवेके न पर्युदासः।⁴ तदन्यविवेकेनान्योपादनलक्षणत्वात् पर्युदासस्य। तदेवं

स्वभावावस्थितिलक्षणत्वात् । तत्स्थितिश्च तदन्यव्यतिरेके सति स्यात् । स च नास्तीत्य^७प्रवृत्तिनिवृत्तिकं जगत् स्यात् । तस्माद् यस्य नाशो (?शो) भवती- 38a
त्युच्यते । स स्वयमेव न भवतीत्युक्तं स्यात् । न वै घोषसाम्याद् विषयान्तरदृष्टो विधिः सर्वत्र योजनामर्हति । न हि गर्दभ इति नामकरणाद् बालेयधर्मा मनुष्येपि योज्याः । तथा न चैत्रस्य पुत्रो भवतीत्यत्र दृष्टो विधिर्विनाशोपि विरोधात् । एवं चाभिधानेपि प्रयोजनमावेदितमेव (१) अतः (१)

भावे ह्ये^१ष विकल्पः स्याद्विधेर्व्यस्त्वनुरोधतः ॥

यथोक्तेन प्रकारेण व्यतिरेकाभावादन्वयोपि न स्यात् । अन्वयः कस्यचिदर्थस्यानु-
गमो विधानन्तर्गत् स्यादित्यर्थः । किं कारणं (१) तस्यान्वयस्यैकस्वभावस्थितिल-
क्षणत्वात् । तत्स्थितिश्चैकस्वभावस्थितिश्च तस्मादन्यस्य व्यतिरेके परिहारे सति
स्यात् । स च तदन्यव्यतिरेको^६ नास्ति त्वन्मतेन । इति एवं शब्दादप्रवृत्तिनि-
वृत्तिकं जगत् स्यात् । शाब्दस्य विधिप्रतिषेधव्यवहारस्याभावः स्यात् । न चैव-
मित्यवश्यं कस्यचिद् व्यवच्छेदमात्रं शब्दवाच्यमभ्युपगन्तव्यं ।

यतश्चैवन्तस्माद् यस्य भावस्य नाशो भवतीत्युच्यते स स्वयमेव न भवती-
त्युक्तं स्यात् (१) न पुनरस्य धर्मान्तरं किञ्चिन्नाशो नाम विधीयते । चैत्रस्य
पुत्र इत्यत्र यथा^६ वास्तवो भेदस्तथा भावस्य नाश इत्यत्रापि व्यतिरेकविभक्तेस्तु-
ल्यत्वादित्यत आह । नेत्यादि । न वै घोषमात्रेण चैत्रस्य पुत्र इत्यनेन शब्देन
साम्याद् विषयान्तरदृष्टो विधिः । चैत्रस्य पुत्र इत्यत्र दृष्टोविधिर्वैस्तवो यः स
सर्वत्र भावस्य नाश इत्यत्रापि योजनामर्हति (१) शब्दप्रवृत्तिमात्रेण वस्तुयोजनाया
अयोगात् ।

एतदेव न हीत्या^७दिना ग्राह । कस्यचित् पुरुषस्य गर्दभ इति नामकरणात् 186a
बालेयधर्मा गर्दभस्य धर्मा मनुष्येपि न हि योज्याः । तथा न चैत्रस्य पुत्रो भवती-
त्यत्र वाक्ये दृष्टो विधिरर्थान्तरस्य पुत्रस्य विधानं दृष्टमिति नाशोपि योज्यः ।
भावस्य नाशो भवतीत्यत्रापि भावाद् व्यतिरेको नाशो विधेयः । किं कारणम् (१)
विरोधात् । नाशस्याभावरूपत्वादभावस्य भवन^१विरोधादित्युक्तं ।

यदि नाशो नार्थान्तरं कस्माद् भावस्य नाशो भवतीत्येवमभिधीयत इति (१)
अत आह । एवं चेत्यादि । भावस्य नाश इत्यभिधानेपि प्रयोजनमावेदित-
मेव । “अर्थान्तरमिव धर्मिणो धर्मं चेतसाविभज्य तन्मात्रजिज्ञासायां स्वभाव
एव तथोच्यत”^१ इत्यादिना निवेदितत्वात् ।

तस्मादभावस्याकिञ्चित्त्वात् तत्त्वान्यस्वविकल्पो न तुल्यः^२ । अतो भावे

भावोऽवश्यं भवन्तगणेशते (१) स च स्वभाव एव । निः(ः)स्वभावस्य क्वचिद् व्यापारे समावेशा(? श) भावाद् (१) व्यापार इति हि तथाभूतस्वभावोत्पत्तिः (१) सा निःस्वभावस्य कथं स्यात् । कथमिदानीं भवत्यभावः शशविषाण-मित्यादिव्यवहारः । न वै शशविषाणं किञ्चिद् भवतीत्युच्यते । अपि त्वेवमस्य न भवतीति भावप्रति^२षेध एव क्रियते ।

अपि च व्यवहृत्तरि एतदेवं व्यापारवदिव समारोप्यादर्शयन्ति प्रकरणेन केन चित् । न तु तत्तथा (१) सर्वार्थं (? वि) वेचनं हि तत्र तत्त्वमन्यत्त्वं न

वस्तुनो भवने एष तत्त्वान्यत्त्वविकल्पः स्यात् । किं कारणम् (१) भवनस्य विधे-र्वस्तुनुरोधतः ।

नन्वतिशयोत्पत्तादपि स एव तस्यातिशय उत्पन्न इति कथं नष्टो नाम (१) तेन नायं तदवस्थो नष्टो नाम । येन स्वयं न भवति । तेन नष्टो नार्थान्तरोत्पा-दावित्युक्तं । न ह्यतिशयोत्पत्त्या स्वयं न भूतो नाम (१) अभावस्य सर्वातिश-योपाख्या निवृ^४त्त्या सर्वभावधर्मविवेकलक्षणत्वात् । भावस्य चोत्पत्तिसमावेशल-क्षणत्वात् ।

भाव इत्यादिना व्याचष्टे । भावो भवनमुत्पाद इति यावत् । सौम्यम्भवन्त-मपेक्षते । भवितारमपेक्षते (१) भवितारमन्तरेण भवनस्याभावात् । स च भावः व्यापारे स्वभाव एव वस्त्वेव । किं कारणं (१) निः^३स्वभावस्य क्वचिद् भव-तीत्यादिके समावेशाभावात् । सम्बन्धाभावात् । न च व्यापारो नामार्थान्तरं । किन्तु व्यापार इति हि यथाभूतस्वभावोत्पत्तिविशिष्टस्वभावोत्पत्तिः (१) सा चोत्पत्तिर्निःस्वभावस्य नाशस्य कथं स्यात् ।

यदि निःस्वभावस्य नास्ति व्यापारसमावेशः कथमिदानीम्भवत्यभावः शश-विषाणमित्यादिव्यवहारः श^४शविषाणमभावो भवतीति भवनलक्षणेन व्यापारेण व्यवहार इत्यर्थः । आदिशब्दाद् वन्ध्यासुतोऽभावो भवतीति परिग्रहः ।

नेत्यादिना परिहरति । न वै शशविषाणं किञ्चिदभावोन्यद्वा भवतीति विधि-नोच्यते । अपि त्वेवमिति शशविषाणमभावो भवतीत्यनेन वाक्येनास्येति शश-विषाणस्याभावो भवति (१) भावो न भवतीति भावप्रति^२षेध एव क्रियते । अपि च व्यवहृत्तरि पुष्पाः । एतच्छशविषाणादिकमेवमभावो भवतीति व्यापारवदिव समारोप्यादर्शयन्ति । केनचित् प्रकरणेन । किं शशविषाणादिकमभावो भवति न भवतीति प्रस्तावसमाश्रयेण । न तु तच्छशविषाणादिकं व्यवहारमात्रेण तथा व्यापारयुक्तमभवति । यस्मात् सर्वार्थविवेचनं सर्वार्थस्वभाव^७विरहस्तत्र शशवि-षाणादौ तत्त्वं । न त्वसतः कस्यचिद् भवनादेः समावेशः ।

कस्यचित् समावेशः। न खल्वेवं विनाशो वस्तुनि तद्भावाद्(१) असावपि यवि वक्तृभिरेवं व्याप्येत न तु स्वयं तथा। तदा न किञ्चित् न भवतीतीष्टमेव तस्मात्^३ स्वयं भवन् स्वभावो विकल्पद्वयं नातिवर्त्तते तत्त्वमन्यस्त्वमिति।

च. पुद्गल-चिन्ता

अतत्त्वमेव स्वभावस्यान्यस्त्वमिति। न हि रूपरसयोरप्यन्यदेव परम्(?) स्परमन्यत्वं। स्वभावाप्रतिबन्धोऽन्यस्त्वमिति चेत्(१) कोयं प्रतिबन्धो नाम येन स च न स्यान्नान्यश्च(१) अजन्मेति चेत् सर्वकार्यकारणानां परस्परमवाच्यता स्यात्^४ (१) तथा च सर्वः सर्वस्य कथंचिदुपयोगीति न कश्चिद्वन्यः स्यात्। एवं चावाच्य-

सहेतुकोपि विनाश एवम्भविष्यतीति चेदाह। नेत्यादि। एवं शशविषाणवत् सर्वार्थविरहलक्षणो विनाशः परेष्टः। किं कारणम् (१) वस्तुनि तस्य विनाशस्य भावादुत्पत्तेः। यश्च भवति स कथमभावो विरोधात्।

186b

यदि पुनरसावपि विनाशो निःस्वभाव एव केवलं^७ वक्तृभिरेवम्भवतीति व्यापारवानिव व्याप्यते। न तु स्वयन्तथाभवनधर्मा नीरूपत्वादस्य। तद्वैवमिष्यमाणेऽभावो भवतीत्यपि बुवाणेन। न किञ्चिद् भवतीतीष्टमेव। क्रियाप्रतिषेधमाश्रित्वादस्य वाक्यस्य। तस्मात् स्वयमनध्यारोपितेनाकारेण क्वचिद् वस्तुनि भवन् स्वभावो विकल्पद्वयं नातिवर्त्तते तत्त्वमन्यत्वं चेति प्रकारान्तराभावात् ०॥ (२८०)

रूपादित्कन्धस्वभावः पुद्गलो न भव^८त्यय च रूपादिभ्यो नान्यः। तस्म तत्त्वान्यत्त्वमतिवर्त्तत एव स्वभाव इति चेत्।

तन्न (१) यस्मादतत्त्वमेवान्तत्त्वभावत्वमेव स्वभावस्यान्यस्त्वमिति।

यदि पुद्गलोपि न स्कन्धस्वभावस्तदा स्कन्धेभ्योन्य एव। यतो न हि प्रसिद्धान्यत्वयो रूपरसयोरप्यन्यदेव परस्परमन्यत्वं (१) किन्त्वतत्त्वभावत्वमेवान्यत्त्वन्तच्च पुद्गलेप्यस्तीति सोपि स्कन्धेभ्योन्य एवेष्टव्यः।

नन्वतत्त्वभावत्वेऽपि परस्परं स्वभावाप्रतिबन्धोऽन्यस्त्वमिति चेत्। स च प्रतिबन्धः पुद्गलस्य स्कन्धेष्वस्ति ततो तत्त्वभावत्वेऽपि नान्यत्वं स्कन्धेभ्यः पुद्गलस्येति।

कोयमित्यादिना प्रतिषेधति। कोयं प्रतिबन्धो नाम पुद्गलस्य स्कन्धेषु येन प्रतिबन्धेन। स च न स्यादिति स्कन्धस्वभावाच्च पुद्गलो न स्यात्। नान्यस्वभावश्च स्कन्धेभ्यः। अन्यः स्वभावोऽस्येति विग्रहः।

स्कन्धेभ्यः पुद्गलस्य जन्म तदेव जन्म प्रतिबन्ध इति चेत्।

तेत्यपि कार्यकारणभाव एव शब्दान्तरेणोक्तः स्थान्नार्थभेदः। स्वभावाननुगम-
त्वमन्यत्वं ब्रूमः। न स्वभाववतां परस्परमस्त्येवेत्यन्यत्वमेव। न च तज्जन्मलक्षणात्
स्वभावप्रतिबन्धावन्यः प्रतिबन्धो नामानायतस्य व्यभिचारविरोधात् ततो धर्म-
भेदाच्च।

अन्यत्वं ज्ञानकृतः प्रतिबन्ध इति चेत् (१)

स्यावेत्तु (१) यत्प्रतिपत्तिनान्तरीयकं यज्ज्ञानं तद्गतौ नियमेन तत्प्रतिभा-
सात् तदतद्रूपमप्यवाच्यमिति

न (१) तस्य निःस्वभावत्वात्। स्वयं स एव वेति भि (१) हि तस्य स्वभावो
यः प्रतिभाति। अतस्त्वभावत्वेस्य तद्वत्प्रतिभासप्रसंगात्। अप्रतिभासमानस्य च

एवं सति कार्यत्वात् स्कन्धेभ्यः पुद्गलस्य तत्त्वान्यत्वेनाव्याच्यत्वमिष्टं। तथा
च सति सर्वकारणानाम्परस्परमवाच्यता स्यात्। तथा चेति कार्यत्वादवाच्यत्वे।
सर्वः सर्वस्य कथंचिदिति साक्षात् पारस्पर्येण चोपयोगीति सर्वत्र कार्यकारणभावा-
त् न च कश्चित् कुतश्चिदवन्यः स्यात्। एवं चानन्तरोक्तेनाव्याच्यतालक्षणेनाव्याच्य-
तेत्यपि ब्रुवता कार्यकारणभाव एव शब्दान्तरेणोक्तः स्थान्नार्थभेदः कश्चित्।
अन्यत्वन्तु न निषिद्धमेव। यस्मात् स्वभावयोः परस्परमनुगमनमभिधीमन्-
मन्यत्वम्ब्रूमः। स च स्वभावाननुगमः स्वभाववतां सर्वपदार्थानामस्त्येवेति पर-
स्परमन्यत्वमेव। न चान्यः प्रतिबन्धः पुद्गलस्य स्कन्धेषु। यस्मात् हि जन्म-
लक्षणाज्जन्मस्वभावात् स्वभावप्रतिबन्धावन्यः^५ प्रतिबन्धो नाम। किं कारणम् (१)
अनाद्यक्षस्य तदुत्पत्त्या तत्राप्रतिबन्धस्य। तेन सह यो व्यभिचारस्तस्याविरोधात्।
ततोप्रतिबन्धात् पुद्गलस्य स्थान्धेभ्योन्यत्वं। धर्मभेदाच्चान्यत्वं। तथा ह्यवाच्यत्वं
पुद्गलस्य धर्मः स्कन्धानान्तु परस्परमवाच्यत्वमिति धर्मभेदः।

यद्यपि न जन्मकृतः प्रतिबन्धस्तथापि पुद्गलस्य स्कन्धेषु ज्ञानकृतः प्रतिबन्ध
इति चेत्।

स्यादित्यादि^६नैतदेव व्याचष्टे। यस्य रूपादेः प्रतिपत्तिर्यत्प्रतिपत्तिस्तया
नान्तरीयकमविनाभावि यज्ज्ञानं यस्य पुद्गलस्य ज्ञानं। तद्गताविति रूपादिगतौ
नियमेन तस्य पुद्गलस्य प्रतिभासनात्। ज्ञानकृतः प्रतिबन्धस्तथा हि रूपशब्दादि-
ग्रहणेनैव पुद्गलग्रहणमिष्यते। चक्षुरादिविज्ञानविज्ञेयत्वात् पुद्गलस्येति। तेन
१४७२ ज्ञानकृतात् प्रतिबन्धात्। तत्पुद्गलस्य स्वस्तु स्कन्धेभ्योन्यत्वेनाव्याच्यमतद्रूप-
मप्यस्कन्धस्वभावमपि।

नेत्यादिना प्रतिषेधति। न पुद्गलस्य रूपादिप्रतिपत्तिनान्तरीयकं ज्ञानं। किं

बुद्ध्यस्याभावाव^६बुद्ध्य^(१)त्वेपि न तद्वृषं ज्ञानमिति कस्य किमायत्ता प्रतीतिः । न च यद् यदायत्तप्रतीतिकं तस्य स्वभावप्रतिभास एव नश्यति (१) प्रकाशायत्त-प्रतीतीनामिव नीलादीनां । का वा तस्य प्रत्यासत्तिस्तत्र यत् तस्मिन्ननात्मरूपे प्रतीयमाने स स्वयं प्रत्युपतिष्ठते ।

अतिप्रसंगो ह्येवं स्यात् प्रतीयमानस्य तदुपादानस्य^७ तदुपादनतेति चेत् । कोय- 38b
मुपादानार्थः । न कार्यकारणभावो न ह्यायगमावभ्युपगमे वा न कार्यकारणे ऽन्यो
न्यप्रतीतिप्रत्युपस्थापने । प्रतीतेरेव (१) तन्मान्तरीयकता प्रत्यासत्तिरिति चत् (१)

कारणं (१) तस्य पुद्गलस्य रूपादिस्वभावमपहाय निःस्वभावत्वात् स्वयं । यस्मान्
स एव हि तस्य स्वभावो यो रूपादिरूपः प्रतिभाति ।

अथारूपादिस्वभावः पुद्गलः । तदाऽरूपादिस्वभावत्वेऽस्य पुद्गलस्यातद्वृष-
रूपादिवत् पृथक्प्रतिभावप्रसङ्गात् । न च प्रतिभासते ततो नास्त्येव पुद्गलः ।
यतो बुद्ध्यस्याप्रतिभासमानस्य चाभावात् । अथाबुद्ध्यः पुद्गल इष्यते (१) तदा
अबुद्ध्यत्वेपि पुद्गलस्येष्ट्यमाणे न तद्वृषं ज्ञानन्न पुद्गलाकारं ज्ञानमिति कस्य
किमायत्ता प्रतीतिः । न रूपादिज्ञानान्तरीयकं पुद्गलज्ञानमित्यर्थः । तथा च न
ज्ञानकृतः प्रतिबन्ध इति भावः^८ ।

रूपाद्यायत्तप्रतीतिवादेव पृथक् पुद्गलो न प्रतिभासत इति चेद् (१)

आह । न चेत्पादि । यद् वस्तु यदायत्तप्रतीतिकं यत्प्रतिबद्धोपलम्भनस्तस्य
स्वभावप्रतिभास एव न च नश्यतीति सम्बन्धः । किमिवेत्याह । प्रकाशेत्पादि ।
यथा नीलादीनामालोकप्रतिबद्धज्ञानानामालोके प्रतिभासमानेपि स्वप्रतिभासो न
नश्यति । आलोकव्यतिरेकेण तेषां प्र^९तिभासनात् । तद्वत् पुद्गलस्यापि स्यात् ॥

अपि च का वा तस्य पुद्गलस्य प्रत्यासत्तिः सम्बन्धस्तत्र स्कन्धे । यदिति
येन प्रत्यासत्तिकारणेन तस्मिन्स्कन्धेऽनात्मरूपेऽपुद्गलस्वभावे प्रतिभासमाने स्वय-
मप्रत्युपतिष्ठते । आत्मानं ग्राहयतीति यावत् ।

अतिप्रसंगो ह्येवं स्यात् । अप्रतिबद्धे प्रतिभासमाने यदि नियमेन पुद्गलः
प्रतिभासेत । तदा यस्य कस्यचि^{१०}त्प्रतिभासनेन्योप्यत्यन्तासम्बन्धः प्रतीयत
इत्यर्थः । प्रतीयमानस्य पुद्गलस्य तदुपादानतारूपाद्युपादानतप्रत्यासत्तिरिति
चेत् (१) कोयमुपादानार्थः । न तावत् पुद्गलस्य रूपादीनाञ्च यथाक्रमञ्चकार्य-
कारणभावः । तस्यानभ्युपगमात् । कार्यकारणभावाभ्युपगमे वा न रूपादिदर्शने
नियमेन पुद्गलस्य दर्शनं । किं कारणं (१) यतो^{११} न कार्यकारणे । अन्योन्य-
प्रतीतिप्रत्युपस्थापने । यथा कार्यात् कारणप्रतीतिस्तथा न कारणात् कार्यप्रती-

ननु सैवासति प्रतिबन्धे न युक्तेत्युच्यते । नाकार्यकारणयोः कश्चित् प्रतिबन्ध इति चोक्तं । यत्प्रतिपत्तिनान्तरीयकं यज्ज्ञानमित्यपि तज्ज्ञाने सति स्यात् । न हि यो विज्ञाने स्वरूपासंसर्गिणि न भासते । तस्य किञ्चिज्ज्ञानं । तदभावान्न सिध्यति । अवाच्यतालक्षणमर्थरूपस्य । तद्भवता वस्तु(तः) तत्त्वान्यत्त्वभाजा भवितव्यं ।

यस्य तु विनश्य(इय)तो भावस्य न किञ्चिद् भवति । तेन (१)

न भावां भवतीत्युक्तमभावां भवतीत्यपि ॥२ (२८१)

यदप्ययं भावस्याभावो भवतीत्याह । तदपि भावो न भवतीत्येवोक्तं भवति । एवं हि स निर्वर्तितो भवति । प्रतिषेधे विधेरसम्भवात् । तत एवास्य विनाशो न कश्चिद्धेतुः । तथा हि (१)

तिर्भवतीत्यर्थः । न पुद्गलस्य रूपादिनान्तरीयकता किन्तु पुद्गलस्य या प्रतीतिस्तस्याः । तन्नान्तरीयकता रूपादिनान्तरीयकता ।

सैव प्रत्यासत्तिरिति चेत् ।

ननु सैव प्रतीतेस्तन्नान्तरीयकता । रूपादिषु पुद्गलस्यासति प्रतिबन्धे न युक्तेत्युच्यते ।

अकार्यकारणयोरपि पुद्गलरूपाद्योः प्रतिबन्धो भविष्यतीति (१)

अत आह । अकार्यकारणयोर्न कश्चिद् वास्तवः प्रतिबन्ध इत्यसकृदुक्तं यत्प्रतिपत्तिनान्तरीयकं यज्ज्ञानमित्यपि यदुच्यते । तज्ज्ञाने रूपादिविवेके । पुद्गलज्ञाने सति स्यात् । तच्च नास्ति । यतो यः पुद्गले विज्ञाने स्वरूपेण न प्रतिभासते स्वरूपासंसर्गिणान्यासंसर्गेणेत्यर्थः । तस्य किञ्चिज्ज्ञानं न ह्रीति सम्बन्धः । तदभावाद् यथोक्तज्ञानाभावावर्थरूपस्य पुद्गलाख्यस्यावाच्यतालक्षणं न सिध्यति ।

187b

तदिति तस्माद् वस्तुतः परमार्थतः क्वचिद् भवता केनचिदर्थेन तत्र तत्त्वान्यत्त्वभाजा भवितव्यं । वस्तुनो गत्यन्तराभावात् । यस्य तु क्षणिकवादिनो विनश्यतो भावस्य न किञ्चिद् भवति केवलं स भावः स्वयमेव न भवतीति मतं । तेनाभावो भवतीत्यपि ब्रुवता न भावो भवतीति प्रतिषेधमात्रमेवोक्तं न कस्यचिद् विधानं । ततो नाभावाप्रति क्षणिकवादिनस्तत्त्वान्यत्वविकल्पस्यावतारोस्तीति मन्यते ।

यदपीत्यादिना व्याचष्टे । यदप्ययं क्षणिकवादी भावस्याभावो भवतीति विधिसंस्पर्शनेव शब्देनाह । तदपि भावो न भवतीत्येवोक्तं भवति । एवं हि स भावो निर्वर्तितो भवति यदि किञ्चिन्न विधीयते । किं कारणं (१) प्रतिषेधे भावमात्रव्यवच्छेदे विधेरसम्भवात् ।

यतश्च विनश्यतो भावस्य न कश्चिद् वस्तुधर्मो भवति । तत एवास्य भावस्य विनाशो न कश्चिद्धेतुः । तथा हि विनश्यता भावेनापेक्षेत परो विनाशहेतुः । यदि

अपेक्षते परः कार्यं यदि विद्येत किञ्चन ।

यदकिञ्चित्करं वस्तु किं केनचिदपेक्ष्यते ॥ (२८२)

सति हि कार्ये कारकं भवति । न च नश्यतो भावस्य किञ्चित् कार्यमित्युक्तं । तस्माद् यो नाम नाशहेतुः स भावे न किञ्चित् करोतीति^३ अकिञ्चित्करोनपेक्षणीयः (१) कथमनुत्पन्नातिशयः । तदवस्थ एव भावः कथं नष्टो नाम ।

तस्मान्नाभावे कस्यचिद् भावोपक्षेपोऽन्यस्य (१)

एतेनाहेतुकत्वेपि ह्यभूत्वा नाशभावतः ।

सत्तानाशित्वदोषस्य प्रत्याख्यातं प्रसञ्जनं ॥ (२८३)

योपि मन्यते (१) अहेतुकेपि विनाशोऽभूत्वास्य भावात् सत्ताऽनित्यत्वं च दुर्निवारम् (१) अभूत्वा भवन्नाहेतुको भवतीत्यपि विशद्वत्त्वमिति । सोप्यनेनैव

नेन भावस्य कार्यं कर्तव्यम्विद्येत किञ्चन । न तु किञ्चित् कार्यमस्ति । तस्मादकिञ्चित्करम्वि^३नाशकारणं । यच्चाकिञ्चित्करम्वस्तु । तान्किं केनचिदपेक्ष्यते । नैवापेक्ष्यते ।

सतीत्यादिना व्याचष्टे । सति हि कर्तव्यं कारकमभवति । न च नश्यतो भावस्य किञ्चित् कार्यमित्युक्तं । तस्माद् यो नाम कश्चिन्नाशहेतुः स भावे न किञ्चित् करोतीत्यकिञ्चित्करो नापेक्षणीयो विनाशहेतुः ।

तत्कथमित्यादि परः । यदि विनश्यतो नातिशयः कश्चिदुत्पद्यते । कथं^४ मिदानीमनुत्पन्नातिशयः । अनुत्पन्नोतिशयोत्येति विग्रहः । तदवस्थ एव पूर्वरूपावस्थ एव भावो विनष्टो नाम ।

नन्वित्यादि सिद्धा न्त वा दी । विनाशहेतोः सकाशाद् भावस्यातिशयोत्पत्तावप्यङ्गीक्रियमाणायां स एव तस्यातिशयो नाशाख्यः । उत्पन्न इति स भावः कथं नष्टो नाम । न ह्यन्यभावेन्यस्य नाशः । यत एवस्तेन कारणेनाय^५भावस्तदवस्थो न नष्टो नाम । किन्तु येन यस्मात् स्वयं न भवति तेन नष्टो नार्थान्तरस्य नाशाख्यस्योत्पादादित्यनन्तरमेवोक्तं । यतो न हि नाशाख्यस्यातिशयस्योत्पत्त्या भावः स्वयं न भूतो नाम । किं कारणम् (१) अभावस्य सर्वे येतिशयाः । सामर्थ्यलक्षणाः । याश्चोपाख्याः व्यपदेशास्तेषां निवृत्त्या । सर्वसामर्थ्यव्यपदेशनिवृत्त्येत्यर्थः । सर्वस्य भावधर्मस्य भवनरूपस्य धर्मस्य यो विवेको विरहस्तल्लक्षणत्वात् । भावस्य चोत्पत्तिसमावेशलक्षणत्वात् । यस्माद् भवतीति भाव उच्यते । तेनोत्पत्तियोगी भावः । यतश्चैवन्तस्मान्नाभावे भावस्य विनाशे कस्यचिदवस्थस्य भावो भवनन्तस्योपक्षेपः । न कस्यचिद् भवनमित्यर्थः ।

प्रत्याख्यातः। कस्यचिद् भावागभ्युपगमात् ॥

यथा केवाञ्चिदेष्टः प्रतिधो जन्मिका(?)नां तथा ।

नाशस्वभावो भावानां नानुत्पत्तिगतां यदि ॥ (२८४)

अथ स्याद् (१) भवतु नाम नाशः स्वभाव एष भावानां य इमे क्षण-
स्थितिधर्माणः। स तूत्पत्तिमतामेव भविष्यति (१) न हि स्वभाव इति सर्वः
सर्वस्य स्वभापो भवति प्रतिघात्मतावत् ।

सत्यमेव तथापि ॥

स्वभावनियमाद्धेतोः स्वभावनियमः फले ।

नानित्ये रूपभेदोस्ति भेदकानामभावतः ॥२८५॥

188a

एतेनेति स्वभावप्रतिपादनेन । अहेतुकत्वेपि नाशस्याङ्गीक्रियमाणे स नाशः
प्रथमगभूत्वा भवतीत्येवमभूत्वा नाशस्य भावतः कारणात् तस्य नाशस्याङ्कुरादिवत्
सत्ता स्यात् । नाशित्वं चेति । सत्तानाशित्वदोषस्थ यत् प्रसञ्जनन्तत्प्रत्याख्यात-
मेतेनैव ।

योपीत्यादिना व्याचष्टे । अहेतुकेपि नाशस्य नाशस्याभूत्वा भावात् सत्ता-
नित्यत्वं च द्युनिवारं । अभूत्वा भवन्नहेतुको भवतीत्यपि विरुद्धं कावाचित्वास्याहेतु-
त्वविरोधात् । सोपि दोषोपन्यासोऽनेनैव विनाशस्य नीरूपत्वप्रतिपादनेन
प्रत्याख्यातः । किं कारणं (१) विनाशकाले कस्यचिद् धर्मस्य भावानभ्युपगमात् ।

यथा तुल्ये वस्तुत्वे केवाञ्चिदेव जन्मिनामुत्पत्तिमतां प्रतिधो नाम स्वदेशे
परस्योत्पत्तिविवक्षलक्षण इष्टो न सर्वेषां । तथा भावानामुत्पत्तिमतामेव नाश-
स्वभावो भवतु (१) न त्वनुत्पत्तिमतामाकाशादीनां । तथा च “यत् सत्तत्क्ष-
णिक”मित्येतद् व्यभिचारीति ।

अथेत्यादिना व्याचष्टे । भवतु नाम । स्वभाव एष भावानां (१) कोरा
स्वभाव इत्याह । य इमे क्षणस्थितिधर्माणः । क्षणस्थितिधर्मो येषामिति विग्रहः ।
स तु क्षणस्थितिधर्मस्वभाव उत्पत्तिमतामेव भावानामभविष्यति । न त्वनुत्पत्ति-
मतामाकाशादीनां ।

यस्मान्न हि स्वभाव इत्येव कृत्वा सर्वः सर्वस्य स्वभावो भवति । प्रतिघात्म-
तावत् । यथा प्रतिघात्मता वस्तुस्वभावत्वेपि न सर्वस्य भवति तद्वदित्यर्थः ।

सत्यमित्याचार्यः । सर्वः सर्वस्य स्वभावो न भवतीति सत्यमेतत् । तथाप्ययं
सप्रतिषेधस्य जनकोऽयं नेति स्वभावनियमाद्धेतोः स्वभावनियमः फलेऽयं प्रति-
षेधोऽयं नेति । नानित्ये तु नानित्यत्वविषये कृतकानां रूपभेदोस्ति येन कस्यचिन्न-

न वै प्रतिषोऽन्यो वा स्वभावोऽकस्मात् प्रतिनियमवान् । यादृशी तु स्वहेतोः शक्तिस्थितिः । तादृशं फलं भवतीति हेतुस्वभावनियमात् फलस्वभावनियमः ।

आकस्मिक^७त्वेऽप्यस्योक्ते दोषः प्रतिधात्मता हेतुस्वभावप्रतिनियमवन्न नश्य- ३१८
रजननप्रतिनियतस्वभावं भावं पश्यामो येन तज्जन्मा तथा स्यान्नान्यः (१) सर्वा-
कारजन्मनां विनाशदर्शनात् ।

मन्विमप्यनिश्चेयमेव सर्वाकारजन्मानो नश्यन्तीति । तासामनिःशेषदर्श-
नात् । विधिब्रह्मकृतयो हि सामग्र्यो दृश्यन्ते । तत्र काचित् स्यादपि याऽनश्य-

श्वरः स्वभावः स्यान्नान्यस्य (१) किं कारणम् (१) अनित्यस्वभावस्य भेदकानां
हेतूनामभावतः । सर्वोपाश्विनश्वरस्वभावस्य जननादित्यावत् ।

ननु नाशस्वभावो भावानान्नानुत्पत्तिमतां यदीति चोद्यं प्रकृतं । न च त-
न्नामित्ये रूपबोधोस्ति भेदकानामभावत इत्ययम्परिहारो युक्तः । न ह्याकाशादीनां
स्वहेतुकृतो विनश्वरस्वभावोऽनुत्पत्तिमत्त्वात् । तत्कथं सत्यमित्याद्युक्तमिति ।

एवमन्यते (१) यथा सत्त्वं व्यभिचार्युक्तन्तथा कृतकोपि कश्चिन्नश्वरः
कश्चिन्नेत्याशङ्कते । तेनादावेव कृतकत्वस्य व्यभिचारत्वावत् परिहर्तुं सत्यमि-
त्याद्युक्तमित्यदोषः ।

नेत्यादिना व्याचष्टे । अन्य इति सनिदर्शनादिकः । अकस्मादिति हेतुमन्तरेण
निर्णयमवान् । क्वचित् स्यात् क्वचिन्नेति । यादृशी तु प्रतिनियतविषया ।
प्रतिधादिधर्मजनकस्य हेतोः शक्तिस्थितिः । शक्तिनियमस्तादृशं हेतुशक्त्य-
नुरूपं फलम्भयतीति कृत्वा हेतुस्वभावनियमात् फलस्वभावनियम इष्टः ।
आकस्मिकत्वे तु निर्हेतुकत्वस्य फलस्वभावनियमस्योक्तो दोषः । देशकालप्रकृति-
निवमो न युज्यत इति ।^७ तस्मात् प्रतिघातात्मताया हेतुस्तस्य स्वभावस्तस्य १३८५
प्रतिनियमवत् । न नश्यरजननप्रतिनियतस्वभावं हेतुभूतम्भावस्य पश्यामः ।
कश्चिदेव नश्यरं जनयेन्न सर्वमित्येवं नश्यरजनने प्रतिनियतः स्वभावो यस्य
भाष्येति विग्रहः । येन हेतुप्रतिनियमेन । तज्जन्मा विनश्वरजननाद्धेतोर्जन्म
यस्य रा तथा स्यान्नश्वरः स्यान्नान्यो यस्तद्विलक्षणहेतुजन्मेति । किं कारणं (१)
सर्वाकारजन्मनां नाशदर्शनात् । सर्वाकारेभ्यो हेतुभ्यो जन्म येषामिति विग्रहः ।

मन्वित्यादि परः । सर्वाकारेभ्यो हेतुभ्यो जन्म येषामभावानन्ते नश्यन्ती-
तीवमप्यनिश्चेयमेव । किं कारणं (१) तासां हेतुसामग्रीणामवर्गदर्शनैरनिःशेष-
दर्शनात् साकल्येनादर्शनात् । कस्याश्चित् सामग्र्या नश्यरजनिकाया^८ दर्शनाद-
दृष्टा अपि तज्जातीयतया तथाभूता मिश्रयन्त इति चेद् (१)

रास्मानं जनयेत् ।

न (१) ज्ञेयाधिकारा^१द्ये कदाचित् क्वचित् केनचिज्ज्ञाताः सन्तो न ज्ञायन्ते । तेषां सत्तानुबन्धी नाश इति ब्रूमः (१) त एव कृतका अनित्याः साध्यन्ते । न ह्ययं संभवोस्ति । यत्ते ज्ञानजननस्वभावाः पुनरनष्टा न जनयेयुरपेक्षेरन्वा परं । तज्ज्ञाननस्वभावस्य निष्पत्तेः (१) न च तेषु । न (१) यत्केषु कस्यचित् कदाचित् ज्ञानं निवर्त्तत । न चैवंभूतं किंचिदस्ति । सर्वस्य केनचित् कदाचिज्ज्ञातात् । ज्ञानमात्रार्थक्रियायामप्यसामर्थ्याद् वस्तुवेव न स्यात् (१) तथा हि । तल्लक्षणं वस्त्विति

आह विचित्रेत्यादि । विचित्रा शक्तिर्यासामिति विग्रहः । सामग्र्यो दूश्यन्ते । तत्र विचित्रशक्तिषु सामग्रीषु गध्ये काचित् सामग्री स्यादपि या भावमनङ्गरास्मानं जनयेत् ।

नेत्यादिना परिहरति । अयं च परिहारो नाशस्वभावो भायानां नानुत्पत्तिमतां । यदीत्यत्रापि चो^२द्ये द्रष्टव्यः साधारणत्वात् । नायन्दोषः (१) कस्मात् (१) ज्ञेयाधिकारात् ।

एतदेव स्पष्टयन्नाह । ये कदाचित् काले क्वचित् देशे केनचित् पुरुषेणार्था ज्ञाताः सन्तः पुनर्न ज्ञायन्ते तेषां सत्तानानुबन्धी नाश इति ब्रूमः । ये चाज्ञाताः सन्तो ज्ञायन्ते ज्ञाता वा पुनर्न ज्ञायन्ते (१) त एव कृतका अनित्यास्साध्यन्ते । अनेन च कृतकत्वस्य क्षणिकत्वेन व्याप्तिः सत्त्वादि^३त्यनेन निश्चीयत इत्युक्तम्भवति ।

ननु च यद्यपि ते ज्ञातास्सन्तो न ज्ञायन्ते तथापि कथन्तेगामनित्यत्वमिति (१)

अत आह । यस्मान् ह्यस्ति सम्भवो यत् ते ज्ञानजननस्वभावाः पूर्वम्पुनरनष्टास्तस्मिन्नेव स्वभावे स्थिता न जनयेयुः ।

सहकार्यभावाच्च जनयन्तीति चेद् (१)

आह । अपेक्षेरन्वापरं । न ह्यस्य सम्भवोस्तीति सम्बन्धः । किं कारणं (१) तज्ज्ञाननस्वभावस्य निष्पन्नत्वात् ।

अथ स्यात् (१) तेष्वनपेक्षेष्वपि कस्यचित् कदाचिज्ज्ञानमभविष्यतीति (१)

अत आह । न च तेषु नैव तेषु ज्ञानजननस्वभावेषु व्यवस्थितेषु सहकार्यनपेक्षेषु कस्यचित् पुंसः । कदाचित् काले किंचिज्ज्ञानं निवर्त्तत । सर्वस्य सर्वदा स्वविषयाणि ज्ञानानि जनयेयुः । न चैवं । कदाचित् ज्ञानदर्शनात् । ततश्च ज्ञानमजनय^४न्तो जनकस्वभावात् प्रच्युता इति गम्यते ।

यस्तद्वांज्ञेयं कृतकमकृतकम्वा तन्नैवम्भविष्यतीति (१)

अत आह । नैत्यादि । न चैवंभूतमज्ञेयं किंचिदस्ति । किं कारणं (१) सर्वस्यार्थस्य केनचित्पुरुषेण कदाचिज्ज्ञानात् । अथ तज्ज्ञानमपि न जनयेत् । तदा

वक्ष्यामः । तस्य च विनाशाध्यभिचारात्मसत्तानुबन्धी ॥

प्रत्याख्येयाऽत एवैषां सम्बन्धस्यापि नित्यता ।

अत एव च यथोक्ताद् वस्तुमात्रानुबन्धाद् विनाशस्य शब्दवत् सम्बन्धनित्यतापि प्रत्याख्येया ॥

(च) कुमारिलमत-निरासः

(क) अपौरुषेयत्वे दोषाः

या च शब्दशक्तियोग्यताख्या प्रतिपत्त्यन्याश्रयो जै मि नी यै वं ण्यंते सार्थान्तरमेव न भवति । तथा हि (१) योग्यतेति रूपातिशय एव भावानामित्यावेदितं प्राक् ।

अस्तु वार्थान्तरं । तथापि ॥

सम्बन्धदोषैः प्रागुक्तैः शब्दशक्तिश्च दूषिता ॥ (२८६)

उक्तो हि सम्बन्धान्तरवादेऽनेकप्रकारो दोषः । तेनैव सा शब्दशक्तिर्दूषितेति न पुनरुच्यते । अपि च ।

ज्ञानमात्रार्थक्रियायामप्यसामर्थ्यं तत्सामर्थ्यरहितम्बन्धत्वेन न स्यात् ।^१ तथा हि १८९२ तल्लक्षणमर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणम्बन्धस्त्विति वक्ष्यामः । तस्य चार्थक्रियासमर्थस्य वस्तुनः क्रमेणार्थक्रियां कुर्वतो विनाशाध्यभिचारावहेतुत्वाच्च विनाशस्य सत्तानुबन्धी विनाशः सिद्धः । अत एवानन्तरोवतात् सर्वभावानां क्षणिकत्वसाधनाच्छब्दार्थयोस्सम्बन्धस्यापि नित्यता प्रत्याख्येया । दूष्या ।

(ने)त्यादिना व्याचष्टे । अत एव यथोक्ताद् विनाशस्य वस्तुमात्रानुबन्धात् । शब्दवद् (१) यथा शब्दस्य नित्यता प्रतिक्षिप्ता तद्वत् सम्बन्धस्यापि नित्यता प्रत्याख्येया ।

एवन्तावत् सम्बन्धं व्यतिरिक्तमभ्युपगम्य दोष उक्तोऽप्युनाऽव्यतिरिक्त एव सम्बन्धो न युज्यत इति (१)

आह । या च शब्दशक्तियोग्यताख्या योग्यतासंज्ञितार्थप्रतिपत्त्याश्रयो जै मि नी यै वं ण्यंते । सा योग्यताशब्दार्थान्तरमेव न भवति । तथा हि भावानां स्वभावातिशय एव विवक्षितार्थक्रियासमर्थो योग्यतेत्यावेदितं प्राक् । “समर्थं हि रूपं शब्दस्य योग्यते” त्यादिना ।

तेन शब्दस्यानित्यत्वे योग्यताया अप्यनित्यत्वमव्यतिरेकादिति भावः ।

नाऽपौरुषेयमित्येव यथार्थज्ञानसाधनं ।

दृष्टोऽन्यथापि बह्व्यादेरदुष्टः पुरुषागसा ॥ (२८७)

भवन्तु नामापौरुषेया वैदिकाः शब्दास्तथापि । सम्भाव्यमेवैषामयथार्थज्ञानहेतुत्वं । न हि पुरुषदोषोपधानादेवार्थेषु ज्ञानविभ्रमः । तद्वहितानामपि प्रदीपादीनां नीलोत्पलादिषु विपक्षज्ञानजननात् । तस्मिन्नेव शब्दाः संस्कारनिरपेक्षाः प्रकृत्या नार्थेषु प्रतिभानहेतवः स्युः (१) स्वभावविशेषाद् बह्व्यादिवत् । वितथव्यक्तयश्च नियमेन । नियमकारणाभावादयुक्तमिति चेद् (१) अवितथव्यक्तिनियमे किं कारणं । तस्माद् यथार्थव्यक्तिनियमश्च । प्रकृत्याऽन्यथाऽर्थव्यक्ति-

अस्तु वा शब्दादर्थान्तरं योग्यता । तथापि शब्दशक्तिश्च दूषिता वेदितव्या । तैः (१) सम्बन्धदोषैः प्रागुक्तैः ।

उक्तो ह्रीत्यादिना व्याचष्टे । सम्बन्धः सम्बन्धिभ्योर्था^३न्तरमित्येवम्वादेशेकप्रकारो दोष उक्तः ।

“सम्बन्धिनामनित्यत्वान्न सम्बन्धेऽस्ति नित्यता” इत्यादिना । तेनैव प्रागुक्तेन दोषेण शब्दशक्तितरपि सम्बन्धरूपेण कल्पिता दूषितेति कृत्वा न पुनः पृथगुच्यते दोषः ।

तदेवं नापौरुषेयो वेदः ।

भवतु नामापौरुषेयस्तथापि न तस्य सत्यार्थता निश्चेतुं शक्या । यस्मादपौरुषेयमित्येव कृत्वा न वैदिकम्यन्नं यथार्थज्ञानसाधनं । अधिपरीतार्थज्ञानहेतुः । यस्मात् पुरुषागसा पुरुषदोषेणाबुद्धौ बह्व्यादिना (१) आदिशब्दाज्ज्योत्स्नादिः (१) अन्यथापि बुद्धौ वितथज्ञानहेतुर्दुष्ट इत्यर्थः ।

अवश्यित्यादिना व्याचष्टे । भवन्तु नामापौरुषेया वैदिकाः शब्दास्तथापि सम्भाव्यमेवैषां वैदिकानां शब्दानामयथार्थज्ञानहेतुत्वं । यतो न हि पुरुषदोषोपधानादेव । पुरुषदोषे रागादिभिरुपधानात् । संस्कारादेव । अर्थेषु ज्ञाप्येषु ज्ञापकानां शब्दानां ज्ञानविभ्रमो ज्ञानविपर्यासः । प्रकृत्यापि मिथ्याज्ञानजननस्य सम्भाव्यत्वात् । यस्मात् तद्वहितानामपि पुरुषदोषोपधानरहितानामपि प्रदीपादीनाम्वितथार्थज्ञानजननात् । आदिशब्दाज्ज्योत्स्नादीनां (१) कुत्र (१) नीलोत्पलादिषु । तथा हि रात्रौ प्रदीपो नीलोत्पले रक्तप्रतिभासज्ञानहेतुः । ज्योत्स्नापीते वस्त्रे शुक्लज्ञानहेतुः । तदिति तस्माद्विमे वैदिकाः शब्दाः पुरुषसंस्कारनिरपेक्षाः स्युरिति सम्बन्धः प्रकृत्या च स्वभावेन स्वार्थेषु प्रतीतिहेतवो ज्ञानहेतवः स्युः ।

189b किं कारणं (१) स्वभावविशेषात् स्वरूपविशेषात् । किमिव (१) बह्व्यादिवत् ।

नियमः किन्न कल्प्यते (१) अथवा बह्व्यादिवदेवा^१र्थेषुभयज्ञानहेतुत्वं स्यात् । न ह्यपौरुषेया अपि बह्व्यादय एकत्र यथार्थज्ञानहेतवोपि सर्वत्र तथा भवन्ति । तथा शब्दानामप्यपौरुषेयत्वेऽप्युभयं स्यात् ।

भवतु बह्व्यादीनां कृतकत्वाद् यथाप्रत्ययमन्यत्रान्यथात्वं । न पुनर्नित्येषु शब्देष्वेतदस्ति ।

नन्वेवंविधः तत्राप्यस्त्येव धर्मः (१) तेषामपि संकेतबलादन्य^२व्यावृत्तेः । ३९b
कार्यजननस्वभावस्थितावेषां समयावेरपेक्षणीयस्याभावात् । ततः प्रतीतिरर्थेषु सर्वस्य सर्वदा स्यात् । न चास्ति । तस्मान्न शब्दाः स्थितस्वभावा इति ।

अपि च ।

वितथव्यक्तयश्च स्युनियमेन । वितथा व्यक्तयोर्यप्रतिपत्तयो येभ्यः शब्देभ्य इति विग्रहः । वितथव्यक्तय एव सदा वैदिकाः शब्दा इत्यस्य नियमस्य कारणं नास्ति (१) ततो नियमकारणाभावाद् वितथव्यक्तय एव वैदिकाः शब्दा इत्येतत् कल्पन-मयुक्तमिति चेत् । तवापि मी मां स क स्यावितथज्ञानहेतवो वैदिकाः शब्दा इत्य-स्मिन्नवितथव्यक्तनियमे किं कारणं (१) नैव किञ्चित् । तस्मात् त्वन्मतेन यथार्थव्यक्तनियमत्वात् प्रकृत्या स्वभावेनायथार्थव्यक्तनियमः किन्न कल्प्यते ।

अथवा यथा बह्व्यादयो घटादिषु नीलोत्पलादिषु चार्थेषु यथायोगं सत्यासत्य-ज्ञानहेतवस्तथा वैदिकानां शब्दानामर्थेषु मिथ्येतज्ञानहेतुत्वेनोभयज्ञानहेतुत्वं स्यात् । यस्मान्न ह्यपौरुषेया अपि बह्व्यादयो वनदवचन्द्रालोकादिरूपाः । एकत्र^३ घटादौ दिवा यथार्थज्ञानहेतवोपि सन्तः सर्वत्र नीलोत्पलादावपि रात्रौ । तथा भवन्ति यथार्थज्ञानहेतवो भवन्ति । तथा वैदिकानां शब्दानामप्यपौरुषेयत्वेऽप्युभयं स्यात् । यथार्थार्थार्थज्ञानहेतुत्वं स्यात् ।

भवत्वित्यादि परः । बह्व्यादीनां कृतकत्वात् कारणाद् यथाप्रत्ययं यस्य यद्भ्रान्तिकारणं । तद्वशादन्यत्र नीलोत्पलादौ । अन्यथात्वं वितथज्ञान^४हेतुत्वं न पुनर्नित्येषु शब्देष्वेतत् सहकारिप्रत्ययबलेन मिथ्याज्ञानहेतुत्वमस्ति । नित्यानां सहकारिबलेनान्यथा प्रवृत्त्यसम्भवात् ।

नन्वित्यादि सिद्धा त्त वा दी । एवंविध इति सहकारिबलेनार्थेभ्यन्यथा परिवृत्तिलक्षणोस्त्येव धर्मः (१) तत्रापि वैदिकेऽपि शब्देषु । किं कारणं (१) तेषामपि वैदिकानां संकेतबलादन्यथावृत्तेः पुरुषेच्छानुविधायि^५संकेतबले-नान्यथा प्रतीतिजननावित्यर्थः ।

अथ संकेतबलान्न तेषामर्थेषु परावृत्तिरिष्यते । किन्तु नित्यत्वात् स्वभावत एव स्वविषयज्ञानजननस्वभावा वैदिकाः शब्दाः । तदा कार्यस्य स्वविषयज्ञानस्य

न ज्ञानहेतुतैव स्यात् तस्मिन्नकृतके मते ।

नित्येभ्यो वस्तुसामर्थ्यान्न हि जन्मास्ति कस्यचित् ॥^{१०} (२८८)

यद्यकृतकः शब्दो न तस्मादर्थेषु प्रतीतिरेव स्यात् प्रतीतिजन्मेतरकालयोस्तुल्यरूपस्य प्रतीतिर्जन्मनि सामर्थ्यसंभावनाऽयोगात् । एवमयञ्जनको नैवमिति विवे(त्र)नीयस्य रूपभेदस्याभावात् । न यादृशोस्याजनकस्तादृश एव जनको युक्तोऽन्यापेक्षापि निषिद्धैव । तस्मान्न नित्यानां क्वचिज्ज्ञानजननसामर्थ्यं । कदाचिदजनने नित्यमजननप्रसंगात् । कार्यसातत्यादर्शनाच्च (१) न ते कथं विकर्तार इत्युक्तं प्राक् ।

यो जननस्वभावस्तत्र स्थितौ चैषां वैदिकानां शब्दानां समवादेः (१) आदिशब्दादन्यस्यापि करणव्यापारादेरपेक्षणीयस्याभावात् कारणात् । ततो वैदिकाच्छब्दात्प्रतीतिर्ज्ञानमर्थेषु सर्वस्य पुंसः सर्वदा स्यात् । न चास्ति सर्वस्य सर्वदार्थप्रतीतिः । तस्मान्न वैदिकाः शब्दा अर्थप्रतीतिप्रतिष्ठितस्वभावाः किन्तु समवादिकमपेक्षन्त एवेति । तेपि मिथ्याज्ञानस्य हेतव इति तदवस्थो दोषः ।

अपि च (१) तस्मिन् शब्देऽकृतके मते दृष्टे सति न ज्ञानहेतुतैव स्यात् । यस्मान्न हि नित्येभ्यो वस्तुसामर्थ्यात् स्वरूपोपधानसामर्थ्येन जन्मास्ति कस्यचित् । ज्ञानस्यान्यस्य वा (१)

यद्यकृतक इत्यादिना व्याचष्टे । यद्यकृतकशब्दो वैदिकस्ततोर्थेषु प्रतीतिरेव न स्यात् । किं कारणं (१) प्रतीतीत्यादि । इतरवज्जन्माजन्म च इतरव्येति विग्रहः । तयोः कालो प्रतीतिजन्मेतरकालयोस्तुल्यरूपस्य नित्यत्वादेकरूपास्य प्रतीतिर्जन्मनि सामर्थ्यसंभावनाऽयोगात् । प्रतीतेरजन्मकाले यत्तस्य जनकं रूपन्तस्मिन्नेव स्वभावे स्थितस्य जनकत्वविरोधात् । किं कारणम् (१) एवमनेन रूपेणायं नित्याभिमतो जनको नैवमनेन रूपेणाजनक इत्येवं धिक्चेक्षनीयस्य पृथग् व्यवस्थाप्यस्य रूपभेदस्य स्वभावभेदस्याभावात् । नित्यस्य सर्वदैकरूपात्वात् ।

एकस्वभावोपि पूर्वमजनकः पश्चाज्जनको भविष्यतीति चेद् (१)

आह चेत्यादि । अस्य^१ नित्यस्याजनको यादृशः स्वभावस्तादृश एव जनको न युक्तः । एकरूपत्वात् । सहकारिणमधिकं प्राप्य पश्चाज्जनयतीत्यादि मिथ्या । यतोऽन्यापेक्षापि सहकार्यपेक्षापि नित्यस्य निषिद्धैव प्राक् ।

यत एवन्तस्मादित्यानां शब्दानां क्वचिदर्थेषु पुरुषे ज्ञानजननसामर्थ्यं । किं कारणं (१) कदाचिज्ज्ञानस्याजनने सति पश्चादपि तत्स्वभावत्वात्तत्त्वमजननप्रसङ्गात् ।^२

अथ माभूदेष्ट दोष इति नित्यं स्वकार्यं कुर्वन्त्येवेतीष्यते ।

या अप्येता नित्याभिमतेष्वाकाशादिषु प्र^३तिपत्तयस्ता अपि न तत्स्वभाव-
भाविन्यः (१) तथा हि (१)

विकल्पवासनोद्भूताः समारोपितगोचराः ।

जायन्ते बुद्ध्यस्तत्र केवलं नार्थगोचराः (१ २८९)

स्वलक्षणविषया हि बुद्धिर्नियमेन तद्योग्यतोपस्थानानुविधायिनीति । तस्मिन्
सत्यस्याः कारणे योग्यता भवत्येव । तच्च हि नित्यानां पदार्थानां स्वलक्षणे
कस्यचित् ज्ञानं स्यात् (१) सर्वस्य सर्वदा स्यात् ।^१ कार्यं विशेषा हि व्यक्तयः
कथंचित् क्वचिदुपयुज्यमानास्तदुपजननयोग्यतातिशयप्रतिलभहेतुं वस्तुविशेषमपे-
क्षन्त इति युक्तं । तथाऽकार्यविशेषो नित्यो भावः केनचिद् गृह्यमाणोत्तका-
रणापेक्षो यदि ग्रहणमस्य जनयेत् युक्तं यत्तेनैव गृह्येत । तच्च स्थितस्वभावत्वान्न

तदपि नास्ति । स्वविषयज्ञानकार्यस्य सातत्यादर्शनाच्च । न ते शब्दाः
कथंचित् केनचित् प्रकारेण कर्तार इत्येव चोक्तं प्राक् ।

स्यादेतत् (१) नित्येभ्योप्याकाशादिभ्यो बुद्ध्यो भवन्त्येव कस्यचित् कदा-
चिदिनि (१)

अत आह । या अप्येता नित्याभिमतेष्वाकाशादिषु प्रतिपत्तयो बुद्ध्यो भवि-
ष्यन्तीतीष्यते । ता अपि^२ न तत्स्वभावभाविन्यो नाकाशादिस्वभावायत्तजन्मानः ।
नित्यानां क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात् ।

किम्पुनरुतातौ तासां निमित्तमिति (१)

आह । न हीत्यादि । अनादिः समानजातीयो यो विकल्पस्तेनाहिता या
बासना शक्तिस्तत उद्भूता उत्पन्ना । यथागमं समारोपितो य आकाशाद्याकार-
स्तद्गोचरास्तत्प्रतिभासिन्य एव केवलं गताः । तत्र^४ बाह्यत्वेन कल्पितेष्वकाशादिषु
जायन्ते । न तु ता बुद्ध्यर्थगोचरा नाकाशादिस्वलक्षणविषयाः ।

स्वलक्षणेत्यादिना व्याचष्टे । स्वलक्षणविषया हि बुद्धिर्नियमेन तस्य स्वलक्षण-
स्य योग्यता सामर्थ्यन्तस्थोपस्थानं सन्निधानन्तबनुविधायिनी तद्भाव एव भावि-
नीति कृत्वा । अस्या बुद्ध्यैतत् कारणं स्वलक्षणं योग्यं समर्थन्तस्मिन् कारणे योग्ये सति
सा^५ बुद्धिर्भवत्येव । तदेवं न्याये स्थिते यदि नित्यानां पदार्थानां स्वलक्षणे कस्यचित्
पुंसो ज्ञानं स्यात् । तदा नित्यं कारणस्य सन्निधात् सर्वस्य पुंसः सर्वदा स्यात् ।

नापि सहकार्यपेक्षया नित्यानां कस्यचित् कदाचिज्ज्ञानजननन्तथा हि कार्यो
जन्यः सहकारिभिर्विशेषो यासां व्यक्तीनान्ता हि व्यक्तयः कथंचिद्देशकालावस्था-
नियमेन क्वचित् कार्ये उप^६युज्यमाना हेतुत्वं प्रतिपद्यमानास्तस्य कार्यस्योपजनने

सम्भवतीति ।

सर्वेण समं वा गृह्येत ।^१ न वा केनचिदिति । सन् केनचिद् दृष्टो न नित्यः कश्चिदतीन्द्रियः स्यात् । न चैतदस्ति । तस्मादर्थसामर्थ्यानिपेक्षाः समारोपित-
गोचराः । आन्तरमेवोपादानं विकल्पवासनाप्रबोधमाश्रित्य बाह्यार्थशून्या भ्रान्त्य
एवाकाशादिषु सर्वस्य संभवन्तीति । तस्मान्नापरवृत्तिधर्माणः शब्दाः । (१)

तत्त्वे वा । कुत एतदवितथं^२ प्रतीतय एवेति । न हि “अग्निहिंस्य भेषज”
मित्यादिषु शीतप्रतिघातसामर्थ्यं लोफप्रसिद्धमग्नेः ग्या (?ज्ञा) प्यत इति सर्वं
तथा भवति (१) लोकस्य स्वेच्छाकृतसंकेतानुव्यवहारात् (१) किमयं लोकः

योग्यो योतिशय आत्मभूतस्तस्य प्रलम्भे हेतुस्त्वस्तुविशेषं सहकारिणमिति यावत् ।
तथेत्यनित्यत्ववत् । नित्यो भावो कार्यविशेषो नाधेगातिगयः केनचित् पुंसा
गृह्यमाणस्तत्कारणापेक्षः ग्रहणसहकारिकारणापेक्षो यदि ग्रहणमस्य पुरो जनयेत् ।
190b युक्तं यत्ते^३नैव पुंसा गृह्येत नान्येन सहकारिप्रतिनियमात् । तच्च सहकार्यपेक्षया
जननं नित्यस्य न सम्भवति । किं कारण (१) स्थितस्वभावत्वाद् । नित्यस्य
सहकारिणा नाधेयातिशयत्वादिति यावत् ।

ततश्च नित्य जननस्वभावे स्थितत्वात् सर्वेण पुंसा सममेककालं गृह्येताथ
सर्वेणाजनकत्वान्न गृह्येत । तदा स एवास्या स्वभाव इति न वा केनचित् पुरुषेण
कदाचिद् गृह्येत । इति हेतोस्तन् विद्यमानो नित्यो भावो यदि केनचित् योगि-
नापि बृष्टस्तदा न कश्चिन्नित्योऽतीन्द्रियः स्यात्सर्गेणामवश्यं केनचिद् दर्शनात् ।
तथा चासौ नित्यं सर्वपुरुषाणामिन्द्रियग्राह्य एव स्यात् सर्वपुरुषप्रति ज्ञानजनन-
सामर्थ्याविशेषात् । न चेदं सर्वपुरुषग्राह्यत्वन्तित्यस्यास्ति । तस्मादर्थसामर्थ्यानि-
पेक्षा आकाशादिस्वलक्षणसामर्थ्यानिपेक्षकाः समारोपितगोचराः । यथागमम-
ध्यारोपिताऽकाशाद्याकारप्रतिभासिन्य इत्यर्थः । आन्तरमेवोपादानकारणमाश्रित्य
कीदृशं विकल्पवासनाप्रबोधं । आकाशादिविकल्पनानादिता । या आहिता वासना
तस्याः प्रबोधः कार्योत्पादनं प्रत्याभिमुख्यं । यत एवार्थसामर्थ्यानिपेक्षा अत एव
बाह्यार्थशून्या भ्रान्त्य एवाकाशादिषु सर्वस्य पुंसो भवन्ति ।

स्थितमेतत् (१) नास्ति नित्येभ्यः कार्योत्पाद इति । शब्दास्तु दृश्यते कदा-
चिज्ज्ञानकार्यन्तस्मान्नापरावृत्तिधर्माणः शब्दाः । एकरूपतायां अपरावृत्तिरेव धर्मो
येषामिति विग्रहः । किन्तु ज्ञानं ज्ञानं प्रत्यर्था भिन्नावृत्तय एव ।

अथ नित्यमेकरूपा एव तदा तत्त्वे वा । एक रूपत्वे वाऽभ्युपगम्यमानेऽवि-
तथार्थप्रतीतय एव वैदिकाः शब्दा इति कुत एतत् । अ^४धितथा अर्थप्रतीतयेभ्य
इति विग्रहः ।

स्वसंकेतमनुविदधदेवं प्रत्येत्याहोस्विच्छब्दस्वभावस्थितेरिति संदेहः (१) लोकेच्छ-
यापि परावर्त्यमानाः शब्दाः पुनरन्यत्रान्यथा दृश्यन्त इति। लोकप्रसिद्ध-
नुविना (धा ?) नेपि संभवत्येवैषामन्यथाभावः। तस्मात् कस्यचिदवैपरीत्यदर्शनेपि
सर्वेषां तथाभावो न सिध्यति।

(ख) कृतकत्वेऽपि दोषाः

अकृतकस्वभावत्वेऽपि ह्येषां कश्चिन्मिथ्यार्थनियतोऽपि स्यादिति स्वभावापरि-
ज्ञानात् सर्वत्र संशयः स्यात्।

स्यान्गतम् (१) "अग्निर्हिमस्य भेषज"मित्यादिवैदिकवाक्यस्यावितथत्वात्
सर्वस्यावितथत्वमिति (१)

अत आह। न हीत्यादि। न ह्यग्निर्हिमस्य भेषजं प्रतिपक्ष इत्येवमादिषु
वेदवाक्येष्वग्नेः शीतप्रतिघातसामर्थ्यम्वेदवाक्यात्। प्रागपि यथासंकेतं लोक-
प्रसिद्धं ध्याप्यत इति कृत्वा सार्धमदृष्टार्थमपि वेदवाक्यन्तथा भवति। अवित-
थम्भवति। लोकप्रसिद्धे ह्यर्थे लोकस्य संकेतानुसारेण व्यवहारो दृष्टः। ततो-
लोकस्य स्वेच्छाकृतो यः संकेतस्तेनानु पश्चाद् व्यवहारकाले व्यवहारात्। सन्देह
एव किमयं लोकः स्वसंकेतमनुविदधत्। अनुसरन्।

अग्निर्हिमस्य भेषजमित्यादिवाक्यादेवम्प्रत्येत्यग्नेः शीतापनोदसामर्थ्यमिति
निश्चिनोत्याहोस्विच्छब्दस्वभावस्थितेः शब्दस्य स्वभावेन प्रकृत्या सामर्थ्यनियमा-
देवं प्रत्येतीति। यदा च दृष्ट एवार्थं वैदिकस्य शब्दस्य स्वतोऽर्थप्रतिपादनशक्ति-
स्सन्दिग्धा तदात्यन्तपरोक्षेऽप्यर्थं नितरां सम्भाव्यत इति भावः।

नन्वनादिलोकप्रसिद्धमनुविधानेनैव वैदिकानां शब्दानामर्थवत्ता न च तत्र
सन्देहः प्रतिभासत इति (१)

अत आह। लोकेच्छया परावर्त्यमाना यथासमयमर्थेषु निवेद्यमानाः पुन- 191a
रन्यत्र देशादिपरावृत्तावन्यथेत्यर्थान्तरनिवेशेन परावर्त्यमानाः शब्दा दृश्यन्ते।
इति हेतोलोकप्रसिद्ध्यानुविधानेऽङ्गीक्रियमाणे सम्भवत्येवैषां वैदिकानां शब्दा-
नामन्यथाभावो मिथ्यात्वं। प्रसिद्धेरेवानियतत्वात्।

तस्मात् कस्यचिद् वैदिकस्य वाक्यस्या"अग्निर्हिमस्यभेषज"मित्यादिकस्यावै-
परीत्यदर्शनेऽपि सर्वेषां वेदवाक्यानान्तथाभावस्सत्यार्थत्वस्य सिध्यति।

अकृतकत्वादेव सत्यार्थत्वमिति चेद् (१)

मिथ्यात्वं कृतकेष्वेव दृष्टमित्यकृतं वचः ।

सत्त्वार्थं व्यतिरेकस्य विरोधिष्यपनाद् यदि ॥ (२९०)

40a

अथ^७ यन्मिथ्यार्थं वचनं तदखिलं कृतकमिति हेतुव्यतिरेकेण साध्यव्यतिरेकस्य व्याप्तेरन्वयत्रासम्भवादकृतकं सत्त्वार्थमिति स्याद् विनाप्यन्वयेन । यो हि येनाव्याप्तस्तत्र तद्व्यतिरेकः शङ्केतः । न च विरुद्धयोरेकत्र सम्भवोऽस्त्यसंभवे विजातीयस्य गत्यन्तराभावाद् (१) इष्टार्थसिद्धेस्तत्साधनत्वाच्च लिंगस्य । व्यर्थमन्वयदर्शनं । व्यतिरेकमात्रेणैव सिद्धे^८रिति ।

सत्यमेतद् (१) यदि विपक्षयोर्व्याप्यव्यापकभावः सिध्येत् स तु न सिद्धो

आह । अकृतकत्वभावत्वेह्येषां वैदिकानां शब्दानां मिथ्यार्थनियतोपि कश्चिच्छब्दः स्यात् । इतिहेतोः स्वभावपरिज्ञानादर्थं सत्त्वार्थोऽपि मिथ्यार्थ इत्येवं विवेकेन शब्दस्वभावानिश्चयात् सर्वत्र शब्दे संशयः स्यात् । सत्त्वार्थम्वैदिकम्वाक्यमकृतकत्वादिति प्रयोगे क्रियमाणेऽन्वयाभावान् ।

व्यतिरेकप्रयोगमाह । मिथ्यात्वमित्यादिना । मिथ्यात्वं कृतकेष्वेव दृष्टमिति हेतोरकृतकम्यचः सत्त्वार्थं यदीति सम्बन्धः । किं कारणं (१) व्यतिरेकस्य विरोधिष्यपनात् । अकृतकस्य हेतोर्यो व्यतिरेकः कृतकत्वत्तेन सत्त्वार्थत्वं यत्साध्यन्तस्य विरोधिमिथ्यात्वन्तस्य व्यापनान् । व्यतिरेकस्येति कर्त्तृरिति पण्ठी । हेतुव्यतिरेकेण कृतकत्वेन सत्त्वार्थविरोधिनो मिथ्यार्थत्वस्य व्याप्तत्वात् । वैदिके शब्देऽकृतकत्वात् कृतकत्वनिवृत्तौ मिथ्यार्थत्वनिवृत्तेः सत्त्वार्थत्वं सिध्यत्येव ।

यथेत्यादिना व्याचष्टे । यत्किञ्चिन्मिथ्यार्थम्वचः तदखिलमिच्छेत् कृतकमिति कृत्वा । हेतोरकृतकत्वस्य व्यतिरेकेण कृतकत्वेन साध्यव्यतिरेकस्य । साध्यं सत्त्वार्थत्वं तस्य व्यतिरेको मिथ्यात्वन्तस्य व्याप्तेरन्वयत्राकृतके मिथ्यार्थत्वस्यासम्भवात् कारणावकृतकं सत्त्वार्थमिति स्याद् विनाप्यन्वयेन । सत्त्वार्थम्वैदिकम्वचो कृतकत्वादित्यत्र प्रयोगे यद्व्याप्यन्वयो नास्ति । तथाप्यन्वयेन विना सिध्यत्येवेत्यर्थः । यस्माद् यो ह्यर्थो मिथ्यात्वलक्षणो येन कृतकत्वेनाव्याप्तस्तत्र मिथ्यात्वे तद्व्यतिरेकस्तस्याव्यापकस्य कृतकत्वस्य व्यतिरेको कृतकत्वलक्षणो धर्म आशङ्क्येतायमपि मिथ्यात्वे भवेदिति । तच्चेह नास्ति कृतकत्वेन मिथ्यार्थताया व्याप्तेः । न च विरुद्धेन व्याप्ते विरुद्धस्य सम्भवो यतो न च विरुद्धयोः कृतकत्वाकृतकत्वयोरेकत्र मिथ्यात्वे सम्भवोऽस्ति । तेनाकृतके सत्त्वार्थत्वं विजातीयस्य मिथ्यार्थत्वस्यासम्भवे । सत्त्वार्थमिथ्यार्थत्वाभ्यां नान्या गतिरस्तीति गत्यन्तराभावावकृतकत्वेन सत्त्वार्थं एव भवितव्यमित्यकृतकत्वाद्विष्टा-

यस्मात् ।

हेतावसम्भवेऽनुक्ते भावस्तस्यापि शङ्क्यते ।

विरुद्धानाम्पदार्थानामपि व्यापकदर्शनात् ॥ (२९१)

यदि हेतोः साध्यविपक्षोऽभावः सिध्येत् साध्यव्यतिरेकं हेतुव्यतिरेको व्याप्नुयात् । न च तत्र तस्यासंभवे प्रमाणं पश्यामः । न चाविरुद्धो विधिः प्रतिषेधसाधनो युक्तोऽतिप्रसंगात् । न चै^२कत्र दृष्टस्यान्यत्र सम्भव एव पृथग्विरुद्धसहभाविनामपि दर्शनात् । अनित्यवत् प्रयत्नानन्तरीयकेतरयोर्न च तथा-

यस्य सत्यार्थत्वलक्षणस्य सिद्धेः किमन्वयेन । तत्साधनत्वाच्च लिङ्गस्य इष्टार्थसाधनत्वाच्च लिङ्गस्य व्यर्थसम्बन्धदर्शनं । कस्माद् (१) यथोक्तविधिना व्यतिरेकसाधनेष्वैव साध्यसिद्धेरिति ।^१

191b

सत्यमेतदित्या चा र्यः । विपक्षाद्धेतोर्व्यतिरेके सिद्धे सति साध्यं सिध्येदिति सत्यमेतत् । यदि सत्यार्थताऽकृतकत्वविपक्षयोर्मिथ्यात्वकृतकत्वयोर्व्याप्यव्यापकभावः सिध्येत् । तदा कृतकत्वेन व्याप्तान्मिथ्यार्थत्वादकृतकत्वनिवर्तते । स तु व्याप्यव्यापकभावो विपक्षयोर्न सिद्धः । किं कारणं ।^१ यस्मात् मिथ्यात्वेऽकृतकत्वस्यासम्भवेऽसम्भवनिमित्तं बाधके हेतावनुक्ते सति । भावस्तत्त्वन्तस्याप्यकृतकत्वस्य मिथ्यात्वे शक्यते । अकृतकं च स्यान्मिथ्यार्थं चेति । (२६० ab)

ननु च मिथ्यात्वे कृतकत्वं दृष्टं (१) यत्र च कृतकत्वन्तत्र कथमकृतकत्वमिति (१)

अत आह । विरुद्धानामित्यादि । विरुद्धानामपि पदार्थानामेकव्यापकदर्शनात् । यथा प्रयत्ना^२प्रयत्नानन्तरीयकाणामनित्यानामेकेन कृतकत्वेन व्याप्तिः ।

यदीत्यादिना व्याचष्टे । यद्यकृतकत्वाख्यस्य हेतोस्साध्यविपक्षो मिथ्यार्थत्वेऽभावः सिध्येत्तदा साध्यस्य सत्यार्थत्वस्य व्यतिरेकं मिथ्यात्वं । हेतुव्यतिरेकः हेतोरकृतकत्वस्य व्यतिरेकः कृतकत्वाख्यो व्याप्नुयात् । न च तस्याकृतकत्वस्य तत्र मिथ्यार्थेनायामसम्भवे बाधके प्रमा^३णं पश्यामः ।

अकृतकत्वादेव वेदस्य मिथ्यार्थतायामवृत्तिरिति चेद् (१)

आह । न चेत्यादि । मिथ्यार्थत्वेनाविरुद्धस्याकृतकत्वस्य विविमिथ्यार्थताप्रतिषेधस्य साधनो युक्तः । कस्माद् (१) अतिप्रसङ्गान्त । एवं हि यस्य कस्यचिद् विधानेन यस्य कस्यचिदभावः प्रतीयेत ।

कृतके दृष्टस्य मिथ्यात्वस्याकृतके कथं वृत्तिरिति चेद् (१)

आह । न चैकत्र कृतके दृष्टस्य मिथ्यात्वस्य पु^४नरन्ध्रत्राकृतकेऽसम्भव एव

(१) किन्तु सम्भव एव । किं कारणम् (१) पृथग्विरुद्धसहभाविनाम्पृथगिति

विधस्यावर्शनादसत्त्वमेव ।

यस्मात् (१)

नासत्तासिद्धिरित्युक्तं सर्वतोनुपलम्भनात् ।

आसिद्धायामसत्तायां संदिग्धा व्यतिरेकिता ॥ (२९२)

न ह्ययं पुरुषमात्रकः सर्वं ब्रह्म समर्थो येनास्य दर्शननिवृत्त्या न तथा स्यात् । यस्य ज्ञानं ज्ञेयसत्तां न व्यभिचरति स एवं ब्रूवाणः सो (?शो) भेतादर्शान्नास्तीति । तद्विमे स्वभावदेशकालविप्रकर्षेण सन्तोनुपलक्ष्याः स्युः । तथा हि (१) कोत्यन्तपरोक्षेयं सम्बादनमितरद्वा सर्वदर्शी वचनस्याकृतकस्येतरस्य वा विभावयितुं समर्थः । प्रतिपादितं चैतत् (१) क्वचित्तथा दृष्टानामप्यर्थानां पुनः कथञ्चिदन्वयाभावो यथा क्वचिद् देशे मधुराणि निम्बफलाणि (?नि)

व्यक्तिभेदेन विरुद्धसहभाविनाम्बिरुद्धैरर्थैरेकत्र भाविनामपि दर्शनात् । अनित्यत्ववत् प्रयत्नानन्तरीयकेतरयोरित्यप्रयत्नानन्तरीयकं । अनित्यत्वं प्रयत्नानन्तरीयकत्वेन सह दृष्टमप्रयत्नानन्तरीयकत्वेन सह दृश्यते ।

यद्येवंमकृतके मिथ्यात्वस्यादर्शनादभावः स्यादिति (१)

अत आह । न च तथाविधस्येत्यकृतकस्य सतो मिथ्यात्वस्यावर्शनादसत्त्वमेव ।

यस्मात् विपक्षे हेतोरसत्तासिद्धिः सर्वतोनुपलम्भनावित्युक्तं प्राक् । ततश्चासिद्धायां विपक्षाद्धेतोरसत्तायां सन्निधविपक्षाद् व्यतिरेकिता ।

न हीत्यादिना व्याचष्टे । अयम्पुरुषमात्रक इत्यर्वाङ्गदर्शी सर्वम्बस्तु ब्रह्म समर्थो येनास्य पुंसो दर्शननिवृत्त्या न तथा स्यात् । अवृष्टो न स्यात् । यस्माद् (१) यस्य हि पुंसो ज्ञानं ज्ञेयसत्तां न व्यभिचरति । सदित्येव कृत्वा यस्य सर्वस्मिन् ज्ञ- (१) ज्ञे)ये ज्ञानं प्रवर्तते तस्य ज्ञानं ज्ञेयव्यापकं निवर्तमानं ज्ञेयमपि निवर्तयति । अतोसावदर्शनाशस्तीत्येवं ब्रूवाणः शोभेत । न सर्वम् (१) तदिति । तस्माद् 192a (१) इमे भावाः सन्तोप्यनुपलक्ष्याः अपोह्याः स्युः । कथं (१) स्वभावदेशकाल-विप्रकर्षेण । स्वभावश्च देशश्च कालश्च तैविप्रकर्षो व्यवधानमिति विग्रहः । सन्नपि कश्चिद्देशकालाभ्यां स्वभावेन च विप्रकृष्टः पिशाचादिधत् । (२९१)

ननु कालव्यवहितानामतीतानागतानामनुपलम्भादसत्त्वं युक्तमभावादेव । सत्यं

(१) केवलमतीतानागतानामिदानीमनुपलम्भेऽपि कश्चाचित् सत्त्वं भूतं कदाचिद् भविष्यतीत्यनुपलम्भाभाव इति ।

तथा हीत्यादिनैतदेव बोधयति । को ह्यसर्वदर्शी । अत्यन्तपरोक्षेयं वचनस्याकृतकस्य सम्बादनं । इतरस्य कृतकस्य वचनस्यात्यन्तपरोक्षेयं । इतरद्वेत्यसम्बादनं भावयितुं निवर्तितुं समर्थः (१) नैव । परेण कृतकस्यासम्बादनमिष्टमिति द्वयमुक्तं ।

संस्कारविशेषादामलकीफलानि च । न चेदानीमतदृशिना तानि प्रतिक्षेप्त-
(व्य)ग्नयेवेति । तस्मादकृतकं च स्यान्मिथ्यार्थं चेति विरोधं पश्यामः । (१)

न हीयमनुपलब्धिरवृक्ष्यात्म (स्वभाव) साधिकेत्युक्तं । तेन यत्किञ्चित् मिथ्यार्थं
तत्सर्वं पौरुषेयमित्थनिश्चयादव्याप्तिः । (१) तथा हि । (१)

अन्वयो व्यतिरेको वा सत्त्वं वा साध्यधर्मिणि ।

तन्निश्चयफलैर्ज्ञानैः सिद्ध्यन्ति यदि साधनं ॥ (२९३)

तथा ओक्तं । (१) “य एव तूभयनिश्चितवाची स साधनं दूषणं वा नान्यतर-

स्यादेतद् । (१) एकस्य^२ वेदवाक्यस्य सम्वाददर्शनात् सर्वत्र वेदे सम्वादनमिति । (१)

अत आह । प्रतिपादितं चैतच्छेषवदनुमानचिन्तायां पूर्वमेव । किं प्रति-
पादितमित्याह । क्वचिदित्यादि । क्वचिद् देशकाले वा । तथेत्येतेन प्रकारेण
दृष्टानामर्थानां पुनरन्यथाभावः । पूर्वदृष्टाकाराद् वैपरीत्यं । एतदेवाह । यथेत्यादि
संस्कारविशेषात् क्षीरमध्वादपि^३ रिप्का (रा) विलक्षणात् । आमलकीफलानि च
क्वचिद्देशे मधुराणीति सम्बन्धः । न चेदानीमतदृशिना । मधुरनिम्बफलाद्यदर्शना ।
तानि मधुराणि निम्बफलानि प्रतिक्षेप्तव्याग्नयेव । तथा वेदवाक्यानामिथ्यात्वं
यदि नाम दृष्टन्त्यापि न शक्यमप्रतिक्षेप्तुं । तस्मादकृतकं च स्यान्मिथ्यार्थं चेत्य-
कृतकमिथ्यार्थत्वयोर्न विरो^४धमपश्यामः ।

ननु मिथ्यार्थायां मकृतवत्त्वस्यानुपलम्भादभाव इत्यत आह । न हीय-
मनुपलब्धिरवृक्ष्यात्मस्वभाववैषम्यस्य साधिकेत्युक्तं प्राक् । यतश्चा-
कृतकत्वस्य न मिथ्यात्वेऽभावः सिद्धः । तेन यत्किञ्चिमिथ्यात्वस्तत्सर्वं पौरुषेयं ।
इति एवमिथ्यार्थत्वस्य कृतकत्वेनाव्याप्तिः । किङ्कारणमनिश्चयात् । अकृत-^५
कत्वस्य मिथ्यार्थत्वे व्यतिरेकानिश्चयादित्यर्थः । न चानिश्चितव्यतिरेकाद्धेतो-
स्सकाशात् साध्यसिद्धिः ।

तथा हि स्वसाध्येन हेतोरन्वयो व्याप्तिः । व्यतिरेको वा विपक्षाद् व्यावृ-
त्तिर्वा । सत्त्वं वा हेतोः साध्यधर्मिणि । पक्षधर्ममित्यर्थः । एतानि च त्रीणि
रूपाणि ज्ञानैः प्रमाणैर्यदि सिद्ध्यन्ति कीदृशैस्तन्निश्चयफलैस्तस्य रूपत्रयस्य
निश्चयः फलं येषामिति विग्रहः । तदा तानि त्रीणि रूपाणि विवक्षितस्य
साध्यस्य साधनमभवन्ति । यथोक्तमाचार्य दि ग्ना गे न । य एव ह्युभयनिश्चि-
तवाची । वादिप्रतिवादिभ्यां निश्चितस्य हेतुलक्षणयुक्तस्यार्थस्य वाचकः स
साधनदूषणम्बा । असिद्धत्वादिलक्षणयुक्तस्यार्थस्य वाचकः शब्दः प्रतिवादिना
दूषणाभिप्राये^७ण प्रयुक्तः । नान्यतरप्रसिद्धः सन्दिग्धवाचो वादिप्रतिवादिभ्या- १९२b
मन्यतरप्रसिद्धस्य सन्दिग्धस्य चोभयोरन्यतरस्य च यो वाचकः शब्दः स न साधनं

प्रसिद्धः सन्निवधवाचो पुनः साधनापेक्षत्वादि"ति । को ह्यवृष्टविरोधस्य संभवं प्रत्याक्षीत । तदयं व्यतिरेकः संशयावसाधनं (१)

अपि च ।

यत्र साध्यविपक्षस्य वर्यते व्यतिरेकिता ।

स एवास्य सपक्षः स्यात् सर्वो हेतुरतोन्वयी ॥ (२९४)

यत्किञ्चिन्मिथ्यार्थं तत्सर्वं पौरुषेयमिति । हेतुविपक्षेण साध्यविपक्षस्य व्याप्तिः (१) तदभावेऽभावसिद्धौ स्यात् । भवास्तेन व्याप्त्ययोगात् । यैव च विजातीययोर्व्यावृत्तिसिद्धिः । संवान्वयस्थितिः । विपक्षव्यवच्छेदलक्षणत्वात् साध्य-

नापि दूषणं । किं कारणं (१) पुनः साधनापेक्षत्वात् । अनिश्चितस्य निश्चयार्थं पुनः प्रमाणापेक्षत्वात् । न चाकृतकत्वेन सह मिथ्यार्थत्वस्य विरोधो निश्चितो येनाकृतके मिथ्यात्वस्य व्यतिरेकः सिद्धः स्यात् ।

अथ स्याद् (१) अकृतकत्वादेव वेदे मिथ्यात्वं न भवतीति चेद् (१)

आह । को हीत्यादि । यस्मात् को हि सचेता अकृतकत्वेन सहावृष्टविरोधस्य मिथ्यात्वस्य सम्भवस्त्वेदवाक्येषु प्रत्याक्षीत । तदिति तस्मादयमकृतकत्वस्य हेतोर्यथोक्तो व्यतिरेको न साधनं । किं कारणं (१) संशयात् । इतश्च व्यतिरेकी हेतोर्नास्तीति दर्शयन्नाह ।

अपि चेत्यादि । यत्र विषये साध्यविपक्षस्य । साध्यं सात्थार्थत्वन्तद्विपक्षस्य मिथ्यात्वस्य वर्णयते व्यतिरेकिता । यत्कृतकं न भवति तन्मिथ्यार्थन्तं भवतीति । य एव मिथ्यार्थत्वव्यवच्छेदस्य विषयः । स एवास्य कृतकस्य हेतोः सपक्षः स्याद् (१) अतः कारणात् सर्वो हेतुरन्वयी । अन्वयव्यतिरेकी (१) व्यतिरेकस्य प्रकृतत्वात् । न व्यतिरेक्येवेत्यर्थः ।

ननु साध्यधर्मसामान्येन समानोर्थः सपक्षः साधर्म्यदृष्टान्त उच्यते । न चायमिहास्ति (१) तत्कथं स एवास्य सपक्षः स्यादित्युच्यते ।

सत्यं (१) सपक्षसाध्यत्वेनान्वय एव सपक्ष उच्यते । अत एवाह (१) सर्वो हेतुरतोन्वयीति ।

यदित्यादिना व्याचष्टे । यत्किञ्चिन्मिथ्यार्थन्तत्सर्वं पौरुषेयमिति । एवं हेतोरकृतकत्वस्य विपक्षेण कृतकत्वेन साध्यविपक्षस्य मिथ्यात्वस्य या व्याप्तिः सा तदभावे कृतकत्वाभावे मिथ्यात्वस्याभावसिद्धौ सत्यां स्यात् । किं कारणं (१) कृतकत्वाभावे भवतो मिथ्यार्थत्वस्य तेन कृतकत्वेन व्याप्त्ययोगात् । तस्माद् व्याप्तिमिच्छता । मिथ्यार्थत्वस्य कृतकत्वनिवृत्त्या निवृत्तिरेष्टव्या । यैव च साध्यसाधनविजातीययोर्मिथ्यात्वकृतकत्वयोर्व्यावृत्तिसिद्धिः । कृतकत्वनिवृत्त्या

स्य । प्रतिषेधद्वयाच्च विधिसिद्धिरिति । काऽनन्वयाव्यतिरेकव्याप्तिसिद्धिः । तत्र कविच्छेदतुरन्वयो नाम । एकव्यवच्छेद^२स्य विजातीयसिद्धान्तरीयकत्वात् । 40b

अनित्यनिरात्मताविव्यवच्छेदेऽपि तथा स्यात् ।

न (१) व्यतिरेकव्यवच्छेदस्य भावरूपत्वात् । न भावरूपव्यवच्छेदे भावानुषंगः । अभावव्यवच्छेदस्तु नियमेन भावोपस्थानः । भावाभावयोरन्योन्यविवेकरूपत्वाद् (१) अभावरूपस्तु व्यतिरेकः (१) स व्यतिरिच्यमानो भावमुपस्थापयति ।

मिथ्यार्थत्वनिवर्तत इत्येवरूपा । सैवाकृतकस्य हेतोः सत्यार्थत्वेनान्वयस्थितिरन्यव्यवस्थितिः । किं कारणम् (१) विपक्षव्यवच्छेदलक्षणत्वात् साध्यस्य सत्यार्थत्वस्य । विपक्षो मिथ्यात्वन्तस्य कृतकत्वनिवर्तनी कृतके यो व्यवच्छेदो व्यावृत्तिस्तल्लक्षणत्वात् ।

किञ्च (१) सत्यार्थताप्रतिषेधो मिथ्यार्थत्वं । तस्य च मिथ्यार्थत्वस्याकृतके यदा प्रतिषेधः कृतस्तदा प्रतिषेधद्वयञ्जातं । अस्माच्च सत्यार्थताव्यवच्छेदरूपात् प्रतिषेधद्वयात् सत्यार्थताविधिसिद्धेरिति हेतोः कानन्वयान्वयरहिता । साधनव्यतिरेकेण कृतकत्वेन साध्यव्यतिरेकस्य मिथ्यात्वस्य व्याप्तिसिद्धिर्नैवानन्वया व्याप्तिसिद्धिः ।

तद्विति तस्मात् कश्चिच्छेदतुरन्वयो नाम । किन्तु सर्वान्वयव्यतिरेकवानेव । 193a
किं कारणम् (१) एकव्यवच्छेदस्याकृतके मिथ्यार्थत्वव्यवच्छेदस्य । विजातीयसिद्धान्तान्तरीयकत्वात् । मिथ्यार्थता विजातीयस्य सत्यार्थत्वस्य वा सिद्धिस्तन्तान्तरीयकत्वात् ।

यद्येकव्यवच्छेदस्तद्विजातीयसिद्धान्तान्तरीयकस्तदाऽनित्यनिरात्माविव्यवच्छेदेऽपि अनित्यतायाः निरात्मतायाः आदिशब्दाद् दुःखत्वादीनाञ्च । यथा क्वचिच्छशविषाणादौ व्यवच्छेदः क्रियते तदापि तथा स्यात् । मिथ्यार्थताव्यवच्छेदेन सत्य (१) र्थसिद्धिर्वदनित्यत्वादिविजातीयानानित्यसात्मकमुखत्वादीनां सिद्धिः स्यात् । न चैतदिष्टं (१) तथात्रापि भाभूदिति परो मन्यते ।

नेत्यादिना परिहरति । नायन्दोषः । किं कारणं (१) व्यतिरेकव्यवच्छेदस्य भावरूपत्वात् । व्यतिरेकोऽभावो (१) अभावस्य च यो व्यवच्छेदो निवृत्तिस्तस्य भावरूपत्वात् । अभावनिवृत्त्या भावव्यवस्थेति यावत् । तदनेन भावलक्षणमुक्तं । अस्मादेव वचनादिदमप्यर्थादुक्तमभवति । भावव्यवच्छेदस्याभावरूपत्वादिति । तदनेन भावाभावयोस्तावल्लक्षणमुक्तं । तत्र यस्मिन् व्यवच्छिद्यमाने । न भावानुषङ्गः । यस्मिन् व्यवच्छिद्यमाने भावानुषङ्गस्तद्दर्शयन्नाह । न भावेत्यादि । भावस्वभावस्य व्यवच्छेदे सति न भावानुषङ्गो न भावस्याक्षेपः । भावो न भव-

नैव नैरात्म्यावयः स्वभावविशेषात् । क्रियाभोगाधिष्ठानास्वतन्त्रो ह्यात्मा निरात्मा (१) तत्स्वातन्त्र्यलक्षणत्वादात्मनः ।

तद्रूपं नैरात्म्यन्नात्मनिवृत्तिमात्रमन्यथा निरुपाख्ये कृतकत्वाद्ययोगान्न ततो नैरात्म्यसिद्धिः स्याद् (१) आत्मव्यवच्छेदेन निरात्मनो भावस्य परामर्शविदोष इति चेत् (१) पर्युदासेन वस्तुसंलग्नान्तिदेव वस्तुरूपं नैरात्म्यमायातं ।

तीति तत्प्रतिषेधस्यैव सम्भवात् । अभागव्यवच्छेदस्वभावस्य विरहमात्रस्य तु यो व्यवच्छेदस्स नियमेन भावस्योपस्थापनो भागस्याक्षेपकः । किङ्कारणम् (१) भावाभावयोरन्योन्यं यो विवेको विरहस्तद्रूपस्यात् । तत्स्वभावत्वात् । भाव-विवेकस्याभावरूपत्वाद् भावविवेकस्य च भावरूपत्वादित्यर्थः ।

एवन्तावद् भावाभावव्यवच्छेदयोर्भावाभावाक्षेपकत्वम् । गृहत्वा प्रकृतं योज-यत्यभाव्यरूपस्त्वित्यादिना । सत्यार्थतायास्तु यो व्यतिरेको मिथ्यार्थतालक्षणः । स सत्यार्थताभावरूपा स व्यतिरिच्यमानः कृतकत्वनिवृत्त्या निवर्तमानो भावः सत्यार्थतालक्षणमुपस्थापयत्यकृतके ।

यदि तु सत्यार्थत्वविपरीतरूपं मिथ्यार्थत्वम्परेणाभ्युपगम्यते । तदा वेदवाक्येषु कृतकनिवृत्तौ मिथ्यात्वमेव न स्यान्न तु सत्यार्थत्वगततत्त्वानर्थक्यं स्यादिति वक्ष्यति । तस्मादवश्यं सत्यार्थता भावरूपा । मिथ्यार्थतालक्षणे धर्म एष्टव्यः (१) स च व्यतिरिच्यमानस्सत्यार्थताया भावमुपस्थापयति । नैवं नैरात्म्यावयो विरहरूपाः (१) किं कारणं (१) स्वभावविशेषात् । स्वभावविशेषो हि नैरात्म्यं । तमेवाह । क्रिया शुभाशुभकरणं । भोगः सुखदुःखानुभवस्तयोरधिष्ठानं स्वीकार-स्तत्रास्थितन्त्रः परवशो ह्यात्मा स्वभावो निरात्मा । स्वभावगर्वायोत्रात्मशब्दः । किं पुनः कारणम् (१) एवंभूतः स्वभावो निरात्मा भवतीत्याह । तत्स्वातन्त्र्ये-त्यादि । तस्मिन् क्रियाभोगाधिष्ठाने यत्स्वातन्त्र्यं तत्तल्लक्षणं त्वात् । तत्स्व-
193b भानत्वादेवात्मनः^१ परैः कल्पितस्य । अतस्तद्वैधर्म्येणास्वतन्त्रस्वभावो निरात्मा भवतीत्यभिप्रायः ।

यत एवन्तदिति तस्माद् रूपं स्वभावो नैरात्म्यं नात्मनिवृत्तिमात्रं^२ । अन्यथा यदि निवृत्तिमात्रं^३ नैरात्म्यं स्यात्तदा निःस्वभावत्वान्निरुपाख्यमेव तद् भवेत् । निरुपाख्ये च कृतकत्वादेः (१) आदिशब्दात्प्रयत्नान्तरीयकत्वादेर्वस्तुधर्मस्य हेतोरयोगात् । ततः कृतकत्वादेर्हेतोस्स काशान्नैरात्म्यं गतिर्नैरात्म्यसिद्धिर्न

^१ B. भावानाक्षेपकत्वमुक्त्या ।

^२ B. मिथ्यार्थत्वमेव ।

^३ B. रूपो ।

^४ B.

^५ B. नात्मव्यवच्छेदमात्रं—added

^६ B. स्वातन्त्र्यः ।

यस्यापि नाभावरूपो व्यति^२रेकस्तस्य भावरूपव्यवच्छेदे भावसिद्धिः स्या-
दिति नान्वयानुषङ्गः। तथा नैरात्म्येऽपि न भावसिद्धिः स्यात्।

यथा “नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरं प्राणादिमत्त्वादि”ति। विपक्षयोर्व्याप्यव्या-
पकभावचिन्तायामप्राणादिमत्त्व एव नैरात्म्यं दृष्टं (१) तदभावे च नास्तीति स्वयं
न भवदपि प्राणादीनां नात्मनि सिद्धिमुपस्थापयति।

स्यात्। इष्यते च (१) तस्मान्न बौद्धस्यात्मविरहमात्रं नैरात्म्यं। न व्यवच्छेदमात्रं
विवक्ष्यते (१) किन्त्वात्मव्यवच्छेदेन निरात्मनो भावस्य वस्तुनो निरात्मशब्देन
परामर्शविभिधानात् कृतकत्वादेस्सकाशान्नैरात्म्यगतिर्न प्राप्नोतीत्ययमदोष इति
चेत्। एवमप्यात्मपर्युदासेन वस्तुसंस्पृशत्। तवेवाऽऽमदुक्तम्वस्तुरूपम्भा^२वस्वभा-
वनैरात्म्यमायातं। न च भावव्यवच्छेदे भावान्तरानुपङ्गः। तस्माद् बौद्धानां
शशविषाणादौ नैरात्म्यव्यवच्छेदेऽपि नात्मनो भावसिद्धिः। तेन यदुक्तं “मनित्य-
निरात्मताव्यवच्छेदेऽपि तथा स्यादिति”ति तत्परिहृतं।

यस्यापि नै या यि का दे र्नाभावरूप आत्मा व्यतिरेकः (१) किन्तहि (१)
स्वभावाभाव एव तस्य नैयायिकादेर्भावरूपस्य^३ नैरात्म्यस्य व्यवच्छेदे नात्मनो
भावसिद्धिः स्यात्। इति हेतोः शशविषाणादौ नैरात्म्यव्यवच्छेदेऽप्यात्मनो नान्व-
यानुषङ्गः। आत्मनान्वयानुगमो न भवतीत्यर्थः। यथा च शशविषाणादौ नैरात्म्य-
व्यवच्छेदेऽप्यात्मनो नान्वयानुगमस्तथा जीवच्छरीरेऽनैरात्म्येऽपि नैरात्म्याभावेऽपि
नात्मनो भावसिद्धिः स्यात्।

अथवान्यथा व्याख्यायते। मीमांसको ऋतव्यतिरेकिनिराकरणप्रस्तावेन
नैयायिकोक्तमपि व्यतिरेकिणं निराकर्तुमाह। अस्यापीत्यादि। यस्यापि नैयायि-
कादेर्नाभावरूप आत्मा व्यतिरेकः (१) किन्तहि (१) नैरात्म्यमभावस्वभाव एव।
तस्यैवम्वादिनो नैयायिकस्य भावरूपस्य नैरात्म्यस्य व्यवच्छेदे नात्मनो भाव-
सिद्धिः स्यात्। भा^४वव्यवच्छेदे भावान्तरानुपङ्गाभावात्। इति हेतोर्वैत्र प्राणा-
दिमत्त्वन्तत्रात्मेति नान्वयानुषङ्गः। यथा च नान्वयानुपङ्गस्तथा साध्यधर्मिव्य-
नैरात्म्येऽपि नैरात्म्यनिवृत्तावपि नात्मनो भावसिद्धिः स्यात्।

एतदेव प्रयोगपूर्वकन्दर्शयन्नाह। यथेत्यादि। इदं जीवच्छरीरं न निरात्मकं
प्राणादिमत्त्वादिति। आश्वासः प्राणः। आदिशब्दात्^५ प्रवसादिपरिग्रहः।
अत्र प्रयोगे जीवच्छरीरस्य सात्मकत्वं साध्यन्त चौभयसिद्धिः। स पक्षभूत
आत्मास्तीति नान्वयश्चिन्त्यते। केवलं साध्यस्यात्मनो हेतोश्च प्राणादिमत्त्वस्य
यथाक्रमं यी विपक्षौ नैरात्म्यमप्राणादिमत्त्वं च तयोर्व्याप्यव्यापकभावचिन्तायां
क्रियमाणायामप्रमाणादिमत्त्व एव नैरात्म्यं दृष्टन्तवभावे व्यापकस्या^६प्राणादि-

तथा साध्येऽपि प्राणादिभिर्गुणैरुत्पन्नान् स्थान् केवलम् । नैरात्म्येऽभावात् प्राणाद्यस्तन्निरसना नात्मोपसर्गास्तत्र भावासिद्धेः । न च नैरात्म्यनिवृत्त्यात्मसिद्धिः । निपत्यव्यतिरेकदर्शनेषु प्रसंगात् ।

तत्र विपर्ययव्याप्तिर्व्यतिरेकासिद्धौ तस्मिद्धिरेव चान्वयमिद्विः (१) असिद्धितद्वयतिरेकनिवृत्तिसिद्धावपि तदसिद्धिरिति साध्येऽपि प्रसङ्गः । तन्न अनन्वया व्यतिरेकव्याप्तिः (१)

—

मत्त्वस्याभावे न व्याप्य नैरात्म्यम् । प्राणादिरिति नास्तीति न्यायात् । स्वयं न भवदपि नैरात्म्यं प्राणादीनां हेतुत्वेनाभिमतानामात्मनि सपक्षभूते न सिद्धिसुपस्थापयति । नैरात्म्यस्य भावरूपस्य ध्वञ्छेदेयतात्^१लक्षणस्य भानस्यानाक्षेपात् । तत् सन्धिं व्यतिरेकेनानुपपन्नाभावाद् व्यतिरेकस्य हेतुं प्राणादिरिति न या यि क म्योर्त्तिसिद्धिरेवेता अनेन दर्शना ।

एतस्मिन्त्युपगमे दोषमाह । तथेत्यादि । अप्राणादिमत्त्वनिवृत्त्या प्राणादिर्यो निवर्त्यमानमपि नैरात्म्यम् । यथा प्राणादीनामात्मनि सपक्षभूते न सिद्धिसुपस्थापयति । तथा साध्येऽपि जीवच्छरीरे प्राणादिहेतुभिर्नैरात्म्यं व्यवस्यमाणं केवलं स्यात् । न त्वात्मन उपस्थापकम् ।

एतदेव ग्रहणत्वात् न स्पष्टयन्माह । नैरात्म्येऽभावादित्यादि । नैरात्म्ये प्राणादीनामभावात् प्राणाद्यस्तन्निरसना नैरात्म्यमावगच्छेदका नात्मोपसर्गाः । किं कारणं (१) तत्र सात्मके प्राणादेर्भावासिद्धेः । न च जीवच्छरीरे नैरात्म्यस्यात्माविरुद्धस्य निवृत्त्यात्मसिद्धिः । किं कारणं (१) विपक्षान्नैरात्म्यात् प्राणादेर्व्यतिरेकदर्शनेषु निरूपमाणे सपक्षेयात्मनि प्राणादीनां सिद्धिमप्युपपन्नत्वात् ।

यत् एव (१) तस्मात्तत्र विपर्ययव्याप्तिः । सात्मकत्वप्राणादिमत्ताविपक्षगोर्नैरात्म्यात् प्राणादिमत्त्वयोर्न व्याप्तिमिद्विरित्यर्थः । कदा (१) नैरात्म्यात् प्राणादेर्व्यतिरेकासिद्धौ । एव हि हेतुविपक्षेणाप्राणादिमत्त्वेन साध्यविपक्षेण नैरात्म्यस्य व्याप्तिसिद्धिः स्यात् यदि प्राणादिर्यो नैरात्म्यम् । नियतं । सा च निवृत्तिरन्वयं सति स्यात् । तदाह (१) तत्सिद्धिरेव चेत्यादि । तस्य व्यतिरेकस्य सिद्धिरेवान्वयसिद्धिः । तन्नान्तरीयकत्वात्तस्य । व्यतिरेकसिद्धिरेवान्वयमिद्विरुक्ता ।

अथान्वयसिद्धिर्नैव । तदाऽसिद्धौ चान्वयस्य । तद्व्यतिरेकवृत्तिसिद्धावपि । तस्यात्मनो व्यतिरेको नैरात्म्यस्य प्राणादेः सकाशाच्चित्तिसिद्धावपि । तदसिद्धिस्तस्यात्मन^२सपक्षभूतस्यासिद्धिरिति कृत्वा साध्येऽपि जीवच्छरीरे नैरा-

मिथ्यार्थतायास्तु पौरुषेयत्वेन व्याप्त्याऽपौरुषेयान्निवृत्तावपि न सत्यार्थत्वं प्रकारान्तरसंभवात् । द्वैराद्ये न शब्दानामेतत् स्यादेकनिवृत्तौ गत्यन्तराभावात् । ते त्वनर्थका अपि स्युरिति नेष्टसिद्धिः (१)

अर्थप्रतीतिर्नानर्थका इति चेत् । नैष पुरुषव्यापारः स्यात् । अर्थान्तर-विकल्प^१ इव (१) यथाऽतदर्थत्वेऽपि भरतोर्वश्याद्विचरिताविकर्मथमन्ये अन्यथा व्या-चक्षते । तदनुसारेण च केषांचित् प्रतीतिस्तथा यमनर्थकेष्वर्थविकल्पः पुरुषकृतः स्यात् । न शब्दस्वभावकृतः । पुरुषोपवेशापेक्षणाच्चार्थान्तरवदेव (१) न हि प्रकृ-

त्यनिवृत्तावप्यात्मनोऽसिद्धिप्रसंगः । तदिति तस्मादन्वयाऽन्वयरहिता न व्यति-रेकव्याप्तिः साध्यसाधनविपक्षयोर्न व्याप्तिरित्यर्थः ।

अभ्युपगम्यापीति तु ब्रूमः । भवतु नामानन्वया विपर्ययव्याप्तिः । जीवच्छ-रीराच्च नैरात्म्यनिवृत्तौ सात्मकत्वं जीवच्छरीरस्य प्रकारान्तराभावात् । सत्यार्थतासाधने त्वकृतके हेतावयम्प्रकारो न सम्भवतीत्याह । मिथ्यार्थताया इत्यादि । मिथ्यार्थतायास्तु साध्यविपक्षभूतायाः पौरुषेयत्वेन व्याप्ता हेतुभूतया शब्दादपौरुषेयान्निवृत्तावपि न सत्यार्थत्वमकृतकस्य सिध्येत् । किं कारणं (१) सत्यार्थत्वव्यतिरेकेणानर्थक्यस्य प्रकारान्तरस्य सम्भवात्^१ । सत्यार्थत्वमिथ्यार्थ-त्वे न द्वैराद्ये तु शब्दानामेतत् स्यात् । मिथ्यार्थत्वनिवृत्तौ सत्यार्थत्वं स्यात् । किं कारणम् (१) एकनिवृत्तौ मिथ्यार्थतानिवृत्तौ सत्यार्थताव्यतिरेकेण गत्यन्तरा-भावात् । द्वैराद्यमेव तु नास्ति गत्यन्तरसम्भवाद् (१) अतस्ते शब्दा अनर्था अपि स्युरिति नेष्टसिद्धिर्न सत्यार्थतासिद्धिः ।

शब्देभ्योर्थप्रतीतेः कारणान्नानर्थका इति चेत् ।^१ नायं स्वाभाविकोर्थप्रत्ययः किन्त्वेप पुरुषव्यापारः स्यात् । संकेतः पुरुषव्यापारस्तत्फलत्वात्पुरुषव्यापार इत्य-भेदेनोक्तः पुरुषव्यापारात् स्यादित्यर्थः । किम्बत् । प्रसिद्धादर्थार्थान्तरविकल्पवत् ।

एतदेव व्याचष्टे । यथेत्यादि । जै मि नी यै रिष्टेनार्थेन भरतोर्वश्याद्वि-चरिताविकस्यातदर्थत्वेऽपि तद्भरतचरितमुर्वशीचरि^२तं । आदिशब्दादन्यस्यापि पुरुषव्यवचरितादेर्ग्रहणं । द्वितीयेनादिग्रहणे न भरतादीनां चरितादन्यदप्य-वस्थाविशेषादिकमर्थमन्ये मी मां स का लोकप्रसिद्धादृषादन्यथा व्याचक्षते । भरतो यूपः । उर्वशी पात्री । अरणिर्वेत्यादिना ।

व्याख्यातृविकल्पिताद् अर्थप्रतीतिर्न भवत्येवेति चेद् (१) आह । तदनुसारेणेत्यादि । व्याख्यातृभिर्विकल्पितार्थानुसारेण । केषांचिच्छ्रोतॄणां प्रतीतिर्भवत्येव (१) तथेति भरतादिशब्दव्याख्यावत् । स्वभावादन्तर्गतेष्वपि वेद-वाक्येष्वनर्थविकल्पः पुरुषकृतः स्यान्न शब्दस्वभावकृतः । किं कारणं (१) वैविके-

त्या प्रकाशनास्तमपेक्षन्ते बह्व्यादयः (१) पुरुषस्तु स्वसमयव्यापारमात्राणां उपविशतीति न्याय्यं (१) पुरुषसमितनि^१सर्गसिद्ध^२पुरुषदेशापेक्षणादन्यविशेषाच्चैको नैसर्गिकोऽप्यस्तु पुरुषेय इति दुरवसानम् (१)

अस्ति विशेषः प्रमाणसमा^३ण (?)सम्वाद इति चेद् (१) एतदुत्तरत्र निषे-
स्थामः (१) नात्यन्तपरोक्षेण प्रमाणान्तरवृत्तिरिति । समानधर्मिणोरर्थयोः प्रमाण-
412 सम्वादमात्रविशेषाद् एकत्रापौरुषेयत्वे^४ बहुतरमिदानीमपौरुषेयं । सन्ति पुरुषकृ-
तान्यपि वाक्यानि कानिचिदेवं विधानीति तेष्वपि प्रसंगः ।

तद्वेषामप्यभिमतार्थवत्ता पौरुषेयो च स्यात् । प्रमाणानुरोधिनी च ।

भ्योर्थप्रतिगतो पुरुषस्य जै मि नि प्रभूतेरुपदेशापेक्षणात् । किमिव (१) अर्थान्ति-
रवदेव । भरतार्वश्यादिशब्दानामर्थान्तरविकल्पावदि^५त्यर्थः । स्वभावतोर्यप्रतिगा-
दनेपि पुरुषोपदेशमपेक्ष्यन्त इत्यपि मिथ्या । यतो न हि प्रकृत्या स्वभावेनार्थ-
प्रकाशनास्तं पुरुषोपदेशमपेक्षन्ते बह्व्यादयः । पुरुषस्तु स्वभावात्मीयं समयव्यापार-
संकेतसामर्थ्येनापेक्षाणः परस्मै उपविशति । यथायं शब्दोऽस्मिन्तर्धे गद्या प्रयुक्त
इति न्याय्यं (१) न तु प्रकृत्यार्थप्रकाशने पुंरूपोपदेशो न्यायः ।

अथ पुरुषसमितार्थवन्निसर्गसिद्धोपि वेदोर्थे^६पु पुरुषोपदेशमपेक्षते । तदा
यच्च पुरुषेण समितः संकेतितो यच्च निसर्गेण स्वभावेन सिद्धोर्थः । तयोर्द्वयोरपि
पुरुषोपदेशापेक्षणं प्रत्यविशेषात् । अन्यच्च कश्चिद्विशेषो नास्ति येनार्थं पुरुष-
समितोर्थं निसर्गसिद्ध इति प्रतीयेत । अतः कारणादे^७को वैदिको^८र्धं नैसर्गिकः ।
निसर्गे भव इत्याध्यात्मादित्वाद्वा^९ । अन्यो लौकिकशब्दो^{१०}र्धं पौरुषेय इति दुर-
वसानं । दुर्दोषं । विभागसाधकप्रमाणाभावात् ।

अस्ति विशेषो निसर्गसिद्धस्य वैदिकस्य को(पि) प्रमाणसम्वादः । प्रमा-
णान्तरानुगमनं । यस्तु नैवं स पौरुषेय इति चेत् । एतदुत्तरत्र निषेत्स्थामो यथा
1952 नास्त्यस्तप^{११}रोक्षेण प्रमाणान्तरवृत्तिरित्यादिना ग्रन्थेन । पुरुषोपदेशापेक्षणा-
दिना च समानधर्मणोर्लौ^{१२}किकवैदिकयोः प्रमाणसम्वादमात्रविशेषादेकत्र वैदिके
ऽपौरुषेयत्वेन कल्पमाने । बहुतरमिदानीं लौकिकमेकवाक्यं प्रमाणसम्वाद्यपौ-
रुषेयं कल्प्यं स्यात् । यस्मात् सन्ति पुरुषकृतान्यपि वाक्यानि कानिचिद् “अनि-
त्या वत संस्कारा”^{१३} इत्येवमादी^{१४}नि । एवम्विधानीति प्रमाणसम्वादीनीति कृत्वा
तेष्वपौरुषेयत्वप्रसंगः ।

अथ प्रमाणसम्वादिनोपि लौकिकस्य पौरुषेयत्ववन्तदा तद्वेषामपि वैदिकानां

अपि चेदं (१) मन्त्रा अपौरुषेयाश्चेति व्याहृतम्पश्यामः। तथा हि॥

समयत्वे हि मन्त्राणां कस्यचित् कार्यसाधनं^२।

युक्तं (१) यद्येते मन्त्राः कस्यचित् समयो यथा मत्प्रणीतमेतदभिमतार्थोपनि-
बन्धनं वाक्यमेवं नियुञ्जानमनेनार्थेन योजयामीति। परार्थपरतानुरोधेनान्यतो
वा कुतश्चिद्धेतोः स्यात्। तदा मन्त्रप्रयोगात् कदाचिदर्थनिष्पत्तिर्युक्ता। कवि-
समयादि (व) पाठकानां।

अथापि भावशक्तिः स्यात् अन्यत्राप्यविशेषतः॥२९५॥

न च पुरुषसमयान्मन्त्रेभ्योर्थसिद्धिः (१) किन्तर्हि (१) भावस्वभाव एष (१)
यदि न ब्र^३चिन्नि युक्ताः फलदाः (१)

शब्दानामभिप्रेतार्थवत्ता पौरुषेयी च स्यात् प्रमाणानुरोधिनी च प्रमाणासम्बा-
दिनी चेति न विशेषं पश्यामो वैदिकानां शब्दानां लौकिकेभ्यः।

वैदिकानां शब्दानां मन्त्रत्वादेवापौरुषेयत्वमिति दर्शयन्नाह। अपि चेत्यादि।
व्याहृतं परस्परविरुद्धं। तथा हि (१) मन्त्राणां कस्यचित्पुरुषस्य समयत्वे प्रतिज्ञा-
व्यवस्थापितत्वे सति कार्यसाधनं युक्तमभिमतकार्यसिद्धिमन्त्रप्रयोगाद् युक्तेति।

यद्येत इत्यादिना व्याख्यानं। एते मन्त्रा यदि कस्यचित् प्रभाववतः कर्तुः
समयः स्यादिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः। समयव्यवस्थापितत्वात्समय इत्युच्यन्ते।
कथं पुनरसौ समयः कृत इत्याह। परार्थेत्यादि। परार्थपरता परार्थप्रधानता।
कुपालुतेति यावत्। तस्या अनुरोधेन। अन्यतो वा कुतश्चिद् यदाः प्रभूतेर्हेतोः
कृतः स्यात्। कीदृशोसौ समय इत्याह। यथेत्यादि। यथा मत्प्रणीतमेतद् वाक्यं
(१) किं भूतम् (१) अभिमतार्थोपनिबन्धनं। मन्त्रस्य कर्तुरभिमतो योर्थो विधि-
विशेषः^४। आवाहनविसर्जनादिलक्षणः स निबन्धनं प्रवृत्त्यङ्गं यस्मिन् वाक्ये
तत्तथोक्तं। एवमित्यनेनानुक्रमेण नियुञ्जानं प्रयुञ्जानं पुरुषमनेनार्थेन पुरुषाभिमतान्
फलेन योजयामीति समयः स्यात्। तदा मन्त्रप्रयोगात् कदाचित् विधिसमाप्ती।
अभिमतार्थनिष्पत्तिः स्यात्। कविसमयादिश्च। यथा केनचित् काव्यं कृत्वैवं
समयः कृतः (१) मत्प्रणीतं काव्यं यः पठति। तस्मै मयेवं दातव्यमित्यतस्तत्कृत-
काव्यपाठकानां यथा प्रतिज्ञातार्थनिष्पत्तिस्तद्वत्।

अथ भावशक्तिः शब्दस्वभावस्यैव सा तादृशी शक्तिर्येनाभिमतफलम्भवति।
न यथाभिमतात् पुरुषसमयात्। तदा स्यादन्धत्रापि। यथा कथंचित्प्रयुक्तान्म-
न्त्रादपि। किं कारणं (१) वर्णरूपकस्य मन्त्रस्याविशेषतः।

नेत्यादि व्याख्यानं^५। न च पुरुषसमयाद्धेतोर्मन्त्रेभ्योर्थ (सिद्धिः)। किन्त-
र्हि (१) भावस्य वर्णरूपस्य मन्त्रस्य स्वभाव एष (१) यदि न मन्त्राः कस्यचित्

तत्तर्हि रूपं वर्णानां सर्वत्राविशिष्टमिति यथा कथंचित् प्रयुक्तादपि फलं स्यात् ।
वर्णा एव हि मन्त्रा नान्यत् किञ्चित् ।

तत्क्रमो मत इति चेत् (१)

क्रमस्यार्थान्तरत्वञ्च पूर्वमेव निराकृतं ।

न वर्णव्यतिरिक्तोन्यः क्रम इति निवेदितमेतत् । अव्यतिरेके च वर्णा एव
मन्त्रास्ते चाविशिष्टाः सर्वत्रेति^३ सर्वदा फलदाः स्युः (१)

उपप्लवस्त्वल्पीयसोपि क्रमस्य भ्रंशाद् बृष्टः (१) कस्यचिदनुष्ठानाद् देवता-
सन्निधेरसाकल्येन विराधनाच्च । सर्वभ्रंशे तु कस्यचिदेव समयस्याननुष्ठानाद्-
सन्निधेर्नार्थानर्थौ ।

विधिपूर्वस्त्रियुक्ताः फलदाः ।

तत्तर्हीत्यादि (१) सिद्धान्त वा दी । तत्तर्हि मन्त्राख्यानं वर्णानां रूपं सर्व-
त्रेति विधिरहिते काले । धिपरीतादिप्रयोगे वाऽविशिष्टमिति । यथाकथंचित्पा-
१९।६ ठानुक्रमं विधिं चोल्लङ्घ्य प्रयुक्तादपि मन्त्रादभिमतं फलं स्यात् । यस्माद् वर्णा
एव हि मन्त्रो नान्यत् किञ्चित् वर्णव्यतिरिक्तं ।

तत्क्रमो वर्णक्रमो न वर्णा एवेति चेत् (१)

तदसत् (१) यस्माद् वर्णभ्यः क्रमस्यार्थान्तरत्वं च वर्णानुपूर्वी वाक्यं चेदि-
त्यत्रान्तरे पूर्वमेव निराकृतं ।

नेत्यादि व्याख्यानं । वर्णभ्यः क्रमस्याव्यतिरेके च वर्णा एव मन्त्रास्ते च^१
वर्णा अविशिष्टाः सर्वत्र प्रतिलोपपाठादाविति शर्थेन यथाकथञ्चित् प्रयुक्ता
फलदाः स्युः । न च फलदा भवन्ति । न केवलं विधिभ्रंशे न फलदाः प्रत्युतानर्थ-
कारिण एव भवन्तीत्याह । उपप्लव इत्यादि । उपप्लवः । उपप्लवः । तु शब्दो-
तिशये । अल्पीयसोपि विधिक्रमस्य भ्रंशाद् बृष्टः । स च पुरुषसमयत्वे मन्त्राणां
युज्यते । नापीरुषेयत्वे^२ ।

कस्यचित् समयत्वेपि कथमुपप्लव इति चेदाह । कस्यचिदित्यादि । मन्त्रस्य
कर्त्ता ये विधयो निर्दिष्टास्तेषां गध्ये कस्यचिद्विधेरनुष्ठानाद् देवतायाः सन्नि-
धिर्भवति । ततस्सन्निधेरन्यस्य विधिविशेषस्यासाकल्येनासम्पादनेन । देवताया
विराधनात् खेदनाच्छोपप्लवः स्यात् । तत्रावीतरागा देवता । विरागिता स्वय-
मेवानर्थं करोति । वीतरा^३(गाः) तु न स्वयं । तदभिप्रसन्नास्त्वन्ये देवतादयः
कुर्वन्तीति द्रष्टव्यं ।

यत्र मन्त्रे न कचिदपि विधिः क्रियते तत्र कथमिति (१)

आह । सर्वेत्यादि । सर्वविधिभ्रंशे तु कस्यचिदेव समयस्य मन्त्रप्रणेतृकृतस्य

किं च । क्रमस्यार्थान्तरत्वेऽनर्थान्तरत्वे वा वर्णान्मनस्तत्क्रमात्मनो वा मन्त्र-
स्यार्थहेतोरकृतकत्वान्नि^१त्यस्य नित्यं सन्निधानमिति ॥

नित्यन्तदर्थसिद्धिः स्यात्;

यतो हि भावशक्तेः फलोत्पत्तिः साऽविकलेति न फलवैकल्यं स्यात् (१)

न हि कारणसाकल्ये कार्यं वैकल्यं युक्तं । तस्याकारणत्वप्रसंगात् । न केव-
लात् मन्त्रप्रयोगाविष्टसिद्धिस्तस्य विधानापेक्षत्वादिति चेत् (१)

असामर्थ्यमपेक्षयो^२ ॥२९६॥

यवि हि मन्त्रादन्वयो वा कथंचित् क्वचित् स्वभावातिशयमासादयेयुः । स
तत्र समर्थोपेक्षः स्यात् (१) न च नित्येष्वेतवस्तीत्युक्तं । तत्किमयं (म) समर्थो
पेक्ष्यत इत्यनपेक्षाः तदा कुर्युः । न वा कदाचिन्नतिशयात् ।

विधेरनुष्ठानाद् देवताया असन्निधेर्नार्थनिर्यो ।

किञ्चेत्यादिना दोषान्तरमाह । निवारितं क्रमस्यार्थान्तरत्वं । भवतु वा वर्णो-
भ्यः क्रमस्यार्थान्तरत्वमनर्थान्तरत्वम्वा । तत्रानर्थान्तरत्वे क्रमस्य वर्णान्मा
वर्णोऽस्वभाव एव मन्त्रः । अर्थान्तरत्वे तु तत्क्रमात्मा । वर्णक्रममात्मा । तस्य
वर्णान्मनस्तत्क्रमात्मनो वा मन्त्रस्य कीदृशस्यार्थहेतोः पुरुषार्थकारणस्य हेतुभिर-
कृतत्वाक्षित्यस्य नित्यं सन्निधानमिति कृत्वा नित्यन्तदर्थसिद्धिः स्यात् । तेभ्यो
मन्त्रेभ्यः पुरुषार्थस्य निष्पत्तिः स्यात् । किङ्कारणं (१) यतो यस्या हि भाव-
शक्तेर्मन्त्रशक्तेः सकाशात् मन्त्रसाध्यस्य फलस्योत्पत्तिः सा भावशक्तिरविकलेति
न फलवैकल्यं स्यात् । यस्मात्स हि कारणस्य साकल्ये सति कार्यस्य वैकल्यमसत्त्वं
युक्तं । किं कारणं (१) तस्याविकलस्य कारणस्य कार्यमकुर्वतो कारणत्व-
प्रसङ्गात् । नित्यत्वेपि मन्त्राणां न केवलान्मन्त्रप्रयोगादिति मन्त्रसम्बन्धाविष्ट-
सिद्धिः । किङ्कारणं (१) तस्य मन्त्रस्य विधा^३नापेक्षत्वादिति चेत् । तदयुक्तं
यस्मान्मन्त्रस्य विधानापेक्षत्वेऽभ्युपगम्यमाने तस्यापेक्षणीयस्य^४ विधानादेर्मन्त्रं
प्रत्यसामर्थ्यमनापेक्षातिशयत्वान्मन्त्रस्य ।

तद्व्याचष्टे । यदि हीत्यादि । विधानाविभि[र्मन्त्र कल्पो^५] विधिस्तस्मा-
दन्वयो वेति कुतश्चित्सहकारिणः स्थानविशेषादेस्सकाशात् कश्चित् स्वभावा-
तिशयमासादयेयुर्लभेरन् ।^७ तदा सहकारी तत्रोत्पाद्ये मन्त्रस्य स्वभावातिशये 196a
समर्थोपेक्ष्यः स्यात् । न च नित्येष्वेतदतिशयोत्पादनमस्तीत्युक्तं प्राक् । तत्कि-
मयं सहकार्यतिशयोत्पादनं प्रत्यसमर्थो मन्त्रैरपेक्ष्यत इति कृतवानपेक्षा मन्त्राः सदा
कार्यं कुर्युः । यदि^६ कारणस्वभावा (ः) नो चेन्न वा कदाचित् कार्यं कुर्युरनति-

^१ In the margin.

(ग) नित्यत्वे दोषाः

सर्वस्य साधनं ते स्युर्भायशक्तिर्यदीदृशी ।

प्रयोक्तृभेदापेक्षा च नासंस्कार्यस्य युज्यते ॥ (२५७)

यदि भावशक्त्यैव मन्त्राः^६ सिद्धिप्रदा न ते कञ्चित् परिहरेयुः । यजमान-
मन्यं वा । न ह्यन्यं प्रति स्वभावोऽतद्भावो भवति । तस्य तेनानपकर्षणात् ।
अन्येन चानुत्कर्षणात् । केनचित् सह कार्यकारणभावायोगात् । प्रत्यासत्तिविप्रक-
र्षाभावात् । अत एवास्यासंस्कार्यत्वात् प्रयोक्तापि नास्ति (१) यतः प्रयोक्ता
फलमश्नुवीत् (?त) ॥

41b

संस्कार्यस्यापि भावस्य वस्तुभेदो हि भेदकः ।

ज्ञायात् स्वभास्य सर्वदा तुल्यत्वात् ।

किं च (१) सर्वस्य पुंसः पातकादियुवत^१स्यापि साधनं फलहेतवस्ते न मन्त्राः
स्युः । समयनिरपेक्षा यदीदृशी मन्त्राणाम्भावशक्तिः । अथ स्याद् यजमानेनैव
प्रयुक्ताः फलदा इति (१)

अत आह । प्रयोक्तुर्भेदो विशेषो यजमानत्वन्तर्बपेक्षा च । नासंस्कार्यस्य
मन्त्रस्य युज्यते । यदि भावशक्त्यैव समयानपेक्षया मन्त्राः फलदा न ते मन्त्राः
फलदानं प्रति कञ्चित् पुरुषं परिहरेयुः । अन्यं वा शूद्रादिकं । यस्माच्च ह्यन्य-
मयजमानं प्रति स्वभावो मन्त्राणां कार्यकारणस्वभावोऽतद्भावो भवत्यजनकस्व-
भावो भवति । किं कारणं (१) तस्य जनकस्वभावस्य तेनान्नाह्वाणेन चानपकर्ष-
णात् । अखण्डनात् । अन्येन च यजमानादिनानुत्कर्षणात् । अतश्च कारणात्
केनचित् पुरुषेण सह मन्त्राणां कार्यकारणभावयोगः । तदयोगाच्च यथाक्रमं
ब्राह्मणेनान्ये^३न च मन्त्राणां प्रत्यासत्तिविप्रकर्षाभावात् सर्वस्य साधनं स्युरिति ।
अत एव न नित्यत्वादेवास्य मन्त्रस्यासंस्कार्यत्वात् प्रयोक्ता । कार्यं नियोक्ता
कश्चिद् ब्राह्मणोन्यो वा नास्ति यतः प्रयोक्ता मन्त्रसाध्यं फलमश्नुवीत लभेत
ब्राह्मण एव नान्यः । तथा हि यथा शूद्रादिरपाठको न किञ्चित्करोतीति न प्रयोक्ता
तथा ब्राह्मणोपि (१) ततः संस्काराप्रतिपत्तेरिति ।

किञ्च संस्कार्यस्याप्याधेयातिशयस्यापि भावस्य वस्तुभेदो हि कारणभेदो
हि भेदको न च ब्राह्मणशूद्रादीनां स्वभावभेदः परमार्थतोस्ति । केवलं लोकव्य-
वहारकृतो विप्रशूद्रादिभेदः । तेन लोकव्यवहारभिन्नानां ब्राह्मणादीनां प्रयोक्त-
णाम्भेदास्त्रियमो मन्त्रशक्तौ न सम्भवति । येन ब्राह्मण एव फलमासादयेन्न शूद्रः ।

प्रयोक्तृभेदाभियमः शक्तौ न, समये भवेत् ॥ (२९८)

आधेयविशेषे ब्राह्मणित्याभावास्तद्धेतोः स्वभावभेदे ततः समासाविताति-
शयत्वादप्यन्यथा स्युः। नाभेदे (१) कारणाविशेषे कार्याविशेषात्। विशेषे
तस्याहेतुकत्वप्रसंगादित्युक्तप्रायं।

तदिमे मन्त्राः स्वभावातिशयात् फलदायिनः। कार्या अपि न शूद्रादिप्रयोगे-
प्यन्यथा स्युः।^१ शूद्रविप्राभिधानयोः पुरुषयोः स्वभावभेदात्। न हि पुरुषे-
च्छानुविधायिनो नामव्यवहारभेदात्। स्वभावभेदानुबन्धिनामर्थानामन्यथा-
स्वमस्ति। तयोर्जातिभेद इति चेत्। स खल्व्वाकृतिगुणशक्तिभेदे दृष्टो गवाश्ववत्।
अनुपवेशं चैनं लोकः प्रतिपद्यते। न तद्वदनयोः कंचिदपि गुणं नियतं पद्या-

नव तर्ह्यभियमः स्यादिति (१)

आह। समये भवेत्। यदा समयो मन्त्रस्तदा समयस्य कर्ता वस्तुस्वभावानपेक्ष-
समयं करोति। यथालोके ये ब्राह्मणाः प्रसिद्धास्तेभ्य एव प्रयोक्तृभ्यः फलन्दास्यामि
नान्येभ्य इति स्यान्नियमः।

आधेयेत्यादिना व्याख्यानं। आधेयो जन्यो विशेषो येषान्ते भावाः। तद्धेतो-
विशेषहेतोः स्वभावभेदे सति। ततो विशेषहेतोः सकाशादासावितातिशयत्वादे-
कत्रान्यथाभूतः पुनरन्यत्र कारणान्तरेऽन्यथा स्युर्न त्वभेदे कारणस्यान्यथाभावः।
किं कारणं कारणाविशेषे सति कार्यस्याविशेषात्।

अथ कारणाविशेषे कार्यस्य विशेषस्तदा विशेषे कार्यस्याप्यभ्युपगम्यमाने।
तस्य विशेषस्याहेतुकत्वप्रसंगादित्युक्तप्रायं।

तदिति तस्मादिमे मन्त्राः कार्या अप्यनिर्गत्या अपि। हेतुकृतात् स्वभावभे- 196b
दात् फलदायिनोऽपि न शूद्रादिप्रयोगेऽप्यन्यथा स्युरफलदाः स्युः। किं कारणं (१)
शूद्र इति विप्र इति ब्राह्मण इत्यभिधानं संज्ञा ययोः पुरुषयोस्तयोर्बुद्धीन्द्रियदेहेषु
स्वभावभेदाभावात्। प्रतिव्यक्ति स्वलक्षणभेदोस्तीति चेत् (१) न। तस्य
ब्राह्मणेष्वपि प्रतिव्यक्ति सम्भवात्। जातिकृतस्तु भेदो नास्तीत्युच्यते।

नन्वयं ब्राह्मणोऽयं^१ शूद्र इति लोके नामभेदोस्ति। तथा सम्मानादिव्यव-
हारभेदश्च (१) ततः स्वभावभेदोवसीयत इति। चेद् (१)

आह। न हीत्यादि। पुरुषेच्छानुरोधिनो ब्राह्मणादिनामभेदात् सत्कारा-
दिव्यवहारभेदाच्च स्वभावभेदानुबन्धिनां यथा कारणमुत्पन्नेन स्वभावभेदेनानु-
गतानामर्थानामन्यथास्त्वं। न हि स्वभावभेदोस्तीति सम्बन्धः।

तयोर्ब्राह्मणशत्रयोः पुरुषयोर्जातिभेदोस्तीति चेत्।

सोऽपश्यन्तश्च कथं भेद^२ प्रतिपद्येमहि ।

योप्ययं नामभेदान्वयो लोके प्रतीतिभेदः सो सत्यपि जातिभेदे व्यापार-

तन्तैवं । यस्मात् स श्लिष्टत्वादि । सामान्यनिर्णयान्निमित्तं जातिः (१) केवलमभ्युपगम्योच्यते । न खलु भगवन्पि जातिभेदमिदं दृष्टः । आकृतिगुणशक्तिभेदे सति । गवाश्ववत् । गवाश्ववरयेव गवाश्ववत् । तत्राकृतिभेदः सन्धानविशेषः स प्रतिव्यक्तित्वेन भेदवतीष्वपि गोष्वनुगामी विद्यते (१) नाश्वव्यक्तिपु । गुणभेदो (? न.) क्षीरादीनां^३ रसवीर्यविपाकादिभेदेन स न सगानजातीयासु व्यक्तित्वानुगामी दृष्टः । न विजातीयासु । शक्तिभेदानुसङ्गात्सामर्थ्यलक्षणः । यथा गणान्दोषादिसामर्थ्यं नाश्वानां । तदेवं सगानजातीयव्यक्त्यनुगामिनामाकृत्यादिभेदानामुपलम्भात् कामं गवाश्वत्वादिष्वस्तु जातिभेदो नैवं ब्राह्मणादिषु प्रतिनियत आकृत्यादिभेदोऽस्ति (१) येन जातिभेदः^४ कल्प्येन । सङ्गच्छ गवादिषु व्युत्पन्नो देशकालादिभेदेष्वनुपदेशमित्युपदेशमन्तरेणैवं जातिभेदं लोकः प्रतिपद्यते । अयङ्गोरयमश्व इति । नैवं ब्राह्मणादिभेदमनुपदेशं प्रतिपद्यते । तद्वदिति गवाश्ववत् । अनयोर्ब्राह्मणशूद्रयोः कंचिदपि गुणं विनियतं सगानजातीयास्वेव व्यक्तिपु स्थितमप्ययमः । गुणग्रहणमुपलक्षणं । एयमाकृतिभेदं शक्तिभेदं न विनियतं न पश्यामः । अपश्यन्तश्चाकृत्यादिभेदं कथं शूद्रनिप्रगोर्जातिभेदं प्रतिपद्येमहि । नैवेति यावत् । तथा ह्यध्ययनशीलाचारान्निविशेः सर्वो व्यभिचारी । यश्च गौरपिङ्गलकेशत्वादिलक्षण आकारभेदः कल्प्यते स ब्राह्मणेष्वापि केषुचिन्नास्ति । शूद्रेषु च विद्यते केषुचि^५त् ।

यदि न जातिभेदः विप्रशूद्रयोः कथन्तर्ह्ययं ब्राह्मणादिशब्दध्वन्याद् भिन्ना प्रतीतिर्भवतीति (१)

आह । योपीत्यादि । नामभेदान्वयो ब्राह्मणादिसंज्ञाविशेषहेतुको योप्ययं प्रतीतिभेदो [बुद्धिभेदो अयं ब्राह्मणोऽयं शूद्र]^१ इति प्रतीतिभेदोऽस्यपि जातिभेदे व्यापारविशेषानुष्ठानाज्जपहोमादिक्रियाविशेषानुष्ठानात् स्यात् । अन्व^७-धाच्चेति । तथाभूतव्यागारानुष्ठायिनः कुलानुपत्तेश्च । वैद्यवर्णिगव्यपदेशादिवत् । यथा तुल्यजातीयेषु शूद्रेषु तस्य तस्य व्यापारविशेषस्यानुष्ठानान्द्वयाच्च वैद्यादिव्यपदेशाः प्रवर्तन्ते (१) न तावता जातिभेदः । तद्वत् ब्रा^१-ह्मणादिष्वपि स्यात् ।

^१ In the margin.

विशेषानुष्ठाने । अन्वयाच्च स्याद् वैद्यवणिग्व्यपदेशादिवत् ।

तद्विसे विशिष्टेन प्रयुज्यमाना मन्त्रास्ततोऽविशिष्टमेव स्वभावमासादयन्ति । तेनाविशेषेणैव फलदा (:) स्युः । यदा तु समयादेभ्यः^३ फलन्तदायमदोषः समयकारस्य रुचेः फलोत्पत्तिनियमात् (१) स्वभाववृत्तयो हि भावास्तन्मुखेन प्रसंगमर्हन्ति । न पुरुषेच्छावृत्तयस्तेषां कथंचिद् वृत्तेः ।

यदपि प्रयोक्ता फलमश्नुत इति प्रयोगं समीहितार्थयोग्यस्योत्पादनं । संतान-
पारिणामनं वा पश्यामस्तदुभयम्विशेषज^४न्मनि स्याद् (१) अन्यथा (१)

अनाधेयविशेषाणां किङ्कुर्वाणः प्रयोजकः ।

येन ततः कश्चित्फलमश्नुतेऽन्यो न (१)

तद्विति तस्माद्विसे मन्त्रा अविशिष्टेन ब्राह्मणशूद्रादिना प्रयुज्यमानास्ततो ब्राह्मणादेरविशिष्ट^१मेव स्वभावमासादयन्ति । तेन कारणेनाविशेषेणैव शूद्रादिषु फलदाः स्युरित्युपसंहारः । तदेवं मन्त्राणाम्भावशक्त्या फलोत्पादने (ना)यं दोषो यदा तु यथोक्तात् पुरुषसमयादेभ्यो वैदिकेभ्योन्येभ्यो वा मन्त्रेभ्यः फलमिष्यते । तदायमविशेषेण फलदाः स्युरित्ययमदोषः । किं कारणं (१) समयकारस्य मन्त्र-
प्रणेतृ रुचेः फलोत्पत्ति^२नियमात् । समयकारस्यैवमभिवर्चितं य ईदृशो ब्राह्मण-
व्यपदेशभागोवम्बिषं नियममनुतिष्ठति तस्यैवाहं फलयोगेन प्रत्युपस्थितो नान्येभ्य इत्येवं रुचेः फलनियामकः । पर्यनुयोगः । तथा हि (१) स्वभाववृत्तयो भावाः पुरुषव्यापारानपेक्षा वस्तुस्थित्येव कार्यकारिण इत्यर्थः । ते तन्मुखेन स्वभावद्वारेण प्रसंगमर्हन्ति^३ । यथा स्वभावविशेषादिहाप्येवं किन्तु भवतीति । न पुरुषेच्छा वृत्तयो भावाः प्रसंगमर्हन्ति । किङ्कुर्वाणं (१) तेषां पुरुषाणां स्वेच्छानुविधायिनां यथाकथंचिद् वृत्तेः ।

यदपि विशिष्टः प्रयोक्ता मन्त्रफलमश्नुत इत्युच्यते । तत्रापि प्रयोगमेवं लक्षणं पश्यामः । यथा समीहिते पुरुषार्थे योग्यो यो मन्त्रस्वभावस्तस्योत्पादनं । उत्पन्नस्याप्यु^४त्तरोत्तरविशेषोत्पादनेन संतानपरिणामनमन्यथात्वम्बा तदुभयमु-
त्पादनम्विपरिणामनं वा विशेषजन्मनि विशेषोत्पत्तौ सत्यां स्यात् । अन्यथा विशेषानुत्पत्तावनाधेयातिशयानां मन्त्राणां । किं कुर्वाणः प्रयोजकः (१) नैव ।

येनेत्यादिना व्याचष्टे । येन कारणेन ततो मन्त्रप्रयोगात् कश्चित् प्रयोक्ता ब्राह्मणः फलमश्नुतेऽन्यः शू^५द्रादिनश्नुते । नोत्पादनमन्त्राणां प्रयोगः किन्त्वभिव्य-
क्तिः प्रयोगो यदीष्यते । सामिव्यक्तिः प्रगेव 'सा मा न्य चिन्ता या'^१ निराकृता ।

प्रयागो यद्यभिव्यक्तः सा प्रागेव निगृह्यता ॥ (२९९)

न हि नित्यानां काश्चिदभिव्यक्तिरित्युक्तं यतोभिर्व्यञ्जकः प्रयोक्ता स्याद् (१)

व्यक्तिश्च^१ बुद्धिः सा यस्मात् स फलैर्यात् युज्यते ।

स्याच्छ्रोत्रोऽतुः फलसम्बन्धो वक्ता हि व्यक्तिकारणम् ॥ (३००)

न हि शब्दस्यान्यतः स्वरूपपरिणामो व्यक्तिर्नावरणविगमनं (१) किन्तु तद्विषया प्रतीतिः (१) अश्रूयमाणेऽव्यक्तव्यपदेशात् । तत्र यदि बुद्धिहेतुर्व्यक्ता स्यात् । तत्तुल्यं श्रोतयपीति । सोऽपि फलं वक्तृवदनुवीत् (?त) । न हि वक्तुः कश्चिदव्यस्तद्भावोऽन्यत्र तद्बुद्धिहेतुत्वात् । परोपाधिबुद्धिः^२ श्रोत्रुनं वक्तुरिति विशेष इति चेत् (१) कः पुनरुपयोगो वक्तुः श्रोतरि येनोपाधिरिष्यते । ततः शब्द-श्रुतिरिति चेत् (१) ननु तदेवेवं पर्यनुयुज्यते । कथं तत इत्यसम्बन्धाद् विषयोपन-

तद्व्याचष्टे । न हि नित्यानामप्यार्थानां काश्चिदभिव्यक्तिरित्युक्तं । यतः कारणादाभिव्यञ्जकः शब्दस्य प्रयोक्ता स्यात् ।

अथ तु व्याभिव्यक्तिः (१) सा च तावद् योग्यतोत्पत्तिरित्युक्ता । किन्तु व्यक्तित्वं शब्दविषया बुद्धिः सा यस्मात् पुरुषात् प्रयोक्तुः स पुरुषो मन्त्रफलैर्यदि युज्यते । स्याच्छ्रोत्रुरपि फलसम्बन्धः । योग्येन पठ्यमानं मन्त्रं शृणोति केवलं । तस्यापि मन्त्रागलेन योगः स्यान्न तु वक्तुरेव । यस्मात् वक्ता हि व्यक्तिकारणं ज्ञानकारणमतश्च फलेन प्रयुज्यते । तच्च मन्त्रविषयज्ञानकारणत्वं श्रोत्रुरपि १९७b तुल्य^३मिति सोऽपि वक्तेयेति कस्मान्न फलेन युज्यते ।

न हीत्यादिना व्याचष्टे । न हि नित्यस्य शब्दस्यान्यतः कारणात् स्वरूपपरिणामः स्वरूपान्यथात्वमव्यक्तिः । नाप्यावरणविगमनं व्यक्तिः । नित्यस्यावरणानुपपत्तेः । किन्तु तद्विषया शब्दविषया प्रतीतिर्बुद्धिरभिव्यक्तिः । किं कारणम् (१) अश्रूयमाणे शब्देऽव्यक्तव्यपदेशात् । न ह्यनुपल^४भ्यमानः शब्दोऽभिव्यक्त इत्युच्यते । तत्रैवं व्यवस्थिते यदि शब्दविषयबुद्धिहेतुर्व्यक्ता स्यात् । तदा तच्छब्दविषय-बुद्धिहेतुस्वभाववत्तुल्यत्वं श्रोतयप्यस्तीति सोऽपि श्रोता मन्त्रप्रयोगसम्भवमभिमतं फलवक्तृवदनुवीत् । न हि वक्तुः कश्चिदव्यस्तद्भावो वक्तृत्वभावोऽन्यत्र तद्बुद्धिहेतुत्वात् । शब्दबुद्धिहेतुत्वात् । अतो नास्ति वक्तृश्रोत्रोः शब्दज्ञानहेतुत्वे विशेष इति तुल्यः फलसम्बन्धः स्यात् । परो वक्ता । उपाधिर्हेतुर्यस्या बुद्धेः । सा परोपाधिबुद्धिः श्रोत्रुनं वक्तुः परोपाधिर्बुद्धिः । इति हेतुवक्तृश्रोत्रोर्विशेष इति चेत् । कः पुनरुपयोगः सामर्थ्यमवक्तुः श्रोतरि बुद्धिजननमिति । येनोपायो-

^१ In the margin.

यनादयमस्य श्रावकः स्यात् । तच्च न शक्यं । तस्य कथञ्चिदव्यपरिणामात् ।

^१ (इन्द्रियसंस्कारादयोऽप्युक्ताः । मां^१ श्रावयति अहं श्रावयामीति प्रत्ययद्वयाद् 521b
वक्तुश्चोत्रोर्भेद इति चेत् अनुपकार्योपकारकं भ्रान्तिमात्रम् । तस्मात् तद्भावेऽति-
प्रसंगः^२ स्यात् । अन्यत्रापि भ्रान्त्या प्रत्ययदर्शनात् । सर्वथा उपकाराभावे च
तथा प्रत्ययो न युक्तः । सर्वेषां परस्परं एवं प्रसंगात्^३ । भ्रान्तिरपि कुतश्चिदुप-

गेनोपाधिरिष्यते वक्ता । ततो वक्तुः सकाशाच्छब्दश्रुतिः शब्दोपलब्धिः श्रोतुर्भ-
वत्यतो^३सौ वक्ता उपाधिरिति चेत् ।

ननु तदेवेवं पर्यनुयुज्यते कथन्ततो वक्तुः सकाशाच्छब्दश्रुतिः श्रोतुर्भवति ।
कथं च ततो न भवेत् । सम्बन्धाभावात् । उपकार्योपकारकभावाभावात् । तदभा-
वमेव दर्शयन्ताह । विषयोपनयाद् विषयसन्निधापनादयम्बक्तास्य श्रोतुः श्रावकः
स्यात् । श्रावयिता भवेत् । तच्च प्रत्युपस्थापनं न शक्यन्तस्य शब्दस्य । नित्यस्य
कथञ्चिदव्यपरिणामात् । अन्यथात्वाभावात् ।

श्रोतुरिन्द्रियसंस्काराङ्कुर्वन्नावरणविगमनं वा शब्दस्य सम्पादयन् ब्रजेदुपयो-
गम्बक्तेति चेत् (1)

तन्न । यस्मादिन्द्रियसंस्कारादयोऽप्युक्ताः प्रतिक्षिप्ताः । “इन्द्रियस्य स्यात्
संस्कारः शृणुयान्निखिलन्तदि”^२त्यादिना । मामयम्बक्ता श्रावयतीति श्रोतुः प्रत्ययो
बुद्धिरहमेनं श्रोतारं श्रावयामीति वक्तुः संप्रत्ययो भवति (1) अतः प्रत्यय-
द्वयाद् यथायोगम्बक्तुश्चोत्रोर्भेद इति चेत् ।

अनुपकार्येत्यादिना प्रतिषेधति । मां श्रावयत्यहं श्रावयामीति भ्रान्तिमात्र-
मेतत् । किम्भूतमनुपकार्योपकारकं । उपकार्यः श्रोता । उपकारको वक्ता न भवति
यस्मिन् भ्रान्तिमात्रे तत्तथोक्तं । नित्ये च शब्दे बुद्धिजन्मनि पुंसः सर्वथा व्या-
पाराभावादनुपकार्योपकारकभावः प्रतिपादितः । तस्मादेवंभूताद् भ्रान्तिमात्रात्स-
द्भावे । वक्तुश्चोत्रोर्भेदभावेऽतिप्रसङ्गः । सर्वस्याश्रावयितुरशृण्वतस्त्वेवं स्यात् (1)
किङ्कारणं । अ[व्यत्राप्युन्मत्तादौ विनैव शब्द]^३ श्रवणेन भ्रान्त्याहं शृणुमीत्यादि-
प्रत्ययदर्शनात् । तस्मात् सर्वथोपकाराभावे च तथाप्रत्यय इत्यहं श्रावयामीत्यादि, 198a
प्रत्ययो न युक्तः । किं कारणं (1) सर्वेषां परस्परमनुपकार्योपकारकाणामेवमहमतः
शृणुमीत्यादि प्रसङ्गात् । यथा तर्ह्युन्मत्तेषु भ्रान्त्या प्रत्ययोत्पत्तिस्तथा नित्येष्वपि
भवत्वि[ति चेदाह । भ्रान्तिरित्यादि । भ्रान्ति]^३ रपि या पुरुषस्योन्मत्तस्य भवति
सापि स्वस्थावस्थायां कुतश्चित् पुरुषादुपकारे सति तथा प्रत्ययोत्पत्तौ तदाहि^३त-

¹ Restored.

^२ प्र० वा० १।२५८

^३ In the margin.

कारे सति अन्यत्रापि कयाचित् प्रत्यासत्त्या भवति । तापि पारम्पर्येण न स्यात् ।
तस्माद् वक्तृश्रोत्रोर्व्यक्तिहेतुत्वे विशेषाभावात् तुल्यः फलेन सम्बन्धः
स्यात् । अपि च ।

अनभिव्यक्तशब्दानां करणानां प्रयोजनम् ।

मनोजपो वा व्यर्थः स्याच्छब्दो हि श्रोत्रगोचरः ॥३०१॥

श्रोत्रग्रहणलक्षणस्य शब्दस्यातिक्रमेऽतिप्रसङ्गात् ।

तन्वेवमपि सामान्ये प्रसङ्गः ।

न ब्रूमः शब्द एवेति । शब्दस्त्ववश्यं तल्लक्षणः । तस्य लक्षणानारा^१भा-
वात् । तत्र यदि शब्दात्मनां गन्त्राणामभिव्यक्तिहेतुः प्रयोक्ता जापी मनोजापी

संस्कारवशेन पुनरुन्मत्तायस्थायामन्यत्राग्यवक्तव्यमपि । कयाचित् प्रत्यासत्त्या केन-
चित्सादृश्येन भवति । सापि भ्रान्तिनित्येषु मन्त्रेष्वत्यन्तां पारम्पर्येणाप्यनुपकारे
न स्यात् ।

तस्मादित्यादिना प्रकृतगुणसंहरति । यथोक्तविधिना वक्तृश्रोत्रोर्व्यक्तिहेतुत्वे ।
शब्दज्ञानहेतुत्वे धिशेषाभावात्तुल्यो मन्त्रफलेन सम्बन्धः स्यात् । नित्येषु व्य^२क्ति-
हेतुत्वमपि नैवास्ति (१) केवलमभ्युपगम्यैतमुच्यते ।

अपि चेत्यादिना दूषणान्तरमाह । अनभिव्यक्तः (न) श्रोत्रविषयनीतः शब्दो
यैः करणैस्तात्त्रादिभिस्तात्त्रादिभिव्यक्तशब्दानि । तेषां करणानां प्रयोजनं व्या-
पारणं व्यर्थं स्यादिति लिङ्गविवरिणामेन सम्बन्धः । यत्रोष्ठादिप्रसान्द्रमात्रेण
उपांशुजपः क्रियते । स व्यर्थः स्यादिति वाक्यार्थः । यत्रोष्ठादिप्रसान्द्रोपि नास्ति
केवलं मनसा मन्त्रचिन्तनं स मनोजपः । वा शब्दः समुच्चये । मनोजपश्च व्यर्थः
स्यात् । यस्माच्छब्दो हि श्रोत्रगोचरः श्रोत्रग्राह्य एव शब्दः (१) शब्दस्वभावश्च
मन्त्रः । उपांशुमानसयोश्च जपयोः श्रोत्रग्रहणाभावादशब्दत्वम् (१) अशब्दत्वा-
च्चामन्त्रत्वं न जपन् कथं फलवान् स्यात् । गृह्यत इति ग्रहणं । श्रो^३त्रग्राह्य
इत्यर्थः । तदेव लक्षणं यस्य शब्दस्य स तथोक्तः । तदतिक्रमेतिप्रसङ्गात् ।
'श्रोत्रग्राह्यं' शब्दं मुक्त्वा मनोजपादेर्ज्ञानात्मकस्य शब्दत्व इष्ट्यभागे रसादीनामपि
शब्दत्वं स्यात् ।

तन्वेमपि श्रोत्रगोचरस्य शब्दस्वभावत्वे शब्दत्वसामान्ये शब्दस्वभावता-
प्रसङ्गः ।

नेति सिद्धा न्त वा वी । न ब्रूमः श्रोत्रगोचरः शब्द एवेति । शब्दस्त्व^४वश्यं
तल्लक्षणः श्रोत्रग्रहणलक्षण इति ब्रूमः । कस्मात् । तस्य शब्दस्य श्रोत्रग्राह्यत्व-

वा न मन्त्रफलेन युज्यते ।⁷ न हि तदा श्रोत्रेण कञ्चिदर्थं विभावयामः ।

5222

न चाशब्दात्मा मन्त्रः ।

पारम्पर्येण तज्जत्वात् तद् व्यक्तिः सापि चेन्मतिः ।

न हि मनसा¹व्यायतोऽपि मन्त्राभासा बुद्धिः श्रवणाद् ऋते । ततः शब्द-
प्रभवत्वात् । सापि शब्दव्यक्तिरेव । एवं अनवस्था स्यात् । शब्दार्थविकल्पानां²
अपि परम्परया प्रसूतिरस्तीति तेऽपि तथा स्युः ।

ते तथा स्युस्तदर्थं चेदसिद्धं कल्पनान्वयात् ॥३०२॥

म्मुक्त्वा लक्षणान्तराभावात् । तत्रैतस्मिन् शब्दस्वलक्षणे यदि शब्दात्मनां शब्द-
स्वभावानाम्मन्त्राणामभिव्यक्तिहेतुः शब्दस्वरूपग्राहिज्ञानहेतुः पुरुषः प्रयोक्ते-
ष्यते यस्य फलेन सम्बन्धः । तदानभिव्यक्तश्रुतिविषयाणां । श्रुतिविषयः शब्दः³
सोनभिव्यक्तो यैः कारणैरिति विग्रहः । तेषां कारणानां प्रयोक्तता । ओष्ठादिस्प-
न्दमात्रेण व्यापारयिता । उपांशुजापी न मन्त्रफलेन युज्यते नापि मनसा जपन्
मन्त्रफलेन युज्येत । यस्मान्न हि तदा उपांशुमौनजपकाले श्रोत्रेण कञ्चिदर्थं
शब्दाख्यम्बिभावयामो गृह्णीमः ।

मानसोऽपि जपो गन्त्र इत्याह । न च मानसो विकल्पोऽशब्दात्मा मन्त्रः । 198b
शब्दस्य श्रोत्रग्राह्यत्वापौरुषयत्वनित्यत्वेनाभ्युपगमात् । तद्विपरीतत्वाच्च विक-
ल्पस्य ।

पारम्पर्येत्यादिना पराभिप्रायमाशङ्कते । याप्युपांशुमनोजापकाले मन्त्रा-
भासा मतिर्बुद्धिस्सापि तद्व्यक्तिः । तस्य शब्दस्य व्यक्तिज्ञानं । कस्मात् (1)
पारम्पर्येण तज्जत्वात् । शब्दजातत्वात् । तथा हि तस्य प्राक् शब्दज्ञानमुत्पल-
न्तेन ज्ञानेन चाहितसंस्कारस्य क्रमेण मनोजपे शब्दप्रतिभासोत्पत्तेः ।

नेत्यादिना व्याचष्टे । न हि मनसा व्यायतोऽपि जपिनो या मन्त्राभासा बुद्धिः
सा श्रवणावृत्ते । शब्दश्रवणं विना । ततः शब्दप्रभवाच्छब्दादुत्पत्तेस्सापि मनो-
जपकाले मतिः शब्दव्यक्तिरेव शब्दज्ञानमेव । ततश्च मन्त्रस्वभावत्वात् मनो-
जपादेः प्रयोक्ता फलवान् स्यादिति भावः । एवमिति पारम्पर्येण मन्त्रत्वेऽन-
वस्था स्यात् ।

तमेवाह शब्देत्यादि । मन्त्रलक्षणाच्छब्दादर्थविकल्पाः शब्दार्थविकल्पाः ।
तथा हि (1) “अग्नये स्वाहा” (1) इत्युक्ते । अग्निज्वैलङ्घासुरादिरूप इत्यादि-
विकल्पाः कदाचिदुत्पद्यन्ते । तेषामपि परम्परया शब्दप्रसूतिरस्तीति तेऽपि विक-
ल्पास्तथा स्थुर्मन्त्रव्यक्तिलक्षणाः प्रयोगाः स्युः । शब्दप्रभवापि सती या तदर्थः⁸

न ब्रूमः सर्वा शब्दप्रभवा बुद्धिरतद्व्यक्तिरिति । या तद्विषया सा तस्य व्यक्तिः । मनोविकल्पास्य शब्दविषयत्वमसिद्धम् । न हि स्वलक्षणानां विकल्पानां वृत्तिरिति निवेदयिष्यामः ।

ते हि अनपेक्षितवाह्यार्थोपनिधये यथास्वं स्वविकल्पवागनापलोधाद् भवन्ति । बाह्यापायानामपि च भावात् । न हि यो यस्य सत्तोपधानं नापेक्षते^१ स तस्य हेतुरहेतुश्च कथम् । तस्मान्न मनोविकल्पः शब्दव्यक्तिः, यतः तद्वान् प्रयोक्ता स्यात् ।

तत्प्रसूता तद्विषया च बुद्धिः तद्व्यक्तिः^१ । तवाश्रयः प्रयोक्तेत्यत्रापि श्रोत्रे

स शब्दः अर्थः विषयो यस्या इति विग्रहः । सैव चेन्मनिर्गन्धव्यक्तिनं चार्थविकल्पा ये शब्दविषयाः । असिद्धमिति सिद्धान्तवादी । शब्दविकल्पास्यासिद्धं शब्दस्व-लक्षणविषयत्वं । किं कारणं (१) कल्पनान्धवात् । सजातीयविकल्पहेतुकत्वात् । अभ्यारोपिताकारविषया एव मनोविकल्पाः ।

नेत्यादिना व्याचष्टे । न ब्रूमः सर्वा शब्दप्रभवा^१ बुद्धिस्तद्व्यक्तिः शब्द-व्यक्तिरिति (१) किन्तु या तद्विषया शब्दविषया विकल्पबुद्धिः । सा तस्य शब्दस्य व्यक्तिरिति ।

तदेतदसत् । यतो मनोविज्ञानस्य तद्विषयत्वं शब्दविषयत्वमसिद्धं । यस्या-न्न हि स्वलक्षणशब्दानां वृत्तिरिति निवेदयिष्यामः यदि बाह्योर्थो विकल्पानां न हेतुः कथन्तर्ह्युत्पद्यन्त इति (१)

आह । ते हीत्यादि । ते हि विकल्पा यथा^१ स्वमिति यस्य यो वासनाप्रबोधो हेतुः । विज्ञानप्रतिष्ठितत्वेनान्तरात् । विकल्पवारानाप्रबोधाद् भवति । अनपेक्षितो बाह्यार्थोपनिधिः सन्निधानं यैरिति विग्रहः । कस्मात् । बाह्येत्यादि । अपायो निरोधः । अनागमोनुत्पत्तिः । बाह्यस्य निरोधेऽनुत्पत्तौ च विकल्पानाम्भावात् । यतश्चार्थमन्तरेण भवन्ति तस्मान्नार्थहेतवः । किं कारणं^१ (१) न हि यो यस्य सत्तोपधानं सत्तासन्निधानं नापेक्षते सोनपेक्ष्यमाणस्तस्य निरोधस्य हेतुरहेतुश्च विकल्पानां कथम्विषयो नैव । यत एव न शब्दविषयो विकल्पस्तस्माच्च मनोविकल्पो [मनोजलया(?पा)दिलक्षणः]^१ शब्दव्यक्तिर्यतो येन । तद्वान् । मनोजपवान् पुरुषः । मन्त्रस्य प्रयोक्ता स्यात् । नैव स्यादिति यावत् ।

199a

शब्दाभिव्यक्तिमभ्युपगम्यापि दोषमाह । शब्दप्रसूता तद्विषया च बुद्धिः शब्दव्यक्तिस्तवाश्रयस्तस्या व्यक्तेराश्रयो यतः पुरुषस्तस्मात् प्रयोक्तेत्यत्रापि पक्षे ऽर्हति । किमुवर्त (१)^१ श्रो [प्रयोक्तृत्वप्रसङ्ग इति श्रोता]पि हि शब्दप्रसूता-

¹ In the margin.

च प्रसंग इत्युक्तम् । तस्मिन् न ज्ञाने च प्रयोगे शब्दे पुरुषे व्याप्रियते । तस्य ज्ञानजननात् । न पुरुषः शब्दे^१ । तदात्मनि अनुपकारात् । एवं पुरुषः शब्दानां १२२b प्रयोक्तेत्यलौकिकोऽयं व्यवहारः ।

सर्वथा^१ शब्दस्वभावानां मन्त्राणां प्रयोगात् फलावाप्तौ व्यर्थो मनोजपः । विकल्पस्य शब्दस्वरूपासंस्पृशत् ।

(घ) समयकाराणामुक्त्या फलविशेषः

स्वसामान्यस्वभावानामेकभावविषयत्वात् ।

उक्तेः समयकाराणामविरोधो न वस्तुनि ॥३०३॥

समयकारा हि स्वलक्षणं द्वन्द्वविषयं सामान्यलक्षणञ्च विकल्पप्रतिभासं यथाव्यवहारं संवृत्त्या^३ संकलय्य यथासमयं अर्थं निष्पादयेदिति समयमारोह-

यास्तद्विषयाया बुद्धेः स्वसन्तानभाविन्या आश्रयस्तथा च तस्यापि मन्त्रफलेन योगः^१ स्यादिति ।

किं च नित्यानां मन्त्राणां नातिशयोत्पादनं प्रयोगः किन्तु तद्विषयं ज्ञातं प्रयोगः । तस्मिन् ज्ञाने च प्रयोगेभ्युपम्यमाने शब्दः पुरुषे व्याप्रियते । कथं (१) तस्य पुरुषस्य ज्ञानजननात् । न पुरुषः शब्दे व्याप्रियते । कस्मात् । तदात्मनि नित्ये शब्दात्मनि कथंचिदपि पुरुषेणानुपकारात् कारणात् । अथ च पुरुषः शब्दानां प्रयोक्तेत्यलौकिकोऽयं व्यवहारः । लोके हि यो यत्र व्याप्रियते स तस्य प्रयोक्तेत्युच्यते ।

सर्वथेत्यादिनोपसंहारः । यदि साक्षाच्छब्दप्रसूता बुद्धिः शब्दबुद्धिः । अथ पारम्पर्येण (१) सर्वथा शब्दस्वभावानां मन्त्राणां प्रयोगात् तद्विषयज्ञानजननात् फलावाप्ताविष्यगाणां व्यर्थो मनोजपः । किङ्कारणम् (१) मनोजपलक्षणस्य विकल्पस्य शब्दस्वरूपसंस्पृशत् ।

यस्यापि समयात् फलन्तस्यापि कथम्मनोजपो न व्यर्थ इत्याह । स्वस्वभावः शब्दस्वलक्षणम्विकल्पप्रतिभास्याकारः सामान्यस्वभावन्तेषां स्वसामान्यस्वभावानामेकभावविवक्षया । दृश्यविकल्पयोरेकीकृत्य समयकाराणामुक्तेर्मन्त्रप्रणयनात् मनोजपो व्यर्थः स्यादित्ययमविरोधः । समयकारस्याभिप्रायसम्पादनेन फलनिष्पत्तेः । न तु वस्तुन्यविरोधः किन्तु विरोध एव । तथा हि (१) शब्दस्वलक्षणाद् वस्तुनः फलावाप्तौ मनोजपो व्यर्थस्तस्यावस्तुसंस्पृशत् ।

समयेत्यादिना व्याचष्टे । शब्दस्वलक्षणं श्रोत्रेन्द्रियविषयं सामान्यलक्षणञ्च विकल्पप्रतिभासं यथाव्यवहारं लोकव्यवहारानतिक्रमेण संवृत्त्या संकलयेति

यति । एवं न मनोजपादो दोषः । वस्तुस्वभावात् फलोत्पत्तौ अतस्त्वभा^१संस्पर्शं न स्यात् । यदुक्तं त वण्णोऽस्याऽऽनुपूर्वी^२ति ।

आनुपूर्व्यामसत्यां स्यात्सरो रस इति श्रुतौ ।
न कार्यभेद इति चेदु;

न हि सरो रस इत्यादि^३पदेषु कश्चिद् वण्णभेदः ।

(ङ) नयानुपूर्व्यालचिन्ता

न च व्यतिरिक्तमन्यत्, यतः कार्यभेदः स्यात् । भिन्नां च तयोः प्रतिभां आनुपूर्वमेव चातुल्यां पश्यामः । न च कारणस्याभेदे^४ कार्यभेदो युक्तः । तस्माद् भेदवती सा यतः प्रतीतिभेदः । सत्यम् ।

आस्ति सा पुरुषाश्रया ॥३०४॥

विकल्पबुद्ध्या दृश्यधिक^५ल्पायोः शब्दस्वलक्षणसामान्याकारयोरेकीकृत्य सम्यग्भारोच्येत् । यो वाचा मनसा चाभिलषन्मन्त्रणीतस्य मन्त्रस्यानुतिष्ठति तस्या-
यम्मन्त्रो यथासमयमर्थनिष्पादयेदिति (१) ततो य एवं मन्त्रम्याचा मनसा चाभिल-
रुपति तस्य यथासमयं चार्थं निष्पादयेदिति न मनोजपादो दोषः । आदिग्रहणा-
बुपांशुप्रयो^६गादिपरिग्रहः । वस्तुस्वभावात् शब्दस्वभावात् मन्त्रात् फलोत्पत्तावि-
ष्यमाणायामतस्त्वभावसंस्पर्शं सति मनोजपादौ न फलं स्यात् ।

यदुक्तमित्यादिना पराभिप्रायमाशङ्कते । यदुक्तम् (१) “वण्णा एव हि मन्त्र” इत्यत्रान्तरे ।

न वण्णोऽस्या काचिदानुपूर्वीति तत्रोच्यते । आनुपूर्व्यामसत्यां सर इति
199b श्रुतौ रस इति श्रुतौ च न कार्यभेदः^७ प्रतीतिभेदलक्षणः स्यादिति चेत् । यस्याश्च
हि सरो रस इत्यादि पदेषु कश्चिद्वण्णभेदः । य एव हि वण्णाः सर इत्यत्र पदे । त
एव रस इत्यत्र पदे ।

न च व्यतिरिक्तमन्यत् पदमस्ति यतः कार्यभेदो बुद्धिभेदलक्षणः स्यात् । अस्ति
च कार्यस्य भेदः । यतो भिन्नाश्च तयोस्सरो रस इति पदयोः प्रतिभां बुद्धिम्पश्यामः ।
आनुपूर्वमेव^८ चातुल्यां भिन्नान्तयोः पश्यामो वण्णाः पुनस्त एव । न च कारणस्य
वण्णस्याभेदे कार्यभेदो बुद्धिभेदलक्षणो युक्तः । तस्माद् वण्णाभेदेऽप्यस्ति भेदवती
प्रतिपदमिन्ना । सेत्यानुपूर्वी । यतः प्रतिपदभेदवत्या आनुपूर्व्या अयं सर इत्या-
दिपदेषु प्रतीतिभेदो बुद्धिभेदः ।

सत्यमिति सिद्धा न्त वा दी । सत्यं प्रतिपदभेदवत्यस्यानुपूर्वी^९ । केवलं

तथा हि ।

यो यद्वर्णसमुत्थानज्ञानजाज्ज्ञानतो ध्वनिः ।^१

५२३८

जायते तदुपाधिः स श्रुत्या समवसीयते ॥३०५॥

तज्ज्ञानजनितज्ञानः स श्रुतावपदश्रुतिः ।

सानुपूर्वीं पुरुषाश्रया पोरुषेयी । अव्यतिरिक्तैव वर्णोऽयः । वर्णाश्च प्रतिपद-
गन्ये चान्ये चोत्पद्यन्ते कारणभेदात् । केवलन्तेषु सादृश्यादेकत्वाध्यवसायो
मन्दमतीनां ।

एतदेव दर्शयन्नाह । तथा हीत्यादि । अयमत्र समुदायार्थः । वक्तृस्थेन पूर्वपूर्व-
वर्णसमुत्थापकचित्तेनोत्तरोत्तरवर्णसमुत्थापकं चित्तञ्जन्यत इति समुत्थापकचि-
त्तक्रमात् । तत्समुत्थाप्यानाम्बवर्णानामुत्पत्तिक्रमः क्रमोत्पन्नैश्च वर्णैः स्वविषयाणि
क्रमभावीन्येव श्रोत्रविज्ञानानि साक्षाज्जन्यन्ते । क्रमभाविन्य एव वर्णालम्बनाः
स्मृतयश्च पारम्पर्येण । ततो वर्णानां समुत्थापकज्ञानक्रमाद् या क्रमे कार्यता ।
स्वविषयज्ञानेषु च या क्रमेण कारणता सैवानुपूर्वीति व्यवस्थाप्यत इति ।^४

सम्प्रत्यव (?) पदार्थो विभज्यते (१) यो ध्वनिर्जायत इति सम्बन्धः । यथा
सर इत्यत्र पदे सकारात् परोऽकारः । कुतो जायते (१) यद्वर्णसमुत्थानज्ञान-
जाज्ज्ञानतः । पूर्वकालभावी वर्णः सकारः । यश्चासौ वर्णश्चेति यद्वर्णः ।
यद्वर्णस्य समुत्थानं कारणं समुत्तिष्ठतेनेनेति कृत्वा । यद्वर्णसमुत्थानं । यद्वर्ण-
समुत्थानञ्च तज्ज्ञानं चेति कर्मधारयः । तस्माज्जातं यज्ज्ञानं । तद् यद्वर्णसमु-
त्थानज्ञानजं ज्ञानं । तस्माज्ज्ञानतो जायते । सकारस्य समुत्थापकं यज्ज्ञानन्तस्माद-
कारसमुत्थापकं ज्ञानं यदुत्पन्नन्तेनाकारो जन्यत इत्यर्थः । एवमन्योपि पूर्वपूर्ववर्ण-
समुत्थानज्ञानजादुत्तरोत्तरो वर्णो जायत इति योज्यं । एवन्तावद् वक्तुसन्तान-
स्थस्य समुत्थानज्ञानस्य क्रमाद् वर्णानां क्रमेणोत्पत्तेः कार्यत्वमुक्तं । ते च
क्रमेणोत्पन्नाः श्रोतुसन्तानस्थानां स्वविषयज्ञानानां क्रमेण हेतवो भवन्तो ज्ञायन्त
इति दर्शयन्नाह । तदुपाधिरित्यादि । पूर्वीं वर्णं उपाधिविशेषणं [यस्मोत्तरस्य
वर्णस्य]^१ स तथोक्तः । स इत्युत्तरो वर्णः श्रुत्या श्रोत्रज्ञानेन समवसीयते गृह्यते ।

ननु च पूर्वीं वर्णं उत्तरवर्णकाले^७ नैवास्ति (१) तत्कथन्तदुपाधि [पूर्वं २००८
वर्णोपाधि] उत्तरो वर्णो गृह्यत इति (१)

आह । तज्ज्ञानजनितज्ञान इति । तेन पूर्ववर्णाविषयेण ज्ञानेन जनितं स्व-
विषयं ज्ञानं यस्येति विग्रहः ।

^१ In the margin.

अपेक्ष्य तत्स्मृतिं पश्चात् स्मृतिमाधत्त आत्मनि ॥३०६॥

इत्येषा पौरुषेयैव तद्धेतुग्राहिचेतसाम् ।

कार्यकारणता वर्णं ह्यानुपूर्वीति कथ्यते ॥३०७॥

चित्तसमुत्थाना वाग्विज्ञप्तिः वर्णपदवाक्यानीति । तत्र^१ सकारसमुत्थापयः

एतदुक्तम्भवति । सकारालम्बनं यदा [श्रोत्रविज्ञानं तस्मिन्नेवकाले]^१ अकारसमुत्थापनचितेनाकारो जनितस्तेनाकारस्सकारालम्बनश्च प्रत्ययः समान-कालः । तत्र साकारालम्बनेन श्रोत्रविज्ञानेन सहकारिणाऽकारः स्वविषयं ज्ञानं जनयन् पूर्ववर्णोंगाधिः प्रतीयत इत्युच्यत इत्यर्थः । तदेवं पूर्वज्ञानेन सहकारिणा जनितात्मज्ञानः । स इत्युत्तरो वर्णः (१) कीदृशः श्रवणकाले । तदुद्भुतिरित्यत्वरितं शनैः शनैरुच्चारितो यदा वर्णो भवति । तदाऽपट्वी मन्दचारिणी प्रविभक्तावर्णग्राहिणी श्रुतिः श्रोत्रविज्ञानं यस्य शब्दस्येत्यपटुश्रुतिः । यस्याम-वस्थायांस्विभक्ता वर्णा अवधार्यन्त इति यावत् । अति त्वरितानूच्चार्यभागे विभक्तवर्णापरिच्छेदात् कुतः क्रमेण स्मृतिजननमित्यस्य सन्दर्शनार्थं । अपटु-श्रुतिग्रहणं । स एवंभूतो वर्णः किंकारीति (१)

आह । अपेक्ष्य तत्स्मृतिं पूर्ववर्णस्मृतिं । पदवादाधत्ते । जनयति स्मृतिस्त्वा-त्मनि । स्वविषये^३ । पारम्पर्येणेति द्रष्टव्यं ।

एतेन च स्वविषयाणि ज्ञानानि प्रति वर्णानां क्रमेण कारणतोक्ता । इत्यु-क्तेन क्रमेणैवा कार्यकारणता । वर्णेष्विति वर्णाधारा वर्णानामिति यावत् । पौष्टवेयेप्येवं । पुरुषकृतैवानुपूर्वीति लोके कथ्यते ।

किमपेक्षया वर्णानां कार्यता कारणता चेत्याह । तद्धेतुग्राहिचेतसामिति । हेतवश्च ग्राहीणि^४ चेति द्वन्द्वः । तेषामवर्णानां हेतुग्राहीणीति षष्ठीसमासः । पश्चाच्चेतःशब्देन विशेषणसमासः । वर्णहेतवः क्रमेण यदि चेतांसि तेषां सम्बन्धेन वर्णानां क्रमेण कार्यता । तैश्चेतोभिर्वर्णानाञ्जन्यत्वात् । तेषां वर्णानां ग्राहीणि यानि चेतांसि । तेषां सम्बन्धेन वर्णानां क्रमेण कारणता । वर्णैस्तेषामवर्ण-ग्राहिणां चेतसां जन्यत्वात् ।

चित्तेत्यादिना व्याचष्टे । चित्तं समुत्थानं कारणं यस्या वाग्विज्ञप्तेस्सा तथोक्ता । वागेव विज्ञप्तिः परविज्ञापनात् (१) सा च त्रिधा लोक इत्याह । वर्णो त्यादि वर्णाः पदं वाक्यं चेत्यभिधानं यस्येति विग्रहः । तत्राक्षराणि वर्णाः । अर्थाविच्छिन्नो वर्णसमुदायः पदं । पदसमुदायो वाक्यं । तत्रेत्यादि सर इत्यत्र

^१In the margin.

चेतसा समनन्तरप्रत्ययेनाकारोत्थापनचित्तं जन्यते । तथा रेफाकारविसर्जनी-
योत्थापकानि पूर्वपूर्वप्रत्ययानि ।^३

पदे यञ्च व^०र्णाः सकारस्तस्मात् परो अकारस्ततो रेफस्तस्मादकारस्तस्मात्परो
विसर्जनीय इति । तत्र सकारस्य समुत्थापनं कारणं यञ्चेतः । तेन चेतसा सम-
नन्तरप्रत्ययेन । समनन्तरग्रहणमालम्बनप्रत्ययव्यवच्छेदार्थः । अकारोत्थापनचित्तं । 200b
अकार उत्थाप्यते जन्यते येन चेतसा । तदुत्पाद्यते । तथेत्युक्तेन क्रमेण^७ रेफाका-
रविसर्जनीया उत्थाप्यन्ते यैश्चित्तैस्तानि पूर्वपूर्वप्रत्ययानि । पूर्व पूर्व चित्तं प्रत्ययः
कारणं येषामिति विग्रहः । तत्राकारसमुत्थापनचेतसा रेफ उत्पद्यते । रेफसमु-
त्थापनचेतसा समनन्तरप्रत्ययेनाकारः । अकारसमुत्थापनचेतसा विसर्जनीय
उत्पाद्यत इति ।

ननु चेदम्पदमुच्चारयामीति विवक्षया पदमुच्चार्यते । तेनैकयैव विवक्षया
वर्णक्रम उच्चार्यते । न तु वर्णानां प्रत्येकं विवक्षापूर्वकत्वमप्रतीतेः (१) तत्कथ-
मुच्यते (१) सकारादिसमुत्थापकचित्तेनाकारादिसमुत्थापकं चित्तं जन्यत इति ।

एवमन्यते (१) वर्णोच्चारणे तावदयमेव क्रमः । पदोच्चारणेपि प्रथममय-
मेव क्रमः (१) तथा हि (१) सकारविवक्षया सकारमु^१च्चारयत्येवमुत्तरोत्तर-
वर्णविवक्षयोत्तरोत्तरवर्णमुच्चारयति । अभ्यासात् पदोच्चारणे पदविवक्षैवैका
कारणमित्येके ।

अन्ये त्वन्यथा (१) पदोच्चारणे । एकैवविवक्षा कारणमिति (१)

सत्यमेतत् । केवलं सकारोच्चारणकालेऽवश्यं चित्तं विद्यतेऽन्यथा मरण-
प्रसङ्गात् । तदेव च चित्तं सकारसमुत्थापकमुच्यते तदन^१न्तरं राकारस्योत्पत्तेः ।
एवमुत्तरोत्तरवर्णेषु चित्तसमुत्थापकत्वं द्रष्टव्यमिति । अत्र च “सकारसमुत्थाप-
कचेतसा समनन्तरप्रत्ययेनेत्या”दिना ग्रन्थेनैककर्तृक एव वर्णक्रमोर्थप्रतीतिहेतुर्न
भिन्नकर्तृक इत्युक्तमभवति । तेन यदुच्यते म ण्ड ने न ।

“कार्यकारणभावश्चेत् क्रमस्तद्ग्राहिचेतसा ।

तद्वेतुतामभेदो वा वक्तुमे^१दपि धीर्भवे”दिति (स्फोटसिद्धिः ३१)

तदपास्तं । भिन्नकर्तृकवर्णग्राहिचेतसामात्मभावस्थार्थप्रतीतिहेतुत्वानभ्युप-
गमात् ।

यञ्चाप्युक्तं म ण्ड ने न (१) “अथ समुत्थापकचित्तक्रमेण वर्णक्रमोदर्थ-
प्रतीतिस्तथापि स च क्रमो ज्ञापकत्वाज्ज्ञानमपेक्षते । दृश्यते च तिरोहितव्यवहित-
वक्तृप्रयुक्ताच्छब्दार्थज्ञानं (१) न च तत्र समुत्थापकचित्तकार्यकारणता^{१०} कश्चन
निश्चेतुमर्हति । अक्षुरेकत्वे हि सा निश्चीयेतान्तरेण शब्दज्ञानात् । न च तिरोहित-

निर्वृत्तिधर्मा भिन्नजन-धर्मा^६ च स हि वर्णस्वभावः पुरुषसंस्कारभेदभिन्नः क्रम इत्युच्यते ।

अन्यदेव ततो रूपं तद्वर्णानां पदापदम् ।

कर्तृसंस्कारतो भिन्नं^७ सहितं कार्यभेदकृत ॥३०८॥

निगूढानिः सैव धर्मो लक्षणं गम्य स्वभावस्येति विग्रहः । एतेन तद्वेतुचेतां-
स्थपेक्षया वर्णानां कार्यत्वमुक्तं ।

तद्व्याहिरैवांस्त्यो^८भग कारणत्वमाह । भिन्नस्य विज्ञानकार्यस्य निर्वर्तनं
जननं स एव धर्मो लक्षणं यस्य स्वभावस्येति विग्रहः । स एवंभूतो वर्णस्वभावः
पुरुषसंस्कारभेदभिन्नः पुरुषप्रगल्भभेदभिन्नः क्रम इत्युच्यते ।

ननु क्रमो वर्णानां धर्मस्तेन कथं स एवंभूतो वर्णस्वभावः क्रम इत्युच्यते ।

एवमन्यते (१) न युगपदुत्पन्नानां भगोऽस्त्यप्रतीतिः । तस्माद् युगपदुत्पा-
न्नानामेव वर्णानां क्रमः । अयुगपदुत्पन्नानां च वर्णाः पश्यन्ते त एव लोके क्रमो
न वर्णभ्यांस्तरभूगोरागप्रतीतिः । नापि तेषां क्रम एको धर्मोऽसहभावात् ।
नापि प्रत्येकं धर्मः क्रमोऽप्रतीतिः । तस्मादयुगपदुत्पन्ना एव वर्णाः क्रम इत्युच्यते
इत्युक्तं । केवलमेपां क्रम इति कल्पितोऽयमवधारः । न च य एव सर इति पदे^९
क्रमो लोके प्रतीयते स एव रस इति पदे । नापि क्रमव्यतिरिक्तं पूर्वागव्यवर्णानां
स्वरूपं । तस्मात् प्रतिपदं वर्णानामन्यदेव स्वरूपं । लोकश्च सर इति पदाद् रस-
पदस्यान्यत्वमवधारयत्येष ।

तेन यदुच्यते म षड ने न ।

“उत्पत्तिवादिनो वर्णाः कामस्ते सन्तु मेदिनः ।

न त्वराधारणस्तेषामभेदोर्ध्वज्ञानकारणं ।” (रफोटसिद्धिः ३०)

तस्यानवधारणात् संकेतकाले^{१०} चादृष्टत्वादिति (१)

201b

तदपास्तं । यतस्सर इति वर्णक्रमो रस इति वर्णक्रमो भिन्न एवावधार्यते ।
नापि क्रमव्यतिरेकेण वर्णाः प्रतिपासन्ते । तस्मात् क्रमभेदावधारणमेव वर्ण-
भेदावधारणं (१) केवलं रसपदाद् रसपदान्तरस्य भेदः सादृश्यान्नावधार्यते (१)
अत एव संकेतकाले दृष्टत्वात् रसपदार्थप्रतिपादकं युक्तम् (१) एवमन्यस्यापि
पदस्येति यत्किञ्चिद्वेत्तुम् ।

एतदेव^{११} दर्शयन्माह । अन्यदेवेत्यादि । यतो वर्णानां स्वभावो यथोक्तः क्रम
इत्युच्यते ततः कारणात् । तद्विति सादृश्यादेकत्वेनाप्यवसितमपि रूपव्यवर्ण-
नामन्यदेव पदं पदं प्रतिपदं । किं कारणं (१) कर्तृसंस्कारतो भिन्नं यतः (१)
समुत्थापकचित्तमेव कर्तृ तस्य शक्तिभेदाद् भिन्नं । सहितमिति पूर्वोत्तरक्रमेणो-

तस्मान्न खल्वेक एव स्वभावो वर्णानां पदेषु कर्तृचित्तसंस्कारभेदेन भेदात् ।
523b स परस्परसहितः^७ कार्यभेदस्य हेतुः ।

सा चानुपूर्वी वर्णानां वर्तते रचनाकृता ।

इच्छाऽविरुद्धसिद्धीनां स्थितिकर्मायिरोधतः ॥३०९॥

कार्यकारणप्रत्ययोत्पन्न^८ स्वभावविशेषो वर्णानामनुपूर्वीत्युक्तम् । सा च पुरुष-
वितर्कविचारकृतेति अनवस्थितक्रमाः । इच्छाऽविरुद्धसिद्धिक्रम^९त्वात् । कर्म-

न्चारितं । कार्यभेदकृदिनि । बुद्धिभेदं करोति^{१०} (१)

न च “वर्णा निरर्थकास्सन्त” इति (१।२४१) पूर्वमेव प्रतिपादितं (१)
तत्कथम्वर्णस्वरूपं सहितं कार्यभेदकृदित्युच्यते ।

अत्रैके मन्यन्ते (१) प्रतिगदम्बवर्णानां स्वरूपमिन्नं पीरुषेयम्वाचकं । नापी-
रुषेयमिति (१) यदाह (१) सत्यम् (१) अस्ति सा किन्तु पुरुषाश्रयेति ( ) ।

तदयुक्तम् (१) वर्णानां सहिनासहितानामर्थाप्रतिपादकत्वात् । तस्माद-
यमभिप्रायः (१) यदि परमार्थतो वर्णक्रमः स्यात् तदासाधेयपदादिरूपतया
कल्पितोर्थस्य प्रतिपादकः स्यात् । यतश्चैकेन विकल्पेन विपयीकृताः क्रमिणो
वर्णाः प्रतिपादका अत एवैकविकल्पावभासित्वात् । क्रमिणांस्ववर्णानां रूपं सहितं
कार्यभेदकृदित्युच्यते इत्यदोषः । यतश्च समुत्थापकभेदाद् भेदः । तस्मान्न
खल्वेक एव स्वभावो वर्णानां सरो रस इत्यादिपदेषु । किं कारणं (१) कर्तृचित्त-
संस्कारभेदेन भेदात् । कर्तृ च तच्चित्तज्ञातस्य संस्कारभेदः समनन्तरप्रत्ययभेदेन
शक्तिभेदस्तेन वर्णानां स्वभावस्य भेदात् । स च वर्णानामप्रतिपादकमिन्नः
स्वभावः क्रमरूप एवविकल्पारूढत्वात् । परस्परसहितः कार्यभेदस्वार्थविषयबुद्धि-
भेदस्य हेतुः ।

या चैवं कार्यकारणता लक्षणानुपूर्वी सा चानुपूर्वी वर्णानां प्रवृत्तेत्युत्पन्ना
रचनाकृतः पुरुषात् । रचनां करोतीति रचनाकृत् तस्मात् । कस्मादित्याह । इच्छे-
त्यादि । पुरुषेच्छया येषां वर्णानामविरुद्धा सिद्धिस्तेषां स्थितस्य क्रमस्य विरोधतः ।

कार्योत्पादिना व्याचष्टे । कार्यकारणभूताश्च ते प्रत्ययाश्चेति विग्रहः ।
वर्णसमुत्थापकचित्तान्येयमुच्यन्ते । तानि हि पूर्वविज्ञानापेक्षया कार्यभूताभ्युत्तर-
विज्ञानापेक्षया कारणभूतानि । तेभ्य उत्पन्नः स्वभावविशेष आनुपूर्वीत्युक्तं ।
सा चानुपूर्वी पुरुषस्य यो वितर्कविचारौ तत्कृतेति कृत्वानस्थितक्रमा वर्णाः ।
किमिदमिदं वेति विमर्शकारो विकल्पो वितर्कः । इदमेवेति निश्चयाकारो
विचारः । कस्मान्न स्थितक्रमा । इच्छेत्यादि । इच्छया अविरुद्धा सिद्धिर्यस्य
क्रमस्य स इच्छाऽविरुद्धसिद्धिः । इच्छाविरुद्धसिद्धिः क्रमो येषान्ते तथोक्ताः ।

विशेषानुक्रमवत् ।

न हि देशकालयोः स्थितिक्रमवान् हिमवद्विन्ध्यमलयानां वा बीजांकुरादीनां
स्येच्छया क्रमरचना^१ शक्यते कर्तुम् । तस्मात् पुरुषधर्मसंख्यातविकल्पानुक्रमे
सति (भावात्) असति चाभावात् ।

कार्यकारणता सिद्धेः पुंसां वर्णक्रमस्य च ।

सर्वो वर्णक्रमः पुंभ्यो दहनेन्धनयुक्तिवत् ॥३१०॥

सतीन्धना दाहवृत्ते असति चाभावात् । अदृष्टेन्धनोऽपि न ह्यनिन्धनः, तद्दे-
शकालनियमस्यायोगात् । नियमे सति^२ तस्यैवेन्धनत्वात्, इन्धनस्य दहनोपादान-

तद्भावस्तरमात् । तथा हि (१) यथेच्छम्यण्णानां क्रमो व्यवस्थाप्यते । किमिव
(१) कर्मविशेषानुक्रमवत् । यथा कर्मविशेषाणां माकुञ्चनादीनां गच्छा व्यवस्थितेः
क्रमस्तद्वत् ।

2022

न हीत्यादिना वैभर्म्यगाह । देशकालयोरिति येशोऽस्थान^३.....
.....^४मरचना शक्यते कर्तुं न
हीति सम्बन्धः । न हि हि म व त्स्थाने विन्ध्यो भवतु म ल य स्थाने निन्ध्यादि
रित्येवं पूर्वगङ्गादुगे भवतु पश्चाद् बीजास्तज्जनकमिति पुरुषेच्छया शक्यते
विपर्यायः कर्तुं । अण्णारितु शक्यते यथेच्छं विपर्याययितुं । तस्मान्न व्यवस्थित-
क्रमा अण्णः । तत ए [व.....
..... (३०८)

..... कार्थ्यकारणभूते विकल्पानुक्रमे सति वर्ण-
क्रमस्य भावादसति च विकल्पानुक्रमे वर्णक्रमस्याभावात् । लौकिकवाक्येषु पुंसा-
म्वर्णक्रमस्य च कार्यकारणतासिद्धिः । पुरुषः कारणं वर्णानुक्रमः कार्यः । ततः
कार्यकारणतासिद्धेः कारणादन्योपि वैदिकः सर्वो वर्णः [.....
.....]^५ति सर्वो दहन इन्धनपूर्वक एवेति युक्तिस्तद्वत् ।

सतीत्यादिना व्याचष्टे । सतीन्धने दाहवृत्ते दहतेनेनेति दाहो दहन एवोक्तः ।
असतीन्धने दहनस्याभावात् । क्वचिद् दहनेन्धनयोः कार्यकारणभावसिद्धौ सत्या-
मदृष्टेन्धनोपि यस्यापि दहनस्येन्धनं न दृष्टं सापि [.....
.....]^६त् । तदा तस्य दहनस्याहेतोर्देश-
नियमस्य कालनियमस्यायोगात् । सर्वत्र सर्वदा भावः स्यात् । अथ नियमेनैव

^१ (One side of the leaf is torn, about 32 letters in every line are missing.

लक्षणत्वाच्च । तथैवमपि वर्णक्रमो पुरुषप्रयत्नं यदि नापेक्षेत, तदा निरालम्बः स्वयं प्रकाशोत्^६ । प्रत्यत्नेनापि न शक्येत, अतएवच्छेदात् । ववचित् शक्ती सर्व-
 १२४६ स्वया स्यात्, विशेषाभावात् । तद्भावभाविनोऽविशिष्टस्य चातत्कृतो^७ रावेत्र कार्यकारणभावश्च निराकृतः स्यात् । अन्यव्यतिरेकलक्षणत्वात् तस्य । लक्ष-
 णान्तरं वाच्यम्^१ । घटादीनि च सर्वाणि वस्तूनि कुत्रिमाकुत्रिमानं प्रसजन्ति । तत्राप्येवं कल्पनायाः सम्भवात् । विशेषाभावाच्च । तानपि परादर्शनपूर्वकमेव

ववचिदेशादौ भवतीतीत्यने । तदा देशादनियमे च दहनस्येप्यमाणे तस्यैव देशादे-
 रिधनत्वात् । किं कारणं (१) दहनेत्यादि । दहनस्योपादानं क [.....
 .....]^५ नपेक्षत्वे देशकालनियमाधोगा-
 रतथायमपि वर्णक्रमो हेतुभूतं पुरुषप्रयत्नं यदि नापेक्षेत । तदा निरालम्बो निरा-
 धयः पुरुषप्रयत्नानपेक्षः स्वयं प्रकाशेत वर्णक्रममुच्चारयामीत्येवमुपगम्य प्रय-
 त्नेनपि न शक्येत वर्णक्रमः प्रकाशयितुं । कस्माद् (१) अत [प्र.....
 .....]^६ क्रमे पुरुषस्य शक्तिस्तदा तच्चि-
 क्छक्ताविष्यमाणायां सर्वो वैदिकोपि वर्णक्रमस्तथा स्यात् पुरुषेयः स्यात् ।
 कस्मात् (१) लौकिकवैदिकवर्णानुक्रमयोर्विशेषाभावात् । निपात्यनयनाविलक्ष-
 णस्य विशेषस्य लौकिकेष्वपि दृष्टेः ।

किञ्च तद्भावभाविनः पुरुष[.....
 २०२।७ ..... निपा]^७ १ श्रपतगनादिना लौकिकवर्णक्रममाव-
 विशिष्टस्य च वैदिकवर्णक्रमस्यातत्कृतौ प्रकर्षेण कृती । सर्वत्रेति यत्रापि पुरुष-
 कृतत्वमिष्टन्तत्रापि कार्यकारणभावश्च निराकृतः स्यात् । कस्माद् (१) अपेक्षे-
 स्यादि । तद्भावे भावोन्वयः (१) तद्भावेऽभावो ह्यतिरेकः (१) तल्लक्षणत्वा-
 तस्येति का[र्थ.....
 .....]^१ कार्यता नेप्यते (१) तदा तद्भावभावित्व-
 व्यतिरिक्तं कार्यकारणभावस्य लक्षणांतरम्वाच्यं । यद्विरहाद् वैदिकानां पुरुष-
 प्रयत्नेन सह कार्यकारणभावो न स्यात् । न चान्यल्लक्षणं कार्यकारणभावस्यास्ति ।

अथ तुल्ये कार्यकारणभावलक्षणे लौकिको वर्णक्रमः कृत्रिम इष्टो धे[....
 .....]^३ प्रसजन्ति । किं कारणं (१)
 तत्रापि घटादिष्वेवं कल्पनाया वैदिकशब्दक्रमवत् कल्पनायाः सम्भवात् । यथा
 पुरुषव्यापारेण स एव वैदिकः क्रमो व्यज्यत इति कल्पना । तथा घटादयोपीति ।

अन्यः करोति, एवं तर्हि अविहितकर्तारश्च केचित्, सर्वे वा केषांचित् अक्रियाभि-
निवेशोऽस्तु । तस्मात् वर्णानुपूर्वीयं^३ प्रसिद्धिकायंकारणभावञ्च वस्तुपरमानति-
क्रमात्, सर्वा पुरुषकृता ।

तत एव ।

अमाभारगता भिद्धा च पुंसां क्रमकारिणाम्^४ ।

अतो ज्ञानप्रभावाभ्यां अन्येषां तदभावतः ॥३११॥

अयं तर्जानां क्रमो विषयनिर्घातादिसमर्थो नाप्य इति जानीयात्, तदा तं तथैव

विशेषाभावाच्च । न हि पुरुषव्यापारानुविधायित्वेन घटादेः सकाशा[.....
.....] ^३ स्तस्य विधेय इति चेदाह ।
तानित्यादि । तानपि घटादीन् परैः पूर्वकैः कुलालादिभिर्घटादीनां रचना । तस्या-
वधेन पूर्वमेव । तान् दृढवैर्वीत यावत् । अन्यः पाश्चात्योपि कुलालादिः करोति ।
नानुपदेशः । परागंधेनूपुष्पिका च तेषां प्रतिपत्तिरनेपागपौरुष्यत्वे [.....
.....वे] ^४ दिक् क्रमः कर्तुरस्म-
रणदीप्तिरूपेण इष्टः । उपन्तीह घटादयोप्याविहितकर्तारश्च केचित् । बहुतरफाला-
च्छन्नदेशे घटादयो दृश्यन्ते (१) न च तेषां कर्ता स्मर्यते । तस्मात् तुल्ये पुरुष-
व्यापारानुविधाने यद्यपीक्ष्येयो वैदिकप्रसारतदा सर्वेषां घटादीनामस्मि[.....
.....] ^५ यथा वा कर्तु-
रस्मरणाय घेदकश्रमस्याक्रिया । एवं केषांचित् कदाचित् घटादीनामस्मर्यमाण-
वाचुंकाणामाफ्रयाभिनिवेशोऽस्तु । न चैवं (१) तस्मान्न चैवेवं लौकिकी वैदिकी
च वर्णानुपूर्वीं पुरुषकृतेति सम्बन्धः । कस्मादिति (१) आह । प्रसिद्धेत्यादि ।
प्रसिद्धिः कार्यकारणभावां [.....
.....वि] ^६ शेषणसगासः । तेषां धर्मः स्वकारणान्वयव्यति-
रेकानुविधानन्तरयत्नतत्क्रमात् ।

यत एव पौरुषेया मन्त्रास्तत एव प्राकृत्यैः पुरुषेभ्यो साधारणता विशिष्टता
सिद्धा । तेषां (१) मन्त्राध्यक्रमभारिणां पुंसां । मंत्रसंज्ञितस्वर्णक्रमं कुर्वन्ति
ये । तेषां केना [.....
.....] ^७ मस्य परिज्ञानं । समीहितार्थसम्पादन- 203a
शक्तिः प्रमाद्यः । किं कारणम् (१) अन्येभ्योसाधारणतेत्याह । अन्येषां प्राकृता-
दीनां पुरुषाणान्तयोः । ज्ञानप्रभावयोरभावतः ।

अयमित्यादिना व्यापष्टे । वर्णानामयं क्रमो विषयनिर्घातादिसमर्थो नाप्य
इत्येवंविभागेन यद्यन्योपि प्राकृतपुरुषो जानीयात् तदा तद्वर्णक्रमस्तथैव विभागे-

प्रतिपद्येत । न चैवम् । तस्मादयं अनुक्रमः स्वभावतः कार्यकृत् तथापि कश्चिदेव विज्ञात इति परोक्षार्थदर्शी पुरुषो भवति । न ह्ययमर्थक्रियासमर्थ इति न हि शक्यं प्रत्येतुम् । असंकीर्णस्य लिङ्गविशेषस्यासिद्धेः ।

१२४b

प्रत्यक्षेण तु अनुपदिष्टयोर्मन्त्रामन्त्रयोरपरिज्ञानात् । उपदेशोऽपि केनचिदप्याकारेण स्वभावविवेकाप्रतीतेरन्यत्र, कार्यसंवादाच्च । तस्य च कार्यस्य प्राग्ब्रह्ममशक्यत्वात्^१ ।

न चायं क्रमः स्वभावतः कारकः, कस्यचिद् आशुसिद्धेः, अन्यस्य चिरात् सिद्धेः,

नैव प्रतिपाद्येतानुनिष्ठेत् (१) न चैवं प्रतिपद्यते (१) तस्मादयं मन्त्राख्यो वर्णानुक्रमः स्वभावतो यदि नाम कार्यकृतभ्युपगतो मी मां स कै स्तथापि कश्चिदेव पुरुषैरतीन्द्रियशक्तिभेदयुक्तो विज्ञात इति कृत्वास्ति परोक्षार्थदर्शी पुरुषो यो मन्त्रन्तत्सामर्थ्यन्तदनुष्ठानञ्च वेत्ति ।

यद्यपि सत्यतः प्रभाववतां समीहितार्थसाधनं वचनं मन्त्र इत्युक्तं (१) तथाप्यभ्युपगम्योच्यते (१) स्वभावतोऽपि कार्यकृन्मन्त्र इति । कार्यकृन्मन्त्रकरणेन वा मन्त्रफलशान्तिज्ञानेन वा पुरुषातिशय इत्युपतम्भवति । अनुमानात् मन्त्रामन्त्रपरिज्ञानात् परोक्षदर्शिनोऽभाव इत्यत्राह । न ह्रीत्यादि । अयमर्थः (१) वर्णानुक्रमलक्षणो विषाद्यपनयने समर्थोऽयन्तु वर्णानुक्रमो न समर्थ इति । एवं न हि शक्यं लिङ्गात् प्रत्येतुं । किं कारणं (१) मन्त्रामन्त्रविभागेन (संकीर्णस्य लिङ्गविशेषस्यासिद्धेः ।

ननु च वर्णरूपयोर्मन्त्रामन्त्रयोः प्रत्यक्षेण ग्रहणे फलदानशक्तिरपि तदव्यतिरेकात् प्रत्यक्षगृहीतैवेति (१)

अत आह । प्रत्यक्षयोरित्यादि । अनुपदिष्टयोरित्ययं मन्त्रो नायममन्त्र इत्येवमकथितयोरपरिज्ञानात् । अयम्विषयाद्यपनयने शक्तोऽयमशान्त इत्येवमनिश्चयात् । उपदेशोऽपीति (१) यदि नाम केनचिदुपदिष्टम्भवत्ययं मन्त्र एवं कार्यकारीति । तथापि कथंचित् केनचिदप्याकारेण मन्त्रस्य यः स्वभावविवेकस्तस्याप्रतीतेरनिश्चयात् । उपदेशस्याप्रागाण्यात् । अन्यत्र कार्यसम्वादात् । मन्त्रसाध्यकार्यप्राप्त्या त्वयममन्त्र इति निश्चयः स्यात् । तस्य च मन्त्रस्य साध्यस्य कार्यस्य करणात् प्रागिति मन्त्रानुष्ठात् प्राग् ब्रह्ममशक्यत्वात्^२ तदानीन्तस्य सत्वादिति भावः । न चानिश्चितस्य मन्त्रस्यानुष्ठानं सम्भवति । तस्मादवश्यं मी मां स केनातीन्द्रियार्थदर्शी पुरुषोभ्युपगन्तव्यो यो मन्त्रामन्त्रस्वभावं विवेचयति (१) अन्यथा मन्त्रानुष्ठानं न स्यात् ।

न चायममन्त्राख्यो वर्णक्रमः स्वभावतो विषाद्यपनयनादेः कारकः किन्तु

अन्यस्य व्रतचर्याद्यपेक्षणाच्च । एकस्मादपि कर्मणः^२ कयोश्चिदर्थानर्थयोर्दर्शनात् । बहुतामपि मन्त्राणां कस्यचिद् विसंवादात् । न ह्यर्थं प्रकारः स्वभावे युक्तः, स्वभावस्य सर्वत्रापिशेषात्^३ । पुरुषस्तु स्वेच्छावृत्तिः सत्त्वसभागतादिवशात् सेवाविशेषाद् वा कंचिद् अनुगृह्णाति नापरमिति युक्तम् ।

व्रतचर्या^४भ्रंशादिना धर्माधर्मोपचये धर्माधर्मात्मनोः प्रकृत्या सिद्धयसिद्धौ चेत् ।

पुरुषसमयात् । किं कारणं (१) कस्यचिन्मन्त्रानुष्ठायिनः पुरुषस्याशुमन्त्रसिद्धेः अन्यस्य तत्तुल्यमन्त्रक्रियानुष्ठायिनः चिरात् सिद्धेः । स्वतो हि फलदानेऽयं काल-भेदो न युज्यते मन्त्रस्य केनचिदुत्कर्षानुत्कर्षाभिरणात् । अन्यस्य पुरुषस्य मन्त्रात् फलनिष्ठातो व्रतचर्याद्यपेक्षणान्न स्वभावतो मन्त्रः कारकः । व्रतं मन्त्रकल्पविहितो नियमस्तस्य कारणमनुष्ठानं । अगिशब्दाद्वोमादिप^७रिग्रहः । स्वभावतो हि २०३।) फलदाने । किं व्रतचर्याद्यनुष्ठानेनापेक्षितेन । ततोतिशयानुत्पत्तेः । तथैकस्मादपि मन्त्रविषयाज्जपहोमाधिकर्मणः सकाशात् कयोश्चिद् पुरुषयोस्तुल्यं विधि-मनुतिष्ठतोऽप्येकस्यार्थदर्शनादन्यस्यानर्थदर्शनान्न स्वभावतः फलं । स्वभाव-तस्तु फलदाने तुल्योर्थयोगः स्यात् । बहुतामपीति (१) विपाद्यप^४नयनं कुर्व-तामपि मन्त्राणां पुनः कालान्तरे तेनैव पुरुषेण प्रयुक्तानां कस्यचित् कार्यस्य धिस्-म्वादादकरणात् । न ह्यर्थं प्रकारो वस्तुस्वभावे युक्तः (१) किं कारणं (१) स्वभा-वस्य सर्वत्र पुरुषादौ तुल्यत्वात् । यो हि यस्य स्वभावो न स कश्चिदपेक्ष्य स्वभावो भवति । यदा तु पुरुषकृतात् समयात् फलमिष्यते तदायमदोषः । तथा हि (१) पुरुषस्तु मन्त्रसमयस्य कर्ता । स्वेच्छावृत्तिरिति कृत्वा कंचिद् पुरुषमनुगृह्णाति नापरमिति युक्तं । केन कारणेन । सत्त्वसभागताविशेषात् । मन्त्रक्रिया-नुष्ठानात् सत्त्वस्य मन्त्रप्रणेत्रा सह सभागता तुल्यशीलाचारादेना । आदिशब्दा-दुपप्रदानादपरिग्रहः । तद्वशात्तदनुरागात् । सेवाविशेषाद्वा । जपहोमादिना देवताराधनं सेवाविशेषस्त^३स्माद्वा । कश्चिदनुगृह्णाति पुरुषं । नापरं सत्त्व-सभागतादिरहितं ।

व्रतत्यादिना परमाशङ्कते । नियमस्यानुष्ठानं व्रतचर्या । व्रतचर्या च व्रत-चर्याभ्रंशश्चेति विकलकशेषः । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । व्रतचर्या-दिना व्रतचर्याभ्रंशादिना चेत्यर्थः । व्रतचर्यादिना धर्मोपचये सति सिद्धिरिति सम्बन्धः । तथा प्र^४कृत्या स्वभावेन धर्मात्मनो वा पुंसः सिद्धिः । व्रतचर्याभ्र-ंशादिना त्वधर्मोपचये सति । अधर्मात्मनो वा प्राकृत्या पुरुषस्यासिद्धिरिति वाक्यार्थो योज्यः । स्वभावतोपि मन्त्रात् फलनिष्पत्तौ यथोक्तेन प्रकारेण सिद्धयसिद्धिभेदो भविष्यतीति परो मन्यते ।

न । धर्मविरुद्धानामपि क्रौर्यस्तेयद्वीन्द्रियसमापत्तिहीनकर्मबहुलानां डाकिनी-
भगिनीतन्त्रादिषु दर्शनात् । तैरपि मन्त्रसिद्धिविशेषात् । न च एवं विधो^६ धर्म-
स्वभाव इति यथायसरं निवेदयिष्यामः ।

525a

मैत्रीशीघ्रधर्मप्रदानां तन्निमित्तमेव कस्याश्चिदसिद्धेः, विपर्ययेण च सिद्धेः^७ ।
न च एकरूपाद्धि कर्मणः तद्विरोधी धर्मोऽधर्मश्च युक्तः । कथमिदानीं श्रध-

नेत्यादिना प्रतिपेक्षति । न धर्मापेक्षात् मन्त्रात् फलसिद्धिः । किं कारणं
(1) धर्मविरुद्धानामपि मन्त्रसिद्धिहेतूनां व्रतानां डा कि नी भ गि नी तन्त्रादिषु
दर्शनात् । डा कि नी तन्त्रे । चतुर्भगिनीतन्त्रे । आदिशब्दात् । क्रौर्यहेतुषु कम्बु-
कि नी तन्त्रादिषु दर्शनात् । कानि पुनस्तानि धर्मविरुद्धानीत्याह । क्रौर्येत्यादि ।
क्रौर्यं प्राणिबधः । स्तेयं चौर्यं । द्वि (? द्वी)न्द्रियसमापत्तिर्मेथुनं । हीनधर्मं मार्जार-
शुचिधूमप्रदानादि । आदिशब्दादन्यस्यापि धर्मविरुद्धस्य ग्रहणं । तानि क्रौर्य-
दीनि बहुलानि भूयांसि येषां व्रतानान्तानि तथोक्तानि । तैश्च तथोक्तैर्ब्रतैर्भगिनी-
सिद्धिविशेषात् । तथा हि (1) डा कि नी तन्त्रे समयव्यवस्था । यदा प्राणिनं
हत्वा खादति तदा मन्त्रसिद्धिमासादयति । तथा कम्बु कि नी तन्त्रे स्तेयान्तर-
204a पात् सिद्धिरुक्ता । तथा मेथुनाचरणात् सिद्धिप्रदा काचिद्देवतेति भगिनी^७ तन्त्रा-
न्तरे क्वचित् समयः ।

क्रौर्याद्येव धर्मो भविष्यतीति चेद् (1)

आह । न चेत्यादि । एवम्विधो क्रौर्यादिलक्षणो धर्मस्वभाव इति यथा-
यसरं पश्चान्नित्येयमिष्यामः । एवतावदधर्मादपि निद्रिवृण्टा ।

धर्मादपि सिद्धिर्न दृष्टेत्याह । मैत्रीत्यादि । रात्वानां हितसुखचिन्तन-
म्मै त्री । शौ चं द्विविधं । बाह्यमांतरञ्च । बाह्यं स्नानादि । आन्तरं स्तेयादि-
निवृत्तिः । दानादिना परानुग्रहो धर्मः । मैत्रीशीघ्रधर्माः परे प्रदानानि येषान्ते
तथोक्ताः । तथाभूतानां पुरुषाणां । तन्निमित्तमेव मैत्र्यादिकमेव निमित्तं कृत्वा
कस्याश्चित् सिद्धेरिति मैत्रीधिपर्ययेण या लभ्या तस्या असिद्धेः । विपर्ययेण च
द्वेषादिना पुनः सिद्धेः । न धर्मापचयापेक्षात् मन्त्रात् फलसिद्धिरिति । द्वेषादि-
समुत्थितोपि क्रौर्यादिर्मन्त्रविध्यधानेनानुष्ठितस्सन् धर्म एवेति (1)

अत आह । न चेत्यादि । एकरूपाद्धि सादिलक्षणात् कर्मणः सकाशात्
स तद्विरोध्यधर्मविरोधी धर्मो युक्तः । अधर्मश्चेति मन्त्रविधानादन्यत्र तत एव
हिंसादेः सकाशादधर्मश्च न युक्तः । न ह्यधर्महेतोर्धर्मो भवति विरोधात् । तथा हि
(1) येनैव द्वेषाद्याशयेन मन्त्रविधानादन्यत्र हिंसादिकुर्वतोऽधर्मो भवति । तेनै-
वाशयेन मन्त्रविधानानुष्ठानेपि हिंसादिकं क्रियत इति कथन्तस्य धर्माङ्गत्वमिति ।

मर्त्यानो व्रतादेः परमं फलमिष्टं आनते ।

न चेतस्य व्रतादेरतिविष्टं फलं विपाकः, किन्तु पूर्वकृतस्य ब्रह्महत्यादेशानुष्ठानात् प्राप्तमर्त्यानो व्रतादेरागमि फलं नेष्टम् । स तु मन्त्रादिप्रयोगः तस्येष्टफलस्य कर्मणः कथञ्चित् प्रकारेण उपकारात्^१ पाचकः । चित्रत्वादुपकारशक्तेः ।

पुरुषनिशेषाश्च विपाकधर्मा परमः, तेन कृतः स^१ तथाऽऽराधनेन फलति ।

यदि द्वेपादिकृतरात्मन्विधानेनानिष्ठतोपि श्रोत्र्यादिरधर्म एव कथमिदानी-
भारमात्मनो व्रतादेरिति पूर्वोक्ततात् । श्रोत्र्यादिलक्षणान् व्रतात् । आदिशब्दाद-
न्यरगानिहीनादशुनिधृगदानादिलक्षणात् । धर्मस्य फलमिष्टसम्भोगादिलक्षण
कथमभ्युत्ते^४ भजते जायते ।

नेत्यादि शि द्वा र्ता वा दी । न चेतस्यावर्गात्मनो व्रतादेरतिविष्टं फलवि-
पाकः कर्मफल । किन्तु पूर्वकृतस्य शुभस्य कर्मणो विपाकः (१) किञ्चदिति (१)
आह । ब्रह्महत्याया आदेशान्तरस्यानुष्ठानात् सम्पादनात् । प्रागप्रतिलम्भवत् ।
यथा किञ्चित् कश्चित् पुरुष नियुक्तः । भारयोगेन ब्राह्मण अङ्गते ग्रामन्दास्याभीति ।
स तस्यादेशस्यानुष्ठाना^५ गम प्रतिश्रुते । न च तद् ब्रह्महत्याया फल । किन्तु
तद्वन्न (ह्य) हत्याचरणेनाराधित पुरुष सहकारिण प्राप्य पूर्वक शुभमेव कर्म तथा
फलति ।

अधर्मात्मनस्तर्हि तस्य व्रतस्थ विपाकमित्याह । तस्य तु श्रोत्र्यादिलक्षणस्या-
धर्मात्मनो व्रतस्यागागमि भविष्यज्जन्मभावि फलमिष्टं तत्कादि ।

यदि शुभस्य कर्मण इष्ट फलं किन्तेनाधर्मात्मना मन्त्रादिप्रयोगेणापेक्षि-
तेनेति चेद् (१)

आह । स तदधर्मात्मा । हा कि नी मन्त्रादिप्रयोगः । आदिशब्दात् श्रोत्र्यादि-
व्रतप्रयोगः । तस्येष्टफलस्य शुभस्य कर्मणः । इष्टफलस्य कर्मण इति विग्रहः ।
कथञ्चित् केनचित् प्रकारेणोपकारात् पाचकः फलस्य पाचकः ।

कथं पुनः कुशलस्याकुशलमुपकारकमवसीति (१)

आह । चित्रत्वादुपकारशक्तेः^७ सहकारिभावो हि चित्रः । कदाचित् कुश- 204b
लस्याकुशलं सहकारि । अकुशलस्यापि कुशल । यथात्यर्थगुदारकुशलकारिणो
न नरकादिदुःखफलमशुभं कर्म कुशलं सहकारि प्राप्येहैव जन्मनि । व्याध्यादि-
दुःखमात्रं दत्त्वा क्षीयते । अधर्मात्मको मन्त्रादिप्रयोगः । कथञ्चिद्विष्टफलस्य कर्मण
उपकारक इत्युक्तं ।

यत्र तेन प्रकारेणोपकाररतगदर्शयन्नाह ।^१ पुरुष^१ भिक्षोषो मन्त्रस्य प्रणेता स

तत्प्रयोगोपकारविपाकधर्मणः तत्फलस्य कर्मणः कृतत्वात् ।

विनाऽपि विशेषपुरुषेण^५ तस्यैवोपकारात् फलमिति चेत् ।

नैतदेवम् । पुरुषस्य आकारस्वभावचर्याऽधिभोक्षस्य वैयर्थ्यप्रसंगात् । तस्या-
प्युपकारकत्वे सिद्धः^६ पुरुषविशेषोऽसाधारणगुणः । तदधिमुक्तेरेव विषकर्मोदि-
525b) करणात् । तस्मान्न मन्त्राः पुरुषप्रणीता अपि तदुपयोगनिरपेक्षाः^७ स्वभावेन फलदाः ।

(च) आसचिन्ता

येऽपि तन्त्रधिदः केचिन्मन्त्रान्कारश्चन कुर्वते ।

एवाश्रयस्तेन विपाकः फलदानं स एव धर्मः स्वभावो यस्य स पुरुषाश्रयविपा-
कधर्मा । धर्म इति पुण्यविशेषः । तेनेति पुरुषेण कृतः पूर्वजन्मनि । स तथा तदा-
राधनेनेति । स धर्मस्तथा क्रौर्गाद्याचरणात् । तदाराधनेन मन्त्रप्रणेतृपुरुषाराधनेन
फलतीति ।

एतदेव स्पष्टयन्नाह । तदित्यादि । तेन मन्त्रप्रणेतृ पुरुषेण विहिता क्रौर्य-
युक्तव्रतादिप्रयोगस्तेनोपकारः । कर्मणः परिपोषः । तेन विपाकः फलदानं धर्मः
स्वभावो यस्य तस्यैवंधर्मणः । तत्फलस्येति । इष्टफलस्य कर्मणः कृतत्वात्
कारणात् । तदाराधनेन फलतीति ।

विनापि मन्त्रप्रणेतृ पुरुषेण तदुपकारात् । तस्यैव यन्त्रस्य केवलस्य जपादिना
व्यापारेणोपकारान्मन्त्रात्क^३लमिति चेत् । ततश्च पुरुषाराधनेन फलतीति यदु-
क्तन्तदयुक्तमिति परो मन्यते ।

नेत्यादि सिद्धा न्त वा दी । नैतदेवं । किङ्कारणं (१) पुरुषेत्यादि । मन्त्रप्रणेतुः
पुरुषस्याकारो वर्णरसस्थानादिः । स्वभावः शान्तरीद्रादिः । चर्या कायवागव्यापार-
लक्षणा चेष्टा । तेषामाकारादीनामधिभोक्षोऽधिमुक्तिस्तस्या वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।
मन्त्रस्याधिष्ठाता पुरुषश्चेन्ना^४स्ति । किमर्थन्तस्याकारादीनधिमुञ्चेत् । अपेक्ष्यते
तस्यापि पुरुषस्योपकारकत्वन्तवा तस्यापि मन्त्रप्रणेतुः पुरुषस्य मन्त्रात् फल-
सिद्धिं प्रत्युपकारकत्वेऽङ्गीक्रियमाणे सिद्धः पुरुषविशेषोऽसाधारणगुणः । असाधारणा
गुणा अस्येति विग्रहः । किं कारणं (१) तदधिमुक्तेरेव पुरुषविशेषाकारस्वभाव-
चर्याधिमुक्तेरेव विषकर्मोदिक^५रणात् । तस्मान्न मन्त्राः पुरुषप्रणीता अपि तदुप-
योगनिरपेक्षाः पुरुषविशेषोपयोगनिरपेक्षाः स्वभावेन प्रकृत्यैव फलदाः । किन्तु
पुरुषविशेषोपयोगसापेक्षा एव ।

यद्यसाधारणगुण एव पुरुषो मन्त्रस्य प्रणेतृ । कथं प्रभावादिविशेषरहिता
अपि तन्त्रविदो मन्त्रान् भाषन्त इति (१)

प्रभुप्रभावस्तेषां स तदुक्तन्यायवृत्तितः ॥३१२॥

रथ्यापुरुषा अपि केचन तन्त्रज्ञा रथ्यं कृतैर्मन्त्रैः किञ्चित् कर्म कुर्वन्ति ।
तथान्योऽपि मन्त्रस्य प्रणेताऽनतिशयश्च स्यादिति चेत् ।

न । तेषां प्रभाववत्तैवाधिष्ठानात् । तत्कृतं हि सगयमनुपालयन्तः तदुप-
देशेन च वर्तमानाः । तत्समयोपदेशनिरपेक्षाणां अस्माभ्यर्थात् । तत्रापि तवाकार-
ध्यानादेरेव प्रयोगात् । तस्मात् तदधिष्ठानमेव तत् तादृशमुन्नेयम् । अपि च ।

अत आह । येपीत्यादि । मन्त्रप्रतिबद्धाणि वास्त्राणि तन्त्राणि तानि
यिदन्तीति ते तन्त्रविदः केचिदद्यत्वेपि गन्त्रानपूर्वान् काञ्चन कुर्वन्ते । तन्न तेषां
केवलानामसामर्थ्यं । किन्तु यत् तन्त्रमाधितास्ते तस्य तन्त्रस्य प्रणेता यः पुरुषा-
तिशयस्तस्य प्रभोः स्वागिनः स प्रभायः सामर्थ्यं । कस्मात् (१) तदुक्तन्यायवृत्तितः ।
तस्मात् प्रभुणा गस्तेयसमगादिको न्याय उपविष्टस्तस्यानुवर्त्तनात् । प्रभु- 205a
स्तुष्टस्तत्प्रणीतानपि मन्त्रानधिष्ठितीति भावः ।

रथ्यापुरुषेत्यादिना पूर्वगक्षोगन्यासपूर्वकं कारिकार्थं व्याचष्टे । रथ्यापुरुषा
अपीति सामान्यपुरुषा अपि केचन गारुडिकप्रभृतयो मन्त्रलक्षणतन्त्रज्ञाः किञ्चित्
विषादिवामनलक्षणं कर्म कुर्वन्ति । न च ते विशिष्टाः गुरापानाद्यनुष्ठानात् ।
तथान्योपीति प्रभाववत्त्वेनाभिमनो मन्त्रस्य प्रणेताऽनतिशयश्च स्यात् । रथ्या-
पुरुषवदतिशयरहितवच स्यात् मन्त्राणां च कर्त्तृति । तथा च प्रभाववान् पुरुषो न
सिध्यतीति गन्यते ।

नेत्यादिना परिहरति । न प्रभावरहितानां गन्त्रकरणं (१) ये तु रथ्यापुरुषा
अपि मन्त्रान् कुर्वन्ति तेषां पुरुषाणां प्रभाववत्तैव तन्त्रस्य प्रणेताधिष्ठानात् मन्त्र-
करणसामर्थ्यं ।

एतदेव दर्शयन्नाह । तत्कृतं ह्रीत्यादि । तेन प्रभावातिशयवता पुरुषेण
कृतासमयमनुपालयन्तो रक्षन्तः । तदुपदेशेन चेति प्रभावयुक्तपुरुषोपदेशेन च
वर्तमाना मन्त्रक्रियासमर्थाः कुत एतत् ।

तदित्यादि तस्य प्रभावतो यस्तमयः । यक्षोपदेशस्तत्र निरपेक्षाणां पुंसां
मन्त्ररचनायामसामर्थ्यात् । तत्र समयो गस्यातिक्रमात् पुनर्गण्डलप्रवेशादिः कर्त्तव्यो
जायते । ततोऽन्यद्विधा^३नामुपदेश इत्यनयोर्भेदः । तत्रापि रथ्यापुरुषकृतेष्वपि
मन्त्रेषु तवाकारध्यानावेव । प्रभाववतः । पुंसश्चाकारध्यानादे(रे)व (१)
आदिशब्दात् स्वभावचर्याध्यानस्य परिग्रहः । तेन मन्त्रस्य प्रयोगात् प्रवर्त्तनात् ।
यत् गन्तस्मात्तदधिष्ठानमेव प्रभाववत्पुरुषाधिष्ठानमेव तत्तादृशमुन्नेयं बोद्धव्यं ।
यतो स्वयंकृतैर्मन्त्रैः कर्म कुर्वन्तीति ।

तादृशः प्रभाववानेव, तदन्यैरसाधारण^४शक्तित्वात् पुरुषातिशय एव समर्थितः स्यात् ।

कृतकाः पौरुषेयाश्च मन्त्रा वाच्याः फलेप्सुना ।

न हि अकृतकानां प्रयोगः सम्भवति, न चाप्रयुक्तेभ्यः^५ फलम् । एवं, पुरुषाधिष्ठानमन्तरेण असम्भवत्फलानां फलदर्शनात्, प्रयोगात् फलमिच्छता मन्त्रा कृतकाः पौरुषेयाश्च वाच्याः ।^६ कृतसमयकाव्यवत् ।

अशक्तिसाधनं पुंसामनेनैव निराकृतम् ॥३१३॥

प्रतिपादिता हि पुरुषकृता मन्त्रास्तदधिष्ठानाच्च फलदाः । तद्, अरित

अपि च^४ (१) केचित् तन्त्रज्ञा मन्त्रं कुर्वन्तीत्यभिदधता पुरुषातिशय एव समर्थितः स्यात् । यस्मात् सोऽपि तादृशस्तन्त्रज्ञो मन्त्रस्य कर्ता प्रभाववानेव । तदन्यैर-तन्त्रज्ञैः पुरुषैरसाधारणशक्तित्वादिति कृत्वा । यतश्च पुरुषाधिष्ठितानामेव मन्त्राणां फलं । तस्मात् कृतकाः पौरुषेयाश्च फलदा इत्येवमन्त्रा वाच्याः फलेप्सुना । मन्त्राद् फलमिच्छता न नित्या मन्त्राः किन्तु कृतकाः कृतकत्वेऽपि न फलदाने पुरुषनिरपेक्षा इत्यर्थद्वयमादर्शयितुं कृतकाः पौरुषेयाश्चेति द्वयोपादानं ।

न हीत्यादिना व्याचष्टे । न हि नित्यानाम्बैदिकानां मन्त्राणां प्रयोग उच्चारणं सम्भवत्यनाधेयातिशयत्वात् । न चाप्रयुक्तेभ्यो मन्त्रेभ्यः फलमिति कृत्या प्रयोगात् फलमिच्छता कृतका-मन्त्रा वाच्याः । पौरुषेयाश्च ।^६ पुरुषाधिष्ठिताश्च फलदा वाच्याः । किं कारणं (१) पुरुषाधिष्ठानमन्तरेण विनान्यतो भावशक्त्यादे-रसम्भवत्फलानाम्मन्त्राणां पुरुषाधिष्ठानादेव फलदर्शनात् । यथा च न भावशक्त्या मन्त्रेभ्यः फलोत्पत्तिस्तथा प्रतिपादितं (१)

“सर्वस्य साधनन्ते स्युर्भावशक्तिर्यदीदृशी”त्यादिना (१३१७) ।

205b निदर्शनं चाह । यो मदीयं काव्याद्येवं पठिष्यति^७ तस्य गराधमर्थः सम्पादनीय इत्येवंकृतः समयो यस्मिन् काव्यादी आदिशब्दाच्छिष्यस्थानादौ । स कृतसमयः काव्यादिः तस्मिन्निव तद्वत् । यथा तत्र काव्यादिपाठकानां पुरुषाधिष्ठानाद् फलतद्वन्मन्त्रेष्वपीत्यर्थः । पुंसामतीन्द्रियार्थदर्शनं प्रति शक्तिनास्तीत्येवमशक्तिसाधनमसामर्थ्यस्य साधनं यन्नाम किञ्चित् मी मां स कै रुच्यते तत्सर्वमनेनैव मन्त्रकारिणां ज्ञानप्रभावातिशयसाधनेन निराकृतं ।

प्रतिपादिता हीत्यादिना व्याचष्टे । प्रतिपादिता हि पुरुषकृता मन्त्रास्तदधिष्ठानाच्च फलदा मन्त्रा इत्येतदपि प्रतिपादितं ।

न च सर्वे पुरुषा मन्त्रान् कर्तुमधिष्ठातुं वा शक्ताः । तदिति तस्मादस्ति कश्चिदतिशयवान् पुरुषो मन्त्रस्य कर्त्ता । तस्यातिशयवतः पुंसः प्रतिक्षेपसाधनान्यपि

कश्चिदतिशयवान् इति तस्य प्रतिकोपसाधनादपि प्रतिव्यूढानि ।

526a

बुद्धीन्द्रियोक्तिपुंस्त्वादि साधनं यत्तु वर्यते ।

प्रमाणाभं^१ यथार्थास्ति न हि शेषवतो गतिः ॥३१४॥

यत्तु बुद्धीन्द्रियोक्तिपुंस्त्वादित्यादि पुरुषातिशयप्रतिकोपसाधनं तत्तु अगम-
कमेव^२ । प्रतिकोपसामान्यसाधनेऽवोगात् ।

न ह्यतीन्द्रियेषु तद्दर्शनः प्रतिकोपः सम्भवति । सतामप्येषामज्ञानात् । अत
एव विरोधस्या^३ सिद्धेः । अधिरोधिना च एकत्र सम्भवाविरोधादित्युक्तम् ।

प्रतिव्यूढानि प्रनक्षितानि । एतेन च परोक्तस्मार्तिशयप्रतिकोपसाधनस्य न
विरुद्धाव्यभिचारित्वगद्भावात् (१) किन्तहि पुरुषातिशयप्रतिकोपसाधनानि वस्तु-
बलायास्तानि न सत्योचेत्यनेन व्याजेन कथ्यते । न हि वस्तुबलायातं पुरुषातिशयं
निराकर्तुं किंचित् साधनमस्ति ।

ननु चंदगरित विवक्षितः पुरुषां नातिशयवान् बुद्धिमत्त्वात् । इन्द्रियवत्त्वात् ।
व^४चनात् पुंस्त्वात् । रथ्यापुरुषवदिति (१)

अत आह । बुद्धीन्द्रियेत्यादि । बुद्धिर्येन्द्रियं च उक्तिरव पुंस्त्वं चेति द्वन्द्वः ।
आदिशब्दात् प्राणादिमत्त्वादि । पुरुषातिशयनिराकरणसाधनं यत्तु वर्यते (१)
तत्सर्वं प्रमाणाभं प्रमाणाभासगनैकान्तिकांशात् यावत् । किं कारणं (१) विपक्ष-
बुरोः सन्देहेन सर्वस्य शेषवत्त्वात् । न हि शेषवत् इत्यनैकान्तिकत्वात् । यथार्थेण-
विपरीता गतिरनुमेयप्रतिपत्तिरस्ति ।

यस्त्वित्यादिना व्याचष्टे । यत्तु पुरुषातिशयप्रतिकोपसाधनन्तत्त्वगमकमेवेति
सम्बन्धः । तत्पुनः साधनं । बुद्धीन्द्रिययोगादित्यादि । कस्मादगमकमित्याह ।
प्रतिकोपेत्यादि । प्रतिकोपस्य सामान्यं च प्रतिकोपसामान्ये । तयोः साधने
तयोरयोगात् । तथा हि (१) बुद्धिगत्त्वादिना साधनेन नास्ति^५ पुरुषातिशय इति
प्रतिकोपां वा साध्येत । यद्वा गोप्ती पुरुषातिशयः स रथ्यापुरुषैः समान इतीतर-
पुरुषसामान्यं साध्येत ।

तत्र न ह्येत्यादिना प्रतिकोपसाधनस्याभावगाह । न ह्यतीन्द्रियेष्वर्थेष्व-
तद्दर्शनीतीन्द्रियार्थादर्शनः प्रतिकोपः सम्भवति । किं कारणं (१) सतामप्येषा-
मतीन्द्रियाणामर्थानामवर्गदर्शनस्याज्ञानात् । तस्मान्ना^६ दर्शनमात्रात्प्रतिकोप इति
भावः ।

नापि विरुद्धविधानात् पुरुषातिशयस्य प्रतिकोपः यस्मादत एवातीन्द्रियत्वादेव
पुरुषातिशयस्य बुद्धिगत्त्वादिना हेतुना । द्विविधस्यापि विरोधस्यासिद्धेः । अधिरो-
धिना च वस्तुत्वादिना पुरुषातिशयस्यैकत्र सम्भवाविरोधादित्युक्तं प्राक् ।

नापि इतरेण सामान्यसिद्धिः, विशेषासम्भवस्य ज्ञातुं अशक्यत्वात् ।^४ ईदृशेषु अनुपलब्धेहेतुत्वप्रतिक्षेपात् ।

पुंस्त्वादिसाम्येऽपि कस्यचित् अतिशयस्य दर्शनात्, सम्भवद्विशेषेऽपि सामान्यासिद्धेरित्यपि उक्तं (प्राक्) ।

तस्मादनुमानमेतद् विपक्षवृत्तेरदर्शनेऽपि, व्यतिरेकस्य सन्देहाद् शेषवदसमर्थम्^५ ।^१ अपि चैवंवादिनो जैमिनीयाः स्वमेव वादं विधुरयन्ति ।

अर्थायं नायमर्थो न इति शब्दा ददन्ति न ।

१२६b

कल्पयोयमर्थः पुरुषैर्यते च रागादिसंयुताः ॥३१५॥

स एकस्तत्त्वविभ्रान्त्य इति भेदश्च किंकृतः ।

२०६a

नापीत्यादिना सामान्यसाधनस्याभावमाह । नापीतरेणावर्गदर्शना पुरुषेण तस्यातिशयवतः सामान्यसिद्धिस्तुल्यतासिद्धिः । किं कारणं (१) अतीन्द्रियदर्शनादिलक्षणस्य विशेषस्य यो सम्भवस्तस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । ईदृशेषु च परसन्तानवर्तिषु पुरुषमात्राप्रत्यक्षेण्वतीन्द्रियार्थदर्शनादिषु । या काचिदसम्भवप्रसाधन्यनुपलब्धिरुपादीयते । तस्या अनुपलब्धेः प्रागेव हेतुत्वप्रतिक्षेपात् ।

किं च (१) पुंस्त्वादि^६ साम्येऽपि यथास्वं संस्कारात् कस्यचित् प्रज्ञामेवादेरतिशयदर्शनात् तथान्यस्याप्यतिशयस्य सम्भाव्यत्वात् । तस्मात् सम्भवद्विशेषाः पुरुषासम्भवद्विशेषे चेतरेषु सामान्यासिद्धेरित्यप्युक्तं प्राक् ।

तस्माच्छेषवदनुमानमेतद् वयतुत्वाद्यसमर्थं पुरुषातिशयासम्भवप्रतिपादनाय । विपक्षवृत्तेरदर्शनेऽपि ।

यदि नाम विपक्षे पुरुषातिशये वक्तृत्वादेर्वृत्तिर्न दृश्यते । तथापि बाधकाभावेन व्यतिरेकस्य सन्देहादसमर्थं । अपि चैवंवादिन इति नास्त्यतीन्द्रियार्थदर्शी पुरुष इत्येवंवादिनो जैमिनीयाः स्वमेव वादमिति कथंचिदतिशयवतो जैमिन्यादेः सकाशाद् वेदार्थगतिर्भवतीति पुरुषातिशयाभ्युपगमवादं पुनर्नास्तितीन्द्रियार्थज्ञः पुरुषः कविचदित्यनया स्ववाचा विधुरयन्ति^७ बाधन्तेऽतिशयवत्पुरुषप्रतिक्षेपेण वेदार्थगतेरसम्भवात् । (१) तथा हि (१) अयमर्थोऽस्माकन्नायमर्थ इति स्वयम्बैदिकाः शब्दा न वदन्ति । तेनाग्निहोत्रशब्दानां योमिमतीर्थः स कल्प्यो भवेत् पुरुषं मीं मां स कैः । तच्च नास्ति । यतस्ते हि पुरुषा रागादिसंयुता रागादियुक्ताः । ततो न तत्कल्पितोऽर्थः प्रमाणं ।

अथ तस्य वेदार्थस्य कश्चिज्जैमिन्यादि^८ रेव वेत्ता कल्प्येत । तत्रैकपुरुषो-

^१ Bam-po-bcug-gcig-pa=एकादशाह्निकम्

तद्वत्पुंस्त्वे कथमपि ज्ञानी कश्चित्कथं न वः ॥३१६॥

न वैदिकाः शब्दा एत भवन्तो ब्राह्मणा^१ अयमस्माकमर्थो ब्राह्मो नान्य इत्येवं विप्रोऽस्ति । अनभिव्यक्तार्थविशेषसंसर्ग एव श्रुति अभिपतन्ति । तत्र एकः पुरुषः कश्चिदर्थं कल्पयत्यन्योऽपि अपरम् ।

न च कश्चित् शब्दानां स्वभावप्रतिनियमः येन एकार्थानुश्रिया नापरस्य । किन्तु समयवशात्^२ तं तं आविशन्तो दृश्यन्ते । तेषां अविदितार्थनियमानां तत्त्वं अल्पज्ञानेनात् कश्चिद् बोधोपप्लुतोऽधिद्वानेव आचष्टे नापर^३ इति न न्याय्यम् ।

भिमतस्तत्त्वादि । वेदार्थतत्त्वज्ञो नान्यः पुरुष इति किंकृतः । नात्र किञ्चित् कारणमस्ति मी मां स कस्य पुरुषत्वाविशेषात् सर्वो वा वेति । न वा कश्चिदिति भावः ।

अथ पुरुषत्वादिसाम्यसाधारणशक्तियुक्तो वैदिकानां शब्दानामतीन्द्रियैरर्थः राह सम्बन्धय येता कश्चिज्जैमिन्यादिः कल्प्यते (१) तदा तद्वज्जैमिन्यादिवत् । पुंस्त्वे पुरुषत्वे तुल्योपि फथमपीति निर्निमित्तगान्योपि कश्चिज्ज्ञानी ज्ञानातिशयवान् । कस्मात् न युष्माकमभिमतो जैमिन्यादिवदन्थोपि ज्ञानवान् प्रसज्यत इति यावत् ।

नेत्यादिना व्याचष्टे । एत आगच्छत भवन्तो ब्राह्मणा अयमस्माकमर्थो भवद्भिर्ब्राह्मो नान्य इत्येवंवैदिकाः शब्दा न विप्रोऽस्ति न कथयन्ति येन तेभ्योर्गतिः स्यात् ।^४ केवलमित्यपधारणे । अनभिव्यक्तार्थविशेषसंसर्ग एव श्रुतिं श्रोत्रविज्ञानमभिपतन्त्यारोहन्ति (१) अनभिव्यक्तार्थविशेषेण सह संसर्गः सम्बन्धो येषामिति विग्रहः । तत्राज्ञातार्थसम्बन्धेषु शब्देषु श्रुतिमभिपतत्स्वेकः पुरुषः स्वयं कश्चिदर्थं स्वेच्छानुरूपं कल्पयत्यन्योपि पुरुषोपरगर्थं कल्पयतीत्यनिर्णय एव पदार्थस्य ।^५

206b

स्वाभाविकः शब्दानामर्थसम्बन्धस्तेनैवार्थप्रतिनियमो भविष्यतीत्याह । नेत्याह । न च कश्चिच्छब्दानां स्वभावप्रतिनियमः स्वभावेन प्रकृत्यर्थैस्तह सम्बन्धो येनानेकार्थकल्पनायामपि केवलं समयवशात् तन्मर्थमाविशन्तो वाच्यत्वेनोपादयाना दृश्यन्ते । तेषामवैदिकानां शब्दानां कश्चित् तत्स्वभावाचष्टे नापर इति न न्याय्यमिति सम्बन्धः । कीदृशानामविदितार्थनियमानां । अविदितार्थनियमो येषामिति विग्रहः । किं कारणम् (१) अल्पज्ञानेनात् । अतीन्द्रियस्य स्वर्गादि-साधनस्यार्थस्य विषयत्वेनात्मसात्करणात् । न ह्यतीन्द्रियार्थस्य शब्दस्यार्थनियम-मर्वागदर्शनः शक्तो ज्ञातुं । तत्राभिद्वानेव । रागादिवदोपप्लुतः । कश्चिज्जैमिनिः शय र स्वा भी वा । तेषां शब्दानान्तस्वभावाचष्टे । अस्यायमेवार्थ इति

अथ कृतश्चिद् बुद्धीन्द्रियादीनां स एव वेत्ति नापरः । तस्य कुतोऽयमतीन्द्रिय-
ज्ञानातिशयः^५ । तथाऽन्योऽपि देशकालस्वभावविप्रकृष्टानामर्थानां द्रष्टा किमसम्भवी
दृष्टः । यतो न हि तत्प्रतिक्षेपसाधनानि कानिचित् नैनं उपलीयन्ते^६ । तत्साधन-
सम्भवेऽपि यथायमस्य विशेषः, तथान्यस्यापि स्यादित्यनभिनिवेश एव युक्तः ।

५२७a

यस्य प्रमाणसंवादि वचनं सोऽर्थविद्यदि ।

न ह्यत्यन्तपरोक्षेषु प्रमाणस्यास्ति सम्भवः ॥३१७॥

नापरः । अपरोपि पुरुषो जै मि न्याद्यविशिष्टो न तत्त्वमाचष्ट इति भेदव्यवस्थानं
न न्याय्यमयुक्तित्वात् ।

अथ कृतश्चिदनिर्देश्यरूपाद् बुद्धीन्द्रियादीनाम् (१) आदिशब्दादभ्यासस्या-
तिशयात् कारणात् स एव जै मि नि प्रभृतिर्वेदार्थस्वेति नापरः प्राकृतः पुरुष
इतीष्यते । तदा तस्य जै मि नि प्रभृतेः कुतोऽयमतीन्द्रियज्ञानातिशयः । अतीन्द्रियस्य
वेदार्थतत्त्वस्य ज्ञानातिशयोऽन्यैरविदिततत्त्वैरविशिष्टस्य ।

भवतु वा जै मि नि प्रभृतिः पुरुषोतीन्द्रियार्थस्य वेत्ता । तथा जै मि न्यादि-
वदन्योपि पुरुषातिशयो बोद्धा च भिमतो देशकालस्वभावविप्रकृष्टानामर्थानां
द्रष्टा । किमसम्भवी । कस्मादविद्यमानो दृष्टो येन प्रतिक्षिप्यते । सोऽप्यती-
न्द्रियार्थदर्शयस्त्वितीष्यतां । न चेदभिमतोपि जै मि न्यादिर्मा भूत् । यतो न हि
तत्प्रतिक्षेपसाधनानि । बोद्धा च भिमतपुरुषातिशयप्रतिक्षेपसाधनानि पुरुषत्वा-
दीनि कानिचित् सन्ति (१) यानि नैनम्भेदार्थविवेककारिणं जै मि नि प्रभृतिं
नोपलीयन्ते । न विषयीकुर्वन्ति । किन्तूपलीयन्त एव । तेषामपि पुरुषत्वा-
दियोगात् ।

अथ पुरुषत्वादिसाधनसम्भवेपि जैमिन्यादेर्विशेष इष्यते । तदा यथायमती-
न्द्रियवेदार्थविवेचनलक्षणे विशेषोऽस्य जैमिनिप्रभृतेरिष्टः । तत्साधनसम्भवेपीति ।
तस्यातीन्द्रियार्थदर्शिपुरुषप्रतिक्षेपसाधनस्य पुरुषत्वादेः सम्भवेपि । तथान्यस्यापि
पुरुषस्यातीन्द्रियार्थदर्शनं स्यादित्यनभिनिवेश एव भवतां भी मां स का नां
युक्तः ।

नातीन्द्रियार्थदर्शीति कृत्वा जै मि नि प्रभृतेर्वेदार्थज्ञानमिष्टमपि तु । यस्य
वाक्यं प्रमाणसम्बादि । स पुरुषो वेदार्थविद् यदीष्यते ।

जै मि नि प्रभृतेरेव च वेदार्थविवेचनं कुर्वतो वचनं प्रमाणसम्बादीति परो
मन्यते ।

२०७a

नेत्या ह्यत्रार्थः । नेदमुत्तरं युक्तं यस्मात्प्रत्यन्तपरोक्षेषु वेदार्थेषु स्वर्गा-
दिसाधनत्वेऽपि प्रमाणस्यास्ति सम्भवः ।

स्यावेतद् । न वयं पुरुषप्रामाण्याः कस्यचिद् वेदव्याख्यानेऽनमभिनिविष्टाः । किन्तहि^१ । अन्यप्रमाणसंतादात् । बहुष्वपि व्याख्यातृषु यः प्रमाणं प्रत्यक्षादिकं संस्यन्दयति सोऽनुगम्यते इति ।

तत्र । अवृष्टादिषु अतीन्द्रियेषु प्रमाणान्तरावृत्तेः । तदवृत्तेरेव हि तत्प्रतीत्यर्थं आगम उपयाच्यते । अन्यथा सत्यपि तरिम्न् यदि अर्थे प्रमाणान्तरस्यावृत्तिः अप्रतिपत्तेः । ततश्च केवलात् प्रतिपत्तेरसाधनमेवागमः स्यात् ।

केवलादन्यतोऽपि अतीन्द्रियेषु अप्रतिपत्तिरिति चेत्^२ ।

कथमतीन्द्रियश्च नाम प्रत्यक्षादिविषयश्च । ते पुनः स्वविषयेऽपि आगमसपेक्षयैव साधकाश्चेत्, अनागमोऽन्यादिविप्रत्ययो धूमादेर्न स्यात् । न वै आगमे

स्यावेतदित्यादिना व्याचष्टे । न वयं पुरुषप्रामाण्याः कस्यचिज्जैमिन्यादेर्वेदव्याख्यानमभिनिविष्टाः (१) किन्तहि (१) प्रमाणसम्बावाद् व्याख्यानमभिनिविष्टाः । एतदेव व्यनक्ति । बहुष्वपि वेदव्याख्यातृषु मध्ये । यो वेदस्य व्याख्याता । यथा व्याख्यातेर्थे प्रमाणं प्रत्यक्षादिकं संस्यन्दयति योजयति स तादृशो व्याख्यातानुसम्यतेऽङ्गीक्रियते नान्य इति ।

तन्नेत्यादिना प्रतिषेधति । धर्माधर्मावबृष्टं । आदिशब्दात् स्वर्गादिसाधकत्वेऽप्यतीन्द्रियेषु प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरावृत्तेः । न वेदार्थे कस्यचित् प्रमाणसम्बाव्यवचनं । गस्मात् तत्रसम्भवादेव हि । अत्यन्तपरोक्षे प्रत्यक्षादिप्रमाणस्यासम्भवादेव हि । तत्रैतत्प्रतीत्यर्थन्तस्यातीन्द्रियस्य प्रतीत्यर्थमागमः उपयाच्यते प्रार्थ्यते । अन्यथेति यथागमगम्येऽप्यर्थे प्रमाणान्तरसम्बावादेवार्थनिश्चयस्तदा सत्यपि तस्मिन्नागमे तद्गम्येऽर्थे यदि प्रमाणान्तरस्यावृत्तिः स्यात् (१) तदा प्रमाणान्तरावृत्तावागमात् केवलावप्रतिपत्तेः । ततश्चेति प्रमाणान्तरात्केवलादित्यागमरहितार्थप्रतिपत्तेरसाधनमेवागमः स्यात् । प्रमाणान्तरभावाभावाभ्यामेवार्थप्रतिपत्तेर्भावाभावात् । केवलावागमनिरपेक्षादन्यतोऽपि प्रत्यक्षादेः प्रमाणादतीन्द्रियेऽर्थे प्रतिपत्तिः किन्वागमसहितात् प्रत्यक्षादेरतीन्द्रियार्थप्रतिपत्तिरिति चेत् ।

कथमिति सिद्धा न्त वा दी । कथमतीन्द्रियश्च नाम स्वर्गादिसिद्ध्युपायः प्रत्यक्षादिविषयश्च विरोधात् ।

स्यान्मत् (१) नैवात्यन्तपरोक्षेऽर्थे प्रत्यक्षादीनां साधकत्वं किन्तु ते पुनः प्रत्यक्षादयः स्वविषयेऽप्यात्मीये विषयेऽप्यागमसपेक्षयैव साधकाश्चेत् तथा चागमस्यैव प्रामाण्यमिति परो भन्यते ।

अनागमेत्यादि सिद्धा न्त वा दी । नास्मिन्नागमोऽतीत्यनागमोऽन्यादिविप्रत्ययो धूमादेर्लिङ्गाच्च स्यात् ।

प्रवृत्ते प्रमाणान्तरमन्विष्यते । किन्तु सैवागमस्य प्रवृत्तिर्ग ज्ञायत इति चेत् ।
 स्यैव प्रमाणे समर्थस्य^६ तदागमोपधानं कमतिशयं पुष्पाति । शसमर्थन्तु आगम-
 १२७) प्रवृत्तिमपि नैव साधयिष्यति । सा चातीन्द्रियेणार्थेन सम्बद्धा आगमप्रवृत्तिरती-
 न्द्रिया कथमाद्येन सिद्धा ।

अन्तश्च एवं आगमलक्षणं स्यात् । तथा हि ।

यस्य प्रमाणसंवादि वचनं तत्कृतं वचः ।

स आगम इति प्राप्तं निरर्थाऽपौरुषेयता ॥३१८॥

तुल्येऽपि आगमवादे प्रमाणधलावागमस्यापि द्वचिदर्थं आगमत्वे प्रमाण-
 संवादिवचनं आगमलक्षणं स्यात् । नापुरुषक्रिया । तस्याः सर्वार्थेषु तुल्यत्वे^७ऽपि

नेत्यादि परः । न वै आगमेतीन्द्रियेष्वर्थेषु प्रवृत्ते प्रत्यक्षादिप्रमाणमागमवि-
 पयेन्विष्यते । येनायन्दोषः । स्यात् ।

ततश्च केवलात् प्रतिपत्तेरसाधनमेवागमः स्यादिति । किन्तु सैवागमस्या-
 तीन्द्रियेष्वपि प्रवृत्तिर्न ज्ञायते । तेनागमप्रवृत्तिः प्रत्यक्षादिकमपेक्षा इति चेत् ।

स्वयमित्यादिप्रतिवचनान्तदास्य प्रत्याशादेः स्वयमतीन्द्रियार्थप्रसाधने सम-
 र्थस्य तदागमो^८पधानान्तस्यागमस्योपधानं सन्निधानं प्रत्यक्षादेः कमतिशयं पुष्पाति
 येनागमप्रवृत्तिमतीन्द्रियेणैव ज्ञायति ।

अथातीन्द्रिये प्रत्यक्षाद्यसमर्थं (१) ततो समर्थन्तु प्रत्यक्षादि आगमप्रवृत्ति-
 मपि नैव साधयिष्यति यतो यथा स्वर्गादिराद्यकमतीन्द्रियन्तथा सा चातीन्द्रिये-
 २०७) णार्थेन सम्बद्धा आगमप्रवृत्तिरतीन्द्रिया । कथम^९न्येन प्रत्यक्षादिना सिद्धा । नैव
 सिद्धा । येन तदर्थं प्रत्यक्षादिरन्विष्यत इति यत्किञ्चिदेतात् ।

बहुष्वपि व्याख्यातृषु यः प्रमाणं प्रत्यक्षादिकं संस्यन्दयति तस्य भाषितं गृह्यत
 इति ब्रूयतो^{१०} पौरुषेयत्वादागमलक्षणादगमत्वमैवमागमलक्षणं स्यात् । एतदेवाह ।
 तथा हीत्यादि । यस्य पुरुषस्य वचनं प्रमाणसम्वादि । तत्कृतत्वेन पुरुषेण संस्कृतं
 वच^{११} आगम इति प्राप्तं । वचनस्य च संस्कारस्तदर्थस्य प्रमाणानुगृहीतत्वव्यपन्नं ।
 इदन्तदन्यदागमलक्षणं । तथा च निरर्था व्यर्थोपौरुषेयता आगमलक्षणत्वेनेष्टा ।

तुल्येत्यादिना व्याचष्टे । यश्च प्रमाणसम्वादिवचनेन पुरुषेणार्थः कल्पितो
 यश्चेतरेण तयोरर्थयोस्तुल्येऽप्यपौरुषेयत्वादागमवादे सति प्रमाणबलादागमस्यापो-
 रुषेयस्यापि द्वचिदर्थं प्रमाणसम्वादित्यागमत्वं पुष्पमाणेऽग्निहोत्रादिवाक्यानां
 प्रमाणसम्वाद आगमलक्षणं स्यात् । नापुरुषक्रिया । अपौरुषेयत्वमागमलक्षणं
 न स्यात् । किञ्कारणं (१) तस्या अपुरुषक्रियाया अभिमताऽनभिमतेषु पुरुषोप-
 दिष्टेषु सर्वार्थेषु तुल्यत्वेऽपि प्रमाणेनावधानात् प्रतिपत्तेरिष्टत्वात् ।

प्रमाणेनाबाधनात् प्रतिपत्तेः । तद्भावेऽपि अन्यत्रान्यप्रमाणसंवादिनि अनिष्टत्वात् ।
अपि च ।

यथात्यन्तपरोक्षेऽर्थेऽनागमज्ञानसम्भवः ।^३

अतीन्द्रियार्थवित्कश्चिदस्तीत्यभिमतं भवेत् ॥३१९॥

यदि पुरुषस्य परोक्षेऽर्थे आगमानपेक्षं ज्ञानयाथातथ्यं दृश्यते, तदा^४ पुरुषाः
सन्ति अतीन्द्रियार्थवृक्ष इतीष्टं स्यात् । प्रत्यक्षपूर्वकाणां प्रमाणस्यातद्दर्शनेऽसम्भवात्
प्रत्यक्षावृत्तेः । तेषु प्रमाणान्तरासम्भवेऽतदालम्बनं^५ प्रतीयत आगमः प्रमाणम् ।
प्रमाणान्तरस्य वृत्तिः प्रत्यक्षमन्वाकर्षतीति पुरुषातिशयोऽनिवार्यः स्यात् । तस्मा-
न्नास्त्यतीन्द्रिये प्रमाणान्तरवृत्तिः । अत एव आगमस्यार्थविशेषे^६ वृत्त्यपरिज्ञा-
नात् । अर्थं जैमिनिरन्यो वा ।

एतदुक्तम्भवति ।^३ प्रमाणसम्बादित्वेनागमार्थप्रतिपत्तेरिष्टत्वादित्यर्थः । तद्-
भावेऽप्यपरोक्षेयत्वभावेऽपि तुल्येन्यत्राप्रमाणसम्बादित्यर्थे प्रतिपत्तेरनिष्टत्वात् प्रमाण-
सम्बादो यच्चनानामागमलक्षणं स्यात् ।

यदि चात्यन्तपरोक्षेऽर्थेऽनागमज्ञानसम्भव आगमनिरपेक्षस्य ज्ञानस्य सम्भवः ।
तदातीन्द्रियार्थवित् कश्चिदस्तीति स्वमभिमतम्भवे^४त् ।

यदि पुरुषस्य जै मि न्या देवैर्दार्थमाख्यातुः परोक्षेऽर्थे स्वर्गादिसाधनोपाये आग-
मानपेक्षं ज्ञानयाथातथ्यं ज्ञानस्यावैपरीत्यमिष्यते । तदा जै मि न्यादिवद्व्येपि
पुरुषाः सत्पतीन्द्रियार्थवृक्ष इतीष्टं स्यात् ।

स्यादेतत् (१) नातीन्द्रियमर्थं प्रत्यक्षतो जानात्यपि त्वनुमानेन ज्ञात्वोपदिश-
तीति (१)

तन्न । यतः (१) प्रत्यक्षपूर्वकाणामनुमानादीनाम^५सम्भवात् । कदाऽतद्दर्शने
तेन प्रत्यक्षेणातीन्द्रियस्यादर्शने (१) प्रत्यक्षेत्यादिनैतदेव स्पष्टयति । रोष्वतीन्द्रि-
येऽप्येव प्रत्यक्षावृत्तेः कारणात् प्रत्यक्षपूर्वकाणां प्रमाणान्तराणामसम्भवात् ।

अतदालम्बनं प्रतीयत इति तस्य प्रत्यक्षादेरालम्बनस्विषयः । न तदालम्बन-
मतदालम्बनं प्रत्यक्षाद्यविषयस्तस्य प्रतीयते निश्चयार्थमाग^६मोन्विष्यत इत्यध्या-
हारः । प्रमाणान्तरस्य त्वनुमानादेरतीन्द्रियेऽर्थे वृत्तिः प्रत्यक्षमतीन्द्रियविषय-
मन्वाकर्षति साधयति । प्रत्यक्षपूर्वकत्वावनुमानादेः । इति हेतोः पुरुषातिशयो-
तीन्द्रियाणामर्थानां द्रष्टा मी मां स कै रनिवार्यः स्यात् । निवारितश्च । तस्मान्ना-
स्त्यतीन्द्रियेऽर्थे प्रमाणान्तरवृत्तिः ।

अत एवेति प्रमा^७णान्तरावृत्तेरेवागमस्य वेदस्यातीन्द्रिये स्वर्गादिसाधनत्व- 208a
लक्षणैर्यद्विशेषे या वृत्तिस्तस्या अनिश्चयात् । अर्थं जै मि नि रन्यो वा श ब र स्या

५२४a

स्वयं रागादिमात्रार्थं वेत्ति वेदस्य नान्यतः ।^१

न वेदयति वेदोऽपि वेदार्थस्य कुतो गतिः ॥३२०॥

सर्वं एव हि वक्ष्यते पुरुषोऽन्तिक्रान्तदोषश्चान्तिस्तमतीन्द्रियार्थविशेषप्रति^१नियमं न वेत्ति स्वयं, नाप्येनं अन्यो वेदयति तस्यापि तुल्यप्रसंगतः । न हि श्रन्धेन आकृष्यमाणोऽन्धः पन्थानं प्रतिपद्यते । नापि स्वयं वेदः स्वार्थं विवृणोति^१ उपदेशवैयर्थ्यप्रसंगात् ।

तद् (अयं) अपरिज्ञातार्थं^१शब्दगडुः, एवं शल्यभूतोऽसहर्शनरनायूपनिबद्धो दुरुद्धरः दुःखमासादयति ।

तेनाग्निहोत्रं जुहुयात्^१ स्वर्गकाम इति श्रुतौ ।

खादेच्छ्वमांसमित्येव नार्थ इत्यत्र का प्रमा ॥३२१॥

क्वचिदपि अर्थे प्रत्यासात्तिरहितस्य “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम” इत्यादेः^१

म्यादिः पुरुषः । स्वयमिति परोपदेशनिरपेक्षः । वेदस्यार्थं न वेत्ति । रागादिमात् यतः । रागादिमत्त्वमपरिज्ञानकारणं । अन्यतोऽपि न वेत्ति वेदस्यार्थन्तस्याप्यस्य पुरुषस्य रागादिमत्त्वात् । वेदोऽपि स्वयमर्थं न वेदयति^१ न प्रकाशयति । तेन वेदार्थस्य कुतो गतिः । नैव गतिरस्ति । यस्मात् सर्वं एव हि पुरुषोऽन्तिक्रान्तो रागादिदोषकृतो विप्लवो आन्तिर्यस्येति विग्रहः । तमिति वेदस्यातीन्द्रियार्थप्रतिनियममयमेवास्यार्थो नायमित्येवं न वेत्ति स्वयं । नाप्येनं रागादिगन्तं पुरुषमन्यः पुरुषो वेदयति तस्याप्यन्यस्य तुल्यप्रसंगतः । रागादिमत्त्वेन तस्याप्यज्ञत्वादित्यर्थः ।^२ यतो न ह्यन्धेन स्वयममार्गज्ञेनाकृष्यमाणोऽन्धः पन्थानं प्रतिपद्यते । नापि स्वयमुपदेशनिरपेक्षो वेदः स्वार्थं प्रकाशयति । कुतः (१) उपदेशवैयर्थ्यप्रसंगात् । जै गिन्या दि व्याख्यानस्य निष्फलत्वप्रसंगात् ।

तत्तस्मादयमपरिज्ञातार्थो वेदाख्यः शब्दगडुः । घाटामस्तकयोर्मध्ये गांसपिण्डो गडुरुच्यते निष्फलत्वात् । तद्वद्वैदिकोऽपि शब्दोऽपरिज्ञातार्थत्वेन निष्फलत्वात् । गडुरिव गडुः । एवमिति किमस्यायमर्थोऽथवायमिति संशयात् तदभिप्रसन्नस्य शल्यभूतो दुःखहेतुरतस्तमंगीकृतवेदस्पुरुषं दुःखमासादयति स्थापयति । कीदृशोऽसहर्शनमेव स्नायुः शिरा । तेनोपनिबद्धस्तत एव केनचित् कारुणिकेनाप्यपनेतुमिच्छता दुरुद्धर इत्युपहसति ।

तेनेत्यपरिज्ञातार्थत्वेनाग्निहोत्रञ्जुहुयात् स्वर्गकाम इति श्रुतौ वेदवाक्ये खादेच्छ्वमांसमित्येव नार्थः किन्त्वन्योऽभिमतार्थ इत्यत्र का प्रमा । नैव किञ्चित् प्रमाणं ।

^१ Rnam-par-kgrel-par-byed-pa.

भूतविशेषे यथाभिमतं घृतादि प्रक्षिपेदित्यर्थे स्वादेच्छवमांसं इत्यस्य नातिशयं पश्यामः । परोक्षदक्षिकानि वचनानि यथाभिप्रायं⁶ तथाऽस्माभिः प्रतिपद्यते, आहोस्विद् विपर्ययसिति ।

नायं सर्वत्र तुल्यः प्रसंगः स्यात् । उपदेष्टुः स्वयं अभिप्रायप्रकाशेन⁷ सवुप- ५28b
देशसम्भवात् । न ह्ययं शब्दानामदक्षिकानां सम्भवति ।

लोकप्रत्यायनाभिप्रायश्च ब्रूवाणो लोकसंकेतप्रसिद्धिं अनुपालयति¹ । ततोऽपि तत्प्रतीतिः स्यात् । नापीरुषेयाणां शब्दानाम् । तत्र कस्यचिद् विवक्षाया अभवात् ।

इदञ्चिदित्यादिना व्याचष्टे । “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम” इत्यादि वाक्यस्य क्वचिदपि वाच्यत्वेनाभिमतेर्थे प्रत्यासत्तिरहितस्यानभिमतेर्थे विप्रकर्ष-
रहितस्य वास्तवस्य सम्बन्धस्य निराकरणादुभयाभावः । भूतविशेषेणो यथाभि-
मतमिति मन्त्राक्षिपूतं घृतादि प्रक्षिपेदित्ययमर्थो न पुनः इयमांसं स्वादेदित्ययमर्थ
इति नातिशयस्यशयः ।

नन्वयं यथोक्तः । सर्वत्र पीरुषेयप्यागमे समानः प्रसङ्गः । तमेव दर्शयन्नाह ।
परोक्षो वैशिको यक्ता । येपाम्बचनानागागमानान्तानि तथोक्तानि । तेषामर्थ
यथाभिप्रायमिति यथा वैशिकाभिमतः । इदानीन्तना अ⁶दृष्टदक्षिकाः पुरुषाः
समनुयन्त्यवगच्छन्त्याऽहोस्विद् विपर्ययन्दैशिकाभिप्रायविपरीतमिति नियमाभावात्
सर्वत्र संशय इति मन्यते ।

नेत्यादिना परिहरति । नायं सर्वत्र प्रसंगः । उपदेष्टुरागमस्य प्रणेतुरभिप्राय-
प्रकाशनेनेति प्रथमं प्रकाशयतानेन स्वाभिप्रायस्तत्कालसन्निहितेभ्यः श्रोतृभ्यः
कथितोऽस्य वचनस्यायमर्थ इति ।⁷ तेपि श्रोतारोन्धेभ्यः प्रकाशयन्ति तेष्यन्धेभ्यः 208b
इत्याचार्योपदेशे पारम्पर्यस्य सम्भवात् । न ह्ययमभिप्रायकथनलक्षणे वैदिकानां
शब्दानामदक्षिकानामित्यपीरुषेयाणां सम्भवति वैशिकस्याभावात् ।

इतश्च पीरुषेयेषु यथा प्रसिद्धार्थसम्भवो यस्मादागमस्य प्रणेता लोको गम्य
बोधनीय इति लोकप्रत्यायनाभिप्रायश्च ब्रूवाणो लोके यस्मिन्नर्थे शब्द¹स्य संकेत-
स्तस्य प्रसिद्धिमनुपालयति रक्षत्यन्यथा विफलन्तस्य प्रकाशनं स्यात् । ततोऽपि
लोकाप्रसिद्धसंकेतानुपालनादपि तदर्थसिद्धिः स्यात् । पुरुषप्रणीतस्यागमस्यार्थ-
सिद्धिः स्यात् । अपिशब्दात् पूर्वोक्ताच्च सम्प्रदायसम्भवात् । नापीरुषेयाणां
शब्दानां यथोक्तेन प्रकारेणार्थसिद्धिः । किं कारणं । तत्र वैदिकेषु शब्देषु कस्यचित्
पुंसः समीहाभ(र)²त्वात् । वचनहेतोर्विवक्षाया अभवात् । एवन्तावत् संप्र-
दायादिसम्भवेन पीरुषेयस्यागमस्यार्थपरिज्ञानसम्भवात् तुल्यप्रसंगता नास्तीत्यु-
क्तम् (1)

अपि च न्यायमेव अनुपालयन्तः पंडिता हेयोपादेय^२भाश्रयार्थं प्रवर्तन्ते ।
न प्रवादमात्रेणेति न समानः प्रसंगः । तच्च यथावरं प्रतिपादयिष्यामः ।

ननु यो लोकसन्निवेशादिरधुमितविषयो^३प्यर्थः सम्भवनीयपुरुषवचनात्
प्रतिपद्यते ।

न । अप्रत्ययत् । न हि क्वचित् असन्देहात् सर्वत्र तथा स्यात् । सन्देह-

अधुना न्यायानुसारेणैव पांशुपेगाणामर्थनिश्चयो भवतीत्याह । अपि चेत्यादि ।
न्यायमेव युजितमेवानुपालयन्तः पण्डिताः प्रेक्षापूर्वकारिणो बौद्धा हेयादिषु संघ-
टन्ते । हेयस्य साश्रयस्य त्यागाय । उपादेयस्य साश्रयस्योपादानाय प्रवर्तन्ते ।
तत्र हेयं दुःखमुपादेयो मोक्षः । तयोराश्रयो यथासंख्यं कर्मफलेशास्तत्त्वज्ञानञ्च ।
एतदुक्तम्भवति (१) अनेकार्थत्वसम्भवेऽपि शब्दानां युक्तियुक्तं गुरुणार्थोपयो-
गिनमेवागमार्थनिश्चिन्वन्ति सौ ग ता न परोपदेशमात्रेण (१) ततोयमदोष इति
(१)

तदेवाह (१) न प्रवादमात्रेणेति । न बृद्धानां प्रवाद^४मात्रेणेति न समानः
प्रसंगः । तच्च न्यायानुपालनपूर्वकमेवागमे प्रवर्तनं यथाऽवसरं प्रतिपादयिष्यामः
पश्चात् ।

यदि न्यायानुपालनेनागमार्थनिश्चयोऽत्यन्तपरोक्षे तद्वागिमार्थं निश्चयो-
न स्यादित्याह । नन्वित्यादि । लोकसन्निवेशादिरिति भाजनलोकस्य गृहि-
भ्यादेः सन्निवेशादिः । यथोक्तं (१)

“तत्र भाजनलोकस्य सन्निवेशमुशत्यधः ।^५

लक्षपोऽशकोद्वेघमसंख्यम्वायुमण्डलमि”त्यादि ।^६

आदिशब्दात् । दानद्विसादिचेतनानामिष्टानिष्टफलदानादि ।

देशस्वभावादिविप्रकृष्टत्वादयुक्तिविषयोप्यर्थः प्रतिपद्यते भयदिभबौद्धैः (१)
कुतः (१) सम्भवनीयपुरुषवचनात् । यस्य प्रत्यक्षानुमानगम्यैर्षं वचनगवि-
सम्वादि । तस्य तृतीयस्थाने वचनं सत्यार्थत्वेन सम्भाव्यते । तस्मात्^७सम्भावनी-
यात् पुरुषवचनादर्थः प्रतिपद्यते । तथा च न न्यायानुपालनपूर्विकाऽगमार्थं प्रवृत्ति-
रिति समान एव प्रसंग इति मन्यते ।

नेत्यादिना परिहरति । नात्यन्तपरोक्षोर्थः पुरुषवचनात् प्रतिपद्यते । किं कार-
णम् (१) अप्रत्ययत् तद्विषयप्रमाणाभावेनानिश्चयात् । प्रत्यक्षादिविषये सम्वादा-
209a दत्यन्तपरोक्षेऽपि सम्वादो निश्चीयत इत्यपि^८ मिथ्या यतो न हि क्वचित् प्रत्यक्षा-

दर्शनात् तत्प्रवृत्ते संवादेन व्याख्या सिद्धेऽपि । इदमागमलक्षणमगत्या दृष्टमिति नातो निश्चयः । तत् न प्रमाणमागम इत्युक्तं (प्राक्) ।

अपौरुषेयाणां^१ शब्दानामर्थज्ञानं न संप्रदायात्, न युक्तेः, नापि लोकात् । न हि तत्राप्रतिपत्तिः न्याय्या । स चेत् प्रसिद्धो लोकवादः प्रतीतिहेतुः ।

प्रसिद्धो लोकवादश्चेत्,

तत्प्रतीतिहेतुः ।)^१

तत्र कोतीन्द्रियार्थदृक् ।

36a

अनेकार्थेषु शब्देषु येनार्थेयं विनैचितः ॥३२॥

न ह्ययं लोकव्यवहारोऽपौरुषेयाच्छब्दार्थसम्बन्धात् । किन्तहि (१) समयात्

विधिषये प्रमाणसम्वादादस्त्वलितो दण्ड इति कृत्वा सर्वन्तदुपदिष्टमयुक्तिगम्यमपि तथा भवति । किं कारण (१) तत्प्रवृत्तेरित्यादि । तस्य पुरुषातिशयस्य वचनप्रवृत्तेरविसम्वादेन व्याख्या सिद्धेर्विपर्यये बाधकप्रमाणाभावात् । ननु भवतापि (१) "प्रत्यक्षेणानुमानेन द्विविधेनाप्यबाधनम्" (११२१८) इत्यादिनैकदेशायि-सम्बाधनमागमलक्षणमिष्टमिति (१)

अत आह । अस्त्या चेत्यादि । प्रमाणगमार्थानिसम्वादेनात्यन्तपरोक्षेव्यव-सम्बाधिवचनमितीदमागमलक्षणमगत्येष्टमागमात् प्रवृत्तौ वरमेवं प्रवृत्त इति । नातो यथोक्तादागमाप्रतीन्द्रियार्थनिश्चयस्तस्याप्रामाण्यात् । तद्विति तस्मात्प्रमाणमागम इत्युक्तं प्राक् ।

तादेवमपौरुषेयाणां शब्दानामर्थज्ञानस्यार्थसंप्रदायात् । दैशिकस्याभावात् । न युक्तेरस्य शाश्वत्यन्तपरोक्षेयं प्रमाणाप्रवृत्तः । नापि लोकादर्थप्रतीतिर्लोक-प्रत्यायनाय प्रयोगाभावेन लोकसंकेतानुसरणायोगादिति । तत्रापौरुषेयेषु शब्दे-प्यर्थानामप्रतिपत्तिरेव न्याय्या । तत्रापि वैदिके शब्दे प्रसिद्धो लोकवादी यथा न्यादि शब्दाद् दाहपाकादिगगर्थेयं प्रवर्तन्त इत्यादि ।^३

यो लोकव्यवहारस्तं चेद् वेदार्थप्रतिपत्तिहेतुः ।

उत्तरमाह । तत्रेत्यादि । तत्र लोकेऽवद्यत्वे कः पुरुषोतीन्द्रियार्थदृक् । येनातीन्द्रियार्थदृग्जाज्ञेकार्थेषु शब्देष्वेकार्थप्रतिनियमाभावादाशङ्क्यमानार्थविशेषेषु वैदिकेष्वर्थोयमातीन्द्रियो विवेचितो विभक्तोयमेवास्यार्थो नायगिति (१) नैव तादृशः कश्चिदस्ति ।

न हीत्यादिना व्याचष्टे । न ह्ययं लोकव्यवहारोऽपौरुषेयादकृतकाच्छ-

स्वशास्त्रकारसमयात् पाणिनीयविध्यवहारवत् । उपदेशापेक्षणात् । न ह्यपीरूपेये तस्मिन्नुपदेशो युक्तस्तस्य केनचिदज्ञानात् । अतीन्द्रियत्वात् । ऐन्द्रियत्वे स्वयं प्रतिपत्तिप्रसंगाद् रूपादिवत् । उपदेशे च पुरुषाणां स्वतन्त्राणां यथातत्त्वमुपदेशो नानिर्वाहस्यासिद्धेरनाश्यासः ।

वेदवत् तद्व्याख्यानमपीरूपेयं संप्रदायाभिच्छेदागतं ततोर्थसिद्धिरिति चेत् । न (१) तस्यापि शब्दात्मकत्वे तुल्यः पर्यनुयोगः (१) कथमस्यार्थो विदित इति । पुरुषो हि स्वयं समितानां शब्दानामर्थं शृंगशाहिकयापि तावदबुधं बोधयेदित्यस्ति

व्यार्थसम्बन्धाद् भवति (१) किन्तु हि (१) अभिप्रायकथनलक्षणात् समयात् । किमिव (१) स्वशास्त्रकारेत्यादि । स्वशास्त्रकाराणां पाणिनि प्रभृतीनां समयात् संकेतात् । तत्समयानुसारिणां पाणिनीयादीनां वृद्धिगुणसंज्ञादिव्यवहारवत् किं कारणम् (१) उपदेशापेक्षणात् ।

यदि हि लौकिकोपि व्यवहारो निरर्गसिद्धः स्यात् तदा परोपदेशान्तापेक्षेत । न च यथा सागमिकात् सम्बन्धादुपदेशापेक्षादर्थप्रतीतिस्तथाग्रीरूपेधादपि सम्बन्धादुपदेशापेक्षादेव वेदार्थप्रतीतिः (१) यतो न ह्यपीरूपेये तस्मिन् वैदिके शब्दार्थसम्बन्धे परोपदेशो युक्तः । किङ्कारणं (१) तस्य वेदार्थस्य केनचिदपि पुरुषेणाज्ञानादज्ञानां च वेदार्थस्यातीन्द्रियत्वात् । तदुक्तं ।

“श्रेयः साधनता ह्येवान्निःस्थस्वेदात् प्रतीयते ।

ताद्रूप्येण च धर्मत्वन्तस्मान्नेन्द्रियगोचरः । (इति० यो० १४)

श्रेयो हि पुरुषप्रतीतिः सा द्रव्यगुणकार्मणिः ।

चोद्यनालक्षणैः राध्या तस्मात्तन्नेव धर्मते”ति । („ १६१)

ऐन्द्रियकत्वे तु वेदार्थस्याभ्युपगम्यमाने स्वयमुपदेशान्तरेण वेदार्थस्य प्रतीति-
209b प्रसङ्गात् । रूपादिवत् । यथा रूपादीनामैन्द्रियकत्वादुपदेशमन्तरेण प्रतीतिस्तद्वत् ।⁷

अथातीन्द्रियेपि वेदार्थे निश्चयार्थमुपदेशोऽभ्युपगम्यते । तवोपदेशे च । वेदार्थोपदेष्टृणां पुंसां स्वतन्त्राणामिति रागाद्यभिभवेन सप्तगुणानाभावाद् यथेच्छं प्रवृत्तानां यथातत्त्वमुपदेशो नानिर्वाहस्यासिद्धेरनाश्यासो न निश्चयो वेदार्थे । न ह्यज्ञा यथातत्त्वमुपदेष्टुं समर्था इति । न पुरुषाः स्थेच्छयोपदिशन्ति ।

किन्तु वेदवद् वेदव्याख्यानमपीरूपैरुपदेशापरम्परायां लक्षणात् संप्रदाया-
भिच्छेदावागतं । ततो यथोक्ताद् वेदव्याख्यानाद् वेदार्थसिद्धिरिति चेद् । (१)

उत्तरमाह । तस्यापीत्यादि । तस्यापि वेदव्याख्यानस्य शब्दात्मकत्वे शब्द-
स्वभावत्वे वेदेन तुल्यः पर्यनुयोगः । कथमस्यापीरूपेयस्य वेदव्याख्यानस्यार्थो
विदित इति कुतोऽस्माद् वेदार्थनिश्चयः । पीरूपेये त्वागमे नायन्दोषो⁸ यतः पुरुषो हि

पौरुषेयाणामर्थगतानुपायः। अपौरुषेयस्तु शब्दो^२ नैवं करोति (१) न चास्य कश्चित् त्वचित् सम्बन्धनियमं ज्ञानुमीश इत्यप्रतिपत्तिरेव तदर्थस्य।

अपि च (१) वेदस्तद्व्याख्यानं वा पुरुषेण पुरुषायोपविद्यमानमनष्टसम्प्र-
वाधमेतानुवर्तत इत्याद्यापि समयः स (?श) रणं। आगमभ्रंशकारिणामाहोप-
रुषिकया तद्दर्शनविद्वेषेण वा तत्प्रतिपन्नखलीकरणाय धूर्तव्यसनेन^३ अन्यतो वा
कुतश्चित् कारणापन्थ्यारचनासम्भवात्।

अपि चात्र भवान् स्वमेव मुखवर्णं स्ववादानुरागान्नूनं विस्मृतवान्। “पुरुषो
रागादिभिरुपप्लुतोऽनृतमपि नूयादिति नास्य वचनं प्रमाणमि”ति। तद्विहापि किन्तु
प्रत्यवेक्ष्यते संभवति न वेति। स एवोपदिस् (?श)न्तुप्लवात् वेदं वेदार्थ

स्वयं समितानां संकेतितानां शब्दानामर्थं भृङ्गप्राहिकयापीत्यस्य शब्दस्यायमर्थ-
इत्यनेन तावदबुधमजं पुरुषं बोधयेदित्यसि पौरुषेयाणां शब्दानामर्थगतत्वार्थ-
ज्ञाने उपायो नापौरुषेयाणां। ताया ह्यपौरुषेयस्तु शब्दो नैवं करोति यथायं
ममार्थो रागादिगता आस्य इति। न चास्यापौरुषेयस्य शब्दस्य कश्चिज्जै मि-
न्या^४दी रागादिमान् पञ्चविंशतीन्निवर्धे सम्बन्धनियमं ज्ञानुमीशः शक्य इति।
अप्रतिपत्तिरेव तदर्थस्य वेदार्थस्य।

अपि च (१) भवतु नामागीरुषेयो वेदस्तद्व्याख्यानञ्च तथापि रागादिमता
पुरुषेण पुरुषायोपविद्यमानमनष्टसंप्रवाधमेवाधत्वेऽप्यनुवर्तत इति (अत्रापि)
प्रमाणाभावात् समयः शपथादिः शरणं। आगमभ्रंशकारिणामित्यादिना संप्र^५दाय-
विक्षेपेन रचनान्तरसम्भवमेव समर्थयते। आगमभ्रंशकारिणां पुंसामन्यथा।
पूर्वरचनावैपरीत्येन रचनादर्शनादिति सम्बन्धः। अन्यथा रचनायां कारणमाह।
आहोपुरुषिकयेत्यादि। आहोपुरुषिकयेत्यहंमानित्वेन। यथा सां ख्य नाशक-
मा ध ने न सांख्यसिद्धान्तस्यान्यथा रचनं कृतं। तद्दर्शनविद्वेषेण वान्यथा रचना-
सम्भवात्।^६ यथा म हा या न विद्विष्टानां गहायानप्रतिरूपकसूत्रान्तररचनं।
तत्प्रतिपन्नखलीकरणायेति। तस्मिन् दर्शने यः प्रतिपन्नः पुरुषस्तस्य खलीकारा-
यान्यथारचनासम्भवः। तत्प्रतिपन्नखलीकार एव कथं। धूर्तव्यसनेन। व्यसनि-
द्वन्मूर्तानां यत्परः खलीकर्तव्य इति। अन्यतो वा कुतश्चित्लाभादिकात्।

अपि चात्र वेदार्थनिर्णये। भवान् वे द वा दी। स्ववादानुरागस्कारणात्।
स्वमेव मुखवर्णं। मुखं वर्णयति शोभयतीति मुखवर्णः। स्वाभ्युपगमस्तं नून-
न्विस्मृतवान्। येन रागादिगलितेभ्यः पुरुषेभ्यो वेदार्थनिर्णयः प्रार्थ्यते।

पुरुष इत्यादिना मुखवर्णमाचष्टे। यस्मात् पुरुषो रागादिभिरुपप्लुतो
विपर्यस्तोऽनृतमपि नूयादिति कृत्वा नास्य पुरुषस्य वचनप्रमाणमिति (१) 210a

वाग्यथाप्युपदिशेदिति ।^१ श्रूयन्ते हि केचिच्चत् पुरुषेस्त्वान्नोद्धृतानि शाखान्तराणि । इदानीमपि कानिचिद् विरक्तानि (?) ध्येतृकाणि । तद्वत्प्रचुराध्येतृकाणामपि कस्मिंश्चित् काले कथञ्चित् सहास्यभवात् । पुनः संभावितपुरुषप्रत्ययात् प्रचुरतोपगमनसंभावनासम्भवाच्च । तेषाञ्च पुनः प्रतानयितृणां पुरुषाणां कदाचिदधीतविस्मृताध्ययनानां अन्येषां सम्भावनाभ्रंशभवादिनाऽन्यथोपदेशसंभवात् । तत्प्रत्ययान्च तद्वक्तव्यतामपिचारेण प्रतिपत्ते । द्रष्टव्यप्यधे (?) ध्ये)

तद्वन्तनादित्यभिहापि वेदार्थमप्रदायानुक्रमे । जैमिनिप्रादिना पुरुषेण कथमाणे किल प्रत्यवेक्षते सम्भवति न वेति । यस्मात् स एव पुरुषो रागादिमान् जैमिनिप्रभृतिर्जैमिन्वेदार्थमप्युपदिशन् रागाद्युपप्लवात् कारणादन्यथाप्युपदिशेदिति मिथ्या-
र्थाशका नैव निवार्यते ।

आशकाकारणान्यव दर्शयन्नाह । श्रूयन्ते ह्येत्यादि 'केचिच्चत् पुरुषैर्वा ज व त्वय प्रभुर्निर्गच्छस्त्वोद्धृतानि । उत्पन्नान्यन्तरितानि सन्ति वेदस्य शाखान्तराणि । उद्धृतानि स्मृत्वा स्मृत्वा पुनरार्चितानि । तानि व गद्यातस्व स्मृतौ उद्धृतानीति किमत्र प्रमाण । इदानीमपि कानिचिद् आहूय क प्रभृतीनि शाखान्तराणि विरक्ताध्येतृकाणि । स्मृताध्येतृकानि (?) णि दृश्यन्ते । न कतिपयाध्यतारो न समारोप्योपदिशन्ती^२ति किमत्र प्रमाण । यथा विरक्तप्रभृतीकाणि शाखान्तराणि दृश्यन्ते । तद्वत् प्रचुराध्येतृकाणामपि बहुतराभ्युत्थानाणां शाखान्तराणां कस्मिंश्चिदित्यादिग्रन्थे काले संसारसम्भवात् । अल्पाध्येतृकसंभावनासम्भवात् । तेषां प्रागपि प्रचुराध्येतृकत्वे प्रमाणाभावात् । इदानीन्तानि कथं प्रचुराध्येतृकाणि तानीत्यत आह । पुनरित्यादि ।^३ पुनः कालान्तरेणाप्तत्वेन सम्भावितस्य पुरुषस्य प्रत्ययात् सामान्यात् तदन्तात्मभावितगुणाययनवैपरीत्येन महतानागध्येतृणां प्रचुरतोपगमनसंभावनायोगमनस्य वा सम्भावना तस्य । सम्भवादनिश्चयः ।

किञ्च । ये ते पुरुषा विरलीभूता शाखान्तराणां प्रतानयितारस्तेषां प्रतानयितृणामन्यथोपदेशसंभवादिति सम्बन्धः । तथा वागाध्वारा इत्यभिप्रायः । कीदृशां प्रतानयितृणां कदाचिदधीतविस्मृताध्ययनानां । अधीतं गद् विस्मृतमध्ययनं यैस्ते तथोक्ताः । यथाधीत विस्मृतास्त्वान्तस्तेऽन्यथापि प्रतानयैयुगित्यर्थः । केन कारणेनेत्याहुः । अन्येष्वान्तादभिप्रसन्नानामध्येतृणान्तस्मिन्नध्यापयितरि । या महत्त्वसम्भावना । तस्या भ्रंशभवात् । यद्यहमन्यथापि नोपदिशेयं । नूनमेते मर्याप्तसंभावनां जहा (?) जहतीति । आदि शब्दादाहोपुरुषादिकान् अन्यथोपदेशसम्भवः ।

तृषु सम्भावितात् पुरुषाद् बहुलं प्रतिपत्तिदर्शनात् । ततोपि कथञ्चिद् विप्रलम्भ-
सम्भवात् ।

किञ्च (१) परिमितव्याख्यातपुरुषपरम्परामेव चात्र भवतामपि श्रुणुमः ।
तत्र कश्चित् द्विष्टाज्ञधूर्तानामन्यतमः स्थादपीति अनाहवासः ।

तस्मान्नापोरुषेयाद् व्याख्यातान्नापि सामयिकाल्लोकव्यवहाराद् वेदार्थसिद्धिः ।

असामयिकत्वेपि नानार्थानां शब्दानां व्यवहारे वर्शनात् । कस्यचिदप्रसि-
द्धार्थस्याप्रसिद्धस्य वा पुनर्व्युत्पत्तिवर्शनेन सर्वत्र तवासं (?) काऽविनिवृत्तेः ।

सर्वेषां यथार्थनिधोगोप्यवैगुण्येन यथासम^२त् (?) यं प्रतीतिजननात् । इष्टा-

प्रतानयन्तु नाम तेज्यथा । तथाप्येतारो न तथा प्रतिपद्येरन्नित्याह ।
तद्वित्यादि । तस्य सम्भावितस्य पुरुषस्य प्रत्ययाच्च तदुक्तानां । सम्भावितप्रणे-
तृषु पुरुषाभिप्रसन्नानामपिचारेण वेदाध्ययनप्रतिपत्तेरन्यथासंप्रदायसम्भवः । पुरुष-
प्राप्त्यात् प्रयुक्तिमेव साधयन्नाह । बहुष्वप्यध्येतृषु मध्ये सम्भावितात् पुरुषाद्
बहुलं लोके प्रवृत्तिवर्शनात् ।

नन् सम्भावितात् प्रतिपत्तो राम्बाद एवेत्यन आह । ततोपि सम्भावितात्
पुरुषात् कथञ्चिद् केनचित् कारणेन सम्भावना भ्रंशभयादिना । विप्रलम्भस्य 210b
विसम्भावस्य सम्भवात् ।

उपचयहेतुमाह । किञ्चेत्यादि । परिमिताश्च ते व्याख्यातपुरुषाश्च तेषां
परम्परामेवात्र वेदव्याख्याने भवतां गी मां स का मां श्रुणुमः । तत्र तेषु मध्ये कश्चिद्
वेदस्य व्याख्याता द्विष्टावीनामन्यतमः स्यात् । कश्चिद् वेददर्शने विद्विष्टः सोऽन्य-
थाप्युपदिशेत् । तथा कश्चिदज्ञः धूर्तो वा । तथा च वेदव्याख्यायामनाहवासः ।

यत एवन्तस्मान्नापोरुषेयाद् वेदव्याख्याताद् वेदार्थसिद्धिः । नापि सामयि-
कात् सांकेतिकाल्लोकव्यवहाराद्वेदार्थसिद्धिः । लोकस्य रागाद्युपप्लुतत्वात् ।

भवन्तु वा निसर्गसिद्धा वैदिकाः शब्दास्समयनिरपेक्षाः । एवमप्यसामयि-
कत्वैर्युगम्यगाने । व्यवहारे नानार्थानां गवादिशब्दानाम्बर्शनात् । सर्वत्र वैदि-
केषु शब्दे न तदाशंकाऽनिवृत्तेरिति सम्बन्धः । नानार्थाशंकाया अनिवृत्तेरित्यर्थः ।
लौकिकानामेव नानार्थत्वन्न वैदिकानामिति चेदाह । कस्यचिद्वित्यादि । तस्यापि
वैदिकस्य कस्यचिद् प्रसिद्धार्थस्येति यत्र शब्दः प्रसिद्धो नार्थस्तस्याप्रसिद्धस्य वा
स्वरूपेण शब्दस्य । पुनर्व्युत्पत्तिप्रदर्शनेनार्थः कल्पनीयः पुरुषैः । तथा च सति
पुनः किं यथा स्थितमेवार्थं पुरुषो वैदिकानां शब्दानामुपदिशति किम्बाविपरीत-
मिति सर्वत्र नानार्था शङ्काया अनिवृत्तेः ।

अनिष्टेर्धे प्रयुक्ता अपि वैदिकशब्दा न तत्र प्रतीति जनयन्तीत्यप्युक्तं ।

निष्ठाद्वयोरपिशेषात् । अत्रिच्छिन्नां गव्यार्थैकमर्थप्रत्यक्षसंयोगमनस्यक्षदक्षिनि
पुरुषसामान्ये को निवेद्येद् यतो लोकात्प्रतीतिः स्यात् ।

३६b अपि च । स्वयमप्ययं न सर्वत्र प्राविष्टमानुसर्त । यस्मात् (१)

स्वर्गोर्विश्यादिशब्दश्च ह्यस्तद्विशेषान्नकः ।

अनेनैव वक्ष्यमाणः । मनुष्यातिशयिगुणान्नेतिमानुषसुखाणिष्ठानो
नानोपकरणः स्वर्गः (१) तन्निर्वातित्यप्सरसः (?) उर्वशी (?) नामेति
लोकवादः (१) तमनावृत्त्याप्तमेतार्थकल्पनामयं कुर्वाणः शब्दान्तरेषु कथं प्रसिद्धिं
प्रमाणयेत् ।

तत्रापिरोधादभ्युपगम इति चेत् । न । अत्राप्यतीन्द्रिये विरोधासिद्धेः ।

यतः सर्वेषां शब्दानां लोकिकानां वेदिकानां न यथार्थस्मरणेऽपि । वीर्यायाग-
व्ययीभावः । यस्मिन् यस्मिन्नर्थे नियोगस्सकेतः^१स्तरिमान् गत्यावैगुण्येन ।
तत्रार्थे यथासमर्थं यथासकते प्रतीतिजननात् । न चानिष्टेयथापीतिजनन । यतः
दृष्टान्तिष्ठयोरर्थयोः प्रत्यासत्तिप्रकर्षाभावेन प्रतीतिजननस्यापिशेषात् । तत्र
क्षान्तिशब्दानां स्वार्थेषु वेदिकानां शब्दानामेकमर्थं किमिदं शब्दस्यक्षसंयोगः (१)
शब्देन सह सम्बन्धो यस्य न^२ तथोक्तः । अन्त्यक्षदक्षिनि । अर्गादिशान्तिं पुन्य-
सामान्ये को निवेद्येत् (१) नैव कश्चिद् निवेद्येत् । यतो लोकात् प्रतीतिः स्यात् ।

अपि च (१) अयं भीमां स क स्वयमपि न सर्वत्र वेदे प्रसिद्धिमानुसर्त । येन
प्रसिद्धालोकप्रवादाद् वेदार्थगतिः स्यात् । किं कारणं । यस्मात् स्वर्गोर्विश्यादि-
शब्दश्च । स्वर्गशब्द उर्वशी शब्दः । आदिशब्दान् न न च ना^३ पि शब्दाना-
रुढार्थस्याप्रसिद्धार्थस्य वाचकोऽनेन नेदनादिना निर्वर्ण्यमानो व्याख्यायमाणो
दृष्टः । तथा हि प्राकृतपुरुषातिशयिनी ये पुरुषं विवेचयन्ते न निकेतः स्यात् ।
मानुषातिक्रान्तं सुखमतिमानुषं तरगानिमानुषस्य सुखस्याधिष्ठानमाश्रयः । नाना-
२१११ प्रकाराण्युपकरणान्युपभोगस्तूनि यस्मिन् । स नानोपकरणः^४ स्वर्ग इति लोकप्र-
वादः तन्निर्वातित्यप्सरसः उर्वशी नामेति लोकप्रवादः । तं लोक-
प्रवादमनादृत्य मनुष्येष्वेव निरतिशया प्रीतिः स्वर्गः । उर्वशी चारणिः । पात्री
वेत्यादिना । लोकप्रसिद्धार्थविन्यासेनार्थकल्पनामयं जैमिन्यादि कुर्वाणोनिष्ठो-
न्नादिशब्दान्तरेणार्थनिर्णये । कथं प्रसिद्धिं प्रमाणयेत् । नैव प्रमाणयेदिति
यावत् ।

तत्रापिरोधादभ्युपगम इति चेत् । स्वर्गोर्विश्यादिशब्देषु तु प्रसिद्धार्थाभ्युपगमे प्रमाणविरो-
धादभ्युपगम इति परो मन्यते ।

तस्मिन्नेतद्वाभावादर्थस्याप्रमाणवृत्तेरन्यस्यापि शङ्कनीयत्वात् ।

तदुक्तम् (१) “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम” इत्यत्र स्वर्मासभक्षणजोद-
नाविकल्पो भवति । स न भवति प्रवेशान्तरेषु तथार्थस्य वचनात् । न (१)
तस्यार्थपरिज्ञानात् । प्रवेशान्तरेष्वपि तथाविधार्थकल्पनाया अनिवार्यत्वात् ।

यदि हि क्वाचिद् विदितार्थाभ्यमपौरुषेयः शब्दराशिः स्यात् तदा ततोर्थप्रती-
तिः स्यात् । ते तु बाहुल्येऽप्यन्धा एव सर्व इति यथेष्टं प्रणीयन्ते । तस्मात् (१)

शब्दान्तरं तु तादृश्वत् तादृश्येवास्तु कल्पना ॥ (३२२)

यादृश्यग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यस्य वाक्यस्य ।

अपि च ।

प्रसिद्धिश्च नृणां वादः प्रमाणं स च नेष्यते ।

आगमे । स्वर्गादिशब्दवाच्यस्य स्वर्गादिर्नरयातथाभावान् । तथाभावस्तथात्व
(१) यथा लोकप्रसिद्धस्वर्गादिग्रहणमतथाभावादप्रसिद्धार्थग्रहणादन्तरागम्याग्निहो-
त्रादिशब्दस्य शङ्कनीयत्वात् । किमस्मा लोकप्रसिद्ध एवार्थं किं न स्वर्गादिशब्द-
वदन्त्य गच्छेत् । एतदेव कृत (१) प्रमाणवृत्तेः । न ह्यत्र लोकप्रसिद्धार्थग्रहणे
प्रमाणं प्रवर्तते इति ।^१

यदुक्तमित्यादि पर । तदुक्तम् (१) “अग्निहोत्रं जुहुयात्” इत्यत्र वाक्ये
स्वर्मासभक्षणस्य जोदनाविधानान्तस्य विकल्पः कल्पना भवति । स दोषो न
भवति । किं कारणम् (१) वेदरयैव प्रवेशान्तरे तथेति भूतविशेषे नृणादिकं प्रक्षि-
पेदित्येवमग्निहोत्रादिवाक्यानामर्थश्चर्च्यते । व्याख्यानात् ।

नेत्यादि रि न्ना ना वा दी । नेदमुत्तरं युज्यते । तस्य प्रदेशान्तरस्थस्य
व्याख्याभूतस्य वाक्यस्यार्थपरिज्ञानात् । ततश्च प्रवेशान्तरेष्वपि व्याख्याभूतेषु
तथार्थकल्पनाया उक्तिः । स्वमासभक्षणकल्पनाया अनिवार्यत्वात् ।

यदीत्याद्यस्यैव समर्थनं । यदि ह्ययमपौरुषेयो वेदाख्यः शब्दराशिः क्वाचित्
प्रदेशान्तरे विदितार्थः स्यात् तदा ततो विदितार्थात् प्रदेशान्तरात् परिशिष्टस्यार्थ-
प्रतीतिः स्यात् । यावता ते तु वैदिकाः शब्दा बाहुल्येऽप्यपरिज्ञानार्थत्वादान्धा
एव सर्व इति कृत्वा पुरुषेण यथेष्टं प्रणीयन्ते व्याख्यायन्ते ।

यत् एवन्तस्माच्छब्दान्तरेषु तादृश्वति । अग्निहोत्रं जुहुयादित्यादि वाक्या-
नाम्व्याख्याभूतेषु तादृश्येधारतु कल्पना । कीदृशी (१) इत्याह । यावद्व्याग्नि-
होत्रञ्जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यस्य कल्पना कृता प्रदेशान्तरेपि स्वमासभक्षणकल्पा-
नास्त्विति यावत् ।

अपि च प्रसिद्धिश्च नान्यदेव किञ्चित् । किन्ताहि (१) नृणां पुरुषाणां वादः

ततश्च भूयोर्थगतिः किमेतद् द्विष्टकामितं^४ ॥ (३२३)

न प्रसिद्धिर्नामान्यान्यत्र जनप्रवादात् (१) ते च सर्वे जना रागाद्यविद्यापरी-
तत्वाद्संभावनीययाथातथ्यवचनाः (१) तदेषां प्रवादो न प्रमाणं ।

न हि कस्यचिदपि सम्यग्^(१)प्रतिपत्तेरभावे बाहुल्यमर्थवद् भवति ।
पा र सी क मातृमिथ्याचारवत् ।

तेषामेव पुरुषाणां वचनात् पुनः परोक्षार्थसंप्रतिपत्तिरिति कथं तदेव युगपद्
द्वेष्ट्यं च काम्यं च ।

अर्थे प्रसिद्धिमुल्लंघ्य कल्पने न निबन्धनं ।

प्रसिद्धेरप्रमाणत्वात् तद्ग्रहे किञ्चिन्नन्धनं ॥ (३२४)

प्राप्तप्रतिलोमतेनान्यत्र प्रवृत्तिर्गुणबोधसम्पर्शनेन युक्तेति प्रसिद्धेरन्वय इति

स च वादः प्रमाणशेष्यते भवता । सर्वपुरुषाणां रागाद्युपप्लुतत्वात् । भूय
इति पुनः । ततश्च लोकप्रवादादप्रमाणत्वेन पूर्वं व्यवस्थापितात् पुनर्वैदार्थगतिरिति
युगास्किमेतद्विष्टकामितं । यदेव वस्त्वप्रमाणत्वेन द्विष्टं । तदेव पुनः^५ प्रतिपत्ति-
हेतुत्वेन कामितमश्लेषितमिति परस्परविरोधः ।

न प्रसिद्धिर्नामान्या जनप्रवादात् । किन्तु जनप्रवाद एव प्रसिद्धिः । ते च
सर्वे जना असम्भावनीययाथातथ्यवचना असम्भावनीयं याथातथ्यमविपरीतत्वं
यस्मिन् वचने । तदसम्भावनीययाथातथ्यं वचनं येषामिति विग्रहः । किं कारणं
(१) रागाद्यविद्यापरी^६तत्वात् । रागाद्यविद्याभ्यां व्याप्तत्वात् । तदिति तस्मादेषां
जनानां प्रवादो न प्रमाणं ।

बाहुल्याज्जनस्य तत्प्रवादः प्रमाणमित्यपि मिथ्या । यतः (१) न हि बहूनां
जनानाम्मध्ये कस्यचिदेकस्यापि पुरुषस्य सम्यक्प्रतिपत्तेरभावे सति लोकस्य
बाहुल्यमर्थवद् भवति प्रयोजनवद् भवति । किमपि (१) पा र सी केत्पादि । यथा
बहुभिः पारसीकैर्मितरि मैथुनाचरणान् तन्त्याय्यम्भवति । एवं बाहुल्येपि रागादि- 212a
मतामतीन्द्रियेयं वचनमप्रमाणमेवेति ।

अथ तेषामेव रागादिमतां पुरुषाणां वचनात् पुनः परोक्षस्याग्निहोत्रादिशब्द-
वाच्यस्यार्थस्य प्रतिपत्तिरिति । कथन्तदेव युगपदेकस्मिन्नेव काले द्वेष्ट्यं च काम्यं
च युज्यते ।

अग्निहोत्रादिशब्दस्य यस्मिन्नर्थे लोकप्रसिद्धिस्तामुल्लंघ्य^७ त्यक्त्वा । ततो-
यन्तिरस्य स्वभासमधकाणादेः कल्पने न निबन्धनं कारणमिति । तस्मात् प्रसि-
द्धिरेव गृह्यत इत्येतदप्ययुक्तं । यतः प्रसिद्धेरप्रमाणत्वात् तद्ग्रहे प्रसिद्धिग्रहे
किञ्चिन्नन्धनं (१) नैव किञ्चिदिति प्रसिद्धेरपि ग्रहो माभूदिति ।

चेत् । न (१) प्राप्ते प्रमाणवृत्तिलक्षणत्वात् । यत्किञ्चाग्रहणं हि प्रसिद्धमप्रमा-
णवृत्तस्तन्मतेन पतति । (१) न्यायात् प्राप्तिप्रतिषेधात् तुल्या स्वधर्मात्कल्प-
योः सम्यगर्थानि वृत्तिरिति कः प्रसिद्धावन्तरागः ।

अपि वेद्यम् (१)

उत्पादिता प्रसिद्धेन शब्दा शब्दार्थनिर्माणे ।

यस्मान्ना(ना)र्थवृत्तिर्यं शब्दानां तत्र दृश्यते ॥ (२२५)

न (१) प्रसिद्धरेकाग्रनिश्चयः शब्दानाम्ना एव ज्ञातव्यः । नानार्था हि
४७१ शब्दा लोके दृश्यन्ते । लोकवादश्च प्रतीतिः । अत एव नागतिरिति । ततो नियमो

प्राप्त्येत्यादिना पूर्वार्थे तावद् व्याचष्ट । प्राप्तिरस्या प्राप्त्यर्थस्य प्रतिलोममन-
त्यागेनान्यत्राप्रसिद्धयर्थे प्रवृत्तिर्गुणदोषदर्शने मति युक्ता । यदि प्राप्त्यर्थे दोषदर्शनं
स्यादप्राप्ते च गुणदर्शनं । न चाग्निहोत्रादिशब्दानां प्रसिद्धा दण्डदर्शनमस्ति-
प्रसिद्धे वा गुणदर्शनान्ततः प्रसिद्धेनान्यथोनुगमनमिति चेत् ।

नेत्यादिना प्रतिषेधः । एतच्च पश्चादस्य विवरणं । नेतदा (१) किं कृ-
रण (१) प्राप्तेः प्रमाणवृत्तिलक्षणत्वात् । साधनेन हि प्रमाणभावस्य प्राप्ति-
निश्चीयत उक्तं प्राप्ते प्रमाणवृत्तिलक्षणत्वमुच्यते । न न प्रसिद्धः प्रमाण येन
सिद्धोर्वा न्यायप्राप्तः स्यात् । तदाह तामेना प्रसिद्धमप्रमाणयतो मीमांसा २५
तन्मुखेन प्रसिद्धद्वारणाग्निहोत्रादिशब्दाव्यस्त्यागस्य वा प्रतीतिः सा यत्किञ्चन
ग्रहणमप्रमाणकत्वात् । यथा कर्माच्चत् तदग्रहणमित्यर्थः ।

ततश्चाग्निहोत्रादिशब्दस्य लोकप्रसिद्धीर्वा न्यायपाठो न भवतीत्येव व्याख्या-
लोकप्रसिद्धस्यार्थस्य प्राप्तिप्रतिषेधात् कारणादग्निहोत्रादिशब्दानागच्छत्यर्थ-
परिकल्पनीयः ।

तत्र मीमांसकैराग्निहोत्रादिशब्दानां योर्थं परिकल्प्यते दहनव्रत्यादिलक्षणो-
यच्च परेण स्वमासभाषणलक्षणस्तथ्यो स्वपरश्चिक्त्वयोः सम्यगपीति यदि प्रसि-
द्धयनुपालनमथ नानुपालनन्तथापि प्रमाणाभावादिवच्छया परिग्रहे तुल्या वृत्ति-
रिति कृत्वा कः प्रसिद्धानुरोधो येन प्रसिद्धरूपकल्पना क्रियते ।

अपि च (१) प्रसिद्धयैव सार्वज्ञ्यानामर्थनिश्चयः । शब्दानामर्थत्वेन शङ्कोत्पा-
दिता । किं कारण (१) यस्मात्ता(ना)र्थवृत्तित्वमग्न्यादिशब्दानाम्ना प्रसिद्धौ
दृश्यते ।

नेत्यादिना व्याचष्टे । न प्रसिद्धेस्सकाशादेकार्थनिश्चयः शब्दानामवैदिकानां ।
किं कारण (१) तत एव प्रसिद्धेरेव शङ्कोत्पत्तेः । तथा हि नानार्था अग्न्यादि-
शब्दा लोके दृश्यन्ते । तच्च नानार्थदर्शनं लोकवादो लोकप्रवादश्च प्रतीतिरत एव-

न युक्तः ।

अन्यथागंभ सभावाग्ना'नानाशक्तेः स्वयं धनगेः ।

अनर्थं शङ्कया भाव्यं नियामकमपश्यतां ॥ (३२६)

इत्यन्तर्गत (1)

तस्माद्विदितार्थविभागसु शब्देभ्योऽप्यर्थस्य रक्षणस्य योगमनालम्बनसमारोपनि-
श्चित्य व्याख्यानो जै मि नि तद्व्याजेन स्वमेव भतगाहेति न तीर्थकरान्त-
रादस्य विशेषशङ्कामः ।

तथा हि (१) तदर्थं यजनश्रमपारस (२) श्रमस्य तत्सामारोपेणाभिधानं न स्वस्य यजनस (ति) शोते । नत्कारिणा कैवल्यमभ्याधिगीततैत्वात्मनः सम्प्रोतिता

लो गवादासा (ना) धर्तेति कृत्या ततो लोकयादाद् वेदिकाया श्रद्धातामेकार्थनियमो २।२।७
न यश्चतः।

अतिगताभूतमेव प्रवृत्त्याह । अन्यथेत्यादि । स्वयं स्वभावतो ज्ञानाशक्तेरने-
कार्यप्रतिपादनयोग्यस्याभ्यास-प्रवृत्त्यान्यथाशक्तत्वाभावात् । अतिगतादर्थदधान्तरे
वृत्तिरूपता । तथा अस्तिस्वृत्तेश्चाभिनोन्वयाप्राम्भवरतस्याभावात् । प्रतिषेध-
द्वयेन त्रिविधस्युपगमाद्यन्ताभिः समभवस्य भावादिति यावत् । तत्रैवातीन्द्रियार्थ-
वर्तितात् वैदिकेषु शब्दोत्पन्नसमोक्तानां वृत्तित्वेन शङ्कया भाष्यं । केषां निधामकम-
पश्यतो पुनराग्निनित्यतापयसात्तां पमाणापभ्यता । (३२६)

यत् एतत्तस्माद् (१) अविवक्षितः अर्थविभागो येषामिति विग्रहः । तेष्ववि-
क्षितार्थविभागेषु शब्देभ्योऽप्येकमर्थमभिगतं (१') किं भूतम् (१) अत्युक्तसंयोगः ।
अर्यक्षोनी-द्रव्यसंयोग शब्देन सह सम्बन्धो यस्मेति निग्रहः । आजम्बन-
पगान्तदभावात्तन्नालम्बनी निग्रमाणाकरसमारोपो यस्य स तस्योक्तः । तमेव
भूतमर्थविनिश्चयश्च षष्ठाक्षणाणो जे मि निः । तत्पृथ्याजेनेति वेद एव प्राहेति
पेदांगक्षणेण स्वमेव मतमाहेति कृत्वा यस्तौर्थ्यं (१'') करो निर्व्याजमेवमाह ।
अज्ञोऽव स्वयम्बदाभीतिः । तस्मात् तीर्थ्यं (१'') करास्तशायय जे मि नेर्न विशेषं
पश्यामः ।

अविशेषमेव^३ गाधगन्नाह । तथा ह्रीत्यादि । स नासावर्थश्चेति तदर्थस्तस्य प्रकाशनम्बचनं । सत्र व्यापारस्सामर्थ्येतेन शून्यस्य रहितस्य वेदस्य । तस्ममारो-
पेणैतथप्रकाशनव्यापारममारोणेण . . . . . एवम्बवतीति यदभिधानन्त
(. . .) स्ववचनमेव तस्य तदिति गायत् । तत्कारिणा वचनव्यापारशून्ये
वेदेर्धप्रकाशनव्यापाग्समारोपकारिणा जै मि नि ना केव^४स्मिन्मध्याविनीततैवा-
स्मनः समबद्धोतिता स्यात् । न तु गौरुषेयाद् वचनादस्य विशेषः ।

स्यात् ।

तथा हि ।

एष स्थाणुर्यस्यमार्ग इति वक्षीति कश्चन ।

अन्यः स्वयम्ब्रवीमीति तयोर्भेदः पगीतृ (इत्य)तां । (३२७)

निरभिप्रायव्यापारवचने रथाणौ समारोप्योपदिशतः स्वतन्त्रस्य वा (।) स्ववृत्तिवचनोपगमे न कश्चिद्विशेषोऽन्यत्र जडस्य प्रतिपत्तिमान्धात् ।

अपि च (।) अर्थनियमे सत्येनं जै मि नि जानीयात् । स एव शब्दस्य (।)

सर्वत्र योग्यगैकार्थधोतने नियमः कुतः ।

न हि शब्दस्य स्वभावतः कश्चिदर्थः स्वभावनियतः सर्वत्र योग्यत्वात् । अयोग्यत्वे च तदप्रच्युतेरविधेयस्य पुरुषाणां क्वचिदुपनयनापनयनासम्भवात् ।

एतदेव स्फुटयन्नाह । तथा हीत्यादि । कः पन्था गा ट मि पु धं शच्छसीति पृष्टः कश्चन पुरुष आह । न जाने स्वयमहं केनकमेव स्थाणुर्यं मार्ग इति वक्षीत्येवगेको मार्गोपदेशसामर्थ्यसूत्रस्थाणुर्यव्याजेन मार्गमाचष्टे । अन्तरावाह । न स्थाणोर्वचनसामर्थ्यमरत्यहमेव स्वयं शात्पार्थं मार्ग इति ब्रवीमीति । तयोरेवमभिदधतोः स्वयम्वचनभेदः परीक्ष्यतां गद्यरित नैयासीत्याभिप्रायः ।

निरभिप्राय इत्यादिना व्याचष्टे । अभिप्राय एवं चेदं न करिष्यामीति धेनगा । तत्पूर्वकः प्रगल्भो व्यापारः । अभिप्रायञ्च व्यापारश्च वचनं च । तानि न विज्ञते यस्मिन्स तथोक्तः । तस्मिन्नेयम्भूते स्थाणौ मार्गोपगमाजगत्वं समारोप्योपदिशत एकस्य पुंसः स्वतन्त्रस्य वा स्थाणुनिरपेक्षस्यापस्य मार्गमुपदिशत इति सम्बन्धः । एतयोर्द्वयोः पुनपयोः स्वयम्वचनोपगमे न कश्चिद्विशेषोऽन्यत्र जडस्य प्रतिपत्तिमान्धात् जडस्य श्रोतुः प्रतिपत्तिमान्धागेव विशिष्यते । यतोऽभिप्रायादि-
213a ह्यन्यस्य स्थाणोर्वचनं प्रतिपद्यते स्थाणुरेव वक्षीति । एवं जै मि नेवेदव्याजेन स्वमतं ब्रुवतो जडः प्रतिपत्तिमान्धात् वेद एवं ब्रूत इति प्रतिपन्नः ।

अपि च वैदिकस्य शब्दस्यैकार्थप्रतिनियमे सत्येनगेकार्थप्रतिनियमं जै मि नि जानीयात् । यावता शब्दस्य वाचकस्य सर्वत्रार्थे वाचकत्वेन योग्यस्यैकार्थधोतने नियतिः कुतो नैव । न हि शब्दस्य कश्चिदर्थः स्वभावेन निसर्गसिद्ध्या नियतोऽस्ति । किं कारणं (।) सर्वत्र वाच्येयं योग्यत्वाच्छब्दस्य ।

अथ पुनर्न योग्यता सर्वत्रार्थे शब्दस्य तदाप्ययोग्यत्वे च तदप्रच्युतेरयोग्यता-
स्थभावान्नित्यस्य शब्दस्याप्रच्युतेः कारणात् पुरुषाणामविधेयस्यानायत्तस्य क्वचिदर्थे उपनयनमवाचकत्वेन नियोजनं । नियुक्तस्याप्यपनयनं । नेदानीमयं शब्दो वाचक इति तस्यासम्भवात् । भवति च (।) तस्मात् सर्वत्र शब्दा योऽर्थः

ज्ञातानातीन्द्रियाः केन विवक्षावचनादृते ॥ (३२८)

पुरुषप्रणीते हि शब्दे कयाचिद् विवक्षया स ताड् कदाचिद् के(न)चिन्नि-
येदयेवपीति विवक्षापूर्वकाणां शब्दानामर्थनियमः प्रतीयेतापि । अपौरुषेये तु
विद्यमानोप्यर्थनियमः कथस्त्रिज्ञेयः स्वभावभेदस्याभावात् । सति वा प्रत्यक्षस्य
स्वयम्प्रतीतिप्रसङ्गात् । अप्रत्यक्षत्वेपि केनचित् ज्ञातुमशक्यत्वात् । न चास्ति-
कश्चिद्विशेषः । सर्वशब्दा हि सर्वार्थप्रत्यासत्तिविप्रकर्षरहिताः ।

ततरतेषाम् (१)

विवक्षा नियमे हेतुः सङ्केतस्तत्प्रकाशनः ।

अपौरुषेये सा नास्ति तस्य सैकार्थता कुतः ॥ (३२९)

उत्प्रेकार्थद्योतनं नास्ति ।

भयत् वा वैदिकानामेकार्थनियमस्तथाप्यतीन्द्रियमर्थनियमं पुरुषो ज्ञातुम-
शक्नुतः । तदेवात्र । ज्ञाता चातीन्द्रिया अर्थाः केन पुरुषेण । न हि मीमांसा को-
तीन्द्रियार्थव्यतिरेकं कञ्चित्पिच्छन्ति । विवक्षावचनाद् दृष्टे (१) विवक्षायाः प्रकाश-
नगतनग्नमित्यक्षायचनन्तेन विना । वक्तुरगिप्रायकभगमत्तरेणातीन्द्रिया नैव केन-
चिज्ज्ञाना उत्प्रेयः ।

पुरुषेत्यादिना व्याचष्टे । कयाचिद् विवक्षया पुरुषेण प्रणीते उच्चारिते शब्दे
स पुरुषस्तामिवक्षां कदाचित् वचयिच्छांतरि निवेद्येद्विदं मया वाच्यत्वेन विवक्षि-
तमिति । विवक्षापूर्वकाणां शब्दानामर्थे नियमः प्रतीयेतापि । अपौरुषेये तु शब्दे
विवक्षापूर्वं केनचित्प्रयुक्ते विद्यमानोप्यर्थनियमः कथं ज्ञेयः (१) नैव कथंचित् ।
किं कारणं (१) स्वभावभेदस्याभावात् । न हि वैदिकस्य शब्दस्य कश्चित् स्वभा-
वो भिन्नोस्ति स एकाग्रमतेर्णे नियतो यद्दर्शनादिष्टार्थप्रतीतिः स्यात् । सत्य-
पि वा स्वभावभेदे स स्वभावभेदः प्रत्यक्षो वा स्यादप्रत्यक्षो वा । न तावत्प्रत्यक्षः
(१) किञ्चकारणं (१) प्रत्यक्षस्य स्वभावस्योपदेशनिरपेक्षस्य । स्वयं प्रतीतिप्रसं-
गात् । अथाप्रत्यक्षः (१) अप्रत्यक्षत्वेपि प्रमाणान्तरस्याभावेन केचिदप्यर्था-
वदर्शनेन ज्ञातुमशक्यत्वात् ।

अभ्युपगम्यैतदुक्तं । न चारित कश्चिद् विशेषो य एकार्थप्रतिनियतः । सर्व-
शब्दा हि सर्वार्थप्रत्यासत्तिविप्रकर्षरहिताः ।

न हि केचिच्छब्दाः क्वचिदर्थे प्रत्यासन्ता विप्रकृष्टा वा भावतोऽपि तु तेषां
शब्दानां सर्वार्थेषु स्वभावतस्तुल्यानामेकार्थनियमे नक्तुर्विवक्षा हेतुः । संकेतस्त-
त्प्रकाशनं इति तस्याश्च विवक्षायाः प्रकाशनः संकेतः । तथा ह्ययमर्थो (?र्थः)
तेन विवक्षित इति संकेतादवगम्यते । सा च विवक्षापौरुषेये शब्दे नास्तीति कृत्वा

विवक्षया हि शब्दोऽर्थेषु नियम्यते न स्वभावतः । तस्मान्न (? तस्मा) प्रति-
बन्धेन सर्वत्रोत्पत्त्यात् । यथापि प्रतिबन्धस्तदभिधानानियमाभावात् । सर्वशब्देः
करणात्मशिवानपसङ्गात् । तस्माद् विवक्षाप्रकाशनाभाभिप्रायनिरोद्धलक्षणः
सङ्कोतः क्रियते । अपोरुपेक्षे तु न विवक्षा न सङ्कोतः कस्यचिदभिप्रायाभावा (f)-
दति न नियमो न तज्ज्ञानम् ।^१

स्वभावनियमोऽन्यत्र न याज्येत तथा पुनः ।

यदि सङ्कोतनिरपेक्षः स्वभावत एवार्थेषु शब्दो निलीनः स्यात् । उक्तमत्र
(1) अप्रतिबन्धाद् निगत इति ।

अपि च । स्वाभाविके वाच्यवाचकभावे न पुनरभिव्यक्त्या (1)

यथेष्टञ्च नियुज्येत संकेतश्च निरर्थकः (३३०) ।

तस्यापेक्षेपरम शब्दस्य सा यथोक्ता एकार्थता कृतः (1) चेत् ।

विवक्षा हीत्यादिना व्यावष्टे । विवक्षया हेतुभूतया शब्दोऽर्थेषु नियम्यते
2131) स्तोत्रार्थेणाप्येकान्त इति । न तु स्वभावतः (1) कि कारणं (1) तस्य १७२२२२
वगनिद् वस्तुन्यप्रतिबन्धेन सम्बन्धरहितत्वेन कारणन मन्वेष्टार्थेतुल्यतात् । यथापि
शब्दस्य प्रतिबन्धः स्थानकरणेषु तदा शब्दानामन्तत्वेरभिप्रायनीयः । तेषामपि
करणानां सर्वैः शब्देरभिधाननियमाभावात् । न हि गर्थे शब्दाः करणात्म-
नाभिप्रायकाः । करणाभिनायी पुनः शब्दः करणानि प्रतिपादयेदपीति सर्वप्रवृत्तः ।

गत एवस्तस्माद् विवक्षाप्रकाशनाय शक्तिः क्रियते (1) नीवृशः (1)
अभिप्रायनिरोद्धलक्षणः । तत्तुरभिप्रायप्रकाशनलक्षणः । अपोरुपेक्षे तु शब्दे न
विवक्षा निगमिता । नापि संकेतस्तत्प्रकाशनः । कि कारणं (1) पुनरागम्युत्तरेन
कस्यचिदभिप्रायस्याभावादिति कृत्वा नैकार्थनियमो वेदिकाया अभ्युत्थानः । नियमो
वा । न तज्ज्ञानं नैकार्थप्रतिनियमज्ञात् कस्यचित् । अर्थ रयभ्यागत एकार्थनियता
वैदिकाः शब्दा न विनशात् ।

तदा स्वभावनियमोऽभ्युपगम्यमाने न शब्दोन्वयार्थं तथा विवक्षया न
वियुज्यते ।

यद्येत्यादिना व्यावष्टे । यदि संकेतनिरपेक्षः स्वभावत एव शब्दोऽर्थेषु निलीनो
युक्तः स्यात् । उक्तमत्रोत्तरं (1) “वचिद्वस्तुन्यप्रतिबन्धादनियत” इति ।

अपि च (1) स्वाभाविकेन निसर्गसिद्धे वाच्यवाचकभावेऽभ्युपगम्यमाने । न
पुनरभिव्यक्त्या यथेष्टं शब्दोन्वयार्थं नियुज्यते । न हि रूपप्रकाशने स्वभावतो नियतं
चक्षुः शब्दप्रकाशने नियोक्तुं शक्यते । नियुज्यते च यथेष्टं शब्द (1) तस्मान्न
स्वभावनियतः । हस्तसंज्ञाविवत् । स्वभावतोर्यप्रतिनियमो शब्दानां संकेतश्च

स्यात् । न हि स्वभावभेद इन्द्रियगम्यः स्वप्रतीतो परिभाषादिकमपेक्षते । नीलादि-
भेदयत् । तदपेक्षप्रती^१तयस्तु न वस्तुस्वभावाः (१) किन्तहि (१) साम यिका
राजचिह्नादिनत् (१) यः सामयिकः स्वभावनियतो युक्तस्तस्येच्छावृत्तेः ।

अत एव सङ्केतात् । स्वभावविशेषस्य व्यक्तौ च नियमः कुतः (१) स्वेच्छा-
वृत्तिः सङ्केतः स इहैव कर्तुं शक्यते नान्यत्रेति नोपरोधोऽस्ति । स पुरुषः स्वेच्छया
क्रियमाणस्तमेव स्वभावं व्यनक्ति नान्यमिति न नियमोऽस्ति ॥

यत्र स्वातन्त्र्यामच्छाया नियमो नाम तत्र कः ।

शान्तयेत तेन सङ्केतो नेष्टामेवार्थं योग्यतां ॥ (३३१)

इत्यत्यन्तरङ्गलोकः ।

निरर्थो निष्कम्भः स्यात् । गतो न हि स्वभावभेदः स्वभावविशेष इन्द्रियगम्यः स्वप्र-
तीतो परिभाषा^२दिकः । परिभाषा संकेतः । आदिशब्दात् संकेतस्मृत्थादिपरिग्रहः ।
निमित्तं (१) नीलादिभेदयत् । यथा नीलादिविशेषाः स्वप्रतीतो संकेतादिकं
नापेक्षन्ते तद्वत् । तदपेक्षप्रतीतयस्तु संकेतापेक्षप्रतीतयस्तु ये । ते न वस्तुस्व-
भावाः । न वस्तुनो निसर्गसिद्धाः विशेषाः (१) किन्तहि (१) सामयिकाः संकेत-
कृताः । किमिव (१) राजचिह्नादिवत् । यथा राजा^३ स्वप्रतीतये सगिता वज्रा-
दयदिवन्महभेदाः । आदिशब्दाद्यस्तसंज्ञाविपरिग्रहः । यत्र सामयिकस्य स्वभाव-
नियतो युक्तः । निसर्गसिद्धो न युक्तः । किं कारणं (१) तस्य सामयिकस्य
पुरुषस्य पुरुषच्छाया प्रवृत्तेः ।

वैदिकस्य शब्दस्यार्थं निसर्गत एव स्वभावविशेषो नियतः स तु संकेतेन
व्यज्यत इति चेद् (१)

आह । अत एवेत्यादि । यस्मादिच्छावृत्तिस्त^४ङ्केतोऽत एव कारणात् ।
संकेतादेवार्थनियतस्य स्वभावविशेषस्य व्यक्तौ नियतिः कुतः (१) नैव ।

तद् व्याचष्टे (१) स्वेच्छावृत्तिस्संकेतस्य इहैवाभिमतेर्थे कर्तुं शक्यते नान्य-
त्रेति नोपरोधोऽस्ति (१) न वाचकमस्ति । ततश्च स संकेतः पुरुषः स्वेच्छया
क्रियमाणस्तमेवैकार्थनियतं स्वभावं व्यनक्ति नान्यमिति न नियमोऽस्ति ।

यत्र संकेते स्वातन्त्र्यामच्छाया^५ नियमो नाम तत्र कः । नैवास्ति नियमः २१४२
इत्यर्थः । तेनानियतत्वेन कारणेन तस्य वैदिकस्य शब्दस्येष्टामेवाभिमतार्थविष-
यानेव । योग्यतां संकेतो न द्योतयैविति ।

तदेवमपीरूपेयत्वं नागमलक्षणमिति प्रतिपादितम् ।

(३) जैगिनिमत-निरास.

वेदैकदेशांभादित्वे न सर्वस्य प्रामाण्यम्

यस्मात्कलेदृशं सत्यं यथाग्निः शीतनोदनः ।

चावयं वेदैकदेशत्वादन्यदप्यपरोऽब्रवीत् ॥ (३३२)

अन्यस्थित्यपेक्षेयमागमलक्षणपरित्यज्याभ्यथा प्रामाण्यस्वेवस्य साधयितुकामः-

37) प्राह । अवितथानि चेदवाक्यानि । यत्राप्रतिपत्तिः ।¹⁸ वेदैकदेशत्वाद् यथा (१)

“अग्निहिमस्य भेषजमि”त्यादि वाक्यमिति (१)

तस्यैवं (१)

रसवस्तुत्यरूपत्वादेकभाण्डे च पाकवत् ।

शेषवद् व्यभिचारित्वात्किञ्च न्यायविदेदृशं ॥ (३३३)

स्वयमीदृशमाचार्येणानुमानं नैयायिकशेषवदनुमानव्यभिचारसुबभावयता

इदानीमेकदेशाविसम्पादनभागमलक्षणं हूयमित्युपन्यस्यति । यस्मादित्यादि । किल शब्दानभिप्रायद्योतकः ।¹ अग्निः शीतनोदनः शीतस्य निवारकः । एतेनानिर्वाहस्य भेषजमित्येतद्वाक्यं यथा मृत्यं तथान्यदपि वाक्यमिति प्रायिकं जुहुयादित्यादिकमवितथमेतत् साध्यं । वेदैकदेशत्वाविति हेतुः । एवमपरो दृष्टं मीमांसको ब्रवीत् । उक्तवान् ।

अन्यस्थित्यादिना व्याचष्टे । अन्यस्तु मीमांसकः । यथोक्तदोषोपहतत्वात् । अपेक्षेयमागमलक्षणं परित्यज्याभ्यथा प्रामाण्यस्वेवस्य साधयितुकामः प्राह । अवितथानीत्यादि । यत्राप्रतिपत्तिरिति येषु चेदवाक्येष्ववितथत्वेन बोद्धव्याप्रातिपत्तिस्तान्यवितथानीत्यनेन विशेषस्य पक्षीकरणात् । वेदैकदेशत्वादिति । सागान्यस्य हेतुत्वेनोपाधानान्न प्रतिज्ञार्थैकदेशता हेतोरस्ति । यथा (१) “अग्निहिमस्य भेषजं” प्रतिपक्ष इत्यादि वाक्यवत्³ । आदिशब्दाद् द्वादश मारा सम्बत्सर इत्यादिवाक्यपरिग्रहः ।

उत्तरमाह । तस्येत्यादि । तस्य वादिन इदं साधनं शेषवत् । कस्माद् (१) व्यभिचारित्वात् । ईदृशमनुमानं न्यायविद्या आचार्यदिनानेन प्रमाणसमुच्चये प्रतिक्षिप्तमिति सम्बन्धः । किमिव शेषवदित्याह । रसवदित्यादि । यथा । स्वादितेन फलेन तुल्यरूपत्वाच्चनास्वादितमपि फलं तुल्यमित्येतदनुमानं शेषवत् । तद्वत् । अदृष्टा अपि तण्डुलाः पचन्वा एकभाण्डे पचन्वात् । दृष्टापक्वतण्डुलवदित्येवमेकभाण्डे च पाकवत् । यथैव तदनुमानं शेषवत् तथा मीमांसको क्त मिति ।

स्वयमित्यादिना व्याख्यानं । ईदृशमनुमानं स्वयमाचार्येणासाधनमुक्तमिति

तुल्यरूपतया फलानां तुल्यरससाधनवत् । एकस्याल्लयान्तर्गमाद् दृष्टयदृष्ट-
तण्डुलपाकसाधनवज्जासाधनभूतं । तदसाधनत्वव्याप्यश्च पूर्वमेवोक्तः ।

उक्तञ्चेदमात्रमलक्षणमस्माभिः । तत्तु सर्वस्य शक्यविचारस्य विषयस्य
यथास्वं प्रमाणेन विधिप्रतिषेधनिशुद्धो (? सिद्धो) नान्तरीयकताभावेऽपि शब्दा-
नामर्थेषु च संशयितस्य प्रवृत्तिः (१) तत्र कदाचिद्विसम्बादसम्भवात् ।

नन्वभ्यत्र दृष्टप्रमाणोपरोधस्य पुरुषस्य प्रवृत्तिरिति । अः पुनः प्राकृतविषयस्य

सम्बन्धः । नव (१) नै वा यि का नां शोधवदनुमानस्य व्यभिचारमुद्भासयता
प्र मा ण स मु च्छ ये । किमिव । यथा तुल्यरूपतया हेतुशून्याज्ञास्वाक्षिताना-
मपि फलानामास्वादितफलेन । तुल्यरससाधनवत् । एकस्याल्लयान्तर्गमादिति न
हेतुना । दृष्टगतिरिक्ततण्डुलवद्वृष्टतण्डुलानां पाकसाधनवत् । तदसाधनत्वव्याप्य-
श्चेति तस्य शोधवतीनुमानस्यासाद्य (न) कल्प्यामश्न । अस्मादवर्शनभावेण व्यति-
रेकाः प्रदर्श्यन्त्यादिना पूर्वमेवोक्तः । ननु च (१)

“आप्तवादाविसम्बादसामान्यादनुमानता” (प्र० वा० १।२।१८)

इत्यादिना आचार्ये वि म्ना मे नाप्येकदेशाविसम्बादनमार्गमलक्षणमुक्त-
मिति (१) ।

आह । उक्तं चेदमित्यादि । उक्तं चेदम् (१)

“एकदेशानिमग्न्यावच्छेदगामकक्षणम् (१)”

अस्माभिर्नाग? पुरुषा नाश्च रागमप्रामाण्यमागतु रागर्थ” इत्यन्तरे ।

21 | b

तथैकदेशानिमग्न्यावच्छेदगामकक्षण नात्यन्तप्रागल्भिकनिपगम्यत्वाश्रयणी तु
तन्त्यागमकक्षण योज्याद्वर्तनेन प्रमाणः शक्यपरिच्छेदः । अशङ्को विषयस्तरस्य
सर्वस्य शक्यविचारस्य विषयस्य (१) शक्यो निवारोत्थान निग्रहः । यथास्वं
प्रमाणेन विधिप्रतिषेधनिशुद्धो (?) निशुद्धा क्षास्त्र प्रत्यक्षविषयस्ये-
नाभिमतानां प्रत्यक्षत्वं । यथा वा अ सि द्धा ता नुद्ध्यादीनां । तथा वस्तु-
व्याप्यानुमानविषयाभिमतानां वस्तुवैकल्यानुमानविषयत्वम् । यथा भुक्ष्यत्वादीनां ।
आगमापेक्षानुमानविषयाभिमतानां च तथाभावात् । त्रिविधस्य विषयस्य यथास्वं
प्रमाणेन निवारिग्राहः । प्रत्यक्षादिप्रमाणा निपगमः . . .]^३ ता नाम प्रत्यक्षादित्वं
यथास्वं प्रमाणेन प्रतिषेधनिशुद्धः । एवं विधिप्रतिषेधनिशुद्धो सत्याम्परिशिष्टेऽन्व-
त्यन्तपरोक्षोऽर्थेषु शब्दानां नान्तरीयकताभावे सम्बन्धाभावे सत्यपि वरगत्या
संशयितस्य पुरुषस्य प्रवृत्तिस्तत्रैव तस्मिन् अस्तुत्यदृष्टव्यविचार आगमे
कदाचिद्विसम्बादसम्भवात् ।

सम्बन्धत्रेति (१) यथागमे यथोक्तानिपगम[. . . . . त]^३ प्रत्यक्षाविषयगोणि

बहुनेः शीतप्रतिघातसामर्थ्यस्याभिधानं सत्त्वार्थप्रदर्शय सर्वं सत्त्वार्थमाह शास्त्रं
शक्यपरिच्छेदेऽपि विषये प्रमाणविरोधाद् बहुतरमयुक्तमपि (१)

नित्यस्य पुंसः कर्तृत्वे नित्यान्भावानतीन्द्रियान् ।

ऐन्द्रियान्विषयं हेतुं भावानां विषयां स्थितिं ॥ (३३४)

निवृत्तिश्च प्रमाणाभ्यामन्यथा व्यस्तगोचरं ।

विरुद्धसागमपेक्षेणानुमानेन वा वदत् ॥ (३३५)

विरोधमसमाधाय शास्त्रार्थं चाप्रदर्शय सः ।

सत्त्वार्थे प्र(ति)जानानो जयेद्वाष्ट्यर्थं न बन्धकीं ॥ (३३६)

अप्रच्युतानुत्वन्पूर्वविरुद्धः पुमान् कर्ता क्षमेण कर्मणाऽल्लामाकलासाञ्च

दृष्टः प्रमाणेनोपरीयो वा । येन पुरुषेण तस्य पुरुषस्य प्रवृत्तिर्न युक्तेत्येवमाग-
मलक्षणमुक्तमस्माभिः ।

यः पुन र्मी मां स कादिः प्राकृतपुमानां विषयस्य बहुतेष्वक्षीतप्रतिघातसा-
मर्थ्यस्तत्त्वार्थाभिधानमग्निहिमस्य गोपजमित्येतद् वापयम्येदकदेवभूतं सत्त्वार्थं ।
दृष्टान्तत्वेनोपदर्शय सर्वं सत्त्वार्थम्वेदलक्षणं शास्त्रमित्याह । किम्भूतं शास्त्रं
शक्यपरिच्छेदे प्रमाणगम्येऽपि विषये प्रमाणविरोधाद् बहुतरमयुक्तमपि तदेवभूतं
शास्त्रं प्रतिजानानो मीमांसकादिजैवेव वाष्ट्यर्थेन बन्धकीमिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ।

बहुतरमयुक्तमणीत्युक्तस्तदर्थयन्नाह । नित्यस्येत्यादि । वददित्येतत्पदं सर्वत्र
सम्बन्ध(नीयं) नित्यः कर्ता पुरुषोस्तीत्येवत्रित्यस्य पुंसः कर्तृत्वम्बन्ध-
च्छास्त्रं । तथा नित्यान् भावान् वदत् । अतीन्द्रियानप्रत्यक्षानथानिन्द्रियान्
प्रत्यक्षान् वदत् । तथा विषयमयुक्तं हेतुं भावानां वदत् । तथा भावा-
नान्विषयां स्थितिं । निवृत्तिश्च भावानां विषयमात्रवदत् । एतच्च वृत्ती स्पष्ट-
यिष्यामः । अथोक्तादन्यथा वस्तु व्यस्तगोचरं । व्यस्तः प्रतीतिक्षिप्तो गोचरो-
पकाशो यस्य तत्तथोक्तं । केन व्यस्तगोचरमित्याह । प्रमाणाभ्यां प्रत्यक्षानु-
मानाभ्यां निरस्त(म)सम्भनमिति यावत् । तदेवभूतं वस्तु पदम् । तथागा-
मपेक्षेणानुमानेन विरुद्धमवच्छास्त्रं । तदेवमनेकानुक्तार्थाभिधानं शास्त्रं सत्त्वार्थं
प्रतिजानानो वादी । जयेव वाष्ट्यर्थेन बन्धकीं ।

215a

किमकृत्वा प्रतिजानान् इत्याह । विरोधमित्यादि । शक्यविचारे वस्तुनि
शास्त्रस्य विरोधमसमाधायपरिहृत्य पुराशास्त्रप्रवृत्तौ निमित्तं शास्त्रार्थञ्च
सम्बन्धानुगुणोपायपुस्त्यर्थलक्षणमप्रदर्शय प्रतिजानानः ।

अप्रच्युतेरित्यादिना व्याचष्टे । अप्रच्युतं पूर्वं रूपं । अनुत्पन्नं चापरे रूपं

भोक्ता (१) समवायिकारणानिष्ठानभावादित्याह वेदः । (१)

तत्त्वज्ञानादभित्यागेति भावः । नित्यत्वं च केषांचिद् भावानामक्षणिकस्य वस्तुधर्मातिशयादयुक्तं । अप्रत्यक्षेणैव (? क्षाप्तेन) सामान्यादीनि प्रत्यक्षाणि (१) जन्मस्थितिरित्युक्तिश्च विषमाः (१) पदार्थाभासनाद्येव विशेषस्य प्रागकर्तुः परापेक्षया जनकत्वं (१) निष्पत्तेरकार्यरूपस्याश्रयवशेन स्थानं (१) कारणान्न च विनाश

यस्येति विग्रहः । ईदृशः किल पुनश्च सुकृतदुष्कृतानां कर्मणां क्लेशेण^१ कर्त्ता । कर्म-फलानां च भोक्ता । केन प्रकारेण भोक्ता कर्त्ता ज्ञेत्याह । पूर्वकर्मजनितमुख-दुःखादिसम्वित्तिं प्रति समवायिकारणभावेनात्मा कर्म फलानामभोक्ताः । तदुक्तं ।

“सुखदुःखादिसम्वित्तिरामवायस्तु भोक्तृत्वे”ति ।

शुभाशुभकर्मकरणे ज्ञानप्रयत्नादिकं प्रति अनिष्ठानभावेनात्मा कर्मणा कर्त्ता । तदुक्तं (१)

“ज्ञानयत्नाभिसम्बन्धः कर्त्तृत्वान्तस्य भण्यते” इति ।

आदिशङ्कणात् । जडरूपस्याप्यात्मनश्चेतनायोगेन भोक्तृत्वं गृह्यते । तदु-क्तम् (१)

“भोक्ता न चेतनायोगात् चेतनं न रागपा” इति ।

नये समवायिकारणानिष्ठानभावादिनेत्याह वेदः । तच्चैतदयुक्तमित्यागे-दित्यत्रार्थः । स्वयमेव कारणकारेण भित्तायां कार्यकारणभावासम्भावन्दर्शयता । नित्यार्थं चाभुक्तं केषां (चत् भा)^२ भावाभेद आहति सन्धर्षीयं । कर्माद-युक्तम् (१) अक्षणिकस्य क्रमायोगाभावात्तन्मात्राविरोधेन वस्तुधर्मातिशयात् । अर्थक्रियासमर्थं हि वस्तु । तन्मात्रेक्रियारागार्थमक्षणिकस्य न सम्भवतीत्य-गदेय (१) तत्कृतमन्तरप वस्तुनर्तः । अप्रत्यक्षाण्येव सामान्यादीनीति (१) आदि-ज्ञानात् क्रियागुणादीनि प्रत्यक्षाणीत्याह वेदः । जन्म च स्थितिरच मि(वृ)^३ तिश्च तान् भावानाभिरप्याः प्राह वेदः । जन्मनो नैरापेक्षेण विपशो हेतुर्भावा-नामुक्तः सु ।

अमेव नियम उच्यते । अभावोपपत्तेर्यादि । नित्यत्वावभावेयातिशयस्य प्रागित्यर्थक्रियाकालानवधानाः पूर्वमकर्तुः पदवात् परापेक्षया सप्तकार्यपेक्षया । जनकत्वमाह वेदः । तच्चैतदयुक्तमिति विस्तरेण प्रतिपादितं^४ ।

निष्पत्तेरित्यादिना विपश्चित्यभिभाषित्वस्वेदयाह । स्वहेतुतो निष्पत्ते-निष्पन्नत्वात्कार्यरूपस्य भावस्याश्रयवशेन स्थानमाह वेदः । तच्चैतदयुक्तं सर्वनिरर्शस्य नान्यत्रलेन स्थानमिति प्राग् प्रतिपादितं ।

विषमां निवसित्वर्थयत्त्याह । कारणान्न च विनाशहेतोः सकाशाद् भावानाम्भ्य-

इत्यादिकसन्धदपि प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रसिद्धविपर्ययसागमाश्रयेण चानुमानेन वाधितसन्निहोत्रादेः पापज्ञोचनसामर्थ्यादिकं ।

तस्यैवंवादिनो वेदस्य सर्वत्र शास्त्रशरीरे प्रमाणविरोधमप्रतिसमाधाय सम्बन्धानुगुणोपायपुरुषार्थाभिधाना^१नि च शास्त्रधर्माप्रवक्ष्यं अत्यन्तप्रसिद्ध-
विषयसत्याभिधानमात्रेण प्रज्ञाप्रकर्षदुरधगाहगहने निरत्ययतां भावयितुकामो

नाश इत्याह वेदः । तच्चायुयनम (.....)^२द्विगाशरयेति प्रतिपादितं ।

एवमादिकमन्यत्र हि गदित्याह वेदः । किञ्चित् (१) प्रसिद्धविपर्ययं । अतस्त्वं हि सत्यविपर्ययः । प्रसिद्धो विपर्ययो यस्य (१) केन (१) प्रत्यक्षानुमानाभ्यां (१) तस्य सत्त्वमाह वेद इत्यर्थः । अस्मिहोत्रादेः (१) आदिशब्दात् तीर्थस्नानादेः पाप-
215b शोधनसामर्थ्यादिकशाह वेदः । अत्राप्यादिशब्दाद् धर्मोपचयादि.....]^३
गमाश्रयेणानुमानेन वाधितं । तथा हि (१) अधर्मो गमाविस्मयस्वतन्त्रमर्थं च कर्म-
त्यागमव्यवस्था । इयमन्येतदग्निहोत्रादिना च वाध्यता इति कथमधर्मस्य तेन विशुद्धिः । धर्मवृद्धिर्वा कथन्ततः (१) धर्मस्यालोभादितत्प्रभवकर्मस्वभावत्वात् । तीर्थस्नानादीनां चातस्त्वभावत्वात् । आदिशब्दादन्यदप्येवंजातीयकमयुक्ताभि-
धानं द्रष्टव्यं ।

तस्यैव [.....]^४ । तादिनो वेदस्य सर्वत्र प्रमाणवास्तविकतायां निविधेयि शास्त्रशरीरे आश्रयार्थापत्तिं यन्तु । प्रमाणविरोधमभावाभावादिहृत्य । शास्त्रे प्रवृत्त्याङ्गभूता धर्मास्मानप्रवक्ष्यं ।

के पुनस्ते धर्मा इत्याह । सम्बन्धेत्यादि । परस्परं पदार्थानां सम्बन्धाधेता सम्बन्धः । अक्यसाधन उपायः । अनुगुणोपायः । गः शास्त्रे पुरुषार्थसाधन उक्तः... .दृ]^५ तस्मिन् पुण्येण साधयितुं जगत् इति यावत् । अभ्युदयानिः-
श्रेयसं पुण्यार्थः । सम्बन्धश्चानुगुणोपायश्च पुरुषार्थश्चेति द्वन्तः । भोगमभिधानानि ।

ननु विरोधासमाधानादेव शास्त्रस्याग्राह्यत्वमुक्तस्तत्किं शास्त्रधर्माप्रवर्जनोक्तोक्त ।

एवमन्यत्ते (१) प्रत्यक्षानुमानविपर्यये विण्मृगपदस्य कदानिदन्यत्र सम्बन्धादिरहिते श्रू [.....]^६ इति शास्त्रधर्माप्रवर्जनमुक्तं ।

एवं सम्बन्धादभिधानानि च शास्त्रधर्माप्रवर्षात्यन्तप्रसिद्धविषयसत्यार्थ-
ताभिधानमात्रेणेत्यत्यन्तप्रसिद्धो विपर्ययो वह्नेः शीतापनोदसारथ्यं तस्याभिधानं सत्यत्वेन सत्याभिधानमात्रेण । प्रज्ञाप्रकर्षेणापि दुःखेनावगाह्यता इति प्रज्ञाप्रकर्ष-
दुरधगाहः । सत एव गहनन्तीस्मिस्तथाभूतेपि (निप)^७प्रत्यन्तपरोक्षेपीति यावत् ।

बन्धकीमपि प्रागल्भ्येन विजयते । काचित् किल बन्धकी स्वयं स्वामिना विप्रति-
पत्तिस्थाने दृष्टोपालब्धा । सा तस्मिन्नुवाच । “पश्यत मातः पुरुषस्य वैपरीत्यं
(१) मयि धर्मपत्न्यां प्रत्यगसकृत्वात्मी” मथोन्नेत्राभिधानयोर्जलबुद्बुदयोः करोति ।
तेन जरत्काणेन प्रास्यकाष्ठहारकेण प्रार्थितापि न सङ्गता । रूपगुणानुरागेण
किल मन्त्रिमुख्यदारकङ्कामयेऽहमिति” (१) एवंजातीयकमेतदपि बहूनेः शीतश्रुती-

निरस्ययतां सत्यार्थतां साधयितुकामो भी मां स को बन्धकीमपि प्रागल्भ्येन
धाष्ट्येन विजयते (१) यादृजीञ्च बन्धकीम्विजयते तां कञ्चिद्विद्यादिना दर्श-
यति । बन्धकी दुश्नारिणी । स्वयं स्वामिना विप्रतियत्तिस्थाने दृष्टेति विप्रति-
पत्यवस्थायान्दृष्ट्वा परगुरुरेण सङ्गता त्वमित्युपालब्धा राती । सा तं स्वामिन्
प्रत्युवाच । प्रत्यु [त्त. ....]^५ कथं प्रत्युवाचेत्याह । पश्यत-
त्यादि । पार्श्वस्थाः स्त्रियो मात इत्यनेनामन्वयन्ते (१) मातः पश्यत पुरुषस्य
मदीयस्य स्वामिनी वैपरीत्यं । ननु पश्यतेति लोहमध्यमपुरुषानबुवचनान्तमेतत् ।
ततश्च मातृशब्दादपि बहुवचनमेव युक्तमातर इति (१) तत्रैके प्रतिपन्ना मातृ-
शब्देनामन्वितैकवचनान्तेन समानार्था मातः शब्दोक्तिः । वि[.....]^६ स्वर-
प्रतिरूपकाश्च निपाता इत्यनेन त्यायेन । स चाव्ययत्वात् सर्वेषु वचनेषु तुल्यरूप
इति वाचनमेतापि पश्यत जडस्य सम्पन्नमानो मानस्येव प्रयुज्यते उति । अन्ये
न पश्यत मातरः पुरुषस्यापि पठन्ति । भयंभय साधनभवा पत्नी धर्मपत्नीणि मध्य-
पदकाणि रामासः । मयि धर्मपत्न्यां प्रत्यगसकृत्वा जात्मीधनोर्जलबुद्बुद...)^७
ज्ञाञ्जलबुद्बुदयोर्जलोर्जाभिधानयोः करोति प्रत्यगमिन् प्रकृतं । नेत्रभिलाभि- 216a
धानं गयोरिति विग्रहः । परगुरुरेणसंगतेः कारणमाह । तेनेत्यादि । जरत्कासी
काणश्चेति जरत्काशः । वृद्धकाणेनेत्यर्थः । तत्र जरद्ग्रहणेन भयोवैकल्यमु-
क्तं । परं रूपरश्मिं चक्षुरिति तद्वैकल्यात् काणग्रहणेन वैकल्यं । प्रास्यग्रहणेन
नैदर्यादिगणनैकल्यं । काष्ठहारकग्रहणेन कुच्छजीवितात् दारिद्र्यमुक्तं ।
नदेवं वृद्धत्वादिगुणयुक्तेन पुरुषेण सङ्गत्यर्था प्रार्थितापि सती । नाहन्तेम
शत सङ्गता भान् । रूपगुणानुरागेण । रूपं प्रासादिकता । गुणो वैदग्ध्यविको
धर्मः । रूपगुणयोरनुरागोभिलापरतेन हेतुना । मन्त्रिमुख्यदारकं मन्त्रिप्रधान-
दारकं यवानं पुत्रं । [मन्त्रिमु]^८ रूपश्चासी दारकश्चेति विग्रहः । तमेवंभूतं
दारकं कामयेहमिति कथमिदं सम्भाव्यते । तत्र वृद्धादिदोषचतुष्टयवैपरीत्येन
मन्त्रिमुख्यदारके गुणतनुष्टयमुक्तं । रूपग्रहणेन प्रासादिकत्वं गुणग्रहणेन वैद-
ग्ध्यादिः । मन्त्रिमुख्यग्रहणेनैकद्वयं । दारकग्रहणेन वयोगुणः । एतच्च बन्धक्या
धाष्ट्यात् प्रेरितमेव केवलस्वम्भवनं नो^९ तु युक्तियुक्तं । रूपादीनामेव कामहेतु-

कारत्वननेन दृष्टप्रमाणविरोधस्याप्यत्यन्तपरोक्षेऽर्थेऽविसम्बादानुमानं ।

सिध्येत्प्रमाणं यथैवमप्रमाणं मथेह किं ।

न ह्येकान्तास्ति सत्यार्थेषु पुरुषे बहुभाषिणि ॥ (३३७)

38a

यथेति दुष्करमत्यन्तसत्याभिधानं तथाऽस्यैवास्तस्याभिधानमपि । तत्रैकस्य वचनस्य कश्चिच्चत् संवादेचाप्रतिपक्षस्य तद्वचनराशेरितं^५ वाभावे न कश्चित् पुरुषो नाप्तः स्यात् ।

त्वान्न तु वार्जयमादीनां ।

एवंजातीयकमित्यादिना दृष्टान्तार्थं दाष्टान्तिकं योजयति । एवंजातीयकमिति वन्मनीप्रतिवचनतुल्यं । एतदत्यन्तपरोक्षेण वेदस्याविसम्बादानुमानं (१) किम्भूतस्य वेदस्य शक्यविचारे वस्तुनि दृष्टप्रमाणविरोधस्य । दृष्टः प्रमाणविरोधोऽस्येति विग्रहः । [वह्निशीतनोदन]^६ दृष्टान्तानुमानं । बह्वेः शीतप्रतीकारवचनेन । यथाभिनिर्हमस्य शेषजमिति वाक्यमविसम्बादि । तथाभ्यदपि वेदवाक्यमविसम्बादीति ।

तत्र धर्मपत्नीस्थानीयो वेदः । विप्रतिपत्तिरुल्लान्त्यस्य पुराः कर्तृत्वाच्चभिधानं । नेत्रतुल्ये प्रत्यक्षानुमाने । न च दृष्टव्यभिचारायाः पत्न्या वचनं गरीभस्तस्य पुरुषस्य येन [.....]^७ यन्निप्रतिपत्तिं दृष्ट्यापि स्वयंज्ञानमप्रमाणीकृत्य तस्या वचनं यथार्थं कुर्यात् । एवमेवोक्तार्थवाचकयोः प्रमाणयोरप्रमाणं कृत्वा न वेदस्य पत्नीस्थानीयस्य दृष्टव्यभिचारस्य वचनादत्यन्तपरोक्षं प्रतिपक्षमहीति । (३३६)

अथैव दोषान्तरमाह । सिध्येदित्यादि । एवमिति यथा दृष्टेकराव्याभिधानमात्रेण यदि सर्वो वेदः [.....प्र]^८ माणं सिध्येत्तदा सर्वः पुरुषस्सर्वत्रापि प्रमाणं स्यात् । यस्मात् हि पुरुषे बहुभाषिण्येकं वचनं सत्यार्थं नास्ति (१) किन्त्वस्त्येव ।

216b

यथेत्यादिना व्यावर्ष्टे । यथेदमत्यन्तमभिधायित्वं । एकान्तेन सत्यवादित्वमतिदुष्करं । अत्यन्तपुरुषेन क्रियत इति कृत्वा । तथात्यन्तं । सत्याभिधानमतिदुष्करन्तत्रैवस्थिते न्याये । एकस्य [.....वच]^९ नस्य कश्चिदिति का क ता ली य न्यायेनापि यस्सम्बादेस्सत्यार्थेऽत्यन्तेन हेतुना । तस्मादविसम्बादकाद्यवनादविशिष्टस्य तद्वचनराशेरिति यस्य तद्वैकम्बचनमविसम्बादि दृष्टान्तस्य पुरुषस्य वचनराशिः । तथाभावेऽविसम्बादित्वेऽभ्युपगम्यमाने । न कश्चित् पुरुषो नाप्तः स्यात् । किन्तु सर्व एवाप्तः स्यात् । न सर्वं । तस्मान्नैकदेशाविसम्बादित् [.....प्रामा]^{१०} ण्यमिति ।

^१ (अपि च ।

नाथं स्वभावः कार्यं वा वस्तूनां^{१०} वक्तुरि ध्वनिः ।

न च तद्व्यतिरिक्तस्य विवक्षतेऽव्यभिचारिता) ॥३३९॥

न तावद् वचनं वाच्यतां स्वभावः । नाच्येषां कार्यम् । तदभावेऽपि वक्षतु-
विवक्षा^{११}भावेण भावात्, न चान्यः कश्चित् अव्यभिचारी प्राप्तिः । व्यभिचारिणि 534b
अ सति ततोऽप्यथापि तत्सम्भवात् । तस्य भावात् तत्प्रतीतिरयुक्ता ।

प्रवृत्ति^{१२}वाचकानाञ्च वाच्यदृष्टिकृतेति चेत् ।

एवं हि सति वाक्यस्य कार्यमेव, वाचकस्य हि वाच्यदर्शनेन प्रवृत्तेः । एवं
सति—

अपि च यो नाम कश्चित् कस्यचिद् गगकः स तत्स्वभावस्तज्जान्यो वा सन्
गमयेन्नात्मनः । न चायं ध्वनिर्वाच्यत्वेनाभिमतानां वस्तूनां स्वभावः (१) किं
कारणं (१) यस्माद् वक्तुरि ध्वनिः स्थितो न हान्यस्वभावोन्मत्तं वर्तते । अतस्तथा
कार्यं वा (१) नायं ध्वनिः (१) किं कारणं (१) यस्माद् वक्तुरि सति ध्वनिर्भवति ।
तेनायमर्थः । (१) यस्माद् वक्तुरिच्छामात्रप्रतिबद्धो न बाह्यवस्तु [.....]^{१३}
तत्पर्यः । न च तद्व्यतिरिक्तस्येति स्वभावकार्यव्यतिरिक्तस्यार्थस्याव्यभि-
चारिता विद्यते ।

नेत्यादिना व्याचष्टे । तावच्छब्दः नाम । एतद् वक्तुरभिवचनं न तावद्
वाच्यतामभिधाति स्वभावः । नाच्येषां वाच्यतां कार्यं । किं(२) कारणं (१)
तदभावेऽपि । अतस्तथाभावेऽपि विवक्षतात्रेण भावावुत्पत्तिर्न च कार्यस्वभावता-
भावात्तः कश्चित् वरवचिदभिवचनारी हेतुरस्ति । वा[.....]^{१३} व्यभिचारे
अ सति शब्दस्य ततोऽप्यभापीति । तस्मात् तावतादिन्यथापि बाह्यार्थभावेऽप्यर्थः ।
तत्सम्भवात् तस्य शब्दस्य सम्भवात् कारणात् । तस्य शब्दस्य भावात् तत्प्रती-
तिर्वाच्यार्थप्रतीतिरयुक्ता ।

स्यादेतद् (१) अपि वाच्याद् वस्तुनोर्थान्तरं वचनन्ताथापि तस्य वाच्यस्य
कार्यमेवेति गतकमेव । यस्माद् वाचकानां शब्दानां या प्रवृत्तिरूपप्रतिरभि-
धायित्वा सा वा[अ द्रु]^{१४} विवक्षिता । वाच्यस्यार्थस्य यदर्शनस्तत्कृता । नाच्ये हि
सति तद्व्यतिरिक्तदर्शनं (१) तद्व्यतिरिक्तं तद्विवक्षा । विवक्षातो वचनमिति पारम्पर्येण
वचनमर्थकार्यमिति पूर्वाश्रयः ।

स्यादेतदित्यादिना व्याचष्टे । तस्माद् वाचकस्य शब्दस्य वाच्यदर्शनेन प्रवृत्तेः

परस्परविरुद्धार्थं कथमेकत्र सा भवेत् ॥३४०॥

यदि एव नियमो वाक्येन वस्तुना विना शब्दो न प्रवर्तते^१ इति भिन्नेषु प्रया-
देषु एकत्र वस्तुनि विरुद्धस्य स्वभावस्योपसंहारेण वृत्तिर्न स्यात् । न ह्यस्त्ययं
सम्भवो यवेकः शब्दो निःपर्यायं नित्यश्च स्यादन्वित्यवेति ।

वस्तुभिर्नागमासौन कथञ्चिन्नान्तरीयकाः ।

प्रतिपत्तुर्न सि[ध्यान्ति] कुतस्तस्या[ऽर्थनिश्च]यः ॥३४१॥

आगमस्य प्रमाणं तदावशिष्टा^१वप्रतिपत्त्येज्जो जनः समन्विष्यति । समधि-
गतयाथातथ्यानां उपदेशान्पेक्षणात् । अतोऽद्वयगुणपुरुषस्य विशेषनेऽसामर्थ्यमिति^२ ।

एवमित्यादिना प्रतिविष्यते । एवं सतीति यत्तर्कदर्शनेन वचनप्रवृत्तेस्सर्वा
वचनप्रवृत्तिः सत्यार्था . . . . .^३देवताभिन्ने आगमभेदेन परस्परं विरुद्धार्थौ सा
वचनवृत्तिः कथमवेत् । नैव भवेत् । सर्वप्रवादेश्चेकार्थैव भवेदिति यावत् ।

यदीत्यादिना व्याचष्टे । यद्येव निश्चयो वाक्यम्बस्त्वन्तरेण वाक्येन वस्तुना
विना शब्दो न प्रवर्तते इति तदा परस्परविरुद्धार्थभिधानाद् भिन्नेषु प्रयादेषु
सिद्धान्तेष्वेकत्र वस्तुनि । नित्यानित्या [दे . . . . . वि]^४रुद्धस्य स्वभावस्योप-
संहारेण समारोपेण वचनवृत्तिर्न स्यात् । यतो न ह्यस्त्ययं सम्भवो यवेकः शब्दो
निःपर्यायमिति प्रकारान्तरेण विनेत्यर्थः । नित्यश्च स्यादन्वित्यश्चेति । आद्यप्रवृण-
मुपलक्षणार्थं (१) तेन घटादिरपि निःपर्यायनित्यश्च । नित्यश्च न सम्भवत्येव ।
2174 भवति च करणचिन् प्रतादे नित्यः शब्द इति [न. . . .]^५निरन्तरमनित्यं तस्येन
सात्मको निगमक इत्यादि ।

तस्मान्नान्तः शब्दानां आधौर्परसह सामान्य ।

यत् पूर्वतन तारणन प्रतिपत्तुः पुरुषस्य । वस्तुनिः सहस्यता नान्तरीयका
अविनाशाविना [न कथानन्तरान्तराः] गायान्त तद्वृत्तेर्य आगमभ्यो अन्तर्गत-
रीयकेभ्यो^६विनाशक्या न ना निश्चयः । तस्मानस्य प्रमाणा^१ न सा नित्यते नित्यज्ञा
जनः । समन्वेयते किमर्थं (१) तदावशिष्टावप्रतिपत्त्ये । तेनागमनापदनिमित्या
र्थस्य प्रतिपत्त्यर्थः । निष्कृष्णमात्र एव समन्वेयते मान्य इत्याह । अतोऽपान
याथातथ्य पदार्थानामविपरीत रूप येमेवामनित्यतापराधानां परागपदशानयक्ष-
णात् । येनाप्यसैनान्वेषणीतस्य [. . . . .]^२ ततोऽद्वया गुणा यस्य पुरुषस्य
सोतीन्द्रियगुणः (१) पश्चात् पुरुषशब्देन विशेषणसमासः । तस्य पुरुषस्य वि-
१

^१ Mithon-pa-ni-tes-pa.

समीहितार्थसत्तामन्तरेण वाक्यानां वृत्तिः अजानतां)^१ अदृष्टव्यभिचारवचसामपि पुंसां याचि किमियं यथार्था नेति वेति भवितव्यमेव शंकया ।^२ तेन न युक्तं अनेन कस्यचित् किञ्चित्पि निश्चेतुम् ।

अस्य ।

तस्माच्च तन्निवृत्त्यापि वस्त्वभा]वः प्रसिध्यति ।

यद्युक्तं, सर्वविषयत्वादागमस्य, सति वस्तुनि^३ अविसंवादेनास्य प्रवर्तनात्, १३१॥
तन्निवृत्तिलक्षणानुपलब्धिपरभावं साधयिष्यतीति । तच्चास्य सर्वविषयत्वमस्ति ।
वस्त्वन्तरेणावृत्ती स्यात् । ततः प्रतिपत्तुकामस्याभिमतता सिद्धिरित्युक्तम् ।^४

तेनासन्निरचयफलाऽनुपलब्धिर्न सिध्यति ॥ ० ॥३४२॥

तस्माच्च प्रमाणत्रयनियुक्तावपि विप्रकृष्टेण्यर्थेष्वनिश्चयः ।

वेवप्रमाण्यं कस्यचित् कर्तृवावः स्नाने धर्मच्छा जातिवावावलेपः । सन्ताप-

चनेन सर्वज्ञो नागो वा निगमाभिभागीत्येवं विभागीनिगागामसामर्थ्यात् । तत्कु-
तस्तथाभूतपुरुषगणना अचनगामगणनं नीतिकेय परस्तात् ।

न च सर्वज्ञः सर्वोण जननां स्वार्थं प्रवर्तमानानि पर. . . . .
ना न समीहितार्थीत्येवं योग्यस्य सत्तामन्तरेणापि वृत्तिरभव्यत. प्रतिपत्तुः पुरु-
षस्य भवितव्यमेव याचि ज्ञेयता । किमियं यथार्था वाङ् नेति वेति । केवा जाचि ।
अदृष्टव्यभिचारवचसामपि । अत्रागमवार परमुदृष्टव्यभिचार वनो रोपान्ते-
नामपि याचि । अपिज्ञानात् अदृष्टव्यभिचारवचसामपि तां नि सुतरा शंकया
.....^५ येन क्षत्ता तेन कारणेन न युक्तमनेनाज्ञेन प्रतिपत्ता
कस्यचित् पुरुषस्य जननेन किञ्चित् वस्तु निश्चेतुं । गदश्चानिश्चयस्तस्मा-
दस्य प्रतिपत्तोरतन्निवृत्त्याप्यभगानिवृत्त्यापि प्रतिपत्ताभिमतस्य भावस्याभावो न
प्रसिध्यति ।

यद्युक्तं तस्मादिज्ञा व्याज्यते । यद्युक्ता प्राह (१) सर्वविषयत्वादागमस्य
सति वस्तुन्यत्रिसंवादेना.....^६ करणात् । तन्निवृत्तिलक्षणोपयोगमनिवृ-
त्तिलक्षणानुपलब्धिः स्वभावादिविप्रकृष्टाणिणोपयोग्यमेव साधयिष्यतीति । तदि-
त्यभावनिराचयफलमस्यैत्यागमस्य नैवास्यागमस्य । सर्वविषयत्वमस्ति । पुरुषा-
र्थसम्बद्धानामर्थानामविषयीकरणात् ।

अभ्युपगमस्याभ्युपगते । आगमस्य सर्वविषयस्ये [पि यदि . . . . .^७यद्य]

रम्भः पापहानाय चेति ध्वस्तप्रज्ञा(नां पञ्च)लिङ्गानि जाडये ॥

^१ (महानैयायिकेन सकलभूतलघादीभिर्गिरां क्रमसिंहेनाशेषविङ्मधुरकीर्तिना
आचार्यश्रीधर्मकीर्तिना निबद्धा प्रमाणवाचित्प्रथमपरिच्छेदवृत्तिः समाप्ता ।
मंगलम् ।)

वृत्तिः स्यात्तदा वस्त्वन्तरेणावृत्तौ रात्यां स्यादागमनिवृत्तिलक्षणस्यानुपलम्भस्या-
भावविश्वायकत्वं (१) नञ्च नास्ति वस्त्वन्तरेणाप्यागमस्य वृत्तेः ।

एवं च सति ततोर्थव्यभिचारिण आगमात् प्रतिपत्तुकायस्य पुंसोभिमताथ-
तिद्विरित्युक्तं । तेन कारणेन विप्रकृष्टेष्वसन्निश्चयफलेत्यसद्व्यवहार [विष
217b .....] ? न सिध्यति ।

तस्मात् प्रमाणत्रयनिवृत्तावपि प्रत्यक्षानुमानागमसंज्ञितस्य प्रमाणत्रयस्य
निवृत्तावपि देशकालस्वभावविप्रकृष्टेष्वर्थेष्वनिश्चय इत्युपसंहारः ।

अयुक्ताभिधायित्वे दिङ्मात्रन्तीर्थिकानान्दर्शयन्ताह ।

(१) चेद इत्यादि । इति शब्दो वादशब्दश्चात्र वक्ष्यमाणकस्सम्बन्धनीयः ।
तेनायमर्थः (१) चेदप्रागाप्य. .... जाडये^१ लिङ्गं ।

ननु गुणेन पष्ठीमभासप्रातिपेधाद् गदस्य प्रागाण्यगिति गगिनन्वा ।

नाय दोषो लोकप्रगल्भानाग्निसिक्तानामेव गुणानात्तत्र ग्रहणात् । तस्या च
लिङ्गमधिकरणेनावन्व इत्यादिषां निर्देशः ।

(२) कस्यात्तु ने गा गि का दरीश्वरस्तत्पाक्षीना कर्तव्यमपि त्रायो
जाय्थे लिङ्गं ।

(३) तीर्थेत्याने धर्मैकदा जाड्यालिङ्गगण[र. ....]^२ मोहा-
दिरतज्जनितं च कायवाक्यकर्म धर्मसङ्घट्टिपरीतञ्च जलसंकेतमात्रलक्षणं स्नान-
मिति कुतस्ततो धर्मप्राप्तिः । विरतरेण निराकृतञ्चायन्तीर्थस्नानवाद आचार्य
त मु ब न्धु प्रभृतिभिरिति नेह प्रतप्यते ।

(४) शीलादिगुणवेक्याणि ब्राह्मणाहमिति जातिवादेनायलेपो दर्पा
जाड्यालिङ्गमयुक्तत्वात् । [तथा हि प्र. .... गु]^३हीत्वा जाति-
वादावलेपः स्यात् । ब्राह्मणेन पित्रा ब्राह्मण्या गर्भे य उत्पादस्ते वा समाश्रित्य ।
तत्र वस्तुभूतसागम्यनिगद्यन्त पूर्वः पक्षः । नाप्युत्तरः ब्राह्मणब्राह्मणीशरीरयो-
रुच्चिस्वभावत्वेन शरीराग्यरादावनेपात् ।

(५) अनशनादिना शरीरपीडनं सन्तापस्तस्यारम्भोनुष्ठानं पापहानाय ।
पापस्य [.....]^१ जाड्ये लिङ्गं । तथा हि (१) सर्वस्य
पापस्य निदानं लोभद्वेषमोहाः । तैश्चाविष्टः सन्तापारम्भ इति कुतस्तेन पाप-
शुद्धिः ।

एतानि यच्च लिङ्गानि जाड्ये । किंविशिष्टे जाड्ये । ध्वस्तप्रज्ञाने । प्रमाणा-
बलम्बिज्ञानं प्रज्ञानन्नद् ध्वस्तं यस्मिन् जाड्ये तत्तथोक्तं । न्यायानुसारिज्ञान
रहित इत्यर्थः । यथास्थलमुपादानात् पञ्चवैयक्त्युक्तम्.....^२ लिङ्गा-
नीति ॥०॥

भट्टोद्योतकगदित् पवित्रयो यम ॥ महान् विज्ञानं
मदभ्युता हस्तमेकं नि मस्तभ्युता निमस्तभ्युताः ।
पान्तिपयैविर्मापणी रगतिरक्त प्रजापि नोत्कर्षिणी
गतिर्काश्चय गतिरक्त गतिपणैरनेन विज्ञासये ॥
जर्षोन्मानपम्भारसु महती दाना पम्भानात्मता
यस्याम्यसुभापिडा [.....] ॥१॥
दपिमात (?) मगस्तातीथिकमतधंगर्य रा (वेरा) ने
टीकेयं सुतिलक्षणोदितविषयमानजर्नीया कथमिति ॥०॥

न प न क गो भिधिरतितायापमा (नवात्तिकवृत्ति. ....
... प्रमाण. ....) ॥०॥

परिशिष्टम् (१)

नाम-सूची

अद्वैतवादः—११५	२५२, २५३, २६१, २७५, २७७,
अध्ययनः (नैयायिकः) ६०, ६८	२८१, २८६, ३०१, ३०५, ३१०,
अवितृकणः—१६, २५, ६०, ६८	३१६, ३८८, ३८९, ४५२, ६१६
अष्टकः—४३८ (ऋषिः)	उर्वशी—५५१, ५६८
आचार्यः (दिग्गजः)—५८, ६०, ६३,	उम्बेकः—२१, ४६७
१६५, ३२७, (दिग्गजोऽपि द्रष्ट-	कम्बुनीतांशम्—५७८
व्यः)	कर्णकगोमी—६१६
आचार्यः (धर्मकीर्तिः)—४१, ५१,	काणादः—४२८
६७, १२६, १७१, १७४, २०३,	कीर्तिः (—धर्मकीर्तिः)—८३
२१४, २१५, २२४, २२६, २२७,	कुमारसम्भवम्—४३८ ४३९,
२३७, २३९, २५२, २७५, २८६,	कुमारिलः (भट्टः)—१७, १८, ८४,
३०६, ३११, ३२६, ३३५, ३४२	८७, ९४, ११४, १२६, १३६,
३४५, ३५१, ३६४, ३६५, ३७५,	१४४, (१५५, १८८), ४३८
३८०, ३९१, ४१२, ४२५, ४२७,	क्षपणकाः (—जैनाः)—३३६
४४७, ४४८, ४८६, ४९२, ४९५,	गारुडाः—४४६
५०५, ५०६, ५१०, ५३२, ५८६	(जयानन्तभट्टः ?)—८३
आचार्यीयः (—आचार्य-शिष्यः)—	जैनाः—१४३
६८, ७२	जैमिनिः—१४३, ४३८, ५५२, ५८५,
आर्हताः (—जैनाः)—४४६	५८६, ५८९, ५९०, ५९६, ५९९
आहुरकः (वेद-शाखा)—५६६	६०४
ईश्वरसेनः (—धर्मकीर्तिगुरुः)—१२,	जैमिनीयाः—५३५, ५५१
६१	छाकिनीतंत्रम्—५७८
उद्योतकरः—२०, ४६, ७८, ८४, ९०,	छिडिमपुराणम् (जैनाः)—४४८
११०, ११६, १४४, १५५,	४४९
२०७, २२३, २३३, २४३, २४८,	तर्कशास्त्रम्—१४

तीर्थिकाः—६, ७२

दिगंबरः—१०६, ३३२, ३३३, ३३६,
३३६ (ब्रह्मव्या आर्हताः, क्षप-
णकाः, जैनाः, नगनायन)

दिग्नागः—१, ३, ४, ६, २४, २६, ५७,
६०, १६५, १६६, २००, २०२,
२०४, २२७, २४८, २४६, २५३,
२६२, ३५०, ३५३, ३८३, ३८६,
३९०, ३९४, ५४५, ६०८, ६०९
(ब्र० आचार्यः)

धर्मकीर्तिः—३, ४, ५, ६१८ (ब्र०
आचार्यः)

नगनाः (जैनाः)—४४८

निरुक्तकारः—२४६

नेयायिकाः—४९ (अक्षपादः), ११२,
१५८, ३५८, ५४६, ५५०, ६०६,
६१८

नैरात्म्यासाहः (कर्णकगोमिगन्धः)—
३२, ८१, ८२, ९२, ९५

नैकताः—४५८

न्यायमुखम् (दिग्नागस्थ)—५८, ७६

पाटलिपुत्रम्—६०४

पाणिनिः—५६४

पुरुषा—५५१

(प्रमाण-) विनिश्चयः (धर्मकीर्तिः)—
५०

प्रमाणसमुच्चयः (दिग्नागस्थ)—३, ४,
५७, ६०८, ६०९

बार्हस्पत्यम्—४८८

बौद्धः—११, ४६, ६३, ८०, ११४,
३३०, ४१२, ४४६, ४५०, ४५१,
४७७, ५४६, ५८६, ६०६

भगिनीतन्त्रम्—५७८

भट्टः (—कुमारिलः)—१७, १८,
२४, ८४, ८७, ९४, ११६, १४४,
१५५, १८८, २२५, २३३, २३८,
२३९, २४१, २४३, २४८, २४९,
२५२, २५३, २६६, ३०१, ३०५,
६१६ (ब्र० कुमारिलः)

भरतः—५५१

भर्तृहरिः—४६४

भारतम्—४४७

मंजुनाथः—१

मण्डन (सिन्धु)—१०६, ४६८, ४८४,
५६१, ५७१

मदनमयोदशी—४५७

गंधाः—४४६

मलयः—५७२

महायानम्—२, ५८५

गायवः (—सायनाशक्तः)—५८५

माहेश्वराः—४४६

मीमांसकः—४७, ५०, २०७, ३२०,
४०४, ४०५, ४३४, ४३७, ४६६,
४८०, ४८७, ४८६, ५०२, ५०८,
५३७, ५४६, ५८४, ५८६, ५८७,
५९८, ६०२, ६०५, ६१०, ६१३

मीमांसकः । बृहत्, ६०८

म्लेच्छाः—४५६, ४५८

लोकायताः—७२

वसुबन्धुः—६१८

वस्तुवादी—१८७

वामकः—४३८

वामदेवः—४३८

वार्तिककारः—१६६ (धर्मकीर्तिः)

वासुदेवभट्टः—६३	व्यासः—४४७
धार्मिकम् (प्रमाण-)—३	जंकः (सैयायिकः)—८०, ५१५
धनिकः । प्रमाण—, ५०	जवररखामी—५८५, ५८६
धिन्यः—५७३	जवराः—४४६
वेदः—४०४, ४०५, ४०६, ४४७, ४५६, ४५७	शास्त्रकारः (—धर्मकीर्तिः) ५
वेदवाक्यम्—७२	शोकः—४८८
वेदवादी (जैमिनिः)—३२६, ४५६, ४६१, ४६५	समन्तभद्रः—१, २
वेदिकाः—४४२, ४४३, ४४४, ४४६, ४४६, ४५०, ४६०	सांख्याः—७४, १६४, २२३, ३२०, ३३०, ३३६, ३५०, ५६५
वैदिकवाक्यम्—६६, ७१, ४०७	(सांख्यनाशको माधवः)
वेदाकरणः—२५८, २४६, ४३४, ४५८, ४८५	सूक्तम् (—भगवत्पञ्चनम्)—४
वैशेषिकाः—६६, ६७, ७२, १३२, १७२, १८६, २३२, २६६, २८२, १३८	सूत्रान्तरम् (—सूत्रान्तम्)—४८२
	सौगताः (—बौद्धाः)—४३८, ५६२
	स्फोटवादी—५७०
	स्याद्वादः—३४२
	हिमवान्—५७२
	हृग्यगर्ग—४४५